

धर्मो विन्ध्यस्य जगत प्रतिष्ठा
प्राज्ञपाठशालामण्डलग्रन्थमाला

मीमांसाकोषः

चतुर्थो भागः

(ज - न)

संपादक

ब्रह्मीभूतः केवलानन्दसरस्वती

फाल्गुन शुक्ल ७ सोमवासर शक १८७७.

Prājña Pāṭhashālā Maṇḍala Grantha Mālā

MIMĀMSĀKOSA

Part IV

Edited by

The Late Kevalānandasaraswatī

(All rights reserved)

Printed by M. S. Sathe, at the Prajna Press, 315 Gangapuri, Wal
&
Published by V. G. Joshi, for Prajna Pathashala Mandal,
Wal, Dist. N. Satara.

Price Rs. 30

प्रकाशकस्य निवेदनम्

अस्य मीमांसाकोषस्य प्रणेतारो गुरुचरणाः केवलानन्दस्वामिनो मुद्रणं प्रकाशनं चापरि-
समापयैव इममश्वत्थं लोकं विहाय ब्रह्मभावं गताः । परन्तु कोशरचना न स्वहस्तेनैव तैः
परिसमाप्तिं नीत्वा करुणापरवशैः । मुद्रणं प्रकाशनं च निर्वर्तनीयमस्मानिस्तदनुगृहीतैरेव ।
चतुर्थोऽयं भागस्तेषां समक्षमेव प्रारब्धमुद्रणस्तेषां प्रथमवार्षिक्यां पुण्यविधाकथं प्रकाश्यते ।
ये के चावशिष्टा भागाः सन्ति तान् प्रतिवर्षं क्रमेण मुद्रयित्वा प्रकाशयितुमिच्छामः । एतेषां
संपादनं मुद्रणं प्रकाशनं च प्रादेशिकराज्यानां भारतीयसंघराज्यस्य च तथा जनानां च द्रव्य-
साहाय्येनैव संपन्नं भवेत्, नान्यथा । गुरुचरणैस्तु अन्तिमोच्छ्वासपर्यन्तं जनकारुण्यवशादिवं
कार्यं स्वतः प्रभावेण संपादितमस्ति । तदेतद्वृणमस्यैरपाकर्तव्यं भवति विद्यावृद्धिकामैः ।
प्रादेशिकराज्यानि भारतीयसंघराज्यं च विद्याप्रणयिनो जनाश्च ऋणस्यापाकरणे द्रव्यादि-
साहाय्यं करिष्यन्तीत्याशास्महे ।

अत्मसंपादनकार्यधुरीणैः श्रीरङ्गनाथशास्त्रिभिर्गुरुचरणपरिचर्यापरैरेतत्संपादनं
निर्वर्तितमिति सप्रमोदमत्र निर्दिशामः ।

अधिकरणादिसंख्या— चतुर्थेऽस्मिन् भागे भाष्याधिकरणानि १४३, संकर्षा-
धिकरणानि ३७, केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि १७३, तौतातिताधिकरणानि १६, न्यायाः २७९,
लघुसिद्धान्ताश्च ३८४० भवन्ति ।

अथ प्रथमभागमारभ्य भाष्याधिकरणानि ५९९, संकर्षाधिकरणानि १८४,
केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि ४५६, तौतातिताधिकरणानि ३६, न्यायाः ९०५, लघु-
सिद्धान्ताश्च १३१६३ इति ।

फाल्गुनः शुक्लः ७ }
शक्रः १८७७ }

लक्ष्मणशाम्भरी जोशी, तर्कनीर्यः

अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य

मुख्यसंपादकश्च धर्मकोशास्य

अनुक्रमणिका

प्रकाशकस्य निवेदनम्	...	...	...	...
ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च	...	...	...	१-५
शुद्धिपत्रकम्	...	...	...	७
मीमांसाकोषः	...	...	...	१८०१-२४०७

ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च ।

अद्वैत— अद्वैतसिद्धिः श्रीमधुसूदनसरस्वतीप्रणीता गोहम्यां निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

आचारमयूखः— श्री. ज. र. वारपुरेसंवादितः, मुंबई ।

आमरणम्— शांकरशारीरकभाष्यस्य टीका । अध्याय-पाद-सूत्राङ्काः । क्वचित् तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

उद्योतः— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीका ।

उपदेशसाहस्री— श्रीगंकराचार्यप्रणीता । रामतीर्थः टीकाकारः । प्रकरणश्लोकाङ्कौ । गणपथं च ।

ऋतु— ऋतुविमला नाम शांकरभाष्यव्याख्यानरूपायाः प्राभाकरीपबृहत्याः टीका श्रीशालिक-
नाथप्रणीता । चौखम्बासारीज् १९२९ सने मुद्रिता ।

ऋसं— ऋग्वेदसंहिता । मण्डलम्, सूक्तम्, ऋक् इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐआसा— ऐतरेयब्राह्मणस्य सायणभाष्यम् ।

ऐन्द्रा— ऐतरेयब्राह्मणम् । पुष्पपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् । अप्यायः, खण्डः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐन्द्रासा— ऐतरेयब्राह्मणस्य सायणभाष्यम् । अप्याय-खण्ड-सूत्राणामङ्काः । आनन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् ।

फणिक्का— न्यायकणिका विविधवैकल्पस्य टीका वाचस्पतिमिश्रप्रणीता । काशी मेट्रिकल्होल्-
मुद्रणाख्ये १९०७ सने मुद्रिता ।

फलपत्रकः— भामह्यः टीका । अमलानन्दसरस्वतीप्रणीतः, १९१७ सने मोहनव्या निर्णयसागरे
मुद्रितः । अप्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

फत्सूरि— फत्सूरिह्याचार्यविरचिता जैमिनिसूत्रवृत्तिः । सन १९०८ सने नैसूरनगरे मुद्रिता ।
सा च भाट्टदीपिकप्रपुस्तके रत्न मुद्रिता ।

फार्स— फाटकमण्डिता ।

कु., कुतूहलम्— अभरणीमासाकुतूहलवृत्तिः श्रीवासुदेवदीक्षितविरचिता । श्रीरङ्ग-बाणोपिहोले
मुद्रिता । अप्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

के— केकयानन्दसरस्वती । तन्त्रना जैमिनिसूत्रवृत्तिश्च ।

कै. उ— कैवल्योपनिषत् ।

कैपटः— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीका प्रदीपः नाम । काश्मीर मुद्रितः ।

कौ., कौस्तुभः—मीमांसाकौस्तुभः खण्डदेवप्रणीतः । चौतम्याया १९१९ सने मुद्रितः ।
अप्यायः पारः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम्, पृष्टादस्य ।

कौपीतिकिप्राज्ञणम्—पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९११ सने मुद्रितम् ।

चतुर्ग्रन्थी—महामहोपाध्यायश्रीअनन्तकृष्णशास्त्रिभिः प्रणीता न्यायामृत—अद्वैतसिद्धि—न्याया-
मृततरङ्गिणी—लघुचन्द्रिकाणा चतुर्णां ग्रन्थानां निष्कर्षरूपा ।

चन्द्रिका—अद्वैतसिद्धेः टीका ब्रह्मानन्दी नाम । निर्णयसामो मुद्रिता ।

जै—जैमिनिवृत्तद्वादशालक्षणी । अप्यायः, पारः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

जैत्रा—जैमिनीयब्राह्मणम् ।

दुप्—दुष्टटीका नाम वार्तिक कुमारिलभट्टप्रणीतम्, पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे शास्त्रभाष्येण सह
१९२३ सनादौ मुद्रितम् ।

तत्त्वप्रकाशिका—परिभाषेन्दुनेखटीक्यायाः मूलेः टीका । २००२ सवति काश्या मुद्रिता ।

तन्त्ररत्नम्—दुष्टटीकायाः पार्यसारमिश्रणीता टीका । लिखिता । अप्यायः, पारः, अधिकरणम्,
सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

वैसं—वैशिरोयसंहिता । काण्डम्, प्रपाठकः, अनुवाकः इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

तौता—तौतातितगतितिकः भवदेवप्रणीतः मीमांसासूत्रवृत्तिरूपः अभिस्तरणचरनात्मकः ।
कार्पा मुद्रितः ।

दमी—दत्तकमीमांसा श्रीअनन्दपण्डितकृता ।

द्रु—द्रष्टव्यम् ।

धर्मसिन्धुः—श्रीअश्वश्रीभाष्योपाध्यायविरचितः ।

निर्णयसिन्धुः—श्रीकनकाकरवृत्तिविरचितः ।

न्या. माता—न्यायखलमाध्य पार्यसारमिश्रप्रणीता, चौखन्वया मुद्रिता ।

न्यायनि—न्यायनिर्णयः नाम शास्त्रशास्त्रीरकभाष्यस्य टीका आनन्दनिरूपणीता । अप्याय-
पारः सप्तका ।

पराक्रमः—उपक्रमपराक्रमः अप्यव्यदीक्षितप्रणीतः । लिखितः । पत्रम्, पृष्ठं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

परि—परिभाषा । कृपाङ्कः ।

परिमर्षेन्दुः—परिमर्षेन्दुखेखरः नागेशप्रणीतः । काश्या २००२ सवति मुद्रितः ।

परिमलः—भास्कराष्टीकायाः कल्पतरुः टीका । अप्यव्यदीक्षितविरचितः । मोहमया निर्णय-
सामो १९१७ सने मुद्रितः ।

पा०—पाणिनि व्याकरणाचार्यः प्रसिद्धः । अध्यायः, पारः, सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

पुर्यार्यचिन्तामणिः—श्रीविष्णुभट्टविरचितः । मोहमया मुद्रितः ।

पृ—पृष्ठम् ।

प्र. पञ्चिका— प्रवरणपञ्चिका शीशाखिकायाप्रणीता । काश्या विद्याविद्यालयप्रणीते १९०४ सने मुद्रिता ।

प्र. वि— प्रभाकरविजयः नन्दीधरविचितः । कणकसाया १९२६ सने मुद्रितः ।

वाल— वालमीमासोप्रकाशः शंकरभट्टप्रणीतः । काश्या विद्याविद्यालयमुद्रणालये १९०२ सने मुद्रितः ।

विन्दुः— म्यायविन्दुः तत्सद्गुणस्ववैदनाथप्रणीतः, मुंबई गुजरातीमुद्रणालये १९१५ सने मुद्रितः ।

वृहती— शावरभाष्यस्य प्रभाकरभट्टात्सुरिणी टीका । नव्यप्रभाकरपतञ्जलि । चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता ।

ब्रह्म— ब्रह्मसूत्रम् । अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् । अङ्कचतुष्टये सति तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

भा— शावरभाष्य आनन्दाश्रमे मुद्रितम् । अध्यायः, पादः, अविकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् । कचित् पुष्पाङ्कः अधिकः ।

भाट्ट— भाट्टदीपिका नव्यमीमांसकखण्डदेवप्रणीता । मैसूर १९०८ सने मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अविकरणमिति अङ्कत्रयम् ।

भाट्टालङ्कारः— मीमांसान्यायप्रकाशस्य अनन्वदेवविचिता टीका ।

भामती— श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता शांकरशास्त्रीरक्तभाष्यस्य टीका । मुंबई निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

भाष्यम्— शास्त्रभाष्यम् ।

भूतिः— परिमाणेन्दुशेखरस्य टीका श्रीतात्पाशाखीपटवर्धनप्रणीता । काश्या २००२ संवति मुद्रिता ।

भाषि— भाट्टचिन्तामणिः गंगाभाट्टविचितः । तत्कालदमात्रम् । चौखम्बायां १९०० सने मुद्रितः ।

मण्डन— मण्डनमिश्रकृता मीमांसासूत्रकमणी चाल्खम्बायां १९२९ सने मुद्रिता, मण्डनाचार्यश्च ।

मिताक्षरा— पाञ्चवक्ष्यसृष्टिटीका श्रीविश्वेश्वरविचिता ।

मीको— मीमांसाकोषः ।

मीन्या— मीमांसान्यायप्रकाशः श्रीआपदेवप्रणीतः । चौखम्बायां १९२० सने मुद्रितः ।

मुरारिः— अङ्गनानिरुक्तिवर्ता । आनन्दाश्रमिणे मीमांसादर्शने तृतीये भागे खन्ते १९३१ सने मुद्रिता ।

याज्ञ— याज्ञवल्क्यस्मृतिः । अध्यायः, श्लोकः इति द्वौ अङ्कौ ।

रत्न— तन्त्ररत्नम् । पार्यसारिणिग्रणीतम् । दुष्टटीकावार्तिकस्य टीका । लिखिता । अप्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

रत्नमाला— न्यायरत्नमाला पार्यसारिणिग्रणीतम् । चौखम्बायां मुद्रिता ।

रत्नाकरः— न्यायरत्नाकरः छेदवार्तिकस्य टीका पार्यसारिणिग्रणीतम् । चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रितः ।

रसायनम्— विधिरसायनं अण्वप्यदीक्षितप्रणीतम् । चौखम्बायां १९०१ सने मुद्रितम् ।

रहस्य— भाट्टरहस्यं श्रीखण्डदेवप्रणीतम् । शाब्दबोधविषयकम् । काशीनगरे मुद्रितम् ।

रा— तन्त्रवार्तिकं आचार्यकुमारिखण्डविरचितं शावरभाष्यस्य निरुणात्मकम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे भाष्ये सह १९३१ सने मुद्रितम् ।

रि— जैमिनीयन्यायमालानिस्तु सामण्यरायवाचार्थप्रणीतः । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रितः । अप्यायः, पादः, अधिकरणं चेति अङ्कत्रयम् ।

रिवि— विधिविवेकः मण्डनान्धार्थप्रणीतः । काश्यां मेरिकल्हौलमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रितः ।

रु— मीमांसासूत्रवृत्तिः सुबोधिनी नाम रामेश्वरसुरिविरचिता । काश्यां मेरिकल्हौलमुद्रणालये १९२१ सने मुद्रिता ।

रैजपन्ती— महादेवकृता सत्याम्पादश्रौतसूत्रवृत्तिः । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रिता ।

रैयनाथः— शावरभाष्यस्तर्कसादस्य टीकाकारः । आनन्दाश्रमे १९२९ सने मुद्रिता रैयनाथी नाम ।

रैयनाथी— रैयनाथकृता शावरभाष्यस्य टीका ।

रैया, भू— वैवाक्यभूषणसारः ।

रै, सार-कारिका— वैवाक्यभूषणसारस्या कारिका ।

व्यवहारमयूखः— श्री, ज. र. धातुरेप्रकाशितः ।

शंकर— शंकरमण्डितः मीमांसासारसंग्रहः । काश्यां विद्याविनायकमुद्रणालये प्रकरणपञ्चिका-पुस्तकान्ते १९०४ सने मुद्रितः ।

शब्दकौसुमः— भट्टोजीदीक्षितप्रणीतः ।

शांभा— शांकरं भाष्यम् । अप्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् । चतुर्ङ्गत्वे तु उत्तमोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

शा— ब्राह्मदीपिका पार्यसारिणिग्रणीतम् । निर्णयसागरे १९१५ सने मुद्रिता । अप्यायः, पादः, अधिकरणं चेति अङ्कत्रयम् ।

- शेखर— परिभाषेन्दुशेखरः नामेशप्रणीतः । काश्यां २००२ संवत्ति मुद्रितः भूयादिसहितः ।
- भाद्रमयूखः— श्री ज. र. घापुरेप्रकाशितः ।
- श्रीकर— ब्रह्मसूत्रभाष्यकारः शैवमतानुसारी ।
- श्लोका— श्लोकवार्तिकं आचार्यकुमारिलभट्टकचितम् । तर्कसादः । चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रितम् ।
- संस्कारकौस्तुभ— श्रीअनन्तदेवविरचितः निर्णयसागरो मुद्रितः ।
- संक्षेप— संक्षेपकाण्डम् । भास्करभट्टप्रणीता भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिका वा वृत्तिः । काश्यां मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १८९४ सने मुद्रिता ।
- संक्षेपशारीरकम्— रामतीर्थकृतटीकासहितम् । अण्णायः, श्लोकः इति अङ्कद्वयम् ।
- संग्रहः— न्यायसंग्रहः । लिखितः ।
- सत्या. श्रौ— सत्यापादीयं श्रौतसूत्रम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।
- सना. ध. प्र.— सनातनधर्मप्रदीपः । श्रीकुकरमुण्डेकरमहाराजप्रेक्षितः म. म. अनन्तकृष्णशास्त्रिभिः प्रणीतः ।
- समयमयूखः— श्री ज. र. घापुरेसंपादितः, मुंबई ।
- साहस्री— भुवनेश्वरलौकिकन्यायसाहस्री । मुंबई वेङ्कटेश्वरे १८३० शके मुद्रिता । साहस्रपां यो न्यायकृपाङ्को निवेशितः स एवास्माभिः प्रदर्श्यते ।
- सि. कौ.— सिद्धान्तकौमुदी ।
- सिद्धान्तदर्शनम्— निरञ्जनभाष्यसमेतम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।
- सिद्धिब्याख्या— अद्वैतसिद्धेः टीका ।
- सु., सुधा— न्यायसुधा तन्त्रवार्तिकस्य टीका । भट्टसोमेश्वरकचित्ता राणाकापरपर्याया चौखम्बायां मुद्रिता ।
- सोम— मयूखमालिका नाम शास्त्रदीपिकायाः टीका अर्थवादाधिकरणमारभ्य संपूर्णा ।

शुद्धिपत्रकम्

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः शीर्षणि	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८०७	२		पवित्रव	पवित्रेण
१८०८	१	"	होम दिग्वि	होमे दिग्भि
१८२४	२	५	अपणार्थेषु	अपणार्थेषु
१८५१	१	१	१७	१८
१८९३	"	२२	श्रुतिमत्ता	श्रुतिभूता
१८७२	२	१८	२३	१२
१९०७	१	७	सुरादानमा	सुरादानमा
१९२७	"	२९	सामिदेशः	सामिदेशः
"	१	३०	ममत्वात्	यमात्वात्
२९३९	"	२१	गाम्याम्	गाम्याम्
२०००	१	१७	॥ दण्ड	॥ दण्ड
"	"	२६	द्वय	द्वय
२०१३	२	१४	दीवी	दीमी
२०२९	१	१२	यति	सति
२०६६	२	११	समिधे	सामिधे
२०६९	१	३४	हविष्क	हविष्क
२०७७	"	१	रात्रिवाक्य	रात्रिवाक्य
२०९३	१	२०	॥ अयनेषु	अयनेषु
२१३७	"	१२	भौवन	भौवन
२१४६	२	८	॥ रुषा	रुषा
"	"	१९	व ऽन्य	वाऽन्य
२१५३	१	१	द्रव्यं	॥ द्रव्यं
२२०५	"	९	ज्ञानेहः	ज्ञानभेदः
२२८४	"	११	अयोगावन	प्रयोगावन
२२९५	२	३१	नित्ये	नीलो
२३११	१	२५	प्रदुनाय	प्रदुताय
२३३६	२	१६	परत्वं	परत्वं
२३६७	१	१	कथकारं	कथंकार
२३७१	"	८	चन्द्रोदये	चन्द्रोदये

मीमांसाकोषः

॥ ज्योतिष्टोमे तृतीयमवने एव आज्येन व्यापारणम् ॥

‘विष्णुश्च व्याधुरयति’ इति विधाय ‘तृतीय आज्येन’ इति विधिनोपसहारणं तृतीयमवने एव व्यापारणम् । इति प्राप्ते, सामान्यविधिना अनुसवनं व्यापारणं विहितम् । सप्त तृतीयमेव ‘तृतीये’ इत्यन्यत्र आच्यतक्षणमुपसंहारविधिः । कालक्रमेणोभयविधयोः धारयद्देवावने । संकर्षः ३।२।१७.

॥ ज्योतिष्टोमे तृतीयमवने एव षोडशिनो ग्रहणम् ॥ अन्तराश्विणी ।

तृतीयसवने वचनाम् स्यात् । १०।५।११। ४४ ॥

भाष्यम्— अथेतानीमेतत् चिन्त्यते । अर्वा फ्योतिष्टोमः । तत्र भूयते ‘यः षोडशीं गृह्णाते, इन्द्रियमेव प्रीयमानम् भवेत्’ इति । तत्र संख्यः किं सवने सवने प्रहीतव्यः, उत तृतीयमवने । किं प्रातः । सवनेमवने इति । पुनः । प्रतिमवने हि भूयते गृह्णाति षोडशिमिति । शब्दश्रवणे च कर्मणि अन्धो नः प्रमाणम् । तस्मात् सवनेमवने षोडशीं गृह्णाते इति । पूर्वं प्राप्ते, वृत्राः । तृतीयमवने स्मृतस्य ग्रहणमिति । कुतः । वचनात् । भवति हि सवनम् । ‘तृतीयमवने आग्रण्यात् गृह्णाति षोडशिमम्’ इति । वचनं नः प्रमाणम् । तस्मान्तृतीयमवने अहीनव्यः इति । अथ वक्तव्यम्, प्रतिमवने षोडशिमग्रहणमिति । तृतीयमवनेग्रहणं श्रुत्यै तत् । कथम् । ‘प्रातःसवने ग्राह्यः । तेजो वै प्रातःसवनम् । तेजस एव यजं निर्मिमीते । माध्यन्दिने रवने ग्राह्यः । ओजो वै माध्यन्दिने सवनम् । ओजस एव यजं निर्मिमीते । तृतीयमवने प्रातः । पञ्चमो वै तृतीयमवनम् । रक्षुष्य एव यजं निर्मिमीते । यत् प्रातः-

सवने गृहीयादत्र उचरे सवने व्यतिरिच्येत । यन्माध्यन्दिने, मध्यतो यजं निहन्यात् । तृतीयमवने ग्राह्यः । तत् सवनेषु सवनेषु गृह्णाति । न पूर्वं सवने आर्तिं नीतः’ इति ।

शा— किं पुनः कारणम् अन्तराश्विनीयाः । (प्राभाकरोक्तं कारणमाद्यद्वयं निरूप्यति—) भूमाविकरणं सिद्धान्ते आद्योपलब्धत्वात् सव्यस्य स्यादिति, सिद्धे च तस्मिन् पूर्वयोः सवनयोः ग्रहणमाद्यद्वयं किमुपलब्धम्, तयोश्चव्यापारणम् । तस्मात् मध्ये विनिर्गतम् इति केचित् । तदनुक्तम् । एवमपि पूर्वपक्षं मनाप्य कर्तव्यं चिन्ता स्यात्, न मन्ये । किञ्च ‘प्रातःसवने प्रहीतव्यः’ इत्यादिबचनात् अस्य सवनत्रये ग्रहणमाद्यद्वयमेव । न च वचनस्य परिपन्थी भवति । तस्मात् यद्यपि पूर्वयोः सवनयोः उक्तव्यापारणं तदुत्तरकालात् न संभवति, तथापि वचनबलात् प्रहीतव्यः । कालवचनं नु मूर्त्तयः सवनग्रहणमिहाय अवशिष्यति । (परामिमानं पश्यति—) विद्यते च पूर्वयोगेपि सवनयोः उक्तव्यम् (पूर्वयोगेपि सवनयोः कवचयोक्तव्यस्य मन्त्रावः । स्वमतेन अन्तराश्विनीयाद्योक्तव्याह—) तस्मात् विनिर्गतमिति सूत्रकारः चिन्तान्तरमध्येऽपि ग्रहणान् चिन्ताऽन्तरं कृतवान् इत्येव यत्कथ्यम् ।

वि— ‘सवनेषु तृतीये वा न, त्रयोक्त्या मवेत् त्रिषु । द्वे निर्दिष्टा तृतीयस्य विधेनत्रैव गृह्यताम् ॥’

भाट्ट— इदमपिचरणं मूलकरेण पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षमध्ये कृत्वापि व्याख्यानौकृत्यां पृथक् निरूप्यते । षोडशियागान्यासः किं नियमेन सवनत्रये स्यात्, उत पक्षे तृतीयसवने एवेति चिन्तायाश्च, ‘सवनेमवने गृह्णाति’ इति शारदाऽन्तरवचनेन अनन्तरोपपत्तेन सवनत्रयेऽपि तावत् ग्राह्यं इत्यविवक्षमेव । अतश्च तदेकवाक्यस्य ‘प्रातःसवने ग्राह्यः तेजो वै प्रातःसवनं तेजस-

एव वज्र निर्मितीते, माप्यदिने सप्तने प्राज्ञ, तेजो वै माप्यदिने सप्तने तेजस एव वज्र निर्मितीते, तृतीय-सप्तने प्राज्ञः पशवो वै तृतीयसप्तने पशुस्य एव वज्र निर्मितीते । यत् प्राज्ञः सप्तने यज्ञीयान् उत्तरं सप्तने व्यति-रिच्येत, यस्याद्यदिने तन्माभूतो वज्रं निदध्यात्, तृतीयसप्तने प्राज्ञः तस्यैव सप्तने संक्राति, न पूर्वं सप्तने आर्ति नोतः' इति द्वाप्याऽन्तरवचनेऽपि सप्तन-स्य एव विधीयते । प्राज्ञः इति कृप्यक्यवस्य सर्वत्र ब्रह्मणे 'ताम्ना क्षुपीत' इतिशब्दं नामिदं न्याया-भावात्, यथाऽङ्गसप्तने इव मीमासावदात्मवचने तस्यायं यादःपक्षानाऽनुपपत्तयः । अतिरिक्तान्याप्येन एक-वाक्यवाक्यभावे पूर्वस्य विधेयैवादाः प्रकृत्य तर्तु-सप्तनिरूपेण विहितकृत्यत्वं तु विधिष्वेऽपि द्वाप्याऽ-न्तर्गावकाशानामस्य अतिरिक्तत्वात् कृत्यापारम्भाच्च न शङ्क्या । इति प्राप्ते, पूर्वमथानिदं पूर्वकृत्यीयकृतेः सन्मागविधिरन्वागशब्दः, पूर्वविधिप्रकृत्या अतिरि-क्तमगन्वायेन पदेकशब्दवाक्यभावे तच्छेषकथयैव कथय-नात्, शास्त्राऽन्तर्गावकाशभावेऽपि क्षतिविरात्, विरुद्धस्य पशुसप्तनेन अशेषत्वात् । अस्या द्वाप्या सातीवसप्तनिकः एव विधिः, सप्तनस्य द्वाप्या कृत्या-पिचयम् । नच पूर्वैः सप्तनयोः अन्तरपरमावकाशमात्रः, सप्तनस्येऽपि तन्मात्रं सप्तत्वं ।

मण्डनः— 'माद्यन्तरीये सप्तने स नूनम् ।' उ-
च्यते ।

शंकरः— 'तृतीयसप्तने ॥ च ।' १०.

■ ज्योतिष्टोमे तृतीयसप्तने द्विर्विध्य-
विहरणम् ॥

॥ पिण्यादौ सप्तनयेदेन वीधि विहरणम् । तान्मु-
दिदय 'अहोरे' सप्तने विहरितं द्वाप्यामिदं तृतीयम् ।
इति गुणविधयः । अनुषेयं गुणविधेरभावात्तस्मिन् अनुषे-
विहरणम् । इति प्राप्ते, अमिष्टोपलभ्य प्रकृत्य 'पिण्यान्-
ज्योतिषमतः कुर्वन्' इति विधेयानुषेविहरणविधिः ।
॥ २ 'अग्नीं ज्योतिषमतः कुर्वन्' इति त्रैलोक्यमिदं
तृतीयसप्तने विद्वान्मात्रेणाग्नीनां भस्मापचनेन समिधन-
रूपमेव परोतिष्ठन्मिति शङ्क्यम् । पिण्याग्नीनां

महाग्नीनामिव जागत्तामात्रेण कदनुपपत्तेः । अत एव
'एतावतीं अत्रेहान्' इत्यदिना त्रिःशतिसप्तनु-
पपत्त्यकथनं संगच्छते । चतुर्थविहरणभावे सप्तनूतता-
ऽऽपत्तेः । सप्तैवम् । यद्विध्यमाना माग्नीयस्य च
चतुर्वार विद्वत्पक्षे अष्टादिगतिः । शमितः औपपत्त्या
पशुमेवात् वयस्यः । निर्मन्त्राद्यन्तरः । आग्नीयैक-
एव महावयः पक्षेति । संपूर्णम्, १।२।१६.

● ज्योतिष्टोमे तृतीयसप्तने सौम्यचर्वादी दक्षिणाऽन्तर्गा-
नुपपत्तेः कर्तव्यम् । पत्नीसंयाज्यपत्तेः पत्न्याः निवृत्त्य-
भावात् । वि, १।२।१४. ● ज्योतिष्टोमे निवृत्तदक्षिणस्य
मानमिति दक्षिणसमानस्यः भावधेयम्, न गुणविधिः ।
मा, १।२।३.

■ ज्योतिष्टोमे दक्षिणाऽन्तर्गावगोप्यैव द्वादश-
जालसंख्यानिवेद्यः । दक्षिणाऽधिकरणम् ॥

इत्यपिपिसंनिधी संख्या तेषां गुणत्वात् स्यात् ।
१०।१।११२११ ॥

भाष्यम्— अस्मि ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गस्यो वजेत्' इति । तस्य दक्षिणाऽन्तर्गाते 'गोश्च
अश्वश्च अथतरश्च गर्दभश्च अत्राश्च अपयश्च मीहश्च
यवाश्च क्षिपश्च शराश्च, तस्य द्वादशजालं (१११)
दक्षिणा' इति । नच शरायः किमेकैकस्य शरादेर्द्वयस्य
द्वादशजालम्, उत एकस्य द्वयस्य । यदा एकस्य तदा
किमनिवमः द्वायकस्य चिन्, उत मायानाम् । अथवा
नवैकैकदलीय संख्या, उत द्वादशजालम् । यदा एक-
जालीयस्य तदा किमनिवमः द्वायकस्य चिन्, उत पशूनाम् ।
यदा पशूनां तदा किमनिवमो येषामेकैकस्य, उत
पशूनाम् । इत्येते पक्षा भविष्यन्ति ।

किं तन्मन्त्रं पश्यम् ? इत्यन्तर्गात् तृतीयसप्तनाना संनिधी
केषां द्वायकस्यम् ? गजदीनानाम् । क विधीयमानानाम् ।
दक्षिणापक्षयोः । संयस्य सप्तजालात्, 'तस्य द्वादशजालं
दक्षिणा' इति । तेषां गजदीनानामेकैकस्य संयस्य स्यात् ।
कुतः ? शुभल. संयस्य विधीयते, गजदीनि प्रजायताः ।
कथम् ? वेदमपि संयस्यः क्रियते, द्वादशजालं स्यादिति ।
कथं तर्हि ? द्वादशजालं तल्लेति । एतं तस्य द्वादशजालस्य-
प्रवृत्तिः । इत्येता कदनुपपत्तेः वा अनुवादो वा भव्यः ।

प्रकृत्यनमसि पशुतोषं लक्ष्म्या अमृतं । प्रधान-
 संनिधौ च गुणः शिष्यमात्रः प्रतिप्रधान भिद्येति ।
 अस्ति च एतस्य संख्या प्रयोजनम् । गवादीनि
 ब्रह्मणि तत्संख्यानि कर्तव्यानि । तान न गम्यते
 विदोषः । किमेतत्संख्यां पठेत्सम्, ऋ नेति । यदेव
 द्रव्यं नैतत्तस्य स्यात्, नत् प्रवि भुविर्वात्येति ।
 तस्मादेवैकमेतस्या संख्यामिति ।

दृष्टम्— दक्षिणाऽन्तर्गते इदम् (अधिकरणम्)
 आगतम् । (तेन प्राप्तिको संगतिः) । अथवा
 प्रकृतौ निर्णयार्थं निरूप्ये दक्षिणाविनाशः (दक्षिणा-
 वाप्यकारिणात्) इत्यं वर्तिष्यते [उदाहरणमाक्षिपति—]
 ननु 'तस्य नवतितां शोभीषा' इत्यस्य (वाक्यस्य)
 अर्थवादत्वेन गौडभूता गवादीन् । कथम् । 'तस्य
 नवतिताम्' (११०) शोभीषा' इत्यभिवाच आह
 (तासां मध्ये) यः अगोतिष्ठतम् (शोभीषाः)
 वाः यद्विशिष्टः [यद्विशिष्टाः] निरुजः, यद्
 कृतः, ऋणैव विराजः प्रतितिष्ठति [६४६ = ३६]
 इत्येवं विराट्प्रत्युतिष्ठताम् (शोभीषाणाम्) । ततः
 पञ्चाष्टाहं अथ वाः (परिशिष्टाः) यः (शोभीषाः),
 एषा वा आत्मन्या (आत्मप्रतिष्ठापनी) विराट्' इति
 ता दश (शोभीषाः) गवादीनिः (दशभिर्देवैः)
 मृतान्ते । तस्मात् (अर्थवादलात्) इदम् (अन्त्योप-
 न्याम्) अनुदाहरणम् । ऋ नत् (तर्हि उदाहरणम् ?),
 आत्मयैव यदि ईदंशं गवादीन्, तद् इष्टम् ।
 ह्यवाचिन्ता वा । अथवा उदाहरणमेवेदम् [आन्त्योप-
 न्याम्] । 'तस्य द्वादशतम्' इति (वाक्ये) यदि
 तस्य इति ऋणविशेषणं स्यात् अष्टात्रिंशोपक्रममर्थकं
 स्यात् । गवादपक्षे यथापि अर्थवादस्योक्त्याः, तथापि
 विपरिवर्तमानाः, त एव तस्यधर्मेन संभ्रूयते । तस्य
 अन्त्योपन्यासो दक्षिणा इति । यदेव तच्छब्दमिदं
 तस्य संख्या । तच्छब्दस्यार्थस्तु कस्येति विनवते ।
 पूर्वपक्षमाह—) एकैकस्य गवादीर्न्यस्य संख्या
 संख्याः । कुतः । तच्छब्देन गवादीः सर्वे परामृश्यन्ते,
 पञ्चा तेषामेव सुलभता संख्या विधीयते । ननु गवा-
 दीनिः (बहुभिः) संख्ये तेषाम् इति पदवचनं पात्रेति ।

उच्यते । गवादमेऽज (संख्यां प्रति) प्रधानभूताः
 (तच्छब्देन) उद्दिश्यन्ते, उद्दिश्यमानस्य च संख्या न
 निवृत्तते प्रदत्तेन । अथवा तत्संख्याऽप्यत्र, ना
 दक्षिणा, यस्य द्वादशतमिति । एवमपि (यद्यपि
 दक्षिणा प्रति गवादीर्न्यस्यम्, तथापि) संख्या
 गुणभूता ब्रह्मणि प्रति (यद्व्यपि) ब्रह्मस्य
 सामर्थ्यात् ।

ममत्वात्पु गुणानामेकत्वं, श्रुतिसंयोगात् ।
 ४० ॥

साध्यम्— तुवाचः पक्षं श्वाभनैवति । तस्यतल
 द्वादशतमिति, नैवदेवम् । एकस्य कस्य चित् द्वादश-
 तमं स्यात् । कुतः । नमत्वात् शुभ्रत्वात् । गवादपेदेऽपि
 हि दक्षिणासंख्या, सख्याऽपि । न गवादीनां संख्या
 विधीयते । दक्षिणा तु संख्याविशिष्टा बोधते, न गवा-
 दीनां । कुतः । संख्याया दक्षिणेन अगमिसंख्येन सति
 अगमिपदसंख्यानां गवादीनां दक्षिणासंख्येन अगम्यकमेव
 संख्यायाः स्यात् । संख्येवशास्त्रादिकरणस्य नष्टत्वात्
 बहुवचनं प्रत्येव । यथादिपु सस्य द्वादशतमिति चैक-
 वचनेन न स्यात् । तस्मात्संख्याविदुः परिक्रमणागमस्य
 द्वयस्य एतस्या संख्यायां कृतायात् एतत्संख्यः परिक्रमः
 कृतो भवति । तस्मादेकस्य संख्या, नैकैकस्य । एवम् एक-
 वचनमर्थं युक्तत्वं भविष्यति । ननु लक्षणात् तस्य
 शब्दस्य अविवक्षितं वचनम् । उच्यते । अविवक्षितेऽपि
 वचने वा संख्याऽप्युच्यते, तेन वचनेन भवितव्यम् । यथा
 लक्षणेनापि तस्यमेव ब्राह्मणवर्तीयो न इत्यप्येति,
 न द्विवचनात्तेन निर्देशो भवति । ब्राह्मणौ न इत्यप्येति
 इति । आह । आत्मात्माभ्यामपि तस्य बहुवचनं भवति ।
 बहुषु वा एकवचनं भवति, न तु एकसिद्धं बहुषु च
 द्विवचनं भवति । तेन अथ बहुवचनात्तेन, निर्देशः,
 एकवचनान्तेन च बहुषु निर्देशो भवति । उच्यते ।
 आत्म्याख्यायामेतेदेवं भवति । न च तच्छब्देन प्राणि-
 रक्षिधीयते । संनिष्ठित्यक्षिपवचनं यत्र भवति । तस्मा-
 देकस्य कस्य चित् संख्येति ।

दृष्टम्— ननु शुभ्रत्वा संख्या न्यस्यति प्रति । कुतः ।
 चान्यभेदप्रसङ्गात् । (तथेति,) बहुवचनैक संख्ये-

तिष्ठन्तः यदि दक्षिणाया विधीयेत, त प्रप्ति संख्या च (पञ्चमा) विधीयेत, ततो वाक्यमेदः । अथापि वाक्य-
मेदमन्नीकृत्य तन्मन्त्रस्य (तद्वहेत्वेन) संख्या विधी-
यते, तथापि दक्षिणाया (संख्या) अन्तर्गता (स्यात्,
ता प्रति) अविधीयमाना चक्रे ' तत्रैकत्वमयश्चन्द्रमिति
चेत् ' (५११/५११) (इत्युक्तं तत् । कथम् ?)
तस्य संख्येति सवादयः (स्वरूपेणैव) संख्यातुरकारः
(न तु संख्या दक्षिणाऽतुरकारः) । तत्र वाक्यमेदादयो
दोषा, (तत्रैकत्वम् इत्यत्र) सत्ताः, ते ह्यपि भवेयुः ।
तस्मात् साराशः, संख्या, तन्मन्त्रश्च (इति जितप-
मपि दक्षिणा प्रति विधीयते) । तच्छब्दस्य द्रव्यपरत्वात्
आत्मालम्ब्याणाम् इत्येवमपि न शक्यते ।

यस्य वा संविधाने स्वाद्, वाक्यलो छभि-
संबन्धः । ४१ ।

भाष्यम्—इदं पदोच्चारं भूतम् । यदा एकस्य संख्या-
संबन्धः, तदा अविद्यमानः, यः कश्चित्, विशेषाभवात्-
दिति । एवं प्राप्ते, ह्यमः । यस्य वा संविधाने स्यात् ।
यस्य ह्यस्य संविधाने संख्यासंबन्धं स्यादिति, सोऽयः
संख्याविशिष्टः प्रतीयेत । अन्तर्गतमुच्यते न हि तत्र एक-
वाक्यता भवति । कुतो ? अन्तर्गतसंबन्धे हि विशेषक
विधानं विशेषं चातोमि, नहि अवहितम् । भवदित्यस्य
सवादयो भाष्यैः । वाक्यं च प्रकल्प्यते । तस्मात् साया,
संख्याया संबन्धेति ।

हु—परव चा संविधाने । (स्वस्वीय एवम्
एकस्य संख्येति । वतु) वक्ष्यते इति, तत्र,
माया दक्षिणाया अन्तर्गतम् (पूर्वा-पश्चादेन) विधि-
कृतं । (अतः) ते एव आद्याः । गगदयस्तु न
विधिपरकंते व्यवहितं वा ।

असंयुक्ता तु मुख्यविधिरपि निर्दिष्टा नन्ते, तस्मात्
सन्निधिकारः स्यात् । ४२ ।

भाष्यम्—तुगन्धः यत्नं गन्धवर्तवति । मायाः
संख्यायुक्ता इति, नन्तरेणम् । सर्व-भाषिनी संख्या स्यात् ।
सर्व-वर्तवतिः एवमेव । यद्येवम् केवलेनोऽपि संख्या ।
मुख्यत्वं इतराभिः संयुक्तिभिः सायाः भूयते । कथम् ?
तिलास्य माया श्रेष्ठि चण्डेन विहैः सधिया माया इति

मायते । यदादिभिः सधियाया संख्यासंबन्धः । यद्य-
भुक्तिः अर्थात्तरसंयन्त्रेणामाह । चतुःशतस्य एतत्
छाप्यम् । यस्मात् चतुःशतः पर उच्चार्यते, तस्य अर्था-
न्तरसंयन्त्रं भूमीवाद्, न वाक्येन । यदि हि वाक्येन
स्यत् पुस्तकदपि उच्चार्यमाणः एतदर्थं कुर्यात् । संख्या
त वाक्येन संबन्धते । यदि च पूर्वं न चार्थः भव-
करयेत्, चतुःशतस्य नानर्थकं स्यात् । नहि भूमी उत्तर-
काले संयन्त्रे संख्यासंबन्धे अस्मिन्निष्ठे । 'तस्य द्वादश-
ज्ञानं च' इति अत्र च भवत्यस्य 'द्वादशज्ञानम् अयस्य
किञ्चित्' इति । न च तत् अन्तर्गतं किञ्चित् उच्चार्यते ।
तस्मात् पूर्वं चयोगः, पश्चात् संख्यासंबन्धः । सम्य-
तानि समानविभक्तीनि, दुर्बले विविक्तः (विष-
विभक्तः) अपि च समानविभक्तीनि समर्थतरानि ।
तेषां हि आसुकरा वृत्तिः, विविधता विनिमयानाम् ।
स्वार्थे समानविभक्तीनि समर्थतरानि प्रथमाऽस्मानि
भरति । परंपरायां पञ्चमन्त्रो विविक्तः । तस्मात् सवृत्ति-
तानि वा इत्येतरयुक्तानि वा संबन्धेन संख्याया संबन्धते ।
तस्मात् तेषां एषा संख्याया वृत्तिः । तस्मात् तेषां संख्या
संख्यावित्त्या । किमेवं भवति ? संख्यासंबन्धे न
कश्चित् कश्चित् भवति । विनिमयमाया हेतुमात्रे
यमेव संख्यासंबन्धे बन्धेयत्वं, तत्रैव प्रसारी काप्येत ।
तस्मात् गगदिरादिः मायाया एतया एवमेवेति ।

हु—(न केनर्हं संप्रैः संख्या, किन्तु) सर्व-
संप्रैः संख्या । हुयः ? चतुःशतस्य चतुःशतम् [निम्न-
मायाया तस्य इति] । चतुःशतं सायाया परः भूयसाया
तुगन्धः इति सायाया भवति । यथा प्रहृष्टिदयः
मिच्छासंबन्धेति सतोः पूर्वं प्रहृष्टिदयः यदि प्रहृष्टोः
(संख्याया) स्यात्, सतो न किञ्चित् मायागति
भवेत् । विशिष्टकर्मको तु तो प्रहृष्टिदयः, एवमिहापि
(चतुःशतः परकाले चतुःशतस्य स्यात्) । अपि च प्रथमाविनिमयानि
स्वार्थे एवोच्चार्यमाणानि कामान्वयिकरमं प्रतिवच्यते
(तस्मात् चतुःशतं भुक्तिः छाप्यमायिकरमस्य मिय-
संयुक्तानां गगदीनी पञ्चात् संख्यायोगः इति सर्वसंख्या-
दिनी संख्या) ।

असंयोगाद् विधिदम्नावेकजाताधिकारः
स्यात्, दन्त्याकोपात् क्रतोः । ४३ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति सर्वसंपादनीयं सख्येति ।
असंयोगात् विधिभूतो, सर्वसंपादने संभवो नास्ति । न
भूपते गवादिराशेः संख्या प्रवर्तते । न गवादिराशेः
शब्देन निर्दिष्टपते, य. सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्येत । गवाद्-
यस्तु शब्देनोक्ताः । तेन न सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिष्टमईति ।
न चानु गवादीनां प्राधान्यमित्युक्तम् । दक्षिण्येन हि संख्या
सम्पन्ने, इति सख्याविशेषः सर्वनामघट्टः संख्या
विशेषद्वारादीयते । तत्रैकवचनं विवक्षितमेव । तत्रैषा
नामावादीयानां निर्दिष्टानाम् अन्त्यतममेकं प्रति निर्देशेन
संख्याविशेषपगुहादीयते । तन्मात्रानामावादीयानां निर्दिष्टा-
नामेकं स्यात् । स एकजातीय एव भवति । संख्या
एकजाताधिकारः इति सूचितम् । क्रमेण सविभ्यति ।
एवमेकमुक्तिर्न कोटिना भविष्यति । इतरथा नावदेन
क्रयस्य भवन्ती प्रवृत्तिविशेषमनुवर्त्तते, व्यक्तविशेष-
करी प्रकरणबहोसं क्रतोः क्वचित्तां भविष्यति, तस्य
क्रतोर्द्विदशशतं दक्षिणा, इति । तस्यादेकजातीयस्य द्वादश-
शतं भविष्यति ।

द्वय— एकेन (द्वयेन) संख्या संवध्यते ।
कुतः । संख्या दक्षिणा प्रति विधीयते, गजदयस्त-
सम्पन्ने । एतः किम् । तस्यशब्देन प्रकृतं (द्वयं संख्या
विशेषगताया) संवद्धमेकजातीयम्, एकसंख्याविशिष्टम्
(द्वयम्) दक्षिणा प्रति विधीयते । तेन द्वादशशत-
संख्याविशिष्टमेकजात्यायम् (कृत्वा दक्षिणायाम्) ग्रही-
संयम् । न च गवादीनां सम्पन्नरभूतं किञ्चिद्विद्यते,
यत् सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्येत् । ननु विद्यते धनं यजु-
रायः । नयत्तवो बभूव, तथापि न गवादीनां यजु-
रायः शब्देनोच्यते तज्जद्विषयसंज्ञकवित्तेन, यः सर्वनाम्ना
प्रतिनिर्दिश्येत । (तस्मात् गवादीनामेव परामर्शः,
तथापि नियमो वक्तव्यः । तत्र महोरकस्य यजु-
पिद्वान् मुष्यवान् च यवायोः परामर्शः इति तावामेव
संख्या ।)

शब्दार्थमात्रमिच्छन् ॥ ४४ ॥

भाष्यम्— अत्रिच लोकदेवदृष्टयम् । त्रये

हि निर्विशिष्टे सख्यगन्धे उच्यते, एकजातीये प्रत्यये
भवति । कुतः । सख्यया गन्धेनानुपपत्तेः । अत्रनि
एकस्मिन् जातिविशेषे, सर्वशब्देः सद् परार्थसंख्या
निविष्टा । फारस्य च अकान्तसंख्याभिः संवत्सराः
क्रियते । येषामेकेन केनचित् संख्याः, तेषां तमेकं सख-
भिनमपेक्ष्य संख्या निविद्यते । स तत्रैकः संवत्सरी
वक्तव्यः, प्रकृतो वा ग्रहीतव्यः । अथवा यः कोपात्,
स उपादेयः । इह च प्रकृतं मानावादीयम् । तेषामन्त्य-
तमः संख्या सख्यः स्यादिति । यथा तत्तमाया
संख्यामिति, एकजातीयपत्ता प्रत्यम्, न मिश्रजातीय-
नम् । यथा त्रयं गुणं कर्म अवयव इत्येवमादीनाम् ।

या पशूनामुत्पत्तितो विभागान् ॥ ४५ ॥

भाष्यम्— एकजातीयस्य संख्या इत्येतत् समधि-
गतम् । या पशूनाम्, उत मायाणामिति । अनियमे प्राप्ते,
उच्यते । सा पशूनामिति । कुतः । उपरितो विभागान् ।
औत्पत्तिकेन विभागेन पशवः संवत्सरादौ सप्तमयस्ते ।
पञ्चमिरस्यैः कौतः, पञ्चमित्येभिः कृतं द्वयं । न
श्रीश्रादीनाम् औत्पत्तिकेन विभागेन सप्तमरादौ सप्तम-
यस्यैः । निबन्धमात्राया मायामिमांसा वा भवति ।
नहि भवति पञ्चमित्येभिः कृतं द्वयं । पञ्चमित्येभिः
मादन्तेभ्यो कृतं द्वयं । एतदेभिः कृतं द्वयं । तत्र,
अष्टमिरसि मिरसु लपयस्ते, एतदेभिः कृतं द्वयं ।
पूर्वमप्रमत्तम् धर्मस्य कस्य चित् । अथ मायाणामिति
औत्पत्तिकेन विभागेन कस्यादि परिग्रहो न क्रियते
इति । अत्रोच्यते । मृत्युस्य सक्तः परिक्रये निरोध
उच्यते, द्वादशशतं दक्षिणेति । यच्च द्वादशशतं श्रीश्रादि-
नोवाणां श्रुतिवैभवं कृत्वा कृतं द्वयं । मिरसि
प्रकर्षादितिर्मवति, म्यापारतः पञ्चमि सवन्त इति । म्यापार-
तत्वात्तत्र मायाणां गता शब्दशब्दः प्रतिः । कर्म कुर्वाणा हि
कर्मकराः पण्डितमपि अहर्भवेत् । पञ्चनुरूपं नैव शक्यते ।
वचनं तु प्रतीतं तस्या परिमाणविशेषपरं भवति । य-
दि वादिकमपि अहर्भवेत्, न वा दक्षिणा भवति ।
नहि सा तस्मिन् कर्मणि दत्तं करोति । एतेहाहा भवेन वा
प्रकरणेन क्रमवत्तः कर्म कुर्वाण, न श्रीश्रादीनां द्वादशशतं
प्रोच्यते । आह । सा कर्माणां दक्षिणं विदधत्याया

मीदीणां द्वादशतेन श्रोतादते, तस्य हि सा दक्षिणा भवेत् । तेति द्यम् । दक्षरणी हि दक्षिण । दक्ष भवत् । सा नाशिनंभरे करोति, नाशो बलश्रणी । तस्याय नशितंमरा, नाशो दक्षिणा । आशितंमराय अधिकं वचनस्य विषयः । आह । मीदीनानामपि द्वादशतं वा च वायनी वयमात्रं करोति । अत्रोच्यते । श्वारेतिरुमिदं वच नमः । स एव हि पुत्रः कं चित् प्रति वसीयान्, कं चित् प्रति अवचः । दक्ष वाचशयितं भवे नास्ति, तापद्वयता । बलश्रणी हि आशितेन भगवोनाशितमरादुभे कलशरणी । तस्यादशितंमरां यत् द्रवम्, सा भूतिः, सा दक्षिणा । श्रोतृद्विकं दक्षिणात्वे तिदे वचनशमन्यद्राजि । निद्रां कृतये दक्षन-प्रामाणत्वात् अत्यन्तकल्पमपि दक्षिणया । स्वादे विषीवदे सोमचमसः । स आशयान् सिपति । वयस्यु सवे सुपयवश्रवणे समर्थाः । नेपु सनु न शोकादिजीवादि संश्रया संभलस्यते इति ।

अनियमोऽपिद्योयान् । ४६ ॥

भाष्यम्— यदा पशूनां द्वादशमासम्, तदा अनि-यमः, श्रवणीनामप्यसमस्य कस्य चित् द्वादशमासम् । एव-मनियमे मासं अनिश्चयि, प्रमेयमात्रमात्रम् । तत्र अधिकारवाग्ने मन्त्रविषयं भविष्यतीति ।

भागित्वाद्वा गरां स्वात् । ४७ ॥

भाष्यम्— वायव्यः अनियमं चान्वर्तयति । गरां द्वादशमासं स्वात् । पुत्रः ? भगिण्यत् । भगवतो हि गरां महाभारताः । मर-मुवाग्ने वर्यते इत्यर्थः । एव-मुदितानुपकारभूतस्य अभिष्यागि । कविश्रवा चोपकारः वर्तयः । गदकमे हि ते उपकारं वर्तयते । उपकुर्वतां चोपकर्तव्यमिति सप्रचारः । एव सप्रचारोऽनुगृहीतो भविष्यति, यदि महाभारतायां सुयवी संस्था दीयते । गवश्च महाभारताः । तस्याचार्या द्वादशमासम् । अस्या उपकारकता भवेत्तुः, पशेषां दानप्रतिपदविक्रय न प्रति-विभेदम् । ' न देशस्थो ददाति, नोपयत्नेन प्रति-पूजति ' इति भूतिः । अपरे च ' नष्टर विनशीते ' इति । तस्या द्वादशमासं तथा स्वात् ।

प्रत्ययान् । ४८ ॥

भाष्यम्— अतश्च गरां संस्था । पुनः । मन्-यान् । संस्थासंस्थानांमुवाग्नेयमानेपु मन्वेपु श्रवणेनो-पायेन स्वर्गमागेपु पूर्वं यावः प्रतीयन्ते । अतस्त्राः संस्थाया संस्थात्वे । न च तत्र विशेषः कश्चिदस्ति । गोपु संवत्सरा न पुनर्यवादः संस्थाप्यते । एकजातीयो हि संवदन्तः । स च संवद इति । तस्यादृशं संस्था । तिद्वादर्शनाच्च । ४९ ॥

भाष्यम्— तिद्गं गच्छेत्तमपि दर्शयति । हि तिद्गं मयति । एवमाह ' एव संस्थायाः, एव संस्थोमीना, यावदस्य दक्षरणीयवत् । गौमिति प्रतिष्ठिता, तावदस्य-लोहदक्षो लोहः ' इति वाः प्राज्ञ दर्शयति । तथा ' हा वा एतां वर्यां समामन्त्रि । इमे इमे इत्ये वाम्ये चन्द्रे ज्योतिरदिति सप्रसति मदि विभुति, एता ते अन्त्ये नपादि देवेभ्यो या सुहृन् कृतात् ' इति गरा-मेतावि नामानि । दक्षरतर्फी च दक्षिणामेयमाह ' एता हि ते नामानि ' इति । यदि हा गौः, एवमेतदवस्थले । तस्यादपि तथा संस्थापि । (अथ कलिकालामुद्रितयोः श्रावणमासपुकारयोः ४५-४९ सूत्रैः पृथगधिकरणं स्वीकृतम्, सुवेगिनीपुत्रो च ४५ सूत्रेण द्वादशम्, ४६-४९ सूत्रेण श्रवणमासधिकरणं स्वीकृतम् । तत्र पुनस्तम् । अथविधित्तत्वेन अधिकारणादी विगमाणात् संस्थाप्यमासम् ४९-४९ सूत्रैश्चद्विषयस्यैव गदं सम-वोचन् । एतेन एतदधिकारविस्तराया दानीवविषय-सर्वमप्यपि प्रमुखा वेदितव्या । के.)

सोम— यदि आश्वी भाषिकवामायात् शशोत्ये अभिषारणिपुत्तिः, तर्हि तत्संस्थपयान् प्रतिद्रव्य द्वादशसंस्थाऽन्वयः इत्युच्यतेः संगतिः इत्याहुः । सूत्रा-र्यस्तु— स्वादिद्रव्यविभिसिनीषु भूयमाणा संस्था तेषां प्रत्येकं स्वम्, संस्थाया गुण-सत् इति ।

वि— ' दक्षिण द्वादशमासं त्रयेतेतद् गारादिपु । त्रयेपु त्रेगु'वद्वाऽऽपे प्रत्येकं सिद्धिपु वा ॥, संस्था-गुणस्य प्रत्येकं गारासम्पत्तोऽपिमा । अथपशेदत् तद् सिन्धु मिच्छिपु समुच्चयः ॥ संस्थानोचित्यतो धान्ये त्वेषां न समुपयः । अथर्विधि पक्षेऽपि पशवो वैक्रमेव वा ॥

ष्टोमे 'दशापवित्रेण घृत् संमार्ष्टि' इति । तत्र सर्वेषामेव प्रमाणं संमार्जनं पर्याप्तं नैकमेव । इदम् इत्येकत्वमवि-
रोधितम् । ३।१।७।१३-२५. * ज्योतिष्टोमे दिग्विभागः
श्रुतः प्राचीनन्यायिभिः भार्यादाः । वि. ३।७।६,
* ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाऽऽदीक्षणीयाऽन्तो आरम्भणीये-
ष्टिनं कर्तव्यं आरम्भाख्यकारणेपत् । १०।१।२

॥ ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयेष्टया दीक्षामिदग्नि-
न तु दण्डादिमात्रेण, अतः दीक्षणीयाऽन्ते दीक्षित-
धर्मानुष्ठानम् ॥

परंणावेदनाद् दीक्षितः स्यात्, सर्वैर्दीक्षाऽमि-
संयन्नात् । ५।३।११।२९॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे नृपते 'आश्रायेणकमेका-
दशकषांशं त्रिषेपेदीक्षामागः' इति । तथा 'दण्डेन
दीक्षयति, मेष्टया दीक्षयति, कुलाग्निनेन दीक्षयति'
इत्येवमादि । तत्र संदेहः किं सर्वैर्दीक्षितो भवति, सगच्छ
इत्यन्ते दीक्षितः इति । किं तावत् प्राप्तम् ? सर्वैरिति । कुलाग्नि-
दीक्षाऽमिसंयन्नात् । दीक्षासंयन्तो भवति, दण्डेन दीक्ष-
यति, दण्डाग्नये करोतीत्यर्थः । करोद्वपन्ते दीक्षितः स्यात्
कथमस्य दण्डेन दीक्षा युवात् । तेन इष्टया न दीक्षितः ।
न पाश्च इष्टपन्ते दीक्षितश्चरद् पदश्रमः । आवेदने तु
तस्या दीक्षितश्रमः । तस्मात् तावति दीक्षितः स्यात् ।
न च ईश्वरति समुच्चये विकल्पो भवत्येव । एते कार्य-
कात् । तत्र ततोपगमनो व्याप्तिः । तस्माद्विषयेष्वपि
दीक्षासंयन्नादिषु श्रद्धासंबन्धेन सह एकमन्यतः
होतावेदनादौ दीक्षितः स्यात् ।

हृत्— 'दण्डेन दीक्षयति' दण्डेन दीक्षा निर्वहति
इति (सुतीयानिर्देशात्) दीक्षऽर्थः (दण्डः) । आश्रा-
येणकोऽपि याजनेन (दीक्षिन्मागणपदश्रममि-याहरिण
दीक्षाऽर्थः । तस्मात् कथं न दीक्षितः) । यदि हि आश्रा-
येणनेन दीक्षितः स्यात् (ततः) 'दण्डेन दीक्षयति' इति
नोभयेत् । कस्यात् न च तावता दीक्षितः (किन्तु श्रान्तो) ।
न च (दण्डादीनां) श्रमः । (कुलः ?) दीक्षि-
तानं नाम न इष्टम् । तत्र श्रवत् (साध्याम्) आग्रा-
यते, तावत् दीक्षितो भवति (नैकदेतेन) । आह,
करणमिदमिति दण्डाद् इवैवग्निररेष्टया दीक्षाकरणतः

अवसाम्यते यथा श्रीदीक्षा (यवनिररेष्टया पुरोडाश-
करणतः) । तेषां (श्रीदीक्षां) इष्टोपगारिचात्
विकल्प इति चेत् तत्र, श्रीदिवसमुच्चयेन (अपि)
शक्यते पुरोडाशो निर्वहति । (तेन इष्टोपगारिचं
विकल्पे करणम् । किं तर्हि ?) करणमिति तन्तु
यवनिररेष्टया पुरोडाशप्रवृत्तिद्वन्द्व्य प्रतिपादयति । सा
वाच्येन समुच्चये (अपि, इति विकल्पः) । एवमिहापि
(दण्डादीनां प्रत्येकं करणमिति निर्देशात्) विकल्पः
स्यात् । उच्यते (विषम उपन्यासः) । अथ
पुरोडाशप्रवृत्ति- (दण्ड-) ग्नेन एक (प्रवृत्ति-)
द्वयम् आकाङ्क्षितम् । तस्य (श्रीदिभिः इति) कारण-
विषयस्या नियतत्वं कुतः (श्रीदिभिरेव परैरेव वा
इति) । दण्डादीनां तु अनवयव तादर्थ्यम् (दण्डेन
इष्टया) कारणविषयत्वात् (अपूर्वम्) क्रियते । तत्र
तादर्थ्यम् अष्टद्विगुणमिति सर्वैः क्रियते । (तथापि
कथं समुच्चयः, तत्राह—) अतः प्रयोगवचनेन तदे-
व उपगृह्यते (समुच्चयतः) ।

इष्टयन्ते या, तदर्थो हविरोपार्थसंयन्नात् ।
३० ॥

भाष्यम्— इष्टयन्ते वा दीक्षितः स्यात् । तदर्थं हि
ता, दीक्षाऽर्थो । कथम् ? दीक्षिन्मागणस्य अदीक्षितस्य वा
भवति । यदि तस्या उपरक्तत्वे दीक्षितः, एवं ता दीक्षिन्-
मागणः । कस्यादाकदमवस्थे वापि ता दीक्षितः इति ।
दीक्षाकारणे पदार्थे निर्वृते निमित्ति ता दीक्षितः स्यात् ।
वाक्ये हि त्रिरर्थे दीक्षितः इति शङ्क्यते । यत्तु दीक्षा-
संयन्तो दण्डेन दीक्षणीयि, कथं न दीक्षितः इति व्याहितिः ।
दण्डेनेन दीक्षितं संशयवतीत्याशङ्क्यात् । यत्तु, अनन्तरं
दीक्षितश्रमो नास्तीति, न शक्यम् अग्रयोग- अर्वाभावे
हेतुः । सगपि अर्थे सत्यमवस्थानात् प्रगुप्यते श्रमः ।
अन्तेन च दीक्षितः इत्यवस्थे वाक्येन 'आश्रा-
येणकोऽपि दण्डाग्नये निर्वहति दीक्षिन्मागणः' इति । गद्य
व्यापेदनादौ दीक्षितश्रमः इति, इष्टयन्तेऽपि दीक्षितस्याप्ये-
व विकल्पः । प्रयोगवचनस्य अविकल्पः । यतः, एतं दीक्षा-
करणमप्येदीक्षितं संशयमिति इति गम्यते ।

१. दुप्— दीक्षितत्वं नाम संस्कारः । संस्कारश्च क्रियाजन्यः । न च दण्दादीनां क्रियात्वम् । अपेक्ष्येत, क्रिया साधयन्तो दण्दादयः संस्कारायाः । भवन्तु । उत्तरमाह— समर्पणादिष्वयः क्रियायाः अवधवात् न ज्ञायते का क्रिया साधयन्तः संस्कारार्थतो प्रविणवन्ते (दण्दादयः इति) । अतो इत्यवधवात् (क्रिया-रूपायानात्) अनन्तरसमयेव (वाक्यार्थस्य) स्यात् । (किञ्च) द्वाष्टिपमाणा इति यो दीक्षामाप्नुमिच्छति, तस्य दीक्षणीया उवाचत्वेन विनीयते (नान्यथा) । यथा स्वर्गस्य अग्निहोत्रम् । (यमाप्यन्तं च तद्धत् इति सूक्तार्थमाह—) यदि न अन्येन दीक्षा द्विवेदे, ततः अक्षः । (दीक्षणीया इति) क्षमाभ्या युज्यते (नान्यथा) । तस्मात् (निरपेक्ष—) वाक्यसंबन्धोऽहं (उवाचयानाम्) दीक्षणीयस्य दीक्षितत्वं ज्ञायते । (इष्टयन्ते या इति सूक्तं संक्षिप्तं लक्षणसंबन्धं विन्यस्याः दर्शयति—) इष्टयन्ते अग्निहोत्रादीनि न क्षयाणि इत्यसं क्रमस्त्वान-संबन्धः ।

ममाप्यन्तं च तद्धत् ॥ ३१ ॥

भाष्यम्— इष्टश्च यवाम् । इष्टिर्दीक्षार्था, इष्टयन्ते च प्रवृत्तिरिति । यवाम् । समाख्याय च तद्वदिति यदन्त्याय उवाचिः । कथम् । दीक्षणीयेति तत्पर्यं कसौ समाकथां भवति यथा ह्यानीकम्, भोजनीयं चेति । तस्माच्च पश्यामः इष्टिर्दीक्षार्था, इष्टयन्ते च प्रवृत्तिरिति ।

शा— ' निरपेक्षेय वाक्येन दीक्षाऽर्थोर्ध्विणी-यते । दण्दादित्वक्रियारूपं (दण्दादि तु अक्रियारूपं इति वदन्ते) तद्धत्तजनवशोच्यते ॥ ' (इति विद्वान्) ।

सोम— यथा यजमानाश्च नैमिषिचिरम् धर्ममिष्टि-माभ्यं न दीक्षितवमिति श्रवणक्षानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— सर्वैः इष्टिदण्दादिभिः दीक्षाऽभिर्गणनात् आवेदनात् परेण आवेदनादन्तर्गतं दीक्षितः स्यात् । ' यथा द्वितीया ' (पा० १।१।११) इत्यसं ' यथास्यि ररपते ' इति वक्तव्यं कर्तव्यम् । ' परेण आवे-दनात् ' इति परेषः समर्थनीयः इति वन्द्यस्ते । मयोजनं तु— दीक्षामागमिर्होत्रेण दीक्षितयनाः प्रत्येकं

मी. मे. २२७

इति पूर्वपक्षे । दण्दादित्वात् दीक्षितयनाः इति विद्वान्ते इति ।

वि— ' इष्टिदण्दादिभिर्दीक्षा हि वेष्टयेवो, कितो-ऽग्निमः ।, (क्रिया इष्टयैव इत्यनेन संक्षेपः । उक्तो-ऽग्निमः इति पूर्वं पक्षः) । युक्तः परस्पर इष्टयैव दण्दादेर्व्यञ्जकत्वतः ॥ '

भाट्ट— ' आगवैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणः ' इति दीक्षणीयेष्ट्याददीक्षाऽर्थत्वं तद्ध-प्रत्ययस्य क्रियाऽर्थात् क्रियायास्तुल्यपरं विहितस्य अग्न-दण्दात्मकत्वे । ' दण्डेन दीक्षयति, मेजलम्वा दीक्षयति, कृष्णविषाकया दीक्षयति ' इत्यादिना तृतीयैव दण्दादीनां दीक्षार्थत्वम् । न च दण्दादीनामभिप्यक्तत्वात्, दीक्षा-ऽभिप्यक्तत्वात् अनेकेषु दीक्षयतिपदेषु तद्ध-त्वात् प्रमाणाभावात् । किञ्च अष्टकवपमनियमपरिहा-नुकूल्योग्यतास्वाद्याः दीक्षायाः अभिप्यक्तत्वं तावदनु-मित्यागमिका, दण्दादीनां व्यभिचरितत्वात् । नापि स्मरणा-भिर्यजुः, छत्रविषाकस्य प्रागजानात् । अन्तु वा दीक्षणीयाया एव दीक्षीत्यदक्यम्, तथापि न तदन्ते दीक्षितयनां यमनियमादयः । एव ' विप्रितोऽपि, दीक्षितवान् वद, स्वस्यैव वद याऽनुवृत् ' इत्याद्यावेदमेव दण्दादि-दण्डोक्तमेव यमनियमपरिग्रहविधानात् । इतरथा आये-दस्य अष्टाष्टिभ्यः पक्षः । अत एव यमनियमपरिग्रह एव दीक्षेति पार्थसारथिकेन मध्यपक्षम् । आवेदनेन दीक्षासंक्रान्तोत्तरकालं यमनियमपरिग्रहमिषानात् स्वदेव दीक्षाया अष्टकस्य गर्भमिषानात् । अतो दण्दादीनामपि दीक्षाऽर्थत्वात् सर्वास्ते सा । न तैव नेरपेक्षमभवात् विकल्पपक्षि, अष्टाष्टिभ्यः परमदीपविप्रिपरिमेयं मधु-व्यावयवो अवन्तः सर्वे नेरपेक्षयोग्यतैः । इति ज्ञाने, दीक्षणीयावाक्ये ' दीक्षिष्यमाणः ' इति तद्धत्यय-भरणेन तस्य दीक्षाऽर्थत्वं तावद्वक्तव्यम् । दण्दादीनां हि पिबन्दीक्षयतिपदभरणान् दीक्षाऽर्थत्वमवगत्यते, अपि तु तदनुकूल्यतायावदप्येव प्रथमद्वयमस्ते, यस्मात् तत्त-मन्वात् प्रयोग्यमाणात्स्यदीक्षाऽर्थत्वं दण्डेन वद-यतीत्यारिक्तं कथञ्चित्त्वस्येत । न च दीक्षारागदीक्ष-णीयैव कर्तव्यत्वात् न दीक्षायाः दण्दादित्वं न तदन्ता-

उत्तरः । सिद्धरूपताच्च दण्डादीनां न क्रियान्ताप्य-
त्पञ्चानमन्त्रेण दीक्षाऽर्पणानुष्ठानम् । न च प्रथमावगत-
प्रयोजकभाषणार्थमेवेव 'मन्त्रेण कथयति' इत्यदिनत्
तत्रैतन् इति वाच्यम् । तथाचैव साक्षादीक्षणीयाऽर्प-
णादीनां अष्टादशैव सन्ते । उत्तर दीक्षायाः तृतीभूत-
यमनियमपरिग्रहोयोगिदीक्षितवत्पञ्चानमन्त्रकृतमेव दीक्ष-
णीयाऽर्पणं दीक्षाऽर्पणमेव वा अष्टीकर्तुमुचितम्,
'अगमम्' इति मन्त्रस्य पापप्रशमनाशक्तया पापप्रशमयति ।
अत एव सन्मन्त्रावगच्छन्तं संश्लिष्यति यैव योषोपपत्तेन
सङ्गोऽस्ति । शास्त्रजनकान् च स्मारकमिषया । सन्मन्त्रस्य
च मानान्तोद्भवमस्ति विष्ण्वन्त्राऽनुपपत्तिवत्तन्मातृ
स्मारकायोगवत्ति । तत्तद्विष्ण्वर्तरेव च दण्डादीनां
धारणकृद्भवनार्थिकसंक्रियविधानात् नास्तिऽऽविद्यानां
स्मारकवर्णनं इति शङ्कनीया । अत एव सत्क्रिया-
ऽर्पणानामपि एषा दीक्षाऽभिप्रेक्ष्यकत्वमपि व्यातुपक्षिकम् ।
अत एव दण्डादीनां दीक्षाऽभिप्रेक्ष्यी सङ्गन्तव्यः । अत
इत्यनेन एव दीक्षा, सदाचैव एव दीक्षितवर्ता । 'दीक्षितो
न ह्येति, न दीक्षितमालमन्त्रीयात्' इत्यादयः ।
न चैवम् आविदन्तैर्वर्णनमिषाधिक्रियैर्गर्भं चेति
वाच्यम् । तद्विश्रान्तानुष्ठानेन तत्प्राप्तिकर्मणाश्चैव
वस्तुसंरावर्तते ।

सण्डन — 'दीक्षितो दीक्षणीयाऽऽते ।'

दीक्षुः — 'इत्यनेन दीक्षितस्य ते ।' प्रभा ।

● ज्योतिषोमे दीक्षा अथर्वेति कर्त्तव्या, मुन्या
पर्वणि । अङ्गुणाविरोधः सायः । भा. १.१.११.१२५,
● ज्योतिषोमे दीक्षा दक्षिणाश्च प्रचानायां एव । दीक्षा-
दक्षिणवत् । १.१.११.१११. ● ज्योतिषोमे दीक्षासु
पावनमन्त्रेषु अथर्वसाकाङ्क्षस्य व्युत्पत्तेन पूरणम् । वि.
१.१.११.७. ● ज्योतिषोमे 'दीक्षासु मूष जिहति ऋते का
राजनि' । भा. १.१.११.१३. ● ज्योतिषोमे दीक्षासु मूष-
मात्राकर्षः । ५.१.१.११.१२७. ● ज्योतिषोमे दीक्षणां
रात्रिग्राह्यमात्मनाम् । भा. १.१.१.११.१३७.
अथवादायै विव अष्टादशैव । १.१.१.१.१३७.

● ज्योतिषोमे दीक्षापरिमाणविचारः । अथङ्कु-
दम् । भाष्यकारोपादीक्षा दण्डाहपरिमाणमेव ज्योति-

षोमे नित्यत्वेन प्राक्चैव विद्वान्तस्मृतिदम् 'दीक्षा-
परिमाणे याथाकाम्यमधिकोपात्' इति । प्रत्यक्षाविरोधात्
अन्यत्रमेव अन्यत्रोपादीक्षायां दीक्षापरिमाणे याथा-
काम्यं नामचाराः स्यात् । दृष्टान्तरे च अधिकणादर-
विद्वान्तपर-वाक्येवम् । तथाहि 'द्व्यष्टादशान् लिङ्गात्
स्यात्' इत्यादि किं दीक्षापरिमाणमा विद्वत्, किंवा
द्व्यष्टादीनां एव नियता, इति विस्तरे प्रहृतिदम्
विनश्ये प्राप्ते, दृष्टम् । लिङ्गात् द्व्यष्टाहपरिमाणमेव
स्यात् । तत्र हि एवं भूयते 'पटुनिहरी वा एष पटु
द्व्यष्टाह' इति । द्व्यष्टाह उच्यते. मुन्याश्च द्व्यष्टाह ।
तद्यदि दीक्षायां द्व्यष्टाह स्युः, तस्य पटुनिहरी इत्यनु-
पादोऽवश्यमेव । तस्यान् द्व्यष्टाहपरिमाणमेव तत्र निय-
म्यते । तथा दीक्षायि. इति दीक्षाबहुत्वमुक्तं तद्वाक्य-
शेषे 'द्व्यष्टाहोपावसति, द्व्यष्टाहो लयम्, द्व्यष्टामहम्,
द्व्यष्टा मासम्, द्व्यष्टामन्त्रि, द्व्यष्टा मज्जनम्' इति
पण्य दिवसमम् अनुक्रमणान् उपक्रमगत बहुल द्व्यष्टाहमे-
व व्याख्यायते । तस्मात् द्व्यष्टाहो द्व्यष्टाहो दीक्षा इति ।
यस्तुतस्तु द्व्यष्टाहो 'द्व्यष्टाहो दीक्षितः स्यात्' इति
मन्त्रे चापि पूर्वेष्टानुष्ठिते. यथाभावादिशक्तिर-
तयैव व्याख्येयम् । न च ऋतौ द्व्यष्टाहपरिमाणस्य
नित्यत्वे 'द्व्यष्टाहो दीक्षी' इत्यतिवेगमाप्तुवादाः, न
च वक्तव्यं इति वाच्यम् । कर्त्तव्यमन्त्रे प्रहृती निरूप्येन
प्राप्तत्वात् द्व्यष्टाहपरिमाणे नियमविधिवात् । भाष्य-
इत्यस्मिन् अत एव 'दीक्षायि' इत्यर्पणार्थवत्तथा
प्राप्तार्थव्याप्यस्य विधिवादितायात् । न च पापप्र-
मत्तपुत्रमिति वाच्यम् । तस्य । यदि 'एका दीक्षा'
इत्यादयोऽपि विधेयः स्युः । तेषु हि न विधिः भूयते ।
किन्तु कर्त्तव्यः । तथापि एकैवैव वस्तुविशुद्धिते माने क्रम,
वाक्यमैदमष्टाहम् । अतो 'द्व्यष्टाहो दीक्षाः' इत्यर्थे
त कल्प्यते । तथा प्रति वैश्वानरद्व्यष्टाहानेषु अष्टादि-
अथर्वत एव दण्डादिशक्त्याः व्युत्पत्त्यानुवादतः दण्ड-
वर्णनमात्रं न एकादिकमन्त्रे त कल्प्यते, द्व्यष्टाह-
वर्णनार्थकपणवद्वात् । अत एव 'एवं ऋतौ, द्वौ
ऋतौ, द्वौ द्व्यष्टाह' इति वाक्ये 'द्वौ द्व्यष्टाहो'
इत्यनेन विधिः कल्प्यते इत्युक्तम् । तत्र द्व्यष्टाह-

परिमाणमेव नित्यम् इति आध्यक्ष्यत्वात्तत्तमनवचमित्याहुः ।
कृत्यसूत्रे ॥ एसादिदीक्षाविषयः शाखाऽन्तरमूलकः ।
इति । कु. ६।५।८।२८-२९.

● ज्योतिष्टोमे 'दीक्षितो न ददाति' इत्यादिवाक्यं
पुनरप्युक्तानां प्रतिषेधकं सर्वदाशो वा । भा.
१।८।७।२२-२५.

■ ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्य संकल्पितप्रयाण-
समाप्तिपर्यन्तम् आदौ सकृदेव प्रयाणमन्त्रपाठः ॥

प्रयाणे स्वाध्यायनिकृतेः । १।१।१८।९१ ॥

भाष्यम्—दीक्षितस्य प्रस्थितस्य प्रयाणमन्त्रः 'यदा-
दधि शेषः प्रेहि' इति । तत्र निवर्त्यते किं विभाग-
विभागो पुनः पुनः प्रतिप्रयाणो मन्त्र प्रयुज्यते, तत्र
सकृदेव आदाविति । विरोधग्रहणाय प्रतिश्रवणम् । इति
प्राप्ते, उच्यते । प्रयाणे तु वा अर्धेनिर्हृतेः । अर्धेयगा-
नुदिश प्रतिष्ठते । आ अर्धेनिर्हृतः तस्य प्रस्थानाभि-
संबन्धः । तस्मात् सकृदेव प्रयोग्यः ।

सोम—विशेषागच्छा उक्तानां संगतिः । सूत्रे
आ अर्धेनिर्हृतेः इति स्पष्टेः ।

वि—'प्रयाणे श्रवणं मन्त्रो भिन्नो नो वा, ५१
विभन्ते । प्रयाणभेदाद् भिन्नो, नो मन्त्रेणादा निवृ-
त्तिः ॥' १९.

भाट्ट—तत्रैव दीक्षितस्य यज्ञदेशतः 'वृत्तिपन्न-
प्रयाणार्थः' भद्रादनि शेषः प्रेहि' इति मन्त्रोऽपि
मध्यमघ्ने विषयः पुनः पुनः कालोऽपि नानर्तनीयः ।
अधिकगच्छा तु पूर्वं स्वाध्यायिभेदविधायकत्वात् एकं
व्यनयम्, प्रकृतौ 'तमिष्यवले मेरोऽतिष्ठति' ।

मण्डन—'प्रयाणे च सकृदगन्तः' । १९.

दोश—'प्रयाणश्च मनुष्यस्य' । सकृत् । १९.

● ज्योतिष्टोमे 'दीर्घशोमे संकल्पे' इति ।
अभिषेकमभिषेप उच्यते अपि अविषयककालेः संतर्दनं
कार्यम् । अभिषेकमत्र वा दीर्घशोमः । संतर्दनाधिकरणम् ।
वि. १।३।१६, ● ज्योतिष्टोमे 'देवमनुष्या दिवो
भवन्त' इत्यं द्विगुणः प्राचीनवचस्तुतये
अर्थवान् । १।३।१६, ज्योतिष्टोमे द्वादशरात्रे द्वाद-
शदीनयेन, न ज्योतिष्टोमस्य सहायः । १।३।१६.

■ ज्योतिष्टोमे द्वादशरात्रे गोरूपदक्षिणा सदस-
सहितेभ्यः षोडशभ्यः ऋतुविभ्यो विभज्य देयाः ॥

तत्र दानं विभागोऽनं, प्रदानानां दृष्टव्यत्वात् ।
१।३।१३।५० ॥

भाष्यम्—ज्योतिष्टोमे द्वादशरात्रे दक्षिणा । तत्रै-
षोडशः मन्त्रविभक्तः सत्वा संकल्पेति । अर्धेयानिर्हृतं
संश्लिखते किं यस्य यजमानं भाग आभवति, स्वयमेव यज्ञ-
यानेन विभज्य स्वयं तावान् करपयितव्यः, उत परित्यजेत्
विमज्यते इति । किं प्राक् १ अनियमः, विमज्याविमज्य
वा दातव्यम् । एतावत् अभ्युदयमप्यति । न विमज्या-
नियम्य वेति । तस्मादनियम इति । एवं प्राप्ते, कृत्वा ।
विमज्य दातव्यमिति । दातव्यमिति सत् कर्त्तुं सत् कर-
परित्यागेन परस्वनापादनम् । तस्य यजमानेन स्वयं कर्त्त-
व्यम् । तस्मात् स्वयं प्रयोजे स्यादिति । यो यजमान आ-
भवति, स तस्मै अभिर्दिष्टो, न यजमाने तेन संव्यथितम् ।
तेन स्वयं निर्दिष्टाति स दानमपि निर्दिष्टयति । यजमानेन
च दानं निर्दिष्टयितव्यम् । तस्मात् यजमानो विमज्य
निर्दिष्टोत् । यजमाना दृष्टव्यत्वात् । भवति विभागे न
अवयवः स्येन भवेन संबन्धः कर्तुम् । तस्मात् विमज्य
रक्षिता दातव्येति ।

दुष्ट—'तत्र दानं विभागोऽनं, प्रदानानां
दृष्टव्यत्वात्' । इदमपि (अधिकरात्रे) उत्तरविधवाऽ-
र्थम् । स्थिते एतस्मिन् विभागे नियमादपि भविष्यति ।
(पूर्वपक्षमाह—) 'अभिषेकः दक्षिणा ददाति' इति
अर्धेयविषयविशिष्टो ददातिर्निर्णीयते । अत्रिभ्य इति
वृत्त्यर्थः शब्दः । चतुर्थी च समदाने । समदानं च
कारकम् । कर्त्तव्यं च दानार्थं सुप्रसूतम् । मन्त्र (गुण-
भूतानामप्यत्र विचक्षितवदुत्तरत्वात् सर्वप्रदानकमेवं
दानं कर्त्तव्यमिति) अविभाग दानं प्राप्नोति, विभागश्च
अन्योदितव्यत्वात् । (तत्रैव अनियम इति) । उच्यते ।
ददातिभ्यम् (विधीयते) । ददातेष्व अस्त्वन्निवृत्तिः
परस्वनापादनं च व्यर्थम् । तेन एकैकं प्रति स्वत्व-
निवृत्ति परस्वनापादनं च कर्त्तव्यम् । यदि सगुण-
भङ्गीभ्य परित्यजेत्, तथा सति साग एव (केन) ।
कृत्यो भवति, न ददाति । तस्मात् विमज्य दानम् ।

(एवं च ' तुषो वो विश्वेदेव विमन्त्रु ' इति मन्त्र-
मन्त्रो न वाचिष्ठो मन्त्रः । यन्तु एवमेव द्रव्यं दक्षिण,
यथा ' येनुरक्षिण ' इत्यादि, तत्र अविमन्त्रेव दानं
मन्त्रभावात् । द्रव्यभेदे तु विमन्त्रेवेति ।)

परिक्रयाच्च सोऽयम् । ५१ ॥

भाष्यम्— अस्ति च परिक्रयायै दानम्, न धर्म-
दानम् । परिक्रयायै च मन्त्रं भूवेन गृहं पणितम् ।
अथ च परिक्रयायै च मन्त्रं भूवेन गृहं पणितम्, न
स्वामिना सह अर्पणम् । तत्र परिक्रयायै च नाम-
निषत् । यथा लोके कण्डाहमण्डित्यो यक्षिण्ये, तत्र
कण्डाहः स्वामिना सह पणितः । तेभ्यः राज्ञी विमन्त्र
निर्दिष्टा, इदं द्रव्यमिदं पुत्रपत्नि । तद्विरहसि
द्रव्यम् । तन्मन्त्रमपि दक्षिणा दत्तयेति ।

विमन्त्रं प्रापि बर्हयति । ५२ ॥

भाष्यम्— अस्ति च द्यौषि विमन्त्रम्, यद्
विमन्त्रमिवास्ति मन्त्रमन्त्रमिति । ' तुषो वो विश्वेदेव
विमन्त्रु ' इति । ' कृष्णानिनेन विमन्त्रं दक्षिण
ददाति ' इति । तथा ' आग्नेयेऽमि ददाति, अग्निमुष्मा-
नेव वितुन् ग्रीणाति । अन्ते ददाति, मरुतेभ्यो ददाति
मृत्ये । द्यौवे ददाति । मेरुं ददाति । इति च आग्ने-
येभ्यः अश्वर्षभेभ्यो ददाति । उद्गातृभ्यो ददाति । अन्ता-
सदसि आग्नेयेभ्यो यथाभ्यर्च्य सर्वैक्येभ्यो ददाति ' इति ।
एवं विमन्त्रादयं मन्त्रमन्त्रः । तन्मन्त्रमपि दत्तयेति ।

शा— ' आग्नेयपरिक्रयायै दानमेव दक्षि-
णितम् (१०१२-१०२२-२८) । तेन तेषां
प्रधानायाश्च बहुलं न विपक्षितम् ॥ ' अतः प्रति-
प्रधानाद्वैतः एकैक्येन दानम् ।

सोम— पूर्वत्रैव विमन्त्रमन्त्रम् संगतिः । सूत्रा-
र्थस्तु— न च यथादिषु दाने विमन्त्रेन मन्त्रं यथादानम्
अविमन्त्रे देवानां विमन्त्रानां भिन्नत्वात् विमन्त्रं दानं
विना तेनैव अविमन्त्रा तन्मन्त्रं मन्त्रस्य संभन्धवितु-
मन्त्रस्यत्वात् इति । अत्र (मूले) परिषदा उद्देशेन
कृपमाणस्य दानस्य मुख्यमेव आग्नेयं तत्र आनत-
र्धनम् अविमन्त्रयोगस्य विना न भिन्नदत्ति इति तद्वि-
वादानं प्रत्येकं दानमुपपादितम् । प्रभाकरैस्तु परेष्वकार-

धमन्त्राभावेन यत्न-वाचिण्यैव तत्रभावात् परिषदि
दानं तन्मन्त्रमन्त्रम्, न तु मुख्यं दानमिष्टम् ।

वि— ' योऽनेन विद्विरे वेध्या निश्वसितीतिमे-
द्विष्टम् । अविमन्त्रो विमन्त्रो वा, विमन्त्राविमन्त्रो-
द्विष्टः । अविमन्त्रो यद्गोदेहं, यद्वा न विश्विष्टम् ।
विमन्त्रो स्वातिमि. स्वस्तिर्देहित्रं च ददाति ॥ '
' तुषो वो विश्वेदेव विमन्त्रु ' इति मन्त्रे विमन्त्र-
विमन्त्रम् । (भो यत्नः, यः पुत्रान् तुषो नाम देवः
विमन्त्रु इति मन्त्रार्थः) ।

भाट्ट— तेषां दक्षिणा कृत्रिम्यो दीयमाना विमन्त्र
देवा, न वेति विमन्त्रावात् । ' कृत्रिम्यो दक्षिणां ददाति '
इति दानाद्वैतं कृत्रिम्युद्गातृभ्यो विमन्त्रं गन्तुं उमुदि-
तेभ्यः अविमन्त्रेव देवा । न चाविमन्त्रेन वस्त्रावा-
मुत्तरेणादायावापि ' येनुरक्षिण ' इत्यादि अवि-
मान्त्रदेवैर्येन उद्गातृभ्यो वस्त्रावात् इति तथोक्त-
धमन्त्रेन उद्गातृभ्यो । अतस्तद्वैतं तान्त्रिकविमन्त्रेभ्यः
प्रदेहत्वाद्येवकारि न सति । यन्तुभ्यो कृत्रिम्यमिह
उद्देश्येन वस्त्रावात् उद्गातृभ्यो अविमन्त्रावात् ' यद्-
दानेनामुष्मावात् यवति ' इति च मन्त्रार्थं गृह्यसूत्र-
स्यायेन प्रत्येकमेकैक्यं वस्त्रावात् उद्गातृभ्यो ददाति । न
विमन्त्रमन्त्रः । इति प्रसिद्धं, नाम कृत्रिम्यो यन्तुभ्यो
आनतर्धनोद्देश्य-वाचिण्यः, तस्याः उपदानाकाङ्क्षायाः
वैतं वस्त्रावात् धमन्त्रावात् । अतो ' वैश्विदे ग
ददाति ' इत्यत्र योष्यं योष्योमन्त्रविमन्त्रावात् स्वर्गादीनां-
कृत्वा कृत्रिम्योमन्त्रविमन्त्रावात् उद्गातृभ्यो यन्तुभ्यो
पदान्तरस्यानया कृत्रिम्योमन्त्रावात् उद्गातृभ्यो कृत्रिम्यो-
मन्त्रावात् उद्गातृभ्यो विमन्त्रावात् प्रत्येकं धमन्त्रावात् उद्गा-
तृभ्यः । अत एवोमन्त्रावात् यथादिमन्त्राव द्विमेकमन्त्रावात्
यन्तुभ्यो कृत्रिम्योमन्त्रावात् । यिष्टं, दक्षिणाया वाच्यत्वादे-
जोह्योमन्त्रावात् उद्गातृभ्यो यन्तुभ्यो एव प्रदेहावात् उद्गातृभ्यो
कृत्रिम्योमन्त्रावात् विमन्त्रावात् अविमन्त्रावात् एव प्रदेहावात्
इति न प्रत्येकं धमन्त्रावात् उद्गातृभ्यः । अतः उद्गातृ-
तेभ्यः च कृत्रिम्यः सर्वेन दक्षिणादानम् । अत एव
अन्ताहर्गोद्विष्टं अविमन्त्रेन दीयते । नहि ' येनुरक्षिण '
इत्यन्ते एवमेवैव अविमन्त्रावात् अन्ताहर्गोद्विष्टं

तदक्षि । येन अन्वादायविभागो समुदितवशुक्तिर्न पुर-
रिक्तेन । एवं च सर्वत्र बलुवत्तलवत् समुदितेभ्य
एव दाने प्रवृत्ते 'तुभो वो विश्वदेवा विभक्तु' इति
मन्त्रस्यैवात् 'अग्नीं दक्षति, होवे उज्जाये' इत्यादि-
प्रमाणवशात् समकक्षत्वे विभक्तौ दानम् ।

मण्डनम्— 'विभक्त्य दानं पशु दक्षिणायाः ।'

हंकर— 'विभक्त्य दक्षिणा देवा ।'

ज्योतिष्टोमे द्वादशमन्त्रदक्षिणायामः अर्धिनः
तृतीयिनः पादिनः इति समाख्याऽनुष्ठेनेन विभागः
कर्तव्यः ॥

समं स्वावशुतव्याम् । १०३१२३५३ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे समाख्यापते 'गौशा-
यश्चायततरक्ष' इति । तत्रायमर्थः उपविधिनः विभक्त्य
दातव्यमिति । इदमिदानीं साधविकं किं समो विभागः,
तत् कर्मकृतं वैषम्यम्, तत् सम्यक्कृतमिति । किं प्राप्तम् ?
समो भागः स्यात्, अशुभित्वाद्दोषवत् । यम विरोधो
न भवते, तान् समो विभागो भवितुमर्हति । कथञ्च ?
एवमेव सर्वं दातव्यं प्राप्नोति, यदि अपरमे दातव्यं न
भवति । तत्र दातवि एकस्मै दीयमाने मान्यः संवि-
भगते, तावत्समै एवमेव न दातव्यम् । अविशिष्टं
दातव्यम् । एवमेकैकस्मै । तस्मात् विरोधाभावगात् समं
वैषम्यमिति ।

हुम्— समं स्वावशुतव्याम् इति मण्डनमुपस्थेन
विभागोपोद्भूतं च ।

अपिवा कर्मवैषम्यात् । ५४ ॥

भाष्यम्— अविधेति पशुश्रुतिः । न समं
स्यात् । कर्मकृतं वैषम्यं भवेत् । वो बहु कर्म करोति,
तस्मै बह्वी मृतिर्दीयते । १११मात् कर्मगुरुत्वेन वैषम्य-
मिति ।

अनुष्ठयाः स्युः परिजने, विभक्ताऽऽद्या विधि-
श्रुती, परिष्काप्य कर्मणुपपद्यते, दर्शनाद्
विशेषाय तत्राऽऽभ्युदये । ५५ ॥

भाष्यम्— न वेददक्षि कर्मकृतं वैषम्यमिति । किं
तर्हि ? उत्तरकृतम् । स उत्तरः भूया दक्षिणते ।
तस्मात्पुनरुक्तं वैषम्यम् । येन आद्याः परिक्ते

भवन्तुः । विपमा इति एषामाख्या । के विदधिनः, के
चित् तृतीयिनः, के चित् पादिनः । येषामर्थं ते
अर्धिनः । कथं च तेषामर्थं भवति । यदि तेऽर्धे
वेदते । एवं तृतीयिनः पादिन इति च टीकाविधिस्तृती
समाख्यापयते । सा परिष्कात् कर्मकृते वैषम्ये नोप-
पद्यते । न पुनर्यं विनेषो दृश्यते । अस्तुदमे । अस्तु-
दयः इति अस्तुदयकृत् । ऋदिकर्त्तृ द्वादशाई ममः ।
'अव्ययुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्मणं दीक्षयति, तत् उद्धा-
तारम्, ततो होतव्यम् । तत्रतं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा
अर्धेनो दीक्षयति, ब्राह्मणवर्त्तिनं ब्रह्मणः, प्रलोताहं-
मुद्रात्, मैत्रावरुणं होतुः । तत्रत्यं नेष्टा दीक्षयित्वा
तृतीयिनो दीक्षयति, अग्नीषं ब्रह्मणः, प्रतिप्रोदुमरात्,
अच्छात्रात् होतुः । तत्रतमुद्धेता दीक्षयित्वा पादिनो
दीक्षयति, योनारं ब्रह्मणः, सुनतम्पुनरात्, प्राक्पुनतं
होतुः । ब्रह्मण्यो दीक्षयति, ब्रह्मवती वाऽऽचार्य-
प्रेषितः इति अर्धिनः, तृतीयिनः, पादिनः इति द्वाद-
शमे अनुवादः । यदि ब्रह्मणो वषादनाएवम् अगोपा-
मिमे मन्वाः, ततो हव्यशारे दर्शवशुतवदे । तस्मात्
अर्थादिभिः समाख्यानात् समाख्यापुनिकृतं वैषम्यं
भवितुमर्हतीति ।

सोम— पूर्वाधिकरणे विधौ प्रतिपादिते सतिर्वा-
क्येन इदं चिन्त्यते इति संगतिः ।

वि— 'स त्वेभ्यो समो नो वा, विशेषाभावगात्
समः । वैषम्यं स्वाव् यथाऽऽशयम्, येषं तद् स्यात्
समाभवया ॥'

भाष्यम्— विभागोऽपि अत्रापि नियामके सर्वत्र
समात्रः एव । प्रथमगुरुत्वादितिनियामकत्वेन तदनु-
कूल्येन । सोमे ॥ समस्तदीक्षाक्रमविधायके वाक्ये
'अर्धिनस्तृतीयिनः पादिनः' इति सुतसमाख्यापक-
कल्पयित्वा नदरेण प्रतिप्रस्थापकदिशः चान्येन अग्नीदि-
समाख्यायाः याज्ञिकप्रतिप्रस्थापकं महर्त्तव्यं वो विभागः
(१२-१२ गाथाः), उत्तरं प्रतिप्रस्थापकीनामर्धिनम्
(६-६ गाथाः), तृतीयगाथाः तृतीयया नेष्टादीनाम्
(४-४ गाथाः), तृतीयगाथाः (२-२ गाथाः) पादिना-
मुद्धेतादीनामित्येवं क्रमेण क्षेत्रः । अर्धं च द्वादशमन्त्रा-

दापेय, तस्यैव विभागविधानात् । अथादौ तु सृष्टिवैज्यो दानम्, तैः स्वेच्छया राम्येन प्रयासस्तुल्येण वा विभागः कार्यः । पयमग्नादानीदानीम् । अधिकरणद्वयेन विभाग-कथने च वक्ष्यमाणः सैव स्यादियमाद्योपयोगितया ।

मण्डनम्— 'भागं समाख्यास्तुल्यं प्रमुखात् ।'

शंकरम्— 'न विभागोऽनयो मत्तः ।'

● ज्योतिष्टोमे धाराग्रहाः । 'धारया यज्जानि ।' इमे महा ऐन्द्रवापरादयः । वि. १०।५।१७.

ॐ ज्योतिष्टोमे पिप्पल्यानहरणम् आग्नीध्या-देयम् ॥

'अग्निरैहै स्वमे निहरति' इत्यादिना निहितं पिप्पल्याना निहरणमीचरयेदिकदेव स्यात् । तदग्नीनामपि होमार्थत्वात् । इति प्राप्ते, 'अग्नीं पिप्पल्यां निहरति' इति नियमन्याग्नीमीचराणि आहवणीवेकदेशेन होम-वैधीनोपपत्तेः तत एव निहरणम् । स्वैकपदे. १।२।१५.

● ज्योतिष्टोमे नक्षत्रगणार्थो मन्त्रः 'देवीरागाः' इति । यदा क्मेकस्रोतसं नदी सरति, तदा मन्त्रस्य नम्रुचिः आदौ एक सकृन्मन्त्रः । भा. १।१।१७५० (१३).

● ज्योतिष्टोमे नक्षत्रतेजायवज्जो दीधनम् । वि. १०।४।७. ● ज्योतिष्टोमे 'पदे ज्ञोति' 'सम्यं ज्ञोति' । मनारम्य 'सदाह्वन्यैवे ज्ञोति', तेन सोऽह्वयनीष्ट-मीति । राजसूये 'कन्तीकनस्ययुतुम्बं ज्ञोति' । अथ आहवनीयः पयसि पिबिषेणमिदितैः खाण्यते । आहवनीयः क्षामाग्नः । १०।८।८. ● ज्योतिष्टोमे पयो-मत्तम् अवरागमादौ अनीलैरुपमे न कर्तव्यम् । ६।८।८.

● ज्योतिष्टोमे 'पयोर्द्धं प्राधान्यम्, यज्ञम् यज्ञम्यस्य, आभिषा वेष्टव्य' इति । १०।४।१ । पशुपयोऽप्यम्, न पुरावप । भा. ४।१।४।८-९. इदं निष्कारणम् । तेन अन्यत् न भवणीयम् । वि. ९।८।७. ● ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीधेमीयः । नम्य पशोः हृदया-रिमिरवदनेः इत्या प्रवेक्षितः, न तु दाह यम ज्ञपः सोदितमिररने वा । भा. ४।१।१।२७. ● ज्योति-ष्टोमे पशवः अग्नीधेमीयतपनक्षत्रपुत्रज्याः । १।१।१।१।२-४. ● ज्योतिष्टोमे पशुर्वा यूपः कुनः स्यादितरे स्यादिति, पात्रासौ स्यादिति, वैदितरे स्यादिति इति । अग्नीधेमीये

ताम्बु प्रयोगवचनेन यज्ञाते यूपः । उत्तरगोपि कोदकेन प्राप्ते । १।१।१।३३. ● ज्योतिष्टोमे पदवर्षा अनु-यागाः आभिषास्तस्योत्तरम् इति कात्तर्यैः संयोगः । वि. ४।१।१५. ● ज्योतिष्टोमे पशुपदे यूपः तनम् । युग्यायः । १।१।३।३. ● ज्योतिष्टोमे पशुपदे यूपसंस्कार-सम्बन्धः । भा. १।१।१।४५-७. ● ज्योतिष्टोमे पशुपदे स्ववक्ष्यम् । १।१।१।४।८-१२. ● ज्योतिष्टोमे पशु-पुगोदागाः अहवर्षाः न तु देवतासंस्काराः । ४।१।१।१८-२०. ● ज्योतिष्टोमे पशुपुगोदागस्य अर्घ्यं धारा-मुत्तये, न धारामे । १।१।१।१।१२. ● ज्योतिष्टोमे पशु-पुगोदागस्य सवनीयपुगोदागानां सोमयज्ञस्यैव निर्वापः इति धार्मिककृत्यानां दिने यज्ञे कर्तव्यः । न तु इति धार्मिककृत्योत्तरमिन् । १।१।१।१।१४-१६. ● ज्योतिष्टोमे पानीवतमहरीये भक्ष्यमग्ने इन्द्रवापरादयः पूर्वदेवता भक्ष्यमग्ने नोपस्थणीयाः । १।२।१।१।३१-३४. ● ज्योतिष्टोमे पानीवतमहमग्ने तद्य नोपस्थणीयः । कुत्राचिन्ता । वि. १।२।१४. ● ज्योतिष्टोमे पानीवतभक्ष्यमग्ने पत्नीपानमिरेवोप-स्थितव्यः, न तु याज्यमरजसः तदधिकारदेवता । भा. १।२।१।१।३७. ● ज्योतिष्टोमे पाशुपदहृदिपशुदाहनेन सवनीयपुगोदागादिप इति पशुदाहनास्य प्रवृत्तिरिति । हवाचिन्ता । वि. १।२।१।२. ● ज्योतिष्टोमे पुनरप्यु-पस्थितमग्नेपु इन्द्रस्य विमरवक्ष्यदीनां चेति सर्वेषामुप-स्थानं मध्यममे कर्तव्यम्, न तु इन्द्रस्य अनुरक्तव्यम् । भा. १।२।१।२।३०-३१. ● ज्योतिष्टोमे 'पुगोदाग-सकृत्पु ऐन्द्रवापस्य वापे निदपाति, पाना आभिषागा, पयसा भेक्षवक्ष्यमग्ने' इति । सवनीयपुगोदागोपु विग-मानाद्यपिच यवम् एकदेशस्य संयोगो नान्यम् । १।८।१।८।१३.

ॐ ज्योतिष्टोमे पूर्वयोः सवनयोः आग्नेयं सोमेन वा व्यापणम् ॥

'तेषां ये नेदिर पर्यविज्यते सोमवीर्यं प्राप्नुवन् आहवनीय आग्नीमीष्टे सोमोपो मार्गोऽनिरः' इति मध्य 'वक्ष्यतेपु ज्ञोति' इति विधानात् तेषामेव सोमेन व्यापणमग्नेनां गन्तव्यम् । इति प्राप्ते, 'अतिहा

यपट् करोति वि देते सोमपीयेन ऋभन्ते' इति निन्दाऽर्थवादेन सोमनिषेधश्च प्रतिपद्यमानेन यद् विकल्पः । तृतीयसवने स्वायन्निधिनिर्णयार्थः । संकल्पः २।१।८.

● ज्योतिष्टोमे दृष्टानि सप्तशानि इति पृष्ठशब्दः नाम-
धेयम्, न गुणविधिः । आ. १।४।१।३. ● ज्योतिष्टोमे
'मडनं संवति, निषेधार्थं संवति, आश्वयैः
स्वयते, पृष्ठेः स्वयते' इति स्मृतशालयोः प्रमान-
कर्मोपमेयं, न गुणकर्मत्वम् । प्रधानकर्मैवेऽपि अपूर्व-
जनकत्वमन्येव । गनुयस्त्वपि कर्तव्यम् । वि. २।१।५.
● ज्योतिष्टोमे प्रतिपदेः 'सुर्व हि म्याः, एते असुमम्'
इत्यनयोः पञ्चमासद्वयबहुत्वसंविधयोः कुल्यवयवो
समे च सकर्षः । द्वित्यबहुत्वधिकरणम् । आ. ३।३।१।
१७-१९. ● ज्योतिष्टोमे प्रथमं प्रहस्य भवते 'न प्रथम-
यते प्रन्यसात्' इति । अयं प्रथमविधेयः अनुष्ठान-
व्यतिरेककर्तृके अग्निरामप्रथमकाले एव । प्रथमयज्ञः
अग्निष्टोमः । 'अग्निष्टोमे प्रगुणिक' इति विधिः । विधि-
निषेधयोगाधिकारिदेवेन व्यक्तम् । तथा च भवते 'कर्म तु
योऽनुष्ठानः स्यात् तस्य प्रन्यसात्' इति । वि. ३।३।१७.
● ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने ऐन्द्रायवाद्यो अहोः, मास्यै-
रिने गच्छतीवाहक, वृत्तीकवर्गमे च स्मरित्वाऽप्येव ।
प्रहस्यमांस्तु सवनमवेऽपि कर्तव्यम् । ३।६।९. ● ज्योति-
ष्टोमे प्रातःसवने राधर्षं क्षाम । वक्षिष्यमाने निहृत्
सोमः, आग्नेषु पश्यदसः सोमः, देन्द्रायवाद्यो
महाः । मास्यदिने च वषमनसृक्तानि श्रीषि, गनुयस्
पृष्ठशोभाणि चत्वारि । तेषु सप्तदशः खेपः । ३।४।३.
● ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने वक्षिष्यमानेन शोणयाणाः
पश्विजः शालपाः बहिः प्रवर्षन्ति 'सम्यक्तुं प्रस्तोता
संतनुनात्, प्रस्तोताः सुप्रसक्त, उद्गच्छात् प्रविहर्षा, प्रविहर्षाः
महा, महाभि रजमाना, वक्ष्यान् प्रसक्तम्' इति पुराणो
गन्तः कण्ठे गृहीतैः (इव तु यागिकर्त्ता रुदि ।
एव एव तु विदिताः) पृष्ठशोभ्यो यच्छति इति
पिपीलितोपवृत्तिकम् प्रथमम् । तत्रावच्छेदः स्पष्टनाशः
निषेधः न योनादि कर्तव्यः । ६।५।१७. ● ज्योतिष्टोमे
'प्रायणीयस्य निष्काने सर्वदिवसमुनिर्दिशति' निष्काने

निष्कानेऽयमर्थः न कर्मान्तरं नापि प्रतिपत्तिः । भा.
१।१।१६।६-८. ● ज्योतिष्टोमे प्रायणीये भवति-
देवतारुचकस्यपि प्रदेवार्थान् न कर्तव्याः । आदित्यसो-
ऽविकरणम् । वि. १।४।१०.

● ज्योतिष्टोमे प्रायणीया पूर्वसंध्यस्ता,
आविध्या च पूर्वदाऽन्ता ॥

प्रतिवेधार्यवयवाशोक्तस्य परस्मान् प्रतिवेपः
स्यात् । १।०।१३।४० ॥

भाष्यम्— इदमेकोदाहरणम् 'संयक्ता प्रायणीया
सतिष्ठते, न पत्नी, संयानयन्ति' इति । 'इदाऽन्ता
आतिथ्या मणिष्टोमे, नानुष्ठानात् अहनि' इति । तत्र डौ
वयु, के इवे इति । तत्रावयवः सौम्यिकः किं
परं संयुना भवन्ता सतिष्ठते, उत पूर्वम् । एवं किं
परया इहया इदाऽन्ता सतिष्ठते, उत पूर्वमेति । किं
प्रसक्तम् ? पूर्वाभ्यां संविद्यमानमिति । कुतः ? पूर्वा-
भ्यामपि संव्यापयता अत्रयोः कुतो मयतीति । इते च
शब्दार्थे कस्मादुच्यते पदार्थान् कुपयति । उच्यते ।
उत्तराभ्यामपि संव्यापयन् शब्दार्थेन करोति । तत्र
अमन् पूर्वार्थं संव्यापयन् शब्दार्थे परिष्कृष्टात् ।
शब्दार्थे परिष्कृष्टत्वम् । यदि उत्तराभ्यामपि संव्या-
पयं तावन् करोति, ततश्चास्यां संव्यापयन् पूर्वार्थ-
मुपकरं लभ्यते । तस्मादपि यमः, पूर्वस्याप्युत्तराभ्यां
वेति । एवं प्राप्ते, क्रमः । उत्तराभ्यामिति । कुतः ॥
प्रतिवेधार्यवयवान् । तत्रैव पत्नीसंवाजस्य अनुष्ठानस्य च
प्रतिवेधोऽर्थवान् भवति, यदि उत्तराभ्यां न संवाप्येत,
तत्र पत्नीसंवाजस्य अनुष्ठानः । तस्मादुत्तराभ्यामिति ।
अनु च प्रतिवेपस्य मित्यानुवादप्रवृत्त्यै । उच्यते । न
तथा यावत् तत् न्याय्यम् । तस्मात् पूर्वाभ्यामिति ।
उच्यते । निष्कानेऽपि विद्यते । न च लिङ्ग साधकं भवति ।
प्रातिपक्ष्यमिति । परोऽपि हि लिङ्गस्य अवयवा
स्यात् । अत्रोच्यते । इव प्रातिप, यदा विरोधो माप-
गम्यते, तन्मन्ते यस्या अहोरोते, सा संयन्ता । एवम्
इदाऽन्ता । सैषा अहोरोतिर्विधीयते संयन्ता, इदाऽन्ता
च । सा च विधीयमाना अन्त्याभ्यामिति परिहर्तव्ये ।
कथम् ? संयन्तस्य अहोरोते, इदाऽन्ता च संयाने-

मानया एकानामप्रायां च सत्यम् अम्याप्रायानि नाप-
इत्यन्ते । अनादाइयमागानि च नैकवाक्यतो यस्मिन् ।
अतः अप्रायणीति गम्यते । ननु एवं सति दूराम्यं
संविदाऽन्तता न संविदस्यैव अम्यपिर्नं चापयतीति ।
उच्यते । नैव दोषः । नहि तस्यायं वृथम् वाक्यम्,
यस्य नपेक्यं परिनिहीयते । वाच्यं वाक्यस्य उत्तरान्तक
प्रयोजनम् । तस्माद् उत्तराम्यो संस्था स्यादिति ।

दुष्— अंशन्ता अङ्गीरिर्विधीयते । सा च
(कृत्नोरकारा विधीयमाना) आरम्भमागन्तु निरुकाद्वि-
करोति प्रायणीत्यम् । तस्यां च (निधीयमानायाम्) द्वे
शेषान्ते (अतिशेषेण) कल्प्यन्ते । तत्र पूर्वस्याम्
(अंशन्तायायाम्) प्रथमाणायामुत्तरस्य शेषो भागः ये
पद्याः वर्तन्ते अत्रागताः, ते पाच्येन् । उत्तरस्यां तु
(प्रथमाणायां) न निश्चितं बाधितं भवति, घञ्दायेक
संवादित एव । पञ्चमशान्तिपेक्षार्थं च (एवं सति
मरिष्यति । इतरथा अनुपाटमायमनर्थक स्यात्)
सतिष्ठति आनुवादः ।

प्रातेर्षी पूर्वस्य घचनादतिप्रमः स्यात् । ४१ ॥

भाष्यम्— नैवदक्षि, उत्तराम्या नाविराम्या
संतिष्ठन्ते इति । पूर्वाभ्यामेव । कुतः ? नैव संवक्तव्य
अङ्गीरतेभानो विधीयते, इहाऽन्तायाश्च । किं तर्हि ?
सत्या निधीयते । संविदाऽन्ता सतिष्ठन्ते । प्रवर्तमाना
संविदाऽन्ता च जाता संतिष्ठन्ते, न प्रवर्तते । तिरुष्वेव
कल्पेन सतिष्ठतीत्युच्यते । तत्र पूर्वाम्यमुत्तराम्यमिति
विरोधे अत्रागम्यमाने पूर्वाभ्यां न न प्रवर्तते उत्तराम्या
च । तदेव तत्र दूराम्यमेव सत्यामेव कृतं भवति ।
प्रतिषेधश्च निराश्रय इत्युक्तम् ।

दुष्— 'प्रातेर्षी पूर्वस्य घचनादतिप्रमः स्यात्'
(इति लिखिते सूत्रम्) । नात्र अङ्गीरिर्विधीयते ।
किं तर्हि ? संवृत्तिश्रुतिः । एवं (घातस्यंविधानात्)
भुवनैः अनुपरीतो गतिरिति । इतरथा संपन्नजगाः
प्रायणीयायाश्च सत्यं कर्तुं मतिरुक्तिरसंभव, तत्र अत्यन्तं
पामनं स्यात्, निषिध्यति श्रुतिः उन्मूल्यते (नहि तदा
घातस्यंविधानम्, न च तस्य अन्त्यम्, नापि तत्र
उपपन्नम् । तेन सतिष्ठतिरेव अप्रायणीया विधीयते) ।

संतिष्ठतिविधाने (च) नोदकः अङ्गानि प्रायणी
(एव) । तत्र (एवं सति) पूर्वा संवन्ततो अति-
रूप्यं चो गच्छेत्, तेन आगमो बाधितः स्यात्
(तस्मात् पूर्वमेव संवृत्ता संवन्तता, एतः वरेणं बाधः) ।
प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात्, तस्य च नाप्य-
देष्टव्यम् । ४२ ॥

भाष्यम्— इतश्च पूर्वार्था (संविदाभ्यां) एवं
न कर्तव्यमिति । कुतः ? अत्रागतो हि प्रतिषेधोऽर्थ
हृतः । कथम् ? 'देवानाम्' सत्यममजन्त । अर्धे
देवाः सत्यम्यागन्तव्यं, अर्धमागन्तव्यं । तदुक्तं सत्यमम्य-
मानं देवानाश्रयमात् । ते प्रायणीयं निरपन्त । तन्
संस्कृतमासीत्, अथातुरा कृत्नापन्, ततो पृथक्वाचे
इति । तमेवं कृत्वा स्वरितमाश्रित्ये' इति । तथा
'आतिथ्यं निरपन्त, तद्विदाऽन्तमासीत्, अथातुरा
पृथमापन्, ततो पृथक्वाचे इति । तद्विदाऽन्तमेव कृत्वा
स्वरितमाश्रित्ये' इति । त्वराइतश्च पूर्वमपेक्षते
नोत्तरम् । तस्माद् भागी देवाः प्रतिषेधस्य । तस्माच्च
पूर्वाभ्यामेव संविदाभ्यां पर न कर्तव्यमिति ।

सोम— पूर्वोक्तस्यैवार्थेणात् संगतिः ।
सूत्रार्थम्— पानीयं पाशान्शान्प्रतिषेधार्थेनात् उत्तराम्य
अतिरूप्य परस्मात् यद् कर्तव्यं तस्य प्रतिषेधः स्यात्
इति ।

धि— 'तत्रैव संविदे पूर्वं वरे ता स्वेच्छनाऽदत्ता ।
वरे एताऽदत्ता पूर्वं दत्ता, ऽदत्तो द्विपशुतेः । निषेध-
स्यायंस्त्वाय वरे एता, ऽदुतादगीः । पूर्वोक्तकथना
याति पूर्वं एवातिषेधः ॥'

भाट्ट— पशून् दो यन्तु पत्नीर्यकशाना पुष्पादेकः
अस्तुत्तरः । तथा इहे मापि अनुवाकानां पुष्पादेका
पश्चादपरा । तत्र पूर्वार्थां प्रायणीयादिययोः संविदा-
ऽन्ता, ततोत्तराम्यामिति संदेहे, 'वरेति'तुं पानीय-
समुत्सृजति' इतिवत् अत्र क्षणशीघ्राऽऽदनुवादेन
संविदाऽन्ताङ्गीरतिघातविधानात् तस्याश्च कल्पनोपार-
कतया भाग्यमप्यपन् नोदकपरिणेतकतया सत्पति-
तनाङ्गीरतिरुक्तिर्येदी । अत्र एव संतिष्ठतिर्यथामानुवादः
आधुनार्थः । तत्र न तदनुपरीतविधानमदुर्विदिता अतिरुदा-

ऽन्तर्धावैविधानात् पूर्वैर्होत्र्योत्तरपठानामपि कृतार
होत्र्यिहाऽन्तर्धाविसौपेण विधानावगतेः ननुत्तरपठप्रतिपद्य
विहितः । अत एव पत्नीसंयानादीनामपि उत्तरपठविहा-
पूर्वप्रविष्टाऽर्थेनाम् कर्णप्रसक्तौ 'न पत्नीः संयाजयन्ति'
इत्यादिः तत्पूर्वदामविधया शब्धिहाऽन्तर्धाविकृतसंयता-
ऽऽपत्तः स एव अर्थवान् । अतः पत्नीसंयानान्वाच्यवर्गम्
उत्तरपठविहाऽन्तर्धे सर्वे कार्यम् । इति प्राप्ते, नाम
होत्र्यिहाऽन्तर्धाविति विधिः । तस्यान्ते चाजोः अत्यन्त-
पाराध्यायनेः । अस्मिन् होत्र्यिहाऽन्तर्धे निमित्ते प्रायणीया-
ऽऽनुष्ठेकेन प्रयोगोपरमरूपा संश्लेषाद्यर्थो विधीयते ।
पत्नीवतनाक्येषु तु पूर्वश्रिकरणे निमित्ते प्रयोगोपरमरूपो-
परमविधाने दत्ताव्यापि अकारण्यतेः तत्र त्र्यारूपोऽर्गा-
नुवादेन पूर्वश्रिकरणान्तकृतीतिरिचालनेचाभितम् । प्रकृते
तु प्राक्पूर्वैर्विशिष्टतया प्रयोगोपरमायेव शब्धिहाऽन्तर्धे
निमित्ते विधानात् पूर्ववैधेयं शब्धिहाऽन्तर्धे कृतवैधेयमित्य-
संज्ञापयेन कर्तव्य एवेपरमः । पत्नीसंयानादिप्रतिपद्यतु
नित्यानुवादोऽपि अर्थेवावगम्यम्, शब्धिहाऽन्तर्धे
ऽन्तर्धावित्यर्थं न विवक्ष्यते । अतः पूर्वाभ्यामेव
शब्धिहाऽन्तर्धाः ।

मण्डनम्— 'पूर्ववैधेयोपरमो क्लेशः शब्धात् ।'

होत्र्यम्— 'तऽन्तर्धा पूर्वतो गयेत् ।'

तु ज्योतिष्टोमे प्रायणीया शब्ध्यन्तैव आतिथ्या
च इहाऽन्तर्धे ॥

शब्ध्यिज्ञानात्पदे विस्मयः स्यात्, परेषु पाल्पलु-
यात्रप्रतिपद्योऽन्तर्धेयो हि स्यात् । १०।७।१२।३८॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे भूयते 'प्राक्पूर्वता प्रायणीया
संतिष्ठते, न पत्नीः संयाजयन्ति' इति । 'इहान्ता
आशिष्या संतिष्ठते, नानुवाजान् यजति' इति । तत्र संयाजः
प्राणीनां किं राज्यन्ता कृत्यवस्था वा, उत राज्यन्ते च ।
तथा आतिथ्या किमिहान्ता कृत्यवस्था वा, उत इहा-
न्यैव । किं प्रातः । शब्धिहाऽन्तर्धे विकल्पः स्यादिति ।

पुनः । पत्न्यनुवाजस्य प्रतिपद्यत् । 'यज्यन्ता संतिष्ठते'
इति तान्त्रिकस्यैव नवगन् । अत्रपि चयनम्, न
पत्नीः संयाजयन्ति इति । यदि शब्ध्यन्तैव नित्यम्, पत्न्य-
नुवाजमपिपद्योऽर्थेकः स्यात् । तस्मात् पत्न्यनुवाजप्रति-

पदेन कृत्यसंज्ञानुपपत्तेः । कथम् ? प्रायणीयाया पत्नी-
संयाजान् केवलम् न करोति, नाम् न करोतीति ।
तथा अतिथ्यावस्तुयान्त्र केवलम् न करोति, नाम् न
करोतीति ; तर्कतन्मयसंयतानामप्येव इदं भिन्नमेव
वाच्यव्ययं पूर्वस्या वाच्यत्वमिति ।

नित्यानुवादो वा कर्मणः स्यादशब्दत्वात् । १९॥

भाष्यम्— न विवक्षितं, विशिष्य इति । एक एव
कलाः शब्धिहाऽन्तर्धात् । तत्र हि विशिष्य चयनम् ।
द्वितीयः कृत्यो नास्त्येव । नहि तस्य वचनमस्ति । न न
पत्न्यनुवाजप्रतिपद्यकः कृत्यसंज्ञानवाचकम् । किं तर्हि ?
तद्विधानुवादः । नित्यान्तमनुवदति । यथा 'नाम्नारिषे
न विरि भूमिभोग्यः' इति । पूर्वार्थात् एव एकवाक्यत्वेप
अनयोः 'शब्ध्यन्ता प्रायणीया संतिष्ठते, न पत्नीः
संयाजयन्ति' इति । तथा 'इहान्ता आशिष्या
संतिष्ठते, नानुवाजान् यजति' इति । अत्र दाल्हापदेन
शुद्धिः । ननु प्रत्येयवचनः कृत्यसंज्ञानं दद्रेत्, प एव
हि भूतस्मार्ग्योऽर्थोऽर्थो दोषः, च एव अनुकल्पनायाम् ।
तस्मात् शब्धिहाऽन्तर्धेव स्यादिति ।

अ— 'वाक्यमेवो हि न न्याय्यो विषय-
आद्योपरभाक् । त्रिदोषा परिसंख्या च तस्मात्
स्तुत्यैक्याक्यता ॥' तस्मात् नियमेन शब्धिहाऽन्तर्धे
एव प्रायणीयाऽऽतिथ्ये ।

दोष— गणा अनुवाजस्य आनर्गकत्वात् सिद्ध-
कृत्यस्य परिसंज्ञक्यकम्, एवम् 'न पत्नीः संयाजयन्ति'
इत्यादिकमपि इत्युक्तानां संगतिः । सूत्रे आनर्गकं
स्यत् कृत्यसंज्ञानिष्यमात्रे पत्नीवदानमिदेष्वचनम्
अनुवादमात्रमन्यैकं स्यात् इत्यर्थः ।

यि— प्रायणीयाऽऽतिथ्योः किं विशिष्यः शब्धिहा-
ऽन्तर्धे । नियमो वा, विशिष्यः स्यादित्येवपरिसंख्या ॥,
शब्धिहाऽन्तर्धेवचनं नियमो विधिमात्रः । नित्या-
नुवादो नञ्वाच्यं दोषकदृष्टव्यमप्यथा ॥

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे 'संयन्ता प्रायणीया संतिष्ठते,
न पत्नीः संयाजयन्ति' इहान्ता आशिष्या संतिष्ठते,
नानुवाजान् यजति' इति भूतम् । तत्र किं प्रायणीयाऽऽ-
तिथ्योः शब्धिहाऽन्तर्धे नियमम्, उत पदे पत्नीवदान-

तुवानयते कृष्णसंस्कारमपीति चिन्त्यानाम्, आद्य-
 षाक्यानाम् शंखिहाऽन्तर्वे निहिते वदुत्तराम्याहपरि-
 संख्याऽन्तर्वे; सर्वेषां तेषामकरणे प्राप्ते, पत्नीसंवाधानु-
 याजमाने अकरणपुनःभवनं तद्विहाद्वेयं भूतकर्मणिष्ठ-
 दनुमरिपु अकरणपरिसेख्याऽयम् । अतश्च तेषामपि पक्षे
 कल्पम् । इति प्राप्ते, अकरणवोनकनासक्य जयत्यन्तेन
 वाप्रत्यपरिसेख्यावायोगात् प्राप्तापरिसेख्याया च त्रयोपधा-
 पक्षेः अष्टोपदुष्टविकल्पापत्तेः शंखिहाऽन्तर्वेय-
 नियतम् । एवं च 'न पत्नीः संवाचयन्ति' इत्याद्यै-
 र्नितामुखादाहः दिना तदेकवाक्यमप्येव उपपत्तेर्न वाक्य-
 मेवाहीकारोऽपि ।

अष्टोपदुष्टम्— 'कर्मव्यतिथिनिहाऽन्तर्वेयः' १९.

शंकर— 'शंखिहाऽन्तर्वेयं निमित्तं स्यात्' १९.

७ ज्योतिषोमे प्रायणीयाऽऽदिपु ऐहिकं कर्मवर्ण-
 दीक्षाजागरणाद्व्यकृते पृथक् कर्तव्यम् । आगमनस्याः ।
 वि. १३।१८.

ज्योतिषोमे प्रायणीयाऽऽदिपु दार्ष्टिकं
 मग्नानुष्ठेयं प्रसङ्गात् सिद्धेः ॥

तथा अष्टमुपेत्याह ॥ १२।१।११२० ॥

आप्यम्— तत्रैव दर्शवर्णमासिकं मग्नं चोदकृपातं
 तत्रैव न क्रियते, यथा अग्न्यम्बापामम्, उपेत्याह ।
 न ह्युपेतमनपेक्षया तत् वाच्यमपेक्षम् । अग्न्यम्बा हि
 प्रायणमुपगमनम् । तत् प्रायण्य न वाच्यम् ।

निप्रतिवेद्याह ॥ २१ ॥

आप्यम्— 'अग्ने त्रयस्तो अष्ट परिष्कृति' इति
 यातो यक्तं विप्रतिपिदं वर्तमानस्य मन्त्रिण्यहः ।

सत्यवदिति चेत् ॥ २२ ॥

आप्यम्— अथ मन्त्रवत् कर्मात् भवति । यथा
 सत्यवदनं अतः पुराणमन्त्रादनुवर्तमानमपि दर्शपूर्ण-
 मासयोः पुनरुपेतो इति । शिवाया प्रतिगता सूत्रेण
 बोधयति ।

न, संयोगाद्व्यवस्थात् ॥ २३ ॥

आप्यम्— तैत्तिरीयं गृह्यम्, यथोगृह्यस्यात् । गृह्य-
 पुराणयोगः कर्मसंयोगश्च । पुराणमनुष्ठेयं कर्मणि पुनरुपे-
 यते । ननिहापि संयोगाद्व्यवस्थात् सोमस्यद्विपेक्षयित्वा

पुनरुपेयते इति । नेह पुनरप्यगमनेत्यर्थः । यत् सोमस्यै-
 वदेवेत्यत्र प्रसङ्गात् कार्यं साधयति । ननिहापि तददेव
 वाधयिष्यति । सत्यवेत्, यदि कर्मायिता तस्य हावा
 भवेत् । सा निहैव ज्ञाप्यते । ऐहिकानां तु प्रकृतौ
 ज्ञातम् । तस्मात् कल्पयितव्यमन्त्रः । कर्मायितानस्य तु
 प्रयोगार्थं प्रायश्चित्तविधौपक्षुटीयैऽप्यस्य म्माह्वयतः ।

हा— प्रकृतं मतोपापन कर्तुं नैव विचारः,
 कर्तव्यमिति प्राप्ते, सोमार्थेऽपि तैत्तिरीयेन मन्त्रवदन-
 म्माह्वयारिसेक्यारोपणं भाग्याहः अविच्छेदेन पञ्चमाह
 विच्छेदः, न पुनश्चाप्यं कर्तव्यम् ।

सोम— अन्वाधानस्य दृष्टान्तात् अग्न्यम्बावेऽपि
 मतोपापनस्य अदृष्टान्तात् कर्तव्यम्, ह्युपयितेः
 संगतिः ।

वि— 'ततोऽप्यनमेध्यान्वि न वा, चोदकतोऽस्ति
 तत् । अतएवापरिष्यथे विरोधान्ति तत् पुनः ॥'

आह— दर्शपूर्णमासयोरेव 'अग्ने अतपते' इति-
 मन्त्रेण अतपद्व्यवस्थान्तात् । अतं नाम तपस्यद्वयमत्र चरी-
 दितकल्पकम् । सत्यवदनं हि 'न वै सत्यमेव यदेत्' इति
 वातस्ये विहितम्, स इति कर्तृवादानेन कर्तृपुत्रकपूर-
 पयः । अह एव 'नान्तं यदेत्' इति दृष्टकृत्युपमत्वात्
 संयोगान्तरम् । अन्तरपेक्षान्तरस्य वैषम्यं यद्वा तु शान्ता-
 ऽन्तरीयान्तरास्तम् । एवम् 'स ब्रह्मचारी अमृतामृतमा-
 क्कत' इति ब्रह्मचर्यविधायि शेषम् । स्मृत्परागमनाह-
 मतिविषयान्तात्तदन्तरीयः इति न विरोधः । तद्विदमपि
 अतं सोमादेविषयार्थादि न कार्यम्, तीक्ष्णोत्तरं सोमार्थं
 कृत्यैव दीक्षाकृतमन्त्रादनेन आऽऽवधयमविच्छेदेन प्रसङ्ग-
 सिद्धेः । न चेतिहानोमिश्रमनकर्मणो मित्रादीनादह-
 वनकर्मणः कर्म अष्टम्, विजातीययोऽपि सन्नेन परि-
 पाजितयो विजातीयकृत्यवदनकर्मणोपदेः । अत एव अह-
 वदनमिषमादिपरिपाजनस्य तत्त्वत्वेऽपि सोमार्थं कृत्यैव
 तत्त्वत्वेन तत्त्वार्थसिद्धेः न हृषणंकरावरणम्, सङ्ग-
 कल्पितस्य पुनःसङ्कलनैवर्ण्यत्, प्रसङ्गवर्मान्तराणां
 'मनं चरिणामि' इति मन्त्रादिप्रत्ययस्य । न च
 यथार्थीन पुराणम् सत्यवदनमिषमन्त्रे कृत्येऽपि यथा
 दर्शपूर्णमासयोमिषोमयो पुनश्च संज्ञकस्यापि, तथा

सोमार्पितवा कृतेऽपि तत्संक्रम्ये सद्गोष्ठ्यादियु पुनस्त-
त्कल्पकरण न विदध्यो इति वाच्यम् । पुनस्तत्संक्रम्ये
कृतस्यापि संक्रम्यस्य फलवमसः पुनःकरणे वाच्यमाश्रयम्,
सम्पन्ननिश्चयमवश्येऽपि प्रसाधनमित्याचारणव्यवस्थामाश्र-
यसंक्रम्ये वाच्यमाश्रयः । प्रकृतो तु सामान्यतत्त्वस्यैव
कृतस्यात् इष्टमाश्रये पुनःप्रमाणे विदध्यमिति विशेषः । न च
एवमपि सोमार्पणं प्रत्यक्षं फलवमसःप्रकाराद् अश्वप्रधान-
साधारणतया इत्याचार्यसंख्यायां सत्त्वाद् महाविदित्वादीय-
वैदिकेन सत्संक्रम्येण वैदिकस्य वाच एव स्यात् न प्रसङ्गः
इति वाच्यम् । 'दीक्षाः सोमस्य' इति वचनेन यम-
नियमपरिग्रहप्रत्यक्षसंस्कारायाः दीक्षायाः प्रधानमाश्रय-
त्वेन अश्वसाधारण्यमाश्रयः । अतो युक्त एव प्राणीय-
ऽऽदियु प्रसङ्गः । दीक्षणीयाणां तु सोमार्पणप्रत्यक्षस्य
वैदिकीयोल्लेखात् अश्वानुपपत्तेरुक्तौ वैदिकप्रत्यक्ष-
वैदिकीयौ । योधाप्रान्दयस्तु तत्त्वमपि नौ नेलान्वित ।

मण्डन-- 'सोमाद् इदौ न पुनर्गम्यः ।'

शुंकर-- 'तथा प्रतोषामने च ।' १२.

७ ज्योतिष्टोमे फलवमसः (शुभ्रवैदिकयोः) । फल-
वमसविकरणम् । भा. ३।५।१।१७-१९. ७ ज्योति-
ष्टोमे बह्विधमान नाम प्रतोषः प्रकृतो । वि. १।८।३.
८ ज्योतिष्टोमे बह्विधमाने (उद्गातावेऽ) अश्वच्छेदे
प्रत्यक्षिणम् । अश्वच्छेदः विकल्पः । भा. ६।५।१७-२१।
४९-५६. ७ ज्योतिष्टोमे 'बाहुद्विं प्रहणस्य प्रहणस्य
कुण्डत्, पार्थिवस्य रावणस्य, रावणस्य वैदिकस्य' ।
अथ अश्ववर्षो प्रहणस्य इति निष्कर्षम् । इतराणि तु
नैमिनिकानि । (प्रहणस्य प्रहणस्य विहितानि सन्ति) ।
४।१।१।४.

८ ज्योतिष्टोमे पृथ्वीमिष्टारङ्गश्वोरेव प्रप्रथ-
नेन मण्डानि वाहते कृते रौद्रव्योवाच्यसाम्नो-
गौनम् ॥

प्रागाधिकं तु । ९।२।६।२५ वर्षिकं २ ॥

भाष्यम्-- एवं वा । अस्ति ज्योतिष्टोमः 'ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति । तत्र 'त्रिचन्द्रा आवापो
माध्विनः पयमानः पशुसाम्यः, वाचमागहीनये गन्धे
वृषे मयनः, रौद्रव्योवाचये वाहते कृते, औजसमन्त्यं

विष्टुम्' इति । यदेतत् रौद्रं योवाच्यं च दे सामनी,
नयोः पूर्वा बृहती 'पुनानः सोमं चारयावो वसानो
अर्षति । आ रत्नया योनिमृशस्य सीदम्युषो देव
हित्येषः ॥' इति । उक्तं विष्टुमर्षतिः 'इहान
उचर्षित्यं मनु पिबं क्रुत उचर्षित्यमर्षत् । आपृच्छं
वर्षं वाच्यंति दमिष्टुलो विवक्षनः ॥' (इति)
तदन संख्यः तिमन्वयोः तपस्विबृहती. भागमं कृता
समाप्तु यानं कर्तव्यम्, उत याऽसी पूर्वा वृष्टी उता । च
विष्टारपृच्छिः, नरोः प्रमथनेन तुनकमं कृता बृहतीकारं
यानं कर्तव्यमिति । किं प्रातम् ? अन्ये बृहती आश्र-
यिष्ये इति । कुतः ? एवमुक्तमप्युत्तिरेयवती भविष्यतीति ।
एव प्राप्ते दृष्टमः । प्रागाधिकं तु । तुवाब्दः पर्व
व्यावर्तयति । प्रागाधिकं सामतानं कर्तव्यं नोपतिबृहती
आश्रयितव्ये । प्रकृतयोरेव प्रमथने कर्तव्यम् । एवं हि
स्मरति 'कारतः प्रगाथाः' इति । तत्पत्तिबृहतीय-
मानयोः प्रगाथो न स्यात् । सप्त स्मृतिर्वाच्ये । तस्मात्
प्रकृतयोः प्रमथनं कर्तव्यमिति ।

स्ये च । २६ ॥

भाष्यम्-- एवं च सत् तद्वति प्रकृते यान
भविष्यति । न प्रहणानाम् अश्वप्रहणक्रिया । तस्मादपि
नान्ये बृहती आश्रयिष्यन्ते इति ।

प्रागाथे च । २७ ॥

भाष्यम्-- एवं च प्रगाथश्च उपपन्नो भविष्यति ।
न हि प्रकृते यानस्य भवति । प्रमथेह पुनः
पादे त्रपदीयमाने भवति । तस्यादपि नान्यत्रत्यौ
उपादान्त्ये इति ।

विष्टुर्द्विगाम्यश्विरेकाच्य । २८ ॥

भाष्यम्-- अश्विरेकेण च द्विं दम्यति । द्वि
विष्टुर्भवति । एतच्छब्दः, 'पश्चिष्टुमो माध्विनं वचनम्'
इति । कर्म कृत्वा विष्टुम् । यदि प्रमथनेन बृहतीकारं यानं
क्रियते, ततः सर्वस्मिन् छन्दे वा कञः सप्तमना,
ताः पश्चिमेनन्ति । इतराणां उपादान्त्यौः आनीयमानयोः
अम्यश्विका भवेयुः । तदिदं निर्दिश्यते 'वाचमागहीनये
गन्धे कृते मयनः' छः पशु गन्धः । 'रौद्रव्योवाचये
वाहते' ता अपि षट् कृत्यः । 'औजसमन्त्यं विष्टुम्'

ता अपि तिष्ठतिष्ठुमः । अथ होतुः पुष्टे वृहति रम्यते वा महदशस्त्रोमे क्रियमाणे पञ्च बृहत्तो भवन्ति । द्वादश च ककुभः । ककुम् । एषा हि तत्र विद्युतः 'पञ्चम्यो हि करोति स तिसृमिः, स एकया, स एकया । पञ्चम्यो हि करोति स एकया, स तिसृमिः, स एकया । सप्तम्यो हि करोति स एकया, स तिसृमिः, स तिसृमिः' इति । तत्र वृहतीभिर्नित्यमिः प्रथमम् एकया च ककुमा पुनश्च एकया ककुम्भः । ततः पुनरेकया बृहत्या तिसृमिः ककुमिः, एकया च ककुमा । एवं चतस्रो बृहत्याः पञ्चककुमाः । ततः पुनरेकया बृहत्या, पुनश्च तिसृमिः ककुमिः, पुनश्च तिसृमिः ककुमिः इति । एवं पञ्च बृहत्याः द्वादश ककुमाः इति । तानि च वृहतीभिः सह एकादश बृहत्तो भवन्ति । ततः एका गणनीया चतस्रो गायत्रः द्वादशमिः ककुमिः द्वादश बृहत्तो भवन्ति, एवं ज्योतिषिर्बुधश्च । ततो व्यासदेवे तत्तद्वत्तया गायत्रः, तत्तद्वत्तया गायत्रीभ्याम् अथविष्टाभ्या एव एकोनविंशतिगायत्र्यो भवन्ति । ततो गौतमसंज्ञेययोः एकोन सप्तदश बृहत्याः, एकत्र सप्तदश, ततश्चतुस्त्रिंशत् । पूर्वसंज्ञिताभिः ज्योतिषिभ्यः बृहतीभिः सप्तपञ्चाशत् बृहत्तो भवन्ति । वाक्ता एकोनविंशतिगायत्रः, ततो सप्तपञ्चाशता गायत्रीशब्देः सह सप्तपञ्चाशत् बृहत्याः सप्तपञ्चाशत् तिसृम्यो भवन्ति । पात्रमानीमिः शिष्टमिमः सह पञ्चिस्त्रिभुमः इति विदं भवति ।

अथ बृहस्पतिगणने सप्तचिक्कुमेसप्तमः क्रियते, ततो याः शब्दे समास्त्राताः, न ताः पञ्चिर्भवति । ये ते शब्दे ककुमो अष्टमाभ्यादे मानीयेते गौरीर्दशकृत्यः प्रथमः । तेन सा ऋषिः पूर्वमे । अथवा कृत्यः शब्दे समास्त्राताः, ता इह सप्तपञ्चमेनोक्त्यन्ते, न कर्मणि सप्तचतस्रप्रयोगः । सप्त हि त्रिषु शब्देषु बहुवचः त्रिषुमो भवेयुः । न पञ्चिस्त्रिभुमो माध्यदिनं सप्तचतस्रः । तस्मात् आसीत् पूर्वा बृहती सप्तचतस्रं च विष्टारवर्द्धिकः, नञ् शब्धेन इच्छा शास्त्रमिति ।

द्वय—'पञ्चिस्त्रिभुमो माध्यदिनं सप्तचतस्रः, (इमेतन् दर्शनं प्रथमदे अवस्थते, नोत्पत्तिरुक्त्यः व्यापने) । 'न जज्ञः कर्मणि सप्तचतस्रः'

('न कर्मणि सप्तचतस्रप्रयोगः' इति तु भाष्यकारेण दूरस्थम् । तत् व्यासदे—) यदि कर्मणि (कर्माद्भूतासु त्रिषु) सप्तचतस्रः (वतैव) तथा सति (सप्तचतस्रस्य सप्तचतस्रचिन्तात्) ज्योतिषोमप्राप्ते शून्यः न माध्यदिनेव (शब्देन) विशेषेण शक्यते । तत्र अयं प्रयोगः (एव) न स्यात् ('पञ्चिस्त्रिभुमो माध्यदिनं सप्तचतस्रः' इति, बृहतीनां त्रिद्वयं भावात्) । यदि सप्तचतस्रो न कर्मणि (वतैव किन्तु सप्तचतस्रं सप्तचतस्रभूतासु त्रिषु), तथा सति (त्रिषुपञ्चस्य सप्तचतस्रचैव) सामानाधिकरण्याशङ्क्यते । यदि च (त्रिषुपञ्चस्य) सप्तचतस्रः कर्मणि सप्तचतस्रः (वतैव पञ्चिस्त्रिभुमवन्ति माध्यदिनं सप्तचतस्रमिति) वक्ष्यति व्यासवने शीघ्रे औद्गात्रे च बहुवचः त्रिषुमो भवेयुः (माध्यदिने सप्तचतस्रं), तथा सति 'पञ्चिस्त्रिभुमो माध्यदिनं सप्तचतस्रः' इति (प्रयोगः) न स्यात् । (तस्मात् याः सामवेदे माध्यदिनचतस्रणे सप्तचतस्राः कृत्यः सप्तचतस्रचिन्तां वचनम्) । अपिच 'पञ्चिस्त्रिभुमो माध्यदिनं सप्तचतस्रः' इति सप्तचतस्रः (कर्माद्भूतासु) त्रिषु भूवत्तया आस्त्रातासु (एव) वर्तते । यदि च सप्तचतस्रभूतो आनीयेयाताम्, (ततः) दास्यतयैवः आत्मः स्यात्, (तत्र) तयोः प्रसङ्गः संकथः कर्तव्यः । न च प्रमाणमस्ति । प्रमाणसामान्यं अवश्यं प्रथमं कार्यम् । तत्र तत्रचिन्तुभ्योः आनीयः मानयोः 'पञ्चिस्त्रिभुमः' इति असंशयम् (स्यात्,) प्रमाणवचनं च (सर्वेषु स्यात्) ।

सोम—माध्यदिनसप्तचतस्रं पत्रमानसोममेकं, चत्वारि पुष्टानि इत्येवं पञ्च सोमणि । तत्र पत्रमानः पञ्चदश-स्तोमः, पुष्टानि सप्तदशस्तोमकाणि । तत्रापि चतुष्टोम-स्तोमिकाः । ततो कर्मिषु पत्रेभ्यः, कर्मिषु प्रथम-पञ्चमः कर्मिषुपञ्चमस्तोमकाः । तत्र द्वादश ककुमः अष्टा-त्रिंशत्पञ्चमः, ज्योतिषविर्गायत्रः पञ्चत्रिंशत्पञ्चमः, पञ्च-चत्वारिंशत् बृहत्याः पञ्चत्रिंशत्पञ्चमः, तिराः त्रिभुमः चतुश्चत्वारिंशत्पञ्चमः । तत्र द्वादशमिः ककुमः द्वादशमि-गायत्र्योः सप्तचतस्रः सप्तः द्वादश त्रिभुमः सप्तचतस्रः । एतच्च त्रिदश अष्टौ गायत्र्यः सप्तचतस्रः । अथविष्टाः पञ्चदश गायत्र्यः, ततो पञ्चचत्वारिंशत् पञ्चमः ।

तामग्निः तदैः पञ्चनः कारिस्तु बृहत्तः संयोयिताः पञ्च-
न्यत्पारिक्तुं श्रुतुमः संयजन्ते । आम्नाताम् तिष्ठः
इत्येवं पठिः श्रुतुमः संयजतः ।

वि— 'यौपाज्ये रौरवे च बृह-योगमनोऽयथा ।
प्रथमम्, पूर्ववत् पञ्चौ, पठिर्द्विभिरोच्यते ॥' माध्व-
दिनपञ्चमाने त्रीणि सूत्राणि 'तच्च ते जातम्'
इत्येकम्, तत्र तिस्रो गायत्रयः । 'पुनाना नोग' इति
द्वितीयम्, तच्च प्रमाथक्यम् । तत्र पूर्वा बृहती उत्तरा
विष्टारपट्टिकः । 'प्र तु द्वय परिषेधम्' इति तृतीयम्,
तत्र शिष्टश्रुतुमः । पृष्ठकोशेषु 'अभि त्वा वर' इति
प्रमाथक्यं प्रथमं सूत्रम्, तत्र पूर्वा बृहती, उत्तरा
पट्टिका । (सर्वोबृहती) । 'कथा नमित्र' इति द्विती-
यम् । तत्र तिस्रो गायत्रयः । 'तं वो वसन्मृतीपहम्'
इति तृतीयं प्रमाथक्यम्, तत्र बृहतीसर्वोबृहती ।
'तरोमिवो विदवस्तुम्' इति प्रमाथक्यं चतुर्थम् ।
एतस्मिन् तत्रने तत्र सूत्राणि । तेषु नव सामाणि येषाणि ।
प्रथमे सूक्ते गायत्रम् आगदीयन् यैति द्वे सामनी । त्रिणीमे
रीर्य यौपाज्यं च । तृतीये औगन्तम् । चतुर्थे यजुषम् ।
पञ्चमे सामदैवम् । षष्ठे नौवक्म् । सप्तमे काष्ठेयम् ।

भाट्ट— एवं वा । ज्योतिषोमे एव माध्वदिनश्च-
माने 'मिच्छन्वा आगतो माध्वदिनः पञ्चमानः पञ्च-
सामा' इति श्रुतम् । तदर्थेतिवरणानि च 'गायत्रा-
मदीयने मादगृहे भारताः, रौर्ययौपाज्ये बार्हते तृचे
मनत्रा, औगन्मन्त्र श्रुतुम् (श्रुतुम्)' इति । तत्र
रौर्ययौपाज्ययोः पूर्वा बृहती उत्तरा विष्टारपट्टिकाः समा-
ज्ञाताः । तदिह विदित्वैव 'बार्हते तृचे' इति बार्हते
युजताज्ञानात् उत्तरे द्वे बृहतीऽन्तरके एव समावेष्टव्ये ।
इति ज्ञाते, नाम रौर्ययौपाज्योद्देशेन बार्हतेमिति, योने-
कात्तया प्रमाथक्यम् । नापि तृचाविकरणमिति, प्राप्त-
सदेव । नापि बार्हतेन विज्ञानमिति, विदितव्य-
भ्युपगम्यात् । अत एव न विदितोद्देशेन सामदैव-
मिति । तत्र त्रयोद्देशेन बृहतीऽन्तराऽविति, पर-
मवेद, योऽपि अन्त्येष्टकावच्छेदेन वा
सामान्यित्तयेन वा उभयथाऽन्यथेन । अन्-
त्येष्टकावच्छेदेन, अशीमश्रणे प्रमाथक्यमप्राप्तक्ये

उत्तराष्टाद्विष्टारपट्टाऽऽनतेः । तदनुरोयेन सामाना-
धिक्येनैव आशीकते । एवं च यस्तुतल्लयः प्राप्तत्वात्
एतानि गायत्रानि पूर्वगायत्राधिक्यवर्णार्थमि अनुवाद-
कानि इत्येव ध्येयम् । नहि एतानि उत्तराष्टा गाय-
त्राऽप्यर्थानि इति चेत्वा विदुर्न युक्तम्, 'ययौपाज्य'
इत्यनेनैव गायत्रेः । सर्वेषां द्विष्टमनापि पञ्चमम् । न
चेत् 'बार्हते' इति वचनस्य योनिर्बृहतीवश्येनैव स-
पदेः प्रथमने प्रमाणाभावात्, तुवसंयजिनप्रथमल्लयवि-
नैव तत्विद्देः । एवं च प्रमाथक्यबृहतीऽन्तरस्य अन्त्येष्ट-
कावच्छेदेन विष्टारपट्टावच्छादयि लक्ष्याऽऽनतेः । तथा
समिधमिति ध्येयम् । तत्र यथा बृहती पट्टिध्वजरां
पठित्वा तदन्वयादस्य द्विष्टयुक्ता उत्तराष्टाः विष्टारपट्टिकाः
व्यापारिताद्व्यवस्थाः आगच्छन्त्येव एका बृहती, तदन्व-
यादस्य द्विष्टयुक्ता द्वितीयार्थेनैव अत्रापि, इत्येवं सर्वं
प्रथमं ध्येयम् । अत्र सर्वान् अन्त्यान्तरत्वात् किञ्चि-
द्व्यस्त्यनुनयेऽपि न तच्छब्दव्यस्त्यविधातः ।

यत्तु भाष्यकारेण (इत्युक्तम् इति दूरमन्त्रयः)
'पठित्विष्टुशो माध्वदिनः पञ्चम्' इति त्रिष्टमपि
प्रथमने एषोऽव्यवहते । तथाहि, माध्वदिने सत्रने पञ्च
सतोवाणि एके माध्वदिनः पञ्चमानः पञ्चदशस्तोमका,
सप्तदशानि चत्वारि पृष्ठानि । तत्र पञ्चमाने गायत्र-
आगदीयपञ्चमानोः पञ्च गायत्र, रौर्ययौपाज्ययोः पञ्च
बृहत्याः, औगन्तवसानाः सित्त, श्रुतुमः । रौर्यः पृष्ठे
पञ्च बृहत्याः द्वादश यजुषाः, श्रुतुमिन्तरा तथेवाज्ञानेन
तुल्यस्य तावदादम्यासात् । मेवातद्व्यवहते सप्तदश
गायत्रा, तस्मिन्वात्तस्य अन्त्येष्टकावच्छेदेनैव अत्रागच्छद्वय
बृहत्याः एकैक्युपाज्ययोः । एवं पञ्चसामाधिक्यं बृहत्या
सुमन्त्राः, पञ्च गायत्रीणां चतुर्विंशत्यष्टायां विवदतां
मन्त्रे चतुष्टया गायत्रीणां द्वादशमिरष्टाशरे, पारेः
गमिता द्वादश । पूर्वोक्तं अत्राविकल्पः कश्चनोऽत्रस्य
पञ्चमदशस्तोमिका बृहत्या भवति । तदेवं सप्तदश-
स्तु बृहत्याः । ता एताः पञ्च गायत्रीणां मन्त्रे अत्र-
विष्टार्या द्वादश गायत्रीणां सप्त सप्तदशानि । गायत्रीभिः
एतेनैव पादेन विनिष्ठाः सप्तदशायम् इत्येव ।
चतुश्च गायत्रीणां सप्तदशायम् श्रुतुमो भवति ।

एवमाशासिः तिसृभिः शिष्टभिः षष्टिभिः । तदेतत्
लिङ्गं प्रथमे एवोपपद्यते । अन्त्येषा एवमाने अन्त्येषा
बृहतीनाम्, होतः पृष्ठे च अन्त्या ककुभा दाशयधीन्यः
समानयोः षष्टिर्ब्रह्मणुपपद्यते । अत्र हि न 'षष्टिर्ब्रह्मणे
साध्यसिन् सपनम्' इति मन्त्रश्रुतं सामानाधिकरन्त्य-
मुपपद्यते, वाचत् । अतो जन्मसाध्यसिन्ब्रह्मणदे एव
ब्रह्मणामङ्गीकृत्य साध्यसिन्सपनान्नपूया याः नमवेदे
समानताः, ताः षष्टिः इत्यर्थावगतेः दाशयधीन्यः
समानयोः लिङ्गानुपपद्यते । 'इषुके तत् ८ अणया
आश्रयकाले वाचत्वात् साध्यसिन्सपनानोऽङ्गीकृत्यमेव
रक्षणात् आनीतानामपि तावतीपयोः उपेक्षितम् ।

मण्डन—'नेतरोलचिबृहती' ॥ १.

शंकर—'वोपाश्वयसुषे च ॥' प्रगाथः खत् ॥ १.

ज्योतिषोमे वृद्धयन्तरयोः रथोन्मुत्तर-
प्रथमेव सपादितयोः ककुमोरप गानम् ॥

प्रगाथिकं तु । १२१५/२५ ॥

आप्यम्—ज्योतिषोमे भवते 'बृहत् पृष्ठे भवति'

'रथेन वृद्धे भवति' इति । रथेन रथ्यो योनिर्बृहती

'अभि सा ह्यूर नेतुमोऽनुग्रा इव येनचः । ईशानस्य

प्रातः तद्वर्षाणीयानमिन्द्र सपुया ॥' (इति) । तत्र

पट्टिकः 'न वाशो अन्तो दिव्यो न पार्थिवो न वातो

न जलमप्ये । अन्तश्चो मपगमिन्द्र वाजिनो

रथ्यस्तस्या इनामहे ॥' (इति) । बृहती योनिर्बृहति

'त्वामिन्द्र इषामदे सात वाचस्य कारनः । सा ह्येभिन्द्र

सपति नरन्वा कदाच्यैव ॥' (इति) । तत्र

पट्टिकेव 'स त्वं नमिन्द्र वज्रहन् पुष्पसा महे

रथचलो अद्विः । गामश्च रथ्यमिन्द्र सं फिर सता

वाज न त्रिमुपे ॥' इति । ततोऽन्तर्द्वर्कं (धिध-

पट्टन्दर्कं) गानमगन्तावते 'न वै वृद्धयन्तरयोः ककुमो

वत् तयोः पूर्वा बृहती ककुमानुचरे' इति । तत्रापथ्यः

साध्यसिन् इत्यन्ते उपेक्षितकुम्भी आगमस्य सत्वम्

इति । ततोऽन्तो पूर्वा बृहती सता च पट्टिकः, ततोः

प्रथमेन तृतीयम् कृत्वा ककुमुचरकम् गान इत्यन्-

मिति । किं प्राम् ॥ उपेक्षितकुम्भो आगमयितव्ये

इति । पुनः १ उपेक्षितकुम्भं पट्टिकाम् उपेक्षितरथेन

मन्विष्यति, यदि ताः ककुम्वर्ये पुनरगन्ते । आह, ननु

वाच,लोमे तातामप्येवञ्च भविष्यति । उच्यते । सत्यम्

अर्थेन च तत्र भविष्यति, ककुम्भार्थेन ताऽपि तु गम्यते ।

सा नपट्टेनन्येति । एवं प्राप्ते, धर्मः । साध्यसिन्

तु । तुनन्त्यः एव न्यास्यते । साध्यसिन् सामान्यं

कर्तव्यमिति । चाऽन्तो पूर्वा बृहती सता च पट्टिकः,

ततोः प्रथमं कर्तव्यम् । एवं हि रथमिति । 'ककुमः

प्रगाथः' इति । आह, ननु ककुमि कनारामो

'ककुमः' इति न प्राप्नोतीति । उच्यते । 'तान्देवम्'

इति, 'तत्र मयः' इति वा न होयः ।

तु—'एवं हि स्मरन्ति ककुमः प्रगाथः'

इति । एतत्तुल्यम् । बाह्ये एवायं प्रगाथः । ऊर्ध्वगैः

स्मर्ये । अतो आन्त्या परिचोदयविहातो ।

त्वे च ॥ २६ ॥

आप्यम्—एवं च ह्ये उद्विग्नं गानं कृतं भवति ।

उचरायतेन हि अथैवा पट्टिकद्वर्षिणा तृचर्मणि ।

ता प्रकृतशानमपृष्टमपि च न कृता मन्विष्यति ।

तस्मादपि ततोः प्रथमं कर्तव्यमिति ।

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

आप्यम्—एव स्वात्र प्रगाथस्य उपपन्नो भवति ।

प्रकर्षे हि प्रगाथो योतयते । प्रकर्षेण यत्र गानं च

प्रगाथः । कश्च प्रकर्षः । यत् किञ्चित् पुनरगति ।

तस्मादपि प्रकृतो प्रगाथं कर्तव्यमिति ।

लिङ्गं दर्शयन्त्यतिरेकस्य ॥ २८ ॥

आप्यम्—अन्तर्द्वरेण च तत्र लिङ्गं दर्शयति ।

कथमिदम् अन्तर्द्वरेणैवेति । ननु प्रकृतद्वारेण प्रथमं

मुपपद्यते, न प्रकृतद्वारेणैवेति । किं लिङ्गं भवति ।

एवमत्र, 'एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती वा पुनःपदा, तस्यां

पादं पुनरगमते, तस्याद्वयो मानवमपि हि करोति'

इति । पुनःपादार्थः प्रथमे उपपद्यते, नान्द्वया ।

तस्यान्तर्द्वो पूर्वा बृहती, सता च पट्टिकः, ततोः

प्रथमेन तृचर्मं कृत्वा ककुमुचरकम् गानं कर्तव्यमिति ।

सोम—प्रथममन्तराज्, 'अभि सा । तत्तुपः' इति

पट्टिकायां बृहत्यां प्रथमो रथेनैव येषम् । तेषां लोरीया ।

ततः 'देवज्यमिन्द्र नम्युः' इति पादं पुनरगत्वा 'न

स्यार्थं भव्यो दिव्यो न पार्यतो न जातो न अनिष्यते ।
इत्युत्तरस्या भवेन सह मातृभ्यम्, सा विषदा अष्टविंशत्य-
क्षरा ककुप् द्वितीया स्तोत्रीया । ततः 'न जातो न
अनिष्यते' इति पादं पुनरादाय 'अन्धान्तो मयव-
सिन्द्र यागिनो गन्तव्यत्वा इवामरे' इति उगतरया
अवशिष्टं यं एह गाने अपरा ककुप् संवत्सरे, सा तृतीया
स्तोत्रीया । एवं बृहत्सम्यं बोध्यम् ।

वि— 'रथंतरे ककुप् माता अस्या वा, उडयो-
ऽयैवमथः । पुनः पदमपि उपादेय्योऽयौऽन्वय दीप्य-
ताम् ॥'

मातृ— ज्योतिष्योमे बृहद्रथंतरे शमनी बृहत्सोत्तरपते ।
सरोस्तसामन्ये एकेनैव एकेषा पङ्क्तिष्वन्वया उच्यते ।
तत्रैवं वचनम् 'न वै बृहद्रथतरमेक एव' इति त्वीः
पूर्वा दृष्टी, ककुभापुत्रो' इति । तत्र किं पङ्क्तिच्छब्द-
स्वामुपरा परिपश्य देहे ककुभौ दागवपीव्य, तत्रा-
नेनान्ये, उत बृहत्तो गोविम् उतरा च पङ्क्ति मयस्य
ककुभापुत्रो संवादनये इति विप्रश्याम्, प्रमग-
मेन मुनवककुभसंपरतामात्रं अक्षरशम्यमात्रेण मुनय-
ककुप्-एवस्य गीकवापतेः क्षम्योत्तराश्वस्त्रैव अक्ष-
रविशम्यत्वं परित्यज्य क्षम्यलक्षणा योस्तुतरकालस्रज्या
ना भङ्गीकृत्य ककुप्-विशम्यीकापत् स्वाभाविक-
ककुभोरेन भावयनम् । एवं च मुनयपुत्रगानवपरिपति ।
इति धामे, तस्यावे 'पाद पुनगमपते' इत्यस्य
रैवमपेक्षे । ककुप्यदेनैव शीगमदङ्गीकृत्य उच्यतेहेनेन
ककुप्यविशम्यत्वं तथैव प्रममेन ककुप्यसंपादनम् ।
एवं वैदिकानां प्रवचनसमूहान् आहृत्यमात्रधमपयसा उच्यते-
मन्ये पङ्क्तैः पाठस्य उपपत्ती भवति । तूक्तयोः पङ्क्तः
पादात्तनिलिप्यम् एषा अनुपपत्ताऽपि न दुष्पत्ती ।
प्रममेन च आत्मा दृष्टनी ननु पङ्क्ति गम्या अन्य-
पादेन सह द्वितीयत्वा अपेक्षं पङ्क्ति तदन्वयदेन
सह द्वितीयात्पार्ष्वपठनस्यं बोध्यम् । तेन द्वितीया
ककुप् भगवितान्तरये । आत्मायाः सप्तविंशत्यक्षरवैऽपि
अवतान्तरास्य बोधः ।

मण्डन— 'ममनेनोत्तरा ककुप् ।' ८.

शंकर— 'पृथगाग्नोः प्रथमा स्यात् ।' ८.

● ज्योतिष्योमे भगवतुवाकः सद्भावविशेषादभ्यन्तरायु
यथाभिज्ञं विनियोज्यः, न तु कस्यो भवत्ये एव ।
सा. ३।२।१।२५-२६, ● ज्योतिष्योमे भगवतुवाके
यापनश्चन्द्रस्यः इत्युच्यते । स मन्वाद्यः भनेकच्छरस्ये-
ऽपि स्यात् । ३।२।१।८।४२-४३, ● ज्योतिष्योमे मधा-
नुवाके मन्वादिः मधयावन्तः एक एव मन्वा, न
तु गुणश्च इत्येवमन्वाः । त व मधुने । ३।२।१।०।२७,
● ज्योतिष्योमे भगवतः ऐन्द्रेण मनीन्द्रेण च, मन्त्र
अनैन्द्राणामप्रमज्जं मन्त्रम्, सापि वपादेवमम् । इन्द्र-
पीतयं सवनविशेषम् । २।०।१।१।२८-२९, ३९.४४.
● ज्योतिष्योमे भृतिवननं सोमकयम् नित्यं ॥
याच्चाकयमविधिमाने लोफयत् । ३।८।७।
२६ ॥

आप्यम्— इदं समाप्तारते ज्योतिष्योमे 'सादरा
यथैरीयितो भृति वनीन' इति (सादराविनाति शोद-
यागोऽनुक्तं नानाविधं इत्यं याचनेन संवादीयम् इति) ।
तथा 'सोमं क्षीयति' इति । तत्र मन्त्रेऽहः किं यस्य
न विद्यते सृष्टिः, तेन वनित-भ्य, यस्य वा न विद्यते
क्षेमः तेन केतव्यः, उत उभयथाऽपि सति च असति
च । किं प्रथम् । याच्चाकयम् भविष्यमाने भृति-
पदे शोमे 'न जात । कस्यम् । इत्यसंभार्यं याच्चा-
कयमभवेत् भविष्यति । तद् विद्यमाने भनर्पयम् ।
अनर्पकं च उक्तमपि न कर्तव्यम् । तस्मात् आविद्यमाने
भवेत् । लोहवत् । यथा यस्य लेके नास्ति द्रव्यम्,
त मावते क्रीणति च । एवमिदं विद्वद्भ्यम् ।

टुप्— 'बेषु इत्यं विद्यारंते' (इत्यनेन
स्यापेन कस्यायाः) इत्येतदन्वयत्वात् इत्यं विधीयि-
तम् । तद् तपस्युने तजिमितं च । इति पूर्वपदम् ।

नियतं वाऽर्थवत्त्वान् स्यात् । २७ ॥

आप्यम्— निष्ठा वा यन्त्राकयम् । तत्र निष्ठा-
माने आविद्यमाने च इत्ये स्यात् । एवं याच्चाकयम्-
मर्पेत् यत्की । ज्योतिष्योमप्युक्तं हि तद् भूयते, न
द्रव्यप्रयुक्तम् । तद्यं नित्यं ज्योतिष्योमप्यं । तेन वननं
भरति 'यद् इत्यं नास्ति तद् वननम्' इति ।
ज्योतिष्योमप्यं च नित्यमद्रव्यम्, द्रव्यभावे निमित्त-

मुक्ताम् इति परिच्छेदः । अस्यानाया शब्दो घाष्णेन । अतो याचनाकृपणसंस्कृत इत्यम् दृष्टोप्योक्तव्यम् । अथ यैगुण्यं पयसि । तस्मात् सति च असति च इत्ये याचनाकृपणमतुदातयमिति । अथ यदुक्तं लोहमदिति, लोहे कर्म शर्वलक्षणं भवति, न चान्दन्वयम् । यथा अर्प, तथा क्रियते, न यथा शब्द । येदे तु शब्देनैव अर्थः, अत्राप्यते, तथैव अनुष्ठेयमिति । तस्मात् विद्यमानादेऽपि कर्तव्यम् ।

दुष्—मकराभ्यामात् अपूर्वप्रयुक्तं यतिमितं च इति उच्यते. (पक्ष) ।

सोम—इहापि सामान्यते. मितेरेषु भविष्यात् विशेषविषयत्वम् इति श्रवणमप्युक्तम् स्मरति. । इयं मर्तिनमेव श्रवणमप्युक्तं साधयति, नाकार इति निबन्धः ।

वि—‘ याचनाप्रवयमावे यो विद्यमानेऽपि वा, उग्रिम । प्रापापेन, दधूर्वापं कुर्वात् तौ प्रपयामसि ।’ (कवी अभावे इति च्छेदः) ।

भाट्ट—‘ दीक्षितो मृत्तिं व-वीत ’ इति याच्य पक्षमपि दक्षिणादानार्थं इत्यमरित मैत्राणि कार्या, न स्वविद्यमानश्रवणैः । निवयव्युक्त्यैव सर्वदैव कर्तुना अपूर्वैव च प्रयुक्तव्यात् । न च अस्याः इत्यप्रातिष्ठित श्रमसंस्कारवात् इत्यसत्त्वे च तत्प्राप्नोत्यस्यैवप्यनि अत्रापि निमित्तपक्षवगे प्रयोजनवशादेव व्याकाङ्क्षित विधिकार्येन निमित्तविधिकोवर्तिरिति वाच्यम् । अना कारितुविधानस्य कलत्रपक्षेन शेषत्वात् श्रुते वाविद्यमानश्रवणैः इत्यप्रातिष्ठितकृतं निबन्धनस्य सतिऽपि तत्प्राप्नोतिष्यात् कलत्राऽप्येव शेषत्वात् । अत्रापि याचनाप्राप्तश्रवणैः कलत्रपूर्वेण श्रवणात् निमित्तो पक्षे । यथा विद्यमानेऽपि सोमे कृपणव्यवहृतव्यम् । ६.

मण्डन—‘ याचनाकृति इत्यप्यतेऽपि कार्ये ।’ ८.

शंकर—‘ मितो याच्यानमो सोमे ।’ ८.

● ज्योतिषोमे ‘ मन्त्रं प्रातः मन्त्रम् ’ इतिस्मरेण उग्रमन्त्रमन्त्रम् । सु पृ १८०. ● ज्योतिषोमे मन्त्रान्निवयव्युक्तं च अपि प्रथमश्रवणं मन्त्रान्निवयव्युक्तं, अथ नमिन्, ॥ वो देस, तरोमिर्तो इति । तस्य च क्रमेण मन्त्र-वाग्देव्य-नौषध-वाग्देवतामि

वीवते । वि १४१३, ● ज्योतिषोमे मृत्तिवनन-निवयो सर्वथावाङ्म । आनन्तर्वाधिरणम् । १४१४. ● ज्योतिषोमे मैत्रावरुण इत्येवम संस्कारकर्मैव, न प्रतिपत्ति । दण्डदानव्याय । भा ४११४।१६-१८.

● ज्योतिषोमे मैत्रावरुणादिग्रहेषु श्रवणार्थेषु पयसादिषु प्रदेयधर्मा न वर्तन्त्या ।

अथजानां त्वपूर्वत्वात् प्रदानार्थे विधानं स्यात् । १४११२।४५ ।

भाट्टम्—ज्योतिषोमे श्रुते ‘ पयसा मैत्रावरुणं शीयति, त्वत्तुविर्मन्त्रितम्, घानातिहारिरोजन्तम्, हिरण्येन मुक्तम्, आग्नेयं चानीतम् ’ । तत्र संशयः किं अथाना प्रदेयधर्मा मन्त्रित, उत शैति । उत संशयः यदि प्रदेयानि श्रवणानि, उत यत् प्रदेयधर्मा मन्त्रित, अथ न प्रदेयानि, न भवतीति । किं मातृ ? प्रदेयानि प्रदेयधर्मा संवत्सरेणैव । अथानादि इयं जावते पयोमिश्रश्च सोमो गव्यश्च, संमिश्रे च ह्यमाने पयोऽपि होमेन संवत्सरे । यदि पयोमिश्रश्च सोमो भवति, तत्र सोमस्य पयसा मिश्रणमप्यस्य न च चिदुपकारं परमा । सयस्य रूपकारी भवति निर्निर्माणम् । यदि होमेन संवत्सरे इति मिश्रणमिमांसा, तत उरुकारक मिश्रण एतेनोपकारेण । श्रुते हि गुणवाद् यागः प्रत्यक्षं पयसा मिश्रयते इति । सोमोपकारं कथं स्यात् । तस्मात् पयसा सोमो मिश्रयते । मिश्रितः श्रवणमन्त्रेन कर्षं संवत्सरे इति । न च मातृ मिश्रणं केनचित् इत्येव प्राक्, यदि इत्यत्र पयो विधीयते इति अपूर्वत्वात् सोमस्य । तस्मात् प्रदानार्थस्य पयसो विधानं स्यात् । प्रदेयधर्मोपमांसा कर्तव्या इति ।

शुभो वा, श्रवणार्थत्वात् । ४६ ।

भाट्टम्—याच्य पक्षः स्तवर्तयति । गुणभूतं पक्षं स्यात् सोमस्य, न प्रदेयधर्मम् । प्रदेयधर्मे अभवत्वात् । श्रेयार्थेन च श्रुतं वा ।

अनिर्देशात् । ४७ ।

भाट्टम्—न होमेन पयोमन्त्रेण वा अथ संवत् । अनिर्देशं परमत्वात् । न च इत्येवमपि पयसापे यागमिदं विधानं । प्रयच्छदेवताद्वन्द्वे हि स्यागे

यामः । ॥ चाप पवरो देवतासंस्थः । मेधावत्त्वं मर्दं
यहतीति पवनम्, न मेधावत्त्वं पव इति । तस्मात्
होमप्राप्तमानात् अष्टाः सोमभिन्ने सोमसंस्कारो-
ऽप्युत्पद्यन्ते । तस्मात् प्रदेयधर्मः संवर्धते इति ।

श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् । ४८ ॥

नाप्यम्— इतश्च सोमार्थे पयः । वृत्तः । शुभिर्हि
सोमप्राप्ता भवति । द्वितीयानिभक्तिः श्रूयते । तस्मात्
अपनेन सोमः एषेयते इति ।

अर्थादादृष्टं तदर्थेचन् । ४९ ॥

भाष्यम्— अर्थदादृष्टं अर्थात् सोमार्थे पयः ।
‘स मित्रोऽब्रवीत्, पयसैव मे सोमं श्रीमात्’ इति ।
नहि भवति पयो मे द्युश्रिति । कथं तर्हि ? सोमं
पयसः संकुर्विति । तस्मादपि सोमार्थे पयम् ।

तस्मात् प्रति आभासः समानाधिक्यप्रधानं स्यात् ।

५० ॥

भाष्यम्— संस्काराः प्रति प्रकल्पनं भवति । यम
संस्काराः श्रूयते, तेषां श्रूयते पयसः मेधावत्त्वं
श्रीमात्त्येवमादि । तस्मात् संस्कारप्राये भवतात्
भवति संस्कार एवेति गम्यते । यवति हि प्रायेष्टव्य
तत्तुष्टिः । यथा अन्त्यप्राये लिखितः अग्रयः इति
गम्यते । तस्मात् प्रदेयधर्मं संप्रपद्ये इति ।

गा— ‘द्वितीयया प्रधानत्वं सोमस्याग्राव-
रगच्छते । तृतीयया च गार्ध्वं पयसः प्रतिपन्नते ॥
श्रुते चादृष्टसंस्कारवत्पना नैव कुप्यति । तस्मात्
प्रदेयधर्मोऽपि न पयःप्रभृतौ विद्या ॥’ १३.

सोम— पशुग्रामपक्षे पयसि प्रदेयधर्मोऽपि
अप्यो हृदयैवतिः इत्युच्यते । अंगतिः । सुश्राव्यस्तु-
अपानाः पयःप्रभृतौ ग्राह्ये विधानं स्यात् । न
चाप प्रतीतिः प्रातः अपग्रामान् पयःप्रभृतौ
विधानमिमुपपत्तिरिति सोमप्राप्त्यापूर्वकम् इति ।

वि—‘मिन्ने पयःप्राप्तौ सोमधर्मः न वा, उच्यते ।
प्रपञ्चं नैव, नैव संस्कारादेवतः श्रूयते ॥’ १२.

भाट्ट— सोमे ‘पयसो मेधावत्त्वं श्रीमात्, तत्तुष्टि-
मैवितम्’ । तस्मात् तृतीयया पयःप्रभृतौ अग्रयं प्रति
ग्राह्यप्राप्तमानं कथमपि सोमसंस्कारं देयतासंस्कारावेन

मी. प्र. २२९

प्रदेयानुपपत्तेः, न प्रदेयधर्मः, कथमेव । न च
प्रयाजसंस्कारावेन अर्घ्यत्वं सोमसंस्कारावेन अदृष्टार्थ-
पयस्तात् पयःसंस्कारकल्पयते, तद्वत्पयःपयसः नाम
समं विमोच्योपाख्येन प्रदेयत्ववति । पयःसंस्कार-
कत्वेऽपि अदृष्टार्थत्वं तुल्यत्वात् तत्तुष्टिस्तिस्रोमा-
गेयं पयसो निवेद्यानुपपत्तेः । विवादस्तदपि कल्प-
न्यायेन तृतीययाऽदृष्टोऽपि कल्पयता प्रमाणाभावात् । प्रयाज-
सोपपत्तौ उपपत्त्याभावेन असंस्तुतप्रयाजसोपपत्त्या-
भावात् । तस्मात्प्रायः प्रदेयधर्मः । ११.

मण्डूक— ‘अपयं संप्रपद्ये’ इति ।

टीका— ‘प्रदेयं यवति संवत्’ । न प्रदेयता । १२.

७ ज्योतिषे— ‘य एव विद्वान् योदशितं यहाति’ ।
अथ योदशी मः सन्ध्यायै प्रकृतौ एव । ‘अग्निहोत्रे
रात्र्यन्तं यहीतात्’ । (७ नाप्यम् अत्यग्निहोत्रः इत्युच्यते ।
नक्षत्रम् अग्निहोत्रः अत्यग्निहोत्रश्चापि । वि. १.०।१।१।

७ य एव संप्रपद्ये सोमसंस्कारप्राप्त्यात् प्रातः । १.०।१।१।
७ य एव संप्रपद्ये एव प्रातः, न पूर्वपयसोः ।
१.०।१।११, ७ योतिषेमे यवमात्र एव एव । त्वे तु
मात्र । ३।१।१५, ७ योतिषेमे यवमात्रस्य संस्कारा
वपनादयो नाज्ञाताः, किन्तु अग्निः सोमसंस्कारप्राप्त्याः ।
३।१२, ७ योतिषेमे यवमात्रस्य गिरापदस्य ग्राह्येन
वापः । अ. १।१।१८।१०-१३, ७ योतिषेमे यव-
मात्रस्य गिरापदस्य ग्राह्येन ग्राह्येन ग्राह्यं कर्तव्यम् ।
१।१।१५-१८, ७ योतिषेमे ‘यवमात्रस्य गिराप-
दस्य गिरापदस्य ग्राह्येन ग्राह्येन ग्राह्यं कर्तव्यम्’ ।
वि. ४।१।१३, ७ योतिषेमे ‘यदि यवमात्रस्य गिरापदस्य ग्राह्येन
ग्राह्येन ग्राह्यं कर्तव्यम्’ इति काशः यवमात्रः एव,
गिरापदः । यवमात्रं अतिव्यापति स्यात् यथा ‘यवमात्रं
यवमात्रं वा यवमात्रं वा यवमात्रं कथयते, यवमात्रं’
(वृ. १।३।२८) इति । अ. १।८।१।११-१५.
७ योतिषेमे ‘यदि यवमात्रं सोमः स्यादेवमात्र-
मात्रं यवमात्रं यहीतात्, यदि यवमात्रं यवमात्रं, यदि
यवमात्रं यवमात्रं’ अनेन ज्योतिषेमे एव यव-
मात्रे यवमात्रं यवमात्रं यवमात्रं यवमात्रं

श्रुतमन्त्रम्, जगत्प्रमले चाग्रव्यासत्वं युषो विधीयते ।
इत्त जगत्प्रमले आग्रव्यासत्वं विधुर्वाणि ऋत्विजम् । नि.
२।२।१. ० ज्योतिष्टोमे याजमानः पर्वः । योक्तुमानो न
केवलपदानार्थाः, न तु कर्तृवागेन अङ्गपदानार्थाः ।
पा. ३।७।२।६ प्र. १०७७.

ॐ ज्योतिष्टोमे याजमानमन्त्राणां न परिसंख्या ॥
ज्योतिष्टोमे ये दशैष्वंशविकाराः, तेषु याजमान-
मन्त्राणां नातिदेशः, 'पशो बभूव च आ ययू' इति
याजमानमन्त्रस्य पुनर्विधानेन यद्वेधीयावशमाक्यणेन
तद्विपरिसंख्याविदेः । इति प्राप्ते, स्तुतशान्तामन्त्रा-
र्थत्वेन तस्य पुनर्विधानेऽपि आग्रव्यासपौरुषेण प्रकृति-
कृतोत्तरकारणत्वेन तद्व्यासत्र परिसंख्याकम् । अन्वयः.
२।२।४.

ॐ ज्योतिष्टोमे 'युगे दि. स. स्वर्कटी' इति 'द्वयो-
र्वैतमानो प्रतिरर कुर्वीत, एते अन्वयमन्त्रः इति
बहुभ्यो यजमानेभ्यः' इति । ज्योतिष्टोमात् उक्तपक्षे
एते प्रतिपक्षे, न तु ज्योतिष्टोमे एव निमित्ते । आ.
२।२।१।७-२९, ॐ ज्योतिष्टोमे यूपस्य स्वः परोति ।
च न पशुनस्य तन्त्रे । १।२।१।८-१९, ॐ ज्योति-
ष्टोमे यूपैकादशिनो बोदकप्राप्तं यूपानुविध्यन्म ।
१।२।७।२६-२९.

ॐ ज्योतिष्टोमे यूपैकादशिनौपक्षे अञ्जनादि-
परिष्वाणान्तेन कण्ठेन अनुममयः कर्तव्यः ॥
यपानां परिष्वाणान्त्वमञ्जनादि न्यात् ।
५।२।५।७ ॥

माप्यम्— ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयाद्यो यूपस्य-
ज्जनायाः पदार्थाः भूयते । तेषु यूपैकादशिन्यां प्राप्तेषु
सद्यः निम्नं अञ्जनात्वेन केनेमानुममयः, उत अञ्जना-
दिना परिष्वाणान्तेनेति । किं प्राप्तम् । परिष्वाणान्त्व-
मञ्जनादि यन्म । कुतः । वचनात् । यन्मिदं भवति ।
'अञ्जनादि यजमानो यूपं नाकखेदपरिष्वाणात्' इति ।
॥ च शत्रवं बहुषु अञ्जनादिना अनुममयः । कुर्वे, न
चानयच्छुम् । तस्मात् परिष्वाणान्तेन अनुममयः ।
कारणाद्वाऽनवसर्गः स्याद्, यथा पात्र-

मिदुर्ध्वः । ८ ॥

भाप्यम्— सङ्गच्छन्म कण्ठः । प्रयोपयचनः अनु-
ममयते इति पदार्थेन अनुममयः । अनुममयं प्रवृत्तौ
अर्थाद् वृत्तः साहाय्यं यजमानेन अभ्यर्च्यते । एवं दृष्ट-
वैता अनवसर्गस्य । (अगवर्गः त्यागः स्पर्धामयः,
सहभावः अनवसर्गः) । इतरथा अद्वैतार्थः स्यात् ।
न च अर्थात् कृतं बोद्धः प्रपन्ति । तत्रापि यूप-
ान्तरेण उक्तवित्तयेन कारणेन अवच्छेदः । यथा 'यूप-
ान्तरेण अनुमानान् यजति' इति अर्थात् तस्य कारणार्थं
पात्रं भिद्यते ।

न वा, जन्मकृत्यान्, न्यायसाप्रमितदर्थान्
पात्रविदुर्ध्वः । ९ ॥

आग्रम्— न वा एतत् पक्षेयानुममय इति ।
परिष्वाणान्तेन पदार्थकण्ठेन अनुममयः न्यात् । दाम्प-
कृतः प्रकृतौ अनवसर्गस्य । यन्नेति हि कर्तुऽपि
यजमानस्य अभ्यर्चः यूपयुक्तविदुषः । औकर्म्येति चैव,
मिरिक्वदो कायेव । दृष्टार्था एव हि निश्चयेन भोजने
प्राप्तवन्तेव । अतः अवसर्गत्वं पदार्थकण्ठेन अनु-
ममयः । प्रयोगरचनस्य च न्यायमन्त्रस्य । बोदकप्राप्तो
वर्त्ययत् । पात्रविदुर्ध्वः अर्थात् कर्तव्यः ।

ना— पूर्वैकं श्रवणेन पदार्थावुममयः प्राप्ते, 'नैवं
नियमतोऽप्राप्तैरनुममयैर्निधीयते । पात्रं चार्ध-
बदेयं स्यात् वादमानं त्वन्तर्धम् ॥ गणैऽपि चोद-
केनतः प्राप्यतेऽनवसर्गजनम् । तैवाऽनानिमित्तोऽन्न
संतेनानुममयते ॥'

वि— 'यूपान्तादिरेवैकं सद्यो वाऽनुममयते । ।
एतेऽ पूर्वैकं, श्रवणेन वचनात् कण्ठसंगते ॥'

आह— यूपपदां अङ्गतेष्वङ्गणसेमानपरिष्वाणादयो
यूपेण अनिदेशप्राप्ताः । यूपकचर्चार्था अपि न प्रायेकमनु-
ममयः । 'अञ्जनादिपरिष्वाणान्तेन यजमानो यूपं
नाकखेदः' इति श्रुत्यै अमरश्रवणं विहितं
इति अतिदेशः । ॥ यन्नेन रत्नमासे कादायिके
गुणसंयोगे सति त्यागनिर्गमयि, पात्रिकवादायके ।
अतिदु संतोषमाकृत्यसंनोषाकस्य अनवसर्गस्यैव
सहाय्यं निश्चयिष्यते । अत्र च वस्तुत्वेन सप्रतिरिक्तं
यूपमेव लावत् काप्यन्तानुममयः । तमे दू येनकेनचित्

यदमानेन धारणं भवति पदान्तरानुसमम् एव । अन्यथापि
साधत् 'अतिरिक्तपदानां श्रवणेमेवानुसमम् ।

मण्डन— 'क्रमः परिष्कारयुतेऽङ्कनादैः ।'

शेखर— 'यूपनैक्येऽङ्कनाविपु ।' काष्ठावुसमम् ।

॥ ज्योतिष्टोमे रक्षना द्वितीयाऽपि यूपार्था । वि.
४।४।९, ॥ यजोतिष्टोमे राक्षसार्थे यज्ञमाणाः पौष्टानिग्रहः
अव्ययः । तस्मात् अज्ञानवशेन युजते 'नमज्जुषिषे
सर्वे गौरुजिनः कोऽप्युपाकरोति ।' ५।१।१८,
॥ ज्योतिष्टोमे यजन्त्यैरयोः कथमयः होममध्वयोः ।
पञ्चमहाधिकरणम् । ३।५।१८.

॥ ज्योतिष्टोमे राक्षिग्नकृत्स्ननिग्राह्यम् आदौ
सुकृदेव मन्त्रः अवप्तरन्निग्राह्येऽपि, एवं नदी-
तरणे अभिमप्ये अभिमप्येनैव च ॥

स्वमदीतरणामियर्पणामेध्यप्रतिमन्त्रेणैव चैवम् ।
१।४।१७।५० ॥

भाष्यम्— 'ज्योतिष्टोमे स्वप्रागौ गन्तः 'मगमे
प्रतया अग्नि' इति । तत्रैव नदीतरणार्थः 'देवीरायः'
इति । तथा अभिष्टुष्टस्य 'सन्दीतीरो गोषे' इति ।
अमेध्यप्रतिमन्त्रस्य 'अवद चक्षुः' (अवदं मनो
हरिद चक्षुः) इति । स वक्ष पुनः प्रतिष्ठुः स्वपिति,
अमेक्योतसं वा नदीं तरति, सतनेन वा अभिष्टुष्टौ,
अनेन ॥ अमेध्यमेक्यार्थं पश्यति, तत्र पिता पि-
त्राज्यादिति, अथवा सकृदेव प्रयोक्तः इति । तत्र
विशेषतया आहुतौ प्रप्राप्त्यामुच्यते । सप्ताद्विपु
चैवम्, मध्यं वपट्कारेणैव सकृत् प्रयोगः इत्यर्थः । कृत्वा
रामिमौ उदिरय सत्यमन्त्रं प्रमुदते, नैका निशाम् ।
तथा कर्ष्योताति वितीर्षुः, कर्ष्यमियर्पणम्, कर्ष्य-
मेव्यादि च । युगपत् कर्ष्यमुग्रमगत् तत्र न यद्यते
विशेषः । तस्मात् अनाश्रुत्वमभ्यम् ।

मोम— स्वप्नादीनां भेदात् आनन्तर्येण त्रितोष-
प्रणयत् भेदः इति मन्त्रान् प्रति दूरीकृतिदेशात्
संगतिः । एकस्मिन् देशे अनेकाभ्येष्टरूपे 'अवदं
माः' इति गान्ती, देशान्तरे तु आहुतिः इति
कारुणिकः सिन्धुः ।

वि— 'स्वप्नादिमन्त्र आगत्यो गो वा, ऽऽदौ-
ऽसकृत्तयायतः । । कुन्लोदेशमृत्तवाभिनिमित्तभेदतः
अकृत् ॥' १८.

माह— मोमे स्वापार्थो गन्तः 'तममे प्रतया
अग्नि' इति । तदूर्वा रात्रि निष्ठमुदिरसैव मन्त्रपाठान्,
महान्निमन्त्रमयमुत्तमिच्छेत्वा मन्त्रेणैव प्रतिपुण्य
पुनःपुनः स्वपेऽपि सकृदेव मन्त्रः । तथा 'देवीरायः'
इति नदीतरणमन्त्रेऽपि होमोमेदेऽपि सकृदेव । तथा
अभिष्टुष्टे 'अवदोः' इति मन्त्रः कर्ष्यपानामेदेऽपि
सकृदेव । तथा 'अवदं मनो हरिद चक्षुः' इत्यमेध्य-
प्रपेने प्रतिमन्त्रमयमन्त्रेऽपि युगपदनेकामेध्यरूपेणैव न
मिच्छते ।

मण्डन— 'मन्त्रः सप्तादिके सकृत् ।' १८.

शेखर— 'स्वप्नाशवेवमेव च ।' तद्वत् । १८.

॥ ज्योतिष्टोमे वपनादिसंस्कारः याज्ञमाना, पचन-
निष्ठोपात्तुः कृतिग्राह्यः । वपनाधिकरणम् । भा. ३।८।
२।३-८, ॥ ज्योतिष्टोमे वपकाले 'कश्चिद् अक्षयार्थो
दक्षिणः' इति कृत्स्ननिग्राह्यः । मि. १०।२।१०,
॥ ज्योतिष्टोमे वरणकाले होमामिधानं क्रियते । ज्योति-
ष्टोमेनाग्निष्टोमेन होमेन यथारूपेणैव तथा द्वादशरात्र-
दक्षिणेनाहं यथैव, तत्र स्वमुद्रात्तव भव' इत्यादि ।
१०।२।१२, ॥ ज्योतिष्टोमे वप्येदोमौ वप्येव । भा.
१०।८।८।१९, ॥ ज्योतिष्टोमे वपट्कारः प्रथममधः
एकवारम् । ३।५।१३।३९-३९

॥ ज्योतिष्टोमे वपट्कारोऽपि द्वयम् मोम-
अक्षकारणम् ॥

वपट्काराश्च अक्षयेव । ३।५।१०।३१ ॥

भाष्यम्— अथ किं सप्ताक्षैव एका मधकारणम् ॥

नेति ब्रूमः । वपट्काराश्च मधयेव । वपट्कारश्च मधये
निमित्तम् । कथम् ? यच्चान्तरम् । एवं हि भूयते 'वपट्-
कर्तुः प्रथममधः' इति । मधयश्च अग्राह्यात् न
प्राथम्यविधानार्थं एव शब्दः प्राथम्यविशिष्टं मधयमेव
दिदधाति इति ।

या— इदमन्त्रं नवनम् 'वपट्कर्तुः प्रथममधः'
इति । त्व ॥ वपट्कारं निमिच्छीकृष्य प्राथम्यविशिष्टं

भञ्जनं विपत्ते, उत मयामकृत् प्राप्यन्वमान विपत्ते इति विचारः । किं प्राप्तम् ? 'न चेदन्वेन शिष्टः' (११. १६।१) इति (न्यायेन) कथञ्चित् अनुज्ञायावे संभवति विविधविधानानुपपत्तेः, प्राप्यन्वमानं च अज्ञात्वात् तदनुवादेन भवेद्विधानादभिमतात्, एवं वचनं भवत्यते । यो षपट्कर्तृभेदः, स प्रथमः ' इति । ननु च अजम् यत् मघोऽपि अनुवदितुं न शक्यते (उच्चरन्-) समासपदा प्राप्तं भव्यं अनुवादो गम्यते । अग्निं हि तस्य (षपट्कर्तुः) समासपदा नमोऽपि भवति, स शक्यः अनुवदितुम् । तेषां च (समसिवा मघो) यो यदा षपट् करोति, स तदा प्रथमो मघश्चेत् । तत्र घृतत्स्यात्, मघेयु चमघातोरेष च प्राप्यमात्रात् अनुवादी नोपपद्यते इति । नैप दोषः । नहि अवयवं वदेन सर्वत्र प्राप्तम्, तदेव अनुवदितव्यम्, सर्वानुवादना वयासंभवं प्राप्त्यनेकतात् । न च अक्षरमहा-तयाया षपट्कर्तृभिः अप्रवक्ष्यमाणानां किञ्चिद्विधि तिष्ठति । प्रतिपत्तिरिति चेत् (प्रतिपत्तिर्न सिध्यति इति दाह्या), वैद्विहितप्रतिपत्ति-भावे यौक्तिप्रतिपत्तिरिति । वयमावयमिमिसिद्धादेन (अन्तर्गतविकरणं, होममिवकलेन) वा भवत्यो-पपत्तिः । अथोच्यते, समासपदा विप्रकृष्टा प्रातिः न शक्यते यौमपत्तिर्नियुता अनुवदितुम् । अतः प्राप्य-भाववेलायां श्रुतिः प्रवर्तमाना वनवत् षपट्कर्तृत्वं, तत्रान्न अतिरिचयेन विष्णोयति इति । तद्वच्युम् । तत्र हि संनिर्द्विप्रकृतौ अपेक्षेते, यत्र किंचिदः कश्चिन् । इत्थं तु श्रुति अनेकैर्यधिकलेखनमात्रात् (भूयमागमिद्विद्वत् प्राप्यन्वविद्विद्वत्प्रवर्तमानान्तरविधाने तिस्रोपविधानायां विष्ण-मरकशनात् 'केश') यथाकथञ्चिदपि प्राप्युक्तं भवेत् प्रतीयते । यदा 'वेन चिदपि प्रमाणेन नास्ति प्राप्तिः' इति अयमन्ते, वदन्ति निरुपनिधानमङ्गी-करोति । तेषां च प्रवर्णप्रमाणानुवादेन सुतोये गुणात् विपत्त्या एषः । यथात् प्राप्यन्वमिमिसि-त्तात् न षपट्कर्तो भवत्ययम् । इति प्राप्तिः, उच्यते । 'समासाधीनं विनिष्कृष्टं वैकृत्योऽनुवदते यतः । त्रयङ्गयन् तेन सर्वोऽयमपूर्वोऽर्थो विधीयते ॥' मघो 'मघोः रिताकृतं वनति' इत्यत्र न अत्रानि

अनुवदितं विधीयते, किं तर्हि पूर्वमिष्यत्, समासाधीनं विधीयते भवति, तथा इहापि परिपूर्णत्वं पदस्य षपट्कर्त-योगात् एतदेवानिष्यते च सामर्थ्याभावात् अशङ्क्येय अनुवदितुम् 'यो षपट्कर्तृभेदः' इति । नहि प्राप्ति-समासात् प्राप्यन्व षपट्कर्तृभेदो गुणः, तापेक्षते यति समासानुपपत्तेः । ननु च 'भवति नै प्रमाणस्य सापेक्ष-स्यापि समासः' इति सत्यपि षपट्कर्तृभेदो समासः अवकलिगम्यते । भवेदेवदेवम्, यदि मघः एवैकः सापेक्षः स्यात्, ॥ ११ ॥ प्राप्यन्वमिमि षपट्कर्तृभेदवि-धानात् सापेक्षम् । नहि प्राप्यन्वमिमि भवति निमित्तम्, किं तर्हि षपट्कर्तृभेदम्, मघो 'षपट्कर्तुः प्रथमः' इत्येवं संक्षेपं भावयेत् । तत्रापि निष्पन्नमवयवार्थं स्यात् । 'यो षपट्कर्तृभेदः' इति चातुस्यमाने विशिष्टानुवाद-दोषः, अत्रानेन षपट्कर्तृभेदोपात्तः । षपट्कर्तृभेदस्य च निष्पन्नोपात्तौ अनेकमस्यात् । अन्यतस्तुतादि द्वे सर्वमन्त्राणां प्राप्यन्व विधीयते, सर्वेषां षपट्कर्तृभेदापाठना च । यथायत्नं कर्तव्यम् । अतो षपट्कर्तृभेदाप्यतिशिष्टा-पूर्वमन्त्रविधानवेदः । ततोऽत्र परस्परदिपमात् अत्यन्त-उपायविययन्तम् । अतो वारति विषये षपट्कर्तृ, ता-पेक्षेन प्रथममघः । कथं पुनः षपट्कर्तृ निमित्तभूतः एवं उपादीयते, कथं च अनुपादीयमानस्य नियमः भवत्यते ? उच्यते । 'नियमः सर्वथा तापवेक्ष-कर्मनिमित्तकः । उपादानानुपादाने न विरोधः प्रतीयते ॥' न च षपट्कर्तृभेदोपादेयम् । नहि अत्र यदित्यन्तरम्यादिकृतं विहितसम् । किं तर्हि षपट्-कर्तृरिति त्रिषुऽङ्गत्वेन उपादीयमाने अपात् निमित्तत्वं भवति । तस्मादुपादेयः । ननु च 'तस्मादेकं कामं कुर्वेति कथं चोदीयम्' इति उपादत्तामपि अत्रानुप-पत्तिरित्येवार्थं उच्यते, तथा प्राप्यन्वविधानमपि गेयाति । न । तत्रापि समासाधीनं विधानानुपपत्त्यात् । सर्व-लोपस्याग्ना हि तस्या एतेतामपेक्षेते (यत्र यदि एकज्जमस्यार्थो न प्राप्तः स्यात्, तत्र सर्वमपि विधीयते । एवं च कथं उपादीयमानं पाठक्रमेण च प्राप्तं दृश्यते । तेन 'न चेदन्वेन शिष्टः' (११।१६।१) इत्येवं न विधीयते । 'षपट्कर्तुः

अथममसः' इत्यत्रापि यावद्वपट्कारं समाधायो विधीयते । तत्र यदि श्रवदेव सर्वत्र मधः प्राप्तः स्यात्, ततो विधिराकस्या मुच्येत । स तु नवसु चमसेषु ग्रहेषु चाप्राप्ते निश्चितत्वेन चोपनीयेन न ह्युपबुद्धितुं वा शक्यते । यदि तु 'हवामपि कचिदाप्राप्तिर्मेव, ततः श्मशे विधेयान्मन्त्रं भवेदेव विधिः । सर्वस्तेष्व-
हामसु तु ताः प्राप्ताः । अथिव शिवं कदा विधीयते ।
नाश्व प्रान्तवात् माधेयस्येऽपि समस्त्यते । न तु इह प्राथम्य भक्षमात्रस्यैव श्रमुक्तम् । तस्मात् वपट्कार-
मिति भक्ष पूर्व कृत्वा श्रुत्यः समाधायमसः कर्तव्यः,
न तत्रैव प्राथम्यम् इति सिद्धम् ।

यि— 'अथभले वपट्कर्तुर्विधिः प्राथम्य एव
किम् । किंवा एतुक्तमते न्यायः, वपट्करनिमित्ते ।।
अप्रसोक्तमनो, भैर समाधायमसमकात् । विविहस्य
विशिक्षसाद् वपट्कारोऽपि कारणम् ।।'

भाट्ट— होम एव 'वपट्कर्तुः' प्रथममसः' इति
श्रुतम् । तत् किं मन्त्राख्यानम्, किं समाध्यासऽऽ-
दिप्रमत्तानुवादेन प्राथम्यमापि विधिति किन्ताप्यम्,
माशान्तरस्य प्रान्तवात् माधेयगान्त्वविधिः । न च
वपट्कर्तुःपि विधेयत्वे वाक्यमेतदः, वपट्कारे निमित्ते
नचोदेरोन माधेयविधयात्, रथपरे भिक्षिते अरो-
देरो । ऐन्द्रवायवामन्त्रविधय विवाहीवागेकोदेरो वाक्य-
मेवागपत् । अतश्च न चमसे हरिषोन्ने वा
अथर्वोदेरप्यस्य वपट्कर्तुं समाध्यासा होमाभिवार्या
लिप्तानचनेन वा मन्त्राभ्यां, यत्र वपट्कर्तुः प्रथम मधः
गतोऽस्त्येति वचनायः । इति प्राप्ते, 'प्रथममसः'
इति समाध्यासो एवमस्मिन् परे एकाग्रोदेरप्ये एका-
गेन विधेयत्वे च अत्रोक्तिभरणे एकवचनमभ्युपगते,
कर्मभारमेवेदम् । न च तस्मिन् दूषणालीलाभायः,
गन्धर्वमन्त्रेन वहीकृतम् । तथाहि सर्वलोदेरपि विधेय
माधेयत्वे वदेरपे विधेयत्वमात् पूर्वाग्रहस्तोदेरप्येन
किंवाऽऽवरोऽवश्यं वक्तव्यः । अत एव 'यदुच्यते
प्राथम्यमन्यामुदेरप्युच्यते' इत्यपि भगवते । प्रथम्य
वागेन प्रथमं किंवाऽऽवश्यं, अथवा अतिवक्तव्यम् ।
यत्न यत्र निरावृत्तत्वे यागेन सर्वं भाग्येदित्यादौ

ननुयदात् पदार्थोपस्थित्यनन्तर स्वर्गोद्देश्यत्वेन यागस्य
न विधेयत्वेन किंवाऽऽवश्यं प्रथमागमते, पश्चादेव विधे-
यस्य यागस्योद्देश्ये सर्वे चान्यत्र इति सिद्धिः । तद्वच्च
इहापि एकवचनत्वे भवे प्राथम्यगत्वान्न पूर्वं मधस्य
किंवाऽऽवश्योऽवश्यगत्वस्यः । तद्वच्च किंवाऽऽवश्यत्वं पूर्वं
अप्रमत्तागम्योर्विदोपविशोपस्थित्यनन्तरमात्र एकाग्रोद्देश-
सर्वप्रथममप्युच्यते । अवरिपूर्णस्य समासपदस्य पदान्तरेण
आत्मकत्वेनापि अन्वयावयोवात् । पश्चापि च अन्तर्गतो
वैश्वकान्तवत् विदित्वायैवावक्यं न सामर्थ्यम्, तथापि
किंवाऽऽवश्यत्वं पूर्वं विदित्वायैवावक्यमेव तदिति बोध्यम् ।
अथ च किंवाभिले विधेयं बोध्यम् । किंवाऽऽवश्यत्वे विधेये
तदन्वयात् पूर्वाग्रहस्य सत्त्वेन किंवाऽऽवश्यस्य वक्तव्य-
शक्यत्वात् । अत एव 'निमित्तिपन्ति यथेन' इत्यादौ
निमित्तिोद्देशेन यदाविभावनादिपानेऽपि न वतिः ।
अतश्च एकवचनमभ्युपगम्य गृहान्तरस्येन विधेयम् ।
अत एव 'स्वेदितोष्णीषा' इत्यादौ अनिदेष्टात् पूर्व-
मेव त्वेदितोष्णीषादिशिक्षकर्तार एव प्रचरोद्देशेन विधी-
यन्ते विधेयगत्वविधिपुस्तक इति वचनत्र एकवचनता-
मभ्युपगम्यारूपे वचने । अथ भ प्रत्ये एवप्रवृत्ता-
मभिमिया प्राथम्यस्य पूर्वकर्तव्ये अनिवेशात् गुणदेय
वपट्कर्तुःप्राथम्येवविधिरिति भगवान्तरमेव विधीयते होम-
संस्काराद्यम् । तत्र न यागार्थेनैव वपट्कारस्य मन्त्रानात्
कृत्यः उपपन्नमात्रेन अर्थाभिसिक्तानागमो वपट्कार-
निधिसंस्कारं मन्त्र ग्रहेषु चमसेषु वा अवितोयत्वा
सिद्ध भवति ।

मण्डन— 'वपट्कर्ता च मधयेत् ।' १०.

शंकर— 'वपट्कारो मधयेत् ।' १०.

● ज्योतिष्टोमे शायमः । ■ च भद्रनक्षत्रो-
भवाद्भुम् । तेन विद्वान्वायस्यमि हारम् । नि. १।१।१६,
● ज्योतिष्टोमे वायिपथ्यः इतिपुस्तकान्तर्गतं श्रुतम् ।
वात्सिल्यस्य प्रणीतप्राचिनहाते । रात्र्यप्ये मानवीनेषु
तु चरमे वाते धर्तव्यः । १।१।१७. ● ज्योतिष्टोमे
'वाक्त्रि मिनोति' 'वाक्त्रोत्तरादिति' इति पञ्चमात्
होममन्त्रोऽस्यापि वाच्यत्वान्नरे । भाट्ट. १।१।१८.
● ज्योतिष्टोमे वेदिः प्रधानविशामन्त्रविधौ च हृते, न

० ज्योतिष्टोमे सत्यवचनादिभिरनेन दार्ढिकं यत् प्रसङ्ग-
विदम् । वि. ११११११, ० ज्योतिष्टोमे वदतो वीच-
मानादौ इत्यादिकामन्त्रं शतमन्त्रं, न तु आग्निवी ।
काण्डापरहरणम् । तथाकामाधिकरणम् । ११८१५, ० ज्योति-
ष्टोमे एदमिष्टोमो यस्मान्नं प्रह्माया ऐन्द्रा कृत्वा कर्तव्यम्,
न तु दाम्तरीक्षया कृत्वा । आग्नेयीन्मयाः । ११८१८,
० ज्योतिष्टोमे सप्तमपदप्रदवादि सोमश्चयानवनस्य न
प्रयोचकम् । अष्टाभञ्जनमयाः । ४११११०, ० ज्योति-
ष्टोमे सर्वैषदक्षिणऽपि द्वादशयतेनानमनाभावे दातव्यः ।
११०१९, ० ज्योतिष्टोमे सवयीपयो अनुयायाः पच-
ङ्गम् । तेषां च 'आग्निमास्तदूर्ध्वमनुयागिभिरग्निः' इति
उक्त्यः । ४११११५, ० ज्योतिष्टोमे एजनीयस्यपुरोडाशाना
सप्तमीयज्ञान्त्रमप्यग्नित्वा पशुः तन्नी, पुरोडाशस्तु
प्रवह्नी । तेन आग्निमास्तदूर्ध्वमुक्तेरपि पश्वयाम्वाजैः
प्रातः, एवमिहपुरोडाशार्थमुक्तानामपि प्रवह्नीतिः ।
१२११२२, ० ज्योतिष्टोमे एजनीयपुरोडाशाना पाशु-
कन्देन प्रवह्नीतिः । सवयीपादिनाकः । ४११२११२१
१०-१२, ० ज्योतिष्टोमे सवयीपपुरोडाशाना एजनीय-
नाना कालमेदेनानुदानमेदात् तदप्यहमिहकृत्वाहानमन्त्रं
आगृह्णी । वि. ११११२१, ० ज्योतिष्टोमे एजनीय-
पुरोडाशेषु अम्यानिः सह विष्टलेग्नलीकारपशुमयो-
नौकर्मः । ५११११५.

० ज्योतिष्टोमे सादनसमागदयो ब्रह्मर्षाः सवन-
न्येऽपि कर्तव्याः । मर्यादाधिकरणम् । वि. २१६१९.
० ज्योतिष्टोमे मुन्याः पर्वणि, दीक्षणीयेष्मिन् ततः पूर्वम्
अवर्षसि नृत्वा । अह्नुग्नविरोचनाय । भा. १२११
११२९, ० ज्योतिष्टोमे मुन्यध्व्याऽऽह्नुनाथे निगदे
'इन्द्रागच्छ, इतिव आगच्छ, मेघाद्येमेष्ट, हृण्यध्व
मेने, गौगन्धर्वदिन्द्र, अहस्तामी चार' इत्यादिर्मन्त्र ऐन्द्रः ।
मिहो तु अग्निष्टुति आग्नेयं मुन्यध्वं यजति । तेन
तत्र 'अम आगच्छ' इति छन्दः कर्तव्यः समवेतायैतात् ।
'ह्रीका, मेघातिथेमेव' इत्यादौ तु नोहः अथम-
वेतायैऽपि रतुमिहतात् । यमिहस्तु 'अम
आगच्छ रोहिताय बृहन्नानो पूषतेतो वातवेगे
सिचने' इति छन्दः कुर्वीत । १२१११५१४.

॥ ज्योतिष्टोमे सोमेन विष्ण्वन्यापारणं
परिप्लुपात्रेण ॥

'शूरेण कुतोति' इत्यत्र प्रकृत्यर्थेव विष्ण्वानां
न्यापारणेऽपि प्रकृतत्वात् ब्रह्ममन्त्रतस्मिन् करणत्वेन
प्राप्ते, 'श्रीकलयात् परिप्लुपया एतानमादाय श्वद-
त्तानो विष्णवाय न्यामयति' इति श्रुतौ आदानकरण-
त्वेन उपस्थितत्वाः परिप्लुपया एव न्यापारणेऽपि
करणत्वम् । अथवा परिप्लुपयामादानस्य अहर्षार्थ-
वतेः । नन्वपि. ३१२११९.

० ज्योतिष्टोमे 'सोमेन यजेत' अथ यजतिः
अपूर्वस्य कर्मणो विचारकाः न तु 'ऐन्द्रयागं पशति'
'मेकवदनं पशति' इत्यादीनां कर्मया समुदायस्या-
नुपादकः । सा. २१२१११०-२०, ० ज्योतिष्टोमे
'सोमेन यजेत' 'दाक्षिणाति कुतोति' 'द्विष्यमानेनाय
पशति' इत्यत्र प्रतिशब्दम् अपूर्वमेदः । २११११६.

॥ ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपापहरणं च
याससा कर्तव्ये ॥

वाग्वसि मानोपापहरणे प्रकृती सोमस्य
नववाना । १०१६१२०१७७ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे मातोपारहरणे उमास्तजे ।
तत्र श्रुत्याः किं यजस्विदं मानं येनयेनविद् तत्राहरणं
कर्मम्, इत वावसि मानं वावस च उपापहरणमिति ।
किं श्रुतम् ? अथार्थं यजस्विन् मानम्, येनयेनविद्
तत्राहरणम् । एव वाग्वसि मातोपारहणे प्रयोगमात्रमावस्य
अविच्यतीति । एवं प्राप्ते, द्रव्यः । वावसि मानम्, यवस्य
योपापहरणं कर्मम् । कुतः ? यवकत् । यवनमिदं
मरति । वावसि मितेति, वावसा योपापहरति ।
इति । यवनस्य सामर्थ्यादिरम्येत । अथवा, मैराय
शंभयः । यवनत्वा वावसि मानम्, यवस्य योपाप-
हरणम् । एव प्राप्तमुत्तरविषयया वीर्यते विदोप-
चिन्तयितुम् । यथ प्राप्तमुत्तरविषयया वीर्यते, न ता
पूर्वोत्तरस्याप्यायं प्रयोजनमिति ।

सोम— आग्निमुह्यमादेव न पूषद् संगतिः ।

वि— 'उपवहरणं मानमपि क्राप्नुत वारुणि ।
क्राप्तिं स्यात् प्राञ्चलम्भाद्, चचनाद् वरुणेमप्य ॥'

भाट्ट— (२०-२१-२३ इति भीषण्यि माप्य-
स्थानि वारुणिकानि यम एकीकृतानि इति शेषम्)
ज्योतिष्टोमे 'वारुणि निनोति, वारुण्य चोपावहरति'
इति वचनात् सोममनोपावहरणे वारुणापनये । अह-
रणि च प्रत्यहं सोमोपावहरणाय वारुणेभ्यः स्यात् ।
इतिप्रांशकडे हि स्वापिष्टः सोमः यानात् एकावाहः
पयसि, तावन् प्रत्यहं वारुणा वपानवर्त्यः । अवाविष्टस्य
वाकडे एव वारुण्य उपनयः स्यात् । तस्मात्
इह अर्थात् वारुणोऽन्तरं प्रागुक्तमात्रं उपाहितस्यम्,
उत्तमे तु मङ्कतिपत् यानवर्त्येभ्यः । न च कर्तुमगमपि
एतमेव मानवत्तात् मित्रं वरुणुपादाव तेनैव प्रायद-
मुपावहरणं कर्तव्यमिति याच्यम् । उपावहरणवत्त्वस्य
भ्रान्त्युत्तं वानविधानात् । तस्य च मैमावद्वनदण्डदानव्यायेन
(४।१।३) त्रयसोमीनां अनुगममापानुदुःसाहनत्वा-
त्वेन प्रायद्विक्रान्तवदव्याधानात् । नदान्तानां च न
मानकाते एव उपादेयानि । प्रकृतौ हि लौकिकत्वं फल-
काङ्क्षीनमानवाद्येव उपनयस्य अभिप्रायवत्त्वं तेनैव
वारुणा उपावहरणं कृतम्, न तु स एव व्यापार्यः
छात्रश्च मानवाऽपि तावदव्याप्ये प्रमत्ताभ्याम् । उपाव-
हरणकाले एव तदुपादानम् । आर्षैरुपानि कर्तव्यत्वं
वायात् व्याप्योपयोगिता ।

मण्डन— 'मानोपावहरणे वरुणे ।'

भाट्ट— 'मानादुमी वारुणा वाः ।' २९.

० ज्योतिष्टोमे सोमस्य पुतीकाः आदायाः कृत्स्न-
माप्तिं वा प्रतिमिति । तत्र सोमस्य पुतीकादीनां च न
वैरुपिकत्वम् । किञ्च प्रतिमितिप्राप्त्यर्थः पुतीकादी-
नाम् । वि. ६।३।१३, ० ज्योतिष्टोमे सोमकलः अज-
क्षिण्मापिभिः दक्षमित्रैः मित्रे । १२।४।३,
० ज्योतिष्टोमे सोमद्रवस्य अर्चात्स्न्य पाथिकप्रमस्य
'सोमेन मनेत' इति निष्कर्षमिति । ३।२।९, ० ज्योति-
ष्टोमे सोमप्रदण्डे 'अनद्व्यादौ शुनक्ति' इति द्विवचनं
विधिलिमेव । आ. ४।१।१।१२-१६.

३ ज्योतिष्टोमे सोममक्षः अनुज्ञापूरुषः एक-
पात्राणामेव ॥

तदेकपात्राणां समवायान् । ३।५।१।४३ ॥

भाट्ट— इदं संदिश्यते किं व. कश्चित् अनुज्ञाप-
यित्वा, उत समानकलः इति । अविद्येयामिपानात्
व. कश्चित् । इति प्राप्ते, उच्यते । न तु एतत् अनुज्ञा-
पनमेकपात्राणां स्यात् । कुतः । अनुज्ञापनमिह अद्रुम् ।
अनुज्ञापनस्य च एतत् रूपम्, यम अन्येन
कर्तव्यम् अन्यस्मिन्नेति, वा 'अनुमत्य' इति श्रुते,
सहसोमनादि वा आचरितुकामः विमर्शस्य अनुकूलपति
(इति) । तदेतत् नानापात्रेषु नैव संभवति । नहि तत्र
अन्येन कर्तव्यम् अन्यो वा विकीर्णति, सहसोमनादौ वा
पदार्थं संयानपति । एकपात्रे तु सोमे साधारणे संकर्मणे,
न्यायेन समो विभागाः प्रप्नोति । तत्र अतिप्रमत्तं पीप-
माने कदाचित् अग्रेन शास्त्रस्य गम्यः भवेत् । तत्र
अनुज्ञापनं संभवति 'तस्य अर्थे पात्रार्थं मया अर्थम्,
तद्वद्विदुः मरुद् अन्त्यकिञ्चिद् मूलं वा निवेद्य, ए-
व अनुज्ञातुमर्हति' इति । 'एकपात्रे ॥ पात्रं तत्रा एह
आचरन् अहं तत्र विचमणावन स्वाह-वाद्' । इति
संभवति अनुज्ञापना । तस्मात् एकपात्रेणैव एतद्
स्यादिति ।

वा— यदि यत्तद्वत्तावर्तं विधीयेत्, ततो यतः
कुतश्चित् प्राप्यते । लौकिकमेव ॥ एतद्विषयते । तत्र
वाटो विषये प्राप्तिः, वा न निगम्यते । समानपात्राणां
तु 'वर्गं स्वादभुनक्त' इत्यनेन न्यायेन समवेमावे
इति वेदस्यप्रत्यक्षो अनुसृत्य कारणम् । तस्य सोमेन
अनुच्छिद्यते तत्कृते पादसदोषाभावे, प्रत्यक्षेणैव
सहसोमनात् अलीकोपवेदपराजे । अतोऽनुज्ञाऽवश्यमे-
व सति । तस्मादेकपात्राणामिति ।

सोम— प्रकृतानुज्ञानविषयत्वात् करातिः । मूत्रा-
र्षसु— तत् अनुज्ञातम् एकपात्राणामिति स्यात् । तत्रैव
प्रत्यक्षवत्तावत्ता इति ।

वि— 'उपवहनमनोपावहस्य व्यादेकपात्रमिति ।
नद्यादेतेत्यः स्याद्, दद्याद्विक्रयान्तोऽन्तिमः ॥'

भाट्ट—सोमपानुत्त यस्मात् एकस्मिन्नेव पाने आध्वर्युः
उपरेः श्रद्धा इष्टार्थतापमात्, अगाधपितृपरिष्वङ्ग-
निमित्तकतद्व्यङ्ग्यानिर्दिष्टार्थत्वात् । अगाधान्तरेणापि तपि-
हृत्ते आय्य नियमविधितात् । अन्यस्यानुष्ठाने तु
अष्टाङ्गोत्तममूर्धनिभिर्लेखेण । अत एव यत्र एकस्मिन्
पाने एक एव भक्षयिता, तत्र नैव अनुष्ठानग्रहणम् । एवं
कान्तिमन्त्राणि प्रक्षपितुम् अनुष्ठानग्रहणं प्रयोजनमाभावात् ।
शक्तिशालुः काचरन्ति । ३१.

मण्डन— 'समपायक्यनुष्ठानः ।'

शंकर— 'पात्रैश्च चोपहृतम् ।'

तु ज्योतिष्टोमे सोमभक्षे अनुष्ठानायाः चापने
द्वानि च अर्वाणुसारेण मन्त्रक्रमः ॥

वत्रार्थात् प्रतिवचनम् । ३।५।१६।४२ ॥

भाट्टम्— एतदवगतम् 'मनुष्यहृत उपहृतम्'
इत्यनेन अनुष्ठानस्येति । अथ प्रतिवचने उपेक्षः
किं लौकिकं प्रतिवचनम्, तत् एतदेवेति । किं प्रातम् ।
एतत् दैदिकं प्रथे विनियुक्तम् । लौकिकमन्यत्
प्रतिवचनं भवितुमर्हति । एवं प्राप्ते, दूमः । तत्र एत-
देव प्रतिवचनमिति । ननु प्रश्नकिंमेतत् उपहृतम्
इति । उच्यते । यत् अस्य पूर्वम् 'उपहृतः' इति
प्रतिवचनस्य समर्थम्, तत् प्रतिवचनकर्म गविष्यति ।
कदा, विपरीतमेतत् समन्ततः । दुरीतिं प्रथेन
मविष्यत्, तत् प्रतिवचनेन । उच्यते । अर्वाणु पूर्व
प्रतिवचनकर्म भविष्यति । अर्वाणि क्रमात् मनीषा इति ।

वा— वदाम इति वा पाठः (चु) । समस्तमेव,
प्रभवतिवचनयोरेकत्र वा लौकिकः प्रयोगः । इति प्राप्ते,
उच्यते । अर्गकणेन पाठक्रम कपिला 'उपहृतः'
इत्येवम् अभ्यनुष्ठाना प्रयोजनः ।

सोम— गन्तेन अनुष्ठाने उक्ते तत्र मन्त्रविषय-
विचारात् संगतिः । सूत्रार्थानु— तत्र 'उपहृत उप-
हृतम्' इत्यत्र । प्रतिवचनं अर्वाणु सामर्थ्यानुष्ठानम्
'उपहृतः' इत्यनेन सर्वतन्मिति ।

मी. नो. २३०

वि— 'उपहृतस्त्रेण हृत इत्यनेनो द्वयोर्भवेत् ।
अनुष्ठानानुष्ठानयोरेकत्राऽपि विन्यसेत् ॥, विभागकरण-
भावात्प्रयोज्ये, च निष्कृत । उपहृतचतुष्पातनुष्ठाने
तत्पेक्षः ॥'

भाट्टयन्त्रो गतः पूर्वाधिकरणे ।

मण्डन— 'प्रयुक्तिः पूर्वमन्त्रमात् ।'

शंकर— 'तन्मन्त्रस्य विभागः क्तात् ।'

तु ज्योतिष्टोमे सोमभक्षे होमामिपवी
समुच्चिता कारणम् ॥

होमामिपवाभ्यां च । ३।५।११।३२ ॥

भाट्टम्— अयामपि कारतः होमामिपवी । कपम् ।
'हविषानि प्रविरमिषुष्य आहवनीये हुता प्रव्यः
परेव्य सवसि मन्त्रा भक्षयन्ति' इति । न तावदेव
क्रमो विधीयते होमे निर्वृते ततो भक्षयन्ति । मन्त्रस्य
अपासनात् । इत्येव क्रमशोऽर्थानात्, अमिषुष्य हुतेति
वाक्यं प्रोक्तम् । अर्थेन च प्राप्तत्वात्स्य क्रमस्य । नहि अङ्गो
प्रयोजने कश्चित् प्रतिशब्दनमर्थेति । न च भक्षणाद्भावेन
होमामिपवी चोदयेत् अमिषयस्य होमार्थत्वात्, होमस्य च
पूजार्थत्वात् । अत्रात् होमामिपवीषोः भवत्वा भक्षणं
निगोपे । ये अमिषुष्यति कुर्वन्ति न, ये भक्षयन्तीति ।

वा— किं एतन्नक्षिरेव निमित्तैर्नक्षः । नैपुच्यते ।
होमामिपवाभ्यामपरे भक्षः । कपम् । एवं हि आह
'हविषानि प्रविरमिषुष्य आहवनीये हुता प्रव्यः
परेव्य सवसि मन्त्रा भक्षयन्ति' इति । तत्र होमामिपवी
तावत् चतुष्पातौ पाशौ न विधीयते । वीक्षापाशयवम्
('अथर्ववेदपाशौ वीक्षयित्वा मन्त्राण्ये वीक्षयति' इत्यादि-
वाक्यकम्) अयार्था भुतिः इति चेत्, तत्र नास्ति ।
अर्वादेव अस्य क्रमस्य सिद्धत्वात् । नहि हुतास्य अमिषयः
संगच्छति, न च अमिषस्य होमः । आहवनीयदेवानां वदः
(द्वितीयस्तुमिदम्) आगच्छतः वदयः एव प्रतिपद्यन्ते ।
होमार्थेन च वदति अमिषयुते अमिषस्य वदकारणमाग-
मिषिचमन्त्राय वदः (वदति इत्यर्थः) होमा आनेतव्याः ।
अथर्वना च वदन्तो दातव्यः । तेन सवसि इत्यप्युच्यते ।

येन त्वं मध्यमप्रसन्नं विधीयते । तत्र हुत्वा अग्नियुक्तं
हव्येवदुषादानस्य एतत् प्रयोगनम्, कथं नाम उत्तमान-
कर्तृत्वे मधः सिधेदिति । नहि निर्वर्तमानोऽनयोः
होममिषवयोः । मध्यमप्रसन्नं संभवति । मध्यमं च
सोमस्यैव प्रयोगयोग्यमेव इति साङ्ख्यार्थमिह सर्वमप्य-
भरणम् । अतश्च अथात्र होमामिषवयोः निमित्तत्वं
ज्ञातम् । अतो होमामिषवयोः अपि सोमं मध्यमेदिति ।

यि—‘असक्य-’यो-‘वपट्कार एव किं मध्यमेव ।
किं नऽमिषवयोः यो च, तथा योऽस्तृतीयः स्यात् ॥,
हविर्मानेऽमिषवयोः हुत्वा सदाति मध्यमेव । इति
श्रुतत्वात्तस्मिं च भक्षेत् पथेरे ॥’ (हेतु इत्येवमन-
मापयन्तम् ‘इति हेतुश्रुतत्वे’ इति सम्भवमवधारयत् ।)

भाट्ट— इदमपरं मध्यमं निमित्तम् ‘हविर्माने
प्राक्प्रतिमिषुषा’ इत्येव हुत्वा मध्यमं पथेरेव सदाति
भक्ष्यम् भक्षयन्ति’ इति । अत्र हविर्मानादीनां सर्वेषां
गुणानां विभक्त्यात् अथवा प्राक्प्रतिमं वेत्तु होमा-
मिषवयवमानकर्तृत्वं भक्ष्यमानं अग्रिमं विषयम् । कथं
च दारिद्र्यवशात् होमामिषवयवमानकर्तृत्वं नार्थं
प्राप्तम्, तथापि भवतुः कानुवादे वापयैकैर्गोत्रैः, तस्य
विषयता । सा च न पूर्ववैदित्यभावे, सर्वत्र उक्तचि-
द्विधिविधेयविहितकर्मस्यैव भावः । अतश्च होमामिषव-
यवमानकर्तृत्वं भक्षणप्रत्ययेव विधीयते, कर्तृत्वगुणात्
सोमेन वा अग्नेरिवत् वपट्कारमन्त्रवैयं प्रयोगमैव मानम् ।
न च उक्तयोः निमित्तकामात्रं, प्राथम्यकमेव उपाध्यायविनो-
वपट्कारवाक्ये नियम्यन्ताम् । प्राथम्यस्यापि प्रयोगावश्ये
ह कर्तव्यतमेव इति श्रवणम् । अत्र च होमे
अमिषवयवमानकर्तृत्वस्य आपत्तौ वपट्कारावश्यकत्वेन प्राप्ते
प्रयोगान्नपक्ष आचार्यैः तथा च मध्ये एव अमिषवयवमान-
कर्तृत्वं होमप्रमाणकर्तृत्वात् विधीयते । होमामिषवयोश्च
वपट्कारकत्वात् वपट्कारवदेव आवश्यकमिति नम् । तयो-
स्तुचित्येन निमित्तता इति यथे (६।१।७) वक्तव्यम् ।
अतश्च यो वदस्यते होमामिषवयोर्भवतुर्वा अपि न, प्रति-
प्रस्थानं अन्यो वा मध्ये चमते वा, न तत्र मध्यमेव ।

मण्डन—‘होमामिषवयोर्वा च ।’ मध्यमेव ।

संकर—‘होमामिषवयोश्च वा ।’ मध्यमेव ।

होमोतिष्ठोमे सोमभक्षनिमित्तानां समुच्चयः ॥
अथ होमोपदेशाद्यमसामान्यव्यक्तं श्रेये । ३।५।
१।३३ ॥

नाट्यम्— इदं भूयते ‘मैतु होमव्ययः, य
मद्यः, मोदुमातृणाम्’ इति । यत्र पथेरेः चमतेषु
होमामिषवयोः कर्तारो वपट्कारात् किं मध्यमेव,
उक्तं नेति । किं फलम् । न मध्यमेव । अथ होमोपदेशा-
द्यमसामान्यं चमसिनाः प्रति ‘मैतु होमव्ययः’ इत्येव-
मादिभिर्विहितवचनैः, होमामिषवयोर्वादिनां सामान्य-
वाक्येन ‘यः सोमो मध्यमेन संभक्ष्यः, न चमतेषु
चमसिभिः’ इति । अथैवामीषवयवमित्तं न प्रतिपद्यति ।
अतस्तः सामान्यमिति च । क, श्रेये भविष्यति, यत्र न
चमसिनाः ।

धा— अथ यत्र निमित्तवर्षाणे मधति, तत्र
किमप्यनित्यतेः मधः समुचीयते, अप विह्वल्यते,
अथवा आप्यते इति । तदुपदेशात्, ईकत्वात् अमि-
षीयते । मैतु होमव्ययदिना विधेयवयोर्वा अमिषवयोर्वा
होमामिषवयववदं मध्ये चरितव्यं श्रवणं नाहितम् । अतो
श्रेये तत् कथंति । (अनेन मध्यमं स्थापयाम्) ।
स्याद्वा, कारणभावाद्निर्देशाभ्युपगमात् कर्तु-
स्तद्वचनत्वात् । ३४ ॥

भाट्टम्— स्याद्वा चमतेषु वपट्कारादीनां मधः ।
आप्यते हि तेषां तत्र कारणम् । न च प्रतिपिद्यते ।
ननु चमसिनां प्रयोगोपदेशात् निर्वर्तम् । उच्यते ।
अनिर्देशाद्यमसामान्यं कर्तुस्तद्वचनत्वात् । मैतु होमव्ययः
होमव्ययः, इत्यादि न संयुज्यन्ति वपट्कारादीनां प्रति-
पेदेनम् । उपदेशातो हि तैः, न प्रतिपेक्षारः । वपट्
वपट्कारादीनां चमतेषु मध्यमेव ।

धा— स्याद्वा प्रातिनिधिकत्वात् । वपट्कारादि-
मिषयेषु प्रतिप्रयोगोपदेशेनैव वपट्कारादिष्वेव येन प्राप्तिः ।
न च तस्य सामान्येन प्रवृत्तिः । वपट्कारेषु सोमेन विधेय-
रूपेणैव प्रत्यक्षमिति । अत्र न तदावस्था विप्रवृत्तायां
तुल्यं स्यात् । काऽपि तु अनेन वाक्यात् अवयवमाहो-
कर्तव्यम् । तथा ताते च प्रातिगम्येऽप्येव प्राप्तिरिति,
नाप्यनित्यते । ईकत्वात् हि सावयवस्य रूपस्य भवेदेकस्य

भसगम्, विरोपतितिककडकम् सोमम् । भूयते च
'अरं च भूयेत्' इति । न च निःशोमस्ये अल्पभजन-
कल्पते । यक्षे च प्रतिपन्नपेक्षिणि, यति मयान्तर-
स्थापयति । तस्मात् यमोपशः कर्तव्य इति ।

चमसे चान्यदर्शनात् । ३५ ॥

भाष्यम्— चमसे च अन्यथायसिनी दर्शयति ।
'चमसांश्चमसांश्चये प्रचष्टति । तन् स वषट्कर्त्तुं
हरति' इति । एको हि स्वधमसो वषट्कर्त्तुं हियते ।
तेन बहुहरगदर्शनं नावकल्पते, यदि वषट्कर्त्तारयो न
चमसेषु मध्येषु । तस्मात् भयवन्तीति ।

सोम— प्रावद्विक्री भंगतिः । सूत्रार्थस्तु—
चमसानां चमसिनां मन्त्रकृतो विरोपतः उपदेशात् तेन
वाधितः अभक्तः सामान्यविषयस्तत् चमसविषयत्वेन
स्वरूपतः वषट्कर्तारमिति निमित्तत्वे भङ्गः चमसमपिदिको
य्मात् इति ।

वि— हेतुवद्वये निरूप्यः किंवाधो वाऽथ समुच्चयः ।
यस्याद् विकस्यो वाधता धनकायाः समाप्यता ॥
तेन वाधनिकं वाधं भङ्गोऽथ विभागश्च । त्रिदे-
विकस्यो नो युगाः स्वीकारोऽयः समुच्चयः ॥'

भाट्ट— अथ यत्र एकस्मिन् वागे अनेकेषां भङ्ग-
कर्तृताम्, एकस्मिन् कर्तारि वा अनेकेषां वषट्कर्तारद्वीगाणि-
पाठनाद्व्याडदिकारकणां समवायः, तदैकतोपमसिपस्य
यैत्वाज्जवाया विकस्ये, प्रत्यक्षप्रधानमपि वषट्कारादि-
भक्षणं सामान्यविहितत्वात् कल्पयाऽपि समासद्वया
विशेषमिदमा प्रमेयत्वात् प्रत्ययेन वाधत् प्रहमियताव-
गतोमिसिपस्यै वा प्राप्ते, 'अल्पं भङ्गति' इति
वचनेन कृतस्य दीपस्य एकमङ्गलविषयात्वात्तद्वैमशान्
एतेन भङ्गणे प्रतिपादितोऽपि कोपे अवशिष्टहेतवस्य
भङ्गान्तराग प्रतिपत्तिर्लभ्यात्, प्रायश्चित्तियेव समुच्चयः ।
ननु एवं कर्तृभेदेन अनेकेषां भङ्गानां प्रथमप्रधानेन
समुपगोपयतासि, यत्र एकस्मिन्नेव कर्तारि कारणा-
नेक्यम्, तत्र प्रयोगविषयगतताद्वैतवैचल्ये तन्त्रयो-
परचयेन प्रथमप्रधानेन समुच्चयः । वस्तुतस्तु समासवाचाः
प्रयोगेन प्रथमप्रधानद्वयचमसेषु कारणा तरेण एककर्तृक-
भङ्गाय अभावात्प्राय विधायककृतिकृताकृत्येऽपि होमक-

चमसेषु वषट्कर्तृकत्वेनैव तेषां तत्र भङ्गस्य प्राप्तत्वात्
कृतप्रवृत्तिनिमित्तत्वा न विधिकृतत्वात्कारणः । एवं
हारीयोपनेऽपि तेषां कारणान्तरेण न भङ्गमिति,
व्याप्तिकृतम् एव सर्वस्यपिपितृति न तत्रापि कारणद्वयस्य
एकस्मिन् कर्तारि समवायः इति चेन्न, देवावकणादित्रि-
कचमसेषु वषट्कारात् तेषामिव होत्रस्य वषट्कर्तृतात्
होतृचमसाधारण्येन च अप्वर्धोसि होमनिषयकर्तृत्वात्
होमधीनामपि ननुधायप्रतोः, निशिष्य तत्त्वचमसः
इत्येवंविधमप्राप्यताः तत्कर्तृकप्रधानान्तरविधिप्रकारेण
अनुपपत्तौ । अत एव सन्नुदाने विधिकृतमात्रेण
तत्त्वमपि न । न चैवमपि एकस्मिन्नेव चमिसि-
व्यासे समवायानितितभङ्गाकारणमेव समास्योपरतो न
चमसवाध्याभ्यासमात्रे सङ्गतिः, सगाएमाकल्प्यभूतो
अविकोपात् प्रवृत्तापूर्वसावनचमसस्योमसत्कारापरमेन
तत्कर्तृकभङ्गस्य निषेधत्वेन सर्वत्रैव चमसवाध्यामात्रे
तत्राति । अत सर्वत्रैव एकत्वे कर्तृभेदे इव एककर्तारि
कारणभेदेऽपि युक्तो भङ्गस्य वृषगनुदानेन समुच्चयः ।
हारीयनेन तु माऽस्तु समुच्चयः । याशिकानुदानं चैतर्हि
तेनास्तु सः । १०.

मण्डल— 'वरस्य चमसेऽपि तौ ।' होममि-
पनकर्तारि ।

शंकर— 'समुच्चयो भङ्गानाम् ।'

ज्योतिष्टोमे सोममंशपाने अनुवषट्कारदेवता
अग्निः नोपलक्षणोऽयः । अनुवषट्काराधिकारम् । वि.
११।१६६.

ज्योतिष्टोमे सोमविक्रयी प्रतिपन्नयो
भिन्नः ॥

विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽप्योदितत्वात् । ३।५
१५।११ ॥

भाष्यम्— अस्ति सोमविक्रयी । तत्र संदेहः य
किम् अप्यग्नौशोममन्त्रतमा, अत एवोऽन्यः इति । किं
मातम् । चेवा धर्मिर्तानात् तेषामन्यतमः । इति प्राप्ते,
वन्म । विक्रयी अन्यः स्मारितः । विक्रयो न चोपते,
क्रयश्चोपते, तत्र अर्थात् विक्रयः । ज्योतिष्टोमस्य च

पदार्थात् कर्तुं शक्यं अथवाऽपि उपायते । न तु विक्रयो ज्योतिष्टोमस्य श्रूयते । तस्मात् साध्वर्गादीनां अन्वयः इति ।

यि— 'सोमविक्रयेकं येषु न वा, वरुणवर्जनात् । एकः, क्रयधर्मा नास्ति विक्रवत्येति मिथते ॥'

भाट्ट— सोमविक्रीं तु कस्य एव । घणादिकं हि क्रयधर्मात् तद्वत्प्रकार्यकरणत्वात् पुनरावृत्त्यात् क्रियते । विक्रयस्तु अतिहृतत्वात् विहितक्रयान्वयाऽनुप-
पन्नस्य वाच्यत्वकोऽपि सोमस्वीकरोति घणतः प्रवृत्तपुन-
र्वात्तु विक्रयवैक्येनापि कथयिष्येः पाठोपाध्वा अनाग्रम् ।
अतस्तत्र प्रतानामाशयेऽपि गम्य एवेति ।

मण्डन— 'विक्रीं प्रकृत्योऽप्यः ।'

शंकर— 'सोमविक्रयस्य इष्टः ।'

ज्योतिष्टोमे सोमशेषमभ्यधिधानात् अस्ति सोमभक्षः ॥

सोमोऽपचनाद् भक्षो न विद्यते । ३।५।६।१॥

भाट्टम्— ज्योतिष्टोमे उन्माधनमिति सोमात् । तेषु संदेहः किं तदा कोऽपि भक्षयिष्यति, उत नेति । किं प्रातम् । सोमे भवो न विद्यते । कस्मात् ? अवचनात् । न ह्यवचनमिति वचने अपचनकर्तुं भक्षणम् । तस्मात् सोमोऽप्येव न भक्षयिष्यति इति ।

वा— देवप्रशस्ये तावत् विहितविधानादपि भक्षो भवेत् । अथेतदग्रगणे चमयते ॥ ज्योमे तदेष्ट किं भक्षोऽपि नैति । तत्रापि 'सर्वतः परिहरमाश्विनं भक्षयति' इत्यादिषु देवप्रशस्यत्वात् यत् शब्दः । इदं तु सर्वथा तत्रापि विचार्यते, किं प्राते मध्ये विदोषणमार्गं वचनात् विधीयते, उत सिद्धिदिविधानमेष इति । कश्चाप विदोषः । उ यदि वाचनिकः, ततो यावद्वचनमेव कर्तव्यम्, अथ ॥ भक्ष्यतः पुनश्चिन्तु, तत् एकरेणसमपि सिद्धिं स्वात्मीयपुत्रकन्यायेन समस्तलोकेन भविष्यति । य-
ज्ञेष्ट पञ्चाः संभोजनि । किमन्तर्गदार्तक्या आत्मापे-
त्वात् अविधानात् नैव भक्षः, उत प्राच्यभावात् अन्वय-
धर्मानेव वचनीयत्वं यावद्वचनं भक्षः, उत घणाकृता
वपट्कादौऽपि भविष्यति चेति भक्ष इति । किं प्रातम् ।
आवचनात् संभवस्य प्रतीकान्वयेनैव उत घणसंश्लेषसंश्ले-
षात्

शेष एव नास्ति, कुतः पुनर्गच्छ इति । न चात्र प्रकृतितः प्राप्तिः, न च मन्योषोपदेशः । योऽप्युपदेश इष्टः, योऽपि मन्योषोपदेशः अवश्यः । तस्मात्तद्विषयं भक्ष इति ।

स्याद्वाऽन्यार्थदर्शनात् । २० ॥

भाट्टम्— मवेदा मयः । मन्योष इति वचनं (सर्वतः परिहरविधानार्थम् । सर्वतः परिहारो नाम स्वमन्त्रकस्य समन्तात् चमकस्य प्रदक्षिणीकरणम्) पश्ये दर्शयति । 'सर्वतः परिहरमाश्विनं (मर्दं) भक्षयति' । 'मष्टिहत्वाप्यगितान् (मष्टिहत्वा आत्मा-
पितृभ्यः) चमकात् दक्षिणपश्चिमोऽप्युपदेशे (अन्तः
ईजपत्तात्) वादयन्ति' इति । नास्ति भक्षो य-
वातीवका मयविशेषाः संभोजिते ।

वा— यदि मन्योषधर्मानामि भवेत्, ततोऽन्यथापि प्राप्तिः सम्भूतवचनानि स्येतानि । तस्माद्योपदेशो भक्षोऽपि वाच्यमिति ।

यद्यन्येन त्वपूर्वेत्यात्, तस्मात् यद्योपदेशो न्युः । २१ ॥

भाट्टम्— ननु दर्शनमिदम्, प्रातिपक्षिकम् । उच्यते । वचनमिति तर्हि मविष्यति । 'सर्वतः परि-
हारमाश्विनं भक्षयति । तस्मात् सर्वं दिताः दृणोति' इति विहितं भक्षणं विधीयते । अपूर्वत्वात् भक्षान्वादेशो नावश्यकते । अपि तेषु अपूर्वमर्थे विद्यमानः अर्पणस्य मविष्यति । तस्मात् यज्ञेन विहितं भक्षणं दृष्टे तत्रैव भवति, नातिप्रसंग्ये ।

इह— नवद्वे अप.पञ्चमि होममिष्यताम् । न ह्येषवन्तम् एकमधिकारम् (१९-२२ सू.) । तत्र 'भक्षणं नास्ति सोमस्य निःशेषं हूयते यतः । ज्योमे सत्यसि नैयात्र भक्षणं विध्यभावात् ॥' इति पूर्वः पक्षः । (आत्मकत्वात् ननु निरस्तः—) यत्तु आत्मनिष्ठमिष्यतामनेन शास्त्रार्थेन हूयत्वात् न अत्रोपहोमः इत्याह, उच्यते औक्तात् तदपि तत्रैव भ्यात्, तत्राग्नौ तत्रैव चोदयत्वा शेषः स्यात् । अथ सोपकार्य-
वच्छात् पिबेत्, तत्रा वेदागमि योषोषकात् सोपकार-
योषावत्तादात्म्येन सिद्धिदृष्टादपि हिमन्त्यमनः स्यात् ।
तस्मात् अत्रैवोदयवच्छात् (पूर्वार्थे) ।

सोम— वचनात् ऐन्द्रवाचवस दिग्भक्षकम् इत्युप-
वर्णनापरिहारः अनुपपन्नः, सोममक्षणस्यैव अभावत् इति
प्रत्ययसामान्यं संगतिः । सूत्रे अवचनात् इति छेदः ।

वि— 'सोमेषमथो यथो वा, य मथो ग्रहदोषाः ।
अत्योकेरसिन् दोषोऽस्य मथोऽपूर्ववचोवञ्जत् ॥'

भाट्ट— ज्योतिषोमे उपविशिष्टोऽपि सोमः अग्नि-
पचारितश्चार्चयितव्यत्वात् रसप्रकृतिः । रस एव तु ग्रह-
वमसाधिपत्यवृत्तिः । इन्द्राग्न्यादिष्वेव तातं चत्वात् हनिः
इति तस्य एव स्यात्वे । अथ वा 'अस्यं जुहोति'
इति पचनेन अत्योकेषां ग्रहेष्वप्युपपत्तिविधिः क्षव-
दानवत् । तत्र च 'ग्रहेषुहोति' इत्यादिना पात्रविधिरिति
व्यतिः । अतः होपकत्वात् भक्षण तथ्यतिपत्तिः ।
तामसां च समत्वात् वचनं च । तत्र समत्वात् तावत्
'प्रेतं होतुममथः ५ प्रक्षणः' इत्यादिषु वेदे, यजि-
कृता घोमचमयः इत्यदिषु । अत्रार्थस्य चनेर्वातोः
अधिकरणवाचके औणादिके असम्यक्तये कृते वमस-
क्षान्तिपत्तिः । होपक्षयदे अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या
सोममक्षणवचनस्य संगतिः । तत्रात्मना कृतिस्तु भूत्वा होमा-
दिकर्तृकमप्यस्य सोमप्रतिपादार्थव्यतिदिः । यस्मिं तु
समादयः अग्न्युपमा इति पक्षात्पक्षम्, तदा धानुसम्पत्स्य
पात्रे कृतावेन योग्यतयैव होतुनमवादिष्वभ्यो मम्य
भक्षणत्वादित्थं चेत्येवेति तत्रा भक्षणव्यतिदिः ।
अतश्च होतुग्रहोक्तानुपवमसमभ्येव कृतात्तात्पर्यव्यतिपो-
नैवृत्त्यावाकाशोपमा । स्वस्य वमसेषु समासवत् भक्षः ।
सदस्यवत् सत्यादि स्ववमसे । वचनं तु अग्रे निरूप-
यिष्यते ।

मण्डन— 'ज्योतिषोमेऽपि भवत्यम् ।'

होपर— 'होमे यतो यमत्वेन ।'

ॐ ज्योतिषोमे होमेऽहमे ऐकस्मिन् यथेन्द्रादग्निनी
यमात्तात् । भाट्ट. ७।४।२. ॐ ज्योतिषोमे सोम-
स्यम नियं नैमित्तिकं स्यात्वं चेति शेषः । सप्त होदशि-
रसायां 'सोमप्रपुण्यानां ब्रह्मसमं मनसि' इति नित्य-
ताया विद्येत् । उपपद्योक्तानां भाष्यं ब्रह्मसमं ।
अतिउपपद्योक्तानां नैमित्तिकम् । होतृदिरस्यतामेव च
पुनः वाममसि । वि. २।१।१३, ॐ ज्योतिषोमे होमिक-

वेदिः सर्वाङ्गप्रधानायां, न ह्यप्रधानाथैव । चिकीर्षाऽ-
धिकरणम् । ३।१।३, ॐ ज्योतिषोमे सोमचरोः सप्त-
मीवपुरोडाशानां च ऐधिकैः पात्रैर्होमः, सोमिकैः पात्रैर्न
मण्डव्यदिः । 'यतो न' इति विदोः अपिकरणम् ।
२।१।४, ॐ ज्योतिषोमे सोममन्त्रादियु इति ब्रह्मज्ञानं
न कर्तव्यम् । २।४।२, ॐ ज्योतिषोमे रतोनशक्ते
मयानकर्मणी, न देवतासंस्कारके । सुतयात्पिकरणम् ।
२।१।५, ॐ ज्योतिषोमे स्तोवाश्च सप्त— 'मिहू, पञ्च-
दशः, सप्तदशः, एकविंशः' इति । ४।४।१२.
ॐ ज्योतिषोमे स्वीहृद्विषय एवस्यैव पुंशः यधि-
कारः न तु द्वयोः पुंशोः । ब्राह्मणाधिकरणम् । भा. ६।
१।४।२२-२३, ॐ ज्योतिषोमे स्वप्नार्थो मन्त्रः 'मन्त्रमे
मन्त्रमभि' इति । स पश्चा पुनः प्रसिद्धः स्वपिति
तदसि नावृत्तिर्मन्त्रम् । कृत्वा यन्निमुदित्य अतो
स्वप्नमन्त्रं प्रयुज्यते । १।१।४।७५०. ॐ ज्योतिषोमे
इति धर्ममण्डपादेवपणाने प्रकृता का चित् वैश्वामिदिः
कहू श्रद्धा । वि. ३।१।८, ॐ ज्योतिषोमे इति ब्रह्म-
अभिपुष्टेय-पुरोऽनुवाक्य-मनोवाता प्रतिपद्य कर्मभेदे
व्यावृत्तिः । भा. १।१।४।१५०-१५१, ॐ ज्योतिषोमे
'हस्तावस्तेनिगे' इति हस्तावस्तेन कर्मप्रकरणार्थम्, न तु
उपपन्नित्वावार्थमेव । ३।१।४।२८-२९, ॐ ज्योति-
षोमे होमकर्ममन्त्रमन्त्रेषु मिश्रमन्त्रादिभिः सह
इत्येति वपल्यनीयः । वि. ३।२।१२.

॥ ज्योतिषोमे होमामिषयो सहितौ पदं
भक्ष्यमित्तम् ॥

होमामिषमक्षयं च तद्वत् । ३।१।४।२४ ॥

भाट्टम्— ज्योतिषोमे अग्रे 'हविर्धामे आग्नि-
रमिषुपाहवनीये हुत्वा प्रपञ्च, परेत्य हरति भक्ष्यं
मख्यति' इति । तत्र अग्रेण वचनेन अग्निपर उक्तो
वचनो होमः । हो तत्रापि निषेधेते । न च उक्तो वमः ।
अग्रेयदेव हि ॥ प्रातः । तस्यदेवकर्तृकं होमामिषमग्ना
मयत्वं निषेधते । अग्निपदे कृते होमे च तात्पर्यमिष्टय
कर्मणि । सप्त एव सददे, निमुमय च, पुनरि च
एव मख्येत्, उक्तमन्त्रेणाग्नि मयत्वेति । इति भाट्टम् ।
होमामिषमग्नयं च तद्वत् । सददेन सप्त, सदर इति

आर्तिः । कयम् । नैवेदेवं संवध्यते, अग्निपुत्र नतो हुत्वा
 ततो भक्षयेदिति । गमेन अग्निपत्रस्य होमस्य च क्रमः
 कीर्तते, अग्निपुत्र ये ह्यद्विती, ते भक्षयन्तीति । प्राक्तन
 सोम मित्रेन, अग्निपुत्र भक्षयन्ति, हुत्वा भक्षयन्तीति ।
 तस्मात् होमोभिव्यक्तेः परस्परं सम्बन्धो जातमीदृ
 एवेत्यादि भक्षणं संवध्येत, अपरेणाग्निं अग्निपुत्र भक्ष-
 यन्तीति । तस्माद्व्यक्तं तेषां निविष्टेन भक्षणं भवतीति ।

[illegible]

(द्वयमसि) अमिलपति (इति) सगान्धेन (भक्षयन्ति
इत्यनेन द्वयोरपि) संन्यः । एवं (त्वमोरिति आरुप्यति)
नैव (छेत्नः, तथा इति) अमिषुष (भक्षयन्ति)
हुत्वा मथयन्ति इति नमिषि (क्षोभमिषययोः परस्परं)
संन्यः । प्रपणेन (परस्परं) संन्ये त्रिपमाणे घानप-
मेदः (ज्ञातः) । वसकत एकैकेन भक्षयन् इति द्वयः
पक्षः ।

उभाभ्यां या, नहि तयोर्धर्मशङ्कम् । २५ ॥

भाष्यम्-- उभाभ्यां वा निमित्ताभ्यां भक्षयेत् ।

न मन्त्रं होमामिदयोर्धर्मो विधीयते । किं हि स्वयम् ?
यदि ययोर्धर्मो विधीयते, ततो होमामिदयो प्रवर्तयितुं
मन्त्रं गुणः प्रतिप्रधानं भिद्येत । अथ पुनरमन्त्रः । निमि-
त्ताभ्यां मन्त्रं विधीयते, तस्मिन् निमित्ते एकोऽर्थो विहितो,
मन्त्रेति, तैवेकं वाक्यम् । तदेतावति पर्यवसितं भवति,
अस्मिन्नुक्तं वाक्यमष्टयन्तीति । तदेतद्वान्तरं वाक्यं
तुत्या मष्टयन्तीति । न च महावाक्यं वति अमान्तर-
वाक्यं प्रसाधं भवति, यद्वान्तरस्य वान्तरात् । यथा
‘ नोद्यन्तावाहितमग्निश्चेत् ’ इति प्रतिषेधो गम्यते महा-
वाक्यात्, अमान्तरवाक्यात् ईक्षकविधानम् । तस्मात्
अन्तरमिदमित्यत्र मष्टयन्तीत्युक्तम् । महावाक्यात् इदमष्ट-
यमप्येते, द्वे निमित्ते अन्तरात्येति । मन्त्रं चाप्यथा कुर्वन्
भूतं परित्यजेत् । तस्मादुभयस्या विमिश्रणस्य मष्टय-
मिति ।

उत्प- मस्य द्रव्यसंस्कारत्वेन विधिता कर्तृगुण-
मात्रः । तस्मात् (वतुः शुभभूक्तयेन उपदेशत्वात्)
समवकियाद्यनुकृता निवर्तिता । अत उपपत्तिनिषे-
धः ।

श्री— 'उद्देश्यत्वात् साहित्यं तयोः शार्ङ्गं
नियतिरनुम् । ततः प्रत्येकयोश्चार्थ्यां मरणं प्रति-
भूयते ॥' अतः प्रत्येकमेव निमित्तम् । उच्यते ।
'निमित्तत्वे भवेदेकमेवैकस्य निमित्तता । दोषा-
न्निपयवर्णां तु मशङ्कत्वेन चोच्यते ॥' अतो येन
उपपन्नमिदम्, स एव गण्यते ।

मोम— इषिय तमकवेनेर होममिषयोऽपि न परत्परेण विशेषणम्, इति कथयन्नात्वं मंगतिः ।
सूत्रे— तद्वत् आतिवत् इत्यर्थः ।

वि— 'अमिषुय ततो हुवा' एतदेकैकदेशुवा ।
 संहत्वा च मिमोको, साद्विषविवितोऽभिः ॥ होम-
 मिषयकृताऽन मध्याह्नयेन चोद्यते । निमित्ताऽऽर्चयन्ती
 तस्मात् साद्विषं देव्यं मत्तम् ॥ '

भाट्ट— एते 'इविषाने प्राक्षमिभिषुवाहनीये हुवा
 प्रपद्यः परेण सद्वि भक्षयन्ति' इत्यत्र इविषानाभि-
 करणकभाववरणकामिषयस्य आहवनीयाभिरणकहोमस्य
 प्रत्यगामनस्य सदोऽधिकरणस्य च प्राप्तकालं होममि-
 षयव्रतमनकर्तृकं भक्षयन्तमेवेदं गुणत् निषेधते इत्यु-
 क्तम् । तत्र च होममिषयोः कृत्वाप्रवृत्तवैरित्यर्थेन कर्तु-
 त्वस्यत्वात् निमित्ताभिः उद्दिष्टोपमस्य एकवाक्यो-
 पादान्तरादित्यस्य अविरोधित्वम् । यद्वि तु यथा-
 र्थिकं निमित्तम् होममिषयकर्तृस्य तु उदात्तत्वात्
 साद्विषेण साद्विषं विरोधित्वमिषाद्यद्वेषेण, तथापि
 प्राप्तकालोपमिषयकथनेन भक्षयन्त इत्युक्तमित्यस्य वा
 कर्तृकसंस्कारकत्वात् इहमिषोऽपि भक्षयन्त इति नियमापि
 अविरोधः । अमिषयमात्रकालं नैवैवमिति होम-
 मयकर्तृमिषयमात्रकालमिति च मन्त्रः कर्तव्यः ।
 इति प्राप्ते, नियमं प्रति कर्तुः संशयः नास्ति । यत्-
 क्षयमेवेदं वदन्नापि आर्थिकेन विधिना यथ प्रति
 संशयः न स्यात्तस्मात् भूयसांऽपि विधि कर्तुं कर्तव्यत्वादेव-
 नात् विरोधविषयोऽस्तीत्यर्थेन विधिना विरो-
 धविरोधित्वेन कर्तुं इत्येव कर्तव्यत्वेन साद्विषादिवशा-
 नापि । अतोऽन निमित्तवैरित्यर्थे होममिषयकर्तृकं
 निमित्तम् । यद्वि तु यथावत्पक्ष द्वितीयस्यावयव-
 मन्तरात्वात्पक्षेण विरोधः न स्यात्, इति गिर-
 यमानकर्तृत्वं होमि यत्र विशेषणम्, विविधहोमवर्जन-
 कर्तृत्वात् य मध्यमानाममन्त्र इत्युच्यते, तदा
 गुणं विशेषकमिषा । इत्यस्य अमिषयकमि-
 षयिषाऽऽर्चः ।

मण्डन— एतदुपमोऽमिषये उच्यते ।

मंर— 'होममिषयतोर्न वा ।' अमिषयः ।

• **ज्योतिष्टोमातिरात्र** (ज्योतिरतिरात्रः)

अदिकामस्य कालीये । बाल, पृ. ३५, ० ज्योति-

ष्टोमादिः अनिषिद्धकल्पः अर्थः । तदुक्तं पृ. २९.

• ज्योतिष्टोमादिः प्रतिनिषिक्तमन्त्रात्तरः । नि. १. १. १५.

• ज्योतिष्टोमादौ उपपातरः अर्चयन्मन्त्रमेव न

मिषा । भा. ३. १. ४. १६, • ज्योतिष्टोमादौ दक्षिणा-

दानम् अर्चयन्मन्त्रमेव । दक्षिणाऽन्यः अपम् । १०।

१. ८. २३-२९. • ज्योतिष्टोमादौ 'यदि कामयेन

वर्तुः पञ्चनः स्वादिति नैषः सदो निदुषात्' इति

पृष्टादिकर्षं शक्यमन्त्रेण । तादृशी कामना तु

अत्यन्तम् । क चित्तु यत्किञ्चिदपि कर्तव्यम् ।

वि. १. ८. ६.

• ज्योतिष्टोमादौ यस्मादिना विशेषविहितेन

आहवनीयस्य साधनस्य विहितस्य यथा. ॥

अपिरोयेण मन्त्राख्यमन्त्रात्परात् विकल्पस्य,

नत् संदिग्धमन्त्रात् विशेषमिष्टं स्यात् । १. ०. ८।

८। १६ ॥

भाष्यम्— इदं समायवृत्ति ज्योतिष्टोमे 'यस्मिन्

ज्योति' इति (यस्मिन् इविषानेनाहवन्) । रात्रिसूये

'यस्मिन् रात्रिसूये सुषात्' इति । इदमपि सूयते

'यदाहवनीये ज्योति, तेन होऽभ्यासीतः प्रोक्तो मरति'

इति । तत्र एवोऽर्थः तादृशः किं ज्योतिष्टोमे यस्मिन्

होमस्य, रात्रिसूये यस्मिन् रात्रिसूये, तत्र विरुद्धं पक्षयोः

आहवनीयेन इति । किं प्राप्तम् ? होमार्थेणात् तादा

यस्मिन् रात्रिसूये सुषात् इति, अन्तरात् होम-

निर्वृत्तिः कृतं वात् । होमार्थेना चैवतोः प्रविशयेत ।

कुतः ? भूतवत्प्रवृत्तारणे भूतं यथापि मरति । ॥

य यथा. अन्तरात् यस्मिन् रात्रिसूये । आहवनीयहोम. भूत-

होमो मरति विरुद्धे, पक्षे तादृशसूये इति । एवं

प्राप्ते, अन्तरात् । अनिरोधेना यन्मन्त्रं तस्य आहवन्तिरो-

धितं स्यात् । यत् विरोधेन विरुद्धे, यदाह दूर स्यात्

अर्चयन्मन्त्रेणः । एतद्वि वि तत् । कथमिति ? यदि

यस्मिन् विरोधेनाहवन्मन्त्रं, ततो निरोधेऽपि मरत् । अप

न एतन्मन्त्रं, ततो न मरत् । यत् विरुद्धं । अन्तरा

तादात्म्यं विरोधेन विरुद्धे, न विरुद्धे इत्ये

रंदिप्यम् । अथवा सामान्य तद्विषय विद्येते अथर्वविषय इत्येवं रंदिप्यम् । तत् सामान्यविषयं विद्येतेषामिषो न स्यात् । किं कारणम् । अन्नाभ्यन्तरे विकल्पः । मध्य-
मन्वाप्यो विकल्पः । अत्रोच्यते । यदि वर्माद्यधि-
करणेन एव रोयेषु भूयते, सा पक्षे न गच्छति इति
विकल्पमाश्रयता मन्वाप्येता वृत्तविरह्या । अथ वर्माद्य-
धिकरणता एव न भूयते, ततः पक्षे सा भवति इति
प्रमाणमेतत् । वर्ममहर्षे च भूयमाणमधिकारितं स्यात् ।
अथोच्यते अर्थात् पक्षे भावः, स चाप्यौ होमनिर्वृतिः
आहवनीयेनैति, ततः । यदि होमनिर्वृतिमार्गं वर्त्मन्,
तत आहवनीयेनापि अर्थात् विधेयत् । इह तु वर्मा-
द्यधिकरणताऽपि विधीयते । सा आहवनीये उपदीयमाने
नोपसंहियेत । अनुसंहारे च प्रयोगवचनो वाज्येत ।

अत्रोच्यते । पश्चात् वर्माधिकारणताऽपि विधी-
यते होमे, शुभभूततात् होमं समीचीनं करोतीति । तन्म-
नुसंहारेऽपि न दोषः । अधिनरणात्तरेण समीचीनो
भविष्यतीति । तस्मात् विकल्प इत्येति । नेत्युच्यते ।
वर्मादिहोमसंज्ञोऽपि विधीयते । स च प्रधानभूतः,
न होमः । तस्मिन् अनुपसंहारमात्रेण, न यथाभूतं कृतं
स्यात् । अत्रोच्यते । संघ-वेऽपि विधीयमाने इयं
विधीयते घर्कं साधयम्, घर्कं साधनम् । यत् साधयम्,
तत् प्रदानम् । स च होमः । तस्मात् निरवयः । संज्ञ-
ऽपि च भूयमाणे अवश्योपादातव्यो भवति होमः ।
होमवेत्, आहवनीयः प्राप्नोत्येवेति । ततः ।
आहवनीयस्य अनङ्गत्वात् । अथमनङ्गत्वं । विद्येतेषु
अप्राप्तेः । मध्यमशक्तिः । वर्माधिकारणतायां तस्मात्
आहवनीयधिकरणतायां क्षानं करणं च प्रति अप्रयत्नम् ।
यदि वर्माद्यधिकारणमिति शास्त्रे, न तदाहवनीयाधि-
करणं घर्कं जानुं कर्तुं वा । अत्राह । यथा शक्यते यथा
कर्तव्यम्, इत्याख्यातार्थो भविष्यति । तस्मात् वर्मादि
वापित्वा आहवनीये भविष्यतीति । उच्यते । स्वादेत-
देव यदि वर्मादिनापामन्तरेण आहवनीयोपदेयो
नाशयत्येत । देवा हि शक्यते कर्तुं वर्मादि वापित्वा,
परिहृत्य वा । ततः साधया 'वर्मन्ति' इति प्रत्ययः
अपहोतृषो भवति । तस्मात् परिहृतः भवतििति ।

आह, परिहरेऽपि 'आहवनीये भवति' इति प्रत्ययः
अमङ्ग्येत । अपहोतृषामहे, भवति आहवनीयप्रत्ययः ।
अनावरोक्षी कर्तुमिति हि न भवति । अथर्वं न
करीष्यते । अत्राह, योऽयं सामान्यप्रत्यय इत्येते स
सर्वेषु विद्येतेषु वर्माद्यध्यायः । एवं चेत् वर्मादिहोमेषु
काम्यस्य च तेन आहवनीयो विहितः । ततः को वर्मादि-
होमे आहवनीयप्रत्ययः, न च शक्यः परिहर्तुम् । अतो
वर्मादिहोमे वापित्वा अवगतेति । अत्रोच्यते । नैत-
देवम् । नहि सामान्यस्यापि द्रव्यो विद्येतामिव दत्ति ।
यदि चामिषदेत्, अत्राहते यपि नाशक्यते, दुर्ल-
ब्धनाभावात् । सामान्ये च द्रव्यपूर्वकत्वात् अथक्यते ।
तस्मात् सामान्यं विद्येतामिव दत्ति । तस्मात् वर्मादि-
होमे आहवनीयप्रत्ययः । अमिषदत्तं वा न मुषय-
तृत्वा अमिषदेत् । कथं तर्हि । शक्यता । मध्यमा च
धुता वाज्येत । द्रव्यात् वर्मादिहोमे धुता वर्मादिषु
पक्षेषु मध्यम आहवनीये विहितं कर्तुं चेति । अत्राह ।
ननु विधीयमाने एतत् स्यात्, आहवनीये प्राप्ते कर्म-
निप्रत्ययो न शक्य इति । अवेदेवम्, रिन्तु विद्येते
वर्मादिकल्पः । श्रौताः, आहवनीयप्रत्ययो कथयता । तस्य
भुविप्रत्ययो कथीयानित्युक्तम् । ननु सामान्येऽपि आहव-
नीयप्रत्ययो भवति । उच्यते । वर्मादिप्रत्ययोऽपि सामान्यं
श्रौतः । होमे हि स विशिष्टे विधीयते, न अहोमे
एतत् विद्येयमिति । तस्मात् वर्मादिहोमं वर्जयित्वा अन्येषु
होमेषु आहवनीयः करिष्यते इति ।

दृष्टम्— (यत्ने मन्त्रवहः । इदं च प्राहवनाध्याय-
स्यात् सामान्यस्य विद्येतेषु अथविधायते) ननु अहव-
नीयत्वात् वदाहवनीययोः न विवक्ष्य, न अथवशापहवनायः
(किन्तु समुच्चय एव विशेषमात्रात् केन अनारम्भ्याधि-
करणम्) । यद्यपि (अहवनीयता इति उच्यते—) दाया
आचारं नास्तिपि, विनाऽप्याहारेण सिध्यमान-
त्वात् । बहि च (अथवयम्) आधिषेत्, (यथा कति)
आहवनीयो नियम्येत । यथा ' आग्नेयोऽश्वपारो
भवति ' इति (यथाप्रमाणेन यन्त्रिन्नु प्रवृत्तिः)
द्रव्यमाश्रितम्, तत्र मीढ्यो नियम्यते । इह (तु)
आचारः कलनसामान्यात् विधीयते (न च आश्रितो

सिद्ध्यते । तेन अट्टायेता) । अष्टात् नभा प्रभाणाः
(अट्टेन उपपुनः) जोषोमादिभिः (एह)
निकल्पन्ते, न च वाग्यकल्पनः । एतद्विहायि
(पदाहवनीयोः) । तथा च न देवताऽपि अष्टात्त्रिंशत्
प्रतिनिधिः इत्युक्तम् (६।१।१०) । (अष्टायेत्वे हि
स्वादेश प्रतिनिधिः) । तेन प्रतिनिधिरष्टात्त्रिंशत्
(६।१।१३-१४) (समुच्चयस्येव युक्तवान्) कथ-
मितम् (अधिकरणं) आरभ्यते । उच्यते, तस्यम् ।
' अग्नेरोऽष्टाकानो भवति ' इति (अग्नेन) यथा
ब्रह्माष्टाया, एता न (यागेन) आक्षिप्त आहवनीयः,
तथापि न अनामकः अक्षितः संभवति । (तथाहि)
' यदाहवनीये ' इति (उक्त्यन्तम्) सप्तद्वयम्
' युजति ' इति (अग्नेन) निराकाष्टात्त्रिंशत्वे, युजति
इत्यसि (साकद्वयम्) आहवनीयेन (निराकाष्टात्त्रिं-
शत्वे) । यदि (हि अग्नौ) अष्टाकानां न स्यात्
(तथा एति ' यदाहवनीये युजति ' इति) मन्त्र एव
न स्यात् (तेन अष्टाकानामेव अष्टाकाष्टावशात्
संख्याः । ततः) स च (आहवनीयः) विधीय-
मानः (होमस्य) दृष्टेनैव उपपद्यते, इत्यष्टात्त्रिंशत्
आधारता प्रतिपद्यते । (तेन अष्टावशेषमि पदाहव-
नीयोः अष्टावशात् तस्य च दृष्टत्वात् न समुच्चयः इति ।
अष्टायेतां मन्त्रा बोद्धवन्ति) एवं वर्णयाने सिद्ध्यते
वाचविकल्पी, प्रतिनिधिरष्टात्त्रिंशत् (अष्टायेतात्)
ब्रह्मान्नपद्यति । उच्यते । युक्तं ब्रह्माष्टाये । तस्य
(हि) ' अग्नेरोऽष्टाकानो भवति ' इति वाक्यं कृते
बोद्धवन्ति । (तस्य) यथा त्रीण्यो न समितं प्रपद्यते
कर्माणि, रादाऽपि यागबोद्धवन्ति (समित्वैवार्थम्) इत्यमा-
क्षिपति । (इति चाक्षेपो युक्तः प्रतिनिधिः) । यदा द्व
(इत्यष्टे कर्माणि) आहवनीयो नास्ति, तदा (याग-
बोद्धवन्ति) माश्रयत्वाहवनीयम् (विनाऽपि तेन
यागस्योपपत्तेः) । तेन नाहवनीयस्य प्रतिनिधिः ।
ननु अग्नेन न्यायेन (यागबोद्धवन्ति अनाक्षिपन्तम् न
प्रतिनिधिः इति) दैवतस्याः प्रतिनिधिः प्राप्नोति (यागेन
आक्षिपन्तम्) । सद्य (के चित्) वर्णयन्ति ।
रादाऽपि प्रतिनिधिः । यदि (मुच्य-) देवतायन्ते न

समिति (उत्तमान्) आहवनीयेन न शक्यते (इत्युच्य-
त्वात् प्रतिनिधिः) । अथ (तु) अर्धे (तथा इति
न्ये मुखे) स एकोऽष्टात्त्रिंशत् (न प्रतिनिधिरिति ।
इदं श्रुत्वा तृपयन्ति-) एवं वर्णयाने यदा वीहयो नष्टाः
प्रधाने कर्माणि (तस्य) वनसामर्थ्यात् यागः अवश्यं
समाप्नीयः, न च वीहीन् स्मरति, तेषां साम्प्रतान् न
शक्नोति सादृश्यं स्यादमित्युक्तम्, ईदृश्यामवस्थायां यागो
नैव शक्यः । न च ईदृशी अवस्था नास्ति इति (अष्टा-
वशात्तस्यम्) । यदा चिद् विद्यते (चित्तव्रजेन) । तस्मात्
(सादृश्याभावात् वैपरीत्याः प्रतिनिधिरिति इति-)
एतदुक्तम् । तेन अग्नौ उपपत्तिः (देवतायाः प्रति-
निध्याये) वक्तव्यः । सा च पठे वर्जिता (६।१।५,
अधिरुणे) । (प्रत्युपपत्तिरिति-) तेन (अष्टा-
वशात्) माहवनीयस्य (सागबोद्धवन्ति) अना-
क्षिपन् प्रतिनिधिरष्टात्त्रिंशत् वेदं विन्दन् । अपिच
आहवनीयः पदनिर्देशः सप्तम्या आधारानं प्रतिपद्यते,
पदमसि आहवनीयानिर्देशम्, (वृत्तादि अष्टमस्यम्) ।
यथा ' वीहसि ' इति (कर-) विनक्तिः वीहीन्
यन्तिर्येषान् प्रतिपादयति यागसाधनस्येन, तथा ' वनेः '
इति । तस्य यः समुच्चयः कुर्वाणः, नास्ति पुरोडाशं न
निर्वर्त्यन्ति (शक्यो हि विशेषेण पुरोडाशो निर्वर्त-
यितुम्) किन्तु वाक्येन योऽर्थः प्रतिपादितः (नेरैर्य-
स्य-) तं याजेत (तेन अष्टावैव सप्त विकल्पः, न
वस्तुसंगतम्) । एतद्विहायि (अपिच वीहस्य-
स्यम् (के आहवनीयस्य) पुरोडाशो निर्वर्त्यते (एव),
॥ (तं) प्रत्यक्षविरोधा (कश्चिदिति) । पदाहवनीयोऽष्टात्त्रिंशत्
उच्यते (इति) इदे वा आहवनीयो निश्चिद्यते,
आहवनीये वा पदम् । यदा आहवनीयः (पदे निहितः
होमस्य) अधिकरणम् (मयति) तदा पदमधिकरणं
न शक्यं । एवं पदेऽपि (होमाकारे वक्तव्यम्) तस्मात्
न चलतो न अग्नेन पदाहवनीयोः समुच्चयो भवेत् ।
उदाहरणे ॥ बोद्धवन्ति । ' पदे कुरोति ' ' वर्मादि कुरोति '
इति कुरोति धारणं इत्यष्टाहवनीयवद्वयोः । एतन्नासि
होमसामान्यस्येव अन्वयसि तदेव । तस्मात् (होमस्य-
विरोधमात्राप्रत्ययः) वाग्यवाक्यमात्रो न पठ्यते । अन्यत्

श्वपिकं गौरवम् । तथापि तस्य विविधैरेव सन्नि-
पुशितमात्रं प्राबल्यम् । अथ हि पदविशिष्टो विज्ञातीय-
होमः एव विधीयते । अतश्च पदस्य उत्पत्तिप्रवृत्तादपि
मानव्यम् । यत्रापि च वाक्साधनस्य होमप्रतिष्ठेय-
त्वापि गन्मानुवादेन प्राकृतिकवाक्येन पदविधानम्,
प्राकृतिकत्वादपि तस्य प्राबल्यम्, निरालम्बत्वादपि न
स्तु । अतश्च आहवनीयः सामान्यविहितः कृत्यविहितः
अनादम्बविहितः, साकल्यसंज्ञितं दुर्बलः । अतो वस्तुनः
सम्बन्धं पदशोमातिरिक्तविषयस्य । आन्तिमानं तु
एतत् वाक्यादर्शनमिति, तद्वाक्यदर्शने सति वाक्यतो
श्वल्लङ्घनादिना ।

एवं विरोधविनिर्गता सामान्यविधिवत् सामान्यनिषेधो-
ऽपि वाक्यतो हति बोध्यम् । अत एव 'न हिंस्यात्'
इति निषेधो विहितहिंसाया न प्रयति, राध विज्ञातारि-
रिक्तैः साधकास्तत् । ननु निषेधस्य संकोचे प्रमाणा-
भावात्, तेन हिंसाग्रस्य पाषाणपात्रावयत्वादि विधिना
वैपरीत्याप्यो हर्म्य उपक्रमत् हिंसापन्यासगतौ साधका-
भावात् । नहि अनर्पणाभन्यासगतौ प्रवर्तनादिपथं
विरुध्यते । सादृश्याग्रे अनादृश्याभावादस्याः सनादी
रागमात्रेण प्रवृत्तपक्षेः । अत एव लौकिकहिंसायमपि
सादृश्याग्रे च यत्नवद्वाभावादृश्या सन्त्यन्तिकेष्टे रागी-
शब्दमात्रेण दृश्यते एव प्रवृत्तिः । सर्वत्रैव हि प्रवर्त-
नाप्याह्नये वाग्रादी वस्तुतो यो रागीशब्दगविषयः
स्वर्गादिः तत्ताभन्यासप्रमनुमीयते । निषेधेन च स्व-
विषये हिंसादौ दम्भतो यो देवीकृत्यविषयः सापदिः,
साधकन्यासप्रमनुमीयते । रागद्वेषयोरेकत्वं तु अन्मा-
न्वरीयहर्म्यशात् काराविष्कमिति । अथ विविधविषयो-
र्मापः । तद्वाच्यार्ग्यमोद्य पाषाणपात्रावयत्वं साधन-
पयोः साधकसिद्धिपुष्टौ साधकन्यासवत् नैव फलं
विरोधः । अतो दैवतावन्मादिपुष्टौ हिंसायाः यत्रापि
प्रत्यापसाधनये प्रवृत्तकारभूतादिषाधन्यासविरोधात् न
निषेधस्य तदतिरिक्तविषयकम् । यत्रापि कृत्यपुष्ट्याग-
स्त्ये अहर्णे प्रत्यापसाधनम्, तथापि धर्णे सन्ताः
मत्तवापः अहर्णे भूषात्, धर्णेन कल्याणं प्रवृत्तपक्षेः
न वेऽपि विरोधः । अत एव 'वाक्येनैव ॥ संक्षिप्येत्

ज्ञातयो नानु संशयः । कुर्वाणश्च वा कुर्वाणैश्च ज्ञातय-
उच्यते ॥' इति मनुस्मृतौ (२८७) अपादिर्महा-
ऽप्युपपद्यते । यैः हिंसादिरहितः । अतः एव साहचर्या-
नाम् अयमेव पिबन्त इति चेत् । सत्यम् अयमभिप्रायो
वैशिम्ब्यात्मन्युनीनाम्, 'पयस्य पापमप्युदरं' 'प्रति-
शङ्कते धर्मो यन्मायुदयः पयः । न हि धर्मोऽवेत् किञ्चित्
पार्थ नरकं क्व चित् ॥' 'न हि कल्याणकृत्किञ्चित्
दुर्गतिं तात गच्छति ।' 'धर्मः प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणः
युनःपुनः ॥ इहप्रकृत्यः पञ्चात् पार्थ नारभते नरः ।
धर्मनिर्धूतपापानां संक्षिप्यन्ति मनोरथाः ॥' अपादिंकाया
पापनामास्तु पश्यन् विषयंयम् ॥' इत्याहर्षकुवद्भक्ति-
भुक्तिस्तुतिपुण्येतिहासवशात् पाषाणपात्रावयत्वं धर्म-
स्य, पाषाणपात्रावयत्वं चाधर्मस्य प्रतीयते । अत एव
वैशिम्ब्यायिकैः यदाक्रमं विविधविषयस्यैव तस्य हिं-
साव्यवहारी सङ्गीक्रियते । अतश्च विधिरप्येते प्रवर्तनस्य
इहाधनन्यासावयत्वं तेन साधनन्यासव्यवस्थानुमानात्
तद्विषयेन निषेधः । अतः विहितविषयः एव पाषाणपात्र-
कल्याणत्वं तदतिरिक्तविषयः संशयः, इति विदो-
ऽत्रापि विरोधविनिर्गता सामान्यनिषेधस्य संकोचात्मको
वाचः । विरोधनिषेधेन परं सामान्यनिषेधेन संकोचः,
अपि तु निश्चयः इत्युक्तम्, न तु वैपरीत्येऽपि ।
अत एव व्यासमुने 'अमुदसिद्धिं चेन्न शब्दात्'
(११११५ गृह) इति ।

अण्डन—'होमेऽपि वापते वार्त्तं ।' १.

शंकर—'राधो विरोधात् सामान्यस्य ।' १०.

● ज्योतिष्मोमादीं कामिविद्ये 'आग्नीरोमीयस्य
पशुपुरोडाशमनु देवमुपा हवींषि निर्यपति' एवमाद्यानां
हविषां पुरोडाशधर्मैः प्रवृत्तविधिः, न तु हविषो
न्यवर्तमानात् । वि. ११११२.

● ज्योतिष्मोमादिषु पयोप्रवादीनि नित्यानि ॥
तथा अहर्णेपाच्छादनसंशयशोमद्वेषम् । ६।८।८।
२८॥

आन्त्यम्—ज्योतिष्मोमादिषु पयोः मत्तं आहर्णस्य,
यथायू रात्र्यवस्य, आनिष्ठ्य वैश्वस्य' इति । यथा दर्श-
पूर्णमासयोः यैः 'मेधयोऽह्नादयः, इह्याहर्णस्य' इति ।

सुखं च सुखश्च कष्टद्विः, यन्वी धनसाधनोदेहि' (आयेन उदेहि) इति । तथा यावोपये भूयते, 'दर्भमयं वासो भवति' इति । पञ्चो रक्षसहोमः, 'स्यञ्ज-
मानुमकृतोये (अज्ञात उरः) वा पञ्चिरुद्वे, अग्निमां
तस्यादेनयो विश्वानुज्ज्वलहवः' इति । तथा 'योऽस्यान्न
हेष्टि र्यं च ययं दिव्यः' इति वचनम् । एतान्नुदाहरण-
मचनानि । तेषु संदेहः किं यस्यापरं भोजनं न दिवते,
एवो भवयेत् यस्यापिमांसा वा, उत विवमन्नेऽप्येति ।
तथा, याः अयेपितः प्रेषाये न प्रविपद्यते, स प्रेषितव्यः,
उत प्रविपद्यमानोऽप्येति । तथा, यस्य मृतमयं वासो
नास्ति, स दर्भमयं वरिदप्योत, उत विवमन्नेऽप्येति ।
तथा, यस्य चक्षुर्मातु कुक्षिम्, उयो वा पञ्चिरुम्याम्, स
एतेन मन्त्रेण जुहुयात्, उताग्न्योऽप्येति । तथा यो हेष्टि
क विदम्येन च द्विपदे, स एव मयं मृग्यां योऽस्यान्न
हेष्टिः, उताद्विपद् अद्विष्टमप्यप्येति । तथापिपरण-
तिरिचोऽप्यम् । तत्र वा पूर्वसिधधिविग्रहे पूर्वाः पञ्चः, स
॥ पूर्वाः पञ्चः । पञ्चान् सिद्धान्तः, स इह सिद्धान्तः ।
अविद्यमाने कुक्षिदिने पूर्वाः पञ्चः । निषत्तं कऽसंशया-
दित्युक्तः । स एवाम् न्यायः यः पूर्वम् ।
यि— 'असामायेऽप्य आवेऽपि पवौपञ्चादयो,
ऽग्निमाः । निमित्ते सत्यनुष्ठानात्, निषभादप्यतो-
ऽग्निमाः ॥' ७.

भाट्ट— एवं पयोधरादि विद्यमाने अविद्यमानेऽपि
अवान्तरे न्यात् । 'अग्नीऽग्नीम् निरह' इति च प्रेव.
अप्यगोऽनवबद्धे अवबुद्धेऽपि स्यात् । बुद्धेऽप्येवं एत-
होमन्त्रनिषमाद्विष्टिद्वये प्रेषावकत्वम् । अत एव
प्रेवमन्त्रोद्योतुद्वितेनैव कण्ठिद्विभिनि कस्यनमपि ग्रामा-
सिकम् । प्रेवमन्त्र च मन्त्रमप्योक्त्युक्तम् । तथा दर्भ-
मयं वासो वाज्जने आसोऽन्तराक्येऽपि परिषेयनेव ।
तथा 'यत् पञ्चमाधुमरुतोये वा पञ्चिरुद्वे । अग्निमां
तस्यादेनयो विश्वानुज्ज्वलहवः ।' इति मन्त्रेण सिद्धितस्य
संशयहोमस्यापि पशुनामे निर्वयं करणम् । न च संशय-
होमस्य मान्तराग्निकप्रत्यक्षप्रमाण्यद्वेयमेव होम-
प्रतीतेः तदुत्प्रेषेण ग्राह्यपदस्याप्यशब्दकत्वमेव होम-
इति चाप्यम् । यन्त्रादिक्रमस्य दोषजनकत्वे प्रमाणम् ।

भावेन मान्तराग्निकप्रत्यक्षप्रमाण्यद्वेयमेव होम-
दोषकल्पने गौरवाच्च । किञ्च नात्र घन्दादिकरादेव दोषः,
अपि तु तदनुकूलप्रत्यक्षप्रमाण्यद्वेयमेव होमः, तस्य च
मन्त्रकल्पकत्वम् । यन्त्रावन्तुसत्तावरी उत्तरावातरयकत्वेन
संशयहोमस्य नित्यत्वम् । तथा 'योऽस्यान्न हेष्टि र्यं च
ययं दिव्यः' इति मन्त्रोऽपि हेष्टिनिषयकत्वे अहत्वे वा
छन्देदेव प्रयोक्तव्यः । न च मन्त्रविद्वक्त्रोऽपि प्रकरण-
छन्देव, परस्मैकृत्येव अगोप्यत्वेन तत्र भावनिष्पत्त्या-
योगात् । खमिद्विपद्यमस्य अन्तःस्थापदेरपि संभवेन
मन्त्रलिङ्गाविवेकान्तात् । ७.

अपह्नन्— 'मध्वैवाप्यद्वेयं च नित्यम् ।' ९.
अह्नन्— 'द्वेयमप्यद्वेयं च ।' नित्यम् । ९.

७ ज्योतिषोमादिपु 'य एवं विद्वान् अग्निं विनुते'
इत्यनेन मुक्त्यर्थः । अनिराग्यश्च पञ्चमप्यवचनः,
न तु शायवचनः । न चेदं यस्यान्तरम् । भा.
२।२।१०।२-२२.

७ ज्योतिषोमोत्कर्षे प्रतिहोमा नावुत्प्रेषाः ।
विस्तरे तु ज्योतिषोमे अवभृथोक्तं कौशाचा अनुवृत्तत्वात्
होमादिनिषेधादनुवृत्त्या प्रतिहोमाभावात् ॥

तत्र प्रतिहोमो न दिवते, यथा पूर्वेषाम् ।
६।५।११।४० ॥

भाट्टम्— तत्र उक्तवचने ज्योतिषोमे, अह्नेतु
होमेषु किं परिषेदस्याव शेषः कर्तव्यः, उत नैति । ॥
ग्राह्यम् । परिषेदस्याव होमः कियेत् । किं कारणम् ।
अवर्तकत्वमेव हि ते सिद्धिवा होमा । अतिपद्मा अपि
कर्तव्य एव । तथापि श्यामप्यद्वेयकत्वम् अनुवृत्ततां
प्रतिष्यति । प्रधानमप्ये तु विषयम्, नात्र कावानुदोषः
कर्तव्यः, नदीवेद्यस्योक्तत्वात् । यद्यपि अतिपद्माः
कारणः, (तथापि) अतिपद्मात्वा परिषेदस्याव प्रधान-
ग्रन्थानि कर्तव्यानि । यथा अवर्तकत्वम् अतिपद्मा-
दावपि यदि अतिपद्मात्वा भवति, सा परिषेदस्याव कियते,
प्रतिपदमप्येति । एवं प्राप्ते, मूयः । तत्र प्रतिहोमे
च विद्यते, यथा पूर्वेषाम् । फलवत्त्वात् कुर्यात्,
नाकर्तव्यम् । अकर्तव्यमेव, प्रतिपदित्वात् । यथा

पूर्वेषामसति कालातिक्रमे अहुताता ॥ प्रतिहोमः,
एवमेवामपीति ।

कालप्राधान्यात् । ४९ ॥

भाष्यम्— कालप्राधान्यं च भवति, निमित्तत्वेन
तस्य श्रुत्यात् । तदभावे विहितत्वेन न भवति । प्रधान-
भावे यद्यपि नियमैश्च, तथापि निमित्ते फलैः । च च
नदीवेगस्थानीयः फलः अतिक्रान्तः । अतो न प्रतिहोमः
कर्तव्य इति ।

सोम— अवस्योक्तयै माऽस्य अग्निहोमशानमम्,
रुपापि प्रतिहोमः कर्तव्यः इति प्रत्यक्षत्वात् संगतिः ।
अतिवचनं प्रतिक्रिय होमः प्रतिहोमः । अयनाथस्तु
प्रतिहोमो वा प्रायश्चित्तं वा यथाभूति कर्तव्यमिति पूर्व-
पक्षतात्पर्यमाह । सूत्रार्थस्तु— तम पुष्पमपराधात् अव-
च्योक्तयै पुष्पमपराधमभूति अवच्योक्तयैनाकृतेपु मयि-
होमो न नियते यथा पुष्पमपराधात् पूर्वैवा दीक्षाकालमा-
ह इति ।

वि— 'दीक्षाऽनुष्ठौ कर्तव्यः प्रतिहोमो न वा
ऽभिमतः । पुंशोमात्, न तन्माध्यम्य दीक्षया गच्छ-
वारमात् ॥'

भाट्ट— दीक्षायां सत्ता सोमाद्भवेन अग्निहोमप्रति-
वेदेऽपि अग्निहोमभावे दीक्षितमिच्छा कर्तव्याभूते-
काळे तदकरणमिच्छाम्यथागम्य अन्नदण्डत्वात्,
तत्परिहारायै गौगच्छते प्रायश्चित्तपूर्वकं कर्तव्यं एव अग्नि-
होमोऽभिमतः । दैवाराधनदीक्षोक्तयै तु सुतयम् । इति
प्राप्ते, यावज्जीवादिकाव्ये फालावच्छिन्नस्य जीवमादे-
नैतिक्तयम्, इत्येवाहम् । तेषां च न एवमवस्थान्मुचि-
त्यादिना तावदेवावच्छेदकत्वं गौणात्, अपि तु अद्वितीयो-
ऽर्थो वा यो निषिद्धः फलः, नन्दिनशानत्वेन । साव-
मादिकालविषेर्ह निषमविधिषात् तदितरश्रममिच्छा-
मर्षिनी । एवं श्रुति-यदिना अष्टमिकरूपदिनिष्ठचित्तमि-
तिवेदोऽपि चान्न न विषेयकिपाद्रमूत एव विचरितः,
अपि तु अन्त्याद्रमूतोऽपि, अमिच्छेयात्, तस्मिन् सति
विषेयकिपाया अङ्गवत्स सत्तापि आवश्यकं नाथ । अतश्च
यथैव पक्षधेनासि मोक्षहेतवे अवकटका न मन्त्रवत्स
यमपराधमयम्, तस्मिन् सति तस्य कर्तव्यमवशतात् ।

अत एव न तदभावकृतं वैतुष्यमपि । एवं सोमाद्र-
भूतेनापि निषेधेन अवकटकस्य दीक्षाकालावच्छिन्नजीवनस्य
नैमित्तिकानुष्ठानफलवानुपपत्तेः न तदकारणे प्रत्यावायिदि ।
अतः अक्षुण्णसाम्यैव चमये अविश्रायन् अवशिष्ट-
स्यैव अग्निहोमदीक्षे अतिशयो मियेषश्लेऽपि फलितो
भवति । यदा तु 'दीक्षिते न क्षुरीति' इत्यस्य अग्नि-
होमादिविषयेकदाक्षयत्वा यत्तुदक्षयमग्नीकियते, तदा
स्यैव एव दीक्षितस्य सन्न भवतिश्रायः । अतश्च सुप-
काळे अनपि श्रायः गौगच्छते करणमनादाहक्यम् । एवं
दैवदिना अवस्योक्तयैऽपि दीक्षावत्तस्य कथमपि
अविरोधात् सुपकाळे अनपि श्रायः सुपत्वेन गौगच्छते
न प्रतिहोपकरणम् । १२.

सङ्कटन— 'अथ सोपे पुनः किमा ।' अथ
अवस्योक्तयै दीक्षानियमवास्तुहो ।

सांकर— 'प्रतिहोमस्य नास्ति ।'

० ज्योतिष्टोमात्यक्त्यादिस्तोत्राणामतिदेशः
शालोक्त्यादिषु संस्मरणेषु । मा. ८।१।५।१०-११.

० ज्योतिष्टोमगौतुप्परीत्यैवेष्टनस्मृतिः न सर्गोऽपि
प्रसङ्गम् । वि. १।१।२.

० ज्योतिष्टोमगतपयोव्रतादीनां प्रावर्षता ।
पगोव्ताधिकरणम् । मा. ४।३४।८-९. ० ज्योति-
ष्टोमधर्मसिद्धेशा विधिविधि अभिमिति प्रावर्षादे-
च । वि. ८।१।९. ० ज्योतिष्टोमपञ्चात्राधित्वं
सर्वसोमानाम् । सु. ४. १९९. ० ज्योतिष्टोम-
प्रकरणम् अग्निष्टोमसंस्मरणवारणम्, शोकप्यादित्यं संस्म-
रापारणम् । वि. ३।६।१६, ० ज्योतिष्टोमप्रकरणं
दीक्षणीयाऽऽदय तादित्यः, ते तद्वत् । ०।१।१९,
० ज्योतिष्टोमप्रतिपदोत्तरायेऽपि । ३।१।२३, ० ज्योति-
ष्टोमश्रद्धः ऐन्द्रवार्यादिदोषागम-दीक्षणीयाऽऽदित्य-
आग्नीषोमीयादिपुष्पमपराधमपराधोऽपि ज्योतिष्टोम-
नाम्ना सोमपञ्चानामेव कर्मवत्तस्यमात् सोमपञ्चाना-
मेव प्राधान्यम्, इत्यतः पञ्चदशप्राप्ति । ४।४।२२,
० ज्योतिष्टोमश्रद्धस्य सोमपञ्चपराधम् अप्यवदन्त्या-
पकाधीनम् । सु. ४. ६६, ० ज्योतिष्टोमसामगिः
उद्वहानीयः । पू. १९।३६. ० ज्योतिष्टोमीयवर्त्मसु

इति वचनमनुदधितुमुपपद्यते । तस्मादपि अग्निहो-
नयनेने उद्भूते अनुभूते प्रायश्चित्तं मवितुमर्हति इति ।
किं तर्हि तदा कर्तव्यम् ? अविशेषमिति तम् अनेकसामे
संतन्वात् इति ।

। द्रुम्— दशसिं अग्नौ उद्भूते अनुभूते (व्योति-
ष्मती) इतिः पञ्चभा ३ वेति (विन्यते) । कुतः
संशयः ? (उत्तरम्—) वाक्यात् पदाद्वा । (वाक्य-
शब्देन निमित्तसंशयिनेमितिकविषयस्य कृत्स्नं वाक्य-
मुच्यते, तदेकदेशो निमित्तस्मिन्नपि पदमुच्यते । तत्र
वाक्यात् संशयमाह—) किमुद्रामम् अग्निसिद्धिं निमित्त-
त्वात्, अपवा अग्निः उद्भानविशिष्टः इति । (अथैव
उद्भानमेव निमित्तम् इति पूर्वपक्षमाह द्रुम् विद्वान्त-
माह—) तत्र उद्भाने निमित्ते आधीयमाणे सत्त्वा
(अग्नी उद्भानमात्रेण उद्भान—) क्रिया निमित्तं स्यात् ।
अग्न्येकदेशे (अग्नि) कर्तृमाणा (क्रिया निमित्तं
स्यात्) पदहादम् । न च काण्डग्रन्थेषु अग्नियुक्तो
कदाचित् (अपि) उद्भानं नास्ति इति अपिशेषणमेव
(उद्भानं स्यात्) । अग्निर्यु (गच्छति) निमित्तम्
(उद्भान—) विशेषः । स पञ्चाक्षित (एव उद्भानक्रियाया
व्याप्यते) इति युक्ता निमित्तता । (एवं पदम् एवेहं
तत्र सिद्धान्तश्लोकः । अथ वाक्यमाह संदेहमाह—)
वाक्येनाग्नौ (संशयः । तत्राह,) अफत चेदं कर्म,
(तत् किं) प्रवृत्त्यात् अग्निहोनास्य उपकुर्वत् (अग्नि-
विशिष्ट—) उद्भाननिमित्तकम् आगदुपकारकं प्रवृत्तवत्
स्यात् । (किमिति आगदुपकारकमिष्यत् आह—)
नहि विशेषणस्य अग्नेः तत् (सरकारकं) मवितुमर्हति ।
सामवायिकं वा सिद्धिद्रुम् वाक्येन अभ्यस्यैम् । (कर्म
सादस्यमिहाह—) विशेषः प्रधानं नदा अग्निः, (अतः)
सत्त्वः (उभयेनापि) पञ्चमयितुम् उद्भानेन इष्टया च ।
(निमुद्रानं निमित्तम् आगदुपकारकं इति, तत्र अग्निः
उद्भानविशिष्टो निमित्तम्, उद्भानादिका इतिः इति)
एवं संदेहे, उद्भानं निमित्तमपरादुक्तिः । दशसिं कर्म-
यत् इति पूर्वं पठः । (एवं संदेहे इत्याख्य एव पाठः
आगदधर्मीये । लिखितं तु अस्मिन् नमस्तुतीयपत्रयै-
पादयोगलिङ्गनेन । तन्मन्त्रे तु ' एवं संदेहे उद्भानं

निमित्तं औत्सर्ग्यं नैमित्तिकम् आगदुक्ति आगदुप-
कारकम् । अतो दशसिं इति उद्भूते अग्ने कर्म इदं
मवेत् इति पूर्वं पठः ' इति पाठः) । ' आगदुपकारकस्यः
वाक्यविशेषानि गरीशानि ' इति उद्भानन्यासात् अग्नि-
होनापेक्ष आह्वनीयस्य कर्मपरम्परा इति सिद्धान्तः ।

शा— किं प्राप्तम् ? ' उद्भावेदिति सिद्धिभुक्ता
धातुर्व्यस्य निमित्तताम् । धर्तृत्वमेतु वाक्येन
वस्माद्वारात्पक्रिया ॥ ' इति प्राप्तं, द्रुम् ।
' उद्भानस्थाग्नियुक्तस्य निमित्तता निमित्तता । न
च उद्भाग्निना न्यासितः कदापिदपि विद्यते ॥ '
तस्मात् दशसिं अग्नी उद्भूते उद्भाने नैतत्
प्रायश्चित्तम् । १/४/१७.

सोम— ऊरविद्वेष्यमग्निग्नौपगतवद्वाना अवान्तर-
कार्ये मस्तुतमिति तत्राह द्रुम् इति । किमर्थं कर्मम्, तत्र
अग्निसंस्कारः इति निरूपणात् संगतिः इति तत्परमे ।
वि— ' व्योतिष्मती मवेतो वा दशसिं उद्भूतलोपने ।,
निमित्तत्वस्यास्या, अग्निहोनाप्यौदुक्तिवर्तीनाम् ॥ ' इति ।

आह— अग्निहोने ' अग्ने व्योतिष्मते दुरोडासमहा-
कालं विनैपैत यस्यादिद्रुम् । अहुते अग्निहोने उद्भावेत् '
इति श्रुतम् । तत्र किमिदं प्रायश्चित्तं दशसिं प्रणीत-
त्वात्तः अग्निहोनाकाले उद्भाने मवेति, नैति चिन्तायात्,
मन्त्रजन्ममिवाह्वनेन सिद्धा पदभुक्ता निमित्तत्व-
मुद्भानस्य प्रतीयते । न च तदुद्भानमात्रस्य वाधा-
वस्यवसिष्य संभवति, यद्विद्विज्ञायात् सर्वदा
मन्त्रेण वाधाविरहितस्याप्यनिमित्तत्वस्यावसरात् । अतो
हविरातिन्यायेन (६/४/१९) प्रतिशेषितासंक्षेपेन
अग्निविशेषणम् । तत्रापि च अग्नेरवपयसो नागस्य
सर्वदा सत्त्वात्, अग्नित्वस्यैव अग्नीउत्तरनिर्वाह-
मिताद्यस्य च कदाप्यसंभवत् अतस्त्वं परिधमाणा-
ग्निहोनाप्योभयोभेद्यग्नित्वस्यैव उद्भानमिति शिवाह्वनाधारयेन
प्रकारणादिना निमित्तत्वस्याप्युत्तराग्नौपगतवद्वाना
नामे एव इदम् । अतस्त्वं वाक्यमर्थो वेदमहोनादपि
वक्तव्यः एव, प्रवृत्तमग्नीउत्तराग्नित्वस्याधारयेन निमित्त-
रहात् । अत्राह द्रुम् इदं आगदुपकारकं अग्निहोनाहम् ।
अस्य वा नष्टत्वात्तः तस्माद्वारात्प्रायश्चित्तस्याप्येव पद-

निराश्रयनस्य अल्प अग्निहोत्रवेदितादृष्टस्याप्यनुपाकचयन-
परानस्य उमिषन्धोपकथयत्येव । मेदनहोत्रस्य दृष्टरूप-
स्यालवनकचयस्य पाथित्यात् अग्रादुपकारस्यमिति
विरोधः । अत एव अम्यकुपदनामपौरुषाणां अग्नि-
होत्रे द्रुते एतस्यापि सौम्यकथनेः 'अद्रुते अग्निहोत्रे'
इत्यनुवादः । मेदनहोत्रस्तु कथान्द्रावे निष्पद्येऽपि उदा-
त्तमात् पूर्वं मय-मेवेति विरोधः । उर्ध्वा दक्षिणं प्रसीत-
स्थानि अग्नेः अग्निहोत्रोपयोगितात् निमित्तोत्पत्त्येवो-
त्तमोपेति उर्ध्वं तद्वर्धनैः इष्टिः । न च तत्राग्नि-
होत्रो वैषम्यमन्त्रोद्देशमात्रात् उद्भूतमिमांसा-
भावेन निमित्तमात्राः, उद्भूतस्य इति मयस्यत्वं
अग्निहोत्रोपपत्तेन अविचक्षितानात् । इति प्राप्ते, नात्र
उद्भूतत्वं उद्देशविरोधकम्, करिष्यमाणोपयोग्यो-
द्भूतत्वं तदधिकरणप्रतिवेदिताध्विनाभावेन निमित्तत्वात् ।
वैषम्योद्देशस्य निमित्तोद्देशप्रत्ययान्न मन्त्रिप्रसङ्गः ।
उद्भूतत्वादिरेव इति अग्निदेः निष्ठादुरादः । इतरथा
अज्ञानाद्ये उद्भूतत्वाभावात् उद्भूतः इत्यस्य कश्चिज्ज्ञातु-
पादनापत्तेः । शार्हवस्याभिप्रायेऽपि 'वेदोत्पत्तीष्टया-
पत्तेः । अतश्च दक्षिणं प्रसीतस्थानेन अग्निहोत्रोत्पत्त्यात्
उद्देशस्य मयस्यसिद्धार्थत्वात् एतेन निमित्ताभावादेव न
नैमित्तिकादुद्भूतम् । अग्निमु अन्वादितामिमांसाप्रतिषेध-
नेन । अतः च पूर्वपक्षे उद्भूतस्य मयस्यमेव अन्यथा-
यात् भाष्योद्देशकैः, सिद्धान्ते तदपवादत्वं संशयः ।

मण्डना — 'अग्निहोत्रार्थोद्भूते ययिः ।'

क्षेत्र — 'ज्योतिष्मन्मिषोदिकम् ।'

• ज्योतिषस्य वैदिकमन्त्रोपयोग्योतिषादिहा-
स्या वेदोपकारकत्वात् । अग्नि. १. ५.

• जलितं न हिरण्यमेतस्य, ययमावन्दति
भरमनां जनाः । इति न्यायः । (भाष्यः २१३०)
जनः प्रदीप्तमग्निं नावन्तिं यद्येति मत्सर्गं ययं
कामं आकन्दति । तस्मात् पुत्रेण वेदवित्ता मायम्,
न मुदनेति न्यायार्थः । साहस्री. १६८.

• 'आहोदेसपि नातिवर्धनेन सिद्धं प्रतिषेधम् ।
रूपोद्भवराज्ञां ययिनं देवाणां कथु ॥ सूर्ये. या.
सन्ध्याविस्तरे ॥ (१११६) ४२४ ॥ प्रभूतं वर्धित्वे

दि तेन सिद्धमिति विधिदम् । अतः यावत् प्रभूतपूर्वं ता-
ज्जलतेति न्यायते । ४२५ ॥ ततोऽपि यदतिप्रस-
थाति तत् स्वात् प्रसममकम् । उतः परं यद् वाति, तत्
यौतस्मत्तावतावेति । ४२६ ॥ उत्तरापयवे कदे मर्गे, पूर्वं
न याति च । कथोत्तरे विमुग्गन्ति पूर्वं याति तयातया ।
४२७ ॥ • 'ज्यालादीनां निरावे स्थितये अग्नीविप-
मणे मनुमानविरोधः । एवास्या प्रमासदृष्टितया
तेनोद्भवराज्ञां विमरणप्रसङ्गो । विहीनां नराय अ-
यवी विनष्टः पुनरग्निरिष्येयं यशस्तन्मयं तत्प्राप्त्यात्
इत्यनुमनेन अवागचीना अन्वाध्वमनसीयते इत्यनुमान-
विरोधात् मैत्राश्रमनिरूपण एव एवावगमप्रसङ्गः, न
न्ययमिहा । कथु. १. १११

द.

• टिटिमन्त्यायः । अयं पक्षकमे विवृणुः । तथाहि,
यस्य चित् टिटिमन्त्यायसिहोऽप्याग्निं व्यष्टदस्याति समुद्रः
सर्वापिना अयन्तारः । च पक्षी स्वहासनेन गोप-
विष्णोर्वै प्रवृत्तो भार्यादिसिंहकुवा ययमागोऽपि नोप-
राम, प्रभुत तावपि यदे । अथ पक्षीनस्तनान्यां वदुषा
क्षिपतः सर्वानग्नेस्य कृपाज्जलारदस्तासमीये गवह-
येयमाकम् । तस्मात्पक्षान्तेन दृष्टम् समुद्रो मौतोऽप्य-
न्यायिष पक्षिणे दशकिति । तथा च यथा दृष्टापक्षायण
पक्षिणो गवहस्ताह्वसादप्यलमा, तथा दृष्टदुर्दितासो-
अग्निदुर्लभस्यापि तत्त्वज्ञानाय ईशानुपद्रात् सुष्टेन तानो
मविष्मतीति । साहस्री. २९०.

• टिटिमन्त्यायः । टिटिमन्त्यायस्य एवायम् ।
संमहः.

पा.

• अमुल्लु पातुर्वैषम्यविरहित. 'अमिषमं वृतेति'
इत्यादौ विमिषोर्भा सुति अष्टयोधेधरयते । निष्ठा-
न्तरागमिण्याहरे एव ण्युल्लदेः स्यात्ता, यथा क्रिया-
योगे यव मादेककर्मता । अधिकमयाधिरजयार्तिहेऽपि
(३१११-११९-२०) अभिरमणं प्रवृत्तकिस-
माकाङ्क्षं होमाद्वयेव वा इति आण्ड्यन्मते संशयमुक्त्वा

संयुक्तभवात् तत्त्वस्थितौ चेतुं नदत्ता 'नर्मणः अमूर्त-
त्वात् चाकरोन न संयुक्तोपादानात्' इति वाच्यीय-
मद्वयमुक्तम्, न श्रोतम् । तत्त्वस्थित्यान्तेऽपि 'मद्वया
चापत् अमिक्तम् न किंवाऽन्तःसम्पत्तेरेण निरुक्त्यु-
भवेति' इत्येवोक्तम्, न 'नियामेनैव ब्रवीति' इति ।
तथा यावज्जीवाधिकरणवार्तिके (२४।१।१-७) याव-
त्पदावपातश्चैतद्भवसंभवे भवत्ये, भवन्त्यु अत्र
संशयहृता भवेत् इति यादव्ययवीचयानुभूतिर्यायेव
निमित्तसिद्धान्तः उपपादितः, न नु कमुक्तमुत्तेति ।
पाठ. ५. ४५, ४६. * जमुलपिपत् गणुक्तमेव
निमित्तसिद्धान्तः । भाट्ट. ४।१।१. * जमुल्-
प्रत्ययार्थो भावनामयी । मणि ५ ११३.

* निष्प्रत्ययः । स्वकल्प्य कर्मः प्रयोजके हेतु-
संज्ञकेऽपि कर्तार प्रयोजकस्यापार इति स्वातन्त्र्यलक्षण-
पर्यन्तमप्राप्तम्, तत्र च हेतुत्वनिवृत्त्याया प्रयोजकत्व-
संशयनाशे हेतुत्व, प्रयोजकमप्राप्त्याय च तत्प्रमाणवचनं
विना प्रयोजकभावोपपत्तिः, हेतुमन्तं तत्प्रमाणवचनार्थं
प्रयोजकमप्राप्त्याय च हेतुत्व 'हेतुमति च' इति सूत्रमिदं
निष्प्रत्यय उपपत्तेः । सु. ५. १५०४.

* प्रत्ययप्रत्ययः 'तुल्यप्रत्यये किंवा किंवा-
यम्' (पा. १।१।१०) इति विदितः विनियोगो
भूतिः 'यामको याति' इत्यादी इति मङ्गलोपश्रवः ।
पर्यन्तपरिणते तु कस्य यावज्जीवो विनियोगो न यीतः ।
पाठ. ५. ४५, ४७.

त.

* तत्त्वकौण्डिन्यायः । अन्वया 'ब्राह्मणेभ्यो
एषि दीपतां तत्त्वकौण्डिन्याय' इत्यत्र तत्त्वज्ञाने दधि-
दानाय धाधो न स्यात्, तदानीं च तत्पूर्वं वा तदानीं
पारितोषिकमप्राप्त्या (नेमर. ५. २४१) । 'नेमर
अक्षयपति, नापि धर्मवृत्तः पठित' । अपवादः
उच्यते : 'वाच्यम्' इति । तत्र 'धर्मवृत्तः' ब्रह्म-
णेभ्यो एषि दीपताम्, तत्त्वकौण्डिन्याय' इति सत्यपि
एभ्यो तत्त्वज्ञाने दधियवन् निर्वर्तं यति' इत्युक्तम्
('मिद्वोऽन्त्या' इति सूत्रे भाष्ये) (मूतिः २४१) ।

मी. को. २३२

'इत्योऽन्त्यायामप्राप्त्या' इत्यत्र तत्त्वकौण्डिन्यायेन
उदाहरणम् इत्युक्तम् । (मूतिः ५. १७६) । वार्तिक-
कारणे तत्त्वकौण्डिन्यायेन । भाष्यमते 'तत्त्वकौण्डिन्यायेन
अपवादोऽपि । (मूतिः ५. २०२) । तत्र
(अमृतात् इत्यत्र) भाट्ट इत्युक्त्यायामप्राप्त्या (मुना
अमः) भाष्यमात्रः । उपजीव्यविरोधाच्च आकारगुणस्य
जायमानो नृप कस्य वदायकः स्यात् । एव च
तामप्राप्त्या तत्त्वकौण्डिन्यायामप्राप्त्या न विरोधः, नापि
उपपत्तिर्विवादः । (तत्त्वप्रकाशिका ५. २०९).
तत्त्वकौण्डिन्यायेन द्वितीयतत्त्वज्ञाने तत्त्वकौण्डिन्याये
अप्राप्त्यायैव सति इति चारितार्थं इत्यनेन यावज्जीवो
(एकावः इत्यत्र) 'इ' भाष्ये : 'इत्येहिंतायाम्'
इत्यादिमिहिंतायाप्राप्तिः । (मूतिः ५. २३९) ।

तत्त्वकौण्डिन्यायेन हि विशेष्यविशेषणद्वयप्रतिपत्त्यावधारण-
संज्ञितमप्राप्त्याऽन्येदकस्याप्राप्तिरिति कालेन उ-
च्यते : (अन्वयं चेत्यत्र) भाष्यवदः । (मूतिः ५.
२३९) ।

* 'कविप्रमाणविरुद्धेऽपि' इत्यत्र अपवादस्यास्य
यावज्जीवोऽपि अन्यत्र अपवादस्यः तत्त्वकौण्डिन्या-
यामप्राप्त्यायैव सति इति भाष्ये एव इति चेत् ।
तत्र शोभनम् । (मूतिः ५. २४४) ।

तत्त्वकौण्डिन्यायस्य अनित्यत्वेन । (तत्त्वप्रकाशिका
५. ७६) ।

* तत्त्वकौण्डिन्यायः । अयं सामान्यज्ञानस्य विरोध-
ज्ञानेन याये एव प्रवर्तते । यथा 'ब्राह्मणेभ्यो एषि
दीपतां तत्त्वकौण्डिन्याय' इत्यत्र कौण्डिन्यायः ब्राह्मण-
प्राप्त्या साहचर्ये. २२२. * तत्त्वकौण्डिन्यायः । तत्र
मन्वाद्येभ्यो विविधं यतःसामर्थ्यं पारितोषिकमप्राप्त्या
तत्त्वकौण्डिन्यायेन मन्वाद्येभ्यो स्यात् इति न च
वाच्यम् । परिसर. १।१।१२. २. * तत्त्वकौण्डिन्यायः ।
'एषि ब्राह्मणेभ्यो दीपतां तत्त्वकौण्डिन्याय' इति । अत्र
ब्राह्मणवार्तिकेनेदकस्यावपादानुपपत्तिः तत्त्वज्ञानेन पारितोषिका
कौण्डिन्याये तदाचा व्यतिरिक्तः । यत्र परं दधियानं अत्र
(ब्राह्मणवार्तिकमप्राप्त्या विविधं यतःसामर्थ्यं विरोधमात्रं
जायते) कौण्डिन्याये भाष्येति तत्त्वकौण्डिन्यायेन

(स्यतिविरोधोद्देशेन विधीयमानेन भौतेन) सकृदानेन विरोधात् वाप्यते । दुपु. १०८।१।११ पृ. २०५७.

● तत्त्वसौण्डर्यन्यायः । 'ननु चाष्टतिपक्षेऽपि व्यक्तावेव क्रियाक्रिये । अस्यार्थे संभवात्तेन क्रियार्थेयं विचारणा ॥ यद्यप्येवं न येदोऽस्ति चेदार्थकरणे नृणाम् । दधि विमिश्रय इत्यादौ फलं लोके भविष्यति ॥ व्यक्तियक्षे विकल्पः स्यात् सौण्डर्ये दधितत्त्वयोः । सामान्यवाक्यदौर्भन्यात् तत्त्वमेवेतरम् तु ॥' वा. १।३।१।३१ पृ. ३०७.

● तत्त्वसौण्डर्यन्यायः । नहि एकस्यैव अक्षरस्य त्रिचित् प्रति सत्त्वायाः, किञ्चित् प्रति असत्त्वमिति गुण्यते । तेन 'दधि आक्रमेण्यो दीक्षा लक्ष्म सौण्डर्याय' इत्यादौ प्रतिश्रावणं शास्त्राभावात् एकं शास्त्रम् । तत्रैव सत्त्वलोचनेन सौण्डर्ये नास्ति इत्यवधारितं, ततो मादरादिभ्यो अम-
दुग्धिः । अथ लेख्यसि, ततः सौण्डर्येऽपि भवितव्यम् । अप 'तं प्रति नास्ति, इतरम् प्रति अस्ति' इत्ये-
तदपि एकवस्तुमिति विपक्षेवादिश्यामाकम् । न चात्र प्रतिपक्षेभ्यो विरुद्धे, येन संभवश्च इहाप्रवृत्तम् अविरोधा-
भ्याम् । न च सकृदप्यक्षमाकम्वात् दशम्येदेऽवगम्यते,
येन 'अन्यस्यैव अक्षम् अन्यस्य चाक्षम्' इत्यभि-
धीयते । व्यक्तियक्षे च कदाचिदेतद्वदेत्, आकृतिपक्षे
तु निषेधकत्वात् युक्त्येकमेव चाक्षं प्रयत्ते । तस्मात्
शास्त्रान्तरं व्यनयमानि दृष्ट्वा मृगदृष्ट्याऽऽविबदेव
पामाणावद्वाङ्मतेः 'मतेन श्रुतिः पूर्वगतितेनकारि-
कत्वनया ज्ञाता' इत्यप्यवस्यति । तस्मात् मादरादिप्रति-
वेत्तावापुत्रावाऽपि सौण्डर्यवृद्धिः प्राप्तिरिति सिद्धिः
कथयितुं कथानुपपत्त्यर्थं कथितं भवति । १।३।१।१५
पृ. ८१०-८११ ● तत्त्वसौण्डर्यन्यायः । यतो अत्र
श्रवणविषयः 'आक्रमेण्यो दधि दीक्षा लक्ष्म
सौण्डर्याय' इति । तत्र नरुधिरिर्न दधिरिधिरिष्यते
प्रदर्शितम्, इह तु (पत्रेतिषु वेद्यकमहं करोति नातु-
यात्तेषु इत्यत्र) प्रसिद्धैकत्वात् प्रसिद्धे तस्य वेद्यकमहं
चान्यतोऽप्यनेन तत्तिरेयेन निषेधकतौ वदितिर्येष
णीयः । भागवती. १।३।१।१५ ब्र. सू. ७ तत्त्व-
सौण्डर्यन्यायः । यथा 'दधि आक्रमेण्यो दीक्षा लक्ष्मं

सौण्डर्याय' इति । तत्र आक्षेपश्चन्देन आक्षेपकतिः
वर्तमानत्वात्, सौण्डर्ये व्यक्तितरे । न च सौण्डर्ये
अप्यर्थं विद्यते । (चदेवा-) न च सौण्डर्ये परतु
नियते अत्रानुसामान्यात्, यत् प्रयत्नेन दृष्टिना सन्तः
प्रवर्तन् । नस्तान् सौण्डर्यवृद्धेन विरोध एवोच्यते ।
अपिच वाक्यार्थे पदचनमिदम् (सौण्डर्यन्यायार्थं गोत्रं
इति) । वाक्यार्थेभ्यं न सामान्यं प्रयापयति । तस्मा-
द्विरोध एव चन्देनोच्यते । तत्र चान्तरे एव कार्यम्,
इतरस्मिन् सामान्येन । विरोधः प्रकरणादिभिरन्येनैकत्वः ।
तस्मात्तत्र विपर्ययः । इह तु संनिर्वाहः । अनेन न्यायेन
विशेषभुक्तेन गार्हपत्येन (जलीयंयवेतु) आहवनीयो
वाच्यते । दुपु. १०८।१।११ पृ. २०७२-७३.

● तत्त्वसौण्डर्यन्यायः । 'दयपहाप हि दयत्यतो
सामान्यार्थनिवृत्त्यनाः । दधितत्त्वविधानादौ
सौण्डर्यवृद्ध्यादियु ॥' विरोधेन हि सामान्यस्य
वाच्यमाकृतो आक्षेपश्चन्देन सामान्यवशक्तिरुच्यते ।
तस्मात्, क्रिया, वचनौ १५.

● तत्त्वधिकरणम् । तत्त्वमुक्तिः । तत्त्वशब्दम् ।
एवमिदमादि गैरिकं कर्म शास्त्रं चत्त्व सामान्यनिवेदिते
न निवृत्तः ॥

लोके कर्माणि वेदवत् ततोऽपिपुत्रपदानम् ।
६।२।४।१७ ॥

आप्यम्— येन विष्णुः पञ्चसुक्राणां भवति चक्रे
रथो वा । सीता अथ फलेच्छा, अशान्तिरिति वा फलम् ।
तत्र संदेहः किं तेन निषेधः परित्यागविषयम्, जन
इच्छा उत्सह्यवर्था । किं श्रुतम् ? लोके कर्माणि
एवजातीयानि उत्सह्य परित्यागविषयानि । दधेः
वेदिकानि, तत्रैव तानि निषेधकः परित्यागनीयानि ।
कुतः ? ततोऽपिपुत्रपदानम् । तत्त्व तन्पुत्रपदानं
प्रसिद्धमस्ति । कुतः ? शास्त्रम् । आश्रयते हि तत्र
शास्त्रम् । अत्रापि देवतन्त्राणां अप्रोक्तित्वे पूर्वेषां
दिशि एव देवतः इतरम् एता इति । यथा शास्त्रवदे
देवतन्त्राणां तत्रात्म्यं अप्रोक्तित्वात्मानं शिष्टविषयम्,
एवमिदानीं यत्पुत्रमस्ति ।

वि. १।१।४. * तद्धणादीनामनुजनं नास्ति सप्तमे
ख्येयात्वात् । भा. १०।१३३३७१-७२.

* तद्धातं पठितम् इत्यादिस्मृतिः धर्मं प्रमाद्यम् ।
भा. १।१।१२-२२ पृ. १६०. * तद्धातानि पठेय
कारण, न धर्मवैयर्थ्यात् (पठेयकारण न धर्मव
था ! के.) । १।१।२२ पृ. १६६.

* 'तण्डुलान् विनष्टि' इति धेयणस्य नियम-
विधिः, नानुवादः दर्शयमाणोः । भा. ४।१।२१।२६,
* तण्डुलेषु प्राकृतश्रीहृदयव्यक्तनिष्पन्न विनेष्टी
वाचः । १०।२।१३०. * तण्डुलवापसन्ने चान्य-
द्यब्दस्योद्देशः (वाक्यानामर्थः) । माहव्य धेयवायेप्रधि-
वायेऽस्तीति । कृष्णचित्तोपम् । पृ. १।१।२१।३७-३८
अर्थकं २. * तण्डुलनिर्गुणित्वेनानुजनमव्यवहित-
म्यम् । यदि वृद्धेयं मुक्तस्य उपमानित्वमेव कृत्वा
उच्येत, यत् कार्यं तत्रैव निर्वर्तते । भा.
१।१।१।२७. * तण्डुलपेणं गुणधर्मः, तण्डुलः
संज्ञार्थः । वि. २।१।४. * तण्डुलप्रक्षालनमिनयनान्तेन
कृष्णामिनाकरणादिना अनुसमयः नास्तीत्येषु । भा.
५।२।७।३-४५.

* तण्डुलप्रक्षालन्यायः । साहस्री. ११६ ।
विधिविधेयोऽयम् । उवाह मितक्षरणां विनागहः
(२।११६) 'तण्डुलानां प्रमुख्यानि विधिः श्वेद-
मोदितम् । वीरे तु तण्डुला देवा मान्यस्वेति विनिश्चयः ॥
तण्डुलान् कारयेत् शुक्लान् जलेनोपन्य कृत्वा ।
मूत्रमेव भागने कृत्वा अग्निस्त्रिधाप्रत, दधितः ॥ (देव-)
तानोत्केत संमिश्रान् दधौ वैतृ खायेत् । प्राहृष्टुलो-
तोषितं दनात् धितोतेति तत्राकम् । (देवश्रमंतापने दण्य
शिरसि स्थापितं तदयम्) । तण्डुलान् भक्षयित्वा
(पान्तान् शिञ्ज्) तु घने मिथीयेत् ततः । शिथिलस्य
तु मान्यस्य अभावे भूर्ज एव तु । मोदितं यथ द्रव्येण
हनुस्तापु ॥ दधौते । मार्गं च कम्पने यत्नं तपस्तदं
सिद्धिरिति ॥' इति । के.

* तदानीतोः संसारान्ध्रदेवान् (५।२।८
अ. सू.) इति न्यायान् करणमुद्रावरणं अन्धमनः
उक्तानुपायिभूतं शिष्टं धीरुत्तरार्धशरि अन्नीर्त्यम् ।

(तत् तेजमादि भूतहृत्तमं आ भवीते; आ संसारमेवाह
अवतिष्ठते, 'नोमिम्ये प्राप्यते' इत्यादिना संसारस्य
मोक्षत् प्रकृ व्यपदेशत् इति न्यायसूत्रार्थः) ।
पञ्चीकरणवार्तिकप्रमाणं ६.

* तद्विष्टं विदुषां लोके समामन्यासधारणम् ।
एषोष्यदंगनपूर्वकविस्तरवन्नं स्वाङ्गातः प्रविशदतीर्ष्य
भोद्वध प्रतिपत्तिर्लोकं प्रवेशनं 'तद्विष्टं विदुषां' इति
न्यायेन स्पष्टम् । सु. पृ. ५४१.

* तदुपहृत उपहृत्यन्तेत्यनेनानुशापयेद्विज्ञान् ।
३।५।१।४१ ॥

विज्ञानवत्त्वम् । परोक्षिमे खेमसोप. अनुशापेन
मद्यवित्तव इत्युक्तं पुराणिकरथे । तत् अनुशापनं किं
लौकिकेन वाक्येन वैदिकेन वा इति संदेहे सम्पते ।
'उपहृतः, उपहृतः' इत्यनेन वैदिकतन्त्रेण तत्
शोममद्यं अनुशापयेत् । विज्ञात् मान्यजिज्ञात् । मन्त्रे
अनुशापनिर्णय स्पष्टम् । के.

* तदेकपात्राणां रायवायात् । ३।५।१।४३ ॥

विज्ञानवत्त्वम् । तदेतिखेमे खेममद्यं अनुशापेन
अनुशापेन च कर्तव्यमित्युक्तं प्रकृतं । तत् अनुशापनं एक-
पात्राणामेव स्थात् । एतेनैव पात्रेण यदा अनेके मन्त्रपति
तदेव कर्तव्यमापवति । समवायात् अनेकेषां एकस्य
वहस्यन्वात् । लोके सहभोजनादि आचरितुमात्रः
चित्तमन्यसाजुह्वलति । अत्रापि एकान्ते शोमे पीय-
माने कदाचित्त्वेन पातव्यमन्यः तिष्ठेत् । ततानुशापनं
तत्रैवति । तथा अथै पातव्यं मया अपेक्षं, कदाचिदं
अभ्यधिकं न्यूनं वा पियेवं तदनुशापमर्हतीति । एकत्रैव
वा पात्रं भक्ष्यं सह आचर्येह तत्र चित्तमन्यं अपात्रं
इति संभवती अनुशापनम् । तस्मात् एकत्रात्रैवेव विज्ञात्
एतत् न्यूनं, न मितपात्रम् । एकं कथं येषां विज्ञात् ॥
एकपात्राः कनिष्ठ इति बहुवीहिः । के.

* तद् गुणास्तु विधीरेत्तत्रिभागात् विपा-
नार्थे, न चेदन्त्येन शिष्टा । १।४।६।११ ॥ (इति
न्यायः) ।

" यदमेयोऽष्टाककालोऽपामाख्यं पौर्यमास्यं
वाप्युतो भागी " इति उक्तं अनेके किं गुणविधिः,

इत्यभिप्रेषणं एव चतुराश्रयम् । विद्वान्ते तु आग्नेय-
पदस्य गुणवचनभावात् आग्नेयपुरोडाशस्यैव चतुर्धाकरण-
मिति । सूर्यं ॥ विधान्त्ये तद्विधान्ते आग्नेयपदे अवि-
भागात् तद्विधान्तरूपम् इत्येवमासीत् । अत्रिपुत्रोदाशात्पि विविधविधाना विधी-
यन्ते । तत् पूर्णं गुणः (च) न चेदन्त्येन विद्याः
विहिता इत्यर्थः । तौता.

● 'सहित्यं सवितीर्षा हि' (तत् नियम्)
(१।१।१०) । तत् सप्तमोमचमर्षमर्थे विद्वान्
मोमचमर्षाण्यर्थे, तत् पूर्णमभावात् इति । यथेति हि
'सहितम्' इति । पा. १।१।१५०.

● तत् प्रकरणे च तत्संयुक्तमभिप्रेषात् ।
१।१।११६ ॥ प्रकरणे च तत्संयुक्तं कर्म तत्र
निर्यते विदित्ये, न शब्दे प्रत्ये वनेति, तथैवा भुवि-
प्रकरणस्यवस्थानामविरोधात् शुद्धप्रकरणमिति चेत्
विरोधात्पक्षः । इत्येवं सत्यमेव तत् इत्यवस्थाहीकारेण
प्रकरणस्य । सु. ३. १३४८ । तत्संयुक्तमेतत्
मनुष्यव्याप्यमिति । सु. १।४५.

● तत् प्रकरणे यथाऽन्येऽनारभ्यवादाः ।
१।१।५।१४ ॥

अत्रापि विदितमाधानं किं प्रत्यक्षम्, किं
सर्वकर्माणि इति पदेरे पूर्वशब्दे भवेत् । तत् व्याधानं
प्रत्यक्षं तद्विधानं सर्वमेव । कर्मान्तरे ॥ पुनः पुनः
कार्यम् । यथा अन्ये अत्रापि यथाः 'यथा वर्णायी
लङ्घनमिति' इत्येवमादः प्रत्यक्षार्थः, यथा अत्रापि
विदितमाधानमिति प्रत्यक्षमेव ।

सर्वार्थं याऽऽधानस्य स्वकाश्रयम् । १५ ॥

पूर्वशब्दस्य निधनार्थं वाच्यम् । न प्रत्यक्षमेव
आधानम्, किन्तु सर्वमेव सर्वकर्माणि । आधानस्य
स्वकाश्रयम् । सः सर्वः कालो यथा तत् स्वकाश्रयम् ।
आधानस्य स्वकाश्रयेन यत्नो विदितः स्वकाश्रयः कर्तु-
मिति याऽऽधानस्य निधनमिति । यदि प्रत्यक्षमेव स्वका-
श्रयम्, तदा य. प्रत्यक्षे कालः स एवावधि कालः
-स्वकारि न स्वातन्त्र्ये विदितः भावः । स्वकाश्रयानु-
'नेद' प्रत्यक्षम् । अत्रापि सर्वार्थम् । आधानमन्य-

यम्, अत्रापि सर्वार्थः इति आधानमैव सर्वार्थम्
वेदितव्यम् । के.

● 'तथा आग्नेयं फलार्थं निमित्तं छात्रा
गन्ध इत्यनुपदेति एवं धर्मं चर्चमाणं अर्थं अनु-
पदन्ते' इत्यापस्तम्बोक्त्यावात् स्वार्थमनुपदी-
यानेषु प्रत्यक्षे, तत्रापि गन्धे सप्तविधानुपदेः । नैशन
पक्षः अन्येन नान्तर्यामिना विद्यमाने पक्षे ।
परिमलः. १।१।१६।१६ म. व.

● 'उपोऽहं सोऽग्नी, ओऽहं ओऽग्नी' इत्या-
दिप्रत्यक्षेः तत्रापि सवितीर्षावाच्यः । सु.
५.१०.१०.

● तत् सर्वार्थमभिप्रेषात् । १।१।१६।१६ ॥
'विद्वान् पूर्वशब्दः करोति' 'वा' अत्रापि प्रत्यक्षे
विदित्येव 'वेत्' इत्यादि कर्म किं सर्वं पूर्व शब्द-
पक्षे एवम् वा विदित्येव वाच्यमिति विचार्य पूर्व-
पक्षमाह । तत् विद्वान् विदित्येव कर्म सर्वार्थं सर्वं
तं भावं व सर्वार्थं स्वार्थमभिप्रेषात्स्वार्थमिति वाच-
यति अत्रापि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षमभिप्रेषात् । विदित्येव
च आधानमभिप्रेषात् ।

एकं वा चोदितव्यम् । १४ ॥

अत्रापि पूर्वपक्षे प्रत्यक्षे विदित्येव । वाच्यम् पूर्वश-
ब्दस्यार्थः । न सर्वं कर्म वाच्यमिति विदित्येव
प्रत्यक्षे । तत्रापि एकं पक्षे विदित्येव । चोदितव्यम्
'करोति' 'करोति' इति चोदितव्यम् । प्रत्यक्षे
प्रत्यक्षे एकस्याव्योदनात् निधनमिति चेत् न वा भवति
प्रत्यक्षे संकल्पमिति । तत्रापि एकदा निधनमभिप्रेषात्
वाच्यमिति । के.

● तत् सर्वार्थमभिप्रेषात् । १।१।१६।१६ ॥
गौणं पक्षं प्रत्यक्षे आधानं विदित्येव । तत्रापि
तत् पक्षं च पूर्वपक्षं सर्वार्थं करोति पक्षो दुःशरी-
च स्थात् । अत्रापि गौणं पक्षं च पूर्वपक्षं
विदित्येव अनुपदेति । अत्र वा 'सर्वार्थमिति' इति
विदित्येव सर्वार्थं अत्रापि । तत्रापि सर्वं पक्षं
सर्वार्थम् इति पूर्वः पक्षः ।

चरी याऽथोक्तं पुरोडासेऽथविप्रतिषेधान् पक्षौ
न स्यात् । ३६ ॥

पूर्वपक्षं वागबदेन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । वीष्णी
पेपणं चरी एव विप्रोचते । पुरोडासे ॥ अथोक्तं अर्थेन
प्ररोचनेन पुरोडाशनिष्पन्नत्वेन उक्तं प्राप्तमेव । नहि
पेपणं विना पुरोडाशस्य विप्रतिषेधवति, इति न तस्य
विशामवयवम् । अर्थेसिद्धं तत् तन । अथ एवौ
यस्य न अर्थेसिद्धम्, तथापि एवौ पेपणं न स्यात् ।
अदेविप्रतिषेधात् इदं वागबदरूपस्य अदेस्य विप्रति-
षेधात् पेपणेन विप्ररोचनञ्चाह । तस्मात् पेपणं सर्वार्थ-
मेव, न सर्वार्थम् ।

चरापरीति चेत् । ३७ ॥

वीष्णी पेपणं इदं वागबदरूपे विनाशप्रसङ्गम् पक्षौ न
कर्तव्यं चेत् तर्हि चरी अपि न स्यात् । नेत्यनुवर्तते ।
अन्वोन्मात्रप्रकृत्यविशदवाको हि चरमेवति, पेपणे तु
यत्नायः प्रायः । इति चेत् पूर्वपक्षी मूढात् ।

न, पत्तिनामप्याह । ३८ ॥

पेपणे चरी पेपणे कृतेऽपि न अर्थेविप्रतिषेधः ।
चरत्प्रसङ्गस्य पत्तिनामप्याह । मण्डलप्रकृतिकल्प- अन्व-
स्थासितलोभविशिष्ट-अन्तर्गतप्रकृत्यरूपस्य या पत्तिः
तस्याः नाम चरति । एष्वर्थे अदमाकृष्टान् पेपणेन
विशदयत्य वापेऽथ न दीयते । तन्मात्रार्थविप्रतिषेधः ।
तस्मात् वीष्णुपदार्थे पेपणम्, न उपाधिमिति सिद्धान्तः ।
के

तु तत् सर्वार्थप्रतिषेधात् । ३९ ॥ ३९ ॥

तत् सोमेन्द्रवरुणं कर्म सोमस्तनप्यादि क्रियमाण
सर्वं आदिजि यात्रमाने न वमने स्यात् । अविशेषात्
विरोधस्य 'अकृण वमने प्रायश्चित्तम्' इति अत्राप्याह ।
इति पूर्व पक्षः ।

स्वामिनो धा, उदर्यत्वात् । ३५ ॥

पूर्वपक्षस्याशुपर्वो वक्ष्यन् । स्वामिनो यत्रप्रत्यक्ष
सोमवमने सोमेन्द्रशत, स्यात् न कृत्रिमो वमने ।
तदर्थेनाह यत्रप्रत्यक्षत्वात् कर्मो यत्र सोमो वम्यते ।
तस्मात् यात्रमाने वमने सोमेन्द्रशत, इति सिद्धान्तः ।

सिद्धदर्शनाच्च । ३६ ॥

'सोमपीथेन वा एष व्युच्यते यः सोम वमति'
इति सिद्धस्य दर्शनात् यात्रमाने सोमवमने सोमेन्द्रशतः
स्यत् । ननु-इति स वक्तव्ये तस्य सोमशानात् ऋद्धिः
समुद्दिः कार्यतीक्ष्ण । नष्टेगुण्यत्वात् नृदिश्राशङ्क्यते ।
विशत ऋद्धिः स्युद्धिः कल्पमात्रः हानिः । स्वामिन
एव च तदुपममपि, इति तदर्थेवेतिः । के.

तानि द्वेयं गुणप्रधानभूतानि । २।१।३६॥

अवगतमेवत् भावशब्दाः प्रधानकर्मणो वाचका इति ।
अनुपपन्नस्य वाचकशब्दाः यद्वति ददाति ज्ञोति इत्येव-
प्रकृत्य, अत्रान्विति रोनिमि पितृति विद्यापयति इत्येव-
मत्प्रत्यक्षः । तेषु संवेदः किं एव प्रधानकर्मणः अविद्यायाः,
उत केचित् गुणकर्मणः इति । यावाप्येव, अपूर्वमिति
नृपपद्विदे सर्वेवायेव आसन्नवदना भावाप्येवविशेषात्
सर्वेभ्य एव अपूर्वप्रकृतौ इदानीं तत्रप्रवादायै गुणप्रधान-
विशेषः क्रियते । तत्रापि पूर्वपक्षिणोऽभिप्रेतः- यथा
यद्वति ददाति तद्विदित्वास्मिन् भवना मांभ अपूर्वमेव
प्राप्तव्यस्य संनिविद्यतात् ददाति प्रयोजनतया साधनम्,
तथा अत्रान्विति रोनिमि पितृति विद्यापयतीत्यादिभ्यपि
आत्रनामस्यम् अपूर्वमेव प्राप्तव्यस्य प्रयोजनतया साधनं
युक्तम् । अतः सर्वेकमेव प्रधानकर्मणोऽवशिरोपात् । तन्तु
'वीक्षितवद्वि' इत्यादिषु द्वितीयाश्रया प्रीतिप्राप्तयेव
सममिष्याद्विषयतादिनिर्वाहपक्षेण प्राधान्यनवगमने ।
अतः तत्र कर्मणः प्राधान्यमेव । नैवम्, अत्रैवैव-
द्वितीयायाः प्राधान्याविधानमविचारम् । तथाहि, लोके
तान् 'उपाध्यायाय या इदानी' इत्यादिषु भवन्-
पितृकर्मण्यपि द्वितीया हस्यते पर । तथा वेदेऽपि
सकृदाकृतेकप्रत्यक्षेषु, 'सकृन् भुङ्क्षते' 'एककाले
जुहोति' इत्यादिषु द्वितीया भूयते एव । न च सकृ-
दीना प्राधान्यमिति । अतो नाम द्वितीयाश्रया प्रीति-
दीना प्राधान्यमवगम्यते इति । न न शक्यम्,
वैतुष्यरूपशोषकारद्वारेण सामप्रतिषेधे समवर्ति याया-
दिना अपूर्वकर्मण आराधुषकारकतमपुनरिति । यतो
वैतुष्यार्थत्वेन अत्रावतिषेधौ कति हृष्टार्थः सामप्रतिषेधं
न गच्छति, निषेधेन अत्रावतिषेधः । न च प्रमाणा-

प्रयोजनं तु पूर्वस्मिन् पक्षे प्रैयस्त्रयेऽपि चरौ ग्रीहयः
उत्पादा अवपातार्थत्वेन, सिद्धान्ते नोपायाः ।

या—यैः पुनः इत्यं उत्पादते यथा आधानेन गणयः
अज्ञाप्यते क्रियते वा, यथा वक्षणेन कृतिना, संस्क्रियन्ते,
यथा अतद्विनिर्वा ग्रीहयः, येषामेव तद्वृत्तयः (तद्वृत्त-
विधानं) । तानि वृत्तयानि प्रयोजनवद्वृत्तयस्त्वस्मिन्
ईदृशतयात् । यथा (तु) दृष्टयैव दृष्टयैव वा अज्ञाप-
यति तुरपयत् स्मृतीयेत, तदा हि प्रयोजनं चिन्तायाः ।
स्मृत्पक्षे । प्रैयस्त्रयेऽपि चरौ अतिदेशप्रसङ्गो ग्रीह्याधानक
एव अवशिष्टः, कर्तव्यः पूर्वपक्षे । कुतः ? 'प्रधाने हि
क्षुर्तं ब्रह्मं नास्ति ब्रह्मस्य जायते' । प्रधानेऽप्यान्य-
था तेन हन्तौ स्यात् ग्रीह्याधानम् ॥' सिद्धान्ते तु
जायते । कुतः ? 'प्रधानीयविकं ब्रह्मं संस्करितं
पुन्यते । तेन हन्त्यादिभिः सर्वैः संस्करितव्याः
मिषद्वयः ॥' तत्तु च पूर्वपक्षेऽपि प्रधानमनुग्रीह्या-
अवशेन प्रकृतौ अद्वैतज्ञानवत् प्रैयस्त्रये चरौ प्रयोजनेन
अज्ञापमाणं ग्रीहीन् अवपातो न लभते । नैतदेवम् ।
'सुखो हि ग्रीहिर्निगम्यः शाखाद् यागप्रापयतयोः ।
याजिनोऽप्यादि सुखं च ज्ञापयोजकलक्षणम् ॥'
'ग्रीहिर्निगम्यते' 'ग्रीहीनवृत्तिः' इति तुल्ये बोधने,
तत्र एवं प्रयोजिका इव न इति नान्वि विरोधेनः ।
न च शास्त्रिणादिना अवहन्तेः अनुनिष्ठादित्यम् । न च
पदमन्वत् (एकहायव्याः सप्तमवदत्त) परमनुक्तवृत्तै-
रुत्पत्तयेन निराशङ्कत्वम् । न च पक्षदेशद्वयवृत्तमर्था-
दिवत् । नहि 'पुरोडाशकालेन' इतिवत् अर्था-
मिधानकर्मत्वम् । तस्मात् अवहन्तिनामि प्रयोजकः ।
न च अस्मिन् पक्षे निरोधगते यागार्था एव ग्रीहयः
अवहन्त्याः, लौकिकैरपि कर्मसिद्धयसिरोपात् । न चात्र
प्रकृतप्रदेशे प्रमाणम्, प्रकृतवशा अविशेषकत्वात् । न
च गतिरज्ञात् विरोधः, 'वृत्तेषु नापिस्वरः
स्वरः' इति न्यासात् । (वैराग्यार्थेन अविज्ञानस्य
नयनानिर्गमस्य विशेषकत्वनिष्ठत्वात् न प्रकृतप्रदेशे
प्रमाणसिद्ध्यै । सु. ४. ६२६) । ईदृशतया तु
लौकिकज्ञानवैकल्येन (आनन्दप्रतीतिस्तु आनन्दवैकल्ये
न इति सुदिनम् । यत् तु सूचीपन्तं गन्तागदे)

अर्धमात्र्यात् अर्धव्यापनविरोधत्वेन कथञ्चित्
प्रकृतप्रदेशे ज्ञेयेन मविशति । न च आद्यदुष्टप्रकरणे
अवहन्तेः यागस्यैव लौकिकैः साधमानस्य विविधा-
गमनं इति श्रौतत्वात्, ग्रीह्याधानप्रदेशे च पुनः ।
(स्वयं प्रयोजनान्तर्गताह—) धर्मभावं च तदा अवहन्तिः
सर्वोपाधानवन्तिवत् सङ्गदेव च कर्तव्यः, न आ
तद्वृत्तनिर्वृतेः । प्रधानग्रीहीणा न दक्ष्णादिभिःपि
तद्वृत्तविधानः स्यात् । सांन्यायोरुपादानाद्व्यपनपि वाच्य
प्रत्यक्षावशेषत्वात् तथा स्यादिति तद्विनिर्वापि प्रयोजकः
इत्यप्येवमि प्रयोजनानि । (भूमि प्रयोजनानिःपुनानि ।
आदिशब्दात् यवपक्षेऽपि ग्रीहीप्रयमेव अवपातः, अज्ञा-
मेव च इति प्रयोजनत्वम् । सु. ४. ६२६) ।

या— अज्ञापकमेतदनुगम्यतेतदनुसरणं कर्तव्यं
इति स्थितम् । तस्यावपातः क्रियते ।

सोम— आन्याधिकारवैकल्येन अन्त्य संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— तानि आन्याप्यतानि गुणकर्मप्रतिपादकानि
प्रकृतमन्वैरविशदकानि इत्येवं द्वैवं द्विधा इति ।

वि— 'अवज्ञातविद्याऽपूर्वतुल्यं विद्यते न वा ।
यत्रत्यादिबदनेन कथयति यथैवत्यंशः ॥' इति वृत्त-
विरोधे तु नापूर्वं इत्यतः प्रकृतः । स्यात् यत्रत्यादिरेवार्थं
निगम्यपूर्वकं न च ॥'

आह— 'ग्रीहीववहन्ति' इत्यादौ पूर्ववदेव अव-
पातस्य फलभावनकत्वात्प्रविशत्वात् । तस्य फलं तु
ग्रीहयः, अज्ञानवत् । अत्र चैवगुणम्, तद्वत्तत्त्वस्य
लोकसिद्धत्वेन अविशेषत्वात् । नापि पक्षे दक्ष्णादेरपि
अर्थप्राप्तयेन तस्याप्युचित्यो निश्चयः, तस्यापि वैकल्यत्वात् ।
न च तस्यादृष्टार्थत्वम्, अदृष्टस्य अवशेषकत्वं-
ग्रीहये शाब्दावपातदेव तत्कारणवित्यात् । अतो-
ऽदृष्टार्थमेव लक्षणम् । तदपि चात्र न ग्रीहिनिष्ठम्,
नान्तर्निष्ठं नपि अज्ञानत्वेन एवमविज्ञानं नत् ।
अतः पूर्ववदेव ग्रीहय एव अवपातार्थः इति ग्रीहि-
विशिष्टोऽवपात एव अदृष्टार्थेणादुत्तरकत्वेन सिद्धो-
यते । इति प्राप्ते, इति संभवति अदृष्टस्य अन्त्यवपातम्
विगुणीमात्रः एव अवज्ञावपन्नम् । न च तस्यादृष्टार्थ-
प्राप्तयेन सिद्धिर्गण्य, दक्ष्णावपातवत्तद्वत्तत्त्व-

निषमरयेन अरपाताभित्तस्य आहृष्टार्थे निषेधत्वात् । अत एव कृष्णलक्षरी अवपाताभावे तस्य स्तोत्रः । वस्तुतस्तु श्रीरम्य अवपाताभावेऽपि ततः पूर्वपक्षस्या विपरीताभावे निषेधत्वम् । अतश्च आक्षेपप्रतिबन्धत्वात् दन्तादि-
स्पाहृष्टिपक्षे निषेधः पक्षम् । वैतथ्यस्य च दृष्टेनापि ज्ञायमानत्वात् । देवर्ष्यशब्दा तु अवपातादेर ग्रीहि-
निष्ठादृष्टस्यापि सप्ततिरूपनाजितकर्मत्वात् । तददृष्टस्य च जन्मत्वमात्रं तत्रशब्दात् कल्पयते, न तु प्रयोजकत्वमपि, दृष्टरूपे वैतथ्ये एव लक्ष्यत्वात् । अतः कृष्णलक्षरी वैतथ्याभावे ततोऽपि । आर्थिकविवेकप्रकारत्वात् एकक दिक्षीयैव वा जन्मत्वोक्तैः नादेयोदोदयता । तत्तददृष्टस्य च द्वितीयदिक्षीयप्रसङ्गप्रमाणेन श्रीरामदिनिष्ठाप्रवेग अवपातेः तत्तदेवैव समर्थनकारकता, नान्यथावेन । अतश्च अवपातस्य तददृष्टिद्वयीभावोपपत्त्या अपूर्वधापनीभूत-
श्रीपुरुषोत्तम विद्याभावात् सिद्धं संस्कारकर्मत्वम् । प्रयोजनं चानामैक्यपक्षेन श्रीप्रवृत्तमरपाताद्यमुपादेयं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति ।

मण्डन— 'संस्कारकर्मैव किलावपातः ।'

होकर— 'आहृष्टातदेवमित्यं नः ।' ४. 'मपातं कर्म' इति तत् ।' ५. 'गुणकर्मात्तरं' इति ।' ६. (पञ्चमपक्षस्याः द्विविधावधानस्य लक्षणमुक्तम्) ।

० भावायाधिकरणे अपूर्वं सिद्धम्, भाववैयस्य अपूर्व-
जनकत्वे प्रत्यावेदप्रपञ्चमिति च, तदपराधार्थं तानि-
द्वैधापि चरन्तम् । की. १. १. १. १. ०. तानिद्वैधाधिकरणे
द्वयोपकारकं गुणकर्म, अदृष्टोक्तकर्म प्रमाणकर्म इत्युक्तम् ।
पु. ० तस्य अपूर्वमुक्तत्वे अपूर्वविवेकप्रमाणक-
मेत्यागा च न प्रमाणादिवददृष्टात्, तानिद्वैधमन्त्रा-
धिकरणत्वादी निरुक्तत्वात्, नित्यं श्रीरामकविद्वत् ।
सोम. १. १. १. १.

॥ ने सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्प्रवचनं स्वसंलत्वान् ।
॥ ॥ १. १. १. १. ॥

माहरीसिका कुरुते च 'अत्रयत्र रत्नल-
भात्' इति मूले पृथक्त्वेन यदीत्या अन्तरागमैर्वा-
न्यायेन अपि प्रमाणान्तरैर त्वम् । पूर्वपक्षे उत्पन्न-
यदीत्या सिद्धान्तप्रत्ययेन च तत् स्वीकृतम् । योनिः

कारैरपि 'अधिकरणान्तस्त्वोक्त्यापप्रतिपादितानुमित-
पूर्वतः सिद्धान्त एवार्थं सूत्रावयमेदेनोच्यते ।' इत्यु-
क्तम् । परन्तु मूलमेवेन इत्युक्तम् । तत्रावयमेदेन
इत्येवोक्तम् । तेन माह-कुरु-वत् निर्वं स्वं ज्ञातिहारा
न मन्यन्ते । मध्येऽपि 'वागवयम सर्वाणां इति उपनि-
षत्मेतत्' इत्युक्त्या सिद्धान्तत्वमेव तस्य सूत्रावयमस्य
स्वीकृतम् । उक्तानुमेन अमिषिषे किमपि मोक्षं
इत्यपि च तदनुवर्तते सुकरोर । परन्तु 'वागवयम
स्वसंलत्वात्' इति वाक्यस्य पित्र्यमूलं भाववार्तिक-
कारो नानुमन्यते ।

ज्योतिषोमे ये कृत्विः स्वामिस्तद्वाः । इत्युक्ता वै
सर्वे सर्वार्थाः स्युः । वागवयमस्य यो मत् कर्तुमिच्छति
सोति च, च तत् कुर्वन् । न तु तत्र काविद् अयस्य ।
कुनः ? प्रयुक्तत्वात् प्रतिकल्पे वागवयमस्य दीक्षितत्वात् ।
इति पूर्वः पक्षः । अथ सिद्धान्त उत्तरमूले गविष्यति
'सर्वलोकात् कर्म' इत्यत्र । अथ अन्तरागमिनी-
न्यायेन अमिषिषं सिद्धान्तमाह— 'अमयस्य स्वसंल-
त्वात्' इति । अथ उत्तरः पूर्वपक्षः— 'अमयः आहवनी-
यादवः न सर्वार्थाः, किन्तु प्रकृत्या एव । विकृत्यर्थ-
स्यापि स्वीकृते मूले प्रकृत्यविकृतिः इति बोधेनापि
प्राप्या द्विवक्तव्येव ।' इति । एवं प्राप्ते, उच्यते ।
अमयस्य सर्वार्थाः प्रकृत्यविकृतिरुपसर्गकर्माणां । कुनः ?
स्वसंलत्वात् वक्तव्यः । अतः इति बोधेनापि नक्षत्राणि
च अग्निना स्यः अयः । स्वीयः अतो वैप्रागाधान्यं
विहितः । वे सत्यस्य अमयः । नदि तेनामाधानं कविद्
वागवयममिष्यस्य विहितम् । स्वसंलत्वात् अमयः
सर्वार्थाः इति सिद्धान्तः ।

सर्वयोगात् कर्मणो व्यवस्था रत्नात् संपोषणवा-
यवत्त्वात् । ४० ॥

पूर्वपक्षे पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तानुमितम् ।
तत्संयोगात् अमयस्योक्त्यविवेचित्वादेः विहितकर्मणः
संयोगात्, समान्यत्वादिभिः आदयस्य संयोगस्य सात-
त्वात् अयस्यैव, नायस्यैव । एव संयोगस्य कर्मपुर-
संयोगस्य अयस्यैव, अतस्तत्संयोगस्यैव । अमय-
स्या हि संयोगो निष्पन्नः सत्यम् । आत्मानं समानं

कर्म अर्थयुगेन कर्तव्यम्, न होत्र नोद्देशः । दीन-
समाख्ये शास्त्रानुवचनादि कर्म होत्रेण कर्तव्यम्, नाध-
सुंगा नोद्देशः । सोऽन्यत्र शास्त्रोद्देशमाख्ये कर्म उद्देशः
कर्तव्यम्, नाधसुंगा न होत्र इति वा व्यवस्था ।

अत्र सुधा—तैः कर्तव्यैः कर्मैः संश्लेषात्
यथाहमाख्ये वक्ष्यतां स्यात् । अनधिकृतमये विकल्पा-
पादसाध्यसंश्लेषात्तथायोगेन लिङ्गपरत्वापेक्षितसंश्लेषा-
समर्पकतया होत्रादिवमाख्याऽऽकृत्य होत्रैकिकेवोक्तस्य
संश्लेषोपाभावेन श्रुतिकृतत्वोक्तयोः विनियोगपर्याय-
वत्त्वात्—इति । के.

० 'तन्मात्रापर्यव' इति संनिविष्टोपनीतकर्मव्या-
ख्यात् । यथा उपनिषदाभ्यापनवाक्ययोः प्रत्येकक-
र्मापराविवक्षया उपनिषदाभ्यापनविधिः । अग्नि. ४. ४.
॥ 'तं यथायथोपासते तदेव भवति' इति
न्यायेन उक्तानुसंगेन स्यात् । उक्तमेव कृतं मोक्षाकर्म
न भवति । धैर्याभ्यासश्च २१०.

॥ 'तेनोत्पद्यन्तिष्टत्वात्मात्मसंयुतोऽपि हि'
इति न्यायः । ननु आत्मात्मिकत्वेऽपि किंवाः
संश्लेषेन उपनिषदाभ्यापनविधिः 'तेनोत्पद्य' इति
न्यायेन अपूर्वोक्तमर्थं न उभयमिति इत्याद्यहम् । सु.
१. १०५.

॥ 'तेन सृष्टं विद्यते' इति 'सृष्टेः सृष्टिः'
इति निषेधः अर्थवत् । वि. ११११. ॥ 'नत्वात् एतं
यम नृने क्रिमे स्तोत्रीयम्' इत्यत्र ननु स्रष्टास्रष्टासि
कर्ममन्त्र क्रियविधानं दृष्टम् । न । तन्मि स्रष्टास्र-
ष्टेय विधानानुपपन्नम् । के. ॥ 'तस्मात् कृते एव
दद्यात् कृते न दद्यात्' अर्थं अपस्तम्बः प्रतिषेधः ।
(समुत्क्रांते दातव्यम् । दातव्यं तु न दातव्यम्
इत्यर्थः ।) वाक्य. १. ३३ ॥ 'तस्मात् स्वाध्यागोऽप्येवम्'
इति अनारम्भ विधीयते । वा. १. १८।१८.

॥ तस्याऽऽमयणाद् अहम् । १०५।१०४२॥
पोदशी ग्रहः उक्तप्रमाणेन पात्राभ्यां यथाज्ञान
ग्रहीतव्यः, उक्त आश्रयादेव इति निचारे सिद्धान्ते-
नोपपत्तेः । सस्य पोदशिनो नाम ग्रहस्य आश्रयान्
पात्रात् ग्रहं कर्तव्यम् । 'आश्रयणाद् गृह्णाति पोदशिनम्'

इति वचनात् । वचनात् इति पदं उत्तरमूलात् आश्रय
अपकृत्यते ।

उक्तप्रमाणे वचनात् । ४३ ॥

पोदशिनो ग्रहस्य आश्रयणात् पात्रात् उक्तप्रमा-
णात् ग्रहं कर्तव्यम् । 'आश्रयणाद् गृह्णाति पोद-
शिनम्' इति 'उक्तप्रमाणाद् गृह्णाति पोदशिनम्' इति न
वचनात् । इति पूर्वः पक्षः ।

अनभ्यासे पराकृशब्दसादृश्यात् । ४५ ॥

ननु तर्हि आश्रयणात् उक्तप्रमाणात् आश्रयणेन
पोदशी ग्रहः पुष्टः प्राक्तः इति चेत्तेत्याह । कुतः ?
'यत् पराश्रयणाद्विद्यते पोदशिनम्' इति वच-
नात् । पराश्रयः अनभ्यासे वर्तते । तदर्थं परा-
श्रयस्य तदर्थत्ववत्त्वात् । 'प्राक्तः सामिधेनोरन्याह'
अनभ्यासा इति गम्यते । एवं पराश्रयणात् प्राक्तत्वात्
काम्यत्वेन पुष्टः ग्रहं नोपपत्तेः । तस्मात् तस्या-
अवगमात् प्राक्तत्वात् सत्त्वात् सत्त्वादेव पोदशी प्राक्तः ।
इति पूर्वपक्षः ।

उक्तप्रमाणे वचनात् । ४६ ॥

इत्यत्र पोदशी ग्रहः उक्तप्रमाणे आश्रयणात् प्राक्तः ।
'विच्छिन्दति वा एतदुक्तम्, यदुक्तं तानि पोदशिनं
च तन्मि स्रष्टास्रष्टेय' इति उक्तप्रमाणे मन्त्रेण इति
प्रकृतितया स्रष्टास्रष्टेयत्वेन उक्तप्रमाणे प्राक्तः अपात्रात्
दत्तव्यः । सत्त्वात् उक्तप्रमाणे आश्रयणादेव उक्तप्रमा-
णात् पोदशी ग्रहीतव्यः ।

आश्रयणाद्, पराकृशब्दस्य वैगमाचित्यात्
पुनरप्येवम् । ४७ ॥

पराश्रयः पूर्वपक्षे व्यवहृतः । पोदशी ग्रहः
आश्रयणादेव पात्रात् प्राक्तः, न उक्तप्रमाणात् । 'यत्
पराश्रयणाद्विद्यते पोदशिनम्' इति पराकृशब्दस्य
देवताचित्यात् कालाचित्यात् इत्यर्थः । उक्तप्रमाणेन
पोदशी प्राक्तः इत्युक्ते उक्तप्रमाणे अपात्रात् नान्वि ।
तस्मात् उक्तप्रमाणेन प्राक्तः पात्रात् पोदशी प्राक्तः
इत्येव । पुनरप्येवम्, यथा 'पराश्रयणादेव
पुनरप्येवम्' इति उक्तप्रमाणे पञ्चमी नापारम्भे, एव-

मिहापि । तस्माद् षोडशी आग्रयणादेव ब्राह्मः इति
हिदान्तः ।

पिच्छेदः स्वेमसामान्यतः । ४८ ॥

— यदुक्त पूर्वपक्षिणां 'विच्छिन्नमिति' इत्यत आहृत्य, यदुक्त्यानि पोटशिर्षं च तत्तत् प्रपद्यन्ति' इति विच्छेद-
वचनात् उक्त्या अपादानत्वमिति, तत्र। विच्छेदः
स्तोमशान्ताया उक्तः। उक्त्यापदात्तपोटशिर्षं एकविंश-
तौमकाः पोटशिर्षयोऽपि तादृशः। एकमैकविंशतौम-
काणाम्नात् पोटशिर्षस्यापि उक्त्यापदात्तत्वेन उक्त्या
कृता। उक्त्यापदात्तौमका नाम प्रचारस्तौमका उक्त्या-
पदात्त प्रपद्यन्ति तानन्तर पोटशिर्षं प्रपद्यन्ति इति।
'ततः प्रपद्यन्ति' इत्यादि पद्यौ नापादाने, किन्तु
काण्डशब्दे एव, ततः उक्त्यापदात्तत्वादनन्तर पोटशिर्षं
प्रपद्यन्ति इति। तस्मात् आश्रयभावैव पोटशिर्षो मध्य-
मोक्त्यापदात्त इति सिद्धान्तः। के.

४ तस्योपदेशममाख्यानेन निर्देशः । ३।७
२५४१॥

पूर्वापि कृते स्म मित्रादद्यात्तन्मित्रात् तस्मात्प्रा-
 ५५दिना तत्तु ग्राह्यस्य संयुक्तशानात् अथवा १५-
 ५६म् । तदवशादादिभिर्दिनात्मभ्यम् । तल भाष्य-
 वादिवादावशवत् कर्मणेऽपि । तदपेक्षामाश्रयानेन त-
 दोक्तं 'तस्मात्प्राहस्यन् । श्रेयसि च अनुवाहः (अन्वाह-
 च) ' 'प्रतिमस्यथा मन्थिनः क्षुरोति' इत्यादिना, वेदीया
 वीचीना इत्यादिना समाश्रयानेन च निर्देशो भवति ।
 तेषामि विविधपक्षस्तु शक्याः । यौतस्य निर्देशपक्ष-
 तदवशादादीवशा मुनिरुक्ते उक्तः ।

अथ सुधा—“कौत्साहस्य आभ्यर्चयति सगण्डा-
गात्रं भक्तिरिति कथं समग्रं वैयक्तत्वं सर्वत्र कस्याप्यभ्य-
र्चयेत्. विद्वेषसगण्डाह्यया कस्याप्योपमायाद्वयं यथावत्कदाचि-
दाकथेन आश्रय्य भवदश्रीतीर्णं कदा राणीपदपानि इति-
यत् भूम्ना व्याप्यैवार्चयितुमास्म्यहं कृत्स्नकीमेव परिहर्तुं
शस्य आभ्यर्चयति सगण्डाह्यया कथं नया नया यथा
यवोपदेष्टेन कर्त्तव्योपदेष्टव्येभ्यः कर्मसु निरूप्य
मन्त्रं देष्टव्यं, नया विद्वेषविशयत्वं संकोचश्रुति-
साक्षात्तमेव विद्वेषाह्यया ध्वन्येभ्यः कर्मसु निरूप्य

कर्म-तददेशना ह्येतो उपदेशोचिः इति । अत्र वार्तिकं
(३१३।अ१४ सूने) समाख्येतोऽनु विरोचे सामान्यविरोध-
समाख्येयस्य सत्यस्य शब्दो भविष्यति । ततोपदेश-
समाख्यानेन निर्देशः । इति । अत्र मोक्षमार्गा- तयो-
पदेशेन वचनेन विरोधसमाख्येयनेन निर्देशो निष्कर्षः
अपवाद इति यावत् । प्राप्तस्वरिर्दं मूल सामान्य-
समाख्याकः चरनविरोधसमाख्येयस्य कथमुत्पत्तिनापि
व्यधिकरणान्तरेण म्यामशब्दम् । सत्यपचयम् । समा-
ख्येयस्य । कथनापेक्षया सामान्यस्य विरोधोपपत्तिनापि
दुर्बलवत् अन्यत्र विदित्वेन पूर्वपक्षानुपेक्षया । कथं
ग्रहणाधिकरणस्योपभूतमेवेदम् । सोम. ३।३।१९.

तद्वय लिङ्गदर्शनम् । ४२ ॥

यागीयकस्यु आचार्यविरचितमाचार्या अध्वर्याशीना
 स्थस्यया नियम इत्युक्ते उपवारादयथा उपवेशसमाध्या-
 मस्या विशेषनियमः इति उक्ते सिद्धान्ते हेत्वन्तर
 सूर्यः । शत्रु आध्वर्याविरासामन्त्यमाध्यात् पोनीयादि-
 विशेषसमाध्यास्य 'यत्र शत्रुः प्रमरतुशक्यमष्टमुप-
 तन्मुपपाद' इति लिङ्ग हीने प्रातरनुवाके समाध्याना
 प्राप्त होतार दर्शयति । तथा 'उदीय उन्नतवृणाम्, त्वयः
 प्रथम उन्नतपश्चिनाम् (शीतार्थ उदीयः)', प्रतिगोप-
 न्ययूनाम् (उदीयः) । तथा 'ये वाऽध्वर्याः इव वेद
 स्वकानेन अचति, एवमा अध्वर्योः । इव, यदा आध्वर्य' इति
 च लिङ्ग उन्नत कर्मणि तन्मूल्येन विशेषतो दर्शयति ।
 तस्मात् विशेषतमाध्यास्य विशेषतो न्ययिना कर्तव्यं
 इत्यस्य नियमः ।

अत्र मुधा—यथा आभ्यर्षनादि समाख्यानात् कर्मणः
 अप्यभ्यर्षित्वेन्यस्या, यथा न विरोधमग्राप्येन
 कर्मन्तरदेवना तथा लिङ्गदर्शनं (विरोधतो विधामकम्)
 इति । वे

● तत्त्वमस्योपदिद्येत (२१२/१६) । यद्यपि
‘ वाधिर्न भ्रंश्च शरीरात् ’ इत्येवो ह्यत्रापि प्राप्तं संपन्नं
आशिनः प्रोच्यमाणं च विधेयेत, तथापि विवायवच्छ
एव यदनुभास्यत ‘ तत्त्वमस्योपदिद्येत ’ इत्येतद्-
पचिर्नोक्ति । या. १६/१०२२ वृ १०४७.

। ६३ तस्य चेत्तुरिति गवां प्रकृतौ विभक्तं
चोदितत्वात् तत्सामान्यात् सत्प्रकारः स्याद्
यपेष्टिर्गुणसम्बन्धेन । १०३।१४।५६ ॥

• 'अथैव भूर्वैधेयः त्रिपुरेव सर्वैः, तस्य विश्वकलः
सोऽभीषा चेत्तुरेक्षितः' इति भूनामि एकवचनः प्रकृतः
भुतः । तत्र 'तस्य चेत्तुरेक्षितः' इत्यनुपपत्तिः । यैवं 'तस्य
चेत्तुः' इति चेत्तुः भुता, सा प्रकृतीना वक्षिणाया
मध्ये गवामेव नियतिरिति, नास्तीत्यम् । प्रकृतौ दक्षिणाया
विभक्तं यथा स्वतन्त्रं चोदितत्वात् गौरैर्दक्षिणा । अथो
दक्षिणा, अथहतो दक्षिणा इति प्रत्येकं दक्षिणात्वमुक्तम् ।
अत्र भूनामि प्रकृतौ ॥ गवामेव चेत्तुः च विशेष इत्येते
गौरैव चेत्तुर्नाम्यः । एवं च तत्सामान्यात् गोत्रसामान्यात्
चेत्तुः तद्विभक्तः गोविभक्तः स्यात् अपेक्षया गवा यावः
स्यात् । यथा इतिः देशिहो विभक्तः गुणसम्बन्धेन 'गौरै
च च निर्द्वेषे' इति निर्वाचनस्येन निगम्यते उक्तम् ।
तस्मात् उच्यते शोभनताः सर्वा दक्षिणाः भूनामि प्रकृतौ
स्तुः, नास्तु नैवकः दुष्प्रसङ्गः यतः इति विशेषः । इति
पूर्व पक्षः । अथवा 'तस्य चेत्तुः' इत्येकवचनात् गोवि-
भक्तिर्नामि सर्वेषां गवां स्यादेव यत्र चेत्तुर्गौरैर्दक्षिणा
अस्मादप्यत्र यथाप्रकृति इति पूर्वः पक्षः ।

सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकस्यात् दक्षिणार्थस्य,
गुणानां पार्यैक्यवार्धे विकृती भुतिभता स्यात्,
तथा समवायाद्धि कर्मणि । ५७ ॥

भूनामि प्रकृतौ विहितः वा चेत्तुरेक्षितः, सा सर्वस्य
क्रतुसंयोगस्य निवर्तिका । प्रकृत्येवात् 'तस्य चेत्तु-
रेक्षितः' इति अत्रानुपपत्तिकार्ये तात्पर्येण प्रकृतस्य
प्रकृतैः चेत्तुरेक्षितः सर्वस्य । उच्यते शोभने तादृश
गवामेव । तिस्रस्तान्त्रायां दशानां इत्याद्यां क्रतुसंयोगे
एव एक दक्षिणात्वम्, न तु यत्रैक प्रथम् दक्षिणात्वम्,
गौत्र अथवा इति दक्षिणप्रकृतैः सर्वेषां क्रतुसंयोगस्य
एकदक्षिणात्वविधानात् । तादृशस्य दक्षिणायाः प्रकृत्याः
भूनामि विहितो निवर्तकः एकस्य वेत्या कायः । एकस्य
दक्षिणार्थस्य, दक्षिणाया चोदयैः प्रत्येकं च त्रिगुणान्वयं
तस्य एकत्वम्, न नामान्वयम् । गुणानां च पार्यैक्यत्वात्,
दक्षिणाया ये गुणः यथावा दशः तिस्रस्तान्त्रायाः तेषामपि

कार्यैक्यत्वात्, दक्षिणाचरकर्मैकत्वात् विकृतौ भूनामि
प्रकृतौ कार्ये प्रवृत्तिगानमनस्ये भुतिभता स्यात् । तस्य
चेत्तुरेक्षितः' इति भुतिविहितं चेत्तुः सर्वं समम् स्यात् ।
तथा चेत्तुरेक्षितः वा हि पक्षात् कर्मभिः सार्वभौमिणां
समवायस्य सर्वस्यत्वात् तस्मात् चेत्तुः सर्वस्य क्रतुसंयोगस्य
वापिका ।

चोदनामनामवयवविभक्त्येन विद्यतः स्यात् ।
५८ ॥

'तस्य चेत्तुः' इति सूत्रे 'यपेष्टिर्गुणसम्बन्धेन'
इति निवृत्तीतिदृष्टान्तः पूर्वपक्षिणः प्रदर्शितः । तस्य
वैयर्थ्यमाह विद्वान्ति । चोदनायां गौरैर्विभक्त्येन
चोदनायां अनामवात् अनामवत् अन्तीकृतात्
प्रत्यक्षोपलक्षणस्य विवेकाभावात् निवर्तयित्वेन प्रकृतौ वि-
विधत्तस्य निवयः स्यात् इति युक्तम् । भूनामि प्रकृतौ
तु गवामेवार्थे कार्ये दक्षिणात्वम्, तस्मिन् भुतिभूता
एका चेत्तुः चोदकाया सर्वा दक्षिणा निवर्तयितुमर्हति ।
तस्मात् एक चेत्तुः कृत्वा प्रकृतौ दक्षिणा निवर्तयति
इति विद्वान्ति । के.

• 'तस्य चेत्तुरिति गवां प्रकृतौ विभक्तः (क्तं)
चोदितत्वात् सामान्यात् (तत्सामान्यात्) सत्प्रकारः
स्याद् यपेष्टिर्गुणसम्बन्धेन ।' 'अथ भूर्वैधेयः त्रिपुरेव सर्वैः
तस्य विश्वकलः सोऽभीषा चेत्तुरेक्षितः' इत्युदाहरणं किं
चेत्तुरेक्षितः नियतिरिति, तत्र क्रतुसंयोगात् दक्षिणायाः इति सर्वेदे
'चक्रान्तयोगः प्राथम्यमित्यादौरेवतल्लक्षणम्' इत्यनेन
न्यायेन दक्षिणासंज्ञेयं प्रमाणं वरादीनामुपपत्तिर्नामि उच्यते-
स्तान्त्रायां उच्यते तस्य च सर्वोक्तकामि शास्त्रस्य
अविशेषितत्वात् प्रत्येकं दक्षिणात्वात्तान्त्रायाः गोत्रैक्यसं-
वेनदोग्गीरनामिना चेत्तुसम्बन्धेन गवामेव दोग्गीरा
निवृत्तिप्रतीतिः एकरत्नेन च द्वारव्यवस्थापननिवृत्ति-
प्रतीतिः यथा 'गौरै च निर्द्वेषे' इति निर्वाचनस्य गुण-
सम्बन्धेन देशिहो विभक्तौ निगम्यते, तथा चेत्तुसम्बन्धेन
योग्यनिवृत्तेः नास्तीति निवृत्तिः इति पूर्वपक्षविषय
प्रकृत्या दक्षिणाया निवृत्तिः इति विद्वान्ति ।
सु. १. ४३५.

अपेक्षितः नाज्यसामान्यस्या इत्यपेक्षितविधेः अन-
पेक्षितविधानदोषोक्त्यापेक्षानामि अवगातस्य औपबन्धन्य-
मान्योपपन्नं दर्शयन् । चाकरोपानुग्रहः अनुपबन्धनाय
इति तत्रैव स्फुटम् । पराकृतम्, ४०।२-४१।१.

॥ तेषामर्थधिकरणम् ॥ श्रीहिन्वायः । दर्शपूर्ण-
मासयोः व्रीहि-आज्य-सानाम्यधर्माः न्यवस्थिता एव,
न संश्र्वाणां भवन्ति ॥

तेषामर्थेन संबन्धः । ३।१।५।७ ॥

भाष्यम्— स्तो दर्शपूर्णमासौ (दर्शपूर्णमासयोः
स्वर्गकामो यज्ञेन) इति । तत्र श्रूयन्ते धर्माः निर्वच्यं
श्रीशर्णे अवगतनित्येवमादय औपबन्धनाः । तथा
उपबन्धनविधानप्रमाणसादनादय आज्यधर्माः । तथा
शाताऽऽहरणम्, यथा मल्लामयम्, तथा मल्लामयमित्येव-
मादयोऽपि सानाम्यकः । तेषु संदेहः किं सर्वं, औपब-
न्धनाय सानाम्ये च धर्मस्याः, तत्र ये यत्र क्रियमाणा
अपेक्षन्तः ते तत्र कर्तव्या इति । ननु संयुक्ताः (उदेव-
विशेषसंयुक्ताः) एवैते श्रूयन्ते । यथा ' श्रीक्षीनञ-
इति ' तप्पुञ्जन् दिनश्चि ' इति । धार्द संयुक्ताः ।
अवगातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते भूत्वा । यस्मिन्
एव श्रीह्रदिशेयोगः । अतोऽस्ति संयुक्तः । किं त्वय-
मासम् ? तेषामर्थेन संबन्धः । अर्थेन प्रयोजनेन । ये
यत्र क्रियमाणाः प्रयोजनवन्तः, ते तत्र कर्तव्याः । प्रय-
ोज्य आज्यसामान्ययोः अनुपकारक इति न तत्र
करणीयाः । एवमुदवकादय औपबन्धनाभ्ययोः,
आज्यऽऽहरणदय आज्यौपबन्धयोः । ननु श्रूयन्ते सर्वे
सर्वान् । एतदेव न नास्तीमः श्रूयन्ते, न श्रूयन्ते इति ।
तत् विचारयितव्यम् । यद्यपि श्रूयन्तं तथापि अनुप-
कारकत्वमिव कर्तव्यं भवेत्तु ।

या—उक्ताः सर्वेऽपि अनियम्य शेषः । इदानीं ' कथं
च नियम्यन्ते ' इत्यमरयोः निचामर्ते । तत्र येषु
अधिकारेषु कथं च प्रकारद्वयगुणानां विनियोगः कथ्यते ।
तथापि नित प्रथमे तिङ्गेन, द्वितीये वाक्येन, तृतीये
भूत्वा विनियोग इति चेन्नित । तेषु आज्यानां नेच्छन्ति ।
यद्यपि अत्र निश्चिन्तमाणा-वधारणमर्थकं, तथापि युक्ति-
विनियोगः एवमत्र भवे, सिद्धादिविनियोगस्तु द्वितीय-

मी. को. २३४

पादात् प्रभृति मविष्मन्तीत्युक्तम् । औपबन्धना इत्या-
द्यपि एतदधिकरणसाम्यमपि सिद्धान्ताभिप्रायेणोक्तम् ।
' ननु संयुक्ता एवैते ' इति सिद्धान्तवादी भुविनेन
संयुक्त्यापि । परं पुनः पदान्तसंबन्धकृतं श्रीह्रदि-
संबन्धं श्रुत्वावगतविना अप्यमनं मन्यमानः आह—
' अवगातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते भूत्वा ' इति
तथैतदयुक्तमपि । कुतः ? ' प्रयुज्यन्ते पदं किञ्चिद्
विना नञि पदान्तरात् । वाक्याधिकरणे चोक्ता
भुतिवाधप्रतिष्ठिता ॥ ' नञि श्रीह्रदिभिः संबन्ध-
माना अत्राग्रादयः नावगातादयो भवन्ति । यत्र हि
एवं भवेद्युः, तत्रः प्रुतिविच्छेदात् शक्यं शक्यते । अत्र
पुनः केवलात्ममेव अवगातादीनामनुष्ठानप्रकारकत्वात्
अवधारणस्य संबन्धपरं कार्याः । अत्र भवत्येवमपि अव-
गातादयः केवलाः क्रियन्ते । तत्र प्रकरणमन्वद्वयमान-
संबन्धः केवला-तरेण कथ्यते । अत्रापि किञ्चिद्व्याप्तस्य
संबन्धः क्रियते, तथापि स्वेष्टः । अथ आरादुपकार-
त्वेन प्रयोजनसंबन्धः इच्छते, तत्रापि विप्रकर्षः । अथ तु
नैव येनचित् संबन्धते, नतो निष्पानर्थक्यप्रसङ्गः ।
तस्मात् अतरेतत् । तेन एव शक्येयम्—' वाक्य-
भेदकदेकत्वसंवेदनाज्ञाज्ञ सत्यायः । परामात्रान्तरापूर्व-
प्रयुक्तवक्तव्यो ह्यसौ ॥ ' नैव अत्र अर्थ पूर्वपक्षेष्टः
' न्यवगातादयः पदार्थाः कृतवन्तः भूत्वा विधीयन्ते,
ताक्येन श्रीह्रदिभिः संबन्धन्ते, तत्र भूत्वा बाध्यते ।
तस्मात् केवलाविधानम् किं स्वार्थाः, किंवा दृष्टोपकार-
सामर्थ्येन मयासोयोगेन भवन्ति ' इति । किं तर्हि ?
' विधीयन्तेऽवगातादिः भूत्वा श्रीह्रदिसंगतः ।
श्रीह्रिवाधार्थता चात्र निष्पन्नस्येन नेच्छते ॥ '
यत्र हि एषा यथाभूतश्रीह्रदिवर्त्यसाध्यवसीयते, नतः
संयुक्तत्वात् सर्वे सर्वे न प्रयुज्यन्ते । प्रथे पुनः नयना-
सविकल्पन्यायेन (' श्रीह्रदिसत्त्वस्य अवगातादि-
भवनिर्येवापि सिद्धत्वात् तदर्थमेव निष्पानर्थक्यपरः
लक्षणवा अपूर्वतावनन्वावच्छिन्नोद्देशेन विधीयते '
इत्यनेन) श्रीहिन्वा सर्वदृष्ट्य अपूर्वताधनत्वेन
संबन्धते । तत्र प्रकरणेसापूर्वतावनन्वावच्छाद्यवगाता
वाक्याभ्यमिति मन्यमानः आह (मापसारः)

‘धात्येवं एषां ग्रीष्मादि’ धन्वा, न भूया । यच्च तत्
अपूर्वस्य वानाश्लेषायां च वाक्यम्, तत् प्रकरणविशेषात्
यथा शीतये, तथा आश्लेषान्तरयोरेषि व्यतिशि-
ष्टम् । एवं तत्त्वमविवक्षितप्रत्ययान्तराणां लक्षणवैष-
म्यमुपदिशित्वा प्रकरणयोः दर्शयितुम् । तत्र क्रमेण दर्शयन्-
माश्लेषं धर्माणां प्रयोजकम्, उत अनेकम् । यदाऽऽ-
नेकम्, तदाऽपि क्रियापूर्वकम्, न क्रियादेव
इति । यदि एकस्यैव सर्वणि वा सर्वेषां प्रयोजकानि,
ततः संकरो धर्माणाम् । अथ तु अनेकमप्येव क्रियादेव
प्रयोजकम्, ततः प्रत्येकं व्यवसा इति । न तद्विद्वानेव
साधु व्यवसते । ‘तेषामभेदा व्यवसाः’ (इति) ।
यद्यपि तावत् कैवल- (मोक्षति हन्नादि-) प्रत्ययान्ताः
भूयन्तु, तथापि क्व क्रियेतु इत्येवेति, ‘यत्र
नियमाणां, प्रयोजनमन्तः’ अत्रानि, तत्र कर्तव्यम् । न
चैते संकीर्यमाणः । सर्वेण प्रयोजनवन्ते दृश्यन्ते । तस्मिन्
च अपूर्वप्रयुक्तये दृष्टप्रयोजनद्वारा एव संशयः अपकरणते ।
अथवा आक्षेपः स न, निराकारः । प्रत्येकवन्तो विप्र-
गते, यदपूर्वकान् नोपदिशत्येव । न्यायिष्यन्तानि संध-
स्यपयि (सन्निवेशया यावत् भूद एकमिन् अये
समवेति इति) व्यतिष्ठत्, तर्कनेन अत्रापादादौ
निराकरणान्, संशयप्रभावात् अपूर्वजन्यताये अशङ्किते,
न भविष्यति । ‘अनु रूपान्ते सर्वे सर्वत्र’ इति,
अपूर्वकत्वात् येदे वाहति स्थाननियमापरिग्रहान्,
प्रयोजनस्य च विष्णुप्राप्त्यवस्थान् न एवैवंगतौ
व्यवसा इति मया परिचोदना । ‘एतदेव न
जानीमः’ इति तावत्प्रमेयैव अपूर्व प्रयोजकं,
अपूर्वमात्रं वा इत्यभिप्रायः । तस्यपि हि अधिकोपपन्नयो
‘अर्थाद् कर्तव्ये कदेचान्तः’ (अर्थात् सामर्थ्यात्
प्रयोजनानुसारम् कल्याणं व्यवसा । यजे. विविधहस्त-
त्वेन नियमेकेश्यायम् इति सूत्रार्थः) इति अतिक्रदेव
व्यवसा । अथवा एतावत्—अपूर्वमात्र-प्रयुक्तकत्वयोः
(एकस्यैव च अपूर्वमात्रं एकस्यैवैवमात्रे । प्रयुक्त-
त्वं च प्रयुक्तं च प्रयुक्तये । एतावत्पूर्वमात्रमात्रं
प्रयुक्तये । एकप्रयुक्तये इति एतौ, तयोः । इति
सिद्धः । संसाधारण्येव, अत्रापादापूर्वयो वा कर्म-

भाष्यः । के.) यन्त्रः, यन्त्राऽर्थात् यन्त्रादिभिः लिखितभाषणसंज्ञैस्तु यन्त्राः । न च एतयोः भेद-
कस्य अवधारणम् । अतो न ज्ञानीम् । खैर् चर्तनं
अपत्तेः, च इति ।

निहितस्तु सर्वधर्म. स्यात्, संयोगतोऽ-
विज्ञेयान् प्रकृत्याविज्ञेयाच्च । ८ ॥

भाष्यम्— उच्यते । पः अपात् मासः कश्चिद्,
सः यत् प्रमोजनम्, तत्रैव नियतः । शब्देन तु सर्वे
अग्नी परार्थाः प्रक्षिताः । तेन न यत् केवलं प्रमोजनं
प्रत्यक्षं दृश्यते, तत्रैव वर्तमाना । क्व तर्हि ? यद्यपि
विशिष्टाः । ते च अग्नी सर्वान् विशिष्टाः गम्यन्ते ।
कुतः । उगीमात्रं यविद्योषात्, प्रहरणविद्योषाच्च ।
सर्वेषां तावत् अङ्गोत्तरपञ्चान्तरानां अवर्षेण सौम्य-
काचसंश्लेषाः अभिशिष्टाः । यत् क्रियमानाः अपूर्वका
कृता भवन्ति इति विशदयते । तत्र प्रहरणमविशिष्टम्,
यस्मिन् विशिष्टाः । सर्वेषां विशिष्टा भवन्ति इति गम्यते ।
अतः एते सर्वेण तत्तत्तया । इति अग्नी त एवैव त्रयम्
कुर्वन्ति इति, विश्वानामागम्यान् सर्वान् उपक्रमन्तः
इति गम्यते । स चापि अदृष्ट उपक्रमो भविष्यति ।

धा— परः स्वामिप्राप विवृणोति । पश्यत्य हि
 सुखमसाध्यकृत्यावस्थाम अनुवृत्तानोवा पूर्वोक्त पद्मोपपत्तेः
 (पूर्वं अनुवृत्तप्रत्यक्ष उपपत्तेः हेतोः) अतः इत्युक्तं श्रुत्वा
 (अनुवृत्तिप्रत्यक्षे) पश्यमाणावस्थापदे वा तत् पश्येवोपा-
 नाशयेत् इत्यादिना । न च कश्चादवाप्त एवमेव
 अप्रवृत्तिश्चेत् । न च पश्यत्येव च आशयेवमसाध्यतायां
 कथंवाप्यवितिष्ठति । अतः तदुद्देशेन विवृणोति तत्पदमेवं
 विवृणोति । यद्यपि च आशयेवमसाध्यतायां अप्रवृत्तिरपि
 प्राप्ताभिधानि भवेयुः, तथापि तेषां निश्चयः श्रुत्वा
 साक्षादनुवृत्तप्रत्यक्षे प्रत्यक्षप्रवृत्तिर्नाशयेत् इति प्रमादपूर्वमेव
 प्रत्यक्षप्रवृत्तमवस्थापयेत् । विप्रवृत्तमप्युक्तत्वेऽपि प्रवृत्तप्रवृत्त-
 पूर्वसाधनप्राप्तेर्हेतोः निश्चयप्रधानतां रोचनां विरोधेन
 अनुवादनात्, उक्तदने च वाक्येभ्यस्तद्वत्त्वत्वं सर्वत्रि-
 विधानमिति इति सर्वप्रमेये हेतुः । एतद्वत्त्वं न
 'सर्वमेवोपाशयेत्' इति प्रवृत्तप्रवृत्तप्रवृत्त इत्युक्तम् । न
 एतद्वत्त्वं सर्वप्रवृत्तप्रवृत्तप्रवृत्तप्रवृत्त इति प्रवृत्तप्रवृत्तप्रवृत्त

आदि अविशिष्टम् । यत्तु विशिष्टं श्रीहित्वादि, तत् स्थाना-
माशौचपिकत्वात् अनियमकम् । यदपि कारकत्वं
लक्ष्यते, तदपि सर्वेषां प्रदेयत्वात् अप्रतिष्ठम् ।
तस्मात् अप्राप्तवत् अर्थस्य अप्रकृतापूर्ववापनं च
वर्जयित्वा सर्वे सर्वं कर्तव्यः । ओ हि अर्थो प्रसिद्धि
इति, अत्रोक्तिः सन् सामर्थ्यात्, लौकिकप्रयोजनेन वा
यः प्रत्येति, स तद्वयेन व्यवतिष्ठते । अथवा यत्र
पूर्वतरप्राप्तप्रयोजनद्वारेण धर्माः प्राप्तवन्ति, न च धर्मस्य
एव प्रयोजनकल्पना यथा विवृतिषु, तत्र शब्दार्थेन
भवेत् । अत्र पुनः प्रकृती उपदेशेन धातु प्रयोजनेभ्यः
स्वरूपमात्रेण कल्पयिष्यमाणप्रयोजनात्, सत्यो विधीयते ।
तेन नैरा यजनः यत्किं ' यथा योजनं भवेत् '
(इति) । किं तर्हि ? ' यस्मै तत्र दृष्टपदं वा
प्रयोजनम् ' इति । तस्मात् सर्वधर्माः ।

अर्थलोपादकर्म स्यात् । १ ॥

भाष्यम्— नैरात्, सर्वे सर्वं करणीया इति । ये
यम नोपकुर्वन्ति, न ते तत्र विधानमस्ति इत्युक्तमेव ।
ननु विधानसामर्थ्यात् सर्वे सर्वं नोपकरिष्यन्ति । नेति
शून्यः ।

वा— दृष्टार्थतोपात् द्वाज्जगत्प्रत्येकपादा इति
निगदन्त्यस्यास्य भाष्यम् ।

फलं तु सह चेष्टया, शब्दार्थोऽभावाद्व
विप्रयोगे स्यात् । १० ॥

भाष्यम्— नास्ति विधानम्, वेन सर्वे सर्वं
उपकुर्वन्ति । न च प्रत्यक्षादिभिः उपकारावगच्छतः ।
अर्थोपपत्तिरपि नियोगतः तत्रैव भवेत्, तत्रैव शब्देन
बोद्धव्यं भवति, मान्यता । यदि च प्रयत्नादीनां आक-
सान्नाय्येभ्यः अनुपपत्त्यैतादृशे तत्त्वकाले सामान्याः अनु-
पपत्ते भवेत्, ततः अर्थान् अष्ट उपनयः कल्प्येव ।
ते तु भवन्तं सामान्यतया, औपचार्यम् । फलं हि यत्
चेष्टया अवहगनादिषु अन्तर्गम्यते तुषविमोचनादि ।
मरोच्चा च तेन, न तु सन्तु कृते पुरोडाशः सिध्यति ।
एति वासित्वा अर्थान् प्रकृते सामान्याः । अर्थेति
॥ तस्मिन् नादृष्टरूपत्वात् प्रमात्यमिति शून्यो न सत्यं
कल्पयितुम् । यदि च ॥ तत्पुलादिनिष्पादनं ह्यं

नामविष्णुत्, ततो विप्रयोगे तद्व्याप्यताममवात् उप-
कारस्य शब्दार्थेनान्न दृष्टोपकारानपेक्षं कर्तव्यम्, इति
आवश्यकतास्थितेऽपि निजमाणाया अष्टममविष्णुत् ।
तस्मात् न प्रयत्नादयः सर्वे । एवं उपवनादयः शाणा-
ऽऽहरणादयश्च । तस्मात् सर्वे सर्वं कर्तव्यः । प्रयत्ना-
दयो नाप्रयत्नादयो, औपदे एव ते । उपवनादयः
आवश्य, नोपवनादयः । शाणाऽऽहरणादयश्च
आवश्यक, नावश्यकयोः इति सिद्धम् ।

वा— यदुक्तं अष्टरूपत्वात् नैव इतरादि अर्थ-
लोप इति, तथापिधीयते । ' यथातथ्य विधीय-
न्नाज्येऽपि प्रयत्नादयः । अष्टार्था अगत्या स्फुटं
या न भवेद्यदि ॥ ' आम्नाताज्यथाऽनुरपरा हि
अष्टं कल्पते । तत्र आम्नाताज्येयैव दृष्टार्थतया
उपपत्तिमित्यर्थोपचरकम् । तत् दर्शयति । अत्रभाता-
दीनां अनुष्ठानरक्षिणं फलं श्रीहिषु दृश्यते, अन्यत्र ॥
नैराभावात् । न च सफलनेऽनुष्ठानरक्षणे विष्णु-
तृष्णने विधिः पृथक् निकेतुं शक्नोति, न च तेन
अनिगुम्यमानः कृष्णकलनामिचितं समते । इत् इतरे-
नाश्रय भवति कल्पत् विधिः, विधेय फलमित्यनु-
गात् । ' नक्षत्रैकमपि स्पष्टं प्रसिद्धं श्रीहिषु दृश्यम् ।
अभ्योप्यनिरपेक्षं च प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥ ' एषा
उपवनादीनामावश्यकताः इति बोधनीयम् । तथापि,
' सोऽर्थः प्रत्यक्षदृष्टोऽपि क्रतुना पुरुषेण वा ।
नापेक्ष्येतोपकाराणां सोऽप्राप्ते, न त्वयं तथा ॥ '
अथशब्दादिनिर्देशो हि तुषणविप्रमोचनानिः अर्थः
पुरोडाशसिद्धिं प्रति पदसिद्धिं श्रीहि-पुरोडाश-कृत्-
सर्व-अभ्यु-जनमानैः अपेक्षितः । यदि तस्मादेते
श्रीहिभिः श्रुतेपुरोडाशो वा विवेकीयं शक्यतेति । तत्
दर्शयति (भाष्यम्,) ' प्रयोजनं च तेन ' इति ।
' विप्रयोगे तु दृष्टस्य कल्पस्य तदभावात् । तेषां
शब्दार्थमात्रत्वात् स्याददृष्टार्थकल्पना ॥ ' ततश्च
उपपत्तयः आज्ञाशान्त्येति स्यात् । इति ह दृष्टे
काव्यनिर्वाहनात् यथायथेन व्यवस्थितिः । तथापि,
' क चिद् नृपिरासादृशः श्रीपार्षापरिदक्षिकः ।

नादृष्टार्थोऽपि मोऽन्यत्र प्राप्य कन्धगिमुं विधिः ॥'

अथवा, तत्र एते सर्वे विहिता भवेयुः, यदि परमापूर्वप्रयुक्तः सर्वापूर्वप्रयुक्तः ॥ स्युः । तदा च एवं ते भवेयुः, यदि मित्रानि मीमांसिकमार्गानि (आमेयादिज्योत्सवप्रकीर्ण) न स्युः, यदि च एषाम् (एवमपूर्वप्रयुक्तम्) प्रयोजकवाकिर्न स्यात् । तानि तु प्रयोजकवाकिर्मणि प्रतिषेधमिच्छानि विद्यन्ते । तत्र मेद-
स्तावत् अपूर्वाधिकरणे (२१।१।२१) आधितः । यद्यपि च २२। साक्षादङ्गत्वम्, तथापि स्वरूप-
विज्ञाप्यपाऽनुपपत्तये प्रयोजकत्वं मविष्यति । न च निष्कलानि । तस्मात् निष्कलत्वात् अपात्राच्च मवति, यत् अस्मान्निष्कलं तस्मिन्नेवम् (अद्विन्द्वत्वेवम्) वा द्रव्यपादादि स्वरूपवत् सम्बन्धकम् । अस्मेवाद्य-
न्तत्वात्पूर्वनि तु परमापूर्वसिद्धत्वात् पारपरेण कृ-
यति । न च चर्मैवमात्रं सिद्धानि निर्वातेपापरि-
भाणानि यः । तस्मात् आत्मनोऽप्येव प्रयुज्यन्ते । य-
द्येव येषु विधीयमानेषु अपूर्वमुपलब्धते, तन् तेषां प्रयो-
जकं भवति, न चापेक्षितम् । मीमांसिकस्यैव सकर्म-
त्वात्परेण केवलं अर्ग्यमुपलभ्यते नम्रम्, अर्धन-
न्धात् । अथवा अथवातादयः तदेव एकमपूर्वमात्रं
अर्थवन्तो ज्ञाताः न परमापूर्वकर्मादृष्टार्थं वा अपेक्षन्ते ।
तद् दर्शयति । यस्मात् अवहन्नादि वेद्यस्य सर्व-
श्रुतेषु मीमांसिकेषु स्मापूर्ववाचनद्वारेण विधेः च-
दृश्यते । यस्मात् प्राप्य संक्रान्तिः । यदि तु त-
त्पूर्वं न स्यात्, तदा अर्थवत् आह्वय कल्पेत, मीमां-
सिकैः अनुपस्थाप्योऽपि उपकारः प्रतीकः कल्पेत ।
अस्ति तु क्व ।

सूत्रमपि एवम्— विप्रयोगे कण्डूगदिनिष्ठाया-
मपूर्वस्य प्रयोजनास्मात् सांन्यादिर्लक्ष्योऽपि न्य-
दितपरमापूर्वद्वारेण कर्मादृष्टार्थद्वारेण वा दान्दार्थः
शब्दः । प्रत्यासत्तापूर्वकत्वात् ॥ ॥ यन्मन्त्रावन्तं सोदं
तद्वत् । तस्मात् अत्रमात्रकः सांन्यादिर्लक्ष्यः । पूर्व-
तर्हि आह्वयत्पूर्वसंक्रान्तिसिद्धेः मन्त्रादृष्टार्थवन्ता-
दयः प्राप्नुवन्ति । नैव दोषः, परस्मैपदानेन तेषा-

मल्लितत्वात् । यथैव हि प्रदेयत्वनिर्देशेऽपि सान्नाय्यादेः
अपूर्वन्तिष्ठानाचनशात् अप्रतीतिः, एवं एषापूर्वसंक्रान्ते-
ऽपि वीहिनेर्लक्ष्यमवेतप्रदेयत्वकल्पकत्वाभावात् ह्युपा-
दीनामवस्थाप्यम् । यत् तत्त्वद्वये अपूर्वं समानकारकत्वेन
उपकरीष्यति, तस्य भविष्यत्येव चर्माः यथा यजमानम् ।
तर्हि वैतत् नश्ये विस्तरेण वक्ष्यामः ।

गृह—' एकमेव कलापूर्वं फलस्यैकस्य सिद्धये ।
कल्प्यं नान्यथानि धर्माणां तादृष्यत्वं संकरो भवेत् ॥'
अत्राभिधीयते । तस्मिन् तावत् अद्यतनतादृशानि । कुतः ।
' सहाभेदादिकर्माणि पिश्रुपत्सु, तैर्विना । संहृत्य
परमापूर्वं जनयन्ति स्वरूपतः ॥' तस्मात् यथा-
सुयोगं व्यवस्था ।

सोम— स्वरूपानामानन्दं प्राप्तावस्थोऽयं विचारः ।
सूत्रार्थात्— तेषां संस्काराणां अर्थेन ह्यप्रयोजनवतीन
न्यवस्थायां संवन्धः इति ।

यि—' भूत्वा मीमांस्यतामाच्यधर्माः तावत्-
गमिनः । यवसिता वा, शाक्यं यज्जपूर्वं संगते ॥,
अथात्तावत्संक्रान्तं तावत् तैश्च संगते । भूत्वा
न्यवस्थापिताले ता हि प्रकरोत्तमा ॥' वा भूतिः
प्रकरणत्वं उच्यते नञिष्ठम् ।

आह— तदेवमन्त्रत्वे निरूपिते भूत्वादीनि इ-
दं प्रमाणानीतुमशकं । तत्र भूतिर्नाम अक्षरवदनीभूतो-
द्देशकवद्विचारकत्वयोरन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकः
शब्दः । स च द्वितीयावृत्तौ यावन्निष्कलः । हृदयस्थे
निष्ठातुवादिभ्यामन्यत्र प्राधान्येनेति । तस्य कारकत्वं
विशिष्टवन्भावित्वेन प्राधान्येन कारकत्वस्यापि नाभावात् ।
अत एव ' प्रोक्षिताम्यामुत्पन्नमृगवामामकृति'
' शरतो यथावत्' इत्यादौ शब्दयोः एव विनिर्वाहः,
न भौतः । अत्र द्वितीया उद्देशकत्वपत्र वती प्रोक्षणादृष्टत्वे
देव । चतुर्विधं द्विधैवतासंज्ञा कदेवतायाः ताव-
तायावत्तद्वितीयावाचक्यमाभावात् तदपि न प्रोक्ष-
यतिः । अथि भाग एव स भूति-वशात्, इतिष्ठ-
ततो तद्वितीयावृत्तौ । अत्रोद्देशकतापदमपि नैव
लक्षणे देयम् । एवं यत्कदापि कारकत्वकत्वाभावात्

श्रुतिस्मृत्यवहरो भाग एव । एवं तत्रात्र विभवत्वा
लक्षणयैव फारकान्तरप्रतिषादनम्, तत्रापि चावयौ एव
निनिरोधः, न भौतः । एवं उभानपदभ्रष्टादिष्वपि
द्रष्टव्यम् । तदेषं भुतेर्भयिभोजनत्वे कर्तृभूतपित्रणैव
हिंसे अपुनः योग्यद्वयप्राधान्यश्रुतिनिनिरोधोपपन्न-
क्रात्रियोगोऽवश्येष्टेदक्यन्तारः क्रियते ।

दर्शपूर्णमासयोः 'भीहीनग्रहन्ति' 'आश्रममुत्पुनाति'

[illegible]

साधनता एव च विश्वस्यते, न तु साधनताऽवच्छेदका-
दीन्यमि । तेन जगत्सुपुरोडाशत्वमीदृक्वाचमवेति न
सतिः । यथा च मीदृक्प्रयोगः कारणताभेदेऽपि यव-
साधारण्यम्, तथा कौशुम्ये निष्ठारः । वनतः नम्रमादौ
पौष्पादभिर्युक्ते ।

मण्डन—‘ श्रीरामदेवव्यानादि । ’

शङ्कर—‘अवपातादेर्न संकटः ।’

॥ आर्य-ओषधि-उत्पत्त्यर्थमाद्युपपत्त्यर्थमुक्त-
त्वा यथायोग्यं स्पष्टसा हृदय- (३११४) विद्वान्महो-
क्तम्, तथाशुर्वैद्यायनत्वस्य सुखादिगतिं साक्षात् अति-
प्रवद्वन्महोक्तस्य निष्पत्तिरिति 'तेषामर्थधिकरणेन'
अपि अगतादर्थत्वं सूचितम् । सोम. १११५
॥ 'तेषामर्थेन संकथः', इत्यादिभिः निमित्तधिकरणैः
संस्कृतादर्थमुत्पन्ना भूतानेति संयोगेन व्यवस्था अभिहिता ।
कु. ३११७।१३. ॥ तेषामर्थधिकरणे (३११४।७-
१०) संस्कृतिविशेषः कथ्यते । यच्च लिङ्गेन इति
केचित् । यस्तुल्यं भूयैव । या. ३११।१७ पृ. ६६५.
॥ अथप्यस्यामूर्तत्वेन क्वचिदिति कर्तव्याऽभ्यन्तरेण,
'तेषामर्थेन संकथः' इत्यधिकरणे 'विहितस्तु सर्व-
धर्माः साक्षात् संयोगाद्वैशिष्ट्यात्', इति पूर्वपक्षसूक्त-
न्यायेन (प्रकृतपूर्वपक्षार्थं यदेतिवन्त सर्वत्र सर्वे धर्माः
संबन्धते) प्रकृतपूर्वपक्षसङ्गोपपत्तिं निषेधो मुच्यते ।
कु. ३११७।१२ पृ. १५२. ॥ यच्च तु ग्रीहिवशादि-
वाक्ये कारणत्वद्वयं प्रमाणविद्वात्, तत्रैव पर आमेवावै-
शेषात्कथ्यते इति तेषामर्थधिकरणे यव्यते । की.
२११४।१ पृ. ६७. ॥ ग्रीहिवशादिरेकस्मिन्नवस्थाप्रत्यक्षे
अभिचरदतिरिक्तस्य आग्नेयस्तोत्राद्यवस्थायादिष्वप्यो-
धर्मोऽस्तीति तेषामर्थधिकरणे (३११४।७-१०)
नैवमुक्तम् । यादृ. ५।१।४. ॥ ग्रीहिविशेषेण
इति व्याख्यासंगतं यद्यपिः प्रवृत्तिवत् अनुरूपत्वम्,
तत्र अवपातवर्णयमानेन अष्टादशके तेषामर्थधिकरणो-
त्पत्तिता प्रमाणसिद्धेन असन्तर्गतपूर्वमुक्तपक्षान्न न
सादृश्यं । सोम. १११६. ॥ न साक्षात् सर्वपाप-
प्राप्तयेना अनुरूपत्वपरमस्य स्वर्गार्थत्वं ग्रीह-
द्वारम्, ग्रीहविशेषेन प्रत्यक्षतया तेषामर्थधिकरण-

लेपासृगं यत्रार्थं

न्यायेन व्यभिचारादुत्पन्नपरिणामान्नैव तदभावात् ।
भाट्ट. १।१।३ * तेषामर्थोपधिकरणत्वव्यमाणा
धर्मव्यवस्था । सु पृ ७३०.

१०१३५ ॥

१०।३५।
 शब्द इत्यदि वेदे 'अरे इत्थिन् यत्र मे गोष्ठ्य
 प्रमृगयस्वैविरा विदुः । शब्द तामानि वज्रिपि' इति ।
 अथैवमिति शब्द इति श्रावणिकमपि चार पतिहाम्य
 इदानीं ममविरोधभूतहृदयत्वं तामपराधैरित्यप्य अनु-
 प्रसङ्गेन क्रियते । अत्राप्य दूरवर्तिगोष्ठिमिति च, यद्यर्थेन
 पादपम्यस्या हा ममिति शब्दहास्यमुच्यते । न वैतसेम्यवि ।
 'अभि, पूर्वमि' इत्यत्र क्रियापदात्मनेन अर्थावच्छेद-
 निदयनपाठम्यवस्थाकृत्यैवेनापि 'कम्पतेति' । अतः
 कतिपयमेव शब्दपदाप्येव इत्येव प्राप्ते, अभिधीयते ।
 न्यवेदेयं यदि पाठ्यवच्छेदो भवति कदाचन भविष्यति ।
 ह्यपि पादवच्छेद भवेति अभिप्रायः शब्दमन्त्रं प्रयुज्यते,
 न यौदिकपदव्यवधानम् । मन्त्र पादनवच्छेद मन्त्रपट्टणायै
 मेव । तत्र 'अभि पूर्वमिति' इत्यत्र क्रिया
 पदादुपदानान् अर्थवेद्येन पादम्यवस्थाया अर्थावच्छेदि
 शब्दपदाप्येव शब्दमेव पादम्यवस्थाया अभिद्वन्द्वमव-
 मिति । प्रयोजनम् पूर्ववदेव प्रतिपत्तिरप्यमिति ।
 यत्र तु अपर्यवेदे सुप्रसङ्गम् । कुलकेनापि यत्र
 शब्दपदाप्येव शब्दमन्त्रमिति । तत्र
 शब्दपदाप्येव शब्दमन्त्रमिति । तत्र

॥ तेषामुक्तं यन्मार्गमज्ञेन ॥
॥ १११८ ॥

॥१॥०३५॥
 कच सामानि यमुपि मत्वा इदुचय । तम
 कचधनमाह । तेषा निनिधानः मज्जथा मध्ये पङ्क्त्या
 वा, यथा मय्येवमिदं मय्यनुसारेण पश्यात् पराणां
 मय्यस्या अग्रेयत्तमिदोपि मय्यपि । तत्र न निमित्ति
 भाव्यप्रतिपत्तयस्तु सति पादपङ्क्त्या यथा कच वपुः । ये
 ॥ तेषामपि पत्तिकादुत्पन्नेन प्रयत्नेन ।
 ॥१॥०३६॥

६१२०२८ ॥
अतिशय कष्ट प्रवेष्टनात् सख्यं ज्ञानं काले होत-
व्यम्, न तु प्राप्तं ज्ञानं प्रवेष्टनात् यः । एष सख्य-
वीर्णमायम् । वीर्णमायस्य सख्यं अभावात्प्राप्तम् । दर्श-

यमः, न ॥ योगेन कृत्वा योगेन गम्यां अमर्त्यान्वायाममाया
स्वयां च । गुरुहृतेन कृतार्थं शास्त्रम् । इति उष्ट्रे
पूर्वपक्षे प्रोक्ते वाच्येन पूर्वपक्षनिवर्त्तने गुरुयन् सिद्धात्-
माह । तेषामभिहितेनैवैवा कर्मणा औपचित्यत्वात्
कामाद्भुक्तानामेव स्वयमायानत्वात्, निमित्ते प्राप्ते नैमि-
त्तिकात् कर्मण्यश्च साधनेन साध्यादिवाक्या अगमै-
रान्येन प्रवर्त्तते होम वर्तुम् । आगतेभाग्ये विहिते काले
प्रयोग कर्मण्य इति प्रवृत्त्युप प्रयोग, काल विद्यात् ।
'तेषां कर्मणा यदादिवाक्या औपचित्यत्वात् उपपत्तिः ।
प्रयोगे निमित्तत्वात् आपद्येन नृदियानिमित्तत्वात् ।
वर्तव्यकारिवाक्यान्वयस्य जीवमात्रा निमित्तत्वात् । प्राप्ति-
कत्वात् नैमित्तिका प्रयोग प्रवर्त्तन् । इति सुब्रह्म

चक्षुः शिखरदर्शनम् । २९ ॥

चत्वारि विद्वांसि ॥ २१ ॥
 सिद्धान्तं विद्वांसि दर्शयति । 'यस्य वा एष स्वर्गो
 लोकः-विद्यते, यो दमर्गोपासकाधी चत्वारि विद्वांसि
 मन्वावस्था वा-विद्यते' इति आगते आगते वाके
 मन्वावस्था दर्शयति । यत्क-करी ॥ वाचिषसि । वसन्
 आगते मन्वावस्था स्वस्वकाले इति सिद्धान्तः । के

॥ तेषामौत्पत्तिकृत्वाधिकरणम् । आग्निहोमनि-
र्गमेषा निषिध्दानुरोधेन आधुनि ॥
तेषामौत्पत्तिकृत्वाधिकरणेन प्रवर्तते । ६।२।८।
३८ ॥

२८ ॥
 आर्यम्— प्रदेष्टमहि श्रेष्ठं श्रेष्ठम्, शुद्धा
 वातः इति (तद्वत् प्रदीप्तकले, शुद्धाग्नौ वातः) ।
 तथा 'वीर्यमास्य वीर्यमास्य' स्येतः 'अनावाय्य
 यमनावाय्य' स्येतः ॥ इदं हि वदन् मरीचं
 विदध्यम्, उत प्रदेष्टमरीचं इति । तथा च द्रुमुपा
 मत्, उत शुक्लायुष्मा इति । तथा हि वदन्
 वीर्यमास्यमास्यमास्य वा, उत आगोभावे काले
 इति । किं प्रसङ्गः ? वदन् कृष्णं कृतार्थं शब्दो न
 नियमः येन पुत्रे इति । नृद प्राप्ते, धूमः । आग्नेन
 चरत्वेन । आगदेयमाने काले प्रयोगः कर्म इति ।
 इव । देवलोचनिकं च । उदयमानं कर्म काल-
 संयुक्तमेव पश्यते । वदन्, 'निमित्तायां शब्दवत्

इति । निमित्ते च संयोगे नैमित्तिकोऽर्थः कर्तव्यो भवति । तस्यादायतेऽगते कृते प्रयोगः कर्तव्यः ।

तथाहि सिद्धदर्शनम् । २९ ॥

साध्यम्— 'अथ एष सर्गाक्षेत्रचिन्त्यो यो दशगुणैर्मासकस्यो सद् योग्यमासीदमात्राया वाऽनिपातयेत्' इति (सिद्धम्) आगतेऽगते कृते प्रयोगं दर्शयति ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— तेषा कालनामौत्पत्तिकत्वात् कर्तव्यमिति सिद्धम् । कालस्य पुनः पुनरगमने कर्माणि प्रयत्नेरन् इति ।

वि— 'सकृत्कृतस्तत्कृतविद्वादेः, साक्षात्पुनः । सकृन् क्त्वा, कालस्य पुनस्ततोऽप्युत्पत्तिरिति सिद्धम् ॥'

भाट्ट— साक्षात्क्षेत्रं निमित्तस्यास्य क्षेत्रेऽपि यदा कालार्थेऽस्य निमित्तस्य पुनः प्रणिपातः, तत्र नैमित्तिकमिति, इदं यत् साक्षात् अथवा साक्षात्कालस्य निमित्तानामुपपत्तेः । अथ एव यत् तस्मिन्नेव निमित्ते कालमात्रेणैव, तत्र न नैमित्तिकमिति, यदा यत् तस्मिन्नेव काले परावृत्तौ । अथ च पूर्वपक्षस्य अति-तुच्छत्वात् सुदृग् भूतोऽप्येव इति मन्तव्यम् ।

मण्डन— 'द्वारिकान्ते च पुनः पुनः स्यात् ।'

शेकर— 'जीवनेष्वपि कर्म ।'

॥ 'समिधोर्न लुप्यात् स्वर्गदामः' 'यवजीवे दशगुणादायस्य वनेत' इत्यत्र श्रीमन् कान्वतः, योर्न मास्यदिनायाचिन्त्यं निमित्त इति 'तेषामौत्पत्तिकत्वात्' इत्यधिकरणे स्पष्टीकृतमिति । कु. २।४।१।२. ॥ तेषामौत्पत्तिकत्वाधिकरणन्यायस्तु 'निमिनावृत्तौ नैमित्तिकतामसि भावति.' इति । शा.

॥ तेषां (प्रोदकावामतिगताया मये) 'यत्वाः अथोदसिद्धाः प्रथमाः' । अयं कर्मतो व्यवसायः प्रतिषेधः । घाल. उ. ३४-३५.

॥ तेषां तु कथनात् द्विपक्षान् सहस्रयोगः स्यात् । १०।२।३।४२ ॥

'सप्तद्वयस्य पृथक्प्रतीयेन ज्ञेयिष्ठोमेन सहस्रदक्षिणेन पनेत्' इति श्रुत्या । तेषां सप्तद्वयस्य सप्तद्वयस्यैव यत् सप्तद्वयस्यैव प्रयोगः सहस्रयोगः

स्यात्, सहस्र संयुज प्रयोगः स्यात्, 'यनेत्' इति बहुवचनम् । द्विपक्षम् यथा । 'एतेन राजपुरोहितो सप्तद्वयस्यैव यनेथात्' इति द्विपक्षम् । सप्तद्वयस्यैव प्रयोगः कियते स्यात् । प्रयोगः यत्र द्विपक्षः । तस्यात् पृथक्प्रयोगः सर्वैः संयुज सर्वम् इति पूर्वः पक्षः ।

एकैकशब्दविप्रतिषेधात् प्रकृतैकसंयोगात् । ४४ ॥

सुबन्तः पूर्वपक्षं व्याख्यायति । सहस्रसमीपं सोमं च सहस्रं प्रयुज्यते । किन्तु एकैकशब्दः । कविप्रतिषेधात् । सहस्रकालेन हि पुनरा कल्पन्ते ये सप्तद्वय-स्वन्ति । यत्र च एकैकस्यैव उदयकाला भवति । ते सहस्रकालस्यैव तेषां यावत्, इति एकैकस्यापि यावत् सिद्धो भवति । न च केनचित् प्रविधिपक्षे । प्रकृतेश्च प्रकृतिभूतस्य ज्ञेयिष्ठोमेन च एकैकस्यैव कर्म संयोगात् एकैकशब्दस्य विप्रतिषेधस्य उदयकालोपस्यैव एकैकशब्दस्यैव । तस्यैव उदयकालोपः सोमः एकैकशब्दस्यैव कर्तव्यः न सर्वैः न द्विपक्षेभ्यो सहस्र इति सिद्धावः । ४२ सप्त पूर्वपक्षः, ४४ सप्त सिद्धान्ताः । ४३ सप्तैव तु अन्तरावर्तिनी इति शेषम् । के. -

॥ तेषां यतो विरोधः स्यात् । १।८।१०।१२ ॥ न च आपत्तेरान्वयः (देशावकाशः) निरोक्तमिति इति परेण विनियोकस्यः । ॥ च 'तेषां पक्षो' इत्येव विहायते । घा. १।२।३।४. ५. ८४७, ॥ सोमयोगस्यैव 'प्रेषु पराधित्वात्' इत्येव नियत-यानः (यज्ञेतिशब्दः) 'तेषां यज्ञो' इत्येव नैवा-वदन्ति । ३।४।२।४४.

॥ तस्मिंस्तु शिष्यमाणाणि जननेन प्रयत्नेरन् । १०।२।३।४२ ॥

'शुक्रनुकल्पः अविच्छेदिक-वधः' 'सुद्वयः प्रत्युत्पत्तेः शोचन्त्यस्य' इत्यादयः उक्तानि । यथायथा प्रत्युत्पत्तिरनिवर्त्या अत्रापि श्रुतेरिति तस्मिन् पुनरा-स्यमात्रे शिष्यमाणाणि निषेधमनामि, जननेन कर्मनैव निमित्तेन प्रयत्नेरन् । यत्र ज्ञानमात्राधिकारात्, न तु व्यत्ययनकरीयात् । यत्र स्यात् प्रापि यत्र पराधित्वात् अत्रापि

विषाद आत्मनिषिषे भानये 'पूतेन चावाणुगिनी
अङ्गुलेषामिनि अन्तरा कर्णे गुरोति आ मूयदन्ववसाव-
यति, भूमिगते म्याह करोति' इति । सौमिको यदि
विषयो वपटकारस्तो भवेत्, न स्वाहाकारः । तस्माद-
पूर्वम् । यथावदः पूर्वहेतुक्रमव्यायः । औदुम्बरी-
घातमाः कर्मयोर्मध्ये आगम्ये होत्वम् । हुतमाग्नं यथा
आलाहारा भूमौ गते स्यात्, न यथा गयो होतव्यम् । भूमि-
गते नावये सति स्वाहाकारः पठनीयः, न तु प्रागेव
होमकाले इति भुत्वम् ।

उत्तरार्धेण स्वाहाकारो यथा सप्तपदस्य, उत्तर-
दिप्रतिपिद्धा पुनः प्रवृत्तिरिहोमनात् पशुवत् ।
१४ ॥

दर्शिते होमनिष्काले नस्तीत्यत्र विद्वान्तिना लिङ्ग-
वर्णनमुक्तम्, सापरिहरति पूर्वपक्षी । तुमन्वः विद्वान्त-
पञ्चमाहुत्वम् । स्वाहाकारः उत्तरार्धः वपटकारपूर्व-
हुतवरोहोमदिप्रदानार्थः क्रियन्वैः । यथा सप्तपद-
मनात्म्याधीर्षी सामिपेनीकृतस्य प्रवृत्तिं गच्छति । अत्र
माकर्ण्येन पादपदेन धावितं अत्र विवृतिपु गतम् ।
तथैव 'स्वाहाकारेण वपटकारेण वा दैवेषु इति प्रतीयते'
इति अनादम्याधीर्षः स्वाहाकारः दर्शपूर्णमासौ तेषां
च प्रवृत्तिं निविदिषः वपटकारोपपन्नः तदने होमवर्गे
अप्यति प्रदानानि उपरिफामहि । तत्र एवं सति औदु-
म्बरीहोमादौ होमिस्त्वित्यन्तस्य प्रवृत्तिः अविप्रतिपिद्धा
न विवृता । पुनः एवम् अन्वैकोऽत्र इति भाष्यम् ।
लिङ्गार्थेणान् पशुवत् । यथा भुक्तमिपेनीकृतस्य
पशौ यथासादितिहोमनात् दर्शपूर्णमासकर्मप्रवृत्तिः
न विवृता, यथादम्यस्य गावमिहोमनात् । इदं औदु-
म्बरीहोमे वाचविक्रान्त आगमकारे प्रति लिङ्गदर्शनम्
न होमिकर्मवत्प्रवृत्तिप्रतिपिष्यते ।

उत्तरार्धो याज्यवत्त्वादनर्थकत्वादिति प्राकृत-
म्योपरोपः स्यात् । १५ ॥

दर्शिते होमविष्यत्तः, स्वाहाकारश्च उत्तरार्धः
इति पूर्वपक्षी यदाह ह्येत्याह । याज्यः पूर्वपक्षमाह-
रार्थः । स्वाहाकारः अनुत्तरार्धः न उत्तरार्धः न वपट-
कारश्चानुत्तरार्धः । पशुत्वमेव नातिहोमेण पार्श्वहोम-

मो. को. २३५

योश्च अर्थवत्तात् सफुज्ज्वात् स्वाहाकारस्य । यदि प्रवृत्तौ
स्वाहाकारः कार्यको न स्यात् तदा तेन अन्वैक्यनात् निर-
न्तरागतेन वपटवत्तात् प्रकृतस्य होमिकस्य वपटकारस्य
साविसृष्टस्य उपरोधः स्यात् नाथः स्यात् । परन्तु न
स्वाहाकारस्य अन्वैक्यवत् । तस्मादुत्तरार्धः । अनुत्तरार्ध-
त्वाच्च दर्शितहोमानां होमपूर्वत्वाभावे 'भूमिगते स्वाहा
करोति' इति लिङ्गमवश्यम् ।

न प्रवृत्तावपीति चेत् । १६ ॥

पूर्वपक्षी आह । प्रवृत्तावपि दर्शपूर्णमासहोमसि
निष्कालविषयकारिहोमस्यो निवेदो न सम्भवति । तथापि
अविरोधेण विहितो वपटकार एव प्रकीर्तितः । स्वाहाकारः
पादपदस्य वपटकारस्तु निहितः । विविध पादात् प्रपन्नः ।
तस्मात् स्वाहाकार उत्तरार्ध एव भवति विवृत्यर्थम् ।

तर्कं समवाये पार्ष्णीत्युच्यम् । १७ ॥

तत्रहि विद्वान्ती । स्वाहाकारस्य नातिहोमादौ वपट-
कारेण न यावत् । अत्र हि वाच्यप्रकरणयोः संविधौ ।
प्रकरणेन नातिहोमेण वपटकारा प्रवृत्तिः, नातिहोमप्रवृत्तिः
एकान्वयवत्त्वात् स्वाहाकारो वाच्येन प्रवृत्तिः । एव
वाच्यप्रकरणयोः संविधावे प्राप्ते तत्र समवाये पार्ष्णीत्यु-
च्यते । अत्रिहोमे तु द्विविधवत्त्वे । वाच्यं प्रकरणम् इतीयं
इति तत्रोक्तम् । तस्मात् स्वाहाकारस्य प्रवृत्तौ निवेदो
एव विवृत्यर्थः । तत्रश्च दर्शितहोमे ॥ होमविकृतिः ।

तथोक्ता वेदेः प्रवृत्तत्वात् तद् विधिः
स्यात् । १८ ॥

दर्शितेण नातिहोमविष्यत्तः अत्र इति पक्षान्तर-
माह । वाच्यः होमविष्यत्तस्य अपूर्वत्वादेव स्वा-
वयवः । इत्ये दर्शपूर्णमासयोः संविधानी तथोक्ता
गुरोतिवोदना नातिहोमोदना, सर्वेष्वपि सर्वपशुवत्त्वे
च प्रवृत्तत्वात् तत् तत्र नातिहोमे विधिः स्यात्, विधीयते
इति विधिः, विधीयमाना स्यात् निदिना स्यात् । आनु-
होमे दर्शपूर्णमासकर्मनातिहोमोदना प्रवृत्ते अन्वयः प्रवृत्त-
त्वात्त्वम् ।

अन्वयसामर्थ्यात् । १९ ॥

दर्शितेण नातिहोमविष्यत्तः स्यात् इति पक्षान्ते
हेतुान्तरमाह । वाच्यः समवाये । अन्वयः सामर्थ्ये

इति पूर्वं पद्यः । इत्यन्तः पञ्चाङ्गत्वाद्ब्रह्मणः । तस्मिन्
मन्त्रादिश्रवणे इति तु सुवोचिनी ।

अपिवा वेदब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणोः प्रवर्तेरन् । २३ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्रागं अपिवा इति शब्देन निरूप्यन्
विद्वान्माह । उपानेन उपनयनेन सह एते धर्माः प्रवर्ते-
रन्, वेदब्रह्मत्वात् विधायिकायाः स्मृतेः । वैदिकाश्च
पदार्था उपनयनोच्चरकात् भवन्ति । स्मार्ताश्चेति वैदिका
एव । तस्मात् उपनीतस्यैते धर्माः, नानुष्नीतस्य । के.

॥ तस्मिन् वेपथुमन्त्रार्थोपात्तत्वात् । १०।
११९२।५२ ॥

तस्मिन् पूर्वपक्षोक्ते शीघ्रं चरौ वेपथुं स्यात् । अन्य-
द्येनान् अर्थलोपाभावात् वेपथुसंप्रदानात्मकमपोम-
नोपाभावात्, वेपथु इत्येवैवैकतायै दातुं शक्यत्वात् ।
इति पूर्वं पद्यः ।

अस्मिन् पाठपक्षेऽनुवादात् । ५३ ॥

शीघ्रं चरौ वेपथुस्य अस्मिन् न क्रिया न कर्त-
व्यता । वेपथुस्य अपूपहेतुत्वात् । अपूपे पुरोहानो
कर्तव्ये तस्य हेतुः वेपथुः । चरौ तु न स्यात् ।
अन्तरुपपक्षविशेषतस्तुल्यस्य हि चरः । वेपथु इत्येव तु
निघण्टा न स्यात्, त्वमतिः स्यात् । तस्मात् चरौ
कर्तव्ये न वेपथुमिति विद्वान्ताः । के.

॥ तस्मिन् विहिते सर्वे विहितं भवतीति
व्यासः । अर्थं धीमद्वैतपाठ्यैः श्रीगङ्गापदस्य
मुक्षेयिनीदीक्षयादुदाहृतः । अयमर्थः—‘विद्वद्वेपथुस्यैव
तात् तस्य कर्तव्यताविशेषे बहु पृथक् । तत्र, तस्मिन्-
विहिते सर्वे विहितं भवतीति न्यायेन भवत्यर्थे शब्दे
सर्वे शब्दं भवति । श्रुतमिति । साहस्यै. ५८९.

॥ तस्मिन् संस्कारकर्म विधत्वात् । १२।४।५।
२८ ॥

तस्मिन् पूर्वपक्षोक्ते जन्तुते कृषाणन् ग्राह्यन्
चपमादिभर्तृपात्रं सुवृष्टान्, ग्राह्यणन् दण्डाद्यैर्वा
काह्येण उज्जानं साधिते अग्नौ वृषभारकर्म ग्राह्यानां च
संस्काराः कर्तव्याः । दत्तः सर्वकर्माणां संस्काराः शिष्टाः
निदिष्टाः, इत्येव न उच्ये पञ्चमी सर्वकर्मणि निष्पत्तेः ।

तस्मात् उच्ये आवाहिका, संस्काराः कर्तव्याः इति पूर्वः
पद्यः ।

स्थानात्तु परिशुष्येरन् । २९ ॥

आवाहनपर्यन्तस्य मितस्याग्रेः स्थाने श्वमसंहरतेः
उच्योऽग्निः श्रुतः । दत्तस्यात् स्थानात् उच्योऽग्नौ
संस्काराः परिशुष्येरन् । न सर्वकर्मः । इति विद्वान्ताः ।
इत्यर्थः पूर्वपक्षकगृह्यणः । के.

॥ तस्मिन् सोमः प्रवर्तेताव्यन्तत्वात् । ८।
४।४।१० ॥

दर्बिहोमः सोमविगतो वा अपूर्वो वेति विचारो पूर्व-
पक्षमाह । तस्मिन् दर्बिहोमे सोमः प्रवर्तेत शीमिको
विष्पन्तः स्यात् । अन्वयत्वात् । अन्वयत्तदोदनः सोमः,
'मित्रे शरोति' इत्यादिदर्बिहोमोऽपि अन्वयत्तदोदनः ।
चोदेनावापन्वात् शीमिको विष्पन्तः । अन्वयत्तत्वं च
विधिवान्नये द्रव्यवेपथुमाहितम् ।

न वा स्वाहाकारेण संयोगाद् वयद्व्यकरणं च
निर्देशात्, उच्ये तेन विप्रसिद्धेयम् । ११ ॥

आद्यस्यः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । न दर्बिहोमे शीमिको
विष्पन्तः । 'वृषियै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा' इति
स्वाहाकारेण संयोगात् । शीमिके तु तत्रे वयद्व्यकरणं
निर्देशात् । शीमे हि वयद्व्यकरणे भवति, दर्बिहोमे तु
स्वाहाकारो विद्यते । एवं इति शीमिके तत्रे स्वीकृत्ये
तेन वयद्व्यकरणे स्वाहाकारस्य विप्रतिषेधात् विप्रतिषेध-
प्रसङ्गात् न शीमिके विष्पन्तो दर्बिहोमे । किन्तु
अपूर्वोऽयम् । 'दर्बिहोमे विपतिषेधात्' इति श्रुतद्वारे
पाठः । एतेन स्वाहाकारेण वयद्व्यकरणं विप्रतिषेधात्
न तत्र शीमिके विष्पन्त इति उपपत्तिः ।

अन्वयान्तरत्वात् । १३ ॥

दर्बिहोमः अपूर्व एव न सोमविकार इति विद्वान्ते
हेतुन्तरमाह । घञोऽन्य वज्रतिघञो होममन्त्रः । शरश-
न्तस्य अन्यस्य चरः पुरोहितः । यदतिचोदनः सोमः,
पुरोहितोऽग्नौ दर्बिहोमः । तस्मात् अपूर्वो दर्बिहोमः ।
क्रिद्वर्तमानात् । १३ ॥

दर्बिहोमे च शीमिको विष्पन्तः, किन्तु अपूर्वतमिष्य
मिष्यस्य दर्बेण भवति । औदुम्बरीहोमे स्वाहाकारे

विषाण आन्यतिष्ठितरे नाम्ने 'पूतेन स्वाहापृथिवी
अपृणैथामिति शन्तम कर्णौ लुहोति वा मूलदेन्यस्त्राय-
दति, भूमिगते स्वाहा करोति' इति । योमिको यदि
विष्यन्तो वषट्कारस्ततो भवेत्, न स्वाहाकारः । नसाद-
पूर्वत्वम् । चक्रन्दः पूर्वैरेतस्मत्कर्मणः । औदुम्बरी-
वास्तापः कर्णयोर्मध्ये भास्ये होतव्यम् । हुतमान्यं यथा
शास्त्रादप्य भूतो गतं स्यात्, तथा भूयो होतव्यम् । योमि-
गते चास्ये कति स्वाहाकारः पञ्चाशः, न तु ऋणैव
होमकाले इति व्युत्पन्नः ।

उत्तारार्थेण स्वार्थान्तरे यथा सातवर्यं, तथा-
विप्रतिपिद्धा पुनः प्रयुक्तिस्त्रिदशनात् पशुवत् ।
१४ ॥

दर्विहोमे सोमविष्यन्तो नास्तीत्यन विद्वन्तिना त्रि-
दशानुक्रमम्, तत्परिदरति पूर्वपक्षी । हुगन्दः सिद्धा-
पञ्चमाहुम्यपी । स्वाहाकारः उत्तरार्थः वषट्कारश्चो-
दुम्बरीहोनादिप्रधानार्थः विकृत्यर्थः । यथा सामदर्य-
मगारम्भाधीनं यामिमेन्नैरासदर्यं प्रकृतिं वषट्ति । तत्र
प्राक्परिचयेन पाठद्वयेन भाषितं तत् विकृतितु गगम् ।
तथैव स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा ऐश्वर्यो दमिः प्रदीयते'
इति अन्तारम्भाधीनः स्वाहाकारः दर्विपूर्णमासौ सोमं
च प्रकृतिं निविषिषुः वषट्कारेणोपपन्नः तद्वत् सोमवर्क
अन्यनि प्रधानानि उपमनानि । तत्र एव कति औदु-
म्बरीहोनादौ होमिकविष्यन्तस्य प्रकृतिः अविप्रतिपिद्धा
॥ विषडा । पुनःशाब्दः अनर्थकोऽम इति भाष्यम् ।
विषरसीवान् पशुवत् । यथा युरमासिधेयीशमदर्ये
पत्नी प्रयानादिस्त्रिदशनात् दर्विपूर्णमासवर्षप्रकृतिः,
॥ विषडा, यामदर्यस्य वाचनिकवान् । तत्र च औदु-
म्बरीहोमे वाचनिकवान् गगहानरं प्रति त्रिदशनात्
न योमित्यनेप्रकृतिप्रतिपिष्यन्ते ।

अनुत्तरार्थो वाऽर्धप्रवन्वादनर्थकत्वाद्धि प्रकृत-
स्वोपगोयः स्यात् । १५ ॥

दर्विहोमे सोमविष्यन्तः, स्वाहाकारस्तु उत्तरार्थः
इति पूर्वपक्षी स्याद तन्मन्त्राद् । भाष्यम्. पूर्वपञ्चमाहु-
म्यपी । स्वाहाकारः अनुत्तरार्थः न उत्तरार्थः न वषट्-
कारश्चप्रधानार्थः । प्रकृतिविव नास्तिहोमेण पार्श्वहोम-

योश्च अर्धवत्त्वात् सप्तहत्वात् स्वाहाकारस्य । यदि प्रकृतौ
स्वाहाकारः कार्यको न स्यात् तदा तेन अनर्थकत्वात् निम्न-
भावात्वेन व्यत्यस्तत्वात् प्राक्तनस्य होमिकस्य वषट्कारस्य
मानस्यस्य स्मरणेः स्यात् कचः स्यात् । परन्तु न
स्वाहाकारस्य स्मरणव्ययम् । तस्मादुत्तरार्थः । अनुत्तरार्थ-
त्वाच्च दर्विहोमनां सोमपूर्वत्वाभावे 'भूमिगते स्वाहा
करोति' इति लिङ्गं भवत्येव ।

न प्रकृतावपीति चेत् । १६ ॥

पूर्वपक्षी अत्र । प्रकृतावपि दर्विपूर्णमासवोरपि
विकृत्यपि नास्तिहोनादौ निषेधो न संभवति । अत्रापि
अविषेधेण निरितो वषट्कार एव प्रयोति । स्वाहाकारः
काठमासः वषट्कारस्तु त्रिदशः । विषिष पाठस्तु प्रत्ययः ।
तस्मात् स्वाहाकार उत्तरार्थं एव भवति विकृत्यर्थः ।

एतत् समवाये पारस्यैर्वैष्यम् । १७ ॥

उत्तरा विद्वन्ती । स्वाहाकारस्य नास्तिहोनादौ वषट्-
कारेण न बाधः । अत्र हि वाच्यप्रकरणयोः संतिपातः ।
प्रकरणेन नास्तिहोमेण वषट्कारः प्राहः, नास्तिहोममगैः
एकवाच्यत्वात् स्वाहाकारो वाच्येन प्राहः । एवं
वाच्यप्रकरणयोः संतिपाते प्रायो उक्त उपमये पारस्यैर्वैष्यं
अस्तित्रिदशमे तुलीकथ्यते । वाच्यं प्रकरणात् हठीय
इति तत्रोक्तम् । तस्मात् स्वाहाकारस्य प्रकृतौ निषेधात्
न न विकृत्यर्थः । तत्र च दर्विहोमो न होमविकृतिः ।

तच्चोदना वेष्टः प्रयुक्तत्वात् तद् विधिः
स्यात् । १८ ॥

दर्विहोमेण नास्तिहोमविष्यन्तः अस्तु इति पक्षान्तर-
प्राह । वाच्यम्. होमविष्यन्तस्य कर्तृत्ववर्षं च स्वाच-
र्यपति । इहे. दर्विपूर्णमासयोः होमिद्वन्द्वी तच्चोदना
लुहोतिचोदना नास्तिहोमोदना, सर्वेति तु सर्वप्रयुक्त्येण न
प्रकृतत्वात् तत् तत्र कालुहोमे विधिः स्यात्, निर्धोद्वे
इति विधिः, विधीयमाना स्यात् सिद्धिा स्यात् । प्राह-
होमे दर्विपूर्णमासगतनास्तिहोमना प्रयोजेन अन्यत्र पशु-
वदित्यर्थः ।

उत्तरसामर्थ्याच्च । १९ ॥

दर्विहोमेण नास्तिहोमविष्यन्तः स्यात् इति पक्षान्तरे
हेतुमन्तरप्राह । नराह. उक्तपक्षे । दन्त्यस्य कार्यार्थे

चोदनासामान्यम् । 'वदेकस्मात् क्षुद्रपात् दर्शित्वेन क्षुद्रात्' इति जुरोतिचोदना असुहोमे, 'नारिष्ठान् जुरोति' इति जुरोतिचोदना नारिष्ठेषु । इति चोदनासामान्यवत्पात् सार्वसामान्यत् नारिष्ठधर्मप्राप्तिः दर्शित्वेनेषु ।

लिङ्गदर्शनात् । २० ॥

१ दर्शित्वेन नारिष्ठविष्यन्तः स्यात् इति पक्षे हेत्वन्तरमाह । चकारः समुचये । नारिष्ठोऽप्यधिकृतं दर्शित्वेनानामित्यप्यधिकृतं इत्यते । अग्निहोमे अथवे 'यदि कीदोऽवपयेन अन्तःपरिवि निनयेत्' इति । तथा चवने श्रुते 'अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुरोति' इति । परिषवे चेद्विष्वक् अन्नप्रदानायेषात् नारिष्ठोमात्रम् । यदि नारिष्ठधर्माः दर्शित्वेन प्रवेष्टव्यं सता एव लिङ्गदर्शनमुपपद्यते । तस्मात् नारिष्ठविष्यन्ते दर्शित्वेन स्यात् ।

तन्मात्रावस्य हेतुत्वाद् गुणार्थे स्याददसंभवं ।

२१ ॥

दर्शित्वेन नारिष्ठविषयः इति पक्षोऽप्यस्य सत्यैः प्राप्तं परिहरति । तमेति बुद्धिस्तथा व्यस्यताः प्रतिनिर्दिश्यन्ते । सः स्वस्वकेषु नारिष्ठधर्माणां इत्यादिप्रमाणान्तराणां अन्तरः अप्रतिष्ठितत्वात् हेतुत्वेन लप्यित्वेन, 'अप्रतिष्ठिता वे व्यस्यता इत्याहुः, नेष्वादिः संनद्यते, न प्रमाणा इत्यते, नानुवासा इत्यते, न समिन्नेतित्याह' इति । यदि च नारिष्ठोमाः प्रवेष्टव्यं सता इत्यादिप्रमाणैः समिन्नेतिना च व्यस्यते भाग एव स्यात् तर्थाय तदभावात् अवस्यत् हेतुत्वेन न युज्येत । व्यस्यत्वात् दर्शित्वेनोमाः । तस्मात् अन्तःप्रमाणैः गुणार्थे नारिष्ठधर्मार्थे नारिष्ठधर्मप्राप्तये यदुक्तं लिङ्गदर्शनम्, तत् सर्वदर्शनं स्यात् । अत्रुक्तं तस्य अदसंभवं । अग्निहोमे वा दर्शनं अदसंभवं । 'यदि कीदोऽवपयेन अन्तःपरिवि निनयेत्' इति अग्निहोमे परिष्वे, 'अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुरोति' इति समिन्नेने वेदिः इति दर्शित्वेन नारिष्ठधर्मप्राप्ते लिङ्गदर्शनं न च युज्यते इत्यर्थः । तस्मात् नारिष्ठोमविषयत्वेन दर्शित्वेन जुरोति ।

विधिनिर्दिष्टं चेत् । २२ ॥

अग्निहोमादी अन्तःपरिष्वेनियन्तारि यत् लिङ्गदर्शनमुक्तं तत्प्रतिषेधम् । व्यस्यतेषु इत्यादिप्रमाणान्तराणां

यः प्रतिषेधः सः नारिष्ठोमप्रतिषेधकत्वात् स्वस्वकेषु प्राप्त्या इत्यादिनां प्रतिषेधको विधिः स्यात् । प्रतिषेधस्य प्राप्तौ इत्येव नारिष्ठविहितत्वेन व्यस्यत्वात् लक्षणे । तस्मात् दर्शित्वेन नारिष्ठधर्मप्राप्ते यत् लिङ्गमुक्तम् 'यदि कीदोऽवपयेन' 'अन्तःपरिवि निनयेत्' 'अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुरोति' इत्यादि, तत् युक्तमेव ।

न वाक्यदोषत्वाद्, गुणार्थे च समाधानं, नानात्वे नोपपद्यते । २३ ॥

स्वस्वकेषु 'नेष्वादिः संनद्यते, न प्रमाणा इत्यते' इत्यादिः नारिष्ठोमविहितत्वेन प्राप्त्यानेष्वादिप्रमाणैः प्रतिषेधको विधिपरिष्वे यत् तृतीयपक्षो परिहरति । न प्रतिषेधको विधिर्न्ययः, वाक्यदोषत्वात् । 'आदिष्वेन चर्चं निर्वयेत् पुनरेव यद्येत्' इत्यत्र विधेः 'अप्रतिष्ठिता वे व्यस्यता नेष्वादिः संनद्यते' इत्यादिवाक्यं वाक्यदोषः अर्थवादः । स्वस्वकेषु उपपन्न दोषस्य परिहारायां 'आदिष्वेन चर्चं यद्येत्' इति अतिरिक्तिः इति विज्ञापते । एव अतिरिक्तोः गुणार्थे सत्येन इत्यादिप्रमाणैः रादिष्वेन सति उपपद्यते समाधानं निराहः उपपद्यते । नानात्वे वाक्यभेदे स्वीकृते तु नोनपद्यते इति चेन्न वाक्यम् । तस्मात् इत्यादिप्रमाणैः रादिप्रतिषेधवाक्यम् अतिरिक्तत्वात् एवमवश्यमेव न्यूनम् । तस्मात् मातु विधिः । सर्वथाऽपि दर्शित्वेन नारिष्ठविषयतो नोपपद्यते ।

सुवोपनिष्ठां वृत्तिं न विधिः, किन्तु आदित्यप्राप्त्यावत्सर्वस्वकेषु वाक्यदोषत्वात् अर्थवादत्वात् । गुणार्थे उपपद्यते गुणविषयत्वेन उपपद्यते समाधानं नानात्वेन नानावाक्यत्वेन वस्तुमुपपद्यते अस्यते । यदि इत्यादिप्रमाणैः अन्तःप्रमाणैः पक्षे इदं वाक्यमिति वदेत्, तर्हि इत्यादिप्रमाणैः पक्षे इदं वाक्यमिति वदेत्, 'न प्रमाणाः इत्येवम्, 'नानुवासाः' इत्येवम्, 'आदिष्वेन चर्चं निर्वयेत्' इत्येवम् इति नानाजनकानि स्युः । इति व्यापकम् ।

युक्तं ह्येव 'न वाक्यदोषत्वाद् गुणार्थेऽप्येवमावत् समाधानं नोपपद्यते' इति सूत्रादः । स्यात्वा च— 'नेष्वादिः' इत्यादि न प्रतिषेधविधिपरम्, अतिरिक्तत्वात् अतिरिक्तत्वात् इत्येवम् । अने गुणार्थे नारिष्ठोमां चोदनाप्रमाणैः रादिप्रतिषेधको विधिः स्यात् । अने-

समापनं नेष्वाभर्हिर्इति वाक्यार्थपर्यवसानं नोपपद्यते । तथापि च नानार्थे आदित्यचक्रवर्ती प्रतिपेक्षविधौ च व्यर्थसमापनं स्यात्, तत्र नोपपद्यते अनेकार्थत्वोपपन्न इति ।

• येषां वाऽपरयोर्होमस्तेषां स्याद्विरोधान् । २४ ॥

दर्शित्वेभ्यो कस्य विध्यन्तः इति विचारे चतुर्थे पक्षे ॥ पक्षमाह । वाक्यम् : पक्षत्रयं भावयति । न सोम-विध्यन्तः नापूर्वैर्न न नारिद्रोमविध्यन्तः किन्तु येषां यागानां अपरयोः अन्त्योः गृह्यपर्यवक्ष्याम्योः होमा, तेषां यागानां पूर्वाह्णयागानां विष्टेयकृत्स्नहोमयोर्वा विध्यन्तः स्यात् दर्शित्वेभ्यः । अविरोधम् नरिद्रोम-प्रवृत्तौ यो विरोधः उक्तः, स नास्ति । अपरयोर्होमाश्च क्षुरोतिचोदना यस्य । तस्मात् संघनीयहोमः प्रवृत्तिर्दर्शित्वेभ्योमानम् ।

तत्रोपधानि चोद्यन्ते, तानि स्थानेन गम्ये-
रत् । २५ ॥

दर्शित्वेभ्यो संघनीयहोमविध्यन्तः इत्युक्तं चतुर्थे पक्षे प्रतिपेक्षति । न संघनीयविध्यन्तः संभवति । कस्मात् तत्र दर्शित्वेभ्यो क्वचित् औपधानि चोद्यन्ते । याम्येषु तावत् पुरोडासाः, करमयमाणि तण्डुलाः इत्येकमादीनि । तानि स्थानेन गम्येरत् आश्लेषनाशेषा आश्लेषनाः प्राच्येरत्, ते च न वाक्यार्थमाश्लेषन्तुम् । वाज्यानुवाक्ये अग्नि-सम्पत्तौ निरर्थके, वायुकादश्च स्वाहावागेन । तस्मात् संघनीयविध्यन्तः । 'तद्व्यसनेन' इति वृत्तहृल्लाडेऽपि आश्लेषनाशेषा इत्येवार्थः ।

लिङ्गह्वा रोपहोमयोः । २६ ॥

• येषां वाऽपरयोर्होमः • (८१४१२४) इत्यत्र हो पञ्चाङ्गको । न च चतुर्थः पक्षः । 'तत्रोपधानि- ' इति पूर्वाह्णयदिने एतेन परिहृतः । इदानीं पक्षं पक्षं स्यात्स्थानेन उपश्रितम् । रोपहोमयोः दक्षिणमिन्द्रयोः विष्टेयकृत्स्नहोमयोः प्रवृत्तिः स्यात् दर्शित्वेभ्यः । लिङ्गात् औपधानामन्यस्यात् प्रवृत्तिर्लिङ्गात्, विष्टेयस्य पात्रात् । तस्मात् रोपहोमविध्यन्तो दर्शित्वेभ्यः वाक्यस्य रोपहोमयोर्वा इत्यन्वयः । तेन च चतुर्थस्य निरर्थकः ।

प्रतिपत्ती तु तौ भवतस्तस्मादतद्विधात्वम् । २७ ॥

दर्शित्वेभ्यो रोपहोमविध्यन्तः स्यात् इति पक्षं पक्षं पक्षं निरस्तम् । पुनश्च न पक्षमाकर्तव्यम् । तौ विष्टेय-केयकृत्स्नहोमौ रोपहोमौ प्रतीपत्तौ भवतः प्रतिपत्ति-पर्यवश्यं प्रवृत्ते । दर्शित्वेभ्यो प्रवृत्तिर्कर्मणि । यद्यपि औपधान्याः कस्याः कर्तव्यं, तथापि प्रतिपत्तितात् अग्रशोकात्ते निर्वपणादीनाम् । तस्मात् रोपहोम-विध्यन्तः । एवं च न होमविध्यन्तः, न नारिद्रोम-विध्यन्तः, न संघनीयहोमविध्यन्तः, नापि रोपहोम-विध्यन्तः किन्तु दर्शित्वेभ्यो अपूर्वा इति सिद्धान्तः ।

सनिपाने विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत, विध्यु-
त्पत्तिव्यवस्थानादर्थस्यापरिपेक्षत्वाद्, यचना-
वमिषेयः स्यात् । २८ ॥

दर्शित्वेभ्यो अपूर्वत्वपक्षः सिद्धान्तः । तत्र सामान्यतो
व्यायं प्रतिपादयन् रूपसंरक्षति । विरोधिनो प्रवृत्तिपक्षानां
लिङ्गानां संनिपत्ते समवाये सति नारिद्र्यवर्मादीनां अप्रवृत्तिः
न प्रवृत्तिः प्रतीयेत । विध्युत्पत्तिव्यवस्थानात् । विधीनामु-
त्पत्तिः पाठः । न च स्वविलिनः । केचित् वर्माप्राप्तास्तयोः
पक्षान्ते केचित् होमे । तादृशस्य व्यवस्थितस्य अर्थस्य
अपरिपेक्षत्वात् । यत्र पक्षितः ततोऽन्यत्र परिणेतुं न
शक्यते, यत्राप्यप्यप्रवृत्तात् । एवं विध्युत्पत्तिव्यवस्थानात्
अर्थस्य अपरिपेक्षत्वात् विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत ।
कचिद् तु यचनात् अतिदेशः स्यात् दर्शित्वेभ्योमानम् ।
यथा वायुभूतशुद्धाहर्कम् । यचनाभावे तु अपूर्वत्वमेव
दर्शित्वेभ्योमानम् । इति सिद्धान्तः । के.

• 'तेष्वदर्शनात् विरोधस्य' तेषु होमिषेभ्यु
पक्षेभ्यो विरोधस्य अदर्शनात् (वैदिकी एवार्थमितिः)
'लोचसिद्धिः' पवित्रकस्य वाऽऽमानं नैव विन्दति' ।
वा. १।१।११५ ५. २२२. • तेष्वदर्शनात् विरोधस्य
समा विप्रतिपत्तिः स्यात् । १।१।१४८ ॥ तेषु मातोर्यु
स्मृतिमूलधुवनुष्ठानात् प्राक् विरोधस्य अदर्शनात् यद्यपि
क्षितेषु सापत्तमश्वत् आवापानां मदीपर्यवनेन शत्रु-
शुक्रश्च । तदानीं काले परं समा (दृष्ट्या) विप्रति-

पतिः (रिक्तः) श्रुत्याचारयोः स्यात्, न तु
आचारस्य दौर्बल्यम् । सु. पृ. २१२.

तेष्वदर्शनाद् विशेषस्य समा विप्रतिपत्तिः
स्यात् । १।२।४।८ ॥

‘यवमपशब्दः’ ‘यथाही तथानदी’ ‘पेतते कटे
प्रागपत्यन् संतिनोति’ इति तत्पत्र ध्रुवम् । तत्र
यवशब्दं केचित् दीर्घायेषु वक्तुषु प्रयुज्यते, केचित्
मिथुनसु । यदाशब्दं केचित् सूत्रे, केचित् कृष्णभक्तौ
भावे । पेतशब्दं केचित् वस्तुत्रये प्रयुज्यते, केचित्
वस्त्रात् । तत्र अनुपाने निश्चितं किं प्राकामिति विचारो
पूर्वपक्षमाह । तेषु यकादिशब्दायेषु उभयत्र प्रयोगस्य
प्रामाणिक्येन विरोधस्य अदोषवत् एवम् निरप्राधि-
दिहताः स्यात् । विकल्पेन उभापयि अर्थो ग्राह्यः ।

शास्त्रस्यापि, सन्निमित्तत्वात् । ९ ॥

पूर्वपक्षं बाधयेत् निरन्तरं सिद्धन्त्याह । गच्छत्या
 शान्तिं श्वेत्माना न विविधा प्रतिपत्तिः श्रौतीः तेषु
 स्वीकार्या स्यात् । तद्विमित्तत्वात् वैदिकशब्दाणां ज्ञानस्य
 विविधं पलात् येद दृष्टं । छिद्रमिति वात् येद निमित्तमिति
 वैदिकशब्दाणां ज्ञानम् । वैदश वाद्यप्रमाणिकदशमय-
 कारमशत्रुवत्कवोपपन्नं लवणकः 'यन्मया भोपपन्नो
 मयापन्ते, अपि ते मोक्षमाय, श्वेतिष्ठिः' इति दीर्घ-
 चान्द दद्यात् दर्शयति । गस्यात् यथा दीर्घस्तु दृष्टं ।
 'तस्मात् यदाहं माशेऽनुवाचिति' इति मूक्रे वग-
 द्वाहं दर्शयति । न हि त्व इत्थं कृणुवाचनेति वाचममुवाच-
 नं दर्शयति इति । 'अमुपुनो नैतकः' इति वेगर्हं वञ्च-
 नं दर्शयति । गन्धस्य लघे निरिणयैषु न । दस्यत् न
 विकल्पः । व्यग्रा ये शास्त्रस्था, तेषां प्रतिपत्तिः
 प्रकाशम् । के शास्त्रस्था, ईं शिष्टाः । सुविमृष्टवर्णनवान्
 शिष्टा' निमित्तम् । अत्र पठे शास्त्रस्थः इति पुलिङ्गं
 बहुवचनान्तं परम् । पूर्वत्र तु स्मिन्निद्रयेकजनं इति
 मेदः, दीय लमानम् । के

■ तेष्वदर्शनाद् विशेषस्य समाधिप्रतिपत्तिः
स्यात् ॥ १३॥ १४८ ॥

‘यवमपश्चकः’ ‘पाताही उपामही’ ‘वैतसे कटे
प्राजापत्यान् संविनोति’ इति ब्रह्मसंहितेतत्त्वशब्दान्

सममन्त्रिणि । तत्र केचित् दीर्घसूत्रे यवग्रन्थं प्रमुञ्चते,
केचित् प्रियद्रुमु । यवग्रन्थं केचित् हस्ते, केचित्
कृष्णपत्रौ (कावे) । वेतवग्रन्थं केचित् वन्तुले,
केचित् अम्बाम् । तत्र उभयस्य शब्दाग्राहकाम्
विह्वलः इति । अत्र संयोगिणेभ्यः प्रभाकरेण भाष्य-
कारेणो विह्वलग्रन्थः अनुपपातावरो म्भास्मात् ।
एवं हि मन्त्रे, निरपेक्षशब्दस्यैवित्तोर्हि मीहितवरो-
र्विह्वलो भवति । इदं ■ ' यवग्रन्थमर्थवति ' इत्येक-
निर्दं वाचं न अनुश्रुचं दीर्घसूत्रमिन्द्रकोमथार्थ-
विचारकं संमन्त्रति । अग्रदृष्टौ च वाचमैश्वर्यसिः । न
चैकस्य सुश्रुत्यम्, अपरस्य गौणमिति निर्धारयितुं
शक्यते, सिद्धिमवाप्तमामाभावात् । न च वाचमशेषो
विनिमयनामप्राप्य, ' यवग्रन्थमर्थवति ' इत्यत्र
वाचमशेषस्य अक्षर्यात् । इन्द्रो भाष्यकारमते आत्म-
प्राप्तिकवचमकरमभ्यासविधिर्योऽयं अर्थवादः ।
वार्तिकक्रमते तु यवमतीतिरिद्धिः औदुम्बराः श्लोचो
पिब्यन्मन्त्रो ' यमन्त्रो ओदवन्ते मन्त्रेण अथैव ओदमन्त्रा
होदितश्चिन् ' इति । तेन यमिमेव अर्थं भूयते,
तस्मिन्नेव वागे वाचमशेषोऽयं यवग्रन्थस्य दीर्घसूत्रकस्यैव
निनिमयनामप्राप्य, न तु अन्यत्रापि । इत्यतः अत्र
अनन्वयतावत् अद्याप्यप्यसिति । (प्राप्ताकारप्राप्त्याप्तं
दृश्यते) उदपुङ्गवः । यवग्रन्थस्यैवप्राप्त्याप्तं विह्वलस्यैव
प्राप्ताव्योपपत्तौ अप्राप्त्याप्तप्राप्त्याप्तं अत्राप्यवस्थाप्य
अर्थवत् । इति पञ्चविधेयम् । इति यवग्रन्थस्यैव
तादर्थिकस्यैव प्रत्यक्षे ।

अतिरिक्तो विरोधोऽपि समुदायमात्रमात्रं प्राप्तवान् न
निरूप्य इदानीं देशभेदेन आरंभ्येच्छतेः मानाऽप्येव
यैककक्षद्वयोर्मध्यस्थतापवितरितव्यं कथमिति निश्चयने ।
अत्रां पूर्वाश्रितोऽसिद्धिर्भिः । यथापहनेतवधत्ते
देशभेदेन नानाऽयं विधेय उक्तवायेन विनिगमन-
श्रयाण्यभ्यासं निरुद्ध एवेति । न च यदादिप्रावृत्तिरूप-
वाक्यभेदप्रसङ्गश्च न निरूप्यः संभवति इति चकल्यम् ।
अत्रापि यदाद्योदकादि अत्रापि न विनिगमनकत्वात् । यथा
“यथा हवींश्च जलेयुक्त्युपपत्तेयुर्वागनेन तद् देवताः
परिलब्धवाय जेतु” इति प्रतिनिधिर्न आरंभ्येच्छते ।

मिषदायमि प्रबोधदंष्ट्रानात् सर्वापराया तन्नामि चक्तिः
कलानीया इति यत्तुच्यम् । यतः तत्तिदिन्यापेनेन
(१४१।२।२३-२) गोक्वाश्ववेनेष मिषज्ञी प्रबोधास्य
अन्वयासिद्धयेन अर्थावत्तेः परिहृयामि । तौता,
- * तस्यै शूनं इति अन्ते 'तस्मै शूनं' इत्यादिः ऊहः
न कांश्चः साधारणे निरुत्तहाण्डकने । भा. १।१।१५।
४२-४४ वर्गक २.

॥ तस्या वापुत्तुत्तादीप्रक्षपयमनुकृत्यात् ।
१।१।१।२४ ॥

श्रीपुस्तोः कर्मणि सहाधिकारः इत्यवगतम् । स
यात् स्यात् सम्यक् कर्म यावमानं नाम, यत् सर्वं
पन्थाः न भवति । न तन्नाशिकाः पन्थाः । शिन्नु
आशीः आशीषाका मन्थाः (पार्थिवे तु आशीः-
शब्देन वेद्यमधुवन्नवयः संस्कार लक्षणे इत्युक्तम्)
' कापुदी अनेइत्युक्तं देहि ' इत्यदयः, अस्यैव च,
यत् ' तन्नीं संनहति ' ' तन्नीं वाचयति ' इत्यादि
तन्नीमात्रेण यावदुक्तम्, तन् तन् पन्था कर्तव्यम्,
नेमन् । पन्थाः पन्थानेन अनुदपन्थात् । अनुदया दि
छी पुंता । पन्थानाः पुन्ता विनाश । वति छी
विदारहिता च । तस्मात् तन्थाः पन्थाः यावदुक्तं आशीः
मन्थाचैव च, तन्नाशिकाः । इति सिद्धांतः । के.

॥ तासाममि, प्रवृत्तिः प्रयाजयन् स्वात् ।
१।१।१।२६ ॥

पवमानेदयम्, अमिः रिनापानपमानेष्टिष्टः
रक्तः, वेद्यपानमन्त्रकृतौ वा इति वदेहे पूर्व. पन्थाः ।
यन्नादकृत्यस्वात् इतिष्टायेव दर्शित तासामि सर्वनाम ।
तासा पवमानेष्टीनामभिन्नम् योऽमिः, स प्रवृत्तिः
स्वात् । दर्शपूर्णमासकृपयज्ञौ तावत् अमिः वेद्येन
आधातेन परमानेष्टिभिः यथैव एव भवति । विवृतिश्च
प्रवृत्तिश्च भवति इति, प्रवृत्ती यावदोऽमिः, तावत् एव
प्रवृत्तिः, प्रानोऽमिः तासामिष्टीनां स्वात् । प्रयाजयन्,
यथा प्रवृत्तौ प्रयाजा भवन्ति इति पवमानेष्टिभ्यः प्रवृत्ति-
पन्थानात् प्रयाजा भवन्ति, तद्वत् अमिष्टी इति ।
प्रयाजा इव प्रयाजयन् प्रयाजान्तावत् भवति ।

न वा तासां तदर्थत्वात् । १७ ॥

आधानेष्टपवमानेष्टीनामभिः पवमानेष्टिष्टः स्वात्
इतिपूर्वपक्षम् निराकरणाच्च काशब्दः । न पवमानेष्टीना-
मभिः पवमानेष्टिष्टकृतौ भवति, शिन्नु वेद्यपानमन्त्रकृत
एवाभिः तावत् । कुतः । तासा पवमानेष्टीनां तदर्थत्वात्
आन्वयत्वात् अमिष्टिष्टापर्यन्तात् । पवमानेष्टिष्टे पवमाने-
ष्टिकरणे तु अनर्थत्वात् स्वात् । तस्मान् पवमानेष्टीनामभिः
वेद्यपानमन्त्रकृत एव स्वात् इति सिद्धांतः । के.

* ' तस्यां तु स्यान् प्रयाजयन् ' इत्येतद्विपरिण-
त्यायेन पवमानहविःसंस्तुतामिष्टाभ्यां तासां (१५'
मानेष्टीना) अस्ति नास्ति इति विचारः । ना.
१।१।१।२६.

॥ तस्यां तु स्यान् प्रयाजयन् । १०।१।१।६ ॥

तस्यां आरम्भणीयायां आरम्भणीया भवितुमर्हति ।
इत्युक्तं अर्थव्यवस्थितैः । आरम्भणीयायां यथा प्रयाज
गर्भितं तद्वत् । आरम्भणीयाऽर्थे आरम्भणीया स्वात् ।
यथाशक्ति आहुतिः इति ज्ञानवत् । इति पूर्वः पक्षः ।
न पाऽङ्गभूतत्वात् । ७ ॥

न वा इति पूर्वपक्षः प्रतिपद्यते । न स्वात् आर-
म्भणीयाऽर्थे आरम्भणीया । अङ्गभूतत्वात् दर्शपूर्ण-
मासयोरङ्गभूतं हि ता । अङ्गभूतत्वात् प्रयाजाग्नेर्देव
विधिः (दर्शपूर्णमासयोरङ्गत्वात् यस्मिन्नेव आरम्भणीया इति
मिथिः) । तस्मात् आरम्भणीयाऽर्थे आरम्भणीया इति
सिद्धान्तः ।

एकवचनत्वाच्च । ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोरङ्गत्वेन सिद्धितारम्भाद्भवेन विषयक-
मेकमेव शब्दम् ' आग्रवेष्ट्यग्नेर्नादधक्याः विषपेत्
दर्शपूर्णमासवारम्भपानाः ' इति । न द्वितीयमस्ति ।
तस्मात् आरम्भणीयाऽर्थे आरम्भणीया न कर्तव्या इति
सिद्धान्तः । के.

॥ तदन्तमपरान्ते स्यान् इत्यनेन न्यायेन
प्रधानापकर्षे आधाराज्ञौ यथा अपवर्ष, (अनेन
न्यायाद्यर्थः उक्तः । तदर्थं प्रयाजन्तम् ।) तथा
अमिष्टेकापकर्षे विदेकानीनामपकर्षः इति पूर्वः पक्षः ।
रत्न. १।१।१०११.

॥ * तदन्तानां प्रयत्नान्तानां क्षमिष्वे-वाधारसहिताना-
म्यकयः अग्नीषोमीये पञ्चौ । (एवं अनुवाकानां
स्वोत्तरसुक्तवाक्यादिमदितानाम्यकयः सवनीये पञ्चौ) ।
या. ५।१।१२।२३-२४.

■ तदन्तापकर्षन्यायः । तदद्वितदन्त्याय पञ्चा-
सम् । ५।१।१२।२३-२४.

* अक्षरकक्षायम् * पुनः यावः प्रवितोर्निर्वपेत् *
अत्र सर्वनिर्वापापकयैः तदन्तापकर्षन्यायेन निर्वापाक-
षदापानां सर्वप्रयोगीयानां लभेय करणम्, इति
प्रति. ...। माट्ट. १।१।२३. * 'क्षीबाहु यूपं छिन्वाचि'
इत्यपकृष्यमाणं शमीषोमीयादीन् अपकर्षेति तदन्ता-
पकर्षन्यायात् इति प्राप्ते । यिन्दु. ५।१।१४.
* रात्रौ ह्ये अभिदेक्षनीयदक्षपेयौ । तत्र अभिदेक्षनीय-
शोमनृपकाले दक्षपेयशोमनृपः प्रतिष्ठयते । स च
प्रतिष्ठयमाणः तदन्तापकर्ष-यायात् ततः प्राचोऽपि
पदापर्यवस्येति इति पाठ्यम् । अथ उभयोः समानताः,
इत्यादि प्राप्ते । माट्ट. १।१।२३. * तदन्तापकर्ष-
न्यायेन प्राचोत्तरपक्षयोः कय एव । तेन प्रवितोर्निर्व-
पेयौ शमीषोमीयादीन् प्रवाकान्तापकर्षयः, सवनीये च
अनुवाकान्तापकर्षयः । सोम. ५।१।१२.

■ तदभ्यासो नाडीषु तच्छ्रुतेष्वल्पनि च ।
(३।२।२।७ प्र.) इति न्यायेन समर्थमाना प्रत्यया-
मनो विद्वादिः । (तदभ्यासः सवनीः यजामन्त्राद्येभ्यः
नाडीषु कक्षरात् पुरीकृति आत्मनि च कक्षे कक्षे
भवति । कुनः ? तच्छ्रुतेः * आहु तदा नाडीषु सवनी
भवति 'पुरीकृति रोते' 'य एषोऽनुवर्तय आकष्यः,
तस्मिन् रोते' इति श्रुतिमः इति अक्षरायोः ।)
सं. आरीरोते यजामन्त्रे अष्टाश्वः ३ श्वे. १२०.

■ तदभिज्ञानितस्य तद्विजृम्भितमिति न्यायः ।
यथा सर्वेषां मन्त्रादिदेवानाम्प्राप्तत्वात् तदभिज्ञाने
अन्योन्यपक्षेद इति यावः । साहस्री. ७१.

■ तदभ्यासः समामु स्यात् । ९।२।४।२१ ॥
अग्निरोमे एक साम त्वे प्रवृत्त परिणामात् मेव
इत्यवगतम् । अथ समानच्छन्दस्ते यत्र त्वे मेवम्,

अग्निरोमे वेति विचारे सिद्धान्तमाह । तदभ्यासः प्रवृत्तं
तस्य साम्नाः अभ्यासः समामु समानच्छन्दस्तेष्वपि
अष्टौ क्रूरयः स्यात्, न समामु विषमासु वा अग्नि-
मेव । त्वे इति हि त्रि-वर्षेणभ्यगदः । यजामन्त्र-
द्वारश्च समाने कस्मिंश्चिदाग्नीयमागे भवति । तस्मात्
समानच्छन्दस्ते त्वे अभ्यासः ।

सिद्धवर्धनाच्च । २२ ॥

अग्निरोमे प्रवृत्तं परिणामाय मेवं यान समान-
च्छन्दस्तेष्वेव त्रिषु त्वे मेवं इत्यत्र सिद्धं दर्शनं
भवति 'सामस्य सविष्य अवधीयते इत्याहुः', यद् यद्
सावधीयते त्रिष्वे' इति । 'अग्निदि हवामदे' इति
एकत्रिंशदक्षराभ्यामुक्तिं लप्यं यद् साम सावधीयते त्व-
र्विंशत्यक्षरं सामस्य इति यद्, यद् स्यात्सा अल्पपरि-
माणया सविष्य ऊरुः अधिकपरिमाणः पादाक्षरे अ-
द्विः स्यात् तद्वत् भवेत् । नहि अन्ये मन्त्रा अक्ष-
रास्तु यक्षर्वेति इति हि त्वेकम् । तस्मात् विषम-
च्छन्दस्तेष्वपि साम न रोतेमिति सिद्धं भवति । के.

■ तदभ्यासः समामु स्यात् । ९।२।४।२१ ॥

अथ अत्रैव 'तवभ्यासः' इत्यादिभिर्वाग्भिः
सर्वैर्वाग्भिर्वाग्भिः । माण्डीयं यर्गन्तरं तु 'प्रैतोक्ताभि
करणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । इदं त्वे त्वे त्वे त्वे त्वे त्वे
नाम साम 'विद्याः पूतना अभिभूतं नम्' इत्येतस्या
अभिज्ञानसामुपक्रमम् । उच्यते हे कक्षी तु 'मेति
नमन्ति कक्षसा' इति 'मयी वैभक्तो भक्षन्' इति
च बृहती । अथ त्वे त्वे विषमच्छन्दस्ते भवति । तत्र
विचार्यते किमन्ये हे अतिवर्गाय कुतश्चिदुपादाय
यजामन्त्रेव शैलोक गान्तव्यम्, किंवा विषमात्वेनेति । तत्र
पूर्वपक्षमाह । तदभ्यासः तस्य शैलोकान्ताः अभ्यासः
समामु एकम् । विद्याः पूतना इत्येव स्त्रीया अति-
लक्ष्मी, अन्ये च हे अनिजगत्यायेव दास्यतेत्यम्
आयमस्य तानु त्रिषु समामु प्रैतोक्तं भावयामिति ।

सिद्धवर्धनाच्च । २२ ॥

'अग्निजगतीषु शुभन्ति' इति यदुपचनकरण्य
सिद्धं दर्शनात् उपास्यते । इति पूर्वः पक्षः ।

मन्त्राणां क्रतुमापणार्थं जायमानं विधीयते ; न तत्र स्वस्वरूपान्वयः । मन्त्रसमन्तापगतोऽयं फलेन तस्य विदितत्वात् । तेन कृत्ययोग्यतायामेव तत् इति निश्ची-
मते । श्रूयमाणेन तेषां प्रशङ्गादिनाङ्कशब्दार्थसमर्प-
णेन, निवृत्तमापणार्थं तदर्थेन विधिज्ञानकारेणानुगतेः ।
अतः स्वस्वमेव तेषां क्रतुयोगो यत्कर्म्यः । तस्य स्वरूपं
स्वयमन्वितावान् यद्यपि भेदित्वेनैककारणेन प्रकरणेन
गृह्यते, तथापि कारकात्वेन रूपेण प्रतीयते तदर्थेन एव ।
किं पुनरित्यस्य कारकत्वमित्येषावाच्यम्, 'तत् क्रतुयम्'
इति दृष्टान्तस्तनुवृत्ताने साककार्यप्रतीतिः सत्कार्य-
मुपपद्यते । अनुप्रेषविहितद्वयसंज्ञां च प्रयोगविधि-
वेषतोः । मन्त्रावधारणार्थं प्रतीकं तत् एवदृष्टान्तोऽपि
गतेति तत् स्मरयितुम्, इति विहितद्वयसंज्ञासंज्ञा-
भावपदार्थानामेव दृष्टान्तं भवति प्रकरणेन कारकत्वा-
ग्रहणम् । तेन उभावापणमेव एषा स्वस्वमित्यवश्यं प्रयोग-
कारि अवश्यपरणीयम्, न तु प्रमाणादिवाक्यनामपि
प्रकरणग्रहणम्, तेषां स्वस्वत्वस्याद्वयविहितं विशेषः ।
यदि तु स्मृतिकलेन विहितं दृष्टमर्थेनानुगतेन, तदा
केवलादद्वयत्वस्यापि केवलेन अत्र कारकत्वं भवेदपि,
सति तु परंपरमांशे दृष्टान्ते नाद्वयत्वेन तद्विधि-
मयी इति विधित्वापार्थं एव मन्त्रा इति । न च
भानादिभिरपि स्मरणोपपत्तौ मन्त्रवैषम्यम्, निवृत्त-
द्वयेनैव अर्थेनवात् । एषा हि प्रवृत्तान्तरेणापि वैतुष-
यिकी निवृत्तान्तः अर्थवादादिविधिः, अर्थवान् भवति,
तथा अर्थमपि इति नागुपपन्नम् । अतः विधित्वापार्थ-
त्वमन्त्राणां न स्वाध्यायविनाशार्थं मन्त्राप्यनम् ।
नापि मुख्यापानुपपत्त्या नृपराया स्वस्वपरत्वम् । किं
तर्हि ? मन्त्रावधारणे अव्येष्टितत्वनकार्थवत्त्वोपार्थमेव ।
ननु कथं तर्हि विद्वान्तेऽपि अद्यावत्तस्य स्वस्वत्वं अनु-
भावनं समन्वयः ? तत्र केचित् शान्दिल्यविवरणं
विद्वान्तेऽपि लक्षणं स्वस्वपरत्वं वदन्ति, तदुक्तम् ।
मुद्रावधारितानेन तद्वैषम्योपपत्त्यापान्तरकत्वात् हि
लक्षणा इति लक्षणमात्रम् । न चान् पूर्वपक्षत्रयित्वेनैव
विद्वान्तेऽपि मुख्यावधारितागोऽस्ति, निगडितार्थत्वा-
न्मन्त्राणां । किं नु प्रयोगभावना अनुप्रेषमृतिप्रकारेण

अनुपपद्यमाना प्रवृत्तान्तरेणान्वयित्वात् स्मृतिसमर्थ-
मन्त्रमेव स्मृतिहेतुत्वा अङ्गीकृतम् । तस्य मन्त्रस्य
अद्यावत्त्वे न एवमस्ति इति तदर्थं भूतार्थवत्त्वा तत्पर-
शान्दिल्यनमेव लक्षितम् । विश्वामित्रोऽपि इति श्रुत्याद्वयेन
तर्हि तत्परं स्वस्वत्वं तत्परशान्दिल्यनमेव, इति नागुपपन्नम् ।
न च तद्वैषम्यादिभिः अविवक्षितार्थत्वम्, तदर्थेनात्र-
स्वैव अभावात् ; तत्र 'वर्हिदेवदन्तं इति' इत्यादी
तात्पर्यं तात्पर्यमेव न समन्वि । यद्यपि तत्परमापणं
समर्थितं अस्यावधानमन्त्रेण, तथापि न श्रुतेर्मन्त्रविनि-
योक्तव्यम् । किं तर्हि ? स्वस्वत्वे मन्त्रा, तदावति प्राप्ताः
'तत् क्रतुयम्' इति श्रुत्या तत्परशान्दिल्यनमेव
विदिता । तयोश्च एकाद्वयत्वात् तद्वे सति अशौक-
हृत्तनीत्यायेन परंपरानुगतेन सति 'तद्विधेरेव चतुर्भि-
र्मन्त्रैः आदानं कर्तव्यम्' इति साकारार्थः संवदते ।
तेन चतुर्भिः श्रुत्या तत्र गुणार्थमेव । तदुक्तं स्व-
कारेण 'गुणार्थेन पुनः श्रुतिः' इति । एवम् 'इमा-
द्वयमन्त्रं रक्षतासुखेयस्यमिषावन्तीमादत्ते' इत्यादौ च
मन्त्रस्य गुणार्थत्वं ; सर्वप्रवृत्तान्तमपि प्राप्तिर्भवेत् ।
तथापि निगडितविशेषस्य अनुपपत्त्येन निवृत्त-
'इत्यवशिष्टावितिमादत्ते' इति प्रवृत्तश्रुतिवादेन
मन्त्रस्य अश्वरक्षणायां विधित्वापार्थं मन्त्रप्रकरणेनो-
पेक्षाद्वयेन ताते न तद्विद्वान्तेन सामान्यभूतिकार्यम् ।
अतः प्रवृत्तश्रुतिरेव मन्त्रविधित्वाविवेकि । किन्तु विना-
द्वयं विधित्वापार्थत्वं किं विधिना इति प्रयोगार्थ-
पक्षेणा निगडितं रक्षतापार्थवत्त्वात् तद्वैषम्यानापि
मन्त्रप्रकरणेनैव विद्वान्तेन प्रयोगम् । तदुक्तं प्रवृत्तश्रुते-
'रूपप्रकरणद्वारा श्रुतियोयन् प्रवृत्तव्यते (यत्क्रतु-
कल्पते इति श्रुते) । तावत् प्रवृत्तश्रुत्या श्रुत्या विधि-
दीर्घं समाप्यते ॥ अत्रात्राविधिरित्याद्यमन्त्रो मन्त्रस्य
निर्दिष्टः । परिसरस्य फलेनोचा न विशेषपुन-
स्तुते ॥ प्रयोगेन विधेः किं स्पष्टमेति तु निरु-
पणे । न गर्ह्यामिधानीत फलमन्त्रप्रवृत्तताम् ॥'
इति (अ. २।१।१८४ पृ. ७८२) । ननु 'तत्
क्रतु' परिसरस्य (इति) । 'तत् क्रतु' तत्परशान्दिल्य-
पुत्रोक्तं प्रवृत्तिः, यत्तत्तत्तत् तत् प्रवृत्त श्रुतिः

प्रत्ययति' इत्यथ तु पुरोडाशप्रत्ययेव आमाहं निधीयते ।
न च पुरोडाशस्यैव तु प्रत्ययस्य प्राप्तत्वात् प्रत्ययमवि-
शेषम्, अप्रतिनेत्यादि त्वराविशेषत्वात् पिष्टवनिष्पत्ति-
दर्शनात् । अयमनिधी तु तस्य अवयवकर्मत्वत्वात् ।
तांश्चापि विद्वतः तत्प्रकारकत्वं भवति । तदाहरण-
म्भराणि भाष्यकारैकदेशेव सुगमाधीति नेह प्रदर्शने ।
यथ पुनः भोगविनिरोधशब्देन सन्त्यस्य तत्प्रकाशव-
शामर्थ्यं ब्रह्मसंश्लेषादि कर्तव्यम्, तत्रैव भुवे-
र्विनियोककत्वम् । यथा 'येत्याहं सार्धपरमुपतिष्ठते'
इति, 'धाम्यमसि पितृति देवाहं इति दृष्टिं तत्कृत्स्न-
तावधत्ति' इत्यादौ । निषावमन्यादौ तु येवञ्च-आदिप्रदाना-
भ्यस्तद्वैशाङ्ग्येऽपि 'एकमात्म्यमावकत्वेन' 'दयंभूताहं'-
प्रकाशनेनैव स्मरारिना निषेधाधानामुत्प्राप्तमभ्युदयम्
इति निबन्धदृष्टयेव भन्नापि दृष्टानुरोधात् कर्तव्यम् ।
यथा प्रोक्षिताम्नायेव दृष्टान्ममुत्प्राप्त्यामवसरेव
विदुर्पर्यतिहिमिः निषादितः पुरोडाशः अवर्षावापनं इति
शेषकमपि निबन्धदृष्टावधत्तिम्, तदेवापि । तेन हुमा-
दीनामेव परं व्यर्थापनेन अविश्वविद्याय-वात् आदर्ययेव
विनिवेशः स्त्राभाक्षरक्षार्थं व्याख्यानविधिना पाठः न तु
सम्बन्धाधीति ।

ननु भद्रं विचिन्तयित्वा, प्रामाण्यं तु कर्म,
 विशुद्धविगतार्थानुवादेन अविगतार्थानुवादात्
 नैवम् । नहि भविष्यत्कर्म अविगतार्थानुवादात्
 प्रामाण्यं श्रुतानीयम् । 'य एवं विद्वान् वीर्यमाहो
 यते' 'य एवं विद्वानमात्मना यजेते' इत्यादौ
 अनुवादात्प्रत्येन कदावाह्य । किं तर्हि । परमश्रमिण्युप-
 योगिनम् (श्रुतादीनाम्) । तथा परपरया विद्व-
 द्वाचस्पतेयैः मन्त्रस्मरित इति विमन्त्रणम् ।

प्रयोजनम्— यदि विपक्षितार्थी भ्रष्टः, तदा ध्यानादिभिरेव संभ्रमतामनुव्रज्यात्। अथ विपक्षितार्थी, तदा मन्त्रस्मृतिरानेयेति। मूत्रं तु— नहि लौकिक-
शाकानां मन्त्रावधानात् अथिन् विरोधोऽस्ति, येन प्रतीयमानोऽप्यसौ न विपक्षयते इति। 'यो नाम कश्चि-
दिह संततिं प्रपद्ये भ्रष्टान्तरे लिप्ये वा वदति त्वप-
था। मन्त्रेणामनुव्रज्ये, स विनिर्लेप्यो निःसंदेहः-

वैगति नमस्तस्मिन् सूत्रात् ॥' इति बालवल्लभी-
सुज्ज्ञापरनाम्नो भवदेवस्य कृतौ तैत्तिरीयमत-
तिल्लके प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः । तैत्तिरीय-

॥ तदर्थशास्त्रात् । १।२।४३१-१, वि. ३१ ॥

मन्त्रः अविषक्षितवचनाः उच्चारणमार्गेण उपकुर्वन्ति
इति पूर्वपक्षे प्रथमं हेतुम् । तदर्थं याज्ञान् मन्त्रानर्ध-
यम् । तन्न मन्त्रस्य वीऽर्थः स तदर्थः । तदर्थं याज्ञं तदर्थ-
याज्ञं चक्ष्णम् । अत्रिचनेन अन्धवचनार्था मन्त्राश्चापः ।
यदिवाः । ते च लिङ्गादेव आदत्ते अष्टाः । यद्येन विधो-
यन्ते ' वा चतुर्भिरभिप्रादत्ते ' इति । यद्येन विधोयतो
विषयान् मन्त्रा अविषक्षितार्था इति ज्ञायते । एवम्
' इमामष्टयन्त्रं रक्षणापृत्यम् ' इति मन्त्रस्य ' इमाम-
ष्टयन्त्रं रक्षणापृत्यम् ' ध्यामिषान्दीपयस्व ' इति शार्ङ्ग
विषयकम् । अस्यादेव प्राप्ते किं पुनर्विधानम् ? । एवम्
' उच पशवोऽने यक्षपतिः प्रथमम् ' इति मन्त्रस्य
विनियोजकं शक्यम् । ' उच प्रथम्येति पुरोडासां प्रथमति,
यद्यपिमेव तद् प्रथमति ' इति । तदिदं मन्त्राया
विषयित्वार्थं लिङ्गादेव विनियोगनिष्ठोऽनवर्धकम् ।
तस्मात् अविषक्षितार्था मन्त्रा इति पूर्वः पक्षः ।

अम सुधारयम् । तद्वैशाल्यवर्धनमिष्वसु-
 धाऊल्लिखमानमथचैतवार्धवधनार्थमिप्रतिपैक्षसु (प्राय-
 वधवचनविशेषेयानिस्वलोकात्मगन्तव्यैक्यम्) इति स्त-
 निवैदितम् ॥ 'प्रधानरेष्वदर्थैकं स्तं तत्तद्विदुस्त्वत्तु'
 (१५।२३) । व्याख्यै रण्डकोऽहो भिष्यकारावि-
 भित्तिदम् ॥ ' इति चोक्तम् । तेन आनन्दाधमवभाष्य-
 पुस्तकमुद्रामनुसृत्य लण्डनो ग्रहीत् व्याख्यातमस्माभिः ।
 सुप्रस्तुतमिष्ये 'जविकं तु अस्मद्वै श्रीमःआहर्दने
 प्रस्तुतमयमनुसृत्यमनन्दटिप्पणा द्रष्टव्यम् ।

वाक्यनियमान् । ३१-२, वि. ३२ ॥

पुनरपि द्वितीयं हेतुसाह । पदसमूहाभिक्रमनकारकस्य
पदक्रमनियमादपि हित्वात् नाभेयकारणार्थत्वं मन्त्रानाम् ।
पुस्तकग्रेणे पाठेऽपि अभेदप्राधान्यं भवति । अष्टाध्याये तु
संवाक्यमेव प्रयुज्यते अष्टाध्यायत्वे नाम्नायाः, इति क्रम-
नियमः व्यर्थवान् । वाक्यनियमात्प्रमाणत्वं येषां दृश्यम् ।

सुदमाशात् । ३१-३, वि. ३३ ॥

वृत्तं हेतुमाह । पुद्गलाद्वात् प्रत्यक्षनयनम् । सुदम्य
शास्त्रोत्तरेण कतरेषामेव विषये शास्त्राद् शास्त्रनात्
संवेदविधानात् 'अभीदमो विहर' इति । सुदमोपनं
य मयम् । तस्मादविचित्रार्थो मयम् ।

अविद्यमानवचनात् । ३१-४, वि. ३४ ॥

चतुर्थं हेतुमाह । अविद्यमानवचनान्प्रत्यक्षनयनम्
अविद्यमानस्य वचनात् प्रतिपादनात् यत्ते साधनभूतः
पदार्थः प्रमेय प्रकाशितम् । न च कश्चित् तादृशो-
ऽस्ति पदार्थः, यादृश प्रमेयोऽभिरुपाति 'चन्द्रादि
शुद्धा मरी अस्य पादा' इत्यादिः । नहि चतुर्माहं
'शिवाद् द्विपिरम्' उत्तरत्वं किञ्चित् यत्प्रकाशयामि ।
तद्वन् अविद्यमानार्थः किमपिदृष्टम् । उपात्तार्थमेव तु
अपकल्पते ।

अचेतनापेक्ष्यवचनात् । ३१-५, वि. ३५ ॥

पञ्चमं हेतुमाह । अचेतनापेक्ष्यवचनात्प्रत्यक्षनयनम् ।
अचेतने अर्थस्य वचनात् संज्ञाकृतात् प्रसिद्धादप्यु
'ओषधे प्रापयेत्' इति 'सुतोत्तं प्रापय' इति च ।
प्राप्तोऽचेतनाः क्व नाम कृपुपुः । उपात्तार्थमेव तु
नेव शेषो भवति ।

अर्थविप्रतिषेधमाह । ३१-६, वि. ३६ ॥

षष्ठं हेतुमाह । अर्थविप्रतिषेधप्रत्यक्षनयनम् । मन्त्र-
प्रतिपादस्य अर्थस्य विप्रतिषेधात् विरोधात् । 'अद्वि-
ष्टोऽद्विष्टोऽद्विष्टः' इति । अद्विष्टोऽद्विष्टो, यदी देव
अन्तरिक्ष इति को जातु भङ्ग्यात् । एवम् 'एको ह्ये
न द्वितीयोऽन्यथे' इत्युक्ता 'तद्वद्विष्टो ह्येवतो मे
वदा अर्थ मयम्' इत्याह । सर्वे विप्रतिषेधम् ।

स्वाध्यायवदवचनात् । ३१-७, वि. ३७ ॥

सप्तमं हेतुमाह । स्वाध्याये इव स्वाध्यायवत् । अवचनम्
वचनान्नवात् । मयोः स्वाध्यायकृते छिन्निषो वाचित्
अवहनन करोति । प्राग्वक् अवहितमन्त्रापीने ।
मयो तेन प्रमेय तद्विज्ञानमन्त्रार्थः । अन्तरमुत्सर्ग
अन्तराले दय यतते । नैन च नाम प्रमेयत्वं तदव-
हितम् । अत उपात्तार्थमाशात् उपात्तार्थेन प्रमेयत्वं
इत्यवगच्छामः ।

अविद्येयान् । ३१-८, वि. ३८ ॥

अष्टमं हेतुमाह । विज्ञानं योगः यत्ते वा विद्येयः ।
विज्ञानमनयः अविद्येयः । केनाद्विद्यमन्त्राणां अर्थो
विज्ञानमेव न दास्यते । यथा 'सुपेय वर्गोऽतुर्गो' '
'इन्द्रो कोमस्य कपुता' 'आनुदात्तं द्वेपिपयवाद्
वृक्ष' इत्यादिः । उपात्तार्थमेव तु न योगः । अविद्येया-
न्प्रत्यक्षनयनम् इत्यवयवः ।

अनित्यसंयोगान्प्रत्यक्षनयनम् । ३१-९, वि.
३९ ॥

नवमं हेतुं प्रतिपादयन् पूर्वपक्षप्रतिज्ञामुक्त्वा तप-
संभवति । केतुचिन्मन्त्रे अविद्यानां पदार्थानां संयोगः
भूयते । यथा 'किं ते कृपयति श्रीकृष्णे गावः' इति ।
निरुद्ध नाम जनयताः । नैवाद्यानां नाम नगरम् ।
प्रमाणन्दो नाम राजा । यदि अविद्यानामाः प्राक् प्रम-
स्यदात् नार्थं प्रमेयो भूतुर्गोऽस्ति इत्येव । अविद्या-
साधये तु न शक्यः । तस्मात् प्रत्यक्षनयनं प्रमाणा-
मानयनं अर्थेऽप्यवयवम् । उपात्तार्थमेव तु यागो-
त्तरत्वं तेषाम् । इति पूर्वपक्षः । सर्वमेव प्रमाण-
प्रतिपादकभाष्यस्य संक्षेपः ।

अग्निनिष्ठस्य वाक्वाच्यः । ३२ ॥

उपात्तार्थमेव यावत्ततोऽन्येनो मन्त्राः अग्नि-
वित्यामाः इति नवमिरेद्विष्टिः प्राज्ञं पूर्वपक्षं दृष्टमेव
निरस्तम् आह विद्वान्ति । वाक्वाच्यः वाक्पतः प्रतीपमानः
विज्ञानमन्त्रार्थस्य क्षेत्रे नेदे च अविद्येयः । न विद्या,
किन्तु सत्यं यत् । स यदेव क्षेत्रे विवक्षितः तथैव
वेदेऽपि प्रवित्तमिति । मन्त्रार्थस्य यथाहङ्कारादेव
प्रतीयमानः । स्वस्वात्तवर्था मन्त्राः । इति विद्वान्तः ।

शुभावेन पुनःश्रुतिः । ३३ ॥

अन्त्यादानमन्त्रविषयकपूर्वपक्षप्रज्ञा विद्वान्ति निर-
वष्टे । अन्त्यादानमन्त्राणां चतुषो लिङ्गादेव विनिर्गते
मिदे 'सा चतुर्भिर्भुते' इति पुनःश्रुतिः । पुनःश्रुतिः
चतुर्भिर्भुतेष्वप्युपात्तार्थमेव । यादृश चतुर्भि-
रुदे 'चतुर्भिः' इति त्वनं समुच्चयविद्वयम् ।
अन्त्या विवक्षितः स्यात् । शुभायां वा इत्यपि पक्षः ।
अर्थेन न मिथः ।

परिसंख्या । ३४ ॥

अध्यामिधानी मन्त्रविषयकपूर्वपक्षान्ताः । शिक्षांती निरुक्तिः । ' इमा मन्त्राण्यन्त रजनामृतस्यैव अध्यामिधानी-मादये ' इति हरिसंस्था । मन्त्राधिकेनैव रजनाऽऽद्यने प्राप्तस्य मन्त्रस्य अध्याने तदर्थमाध्यानात् मन्त्रस्य परि-संख्येयम् । इति न तदर्थमाध्यानेत्यर्थम् ।

जयनादो वा । ३५ ॥

' उह मया उह मयस्येति पुरोडाशं प्रवर्णति ' इति मन्त्रविधिरादये पूर्वपक्षिणा पुनरुक्तता दोषो दत्तः, तस्मिन्नाद्यैः शिक्षात्मन्यपि । ' यवपतिमेव तत् प्रवर्णति ' इत्यर्थे वाटा, तदर्थे पुनरुक्तिः । अत्रान्दः कृद्वागिरससूचकः । तथा च न तदर्थमाध्यानेत्यर्थम् ।

अविरुद्धः परम् । ३६ ॥

मन्त्राणां निमित्ताद्वरम्भमन्त्रेण अनर्थक्यं इति पूर्वपक्षिणा युक्तम्, तस्मिन्नाद्यैः सूत्रम् । परं द्वितीय-सूत्रोक्तं मन्त्रेषु क्रमविशिष्टाक्षरपदान्तरं मन्त्राणां स्वर्थक-मपि निषेधाद्वरम्भमन्त्रा पूर्वपक्षिणऽपि स्वीकृतव्यवस्था अविरुद्धं न विवक्ष्यम् । तस्मात् नानर्थक्यं मन्त्राः ।

संज्ञेये कर्माहोऽनुपालम्भः संस्काराणात् । ३७ ॥

बुद्ध्यानाम् इति सूत्रेकां पूर्वपक्षान्ताः शिक्षांती निराकरोति । ' वेपं संज्ञेये ' आदिद्वितीयं विद्वत् इत्यस्य बुद्धौपनासनाभावात् अभिधानकर्माहो अभिहितं, आऽपि अनुपालम्भः । समस्तसंस्कारार्थेनाम् । (वा.) ।

हातविषयेऽपि ' मन्त्रादानीन् विद्वत् ' इत्यस्य संज्ञेय-मन्त्रे पुनर्वापनरूपक्रमेण वादी निव्दा अभिहितं अनु-पालम्भः, अदोषः । संस्कारार्थत्वात् अद्वयार्थत्वात् इति वाच्यम् ।

अभिधानेऽर्थवाचः । ३८ ॥

अवेगमात्रपत्रम् इति सूत्रेण अवेगवर्त्यव्यवस्था इति सूत्रेण न क्लृप्त्य आलोच्य निरासार्थं शिक्षात्प-सूत्रम् । अभिधाने अभिधीयते अनेन इत्यभिधानम् ' बलादि दुष्टा ' इति मन्त्रः । तस्मिन् विद्यमानः पद-समूहः अर्थवादः, औपशः पुरुषः स्वार्थेन स्तुतिः । वसाह तस्य अक्षय्यम् । एतम् ' ओषधे मायस्वेनम् ' ' गृध्रेण श्रावणः ' इत्यादि अभिधानानां वैयर्थ्यापेक्ष

चेतनवत्स्य अभिधाने प्रणिपादने सति ते वाक्ये भवे-वाद् : यद्व्याख्यानस्तुतिः । ' ओषधे मायस्वेनम् ' इति, मातरनुवाकस्तुत्यर्थम् ' गृध्रेण श्रावणः ' इति ।

गुणादपिप्रतिषेधः स्यात् । ३९ ॥

अर्थनिप्रतिषेधात् इति सूत्रेकां पूर्वपक्षान्ताः शिक्षांती निराकरोति । ' अदिनिर्धारितित्तरिदम् ' इत्यस्य अति-प्रतिषेधः क्लृप्त्य विप्रतिषेधः निरोधो नास्ति । गुणात् गुणवादान् ' नमेव समाह च द्वितीयाऽप्येव ' इतिपत् शुभार्थत्वात् न दोषः ।

विद्याऽप्यनभ्यस्योगात् । ४० ॥

स्वाध्यायवदपचनान् इति सूत्रेकां पूर्वपक्षान्ताः शिक्षांती अपट्टक्षयि । विद्यायाः अभ्यस्यमानस्य अरचनं अवगच्छतः मन्त्राणां प्रावृत्ततायेत्येव न भवति । अर्थयोगात् लौकिकव्यवहारादिक्रियायाः पट्टक्षेयोभावात् । किंवा अपट्टक्षेयात् अभ्यस्यमानस्ययोगे विनाऽपि कर्मकां-कस्य अभ्यस्यमानस्य सुकरत्वात् । दुर्महत्वात् अक्षरभावात् । तस्मात् शेषः ।

विद्याकाले संनिहितव्यापि लौकिकव्यवहानरूपस्य अपेक्षं यत् मन्त्रेण अवचनं अनभिधानम्, यत् तस्य कर्मानुपालात् युक्तम् । (शु. ट. ११०)

सतः परमविज्ञानम् । ४१ ॥

अविज्ञेयात् इति सूत्रेकां पूर्वपक्षान्ताः निराकरोति शिक्षात्पसूत्रम् । परं इत्यनर्थं युक्तमित्यर्थः । ' सत्येव जगदीश्वरं त्वं शीतम् ' इत्यादौ वरः विद्यमानव्यापि भवेत् शास्त्राव्याप्ताभावात् अविज्ञानमन्त्रविद्यं युक्तम् । निगम-निरुक्त्याकरणादिना तु तदर्थं श्रुतं शक्यम् ।

वक्ष्यप्रानित्यसंयोगः । ४२ ॥

अन्त्यसंयोगात् इति सूत्रेकां पूर्वपक्षान्ताः शिक्षांती निराकरोति । योऽयं वीर्यप्रमगन्तव्यैवशास्त्राभिः अभिषेकः संयोगः मन्त्रार्थक्ये लिङ्गत्वेन चक्षितः, सः वक्ष्यप्रानित्यः उक्तः निरुक्तः । परं तु श्रुतिशास्त्राव्याप्यम्' इत्यत्र ।

लिङ्गोपदेश्य तदर्थवत् । ४३ ॥

मन्त्राणां विधिविधाने लिङ्गवादा शिक्षांती ! चक्षतः पूर्वपक्षवाचकैः समुच्चयार्थः । ' आदेश्य

आसीमपुत्रितो ' इत्यादी आमेमीकादिनिदोषणोपादानेन
मन्त्राणां अतिदेयताप्रत्यक्षत्वेन त्रिभेन उपदेयः निविः
तन् मन्त्रज्ञानं अयेवत् सार्यकं इति सम्यक् ।
अविपक्षितार्थमेव नु तद्विनिर्देशः अनुपपद्यः स्यात् ।
तस्मात् मन्त्राः विपक्षितार्थकाः इति सिद्धान्तः ।

तदर्थेवत् । सेवामयेः तदर्थः । सः अस्ति अस्मि इति
सदर्थेवत् । इदं उपदेशस्य विशेषणम् । सामान्ये नपुं-
सक्यम् । ' सेवा मन्त्राणां अर्थः यथा अस्ति तथा
विदुषोपदेशो भवति । ' इति शुभा. १. ११९.

ऊहः । ४४ ॥

मन्त्रा विपक्षितार्था इत्यत्र सिद्धान्तो विद्वन्तरमाह ।
ऊहः । तन् मन्त्रज्ञानं अयमेव विपक्षितार्थकं इति सम-
यति । तन् अर्थेवत् इति पूर्वमुदाहरणतः । ' न रिता
वर्धते न मात । ' इति द्विषदुक्तके अग्निगुणेषु मातृ-
मित्रद्वन्द्वयोः द्विषदुक्तमन्त्रत्वेन ऊहो निषिद्धः । तच्च
मन्त्राणां सार्यकत्वे सिद्ध्यति । निरर्थकत्वे न ऊहस्य
अपक्षभावेन निरर्थको अर्थो ह्यस्मात् ।

विपक्षितार्थः । ४५ ॥

मन्त्रा विपक्षितार्था इति सिद्धान्तो विद्वन्तरमाह ।
विधिः ब्राह्मणमिषः सप्तमं वर्षायेः अयमवनास्यान-
नियन्तारिभिश्च अर्थयकाग्रमन्त्रत्वं दृष्टव्यं इति
वार्तिकम् । विपक्षितार्था विज्ञातार्थनिव मन्त्रान् अनु-
वदन्ति । ' धर्मं हिमाः, धर्मं नृपतिं नैऋत्यमिन्द्रेण
द्वैष्टः ' इत्यादयः । इति भाष्यम् । सर्वथा विपक्षितार्था
मन्त्रा इति सिद्धान्तः । के.

● तदर्थशास्त्रव्यवस्थायां दोषस्य परिहारकं
मन्त्राधिकरणे गुणविकल्पः परिहरणार्थं अर्थान्तरक्य
चोक्तम् । सु. १. ७८५.

● तदर्थशास्त्रन्यायः । मन्त्राधिकरणमिदम् । भा.
१।१।१।१-४५. ● यदेव ' ऐन्द्रा ' इत्युक्तम्, तदेव
तदर्थशास्त्रन्यायेन अत्रत्यविरक्तं योऽपि उपलब्धः,
स च त्रिदशमन्त्रविशेषो ह्येतत् प्रतीयते । या.
१।१।१।४ पृ. ८३८.

● तद्वदस्यैव अयमाह । ४११।१।४६ ॥

इदं गृहीतव्यम् । ' अष्टाव्ययं यज्ञति ' इति श्रुतेः ।

पूर्वपक्षस्यमिदम् । तच्छब्देन ' औपमृतं तथेति चेत् '
इति सूत्रार्थं औपमृतं निर्दिष्टत्वे । तत् औपमृतमन्त्रं
अष्टव्यस्यमेव इतिः स्यात्, न ■ चतुर्गृहीतव्यम् ।
अवगात् अष्टौ इति अष्टव्यस्येव ।

अनुपपत्त्य औहस्य । ४७ ॥

पूर्वपक्षी अष्टाव्यस्येव नियमते । कुदा मन्त्रं औहस्य,
तस्य औहस्य आश्रयस्य औपमृतेन आश्रयेन अष्टमशान्
अनुपपत्त्येव । प्रवाचकत्वेन च साधारणतया हेतोः
चतुर्गृहीतव्यमिति उक्तम् । न च तत्रता अष्टव्यस्येव
यस्यः । तस्मात् उपमृति आष्टव्यस्येव आश्रयः ।

द्वयोस्तु हेतुसामर्थ्यं श्रवणं च समानमर्थमे ।
४८ ॥

विद्वन्तरमिति । तुच्छन्दः पूर्वपक्षमाह्वयः । ' नेह-
पक्षस्यमेकं इति, त्रिस्तु एकं चतुर्गृहीतः इति तु-
च्छन्दसि चतुर्गृहीतः । एवं द्वयोरेव चतुर्गृहीतयोः हेतु-
सागर्थ्यं भवति, एव हेतुसामर्थ्ये भवति । आतिशयात्
' चतुर्गृहीतसामर्थ्यानि भवन्ति ' इत्युक्त्या ' मन्त्राद्-
वाजान् यदस्य भवति ' इति हेतुवदवगतः । अष्टव्यस्येन
अनुपपत्त्येव अष्टव्यस्येवौपमृतं मन्त्रं, यदा अष्टव्यस्येन
गुणभूतं, न तदा द्वयोस्तुगृहीतयोः सतोपि ' चतु-
र्गृहीत-सामर्थ्यानि ' इति आश्रयेन चतुर्गृहीतव्यमिति ।
तस्मैतस्य हेतोः सामर्थ्यं द्वयोरेव चतुर्गृहीतयोर्मवति, न
न अष्टव्यस्येन एवमित्यन्तः ।

ननु तर्हि ' अष्टौ उपमृति ' इति अष्टव्यस्येन
कथम् । उच्यते । भवणं च समानमर्थमे । समानमर्थे
उपमृति आश्रयद्वयेन अष्टव्यस्य भवणमुपपद्यते । अष्ट-
व्यस्ये हि द्वये चतुर्गृहीतव्ये च शोभे । ' चतुर्गृहीतं उपमृति ' इति
इति सर्वत्रोक्तं अनारम्भ उच्यते । तस्मादष्टव्यस्येन
मदोषः । तत्रमृति हे चतुर्गृहीतव्ये एव, तत्र एकं चतुर्गृहीत
मदोषः, उपमृतिवाजान्यम् । के.

● तदर्थमे हि तद् दृश्यते इति न्यायः ।

पक्षेकवाधिरणम् सूत्रम् । या. १।१।१।४.

(हि यस्मात् तदर्थमे तस्य एव उपमृतिवत्तस्य चन्द्रस्य
आगमे सति तन् एवम् इत्यने ' पञ्चमानस्य ' इत्यत्र ।

‘पद् भानय’ इत्येव न् एकवचनान्वये एकत्वं न दृश्यते । तस्मादेकवचनस्य एकत्वमर्थः । इत्यवगम्यः ।

७ ‘न केचन एतदेव अन्वयवतिरेकी यौ परस्पर-परित्यागेन वक्ष्येते, वक्ष्येतेन हि पदे ‘तत्त्वामे हि सद् दृश्यते’ इत्यनेन न्यायेन विवेक्षेऽवधार्यते । पा. २।१।११ पृ. ३८२.

अत्र सुधा— धात्वपरित्यागेऽपि प्रत्ययभङ्गकाले धात्वभङ्गाभावेऽपि भावनाप्रतीतिः, भातृभङ्गकाले च प्रत्ययभङ्गभावेन सदप्रतीतिः इत्येतन् ‘तदागमे हि’ इति न्यायेन निर्णयो मन्विष्यति इति । पृ. ५१७. ७ तदागमे हि इत्यने इति न्यायः । यथा हरपदे हि निस्सारी अनुद्भूतव्योत्पन्नमार्गतेजोऽवयवभावे संतप्तो-पलम्बित इति तदर्थ एव न तैत्तिरिचमं, तथा कामाक्षौ द्वौ एतां दुःखादयो हृदयते, सुपुण्यादौ सङ्गृहीतौ नोपलभ्यन्ते अतस्तद्वत्ता एव नात्मवर्णाः, सुपुत्रापरि उपलभ्यप्रसङ्गात् इति । साहस्री. १७९. ७ आद्यपतनाच्चैश्च भावना, न भातृवशात्, प्राधान्येन प्रतीपमानस्य भावनास्य धात्वर्थाभावात् ‘तदागमे हि दृश्यते’ इति न्यायविक्रान्तात् इति गोमातृकाः । भूषणसारः । अत्र दर्पण. ‘वज्रा मयेत’ इति भूयते । तत्र एकवचनोपात्तमेकत्वं यामे विशेषणम्, उत प्रकृत्यर्थे इति संशये पदप्रत्ययस्य यामां प्रति शुभत्वान् संभावित यावत्प्रकरणेन प्रधानवृत्तौ प्रधान(त्वं)महाप्रत्या याव-द्वर्गं यामादौशैलीमात्, एकवचनमिदंशोर्निमित्तं द्व एकत्वस्य पदविशेषणतया यावत्प्रत्याभावात् तद्विव-धिमैत्रे स्मात् इत्यर्थेन ‘तथैकत्वमवशाद्वर्गस्यैव शुभभूतत्वात्’ इति तद्वेन पूर्वपक्षिते ‘शब्दवचनप्रत्यये तदागमे हि दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येष्टम्’ इति सिद्धान्तस्य । शब्दवचनं शब्दप्रमाणं यथा मन्त्रि-समूहकर्मणे । एकवचनं हि यत्तदागमे एकवचनस्यव-धाने दृश्यते । अतस्तस्य प्राधान्येन प्रतीतिः । यथान्येषां अस्मादीनामित्यर्थः । इति । ७ तदागमन्यायः नाम अन्वयवतिरेकी । यस्मिन् पदि यद् ज्ञाप्ये अर्थात् न न ज्ञाप्ये य तस्यार्थः । सम्यो इत्यत्र विवर्णो न भूयते एकत्वं च न ज्ञाप्ये, रामः इत्यत्र विवर्णः भूयते एकत्वं

च ज्ञाप्ये इति सुप्रत्ययविवर्णस्य एकत्वमर्थः । रामो इत्यत्र औक्तस्य दिव्यमर्थः । एव यूपः कूपः सूपः इत्यादौ द्रष्टव्यम् । के. ७ तदागमन्यायः । पदवैकल्याधिकरणे । भा. ४।१।१५१-१६. ७ यत्र अनेकवचनप्रतीतिः, यत्र तदागमन्यायाविषयात्वात् । सु. पृ. ५६८. ७ अनेका-त्मकत्वं शब्दान् अनेकार्थबोधने हि द्वे ‘यदागमे योऽर्थः, स तस्य इत्यवधार्यते’ इत्यनेन अनेकशब्दो-पात्तान् अनेकार्थप्रतीति कस्य शब्दस्य कोऽर्थः इति विवेकमात्रस्य तदागमन्यायात्त्वकान्त्वपक्षयतिरेकापीन-त्वात् । ‘ज्ञानव्यतिरेकाभ्यां रूपवैधेयंऽप्यवधार्यते । वंकीवैधेयगते त्वर्थे ताभ्यां क्वचित्त्वमने ॥’ सु. पृ. ५६८

४ ‘तदादि वाऽसिंसंन्यात् तदन्तमपकर्षे स्थल’ (५।१।१२।४) इति न्यायेन ‘स (निर्वायः) प्रतिहृत्यमर्याः तत्र. प्राग्भाविनामङ्गना प्रविकर्षे वतंत (पूर्वपक्षे इवम्) । भा. १।१।४।११.

७ ‘तदादि वा’ इति सामान्यिक वृत्तम् । तत्र ‘अज्ञाना सुखशान्तावाद् यत्पक्षेऽप्युक्तं न्यात्’ इति पूर्वपक्ष-द्वारात् उक्तपूर्ववत् अनुपपत्तीरम् । तत्र च अभिमानात्-पूर्वमिन्द्रोः उक्तं तदादि स्मात् । तदुक्तं यत्र प्रत्यक्षं इत्यर्थे अवर्णं च तदन्तं स्थल इति तदर्थः । सोम. १।१।११. ७ ‘तदादि वा’ इति ये द्वा-होत्रोत्तरकास्तः पदार्थाः तत्संनिपासितौ वा, तन्मात्रलो-त्थनौ भवेत्, न अस्मादिनामुक्तकारणादीनाम् । भा. ३।६।७।१२ पृ. २०४७. ७ ‘अभिमानात्पूर्वमनु-ययिष्यन्ति’ इत्यवधि पादाज्ञानेन अनुयायना-मुक्त्यर्थः । तेषां हि ‘अद्वैतवृत्तिवचने’ इत्यत्रमचारी-त्वादिन वृत्तिवचनवचने प्रति (तदादि वाऽसिंसं-न्यात् इति न्यायान्) प्रदेष्टुमिष्टमर्थं सुतेन निषिद्धते । भा. २।२।१२. ७ के रूपपरित्यागोक्तपक्षे तदादि वाऽ इत्येव उपात्तयोक्तवैधेयः । वा. ३।६।७। २२ पृ. २०४८. ७ तदादिपदार्थानुज्ञानकमस्य कृत्तृत्वात् सक्रमाणांमेव वदार्थानां बोधनेन मतिदेयात् व्युत्प-त्तये त्वेव पूर्वपक्षेऽन्योत्तरस्य सुखो अत्रत्यपि न तात्त्विक-प्रधानं न स्मात् । तस्मात् ‘शब्दात्तत्र अत्रतमस्य

अपकर्षः' इति (तद्वादि वाऽमिसंख्यादिनि) न्याय-
द्वारीरम् । तस्मात् अन्वयव्यवसाय मोक्षनपूर्ववाग्वीक्षण-
क्षोभदेवताचर्चनेभ्यश्चापकर्षस्य ' अक्षेत्रापकर्षविषयक-
वाच्यविवरितामपि दर्शयति । पुरपार्थचिन्ताप्रणौ एव-
दशमः पृ. २११-२२. ७ वाक्ये ' तात् पर्यधिकृत-
मुत्तरति, प्रशस्यमानातमते ' । अथ आपत्प्रमोक्त्यर्थमात्रं
विधीयते । तदा च तदुत्तराद्वानामुत्कर्षः ' तद्वादि वा० '
इति न्यायादेव लभ्यते । तेनात्र आरण्यन्यायासंभवत् न
परमिक्तराजानामज्ञानमाह्वयिः । भाट्ट. ११।१।११.

● तद्वादीनामुत्कर्षः अतुयाबादीनामुत्कर्षः । न्यौति-
ष्टोमे सप्तमीये पद्यौ अतुयाजान्मुक्तवाचंशुवाःसदीना-
मुत्कर्षः । भा. ५।१।१२।१३-१४.

● प्रकृतिप्रसूते चर्म उच्छ्वसाणः तदायुत्कर्ष-
करोति नापूर्वः इति केचित् । तदयुत्कर्षम् । ' कृतदेशात्
पूर्वेषाम् ' (५।१।१०११) इत्यत्र मप्रकृतानामपि
विद्वानादीनामपकर्षवर्णनेन ' तथाऽपूर्वः ' (५।१।१६।
२१) इत्यत्र विधिद्विविक्तत्वाख्यानात् । पा. ३।६।७।
२२ पृ. १०४८.

● तद्वादितदन्तन्यायः । तद्वादितदन्तन्यायपकर्ष-
न्यायः । तदायुत्कर्षतदन्तन्यायपकर्षन्यायः । तदायुत्कर्ष-
न्यायः । तदन्तन्यायपकर्षन्यायः । अतुयाबागुक्तप्रमाणान्तापकर्षवि-
वरणम् । ' तद्वादि वाऽमिसंख्यात् ' इति न्यायः ॥

अज्ञानां सुप्तव्यवस्थात्वा यथोक्तमुत्कर्षं स्यात् ।
५।१।१२।१३ ॥

आप्यम्— न्यौतिष्टोमे भूयते ' अग्निमादतद्वर्ष-
मनुयावेध्वयति ' इत्युक्त्यर्थः । तथा अश्वोपोतोये पद्यौ
' तिष्ठत पद्यौ प्रपन्नति ' इत्यपकर्षः । तत्र संदेहः
किमुक्त्यर्थे अतुयाजानामनुकृष्टते अपकर्षे च प्रशस्य-
मानम्, ततोक्त्येऽतुयाजानां अपकर्षे च प्रशस्यमानमिति ।
किं तावत् प्राप्तम् । यावदुक्तप्रकर्षपकर्षयोः सत्त्वं ।
कुतः । अत्रानि मुच्यन्तस्तत्त्वाः । एवमन्येषां प्रशस्य-
माणाः मयिभ्यदीति । तत्र सत्त्वस्य शायकः प्रयोग-
वचनोऽनुप्रास्यते ।

- दुपू— प्रशस्यमानानाम् (पक्षसंख्याम्) अपकर्ष-
तर्को विहितः । (' तिष्ठत पद्यौ प्रपन्नति ' इति अपकर्षः ।

' अग्निमादतद्वर्षमनुयावेध्वयति ' इति उक्त्यर्थो विहितः ।
तत्र तावमात्रम् (श्रुताभ्यामनुमानाभ्याम् च)
अपकर्ष्यते उक्त्यर्थे च, सत् तदन्तं तद्वादि वा (इति
संदेहे) तदन्तन्यायमिति प्राप्तम् । कुतः । प्रधानाह्वि-
दि अह्वयपेक्ष्यते । तत्र वचनात् वक्ष्यापकर्षः (इतः,
तत्त्वमो वा) वाच्यमानसेव अपकर्ष्यते (उक्त्यर्थे वा) ।
अवशिष्टं प्रधानासंख्यैव (प्रधानासंख्यनुप्रास्यैव इति रत्ने)
यथाऽवस्थितम् । (यथाप्राप्त्येवावस्थितम् इति रत्ने) ।

तद्वादि वाऽमिसंख्यात् तदन्तन्यायपकर्षं स्यात् ।
२४ ॥

चाप्यम्— तद्वादि तदन्तं, तदन्तन्यायपकर्षं मन्वेत ।
कुतः । अमिसंख्यात् । यदनुयाजानां परस्तात् तदा-
न्यायते, तत् प्रधानादन्तन्तरं प्रयोगवचनेन प्राप्तं वाच्यम्
पक्षवामर्षादनुयावेद्यैः परस्तात् क्रियते । तथा यतः
परः, स तदा परस्तात् । एवमेव साकृत्प्रमाणः तत्रै-
व शुभाणामनुकृष्टति । तथा अपकर्ष्यमानोऽपकर्षणीति ।

दुपू— पूर्वः पदार्थः (भाषायादि) उच्यते
(श्रुताभ्याम्) उच्यतेपक्षः पद्यौ (इतः) ।
तेन इदानीं (विज्ञौ) तथैव श्रुतोति (तेन
हृत्तैव आपात प्रयावाः काव्यः । हृत्तैव अनुयाजान्
वृत्तवाच्यमन्तरम् । यत् प्रधानाह्वयः प्रयोगवचनात्
प्रमोदीति, तदा—) प्रयोगवचनो हि च, प्रधाना-
ह्वयः शायकः, च. (महति यत्र यतोजेयः पुच्छन्
अनुयाजोऽथ परस्तात् वाच्येन—) अपकर्षप्रत्युपाणम्
(भाषावृत्तवाच्येनाम्) वाच्यो प्रधानाह्वयः,
तादृश्यैव मिराकाह्वयवति, न तु अन्यादौ (प्रधान-
ह्वयः) श्रुतोति कल्पयितुं बाहुल्यवशम् ।

आ— ' शुतोक्त्यर्थपक्षयोऽप्यं वचनस्योपपत्तिः ।
न तदन्ततद्वादीनां यथेतामप्रमाणनी ॥ प्रधान-
संनिधिर्ज्ञेयं जायते न भविष्यति । उक्त्यर्थ-
पदार्थानामेवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥ पूर्वोक्तपक्षि-
तार्थमुत्तरं कर्म चोदयन् । प्राप्तं तदन्त्याभावे
वस्तुतोपादित्युच्यते ॥ ' तथात् तद्वादीनामुत्कर्षः,
तदन्त्या वाच्यम् ।

• 'तदुक्ते भङ्गात्' इति सूत्रकारेणोच्यमानं तेन समर्थयिष्यामि, यथा देवतोरेसेन स्वात्स्यामाया याया, देवतोहिप्रत्यग्मानस्वन्द्वयपक्षेणो पुद्गेति । इति । या. ३।४।१।४११. ९८१.

■ तदुक्तं च सिद्धिस्तत्तत्प्राप्त्या स्यात् । १।३।१३।४० ॥

चातुर्मास्येन पञ्चमेषु मध्यमे पर्वणि 'परिषौ पदं निमुञ्चति' इति श्रुते । तत्र परिषौ यूपवर्मा, कर्माणा न वेति विचारे दूर्वाधिकरणपक्षेण पूर्वपक्षमाह । तदुक्तैः तस्य परिषे आहवनीयपरिधानार्थेनैव उच्यतेः परिषौ यूपवर्माणि निवृत्तिः स्यात् प्राप्तिर्न स्यात् । यूप-धर्माणां तात्काल्यात् पञ्चम्यनापूर्वमुक्तत्वात् परिषेभ्य अवाह्यत्वात् । तस्मात् परिषौ यूपवर्मा न स्युः इति पूर्व. पक्षः ।

आवेष्टयेत् पादार्थपरयात् संस्पर्शस्य तदर्थ-स्यात् । ४१ ॥

पूर्वांशे वाद्यन्देन निरस्तं सिद्धान्तमाह । परिषौ यूपवर्मा आवेष्टयेत् निवेष्टयेत् क्रियेत् । परिषौ यूपवर्मागमर्षः स्यात् । पञ्चम्यनोपकारणधेने हि यूप-वर्मा विधीयन्ते । मध्यमं श्रुत्वपरिष्विनि पञ्चम्यनो-पकारणजनम् । पञ्चम्यनारुणस्य अर्धस्य श्रवोक्तस्य परिषौ अपि स्यात् । संस्कारस्य यूपवर्मागमस्य परिष्वेष्टकारस्य तदर्थत्वात् पञ्चम्यनार्थत्वात् । तस्मात् परिषौ यूपवर्मा, परिष्वि-वासिष्ठोक्तः कर्तव्यः । तदुक्तं तदर्थत्वात् । इति सिद्धान्तः ।

आज्या दीपं तदवेष्टयाद् विद्वत्स्य स्यात्पूर्व-त्वात् । ४२ ॥

परिषौ मध्यमे इत्येव यूपवर्माः कर्तव्याः दृष्टुकम् । ननु एवं सति 'यूपवर्मागमनापञ्चम्य' इत्यत्र 'परिष्वे-ष्टागमनायानुपूर्वी' इत्युक्तेऽपि कर्तव्याः स्यात् । नेत्याह । नोक्षिप्यो भविष्यति । तदवेष्टयात् यूपवर्माविज्ञात् परिषौ, एत आकृष्य च यूप इत्येव आकृष्यऽपि स्यात् । अपूर्वत्वात् यूपजन्मस्य संस्कारार्थत्वात् परिषा-दपि यूपवर्मा भवितुमर्हति । तथा च यथापठित एव प्रेयमन्यो भविष्यति नोक्षिप्यते । मित्रौ च विद्वत्स्य

चातुर्मास्यवर्णि प्रकृतमिव परिषौ यूपवर्मा भविष्यति । अपूर्वत्वात् तदवेष्टयात् एवं मित्रौ च आकृष्य स्यात् इत्यन्वयः । चकारो भिन्नकर्मः विद्वद्वे इत्यस्यदुपविज्ञात् संवध्यते मित्रौ अपि इत्यर्थः । तस्मात् परिषौ यूपवर्माः कर्तव्याः । इति सिद्धान्तः । क.

■ तदुक्तं कर्माणि पुरुषार्थाय, शास्त्रा-नतिशङ्क्यत्वाच्च यद्रव्यं चिकीर्ष्यते, तेषामेना-निसंयत्नान् क्रियायां पुरुषश्रुतिः । ४१।३।१३ ॥

'नेष्टेनोच्यन्तमाश्रित्यम्' इत्यादीनि प्रजापतिमतस्यानि कर्माणि श्रव्यार्थानि इति उच्यते पूर्वपक्षे सिद्धान्तमुच्यते । तदुक्तं इति तच्छब्देन पूर्वमुक्तोक्ताया, प्रीतिर्विद्वद्, । नेष्टेन इत्यस्य ननः वयंदात्यर्थक्यं गृहीत्या धातुना अन्यप, कर्तव्यः । एवं च नेष्टेन इत्यस्य अनीक्षण-संकल्पं कुर्वन् इत्यर्थः । तथा च तदुक्तं तस्याः प्रीतिः, तस्यैव अपावेष्टपि कर्माणि अनीक्षणसंकल्पोदोति पुरुषार्थाय स्युः, न कल्पार्थाय । शास्त्रस्य पुरुषार्थत्वा-बोधकस्य 'तस्य सत्त्व' इत्यस्य अनतिगच्छप्राप्त्या अनतिगच्छप्राप्त्याभावात् । शास्त्रे शङ्कतोपलभावात्तिर्यः । ननु एवं पुरुषार्थत्वे क्वकल्पनामोक्षं प्रसज्येत इति चेन्न । शास्त्रस्य अनतिगच्छप्राप्त्या । एतावता देवताऽ-नुष्ठे भवति इति वाक्यस्य 'एतावता अनीक्षणसंकल्प-विना देवता, एतावता पापेन अमुक्तो विमुक्तो भवति' इति वाक्यसंक्षेपकृतोक्तस्य वर्तमानावेष्टप्राप्त्या अनतिगच्छप्राप्त्या । ननु अनीक्षणस्य पुरुषार्थत्वादि श्रवणार्थमपि स्यादिति चेत् तत्राह— न च श्रवणं विदि-भ्ये इति । इत्यं वक्तुमर्हति अनीक्षणार्थाः, कर्माणि, न विदिभ्येति न कर्तुमिष्यते न संश्रियते । ननु नेष्टेन इत्यस्य आत्मतावत्वं कर्तव्यत्वं च गम्यते पुरातन उद-विष्वेष्टप्राप्त्या कर्मवर्तीकरणस्य पुरुषार्थत्वात् इति चेत् तत्राह— तेनेत्यादि । अतः पुरुषार्थत्वं शार्थिनं कर्मावर्षं च निगृह्यते, तेन हेतुना अर्थेन अनीक्षणेन पुरुषस्य आपनऽऽखितस्य अमिसंयोगात् वयंनेनैव तत्राह विद्याधामनीक्षणसंस्पर्शार्थं उक्तमयत 'तस्य गतम्' इति तच्छब्दरूपा पुरुषस्य भुक्तिः उपपद्यते । तस्मात् यथापठितमपि पुरुषार्थमिति ।

अविशेषात् आत्मस्य यथाश्रुति फलानि स्युः ।
४ ॥

पूर्वपक्षस्यम् । यदि प्रज्ञापतिव्रतानि पुण्यार्थाणि,
तर्हि 'सतिषो भवति' इत्यादि चान्येषां प्रज्ञापतिव्रत-
शास्त्रेषु अविशेषात् तद्वदेव सविद्यादौ अपि यथाश्रुति
'यत् प्रज्ञापयितुं शक्यं इत्यन्ते तमे वा एतत् क्रियते'
इत्यादि श्रुत्यनुसारेण फलानि स्युः । न चेत्, न
प्रज्ञापतिव्रतात्मनि पुण्यार्थाणि इति स्वीकार्यम् ।

अपिवा कारणग्रहणे तदर्थमर्थस्यानमिसंपन्नात् ।
५ ॥

'नो धर्मताविरुद्धीयेत' इत्यादिनि प्रज्ञापतिव्रतानि
न कर्मार्थाणि किन्तु पुण्यार्थाणि इति प्रतिपादनायै
विद्वान्मतसमिदम् । अयिष्य इति पूर्वपक्षस्याहनिः ।
कारणग्रहणे प्रज्ञापतिव्रतानां नात्मसंख्ये प्रकरणाविरुद्धस्य
कारणस्य प्रमाणस्य अग्रहणे प्रद्वानाश्रये दर्शनाभावे सति
तदर्थे पुण्यार्थमेव तद् मतवार्त्तं ज्ञात् । प्रज्ञापनाभावात्
प्रज्ञापतिव्रतरूपस्य अर्थस्य कतुना अनमिसंक्रमात्
संक्रमाभावात् । तस्मात् तानि पुण्यार्थान्येव, न
कर्मार्थाणि ।

तथा च लोकभूतेषु । ६ ॥

श्रिदान्ताहासकं इत्यम् । लोकभूतेषु लोकस्मिन्नेषु कर्मण्यु
प्रवेतनवस्तु उन्नेषु तत्तन्निधौ यत् फलेन असंबुक्तं
भूयते, तत् तदर्थं विशयते । 'स्वानं कुरु शक्तं कुरु'
इत्युक्ते स्वानं वाक्यार्थे इति शक्यते । केवलम् 'स्वानं
कुरु' इत्युक्ते स्वतन्त्रकर्मस्यैव स्वानं शक्यते । तथा च
लोकभूतेषु कर्मण्यु तथा ज्ञानात् प्रज्ञापतिव्रतानि
पुण्यार्थान्येव । के.

० तदेकदेशग्रहणे आदितः प्रवृत्तिः । (यत्ता-
दृशित्वविशेषकस्य अष्टाकस्यस्य प्रथमकपालविषयस्य
प्रवृत्तिः, आभिनविककाले आदिमकपालविषयस्य
प्रवृत्तिः इतिरौघा आदितः प्रवृत्तिः, अन्यस्य लोप-
रस्यः) । जि. १-५।११.

॥ तदेकदेशभूतं तदग्रहणेन गृह्यते इति न्यायः ।
तद्यथा- यद्वा यस्मात् प्रविष्टा, यदेवा नष्टा यद्वा-
यस्मात्प्रहरेण गृह्यते, तथः देवदासो यमो देवदा-

प्रहरेण गृह्यते । 'यस्मात् प्रत्ययविधिः' (पा० १।४।११)
इति स्वभावे अर्थं न्याय उक्तः । साहस्री. ६२९.

॥ 'तत्कर्मोपाविर्गितस्त्वैतैः क्रियमाणेषु कर्मण्यु ।
कर्तृणा यवभृगुनाममृषिष्वत्पुत्रस्य कर्मण्यु ॥' इत्यादि-
वादीकन्यायवार्तिपान् जरीयात्मनोः स्वात्मनिमाय-
न्यवस्थानात् न्यवस्थः । (स्तोत्र. आश्रमवा. ७९ ।
स्त्वैतैः इत्यत्र त्रैतैः इति मूले पाठः) । मु. पू. १२०.

॥ 'तत्काला स्वायत्तेत, प्रयोगतो विशेषसंयो-
गात्' (११।१।११२१) इति न्यायेन पञ्चदश-
रात्रे, 'यत् त्वत्तत् वसवीवरीप्रद्योतनकाळा मुद्राश्रया,
तत् प्रतिदिवसं क्रियते' । दुपू. १२।२।७।२२.

॥ तत्काला स्वायत्तेन, प्रयोगतो विशेषसंयो-
गात् । ११।१।११२४ ॥

पूर्वाधिकरणे उपसंक्रान्तिनमुद्राश्रयाविषये उक्तम्,
तद्वैकल्याकार्यस्तुतन्मः । इत्यादि प्रयोगकाला मुद्राश्रया
तत् सुवस्थया प्रत्यक्षभावेनैव ज्ञायाद्ये । प्रयोगतः प्रयोगेण
विशेषतः संयोगात् 'अथ मुद्राश्रयाच्छ' इति हि
पठ्यते । तस्मात् आहूतिः इति सिद्धान्तः ।

अप्रयोगाद्गमिति चेत् । २५ ॥

पूर्वपक्षी अहम् । मुद्राश्रयादीनां मुद्राश्रया अग्रयोगाद्
प्रयोगात् अर्थं न भवति । तस्मात् ता तन्म स्यात् ।
'अथ मुद्राश्रयाच्छ' इत्यत्र 'अथ' इति अनङ्गम्,
'मुद्राश्रयाच्छ' इति तु तन्मेऽपि अवाधितम् ।

स्यात् प्रयोगनिर्देशात्, कर्तृभेदयत् । २६ ॥

विद्वान्ती अहम् । मुद्राश्रयादीनां स्वायत्ते । प्रयोग-
निर्देशात् 'अथ मुद्राश्रयाच्छ' इति मुद्राश्रयात्मने
प्रयोगस्य निर्देशात् । प्रयोगस्य च प्रत्ययं मेदात् । कर्तृ-
भेदवत्, साकमेवेषु स्थिते उच्ये च विहारे कर्तृभेदे
सति तदर्थमिष्टाश्रयानि देशमेदात् दक्षिणे विहारे नोप-
रुन्निधि, एवं वृत्तेऽपि कर्ममेदात् तद्वैकल्या
मुद्राश्रया प्रयोगात्तदे नोपकरिष्यति । इत्यादिश्रुतिः ।

तद्वैकल्यानाद्गमिवदिति चेत्, तद्वैकल्यानाद्गम-
न्यात् । २७ ॥

पूर्वपक्षी वृत्ते । मुद्राश्रयादीनां आहूतिर्न कर्मण्यु ।
मुद्रा । तद्वैकल्यानात् । तेन तद्वैकल्यानेन मुद्राश्रया-

ऽऽहमेव भवत् नूनं सिद्धं कर्तव्यं दैवतं इत्यस्त्वयम्,
 तस्यैव उच्यते सग्रेषु सग्रेषु अहम् एषानात् विद्यमानत्वात् ।
 परं कृतस्य विद्यमानत्वात् नाश्विः । अश्विस्तु अग्रेः
 स्थानात् यथा आधानस्य नाश्विः तद्वत् । पञ्चमत्वात्
 कतिपयस्य । अहम् उच्यते आधानेन कर्तव्यत्वाच्च अग्रेः
 अग्निहोमदिक्षु नूतनत्वात् यथा नाश्विस्तु तद्वत्
 सुवक्ष्यामि । नारत्नीया । इति चेत् पूर्वपक्षी नूतनात् तं
 प्रविश्यात् तद्वत्परसंस्तदयेत्यादिति । अहम् उच्यते अग्रे-
 स्तत्परसंस्तदयेत्यादिति । विदिष्टायाः देवतायाः अवयवैः
 समामिर्भवति । प्रथमस्याहुः अग्रेषु सदस्येति तद्वत्पञ्चम-
 यान्तसंस्तदयेत्यादि । अश्विनो विरोधभाववत्वेन विदिष्टाया
 देवताया अपि अवयवैः यवयवैः । तद्वत् तद्वत्परसं-
 स्तदयेत्यादि । इति । कथं तद्वत्परसं स्तदयेत्यादि ।
 तद्वत्परसं स्तदयेत्यादि । कर्तव्यं, परमार्थः । तद्वत्परसं-
 स्तदयेत्यादि सुवक्ष्यामि । तद्वत्परसं स्तदयेत्यादि ।
 तस्मात् विद्वान्तरे तस्य आश्विनोऽपि कान् इत्येव
 सिद्धान्तः ।

अग्निवर्तिनि चेत् । २८ ॥

पूर्वपक्षी आह । अग्रेः इव अश्विस्तु । अग्रेः
 आधानं यथा सर्वकर्तुं त्वं सन्ति, तथा तस्मात्प्राचीनं
 सुवक्ष्यामि । अहम् उच्यते अग्रेः अग्रेः अग्रेः । इति चेत् ।
 पूर्वपक्षी इत्यस्यानुवाचोऽपि उच्यते ।

न प्रयोगसापाण्यात् । २९ ॥

विद्वान्ती आह । न सुवक्ष्यामि । अहम् उच्यते
 तद्वत् । अहम् उच्यते अहम् उच्यते । अहम् उच्यते ।
 अहम् उच्यते । अहम् उच्यते । अहम् उच्यते ।

लिङ्गदर्शनात् । ३० ॥

विद्वान्ती एव दैवतत्वात् । अहम् उच्यते । अहम् उच्यते ।
 अहम् उच्यते । अहम् उच्यते । अहम् उच्यते ।

तद्वत् तद्वत् चेत् । ३१ ॥

पूर्वपक्षी आह । तद्वत्परसं स्तदयेत्यादि । तद्वत्परसं-
 स्तदयेत्यादि, तद्वत्परसं स्तदयेत्यादि । तद्वत्परसं-
 स्तदयेत्यादि, तद्वत्परसं स्तदयेत्यादि ।

तत् सुवक्ष्यामि । अहम् उच्यते । अहम् उच्यते ।
 अहम् उच्यते । अहम् उच्यते । अहम् उच्यते ।

नाश्विस्तु विद्वान्त्वात् । ३२ ॥

विद्वान्ती आह । न सुवक्ष्यामि । अहम् उच्यते ।
 अहम् उच्यते । अहम् उच्यते । अहम् उच्यते ।

विद्वान्ती चेत् । ३३ ॥

अहम् उच्यते । अहम् उच्यते । अहम् उच्यते ।
 अहम् उच्यते । अहम् उच्यते । अहम् उच्यते ।

न, कृतस्य पुनः प्रयोगात् । अहम् उच्यते । ३४ ॥

विद्वान्ती आह । न सुवक्ष्यामि । अहम् उच्यते ।
 अहम् उच्यते । अहम् उच्यते । अहम् उच्यते ।

न तत्कालात् । (१८१११५) । अहम् उच्यते ।

‘तत्कालात्’ इत्येवं आग्नीहोमीयसंस्तदयेत्यादि । (परि-
 म्यात् कर्तव्यत्वाच्च) उच्यते । वा. १.१।

वा. १.१.१०५६.

अहम् उच्यते । अहम् उच्यते । अहम् उच्यते ।

अहम् उच्यते । अहम् उच्यते । अहम् उच्यते ।
 अहम् उच्यते । अहम् उच्यते । अहम् उच्यते ।

‘सापत्तिवभावे भूतपूर्वगतिः’ इति परिभाषा ।
(शेखर, पृ. २७४)

७ तत्त्वेन अपरिज्ञावेऽर्थः अनुष्ठीयमानः विद्वन्ति
अनुष्ठायन् । गन्धः अनुष्ठितः निःशेषयेन संयुक्तः ।
मुहूर्तः पृ. १५८

७ तद्देशानां वा संपादस्याचोदितत्वात् ।
१।१।६।२५ ॥

‘सत्य वा एषा यज्ञस्य, तस्मात् सत्किञ्चित् प्राचीन
मयीदोमोपात् तेनोपात् चरति’ इत्युदाहृत्य, यज्ञ-
भागपत्तौ वा एतदुपाधुन्यम्, यज्ञाचरणौ वा इति
सहिष्ये, यज्ञस्य फलशब्देन यमेत्युक्तप्राप्त्यात् ‘यज्ञस्य
यत् प्राचीनम्’ इति अवहितेनापि यज्ञशब्देन प्राचीन-
शब्दस्य अनन्यमतीतः । अतः वा प्रादेशाच्चानिः
प्राचीनशब्दस्य लक्षणया तादृशपदार्थपरत्वमोपात् यज्ञ-
भागवत्त्वम् (श्रुति) पूर्वपक्षविषया, प्राचीनशब्दस्य
दीप्ता किञ्चिन्निरुद्धमन्त्रमिमाह्वनपञ्चउद्गम्यणात्
संस्काराश्च बहुविधकथेन एकस्मिन् देशे अनुपपत्तेः
राष्ट्रपथा अग्नीषोमीयसंज्ञकपदार्थपरत्वाच्चैव न्याय्यत्वात्
पदार्थपक्षेति सिद्धान्तविषयम् ‘तद्देशानाम्’ इति त्वे
अङ्गपदानुसंधानस्य यज्ञशब्दाच्च-अभावात् तादृशपथान-
संज्ञातादृशस्य च प्राग्भाषितः अङ्गतात्त्विकं यथापवन्त्या-
योगेन प्राचीनपदशब्दत्वमेव अपि अवयवव्यतिरेकजनित-
पदभेदपक्षेः तत्संश्लेषण उपाधुन्यस्य शब्दोदितत्वात्
न यथाभावापत्तेरिति वक्ष्यते । सु. पृ. ७३०.

७ तत्रिधोरणानियमाधिकरणे (१।१।१७।५६)
पुरुषार्थमन्त्रोपस्थानाद्युक्तम् । इह मन्त्रो पुरुषार्थत्वे
समुच्यते मानं नेत्युच्यते । न्यायनि. १।१।१७।६१ अष्ट.

७ तत्रिधोरणानियमाधिकरणे रक्तपत्रादिदृष्टीना कर्मा-
ह्वयाभावात् कर्मन् नियम इत्युक्तम् । आशरणं १।१।१७।
५९ न. ५८, ७ कर्माङ्गपत्रमिति-वाह्यताद्वयसंज्ञापरिचयक-
मिदं वाच्यं (यदेव नियमः करोति-इति वाच्यम्)
तत्रिधोरणानियमानधिकरणे दर्शितम् । १।१।१७।६ अष्ट.

७ त्रिधे चोमस्तीकपुंगवकर्मणो तत्रिधोरणानियम-
न्यायेन स्वकर्मफलविधिः । न्यायनि. १।१।१७।६
अ. ६१ । तत्रिधोरणानियमस्य दृष्टेः प्रथमं द्वाविधन्यः

कर्मम् । १।१।१७।६ अष्ट. । यानि तद्वादिर्कर्मगुणदायात्म्य-
निर्धारणानि प्रयतः रक्तपत्रः अस्तिः समुद्रिः इत्येव-
मादीनि, गैतानि नित्यवत् कर्मसु निबध्नेषु । तद्वद्वेः
उभय अनियमकस्य दृष्टेः प्रथमो दर्शनार्थः ‘तेनोमो तुल्यो
यश्चेतदेवं वेद, यश्च न वेद’ इति । उपासनस्य कर्मणः
सकृदात् प्रथमं फलं हि यज्ञस्य उपक्रम्यते अस्ति-
पुनः कर्मफलविधेः प्रतिष्ठापनाश्चयमनं तत्समुद्रिः ।
अतिवृत्तिरोपश्च कश्चिद् । इति न्यायसूत्रार्थः । के.

७ सन्त्यायत्वात्तद्वेष्टोऽप्येवम् । १।१।१७।२३ ॥
यो मन्त्रो मन्त्रधाम्नाये वैलयेन दृष्टः । तस्य तथैव
प्रयोगः । यस्तु तत्र न दृष्टो अङ्गत्वेन च नापिकेरो
स्वरं पौष्टविष्टः, यथा ‘वं दै प्रोहेद् वातरपत्योऽधीति’
इति तत्र कः स्वरः स्यात् ? उच्यते । सन्त्यायं वात् योऽसी
न्यायः तच्चः ‘तन्त्येवदेष्टोऽर्थं तद्वेष्टायाश्चरस्य’ इति
(१२ त्वे) तेनैव न्यायेन मन्त्रधाम्नाये अद्वेष्टोऽपि
मन्त्रः मन्त्रोपदेशविधयानाम् प्राचक्षतेनैव स्वरेण प्रयोगः ।
इति पूर्व. वक्षः ।

सदुत्तत्वेर्वा प्रयत्नलक्षणत्वात् । २४ ॥
नेकम् । तदुत्तत्वेः तस्मिन् दृष्टान्ते मन्त्रस्य उच्यतेः
प्रयत्नलक्षणत्वात् प्रयत्नमेव लक्षणं यस्य मन्त्रस्य च
प्रयत्नलक्षणं, तादृशत्वात् । अधिकतर एव तस्य
प्रयत्नस्वरः । तस्मात् दृष्टान्तोत्पत्त्या मन्त्राणां भाषिकैव
स्वरेण कर्मणि प्रयोगः इति सिद्धान्तः । के.

७ तत्परात्परविरोधे उत्तरं चलनम् ।
(तत्परात्परवत्त्वज्ञानं निर्विशेषात्त्वज्ञानं च वचनात्
बहुत्वेऽपि दृष्टान्तो निर्विशेषत्वमेवेत्यत्र) इति न्यायः ।
नियामकः । (तत्परात्परवत्त्वज्ञानं च वचनात्परविरोधे
तत्परं चलनम् अतत्परस्य तु अन्वयात् चलनम् इत्यर्थः) ।
न्यायनि. १।१।१७।१५ अष्ट.

७ तत्परात्परः वचनात् अन्तोदाहः । वि. १।१।१७।
७ तत्परात्परः कर्मधारयो बलीयात् इति निपाद-
स्यपञ्चधिरूपत्वव्यवहारः । वाल. पृ. १३. ७ तत्परात्परं बह-
वीरी तापत्रयद्वीपमिन्द्रवीपमधिकरणे इत्याचार्योदयः ।
भाषि. पृ. १४६, ७ तत्परात्परः । त्रिधिरूपतत्परा-
दात् तथानाधिकरणतः पुरुषो न्यायान् यथा निपाद-

अधिकार्यं प्रवृत्तिविशेषकत्वं वाच्यं भवति इति गुणविधानेयेति । एवं प्राप्ते, अविधीयते । भवेदेवं यदि अग्निहोमपदं अग्रे होममस्मिन् इति श्रुत्या ननु रीत्यासेनेव परिनिष्ठायेत, किन्तु अग्नेहोमम्, अग्नेहोत्रम्, इति पशुसप्तमीसप्तमस्योपरि संवावितात् संहिष्यार्थमग्निहोत्रपदं न विधेयभूतादिद्वयसमर्पकं भवति । संभवति तु कुत्रचिद्व्यवस्थात् प्रातर्मग्नयेवाभ्यर्चनं प्रवृत्तिमिच्छित्तु होमविधौ नागवेदीगवित्तु, इति तदर्थं शास्त्रान्तरमपेक्षते । अत्रि च मन्त्रवाक्यं वाक्य-विनियुक्तम् 'अग्निर्होमिन्मोतिरग्निः स्वाहेति कारं जुहोति' इत्यदिदेवतासमर्पकम् । अतस्तत्त्वस्यैवाग्निमिच्छित्तु अग्निहोमपदं नामवेधमिति तद्विच्छेद एव होमो विधीयते, न भग्न्यगुणो विधीयते । ननु पूर्वपक्षी प्रातर्होमि गुणविधिं मन्त्रे दर्शयेते वा । प्रातर्होमि प्रातर् मन्त्रपरां विधेयताप्रतिनिधिं सिद्धांतमोदयित्वा निवेदनतत्त्वप्रवृत्त्यात् । नापि दर्शयेते, तस्य दूरस्थत्वेन मन्त्रसंबन्धमात्रात् । अतः कथं तत्त्वस्याप्राप्तयेन अग्निहोमपदस्य नामत्वमिति । उच्यते । न ह्यो यत्र पूर्वपक्षवाद्यमिच्छते गुणविधिः, तत्राग्रे अग्नेन प्राप्त इति, किन्तु यस्य गुणस्य उपादानसामर्थ्यात् धात्वर्था-नुत्पादे विधिः, अग्रे औपचारिकविधौ धात्वर्थे शास्त्रान्तर-प्रतीतिः । नाममन्त्रविधिमित्वा नानुवर्तिता भवत्येव, किं भुक्तिपरिग्रहेनेति । अयमेव मन्त्रस्य शास्त्रार्थः । तदुक्तम् 'विधित्सितगुणप्राप्तिशास्त्रमन्यद् यतस्त्रिवह । तस्मात् तत्प्रापणं व्यवस्यमिति नामत्वमिच्छते ॥' इति (वा. पू. ३. ३५) । 'प्रापि शास्त्रं' इति कार्तिके पाठः । अत एव नावं गुणविशिष्टहोमविधिः । तदुक्तम् 'विधीयतां विधिष्टं चेत् कर्मोत्पत्त्येव विकल्प्यते । न चेत्तन्वेन शिष्टाः स्मृत्तत्त्वस्य चेति चोत्तरम् ॥' (वा. पू. ३. ३५) । अतः 'अग्निहोमं जुहोति' इत्येवमस्य नामावधिप्रवृत्त्येवात्मानं, न तु प्रातर्होमं, न च दूरस्थदर्शयेते, नापि विशिष्ट-विधिना देवताविधाकर्ममिति । न च 'यदस्य च' इति धारण्यमेव होमविधाकर्ममिति धार्यम् । असंहिष्या-मन्त्रकर्मगुणविशिष्टत्वेन विधिप्रतिविधौ नरतेतुहोमनिषा-न

संभवत् । किन्तु अग्निहोमसकप्रतिहोमानुवादेन गुण-विधाकर्ममेव । तत्राग्रे प्राप्ते कर्मणि अग्नेःकृणुविधाना-संभवात् अग्निस्तुष्टयोश्च मन्त्रवाक्यप्रवृत्त्यात् सार्वप्रती-कत्वस्यैव 'सावं जुहोति' 'प्रातर्जुहोति' इति धात्वर्थ-तत्त्व-भात् प्रमापतिरेव एको देवतात्वेन वाक्यपदे विधीयते, अन्यत् सर्वमनुवृत्ते इति ।

तथा 'आधारमाधारयति' इत्यपि आधार्यते इति श्रुत्यान आधार्यत्वार्थं अग्निमिति विधीयते तत्रादि द्रव्यत्वमेव प्रतीयते । अतः संहिष्यादेमाकारस्य कर्मि-होमपदमिष्य नोपाशुभात्मविधीयतात्वादस्य विधीयतमपेक्षं संभवति । द्रव्यसिद्धेयाऽन्यत्वं च प्रकरानिरीक्ष्यते 'उपलब्धं अभिचारस्य आन्यस्यैव धनम्' इति धात्व-कर्म 'सर्वस्यैव वा धनस्यैव पदार्थे यद् नुभावानास्य' इत्यनेन वा विशेषणस्यैव तात्पर्येण असंहिष्यादेमाकार-वाक्यस्येति विधाप्रवृत्त्यात् द्रव्यसिद्धेयमात्रे, एवादिनां अर्थदेव संहिष्यादेमाकारस्य नामावयवस्य नामावयव-विशिष्टमाधार विधीयते इति संभवति । तथा 'चतुर्गुदीतं वा एतद्भूतं दत्तायाः (वा. ३. ३५) इत्यनेनैव आश्रय-प्रशङ्गेः अदिधानवेत्यर्थं च । तदुक्तम् 'विधित्सितगुणमपि' इति । संभवति च आधारवाक्यः इति भाष्यसुत्वस्य कर्मत्वमपेक्ष्यम् । अतः तद्विधिप्रवृत्त्यात् कर्मत्वमपि विधीयते । तस्य कर्म 'इह जन्मोऽभवेत् इत्याकारमा-धारयती' इति मन्त्रविधीयताप्रवृत्त्यात् लब्धेन्द्रैश्वर्या-संभवम् । तथा चतुर्गुदीतवाक्यस्येति द्रव्यस्येव, अतः समकर्ममेव आधारवाक्यस्येव दत्तगुदीतवाक्यमिति अत्रावयवे इति ।

प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे प्रातर्होमस्य दर्शित्वमस्य वा अग्निदेवतात्वम् । निजान्ते वेति । सूत्रं तु— तत्त्वस्यैव तत्त्वार्थं अग्निहोमपदेन आधार्यदेन च यदिधानस्य तद्विधाकर्ममिति यावत् । धनशब्दं शास्त्रान्तरं चेदति तेनान्वेनीमपेक्ष्यतेवेति । चौता. रा. १. १४. १४.

तत्त्वस्य चान्यशास्त्रम् । १।१४।३।४ ॥

'अग्निहोमं जुहोति' 'आधारमाधारयति' इति अग्निहोमस्य आधारवाक्यस्य किं गुणविधिः, तत्र कर्मत्वमपेक्षमिति विचारं सिद्धान्तप्राद । विधेयतया एते

यो गुणः अमिरूपः आत्मरूपो वा, स गुण प्रपञ्चे विषये इति तत्त्वसर्वम् । 'अवतत्त्वोपसर्ग' (पा. ३।३।१०६) इति वः । विधित्तित्तस्य अन्वयादिगुणस्य प्रत्यक्षार्थं विषयाय व-त्त्व शास्त्रमस्ति । 'अमिर्व्योतिर्व्योतिरिति स्थादेति सार्थं बुद्धेति' 'सूर्यो ज्योतिर्व्योतिः सूर्यः स्थादेति घन' इति मन्त्रः । 'यदमने च प्रजापते च सार्थं बुद्धेति' इत्यादि वाक्यं च अमन्त्रं शास्त्रम् । एवम् 'प्राज्ञमापासति संतत-मापासति' 'इन्द्र उधोऽप्यत्र इत्याकारप्रधारयति' इति आचारविषयसम्यक् शास्त्रम् । तस्मात् अमिहोत्र आचारः इति कर्मविरोपसमयेमेव, न गुणविधानकम्, इति सिद्धांतः । के.

● तत्त्वसर्व्याधिकरणे वाक्य-वस्तो इत्यदेवशास्त्रस्य लक्षणात् । तत्त्वसर्व-आयः । सु. ४. ७६१ ● तत्त्वसर्व्या-धिकरणोक्तमार्गेण (अमिहोत्रस्यन्दे) चतुर्थोक्तमात्मस्य स्वाकारप्रधानमनुमानकम् । को. २।२।११५, ७ 'यद-मने च प्रजापते च' इत्यथ तत्त्वसर्व्याधिकरणोक्त-मार्गेण प्राज्ञानिमानविकानेन, साध्यातः कालीनदेवता-समुच्चयविशिष्टप्रज्ञाविमानविधानेन वा अमिहोत्रादीना-म-स्थौ. प्रतिज्ञासुप्रमाणं तृतीयविशेष्यतोपपत्तेः । २।२।११५ ४. १९५.

■ तत्त्वसर्वान्यायः. । अमिहोत्राचारस्तु कर्म-नामयेवम् ॥

तत्त्वसर्वं चान्यथासम् ॥ १।४।२।४ ॥

अर्थम् — 'अमिहोत्रं बुद्धेति स्वार्थकम्' इति, 'आचारमापासति' इति च समामनन्ति । तत्र संययः निमित्तमिहोत्रस्य. अ. पाठशब्दस्य गुणविधौ, अत्र कर्मनाम-येने इति । गुणविधौ इति श्रुतः । कुव. १ उच्यते हि, अत्रये होत्रमस्तिविधिः । एषा शास्त्रममये इत्यं पृथग्वि, आचारमापासति इति । प्रसिद्धिदेवमनुष्यदीप्यते । गुण-विधिश्च दर्शितमे, आचारमोपाश्रयात् । तत्र एतयोस्तयै-वचा प्रवृत्तिविरोपक-च । न च गुणविधिये लक्षणा-मवति यथा तदिहा मयेव इति । वायिदेवे लक्षणेन अनुगतं गुणविधानम् । साध्यादेऽपि, आचारं निर्वर्तयतीति श्रुतेन गुणो विधीयते । एतत्त्वसर्वं गुणविधौ इति । एवं प्राप्तिः, श्रुतः । तत्त्वसर्वं चान्यथासम् । यो गुणो एतन्मा-

विधीयते इत्यत्राहुषते तौ अमन्त्र एवास्मात् । 'यदमने च प्रजापते च सार्थं बुद्धेति' इति देवताविधानम्, 'अतत्त्वदीप्ये वा एतदन्तु तस्याऽऽधारमर्थार्थ' इत्याचारो च इ-वविधिः । अविधित्वेदेनं च विधित्वेच्छते । तदितं नाम अन्यतो गुणविधानम् । तस्मात्त गुणविधी, कर्मनामयेव तु संभ्रमः । यस्मिन् अत्रये होत्र होमो भवति तदमिहोत्रम् । दीर्घभावा कलानिष्ठा प्रसिद्धाः एव आचारः । तस्मात् कर्मनामयेव । प्रसिद्धादप्यत्र उक्तो-चप. । प्रजापतिनिष्ठस्यममिहोत्राणां ममिहोत्रादीति चेत्, नैवदेवम् । अमि होत्र विधातुं शक्नोति, न प्रजापतिं प्रतिपेक्षुं प्रतिपि-प्रमाणस्य च प्रजापतेर्विधानं अनर्थक-स्यात् । प्रजापतिर्देवतेति गम्यते । गन्गमानं च न वाक्यं मित्येति वक्ष्येति । अतोऽपमवसाधि. । उच्यते । 'आचारमापासति' इति इत्यपरा बोधना 'वैद्य इव विधिर्व्यते' इति । इदं हि अमन्त्रा क्रियया दार्येन । स्थापितं च यारं साधयति । तत् कस्य प्रमाणस्य कर्मो वास्येवमिति । उच्यते । एतदेव आचारो प्रमाणमर्थे । नन्वाय इत्येदेनं नास्ति । अस्तीति श्रुतः । 'उत्सवाग्माकार्य' इत्याप इत्यपरा, अमन्त्रादीति देवता । 'इन्द्र उधोऽप्यत्र इत्याचार-मापासति' इति मन्त्रो हि अमिहोत्रं कर्म साधयनं वा कर्मणि लययैति । एव च मन्त्र इत्यमिहोत्रात् शक्नोति । स यदि इन्द्र-साधनं भवेत् एवमेव मन्त्रेण आचारः शक्यते कर्तुम् । तस्मादिहोत्रं देवता । इत्येदेवतापुनरुक्त-माचारम् । लक्षणावतिः, सत्यं वादेनामयेमिति ।

वा— तत्तु सर्वं द्विषकारोच मानयन्तु, शान्ति-काशिकम् (रुद्रम्) वीथिक च । उच्यतेमिति च अधि-करणद्वयेन प्रविधादिसम् । निमित्तानिमुनक्षिपते, येन पुनर्विधाप्यते । उच्यते । वीथिकानामेव मन्त्रस्यलक्षणा-परिहारेण अत्र निन्ता । उच्यतेमिति तु सावित्रादिनामं वाक्यमेदावयवतात् । एव अत्रये होत्र (होमः) अस्मिन् इति सिद्धान्तेऽपि अमन्त्राणां अन्वयमाचार्या-नुपलब्धेयं मन्त्रोपमन्त्रोर्बुद्धीदे, अत्रयेदेन गुणं विधये । हे एव च प्रसिद्धावाचो देवता, एतामपि च साधयो ममिहोत्रो एतद् अत्रये होममात्रागुतादाइ

वैकल्यापत्तेः । अमुदयशिरस्करकस्य च संभवति प्रथम-
सिन्धुसादकपालर्षिणीसौ अन्ध्याप्यत्वात् न ताम् पूर्व-
होमानुवादेन देवताविधिः । अपि विशिष्टकर्मकारविधिः
'अग्निज्योतिर्गोतिरसिः स्वाहा' इति वचनेन विनि-
शुक्तमन्त्रवर्गेनैव देवताग्रहोः । 'यद्वाग्ये च प्रजापतये च
नामं जुहोवि, यत् स्वायं च प्रजापतये च प्रजः' इत्यत्र
सापमाताकासीनदेवतासमुपयविशिष्टप्रजापतिमानविधा-
नम् । अत्र एव यथैव केवलदेवत्यागन्तविज्ञेय केवलज्यो-
देवताग्रहम्, तथा 'अग्निज्योतिर्गोतिरसिः सूर्यः स्वाहेति
सार्धं जुहोति, सूर्यो ज्योतिर्गोतिरसिः स्वाहेति प्रातः'
इति मिश्रलिङ्गमन्त्रवर्गेण मिश्राग्रामपि तत् (देवता-
त्वम्) । एतत् 'यद्वाग्ये च' इति वाक्यस्याभिप्रायपदं
सार्धमातःकासीनदेवताग्रहकम् । सार्धमातःकासीनं तत्पर्य-
मादकम् । चद्योऽर्थस्त्वित्यमुद्यमस्य प्रजापतौ अन्धयस्य
निपातोपलक्षणवित्तेन सुपुष्प-वात् न विधेयानेकता । अतश्च
अग्निदेवतावादिना अग्निहोमहोमे प्रास्तात् अग्निहोमहोमे
'अग्नेर्होमः' इति श्रुत्याका नामपेक्षम् । एतन्नापरेऽपि
उपाद्यमात्रे 'सर्वस्यै वा एतद् यथाय यजते, यद्
भुवायामागयम्' इत्येतेन ब्रह्मयस्य प्रसक्तम् प्रजाज्यो-
देवोऽन संस्कारविधिः द्वितीयविधिविधानापर्यः अथवा
मातृपुत्रमातृपदं नामपेक्षम् । विधेयश्च यागुल्लस्य
होम एव । 'इन्द्र काशेऽम्बर इत्याचारम्भाररति'
इति मातृगर्भिकेन्द्रदेवतायाः, 'चतुर्गुहीन वै' इत्येतेन
ब्रह्मस्य च त्वमात् । एवं समिधादिष्वपि यजते । सर्वस्य
द्वितीया कृपावक्ष्यतायां इति न विरोधः ।

मण्डन— 'अग्निहोमसं वाच ।'

शंकर— 'तत्त्वप्रत्ययान्यायो नाम ।' ४.

● तत्त्वप्रत्ययान्यायपरतु कर्मान्तरसिद्धिपुत्रसाम्यः सैव-
स्य वत्ता पूर्वमनुपस्थितेन नामपेक्षकरोषकाः । श्री.
१११८१११ पृ. २५०, * एतदेकप्रतिपत्तिमिनेनापि
तत्त्वप्रत्ययान्यायेन नामपेक्षकरोपपत्तिः वैश्वदेवविधिरूपे
यजते । १११८१४ पृ. २१०, * 'न शुक्तिमिति तमपि
तत्त्वप्रत्ययान्यायेन संपादनीयम्' इति नियमः किंतु तस्य
वदकारिहृदयस्य धृष्टस्य वा गुणविषयसंभारोपादक-
भावम् । १११८११४ पृ. २५१, * नामपेक्षक-

व (वैश्वदेवस्य) उपपत्तिविशेषगुणपरोपसङ्कतेन
तत्त्वप्रत्ययान्यायेन शुण्वित्यसम्भारमात्राद्य स्वापदिन-
प्रकृतिविशेषादन्तराया वा अथवन्त्या, न तु ज्येन
तत्त्वप्रत्ययान्यायेनैव । १११८११४ पृ. २५०, * 'विश्व-
देवस्य कर्माग्रहो देवताविशेषपरः परित्यज्य विश्व-
स्य सर्वस्य सर्वस्योपादानीयस्य प्रकृतसर्वविषय-
मापत्त देवताग्रहस्य च देवतापरत्वमङ्गीकृत्य प्रकृताग्रहादि-
सर्वदेवताग्रहस्यैव अष्टसर्वि' यागेषु प्रकृतिमिदित्वा-
मङ्गीकियते' इति पक्षे) नावरत्न तत्त्वप्रत्ययान्यायस्य
नामपेक्षकवापारोऽभ्युपगन्तव्यः । १११८११४
पृ. २५१, * न च समाया अपि प्रकृते (समित्
तनुवात् ३०) तत्त्वप्रत्ययान्यायस्यैव अभ्यासक
वागविषयसंभारमात्रा इति वाच्यम् । प्रकृतोदात्तगो-
ऽपि तत्त्वप्रत्ययान्यायस्य (तत्त्वप्रत्ययान्यायस्य) शुण्वित्यमात्रमति-
व्यपकारात् । १११८११४ पृ. १५०, ३२८१५

● तत्त्वप्रत्ययान्यायस्यत्वम्— 'वाक्यायां वा
विधातव्यो थात्वर्थविधिसंभवे' इति । शा. १११४.
* तत्त्वप्रत्ययान्यायस्य 'विधिवित्तुगुणवापि शास्त्रमन्यद्
वन्तिवत् । तस्मात् तत्त्वप्रत्ययान्यायस्यैव अमनसिष्यते ॥'
इति । शा. १११४ पृ. ३३४.

(अथ ये पदार्थाः तत्त्वप्रत्ययान्यायेन साधन्ते, ते
पदार्थाः कर्णकमानुसारेण स्वस्वधर्मैर्निर्दिहन्ते । न तु
विद्वन्मात्राश्रयात्करोषेण) ।

● 'अथारोऽग्निप्रतिष्ठेनानुपपत्ति' अत्र अग्नि-
पदस्य कृपापदं यजते । अति च आहवनीय-
प्राप्य तत्त्वप्रत्ययान्यायः । पूर्णपक्षे । श्री. १११८१११
पृ. २५०, * अतिधुत्वद्वा 'सोमोपि मृगवे'
इति वचनम् अग्निदेवताग्रहमापस्तोत्रात्तत्त्वप्रत्ययान्यायेन
नामपेक्षम् । १११८११६ पृ. २७८.
* तत्त्वप्रत्ययान्यायेन अग्निहोमस्य अग्निपूर्वमात्रप्रधान-
देवत्वस्य निमित्तत्वात् । सु. १११८१११, * तत्त्वप्रत्ययान्यायेन
अग्निहोमस्यैव अग्निहोमस्यैव नामपेक्षम् । १११८१११
१५. * 'अग्निहोमं जुहोति' इत्यस्योपपत्तिविधिरूपम्
'इमा जुहोमि' इत्यादीना च शुण्वित्यनुपपत्ति-
केतुं तत्त्वम् । अग्निहोमं जुहोतीत्यत्र यदपि रूपं

भोरत्तम्ये, तयारि' अग्निहोत्रशब्दस्य तत्त्वव्यन्यायेन नामपेयत्वमित्युक्तमिति । साहस्री. ८५३. * चतुर्थी-तत्त्वपचतुर्थीगर्भचतुर्थीशेखरसंभवात् (अग्निहोत्रशब्दे) नैषमिके नामपेयत्वपक्षे तत्तमयः तत्त्वव्यापिकरणे प्रपञ्चितः । सोम. ७।३।१. * 'आग्नेयोऽष्टकपात्रः' इत्यत्र आग्नेयवर्तिकदेवताप्रातेरसंभवात् वेदस्य (आग्नेय-पदम्) तत्त्वव्यन्यायेन नामपेयम् । कौ. १।४।७।९ पृ. १३०. * आग्नेयादीनां अष्टनामसि पात्राणां नामपेयं वैश्वदेवशब्दः (चानुमस्तेषु प्रथमे पर्वणि) सत्यव्यन्यायेन तत्त्वव्यन्यायेन नामपेयम् । साह. १।४।११. * आग्नेयव्यन्यायेन 'चतुर्वचं' 'शुद्धि' इति शुद्धिमेव नामपेयं पूर्वपक्षे भविष्यति । चतुर्वच-वाक्यात् होमनिष्ठावपि आग्नेयव्यन्यायेन कथं तत्त्व-महा इत्याशङ्क्य, कमपि नित्यकाम्यवशात् देवताप्रायोः तत्त्वव्यन्यायेन (तेषां तत्त्वमहा) । सु. ४. ४५८, * ननु आचारकर्मणो द्वयदेवताऽ-पेयं याम्यवतायाः तत्त्वव्यापिकरणे अतिरिक्तत्वात् । पृ. ७६१. * तत्त्वव्या-विशरणे आचारशब्दः आचारविशरणकाम्यप्रदेशे वर्तते इत्येवमिति । सु. २।३।१२०. * संज्ञक च अष्टमस्य (अष्टमस्यविशरणस्य) नामसंज्ञकत्वप्रसिद्धेः उपोनिषोमाङ्गावलेन तद्विष्णोर्मर्षवत्ताम्यप्रतीतिः शब्दाद्यैश्च तत्त्वव्यन्यायेन प्राप्तत्वात् । कौ. २।३।१२० पृ. ६९. * ननु दक्षिणानयोत्तराणां एतद्दोष- (दक्षिणोत्तर-) विषयत्वं तमेवैर दक्षिणोत्तर-प्राते. तत्त्वव्यन्यायेन दक्षिणाशब्दस्य नाम-तत्त्व गुणविशेषा नास्ति इत्याहुते । सु. ३. ७०३, * ननु अग्निहोत्रादिनामवत् दक्षिणपदस्यापि कै-रित्यद्विधायाः (दक्षेन्द्रियकाम्य इत्यत्र) तत्त्वव्य-न्यायेन नामपेयपक्षेः विधातव्यार्थवान्त्वत्वात् । पृ. ८४४. * दक्षिणोत्तरशब्दस्य तत्त्वव्यन्यायेन नाम-विशेषः । नामास्य तत्त्वव्यन्यायप्रसिद्धत्वादेव गुणविशेष-सुभम् । सोम. ८।४।१. * नवरात्रपदस्य कर्मना-मर्थं तत्त्वव्यन्यायात् । (आध्वने मासे देव्याः न-वरात्रम्) । प्रतराजः. * चौरमासी-अमावास्या-शब्दः 'चौरमासी चौरमासा एवेत' अमावास्या-

मयापम्यत एवेत' इति वसन्तद्वयपक्षेणैवासा मानव्याकाशयोनेन तत्त्वव्यन्यायेन नामपेयम् । कौ. २।३।१२ पृ. १६३, * दक्षिणव्यन्यायशब्दस्तु तद्वि-शेषमात्रस्य आशङ्क्यत्वादेव विधानादेव प्राप्तत्वात् तत्त्वव्य-न्यायेनापि नामपेयं तत् । २।३।१२ पृ. १८७, * तत्त्वव्यन्यायेन चामिनापदेन आग्नेयव्यापानमन्य-वर्जितेव तत्त्वव्यन्यायेन विधीयते (पूर्व-पक्षे) । २।३।१२ पृ. २५८, वैश्वदेव-दक्षि-होमसि विधानमपि तत्त्वव्यन्यायादेव नामपेयम् । २।३।१५ पृ. २८८, * न च सन्निदादिदेवतानां नाम-मन्त्रवर्णने संभ-व्यतिरिक्तत्वात् अग्निहोत्र शुद्धीतिवत् तत्त्वव्यन्यायविशरण-लोपपत्तिः 'सन्तनून्नां प्रीणामि' इत्याद्यनुमन्त्रणमन्योः वक्तव्यत्वेन तत्त्वव्यन्यायेन प्राप्तिसंभवेन समिदादीनां नित्यव्यन्यायात् । २।३।१२ पृ. १८४, * रागिद्वयविपदानां तत्त्वव्यन्यायेन नामपेयत्वात् । २।३।१२ पृ. १४८. * प्रवर्जोऽपीति चेत् (२।३।१०।५८) इत्यादिपक्षे अर्थविनिष्कलना मन्त्रव्यापारवैतद्वय-कल्पकत्वसम्भवात् आग्नेयवर्तिकदेवताप्रात्यपभागेन तत्त्वव्य-न्यायाभावात् नामपेयत्वानुपपत्तिः 'विष्णु वसति' इति-वत् सन्निदादिशब्दानां द्वितीयास्तानां देवानां विधिर्न पूर्वपक्षविन्या । सु. ४. ७१९. * 'सोमेन वनेत' इत्यत्र सोमशब्दः 'सोम वीणाति' 'सोममभिषुषेति' इत्यादिवाक्यात्तत्त्वव्यन्यायेन मन्त्र तत्त्वव्यन्यायेन नाम-पेयं भवति । पूर्वपक्षः । सु. २।३।११६, * अग्नि-पक्षविशेषकतः सोमप्राप्तिमुपजीव्य सोमवाक्ये सोम-शब्दस्य तत्त्वव्यन्यायेन ऐन्द्रियव्यापिवाचानामपेयत्वं निरस्तम् । २।३।११७. * स्वाहाप्राशब्दः तत्त्वव्य-न्यायेन नामपेयम् । कौ. २।३।१२ पृ. २४५.

* तत्त्वव्यन्यायार्थः—यस्य मुख्य उपादानसम्-भवात् शालव्यानुत्तर्येन विधिः, यत्रो भोतवान्त्रिवि-धेन शालव्यस्तत्रो नमप्राप्तिसिद्धिमेव अनुवर्ति-यन्वते, किं भुगिषितकमेव-इति । तैत्ति. तत्त्वव्ये ।

* 'सत्यधानानि अव्यवधानेभ्यो वलीयाति सप्रति' एव विनिश्चयनाया हेतु, येन उभयोपनि-

पदायानि इत्यात् पदसंघस्य च पदाव्यतिरिक्तकार्य-
वाचितायाः निरस्तत्वात् पदसंघपरमाणुद्वारापेक्षया । सु.
पृ. ६८४. * तद्वृत्ताधिकरणे भुविवाक्ययोः अविकल्प-
सुखम् (स्रोतः १११७१२४७-३४८) (तथा भुवि-
प्रकरणयोगिरीयः) । या. ३१२।८।२ पृ. ७७५.
* तद्वृत्ताधिकरणे भुविवाक्ययोः निवाहप्रयोगपर-
श्रवणनात् । श्री. ३११।१।०. * यत् 'अवसादिपट-
प्रत्ययोऽपि भाषमां ब्रूति' इति, इत्थं धातुसमुच्चय-
पद्ययोग्येति, इति च भविष्यत्स्य चोत्तरमुक्तं
तद्वृत्ताधिकरणे । या. ३११।१।२ पृ. ३८१, * यत्तु
मित्येव * यथावाह्योऽपि भाषाः तस्मात् भुविमिदं
समी शक्तौत्येव आहति गमयिष्यम् । तदुक्तं तद्वृत्ता-
धिकरणे 'यस्य तु पदस्य चोऽर्थोऽपि येष्वेन आधितः,
तस्य तद्विरहादसंभवात् तद्व्यवहारार्थान्तरं लाञ्छयि-
त्वेन अप्युपगत-वमिति' (इदं पूर्वपक्षे) । १।३।
५।१. * २. ३०१, * भुविवाक्ययोः तद्वृत्ताधिकरणे
स्वरूपेण विमिश्रणस्यैव उक्तत्वात् । या. ३११।४।२
पृ. ६९९. * संकषमद्वयमानपेक्षैव आवाह्यादिमतां
पदायानां वाक्यार्थमिति वक्तव्यमसंभवेन समुक्तत्वात्
अस्ति भाषाया इत्येव तद्वृत्ताधिकरणे भुविमिदं... ।
स्रोतः १।२।२. * यत् 'संयोगे तु दानसंभवेन उक्त
तथा नान्तमयाम्यदस्ता' । अथवा निर्दिष्टं तुल्य विषये
ननु लक्ष्ये वामपदां इति ॥' इत्याद्यभावात्तद्विधानम्,
'यस्य भूमः पदागा न संयोगे तु दाने' इति
तद्वृत्ताधिकरणोपेन न्यायेन तद्व्यवहारं ज्ञात-
मानादियमप्युक्तं मेदात् अविकल्पम् । ॥ पृ. ३२३.

* यथा मायान्तरात् प्राक् कथञ्चित् वाक्यार्थ-
मन्वेषे न संभवति, तथा 'तद्वृत्ताधिकरणोपेन
मार्गेण' इत्यादिवादिनेन (१।३।१।१६ पृ. १०२)
उक्तम् । सु. पृ. ७७०.

* तद्वृत्ताधिकरणकार्येण 'अप्येव विज्ञेयश्च
कथ्यते पदवाक्ययोः' यथैकदशगुण्यन्त्रे प्रवृत्तिप्रमाणमर्थः ।
(वाक्यधिकरणे) ३५५ ॥ इति यथा हि आवाह्या-
पदायानां वैयर्थ्यः कथितः । स्वातन्त्र्येव शब्दात्म्यं विधि-
धर्मावबोधोपपन्नः । ३५६ ॥ अत्र तद्व्यवहारो नैव तद्व्यवहार-
व्यतिरेकः । (इत्यादिपि रक्षितो इति मूले पाठः) ३५७ ॥ इति वैयर्थ्यस्य उक्तत्वात् न वाक्यप्रमाणार्थं
यत् पदमात्रप्रवृत्तिप्रमाणार्थमात्रेण आवाह्यप्रवृत्तिर्न पूर्वका-
न्यायवर्तिता । सु. पृ. १४०६, * तद्वृत्ताधिकरण-
व्यतिरेकं सर्वकारणाणां स्वभावात्पुनर् कर्तव्यस्य उक्तत्वात् ।
पृ. १४५३.

* तद्वृत्ताधिकरणे कर्मणोऽभ्यासः इति न्यायः ।
पञ्चमीयाधिकरणस्य सूत्रमिदम् । भा. २।१।६।१९.
* तद्वृत्तं कर्मणोऽभ्यासः (२।१।६।१९) इत्यनेन
न्यायेन वाक्यप्रमाणमात्रात् प्रमेयोपपत्तिः । सु. पृ. १४४४.

* तन्मध्यपतितत्वप्रमाणेन गृह्यते इति न्यायः
वैयर्थ्यप्रमाणम् । अथवा तदाहणम् । तथा पीठणी
वाक्यं भाष्यतयोः आवाहिष्योक्तौ गच्छन्तः सर्वा
देवतास्तुल्यत्वात् । ऐतन्मया. १।१।३. * तन्मध्यपतित-
त्वप्रमाणेन गृह्यते । १० परि० । 'तद्वृत्तं प्रवृत्तं तद-
प्रमाणेन गृह्यते' इति येन विधिरिति मूले भाष्ये पाठः ।
'तद्वृत्तः' (कर्मप्रवृत्तिप्रमाणस्य स्वभावसंज्ञाप्रमाणस्यैव) ।
तथापि स्वभावात्तत्वात् । भूतिः परि० १२ ।
* तन्मध्यपतितं तद्वृत्तप्रमाणेन गृह्यते । तद्वृत्तं वैयर्थ्य-
वाक्यप्रमाणमात्रं तद्वृत्तप्रमाणपरत्वम् । तस्य च तन्मध्य-
पतितं विज्ञेयं इत्येतदपि लाञ्छयिष्यम् । कल्पतरुः
३।३।२।१२४ म्. * स्वाधिकार्यायेन तन्मध्यपतित-
न्यायेन तद्वृत्तप्रमाणं कार्यवदनात् अकनुविपक्षे कार्य-
न्यायः । निर्दिष्टव्यवहारप्रमाणं यथैव इति । योगः
पृ. ७२ । (वेदमदलोकोः इत्यन-) तन्मध्यपतित-
न्यायेन अकनुविपक्षे यत् स्वातन्त्र्यप्रमाणं पर्याप्तं
वैयर्थ्येन तत् निर्दिष्टव्यवहारकत्वात् । (भूति पृ. ७९) ।
'अन्तर्धानोपपत्तिः' अन्तर्धानेन तन्मध्यपतितप्रमाणेन
अत्यन्तपक्षे चित्ते तद्वृत्तप्रमाणं स्वतः । (भूति पृ.
७२) । तन्मध्यपतितप्रमाणोपपत्तिः निर्दिष्टव्यवहारप्रमाण-
इत्यनं शब्दं ॥ 'किमः कः' (पा० ७।१।१०९)
इति कर्तव्यविधानमर्थः । उक्त एव 'किमः कर्तव्य-
विधानं वाक्यप्रमाणं' इति भाष्यं संभवति । तद्वृत्तप्रमा-
णाया पृ. ७२. * द्विगुणित-अथ भाष्यं तन्मध्यपतित-
स्वरूपप्रमाणेन गृह्यते इति न्यायान् धातुप्रमाणेन नानाकारः

चदावः । ततः परस्य शरित्तरम् । खि. की. धनु-
स्तेषु मुनेष्विनी ॥ तच्चिह्नोद्देश्यतामिरुपनिषिक्त-
ऽऽश्रयतन्मध्यपतितन्यायैव तद्वचनेन ग्रहणम्,
न तु तन्मध्यपतितन्यायमेष । अन्यथा नूनं यतीति
जनयः इत्यत्र नगदस्य ननु ह्येतद्वचनद्वयमप्युपातिनेन
कारणद्वयमेव ग्रहणायौ जरमादेशापत्तेः । अत्र एव
'अन्तात्यन्त' इति शब्दे (पा० ३।१।४८) अत्यन्तग्रहणं
परिशोधम् । अन्यथा अन्तग्रहणेन तन्मध्यपतितन्यायेन
अत्यन्तग्रहणे सिद्धे तद्वचनव्योपासः । सूतिः पू. ७२.
॥ तन्मध्यपतितन्यायस्य कोऽपि कृतप्रतिपादकं न
गर्ह्योऽप्यो गार्हाग्येण ग्रहणेन कथ्यते, गार्हाग्यो पदो
गार्हाग्येण एवमेव इत्यादिलौकिकव्यवहारप्रदर्शनपदेन
भाष्यग्रहणेन एवमेव इत्यादिलौकिकव्यवहारप्रदर्शनपदेन
चरुहस्तः तन्मध्यपतितन्यायस्य तद्वचनेन एवमेव,
न तु तद्वचनानिरूप्योऽपि । आध्यात्मिकलौकिकव्यवहारे
उद्देश्यताया अग्रप्रेषात् । इत्यादि केचित् । भूतिः
पृ. ७३-७४, ॥ तन्मध्यपतितन्याये तच्चिह्नोद्देश्यताया
अपवादताया उद्देश्यताऽऽश्रयतद्वचनानुपपत्तया वा
ग्रहणेन उक्तान्तरम् (अन्तात्यन्त ३।१।४८) चारि-
तापत्तिः । इत्यादि केचिदाहुः । पू. ७३. ॥ पूर्वोक्त-
प्रमाणयोर्विद्यासाधनार्थमात्रं तन्मध्यपतितन्यायस्य
प्रमाणमप्युपातिनेन न्यायिनि. ३।३।१९ नव.

॥ तद्वचनं च कालमेवात् । १०।१।८।१७॥

नेमे दीक्षायां यजिष्वाग्न्यामात्रात् दर्शपूर्णमासयोरेपि
औषधस्ये अहनि एकेषामान्तरात् । उक्तं प्राचीनादिषु
चोदकेन प्राप्यते । नेमा उन्मत्तमन्त्रात् दीक्षाकालेन
कारणमेव प्रवृत्तिरिति प्राक्षयः । सिद्धान्त उच्यते । तद्वचनं
दीक्षापुनः च वागर्थे न चार्थिके प्रवृत्तिरिति कालमेवात् ।
यदि तावत् मर्यादानां रक्षणाय अग्रमाहार्ये ततो दीक्षा-
कालेषु स्थितेषु नेमाणि पश्चिमानि भवन्ति इति उदरगात्रे
मास्त्रीसऽऽदिषु उपवृत्तवर्ति मन्त्रेन वर्तनम् । अथपि
आस्तम्यं, तथापि औषधस्यैवातिशयता, इति
निमित्तमात्रे नैमित्तिकं कर्तव्यम् । तस्मादेवेन वर्तनं
इति सिद्धान्तः । के.

मी. को. २३९

• तद्वचने तु पल्लववृत्तिमात्रं नर्तयितुं शक्यं ।
(३।३।१९) इत्यत्र 'पदनिशयकमा प्रती' इत्यादिवाक्यविधिना चेदिः चारिह्नोद्देश्यतायां नैवेद्या ।
सु. पू. ६३६.

॥ तद्वचनं च विद्वत्तौ यथाप्रधानं स्यात् ।
५।१।१०।१० ॥

अन्तरकल्याणमिहौ 'आशादेण्डमकेकादशकपालं
निर्वपेत् अमिचरान्, सरस्तान्वायपातं स्यात्, गार्हाग्य-
शब्दः' इति हविष्यार्थं भवति । तत्र गार्हाग्यस्य आग्नेय-
विकारस्य धर्माः पूर्वं कर्तव्याः, उक्तं उपाध्यायविकारस्य
उत्पत्त्यर्थेन इति विद्यते पूर्वपक्षमाह सूत्रम् । विद्वत्तौ
अन्तरकल्याण धर्मागुक्तानं यथाप्रधानं प्रधानानामनुष्ठान-
स्यात् । तद्वचनस्य यस्य प्रधानकर्मस्य वचनम् । ग्रन्थः
प्रयोगवचनः श्रौतकात् बलवाद् इति भाषः । तथा च
आदौ सरस्तस्य वक्ष्याद् गार्हाग्यस्येति पूर्वं पक्षः ।

विगतपक्षौ च प्रकृतन्यायाद् यथाप्रवृत्तिः ।
१८ ॥

पूर्वपक्षं यावन्नेन निरस्य सिद्धान्तमाह । विगतपक्षौ
मुख्यकर्मस्य अङ्गकर्मस्य च विशेषे सति यथाप्रवृत्तिः
प्रकृतमवतितकर्म धर्माः कर्तव्याः । प्रकृतन्यायात् प्रकृतौ
तथैव अन्वयात् नष्टाः स्यात् । तस्मात् आदौ गार्हाग्यस्य
आग्नेयविकारस्य, यथात् सरस्तस्य उपाध्यायान्तर-
विकारस्य । श्रौतः प्रयोगवचनम् बलवत्तर इति
भाषः । के.

॥ तद्वच देवतायां स्यात् । १०।१।८।१७ ॥
दर्शपूर्णमासयोः उपाध्यायेन सत्तु हविर्द्रव्यवत्
देवतायामपि यथाकारणं स्यात् । 'तावत्तत्ताम्रीशोमौ'
इति वाक्यं तु मृतावस्यस्योऽर्थवादः न विविच्यतः ।
इति पूर्वः पक्षः ।

चान्द्रीणां वा, प्रवृत्त्यात् । ५० ॥

उपाध्यायेन न देवताया अस्ति यथाः सर्वथा । किन्तु
प्रवृत्त्यात् चान्द्रीणा दर्शपूर्णमासजननभावात् देवताया-
मन्वयता स्याद् देवता । इति सिद्धान्तः । वाच्येन
पूर्वपक्षनिरासः । के.

स्वरूपो जप्याऽपि भवन्ती न दोषमायति । किञ्च गुणविधाने सति न केवलं तत्त्वैकल्यत्वा, किन्तु अर्थ-
व्यापारोपयुक्तसादृश्यमिच्छन्नुपविशिष्टत्वे स्वरूपनिर्णय-
माश्रित्य तत्त्वैकल्यत्वाऽपि अवधारणीकरणीया । अतो
नामधेयत्वमेवेति ।

एवम् 'संदर्शनाभिचरन् यजेत' इत्यत्रापि सादृश्य-
प्रतिपादकोऽर्थवादः भूयते 'यथा संक्षेपेन दुराशमादत्ते'
इति । एवम् 'गवाऽभिचरन् यजेत' इत्यत्रापि भूयते
'यथा गायो गोपायन्ति' इति तेन एतयोरेपि कर्मनाम-
धेयत्वमेवेति ।

प्रयोजनम्— पूर्णपक्षे ज्येनपक्षिणा यागो निर्वर्तयि
ताया, सिद्धान्ते ॥ अतिविशेष्येनेति ।

सूत्रं ॥ 'तद्व्यापदेशम्' तेन प्रसिद्धेन ज्येनादिना
सादृश्यनिर्वाक्योऽर्थवादो व्यपदेशको वक्ष्यते तदपि कर्मनाम-
धेयमिति । तौता. ११४१४५५.

॥ तत्त्वप्रदेशं च ॥ ११४१४५५ ॥

'ज्येनेनाभिचरन् यजेत' । 'संदर्शनाभिचरन् यजेत'
'गवाऽभिचरन् यजेत' इति भूयते । ज्येना संदंताः
गोः इति पदं किं गुणविधानं कर्मनामधेयं वा इति
विचारो विद्वज्जनमाह । 'नामधेयं स्यात्' इति 'अन्व-
याकम्' इति आनुवर्तते । यस्मात् तत्त्वप्रदेशो अन्य-
शाकम्, तस्मात् नामधेयं स्यात् इत्यन्वयः । 'यथा वै
ज्येनो निपत्याऽऽदत्ते एवमर्थं द्विफट आनृन् निपत्या-
दत्ते सममिचरति ज्येनेन' इत्याह 'ज्येनेन अभिचरन्'
इति निर्दिष्टत्वं ज्येनवदर्थेकं 'यथा ज्येनो निपत्य
आदत्ते' इति ज्येनः पक्षी उपमानतया निर्दिष्टः ।
एवम् 'संदर्शनेन यजेत' इति निर्दिष्टत्वं संदक्षपदार्थकं
'संदर्शनेन दुराशमादत्ते' इति यानये अह्वाणाहकः
रूपधः संदधः (चिमटा इति भाषा) उपमानमुपा-
चयः । एवम् 'गवा यजेत' इति गोपक्षेणैव 'यथा
गावो गोपायन्ति' इति साधनमाह्वयती गो- उपमान-
त्वेनोपाह । 'सादृश्यमुपमा मेदे' इति च आलं-
कारिके. उपमा मेदपठिता उच्यते । तस्मात् उपमेयभूताः
ज्येनसंदर्शनीयद्वयानि कर्मनामधेयमेव न गुणविधानम् ।
एतादृशानि तस्मात् तिष्ठन् तेन अभिमानम् ज्येनादिः

व्यपदेशः ज्येनेनाभिचरन् यजित्, तत् तद्व्यापदेशं शास्त्रं
आप्यत् विद्यते । तस्मात् ज्येनादिपदं कर्मनामधेयम् ।
इति ।

अत्र सुभा— शीर्षं चत्तलम् यजित् गुणोपदेशो ज्येन-
त्वमभिर्दिष्टमिति सिद्धगुणपरामर्शिनमभिप्रेत्य निगमं च
ज्येनादिनामप्रीत्युक्तं तेन विधिस्थितेन ज्येनादिरूपेण
गुणेन सिद्धार्थतया व्यपदेशः संकीर्तनं न यद्यपि ज्येनादि-
पदस्य तदपि नामधेयं इति नामधेयपदानुवृत्त्या तूष्णं
बोधिग इति ।

ज्येनापदेशेन संदंशनामधेयेन गोनामधेयेन च
यानेन मान्यते इति प्रतिपादयार्थः । के.

॥ तत्त्वप्रदेशान्यायः ॥ ज्येनसंदंतादिपदं याग-
विशेषनामधेयम् ॥

तत्त्वप्रदेशं च । ११४१४५५ ॥

भाष्यम्— 'अथैव ज्येनेनाभिचरन् यजेत' 'अथैव
संदंशनाभिचरन् यजेत' 'अथैव गवाऽभिचरन् यजेत'
इति समासपदान्ते । तत्र गुणविधिः, कर्मनामधेयमिति
संदंशः । प्रसिद्धयादिभिः पूर्वपक्षः उक्तिदायीनामिव ।
ते तु उक्तिदायकः क्रियानिमित्ताः शक्नुवन्ति पानी
वदितुम् । इमे पुनः जातिनिमित्ता न शक्नुवन्ति । तेन
गुणविधयः इत्येवं वाच्यम् । एवं प्राप्ते, भूयः । तत्त्वप्रदेशो
च । तेन ज्येनादिना प्रसिद्धेन वक्ष्य व्यपदेशः, तस्य
कर्मनामधेयम् । भुविर्दि नामधेयत्वे, लक्षणा गुणविधौ ।
यत्तु जातिवच्य इमे न यागमभिर्वाहन्तीति, सादृश्य-
व्यपदेशात् अभिविधानि । एवं हि व्यपदेशो मन्वि,
'यथा वै ज्येनो निपत्यादत्ते, एवमर्थं द्विफटं आनृन्
निपत्यादत्ते यमभिचरन्ति ज्येनेन' इति । निपत्य
आदत्ते इत्यनेन सादृश्येन ज्येनसदो यागे, यथा शिशो
देवत्ता इति । तस्मात् कर्मनामधेयम् । संदंशे 'संदंशेन
यथा दुराशमादत्ते' इति, सति 'यथा गायो गोपा-
यन्ति' इति । तस्मात् संदंशस्योऽपि कर्मनामधेयं
योग्योऽपि ।

चा— 'अथैव ज्योतिः' इत्यादिपदंमुदाहरणम् ।
तेषां कृत्रिमनिर्देशाभावात् गुणविधित्वानुरूपत्वे । तैऽपि
च जननादेषु यदा कृत्रिमनिर्देशं प्रतिपद्यते, तदा

विचार्यन्ते । अथवा प्रथमनिर्देशेन इत्यप्री प्रस्तुतं पश्चात् तत्प्रत्ययेन्यायः संप्रवर्ति, इति एतेऽपि उदाहरणमेव । तत्र तेष्वेव प्रसिद्धादिभिर्गुणविधिभिः । न चान्नर्मणि प्रवृत्तिविधिं निश्चिद्विधिः । यत्तत्पदानेन नर्मणि प्रवृत्तौ न अत्यन्तविप्रदृष्टा योग्यता भ्यात् । तत्र नर मनसैस्तथा । शर्मन् हि प्रतीतं अन्यत्त्वविनाभावान् स्वसाम्या विद्या अकलेनेन प्रणिपादयति विनैव मनुष्येन । किञ्च 'मत्स्यो याक्यवेलायमेकधात्रयपदाद् भवेत् । इत्यर्थः पदवैसाद्यां गृह्यमाणोऽतिदुर्लभः ॥' गुणविधिपदे हि स्वार्थावहित्यामेव द्येनपदं दृष्टतन्त्रप्रकाशं लघुवर्ति । आत्मोपादानकले तु स्वार्थमेव विनियुद्धे । शक्तस्तु स्वैतार्थानुपयोगाद् आदित एव छात्रप्रतिपत्तया पदं प्रवृत्तित्युपगमाद् भुविवाचकप्रकाशः । तदुच्यते 'विधेयं स्तुयते यत्तु मित्रयोपमया सदा । नहि तेनेव तस्यैव स्तुतिस्तद्वितीक्यते ॥' इत्येनादित्यावसे- हि 'यथा वै द्येने निपद्य आदिते, एवमवमसि' इत्युपगमात् न स्तुतिर्द्वयमेव । तथा च विधीयमानस्य भवितव्यम् । गुणविधाने च द्येनद्वयं विधीयते, इति शब्देव शोध्यम् । न च तस्य आत्मनेव उपमानं युक्तम् । भगव्येत अन्त्यव्येन सुवर्तं स्तुतिर्मवति अत्यन्तसमिपचित्तान् । यथा 'यस्मान्नमोमुंद रामराजशरीरे' इति । अथहि हि लोके वाच्यविधि अवस्थाऽविनियोगव्यभिचय एवमपि युजिः सममति, मेदे न युक्ता । (अतिर्हि नामधेयवै, लघुणा गुणविधौ इति भाष्यं यथाशुभार्थप्रवृत्तयश्चापि यथा कल्पना भावते-) नामधेयवै तु यामदेत्य इत्यव्येनेनमोपपदे. अक्षयम् । इतरथा हि तौ यदर्थवत्त्वमौ लघुवित्तव्ये, कल्पयितव्यं मेदे इति शोध्यम् । न च यामस्तुता दृष्टाभिरदन्त्यस्यमात्रकले, नाम विधेः अनिपत्तव्यम् । अमियेयमया हि युजिः अन्यत्र संवाप्ये, यामस्तु त्रयमेव विधिमात्रं वेत्त इति न दृष्टव्यते विधीयते वा । गुणविधि च कथेन इत्युच्यतात् विप्रदृष्टता, सममित्यादिरात्र इत्यव्येनेव यामनवननं युज्यम् । विधौ च तत्र लघुणा, यामनुवादे । गुणवचने

न्यक्ष मनुष्यैः लपते (तद्वत्प्रत्ययसिन् इति पाणिनिभूये 'गुणवचनेन्यो मनुष्ये लु' इति वार्तिम्) न इत्यवचनेन्यः । इत्यर्थस्तु यस्यान्यस्य एवमप्रयोगात् स्वयमेवोपवाचते । अत्यन्तप्रकाशं च त्वं कथयतीश, नृत्तस्तु वलपयः 'यथा वै द्येनः' इत्यादिनाः पूर्वोक्त्याश्च चतुर्पादार्थव्यवधिपदार्थादयो दीया वत्प्रकाशः ।

शा— इह रुद्राब्दा एव वाक्वमेदादिताः तद्वद्वैद्यवतः उदाहरणम् । (अत्र तद्वत्पदेराधन्यः शीघ्रानुवचनम् । भूये च लघुवचनेन 'यसिन् गुणोपदेवः' इति प्रकृतो गुणो निर्दिश्यते । वि-छात्रश्च मित्रार्थकः । ततश्च वामान् विधेयत्वमिमतात् गुणात् व्यावर्ध. मेदेन निर्देशः) । ५.

सोम— सूत्रार्थस्तु— तस्य गुणस्य प्यपदेदो यसिन् व्येनादिपदे, तदपि नामधेयं स्यात् इति ।

वि— 'व्येनेनामिचरन् प्रवर्तौ यदेति ध्रुवो गुणः । विधीयते यद्विधौ नाम सा उच्यते कर्मणः ॥, व्येनेनेति गुणः कर्मणः सौमिकः सोमवाचकः । न चित्रावद् वाक्वमेदो रुद्धेभेवयुज्यः ॥, यथा वै द्येन इत्युक्ता तुपमानोपमेयता । नैकस्मिन् तेन गोण्याऽस्य वृत्त्या भ्यात् कर्ममात्रम् ॥' ५.

साह— 'व्येनेनामिचरन् प्रवर्तौ' इत्यर्थो पूर्वोक्तवाधतामात्रम् प्रसिद्धेः व्येनादिप्रधानो गुणविधिवमेव । प्रवृत्तसोमवाक्वमिधौ गुणा कल्पेदेनेन विधीयते विधि-कर्मणः ॥ । वैद्यम् 'यथा वै द्येनो निपत्यादिते, एवमसि' इत्यन्तं आत्मनः निपत्यादिते । इत्यर्थेनादे स्वार्थेव स्वोपवाचनानुपपत्तिः, उपकर्मनिर्दिष्टिपदत्वेनेन उदाहरणार्थमात्रकस्य अन्त्यस्योपपत्त्यात् । 'ते तद्विद्या ॥ यद्विद्याः' इत्यादितव्यं अन्त्यव्येनाद्विद्यास्य अमेदे अत्युपवाचनम् । इति प्राप्ते, यामनन्यवाचकता । यथाने अर्थमात्रार्थद्वयानामुपमानान्तरात्मनस्तत्त्वत्वावर्तते. । एतद् भूतेऽनुग्रहस्यैव न्याय्यत्वात् उपनमसे एतेकस्मिन् पदे व्यक्तविधौ गुणोपमानविधौ वा गोर्मा भुविपद्भिर्गुण नामधेयं न द्वितीयविधिविप्रकाशकदं युक्तमात्रमित्युम् । अथेनादितु रूपकान्वयितव्यद्वयवैरादित्यर्थः । अतु विनैव लघुणा पूर्वोपवाचनविधौ विधेयार्थः

स्तुत्यर्थो न विरुध्यते । तत्सिद्धं चक्षुर्मित्त प्रकरोः सर्वं नापत्यमिति । ५.

मण्डन— 'नाम इत्येवार्थं पुनः ।'

शंकर— 'एवं उच्यतेत्यर्थः ।' नाम । ५.

● तद्व्यपदेशं च इत्यविवरणे 'यथा वै ज्येष्ठो निषत्तादत्त एवमर्थं द्विपन्नं स्नातृत्वं निषत्तादत्ते यममि-
चरति इत्येतेन' इत्यस्मृताभावात्तद्व्यपदेशः । यावत्, ५८. ● अर्थवार्तना प्रसवनादीपरत्वाभावे 'तद्व्य-
पदेशो न च' इत्यविवरणमिच्छेयम् । तत्र वाच्यविशेष-
सिद्धौ भौमो वृत्तिगोभिल नापत्येव' इत्यविवरणमात्रम् । कु.
१।२।१।१८. ● 'आग्नेयोऽष्टकपात्रोऽमात्राख्या' इत्यादौ
विशिष्टविशेषादौ वाच्यमेवाम्नायात् तद्व्यपदेश-
न्यायस्य शब्दकिमुपपन्नमिति । श्री १।४।७।९.

● तच्छब्दः । तच्छब्दतत्त्वोऽपि उद्देश्यप्रतिनिर्देशको ।
या. ६।५।१।१६. ● तच्छब्दस्य पूर्वपदमर्थिकम् ।
आह ५।१।१०. ● तच्छब्दार्थं स्वभावोपस्थित
तच्छब्द एव निषेधेन अपेक्षते 'येन कर्मणा ईत्सेव तत्र
जगत् प्रवृत्ता' इत्यादौ तेष्वप्युपस्थितत्वात् । न तु
तच्छब्दोऽपि । अतश्च तच्छब्दस्य स्वभावोपस्थितमत्र
वशादर्थविवरणमात्रम् । कौ. १।१।७।१४ पु. १५८.

● तत्संनिवेशगुणार्थेन पुनःश्रुतिः (२।२।५।१६) ।
इत्यत्र उक्तश्रुतौ संभवदशुभादस्य कर्मणः विषय-
निषेधत्वात् (योमेन ज्येष्ठ इति) सोमनामके यावद्विधिः ।
सु. ५. ७९०. ● भाष्यानुसृतः प्रकरणान्तात्वात्
विना पाठोक्तौ भिन्नत्वमुक्तमिति । इदं 'तत्संनिवेशे
संनिवेशो न विभज्यात्, तत्संनिवेशगुणार्थेन पुनःश्रुतिः'
इत्यादौ । या. २।१।१।१६.

● 'तत्संनिवेशो गुणव्यतिरेकात् सुविशेषणं सत्
प्रत्यक्षम्' (१।१।४ सूत्रं) । यद्विषयं विज्ञानमुपपद्यते
सैवेन द्वित्रिपदप्रयोगे द्वित्रिपदं वा प्रत्यक्षं सुविशेषणं
तत् सत् प्रत्यक्षम् । तथा 'इदम्' इति विज्ञानम् ।
यत्तु अन्यसंनिवेशो वृत्तिकारणप्रयोगे अन्यविषयं रजत-
आदि विज्ञानमुपपद्यते न तत् प्रत्यक्षम् । किं तर्हि सारथ-
मेव । कथं पुनरुक्तमिति 'इदमन्यसंनिवेशो, इदं नाम-
संनिवेशो' इति । वृत्तिकारणं संनिवेशः । अतः वृत्तिकार-

णप्रयोगेन इदमपि विज्ञानम्, यतो रजतमिति वृत्तिकारणेन
स्वविशेषणं । यस्मात् वृत्तिकारणप्रयोगे चक्षुषि 'रजत-
संनिवेशो मे चक्षुः' इति मन्यते । (तत्संनिवेशो-सत्त-
प्रयोगे इति, सत् प्रत्यक्षं-सत् प्रत्यक्ष इति कथमेवेन
वाच्यमेव) । ऋजु. ४. ५६.

● तत्संयोगात् तत्संयोगात्तद्व्यपदेशः (२।१।१०।२३)
इति न्यायेन तत्संयोगात्तद्व्यपदेशेन चिन्तोपपत्त्यात् (तेन
चयनसंयोगेन कालेन संयोगात् कतुः पातः तदाद्यः
अभिप्रेतव्यः इति न्यायसूत्रादुक्तम्) । सप्तमं.
२।१।५.

● तत्संयोगात् । २।१।१०।४९ ॥ चतुर्मासं
युगेष्टवर्षाद्यन्तं परिकल्पयन्तं तद्व्यपदेशः ।
इति पूर्वपदः । सु. ४. १५४४.

● तत्संयोगात्तद्व्यपदेशो तत्संयोगात्तद्व्यपदेशः ।
ओटुमपि कल्पितसंयोगात्तद्व्यपदेशः ।
तेः 'अप्युक्तो वेततः' इत्यादिभिः स्मृतिवद्वै-
तामन्त्रात् सादृश्यात् 'ओटुमपि यदौ भवति'
इत्यादिभिः इत्येव वाच्येन तत्संयोगात्तद्व्यपदेशं मन्वे-
त्येव इति न्यायव्यपदेशः । के. १।१।१।२३. ● 'तत्सं-
योगादितरेषु तत्संयोगात्' इति न्यायेन तद्व्यपदेशो
(मन्त्रविधानां) 'यद्युक्तं वेतिहा' इत्यादयस्तद्व्यपदेश-
न न्यायपरत्वम्, किन्तु तद्व्यपदेशव्यपदेशात् केवलविषय-
स्तुतिपरत्वम् इति प्रत्यक्षवैयर्थ्यात् । केचित्प्राधान्यात्
संनिधाने । कु. १।२।१।१८ पु. ३०. ● चिन्तेष्वपि
तत्संयोगात्तद्व्यपदेशः, 'स एव यथापि यजमानः
अनुज्ञा स्वयं ओङ्कारेति' इत्येवमनुज्ञापरत्वमिति प्रत्यक्ष-
मात्रे प्रत्यक्षवैयर्थ्यात्, तद्व्यपदेशः 'तत्संयोगात्तद्व्यपदेशः'
इति न्यायेन तत्संयोगात्तद्व्यपदेशो न्यायपरत्वमिति
प्रमाणं । आह. १।१।४

● तत्संयोगात्तद्व्यपदेशो न्यायः । यथापि
योः, कृते यद्यप्युक्तमित्यादिषु तद्व्यपदेशः न्यायः । (तस्य
यथापि यद्यप्युक्तमित्यादिषु तद्व्यपदेशः तद्व्यपदेशः
यथापि यद्यप्युक्तमित्यादिषु तद्व्यपदेशः तद्व्यपदेशः
यथापि यद्यप्युक्तमित्यादिषु तद्व्यपदेशः तद्व्यपदेशः) । माह. ५८६.

तत्सार्हवर्थात्ताच्छब्दमिति न्यायः । कुन्तम प्रवेष्टव्य, यदीः प्रवेष्टव्य इत्यादिषु स्थोऽयं न्यायः । (पुरुषाणां कुन्त-यष्टिषाश्चर्षायां ताच्छब्दस्य कुन्त-यष्टिष्वन्दोऽप्यत्रम् । साहस्री. ४८७

● तत्सिद्धिः । तत्सिद्धिः यजमानवत् कार्यसिद्धौ अभ्यर्हितः प्रसारः (तत्सिद्धिः इति सूत्रमेव सूत्रेऽदेख्ये वा) । शा. १।४।१८ (तत्सिद्धिः मुखस्य सिद्धिः कर्षणम्, तत्सार्हवर्तमिति यावत् । सोमः । ● तत्सिद्धिः तत्सार्हवर्तमिति कश्चित् प्रवृत्तिहेतुः । 'यजमानः प्रसारः' अत्र यागवाचकत्वं यजमानस्य गुणः, स च प्रस्तरे वर्तते इति प्रस्तरे यजमानवत्त्वस्य प्रवृत्तिः । वि. १।४।१८.

तत्सिद्धिः । १।४।१२।२३-१ ॥

'तत्सिद्धिर्नातिशयप्रकाराधूमरिभ्रष्टमग्राया इति गुणमग्राः' इत्येकमेव सूत्रम् । तत्र व्याख्याहीनवार्थे प्रत्येक प्रथमान्तमूलेनानागो भाव्ये इत्या इति कौमुभादी उक्तम् । तत्र तत्सिद्धिः इति प्रथमोऽवयवः । 'यजमानः प्रसारः' 'यजमान एककपालः' इति सूत्रे । स किं गुणविधिः, उपायवाक्यः इति विचारे सिद्धान्तः । तत्सिद्धिः तस्य यजमानगुणस्य यागवाचकत्वस्य प्रस्तरेण सिद्धिः । कुहूपाग्नौ वा । इति यागवाचकत्वेन गुणेन यजमानवाक्यः प्रस्तरे समानाधिकरणतया प्रवृत्तः । तत्र यजमानत्वेन प्रसारस्तुतिः । इति अर्थवदोऽत्र इति सिद्धान्तः । एवं एककपालपुतिः प्रवृत्त्या । अत्र स्तुतिरूपे गुणः गीत्या इत्याः पदं निमित्तमुक्तम् । के.

तत्सिद्धयधिकरणम् । यजमानवाक्येन प्रस्तारवैः स्तुतिः ॥

तत्सिद्धिः । १।४।१२।२३-१ ॥

भाष्यम्— 'यजमानः प्रसारः' 'यजमान एककपालः' इत्यादि समानागते । न च यदेतः किं यजमानस्य प्रसार इत्येव गुणविधिः, निमित्तवाद इति । तथा यजमान एककपाल इति । किं तत्तत् प्रवृत्तम् । गुणविधिरिति । किमेवं भविष्यति । एवमपूर्वमर्थे विद्यमानेति । इतरथा अर्थवदोऽनर्थकः स्यात् । अर्थवत्त च न्यायम् । तस्मात् विधिः । नेतरेवम् । यदि निधिः स्यात् प्रस्तारवाये यजमानो नियमेव, यजमानवत्त्वं वा

प्रस्तार । 'प्रस्तरे कुहूमाग्नौ वा, सर्वा वा सुवः' इति यजमाने कुहूमाग्नौ सर्वा वा सुव इति । तथा सति न याजमान शक्यते कर्तुम्, दक्षिणतो ब्रह्मयजमानो आसते फर्मण, क्रियमाणस्य, इति । न च प्रस्तारो याजमानं शक्यते कर्तुम् । तथा यदि यजमानः एककपालकार्ये विनियुज्येत सर्वहुनः निवेत । तत्र सर्वतन्त्रपरिणेतः स्यात् । न चैककपाले याजमानं शनोति कर्तुम् । तस्मात् विधिः । निष्कर्षार्थं स्मरित 'प्रवृत्त्यामुद्धर्य विधिः वादयति' 'एककपालं सर्वहुनं करोति' इति । तस्मादपि न विधिः । किं तर्हि । अर्थवत्तः । यजमानो शनते एव, प्रस्तारः एककपालः इति च (शनते एव) । फलं पुनर्गन्तव्येः समानाधिकरण्यं शनते । नहि प्रस्तार एककपालो वा यजमानः, न च यजमानः एकस्मिन् काले संस्कृतः पुरोडाशः, प्रथमो वा कुहूमर्त्युत्तमः । कर्षणं यजमानेन वर्तते । किमर्थं वा याजमानस्य पुरोडाशमिति । उच्यते । याजमानः पुरोडाशे स्तोत्रम् । प्रस्तार उच्यते अर्धेऽपि वादयितव्यो यजमानत्वात् । तथा यजमानः एककपाल इत्येतुन कर्तव्यं, तस्मात् आहवनीयः, तत्र प्रतिष्ठितो भवति, इति । कथं एव वर्तते एतच्छब्द इति । गुणवादस्तु । गुणवैष वादः । कथमग्रावचनो गुण इत्यात् । स्थायीमिचामेनेति सूत्रम् । एवं पूर्वैरे वीणाः शब्दा न स्थायै इत्या गुणैषु वर्तन्ते । प्रसिद्धानिर्दिष्टा तथा स्यात् अप्रतिष्ठकत्वात् च । न च एवं गुणप्रत्ययवचनात्, गुणहीनेऽपि दर्शनात् । अत्र उक्तानां अत्र हि कदाचित् योगेनोद्भूतः विद्वाः पुनः किं एव । नमुद्रावकाशो वा मानवस्य प्रवृत्तिरिति । सर्वविह-वक्षिणु यजमानस्य, तद्वत्तः शन इति शिक्तो न्यायः । अन्त्युच्यते । न चासति निधे परिकल्पयता प्रवृत्तं, कथनात्वा अप्रवृत्तत्वात् । कथं न सु स्थायसि-ध्यानेन प्रत्ययपरत्वेति चेत् । अर्थवत्तत्वात् । किं इति निश्चितं, प्रवृत्तपरित्यागं तत्र ज्ञेयं, इति प्रवृत्तपरित्यागं, अर्थवत्तत्वात्वात् । यो हि मन्त्रे प्रवृत्त-कारिण इत्यावयवमिति, स यदि किञ्चिदग्रावचनं सिध्यत्यस्य अन्तिमेवम् । सिद्धान्तः स्मृतः प्रवृत्तपरीति उक्तत्वात् इत्यर्थं प्रवृत्तपरित्यागं । तत्र स्थायीमिचामेने

तद्गुणसंक्रयः प्रतीयते । इह तु यज्ञमानः प्रसारः, यज्ञ-
मान एककपाठः इति कीदृशो गुणसंक्रयः प्रतीयते ?
तत्सिद्धिकर इति । सर्वे हि व्यापनः कार्यसिद्धि करोति ।
अन्योऽपि यज्ञस्य कार्यसिद्धि करोति, य उस्मिन्नुच्चरिते
हृदयमार्गमुच्यते यथा राजा पञ्चमपक इति । पञ्चमपको
राज्ञः कार्यं साधयति । स राज्ञाम्ने उच्चरिते प्रतीयते ।
एवमिहापि यज्ञमानकार्यं शस्त्रोक्तकृपात् साधयतः, तौ
यज्ञमाने प्रतीयते प्रतीयते । तस्माद् तौ यज्ञमानसंक्रयेन
प्रत्याप्नोते, कथं न्युनो न्याया बहिर् उचरिण्यने तर्कदेये
न्येति । तस्मादेवंकालेयस्य भयैकादा, न विषय इति ।

या— तत्सिद्धिः । अथैवाद्यप्रसङ्गात् तदुपकारिगुण-
वारविधि (वादाश्चि) लक्षणं तत्र नोक्तम्, इदानीं-
‘ममिषीयते । ननु च तत्रैव ‘स्वात् प्राप्तात्’ ‘दूर-
द्वयत्वात्’ (११११११-१२) इति निमित्तं कथितम् ।
स्वस्य कथितम्, न तु लक्षणत्वेन । कथं तर्हि ? इह
निर्दिष्टं, तत्र उदाहरणार्थवादस्यविषयव्यवहारार्थं नीतम् ।
यत्र तु सर्वगौणवृत्तीनां लक्षणमुच्यते । ननु च सहचरण-
स्थानादीनि अन्त्याप्ये अष्टवादप्रभृतिभिः गौणनिमित्तानि
कृताणि (व्यापदर्शनं ११२६० ‘गौणवृत्तिनिमित्तानि’
इति चिन्त्यं द्रष्टव्यम्) । तेषां च दूरत्वे ‘करी-
प्रवेशः’ ‘मन्त्रा’ क्रोधानि’ ‘व्यसनद्वयेन अष्टको
यज्ञा जितः’ इति । तानि उपसंहरन्त्यानि ।
निष्पन्नमवायेनैव उपसंहरन्ति इति केचित् । तत्र
समवेतैतरमवयवत्वं द्वे यष्टिगृहचरितादिप्रत्ययो भवति ।
अपवा गौणः इत्येः इह निमित्तमभिधीयते, न
लक्षणवा । किञ्च अन्योः (गौणीलक्षणयोः) यैरोऽपि
कति । वादमिति । कुतः ? ‘अमिषेयादिनाभूते
श्रुतिर्लक्षणेन्यते । न्ययमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा
तु गौणता ॥’ तत्र येषु अष्टाजिनचक्रः सन्दः सप्तह-
चरिताः येषां लक्षणं, तत्रैव यष्टिमन्त्राद्यादयः
त संवदुपलक्षणार्थं मन्त्रितः । ‘अष्टिमन्त्रिकः’ इति
तु न अष्टिवादिनासावेन साधकः प्रतीयते, किं तर्हि ?
‘पक्षिलसंज्ञिवादयोद् यत् पक्षित्यादि गम्यते ।
तेन माणवके युक्तिः सादृश्यादुपजायते ॥’ त्वयं च
वर्णितिकरौ इत्येव मन्त्रमन्त्रौ यज्ञमानादियन्तना

वृत्तिः, इति ते उदाहृतः । अत्रापि च माप्रानाधिकरणत्वात्
एकतरस्य नामधेयत्वम्, निमित्तात्मात्रत्वं अन्येकवृत्ति-
कल्पनामप्याद्य तदनुपपत्त्या सर्वोत्पन्नादत्र प्रयोजन-
वचरत्वेन गुणनिमित्तत्वम्, अथोक्तं तद्वर्गमन्त्रात् अन्य-
वादत्वमिति अत्र एव पक्षः ।

सत्र गुणविधिवादी मन्यते । न तत्र चिन् प्रसार-
यज्ञमानयो, इत्येवममिषीयकारेण श्रुतिः प्रतीयते । न
च स्वेगुमिति परादयः परत्र वर्तते । न च प्रवृत्ति-
निमित्तमिति । न च वृत्तस्य प्रयोजनं अन्यत् कार्य-
लक्षणत्वं । तस्मात् ‘यो होतुः सोऽन्युः’ इत्यादि-
वत् अन्यवरः कार्यलक्षणाऽर्थः । तत्रापि ‘सुपुं वा
पूर्वचोदनात्’ (११११११३) इति यज्ञमानसन्दः
स्वार्थवृत्ताः, प्रसारत्वः कुपाराणादिकार्यलक्षणार्थः, इति
गुणविधिः । अत्रोक्तवत् । ‘न तावत् कार्ययोर्मिल-
मेकस्यानुपपद्यते । यिरोवाद् यज्ञमानस्य प्रसादे-
रचोदना ॥’ एककपालम् ‘सक्तकलेन प्रसारं प्रहरति’
इति यज्ञमाने प्रहिरमाणे (अथो प्रजिते) सर्व-
तन्त्रविशेषप्रसङ्गः । तस्मान् एकवाक्यपाठोत्तरतादिसर्व-
होमविधिसुखार्थः संज्ञदः । कथं पुनः परादादयः परत्र
सामानाधिकरण्यम्, किमप्यत्र वा लुप्तमिति । यज्ञमानो
हि सर्वोत्पत्तिः, तदवस्थात्वं कार्यं । नपरि प्रसारः
सादृश्यात्, स्वस्यैव संज्ञते च अष्टवृत्तौ च संज्ञते
व्यक्तव्यः आरोहितो भवति एककपालेन अपादितैव
इति लुप्तिः । गुणाश्च सन्दृष्टिः । ‘कथं भगुनवचनः’
इति (भाष्ये) वाचकत्वं अन्यत्वेन मन्यमानस्य पक्षः ।
सिद्धान्तस्य—अत्रहस्तावः सर्गः शब्दप्रत्ययः, पूर्व-
शब्दस्युत्पत्तिर्भवे शब्दस्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । द्रुम-
विश्वमि नाम विहन्तावगतव्यक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गादि-
नाशनेनचमेषव्यक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गादि, इति पूर्ववत् सादि-
निमित्तम्, इति न संज्ञतेन्युत्पत्तिप्रसङ्गादि-
प्रतिद्वन्द्वनापक्षिद्वन्द्वना व्याख्ययणीयम् । अन्येपां तु
दर्थानम्, सर्वे एव हि सिद्धान्तस्यः जतिगुणकिपासमुदाय-
वापिनः समस्यार्थसंज्ञे देवदत्तादि कतिपयगुणिका-
योगात् उच्यन्ते इति । तत्राभिधीयते । यमुदायाय-
वाचित्वे चेन्नैवो भवेद् गतिः । शब्दस्यापि पक्षा-

शम्भुत्वरूपेण सम्पद्यते ॥ 'सर्वतिष्ठति च प्रतिमात्रे ह्ये-
-कपैरिक्तगुणप्रत्ययसमवेदमि प्रयोगः । प्रत्ययश्च मुख्य-
-भवेन, न देवदत्तादिभिरिति सिद्धयन्त्यम् उपचरितः ।
-सामान्यवाचिता च आहृत्यधिकरणसिद्धिं वाच्यते । क्रिया-
-गुणानां च भान्त्यत्वात् न शक्यः प्रतिषेधक संकल्पः
-अनुभवितुम् । 'एकस्यामेव च व्यक्तौ वात्यादिषु
-गुणक्रियाः । अन्त्याद्यान्याश्च शक्यन्ते नामिधातु-
-संसर्गोः ॥ 'न च अस्यामान्तात् सामान्यं शक्यते
-फलवितुम्, चाप्यत्रेऽपि कश्चित् फलवित् सञ्जायते ।
-तत्र सिद्धयमेवैतां व्यक्तेरुद्देशकं भवेत् । तच्चा-
-नमिदितं नैवमुक्तं चेन्नान्यवाचिता ॥ 'नहि वान-
-मिदितं सिद्धां गुणक्रियां भवच्छेदकं भवति,
-अमदीतेः । अमिदितं चैव प्रत्ययदेव अदोपगुणक्रिया-
-ऽवगमात् अविधानादप्यनवगतः, इति समुदाववाचिनां
-एकदेशेऽपि न गौलसंभवः ।

यस्मिन् पुनरपि 'समवेतिगच्छतो गौलः' इति ।
-तस्य दत्तामृतम्, न कर्षणं पराच्यः तया ताया व्य-
-निश्चयनभूतया दिना भवन्तानमिधैवक्रियागुणमात्रादेष
-अन्यत्र वर्तितुमिति । न च सिद्ध्यन्तेन अपवर्तमानेव
-सिद्धे देवदत्तः' इति सामानाधिकरण्याद्योरो पठते ।
-कथं तर्हि ? 'अर्धोपवर्तमानात्मानमप्यारोप्योप-
-पादितम् । आच्यमासाद्य शब्दार्था स्वयमेव प्रवर्त-
-तम् ॥' सिद्ध्यन्तेन क्रियागुणदत्तैरेव हि देवदत्तादयोः
-सामस्यपरिपत्त्ययः साक्यं भवत्यने । तस्य स्वरूपं
-एव शब्दः प्रमुच्यते । न चेतावता मुख्य-
- (मुख्य-) प्रवर्तमाने, अप्यारोपितत्वात् । यत् तु
-च पर अयो न समवेत्यने, तत् मुख्यः इत्यतोः ।
-तत्रेदमुच्यते । न, एतन्वचनान्न भवत्यन्तरम् ।
-तथाहि, 'असंतीर्णस्वभावं सद् वस्तु वस्तुन्तरा-
-न्तम् । आरोप्यतेऽभिधानार्थं कथं न भवति-
-यर्ततेः ॥' यदा तावत् 'अन्त्या मृगवृक्षाणां मोक्षमप्य-
-रोप्य मन्दं प्रमुच्यते, तदा उक्तोः मुख्यार्थोपपत्त-
-रूपेण गौलपटीतेः समीपमुच्यते । (अन्त्या अन्त-
-रहितो मुरः आन्तिगुणः इति शाक्यार्थशक्ति-
-मन्मदपदोपेति समस्तः । सु. पृ. ५०२) ।

अथापि वक्ता विवेकी क्व इतरवचनाय प्रमुच्यते,
- (अत्र आनन्दाधर्मोचो वीरमधीये च 'इतरवचनाय'
-इत्येव पाठः, तथापि सुखार्थं 'श्रोतृवताशाप' इति
- 'श्रोतृवताशाप' इति च स्पष्टत्वात् 'इतरव-
-नाय' इत्येव पाठो निश्चीयते) श्रोता च न
-निविद्वते (निविद्वत् इत्यमारे क्वादिः) नदाऽपि एकस्य
-विवेकेन अप्यारोपमावात्, इतरस्य अन्त्या अप्य-
-सान्तात् (अत्र आनन्दाधर्मोचो 'इतरस्यान्ताध-
-सान्तात्' इति, वीरमधीये च 'इतरस्य अन्त्याध-
-सान्तात्' इति संविमृष्टता मुद्रितम् । तथापि मुद्रायां
- 'ननु द्वयोः श्रोतृवत् वा श्रोतृवो आरोपमावेऽपि ज्ञान-
-यकरणार्थेन वा परव्यवस्थं परं प्रयोगोपपत्तेः' इत्यु-
-च्यते इतरवत्त्वेनात् 'इतरस्य अन्त्या अप्यवसानात्'
-इत्येव बार्हिकपाठो निश्चीयते) नैकमपि प्रति गौल-
-पट्टिः । यदा तु द्वावपि अप्रान्तौ, नदा उच्यतेः सा-
-द्व्यापिनिमित्तात् नार्थवत्त्वमप्यवसानात् आरोपमावः ।
- (सादरे आरिपदोपात्तौ वा सादरेपदौ गुणयोः
-निमित्तं यत् कलयेत् [वतिप्रत्ययस्य] तस्य पर-
-परव्यवस्थौ निमित्तत्वेन अप्यवसानात् नारोप्यत्वात्
-उक्तं इत्यर्थः । सु. पृ. ५०१) तथाहि 'द्वावपि प्रति-
-पद्येते मिहपुंतेर्मिदितनाम् । नाप्यारोपयितुं
-शक्तिरनेनैकस्यापि विद्यते ॥' यथैव हि अत्रापि
-अर्थात् तिकमपुनरुच्यते न कर्षणविपरीत्यमावात्
-परव्यवस्थोपपत्त्यै, एव परव्यवस्थेन विवेकशानं गौल-
-पट्टे । नहि अप्यारोपितत्वात् अन्त्याधर्मो नाम शब्दं
-अप्यारोप्यं भवतीति । किंच 'मुच्यते एव यदा तावद-
-विमोचो न वर्तते । मुद्रितुर्द्विधा (सच्यः) एव
-अवेतिर्जिह्वा कथम् ॥' न च अपरार्थः । किं
-अप्यारोपमावपुनरुच्यते नार्थः' इत्युक्तं दृष्टव्यम् ।
-अपि च 'पूर्वानुभूत एतार्थः सम्यो प्रथमं पदान् ।
-तेन मुच्यते प्रतीतेऽपि कथ्यारोपो भविष्यति ॥'

तर्पसा तावत् अर्थं गौलमुच्यतेऽपि श्रोतृनामपि-
-सिद्धेयवशात् अप्यारोपते । ते च परदेवता अनप्य-
-रोपितत्वात् इति एव सिद्ध्यन्तेन परव्यवस्थेन देवदत्ता-
-पदसामानाधिकरण्यान्वयऽनुपपत्त्या श्रोतृना कल्पयति ।

तत्र चैषां हायमनारोप्यैव सिद्धान्तं तत्तद्वशादिप्रतीति-
र्भवति । तत्र च किं शब्दात् अथ अर्थात् इति
अभिप्रेक्ष्यता । अन्यथामतिरेकस्याः आहृत्याङ्कनशब्देन
अर्थात् इति निश्चयो जायते । कथम् ? 'सिद्धशब्दे
ह्यनुष्ठेऽपि सिद्धार्थात् सदृशे मतिः । जायते, न
स्यबुद्धेऽर्थे सिद्धशब्दे श्रुतेऽपि नः ॥' वयं च
भोग्या स्वयमप्यारोप्यमानाः, तथा वक्तव्यं नैव पदार्थेन
कल्पना भवति यथा 'भूतत्वेन सिद्धान्तं अप्यारोपितम्'
इति । कथं तर्हि ? 'सिद्धशब्दविनाशान्नैककणिकगुण-
समुदायः सन्नेन विवक्षितः, यन्मोक्षमप्यात् न चैरमि-
धानैर्गतीति' । न वास्य समस्तस्य किंचिदेक वाचकं
परममिति, तेन अभिव्यक्तमपि तथा कथं नु सिद्धान्त-
सामर्थ्यात् भवेत् इति तत्र तावदभिधीयते । वयः स्थित-
शब्दशब्दस्य पुनः व्यवहारः, न तद्विरोधः तावत्सर्वत्रोपपन्न-
इति । किंच 'यद्यप्यस्त्येन प्रकृत्यां गौणी पृत्तिः
प्रकल्प्यते । तदेव सा न कर्मचित् स्वावधारोप-
यिजुर्मतिः ॥' तस्मात् गुणप्रतिपक्षोपपन्नः भोगः स्वोप-
सङ्गं न्यास्य नान्यथा । (गुणप्रयोगमिति साक्षात् शब्द-
प्रवृत्तेः गौणत्वेन इत्येव साध्यगुणानां प्रवृत्तानामर्थान्तरे
वृत्तिर्गोपाः प्रयोगेन प्रवृत्तौ निमित्तं यथा, य
भोगः । प्रयोगेन शब्देन प्रवृत्तये ज्ञेयः इत्येव न्युपस्था-
नमिच्छानुगुणम्) ।

ननु एवं तर्हि एतदुपादीनां स्वरूपविनाशप्रवृत्त-
मात्राद् भोगप्रयोगाभावप्रवृत्तः (तथा च अभ्यासिः) ।
साध्यादिकरितप्रधानादिति तदेव च बौद्धादेः विना
अप्यारोपेण प्रयोगार्थमवः । अन्यगुणस्य हि प्रतिषेधा-
नर्थक्यम्, अभ्युपगते तद्विरोधः ज्ञातः, अप्यारोपित-
मिति चे ॥ अदोषः इति । अत्राभिधीयते । तत्रैवार्थ-
दोषः । कुतः ? 'अप्यस्त्येन स्युपपन्नमप्यस्त्येन कथ-
यस्त्येन । प्रवृत्तगुणसत्तात्माप्यारोप्येत वा न
या ॥' (गुणी कर्तुं सत्ता न प्रवृत्तये यत्र इति
निवृत्तः) । यस्त्येन 'एतदुपपन्नमप्यस्त्येन' ।
'एतदुपपन्नमप्यस्त्येन' इत्यादिप्रयोगः, तत्र कदा-
चित् अन्यत् एव सिद्धमप्यस्त्येन अप्यारोपितं यदप्य-
स्त्येन, तेन स्युपपन्नमप्यस्त्येन तावत् अप्यारोपितमप्य-
स्त्येन ।

गम्युपपन्नमप्यस्त्येन । न च एतस्य लोके गौणत्वमतीतिः,
सुखार्थानिगममात्रात् । प्रथमप्रतीतितात् हि एतदुपादि-
स्वरूपं न मुख्यत्वात् वैपरीतिः । कथमप्यस्त्येन मुख्यत्वमिति
चेत्, त्वत्त्वमिति गौणत्वेऽपि । यत् त्वत्त्वमप्यस्त्येन, य
गौणः, न यः अप्यारोप्यते । एतदुप्यस्त्येन व अप्यारोप्यमाणं
विषयान्तरमात्रात् रूपमेव अप्यारोप्यते ॥ । तत्र
एतत् स्थात्, निवृत्तमानव्यादिरूपं तत्र अप्यारोप्यते,
(विद्यमानस्य वृत्तः यत् एतदुप्यस्त्येन, यत् तत्र एतदुप्यस्त्येन
अप्यारोप्यते) न गौणत्वमिति । तत्राद्युक्तम्, एतदुप्यस्त्येन
एतदुप्यस्त्येनमात्रात् । अवश्यं हि एतदुप्यस्त्येन प्रवृत्तमप्यस्त्येन
अर्थः अनुभूतः, तावत् उत्तरदातं प्रतीतमप्यस्त्येन । न च
साध्यादिप्राधान्यः सद्योप्यस्त्येन अनुभूतमप्यस्त्येन । न च अर्था-
न्तरवृत्तप्रवृत्तेन एतदुप्यस्त्येनः वृत्तमप्यस्त्येन । यद्योः तद-
व्यवहारः अवश्यकः अनुभूतः, तत्रैवैव गौणत्वम्,
मुख्यत्वमप्यस्त्येन अवश्यमात्रात् । कथं तर्हि 'तत्राविधानं
नारि' इत्युक्तम् ? (सद्योप्यस्त्येन अप्यस्त्येन अप्यस्त्येन
त्वत्त्वमिति न युज्यते) । यदि सद्योप्यस्त्येन, न प्रतीत-
पूर्वम् । तदुप्यस्त्येन वा कथमप्यस्त्येनप्रवृत्तिर्गोपयति ।
परम 'अन्यत्र ज्ञातसद्भावः पदार्थोऽन्यत्र पार्थिवः ।
न त्वेकत्रैव सद्योप्यस्त्येन सद्योप्यस्त्येन च गम्यते ॥' तत्रैव
अप्यारोप्यते इति चेत् (येन ज्ञानेन एकमप्यस्त्येन
सद्योप्येत विवक्ष्यते, तत्रैव चरमेव सद्योप्येत अप्यारोप्यते),
न अप्यारोप्यत्वादि एवमेव प्रवृत्तमप्यस्त्येनमात्रात् ।
न च अप्यस्त्येनप्रवृत्तेन अप्यस्त्येन अप्यारोप्य, सिध्यते, अर्था-
त्त्वात् । कथं त्वत्त्वमप्यस्त्येन तत्रैवमात्रात् अप्यारोप्यः इति चेत्,
प्रवृत्तमप्यस्त्येन तत्रैवमात्रात् तत्रैवमात्रम् । कथं तर्हि सा-
ध्यादिप्राधान्यं प्रयोगः ? पूर्वमेव ज्ञानेन अवगतं
नास्तिसत्यः अनुभूतः इति केचित् (साध्यादिप्रा-
धान्येनैव न्यस्तिसत्यमात्रात् नास्तिसत्यम् अनुभूतमप्यस्त्येन
पार्थिवः इति) । अथवा सत्यमप्यस्त्येन प्राधान्यादिपु-
नास्तिसत्यः प्रवृत्तमप्यस्त्येन अप्यारोप्यमप्यस्त्येन विरोध्यते,
न नास्तिसत्यम्, अप्यारोप्यमात्रात् तेन इत्युक्तम् ।
अथवा, येन अप्यारोप्यं यत्तत्रैव, सद्योप्येत अनुभूतमप्य-
स्त्येन सत्यमप्यस्त्येन पार्थिवमप्यस्त्येन प्रवृत्तः, न च कदा-
चित् यत्र अनुभूतमप्यस्त्येन अवश्यमप्यस्त्येन, तत्र एतद-

इत्यादौ आरोपेणापि गौणी दृष्टा, तथापि अद्वयमन्तरेणापि
उपपन्नकृतारम्भेण अन्तर्भूयमाना नापहोतुं शक्वा ।
अतश्चोपपत्त्यापारम्भेन स्वगण्यसमवेतत्वात् गौणी भूतिः ।
समवेतत्वेन च कविदत्तरोपितत्वं वच्यते, कवि-
स्वभावान्जातीयगुणवत्तत्वं वच्यतेति शेदः । अत्र स्थिपदेन
ज्ञातः हिरोरस्थित्वनन्तरं लब्धव्या कूरलोपस्थितिरेति
प्राज्ञः । वस्तुतस्तु—एकसंबन्धिस्वरूपेण अपरसंबन्धि-
स्वरूपविधेयं तदुपस्थितिः । गौणीज्ञानकायंतावच्छेदकं च
निदलोप्यविधेयत्वं प्रत्यक्षस्वरूपेण स्वभावसमवेतवर्त-
मानकत्वेदं च हिरोरकृतान्त्वमिति न कूरलोपस्थिति-
शाब्दप्रसङ्गः । न च गौण्या लब्धव्यतो न वेदः, स्वयम-
वृत्तिगुणानामिव अत्र संशयत्वेन रूपेण बोधः तत्र लब्धव्या,
कूरलोपस्थितिः बोधे तु गौणीति ततोर्भेदात् । ये च गुणाः
पञ्चविधाः—कृत्स्नान्तिद्विः लोकार्थकारिण्यं यथा वज्र-
मानपदे । गजमानो यथा स्वकार्थक्यं, तथा प्रसङ्गो
ऽपीति । एव च गौणीरभेदजनकया प्रसरस्तुतिः । एव
मन्येऽपि पदं गुणं अभिमनूयैः प्रस्थाः । १३.

मण्डन—‘प्रसङ्गे वृत्तान्तं गुणम् ।’

शंकर—‘तद्विद्वत्तत्वात् कविम् ।’ १३.

० अर्थवादानामवयवार्थपरत्वाभावे तत्सिद्धयधि-
करणविरोधः, तथा वज्रमानवच्छेदक फलनिर्वाक्यगुण-
योगात् गौणा कृत्या प्रसङ्गे इत्येवंप्रस्थापनात् ।
सु. १।२।१।१८ दृ. ३२.

तत्सिद्धिजातिसारान्यप्रशंसाभूमिलिङ्गसम-
पाया इति गुणाश्रयाः । १।४।१।३।२३ ॥

(तथाही तद्विद्वत्तत्वात् कविम्) ‘वज्रमानः प्रसङ्गः’
‘वज्रमान एककृत्याः’ इत्येवमपि उपपत्त्यात्वे । अत्र
हेतुः ‘वज्रमानः प्रसङ्गः’ इति कियेप गुणविधिः
विमर्शवादः इति । तथा ‘वज्रमानः प्रसङ्गः’ इति ।
अत्र प्रसङ्गं हेतुं गौणीतोनात् सर्वेभ्योकार्थक्योदाहरणेषु
इयमधिकरणमुपपत्तिस्तु—‘वज्रमानः प्रसङ्गः’ इत्यादिषु न
तथा वज्रमानकार्यं प्रसरतिविधिः, चेतनस्वरूपेण अपेक्ष-
न्यारोप्यताम् । नापि प्रसरणार्थं वज्रमानविधिः, सुखादि-
पदगौणसादनापदे तस्मिन् एकत्ववज्रमानकारोप-
प्रसङ्गात् । अतो नार्थं गुणविधिः । नाप्येवमादः, वज्रमान

शब्दस्य प्रसङ्गे प्रसरणशब्दस्य च वज्रमाने प्रवृत्तिनिमित्ता-
भावेन स्वरूपार्थमवकाशः । न च गुणयोगः प्रवृत्तिनिमि-
त्तम्, एतदधिकरणपूर्वपक्षे गौणशब्दप्रयोगोपपत्त्यात् । अतः
प्रविशण्यान्नेतुं नानु एवमादेरुपपत्त्याभावेन इति पूर्वपक्षः ।
सिद्धान्तस्तथाप्याभावेनेति । तद्विद्वत्तत्वात्, वज्र-
मानपूर्वपक्षप्रकारेण गुणविधित्वेन सामान्योपपत्तेः, इति
यत्किंचिदैक्यं । इति यथावार्तिकमेव । अधिकरणं प्रसङ्गते ।
पूर्वमर्थवादवादे न्युत्तरं परत्र परशब्दप्रयोगेण प्रवृत्ति-
निमित्तं अर्थवादप्रमाणप्रतिपादनवदत्ताऽमिहितम् ।
इदानीं पुनरधिकरणोक्तगुणविधिप्रतिरोधिकायं वादप्रति-
पादनप्रसङ्गनामिधीयते । अत्रार्थं पूर्वपक्षोऽभिधीयते ।
‘वज्रमानः प्रसङ्गः’ इति सामानाधिकरण्यं तावन्न
प्रतीयते । न चेतनामर्थवत्त्वेनोपपत्तेः, अस्मिन्नादिपदवत्
प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । नाप्यर्थवादत्वेन, नहि प्रवृत्ति-
निमित्तं विना परत्र परशब्दः आस्तात् प्रमुच्यते । नापि
गुणयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम्, वज्रमानशब्दस्य गुणाननिधाय-
कत्वात् । न च गुणाननिधानेऽपि अभिगच्छत्येव माग्यते
गौणत्वमिति वाच्यम् । सर्वगौणशब्दानामेव गौणत्वस्य
एतदधिकरणगुणवत्त्वात् । अतः सामानाधिकरण्योपपत्तये
अन्यतरस्य कार्यत्वस्यापारम्भं शक्यम् । अत्र ‘मुच्यं
या पूर्वोदाहृतोऽस्मत्’ (१।२।१।८।२३) इति ग्राथेन
‘यो होता होऽप्युच्यते’ इतिवत् वज्रमानशब्दस्य मुख्य-
त्वात् अनुपपन्नविरोधित्वाच्च स्वायत्तत्वात्, प्रसरणशब्दस्य
जगत्त्वत्वात् विरोधाच्च कार्यत्वस्यापारम्भम् । तथा सति
अर्थवत्त्वात् प्रवृत्तिविद्योपपत्त्याच्च वज्रमानादधिकृत्यार्थं
वज्रमानो विधीयते एव, होतृवाच्युदाहारे । न चैवं सति
लक्ष्यजनकत्वकार्योच्छेदप्रसङ्गः, सर्वसादिप्रतिपक्षप्रसङ्ग-
त्वेन वज्रमानकार्योपपत्तेः । इत्येवं प्रमे, अभिधीयते ।
प्रमेदेवे यदि प्रसरणार्थं वज्रमानविधिपपद्यते । न
चापि उपपत्तेः, वज्रमानगणनकार्योपपत्त्यात् । नापि
उपपत्तिप्रतिपक्षप्रसङ्गे वज्रमानकार्यविरोध इति
वाच्यम् । ‘एकानां फेनं प्रसरं प्रसरति’ ‘एककार्थं
सर्वद्वन्द्वं करोति’ इति प्रसङ्गकप्रत्ययोः आहवनीये
प्रशेषभूतेः वज्रमानस्य आहवनीये प्रशेषे सति वज्रमान-
वर्गेणैव सर्ववत्त्वम् । किंच ‘वज्रमानः प्रसङ्गः’

एकचरणं प्रकृत्य भूयते 'सृष्टीरपदधाति' इति । अत्र यद्यपि 'उपदधाति' इत्युपधाने विधिः भवति, तथापि सम्प्रेष्टकापेक्षत्वरूपेणैव च यन्नाद्येवलाभत्वात् सृष्टि-पदार्थैकत्वतो विधिः सृष्टिपदेन च 'तद्वत्तादात्म्यपक्षान्नो मन्त्रः' (पा० ४।१।१२५) इत्यनुशासनात् सृष्टिपद-सम्प्रयोगपक्षे इष्टका उच्यते । न च तस्मात् मन्त्र संकथान् प्राह सृष्टिपदकाव्ययेन प्रसिद्धिरिति, तदस्य प्रातावास्तवियेनो नितोपगीतृत्वमभिविधिरैवप्रसिद्धिः पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तु न चेत्तत् संयमि, तथा सति इष्टको-पगानमात्रेहोक्तं सृष्टिपदवन्मन्त्रविधाने लिङ्प्रकरण-निमित्तोक्त्याना मुद्रिरदरहिताना मन्त्रागामानर्थक्यपक्ष-ज्ञात् । न च गत्यन्तर गति, बहुवो हि मन्त्राः सृष्टिपद-यन्तः एव भूयन्ते, तन्मन्त्रेषामपि पदन्तर्गतत्वात् सृष्टि-पददेन सृष्ट्यसृष्टिपदवन्मन्त्रोपयेष्टकमुपादेन अर्थ-यान्त्रेयैवोच्यते । इत्येते त्रैयं लोकेऽपि शास्त्रगम्यत्वेन आशागमादहमामस्य शास्त्रगम्य इति भूतिः ।

तदेतत् यथाभाषमिवरणं चार्तिरूपरपादा ननु-मन्यते । विप्रेकदेमो हि व्यर्थपादो भवति । न चात्र विधिः कश्चित् संनिहितोऽस्ति । प्रकृतचरणविधेरपि अनेकव्यवहारमप्यपेक्षितेन अन्य तदेकदेशादात्मत्वात् । तेनोपधानमेवम विधीयते । सृष्टिपदेन च सृष्ट्यसृष्टिपद-सम्प्रयोगपक्षेष्टकाप्रतिपादनं तु स्तुत्यर्थं प्रयत्नविद्याविष- 'उर मया उर मयस्य' इति मन्त्रादीनम् । न च यथावर्थाहितोपधानं न विधीयते इति शङ्क्यम् । आद्ये तस्य प्रागेव श्रीमद्वेदेन मन्त्रविधिना उद्दिष्टात् । न च त्रिनापि विधिरा प्रसिध्वा किं निमित्तेति वाच्यम् । यतो विधाने सति आभ्युपगमेनैवैकित्येन अभ्युपगमं कथयितुमशिक्षेः । तदुक्तम् 'प्राप्नुवन्त्यपि वक्तव्या पुनरेवेतिहा क्रिय । आचक्येयसमाख्याने तयादि अनिचरते ॥' (पा० पू० २६४) । अन्यथा विचार मिया नाभिहितम् । तदुक्तं ह्ये 'युमा' इति ।

तथा 'प्रागमृत उपदधाति' 'अङ्गनीरपदधाति' इति । अत्रापि पूर्ववत् इष्टकाचनमेव प्रकृत्य भूयते 'प्रागमृत उपदधाति' इति । तत्र क्रिय विविक्तार्थ-वाद इति संशयते । तत्र पूर्वाशी मन्यते, 'सृष्टीरप-

दधाति' इत्यत्र सृष्टिपदवन्मन्त्राणां बहुत्वात् तन्मन्त्र-वर्तिनमसृष्टिपदवतामपि भवतु स्तुत्यर्थमुपादानम्, इदं तु एकमेव मन्त्रस्य स्तुत्यर्थमुपादानं इति पूर्वोक्तं पूर्ववत्प्रमाणेन मन्त्रस्यस्तुतिविधानमेव इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु पूर्वपक्षेव । तत्र लिङ्प्रकरणविधितोयाना बहुता मन्त्रागामानर्थक्यपक्षज्ञात् न गुणविधित्वम्, किन्तु सृष्टिपददेन एकदेशसंनिधनाऽपि सृष्टितत्त्वमुदाहरणमेव-मेव समुदायितुं शास्त्रमन्त्रद्वयमुपायनेः पूर्ववदर्थपादव-मेव इति । तदेतदपि चार्तिरूपरपादा ननुमन्यते । संनिधित्वविषयमात्रेणार्थादात्मत्वाभावादिव । तेनात्रापि उप-चाचनमेव विधीयते, मन्त्रोक्तं प्रयत्नमात्रेण भर्तृकादाय-मेवेति ।

इदं लिङ् वक्तव्यम्— 'सृष्टीरपदधाति' 'प्राग-मृत उपदधाति' इत्युदाहरणद्वयेऽपि सृष्टिसमुदायमुपा-यनेन समुदायिणीसंनिधितोयाना सृष्टिपदवन्मन्त्रद्वय-भूयस्त्वभावेन समुदायितुं प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं, कश्चित् विशेषोऽस्ति इति विचार्यवन्मन्त्रमेवेति । अत्रोच्यते । गौणो हि मन्त्रः परन्तु वर्तितुं यत्नश्चरति, स एव गुण-सम्पन्नो विधितम् । 'सृष्टीः' इति नाम बहुवचन-लोकादेव समुदायोऽवगम्यते, एकदेशात्तत्त्वविद्यापक्षेदेन समुदायापक्षानामेव विद्यबहुताविष्टकवायोगात् । अत्रो-क्तं नार्थात्तरे वर्तितुं नयित. समुदाये निमित्तम्, किन्तु समुदायगतं सृष्टीना शब्दवमेव । तत्र यथा केवलसृष्टि-समुदाये समर्पित, तथा सृष्ट्यसृष्टिसमुदायेऽप्येति । तेन तत्पदवत्तामन्त्रेया च समुदायगतं बहुवचनं चकिं समुदाया-स्तरे गृह्यो निमित्तमिति । बहुवचनं वाच 'सृष्टी' इति समुदायस्येकत्वेऽपि समुदायागतसृष्ट्यसृष्टिसमुदाय-बहुत्वापेक्षया, यथा दक्षपूषेपावचकयोः समुदायविधाना-ऽपि तदन्तर्गतसमुदायव्यपेक्षया 'दक्षपूषेपावचका यवेत' इति द्विवचनान्तरम् । 'अष्टमृत उपदधाति' इत्यत्र (बहु-वचनं) तु प्राक्प्रयत्नस्यैवत्वात् एकस्मिन् बहुवचना-नुपपत्त्या स्वसमवेतं समुदायं स्मर्यति, स च समुदायः प्राक्प्रयत्नप्राप्तसमुदायिषु अविराटः इति समुदायमेव निमित्तोक्त्यैव समुदायितुं प्रवर्तते, इति प्रवृत्तिनिमित्त-मेवेतिोदहरणप्रमाणार्थंनयति । अथ च प्रागमृ-

० नतश्चायचने तेषामित्यर्थे श्रुजते । ५।१।१२।

२७ ॥ भजन् कोदित्तत्वात् भज्याविषयस्य च उज्ज्वल-
शरणाभ्यासात् वाक्यवत्पदद्वन्द्वशब्देति तद्वद्वान्ममन्त्य-
गमिनात् 'तत्तश्च' इति च भज्यादीनामपि चोविच-
भक्षविशेषणत्वेन एकवचनतायां नोक्तव्यत्वात् तत्रैव
निर्देशः । या. ५।१।१२५.

० तत्तत्तद्वेऽपि च भज्याभ्यासात्, नानन्तर्यम् ।
या. ५।१।१२६. १२८५.

॥ 'तत्राचोविचमप्राप्तं चोदितामिधानात्'
(अर्थाभिधानं ५।१।१६१६) इत्यनेन न्यायेन
'तत्तत्तद्वे' इत्यादीनामपि चोदितव्यविशेषणीभूतवृद्ध-
समिधानात् भज्याभ्यासात् भज्याभ्यासः । तु. ६. ११२५।
न्यायस्य स्मादाभावं — दर्शपूर्णमासयोः 'देवस्य
स्वा' इत्यादी निर्धारमन्ते सर्वमानाः सविमधिपूर्वपक्षदाः
किं कर्मसमयेष्टार्याभिधानमन्तः तस्य विष्कृती ऊहित्वाः,
अपरा न इति संदेहे पूर्वपक्षत्वेन निष्पद्ये प्राप्ति
सिद्धान्तमपरायैः स्मृष्टोऽयम् । तत्र दर्शपूर्णमासयोः
सविमधिवेवताक मन्तं अचोदितं न चोदिनम्, समस्तम्
भगवत्, मन्ते चोदितस्य कर्मस्य कामिधानात् । कर्म-
समयेतो हि मन्तः कर्मसमयेनैवैषाभिधानम् ।
सर्वातो च सविमधिरादाः न तादृशः इति । के.

॥ तत्रान्यान्त्यिनो वृणीरत् । १।२।१४।१४३॥

'सत्राबुद्धवत्पुत्रशमनीयेन चोदिष्टोमेन वहस्य-
वधियेन परेत्' इति विहितं तत्र उद्वेगनीये सोमे
समयेभ्यः अन्यान् कतिपयः इष्टीन् वृणीत । एक-
वचनान्न परार्थं यत्तः तत्र ये केऽपि कतिपयो वरीतव्याः
न अधिकतः नियमः । इदं अन्तर्गर्भणी अधिकतम् ।
विज्ञानः उक्तः । के.

॥ तत्रार्थान् कर्तृपरिमाणं स्वावनिबन्धो-
ऽविशेषात् । ३।७।१६।१६॥

समरुपायं जनिवः परिकेतव्य इत्युक्तम् । ते
क्षी परिकेतव्य इति विचारे पूर्वपक्षमाह । ह्यो-
त्तरादित्यत्र कर्म अन्येन कर्तृत्वं इति सिद्धे सति इति
व्यवहारायः । सार्थात् कर्तृपरिमाणान्न कर्तृणां परिमाणं
संज्ञा निबोधः स्यात् । किञ्च अविशेषात् संज्ञाविशेषस्य

अनुकूलत्वं अनियमः स्यात् न कश्चित्तन नियमः । द्वौ
वा एक एव वा परिकेतव्यः इति । अत्र 'सोमनाथी'-
तत्र कर्मन्तरकृत्येव सति यावद्विद्वेष प्रयोगकार्यं निर्वर्धेत
तत्र व्यवहृतः इति कार्यतः कर्तृणां परिमाणं स्यात्, न तु
एतावन्तः इति नियमः, विशेषान्नमात् इति । अत्र
कुतूहलम् — तत्र कर्मन्तरकृत्येवो सिद्धे सति, अपरान्
हविर्वैभवाऽन्तरवदुत्पन्नान् कर्तृदंष्ट्रा, विशेषस्य
जनयमानात् । इत्येकः पूर्वपक्षः । अथ द्वितीया पक्षा-
अविशेषादनियमः स्यात् । एकस्यैव कर्मन्तरस्य समावेशो-
ऽपि परिकृत्यविशिष्टः एकमेव कर्मन्तरमिति ।

अपिवा श्रुतिवेदात् प्रविनामवेयं स्यात् । २५ ॥
पूर्वपक्षनिर्गतार्थः अविशेषः । अविनामः भूति-
वेदात् नामवेदेदात् प्रविनामवेयं कतिपयः स्यात् ।
नामवेयं नामवेयं प्रति प्रविनामवेयम् । दासनि नामवेयानि
तावन्तो वरीकण्या तत्रैव यागे यथावत् । तत्र सर्वाणि
नामवेयानि तावद्विषया, यान् पुत्रोऽप्युर्विभवति,
प्रतिप्रत्यक्षा मरिचं ज्ञोति, नेष्टा वर्त्तमानमुदाहरति,
उद्वेगा वमस्तनुवति, प्रसोदा प्रसीति, वृद्धो-
दासनि, प्रतिहन्ती प्रतिहृति, सुवृत्तायः सुप्रदग्माह,
होता प्रावरतुषाकमुत्तुवे, येषावत् । प्रेषति धानुनाह,
अन्तावाको वसति, प्रावस्तुह ज्ञावस्तोमीयामगाह ।
एवं वृद्धा वृद्धाभ्युद्वी योता अतीव्रः उद्वेगः ।
एवं वृद्धा नामवेयानि । तेन वृद्धा कतिपयः सोमे
कतिपयाः । अतिहोये एक, दर्शपूर्णमासयोः कतिपयः,
चातुर्वर्ष्येषु पञ्च इत्यदि । तथा च अविनामो परणे
नियमोऽस्ति ।

एकस्य कर्मवेदादिति चेत् । २३ ॥

ननु एक एव अन्तः परिकेतव्यः । अन्तर्गर्भानाम-
वेदेदेदात् हविर्विषयकः अन्तर्गर्भः इत्यादीनां कर्मणां
वेदात् उद्वेगवत् । तथा च एकस्यापि कर्मवेदेन नि-
नामवेयानां एक एव परिकेतव्यः इति चेत् ।

नोत्तरी पुराणम् । २५ ॥

पूर्वपक्षोक्तवृद्धाभिधानात् सिद्धान्तमस्ति । न
एकस्य अनेकनामवेयसंज्ञकः । तु. ६. उ. १. उ. १. १. १.
विधौ एव हि यस्मात् पुराणान् कर्तुं अत्रात्रो रोष

इत्यादीनि नामधेयानि भवन्ति । उत्पत्तिविधायि
तापि । दससौकस्य कर्मभेदनिमित्तानि तानि । तस्मात्
वर्गानुसारैव षोडश कृत्वित्तः नरीतव्यः । इति
विद्वान्तः ।

अथ सुधा— न आध्वर्यवादिर्कर्मभेदनिमित्तः
अप्यप्यादि संशयभेदः, यस्मात् तन्मनो कर्तृस्पर्शानाये
वारे अतो संशयभेद आस्तात्, इति सूत्रार्थः । इति ।

पुनश्च सुधा— एकस्य पुन पुनर्वर्णायोगोऽपि
'कृत्विजो हृणीते' इत्येक वारणोपत्तिविधिवेन वरण
मैशमात्तात् एकसिद्ध वरणे अध्वर्यवादिवाक्यविहितानां
वरणीयानां समुच्चयमौगात्, 'कृत्विजः' इति बहुत्वका
व उदेरपविशोक्तत्वेन अविवक्षितत्वात्, परिक्रया-
न्यपाऽनुपपत्त्या च कृत्विकप्रसङ्गे समुच्चयसुबहुत्ववत्
अशातोदेरपविशोक्तत्वाभावात् अप्यप्यतिशयनामा भिन्-
नपुंसकसमर्पकानेन एकस्य कृत्वित्त्वं सम्यग्निमित्तत्वात्
मित्रपुंसकसमर्पकत्वाभावे वा वाक्यवर्तमान्य एकस्य बहु-
द्वरा भविष्यति इत्याद्याह्वाः कृत्वित्त्वाक्येन वर्तमान
विधौ कृत्विकसमर्पकत्वापत्तेः, कृत्विकमिश्रित्वरणाविधि-
प्रसङ्गेन अप्यप्यतिशयनामयैवप्रसङ्गात् अप्यप्यादि-
वाक्यानामेव वरणीयसिधिविधानावगतेः, तत्र च अप्यप्यति-
शयनामः कर्मभेदनिमित्तत्वेऽपि आध्वर्यवादिर्कर्मकृत्ववेन
परीतमस्य उपपत्तिवचनविहितस्य होमादिजन्यकृतया
वरीतत्वेन वाक्यान्तरविष्टस्य वाक्यमिदं कस्यांभवात् अन्यो-
न्यमैरप्येवैव सप्तम्यप्यप्यसंभवात् न तत्रैव सप्तम्येव
एवेन वरणेन अनेककर्मकत्वेन म्रियमानः, पुनश्च,
यज्ञमार्गेन आत्मना संवत्सु । ततश्च समुच्चययोगादपि
वरणादि मिथार्थ इति परिहृतम् । इति । कं

तत्रार्थात् प्रतिपद्यन्तम् । ३१५।१६।४२ ॥

'उपहृतं उपहृतस्य' इति मन्त्रे होतृसहोदयस्य,
महानुपहृतस्य, यवधान उपहृतस्य इत्यादिरूपेण यत्रेण
अनुशासनं कर्तव्यम् । अनुशासनं नाम संमतिवाचकम् ।
एव तत्र अनुशासने वृत्ते प्रतिपद्यन्तं देवम् । वत्तु त्र्यर्थात्
अर्थावधारणं 'उपहृतम्' इति च ज्ञेयं स्यात् । अप्यर्थात्
होतरी 'होतृप्राप्तवत्' इति याचिते, होतृ अप्यर्थात् प्रति
'उपहृतः' इति प्रतिपद्यन्तं सूत्रम् । एव सर्वं । के.

तत्रार्थेऽप्याह वाचककृत्विः स्यात् ।
३०६।२१।७८ ॥

अर्हणे तत्र कृत्वित्त्वं वाचका सोमोपावरणे कर्तव्ये
सति अर्थात् अन्येनायेन वाचका विना प्रथमं उपा-
वरणानुपपत्त्या वाचककृत्विः अर्हत्वात्स वाचक,
वक्षस्य प्रकृतिः प्रकृत्यन उपादनं स्यात् । तस्मात्
अर्हत्वात्प्रकारार्थं प्रत्यहं मित्र वाचक उपादयितव्यम् ।
इति विद्वान्तः । उपावरणं नाम सोमाद्यन्तां स्वाधिकारं
सोमात् नियतञ्चिन् सोमस्य निम्नश्च प्रहणम् । के.

उद्योत्यतिरिचमेषा स्यात् । ४१।१६।४२ ॥
इतिपूर्वमाद्यो, 'चतुर्बुद्धा यज्ञाति, भद्राणामृतं'
इति श्रुत्वा । तत्र विचारः । तत्र पूर्वोपपत्तिके आग्ने-
या उद्योति, (विधान) 'चतुर्बुद्धा' इत्यादिना हृता
ता अविवचना स्यात् । औदेवं औदमृतं सोमपन्नाम्
प्रधानानुशासनायैव स्यात् । प्रधानायैवेव अनुशासनायैव
वा इति विशेषो नोक्तः । तस्मादनुशासनायैव । इति
पूर्वः पक्षः ।

तत्र औदेवमनुयातप्रतिपेद्यायम् । ४३ ॥
विद्वान्तवति । नोमयमुन्माद्ये, किन्तु औदे-
प्रधानायैव, औपमृतं च प्रधानानुशासनायैव । तत्र
औदेवोपमृतयोर्मध्ये औदेव औदेवमनुयातप्रतिपे-
द्यायम्' इति वचनं अनुशासनाप्रतिपेद्यायै प्रधानं
संकीर्तयति । 'चतुर्बुद्धा यज्ञाति' इति उपादयमान
औदेवम् 'किं मया कर्तव्यम्' इत्यमिश्रमिति । प्रधाना-
न्योत्पद्यमाना एव इत्यादिगणितानि । तयोः भूतेन
वाक्येन वचने द्वयोरेपि परस्परनिमित्तमात् अन्वयः पक्षः
एव नास्ति । यत्र चैत् प्रतिपेद्यायैव प्रतिपेद्यायै वचनं,
न ह्य उपादयमानं वचनं प्रतिपेद्यायै । तस्मात् औदे-
प्रधानायैवेव । उदा। यत्र औदेवम् । और्गुणम्
व्यादिर्दिश्यते ।

औपमृतं नयेति चेत् । ४४ ॥
इतिपूर्वमाद्यो औदेवमनुयातप्रतिपेद्यायैव प्रधानायैवेव
उपादयमानं । यत्र औदेव प्रधानायैवेव तथा औप-
मृतं अनुशासनायैवेव स्यात् । पदुपमृतं यज्ञाति, अनु-
शासनायैव । इत्यस्य प्रधानायैवेव स्यात् । अत्रापि

अर्थात् प्रयानमतिषेधः स्यात् । तस्मात् औपम्यं नोभयार्थम् । इति चेत् । उपमूनि भवं औपम्यतम् ।

स्याञ्जुहृप्रतिपेयाभित्तागुपादः । ४५ ॥

विद्वान्ती आह । स्यात् औपम्यं प्रपाबानुवाजो-
मयाभयेव । 'यतुपभूति पृच्छति, अनुपायेष्यतम्' इति
द्व नितानुवादः । जुहृप्रतिपेयात् । उभयस्मिन् औपम्ये
कीदृशे च उभयार्थे प्रप्ते, औदयम् 'प्रयामेव्यतम्'
इत्यनेन अनुपायेष्य अर्थात् प्रतिपिदम्, नौपम्यम् ।
तदा औपम्यस्य 'प्रयानुवाजोभयतम्' इति वाक्या-
न्तरेण उभयार्थेतायां तावाम् 'अनुपायेष्यतम्' इति
अनुपायार्थेनापननं निव्यानुवाजो भवितुमर्हति, न शक्नोति
प्रयाबायेता प्रतिपेव्यम् । जुहृप्रत्येन सुते उपपत्त्या
जोदयावद् गृह्यते । तस्य अनुपायेष्यः सक्षणात् अर्थात्
प्रतिपेयः । तस्मादौपम्यमयार्थम् । के.

■ तत्रैक्यमयज्ञाज्ञभूतमर्थस्य शुभभूतत्वात् ।
४।१५।११ ॥

'अग्नीषोमीयं पञ्चमालम्बो' इति पञ्चमालम्बो
विहितः । तत्र कृते वाक्ये एव पञ्चो न क्व एकत्वं
भूतम्, तत् अपाहाइभूतं गच्छस्य आचम्यगच्छिनस्य अज-
भूतं न भवति । अविश्वितमिन्नर्थः । अर्थस्य प्रकृत्य-
र्थस्य पदोः आलम्बनगुणभूतत्वात् एकत्वस्य च पदपङ्क-
त्वात्, एकात् । अलम्बनस्य अलम्बोपलक्षितस्य पदस्य
या अत्रम् । अतो न विवक्षितम् । तस्मात् द्वौ वद्वो
या पदस्य आलम्बनस्यः इति पूर्वः पक्षः ।

पक्षयुतिरव्याप्य । १२ ॥

पूर्वपक्षे हेतुतत्परं नृपम् । 'यदि लोभमपहरेतुः
एषा गां इतिहा दद्यात्' इत्यत्र यदि प्रत्ययोक्तमेकत्वं
विधितं स्यात्, तदा 'एकात्' इति विशेषणं व्यर्थं
स्यात् । तेन ज्ञाप्यते प्रत्ययैकमेवम् अविश्वितमिति ।
अतः 'पञ्चम्' इत्यत्र प्रत्ययोक्तमेकत्वं अविश्वित-
मिति । एका इति भुक्तिः विशेषणान्दः यस्य सः
'गाम्' इति शब्दः । तस्य आशयः एकभूतिपत्त्यम् ।
'दियाः पुंत्वं' (५० ६।११४) इति पुंश्रवणः ।
'एकां काम्' इत्यत्र एकभूतिवत्त्वं विद्यमानत्वात् गृह्यते
य पदभावात् एकत्वमविश्वितमिति भावः । 'अभुत

मौ. खे. २५१

त्वात्' इति कुह्लन्वादे तु यथा 'एको गाम्' इत्यत्र
एकमिति विशेषणं भूतं तथा पदमित्यत्र न भूतं इति
प्रत्ययोक्तमेकत्वं अविश्वितमिन्नर्थः ।

प्रतीयत इति चेत् । १३ ॥

विद्वान्ती चहुते । 'गामानय' इत्युक्ते यथा
एकैव गौगनीयते गामिति प्रत्ययेन हि एकत्वं प्रतीयते
इति । तथा 'पञ्चम्' इत्यत्रापि एकत्वं प्रतीयते,
प्रतीयमानत्वाच्च विश्वितमिति मतमिति चेत् ।

नाशब्दं वदन्मागत्यात् पूर्ववत् । १४ ॥

पूर्वपक्षी उच्यते । नागौ आश्रिताः । एकत्वस्य
प्रतीयमानत्वेऽपि अक्षय्येकत्वात् । नागिन तावदेव
प्रतिपत्त्यः शब्दो वक्ष्यते तत् एकत्वमक्षय्यम् । यत्र
तावत्त्वम्, स शब्दार्थः सशब्दो नमः । न चेदनेकात्वं
सशब्दं किन्तु अशब्दम् । तद्वत्प्रमाणत्वात् सः शब्दः
न्यायेतः प्रमाणं यस्य तादृशत्वात् । स शब्दार्थो विवक्षितो
भवति यो न्यायोपेतशब्दप्रमाणकः । एतत्त्वं च न त्वम् ।
तुर्वत् यथा लोके 'पूर्वो ज्ञाति' इत्युक्ते अपरोऽपि
कश्चित् चाकपीति प्रतीयते । प्रतीयमानोऽपि न नागौ
अपरो विश्वितो गच्छति । एवं 'पञ्चम्' इत्यत्र प्रतीय-
मानगामि एकत्वं न शब्दत्वात्पदेविवधः इति प्रतीयमानमपि
न विश्वितम् । अशब्दं इत्यत्र अशब्दं इति सुवैविध्यं
पाठः । अयेषु न निश्चयः । शब्दस्य विषयः शब्दम्,
न शब्दं अशब्दमिति तु समाप्तः ।

शब्दवत्त्वपक्षेऽप्येत, वदामि हि वद् वदयते
तस्य ज्ञानं, यथाऽन्येषाम् । १५ ॥

'अग्नीषोमीयं पञ्चम्' इत्यत्र यथाऽन्यविश्वितमिति
सूत्रे पूर्वपक्षे कृते विद्वान्त्वमिति । तद्वत् । पूर्वपक्ष-
स्याहल्लस्यः । शब्दोऽन्यसि प्रतिपादकः इति शब्दवत् ।
तद्वत्प्रत्यये प्रतीयते । एतत्त्वं पक्षी शब्दवत् उपलभ्यते
शब्देन प्रतीयते । हि यस्यात् तद्वत्प्रमाणं एकत्वमन्यस्य
पञ्चस्य आशये कृति तत् एकत्वं दृश्यते 'पञ्चमानय'
इत्यत्र । 'पञ्च आशय' इत्यत्र तु एकत्वमन्यस्य एतत्त्वं
न दृश्यते । तस्मात् तस्य एकत्वस्य ज्ञानं एकत्वमन्य-
मन्यत्वं भवत्येव । यथा अन्येषां पञ्चमानम् । 'अश-
मानय' इत्युक्ते अशः प्रतीयते न गोर्वा उग्रो पा ।

‘गामनय’ इत्युक्ते गौः प्रतीकतो नाको नोष्ठं कृपादि । एकवचनशून्या एकानं पक्षो धूपते, वाचयेन तु तत् पक्षे विधीयते इति न भ्रूयात् वाक्यपञ्चो विरोधाभावात् । तस्मात् विपरिधितमेकवचम् । तस्मात् आशीर्वादीषः पञ्चः एक एवात्म्यभ्यः ।

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् । १६ ॥

• विद्वान्ते हेतुस्वरूपे गृह्यम् । चकारः हेतुस्वरूपमु-
पपाशेः । यद्वा ज्ञानेन एकलोचनभ्यः एकवचनवच-
सापका, तद्वच्च लिङ्गदर्शनमपि एकत्वविधत्तापकम् ।
तथाहि ‘कर्णा दाम्नाः, अरतिमा शैद्यः, नमोऽर्याः
पाज्याः, वेपामैदमात्रो द्यमः’ इति । कर्णाः
छिन्नकर्णाः पशवः साम्या यमदेवताकाः । अरतिनाः
नर्पयुक्ताः पशवः शरदेवताकाः । नमोऽर्याः मीलकर्णाः
पशवः पर्वन्वदेवताकाः । वेपामुक्तानां पशूनां द्यमः
हेतुमात्रः हेतुमिदंकाको भवति । एवमेवे दश पशवाः
अश्वमेधे विधीयन्ते । अत्र कर्णाः अरतिमाः इत्यादि-
ननुचनं विन्ययैवशक्ति मति निरक्षितं भवेत्, तदेव
हेतुमात्रस्य दशमत्वं सिद्धेच्छान्ता । तथा च यथा तत्र
त्रिय विवक्षितम्, तथा अशीर्वादीषोऽपि एकत्वं
विपरिधिमिति मन्त्रि लिङ्गदर्शने सापकम् ।

नया च लिङ्गम् । १७ ॥

• यथा ‘आशीर्वादीषं पञ्चम्’ इत्यत्र एकत्व विव-
क्षितम्, तथा ‘वहन्ते प्रातःप्रातः कृष्णश्रीशामानये,
श्रीषो माधविते हिङ्गमैत्र्यम्, शरपयपक्षे श्वेता बाई-
मयाम्’ इत्युक्त्वा ‘गर्भेभ्यो भवन्ति’ इत्युक्तम् ।
गर्भैश्च शीर्षा गुणः । तथा च शीर्षवर्णं लिङ्गं एकत्व-
वत् विरक्षितं भवति । एवम् ‘अश्व ऊरयो शीर्ष-
मैधः पुष्पा, वै प्राजापत्याः उष्य’ ‘मुष्कय गन्धिः’
इति मुष्करूपं पुष्पकयं दर्शयन्त्या पुंस्त्वं विवक्षितम् ।
एवं एकत्वविधत्ता श्रीर्षं पुंस्त्वं च दृष्टव्यवत् लिङ्ग-
दर्शनमेव । चे.

• ‘तत्रैकवचनमाह मन्त्रस्य गुणभूतत्वात्’ इत्यधि-
पक्षणे पदवेकवच्य विधत्ता व्यन्ध्यापविधते । पञ्चेकत्व-
पिङ्गणम् । कु. ३।१।१।१५. ० त्वैकन ० । न च
विनिर्दिष्टमपि विपरिधये इति वचने ‘तत्रैकवचनमाह-

भूतम्’ इति । या. १।४।१३ प्र. ३० । द्रव्यविशेषणान्
विपरिधेयान् वचते । १।१।१३।१७ प्र. ५५९.

• तत्र सत्त्वप्रभियोगादिशेषान् भ्यात् । (१।१।
८।२७) । ये प्राज्ञस्वाः शिवाः वेपा प्रतिपत्तिर्वेदीयतां
(चन्दे) नेतव्येति । अनेकमतिवचनमाह दिदोप-
चयुष्टयमहात् । न च नियामकाभावाः ‘तत्र’ इति-
न्यायेन अभियोगानभियोगयोः (यतमानाय-प्रवत-
मानयोः) एव नियामकत्वात् । जी. १।१।४।९
प्र. ५९.

• तत्र दानं विभागेन प्रदानानां धृपन्त्यात् ।
१०।१।१२।५० ॥

अनेनिशेमे द्वादशापि कृष्णतर्पणा यानो दक्षिणा
दत्तव्याः । तत्र यद्ये विभागेन दानं क्त्वा यव-
मानेन दक्षिणा विभाग्यं पौष्ट्यव्यं कृत्वाग्नेये दक्षिणा ।
अतः विभागे न दत्तव्यः कृत्वाग्नेयेन दत्तं मागेन संलब्धः
कर्मम् । प्रयोजने वेपको प्रदानः प्रतिमहीतारः कृत्वाग्नेये ।
वेपा धृषन्त्यात् यनमपि धृषन्त्यात् यनमपि विभाग्यं
कर्मम् । तस्मात् दक्षिणा विभाग्यं दत्तव्या ।

परिक्रमाच्च लोकम् । ५१ ॥

विद्वान्ते हेतुस्वरूपाह । परिक्रमाच्च विभाग्यं दान-
म्यम् । परिक्रमाच्च दानं न चयमेवायम् । परिक्रमाच्च य
मर्गा मृतेव तद् पवित्तम्यम् । लोकम् । यथा लोकं
पञ्चकृष्णवर्णित्वो दरीयते, एव काष्ठवत्वात् स्वस्तिना वत्
पणते, तेषां स्वामी विभाग्यं निर्दिष्टाति इदं धृपन्त्यम्,
इदं धृपन्त्यम् । तस्मात् यन्मतेन हयं विनयव दक्षिणा
दत्तव्या, न तु पारिदा । इति विद्वान्ताः ।

विभाग्यं चापि दर्शयति । ५२ ॥

विद्वान्ते अने हेतुमाह । अपिच विभाग्यं दर्शयति
अनेः— ‘हयो यो निगवेरा निगजत्’ इति विभाग्य-
ग्रन्थानत् पठने । किञ्च ‘कृष्णजिनेन विभाग्यं
दक्षिणा दत्तव्ये’ ‘अश्वोऽग्नेये दत्तव्ये’ ‘अग्नेये दक्षिणा’
‘प्रत्येग्यो दक्षिणा’ ‘होने दक्षिणा’ ‘मृते दक्षिणा’
‘इविपिना आशीर्वादीषोऽपि पुंस्त्वं दत्तव्ये’ ‘अन्त-
वत्ति आशीर्वादीषो यथावत् प्रयोजनेनो दत्तव्ये’

इति । तस्मात् स्वयं निगम्य यजमानेन दातव्यम्, न परिषदा । इति सिद्धान्तः । के.

■ तत्र प्रतिहोमो न विपरीतः, यथा पूर्वेषाम् ।
६।५।१।४०॥

प्रतिहोमे कुतश्चित् कारणात् दीक्षाकालबुद्धौ अग्नि-
होमहोमाकरणमपि मन्वीय इति पूर्वविकल्पे उक्तम् ।
यावत् होमकालानामकरणस्य बुद्धिः तावत् परिश्रम्याय
दीक्षाविशेषानन्तरं होमकरणे प्रगे व्यतिरिक्तः होमाः
प्रतिहोमा नाम कर्तव्या न वा इति विचारे उच्यते । तत्र
दीक्षाकाले ढङ्क्यमाने प्रतिहोमो न विद्यते, यविहोमाः
■ कर्तव्याः इत्यर्थः । यथा पूर्वेषां दीक्षाकालानामग्नि-
पिदानां होमानां प्रतिहोमा न मन्वीय इति सिद्धिर्यात्
तथा दीक्षाकालमपि अङ्क्यमानां होमानां प्रतिहोमा न
मन्वीय । कर्तव्यं अङ्क्या तावत्प्रमाणार्थं पुनः जगत् ।
दीक्षाकाले तु अकर्तव्या एव होमाः । तस्मात् सेवा
कर्तव्यता नास्त्येव इति सिद्धान्तः ।

कालप्राधान्यात् । ४१ ॥

प्रतिहोमे अवस्थापानुत्पन्नकालीनानामग्निहोमना-
मवा प्रतिहोमा न मन्वीय तथा अवस्थानुत्पन्नकालीनाना-
मपि प्रतिहोमा न मन्वीय इति सिद्धान्ते युक्तान्तरमाह ।
'तय ह्येति, प्राकट्टेति' इति निश्चितस्य कालस्य
प्राधान्यात् जीवहोमसि भावमानकालानिर्दिष्टे काले
नाविचारः, एवमत्र भूमौ कार्येऽपि दीक्षाकालं मनवि-
चारः । तस्मात् दीक्षाबुद्धिकालीनानामपि होमानां न
प्रतिहोमाः इति । के.

■ 'तत्र प्रयोगव्यवहृत्यान्तर्दिष्टेषु सत्त्वपि ।
प्रयोगान् परस्मान्ते सन्ति चाऽप्यप्रयोगाः ॥
साक्षात्प्रेषार्थसंवाधिनोत्समाश्रय दातव्यः । शोभ्यते
इति विज्ञानमन्वयज्यतिरेकजम् ॥' इत्यनेन
न्यायेन अवयवपरिचयानामपि चोक्तत्वेन चोक्त-
वन्निष्ठा न्यसीयते । सु. ४. १६४.

■ तत्र विप्रतिषेधाद् विकल्पः स्थान ।
६।५।१।४१ ॥

'यदि उद्गाताऽपच्छिद्येत अदक्षितो यत्नः संसाध्यः ।
अथान् आहूतः, तमे चरुं दद्यात् चरुं पूर्णसिन् दद्यात्

स्यात् । यदि प्रतिहोमाऽपच्छिद्येत, सर्वस्य दद्यात्' इति ।
यदि उद्गाताः अशुक्लाश्च अशुक्लेभ्यः स्यात् तदा प्रवृत्तो
यत्नः दक्षिणहानिरहित एव समापनीयः । पुनश्च सद्यः
तमेव यत्नं कुर्वन्, तत्त च वा दक्षिणा द्वादशस्यस्य
दातव्या । अथ यदि प्रतिहोमा प्रवृत्तोऽसौ अशुक्लेभ्यः
कृताः स्यात् तदा तस्मिन्नेव यत्ने यजमानेन सर्वस्य दक्षिणा
दातव्या न केवलं द्वादशस्यपरिमिता इति उदाहृतमुते-
स्तावयम् । इमे द्वे प्रायश्चित्ते परस्परं विरुद्धे । अथ
यस्मिन् यागे उद्गातुः प्रतिहोमं अशुक्लेषु युगापस्तंजाती
जन तद्विधिनकयोः प्रायश्चित्तयोः विप्रतिषेधात् परस्परं
विरोधात् एकस्मिन् यागे कर्तुं शक्यः स्यात् विकल्पः
स्यात् । यजमानेच्छया अन्यतरत् कर्तव्यम् । इति
सिद्धान्तः ।

प्रयोगान्तरे योमपानुग्रहः स्यात् । ५२ ॥

पूर्वपक्षी सिद्धांतगता वाच्येन निरस्तम् आह,
निरस्तो न मयति । सत्त्वश्च एव कर्तव्यः । परन्तु प्राय-
श्चित्तयोः परस्परं विरोधात् सत्त्वयोः न संभवति एकस्मिन्
प्रयोगे, इति कृता प्रयोगद्वय कर्तव्यम् । एकस्मिन् प्रयोगे
एकं प्रायश्चित्तम्, प्रयोगान्तरे च अत्र प्रायश्चित्तमिति
उभयानुग्रहः उच्यते । प्रायश्चित्तयोः अनुग्रहः स्यात् ।
तथापि प्रथमप्रयोगे द्वितीयप्रयोगेवपुनश्च द्वयं परिशेष्य
सर्वस्य दैवम् । द्वितीये तु प्रयोगे ह्यग्राह्यतमिति । इति
पूर्वः पक्षः ।

न वैकर्मयोगात् । ५३ ॥

अग्निहोमे उद्गातुप्रतिहोम्यां द्वाभ्यामपि अपच्छेदे
शेषस्येन कृते परस्परविरोधमपि प्रायश्चित्तद्वयं प्रयोग-
मेवेन कर्तव्यं इति पूर्वपक्षं भूत्वेन प्राप्तं वाच्येन निरस्तम्
तत्र हेतुमाह । न प्रयोगमेवेन प्रायश्चित्तद्वयं कर्तुं
शक्यम् । एकप्रयोगात् एवेनेन प्रयोगेण च सर्वस्य-
दक्षिणस्य अदक्षिणस्य च संयोगात् संयोगस्य
अवगात् । प्रयोगमेवेन तु एकप्रयोगो न स्यात् । तस्मात्
न प्रयोगमेवेन प्रायश्चित्तद्वयानुष्ठानं सम्भवति । किन्तु
येच्छित्ते विकल्प एवेति सिद्धान्तः । के.

■ तत्र सर्वेऽविशेषान् । ४।१।११।२७ ॥

'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासी' 'सर्वेभ्यो ज्योतिषोमा' इति यत् दर्शपूर्णमासादेः सर्वेकाग्रत्वमुक्तम्, तत् किं सकृद्ययोगे, उत पर्यायेण इति विचारं पूर्वपक्षस्थानिदम् । तत्र दर्शपूर्णमासाभ्यो ज्योतिषोमाभ्यो च कर्मणि सङ्गत् प्रयुक्ते सर्वे कामा भवेयुः योगवशेन । अविशेषात् विशेपस्य अनुक्तत्वात्, 'सर्वेभ्यः' इति सर्वैषाभ्ययोगात् ।

अथ द्वितीयं धर्माकम् । तत्रार्थे पूर्वपक्षानुसारेण । सौम्येषु काम्येषु धर्मेषु ये ब्रह्मचर्यवशादपः कामाः भूताः ते सर्वे तत्र परलोके ह्युः नेह लोके । अथैव अविशेषात् । यथा सर्वैः इह लोके न कल्पते तथा ब्रह्मचर्यवशोऽपि इह नोपलभ्यते । तस्मात् अमुष्मिकाः कामाः इति ।

योगसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् । २८ ॥

सिद्धान्तयति । आशब्दः पूर्वपक्षे न्यायवति । सङ्गद्योगे न सर्वेकाग्रतासिद्धिः किन्तु पर्यायेण । योगः संपाद्यः, ए च सौम्यैरवस्था, पर्यायेण विवक्षितः । योगेन पर्यायेण सिद्धिः सत्ताकस्य लाभः स्यात् । एकेन प्रयोगेण एकस्य फलस्य सिद्धिः, अपरेण अपरस्य एकस्य, इति पर्यायेण सर्वैकाग्रत्वम् । अथैव फलस्य उपाय-संबोधिभावात् । सुगन्तुं सर्वैः कामाः उपपन्ना अर्थयोगिनः, संपरया संयोगः संभवः न संभवति । सर्वेषां सुगन्तु-त्वनिर्णयं संभवतीत्यर्थः । तत्रैव संयोगः उपपत्तिरयोगः, सौख्यादि इति उपपत्तिरयोगः, न उपपत्तिरयोगः, कालपर्यवस्येति, तत्र भावः, तस्मात् । अथवा उपपत्ति-उत्पत्तिरयोगी अर्थयोगीभावात् सर्वेषां वागम्या सर्वेभ्यो भावि, न भूताः इत्यर्थः । तस्मात् काम्याः स्यादित्यम् ।

द्वितीयपक्षे तु यत्तत्त्वार्थे इत्यम् । आशब्दात् काम्याः ये नृसत्त्ववशादपः कामाः, ते सर्वेभ्यः इह लोके नोपलभ्यन्ते तस्मात् माणोत्तरमेव अन्यत्रान्त्येन ते लभ्यन्ते इति पूर्वपक्षेन पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तः । योगस्य फलसंयमस्य प्रतिकल्पकभावे इदं सिद्धिः । अथैव फलस्य तु उपपत्त्या नर्तमानजनना अर्थयोगि-ज्ञानं संयमस्य अनुक्तत्वात् सति प्रतिकल्पे अन्य-जननमपि काम्यं कलं लभ्यते । इति । के.

■ तथाऽन्वक्तुमशक्यमिति । ६।१।१।३० ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'मित्रे ह्येति' 'स्वमे ह्येति' इति भुक्तम् । यथा साक्षात्प्राप्तिकाले आगतेभ्यो नमिहोभ्योमादि आवर्तते, तथा अन्यः कदा कदापि प्रयुक्तमि योऽन्योपपत्तिरपि प्राप्तेप्राप्ते यैदन्तच्छेदनादौ निमित्तं नैमित्तिकी होमोऽपि आवर्तनीयः इति सिद्धान्तः । अस्तिदेशाधिकरणम् । अन्तःकृत्युक्तानि इति तु योगि-न्याम्, अन्तःकृत्युक्तानि इति कुतश्चेत् च पाठः । अथैव न मित्रः । के.

■ तथाऽपूर्वं इति न्यायः । वेदिकतन्त्राभ्योऽप्यम् । मध्यार्थस्तु अविशेषेण ब्रह्मणः । भा. ५।१।१।३१, • अग्निप्रेरकमात्रावकर्षणं, न तु वदन्त्यस्य 'तथाऽपूर्वं' इति न्यायान् । (विवेचनायुक्तं एवमेव अग्निप्रेर-वीयादस्य अग्निप्रेरकस्य अवकर्षणं तत्रोऽप्यम्) । रत्न. ५।१।१.०।३१. • 'तुदेद्यास्तु पूर्वपक्षम्' इत्यत्र ब्रह्मकृत्यन्तपि विवेचनाधीनं अवकर्षणं नैव 'तथाऽपूर्वं' इत्यस्य विशिष्टविषयत्वाच्चम्यानात् । धा. १।१।३।३१ पृ. १०४८.

■ तथाऽपूर्वम् । ५।१।१।३२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः वेदिः इतिरिति शब्दोत्तरकाले सम-न्तात् । सा अमावास्यायां प्रतिष्ठाप्यते 'पूर्वमावास्यायां वेदिं करोति' इति । सा अवकाशमात्रा ततोऽर्वाचीनात् पदार्थान् अवकाशं न वेति विचारं प्रयोगसंग्रहात् अपकर्षति इति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तयति अति-वेदीनः । पूर्वं तद्वर्गमात्रं तद्वत्, अत्र तु अपकर्षाभावा इति तु विशेषः । पूर्वं प्रवृत्तिपूर्वकं विवृत्तिरित्यर्थः । पूर्वं न भवति इति यपूर्वं प्रवृत्तिपूर्तं कर्म आधारात् । तत्रैव अमावास्यायां वेदिः तथा पूर्वोक्तमावास्यायां अर्वाचीनात् पदार्थान् नापकर्षति । तस्मात् इतिरिति-वासनान्ता पदार्था नैव विवृत्तिरित्यर्थः । वेदिपार्श्वं अत्रो-क्तम् । इतिरिति शब्द इतिरिति पुनोक्तत्वात् इतिः अग्निं ज्ञानं उत्तुङ्गेः परितोन्नतम्, तस्मिन् छात्रात् अत्रान्तः अभ्युदये च । ततो वेदिकारणम् । के.

• त्वयाऽभिधारणस्य । १०३।१०३८ ॥

इयामाकाशपणे 'वासो दक्षिण' । मीक्षापणे च 'वासः प्रथमजो दक्षिण' इति श्रूयते । तयोश्च वासो-
भ-उचो अन्नाहार्यफणो कर्तव्याः, पाकस्तु न कर्तव्य
इत्युक्तम् । तथा पक्कस्तु अभिधारणस्य अकर्तव्यता ।
अन्नाहारितान् अन्नेन कारितव्यान् अन्नप्रयुक्तत्वात् इति
पूर्वसूत्रादनुवर्तनीयम् । मक्षणीयस्य स्वादुतातेपादनाय हि
अभिधारणं प्रथमं, काठोक्तशेषेषु अन्नत्वमेव नास्तीति
अभिधारणमपि न कर्तव्यमिति सिद्धान्तः । के.

• त्वयाऽभिधानेन । १०३।४८ ॥

अन्नाहार्यमीक्षापिधारणस्य पूर्वपक्षमस्मिदम् ।
पूर्वसूत्रान् संयोगात् इति प्रथमं, पूर्ववरसूत्रान् प्रधानस्य
इति पदं काटुवर्तते । 'अन्नहोता गौर्गमासीमभिधुते',
पक्कहोता अमावास्यादात्' इति विषयवाच्यमत्र । 'पृथिवी
होता' इत्यादिभेदः चतुर्होता नाम । 'अग्निहोता ।
अश्विनाऽभ्यन्त' इत्यादिभेदः पक्कहोता नाम । गौर्ग-
मास्यामावास्यादात्माः चतुर्धाभ्यां प्रधानमस्मिन्मते ।
चतुर्दशैवमन्त्रेण गौर्गमासीमन्त्रप्रधानद्वयः अभिमर्शनं
हन्तेन उपर्यन्तं कर्तव्यम् । पक्कहोतृमन्त्रेण अमावास्या-
मासपक्षमावासादितः अभिमर्शनं कर्तव्यमिति सिद्ध-
वाच्यम् । इदमभिधानं किं प्रधानमाश्रय, तत्र अन्न-
प्रधानत्वमिति संशयः अभिमर्शनं प्रधानस्यैव नामानाम् ।
तथासन्नेन पूर्वसूत्रमन्त्रिता वेदिर्होमन्त्रिता । वेदियत्
अभिधानमपि प्रधानस्यैवेत्यर्थः । कुतः ? प्रधानस्येति
पदं आश्रयनीयम् । प्रधानस्य अभिधानेन गौर्गमासी
अमावास्या इति प्रधानस्यैवाभिधानात् इत्यर्थः ।

गुणमभिधानात् सर्वार्थमभिधानम् । १० ॥

अभिधानं प्रधानस्येति श्रुते सिद्धान्तमस्ति ।
'गौर्गमासीमभिधुते', अमावास्यामभिधुते' इति
अभिधानं सर्वार्थं साङ्गप्रधानार्थम्, न प्रधानमाश्रयम् ।
कुतः ? गुणमभिधानात् । 'गौर्गमासीन्, अमावास्या'
इति द्विवीच्येन साङ्गप्रधानानां तैत्तिरीयसमुक्त्या अभि-
धुते' इति अभिमर्शनस्य गुणस्य अभिधानात् । तस्मात्
अभिधानं सर्वार्थमिति सिद्धान्तः । अत्र सप्तमन्यास्या

स्यात्मा एकमधिकरणं तृतीयम्, अष्टमदशमाभ्यां न
चतुर्थमधिकरणं इति विभागो दृष्टव्यः । के.

• त्वयाऽवचलनम् । १०३।१११६० ॥

वर्ममिज्जुः अवचलनं धृतोऽन्नस्य उपरिपाकायात्
क्रियते । तेषां चरो तु तथा अभ्युदयत् न कर्तव्यम् ।
चरो हि उपरि पाको नावश्यकः । इति सिद्धान्तः । के.

• त्वयाऽवधुयः सोमात् । १०३।४११३ ॥ इति

न्यायः । धृत्वर्यस्य मधुनेव मयिष्यति । के. • त्वया-
ऽवधुयः सोमात्' इति सप्तमधिकरणे वदपमागौमिका-
वधुयमावासावर्मानिदिमासिरेषात् कारणत्वेन च अथ-
स्यस्य अतिदेशाद्येऽपि स्वशब्देनोपदेष्टव्यं स्वर्ग-
संनिधापकत्वात् काम्यगुणावयवमूलाग्निहोमादिवत् अति-
देशविमिर्नमभिशेष अवचलनमपि अतिदेशात्मासीत्यु-
च्यते । सु. ४ १५५.

• त्वयाऽवधुयः सोमात् । १०३।४११३ ॥

वधुयमावासावर्मानिदिमासिरेषात् त्वयाऽवधुयं
भवति' इति श्रूयते । अत्र कार्यपूर्णमासिके चोदकाति
अथा मधुनेके त्वमिष्यतामिति, किंवा होमिकादिसूत्रात्
धर्मातिरेकाः इति विचारो सिद्धान्तमाह । यथा पक्कहोता
वृहन्नामिरेषात्, तथा योषात् अवधुयः अवधुयधर्मः
वाक्यभाषासिके अष्टमये अवधुयधर्मना अतिदिश्यते,
अवधुयधर्मदशमन्यात् ।

प्रभूतेरिति चेत् । १४ ॥

वधुयमावासावर्मानिदिमासिरेषात् त्वयाऽवधुयं
भवति' इत्यत्र प्रभूतेः दर्शपूर्णमासक्यादाः सकायात्
चोदकाति अथा मधुनेके अवधुयधर्मो निष्पाद्यतु-
स्यात् गुणस्य विधिः स्यात् इति पूर्वः पक्षः । इति चेत् ।

न, भक्तिवात् । १५ ॥

पूर्ववक्षिता मनुक्तं तत्र, भक्तिवात् । दर्शपूर्णमासयोः
नोऽप्यथा मधुनेकाः प्रणीतवितनयनम्, स न अपरधुयं
भक्त्या तद्धम्, प्रमाणवाटोऽस्य 'एव वै दर्शपूर्ण-
मासकेतयमूयः' इति । नास्ति तु दर्शपूर्ण-
मासकेतयमूयः । तस्मात् होमिष्येदयमूयः पाका-
प्रमाणिके अवधुयः केवादिदर्शमासमतिदेशः ।

■ तत्र सर्वेऽविरोपात् । ३।३।११।२७ ॥

‘सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ’ ‘सर्वेभ्यो ज्येष्ठिष्ठोमः’

इति यत् दर्शपूर्णमासयोः सर्वेभ्योऽप्युक्तम्, तत् किं लक्ष्ययोगे, उत पदार्थेण इति विचारे पूर्वपक्षस्तु-
निष्पत्तिम् । तत्र दर्शपूर्णमासयोः ज्येष्ठिष्ठोमास्ये च सर्वेभ्यो
सर्वत्र यत्ने सर्वे कामा भवेयुः योगयेत । अविरोपात्
विरोधस्य व्युत्पत्त्यात्, ‘सर्वेभ्यः’ इति सर्वशब्दप्रयोगात् ।

अथ द्वितीयं धर्मात् । तत्रार्थं पूर्वपक्षमूल्यायै ।
सौमित्रिषु काश्यायु कर्मणु ये ब्रह्मचर्येणः कामाः
भुताः ते सर्वे ॥३॥ परलोके स्तुः नेह लोके । त्वेतेषां
अविरोपात् । यथा स्वर्गः ॥ लोके न सम्पन्ने तेषां
ब्रह्मचर्येणोऽपि इह नोपलभ्यन्ते । तस्मात् आमुष्मिन्नाः
कामाः इति ।

योगसिद्धिर्भाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् । २८ ॥

विद्वान्तपत्तिः । काश्यायः पूर्वपक्षं व्यावर्त्यते ।

लक्ष्ययोगे न सर्वश्रमावर्तिताः किन्तु पदार्थेण । योगः
संन्यासः, उ च पौरोषर्षकः पर्वणो विप्रक्षिप्तः । योगेन
पदार्थेण विदिः तत्तत्पक्षस्य व्यर्थः भवति । एतेन प्रयोगेण
एकस्य कस्य विदिः, अपरेण अपरस्य एकस्य,
इति पदार्थेण सर्वश्रमावर्तिताः । अथैव फलन उत्पत्त्य-
संयोगित्वात् । युगात् सर्वे कामाः उत्पत्त्या अर्थयोगिनः,
उत्पत्त्या संयोगः एकस्यः न संभवति । सर्वेण युगात्पु-
त्रभिर्न संभवतीत्यर्थः । लक्ष्यका संयोगः तत्तत्संयोगः,
सोऽप्यस्ति इति उत्पत्तिर्भविष्यति । न उत्पत्तिर्भविष्यति,
उत्पत्त्यसंयोगः, तस्य भावः, तस्मात् । अथवा उत्पत्त्यो
उत्पत्तिविधौ अर्थयोगित्वात् कवेयां कामानां संयोगो
नास्ति, न भुताः इत्यर्थः । तस्मात् कामानां साध्यम् ।

द्वितीयधर्मात् तत्र पदार्थस्य इत्यम् । कामानां
कर्मणा ये ब्रह्मचर्यादयः कामाः, ते स्वर्गात् इह लोके
नोपलभ्यन्ते तस्मात् भगवतामेव अयमकल्पन्येन ते
कल्प्यन्ते इति पूर्वपक्षेण पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तः ।
योगस्य फलसंन्यास प्रविशन्नाभावात् इहैव सिद्धिः ।
तार्थस्य फलस्य तु उत्पत्त्या यौमावकमन्त्रा अर्थयोगि-
नात् संन्यासस्य अनुत्पत्त्यात् इति प्रविशये अन्य-
कल्पन्यायि कार्यं फलं लप्स्यते । इति । के.

■ तथाऽन्तःपक्षमप्युक्तम् । ६।२।१।२० ॥

दर्शपूर्णमासयोः ‘विधिं लुप्तेति’ ‘स्वदे लुप्तेति’
इति श्रुत्यम् । यथा सावपातगदितोः भावतेभगवते
अग्निहोत्रहोमादि आकरोति, तथा अन्तःपक्षे कृतमप्ये
प्रयुक्तानि भेदनहोमादीन्विधिं प्राप्तेभ्यो भेदनपक्षेदनादौ
निमित्तं नैमित्तिको होमोऽपि आगतवीर्यः इति सिद्धान्तः ।
अतिदेशाधिकरणम् । मन्त्रः कृतपुक्तानि इति मुक्तो-
न्यायः, अन्तःकृतपुक्तानि इति कुतश्चेत् च पाठः ।
अथैव न भिन्नः । के.

■ तथाऽपूर्वम् इति न्यायः । वेदिकरणन्यायोऽप्यम् ।
अलपदस्य अविरोधेन ब्रह्मणः । भा. ५।१।१२।२९.
● अतिपक्षमात्रस्यापकर्षः, न तु तदप्यस्य ‘तथाऽपूर्वम्’
इति न्यायात् । (विदेवनाद्युक्तं यत्तत्पक्षे अतिपक्ष-
नीवाहन्व अतिपक्षस्य अपकर्षं उक्तोऽप्यम्) । रत्न.
५।१।१०।२१. ● ‘इतिदेवनाद्युक्तं पूर्वपक्षम्’ इत्यत्र
अप्राकृतश्रमवि विदेवनादीनां अपकर्षसंन्यासेन ‘तथा-
ऽपूर्वम्’ इत्यस्य सिद्धिर्भवितव्यः अलपदस्य । या.
३।६।७।२२ पू. १०४८.

■ तथाऽपूर्वम् । ५।१।१६।२९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः वेदिः इतिरभिधानोत्तराकांशे धर्मा-
न्यायः । सा अमावास्यायां प्रतिपत्त्ये ‘पूर्वपुरमावास्यायां
वेदिं करोति’ इति । सा अरकृष्णमास्ये ततोऽर्वाचीनात्
पदार्थान् अपकर्षति न चेति विचारे प्रयोगात्पक्षस्य
अपकर्षाति इति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तपत्तिः अति-
देशेन । पूर्वं तत्कर्षाभावः उक्तः, अत्र तु अपकर्षात्तत्र इति
तु विशेषः । पूर्वं प्रकृतिपूर्वकं विद्वत्तिरत्यर्थः । पूर्वं न
भवति इति अपूर्वं प्रकृतिपूर्वं कर्म अमावास्यायां ।
लक्ष्यपदा अमावास्यायां वेदिः तथा पूर्वोक्तपदादिभ्यो
अर्वाचीनात् पदार्थान् नप्यकर्षति । तस्मात् इत्येति
वाचनान्ता यस्यां न प्रतिकल्प्यता । वेदिमानं अरकृष्ण-
मास्यम् । इतिमितासद्वद्विषयः पुरोडासस्य दर्शनं, अतिपक्षे
कल्पनं उन्मुक्तः पदितवयम्, त्वदि सप्ताहारप भस्वः
अभ्युद्भवः च । ततो वेदिकरणम् । के.

■ तथाऽभिपारणस्य । १०।३।१०।३८ ॥

ब्रह्माभ्यामप्यने 'क्षयो दक्षिण' । ब्रह्माप्रपणे च वक्षः प्रथमजो दक्षिण' इति श्रूयते । तयोश्च वाचो-
चक्षयोः अन्ताहर्म्यवर्माः कर्तव्याः, पात्रस्तु न कर्तव्य
इत्युक्तम् । तथा पात्रकृत् अभिपारणस्य अकर्तृभूता ।
अनङ्गरितवशम् अनेन कारितव्यत् अत्राप्युक्तत्वात् इति
पूर्वसूत्रानुवर्तनीयम् । यक्षशीगण्य म्यादुतास्त्यदनार्थं हि
अभिपारणं भवति, वाचोवचनयोरेतु अक्षत्यमेव नास्तीति
अभिप्रायमपि न कर्तव्यमिति सिद्धान्तः । के.

हु तथाऽभिधानेन । ३।७।४८ ॥

अन्तस्तगर्भिणीक्याधिकरणस्य पूर्वपक्षसुप्रसिद्धम् ।
पूर्वसूत्रात् संयोगात् इतिपक्षम्, पूर्वतरुत्तम् प्रथानस्य
इति पदं वातुवर्तते । 'चतुर्दशैः शीर्षमासीमभिमुत्ते',
पञ्चशेना अमावास्यायाम्' इति विपक्षवाक्यमपि । 'युधिषी
होता' इत्यादिर्मन्त्रः चतुर्दशैः नाम । 'अग्निहोता ।
अश्विनाऽवभृत्' इत्यादिर्मन्त्रः पञ्चशेना नाम । शीर्ष-
मास्यामास्याऽश्विनस्य । तत्तत्प्रमाणं प्रथानहविर्गुणते ।
चतुर्दशमन्त्रेण शीर्षमासीमाप्रथानहविषः अभिमर्शनं
इत्येते स्वरान् कर्तव्यम् । पञ्चशेनमन्त्रेण अमावास्या-
यागशेषप्रधानहविषा अभिमर्शनं कर्तव्यमिति विपक्ष-
वाक्यार्थः । १९मभिपारणं हि प्रधानमात्रम्, उत्र अह्न-
प्रधानत्वमिति संशये अभिमर्शनं प्रधानरूपेण नाङ्गनाम् ।
तायाश्चन्देन पूर्वपक्षमवतिता वेदिर्दृष्टान्तिका । वेदित्वा
अभिपारणमपि प्रधानरूपेणैव । कुतः । प्रधानत्वोक्ति
परं आपर्तनीयम् । प्रधानस्य अभिधानेन शीर्षमासी
अमावास्या इति प्रधानस्यैवविधानात् इत्यर्थः ।

गुणानभिधानात् सर्वार्थमभिधानम् । १० ॥

अभिपारणं प्रधानमप्येवेति श्रुते सिद्धान्तवर्त्म ।
'शीर्षमासीमभिमुत्ते, अमावास्यामभिमुत्ते' इति
अभिपारणं सर्वार्थं साङ्गप्रधानार्थम्, न प्रधानत्वार्थम् ।
कुतः । गुणानभिधानात् । 'शीर्षमासीम्, अमावास्याम्'
इति द्वितीयाऽन्तेन साङ्गप्रधानानां संस्कार्यत्वश्रवणा अभि-
मुत्ते इति अभिमर्शस्य गुणस्य अभिधानात् । तस्मात्
अभिपारणं सर्वार्थमिति सिद्धान्तः । अपि सप्तमनवमाभ्यां

सूत्रमप्या एकमधिकरणं सूतीयम्, अष्टमदशमार्थां च
चतुर्थमधिकरणं इति विभागो दृश्यः । के.

हु तथाऽवज्वलनम् । १०।१।१९।६० ॥

दर्शयितुं अवज्वलनं पुरोडाशस्य उपरिपाकावैवात्
क्रियते । शीर्षे चरी तु तत्र अग्न्यहवत् न कर्तव्यम् ।
चरी हि चरि पाको नावश्यकः । इति सिद्धान्तः । के.

हु तथाऽवभृचः सोमात् । ७।१।१९११ इति
म्यासः । सूत्रार्थस्तु अद्यैव भवित्यनि । के. ७ 'तथा-
ऽवभृचः सोमात्' इति वस्तुशेषिकरणे पक्षमणालौकिका-
वच्यभावनाश्रमतिदेयाविरोधात् करणत्वेन वा दक्ष-
श्रुत्यस्य अतिदेशयोगेऽपि स्वशास्त्रेनोपदिष्टस्य स्वर्ग-
संनिपादकत्वात् काव्यगुणाभयश्रुत्याग्निहोत्रादिवत् सति-
देशमितिचमभिप्रेत अवभृचप्राज्ञः अतिदेशस्तु दोष-
पक्षे । सु. उ. ९५५.

हु तथाऽवभृचः सोमात् । ७।३।४।१३ ॥

वक्ष्यप्रवासेषु 'वाक्येण निष्कासेन तुष्टैश्च अवभृचं
यन्ति' इति श्रूयते । अनं दार्शपूर्णमासिके चोदकप्रति
अथा मुत्तेके तुयतिष्ठतिविधिः, किंवा शीमाकादवभृचात्
धर्मातिदेशः इति विचारे शिक्का-तमाह । यथा पक्षान्
हृष्टमासतिदेशः, तथा योक्तुं अवभृचः अवभृचधर्मः
शास्त्रावधारिते अवभृचो अवभृचनाम्ना अभिदिश्यते,
अवभृचशब्दसामान्यात् ।

प्रकृतेरिति चेत् । १४ ॥

वक्ष्यप्रवासेषु 'वाक्येण निष्कासेन तुष्टैश्च अवभृचं
यन्ति' इत्यत्र प्रकृतेः दर्शपूर्णमासहस्तायाः सकाशात्
चोदकप्रति अथा मुत्तेके अवभृचप्राज्ञे निष्कासतुष्ट-
हस्तस्य गुणस्य विधिः स्यात् इति पूर्वः पक्षः । इति चेत् ।
न, अस्तित्यात् । ९५ ॥

पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तत्र, यत्किंचिद् । दर्शपूर्णमासयोः
योऽवमया व्युत्पन्नः प्रणीतविनयनम्, तत्र अवभृचानं
मर्यादा तद्वत्, प्रणीतवादीऽवभृत् 'एष वै दर्शपूर्ण-
मासयोःवभृचः' इति । नास्ति तु दर्शपूर्ण-
मासयोःवभृचः । तस्मात् शीमाश्रमेनावभृचात् वाक्य-
प्राप्तादिके अवभृचो यथाविद्वान्प्रतिदेशः ।

लिङ्गदर्शनाय । १६ ॥

वक्ष्यप्रपाठमताभ्युपेयौ लोमिशवमृषात् धर्मातिदेशः
इत्यत्र 'नापुंशो वृद्धेति, न तत्र गणपति, न वा वचनप्रत्ययं
जयति' इति वेदादिभ्यः लोमिशवमृषमर्माणां यतिर्येषं
मृगं इतरमर्माणां प्राप्तिं दर्शयति । एतस्मात् लिङ्ग-
दर्शनात् अत्रमृषायाः लोमिशवमृषात् धर्मप्राप्तिः
वाक्यप्रत्याख्येऽवश्यमेव इति सिद्धान्तः । चकारो हेतु-
समुच्चयार्थः । के.

* तथाऽऽद्यमृगमागमिषीति चेत् । १०।१।८।
१६ ॥

दशैर्गुणमात्रयोः आश्रयमागम्यामरीषीणौ इत्येते ।
तत्र आश्रयमात्राणिः आश्रयमात्रादेवतत्त्वम् । अग्निः, तथा
पुष्पाभिरण्योक्तोत्तमप्रधानवत् संचकारकमेव स्यात् ।
प्रधानाग्नेः संस्कारा आग्नेय आश्रयमात्राः । इति चेत्
पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न, व्यपदेशाद् देवताऽन्तरम् । १७ ॥

आग्नेय आश्रयमात्राः न प्रधानाग्नेः संचकारकमे, किन्तु
आराधनकारकं कर्तुं । प्रधानाग्नेः संचकारात् आश्रय-
मात्राणि । देवताऽन्तरं स्यात् । व्यपदेशात् 'अग्निमग्न
अवह, सोममावह, अग्निमावह' इति लोकेन व्यवहृते
अग्निद्वयं व्यवदिशति । तस्मात् आग्नेय आश्रयमात्रा,
आराधनकारकम् । आश्रयमात्राभिश्च प्रधानाग्नेर्देवताऽन्तरं
इति सिद्धान्तः ।

समस्ताय १८ ॥

दशैर्गुणमात्रयोः अग्नीषोमी इत्येते । तत्र सोमस्तावत्
यागदेवता । अग्निर्गुणः प्रधानाग्नेर्मित्रः । यागदेवतेन ।
समन्तत्वाद् यागदेवतावत्ताम् । किञ्च आश्रयी आश्रय-
मात्रो इति यागदुपकारकस्य अग्नेर्मित्रस्येति सिद्धान्तः । तद्वत्तः
अग्नेय आश्रयमात्रोऽग्नेः आराधनकारक एव स्यात् ।
आराधनकारकत्वस्य समन्तात् । तस्मात् आश्रयमात्राभिः
प्रधानाग्नेर्मित्रः आग्नेय आश्रयमात्राश्च न संचकारकमे
किन्तु आराधनकारकम् इति सिद्धान्तः । पूर्वपक्षे अव-
देतो लिङ्गप्रवृत्तम्, अत्र सृष्टेः सम्यक् त्याग उक्तः । के.

* तथाऽऽद्यमृगमसीति चेत् (११।१।१५) इत्यप्र-
विशरणे इति कथं सृष्टिः निरस्य आश्रयविश्र-
याम् । यावत् पृ. १६१ * तथाऽऽद्यमृगमसीति चेत् ।

यथा ऐन्द्री अवधायै विनिमुच्यते तथा आह्वानं इति-
न्यूनोऽपि अवधायै विनिमुच्यते इति पूर्वपक्षमर्थः ।
तथाऽऽद्यमृगमृगस्य वचनम् इति तृतीयपक्षमवश्यं धृतम् ।
इत्यर्थः । सु. पृ. १०९२.

* तथाऽऽद्यमृगमसीति चेत् । ११।१।१५ ॥

'हविष्पृदेहीति विरघ्नत्वाह्वयति' इति दशैर्गु-
णमात्रयोः वृत्ते । अत्र हविष्पृदेहि इति अवधाय हवि-
ष्पृदेहि इति मन्त्रेण अवधायं कुर्वन् इत्यन्वयः, किञ्चा
अवधायं अवहननकाले हविष्पृदेहीति आह्वयति इत्य-
न्वयः । शृङ्गप्रवृत्तः कालोऽवधायः । एष मन्त्र इति प्राप्ति
उपदिश्यते, अवधायमिति कालं वा लक्षयति इति विचारो
पूर्वपक्षमाह । यथा ऐन्द्री गार्हपत्यं प्राप्ते उपदिश्यते
तथा आह्वानमपि हविष्पृदेहि इति आह्वानमन्त्रोऽपि
अवहननं प्राप्ति उपदिश्यते । इति चेत् ।

। न, कालविधिश्रोतव्यत्वात् । ६ ॥

- पूर्वपक्षं निषिध्य गृह्यमात्रमाह । नार्थं विधि-
अवधाने मन्त्रविनियोगः, किन्तु कालविधिः कालात्
वारपूर्वकः निरन्तरविधिरप्यम् । कालस्य मन्त्रस्य च
चोदिनत्वाद् अवधायं एव प्राप्तत्वात् । इति दशैर्गुणमात्र-
प्राप्तौ । न अवधायै मन्त्रविधिः, चोदिनप्राप्तौ वि-
रघ्नत्वात्वेन काले विधायत् । कालविधिरिति न ।
आह्वाने अवधायतकाले न विधातव्यम् अवहननकाले एव
महायागान्त्येन अपेक्षितम् । तत्र नेन वर्णयितव्यम् ।
इति छन्दोबलम् । न अवहननार्थो मन्त्रः । नन
आह्वयान्तरमन्त्रमिव नेन अवहननकाले कथयित्वा काल-
संचयनविधिरपि न, कालसंचयनस्य श्रित्यादयम् च
विधाने वाक्यमैवाह । 'हविष्पृदेहि' अवहननकाले
आह्वानस्य लोकः, चोदिनत्वात् अन्तर्यामि निरन्तरमागम-
विधिः इति सुयोगिनी ।

गुप्ताभावात् । ७ ॥

ननु यथा पत्नी हविषं करोति, तथा अवहननविश्र-
ाप्तिं हविः करोति इति कुर्यादेव अवहनने माने प्राप्ते
केनचित् श्रित्यादिमेव नक्षति 'हविष्पृदेहीति विरघ्नत्वात्
आह्वयति' इति वाक्यम् । इति चेन्न । एहि इति परं

■ तथैकार्थविकारे प्राकृतस्यप्रवृत्तिः, प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् । १०।७।१८।६१ ॥

सोमपोष्णयो 'ओदुम्बरो यूयो भवति' इति श्रूयते । तत्र एकार्थविकारे एकार्थत्वतो विकारश्च प्रत्यय-विचारः, ओदुम्बरस्य सादिरेण सह एकः समानोऽयः फलं पशुबन्धनम्, विकारश्च सादिरेदिषानकश्च ओदुम्बरः । अस्मिन् एकार्थविकारे तथा पूर्वोक्तिकरणे तथा प्राकृतस्य रूपवैयर्थ्यस्य अप्रवृत्तिः, तत्रच सोमपोष्णे ओदुम्बरे प्रवृत्ते सति प्राकृतस्य स्वरिपद्येः अप्रवृत्तिः न प्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ हि वसता विकारः स्यात् चोदकप्रत्ययस्य प्रत्ययभ्रमश्च न च न चेत्यन्यायम् । तस्मात् प्राकृतस्य न प्रवृत्तिः । इति सिद्धान्तः ।

यावच्छ्रुतीति चेत् । ६२ ॥

पूर्वपक्षी राज्ञे । यावच्छ्रुतिं कान् । 'ओदुम्बरो यूयो भवति' इति वैद्वी श्रुतिः, 'प्रवृत्तिवत्' इति च चोदकश्रुतिः । इति यावत्स्य श्रुत्यः, तावन्ती नृपाः इति आपसीभावः समसः । तथा च भुविद्रव्यश्रुत्येण ओदुम्बरादिपक्षीः समुत्पन्नः स्यात् उभयश्रितुं सह नियुज्यतां पशुः । इति चेत् ।

न, प्रकृतपदस्यवत्प्रात् । ६३ ॥

सिद्धान्तो अह । गेदेकम् । प्रवृत्तौ ओदुम्बरस्य अग्राश्रवत्, विवृत्तौ च सादिरस्य अग्रश्रवत् । न समुत्पन्नः । अविद्यमानो निराश्रयः अन्तरी यश्च तत् अग्रश्रवम्, सादिराश्रवत् निराश्रयकग्रश्रवसात् । तस्मात् वैज्ञानेन ओदुम्बरेण प्राकृतस्य प्रवृत्तत्वात् नाशः । के.

■ तथा कामोऽर्थसंयोगात् । १८।५।१३ ॥

ज्योतिषोपे 'यदि कामयेत वपेत् पर्जन्य इति नीचेः सरो भिनुवात्' इति श्रूयते । पर्वण्यवर्णनेच्छयां सरोनामसौ मण्डपः शान्त नीचेः कर्तव्य इति तत्रोक्तम् । सोऽयं घृष्टः कामः कृत्स्नः स्यात्, काम-येत इत्यस्य कर्ता कृत्विक् स्यात् व्याप्यैववदामान्या-नात् । व्याप्युपेदे हि उक्तम् । इति उच्यते पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तपक्षमिदं कविवेदकम् । तथा सरोवत् कामोऽसि न कृत्विगतः चिन्ता यावत्तान एव स्यात् ।

उक्तः । अर्थसंयोगात् अर्थस्य कल्पस्य यत्रयानेन संकषात् । तथा च यदि कामयेत यजमानः, ततः अप्ययुः नीचेर्भित्तुवात् इति वेदविद्वज्जनेनापि उक्तश्रुतौ एकवाक्यत्वम् । स्वामिनि कामयमाने यदि अप्ययुः स्वाम्यर्थे कामयेत इति व्याख्याधिकरण्येनापि एक-वाक्यता संभवति । तस्मात् कामोऽसि यावत्तान एवेति सिद्धान्तः ।

अत्र सुधा — सद्यमानस्य आध्यवर्त्येऽपि सदा-भित्तुगावपिच्छायाः आश्रयाः स्वाम्युपकारार्थेदी-यान्नाभित्तुकास्यध्याक्तात् लिङ्गम् स्वाम्युपकारार्थता-वधये तस्यैव कामित्यवधारणं सदावयवमात्रं प्रधानमू-क्तुं निशम्यकावयोक्तुं न यावत्तावती नियम्यते इति ।

व्यापदेकश्रुतिवदेव स्यात् । १४ ॥

ज्योतिषोपे 'यदि कामयेत' इत्यादिवाक्यैक-कामा यावत्तानः इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ते उक्ते कतिप-तदपवादः अनेन सूत्रेण उच्यते । 'उद्धाता आत्माने' यद्यग्रश्रवस्य वा सं कामं कामयेत इत्याद्यापि 'इति यद्यस्यात् पूर्वम्' आत्माने' इति पक्षेन कृत्विनो मा-देवः । तत्र सादिराश्रवत् स्वयदेवात् इत्येवो यजमानस्येव कृत्विनामेव कामः स्यात् । सादिराश्रवदेवाभावे तु यावत्तान एव कामः इति सिद्धान्तः । के.

■ 'तथा कामः' इत्यधिकरणे आज्ञानामुक्तिर्गर्ह्यं न चिन्तितं किन्तु तदाभिनोक्तत्वीनामित्यर्थः । कल्प-तत्ता १।५।१३।४ स्यात् । तथाकामाधिकरणम् । आशीरधिकरणम् । वाक्यविवरणे इदमर्थम् । भा. १।८।५।१३-१४.

■ तथा च लिङ्गम् । १८।५।१३ ॥

इदं सूत्रं पूर्वोक्तिकरणेपक्षेन व्याख्याय अधिकरणा-न्तरानेति ग्राह्ये व्याख्यातम् । तत्र अधिकरणान्तरानेन अत्र व्याख्यायते । अद्वैताधिकरणातिदेशोऽयम् । चयन्तः शब्दानिगतायैः । तथा एकत्वम् लिङ्गमपि निश्चितमेव । 'बलन्ते प्राकृतश्रेणीं वृजामीवात्मनो' एव प्रीये शरदि चेति तिस्रो गा विषाज कवयरेये 'गर्मिणो मरन्ति' इत्युक्तम् । गर्भश्च क्षीवलिङ्गम् । तथा 'अथ कथमो शुष्किर्नलः पुत्रासते मातापत्याः'

इति विधाया नामचमसे 'मुक्कश्च भवति सेन्द्रिकवाय' इत्युक्तम् । मुक्कश्च पुंस्त्वलिङ्गम् । ('ऊय-मुपि-मुक्क-मणे र') वा० १।२।१०७ मन्त्रवर्षयो रः । ऊयस्य ६० । 'मुक्कः अण्डः मुक्करः' इति ऋगुदी । मणोः रः इति वदन्ते । मणुः ।) तेन तत्र स्त्रीन् पुंस्त्वं च निश्चितमिति निश्चयः । के.

तथा च सोमचमसः । १०।३।१९।६८ ॥

अत्रापेये मृषते 'औदुम्वरः सोमचमसो दक्षिणा, स मिषाय सधोनाय ब्रह्मणे देयः' इति । अयं सोमचमसः ब्रह्मणोयोगात् ब्रह्ममाश्रय निर्वर्तकः, न कृतमकृतु-दक्षिणायाः । तथा यथा 'सबभ्रमणे' इति उद्गातृ-संयोगात् सत् उद्गातृमन्त्रमाश्रय निर्वर्तकः तद्वत् । इति पूर्वं । यथा ।

सर्वविघ्नो यो ना, कत्वर्थे प्रविषेद्यान् पशून् । ६९ ॥

अत्रापेये दक्षिणत्वेन भूयमावः सोमचमसः न केवात् ब्रह्ममाश्रय निर्वर्तकः इति वाशब्देन पूर्वपक्षः श्यायतेति । सोमचमसः सर्वविकारः कृन्नावाः कृतु-दक्षिणायाः निर्वर्तकः । क्रमवै दाने पशूनां प्रतिषेधात् गिन्नात् । प्रयमाभ्यसते 'कृन् वै सोमः अमृत पयसः, यत् पशून् दद्यात् सोऽनुत कुपार्, औदुम्वरः सोम-चमसो दक्षिणा' । अत्र पशुपानमयोध सोमचमसो निषीयते । सोमचमसदानेन पशवो न दीयन्ते इति शास्त्रे । ब्रह्मण्यमममम निर्वर्तकमेव सति अन्त्येभ्यः पशवो दीयेत्यु तेन अनुतं स्यात् । बभ्रवत् कृन्नावाः निर्वर्तकः ।

ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् । ७० ॥

अत्रापेये 'कृन् वै सोमः पशवोऽनुतम्, यत् पशून् दद्यात् सोऽनुतं कुपार्, औदुम्वरः सोमचमसो दक्षिणा' इत्येवमेव 'यत् ब्रह्मणे पशून् दद्यात्' इति पशूनां ब्रह्मणो रीतिरेव अविशिष्टं पशुपानेकनुसदः यथा एव । उक्तम् ब्रह्मणे पशवो न देयः किन्तु सोमचमस एव इति सोमचमस ब्रह्ममाश्रयनिर्वर्तकः इति वीक्ष्यतेऽपि पशुपानेकानुसदः । सोमचमसः ब्रह्म-

मो. मे. २२८

माश्रयैव निर्वर्तकः न तु कृतमदक्षिणायाः इति चेत् पूर्वपक्षी भूयात् ।

उत्सर्गस्य कत्वर्थत्वान्, प्रतिषिद्धस्य चर्म स्थानं च गौणः प्रयोजनस्यः स दक्षिणानां स्यात् । ७१ ॥

अतो माभ्यन्दिने सक्ते नदिपि यावदीये सा सर्वा एसा दक्षिणा । 'सोमचमसो दक्षिणा' इत्युक्तत्वात् कृतपेये सा सर्वा दक्षिणा सोमचमस एव । तथाच उ.उपेय्य दानस्य सोमचमसदानस्य कत्वर्थत्वात् सर्वकृतु-दक्षिणादानार्थत्वात् सोमचमसः कृतमकृतुदक्षिणाया निर्वर्तको भवति । यत् हि ब्रह्मणेऽन्त्येभ्यः पशवो दीयेत्युक्ता 'यत् पशून् दद्यात्, सोऽनुत कुपार्' इति प्रति-षिद्धस्य पशुपानस्य कर्म स्यात् तस्मात्तत्र कर्तव्यम् । किञ्च यो ब्रह्मभावो न सा दक्षिणा, किन्तु दक्षिणापयवः कश्चित् । अथपेये निविगमनो दक्षिणाऽन्त्ये गौणः स्यात् । न च स गौणीऽर्थः दक्षिणानां प्रयोजनं स्यात् । सोमचमसस्य प्रयोजनं दक्षिणाभिप्रेतिः । सर्वेषां ऋषिभ्यः आममम दक्षिणानां प्रयोजनं न ब्रह्ममाश्रयमनम् । तस्मात् सोम-चमसः कृतमकृतुदक्षिणाया निर्वर्तकः न तु ब्रह्ममाश्र-याश्रयः । इति सिद्धावः ।

यदि तु ब्रह्मणस्तद्वत् तद्विषयः स्यात् । ७२ ॥

पूर्वपक्षस्य प्रयोजनमाह । यत् हि सोमचमसः ब्रह्मणः आश्रयैव निर्वर्तकः स्यात्, यदा तद्वत् तेन ब्रह्ममाश्रय-जनं न्यूनं दक्षिणद्वयं तद्विषयः सर्वकृतुदक्षिणायाः विकारः नाशकः स्यात् ब्रह्मभक्त्यै सर्वविधा इत्येव्य ऋषिभ्यः इतरा सर्वा दक्षिणा दातव्या स्यात् । ब्रह्मणे हि सोमचमसमाश्रयः ।

सर्वं वा पुरश्चानपात्, तातां मनुष्यपानपात् । ७३ ॥

विद्वान्तप्रयोजनमाह । यत् वा ऋगुदादिभ्यं सोम-चमसेन निर्ययेते, पुरश्चानपात् सर्वेभ्यः पुरश्चान-दक्षिणायाः व्यवनसात् । कुतः ? तातां दक्षिणानां कर्तव्य-मृगिणां आनमनेन कृतुपानपात् कृतुमापकतात् । आनतः हि ऋविद्वान्, कर्तुं शक्यन्ति । तस्मात् सर्व-दक्षिणत्वादेव एव सोमचमस एव देयः । सोऽपि य ब्रह्मणे एव नापयवे कर्तव्यम् । सर्वमपि गौणव-

दानेन यजमानेन कर्तव्यः । इदं सूत्रद्वयमधिकरणान्तर-
त्वेनापि शब्दे न्याल्लक्ष्यते य-अवताप्रकरणे । के.

॥ तथा ब्रह्मोपे सुगुणतिरुपचिन्त्ययोगात् ।
११२।१०।२५ ॥

अधिकरणविदेशोऽयम् । " वाच्यं श्वेतमारभेत " इत्यादौ नाप्यन्यद्वयद्विषयेषु ब्रह्मोपे ' श्वेतम् ' इत्यादि-
गुणश्रुतिः । गुणस्य प्रतिपादिका श्रुतिः, निवृत्तमार्गः । कथमप्य-
पद्यी श्वेते श्वेतसिन्धे च गुणे प्राप्ते श्वेतश्रुतिः श्वेतं गुण-
निवृत्तमिति । उपचिन्त्ययोगात् उपचिन्त्यविशेषेण श्वेतगुणस्य
विशेषणतया वाच्यत्वेन यत्तुना श्वेतगुणात् श्वेतश्रुतया
ज्ञानात् । ' उपचिन्त्ये कर्म मनेन इति बाहुल्यस्य
कारणे हिन् । तथा उच्यते त्रिवेद्यादश्वत्थेन गुणवत्
तत्प्राप्तिच्छेदकतया श्वेतगुणात् ' इति वृत्तहलम् । श्वेतगुणः
अन्यतो इति पूर्वं, यत्तु, विधिरिति सिद्धान्तः । के.

॥ तथा निर्मम्ये ११२।१०।२६ ॥

तथा प्रोक्षणीच्छादकं निर्मम्ये निर्मम्यत्वेऽपि
योगिकत्वं श्वेतम् । निर्मम्यत्वे निर्मम्य उच्यते शोऽपिः
निर्मम्य, इति योगः । तथा च ' निर्मम्येनेष्टकाः पचन्ति ' इति
निर्मम्यशब्दः । न संस्कारनिमित्तकः न जातिशब्दः,
किन्तु योगिक इति सिद्धान्तः । के.

॥ तथा निर्मम्ये ११२।१०।२७ ॥

' निर्मम्येनेष्टकाः पचन्ति ' इति संज्ञिते श्वेतनात्
संस्कारशब्दो निर्मम्य, इति । अश्वत्थेऽपि इदमते
' निर्मम्यमानस्य पच्यमाने ' इति । निर्मम्यनश्वेतान्
पूर्ववत् योगिकत्वमिति प्रियम् । अथात्र पूर्वपक्षिणो-
ऽभिप्रेतिः । निर्मम्यशब्दोऽयं याज्ञिकैः संसृते प्रयुज्यते ।
॥ वाच्यं संस्काराद्यन्यः, अश्वत्थेऽपि कविद्वयनात् ।
नापि योगिकः । निर्मम्यनश्वेतो हि निर्मम्यः । ७ च
जवनतादायनि अविशिष्टः, वेद्याद्यपि निर्मम्यनश्वेतनात् ।
न चात्र प्रोक्षणीच्छादकम् । तत्र योगस्य श्रुति-
साधारण्येऽपि कीदृश-शब्दं प्रोक्षणीशब्दस्य स्मृतिप्रमित्य
बहुवचनान्ताप्यान्तराभावाधिकरणयोग्यतया यत्तु तदर्थ-
विषयम् । १६ तु त्वीयान्तर ' निर्मम्येन ' इति
पदस्य अभिनवगीतद्विरुद्धात्वेनात्मातिवचननिर्णय-
संभवति इति भातिवचनस्यैव । इत्येवं प्राप्तेऽभि-

धीयते । मयेदेवं यदि अत्राश्रयश्रीतिग्न्यतो न मयेत् ।
एवं हि श्रुते ' निर्मम्येनेष्टकाः पचन्ति ' इति । तेन
योगस्य साधारण्येऽपि वाच्यमभिहितमस्मात् अत्रापि अग्नि-
विशेषणतया योगिकत्वमेव । प्रयोजनं - संस्काराद्यन्यत्वे
संसृतेनाधीन इष्टकाः पचन्त्यः । जातिवचनत्वे अग्नि-
मत्तेव । योगिकत्वे तु अविनिर्मम्यितेन । अत्र यद्यपि
सर्वशान्तादिनिर्वर्तकतायाऽपि । निर्मम्यशब्दस्यार्थज्ञानं
नाविनिर्वाणितमिति वाच्यम्, तथापि वाच्यस्येवोक्तौ
मयनस्य शब्दज्ञानेन नैहितोष्णीषात् विधानेन अत्राना-
मुष्यदेवशान्तात्कृतत्वात् । अविनिर्मम्यमिति प्रतीयते ।
वदुकम् ' पचिन्त्येनेष्टकात् तद्विरोधपथा (विरो-
धपथा इति गृहे षष्ठः) श्रुतिः । ' तेषां पचान्नादभूत्
त्वात् क्वेश्चिदौ करिष्यते ॥ ' (वा. पृ. ३. १६)
इति । सूर-तु- यथा प्रोक्षणीच्छादकस्य योगिकत्वम्, तथा
निर्मम्येनेष्टकाः । वीर्य.

॥ ' तथा पच्यमाने कर्तव्यं यदभूत्वा प्रतीयते ।
समानप्रत्ययस्युदात्ता यत्कीयस्या क्रियाऽप्युदात्ता ॥ '
इति न्यायान् श्वेतश्वेतं न चमत्तस्याङ्गं पचकत्वमपि
पश्येः । तेन चमत्तायमप्यात् न चमत्तकृतं चमत्-
त्वात्पच्येऽपि योरोक्ते प्रतीतिः । वल्ल पृ. १९९.

॥ तथाप्राप्त्यनुवादः इति न्यायः ॥ (तत्प्राप्तं
श्रुतिदेन सम्यग् ।) न च यजमानं श्रुतिग्राहि
मन्त्रस्य विधिरिति तादृशकदाचनस्य श्रुत्यादकृतत्वे
तदुपलक्षणम्, तथापि ' तत्प्राप्त्यनुवादः ' इति
न्यायस्य पुनरादायकारस्य पुरोचनस्य मन्त्रतया तत्प्राप्तस्य
प्राप्तत्वमाप्तेः । (अत्र यथाप्राप्त्यनुवादः इति तादा-
त्वादिति भाति । के.) । पराक्रमः ४२।२.

७ तथा पच्यमानात् । ११२।११ । यथापूर्वं
मुच्यतेऽपि अनन्तरश्रुत्येन कीदृशे तत्प्राप्तस्य
अभावात् (' शोभतेऽप्यं मुच्यं य एन वेद ' इत्यादिः
श्रुते.) आनर्थक्यं इति वृत्तशेवका । सु. पृ. १९.

॥ तथा भक्ष-मेष-आच्छादन-सुहृत्तदोम-
द्वेषम् । ११२।१२ ॥

अधिकरणविदेशोऽयम् । यथा ज्योतिष्टोमे घृतवत्तादपि
नक्षत्रावनाः स्वीयशोभनत्वात् च योग्यतया कर्तव्यम्,

तथा मधादिकमपि नृत्त्ययैवात् निकतं कृतं यम् । तत्र
चनोनिहोमे षोडशम् । पणो मत्तं ब्राह्मणस्य, यशाम् रात्रिमध्य,
व्यामिश्रा वैश्यस्य' इति विक्षिप्तं मध्यममुक्तम् । यस्यापि
आग्नेर मोमां विच्छेदे, सोऽपि कर्मसंस्थात् यामात्रेण
भक्षयेत् । तथा हनोपूर्वमप्ययोः 'श्रोत्रोत्तराद्यहय इध्या-
यर्हिण्यस्य सुतं च सुचक्षु मयुष्टिं पर्वीं संनका
आग्नेयं वदेदि' इति श्रौतम्, श्रौतार्थं जानतोऽपि कृते
लक्षार्थः । याजयेवे यय कापोऽसूत्रमयं वाजो विधत्ते
सोऽपि आच्छादये हर्मयं वासः परिदधीत् । पञ्चौ वस्य
पञ्चाः यामिमे दान्वं न कुर्वन् चरन्तौ न हन्ते न स्यापि
'वदयमर्हमहोतरी वा पश्चिदादते । अग्निमां नस्मादेनसो
विश्वामुद्राव्यहसः ॥' इति मन्त्रेण संस्तुतोऽपि जुहुयात् ।
तथा यो न द्वेवि फेचन, य च न द्वेवि फञ्चन, सोऽपि
'योऽस्तात् द्वेदि यं च ययं द्विष्यः' इति द्वेषमन्त्र
भूयात् नन्वपेत्वात् । इति सिद्धाः । भक्षस्य श्रौतस्य
आच्छादनं च संस्तुतोऽपि द्वेषस्य (द्वेषमन्त्रस्य) तेवा
समाहारः । नपुठकयमेकस्त्रयस्य । के.

॥ 'तथा भक्ष०' इत्यधिकरणे मासुःकरणाय-
भावेऽपि 'सत् पञ्चमांशुरहुत०' इति मन्त्रेण संस्तुतोऽपि
नित्य एव कार्यः इत्युक्तम् । वाजसनेयिना तु मते
पञ्चमा मासुःकरणे एव (दीनयन्त्रके एव) नैमित्तिक
एव होम इति । बाल पृ ६९.

॥ तथा युक्तं पानीयमितम् । (पा० १।४।५०
तथा ईषितममन्त्रं क्रियया युक्तं अनीयितमपि वरकं
कर्मवशं स्यात् । 'गामे गच्छत् हुतं सृष्टाति') इति
मन्त्रिण्यु लक्षणेनपयोमध्ययुक्तान्वाद्यध्यायार्थः । अन्यथा
लापनात् 'स्यात्वं कर्म' इति सस्तरागमिः । सु. पृ. ६२९.

इति वधा यूपस्य वेदिः । ३।७।६।१३ ॥

च्योतिहोमे आग्निशोभाये पञ्चो यूपो यदा निरावस्थो
भवति ततोक्तम् 'अथमन्त्रवेदिं निनोति अथं बहिर्वेदि'
इति । यूपपटस्य अर्धो भागः महावेद्याः अन्ववसि,
अर्धो भागश्च परिनोति यथा स्यात् तथा राजस्यः, तत्र
च यूपो निरावस्थः इति धान्यस्य यथाभूतोऽर्थः । तत्र
पि यूपपटभागेन वेदेऽवदेतोऽयं किंवा देशज्युष्ठागै
उपदेशः इति विचारे पूर्वः पक्षः । यथा दीक्षादधिर्न

प्रधानस्य इति पूर्वोक्तिकरणे उक्तम्, तथा वेदिमहावेदिः
यूपस्य अर्धं वेदितव्यम् । तथाच यूपपटभागेन वेदे-
वपदेतोऽयमिति पूर्वः पक्षः ।

वेदस्मात्तं वाऽक्षिप्येणैवत्यावयत्वात् । १४ ॥

पूर्वपक्षं निरस्य 'अथमन्त्रवेदि', अथं बहिर्वेदि'
इति सध्यायामपि याजनांशस्या मध्यदेशो लक्ष्यते
नाङ्गाङ्गिमावो लक्ष्यते इति मित्रान्तकथनार्थं सूचितम् ।
अन मावस्यः अथधारणार्थः । वाजसनेयः पूर्वपक्ष-
स्यानुवच्यः । शासु अनुष्ठिष्टौ इति कर्मणि यमस्ये शिष्यते
इति शिष्यं इति शिष्यपरं निष्पन्नम् । न शिष्यं विधेयं
यस्य तत् अशिष्यम् 'अथं बहिर्वेदि' इति वादयम् ।
नेन अग्निमेव सह 'अथमन्त्रवेदि' इत्यस्य एकशब्द-
त्वात् एकशब्दत्वमप्यत्र मध्यदेशविधानमेतत् इति
गम्यते । अन्त्रवेदिशोर्द्वयोपपि विधौ वाक्यभेदः
स्यात् । संभवति नैकशब्दत्वस्य वाक्यभेदाय वाक्यव्य-
त्वम् । तथा च संविदेष्टविधानमेतत् । अक्षिप्येण इति
मूलपरं गृहीत्वा म्याम्यानमिदम् । त्रिषा द्विष्येण इत्येव
पदच्छेदः । शिष्येण वाक्षिप्येन विधेयेन देशेन 'अथं-
मन्त्रवेदि', अथं बहिर्वेदि' इत्यस्य एकशब्दार्थं भवति ।
सत्यात् देशलक्षणा इति व्याकथयेत् ।

अत्र युधा—याज-यदेशस्य लक्षणीयायात् कृपनस्य
च यूपस्य मातृत्वात् अन्त्रवेद्याग्रे कर्हिदेशमात्रे वा
कृपनस्य अमेकत्वात् शब्दद्वयेन कृपनमात्रस्यदेशस्य
लक्षण इति देशशब्दवादीः । पञ्चमप्यनङ्गतात्पर्यतया
अन्यार्थत्वेन अक्षिप्येण यूपेन सह देशः, कर्मविधायक-
कृतार्थतया च अन्यार्थत्वेन अक्षिप्यया येषा सह यूपस्य
एकशब्दस्योपादानावगतत्वं संयोगात् इति सिद्धान्तदेहस्यार्थः
अक्षिप्येणेति सूत्रावयवः । अथ च सत्यादिवरण
सिद्धान्तस्यैव वक्ष्यमाणः कृतात्पर्यतोभास्यः देशलक्षणदेहः
अत्रापि योजनीयः । 'दशपूर्वमप्यो इहवा घोमेन वनेता'
इत्यादिपु कृतार्थमप्येतेषु कैमर्ष्यनाशहृतेन अङ्गोपदेशा-
योगात् वातोपदेशवत् अथ देशोपलक्षणमपि युगम् ।
विधिवत् अनुयादनस्य च अनुवपते अत्राग्नेन 'अथं
बहिर्वेदि' इत्यनेन एकशब्दवच्य प्रतीकमानस्य अपोग-
पण्नात् इति आग्रसरक्षेपेन अक्षिप्येण इति सूत्रावयव-

म्यासपाथे अपेत्यादि भाष्यम् । पञ्चदशदोषसाम्यमिराधार्मि
देशलक्षणायां शिष्येण एकवचनत्वात् इति अक्षरप्रत्येय-
शून्यमृतमपकथासम्बन्धस्य 'अर्धमन्तर्वेदि' इत्यादि भाष्यं
इति । के.

० 'तथा सूक्ष्म वेदिः' इत्यधिकरणे 'अर्धमन्तर्वेदि
वर्गं वहिर्वेदि' इति समुल्लेखेन देशविशेषो लक्ष्यते इति
भाष्यवार्तिकदिषु च्युतिम् । (सूक्ष्मवेदिन्यायः ।) कु.
१।२।१।७.

॥ तथा श्रतमुपेतत्वात् ॥ १२।१।१।२० ॥

० सोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु दार्ष्टान्तीयमार्तिकं श्रवणे चोदक-
प्राप्तं न कर्तव्यं तथा अग्न्यन्वाधानवत् । उपेतत्वात्
दीक्षाद्विमुक्तयेव । उपेतस्य अनपवृत्तस्य पुनरुपादानं न
शक्यम् । तस्मात्तस्मिन् पृथक् श्रतं इति सिद्धान्तः ।

विप्रविषेयाश्च । २१ ॥

सोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु दार्ष्टिकं श्रतं न कर्तव्यम् ।
शोभायैव श्रवणं उपेतवत् । पुनरुपादाने ऋति 'अग्रे
श्रतवते श्रतं चरित्वा' इति चरतो वचनं विप्रति-
पिद्यम् । तथा च भ्रष्टविप्रतिषेधात् पुनश्च श्रतं न
कर्तव्यम् ।

सत्यविविधे चैव । २२ ॥

पूर्वपक्षी गच्छते । उत्पन्नत्वात् तथा सचचपनं श्रतं
पुनश्चर्तव्यत्वात् अनुवर्तमानमपि दत्तं पुनश्चर्तव्यते तद्वत्
प्रायणीयाऽऽदिषु स्यात् इति चेत् ।

न, संयोगपृथक्त्वात् । २३ ॥

सिद्धान्तो ह्यन्तर्गम्यमाह— न वेदेन तुल्यम् ।
संयोगपृथक्त्वात् । एतत् पुनरुपेक्षयाः कर्मण्येव पृथक्
भवति इति पुनश्चर्तव्यते । ॥ तत् तत् सत् सोमायै तदेव
इदं प्रकृष्टम् कार्यं साधयति । तस्मात् सत्यवत् इति
दृष्टान्तो विप्रमः । तदर्थं पुनश्च श्रतं नानुष्ठेयं इति
सिद्धान्तः । के.

॥ तथा साध्वरक्षन्त्यायां, विद्वेषस्यैकत्वात्-
न्यात् ॥ ११।२।१।२० ॥

अध्वरक्षणायां नाम इत्येव तस्या अग्नीध्रेणीये पक्षो
इव अद्भानां प्रयोगः कथ्यते स्यात् । विशेषस्य अद्भ-
विरोधस्य निवारणस्य— एकतात्त्वात् 'पुनः पाचा-

प्रवितोः निर्वपेत्' इति एकतात्त्वे श्रवणात् । तस्मात्
सर्वेषामद्भानां तथैव इति पूर्व. पक्षः ।

इतिपि चैक्यच्युतिः । २१ ॥

अध्वरक्षणायां वयसि प्रातः मर्षदिने सायं इति
यागवयम्, तथापि 'सैवाध्वरक्षणा नमेदिः' इति
एकवत् एकत्वेन भुक्तिः मर्षणं चरति । तत् अद्भानां
कथ्ये उपपद्यते । तस्मात् उक्तम् । इति पूर्वपक्षे
हेतुत्वप्रसक्तम् ।

अपिवा कर्मपृथक्त्वात्, तेषां च तन्त्रमिवा-
नात्, साद्धान्यनुपदेयः स्यात् । २२ ॥

सिद्धान्तमिति । अग्निशब्देन वक्ष्यादिति । आद्भ-
वैषावध्वरक्षणादीनां कर्मणा पृथक्त्वात्, तेषां च कर्मणां
प्रातः मर्षदिने सायं इति नाताकाशेषु तन्त्रस्य
अद्भक्त्यवस्था विधानात् साद्धान्यमेव वक्ष्यायां पाठानां
उपदेशः स्यात् । तस्मात् तन्त्रम् ।

वयसांनुपूर्विकयोः पौष्ट्याद्वर्षिणयोः पूषयोः धनान्
एवाध्वर्याः । विप्रवैश्यान् मेदः ।

श्रवणस्य वा कालवचनम् । २३ ॥

यदुक्तं विशेषतस्त्वेककालत्वात् इति तत्राह । श्रवणस्य
प्रातःकालीनस्य कर्मणा यो निर्वपेत्, तद्वैश्यान् कालवचने
'पुनः पाचाः प्रवितोः निर्वपेत्' इति । न द्वितीयतृतीय-
योर्वापयोः । तस्मात् तन्त्रमेव सिद्धान्तः ।

फलैक्यविशिष्टान्यो यथाऽन्यत्र । २४ ॥

यदुक्तं 'इतिपि' इति तत्राह । इतिपि, एक-
वचनान्तः एकैकत्वात्, फलैक्येन कर्मैकत्वात् । यथा
अ-कल तद्वैश्यान्, कृत्वेति. तस्मात् 'यथा' वा यद-
स्य इति । तस्मात् अध्वरक्षणायां प्रातःकालिकतमेन
कर्तव्यमिति वक्ष्यायनयागमस्ये अद्भानां मेदेनानुष्ठानम् ।
इति सिद्धान्तः । के.

॥ तथा स्वामिनः फलमययायात्, फलस्य
कर्मयोगित्वात् । ६।३।५।२१ ॥

यथा देवतामित्रान्द्रुक्तायां न प्रतिनिधिः तथा
स्वामिनः वक्ष्यायनस्यैव न प्रतिनिधिः । पञ्चमनायात्
स्वामिन एव कर्मणः फलेन समवायत्वं संकल्प्य,
फलस्य कर्मयोगित्वात् फलं कर्मस्य श्रवते । यः कर्म

तन्वते निरुपयते बहूनामुपकारो येन वहुत्वमनेन,
तदिदम् । यथा बहूना आधानानां गन्ते कुत्राः प्रदीपस्तोष-
मुपकोति । वि. ११।११. * तन्नं द्विधा भवति प्रत्येकं
ना वसुधये वा वायव्यरितरागौ आत्मातन्मुत्पन्न-
प्राधान्यादेऽयम् । के. * तन्नं प्रवृद्धम् । 'साधारणं भवेत्
सम्भे परार्थे व्यभिचोक्तम् । एतमेव प्रवृद्धं त्वाद विद्यमाने
सम्भे विद्यते ।' (इति भाष्येनक्तपराग्न्येकस्यायमर्थः—)
यत् भद्रमुत्पदीयमानं अष्टाध्यायविशेषवान् अनेष्टेपि-
साधारणम्, त्व तत्त्वम्, यथा अष्टाध्यायिषु प्रयासादेः ।
यत्तु भद्रमुत्पदीयमानं परार्थेनैव यत्तान्मात्रविशेषेऽपि परार्थो-
पकारकम्, त्व परार्थेनैवौचित्यं प्रत्येकम्, यद्य वास्मि-
न्परीयवापादिकं दधानाद्वक्तव्यास्तदे । यत् तु स्वविधि-
प्रयोगेनान्यथाविहितकृत्येऽपि परार्थोपजीवनम्, त्व प्रवृद्धं
इत्यर्थः । एते च 'परार्थे व्यभिचोक्तम्' इत्यत्र स्वविधि-
प्रयोगेनान्यथाविहितकृत्ये इत्यर्थम् । तन्वते इति केचिन्म ।
नोत. ११।१४. * तन्नं साधारणो धर्मप्राप्तः । यथा
वर्तमानावयोः आश्रयमप्राप्तिः पूर्वम्, निवृत्तकृदादि-
उत्तरं । भा. ११।११।११.

॥ तत्रैव साधारणो धर्मग्रामः । ॥ तेषां प्रधानानां
तानि सन्धीणि प्रधानानि । भा. १२।१।१।१.

(यत् सन्त्येयं क्रियते, यस्य वा सन्त्रं तत्
वर्णक्रमेणोच्यते । सन्त्रं न इति तु खतः परं
निवैद्यते) ।

● तन्त्रं अत्रोक्तवान् सर्वकर्माणि । आ. १११।
११।२६. ● तन्त्रं अत्रानि पौर्णमास्या मन्त्राणां
प्रवर्तना एककालयोगात् । टुप्. ११।५१।११.
■ तन्त्रं अभिवर्णमन्त्रः "उन्त्येतिहो भवे" इति
ज्योतिष्टोमे संगीतामित्रवर्णखण्डे । आ. ११।१।१५।
५०. ● तन्त्रं अमेयप्रद्विम्बप्रवृत्तम्. ("अवदे वृत्तः"
इति) ज्योतिष्टोमे एवम् अनेकज्योत्पदवर्ते । ११।५।
१०।५०. ● तन्त्रं आश्रयामन्त्रस्य "अथ रवौ दिवः
सपत्नं न्यायाम्" इति दशगुण्यमाद्ययोः सुखस्यहसनेक-
वेदनि । ११।५।१२।४२. ● तन्त्रं गायत्रीयामात्रानां
दशैर्गुण्यमाद्योः न मन्त्रिभ्यश्च नैदा । ११।११।१०।५०-
६०. ● तन्त्रं उपरु-कालीनं सप्तस्यमात्रान् आहर्ण्ये ।

१११।१०।११, * तर्ज्यं उद्धृतं राजसूये नामाकीयेष्टे ।
 १११।११।१२-१५, * तर्ज्यं कृषियाम् राजसूये एकस्मिन् ।
 ११।११।१६-७, * तर्ज्यं कृष्यद्भनमनः ('कृषिपु
 स्वागच्छे' इति) सुगन्धं अनेकाङ्गकृष्यपूजेऽपि ।
 १११।१६।१८-४९, * तर्ज्यं कर्तारः राजसूये द्वि
 भाष्यान्तरस्य । सति संमये न एव कर्तार इति वार्तिकम् ।
 के ११।१६।२४-७, * तर्ज्यं कर्तृणा होतृ-शस्त्रीज-
 मन्त्रणम् । विवाहस्यै वरुणप्रसासेषु, अभ्यर्चनप्रियाहोत्रेषु
 बचनजैः । भा. ११।११।१४-४८, क तर्ज्यं
 कुम्भीधूलया भषणीम् ऐकादित्येषु त्रिदिकेदेवनाकेववि
 पद्यन्तु अन्तरीयेषु । ११।११।११-१२, १२.

इ तन्नं बुन्मीगुल्यपाश्रपणीनां वात्रपेयात-
श्राजापत्यपश्यद्गादिभषणार्थम् ॥

पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीतां प्रनुत्वात्
तन्त्रभावः स्यात् । ११।४।८।२३ ॥

आप्यम्— वापरेने शाखापत्तेषु पञ्चषु कुम्भ्याः
 शृम्भ्वा वषाभपत्तवात्र स-न-वावः स्यन्तु, विगु-वात ।
 विश्व-वेष्टा कुम्भी लषपत्तवात्रमवदानाना भवन्ते, धृत्
 हृदयानाम्, वषाभपत्ती वषानाम् । तस्मात् तान् स्युः ।

सोम— एकवैक्यविधेः इष्टधैव कुब्जपादेन-
 तन्त्रता इत्युचितैः संगतिः । २ वैकरीशत्वोपेति
 अनदानवैः कामानुष्ठानाय अष्टकरण्यापेक्षितावात् कथं
 तन्त्रमिति वाच्यम् । यद्वरमागरीता विह्वकरण्यानि
 त्विधेः ।

वि— 'प्रथमपक्षेषु कुम्भसद्वैतस्य तो वा, ५४-
मेदतः । मेदो, मैत्रं विशेषाद्भवत्तदौ प्रमुच्यते ॥'

भाट्ट— एकदेवस्यैव एकजातीयेषु च प्राजापत्यादि-
पञ्चसु प्रयोगविधिव्यवस्यतश्चप्राज्यादियैस्तत्पञ्चानुरोधेन कुम्भी-
शूलवपाशपष्पीनां महत्सर्वप्रमाणाकारेण तत्त्वमेव
अपचादि । नहि तेषां प्रकृतौ सत्त्वि परिमाणमित्येव
उपात्तः, येन तद्विषया कुम्भादिभेदेऽङ्गीक्रियेत ।

मण्डन— 'कुम्भेका वधुमहती ।'

शंकर— 'कुम्भादेश पञ्चविंशत् ।' तत्रापि ।
 * तन्मन् दीक्षा शृङ्गहासनिवत् क्षारसाधे । (दीक्षावत्
 इति भाष्यम्) । भा. ११११।०।११, * तन्मन् देव-

मालकतारः दर्शपूर्णमासविप्रधानेषु । ११।१।१।१-२, ४-७, ० तन्त्रं देशकल्पकतारः दर्शपूर्णमासयोः मध्येषु । ११।१।१।२, ८-११, ० तन्त्रं नदीवरप्रमन्त्रो 'देवीराज' इति ज्योतिष्टोमे अनेकलोचनकनवीरप्रमन्त्रेऽपि । ११।४।१।७।१०, ० तन्त्रं प्रयागमन्त्रः 'महादमि भेषः मेहि' इति एतान्नविप्रधानेषु । ११।४।१।८।११, ० तन्त्रं (प्रयोगः) गिरिं माहात्म्यदिनचतुर्था अष्टौः राज-मृगात् । ११।४।१।९-१२, ॥ तन्त्रं यूपः ज्योति-ष्टोमे पशुनवायैः । ११।४।१।१२-४, ० तन्त्रं यूपप्राहुतिः सूर्यकादशिन्याम्, आत्तिकदेवस्य अवि-क्षितन्याम् । ११।४।१।१६-२९, ० तन्त्रं यूप संस्काराणां पशुनवायै ज्योतिष्टोमे । ११।४।१।१७-७, ० तन्त्रं वरजं सर्वकर्तृणां राजसूये । इति भाष्यमतम् । प्रतिर्कर्म वृषकृ वरजं इति वार्तिकमतम् । ११।४।१।१८-७, ० तन्त्रं वराहोदयस्य एकदेवताकर्मयुगे । ११।४।१।२४, ० तन्त्रं वेदिप्रोक्षणमन्त्रः ('वेदिप्रति वरिचि वा' इति) निः प्रोक्षेऽपि । ११।४।१।२५-४७, ० तन्त्रं योप-काशोऽपि सर्वप्रधानम् । ११।४।१।२६-१७, ० तन्त्रं (प्रयोगः) सवनीयप्रयोः सवनीयपुरोडासेषु प्रकृन्ते, न द्य विवस्वः । ११।४।१।२७-२९, ० तन्त्रं स्वप्नावे-मन्त्रः ('स्वप्ने प्रत्यक्षं अस्ति' इति) एकस्मात् गौरी अवाप्तान्निशनेऽपि । ११।४।१।३०-१८, ० तन्त्रं स्वप्न-पशुनवायै अग्निष्टोमे । ११।४।१।३८-१९.

(वयं वा वयं वा वयं वा वयं वा वयं वा, वदिद्वानि निवेदयते)

० तन्त्रं न अङ्गानि अनुकवेचनप्रधाना प्रथमान्त्राणि त्रिंशद्वये, राजसूये । भा ११।४।१।१-३, ० तन्त्रं न अङ्गानां ननुर्वागमन्त्रवर्णनप्रधानेषु दक्षिणोत्तर-विहारतो क्रियमाणविषयेषु, किंतु वृषयनुष्ठानम् । ११।४।१।२५-२३, ० तन्त्रं न अङ्गान्त्रं दर्शपूर्णमास-चातुर्मासादिषु तत्तद्व्याप्यपरोक्षानुष्ठेयात् । ११।४।१।२६-२८, ० तन्त्रं न अङ्गानां द्वादशादि प्रकर्मैः अष्टय-कालानाम् । ११।४।१।२९-२६, ० तन्त्रं न अङ्गानां मन्तरादिभेदेन विचक्षणानां नक्षत्रावकाशां प्रथानानामयं कालमेतत् अपारकस्यायम् । ११।४।१।२९-२३,

० तन्त्रं न अङ्गानां राजसूये अवेष्टिषु । ११।४।१।८-१०, ० तन्त्रं न अग्निषु वाचयेसे क्रातुपञ्चपु शक्रा-पन्धेषु च कालमेतत् । ११।४।२०।१४-१६, ० तन्त्रं न अग्निष्वेचनीयदशमेययोः राजसूये । ११।४।२।४।५७-६२, ० तन्त्रं न अवहननमन्त्रस्य नानावीनेष्टौ प्रतिवीचं राजसूये । ११।४।२।४।४३, तन्त्रं न अग्नेव पशुनवायैः । ११।४।२।४।६८-७१, ० तन्त्रं न आत्ययहवमन्त्रस्य आत्ययमन्त्रेषु प्रतिग्रहणम् । ११।४।२।४।४४-४५, ० तन्त्रं न तक्ष्मां पञ्चशरदीये भूमीने पञ्चसु संवतरेषु, तक्ष्माकये कर्मशेषप्रतिवेदविधानम् । ११।४।२।४।४५-४६, ० तन्त्रं न उपरमन्त्रः, किंतु मन्त्रपरवत्तनमन्त्रादुचिः ज्योतिष्टोमे । ११।४।२।४।४२-४३, ० तन्त्रं न येन्द्रगयस्य भूमे ज्योतिष्टोमे । ११।४।२।४।४८, ० तन्त्रं न कपालवतुष्कस्य अक्षप्रतिग्रहेष्टया प्रतिपुरेष्टायम् । ११।४।२।४।४९-४९, ० तन्त्रं न कर्मका कल्पमेतत् । ११।४।२।४।२२.

॥ तन्त्रं न कुम्भीशूद्रवपस्रप्रणीनां माता-जातीयेषु पशुषु पाक्तवैषम्यात् ॥

जात्यन्तरेषु भेदः स्वात् पक्षिवैषम्यात् । ११।४।२।०।४० ॥

भाष्यम्— देवादिभिरेषु (पशुः) मानवादीयेषु कुम्भीदीनां भेदः स्वात् पक्षिवैषम्यात् । (अत्र पाठा-न्तरम्— अस्ति वीक्षमणी, तत्र आक्षितो धूपः, शारस्वतो मेघः, ऐन्द्र श्रमः इत्येकविधः पञ्चसः कृत्ति । तेषां वचनानां समुदायं प्रस्तं भोतये । वीक्षमण्या एव-जातीयेषु कुम्भीदीनां भेदः स्वात्, पक्षिवैषम्यात्-इति ।) विषय इति वार्तिकः आत्मानां आविष्कानां च मायानाम् । यावत् कालेन भावयन्ति पश्यन्ते, तावत् आत्मानां विधीयते । तत्र अङ्गदानभेदे भवति । नस्यत् यन्त्रमेत-कथम् ।

वृत्तिप्रवर्तनात् । ४१ ॥

भाष्यम्— इन्द्रियं चोपायणां शूलानां गोड-वादिषु दृश्यते । शूत्रेण मातरेण च अवष्टुमाम्यवपति' इति । तस्मादपि भेदः ।

शोदकशालानां प्रत्यक्षविहितानां च पदार्थानां इत्यत्रा
चिन्तिता । इह ॥ (इदानीम्) एकस्मिन् इत्यत्रानियेय-
धिन्यते । यत्र प्रयोः यागाः (प्रधानश्रुता) भवन्ते,
तत्र सेवयिष्या किं कथ्यते (भवति), उत नाप्यत्र
इति । ननु दशमानन्तरं भद्रानां तन्वावापचिन्ता
मुक्ता, तेषां (एव दशमे) इत्यत्राऽवधारणात् । प्रथमे
आधिकारेण फले चिन्त्यते, तत्र इत्यत्र न भवति ।
तस्मात् तस्य दशमेन गात्रि रोचयः । (तत्रादि,)
किं एकैकस्य फले उत संवत्तानाम्, इति कीदृशः दशम-
संज्ञकः (स्यात्) । उच्यते । इति समुहितानामेकं
फलम्, ततः तन्वावापचिन्ता भवति । अथ एकैकस्य
फलम्, ततः तान् नानायेव (भवन्त्यन्तरवत् भेद एव
स्यात्) तस्मात् (उपोद्घातकम्) प्रथमाधिकरणान्यते
तन्वावापचिन्त्ये । द्वितीयोऽपि (ननु—) प्रसङ्गेन
(भवत्यस्य) किं संवत्तानां भद्रानां एकं तन्वावाप-
चिन्ति, तत्र निरपेक्षाणि इति । अथवा तन्वावाप-
चिन्तायां प्रथममाधिकरणं चिन्त्यते । (भवत्यकारेण शीर्षं
चिन्तामुपन्यस्य चोदितं ननु नैवात्र स्वर्गः फले भूयते
इति, तत्सर्वमाह—) 'यजेत' इत्यनेन आह्वितः कर्ता,
स विशेषणे स्वर्गकामसंज्ञकेन (पुत्रवचनेन), यथा
'यथा राजन्येन यजेत' इति (राजा इति विशेष-
णम्) । विशेषणं च (कामः राजन्यत्वं) कर्माहं
भवति इति । (उच्यते—) एवं च (कर्तु-
विदोक्तानां भव्युपगम्यमाने) यदि स्वर्गं (एव कश्चित्)
नित्यं कामयते, नान्यथा भद्रान्बलादीनि, तथा सति
अनावारम्भात् विशेषणमवश्यते (तत्सर्वं वा काम-
यते इति) । न च ईदृशः कश्चित् । यदि वा
(कश्चित्) स्वर्गं न कदाचित् कामयते, तत्रापि त
(स्वर्गकाम) अपेक्ष्य निगोषणे पठते स्वर्गकाम एव
यः इति । तेषु ईदृशोऽपि नास्ति, यो न कामयितुं
स्वर्गं कामयते । अत्रोच्यते, (ए एव) स्वर्गं चेत्यत्र
स्वर्गकामः (स्वर्गमेव कामयते) तस्या वेत्यत्रा दशपूर्व-
माश्रयिणी करिष्यति (तेषां आश्रयेण विशेषणत्वं
युज्यते) । एतदपि न पठते । यावत् (पुत्रवः) चाद्रं
प्रधानं निर्वाचयति, तावत् अन्ये कामा उच्यन्ते

(दीर्घकाले) । यदि च शुद्धमेव स्वर्गं कामयते, तथा
(सति सम्पत्ते) यथाश्रुतौ दशपूर्वमाश्रयो भवति स्यात्,
नेत्यत्र । न च ईदृशः कश्चित् भवति (यो यावत्परोक्षं
स्वर्गमेव कामयते) । तस्मात् आश्रयेण विशेषणं न
पठते ।

(भाष्यकारेण 'फलप्रप्तौ निमित्तं भवतु इत्यादिभ्यः
नित्यामित्युपेक्षया विरोधात् परिहारोऽभिहितः, तस्मादि-
ति—) योऽयं नित्यानिवृत्तिरोधः स्वर्गः, स
नोपपद्यते । अथम् । यस्मात् (मते) स्वर्गकामसंज्ञकेन
फलमभिधीयते, तस्यपि निमित्तनिवृत्तिरोधो भवत्येव ।
(तथाहि,) दशपूर्वमाश्रयो यावत्परोक्षं कर्तव्यो ज्ञातो,
युक्तं तस्मिन् कर्तव्ये इति (विरोधात्) न कश्चित्
निमित्तम् (फलम्) विरोधोऽस्ति । न च ईदृशो
नित्यानिवृत्तिरोधो भवति । (कथम् ?) आश्रयादप्य-
तपश्चाः, तेषामुपनिवृत्तये न नित्यावमगम्यते, न
काम्यवम् । ते तु (स्वल्पमात्रेण) विपरिवर्तमानाः
एकेन वाक्येन यावत्परोक्षं प्रति विधीयते, अपेक्ष्य स्वर्गम् ।
न च यावत्परोक्षं-स्वर्गमवमगम्यतेऽपि परस्परपक्षा विद्येते ।
येन ये एव यावत्परोक्षं (प्रयोगे) कर्तव्याः, ये एव
काम्येऽपि कर्तव्या इति (अवगमात् विरोधः स्यात्) ।
तस्मात् काम्यनित्याभ्युक्तम् (अन्त्योन्त्यमनपेक्षमागम्यम्)
कदापि अपेक्षितम् (इतिविरोधः) । तस्मात् अनुप-
पत्तिः त्रैविकिकानिराकरणम् । तेन तर्हि अन्यथा
(त्रैविकिकानिराकरणम्) कथ्यते । स्वर्गकामसंज्ञकेन
निमित्तं अभिधीयते । सामान्येन निमित्तमुच्यते यथा
'मिमे लोकोऽस्ति' इति, यदुच्यते वा 'यस्योभयम्'
इति । न चायं नमन्यन्तः, न च यदुच्यते मुक्ता ।
तस्मात् (निमित्तानिवापचितत्वात्) भवेन स्वर्गं कामय-
मानः पुत्रवः अभिधीयते । (तथापि पूर्वोक्तेन न्यायेन
पुत्रवत्त्वानुपपत्तेः विशेषणपरत्वेन) । न च पुत्रवः
किं सामान्येन स्वर्गं कामयते, उत सामान्येन इति ।
द्विप्रकारोऽपि काम्यता अस्ति । यदि अयं सामान्येन
स्वर्गमिच्छति, तथा सति (पूर्वोक्तेन न्यायेन विशेषण-
परत्वे स्थिते स्वर्गकामाधिकरणपूर्ववत्तयापत्तौ) प्रीति-
विशिष्टेन इत्येव नाम. आश्रयः । (भवति) तदा च

न कश्चित् शब्दोऽस्ति, येन पन्थमिणीयेत । यो हि
अयं स्वयंशामराब्दः, स साधनचक्रः । (न पन्थमचनः
इति-) अनेनास्ति प्रकरणेन वनापन्थमपिचक्रम्
(पन्थमावेन तत्रावापचित्शब्दोऽनुपपत्तेः) ।

इदं तु पठे विशङ्कतम् । स्वयंश्च साधनचक्रेन न
कामना । किं कात्यायः । तर्हि तत्रैव कामयन्ते, स्वयं मे
स्यादिति । आद्ये ॥ सुपत्ता कामना, कामने तु मान्त-
रीकद्वये, साधनेन विना साधनार्थमात्रम् । तस्मात् साधने
या कामना, सा गौरी । अपिच 'वज्रेष्ठ' इति साधना-
वचनः भूत्वा पुनरादौभाषितः । स च आक्षिप्तः निर्मग
प्रसवः पूरयति । यदि च निर्मगो नागेन पूर्यते, अत्र
चोदितमपि मार्गं न कश्चित् कुर्वते । तत्र विविधो-
द्देशेन । तस्मात् स्वयं साधनचक्रेन कामयते, तेन शब्द-
योगात् आक्षिप्तः । शब्दोपायावेन वागो विधीयते ।

अत्र (भाष-) शब्दः य एषां मनुविज्ञानां
शब्दः शब्दो वाचकः, तेन प्रस्तामि अमिषाय
फलसंनन्धः कृतः दर्शपूर्णमासशब्देन इति । (भाष्य
विद्वद्भिरिति-) "य एषा मनुविज्ञाना" इति, वेदां । आग्ने-
यागिनाम् । एष शब्दो वाचकः इति दर्शपूर्णमासशब्दः
इत्यर्थः । तेन प्रस्तामि अमिषाय इति दर्शपूर्णमासशब्देन
अमिषाय । फलसंनन्धः कृतः इति । "तदुक्तम् । स
दर्शपूर्णमासशब्दः । समुदायवचना । यदि समुदायवचनाः
स्यात् तथा सति समुदाये न दन्धम्, न देवत्व, न
त्रिधा । किं तर्हि । गुणोऽस्ती । तत्र गुणशब्दः शब्देन
(निष्कारणत्वेन) सामान्यविषयत्वं न स्यात् । अस्ति
च सामानाधिकरूप्य 'दर्शपूर्णमासः शब्दः' इति ।
तस्मात् समुदायवचनोऽयम् ।

'एकशब्दाभिव्यक्तिः' (चोदं पदम्) इत्येवमप्यत्र
वर्ण्यते । भावयेत । किम् । स्वयं । केन । बायेन
कालेन दर्शपूर्णमासशब्देन । स्वयं प्रकाशमूलः, काम-
साधनं उपादीयमानम् । सस्मात् तेषां इत्येवमप्यत्रो
निवृत्तः ।

शेषपन्था प्रवचनं प्रतिनिधाय विज्ञायेत । २ ॥

भाष्यम्— नामनीक-च, यत् समुदायशब्देन
संयुक्तोऽप्येव तत् समुदायकमेव भवतीति । येदेनास्ति

विशिष्टं भवति । यथा 'शब्दश्च दन्धम्, मनुविज्ञानम्'
इति, अनुविज्ञानादिशब्दो वाचकशब्देन समुदायवचनेनापि
संयोग्य उक्तो न समुदायेन संशयते । केन तर्हि ।
समुदायविधिः । प्रतिपुष्टं हि स्नानादि भावद्वये । अतः
सोपबद्धा फलं मियेत, उपबद्धा फलं स्यादिति,
अतोऽपिचोऽयं शब्दः समुदायशब्दसंयोगः । तस्मादेव-
वचनम्, सत्यं विशेष इति ।

अविधानात्तु नूनं स्यात् । ३ ॥

भाष्यम्— शब्दोऽनुपपत्तेः । नाम सामुचित्यं फलं
विधीयते, स्वयं शब्दं कुर्वतीति । किं तर्हि । इत्य-
मुदिश्य फलो विधीयते । स्वयं कामेन कुर्वतीति । किं
कारणम् । सा अम विधापिद्य विमर्शः दन्धेदेति,
सा चक्रं धृत्वा विद्वत्सति, फलं फलमेव विद्वत्सति ।
न च भूयसे संयसति नाक्यामो प्राज्ञः, भूयसत्
गुणकत्वात् । किं पुनः सत्यं यदि फलं विधीयते । तर्हि
विधीयमाने वचनस्योऽनुपपत्तेः । यदि इत्येवमप्यत्रो
संयुक्तोऽस्ति । अनुवादश्च संनिहितत्वा आग्नेयादीनां
स्यात् । तस्मिन् च परस्परपक्षेणापि मियो विमर्शमपि
व्यवहारीयं विमर्शमेवैवैः फलं संयस्यते । अत्र पुनर्वचनार्थं
विधीयमाने, आग्नेयादीनां वाचाः शब्देन समुदाय-
वचनेन कर्तव्यत्वं तत्राप्येवमेव बोधयते । बोधितत्वा
समुदायेन गुणः संनिधानविशेषात् नो गम्यते, स वि-
शितो भवति । अविशेषात् कारणात्तस्मात् । यदि वा
विधीयते, दर्शपूर्णमासशब्देन विशेषं न उपपत्तेः । नहि
विधीयमानस्य विशेषणं भवति । यत् कारणम् । पित्रोप-
नपि अविधीयमाने न भवति । न च शब्दोऽपिचोऽयं
परस्परवचनो भवति । किं पुनरपि विशेषेण नार्थः,
वाचकः स्ववचनमप्येवमपि संनिधौ अस्तौ दर्शपूर्ण-
मासशब्दात् यत्वेति यत्वेतिचन्द्रः समुदायवचनः इति ।
किमर्थं नहि दर्शपूर्णमासशब्दः । अतर्थात्तु नित्य-
नुवादमप्यत्र । यथा, 'इत्येव देवेन इत्यम्'
'इत्यन्ताऽऽदिष्वपि संनिधौ नानुवाचात् भवति' इति ।
वाचकः, वाचकस्यैव नाम विधानं न्यायम् ।
मूलार्थं हि विधीयमाने दर्शपूर्णमासशब्दोऽयं च
अप्यने । नामार्थं तु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषेण

अपेक्षात् । यत्र तिरस्त्रि मावनाविषयान् अपेक्षति पुनः
भूयते । अतिथि दशपूर्णमाशश्चन्द्रस्य चायवचनत्वादिभि
न किञ्चिदनयेकम् । तस्मादेव पक्षो ज्ञेयान् ।

द्वय— अतः (माश्व-) ग्रन्थः । विशेषणमापि
अविधीयमानं न भवति । न च द्वयोर्विधीय-
मानयोः परस्परं संबन्धो भवति इति । अयुक्तमिदं
दूषणं अयनादीनामपि अत्र दूषणप्रकारः स्वयम् यथा
भवता कर्तव्यम् । (यपि च अयनकक्षयमिदं चोद्ये
इत्याह-) यदीवाह अवयवे नक्षत्रः (सप्तमनयम-
योक्तः) यत् ' भायनया सर्वेषां संकषः ' इति । (कथं
तर्हि पागजियेपत्ता अत आह-) इदमेतदसंबन्धवद्
(अक्षयकक्षयस्यैव) आर्यैः । अतः (योऽपि परि-
हारा-) ग्रन्थः किं पुनस्तत्र विशेषणेन कार्यं यागवा-
क्यव्यवस्थामपेक्षादीनां संनिधौ अक्षयः ' दशपूर्ण-
माशाभ्यां यजेत ' इति यजुर्वेदादयः समुदाय-
वचनः इति तद (अत्रि) अयुक्तम् (एव) । वधेन
आमेयादीनां दन्वदेस्तेन कवचवत्, यस्य प्रवर्णारोप-
मपि । तत्र (अपि हि) न क्वचित् क्वचिद्विधेयो
विद्यते, न च संनिधौ । तस्मात् (अतस्ति विदोषणे)
प्रवर्णारोपविदोषात् सर्वेषामेव फले विधानं स्यात् । यदपि
च (अत अपरितोषम् अध्याया इत्यादिना परिहारा-
नानुज्ञात्,) दशपूर्णमाशाणां स्वयं इति संबन्धः इति,
एतदपि भावार्थधिकरणे निगृह्य (गदीकन्यायेन)
शायः एव फले विधीयते । तस्मात् भावनया (एव)
वर्षविशेषमवशिष्टा विधीयते ।

शेषस्य हि परार्थत्वात् विधानात् प्रतिप्रधान-
भावः स्यात् । ४ ॥

भाष्यम्— यत् दीपवदिति, दीपणानुल्लेखनादेः
परार्थेन निषादनम्, पुनरुक्तप्रकारेणैव । एवं दृष्टान्तो
भवति । अल्पया, अदृष्टं कृत्यमित्यर्थं स्यात् । तत्र यत्र
पुनरावृत्त्या भवति । धर्मवेत्ति च संकषात् दूषणान्
लक्षयितुम् । गदहं वा कल्पताम्, सख्यं वेति । दृष्टा
लक्षणा वदन्ति नञ्स्थः । तस्मात् पुनरावृत्त्या भवति ।
न च लक्षणं कार्येण संकष्यते । किं तर्हि ? उच्यते ।
तत्रैव दृष्टावृत्त्या भवति । यत्र यत् मुदे गावरी पुनर-

लक्षणावैयर्थ्येति, न तदा भाग्यनेन संबन्धेति, इति ।
एवमिहापि न यत्र कार्येण संबन्धेति, किं पुनरप्य
कार्येण संबन्धन्ते । तस्मादुक्तं यथापि प्रतिप्रधानं निघने ।

आह— दशयेऽप्यथेव कामययुक्तमित्यतः विद्वत्पु-
नरुक्तिरपि चिन्तितम् । अतिदेशद्विचारश्च एतमादिभिः
दशमपर्यन्तैः नभास्तः । वसति उपदेशातिदेशाधारण्येन
प्रयोगपरिमाणं परिमाणप्रसङ्गात् एकदेशे तन्नावापचित्वा
चिन्त्यते । तद्विह एकप्रयोगवचनचोदितानां एककृत्तानां
संक्षेपकारिणां यद्वा कर्मणां वापारकृत्तमानां अन्तर्गतानां
किं तन्नेन भवति, कतं न्यायक इति चिन्ता लक्ष्यार्थः ।
प्रथमं तावत् उपोद्घातत्वेन संक्षेपकारित्वं प्रतिपाद्यते ।
यत्र ' परस्परानपेक्षाणामुत्पत्तानां फलार्थिनाम् ।
योजमानं फलं तेषामेकैकगतायधार्यते ॥ तेषां
सुदिश्यमानत्वात् साहित्यं न विवक्षितम् । तस्मात्
प्रत्येकमेव स्वातिनि प्राप्तेऽभिधीयते ॥ जात्रयादि-
कमुदिश्य फलं ननुपदिश्यते । तत उद्दिश्यमानत्वात्
तेषामेकैकशः फलम् ॥ कानिचन तु यदेदिश्य
कर्मणां बोधना, तदा । तेषां विधीयमानानां
तद्विधानं विवक्षितम् ॥ '

सोम— मूत्रार्थस्तु— वृषपुत्रपञ्चमागपि ततो हेतोः
ऐक्यार्थं एककृत्यत्वं स्यात् । कुत्रो हेतोः । एक शब्दा-
विशेषेणेन कर्मविधौ नुपपत्त्यै प्रयोगान्तरात् इति ।

वि— ' यद्वायानां फलं स्वयं प्रायेन तन्त्रतोऽप्यथा, ।
आवाः इत्युक्तं प्रार्थितम्, न लक्षणं फलोक्तम् ॥ '

आह— तदेवं दशभिरप्यथेः प्रवृत्तौ विद्वत्तौ च
अनुपेक्ष्यमाणं अवगोप्य, अधुना तेषां प्रयोगविषयगत-
मुदात्तत्वं निरूप्यते । प्रयोगपरिधिर्वाहकपानभावनायाः
फलार्थमेकेन वाक्येनावृत्तानां बोधनत्वं एकतादयोपानात्
साहित्यं बोधयति । तत्र अत्रैव कार्ये एक-
कृत्यत्वेन कल्प्यते । अत एव अनेकोद्देशेन एव-
गुणं कथम् । अत एव न प्रवृत्तिप्रवृत्तिः, तत्र
प्रवृत्तिर्वादीनां एव-वृत्तेऽपि वृत्तपुत्रेयादीनामुद्देश्य-
भावनात् । दशिवोषणतोपि अस्मत्कार्येणैव उद्देश्य-
अनेकताप्रामाण्यः । अत्र एव च विवक्षितपतिव-
तनादीविधिष्वपि वैयर्थ्यदेव । एकताप्रवृत्तिप्रवृत्ति-

इति वचनात् । पुरोडासे तु भास्वे इतिपि प्रयागा
इत्यन्ते । इति कालिनापि विचारः । एव पशौ पशुपुरो-
डासो च गुणेन कास्वे च विचारः । तस्मात् तन्मस-
मेदः स्यात् । इति पूर्वपक्षे हेत्यन्तस्तुतम् ।

तन्त्रमन्त्रे विधानाद् वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः
स्मात्, तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् । ३ ॥

पशुपुरोडासयोः तन्त्रमेदः स्यात् इति पूर्वपक्षं
सुशब्दा प्रत्ये कस्येन वरिष्यैव सिद्धान्तमाह । उपर-
तन्त्रेण पशुतन्त्रेण पुरोडासात्मन्यस्य सिद्धिः स्यात् । कुतः ।
तन्त्रमन्त्रे विधानात् पाशुकस्य तन्त्रस्य मन्त्रे पुरोडासस्य
विधानात् । 'अग्नीषोमीयस्य यस्या प्रथमं अग्नीषोमीयं
पशुपुरोडासमैकादशकथम् निर्वैत्' इति । तस्य च
तन्त्रार्थस्य अविशिष्टत्वं भवति । तन्त्रस्य अर्थः तन्त्रार्थः
अङ्गकृत उपकारः । सोऽयं अविशिष्टः अभिन्नः पशोः
पुरोडासस्य च । पशोरङ्गानि पुरोडासस्य संनिहितानि ।
तस्मात् ऐकतन्त्रम् ।

विकापश्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात् ।
४ ॥

गङ्गात् पूर्वपक्षिण शुभाशुभविचारान्तेत्यस्मि तस्माद्
सिद्धान्ति । विचारत्वे भेदो न स्यात् । अर्थस्य अर्थः अङ्ग-
जनित उपकारः, तस्य अविकृतत्वात् विकृतत्वाभावात् ।
पशोः पुरोडासस्य च गङ्गानिक् द्विषन्ते अङ्गानि ।
तस्मात् पशौ कृत्स्नस्य पुरोडासोऽपि उपकुर्वन्ति । शुभ-
कारविकारोऽपि न तन्त्रमेदः इति सिद्धान्तः ।

एकेषां पाशकथयान् । ५ ॥

पुरोडासचोदकाशुभपितानामङ्गानां मन्त्रे वेदेः
अभ्युद्वारमस्य अग्नीषोमीयस्य इति एकेषा वेद्यापि
अङ्गानां पुनः पशुपुरोडासत्वात् प्रत्यक्षादीनामपि एक-
तन्त्रत्वम् । इति सिद्धान्तपक्षः ।

एवमिषस्य दर्शनम् । ६ ॥

पशोः पशुपुरोडासाश्च च एकमपि दर्शयति 'मन्त्रे-
ऽग्नीषोमीयदीर्घोति पुरोडासाङ्गुलीः पशुङ्गुलीश्च' इति ।
तेन नाभ्युदानस्य भेदः । यथा एकाङ्गे एकस्य अङ्गः
दर्शनं तथा प्रयागादीनामपि दर्शनं शक्यम् । तस्मात्
एकस्यैव पशोः पुरोडासो प्रयज्यते इति सिद्धान्तः । के.

● तन्त्रीयान्तेऽपि गन्धर्वः, आर्यो गीतो च ।
भा. १०।४।४।८-९.

● तपः अनन्तरूपं याजमानं ज्योतिष्टोमे । 'तदे-
कमिव उपवसन्ति' इति वचनात् कविद्विज-
मपि । भा. ३।८।१९-२१.

● तपश्च फलमिद्वित्वान्त्येकवत् । ३।८।३।९ ॥

ज्योतिष्टोमादौ 'त्यह नाङ्गति' 'नह गाभ्राति'
इति तपः सूचते । का एतः आध्वर्यवे वेदे उत्तरात्
समाप्त्यदा आध्वर्यवे, इति उक्त्यै पूर्वपक्षे प्राप्ते
सिद्धान्तवति । संस्कारवत् तपश्च याजमानमेव । कुतः ।
एकसिद्धिर्वात् । फलस्य सिद्धिर्यस्यात् नह कायरीपणा-
स्यजाजमानस्यैव तपः फलसिद्धिः, तस्य भावः फलसिद्धिर्वा-
त्तस्मात् । द्रुपदभोगदातव्यात् वायनाशनेन फलप्राप्तत्वात्
फलस्य च यजमानस्यैवत्वात् । लोकात् लोके कृच्छ्राद्-
नुष्ठानं यथा तद्वत् । लोके यथा दर्शनस्य मात्स्न्य-
विरागेन प्रथिविभ्यर्चयैवधमना मन्त्रवर्षेणमापते तद्वत्
इति वा ।

वाक्त्रसोपश्च बह्वत् । १० ॥

वाक्त्रसोपशान्त्यनन्तरं तपः ज्योतिष्टोमे याजमानं
नार्चिषं इति सिद्धान्ते हेतुत्वपर एवम् । फलसिद्धि-
कल्पस्यो हेतुः यथा तपसो याजमानस्यैव तपः
वाक्त्रसोपश्च तपसो याजमानस्यैव तपः । यथा वै पुरो-
न किञ्चन कल्पमवैति, यदास्य कल्पं पशुसो मरयति,
अथ येषां तपः इति तपोविशेषिक्येतोः तपसो याज-
मानस्यैव तपः । येषः यागार्हः, मेघतपः अतिदर्शनं
यागं कर्तुमर्हः अनश्नेन अर्हो भवति यजमानः ।
तस्मात् याजमानस्यैव तपः ।

यजमानादितरेषां स्यात् । ११ ॥

अनश्नेन रूपं तपः याजमानस्यैव इति पूर्वेण सूच्यते
उक्तम् । अत्र तृतीयमन्त्रे तु कविन् तद्वगाद् उपपत्तेः ।
'कमिव उपवसन्ति' इति वचनात् तु यजमानात्
इतरेषां जलित्वापि अनश्नेन रूपं तपः स्यात् । यजना-
भावे तु याजमानस्यैव तपः इति सिद्धान्तः ।

यचनादिनरेणो म्यात् । ११ ॥

भाष्यम्— किं एष एतौतर्कः सर्वे तपो यागमान-
भिनि । यचनादिनरेणाम् । यत्र वचनम्, तत्र कृत्विनां
यथा 'सर्वे क्रतुविनः तपवसन्ति' इति ।

या— यरादिवत् एतत् द्रष्टव्यम् 'कृत्विनः तप-
वसन्ति' इति । (स्वयमातृणोपधाने वरप्रदानं यथा
आर्त्थिकं तद्वत्) ।

गुणत्वाय चेदेन न वच्यस्या स्यात् । १२ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं समाख्यानात् आर्त्थिकं
तप इति, गुणत्वात् न समाख्यया एवमे । यत्र पुनस्तस्य
गुणभावा, तत्र समाख्या निरामिका ।

या— 'गुणसि तस्य निर्देशः' (१।८।१६)
इत्यनेन प्रतीयते इति अन्यथा भ्याचष्टे । (तत्पराधिकरण-
मयेन) ।

सोम— पूर्वविद्यया विद्योपराद्धा प्रत्यक्षतया
संगतिः । सूत्रार्थस्तु— तपश्च यागमानं कर्मत्वोक्ति-
मन्वकद्विद्विगर्हनेन फलसिद्धयैत्यस्तु । यत्र लोके
स्वल्पेनापि प्रायश्चित्तेन महतो दुहितस्य निवृत्तिः ।
इदमपि तथा स्वल्पेनापि तपसा महतोऽपि दुहितस्य
निवृत्तिर्भवति ।

वि— 'ताभ्यामिदं द्रष्टव्यमेतत् तपः कर्म, तपो-
र्द्रव्यो' । द्रष्टव्यत्वेन तपसा द्रष्टव्यमर्थमने तपः ॥
फलान्तरायावाप नाहकत्वेन संवृत्तिः । लिङ्गात् ततः
स्वामिगमि संस्कारान्तरात् ततः ॥ 'यपनादि संस्कारा-
नाम्, तद्वत् ।

भाट्ट— एते 'द्रष्टव्यताभ्यामि', 'द्रष्टव्यताभ्यामि'
इति ध्रुवम् । तत्राप्यन्यत्रापिषेधः अनुत्पन्नप्रतिषेध-
सदेव आसत्प्राप्तयो म कतिपयकारकः, आत्मनैरसत्प-
राभात्, सत्येति वा स्मरितेत्तत्त्वमात्रात् । अतश्च सत्ता-
स्त्वानादभ्युत्पत्तिरूपम् । कृतस्तु अनुत्पन्नप्रतिषेध-
निषेधमात्रस्य अपिद्विद्विद्वद्विषयश्च न अनुत्पन्नप्रतिषेध-
समाख्याविषयत्वम् । इति वचनाप्रतिषेधे प्राप्ते, आस-
त्पराभात्कारण्ये अत्रापि कृतुवैशेष्यजनकत्वम्, तस्य
च वचनप्रतिषेधस्य इत्यदि कृतान्तरेण तपस्यै
अप्यनाभावात् द्रष्टव्यकृतस्य कर्मत्वात्, द्रष्टव्यस्य च

स्वजनकीभूत्वापनप्रकृतत्वापि कृतत्वतया केनैव तत्प्राप्त्य-
सोमकृतप्रतिषेधकत्वमात्रकत्वमेव अत्रानाभावात् य-
माननिष्ठकर्मप्रतिषेधकत्वाभावात्प्राप्तत्वमेव 'यदाऽन्यत्र-
कृता येनाह' इति वचनस्येवमुत्तरात् कृतत्वविशेष्यत्वम् ।
अतश्च तस्य लिङ्गादेव यगमाननाभिप्रायत्वम् । नदि
अन्यत्राप्येवमुत्तरात् तस्य अन्यत्रापि प्राप्तं गच्छति । न च
कृतत्वमत्राप्यत्र स्वामिगताकृतप्रतिषेधकत्वमत्राप्यत्र,
गौरवम् । अत्र एव मन्त्र 'कृतस्य तपवसन्ति' इत्यादि-
वचनं तत्र अनुत्पन्नप्रतिषेधमात्रेण आसत्प्राप्तकत्वकर्मत्वेन
व्यवहृतकर्मत्वे वा प्रतिषेधकत्वादिप्रकृतमिति दृष्टव्यम् ।
अत एव न तत्र समाख्या निरामिका ।

मण्डन— 'तपोऽपि दुःखं यजमानगमि' । ५.

द्रष्टव्य— 'तपश्च यागमानं स्यात् ।' ५.

● 'तपोविद्योर्धर्मैर्विधेयैश्च भुतिचोदितैः । वेदः
कृत्स्नेऽपिगतस्यः सदास्यो द्विजमना ॥' (मनु.
१।१६५) इत्यादिना धर्मशास्त्रस्य संवत्सरायैवस्मरणात् ।
सं. ५. १२.

● तपःसिद्धयः यागकर्मणि सिध्यति । कर्मसिद्धय-
गम्यते, दुःख इति तपः, दुःखं चाप्यनैर्गतं अशर्मो याग-
कर्मस्य प्रतिषेधो भवति । अत्रेयकर्मो हि सा । तस्मिन्
वति न भवो भवितुमर्हति । तस्मात् सोऽदनेत्यर्थः ।
कर्मोपयोगेन क्षीणे अपर्मे अप्रतिपक्षो यागः फलं
दास्यतीति । भा. १।८।१६.

● तपस्विनामवर्तनं नाम धर्मम्, तत्र यदायदा-
धर्मावदेनः । वि. ८।१।१२.

तु तर्जं तप्तेन संवप्यते । यत्पि संविधाने
आसत्प्राप्तस्येवार्थवत् । तथा चामात्रकं तर्जं
क्षेत्रं संवप्यते इति (वाक्यार्थं वाक्यार्थेन संवप्यते) ।
यामती. १।१।१।१५ अ०.

● 'तप्ते पयसि' इति अविद्यायां यवतो
यमोऽतिदृष्टः, नोपपन्नः, नापि केन्द्रविषयः ।
वि. ८।१।४, ● 'तप्ते पयसि दधानवति सा
वैश्वदेवमिहा वाजिनो यजिनम्' इत्यत्र इत्यदेवता-
दधानवदेता कर्मभेदः चाप्युपपन्नैवदेवतैर्वा ।

२।२।१. ॥ ततो एषसि दृष्टानयनं आश्रित प्रयोचयति,
न याजिन चाक्षमत्वेषु वैश्वदेवे । आ. ४।१।१।२-२४.

॥ ततपरशुमहणन्यायः । ततं परशुं भवत्यप्यैः
तमिःतमिः सतिताम्बो हस्तम्बो उदधुष्य सप्तद्वानि
गत्वा त्यजेत् । दाहस्योदात्तभावे द्वाद्विः ज्वनथा न्यः
इति त्ववहारी दिग्विसेधः । तदिदं ततपरशुमहणं
छान्दोग्योपनिषदि यक्षप्राये धोहजे पण्डे पठितम् । के.

॥ ततप्राष्ट्रतिलन्यायः । ततथा ततो प्राष्ट्रे तिलः
प्रक्षिप्तः । घूर्तमपि नाकलित्वे, एवं प्रकुम्भन्तरेऽपि ।
अथ न्यायः 'स्तानेऽन्तरतमः' का. २।१।९० इति-
सूत्रमाहामाये स्पष्टः । साहस्री. ५९८.

॥ ततमापोदरणन्यायः । तिमिषिषेधोऽयम् ।
तमादि 'वौषेणं तान्तं वाऽपि ताम्रे वा योदशानुसम् ।
सहरकुलानां ॥ सूत्रमपं काऽथ तन्महत्तम् ॥ (पुरुष
पानम्) । दूरयेत् पृथ्वीकामां विष्टया वृ पौसु तत् ।
सुवर्णमापकं तमिन् सुवर्णे विक्षिपेत् ततः ॥ अङ्गुष्ठ-
मुक्तिपेगेन उद्धरेत् ततमापकम् । इयमं को न पुनरपि
विष्कोटो वा न जायते । पुद्धो भवति ध्येण निर्विकल्प-
कपट्मुक्तिः ॥ उद्धरेत् इति पानादुच्छेदमापम् ।
मिताक्षरा २।१।११.

॥ ततः इयं इति गौमातङ्गः । मणि. पु. २१.

॥ ततोदीपन्यायः । तमादि 'अद्यान्तं तत्प्रमिच्छेद्ये
मामेनाभ्यन्तपृथ्वी. ॥ ॥ तत् नूनं तमः पण्डेरीपेनम-
सेनका ॥' इति वेदपठितकाऽनुगतवज्जि । साहस्री.
६६९

॥ ततःप्रकाशन्यायः । अग्न्युपार्चोत्तमर्दकपावे
स्पष्टः । प्रकाशः तमसः उपपन्नकः । साहस्री. ४०१.

॥ तमोवादः न किल अग्न्यकारो नाम तमोऽस्ति,
तज्जगो वा । तथाहि, तत् द्रव्यतौल्यमन्तर्भागेयं भवेत् ।
तैरेव विधाय रीदरात् । तत् द्रव्यत्वे तमः शुषि-पादीना-
भ्यन्तमापकम् वा न तावदभ्यन्तम् । तितितिलि-
क्तु पत्रदंशुषुषु, तेनसि च पक्षदशगुणैः, मातरि-
क्ष्मि च तथगुणे, भवति च अष्टगुणे, तमसि च
पटुगुणे रिक्तागुणे च यद्युषोविनाशिनेभ्यो ज्येष्ठ-
भावात् । अतमाये वा तावद्गुणत्वमष्टगुणित-तपतेभ्यः ।

भाषि द्रव्यान्तरम्, निर्गुणस्य तदगुणपदेः । नीलेय-
पक्षदशगुणस्य तत्त्वममानं मष्टस्य ततो न निर्गुणम् ।
अतो द्रव्यमन्तरमिति चेत् न । कृष्णरूपस्य तन्माये
कार्ष्णतमपायिनः तन्मात्रस्य तदभावे अभावात् । तथा
च निक्षिप्युषविहणो न द्रव्यस्य । गुणमन्तमाप-
कापोऽपि अनाश्रयस्य न संभवति । न च शुषिपादी-
द्रव्यमस्याभयः, तदभयस्य तदगुणता तत्त्वद्वाराणां
उपपन्नितपक्षद्वत् । न चास्य तमसः उपपन्नितपक्षद्वत् ।
तत्त्वमन्तमापकात् । न चेन्द्रिकणमेतन्मनो लोचनं
गोचरयति । तदभावे तदनुपपत्तिरप्यत्राह । अतित च
निमीलितनोचनस्यापि 'तमः पक्षमपि' इत्यपिमात्रः ।
जगदीना गोचरस्थः इति त्वरीयः । मनोऽपि च
आन्तरगोचरनिपतं बहिर्लक्षित इन्द्रियविज्ञादौ द्रव्येव एव ।
न च अक्षरामाये कर्तव्यपक्षद्वत्ति । तस्य आत्मिकत्वेन
कादाचित्कानुपपदेः । तस्यैव ततो नाम किंचिद्वि-
चरत् । अयि तस्यानम् । अथ च तमसात्मनीन्द्र-
मधामदे इत्यभिप्रायो लौकिकानां भागोकादर्शने । तदप्यं
विज्ञः । एवमभ्यदर्शनं तद्व्यवहारस्य निष्ठान् एवेति
भावः ।

प्रतीकं तावत्तमः तमापकात्तपामम् । न चा-
प्रमितायेव प्रमितिभिन्नमर्थमयः । न चास्य बाधनमिति
असम्भम् । न च तदभावे मनीषमात्मपक्षद्वत्ति, अति-
प्रवृत्तात् । न च तमसि अनाजानुसन्धेः द्रमा प्रथमा
तत्त्ववद्वैदुषिष्य, स्तानुपपत्त्येवैति तत्त्वमन्तम् । अति-
तद्रमाश्रितिद्वयपक्षद्वत्ति । कृष्णपक्षद्वत्तिद्वयपक्षद्वत्ति
अस्योपपत्तिरिति चेत् न, इत्यसि तमनात् । अतः
चक्षुरादिगोचरत्वमस्यैवमुक्तम् । अर्हि यस्मिन् तमसि
तमसावनलसाकारास्पदे प्रमितिर्वापदोनात् द्रमाप-
न्तरमनुपपत्त्यपूर्वमपि, न पुनस्तस्य अन्यतोऽनुपपत्त्यमादि
पक्षद्वत्कार्यपिपर्वो युज्यते । अस्तु वा चक्षुरीत्यस्य
कारणम् । न च निमीलितानुसन्धेः पक्षद्वत्तो वा तद्राशितः,
अपि तु सिद्धम् । कथं तर्हि सिद्धिं पटारविन कथे
तमसि प्रवृत्तं इति चेत् । मा प्रवर्ति । न तद्विज्ञम् ।
परिच्छेदयति हि तच्छब्दा पक्षद्वत्तोः पटारस्य वा अत्यन्त-
मपि विषादगुणं पक्षद्वत्तमपि सिद्धयति तामपेक्षते यत् ।

न तु पदलक्षणी । आलोकाप्यायितं तत् प्रमिण्यादिप्रदे-
ममर्थतः, न तु तत्प्रत्ययः । तद्विरोधिन्यां केवलस्यैव तत्र
सामर्थ्यात् । कार्यदर्शनेत्येवत्यात्मन्यस्य सूत्रमपि चेत्पि-
ग्लादि चतुराच्छादकमात्रं अनुभूयमानमिति महत्
अनर्थं चकास्ति तस्यमपि । न च अन्त्यामिदस्यान-
वयवत् शोकादिप्रदे तत्कार्योपक्रममर्थः । उदात्ते
वा वरुणपञ्चमकान्तरकल्पना इत्युक्तम् । कतमन्तर्हन्-
दीना तमः । ननु इत्यमेव, कास्मिन्पुनश्चास्तिवत्
स्वत्वंवाच्यम् । तथाहि, कास्मिन् अस्व कल्पमुपलभ्यते ।
अतएवोक्तिरिति चेतिमा । एवं संख्या अपि एकत्वादिका
परिमाणम्, तद् चतुर्विधम् । पृथिव्याद्यनामिक
तमोऽणुनामप्यनुमानात् । पृथक्त्वसंयोगविभागफल-
परत्वस्यसाक्षात् पञ्चविधमपि कर्म अन्वयमीकते यथाह
अत्रमगात् यातीकहारः । (कुमारविजयार्वात् अन्ये)
'ननु नामावसायस्य तमस्त्वं दृष्टसंमतम् ।
छायायाः कल्प्यमित्येवं पुराणे भूयुष्युते ॥'
मूलाद्यस्य कल्पस्य छायाया इत्यन्तरधुनेः इत्यर्थः ।
'द्वाराजप्रदीपाविदेष्टेष्टेऽनुसारिणी । आसक्त-
द्वारीपाविमहत्त्वपचलाऽचला ॥ देहानुवर्तिनी
छाया न वस्तुत्वादिना भवेत् ॥' इति । न च
पृथिव्यादीनामन्वयतमम् । न तावत् कृष्णरूपस्य तमसः
तोषादिमात्रमर्थः । नोपलब्धोः विज्ञाप्य, एवं पञ्च-
दीना चारूपत्वात् । न च वरोपचानात् कालिन्दी-
कालिन्दीत्येव तमसः कालिमेति साम्प्रतम् । अनुपदितस्य
कालिन्दीस्य स्वाभाविकरूपानुगच्छादिनोऽनुपलब्धेः, क्षेत्र-
सम्बद्धतत्वेन कालिन्दीवारिणः स्वभावस्यैवमवस्थः ।
नापि पारिषं तमः । उद्गुह्यमानं कणादीनामभानात् ।
ननु तथैव गन्धादिगन्धं कृष्णमपि ह्यस्य तद्विपुल-
अवदित्युक्तम् । तर्हि पञ्चे अनुष्णावशीत्यस्याः असत्त्वः ।
गन्धादिभ्यस्तस्य तस्य पृथिव्यास्तुपलब्धेः, इत्येव च
तैगमन्यात्, पाकतस्य स्वर्गस्य तस्यादिभ्यस्तस्य ।
अपि तु अपाकतः रपणो वाक्यीयः इति चेत्, हाहा
साम्प्रतम् । नहि तमोऽपि कालिमा पाक्यः । इत्यर्थं
चैवमपि समानम् । तमसस्तमसजस्य वाक्विदित-
माणत्वं इह द्रष्टुमादिमयेव भवत्यं तमोऽवयविन पर्ववि-

विचारमन्ते । तच्च रूपविशेषे सति अनेकदम्पत्वात्
महत्त्वाद्वा चाक्षुषमिति न तदुत्पन्नपदलक्षितः । न च तस्य
दिवास्मत्तत्वात्, काचवित्तविरोधे सति तेजसि, न आहु-
त्वात्तद्वैयर्थ्यमनुगच्छादिनो परिपथिनि कुम्भारम्भाय
भवन्ति मूढवयवाः विप्रति वा कुम्भारम्भमिति । अत-
एव हि दिवाऽपि निरस्ततेजसि गिरिगुहायामागन्ते एव ।
सादेतत् । न तमसः परमाणवोऽवयविनमारभन्ते,
स्वर्गविप्रादात्ममनोवैयर्थ्यात् । न च आरम्भे रूपस्य
प्रयोजकम्, अस्यायावपि एवमपरमाणूनां स्वर्गवैयर्थ्या-
न्मदर्थेनात् अस्पर्शानां च आत्ममगतां लभभावात् ।
तत् किमत्र पञ्चतां तमःप्रमाणः स्मृति न वा । स्मृति-
वैयर्थ्यं कथं तदवयविनामभावाः । उदात्तलक्षणत्वात् परमाणु-
भावस्य । अस्त्ये वा तमःपरमाणूनां कथं न तैतोराभ्या-
सिद्धिः । हेतुस्पर्शात् अवयवत्वात् । अवयवत्वमवयव-
इति चेत् । दृष्टस्य अहेतुत्वात् कल्पनाऽपेक्षित-
तद्वत्त्वस्य च बलूनः अभावात्त्वात् । न जातु प्रमोदसि-
धुमन्मया सिद्धिः कृष्णानुवाचनं भवति । प्रमाणादस्य
तु स्वभावस्य भावादिस्वरूपमन्त्रेण अवयवात् । तमः-
परमाणु अवयव अवयवविद्वत्त्वात् भवत्यसिद्धिः, न तु
स्वतः अप्रतिद्वयस्य सत्यापि परप्रतिद्वौ तावताङ्गत्वम्,
स्वमममममम परप्रत्यायनावहेत्वात् । यथोक्तम् 'योऽपि
तावत्पराऽसिद्धः स्वयंसिद्धोऽनिधीयते । अवेनात्र
प्रतीकारः स्वोऽसिद्धे तु का क्रिया ॥' इति । अपि
च अस्यांसा द्वावानास्मकलेन न स्वाभाविकः संवयो
मनसः शक्यो निवेद्यम्, वैयर्थ्यं उपापेक्षितमानत्वात्,
धनोपार्थमिति तस्य द्विधमर्थमिदं शक्यम् । साक्षात् पारपरेण
च सर्वं कार्यकारणं योगसाधनं सत् तस्मिन्नि स्थानम् । न
च मनोऽवयविनः शरीरस्य विषयत्वा वा योगसाधनः
संभवति । इन्द्रियनपिज्ञानया देहमात्रंऽभावत्
अनागिन्त्यस्य च तद्वैयर्थ्यमनुपपत्त्यात् । निरवभावन-
कल्पनभूयमानावः अनुपपत्तः । इन्द्रियमात्रं अनु-
एव मन्तः । तमस्तनु रूपवतो विषयभावेन भवति
योगसाधनत्वमिति न वैयर्थ्यम् । परमपराता पुनः व्यस-
नविज्ञानसंयोगविरहात् अधिकशरीरानुपार्थद्वयानु-
पत्तेर्य कारणतमस्तनुशरीरमात्रावाऽन्वयस्य आधिप-

● तत्त्वप्रकाशिकादिशास्त्रभेदाः सामर्थ्ये । तेषु गीतेश्वरः अष्टविकाराद्यो विवक्ष्यः । तेषु चतुष्टये विवक्ष्यते, न तु षष्ठ्यधीयते । वि. १।१।७.

● तत्त्वप्रकाशः कृपायाः विधिः । यथा 'अन्तेतवे' अन्येक्यं इत्यर्थः । याज्ञ. पू. ४०.

● तत्त्वः प्रत्ययः शब्दभाष्यनामाचक्षः तत्त्वत्वेन । वि. १।१।१ वर्गके २. ● तत्त्वः विद्यायां धृतिः । या. १।१।७।१३ ३. ७००.

● तत्त्वान् मोक्षान् पदार्थान् । इति लोमेश्वरः । 'पूर्णादिशास्त्राध्यायान् कथञ्च' । याज्ञ. उ. ५८.

● तत्त्वस्य पुरस्कारस्यैव सर्वसुखस्यैव सर्वसुखोद्घाटनं प्रतिभातीति न्यायः । यथा । अयं स ६० स० वैमिनीये विवक्षितः । साहस्री. ७२२.

● ताण्ड्ये सर्वसाधारणत्वोक्तिर्योगानुबन्धेन प्रागल्भ्यविधानात् भट्टि तत्त्वप्रकाशे ज्योतिषोपयोगोपचरति यच्च निम्नः शब्दात् । या. १।१।१।२५.

● तात्पर्यं च शब्दगत एव सर्वविक्षेपः । तद्भाषकस्य अर्थपर्यवसितीति । आह. १।१।७. ● तात्पर्यं तु तात्पर्यतीक्ष्णया दृश्यम् अनुपदिष्टव्यम् । तत्र पदार्थ-नात्पर्यवसि अर्थः सर्वतात्पर्यनिष्कर्षश्च तात्पर्यतात्पर्ययोः हेतुः स्वयंभेदे शब्दोपायुद्भावात्, तात्पर्यप्रयोगे च आहार्य-शब्दोपायोद्भावात् । तात्पर्यतात्पर्ययोः वेदवाक्ये च ईश्वरतात्पर्य-शेषेण शब्दोपायः अन्वयप्रकाशपर्यवसितीति । न च प्रकरणाधिकमेव तत्त्वप्रकाशोपायो हेतुः, न तु तात्पर्यज्ञानं इति वाच्यम् । अननुवाकप्रकरणादिशब्दानां हेतुत्वे गौरवात् । केचित्तु तात्पर्यज्ञानं न्यायिकानामर्थ-रखणीयतायै हेतुः, न तात्पर्यज्ञाने गौरवात् । एवं च तेषां तात्पर्यज्ञानाभावादिनिमित्ततात्पर्यप्रकाश-दिशब्दोपायो तात्पर्यज्ञानं प्रकरणीयम् । न चैवं गौरवम्, तत्त्वज्ञाने तत्त्वप्रकाशपर्यवसितीति तात्पर्यप्रकाशानां अनेनकार्यकारणभावादिप्रकारेण न्यूनत्वात् इत्याहुः । परे तु तात्पर्यज्ञानस्य न हेतुत्वं संभवति तात्पर्यप्रकाश-नात् । आचार्यप्रकरणप्रमाणमिदं तात्पर्यप्रकाशोपायो 'तदेतः' इति न्यायेन (नदीतरेव अस्तु हेतुत्वम्, मध्ये किं तेन) तस्य वैयर्थ्यात् । अतो वेदकर्मण्योपायो

लौकिक-तात्पर्यिक-नानावैयर्थ्यादयोः च न तात्पर्यज्ञानं हेतुः इत्याहुः । मणि. पू. ६९. ● तात्पर्योपा-यिज्ञानं नाम प्राधान्येन विधानम्, न शेषविज्ञानम् । या. १।१।१।२५ पू. ९-१०. ● तात्पर्योपाय-सिद्धिः । शा. १।१।२ पू. ६. ● तात्पर्योपाय-सिद्धिः, न पुनस्तत्पर्यम् । गीतेश्वरविशेषेऽपि (वाक्येन निःकाशेन तुल्यत्वावस्थाय चरन्ति इत्यत्र अवभृत्पदे) तात्पर्योपा-य इति कर्मणो गीतेश्वरं संभवति । सोम. ७।१।४. ● तात्पर्योपायार्थं किं न्यायिकशब्दप्रत्यययोगः । सु. पू. ७३५. ● तात्पर्योपायशब्दप्रत्यययोगः सर्व-साधारणम् । सु. पू. १४५५.

● तात्पर्यतात्पर्यं इति न्यायः । अयं 'पुत्रोपादान्वाक्यम्' (वा० ४।१।४८) इति सुप्रसिद्धम् । अयं 'यथा दृश्यं, गिरिर्दृश्ये' इति । (तस्मिन् निमित्ते तात्पर्यं, तस्य दृश्यः तात्पर्यम्) । शब्द-शब्दः यच्च बोधकः सः तत्त्वज्ञः, तस्य भावः तात्पर्य-ज्ञानम् । मन्त्रस्यः पुत्रस्यः मन्त्रज्ञानेन बोध्यते (गिरि-ज्ञानेन गिरिरा इत्यादि बोध्यते) । साहस्री. ४८४.

● तात्पर्यं किञ्चित् कुर्वन्, मन्त्रस्य । (तस्मै इति तदर्थः, तस्य भावः तात्पर्यम् । यः यच्च किञ्चित्-वक्तोति, स अर्थः इति वक्तुं शक्यते इति ।) । तत्त्व. पू. २११. ● तात्पर्यं तात्पर्यविधिनिर्णयम् । सु. पू. १३७९. ● तात्पर्यं चतुर्थी 'अन्तर्भावः राजते' 'ऊर्ध्वोऽवधे' इत्यादौ । तथा च कर्तुं शक्यते । (ऊर्ध्वः गगनारिक्तस्य उभयोः अवधेः प्रत्यये कर्तुं शक्यते उपपन्नते इत्यर्थः) । वि. १।१।२. ● तात्पर्यं तपि, यथा संभवति तथा कर्तुं शक्यते । बुद्धिः ॥ ११३.

● तात्पर्योपकारयोर्भेदोऽपि भिन्नः । पादमसि । 'अननुवाकयोः हि तात्पर्योपायदेशभावात् । उपकुर्वन्तते तत्त्वज्ञाने इति नोपपत्तेः ॥' उद्देशमात्रेण तात्पर्यं तात्पर्य-सिद्धिः । सा बोधकाद्यप्युपायानुव्या तात्पर्यं मन्त्रज्ञानं भूमः इत्यादिवाक्येन प्रत्युच्यते । तयोऽनुवाक्येन प्रत्यु-च्यते । अतो वेदकर्मणे तात्पर्यं न्यायिकस्य । नहि कर्मिणो-पकारोपायः तात्पर्यं न्यायिकस्य । प्रणीता इत्यर्थ-वचनम् । उपाय-वत् तात्पर्यं अन्वयोपकार इति

कालान्तरेऽपि फले कामयमाना उच्यन्ते । पुनः चतु-
र्दशमुपवसतः वदन्ममः । येनैतच्च अष्टम्याम् । त
चैषा व्याध्यामङ्गा, नियन्त्रिमित्वात् । नानाऽऽराणा-
मपि तस्मिन् काले दर्शनात् । उन्मत्तप्राणामपि कल्प-
सिन् काले अदर्शनात् । छिद्रानि च वेदे भवन्ति
'देवा वै सप्तमासतः' इत्येवमादीनि देवतानां ऋषीणां
जनस्यतीनां अधिकार इत्येवन्ति । ननु कालस्यैव विवि-
कृत्यपक्षे न शक्नुवन्ति इत्यभिप्रेतः । उच्यते । यामं
कतुं शक्नुवन्ति केचित् । नस्मात् यत्नेन इत्येवमदीनि
अधिकारिभ्यस्ति शक्नुवतः । विष्णुकामादिवचनादि तु
अद्यान्मनापि करिष्यन्ति । तेषां यः अनुपविष्टविष्णु-
कामादिकः स केवलं कामं करिष्यति, फलस्य दोषः ।
द्रव्यपरिमतेऽपि देवमामः, हस्तिमामः, ऊषमस्य ग्रामः
इत्युपचारद् अल्पेभ्येति । तस्माद् अगनुप्याभावापि
शक्नुवतां अधिकार इति ।

कुर्यात् श्रुतिलेखेनाह विधि, कालस्यैव गम्यते ।
५ ।

भाष्यम्— कालान्तरेऽपि फले कामयतीति । न चैत-
दस्ति तिर्यगादीनामपि अधिकार इति । कस्य तर्हि । यः
सप्तमे कृत्यं कर्म अनिनिर्वर्तयितुम् । न चैते
शक्नुवन्ति तिर्यगादयः काले कर्माभिमित्वेनैवमित्युम् ।
नस्माद् एषा न सुपक्षान्मुखायः कर्म इति । कर्म यो न
शक्नोति कर्तुम्, सः अनुपयायः स्यादिति ।

न देवानां देवतान्तराभावात् । नहि आध्याम-
स्यदिव त्यागः संभवति । त्याग दधली न स्यात् ।
न ऋषीणां ऋष्यभावात् । न भूवादयो भूध्या-
दिभिः सगोत्रा भवन्ति । न चैषा नामस्यै प्रत्यक्षम् ।

हुम्— द्रव्यपरित्यागाद्यभावात् अद्यान्मनात् देवादी-
नामनधिकाराः । मनुष्येभ्यः याचनसिष्णुकर्मणादयस्तेषामेव
असमर्थो नापि भिद्यते । कुतः । इतिकर्तव्यतायो
याचनानीनां दृष्टमाशङ्क्य कृत्यमेव । तैर्विना फल्येव
नयति । न च भूवादयो भूध्यादिमगोत्राः इति
असक्यम् । अनादिर्हि कालः अस्माकम् । न देवानां
देवतान्तराभावात् इति, येषां चन्द एव देवता तेषा-
मपि अनुगोत्रा भवः । (यचकते हि हस्तेषां हन्-

शब्दोच्चारणेन इविस्यक्तम् । तस्मादयमेव देवतामभि-
प्रेत एव मायमिति) ।

भाष्यम्— अथैव तिर्यगो न कालान्तरफलेनार्थिनः
(जन्मान्तरफलेन इत्यर्थः) आसत् हि ते कामयन्ते ।
ननु च उक्तं कालान्तरफलार्थिनः तिर्यगः पर्यायः पुनः
येनान् कतुर्दशमासस्या चोपवसत इति । उच्यते । न
जन्मान्तरफलार्थिनः उपवसन्ति । उपवसन्त्यते । वेदा-
व्यवस्थाभावात् । ये देवमधीयते ते एतद्दिनः इदं कर्म
कृत्वा इदं फलमप्युप प्राप्नोतीति । न तैरे वेदमधीयते ।
नापि स्मृतिशालाणि । नापि अथेवमोऽवगच्छन्ति ।
तस्मात् विवन्ति अर्थम् । अविज्ञातः कल्पमनुतिष्ठेयः ।
तस्मात्तर्ह्यनुपविष्टमिति इति । किमर्थं तर्हि एषा-
मुपवासः । उच्यते । रोषादुच्चिदैवम् । कथं पुनर्निवृत्ते
काले रोषो भवति । उच्यते । निवृत्तकाले अपि रोषा
भवन्ति यथा तृतीयकालादयमेव । तस्माद् मनुष्यानां-
मभिरमः इति । न च तिर्यगा इत्युपविष्टः । नहि एते
द्रव्यं स्वेच्छया उपवृत्तानां हसन्ते । तस्माद् अमीशानाः
वनस्य । येषु देवस्थाने इतिज्ञान इति, उपचारमात्रं
तत् । तस्मादपि न तिर्यगधिकार इति । यानि पुनः
लिङ्गानि 'देवा वै सप्तमासतः' इत्येवमादीनि, भवे-
त्वास्तै विधिपरोक्षार्थाः । विद्यते हि विधिभ्यस्तेषु
सर्वेषु । न च विधेः विधिना प्रकथयमानायां भवति यवन-
न्यक्तिमेवात् । स्तुतिस्तु सा । इयं नाम सप्तमासितपानि,
यत् प्रतङ्क्या गति आसते देवाः, आसन्त्येतां
अपि तिर्यगा, अथेतना अपि वनस्पतयः । किमहं
पुनर्विज्ञातो मनुष्या इति । ननु विष्णुकमारिषु अनधि-
कृताः केवलं कामं करिष्यन्ति, नैवम् । पुनः यारं प्रति
उपविश्यते, न करोति प्रति । तेन सामाये किमप्यो
वेद्युष्यं इति न फलार्थकः स्यात् । कथं पुनः यारं प्रति
उपविश्यते इति चेत्, इतिकर्तव्यतासङ्गत्वात् याचनवचन-
अन्तिष्ठत् उपमिषतिः शक्नुमि न मिराह्मणोऽस्मि ।
इत्येतां हि कर्तुं अभिप्रेतं तु गुणवचनेषु अविज्ञा-
काङ्क्षं फलवचनं व्यनर्तकमेव स्यात् । अनुपवसतः फल-
वचनमपि स्यात् । तेषां साङ्गद्वयान् यदनुपवसतोऽपि ।
अथ यदयं नानर्थं कर्मार्थं कुर्यात् कर्म विधासति

० 'तिस्रः आहुतीर्जुहोति' इत्यादौ सेल्यवा कर्ममेव । सेल्यऽपिङ्गणम् । भा. २।२।५।२१.

० 'तिस्र एव साहस्योपसदः द्वादशाहीनसः' इति वाक्ये त्रिवचने सर्वदोषहितत्वात् विधीयते, द्वादशाहं तु अहीनसंविधाक्यान्तरादेष श्रांति ओक्त्विरूपेण अस्य श्रुत्यर्थे निर्वातादिषु अनुयति । या. ३।३।८।१६.

० तिसृषु प्रत्येकं गीषमानं शम समस्येव नेपथ्यम् । भाट्ट. १।२।४. ० तिसृष्वन्वयान्न चयनस्येवाङ्गं न कृतोः । संकर्म. १।१।३.

० 'तीर्थे स्नाति' इति तीर्थविशेषणं सुप्तावतरत्वात् दुःखः।वतरत्वादि व्यासवैयर्थ्ये । या. ३।४।५।१४.

० 'तीर्थे स्नाति' इति धर्मः ऋषयो ज्योतिषोमे । भा. १।४।५।१४-१५. ० तीर्थसत्यपण- दयवा तीर्थशब्दः तीर्थभाष्यधनात् सन् तीर्थविशेषं धर्मशब्दं कदाचिद् भूते 'तीर्थेयानां गन्तः' इति । भा. ७।३।८। २९ । अथ ह्यमः । तीर्थशब्दोऽपि तीर्थशब्देन भूते 'तीर्थेयानां गन्तः' इति तु लक्षणा धामिचित्तीर्थानि अनुकूलानि, यतोऽपी तद्विशिष्टाश्च विशास्यते । यत्र तु केवलः प्रयुज्यते तत्र तीर्थेयानामेव भूते । यथा तीर्थे स्नाति, तीर्थमेव समानानां भवति इति । ७।३।८।२९.

० 'तुमो द भुवसुनक्षिणोदमेवे रवि न कश्चिन्मृषां क्वासाः । समुद्रधुनीं विराजयन्तीमिन्दुरित्तुमिरिवोदसमिः ॥' इति. १।१२।६। अथ एवमाप्पायिका-रूपारम् । हे अश्विनो तुमो नम इक्षिन् राज्ञ भुवसु-गामानं स्वपुत्रं उदमेवे समुद्रे क्वासाः वाहवासा इति तिङा तिरो भवति इति प्रथमपुरुषार्थमप्यमः । प्रविदि-द्योतनार्थं ह्यश्वरः । नक्षत्रस्य उदमार्थत्वात् यथा कश्चित् मनुष्यात् आश्विनमरुतः इति धर्मं समुद्रे वाहयति इति दृष्टान्तः । न भुवसुं आश्विनवतीमिः उदसमिः अन्तरिक्षद्विजः आश्विनगामिनीमिः ज्योदसमिः निर्जलमिः नीमिः युवा ऊदपुः समुद्रम् उक्वापममगन्तुः इति । सु. पृ. ५०२.

० तुमुन् प्रत्ययः 'तुमुन्तुनी क्वासां क्वासांराम्' इति (पा० ३।३।१०) निहितः विनिर्गोक्ष्णी भूतिः इति मङ्गलोत्पत्तिरिति । पाण्येनरिफो नु नाशी भूतिः । (क्वासांराम् क्वासांरामुपदे भविष्यति अथे पातोः प्रती

खः । कृष्णं द्रव्यं यति, कृष्णं दक्षिणे यति) । वाट. पृ. ४५-४६.

० तुलोन्नमन्त्यायः । एकस्य शिवयस्य उद्यम-नार्येन व्यापारेण इतरिष्वयस्य अपोनयनमपि भवति । तद्वत् । संग्रहः.

० तुल्ययष्टिन्वायः । यथा तुल्ययष्टिः सौकेनोन्नति-क्याति, सौकेनात्ययवेगातिम् । एवं पलजगोऽपि श्लोकेनोन्नतिमायाति, सौकेनागोयति माति । साहस्री, ६१४.

० तुल्यं च सांप्रदायिकम् । १।२।१।८ ॥

प्रमादशब्दयुद्धानिपक्षरणाधर्मवशादगमलङ्कारो-न्तरसमुच्चार्यः चशब्दः । 'अथवा' इत्यादिना (वास्तिके) 'विधिना सैक्यकवादात्' इत्येतदेव सूत्रं प्रमादपाठ-त्वात् इच्छानिर्वाहणेऽपि योजितम् । विधेयकवादात् एव तुल्ययस्यैवार्थः अर्थवशाच्चकम् प्रमादवादात्कमिदकरणे एव हेतुवन्तरसमुच्चार्यः इत्यर्थं च इति चशब्दः । सु. पृ. ५२.

० तुल्यः सर्वेषां पञ्चविधिः प्रकरणादिजोषाम् । ३।३।७।१८ ॥

अश्लोमे भयः शक्यः अश्विनोमीयः सवनीयः अनु-सम्भयेति । तत्र सुत्यादिनाम् अन्वयसिद्धे प्राचीने औप-सम्भयस्ये इदं अश्विनोमीयः पञ्चानुशीलने । तत्रैव च लक्षणादप्यः पञ्चधर्मा अपि आम्नाताः । तत्रैव च धर्मोक्तैः वाक् 'अनेयः पञ्चरविद्योम आम्न्यः' इत्या-दिना सवनीयः पञ्चतोऽपि आम्न्यताः । सवनीयानुष्ठानं तु सुत्यादिनैः । अनुसम्भयश्च अश्विनोमीयसुदीपयते । तत्र उपाकरणद्वयो वे पञ्चधर्मा विहिताः, ते ॥ प्रमादमपि पञ्चतामर्थे विधीयन्ते, उत अश्विनोमीयसवनीययोर्द्वयोरे, किंवा अश्विनोमीयस्य एकस्यैवार्थं द्वयोः चोदनेनैव स्युः इति । यत्र प्रत्येन प्रथमपक्षेण भाष्यः पक्षः उप-न्यस्तः । प्रकरणादिजोषाम् इति हेतोराहत्या च द्वितीयो-ऽपि पक्ष उन्वयः इति केचित् । यथाभुताभाभेन तु स्योत्र प्रथमः पक्षः, उन्वयं द्वितीयः पक्ष उन्वयता इति रयष्टम् । कार्तिकछत्रेण तु उन्वयं प्रथमः पक्षः, स्योत्र तु द्वितीयः पक्ष इति प्रतिपादितम् । यत्र ॥ यथाभुताभुतानुस्योत्रेण उन्वयतामः । सप्तमः पञ्चधर्मः

छद्यन्तः पञ्चपद्मं शेषयति । अथवा विधिरान्देन
पञ्चमे विधौवने इति उपाकरणदिः पञ्चपद्मं शेषयते ।
तथा च पञ्चविधिः उपाकरणदिः पञ्चपद्मैः सर्वेषां
प्रयोगादि पञ्चपद्मं तुल्यः स्यात् । प्रकरणविशेषात्
अभिहितप्रकरणस्य पञ्चपद्मैः उपादानं कर्तुं । तस्मात्
पञ्चपद्मार्थं परीविधिः इति प्रथमः पूर्वपक्षः ।

स्यान्नाथ पूर्वस्य । १९ ॥

उपाकरणस्य पञ्चपद्मैः प्रयोगादेव यद्वापदेव स्युः
इति प्रथमः पूर्वपक्षः पूर्वक्षेत्रोक्तः । तत्र निशेषमुक्त्वा
द्वितीयः पक्षः अनेन सूत्रेणोपपत्तेः । प्रकरणं ह्यन्नाथ
अनुष्ठानादेवनाथ पञ्चपद्मैः पूर्वस्य प्रथमस्य अग्नी
शोमीयस्यैव मवेद्युः । अनुष्ठानस्य अभिहितप्रकरणस्यैव
ऽपि स्थानाभावात् न तस्य पञ्चपद्मं विधीयते इति
स्पष्टम् । अथपि सवनीयस्य सप्तान्देशस्य कर्तव्यं
संभवति तथापि नानुष्ठानादेवैव इति न तथापि ते
पद्मार्थः, किन्तु अग्नीशोमीयस्यैव । विद्वत्पक्षोऽयम् ।

यस्तदेकैषां तत्र पुनः श्रुतिर्गुणार्था । २० ॥

उपाकरणस्य पञ्चपद्मैः अग्नीशोमीयस्यैव न तु
सवनीयस्यैव इति पक्षः सप्तमः । कथम् ? अस्तु एके-
षाम् । दृष्टान्तः अग्नीशोमीयस्य विदोवचोभार्याः । एतेषां
कैषां चिन्ता आदिना ग्रन्थे न्यः औपकल्प्यात् अग्नीशोमीय-
पञ्चदिनात् उत्तरदिने विधीयते 'आश्विनं मई एहीन्वा,
मिहता (मिश्रणं वदन्तः) मूप परिशीप (वेष्टित्वा)
आग्नेयं सवनीयं पञ्चपद्मप्राप्तिः ' इति सूत्रेण । तस्मात्
पञ्चपद्मैः सवनीयस्य मर्वितुं नर्हति । ननु तर्हि
औपकल्पे अहनि सवनीयपञ्चपद्मानामुक्तिः किमर्थः ?
उच्यते । तत्र सवनीयपक्षोः श्लेषिकेनेति तत्र पुनः श्रुतिः,
सवनीयस्य प्राक्प्राप्तिः, औपकल्पेऽहनि श्रुतिः,
गुणार्थाः । निन्दायाः ' यथा प्रकृत्यने चरन्ति पुरो-
दाज्ञेन माधमदिने अत्रैकतृतीयकने ' इत्यनेन प्रकृत्यने
तथा वषाप्रचारस्य गुणस्य विधानार्थं गच्छति । निन्दा-
श्रुतिश्च सवनीयस्य पञ्चपद्मं सवनीयं ' यथा वै अस्त्योऽ-
द्विहिते जनमप्यनुते, एवमेतेऽप्यस्त्यमना चमकयन्ते ' इति
पक्षिणः । यथा वै निज जन्मकल्पे मल्लः निचरन्
जनेः मनवप्राप्त्यादिः प्रेक्षकजनमप्यनुते ' किमिति

तथा किं तदा ' इति संदेहो विरति, तथा ' एते पञ्च-
पद्मं निजन्ताम्, एभिः कथं सवनीयं पञ्चपद्मं भवन्ति ' इति
निर्णयमायेन संशयमुत्पादयति इति निन्दाश्रुत्यर्थः ।
एषा निन्दाश्रुतिः औपकल्पेऽहनि भुक्ताऽपि तदा
तन्मृष्टा त्वी ' यथा प्राक्कल्पने चरन्ति ' इति भुक्ता
एकत्रावयत्तं तदा वषाप्रचारस्य गुणविधाने औपकल्प-
मयति । तेन शब्दे पञ्चपद्मैः अग्नीशोमीयस्यैव न तु
श्लेषिकेन सवनीयस्यैव ' एकेषां आश्विनं सवनीय,
पञ्चः न्यः विधीयते । तत्र एवं तत्र पुनः श्रुतिः गुणार्था
वषाप्रचारस्य गुणविधानार्थः इति स्पष्टं एवम् ।

तेनोक्तस्य मल्लविधिरिति चेत् । २१ ॥

एकैकविंशतिर्गुणार्था निन्दाश्रुत्याः सप्तः । पुनः
पूर्वपक्षोपपत्त्यर्थं मूपमिदम् । अभिहिते औपकल्पे-
ऽहनि सवनीयपद्मार्थं अस्मान्नात् तस्यैव यथावत्प्राप्तेन
पञ्चपद्मार्थमुक्त्वा तत्र पञ्चपद्मैः सवनीयस्य पञ्चदि-
नात्, निज तस्यैव पक्षिण्य अग्नीशोमीयस्य सवनीयस्य
चेति उच्यते स्युः । ननु तर्हि ' आश्विनं मई एहीन्वा
मिहता मूपं परिशीप आग्नेयं सवनीयं पञ्चपद्मप्राप्ते ' इति
वाक्यं विधेयमिति चेत् । उच्यते । तेन गुणेन
वषाप्रचारस्यैव सवनीयः पञ्चः द्वितीये द्व्यपदिने उच्यते
उत्कर्षं प्रसीतः । तस्य च वषाप्रचारस्य उत्कर्षस्य पक्षो-
कात्म्यं अनिवार्यं प्राप्ते ' आश्विनं मई एहीन्वा ' इत्य-
दिना वाक्येन कालविधिः कालविदोवस्य विधानं कियते,
तेन वाक्येन निचरन् काले विधीयते । तथा च काल-
विदोवविधानार्थं तत्राप्ययम्, न मये ह्यर्थः । पक्ष-
उपाकरणस्य, सूत्रे निशेषनस्य, मल्लविधानार्थं नपनम्,
छत्रपञ्च, मिश्रणम्, कपोद्वरणं इत्यादि पञ्चपद्मैः
सवनीयस्यैव । इति चेत् ।

नैकदेशत्वात् । २२ ॥

आयं कालविधिः । न वा वषाप्रचारस्य उत्कर्षः नपि
तेन चयोक्तव्यः । वषाप्रचारस्य उत्कर्षेऽपि वषायाः
एकदेशत्वात् वषाप्रचारस्यैव उत्कर्षमाह्वानं उत्कर्ष-
स्यात्, तथापि वषाप्रचारस्य माह्वानं उत्कर्षादि-
वषाद्वरणत्वात् उत्कर्षं नैव स्यात् । ' आश्विनं मई
एहीन्वा ' इत्यादिना वाक्येन तु वषाप्रचारस्यैव सर्वेषामेव

अह्नाना तुल्यादिने अनुष्ठानं विहितम् । तस्मात् औप-
वेशिक्ये अहनि आभ्यासः उपकरणद्वयः पञ्चधर्माः न
सर्वनीयस्य भवितुमर्हन्ति, किंतु अग्नीषोमीयस्यैव ।
सर्वनीये तु चोदकेन प्राप्नुयन्ति ।

अर्थेनेति चेत् । २३ ॥

पूर्वपक्षिणः सङ्ग्रहः । ननु उपकरणस्य 'आश्विनं
ग्रहम्' इत्येतेन सत्यादिने उत्कर्षे विहिते कारित्वहितस्य
संबन्धेन ह्यनीयपक्षो. अर्थेन अपादिष्य उत्कर्षः सिद्धो
महति । एष च 'आश्विनं ग्रहम्' इति स्वनीयस्य
पक्षोः कारयिषिः संभवति । 'मुष्टिना पिपाय षोडशण
आसीत आ वपादोमात्' इति श्रुते । न च पूर्वेषुः
षोडशाण मुष्टिना पिपाय मुल्यादिने प्रातःएवमर्थेन
आसीतेन अवलम्ब्य राक्षते । अवश्यमाहारविहायदवः
क्षयिष्य कर्तव्याः । तथा च उपकरणद्वयः सर्वे धर्मा
उत्कर्षेन तुल्यादिनस्य सर्वनीयपक्षोरेष धर्माः स्युः न
पूर्वदिनस्य अग्नीषोमीयस्य पक्षोः । इति चेत् ।

न, भुत्वविप्रतिषेधात् । २४ ॥

'मुष्टिना पिपाय षोडशण, आसीत आ वपादोमात्'
इति भुत्वा यदि विरोधो भवेत् तदा अर्थेन उक्तस्य
कारयिषिः संभाव्येत, न तु भुत्वा विप्रतिषेधोऽस्ति ।
भुत्वविप्रतिषेधात् तु न कारयिषिः । भुत्वा विप्रतिषेधः
भुत्वविप्रतिषेधः, न भुत्वविप्रतिषेधः भुत्वविप्रतिषेधः ।
भुत्वविप्रतिषेधात् भुत्वविप्रतिषेधभावात् न कारयिषिः ।
औपवेशिक्येऽहनि उपकरणद्वयेन विषयमपर्वनामि अह्नामि
कृतानि स्युः कर्माप्रवर्धय आः कुल्यादिने प्रातःकाले
करिष्यते तदा, यद्यपि पञ्चधर्मस्यैव शयिष्य कवे
द्वरणयानं मुष्टिना पिपाय आश्वितु ॥ शक्तुयात् ततश्च
'मुष्टिना पिपाय' इत्यनया भुत्वा विप्रतिषेधः विरोधः
स्यात् । परंतु तुल्यमुष्टिना पूर्णमुष्टिना च पिपाय आश्वितु च.
वषामनास्यैव उदासीनः स्यात् इति ज्ञापते वक्तुम्,
तदा च न भुत्वविरोधः । तथा न न अर्थेन उक्तस्य
कारयिषिः । तस्य उपकरणद्वयेन सर्वनीयस्य अह्नामि
आः मुल्यादिने एत कर्तव्यानि । एवं च पञ्चधर्माः सर्वे न
सर्वनीयस्य पक्षोः, किंतु अग्नीषोमीयस्यैव इति सिद्धम् ।

स्थानानु पूर्वस्य, संस्कारस्य तदर्थत्वात् । २५ ॥

सिद्धान्ता एव ब्रूते । ब्रुवाब्दः तद्वनीयार्थेन निरुपय ।
स्थानात् समानदेशात् उपकरणद्वयो धर्माः पूर्वस्य
अग्नीषोमीयस्यैव भवन्ति । उपकरणद्वयरूपस्य संस्कारस्य
तदर्थत्वात् पञ्चधर्मस्यैव । एते धर्माः पञ्चधर्माद्युक्ताः
न ज्योतिष्टोमपञ्चधर्माः । तस्मात् अग्नीषोमीयधर्मा इति
पूर्वोक्तोपसंहारः ।

सिद्धदर्शनात् । २६ ॥

सिद्धान्ते ज्ञेयनिरूपक सङ्ग्रहः । अग्निष्टोमे औप-
वेशिक्ये अहनि आभ्यासः पञ्चधर्माः तस्मिन्नेव अहनि
आभ्यासस्यापि उत्कर्षस्य पक्षोर्न भवति किंतु अग्नी-
षोमीयस्यैव इत्यस्यैव 'वषाण प्रातःकाले करिष्यते',
पुरोडाशेन मार्गदिने सवने, अग्नेरनुदीपयसवने' इति
तुल्यादिने पञ्चपुरोडाशस्यैव इत्येव । पुरोडाशयागो
हि देवज्ञासंस्कारार्थः । स च अग्नीषोमीयस्य संस्कर्तुं
राक्षतेति नार्हत् । तस्मात् पुरोडाशवर्धनात् सिद्धात्
अग्नीषोमीयस्यैव पञ्चधर्माः स्वनीयस्य तु अतिदेशेन
स्युः ।

अपोदना गुणार्थेन । २७ ॥

ननु स्वनीये पक्षो नृपुनोदाशदर्शनं उपाकरणदि-
धर्माणा अग्नीषोमीयस्यैव सिद्धं भवितुं नार्हति पुरोडा-
शस्य सिद्धापिधानार्थत्वात् न्यूनताविपरिणामत्वात्
इति । तस्मात् गुणार्थेन सिद्धापिधानार्थेन पञ्चपुरोडाशस्य
अपोदना न चोदना वत् । सिद्धापिधानार्थं तु
अर्थवादः । तस्मात् पञ्चधर्मा अग्नीषोमीयार्था एव ।
के.

तुल्यो हि श्रीहिसंबन्धः शास्त्रात् यागा-
वधातयो. (वा. २।१।१८) इति चार्त्तिकोक्त-
न्यायेन आश्विनपक्षे अग्नेन प्रयानप्रयुक्तस्य गृहणस्य
निराकात्वात् । ('श्रीहिर्यकेश' 'श्रीहिर्यकेश' इति
तुल्ये चोदने, न च ह्यं प्रोदिष्य, ह्यं न इति नास्ति
विरोधः । इति चार्त्तिकेन न्यायादयमर्थः) ।
सु. पू. ६२८.

अपूर्व-अध्वर्यु-यजमानोः अशेषिता । नदि महाहते
प्रीतिमियुं पुरोडाशो वा निर्देवकिं नमसि । भा.
३।१।१० गृ. ६६९

■ तुषकण्टन्यायः । यथा तुषण् षान्यत्वः
नित्यप्रीकरणप्रवृत्त्यादिना व्यर्थम्, तथा प्रवृत्तेऽपि ।
साहस्री. ४०९.

● तुषतिष्ठासद्व्यक्त्यर्थं वक्ष्यमाणवचनस्य ।
निष्ठावाच्यत्वस्यायः । भा. ७।१।१०७.

● तुष्यतु तुर्जतः इति न्यायः । यम शक्तिव्युत्त-
पक्षं दुरुपमि वारिना शीतवादेन अङ्गीकृत्यापि दूषणान्तरं
दीयते, तथाप्य मरुतिः । साहस्री. १८१. ● तुष्यतु
धूर्जतः इति न्यायेन अथवाभ्युपगम्य विवर्तितत्वमिति
अवर्गसाधनत्वमनुपपन्नम् । उद्योतः. ४० १।१।१८
पृ. ३१.

● तुरः अश्वमेधे कर्त्रीयः पशुर्द्वितीयः । तस्य
वर्कस्य पशुर्द्वितीयः । भा. १।१।१।७.

● तूष्णीं अवशिष्टनिर्वाणः अवशिष्टोक्तं कक्षागुद्वे
सति । भा. १।१।१।८-२०

● तूष्णीं होमः । अग्निप्रातिपत्तयेषु षडमेष्टिभ्यः
प्राग् वे अग्निहोमोऽपि क्रियते कार्यप्रातः योगाग्निहोम-
काला न तूष्णीं होमः । भा. ५।१।१।२१. ● तूष्णीं होमः
व्यवसर्गः पवमानहविर्भुव् अमत्याहवनीये एव प्रवर्तते ।
रत्न. ५।१।१।२१-२५. ● तूष्णीं होमः त्यागकण्डभूतः ।
भाट्ट. ५।१।१. ● तूष्णीं होमः न मुकुटाग्निहोमश्च, किंतु
अपूर्वं कर्मान्तरम् । (अघ्राते इदं शुभं रात्रिपु मुकुटाग्नि-
होमादुत्तमात् प्राक् अवं क्रियते) । सोम. १०।१।२७.

● तूष्णीं होमो अग्निहोमवर्मा नाम्ना प्राप्नोते यथा
कुण्डपायितामणे इति चेति दाहः । उदयुक्तम् । 'तूष्णीं
'होतव्य' इत्यनेन कर्म विधीयते । तस्मिन् दिवितान्त्ये
अग्निहोमन्यो नाग्नि येन पयसि विदेश्यते भवेत् ।
तूष्णीं होमः अग्निहोमवर्मा क्रियते । एतद्वत् भवति,
अन्यथा होम इत्यवगम्यते योऽग्निहोमश्चन्दः वाक्ये
कार्यसादत्वेन प्रवृत्ताः स होमेन प्रवर्तते अथवा होममिति ।
गतो योगस्य विद्याभ्यासान् आरित नमस्तेषाम् । नाम-
केनागताव अग्निहोमो गर्हितः । तुष्य. ५।१।१।२१.

● तूष्णीं होमो अग्निहोमवर्माः प्राप्नोते न वेति विचारो न
प्राप्नोते, अग्निहोमश्चन्दस्य वीरितत्वात् नामवेपथु-
भावेन अविवेकान्नमवात् । रत्न. ५।१।१।२१-२५.
● तूष्णीं होमप्रसंसार्यो अग्निहोमगीमाहा । भा.
१०।८।५।८.

● तूष्णाः- सर्वमन्त्रोपसम्पन्ना हि तूष्णा एवोपादीयन्ते ।
पा. ३।५।१०।३१. ● तूष्णे आद्ये एव गावं एकमिके
पतौ प्राणं दिनपचमानन्तो जे । भा. १०।५।१।७-९,
● तूष्णे आनुष्टुप् अनुष्टुप् गायत्री इत्यथप्रथमेन संवाचिते
वयायाश्वायौयवाशमोर्गानम् । १।२।१।७५-७८ वर्णकं ३,
● तूष्णे कर्तव्यमपि यान प्रवृत्त परिष्ठापतिहोमम् ।
५।१।१।२०, ● तूष्णे गानं रथसराविशाम्नाम् । १०।१।
१।१-२

● तूष्णे गेवं साम प्रत्युपं समापनीयम् ॥
तूष्णे स्याच्छ्रुतिनिर्देशान् । १।२।३।१४ ॥

आप्यम्- स्मृतिहोमे यमाभ्यासे 'तस्तादेकं ताम
तूष्णे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति । अत्राप्रमथैः नागमिहः
पि विद्युः कस्य व्याघ्रस्य गन्तं कर्तव्यम्, उत प्राच्यं
समाप्तं गानं कर्तव्यमिति । किं वातम् । व्याघ्रस्येति ।
कुक्कः १ भुतिनिर्देशात् । एवं भूयते 'एकं शाम तूष्णे
क्रियते' इति । वाग्नि नित्यमाग्ने, तस्मिन्तु गुणभूता
नित्यम्या ऋतुगता भूयते । तत्र यदि एककान्मुचि
ज्वरस्य तस्यामेव एतन् रश्मिमावयेत्, न त्रिंशत्पदा
खपवं अस्य क्रियमावस्य परिच्छिन्नः, एकसंख्या-
परिच्छिन्नं त्रिपदांश्च स्वात्, तत्र भूमिर्वाग्नेयः । तदात्र
'अवं पटः त्रिषु नावदन्तैषु व्याप्यताम्' इत्युक्ते
ग्राहव्यं व्याप्यते, न पचविण, पचमिहापि प्रवृत्तम् ।
न्तु पचमिहापि एवंकतीयक. शब्दो भवति यथा
'त्रिषु श्रेष्ठे देवदत्तो मुहूर्ते' इत्युक्ते न योगपयमव-
गम्यते । पचमिहापि भुज्जाने गम्यते चरः, एवमिहापि
पचमिहापि प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते । न तत्र त्रिंशत्पदा
मुचि इति उपदिश्यते, येन दत्तदेवं भवति, तत्र
पचम्येन चेत्युक्ते, त्रिषु श्रेष्ठे, न दत्तोः एकस्मिन् वा
इति । यदा मुचि इति उपदिश्यते (उपदिश्यते),
तदा योगपयौ च गोनधिकः । एह तु विवेकः किमेते

इत्यनेन संवप्यते, एवं तति क्रियाया विरूपता विहितता भवति । तत्र स्वपदगतस्य किंचित् विषयायेन विहितं भवति । इतरथा ऋचः संख्यायाश्च संख्याया परस्पर-गतेन शब्देन याचना उच्यते, तथा मर्त्यसिपकर्मः स्यात् । तस्मात् सामनिर्गुणिं प्रति निर्देशश्च उच्यते । आह, ननु निर्देशस्या नञ्बन्धेनैव ह्यन, संवप्यते । अस्यापि भवति तावत्त्वं समासः एव न स्यादिति । अत्रोच्यते । न द्वयो न संवप्यते इति, संवप्यते एव, समासश्च भवति । स तु समासशब्दः सामनिर्गुचो उपदिश्यते इति । मित्राक्षरस्य ऋचशब्दश्च न अर्थो निर्गुचो उपदिष्टो भवति । ऋचि साम निर्देशित्वमस्य, एवं ताः तिस्रः ऋचो भवन्ति, न स्पृताः इति । इतरस्मिन् पक्षे अस्यास्य निर्देशस्य संवप्यते, तत्र साम क्रियते इति लक्षणा न्यायः, अस्यासनिर्गुचौ सामनिर्गुचियद्वयो भवेत् । तस्मात् ऋचस्य यान् कर्तव्यम् ।

द्वयम्—ननु 'तृत्वे वा ऋचश्चैव' (१०।६।१।२) इति दशमे तिस्रु ऋचु साम गेयं इत्येवम् स्थापितम् । आचार्ये चातिशयरे संस्कारकर्म साम इति स्थितम् । प्रतिस्कारश्च संस्कारावृत्तिः, इत्यतः आचार्य गानपद्यो नैवोचिद्विद्वति । उच्यते । दशमे हि एवं किंवा तृत्वे साम गेयम्, न द्वयोः एकस्या वेति । इह (३) तृचगाने स्थिते, किं प्राच्यम्, उच्यते । यदुक्तं प्राच्यं गानं सिद्धमिति (प्रतिप्रधानं गुणाश्चिः इति न्यायात्) अस्याः व्यापकाय सम्बन्धः पूर्वपक्षमात्रमेव । 'एव साम तृत्वे क्रियते' इति शब्दः (वृज्-) चात्र सामस्यवचनः विशेषात्तुम् निराकाराधिक्ये । तस्मादयं निराकाराधिक्ये । साम नाम द्वितीयाधेयमात्रं दैष्टि तम् । तस्मात् तैव निराकाराधिक्ये सामान्यम् । चात्र विशेषात्तुम् सामस्यम् । तत्र चात्र विशेषात्तुम् सामस्यं निर्वर्तकत्वेन तृचो विधीयते । एवं करोतिः अमृत-प्रादुर्भाववचनः अप्रुथीको भविष्यति । इतरथा ननु साम ऋचं संवप्यात्, तत् तृत्वे इति अस्यासलक्षणा प्राप्नोति करोतिः । अथवा अस्याः भुविप्रसरः । यदि ऋचमु-वादेन तृचो विधीयते, तथा तति एवः (तृचः इत्यत्र त्रिधाद्वेयस्यविशेषः) विधीयमानस्य गुणमयः,

अस्यासलक्षणा च अस्यासलक्षणा । अस्याः (तृचशब्दाः) तद्विद्यमानत्वात् प्रधानमयः, शब्दाश्चैव न अस्यासलक्षणाः । तयोः अस्यासलक्षणात् अस्यासलक्षणाः स्यात् । तृत्वे इति न समासः । तस्मादसि न आचार्ये किंचित् विवेकम् । अस्यासलक्षणा आचार्यत्वं तृचस्य श्रुतिगतम् । तत्र यदि एकस्यां साम आधीयेत, तथा समी आध्येत तिस्रु भुता ।

गद्यार्थत्वाद् विचारस्य । १५ ॥

साध्यम्—इत्यथ पर्यायः तृत्वे व्यापक्य साम गानमिति । कुलः । शब्दागोऽयं सामसलक्षणा विचारः ऋचो गुणमय इत्यर्थः । स यदि स्थलस्य क्रियते, बहु-वचसि अत्रिगुणमिति भवति । तस्मात् बोधकः अत्र-मदीयते । तस्मात् व्यापक्य गानमयम् ।

दर्शयति च । १६ ॥

साध्यम्—'ऋचः सामोवाच निधुवी संवप्यते । ओऽप्रवीन्द्र, न वे त्व मया'मसि आचार्ये, वेदो मम महिमेति । वे दे भूवीचतुः । ओऽप्रवीन्द्र । न तुवं ममान् यो आचार्ये, वेदो मम महिमेति । चातिशो भूवीचतुः, निधुवी संवप्यते । ओऽप्रवीन्द्र, संवप्यते । तस्मादेकं साम तृत्वे क्रियते तृतीयम् । नैव कोऽस्या सामः संवप्यते, नापि दे तिस्रः संवप्यन्तीति व्यापक्य गानं दर्शयति ।

वाक्यार्थानां तु विमर्शनात् प्रतिशब्दं समाप्तिः स्यात्, संवप्यस्य तदर्थत्वात् । १७ ॥

साध्यम्—तुल्यः पर्यं व्यापक्यपति । वाक्यार्थानि विमर्शना निधि 'एताभिः, वाः तिस्रः ऋचः । तत्र एकैका ऋचः तृचोऽयं पर्यायेण भवितुं श्रुति अति-निर्वर्तयति, न ऋचान्तरेण सह कश्चिदर्थं संनोति । तत्र साम ऋचः अस्यासलक्षणा निर्वर्तयति । तुल्यः पर्यायेण भवति । तत्र यदि व्यापक्य गानेन, न ऋचः श्रुति अतिनिर्वर्तयति ; साम उपहारक स्यात् । नहि सामस्यवचनः साम भवतीति । न च ऋचमुदात्ताने अभिधायैः स्याते, यत्र सामस्यवचनं श्रुति मुपदि । ऋचः श्रुति करोति, सा न सामस्यवचनः । य. सत्यमुदात्तः साम-स्यवचनः, स श्रुति न करोति । तत्र ऋचं चापि परि-

समाप्ते क्रियमाणे सामयका शब्देन स्तुतिः कृता भवति ।
सामर्थकारस्य स्तुतिभावनादर्थव्याप्त्यर्थं परिसमाप्तं
ज्ञान कर्तव्यं इति ।

दुष्पु— प्रत्युक्तं वा येवम् । कुतः । न त्वो
 सत्प्रत्ययविहितः । सा स्वरवर्णांता संस्कार अभिधेयं
 अक्षरकृतिः । अत्र साम नियमस्ते संस्कारकेन ।
 सम्प्रदायं तान् नृसंस्कारद्वारेण रतौनेन संबध्यते, यथा
 नृद्वयः । 'एकं साम तुचे क्रियते' इति निष्ठेति
 साग्नि संस्कारके तुल्यवाक्यमिदम् । तत्र यः अथातो
 गुणः, स विधीयते । यत् सामान् नृचं संक्षुपात्
 इत्युपपत्ते 'सात्सिधः' इति विधीयते । व्यासश्च गाने
 (पुनः) सामान् न (श्रोत्रवापने) नृचं संक्षुप्यते
 आग्नेदेवः संस्क्रियते । न च आग्नेदेवः स्तुतिं करोति ।
 न च आग्नेदेवस्य स्तोत्रोक्तं संस्कारः अपेक्षितः, 'हवः
 एव स्तुतिं सामनवात् । तस्मात् व्यासश्च गाने (रथंतर
 पृष्ठं मण्डितं, यथास्तोत्रं स्तुतीव इत्यादि-) हवः
 वाक्यं अन्वयिकं स्यात् ।

तथा आन्यार्थदर्शनम् । १८ ॥

आध्यम्—अध्यायस्य नाम्नं एतस्यै दर्शयति ।
 'भद्राशरेण प्रथमाध्यामिनि प्रारौति, द्विपथरेण उत्तरमेव ।'
 इति प्रजाकर्मैर् दर्शयति । तथा ॥ 'एका वाऽध्यामिनि
 स्तोत्रीया, तामुद्गृह्य उद्गायेत्' इति उद्गीर्णमेव दर्शयति ।
 तस्मादपि प्रायुर्ध्वं शानं कर्तव्यमिति । अर्धचंद्रागोलेष्वपि
 शान्येव शानं कर्तव्यम् । अपरिपूर्णं चतुर्ष्वपि अर्धैर्
 भवति, क्वचित् तु परिपूर्णं इति । प्रादक्षिण्ये तु प्रादे एव
 शानं कर्तव्यमिति । प्रादे एव हि तत्परिपूर्णं वाक्यम्,
 यथा गोष्ठं, वासिष्ठं, इति । एव स्यात्ति वापरिपूर्णं वाक्यम्,
 सावनि गाम परिग्रहयमित्यत्र । क्वचित् प्रादेऽपि पूर्णं
 वाक्यम्, क्वच्यपि, क्वचिदर्थेऽपि परिपूर्णम् । यत्र
 यत्र वापरिपूर्णम्, ॥ यथा शास्त्रमिति ।

दुष्-पादभ्रगीतेषु पादे एव गानं कर्तव्यम् ।
पादे एव हि तन् परिपूर्णं धारयं यथा गोष्ठः
यासिष्ठः इति । एतदयुक्तं ग्रन्थम् । अथम् । त्वमि एव
एते सामन्ति (गोष्ठ्यासिष्ठे) उपने , न पादे ('परीतो
पिबता मुनं' इत्यभिन्वत् , न तु 'गोमो य उत्तमं इति' ।

इशादिषादन्त्रेषु । इत्थं योर्ध्वं सामानि । समाना गीतिः ।
इति शब्दवत् निपु पादेषु न गीयते । (किंतु प्रथमे
पादे इव इत्येषु पादेषु गीयते) । यथा 'तेजो
दश प्राचीः' इति मन्त्रे ('नमो ह्येतेषो दे वृषिभ्यः'
हस्तादिमन्त्रत्रये अनुपदेष्टुं साधारणं 'तेजो दश प्राचीः'
इत्यादि संकृदेव अर्थाशये वदतः) । अथिच 'पादो-
न्वयान्नः' (आसी गीते) पादे एव अनुक्रमणम्, कृ-वीर्ये
नैव एवमेव कृते (कृदन्वये) इति ।

अनयानोपदेशश्च मह्यम् । ६९ ॥

आप्यम्—अनवानोपदेशश्च तत्राह युक्तो मयिर्विती ।
यथा अस्मामिष्यांश्च उपदिष्टः । अनवानं गाव्यीति
अस्यने अनवानं प्र युक् परिममापदिष्टम् । न ॥ विष्णु
व्यासश्च उपपत्तेः । अपिच, स्थाव्यायकाले प्रयुक् गानं
परिममापदिष्टम् । स्थाव्यायकाले चाभ्यासः, प्रयोगकाले
कच प्रकृत्य स्थापिति । तत्रापि प्रयोगकाले प्रयुक् गानं
कर्तव्यम्, नच स्थाव्यायकाले नवम्बखो युक्तः । तस्मादपि
प्रत्यक्षं गेयमिति ।

अभ्यासेनेवरा भुतिः । २० ॥

आध्यम्य—अथ यदुक्तम् । तस्मादेव गाम तृप्ते
 क्रियते । इति । ताम् अन्धमेव इत्या भुविर्दृष्टम् ।
 यन्निषेधार्थः । नहि अत्र सक्त्वा गामनिर्गन्धमेव त्रपा-
 दीयते । तस्मात्तत्र यदपिदं वक्तुं सामनिर्गन्धत्वात्प्रा-
 मृषं विशदयः परिच्छेदोक्तोति । सम स्तोत्रस्य गुणभूतं
 निर्दिशते । 'दत्तत्वा दृष्ट भवति' । 'बृहत् दृष्ट भवति'
 इत्येवमिति । तत्र प्रवृत्तं म्भयेन गाम प्राप्नुम् । न हान-
 निर्गन्ध संख्या संभवत्येते । हि तर्हि । कर्मिभिः । तत्र
 अन्धस्य नृशब्दत्वेन इत्यग्राहो संख्याते तित्तु अन्ध-
 स्तिग्यं गमेति । यथा शिष्य कुलेषु वैचक्षरो भो-
 यित्वा- इति । यदा भिस्त्वा कुलेः संभवत्येते, तदा
 अग्राहो लभ्यते । एवमिहापि दृष्टम् । तस्मात् प्रवृत्तं
 परिच्छेदार्थं गानं कर्तव्यमिति ।

वा. — 'रामः क्रियते इत्येवं सागनिर्दिष्ट-
रूप्यते । तस्मादिदं शब्दं त्रित्वमद्भावेन विधी-
यते ॥' तस्मात् त्रित्वमप्येवम् । इति प्राप्ते, उच्यते ।
'स्तोत्रीकस्य हि सान्धोऽत्र रूपसंयन्त्र उच्यते ।

इतरा 'एकं साम तुचे' इति मुनिः अग्न्यासेन स्यात् । प्रयुक्तं सामान्यमान्य सामस्ये मान्य अग्न्यासे भवति, तेन पुनःपुनर्मनैः ॥ भुविः उपपद्यते । अमन्त्रान्युनिम्न वेदीयसी, इतरा भुविम्न अमन्त्रपरस्वेनापि उपपद्यताम् पुनः । तस्मात् प्रयुक्तं मानं परिष्कृत्य कर्तव्य इति सिद्धांतः । से.

● तृचशब्दः । सामाच्छादयति सप्तमदेवताये च भवितोपतः भवति इत्युच्यते । आ. १०।१।१।१८८, ● तृचशब्दं एकं कथितं सामान्यैरेवेवमाशित्य उपपद्यते । १।१।१।१२४ वर्णकं १.

● तृणारणिमणिन्यायः । तृणं पटिद्वयं, अरणिस्तु 'निर्मन्त्रादपि तृणिर्द्विः' इति कोशादपि सिद्धयर्थे निर्मन्त्रयोरेव काष्ठयोरेव वर्तते, मणिस्तु अग्निमर्मात्मक-सूर्यकाष्ठपदवाक्यादमविशेषो शुद्धते अरणिपदवाक्यात् । यत्तृणारणिमणिन्यायेन हेतुमात्रं व्यभिचार इत्यादि । ॥४॥ तार्क्यगहिं प्रति तृणस्य, अरण्यगहिं मत्स्योः, मणिगण्यगहिं प्रति मणेश्च कारकात् । न तु चक्षुष्याव-च्छिन्नं प्रति तृणदेः कारणत्वं वररश्मिपरिवारात्, एवं च कार्यकारणभावानुदयम्, कार्यसाधनचट्टेर्देव नारणता-चट्टेर्देव च माना तथाप्य प्रवृत्तिः । सादृशी ४३१.

● तृणारणिमणिन्यायेन संविधादिनामपि समु-च्चयविरोधात् । संकर्ष. २।१।२. ● अष्टमा प्रवेक-मुपलक्षणा श्रव्यकमेव प्रवेकनाकाङ्क्षावगेन विनियोगवि-कल्पनात् तस्यैव एकस्य प्रयासस्य एकमिन्नेव कृत्य-काराव्ये कृते सर्वेषामष्टानां एव साहित्यवर्गमात्रं विकल्पेनैव तृणारणिमणिन्यायेन कारयता । भाट्ट. १।१।२. ● तत्पञ्चमे निरपेक्षया तत्तद्व्याप्यतां एकफलभावेनास्त्रय बागमेव विकल्पोपपत्तेः एकजाली यन्त्येतादृशेषु तृणारणिमणिन्यायेन सकलजन्यकृतोपपत्तः । तद्व्याप्यकल्पनाभावात् अपि साधनम् । जी. २।२।१।१ पृ १९९.

● तृणजालयुक्तन्यायः । तृणवेदनाद्येऽपि कर्णाय भवत्यर्थं वृत्तद्वयमात्रं लिङ्गं च भवत्यति, किञ्च वेदान्तर-प्रविवक्षितं तृणजालयुक्तन्यायेन । तथा च तृट्टारण्ये- । तस्यैव तृणजालयुक्तं तृणस्थाने यन्त्रा अन्वयात्कम-

मात्रमात्रमात्रमुक्तं इति । मोक्षधर्मं नीलरश्मः अ. २०२ श्लो. १९.

● तृणजालयुक्तन्यायः । यथा तृणजालीका तृणान्तर-माश्रित्य पूर्वतुल्यं भवति, तथा जीनः स्वादिवादिभि-र्देहाभरं निष्ठायेन कृते देहं स्वकीयि भावः । सादृशी. १०.

● तृणप्रदायस्य चर्हि. तन्मो निमित्तं च तृणतद्वत्-प्रत्ययम् । आ. १।१।१।१ पृ. ७४९.

● तृणप्राप्तनेन । अग्न्यु तृणप्राप्तनेन अवचये विहि-तेन प्राकृतज्ञानवर्णां न वाचः । आ. १०।१।१।१-१२.

● तृतीयो जप्याये 'अङ्गलानमेवेदमिदोत्तं शेष-कथाम्' । वा. १।१।१।१ पृ. ६४७. ● तृतीयो व्यापारे कः शेषः केन हेतुना शेषः, कथं च विनिपुनते इति, द्युष्पदीयि च विनियोगे कारणाणि इति वक्षते । तेषां च कसरद्वयस्य । एतत् तत्पर्येण अन्यत् उगी-द्रातदिना । आ. १।१।१।१. ● तृतीयो व्यापारे गीग-मुपरासाधारण्येन अङ्गलमेव निरूप्यते (तृतीयोपपत्तौ गीगमुपरासाधारण्येन अङ्गलमेव) । भाट्ट. १।१।८. ● तृतीयो व्यापारे विनियोगरूपा विवेकस्या निरूपिता । कथितं पृ ४१२. ● तृतीयो व्यापारे शेषशेषिमात्रं अभिधीयते । वि. उपपत्ते १।१।१.

● तृतीये सप्तमे अङ्गरेक. अनिदृष्टे । तस्य प्रमाणं च नास्तीति । तं अनेकवर्णां स्वरूपवर्णां च मदीयति (शेषशेषे) । आ. २।१।१।१।१. ● तृतीयो तस्यैव सादृश्येति सगनीयस्योः । १।१।१. १।१।४. ● तृतीयो तस्यैव व्यापारेपदान् । तत्र पक्ष-स्थेपु गतं साधनं गीयन्ते । 'स्वादिद्वयं मतिप्राप्तं' (सामर्थ. ६८९) इति तिस्रो गण्यन्ते, २४ तद्वत् संश्लिष्टं च साम गेयम् । 'पुरोदिशि गो' (सामर्थ. ६९७) इति अत्रुणुपु गण्यन्ते च, तत्र पक्षार्थं भाषी-गवै च साम गेयम् । 'द्वयमष्टं सुता' (सामर्थ. ६९७) इति तिस्रो गण्यन्ते तत्र यत्र साम गेयम् । 'पक्षस्य मर्ध-मन्त्रः' (सामर्थ. ६९९) इति अत्रुणुपु गण्यन्ते, तत्र योऽष्टं साम गेयम् । 'अग्निं विनियोगं पक्षे' (सामर्थ. ७००) इति तिस्रो गण्यन्ते, तत्र यत्र साम गेयम् ।

वि. १।१६ वर्णके ३, * तृतीये सवने आर्मवतमाने
 दयावाच-आर्मापवने: साधो: अनुष्टुप्ता गावत्रीम्या च
 प्रयथिते तृचे गानम्, न ह उल्लस्यनुष्टुपानयनम् ।
 १।१७ वर्णके ३. * तृतीये यवने एव ज्योतिषोमे
 षोडशी प्राजा: , न स्वमेयवने । भा. १०।५।११।४८,
 * तृतीये सवने द्वादशकालसः सवनीयपुरोडाशाः न्युदे ॥
 द्वादशकालः । १०।५।११।८८. * तृतीये सवने
 धिग्याद्वारणे आग्निधिनियमायः सोमेन नेति ।
 सर्व्व. १।१।१८. * तृतीये तवने यवायवीयं नाम
 सोमम् । तस्मात्स्यः सवायवा तो इत्यादि: तृतीयाको-
 वृद्धीकृतः प्रगाथः । एवविधा, स्तोमः । के. * तृतीये
 सवने सवनीयपुरोडाशेषु सौम्ये चरी आदिने द्विकपले
 च सवनीयपयवर्गा इतिचक्रम् प्रष्टुमिष्टा, येदेन
 नाहातव्या । भा. १२।१।४।१२-१३. * तृतीये सवने
 मूर्धस्त्रिभयात् प्राथम्यं स्वध्वमरास्त्रयो यजन्ते तेभ्यः
 परस्तात् षोडशी विहितः । षोडशितोत्रोपाकरणे च
 'समनाधुयिते पूर्व्वे षोडशिनः सोम्यपाकरोति' इति
 काष्ठविशेषो विहितः । परंतु देवाहुव्योक्त्यै जाते
 सस्तोमस षोडशिमदृष्टयि उक्त्यै एव कर्तव्यः ।
 वि. ५।१।१८. * तृतीये सवने सौगण्डिकेन अन्धज्जने
 अज्ञानप्रज्जने नाम उच्ये । भा. १०।४।१।१०.

* तृतीयाध्यायार्थः. 'भूतिर्हि च वाक्यादिविरोध-
 प्रतियत्तयः । अनारभ्येति, बहुव्यत्याध्यायं अष्टपादशाः ॥'
 १ भूतिविचारः, २ निद्राविचारः, ३ वाक्यप्रकरणवि-
 विचारः, ४ भुक्त्यादेः परस्परविरोधवदमन्तावः, ५ प्रती-
 पत्तिकर्माणि, ६ अनारम्भाधीनानि, ७ गङ्गाप्रधानोपकरणक-
 म्यानादीनि, ८ वागममनि इति । वि. प्रस्तावना १५.
 * तृतीयाध्यायसिद्धं कथम्पुरुषार्थैर्न उदाहरण-
 विरोधविरोधया प्रयोग्यविरोधयै चतुर्थे विचार्यते ।
 भाट्ट. ५।५।१.

इत्तु उत्तीयमवने वचनात् स्यात् । १०।५।११।
 ४४ ॥

षोडशी महः तृतीयसवने एव प्राज्ञः स्यात् वचनात्,
 न सवनेववने । एवं द्वाद, 'ननु प्रातासवने यज्ञीकृत्
 यज्ञं वचरे सवने अतिरिच्येत, यस्यान्धेति मन्त्रो नञ्

निदन्वात्, तृतीयसवने प्राज्ञः सत् सर्वेषु सवनेषु द्वादति,
 न पूर्वे यवन आदि मीकः' इति । तस्मात् तृतीयसवने
 एव षोडशी प्राज्ञः । इति सिद्धान्तः । 'नैतिरीयके तु
 'सवनेष्ववनेऽसिच्छाति' इति वचनात् विकल्पः = इति
 कुतश्च । इदमन्तरागमिण्यधिकरणम् । के.

* तृतीया करकवाचिनः प्रातिपदिकात् भवति ।
 भा. १।४।१२ पृ. ३२४. * तृतीयायाः करणे एव
 शक्तिः । कर्मणे तु 'तृतीया च होष्ट-वति' (पा०
 २।१।३ षुटोवे: कर्मणि तृतीया स्यात् द्वितीया च)
 इत्यनुशासनिष्वे सवना । भाट्ट. ५।१।२.

* तृतीयाऽर्थः । कर्तृत्वं करणत्वं च तृतीयायैः
 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रत् (पा० २।१।८)
 (कर्तृत्वविवाच 'कर्तृत्व' इति चिन्तौ ब्रह्मणम् ।
 करणत्वविवरण 'करणत्व' इति चिन्तौ ब्रह्मणम्) । अत्र
 कर्तृत्वकरणत्वयोः वाशब्द भवताया संभवात् तद्वेष-
 तृतीया करकविमर्शिकाः । आगतमित्ररथार्थान्वयार्थिका
 (अन्वयी अर्थो यस्य) उपपदविमर्शिकाः । मणि. पृ.
 १३२, १३३.

'सहयुक्तेऽप्यवने' (पा० २।१।९) साहित्य-
 युक्ताप्रधानवाचकसम्बन्धमभिवाह्यतृतीयायाः निरूपित-
 लक्ष्यैः । तिष्ठेत् सहायतो युजः साहित्यनिरूपित-
 साहित्यविशिष्टयुक्तैर्क आगमने इति शेषः । एवं च
 तृतीयायैरेव आपनऽन्वयाभावात् उपपदविमर्शिकाः । मणि.
 पृ. १३३. 'सहयुक्तेऽप्यवने' एवं 'वाक्-सार्थ-
 समयोगेऽपि' इत्यनुशासनेन युक्ते सहायतः तेषां इति
 तृतीया । अत्र च पुनश्च अप्राधान्यं न क्रियाऽन्वयवि-
 लम्बेन 'सहैव दशमिः पुनैर्धरे बहति गर्दरी'
 इत्यादिवत् । अत्र तु यन् किञ्चित्प्रत्ययं स्यात् । तद्
 प्रयत्नम्, न्यय तु आद्यैः तस्य अप्राधान्यम् । अत एव
 पुनैव सह इत्यत्र पुनरापि आगमनप्रतीतिः । यत्र न
 सहसहयोग इव निश्चितः 'सहैव युज' (पा०
 १।१।५९) इति सदृशोऽपि तृतीयादर्शनात् । अत्र
 एव सहसमन तृतीयाऽर्थः । सहसमनः क्वापिकः तावदेव-
 प्राज्ञः । तद्वचनम् स्वनिरूपकविशेषप्रयत्नवर्धनेन
 निष्ठागमने । साहित्यं च 'सहैव दशमिः पुनैः' इत्यादी

दन्तादे निष्पातनात् । युगेन सदायातः इत्यादी च एकश्रियाऽन्यथितः । त्वारि योष्यताऽनुसारेण योष्यम् ।

रहस्य, घ. ११-१००.

‘येनाह्नविहारः’ (पा० २।१।२०) निहारवृत्ताग्र-
पायकपदसमन्विताह्नवृत्तीया संनये । यथा अह्ना पायः
इति । अत्र भक्षितव्यविपक्षालविशिष्ट इत्यर्थः । अत्र च
आश्विनिकरणपरम परवराक्षेपेन वैदे प्रकरता (मणि,
पृ. ११३. ‘येनाह्नविहारः’ इत्युदाहरणाय येन अह्नेन
विकृतेन अह्निने विहारो लभ्यते तत्तत्तृतीया व्याज्
इत्यर्थेनाह्न ‘अह्ना काणः’ इत्यादी तृतीया । अत्र च
अश्विपद चतुर्गोत्रकसम्, वृत्तिर्न तृतीयाऽप्ये, वागपदं
चतुर्गोत्रकसम्प्रोक्तकृतपरम् । चतुर्गोत्रकश्चिन्नुदरकृत-
प्रोक्तकृतम् इति शेषः । तृतीयाऽप्येवृत्तिरस्य तेन
संनयेन भागनायामन्यताम् । रहस्य, घ. १००.

‘हर्षभूतलक्षणे’ (पा० २।१।२१) इत्युक्तलक्षणे
तृतीया । (इत्युक्तलक्षणे शपकम् । ‘जटाशिरःपायः’
इत्यत्र जटाशिरःपायः इत्यर्थः । अत्र शापकम्
तत्रोपेक्षिते अन्वयः । अन्वया एवदेव अन्वयवृत्तेः ।
मणि, घ. ११३. ‘हर्षभूतलक्षणे’ इत्युक्तलक्षणात्
जटाशिरःपायः इत्यादी तृतीया । अत्र लक्षणावलापरवर्धनं
शापकं तृतीयाः । जटाशिरःपायः इत्यर्थः ।
लक्षणात् च त्रिषोपपन्नलक्षणापायम् । तेन, यामेन
तावत्, इत्यत्र तावत् । रहस्य, घ. १००.

‘संशोऽन्यतरस्य कर्मणि’ (पा० २।१।२२) संशुर्वस्य
शायकोः कर्मणि तृतीया द्वितीया वा सा । आस्य मातर
या संशयिणी । मानुषिषवधुनगरादिप्रकारकृतान्तरात्
इत्यर्थः । अत्र मातृपदार्थेन पूज्यत्वपकारकजनक्रियायां
अन्यथात् पूज्यत्वक्रियाऽन्यत्र आप्तिकः । कृत-
जनककृतान्तरात् वा । तेनात्र तपसद्विपक्षितम् । मणि,
पृ. ११३.

‘हेतोः’ (पा० २।१।२३) हेतुर्थे तृतीया । पुण्येन
ददो हरिः । अत्र तृतीयाऽप्येव वृत्तिरित्यत्र ददनि
कर्मणः । पुण्यददोहेतिदपकस्य दर्शनम् । मणि,
घ. ११३. तथा (हेतुर्न) तथापि काण्यकर्मण्येव, तथापि
द्वयादिनिरूपितव्यतिषेधसमर्थे क्रियाऽन्यथे हेतुव्ययथा

दण्डेन यदा इत्यादी । भाव्यनिरूपितत्वेन संवर्गेण
क्रियाऽन्यथे तु कर्मण्य इति विशेषः । अत्र एव हेतुर्थे
लक्षणा । अथवा अत्रोपपन्नविपक्षितत्वेन शक्तिः,
त्वत्तिरिच्यते त्वत्तदोपाधौ लक्षणा इति पूज्यगुणाश्रयम् ।
पञ्चदशपारां च तत् त्वथा अन्वयः यत्ति ।
तादर्थ्येनाह्न तृतीयाऽर्धः । रहस्य, घ. १००.

‘अश्वर्गपुणे यन्मयी’ (पा० २।१।२४) अश्वर्गपुणे
यत् त्वत् हेतुभूतं ततः पञ्चमी त्वात् । अतः यदा
यथायदा यदा । अत्र अश्वस्य कर्मनिपादत्वा यन्मा-
निक्रियामन्तत्वात् तपसद्विपक्षितम् । अत्राभिसम्प्राप्त्य-
नन्वयत्वात् इति शेषः । मणि, घ. ११४.

‘यत्ति हेतुप्रयोगे’ (पा० २।१।२५) हेतुप्रयोगे
हेतौ योने यत्ति एव न तृतीया । अन्वयस्य हेतुर्नवति ।
अन्वयस्यमिन्हेतुको निवाहः । मणि, घ. ११४.

‘सर्वनाम्भस्तृतीया च’ (पा० २।१।२६ सर्वनाम्नः
हेतुलक्षणे च प्रयोगे हेतौ योने तृतीया यत्ति च) ।
कस्य हेतौ, केन हेतुना वरति । मणि, घ. ११४.

‘अश्विपदवहारे वागः प्रत्येव चतुर्थ्यर्थे तृतीया
वाच्यः’ इति यातिरिक्त तृतीया । यथा वागः संपद्यते,
दत्तादीन्यर्थः । शिष्टान्यवहारे तु ‘अश्विदे संनयति’ ।
रहस्य, घ. १०१.

तृतीयायाः अनुगतावतानुसारेण अश्वशिक्षायां अनु-
सारेण । तथाहि ‘मन्त्रादिभ्य उपसंलानम्’ इति
यातिरिक्तं पञ्चमा वाच्यं, प्रत्येव कश्चित्, गोमेन शर्मा,
वसेन एति, द्विदोणेन चाप्यं श्रीगति, सुखेन याति
इत्यादी कर्मणातिरिक्तान्तरलक्षणा । प्रवृत्तिवदेन हि
लक्षणाविकी लक्षणी लभ्यते । नक्षत्रपादलक्षणातिरिक्तः ।
न चैवं कर्मत्वस्यैव तृतीयाऽप्येवत् पूज्यगुणान्न
वेद्यत्वात्, कर्मत्वस्य तत्वेन (स्वरूपेण) तृतीयाप्येवमश्री-
कृत्य कर्मत्वत्वात् । अत एव तृतीयाऽप्येव चत्वा-
न्यथावलाभ्यवृत्तिप्रसक्तत्वेन आश्विनिक्रियायामन्वयः ।

प्रत्येव शक्तिः— प्रायश्चित्तस्य अश्वच्छेदकत्वविपक्षित-
कर्मण्यतिरिक्तत्वाद्दृष्टं अर्थः । तृतीयाया अश्वच्छेदक-
मर्थः । तथा च किञ्चिन्मूलकदुस्तराद्विपक्षितव्यतिषे-
धकत्वमन्य इत्यर्थः ।

शुद्धिकामः

● 'वृत्तिकामः इचेत्' इत्यत्र प्रत्ययार्थकार्त्तव्यम्
प्रकृत्यर्थे पाप्मे भवत्यर्थः । इति गुरुः । भाषि. पृ. ८४.

● तृतिप्रकाशनमन्त्रस्य भयगन्धैकानयता । वि.
११११६.

११/११/४६.
* वृत्तिप्रसारादौ देवताप्रतिष्ठापकौ 'वृत्त एवै-
विन्दः प्रत्यया पञ्चमिदार्थवन्ति' इति, इति चेन्न। अर्थ-
वादानां स्वायं तात्पर्यभावात्। वि. १११४.

● तेजस्कामेष्टि कर्मान्तरम् 'आग्नेयमष्टकान्तं
निर्णयेद् दक्षामः' । वि. १।१।१२०

॥ तेजःसंज्ञपो ब्राह्मणस्य । (तेजसा संज्ञाः
तेजःसंज्ञाः) । भा. ६।४।१४.

- तैषाना, तपः पुण्यम् । तस्मा इत्यर्थः । के.
- तैत्तिरीयाः, पारीतीत्यादयानि अथीयानाः ।

● तैत्तिरिय्याः कारागिरिनामः ॥ १॥
भोजनमाचरन् अपरे द्वाविंशो नाचति । या. १४।
२। ८. ६३२. ● तैत्तिरिय्यैरेव नापलम्बीयौपसनीये
परमं गन्तुं प्रतिष्ठे । या. ११। ७। २५. ८. २४४.

॥ तेत्तिरीयकं क्षापाय कथं देयम् । तेत्तिरीय-
कस्य अनाहारमेव । पशुमेषः स्वमेदस्य वृद्धयथायाम्
वैषाणीयं क्षापयन्तीत्येव सत्यायदीयं वैतान्तीयं मार-
द्वाजोर्वै चक्षुः चेति । के. ॥ तेत्तिरीयकप्रत्ययपेक्षया
समिपम् । प्रतिपक्षिण । या. १५/११६, ॥ तेत्ति-
रीयक्षाययापेक्षेन वक्ष्यन्तिमेषः दामुः पिडा । मेग-
धोपाना इ प्रमेषीति । ११/११७, ११८, ११९, ॥

[illegible]

* सोमशब्दः । 'विन्दो च समुदाये च तोषकस्यो
यनेष्यते' । या. श. ३. १. ११९ पृ. ४७७.

५. ११६. ... विभागां नुसूलो व्यापारो वाच्यः । रहस्य.

५. ११६.
 ॥ त्यजेदेकं कुलम्बार्थे इति न्यायः । यन्मम
 कोटिकदशो एकः यद्वर्हानिः द्वितीयानीनरे ॥

एकचोदामिः, सप्त द्वितीयः पञ्चः स्वीकार्य इति भावः ।
सादृशी. १८८.

● 'आवाहस्तच्छिन्नात्' इत्यधिकरणे बहुवचनमु-
 ग्रहणं 'सज्जेदेकं कुलस्यार्थे' इति न्यायेन अकार-
 भूतिरेका अन्वयश्च नीयते, बहुवचनस्य अन्याप्यत्वात् इति
 लक्षितम् । पराशरः । ५५।१. ● बहुवचनद्वयमुपराध-

एतन्नी बुद्धप्रज्ञा यस्याः स्वयमेव बुद्धत्वात् ।
न्यायेन बहुषमसि प्रावरूपमरणम् । नि. ११२७.
॥ यत्र तु द्वयसिपातः ॥॥ अन्यतरेण कृतार्थः भावः ।

अथ तु उपनिषातः ॥ अन्यतरणं ॥
अवस्थादेवेत्यवस्थाभिन् भूयसामनुमते पुनः । 'स्वजे-
देकं सुखस्यार्थे' इति नू, विधिप्रपञ्चः परित्यज्यते ।
अथवा यथा ॥

विधि-बानुनादेन प्रवर्तते । या. ११/११० पृ. ११६.

● त्याग. च देवता च श्रोतृनिष्ठते आश्रयिष्या
कामादुपकारकी प्रत्येकेण सह समप्रधानी यः । भा.

३८३।१०. * त्यागः न मम इति शक्यते विदेहः

३८३।१०. * त्यासः न मनः हान् ।
 स्तेनसि वर्तुम् । ३८३।११. * त्यासः वाम मनसि
 कृतो । १०२।१३।१४. * त्यासः वसुधैविन्योऽप्यन्तर-
 ३८३।१२. * त्यासः न मनः हान् ।

स्वस्मिन्निवृत्तिरूपः । मु. १. १५३४. • लग्नाः शेष-
कालेनः '५ मय' इति स्वाधेयिनिर्णयार्थं । एषस्व-
स्मिन्निवृत्तिरूपः । मु. १. १५३४. • लग्नाः शेष-
कालेनः '५ मय' इति स्वाधेयिनिर्णयार्थं । एषस्व-

निबृत्तान्मकः । सु. ६. १५५. • त्वातो भाषावनादि-
निगद्येय अशीतोनीयवशी पद्मपुरोडाद्यान्निष्ठकृपाणे,

निर्गुणध्वनाप्रेरकमिषादम् । भा. १०।४।१८।१६-२७.
 • द्यातांशः प्रकरणतः प्रयत्नादिभ्यः भारमुपधात् ।

● व्यासविश्वामित्रादयः परमहंसयोगिनः
प्रत्यक्षान् विनिर्दिष्टवन्तः यत् परमपुण्यं च द्रव्यं पदेन तेषां जीवितेन
परमपुण्यं नृणां वै स्वात्मन्येष तत् सद्यस्मिन्नेति ५३ छेपकम्

नखि । माह. ४११७, * लक्ष्मण. पागडोमादो आरा-
दुष्कारका, न धु द्र-देवताऽऽदौ धनिपतिप्रकरका ।

॥१०. * सागानुत्तर विरोधनया मदीतव्य प्रस्था
अथान्ते प्रमाणम्भवाः । ४११०. ।
सागानुत्तर विरोधनया मदीतव्य प्रस्था ।

● स्यात्प्रातिरिक्त कृत्यिकम् । शास्त्रकामाधिकरणम् ।
सा. ३१/८१८-२०.

* त्यागादौ विधिगतस्यैव देवताशब्दस्य उक्तं
निराकरणं । विधिशब्दविपरिणामः । आ. १०।४।१२२६.

॥ त्याज्या दुस्तदिनी नदी इति न्यायः । यथा
दुस्तदिनी नदी पतनभवात् लवणे क्लीयते । अन्यथा
नवतने मलमेव, एवं दुस्तद्वपवहोऽपि अवस्थमेव
मार्गः इति । सादृशी. १२२.

॥ त्रयस्त्रिंशः सोमः अतिरात्रे बहिष्कृतमाने काम्यो
विहितः । 'अथस्त्रिंशेन त्रयस्त्रिंशकाम्यम्' इति । वि.
५।३।४. ॥ अथस्त्रिंशः सोमविशेषः अष्टरात्रे कृद्भि-
रिति । ७।३।१०. ॥ 'अथस्त्रिंशेन (अतिरात्रे)
प्रतिष्ठाकाम्यम्' अत्ररात्रेन संख्यापूर्णे सप्तम्यापञ्चकमा-
देष ता कृत्वः आगम्यवित्त्या, न त्वनियमेन । भा.
५।३।१।११. ॥ त्रयस्त्रिंशे अतिरात्रे विहृत्याना अष्टाना
द्विचाना परासीत्तरमेव निवेतो न प्रष्टुं बहिष्कृतमाने ।
वि. ५।३।४. ॥ अथस्त्रिंशे अतिरात्रे विहृत्योपमके
छात्रामात्रमेव वृद्धिर्न कथ्यते । १०।५।६. ॥ त्रय-
स्त्रिंशान्ता दृष्टपः पक्षः । शिष्ट-पक्षदण-मसदस-
दसर्विश-दिगव-तत्रस्त्रिंशसोमैः क्रमेण युक्तानि यद्
अष्टानि तत्र । अर्धं यथायमने पूर्वं पक्षि कार्यः ।
१०।५।९.

॥ त्रयस्त्रिंशतः (देवतानां) पालीवतभक्षणे अनुप-
लक्षणम् । भा. ३।१।१५।३७.

॥ त्रयी इति त्रैय शब्दः ऋग्यजुसवितु मन्त्रिणः ।
भा. ३।३।१५. ॥ त्रयी हि वैतानिकक्रमाधिकारे
मन्त्रिणे, तत्त्वज्ञानम् अत्रैतानिकं किंचिदुच्यते । इति.
७।४।१२ द. ५४७. ॥ 'त्रयीमार्गाश्च सिद्धस्य ये श्रवण-
विरोधिनः । अनिराकृत्य तात् सर्वान् धर्मवृद्धिर्न
कथ्यते ॥' वा. १।३।२।४ द. १९५. ॥ त्रयीविदः ।
वेदव्यवहारे त्रीविश्वामित्रयोगात् त्रीविश्वस्य च
'त्रयीविदो विदुः । ऋचः सामानि यजुषि' इति सप्तमि-
म्यादात् ऋचयु सामविषयत्वात् । मु. ५ । ५०४.
॥ त्रयीविद्यः, त्रयी यस्य त्रिंशः च त्रयीविद्यः, पत्नीन्
वेदानधीते ॥ एवं प्रकथ्यते । या. ३।१।१।५.

॥ 'त्रयोदशरात्रमृद्धिवाग्मा उपेयुः' । उन्नेतत् ।
सप्त तत्रमृत्तादद्यादधर्मातिदेशः । वि. ८।२।५.
॥ त्रयोदशरात्रादीनि सप्तविंशतसोऽपि नोदकत्वात् ।
तत्र पञ्चमृत्तादद्यादधर्मातिदेशः । भा. ८।२।५।१७.

॥ त्रयस्त्रिंशः अपहृत्यानुकूलक्षणमर्थः । मणि. पृ. १४०.

॥ त्रिंशश्च परार्थत्वात् । ३।२।१५।३७।

ज्योतिष्टोमे पालीवतभक्षणे ग्रहस्य वावराया । 'देमिरे
सरपं' इत्यस्या 'पालीवतभक्षणे जीव देवान्' इति
तृतीयशरणः । एतदुक्तानां त्रयस्त्रिंशतो देवाना उपलक्षणं
पालीवतभक्षणेनोपलक्ष्यमाने कर्तव्यं इति पूर्वपक्षे उक्तमे
प्राप्ते विज्ञातमाह । त्रिंशत् च त्रयस्त्रिंशत् देवा अपि
ग्रहयन् गोवन्धयित्वाः । पञ्चैवात् वाक्त्राया तत्र
क्षिराया निर्देशस्य स्तुत्यर्थत्वात् । अग्नेः स्तुत्यर्थः तस्मि-
न्नेव । इत्यं महानग्निः सर्वान् देवान् स्वकीयेन भागेन
मादयति इति । तस्मात् पालीवतभक्षणे त्रयस्त्रिंशतो
नोपलक्षणीयाः । के.

॥ त्रिंशदधिकरणम् । पालीवतभक्षणे त्रयस्त्रिंशतो
नोपलक्षणं ज्योतिष्टोमे ॥

त्रिंशश्च परार्थत्वात् । ३।२।१५।३७ ॥

भाष्यम्— अस्मिन्नेव पालीवते नमः । (वाक्त्रा)

'देमिरे सरपं वावराद् नानारथ वा विनोतो ब्रह्माः ।
पालीवतभक्षिते जीव देवान्नुच्यमाना बह माह्वरा ॥'
इति । तत्र संदेहः किं त्रयस्त्रिंशतो देवानामुपलक्षणं
कर्तव्यम्, उत नेति । किं प्रश्नम् । त्रयस्त्रिंशत् देवा उप-
लक्ष्येत् । कथम् ? उच्यते हि वेदाः त्रयस्त्रिंशतो देवैश्च,
एवं हि अग्निं अग्नीत् अग्नीच्छति 'आ वाहि अग्ने
अवाधीन त्रयस्त्रिंशत देवैः सह, यमानं रसमविद्याम
नानारथैर्वा । त्रिमन्त्रि हि ते अग्नाः । तदिदं अनु-
पच्ये आहूत, त्रयस्त्रिंशत पत्नीक्यो देवानामप्य तद्वैव
च' इति । अत्र हि अग्निं अग्नीत् अग्नीच्छति त्रयस्त्रिं-
शतो वेदानां तुल्ये, इति मन्त्रे । यथावाग्मा रागाः
तत्रः सोमः । तस्मादुच्यते त्रयस्त्रिंशदेवा उपलक्ष्यतम्या
इति । अनु चोदनाया पत्नीवान् केरलोऽपि. देवतात्वेन
कथ्यते । सत्त्वम्, चोदनाया पत्नीवान् देवतात्वेन
कथ्यते, न तु देवताऽन्तरं विधिष्यते । किमनो यदेवम् ?
एतद्वतो भवति, मान्यवर्णिताः त्रयस्त्रिंशदेवाः अविषदाः
चोदनाया प्रतीयन्ते इति । एवं प्राप्ते, ब्रूम. । न
त्रयस्त्रिंशदेव उपलक्ष्यित-त इति । नात्र मन्त्रे अग्नि-
पुष्टता परिनेष्टा च त्रयस्त्रिंश वा अत्रैष्यते । नात्र

नयस्त्रिंशदेवेषु श्रेष्ठे प्रयोगेन निर्वर्त्यते । कदाहि यद्वचः ।
पत्नीयम् । कुत एतत् ? स हि प्रोवाते 'पत्नीयत्वं यत्नमि
(नि)' इति । ननु मानववर्णिकस्य त्रयस्त्रिंशतो देवानां
अथ संकीर्तनम् । उच्यते । परार्थत्वेन वाः संकीर्तनम् ।
कथम् ? न हि अत्र अत्रेच्छद्वयमिति । न च परस्परस
दानमवकल्पते । तस्मात् त्वं अमुक्यः त्रयस्त्रिंशदेवताभ्यो
देहि इत्युक्तमत्रैव वचनम् । अत्रैव तु अनेन दानमुक्तं
भवति । कथम् ? ईशानो हि विनामयवति द्रव्यम् ।
तद्विदं विनामयम् (दानं) संकीर्तयन् त्वमस्य ईशानः
इति प्रत्यापयति । ननु मादवस्य इत्युच्यते, न विनामय
इति । उच्यते । इति साधयति देवताः । तस्मात्
मादवस्यसंकीर्तनेन अदृष्टाय न्यूनः । इष्टाय तु सागसंकीर्तनेन
सङ्गणया । सङ्गण्य हि अदृष्टकल्पनाया उपायसी । प्रमाणादि
षा भवति । ननु त्रयोऽपि न्ययमपाने अपिः कर्ता
अधीभ्यते । तदुच्यते । अत्रैव हि अध्येषा अदृष्टायेव ।
तस्मात् अत्रैव अर्पणमेतत् । याम्यं सङ्गण्येति हि न्यायम् ।
अपि च पत्नीयत्वं सोमप्रोवाते 'पत्नीयत्वं यत्नमि' इति ।
ननु उक्तं मानववर्णिकं न प्रतिषेधति प्रोवातेति । उच्यते ।
तदपि मानववर्णिकं मात्सीयुक्तम् । अपि च सामर्थ्यात्
प्रतिषेधति इति सत्यम् । नहि अपेक्षः पत्नीयच्छब्द-
तद्विशेषेन संलक्ष्यते । तस्मात् देवस्य पत्नीयत्वं देवमेति ।
एतद्विशेषावशेन मन्यो वर्णनीयः । तस्मात् यथै-
वास्मान्निर्वर्णितो मन्यः सत्येव सविप्रमर्दि इति ।
पत्नीयत्वादिभिः । अत्रैव पत्नीयत्वं इति सामान्यपितृव्येन
निर्विषयते । तस्मात् सामान्यपितृव्येन, न पत्नीयत्वं
देवताः इति ।

वा—अधिकरणतदेवोक्तम् । एतावता तु विज्ञेयं
अद्वयतायाः, येन य एवासी अशितेवतायुताः,
य ध्याय त्रयस्त्रिंशदेवेषु मोक्षपुत्र पवित्रेष्टनेन सिद्धि
पुम्पते । तेन मानववर्णः तेषामेव प्राधान्येन देवतात्वं
विज्ञायते, गुणभूतोऽस्मि । पूर्वं च अहमात्मविज्ञानात्
अनुवृत्त्येन त्वत्वा निरागुह्य । तद्विदं विज्ञेयमनुवृत्त्यम् ।
पत्नीयत्वं गुणमात्रदेवतावर्णितत्वं न मानववर्णः च अद्वय-
चोदना (पत्नीयत्वं देवतागुणमात्रत्वा तद्विदं गुण-
चोदना इत्यर्थः) । सा यथा 'अत्रोऽऽऽऽ पत्नीयाऽऽऽ'

इति मानववर्णः श्रेष्ठतया औभूता गुणिना न विदम्यते,
एवं त्रयस्त्रिंशत्तद्विदं देवैः । अतिशयोक्तिरिति तेषामपि
मानववर्णः 'पत्नीयत्वं त्रिंशत्तद्विदं देवताम्' इति । न च
चोदना देवताऽद्वय प्रतिषिद्धम्, येन मानववर्णस्य
नेष्यते । न च मानववर्णिका चोदितानि तेषामेव यद्व-
माणाया कश्चित् विशेषः । न च प्रमाणांतरमप्याया
तद्विदं साधेयम् । यदि स एव त्रिंशदपेक्षं पत्नीयत्वं
विदध्यात् ततः स्वपेक्षत्वोप प्रविपद्येत । मन्वस्य तु
साधेयमपि यदनेनैव स्वपेक्षितोः । तद्वचनमप्यस्य
अविरोधितम् । कर्तुं तुल्यार्थयोः समुच्चय इति चेत् । न
स्यात् समुच्चयः, यदि मन्वेवोपवर्णमर्थो न विद्यते ।
य तु चोदनाऽद्वयतमपि अविरोधित्वेन परिषेद्धत्वेन च
विदं वैपत्तयामिदपत्वं त्रयस्त्रिंशतो वैपत्तयामिदं ।
तस्मात् समुच्चये सति सर्वेषामुपपत्त्यम् । तन्मात्रमप्याया-
नेन दर्शयति (भाष्यकारः) । याम्यपि मन्वस्य एवं हि
अमेः अस्मिन् अपेक्षं करोति । संमनपूर्वको हि निमेषः
अप्येवमपि । सर्वे विद्यते आ यद्वि इति । उच्यते
'मन्वस्य' (वा० १४८१८९) इति मन्वस्येति
अद्वयः प्रयोगः 'आ यमिः' इति । उपरिषयमप्य-
प्यस्येति देवैः सह एकरास्यस्य अक्षयिभ्यश्च
तन्मात्रमप्यस्यः । तस्य अर्वादायत्वं त्वत्वं पत्नीयत्वं,
निश्चयं देवत्वं । अमुपपत्त्यं, तथा अर्धं सोमाप्य अद्व-
या यद्व । तस्य प्रादय संतर्पय इत्यर्थः । तेन एतदेव
मोक्षपुत्रसिद्धिः । एवं प्राप्ते, मन्वः । मन्वस्यतो मोक्षपु-
त्रोक्त इति । कुतः ? 'चोदितार्थागुणेन मान-
सर्वं प्रवर्द्धते । तेन ताम्रपुत्रदेवात् त्रिशताऽमेभि-
हुतिः ॥' पत्नीयत्वं चोदितार्थस्य चोदनाः मन्वेन न एव
अचोदितं अत्रैः परिषेद्धं इत्यर्थः । न च मोक्षपु-
त्रायाप्यस्य । अतो मन्वस्य पत्नीयत्वं न चोदनामपि-
कस्य सत्त्वत्वेन त्रयस्त्रिंशत्तद्विदं अत्रैः अत्रैः
विज्ञानमप्यं तु वृत्तमप्यं । न च अत्रैः देवतात्वमेव
कारयति, चोदितार्थत्वं न चोदितपरात्वेन त्रयस्त्रिंशत्त-
त्वं । कथम् ? 'अमसिद्धेभ्यस्तस्य दातृत्वं
यस्य चिन्तते । नदसंभाल्य मुदयस्यै देवार्थं
प्रतीयते ॥' यदि हि अत्रैः त्रयस्त्रिंशत्तद्विदं 'नं देवि'

इति मुख्यमेषोच्येत, ततः प्रत्यक्षमेव ख्यात् । अथ तु
इमेवात्र दाता स्वामी, न ययं स्वामिनाः इत्येतत्परं
भवति, यथा लोके कश्चित् उच्येत ' किं त्वमि मवति
निमग्नित्वे, त्वमेवान्ते निमग्नणीवाः' इति ततो वाक्यं
संबद्धं भवति । चोदितकरणस्य दृष्टार्थं भवति । आद-
यस्य इत्यति मुख्यस्य महत्त्वाभावेवात् एतेभ्यः इत्येतत्
लक्षयति । वातु नमसि अग्नेः दृष्टार्थमेव इति संप्रदान-
लक्षणार्थं निरूपयते । विरपहं च तद्धितेन यत् अन्य-
निरपेक्षमवगतं तत् मन्त्रानुरोधेन कथितं न ख्यात् । कथं
पुनः ' पानीवतं' इति चोदिते दृष्टार्थमेव लक्षणमप्ये,
न पुनः प्रत्यक्षदेवता ख्यात् । अत आह (याग्य-
कारः) पत्नीर्वाक्ष आग्निदेव गृह्यते न प्रत्यक्षित्वात्, अग्ने
पत्नीवन् इति सामानाधिकरण्यवर्तमानात् । ननु विवक्षा-
ऽपि स ह सामानाधिकरण्यमस्ति, ' पत्नीवतस्त्रियत्' इति ।
लक्षणमस्ति । तथापि अग्नौ अग्निः पत्नीवान्
युक्तः । तद्धितनिर्देशेन हि आतिथित्वसंबन्धे संवत्सा-
वितेवातिथित्वमस्ति । अग्नौ आतिथित्वसंबन्धे संवत्सा-
संभवान् एकवचनान्तेन विग्रहो भवति, पत्नीवान् देवता
अस्य इति । त्रिषण् निघं बहुवचनान्ताः । तस्मात्
तैव्यद्विहितः इति वैयक्यत्वाभावा इति ।

सौम— पूर्वातिथेस्तात् संगतिः । प्रयोजनं-
पूर्वपक्षे ' पत्नीवत्स्य इदं न मम' इत्युद्देश्यत्वात्,
विग्रहात् तु ' पत्नीवते इदं न मम' इति ।

पि— ' पत्नीवतस्तत्प्रत्यक्षदेवतायां आदयेयमी ।
लक्ष्यं न वा, याग्यपौर्वेदेव्यत्वात्पक्षधनम् ॥, एकोऽ-
मिर्नमनौ न मवितोऽप्ये तु वद्विना । अतोऽग्नेर्येन-
त्याग्येवात्पक्षधनम् ॥'

भाट्ट— याग्यमन्त्रे प्रत्यक्षित्वात् देवतानां एव-
यच्छब्दसामानाधिकरण्यात् अभिवात् निरोधान्नोपपत्तेः
महत्त्वमात्रं पत्नीवत्तेः देवतायाग्यमात्रं तेषामपि उ-
त्पत्त्या मप्येते । (सिद्धांतानु) सोमोर्वाग्निवत् पत्नीवत्
ते अग्निदेवेन याग माघानु, यवगानु आग्ने एव
यस्मात् इत्यगम्यात् उच्यते देवतायां, न प्रत्यक्षित्वात् ।
एवं च पत्नीवतं इति अद्वितीयोपि अत्राति बहुवचन-

मी. को. २४०

भाट्टकृष्णाने एकवचनेनैव विग्रहीतो भवति इत्यपि
लक्षणम् । अतो नोपाख्यणीयान्ते ।

मण्डन— ' नैव प्रत्यक्षित्वादिदोषवशाः ।'

शंकर— ' प्रत्यक्षित्वादिदोषाः ।' नेदिरन् स्पष्टम् ।

॥ त्रीणि आर्पणानि याः संपादयितुं शक्नोति
सः अधिकृत्यते । चतुरार्येषामपि शिवसंपादने
अस्ति सामर्थ्यम् । द्रुप्. ६।१।१।४१. ॥ ' श्रीन्
परिधीन्' इति मन्त्रः अपूर्वप्रयुक्तः, न तु परिधिचित्त-
प्रयुक्तः । इति सकृदेव पठनीयः दशपूर्णमासवतः । आ.
१।१।१।१-११.

॥ त्रयाणां द्रव्यसंपत्ताः कर्मणो द्रव्य-
सिद्धित्वान् । ६।१।८।३९ ॥

ब्राह्मिजानां प्रयागं वर्णना कर्माधिकारः इति पूर्वा-
धिकरणे साधितम् । देवामपि वर्णना वर्णना मप्ये दो
द्रव्यसंपत्ताः ख्यात् तस्यैव कर्माधिकारः, न दृष्टित्व-
कर्मैव इत्यसिद्धित्वात् । कर्म हि द्रव्येण सिद्धं भवति ।
द्रव्यद्रव्यः कर्म कर्तुं न शक्नोति । इति पूर्वाः पक्षः ।

अतित्वात्तु नैव स्यादर्थसिद्धि द्रव्यसंयोगः ।
४० ॥

निर्धनस्य अतिशोचार्थकर्मसु नाधिकारः इति पूर्वरक्षं
मूलेन प्राप्तं दृष्टत्वेन निरस्तम् सिद्धमात्रात् । एवं
अद्रव्यस्य नाधिकार इति युक्तं ततः । कुतः । अतित्वा-
त्तु निर्धनस्य । नहि जात्या कश्चित् अद्रव्यो नाम ।
अस्पृश्यादौ येन द्रव्ययत् भवति । हि जात्या अद्रव्य-
जातत्वात् द्रव्यसंयोगो भविष्यत्येव । तदा च जातत्वात्
द्रव्यत्वात्तु द्रव्येने कृते तत्र पक्षात्पक्षतो नहि अग्नि-
शोचार्थि कर्मापि करिष्यति । तस्मात् अद्रव्यत्वापि कर्मा-
धिकारः के.

॥ ' त्रयाणां इतिर्था सिद्धकृते न समर्यात्' इति
लोके कर्म कथिते । संकल्प. १।४।११.

॥ ' त्रिः प्रथमांस्त्वादि विधनमात्र' इति सिद्धमात्रः
साधित्वेन प्रथमोत्पत्त्यनकर्म, न त्वकर्मः । (या
जातिर् अथवा साधित्वेन ख्यात्, तां शिनुद्वारा, न तु
' प्र वो वाता' इतीत्येतेत्यर्थः) । आ. १।१।१।११.

॥ त्रिः प्रथमो त्रिकुतमामन्वाह इति न्यायेन परिधानोपायाभिरावृत्तिः । प्रथमः कर्तुं शिखरं अनु-
वचनं कर्तव्यं उत्तमस्याः अन्तिमस्यास्य कर्तव्यः त्रिः अनु-
वचनं कर्तव्यम् । इति सामन्तः । परिधानं यथा क्रियते
तत्र अन्तिमा, कर्तुं परिधानिका नाम । ऐनासा.
१७/५११३.

॥ त्रिकुतूचे धुर्ये त्यागः । १०/५१३१०॥

एकत्रिके क्रतुविधेये त्रिकः स्तोमः धुर्ये कुरि तस्मि
मायकमानविशेषः तस्मै तृपे त्यागः, न तु एकस्यावृत्तिः ।
धुर्ये इत्येकवचनं सामान्याभिप्रायम् । सर्वान्येव धुर्यानां
तृपेयुः स्युः । इति पूर्वः पक्षः ।

एकस्यां वा, स्तोमस्यावृत्तिर्धर्मत्वात् । ११॥

एकत्रिके कृतौ धुर्यानां एकस्यां एकैक्यां क्वचि
अभ्यासेन त्रिलोपायाः स्यात्, न तृपेयुः । स्तोमस्य
आवृत्तिर्धर्मत्वात् । 'आवृत्तं पूर्वं गृह्यते' । पुनरावृत्तं
दृष्टेयमिति । इति आवृत्तिर्धर्मः उक्तः । तस्यां धुरि
वाम क्वचि गोपम्, न तृपे । के.

● त्रिकस्तोमभूतानि एकत्रिके कृतौ एकस्या पक्ष
कवञ्जिस्मात्तेन । आ. १०/५१३१०-११.

● त्रिकपाते वैष्णवम् । भा. २०/५१३१२,

● त्रिकपाते वैष्णवे मातोपाशकपालगतप्रयत्नकपालप्रय-
त्नस्युः । १०/५१३१२-३, ● त्रिकपाते देशवे राज्ञः
सुवरावपूनीविशेषकृतेः । लोमिक्रतिष्येहिगतेः व्यक्त्यन्ते
धर्माभातिदिशति । ७/३६१७.

● त्रिणवः श्लेषः अतिरात्रे बहिशक्यते साम्ये
विहितः 'त्रिणवेनोत्तराग्रम्' । वि. ५/३१४, ● त्रिणवः
(वि. नव-३५९ = २७) क्षौमाविशेषः अष्टपदे
पञ्चमेऽहनि । ७/३१०. ● त्रिणवे अतिरात्रे आगमेन
सुखापूर्णा पाठकर्मैव क्वचि साम्यमित्यन्ताः । भा.
५/३१५/१३. ● त्रिणवे अतिरात्रे विद्वद्भ्यां पण्यं
सुवरा पनीशितर मित्रेणो न प्राह, बहिशक्यते । वि.
५/३१४, ● त्रिणवे अतिरात्रे विद्वद्भ्यामपि सान्नायामनेन
शुद्धिः न लेख्यतेन । १०/५१३६.

● त्रिदशामरवन्ध्याय । श्रीष्वशाकामासि
त्रिदशानां (देवानां) दीर्घावन्तीति त्रिदशानां यथा

अथवाः त्रिजगः इति व्यपदेशः सधारीत्या इत्यर्थः ।
साम्रदः. ● अन्तर्वत्सेय भूतव्यर्धे वायव्यदिक्षु वायव्येयस्य
अधिकक्रान्तस्तद्विषयमिषायेव अन्तःव-पर्वदेशः इति
त्रिदशामात्वेनान्यायेन । तद्वन्ध्यायान्ते 'अपह्नमंतीति-
तान्तवत्सर्वेष्वपह्नीयतामात् । (भाषास्त्रोत्रिदशान्
१/३१८/२२ अन्.) । पराक्रमः.

● त्रिपुटी च ज्ञान-मात्र-विषयकता ज्ञाने ।
मणि. पृ. २८.

● त्रिपर्वतस्य दर्शयैमासादिकर्मविज्ञाः । एका-
वैषस्य, द्वारैषस्य, पञ्चावैषस्य च तात्पर्यविचार इति
त्रेतिनेर्मन्त्रः । अस्ति तेषामप्यधिकारः इति क्षत्रन्तर-
मतम् । पञ्चावैषेणापि अथ एक प्रवक्ष्यता उपाया इति
प्रवक्तव्यम् । के. २/१२१४२.

● त्रिरात्रः अष्टीनविधौपाः । वन अष्टीनदशरात्रः
धर्मातिदेशः । वि. ८/३१५, ● त्रिरात्रस्य मन्त्रेऽहनि
योऽहो द्वारे गृह्यते । 'मन्त्रेऽह्निरात्रस्य' । १०/५१३,
७ वायव्यपक्षमात्र उक्त्यादनन्तरः प्राक्तः । १०/५१३०,
८ च तृतीयपक्षमेव एव प्राक्तो न पूर्वपक्षः, सप्तमोः ।
१०/५१३२. ● त्रिरात्रे-पर्वत्रिंशते आगवदोहामाना-
वति लोमिक्रमेदेव तत्रविधानम्, न वैदिकम् ।
भा. ७/३१२३०, ● त्रिपक्षे द्वारवाहस्य आयाजनेषु
त्रयानामहो विष्णुस्मर्यातिदेशः, न तु तेषां विद
श्रवणम् । १०/५१३१२-३.

● त्रिस्तम्भः । १०/३१२६१०॥
वायव्ये क्षौमे स्यात्. त्रिस्तम्भः क्षौमकपः । इति-
उक्तं चोदशपञ्चानि क्षत्रद्वयानि 'अक्षया कीर्षति,
हिरण्येन कीर्षति, क्षारयेण कीर्षति, अक्षयकेन
कीर्षति, बाहवा कीर्षति' इत्येवमादीनि । तत्र
त्रिस्तम्भः प्रत्यक्षः कीर्षयित्वा क्षेत्रपते चोदशमर्तं द्व
आनुमानिकम् । तस्मात् त्रिस्तम्भः चोदशमर्तस्य कृतवत्
त्रयार्थस्य निवर्तकः । एकां पक्ष इतिवद् इति चक्षार्यः ।
विद्वान् श्वोनः ।

तथा च त्रिदशमर्तम् । ६१॥
वायव्ये क्षौमे स्यात्तेन त्रिस्तम्भेन क्षौमकपयेन चोदश-
मर्तानि कर्तव्यानि क्षौमपञ्चमर्तानि स्यान्तः इत्येव

त्रिवत्साधिकरणं

साङ्ख्यदर्शनेन विदितं, न तु अवयव्यानुवादः । अत एव
एकत्वस्यापि विधानात् सर्वत्राद्येभ्यो प्रत्येकं न त्रित्वं
त्यादिनिर्देशः । न च एकत्वव्यापि प्रतिनिधिं सियेया-
पत्तेन सर्वत्रयेषु एकद्रव्यत्वमिदं, तथापि द्रव्यव्युत्पत्त-
युक्तचनसमयेन एकचत्वं इत्यनुसारेण एव प्रसङ्गा-
दशब्द-व्यापेन विषय-मात्रं एकद्रव्यत्वमिदं । अत एव
पुरुषानुसारेण हिरण्यमि-माद्युत्पत्तयामि गोत्यावयवयो-
रश्वेभ्यो गोवत्स अनेकद्रव्यत्वमन्येन भूषेऽनुसारेण
ग्यावयव्यात् नैत्रैव कृषा-ते वनमिदं गोवत्सव्यापि
माद्युत्पत्तयामि गोवत्सव्यापि एव समाप्तं भिन्नः एकः सर्व-
त्रयेषु द्रव्यः । इति कौमुदी-वचनम् । अतो ह्यन्यत्र-
निर्दिष्टः । अत एव 'अतो गो-लोपकृषा-व्युत्पत्त-
योऽवयव-सर्वत्र' इत्यादि निराश्रयेण अनेकेषु द्रव्ये-
भ्योऽवयव-सर्वत्र इत्येवमिति ।

सपुङ्गल --- 'वाप्येत वसेन पुणोत्सर्गम् ।'

शंकर— 'मित्रतोऽप्येवमेष व्याप् ।' एवमेव
प्राकृतकृतान्शमद्वयं वाच्यं ।

॥ शिव रु. सर्वयोगप्रकाशनादौने विधायमानः तदीय-
मवैभवासाधनं इति दत्ताने त्रिजलाधिकरणे ११११॥
दौ. २११११११ वृ १६७

श्री. २११११२२ पु १६७
 • त्रिविधं नमस्य कर्मनामधेयं लोकान्नामधेयं
 यौगिकं जैमि । तत्र यौगिकं नामिदमकम् । कथम् ?
 कैनेन हि योगेन द्वादशानि प्रपञ्चीकृतानि तेनैव रात्रा
 मन्तेऽपि इति । या ७११११२२.

* निरुद्ध एव खं. भू. नाम वाता. वैशदेवः । गल
 विश्वतयः कोपीना वेनुदेहिणः । वेनुश्च हृन्मन् ५१
 शक्तिमयः निष्कलीनः । भा. १०।६।१५. * निरुद्ध
 भोः । एतेनैव मुख्यः । ब्रह्मपतेर्भूतं वष्टवत् ।
 वि. १।४।१४. * निरुद्धि अगिद्धि स्तोमक-
 मरुदाविकाटः । स्तोमीयणा नचामासुवा स्तोमपियमेव
 निरुद्धम् । ३०।६।१०

ॐ त्रिभुक्ति संत्यात्वेन सर्वसंत्यानिवाहः
स्थान् । १०६॥१२२॥

स्थान् । १०६। गिरर ॥
 त्रिभुवमित्येव इति भुते त्रिभुते अत्रिभुते कवी
 त्रिभुते संज्ञानेन सामान्येन सर्वसंज्ञानिकारः येभ्येभ्यु

निबद्धेषु सञ्चितं संख्यां भुक्तं, आतां सञ्चितं संख्यां
विभक्तः स्यात् तांतां संख्यामानीय त्रिद्वयं (नवम्)
ग्राह्यम् । इति पूर्व पक्षः ।

सोमस्य वा तद्विज्ञत्वात् । २३ ॥

पूर्वपक्षं वाक्येनोक्तं भावार्थेन । न सर्वव्यापना
विकारः निवृत्तयश्च, किञ्च स्तोमस्य संख्यानां विहाय,
पक्षद्वयसादृशकविधानं विवृणु सत्यं भोक्ते तु निवृत्तं
स्यात् । उद्विग्नस्यैव स्तोमनिवृत्तस्य च यथा 'निवृत्तं
कालिक्यमाप्तं' इत्यत्र निवृत्तैव नक्तयेव स्तोमनिवृत्तस्य
परिच्छिन्ना, एव निवृत्तद्विभोः इत्यमरि । तस्मात्
असिंहः काली निवृत्तस्य सर्वं भोक्तव्यं च पक्षद्वयविरुद्धः ।
इति विद्वान्म. । के. १

इति विद्वान् । कं.
 ३ त्रिकुटि संघातौन । " त्रिपुटं महिष्यभयान् ।
 इति चत्तरे वणि त्रिपुष्टमभयौ तुवमपायान् नृणां भयौन
 त्रौपीयानवके कसुदामपत्रिभौ कवितार्था अभिपुत्र्य
 नमस्तुभ्यं मन्त्रा योऽनन्तरं कर्तव्येति त्रौपीयानवकम्
 विधीयते इति दशमे नक्षत्रे । एतदधिकरणः । (यदप्य
 १।१८) प्रयोगनक्षत्रभयतेन सदधिकरणम् । (दश
 तिकम्) न यौनस्त्वप्यम् । कुं.

* त्रिपुल्लु अथ तु चनकमसतनीदिषु हादयाम-
चर्माविदेशः । भा. टीका १३-५.

[illegible]

त्वत्' इति सूत्रेण विद्वान्तं वदन्त उपपादयिष्यते ।
सु. प. २.१७. ५ 'त्रिबुद्धिमिश्रमः' इत्यादी नोत्रविशेषो-
पसाधकप्रकृतिविद्वाभावात् अवशिष्टत्वात् सर्वस्रोत्रेण त्रिबु-
द्धिर्भवति । सोम १.०६।१७. ५ त्रिबुद्धिमिश्रमः । तत्र
त्रिबुद्धिसंख्या स्तोत्रविषया एव नियम्यते, न साधनमात्रे ।
भा. १.०६।१।२९-२३.

५ त्रिबुद्ध्याः चत्वारः स्तोमाः काश्रिष्टोमे विद्यन्ते
त्रिभूत पञ्चदश, सप्तदशः एकविंश इति । वि. ५।३।१२९.

॥ त्रिबुद्धिर्धर्मभाष्यधिकारणम् ॥

अथवा त्रिबुद्धिर्धर्मभाष्यविशेषः एषां लोकवेदयो-
र्विप्रतिपत्तौ निरूप्यते । अथर्वं पूर्णविषयोऽपि विप्रति-
पत्तिश्चन्द्रो हि लोके 'त्रिबुद्धिः, त्रिबुद्धिः' इति
त्रिगुणवर्णनादौ प्रसिद्धः । वेदे तु 'त्रिबुद्धिर्धर्मभाष्यम्'
इत्युक्त्वा तुल्यं समुत्पन्नम् । तुल्यत्वं च स्तोत्रीय-
कवचवचनः । तेन वेदे स्तोत्रीयकवचनसिद्ध्युत्पत्त्या
प्रतीयते । तथा चरुसद्यश्च लोके स्वातीवचनं प्रसिद्धं ।
वेदे तु 'आदित्यः प्रायणीवधकः' इति विषय
'अवितिमोदनेन' इति वचनात् याजिकमसिद्धेः
अनन्तावितामरुत्पत्त्युदयनवनः चरुसद्यो विज्ञायते ।
एवं 'आर्यपालः प्रह्लादः' इत्यादि लोकाविरुद्धा
असत्वात् । तुरगकेतः ग्रीवते । वेदे तु काशेन अश्वरा-
धन्मप्रसिद्धिः । एष हि भूयते 'यशो वै देवेभ्योऽश्वो भू-
याऽयानाम्, सोऽयः प्राविशत्' न वाक्यौ यहीतो गल्म-
नदीवात्, ते वक्षः काशका गताः' इति । तेन लौकिक-
वैदिकयोगविप्रतिपत्तौ विनितामनाहेत्यभावात् विरुद्ध
एवेति । ॥ च लोकविरुद्धेर्धर्मं प्रति अनन्तत्वात् वेदप्रसिद्धा-
स्वीकारः एव युक्तः, यदार्थविषये विशेषमाभावात् ।
तदुक्तं 'नैतदेवं पदार्थेषु नहि वेदो विप्रतिपद्यते ।
अदृष्टार्थेषु तु वाक्यार्थे लोकात् न प्रतीरिष्यते ॥'
इति । (वा. पृ. १२२) । अथवा लौकिकैव
वर्णीयसी । सा हि वेदविरोधैव प्रवर्तते । वेदप्रसिद्धिस्तु
याज्ययोगवत्-लोकाप्रतिपदप्रमाणमिच्छाङ्गापेक्षा । तेन
लोकाप्रतिपत्तिर्हीयमाना ॥ लोकाविरोधः, तत्र मनु-
वैदिनार्थस्वीकारः, लोकाविरुद्धोऽपि तु लोकाप्रतिपत्ति-
स्वीकारः एव । तथा सति अर्थानुसन्धि 'आदित्यो

वै धूपः' 'यज्ञमानः प्रह्लादः' 'स्वर्गो लोक आहवनीयः'
इतिवत् गौणं वृत्ता लौकिकार्थपक्षोपपादयमेवेति । तथा
आत्मसम्पन्नादिप्रसिद्धिर्वापि एतत्साधनगुणा । यदाह
'अर्थानुसन्धीयं सत्त्वं निरूप्यते' इति । (मनु.
२।४४) 'त्रिबुद्धिः अर्थानुसन्धीय' इति च ॥ (मनु. २।४२)
न च लोकाप्रतिपत्तिः त्रिबुद्धिर्धर्मस्य बहिष्कृतमानसामाना-
धिकरण्यसंभवेन वैदिकार्थपरिग्रहः इति वाच्यम् । यतः
स्तोत्रीयकवचनचरु-वेदमि बहिष्कृतमानस्तोत्रस्य लक्षण-
त्वात् सामानाधिकरण्यानुसन्धीयत्वाद्वात् । अथ तत्र
कार्यकारणयोरेकत्वोपपादात् सामानाधिकरण्यात्, तत्रापि
त्रिगुणवर्णनीयत्वादि 'यशोपवीतिना कर्म कर्मणम्'
इत्यधिकारहेतुत्वात् कार्यकारणमात्रेणैव च नानुपपन्नम् ।
तेन उक्तं यथैव लोकाप्रतिपत्तिर्धर्मस्य लौकिकार्थपरिग्रह-
ः । अथ प्रसिद्धितुल्यत्वात्, उदा लौकिकार्थपरि-
ग्रहेतिरोपाभावेन निरतिपत्तौ तत्र सत्त्वं विरुद्ध एवेति ।
यत्वं प्राप्ते, अविधीयते । अथैवं यदि अप्र-
लौकिकवैदिकपदार्थयोस्तुल्यत्वं भवेत् । अपूर्वसिद्धिर्धर्मं हि
वेदार्थानुष्ठानम् । तत्र वाक्यार्थवत् पदार्थोऽपि यत्र
वेदेनैव प्रतिपादितोऽस्ति, तत्र वैदिकपदार्थानुष्ठानेन
अपूर्वसिद्धिः । अथवा वेदस्य सत्त्वात्परिपादनैवैव
प्रसिद्धम् । यत्र पुनर्वैदिकं पदार्थो नास्ति, तत्र लौकिक-
पदार्थानुष्ठानादेव अपूर्वसिद्धिर्धर्मदानुमतेति युक्तम् ।
तत्र 'त्रिबुद्धिर्धर्मभाष्यम्' इत्युक्त्वा तुल्यत्वात्कर्म-
तदेव अर्थवद्वयति, यदि लौकिकपदार्थपरित्यागेन
स्तोत्रीयकवचनचरु. त्रिबुद्धिः. अत्र अप्रत्यक्षविषयगुणो
भवेत् । तेन यन्मि तुल्यत्वात्कर्मणो नास्ति 'त्रिबुद्धि-
मिश्रमिश्रमः' इत्यादौ, तथापि स्तोत्रीयकवचनः
त्रिबुद्धिर्धर्मो विज्ञायते । न वेदत्र संभवति ।

यथैव 'व्रतान्तोऽयः' इत्यादौ भुदायवचनं स्तोमचरु,
तथापि 'पञ्चवचनं' 'लोको भवति' इति वेदे अत्रात्
एतत्त्वचनत्वात् च पञ्चदशपञ्चदश वक्ष्यमाणानुष्ठानेन
याजिकप्रसिद्धेः स्तोत्रीयकवचनचरु-वचनमात्र-
विशेषोऽयं स्तोमचरु. स्तोत्रीयकवचनचरु-वचनो विज्ञायते ।
एवं 'त्रिबुद्धिर्धर्ममिश्रमः' इत्यादौ त्रिबुद्धिर्धर्मभाष्य-
स्तोत्रीयकवचनचरुमेति अनुपपन्नम् । न च मनुवचन-

स्यात्' इति सूत्रेण विद्वान्तं वदता उपपादयिष्यते ।
मु. ८. २१७. ७ 'त्रिवृद्धमिष्टोमः' इत्यादौ खोत्रविरोधो-
पस्थापककृतिसिद्धिः प्रामाण्यं अवशिष्टेषु सर्वलोकेषु त्रिवृ-
त्स्यान्वयः । सोम. १-१६१६. ७ 'निवृद्धमिष्टोमः' न च
त्रिवृत्संख्या खोमविषया एव नियम्यते, न सधनमात्रे ।
भा. १०६।७२२-२३.

७ त्रिवृत्तुः सन्ध्याः खोमाः अमिष्टोमे विद्यन्ते
त्रिगुण पञ्चदशः सप्तदशः एतद्विध इति । चि. ५।३।१५.

८ त्रिवृत्संख्यालाभिकरणम् ॥

अथवा त्रिवृत्संख्यालाभिकरणम् । अथवा लोकवेदयो-
र्मितिपत्नी निरूप्यन्ते । अनायं पूर्वपक्षिणोऽमित्तिभिः,
'त्रिवृच्छब्दे हि लोके 'त्रिवृद्धवत्', 'निवृद्धं अग्नयः' इति
त्रिगुणान्तरादौ प्रसिद्धः । वेदे तु 'त्रिवृद्धविषयमानम्'
इत्युक्त्या तुल्यतरं समनुमानम् । तुल्यताश्च त्रीणीय-
त्वनवचनः । तेन वेदे स्तोत्रीयावत्प्रत्ययवत्त्रिवृच्छब्दः
प्राप्यते । तथा चरुशब्दश्च लोके स्त्रीलीयत्वनः प्रसिद्धः ।
वेदे तु 'आदित्यः प्राम्ण्यैव शब्दः' इति विषयः
'अदितिरीदयेन' इति वचनात् धात्विकप्रतिष्ठेऽ
व्यनवसाविज्ञानरूपमवकीदवचनः वचनशब्दो विज्ञायते ।
एवं 'आदयराजः प्रह्लादः' इत्यादि लोकप्रसिद्धया
अथवाऽऽनुरागः प्राप्यते । वेदे तु सप्तोप अथवाऽन-
ुरागप्रसिद्धिः । एव हि अफते 'अगो वे देवे-भ्योऽनो भू-
-ऽयानाम्, नोऽयः प्रविश्यात्, न पाठ्यो गृहीतो बान्य-
-गमोन्त, ते दायाः कल्पता याना' इति । तेन लौकिक-
वैदिकयोगमितिपत्नी मित्रिममनाहेनकथात् विरूप
एतैति । न च लोकप्रतिष्ठेर्ब्रह्म इति अनुद्भवात् वेदप्रसिद्धा-
न्वीकारः एव युक्तः, पञ्चार्थाकारणे विशेषाश्रयात् ।
तदुक्तं 'वेतदेवं पञ्चार्थेषु नहि वेदो विज्ञिष्यते ।
अदृष्टार्थं तु वाक्यार्थे लोकात् म हातिरिच्यते ॥'
रति । (वा. ८. २२२) । अथवा लौकिकेन
वक्षीयसी । ना हि वेदमिश्रितैव प्रवर्तते । वेदप्रसिद्धिः
वाक्यशेषात्वेकप्रसिद्धद्वयमिष्टावहादरूपेण । तेन
सोमप्रतिष्ठेर्ब्रह्मत्वान्तात् न च लोकविरोधः, तत्र मन्त्र-
वैदिकार्थेऽप्येतरः, त्रैलोक्यमितिपत्नी तु लोकप्रतिष्ठार्थ-
स्वीकारः परः । तथा सति अर्थानुद्वान्ति 'आदित्यो

वे द्युः' 'वज्रमानाः प्रह्लादः' 'स्वर्गो लोक मादवनीयः'
इतिवत् गोप्या नृणा लोकिकार्यप्रसंगपर्यायेनेति । तथा
वाग्वत्समन्वयप्रसिद्धिर्गोप्य एवतापानुगुणा । यदाह
'कार्यावमुपनीतं स्वयं विषयोऽर्थात् त्रिवृत्' । (मनु,
२।४८) 'त्रिवृता प्रविष्टैरेव' इति च ॥ (मनु. २।४३)
न च लोकप्रसिद्धया त्रिवृच्छब्दस्य उचितमन्त्रसामाना-
धिकरण्यासंभवेन वैदिकार्थपरिग्रहः इति वाच्यम् । यतः
स्तोत्रीयानवकवचनत्वेऽपि बहिर्धनमानस्तोत्रस्य तन्माध्य-
-त्वात् सामानाधिकरण्यानुगुणत्वेऽवकाशः नास्ति । अथ तत्र
कार्यकारणयोरेकत्वोपचारात् सामानाधिकरण्यम्, तदपि
त्रिगुणस्योपवीतमपि 'स्योपवीतिना कर्म कर्म-यम्'
इत्यधिकारहेतुत्वात् कार्यकारणभावोपपत्तेः नानुपपन्नम् ।
तेन तदन्वयायेव लोकप्रसिद्धेर्ब्रह्मत्वान्तात् लौकिकार्थपरिग्रह-
एव । अथ प्रसिद्धितुल्यत्वम्, तदा लौकिकार्थेष्वपि
वेदिकोक्त्यामपि विप्रतिपत्तौ समन्वात् विरुद्ध एवेति ।
एवं प्राप्ते, अविधीयते । मयेदेवं यदि अत्र
लौकिकवैदिकवार्थयोस्तुल्यत्वं भवेत् । अपूर्वसिद्धिर्ब्रह्म हि
वेदागनुगुणात् । तत्र वाक्यार्थेन पञ्चार्थोऽस्ति यत्र
वेदेनेव प्रतिपादितोऽस्ति, तत्र वैदिकवार्थानुगुणादेव
अपूर्वसिद्धिः । अथवा वेदस्य तत्पदार्थप्रतिपादनस्यैव
प्रसङ्गः । यत्र पुनर्वैदिकः पदार्थो नास्ति, तत्र लौकिक-
पदार्थानुगुणादेव अपूर्वसिद्धिर्ब्रह्मानुमेति युक्तम् ।
तदन 'त्रिवृद्धविषयमानम्' इत्युक्त्या तुल्यवाक्यमपि
तत्रैव अर्थवद्भवति, यदि लौकिकपदार्थपरिभाषितेन
स्तोत्रीयानवकवचन. त्रिवृच्छब्दः अत्र अवचनविषयानुमते
भवेत् । तेन यथाहि तुल्यवाक्यमपि नास्ति 'त्रिवृद्ध-
मिष्टमिष्टोमः' इत्यादौ, तथाहि स्तोत्रीयावत्प्रत्ययवत्तः
त्रिवृच्छब्दो विज्ञायते । न चैतन्न संभवति ।

यथा 'प्रह्लादोमः' इत्यादौ समुदायवचनं स्तोत्रावत्,
तथापि 'वज्रद्वयः स्वर्गो मन्त्रः' इति वेदे अत्रात्र
द्वयवाचनस्य च पञ्चदशान्वयस्य व्याकरणानुशासनेन
वसिष्ठप्रतिष्ठेऽथ स्तोत्रीयावत्पदार्थवचनत्वात् सामाना-
धिकरण्येऽयं स्तोत्रावत्. स्तोत्रीयावत्पदार्थवचनो विज्ञायते ।
एवं 'त्रिवृद्धमिष्टमिष्टोमः' इत्यादौ त्रिवृत्समिष्टावत्
स्तोत्रीयानवकार्थवमेवेति नानुपपन्नम् । न च मनुवचन-

विरोधः, मनुवन्दस्यापि लौकिकप्रयोगान्तरनिमित्तत्वेन
अविरोधकत्वात् । तदुक्तं 'त्रिवृच्छब्दः प्रयुक्तो
य स्तोत्रीयानपङ्कं प्रति । कस्तं शक्यमनोऽन्वय
नेतुं जन्मशर्तसि ॥' इति । (वा. पू. ११३) ।
यस्य पुनर्नैवप्रतिपत्तिरिति न संभवः, यथा 'त्रिवृत्ता
मृषं परित्यज्य आग्नेयं सवनीयं बहुभुजाकरोति' इत्यादिषु,
तत्र लोकप्रसिद्धार्थस्वीकारः एव न्यायः, न तु अन्यथापि
इति । एवं चार्थसंवादादन्तर्गता उक्तान्येन 'वेद-
प्रतिपत्तिरित्येव अपूर्वसिद्धयुक्त्या, न लौकिकस्य ।
तथापि 'आहितः प्रायशीतः' 'आश्वयज्यः प्रसन्नः'
इति विधाय 'अदितिमोक्षेन' इति, 'ते शान्तः स्रजस्तं
यताः' इति च सौदमन्यश्रवणोः सुतवयस्यम् विधिभुक्तयोश्च
समानविषयविषयम् तयोरेव च बहुभुजाकरोति-
त्यम् । न च गौतमाभरणेन लोकप्रसिद्धस्यासौतृग-
चारानुतिरेकेण 'आहितो वै वृषः' 'यजमानः
प्रसारः' 'स्वर्गो लोक आहवनीयः' इतिवत् भविष्यतीति
वक्तव्यम् । यतो मत्पत्तयसंभवेन हि तत्र तथा आभि-
तम् । न हि आदित्यादीनां युक्तस्त्वयं संभवति ।
इह पुनर्येनस्य यागतायनसंभवात्, काशस्य च प्रसार-
कत्वसंभवात् चानुसोवात् तदर्थमिदं एवेति । तदुक्तं
'अर्थमादकृताऽन्वयं प्रतिपत्तिर्विधीयसी' तदुपमा-
स्याहते तास्य तस्याप्यस्ति प्रयोजनम् ॥' इति ।
(वा. पू. ११३) । न च 'संदिग्धेषु वाक्यसोपाधिर्णयः'
इत्यनेन तुल्यमैवम्, यतो यत्र हि स्यात्संदिग्धे
वाक्यसोपाधिर्णये, तत्र सत्यावधिप्रत्ययैव । इह
पुनर्नैववेदयोः मित्रादिपदेषु अपूर्वस्य अतिप्रत्ययेन
लौकिकभार्यस्य वैदिकेनार्थेन वाच्यं एव, न किञ्च इति
भुजायते । अतो न तस्यार्थलक्षितम् । तदुक्तं 'लौकिकी
प्रतिपत्तिर्हि स्वायं निरुपजा स्यात् । वैदिक्यपि
तथा स्वार्थं वाच्यते न विपर्ययात् ॥' इति । (वा.
पू. २२४) । प्रयोजनम्- कर्मणः निरूपणेन लौकिक-
वेदिकार्थोपादानं यदि पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु लौकिकार्थ-
भावेन वैदिक्यार्थोपादानमेवेति । सूत्रं तु शास्त्रार्थेन
प्रतिपत्तिर्विधीयते, कर्मणः कर्तृमनः उचितिजन्यो
ज्ञाननिमित्तत्वादिति । बीजा.

५ त्रिवृच्छब्दोपाध्यायिकतन्त्रम् । (११३/१९
सूत्रे) लोकप्रसिद्धार्थसंवेदिते न तत्रावधिचारः ॥

वा- 'त्रिवृत्सर्वाथवाक्यवेदितेऽन्योऽर्थः प्रती-
यते । वेदे तद्विद्युच्छब्दं तस्मादन्तो 'विलक्षण' ॥
तत्र हि तद्विद्युच्छब्दत्वात् पदार्थे लोकवेदयोः । तस्मा
विप्रतिपत्तिः स्वाद्ययवेवा वलीयसी ॥ लोकं तादृ-
त्रिवृच्छब्दसिद्धयुक्तस्य यावकः । त्रिवृच्छब्द-
त्रिवृत् प्रसिद्धं वेदे तु न कवे स्तिता ॥' त्रिवृत्
वदित्यवमान इत्युक्तत्वा तुल्यमप्युक्तम् इति स्तोत्रीया
ननु न कवेनः एव त्रिवृच्छब्दो विहातो ।

'तथाऽयं चरुद्रव्योऽपि लोकं स्वीकृत्य निवर्तते ।
यद्विधानां च वेदे च प्रसिद्धत्वेन मति ॥'
अनवस्थापितान्तरप्रमाणोदभवचनो हि पाठिकानां च-
रुद्रः प्रसिद्धः । तथा वेदेऽपि 'आहितः प्रायशीतः
पयसि चरुः' इति विहिते पञ्चभुजात् 'अदिति-
मोक्षेन' इति चननाय औदमन्यस्य ज्ञानम् ।

यस्य 'आश्वयज्य प्रसारः' इति अत्रादित्यश्रवण-
प्रसारः लोकप्रसिद्धा विज्ञापने । वैदिकवाक्यसोपाध-
कासु अक्षराप्रतिपत्तिः । एव हि भूयते 'यदी वै
देवेभ्योऽथो भूयाऽप्राजायत् सोऽयः प्राविद्य' । 'च
कारुवो यदीतः स याग्यं युक्तं निवेश इ । ते शान्तः
काशस्त यताः करोऽन्तः प्रसारस्तु हे ॥'

'येभ्योऽपि त्रिवृत्ति ये च ते इत्यवधिचारमिति ।
लोकं सिद्धे तथा वेदे वाशान्तामेव मूलम् ॥ य-
मादिषु सर्वेषु प्रतिपत्तिविपर्यये । प्रतिपत्तेः समा-
स्त्यादिकरणो हि प्रसज्यते ॥' यत्तु च लोकप्रसिद्धोः
पक्षे प्रति अनङ्गत्वात् वेदप्रतिपत्तिरेव उच्यते । 'मि-
त्रं देवं पदार्थेषु नहि वेदो विधिष्यते । अदृष्टदे-
वास्तथार्थे लोकात् स स्मृतिरित्यते ॥ तस्मादुभयपि
त्वेना प्रतिपत्तिः स्या भवेत् । यदि वा पूर्वमादि-
त्यान् लौकिक्येव यलीयसी ॥' वेदप्रतिपत्तिः हि
लोकादितिः आत्मानं समते । वैदिकी पुनः लोक-
प्रसिद्धादन्तरमात्राधिकार्येन सिद्धेत् । तत्र लोका-
विरुद्धा य वैदिकी सैव युक्तः । लोकप्रतिपत्तिरित्य-
न्यथा साऽऽत्मानं नैव विन्दति ॥' 'तत्सर्वं

दिरोपस्य' इति ॥ तेषु लोकिषु पदार्थेषु अर्थानां विरोपस्य अर्थानां न च अन्यपरत्वेन गुणकद्वयत्वम् । आदित्यस्य-वर्तमानप्रकार-स्वभावविपरीतादिवचनत्वं कथमपि प्ररोचनायेवमात्, अंशोऽपि तन्मध्यस्थ-पुनः पुनः व्यापारहित-वाक्यं न पदार्थप्रतिपक्ष्यद्वयत्वमभ्युपगच्छते । तदाश्रयणे न विविचिरोपपन्नत्वात् तेष्वेव वा दर्शनात् विरोपस्य इत्यभिप्रायः । तथा शास्त्रस्याप्यविशिष्टिनिर्दिष्टत्वात् तद्विरुद्धत्वमेव । यथा भाट्ट 'कार्यास्तुपवीतं व्यात् विप्रलोक्येवैव त्रिभुजम् ।' (मनु. २।४४) 'त्रिभुजा प्रविष्टेनैव' (मनु. १।४३) इति । नमान् ममाऽपि तावत् भवतु । इति प्रारम्भेऽभिधीयते । 'शास्त्रस्या प्रतिपत्तिर्यां सैवाश्रय्यावसी भवेत् । धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ससाधनफलजननम् ॥ अर्थ-चादकृताऽप्यर्थप्रतिपत्तिरर्थलीयसी । तदभ्यवत्या-द्यने चान्यत् तस्या शक्तिः श्रयोजनम् ॥ गौणो वा यदि वा मुख्यो वेदेनाधीयते दिग् । स धर्म-साधनत्वेन पदार्थोऽध्यवसीयते ॥ त्रिवृच्छब्दः प्रयुक्तो यः स्तोत्रीयानवकं प्रति । प्रवर्तं दास्यततो-ऽप्यत्र नेतुं जन्मगतिरपि ॥' तेन यम 'त्रिवृदस्मि होमः' इति भूयते, तत्र तैत्तिरीयस्य भविष्य-पम् । एष स्तोत्रागच्छे पदसि शास्त्रागच्छेन दद्यादित्युक्तं सप्तदासमाज-वचनत्वेन प्रतिष्ठाः, तथापि 'त्रिवृदेव स्तोत्रो भवति' 'पञ्चदशः स्तोत्रो भवति' इति वेदे धनमान् 'स्तोत्रेभ्यः मानं स्तोत्रः' इति शास्त्रिकसंज्ञात्, तथा 'स्तोत्रे कश्चिपि पञ्चदशाध्यायः' (१।० ५।१५७ सूत्रे वार्तिकं तद्वन् परिमाण इत्युच्यते । स्तोत्रे स्तोत्रेः परिमाणे वेदे धर्मपञ्चदशत्वं द्रव्यगो भवति । द्विष द्विष्ये-पार्थम्) इति 'यश्चरत्ताम्रप्रसिद्धे द्रव्यगो भवति त्रिवृदा-दिषु लोकप्रतिष्ठितकर्मणोऽपि । यत्तु मनुष्यजनम्, तत् समसाभ्यवत्यात् तन्मतेनापि सुभवते । यदा तन्मते न स-तुक्तमेव त्रिवृच्छब्दात् प्रयेष्यते । तथा रक्षाशिवृत्त-मपि इति । यदा यथेष्टाव नवके दृष्टः, तथाऽत्र स्तोत्रीया-गवेऽपि, इति यथैव तत्तमेव. तत्रैव तत्प्रतिपक्ष्युक्तं सति । यत्तु पुंस्त्वैवन्तविषय-पम्, तत्र 'वैदिकोऽप्यो गौणो यमया नैकिते वा मुदयः' इति शास्त्रे

विषये सुप्रसिद्धत्वात् लौकिकप्रतिष्ठितेन प्रदीतत्वा इत्यु-क्तस्यैव नवयमः 'वैदिकं तु प्रदीतं विरोपात्' इति । तथा चरत्ताम्रेऽपि अन्यव्याप्येन कार्याभिधानप्रतिपक्ष-शक्तित्वात् एकत्र निगम्यमानो वाचिकपदेन विद्वि-या व्योदनविषय इव भवति ।

आश्रयत्वेनैवोपपन्नं तु यदि तावत् वैदिकप्रयोग-सम्बन्धमुदाहरणमिति नैकितेन अवयवप्रतिष्ठितं ज्ञेयम्, ततः तद्वदेव शास्त्रस्याप्रतिपक्षित्वेनैव न । अथापि ज्ञेय-तत्त्वमुदाहरणमिति नैकितेन वाग्येन गौण-द्वारा वा आश्रय-प्रतिष्ठितः 'समानविषयत्वेनैव' इत्यादिभ्यश्च शास्त्री-यते, तथापि शास्त्रसंज्ञितत्वात् यथे प्रति योजयन्मम् । 'अथापि शब्दगोचरं तथापि प्रत्यक्षतरम् । स्वत-न्त्रस्य हि वेदस्य दृष्टं चेन्न निवार्यते ॥ गौणं लाक्षणिकं वाऽपि वाक्यमेवेन वा ख्यम् । वैदो यमाश्रयस्य फो नु तं प्रतिबुद्धयेत् ॥' न चान 'वैदिकेषु वाक्यतोषात्' इत्येतेन द्वैवाधैवम्, प्रति-पत्तिरसम्भवि अर्पितव्यात् । 'लौकिकी प्रतिपत्तिर्हि स्वार्थे नि संस्था भिदा । वैदिकमपि तथा स्वार्थे बाधतेऽनेन विपरीत्यात् ॥ तस्माच्छास्त्रादिवैदिका प्रतिपत्तिरुच्यसी । न समा मुच्यन्तारैर्मिच्छतेः समन्वैः ॥' इति ।

आ — 'पदार्थपदसम्बन्धे तुल्यत्वं लोकेवेदोः । अदृष्टसाधनत्वे हि लोकाद् वैदोऽतिरिच्यते ॥ वाक्येकत्वं विभिल्लुत्वेर्विषयैक्यादौ नहि । तेनात्र वाच्यलोपस्था प्रतिपत्तिरर्थलीयसी ॥'

नि — 'लौकिको वाक्यतो वाऽर्थेऽतिरिच्यते, सम-न्वितः । उभौ, विषयैवादेशवाक्य-वादविशान्तिम्, ॥'

आह — त्रिवृत्तर्थाश्च तद्विषयेषु यत्तु लोकवाक्य-लोपयोः अर्थविशेषितं, तत्र पदपदार्थसम्बन्धे लोकात् वेदवाक्यविषये प्रमाणाभावात् तद्वचन-पम् । इति प्राप्ते । विषयैक्यामात्रेऽपि विविधगुणैः एकवाक्यताऽनुपपत्तेः विधिः वाक्यतोषत्वेन शक्तिशब्द-कृतं अनुमपदे । अतश्च लौकिकवाक्यावयवेऽप्येवनेकराजिकत्वरमिथान शक्तिः, अपि तु तद्व्याप्यत्वेन लोकाः । अत एव यम वाक्यतोषो नास्ति नञापि त्रिवृदादिपदार्थो वैदिक एव प्रदीतव्यः

इति वक्ष्यते । अतश्च त्रिभुवर्षस्य सोमसप्तकद्वयसं-
शङ्कम्, न तु त्रैभुवर्षम् । चरुसप्तस्य सोमसः, न ॥
स्यात् । अथवाचरुस्य काशाः नाश्वर्याः । १।१।४
पृ. ४४.

शंकर— 'त्रिभुवर्षादिविन्ननम् ।' कृतम् ।

● त्रिभुवर्षाभ्यासाधिकरणे चरुसप्तस्य ओदन-
पायित्वं शङ्कमपोषात्, न तु श्वेकप्रतिद्वया स्यात्-
शङ्ककथं श्वेकप्रतिद्वयोक्तमित्यायेनापि उपपत्तेः इत्य-
स्यार्थस्य विद्यादित्यस्य प्रयोगेन श्वेकपोषेतिवत् कथ्यते ।
भाट्टः १०।१।१०. ● त्रिभुवर्षस्य चरुसप्तकद्वय-
सात् सोमोपासकस्यचित्तेन त्रिभुवर्षाभ्यासाधिकरणे
स्यापि । शौ. १।४।१२ पृ. १८२.

● त्रिभुवर्षाभ्यासाधिनरणन्यायकत्वम् 'लोह-
प्रतिद्वयेष्वपि श्वेकपोषस्य श्वेकत्वम्' । इति । भाट्टः
१०।१।१०.

● अथवादानां अवयवावैपरत्वाभावे त्रिभुवर्षा-
धिकरणविरोधः । तत्र ज्ञापकत्वेन अभ्यपराधा-
वयवत्वापत्तात् । कु. १।१।१८.

● त्रिभुवर्षं भस्मिष्टुति श्रुतं स्तोत्रान्तरगतस्तोमसम-
वाचकम् । भा. १।६।७।२-२३.

● त्रिभुवर्षसप्तदशादीनि ष्वेतिःशब्देन उच्यन्ति ।
वचनमात्रेणापि शब्दे भवति, निरुपेक्षेति लक्षणायात् ।
भा. ४।४।१२।४०.

● त्रिभुवर्षाभिदेकत्वम् । 'प्रत्ययचरुत्वे चरु-
त्रिभुवर्षाभिदेकत्वम्' । (त्रिभु नम ओषधिः छत्रवर्षाने-
तीशो निरेको भवति इति वैवकम् ।) । इत्येवा.
विश्वामित्रेपरिहारे १९.

● त्रिभुवर्षस्यः अन्यत्र श्रौतप्रविषये दृश्यते । यथा
'त्रिभुवर्षं बहिरुपवसनः' इति । अथ स्वर्गविषयता
परिचित्ता । एवं 'त्रिभुवर्षोऽस्यः' इत्यत्रापि । भा.
१०।६।७।२३. ● त्रिभुवर्षस्यः श्वेकं चित्तवन्तं श्रुत्वा ।

यथा त्रिभुवर्षं रत्नं, त्रिभुवर्षं मणिः इति । १०।६।७।२९.

● त्रिभुवर्षस्य श्रेष्ठस्य ओषधिरुदयेः । 'त्रिभु-
वर्षस्यपमानम्' इति श्रुतेः तु श्वेकपक्षवशेन त्रि-
भुवर्षं भस्मिष्टव्या न हि भस्मिष्टव्याभ्यस्तोत्रमिष्टवदन-

कामाणां 'उषाभ्ये' इत्यस्तीति कदा नवकर्मणः ।
त्रि. १।४।९ वर्णकं ३.

● त्रिभुवर्षोऽस्यः त्रिभुवर्षोऽस्ये कृत्वे कर्तुं भवति ।
भा. १०।६।७।१५. ● त्रिभुवर्षोऽस्य उच्यते नाम
विष्टुतिः । तत्र श्राद्धावकाशमेवम्— 'तिसृष्वो हिं करोति
स प्रथमश्च, तिसृष्वो हिं करोति स मध्यमश्च, तिसृष्वो
हिं करोति स उत्तमश्च, उच्यते त्रिभुवर्षो विष्टुतिः' इति ।
सूक्तप्रत्ययपठितानां नवानामृचा गन्तं (निमिः) वयसिः
कर्मन्वम् । तत्र प्रथमे पक्षे त्रिभुवर्षो आवाहितस्तु
कदा, द्वितीये पक्षे मध्यमाः, तृतीये पक्षे च
अन्तिमाः । तिसृष्व इति तृतीयायै पञ्चमी । हिं करोति
यावरीत्यर्थः (त्रि. १।४।३. ● त्रिभुवर्षोऽस्ये कर्मणाम्) ।
ऊर्ध्वगानं नाम आहुतिं विना कदा पाठक्रमेण
पानम् । १।३।८.

● 'त्रिभुवर्षं तृतीयम्' विन्वातश्रित्वीत इति
अतो नैवित्तिकमेव, न तिसृष्व । भा. ४।१।१४.

● त्रिभुवर्षः । पावेषु अक्षराणि ११।१।१।१११

उदा० कस्य नूनं कस्यस्य (कस्य, १।१।४।१) । के.

● त्रिभुवर्षस्योऽस्य इत्यवचनः (शब्दे इत्यपि
नीमानकमस्यम्) । संकर्म, ४।१।१२.

● त्रिभुवर्षं पूर्वं शीरजननं नृत् । यत्तुल्यं पञ्चमनं
तत् । राक्षस्ये । तत्र 'आश्वमेधस्य एकदशसप्त',
देवस्यैकादशसप्त, वैष्णवस्यैकादशसप्त, वामदेवो दक्षिण'
इति पूर्वम् । ● सोमापोषणं एकदशसप्तकं, देवस्यैका-
दशसप्त, वीणस्यैकादशसप्त, वामदेवो दक्षिण' इति उत्तरम् । भा.
१।४।१।३. ● त्रिभुवर्षस्योर्दशे. भद्राणि न तन्त्रम् ।
राक्षस्ये । १।४।१।१-३. ● त्रिभुवर्षं पूर्वं शब्दप्रत्यये
सो वैष्णवस्यैकादशसप्तकं वीणस्यैकादशसप्तकं
वामदेवस्यैकादशसप्तकं । ४।३।६।१७.

● त्रैधातवीये । 'देवतापोषा अ एष आहुतस्यो
यो वक्ष्ये इत्युक्त्या न वक्ष्यते, त्रैधातवीयेन वक्ष्यते' ।
इत्यपि. श्राद्धविरचना । त्रि. ६।२।२. ● त्रैधातवीये
'यक्ष्मणे गत्यम्' पुरोदासाः । नापि त्रैधातवीयेति ।
१०।१।१६.

७ प्रेषातवीया दीक्षणीया अशमेवे । तत्र ज्योति-
ष्टोमीयदीक्षणीयाकन्याप्रवर्षाभावात् न तत्स्वरतिवेद्यः, सिद्ध
उपाध्यायेन कामप्रेषातवीयाकर्मः अतिदिश्यते । वि.
१।१।२ वर्णं २. ७ प्रेषातवीया द्विषा स्वतन्त्रा
काम्या, अश्वमेधपता न । उभयोऽपि प्रयोगः समान
एव । उपाध्यायं तत्र स्वयं । माह. १।१।२ पृ. ४६.
८ प्रेषातवीयायां अश्वमेधीयदीक्षणीयाया आश्वमेधक-
पूर्वकप्रवर्षाभावात् 'आश्वमेध आश्वः अश्वमेध आश्वः'
इत्यादिपर्यः न प्रवर्तते इति भाव्यमतम् । नन्वन्यु
उपाध्यायं प्रवर्तते । सोम. १।१।१. ७ प्रेषातवीयाया
पुरोडाशमेरेऽपि उद्देश्यदायकम् । संकर्म. १।१।१४.
९ प्रेषातवीयाया सङ्गं दक्षिणा । भा. १।१।१।२३.
१० प्रेषातवीयायां 'अश्वमेधो अश्वमेधः' इति मध्ययपुरो-
डाशो यपनयत्यस्य निरयमिति । १।१।१।१५-१७.
११ प्रेषातवीयाया रानिचैनीतासप्रवर्षम् । १।१।१।१।१७.

७ प्रेषातवीयायायां अपिपरमं अश्वमेधीय-
प्रेषातवीयायायां इत्यादिकिन्ही (मो. को. ७४६ गृहे)
इत्यम् । मे.

७ प्रेषातवीयाया कश्चित् निषादान्नप्रतिपत्तिः संभवति,
तथापि 'निषादस्यपि यज्ञमेव' इत्यत्र निषादस्यपत्तिर्न
मेवर्णिकः । वि. १।१।१३. ७ नैर्गर्णिकः कश्चित् 'रथं
करोति' इति म्पुल्लम्भा रथकस्य स्यात् । 'वर्षास्तु रथकार
आश्वमेध' इत्यत्र तु रथकारः संवर्णानातिविशेष एव
पश्यते । १।१।१९. ७ प्रेषातवीयायां प्रतिपिदं शिल्पे-
पञ्जीयम् । भा. १।१।१।४६. ७ प्रेषातवीयायां
नृपयवप्राकरणं नित्यम्, न काम्यम् । वि. १।१।१९.
७ प्रेषातवीयायायां अश्वमेधविधिः न दृढस्य । १।१।१७.
७ प्रेषातवीयायायां आश्वमेधः, न दृढस्य । १।१।७.
७ प्रेषातवीयायां शोध-विशेषः नित्यं न नृपयवप्राकरणे ।
भा. १।१।१।१३. ७ प्रेषातवीयायायां निषादस्य
रोदयमेऽपिपरः । पृ. १।१।१।१९-२०. ७ निषा-
दानीं प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.
७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.

७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.
'नित्यः पृथगः' (सामर्थ. ३००, ५३०) इति अति-

जगती । उच्यते च कश्चि 'नैमि नमन्ति' (१३१)
अमु रमाखे (१३२) इति बृहथी । एतामेव नैमि
जगतीं विपमालेव । वि. १।१।१५ वर्णं २.

७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.
७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.

७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.

७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.

७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.

७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.

७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.

७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.

७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.

७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.

७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.

७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.

७ प्रेषातवीयायायां नित्यम्, न काम्यम् । सु. पृ. १।१।१९.

ऐकाध्याय तदध्यायः । ३४ ॥

भाष्यम्—एवं न ख्यान्देवतानि त्रैलोक्ये लुपे,
इति तुनगन्धोपचारो लुको भविष्यति । तस्मादपि नाम्ने
उपादातन्वे इति । अथ, अथ यदुक्तम् ‘अद्विजगतीषु
स्तुतिः’ इति शब्दोपचारान् अतिजगतीषु स्तुतिं दर्शय-
यति इति, तत् परिहर्तव्यम् । अनेन्येते । तदध्याय-
स्य द्रष्टव्यः शोडशध्यायः । ‘एकविंशः शोडशी’ इति
एकविंशतिशब्दः शोडशसि अभ्यस्यमाने त्रैलोक्यध्यायः ।
तत्र सप्तहन्तः अतिजगत्या अभ्यस्यमानाया ‘अद्विजगतीषु
स्तुतिः’ इति शब्दं उपपत्त्यते इति ।

द्वयम्—(अत्र भाष्यम्—) ‘एकविंशतिहृत्प
शोडशसि अभ्यस्यमाने त्रैलोक्यस्य अभ्यासः’ इति ।
एतदुक्तम् । तदिद्वाद्यादे शोडशसिः एकविंशतिशब्दः
प्रयोगः । किं तर्हि सङ्ख्येय प्रयोगः । तस्मात् (अथ
भाष्यस्य) अन्वो वाच्योऽर्थः । ‘एकविंशः शोडशी’
इति (वचनात्) सर्वत्रलोकाणि शोडशसि एकविंशति
मन्त्रितः । (तत्र भाष्येन संज्ञापूर्वकं प्रमाणेभ्यः ।
स्तोत्रा-निरूपेण द्वयभाष्येन) तत्र एकविंशतिवर्षपर्यन्ते
(ब्रह्मण्यसि अभ्यस्यमाने तत्प्राप्तवत्) त्रैलोक्य-
सप्तहन्तः अभ्यासः । तस्मिन्मन्त्रभाष्येन सप्त अतिजगत्यो
भजति । एष एति कतिजगतीषु स्तुतिं भविष्यति ।

सोम—‘सप्तहन्तं गानम्’ इत्यस्या अपवादत्वं
संगतिः ।

दि—‘त्रैलोक्येऽतिजगती दे भान्ये गीयतेऽयम् ।
शुद्धयो, तदिदमः सामा, शोचयन् भूतेर्वलात् ॥’
(त्रैलोक्ये साधितं सप्तानु गानमेव तति दे अतिजगती
दापनदीनः आनेने, अथवा तत् अक्षरशोडशकोरि
गीयते इति संशयः) ।

भाट्ट—एवं वा द्वादशमेव दशहन्तं कर्तव्यमहः ‘एक
विंशः शोडशी वैरान् साम’ इत्यमनात् । अत्र प्रकृति-
प्राप्तगर्वलोकेण एकविंशः स्तोमः, शोडशसि सप्त, श्रद्धास्ते
वा वैरान् साम, इत्यनेन गुरुविशिष्टं नयं दिदितम् । तत्र
च ‘त्रैलोक्यं नाम ब्रह्मसाम अतिजगतीषु स्तुतिः’ इति
ब्राह्मणसंविदोने त्रैलोक्यं तत्र विदितम् । अतिजगत्या
मुच्यमानं, उच्यमान्ये चोच्ये दे शुद्धयो, तत्र संशयवि-

हारायैषु तस्मात्प्राप्तिकोरसि उच्यते वाच्योऽन्वो
सर्वत्रशमद्विहृत्प अतिजगत्याने दे वातश्रीभ्यः
सप्तानीय सप्तान्ये गानम् । न चानीतानामप्ये प्रमाण-
भवनः । न च सप्तानुत्तुच्यन्तविरैरेव निशमन्वात् । न
च प्रकरणेन न्यायकथा, ‘अतिजगतीषु स्तुतिः’ इति
अतिजगतीषु न्यायविधिना न्यायस्योन्नीयतात् । न च प्रातः
स्तोत्रानुसन्नेन त्रैलोक्यतिजगतीषु न्यायविधाने वाच्यमेदः,
अतिदेवपुत्रेः पूर्वमप्य प्रातः विनिश्चयेन विष्णुपुत्रेः ।
अत एव ‘यज्ञोपधा’ इति सामान्यशब्दं सामान्य-
विषयम् । इति प्राप्ते, तद्विषयसामान्यतिकास्ते एक-
विंशतोऽनुपदेन तदध्यासस्तत्प्राप्तवत् एतस्या
अप्यतिजगत्याः उच्यते न्यायस्य प्रातःप्राप्त-
प्राप्तोपदेन अथ सामान्यविषयतात्प्राप्तवत्प्राप्त-
प्राप्तोपदेन न्यायस्य सामान्यं वाच्यं संशयसि स्वीकृत-
वृत्त्योरेव नेयम् ।

मण्डव—‘अप्यतिजगतीषु ।’
शंकर—‘त्रैलोक्यं विषयानु वु ।’

● त्रैलोक्यसामान्यं अभ्यस्यमानापातिजगत्याम् ।
वि. ११२११ वर्षकं च

● त्रैलोक्यदीनां समग्रान् अर्थान् शोचनार्थम् । भा.
११२११११ वर्षकं च ।

● उच्यते. अतिजगतीः शिष्टकृपायाः प्रोत्तिष्ठे-
ऽन्वीयते चो । भा. १०११११०-११. ● मण्डवः
शिष्टकृतं वदति इत्यत्र मण्डवि अनुप किल विद्यते ।
किं तर्हि पूर्वनिष्पन्नः ‘सप्तानु’ विषयो भवति । पा.
११११११११ ११. १०००.

● च्यवीका गानावने चोदनेन प्राप्ता । अति
अनीकानि अर्पणं देवताय-शुक्र-आप्यप्यपि
यस्या क्रियायां वा च्यवीका । सप्त संशय-
शान्तिशोदनीयमप्यवर्तिना अर्पणं पूतिवर्ति ।
पूतं स्वधनविशुद्धयः ॥ तु इदं च्यवीका
अर्पणम् । भा. १०१११११०-१०००. ● च्यवीका
गानावने पश्येन वाच्येन विधीयते । यदि चोदनेन
गानेन तत्रा सन्ने रोपा भोग्यः । द्वय. १०१११११
११ ११. १११११. ● च्यवीका च्योतिष्ठेने । तत्र देव-

यथा अग्निजेव यवामग्ने एतदग्निनी अन्वसमाना
दण्डनलितवदम्भस्ते, न स्वस्थानविद्वद्वेति ।

स्वस्थानविद्वद्वेति ॥ ५॥ ह्यमपलाहसंभ्यत्वात् ॥ ८४ ॥

भाष्यम्— स्वस्थानविद्वद्वेति, न दण्डकलित-
वदाहुतिः । तदेदं कथ्यते, नादर्यकार इति । कुतः ?
अहामपलाहसंभ्यत्वात् । अत्रयथा अहो संस्था नवाना
महाभिति । ऐन्द्रवायवामिति च विधीयमानमिति ।
कथमहर्न विधीयते इति ? वाक्यमेदमत्राह । ऐन्द्र-
वायवामं प्रथमं भवति, तृतीयः, नाह, वृषाह, इति
पार्थं निवेद्यते । तत्तत्पुत्रावसानमहर्नमम् । एवं चेत्
कमानुग्रहस्य स्वस्थानविद्वद्विरभ्यगीय । आग्रयणत्वात्
कृत्वा ऐन्द्रवायवामा कर्तव्या इति ।

द्विपू— अतः परं मयीकाऽधिकरणं न्यायकपदे
(इति वृद्धेति) । अतः परं मयीकाविद्वद्वेति नदर्यकारणं
न्यायकपदे इति तु गिरिति । तन्मन्त्रे तु नैतत् विमर्श
महीतम् । 'मयीकाप्रवृत्तादिमधिकरणं' इति तु तन्मन्त्रे
पङ्क्तिः । प्रथमस्य मन्त्रावाप्त्य ऐन्द्रवायवामत
विधीयते । कुतः ? यत्तस्य पत्ने चोदितत्वात् । अहनि
इत्यस्यम्यो तस्यते यच्च (यत्तमाग्रे हि अहनामकः,
इति तदग्रहमनुग्रहः) । यदि च अदर्येति विवक्ष्यते
(सतो विशिष्टानुवादात्) वाक्यं निवेद्य । निष्पन्नादि
च तानि (अहानि) ।

वृषपापृषौ चामवणस्य दर्शनान् शयसिद्धे,
परिदृष्टौ पुनरेन्द्रपापयः स्यात् ॥ ८५ ॥

भाष्यम्— इत्यथ वृषपाप, स्वस्थानविद्वद्वेति ।
कुतः ? उत्तरालित्वा पक्षि वृषपापृषौ अग्रयणवृत्ताया
दर्शनं भवति अग्रयणेऽहनि । कथम् ? 'अग्रीं वै
वृषपादि प्रयवतोऽस्ति, आग्रयणं वै वृषाः, वृषा
वृषामि, मयजिह्वं स्तोमः' इति । तदेतत् स्वस्थान-
विद्वद्वो अग्रयणते, न दण्डकलितवदपृषौ । कथम् ?
पूर्वमिदम् पक्षि मयीका निः पद्विर्गते । तस्मिन्-
माहृतेव ता आग्रयणमेषु परिक्रमाप्यते । उत्तराग्निं पक्षो
म्याहृतमिति कृत्वा आग्रयणाद्येवकारम्यते । नत्र पक्ष्ये
नवमभागे मयजिह्वमहनि विज्ञा तदाग्रयणार्थं भवति ।
तमेन्द्रानुग्रहस्यते । दण्डकलितवदपृषौ तस्यो तदेन्द्र-

वायवस्य स्यात् । कथम् ? विद्वत् व्यस्य नवीरद्वद्व
संक्रम्यमानेषु पूर्वमिदम् पक्षि यत् परिशिष्टमते । तत्र
सप्तमे ऐन्द्रवायवामत, पुनराग्री विपुक्तम्, आग्रयणाः
प्रथमः स्वरागमा, ततो विशिष्टमिति मयीका समप्ता ।
अग्रयणमहरेन्द्रवायवामं प्राप्नोति । तनैतद्वर्णनं विवक्ष्यते ।
तस्मात् स्वस्थानविद्वद्वेति ।

द्विपू— यस्य दण्डकलितवत् आहुतिः, तस्य एतत्
(अग्रयणे अहनि आग्रयणमत्ता—) दर्शनं नोपपद्यते ।
कथं ? अग्रिमम् (हि) मयामग्ने अग्रीतिर्यत् (१८०)
महाग्निं पूर्वं पद्य । एवं उत्तरं (अग्रि पद्य । मयमे
विपुक्तम् अधिष्ठाता । तत्र पूर्वपक्षि (प्रथमं तावत्)
मयीका निविद्यते । (अग्रयणाग्नीकानां समारा-
मयीका त्रिपञ्चवत् । अग्रयणेऽहनिमपत्वात् दिवोति
तात् प्रत्ययः । अग्रयणतः अनीकपद्यः । वा (च
तत्र) निविद्यमाना आग्रे हे अहनी यज्ञीयता भवति ।
(कुतः ?) तयोः ऐन्द्रवायवामतायाः प्रत्यक्षमानात् ।
विद्येयु (च) अहःसु निविद्यमानायाः (एकोनविंशत्यं-
वारमाहृतया) । तत्र (अहनि) परिशिष्टमते ।
सप्तमे ऐन्द्रवायवामत (भवति) । तस्मिन् (सप्तमे
अहनि) पूर्वं पद्य समस्तम् । मयीका तु अपरिहमता
(दक्षोरवशिष्ट-वत्) । वा च (अग्रयणं) परिहमणीया ।
ततः (अग्रयणः) विपुक्तम् पुनराग्री । ततः (मयमे
भवति) प्रथमः स्वरागमा अग्रयणमत्ता, द्वितीयः स्वरागमा
ऐन्द्रवायवाम, तृतीयः स्वरागमा पुनराग्री, ततो विशिष्टम्
आग्रयणम्, ततः (इत्यपि) पद्यता आहुतः प्रवृत्तते ।
तस्य अग्रयणस्य प्रथमं मयजिह्वमहः (भवति) तत्
ऐन्द्रवायवामं प्राप्नोति । (इति) एवं (इदं) दर्शनं
नोपपद्यते (पूर्वपक्षि) दण्डकलितवदपृषौ, (स्वस्थान-
विद्वद्वो तु उत्तराग्निमिति) ।

यदिदं न्यायकानां अग्रयणारेण वृत्तम्, इदं नोपपद्यते ।
कथम् ? अग्रिमम् (हि) मयामग्ने मयीका (आग्र-
यणा) चोदयेत् प्राप्नोते (न नामपेयम्, नापि प्रयज-
सवत्तम् आग्रयणमते) । ततः— (विशिष्टमिति नामपेयेन
आग्रयणमत्ता प्राप्नोति । 'इत्यपि पद्यः' इति (मयामि)
न्यायवेयेनेव (प्रविद्य—) पद्यवेयेनेव (एव)

मयाकारान् अविदेशः । उक्तमुत्पत्तिकारे एकादादौ तु परमापूर्वमपुनःप्रयमादिविभागाभावात् तद्वस्तुत्वधर्मोन्नेये-
ऽपि अन्यश्रीमयातिरिक्तत्वं । एवं च यावदप्यनिक-
न्तरीयादाहः । द्वादशादिद्वयहान्तरात्तृतीयाहर्षमात्र-
मेव उभयविचारा प्राप्तेः, तत्र च मयाधर्मवृत्ताऽपि
व्याप्यप्राप्तैव, तस्मात् एवेह प्राप्तेर्न विंशत्यात्मकमप्य-
कृततया ऐन्द्रबाधप्राप्तशक्तिरूपो याव्यकारिकः सिद्धमन्तः
संतप्यते इत्यपि श्येयम् । अतो यथाकार्त्तिकमौपदेशिकीं
व्यनीकामादावैव अधिपत्यं योज्यं इति सिद्धम् ।

एतच्चतु मार्विककारमतेऽपि चिन्तनीयम् । यत्र
प्रकृतौ मृतमागच्छतिधर्मः, विह्वलौ च त मागोऽधिक-
विनष्टितः । अधिकाणि च दिनानि न प्राकृततद्भावा
प्रकृतिकानि यथा अश्वैरौपदेशिकव्यनीकाऽप्राप्ते कृत्वा-
विनष्टा, तत्र तद्भावाधर्मप्राप्तिः कथमिति ।

मण्डन— 'सत्त्वमर्द्धं तमेते व्यनीकाः ।' २६.

शंकर— 'व्यनीकाऽऽर्द्धाः सत्त्वानात् ।' २७.

● इत्यम्वक्तुः एककण्ठाः चतुर्मासेषु, 'अप्रतिष्ठिता
वे म्यत्रकाः' इति दोषमनुवीर्य इदं भूयते 'आदित्य
वृत्ते वाक निर्वपितं पुनरौष शेषे, इव का अदितिः इयं
प्रतिष्ठा' इति । भा. ८।४।५।१३.

इह अथम्वकेषु चतुष्पदैकौल्यमुक्तयोः समुच्चयः ॥
'चतुष्पये एकोल्लुक्प्रपञ्चिष्य उदोति' इत्यादि
प्रतरवान्तरे भूयते । तत्र चतुष्पयस्यैव अमिरद्वौषा-
रूपत्वेन भग्यन्तदपेक्षयात् एकोल्लुके वा वैकल्यचतुष्पये
वा होमः । इति विरूप्ये ज्ञाने, अमित्रमेवेति मनुष्यः
प्रतीत्यर्थेन साक्षाद्विशमिन्नत्वात् अयोधनेन विहिन्यो-
ल्लुक्त्वत्वात् प्रमात्रमात्राया विरूप्यः । संस्कृत. २।४।१५.

● इत्यम्वकेषु 'नेषाधर्माः संनष्टे, न प्रकाशा-
इत्यन्ते, नानुप्रासा इत्यन्ते, न साधिमौल्यवाह' इति ।
भा. ८।४।५।२१. ● यमकेषु पुत्रोदायः करमयागानि
वन्द्याः इत्येवमादीनि औषधानि योज्येते । ८।४।५।२५.

● यमकेषु पुत्रोदात्तौ चतुर्मास्यमतेषु अधिमकरजन-
मिषरममीमांसा अर्थवादः । वि. १०।८।६. ● म्यम्वकेषु
पुत्रोदात्तेषु चतुर्मास्यमतेषु दर्शितमेव न अर्धमेव
अधिपत्यं विधीयते । भाट्ट. १०।८।७.

मी. बो. २४९

इह अथम्वकाधिकरणम् । अथम्वकेषु हायादिविषयकं
अमिषारमणमिषारमणविरूप्यमर्थवादः ॥

पर्वेष्ट तुल्यकारुत्वात् । १०।८।५।८ ॥

आप्यम्व— चतुर्मासेषु श्येयकामधिरूप्य रमो-
मन्ति 'अमिषार्पा नामिषार्पा इति मीमांसन्ते, यदमि-
षारयेत्, द्वादशाऽऽस्ये पञ्चमिदम्यात्, पञ्चमिषारयेत्
द्वादशाऽऽस्ये पञ्चमिदम्यात् । अतो एत्वाहुरमिषार्पा
एव । न हि हविरनमिषममिषा' इति । तथा 'होतव्य-
ममिषोर्न न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मचरिनः, यद्वि-
शुद्धाद्यपायपूर्वमाहुतीर्तुमुयात्, यत्र शुद्धादमिः परा
पतेत्, तूष्णीमेव होतव्यम्, यथापूर्वमाहुतीर्तुं श्येति, नाभिः
परा वयति' इति । अथम्वमर्थः साधयिकः किममिषार-
यितव्याह्वेयम्वकाः, उत नाभिपारयितव्या इति । होतव्य-
ममिषोऽप्य, न होतव्यं वा विधिप्रतिषेधावेनो ११,
उत अर्थवादार्थमेतयोः संकीर्तनमिति । किं तावत् प्रश्नम् ?
विधिप्रतिषेधाविति नूनं, उद्वेगवात् । विधिप्रतिषेधोर्हि
प्रत्यर्थं रूपवत्त्वमते । भुक्ता चानुष्ठानार्थता प्रतिषेधावैता
चावयम्यते । यावदाद्यर्थवादार्थता । भुक्तिश्च यावदा-
ह्वलीयसी । न वा पूर्वोदात्तवत्त्वमते । तस्मादमिषोर्न
होतव्यं न होतव्यं वा, यत्र होतव्यं सदा तूष्णीम् ।
म्यम्वका अधिपारयितव्या, न वा अमिषार-
यितव्याः, यत्र पुनरमिषारयितव्याः, तदा अमिषार-
यितव्यवचनमर्थवादार्थम्, प्रतिषेधपक्षीर्तनात् अमादा-
चद्वायां पुनवच्यते इति । एवं प्राप्ते, नूनः । पूर्वाधि-
कणोदाहरणेः तुल्यकालगीमनि उदाहरणानि । का
तुल्यकालता । यथै विधिप्रतिषेधौ अमिषाय उद्वेग
उद्वेगमिषकथः विद्यते इति । उद्वेगत् पूर्वाधिकरणेनैव
तुल्यम् । यौ विधिप्रतिषेधौ भूयते, न तावत्तुल्यम्,
यथैतितुं वा । किं तर्हि । मीमानिजम् । एषमप्य 'अमि-
षार्पा नामिषार्पा इति मीमांसन्ते' । तथा 'होतव्य-
ममिषोऽप्य, न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मचरिनः'
इति । मीमांसा वेदवतिविश्वकर्ता । तथा प्रत्ययः
वाप्यायेन संकथः । न हि विरु चिन्तनीयम् । विधिप्रति-
षेधोर्हि किंचिद् वचनीयं स्यात् । 'यदमिषारयेत्,
द्वादशाऽऽस्ये पञ्चमिदम्यात्' इति । इदममिषारम

■ उपायैवाधिकरणम् । दर्शपूर्णमासयोः स्थायैव-
त्संपादनसमयस्यैवाधिकारः ॥

अन्वयायैवस्य हानं स्वात् । ६।१।११।४३ ॥

भाष्यम्—दर्शपूर्णमासयोः अन्ते 'आयैव वृणीते,
एक वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते, न चतुरो वृणीते,
न पञ्चातिवृणीते' इति । तत्र संदेहः किं अन्त्यायैवस्य
अधिकारः, उत नेति । किं ग्रामम् ? अन्त्यायैवोऽपि
अधिक्रियते इति । कुतः ? 'आयैव वृणीते' इति सामान्य-
वचनम् । तस्मात् एकं वरिध्यानि द्वौ वा । तत्र दर्शयति
'एक वृणीते, द्वौ वृणीते' इति । तथा प्रतिवेद्यति 'न
चतुरो वृणीते, न पञ्चातिवृणीते' इति । न हि अन्त्यायैवस्य
प्रतिषेधोऽयत्नकृतम् । तस्मात् अन्त्यायैवोऽपि अधिक्रियेत
इति । एवं प्राप्ते, धूमः । यो न स्वायैवः स नाधिक्रियेत ।
कुतः ? 'त्रीन् वृणीते' इति विशेषवचनात् । विशिष्ट
अग्रामवाङ् । ननु एकं वृणीते इत्यपि विशेषवचनमस्ति ।
नैवुच्यते, विधायिकाया विग्रहेणभावात् । ननु न्त्या
विधायते, यथा त्रीन् वृणीते इति । उच्यते । प्रमाणमेव
श्रुतिः । सा त्रिन् विधायति । एकं वृणीते इति
अष्टश्रुत्यावाहोऽयं प्रमाणमेव । तत्रापि त्रिक्रमेण श्रूयते
विधातुम् । एवं एकवाक्येन विधानं भविष्यति इति ।
'न चतुरो वृणीते, न पञ्चातिवृणीते' इति श्रित्यानुवादी
भविष्यति । तस्मात् उपायैवधिकारस्यो नान्वायेति ।

द्वयम्—'आयैव वृणीते' इति अभिधानेन (आयैव
वरणस्य) विधिः । एकवाक्येन (अन्त्यायैव) यत्त-वात्
श्रुत्यर्थः । चतुरादिप्रतिषेधस्तत्रैव पक्षे उपपद्यते ।
अथवा सामान्येन जेदिते (सति वरणे) एकवाक्येन
विशेष्यते । एवं प्राप्ते, धूमः । 'आयैव वृणीते'
(इति सामान्यं विशेष्यं प्रति—) तावद्धं त्रीन् वृणीते
इति वाक्यात् श्रित्येन विशेष्यते । एतन्वाद्यः (द्वौ)
अवश्यानुवादः । तावत्वा (यदि एकवाक्येन विशेष्येन,
ततः) वाक्यभेदः अष्टश्रुत्येन अभूत—(विधि—)
वरणस्य च (प्रकृत्येव) । सामान्येन विधिः
एकवाक्येन आयैव इति चेत्, यवमपि चतुरा-
दिप्रतिषेधात् वाक्यभेदः स्थित एव । अस्माकं पुन-
(आयैव वृणीते, किं संख्यम् । त्रीन्, इति) एक-

वाक्यत्वात् न कश्चित् दोषः । शीघ्रं आयैवाणि यः
संपादयितुं शक्नोति, सः अधिक्रियते । चतुरायैवस्य
श्रित्यनुवादेन अस्ति सामान्यम् । न च ईदृशं वाक्यम्
'आयैव एव अधिक्रियते' इति । ननु इदमेवास्ति
'त्रीन् वृणीते' इति, (उक्तम्—) त्रीणि यः संपाद-
यितुं शक्नोति, तथा वरणाश्रित्येन । न 'यस्य व्रीण्येव'
इति श्रुत्याश्रित्येन भवति, अन्येऽस्ति यः संख्यः (स्यात्) ।
(चतुरवति—) 'न पञ्चातिवृणीते' इति पञ्चातिवृणीत-
प्रतिषेधात् इदमवगम्यते कश्चित् पञ्चानां वरणं इति ।
नैवदेवम् । अनुमानादेव तत्-वरणं कल्प्यते । न च
अनुमानेन वरणः शास्त्राभ्याः अनुवृत्तम् । विवरणे न
पक्ष विद्यते, नापि अधिक्रियते । एवं ननु न च
श्रुतौ एकवाक्यस्य घटते । इतरथा वाक्यभेदादि स्थित-
मेव । तस्मात् श्रित्यनुवादादन्त्यायैव अधिक्रियते । 'मागं व'
इत्येतान्त्याय वरणं न वरिष्यत् । ननुत-पक्षे तु यस्मापि
एकः, यस्मापि पञ्च, तस्मापि सङ्ख्येव उपकारं 'अनुवत्'
इति ।

आ—एकं द्वौ त्रीन् पञ्च वा वृणानः अधिक्रियेत इति
प्राप्ते, असिधीयते । 'असंख्यकमिधौ तावत् प्रति-
षेधद्वयाश्रयात् । मास्यत्रयं प्रसज्येव श्रित्येनैव
पाक्षिकम् (प्रसज्येत) ॥ एकद्वित्रिविधानं च
(प्रसज्येत) ततो वाक्यत्रयं भवेत् । यिकल्पस्य
अवेत् तस्मात् त्रिन्यमेव विधीयते ॥

सोम—पञ्चायैवउपायैवयोः अग्रतिसमायेकाद्वयवत्
अवसानमस्माकम् अस्ति अधिकारः, इति प्रत्यक्षान्तात्
संशयः । वरणादुपायैवादीनां स्वीकृत्यविनाप्ये कतिपय-
वर्गणे अधिकारः विद्वान्ते संमतः ।

वि—'दिक्चर एकादशवि स्नात् दिक् एव
च । नानिरोपात् पञ्च आयो, वाक्याभेदात् एतः ॥'
तस्मात् कर्मणि अविद्वान् वरणास्यः श्रित्येन उपारयेत्,
न न्यूनं नान्यथा इति तत्प्रयोगैः ।

भाट्ट—दर्शपूर्णमासयोः 'आयैव वृणीते, एकं
वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते, न चतुरो वृणीते, न
पञ्चाति वृणीते' इति श्रुतम् । तत्र तावत् एक विधापत्र
अन्ये अनुवादाः इत्यनित्यम् । अन्त्यायैवो विधिने

वासरेद्विकरयोरापचः । अतः 'श्रीन् वृणीते' इत्येव विधिः । 'एकं वृणीते द्वौ वृणीते' इत्यव्युत्पन्नवदः निःकृत्यतः । 'न चतुरो वृणीते' इत्याद्यपि नित्यानुपादः तदर्थ एव । अतश्च उपायैवतु वृणापैवोऽपि भीनेव वृणीयात् । एकद्वयैवयोस्तु नास्ति पक्षे अधिकारः । अपि तु 'अथ द्वेकः भवतु' इत्येकैकैव सावेवर्जिकं प्रतिदिशति । इति वचनान्तरविहितमनुवचनस्य अर्थेनैव । तदेतद्वचनो जेतितेयैतं कथ्यन्तेऽनुपपन्नम् । तथा च कात्यायनः अनुवदति 'पश्चादर्थोऽपि श्रीनि' इति । आपस्तम्बोऽपि 'श्रीन् पश्चादि मन्वृणीते वृणीते' इति । तैत्तिरीयान्तराण्यपि उक्तानि । 'यवन्तो वा मन्वृणीते' इति कात्यायनः । 'अपि वा एकं द्वौ श्रीन् पश्च वृणीते, न चतुरो वृणीते न पश्चादि वृणीते' इत्यापस्तम्बः । 'यजन्तः स्युः परंपरं प्रथमम्' इत्यापस्तम्बोऽपि । तेषां नाप्यभिप्रायः, 'आयैव वृणीते' इत्यर्थे विधिः इतरे अनुवादः तन्तुत्यतः । अतश्च 'श्रीन् वृणीते' इत्यपि अनुवादः एव । ईदृशोऽयं वचनताम्यनिर्वाहः, यत् तत्प्राप्त्यै प्रति तत्प्राप्त्यधिकरणं प्रापते इति स्तुतिः । इतरथा भवन्ते तागान्वचनैरेव वरणविधिः कथ्युपगमादि एकत्राकवागममात्रं पक्षार्थैवैव अधिकारापत्तेः प्रत्यागमनि एषा अकथ्युपायवार्त्तापत्तिः । न चैवं चतुःपञ्चादीनामपि वरणप्रवृत्तौ तत्तिरेकेन वरणमेवापत्तिः, एकद्वित्रिपञ्चापेक्षामेव प्रवृत्तापत्तेः वृत्तामनेन चतुःपञ्चाद्वैः अप्रवृत्तेः । अतः अस्मिन्निर्वाहो वाच्यपक्षेऽप्युपायः एकद्वयैवयोः अधिकारः । पक्षार्थैवतु वृणापैव वचनं न विरुद्धमिति । यत्तु इदंमुपायवार्त्ता उभयतः कुरुहयेऽपि कथयिष्यामात् अस्ति यतः पञ्चादीनां प्रतिदिशति, यत्तु । आपस्तम्बयनेन (१३।१।४-५) द्वापुष्पापाकाननुक्रम्य 'तेषामुपपत्तः गृणीते धृतिमत्तः प्राविशतः, द्वयैकततः श्रीनिवतः' (द्वौ वैततः श्रीनिवतः इति पाठः । अत्र वृत्तिः— 'यदेव वरणपक्षे धृतिमत्तः इत्यपि । द्वौ वा इत्यपि द्व पक्षार्थप्रवृत्तयोऽप्युपपत्तः' इति आचरणकमुत्पन्नमर्थव्युत्पन्नैव तन्निर्वाहः । अतो भावव्युत्पन्न इत्यादिनिर्वाहकमेव

वरणपक्षेऽपि मनुवत्पक्षवदेव एकद्वयैवयोरापि अधिकारः इति शङ्कतमन्तं बोध्यम् । ६।१।१०.

गण्डन— विधिरन्यार्थे वरणे ।

अन्तर— 'उपायैववरणात् वा स्यात् ।' हा अवि- क्रिया ।

॥ उपायैवपादः । वरुणं वृणीतेऽप्याये चतुरोः पादः अथ चतुर्दश अधिकतपानि । के.

॥ त्वनिनिर्वाहं सार्धं तागान्विषयकतया वरणप्रवृत्त- मानेन वायुपक्षेन कम् । मयि, पु. १९. ॥ त्वन्तद्विदित- वापान्तरादपः वरिपिषर्मा, १ वि. १९।१।१०. ।

॥ त्वन् प्रत्ययः कृत्यायैः प्रतिषेधे । आत. पु. ४५.

॥ त्वन् प्रत्ययः कृत्यायैः विधी यथा— 'कर्व्वं इति' कर्त्तव्यपित्तयैः । पु. ४०.

॥ लघारं तृपल्लवेन पानात् । १२।१।४।५। ॥ ज्येष्ठेऽपि अस्ति शस्त्रीकतः लोमः 'आयवपादं पालीवतं गच्छति' इति । तत्र होममन्त्रः 'अन्ताऽऽह पालीवाऽऽह सप्तैवेन सप्तु लोमं मिव' इति । मन्त्र पालीवतस्य होमपक्षमन्त्रे पालीवता सप्त पक्षाऽपि वार- म्बनीयो म वेति विचारः, पूर्वपक्षमाह । पालीवता सप्त स्वधरं वरुणवदेव । पानात् पालीवता सप्त सप्तुऽपि लोमस्य पानात् । वरुणतः सप्तुपत्तिवार्त्तावत् इति मन्त्र- द्वाये उक्तः कर्त्तव्यः ।

अतुल्यत्वात् तु मैवं स्यात् । ३६ ।

विधान्तरमाह । दुश्चन्दः पूर्वपक्षव्याख्यायैः । एवं न स्यात् पालीवतत्रेयपक्षयोः सप्तुवपल्लवं न स्यात् । अनुवचनवत् एते सप्तुः पालीवता सप्तुः यथा स्यात् । पारे शान्त्याभावात् इत्यर्थः । एवं त्वद्विदितव्योपपत्तयः मन्त्र- वैवर्तानिर्वाहवोदकस्य च अनुत्पत्त्यात् । अत्रैः वादित्वेन वरुणमन्त्रं न सप्तुः सप्तुपत्त्यात् मन्त्रानुवृत्तितम्य सप्तुः देवप्राप्त्यर्थे । अत्रिदेवप्राप्त्यर्थे अत्रैवपादं वरुणवचनापानात् । तस्मात् पालीवतपक्षमर्थे सप्तुः उपपत्त्यर्थं न स्यात् । इति विधान्तः । के.

॥ 'पञ्चाह तृपल्लवेन पानात्' (जु. १।१।१। ३२) इत्यधिकरणे 'सप्तैवेन सप्तु लोमं मिव' इति सप्तुपल्लवमन्त्रस्यात् न पानमन्त्रः इति व्यवस्था-

मिष्यते । यु. १।१।१५।२६. • त्वष्टुः अदेववनात्
पानीवतछोममधमन्त्रे स नोषत्तुषणीयः । नि. ३।२।१४.

४ त्वद्वधिकरणम् । पात्रीकृतमशुणे त्वष्टा नोप-
स्तणीयः, ज्योतिष्टोमे ॥

स्यष्टारं तूपल्लहयेत् पानात् । ३।२।१४।३५॥

भाष्यम्—अस्ति पद्मविभक्तः सेना । तत्र मयः
‘अमाऽऽ इ पानींऽऽऽऽ सज्जनैरेव लघु सोमं
पिब’ इति । तत्र संदेहः किं लघु उपलब्धचित्तये न
वेति । किं प्राप्तम् ? उपलब्धचित्तम् । कुतः । कर्मात् ।
पानं भूयते , ‘सज्जनैरेव लघु सोमं पिब’ इति । तेनार्थं
आगमे पानीयं सह लघु दीप्तये इति गम्यते । यस्मै च
यैन सह दीयते , उपायाः सदीयन्ते । एवं च सहदान
भवति । यथा देवदद्यात् वक्राद्येन सह अर्णं दीयतां
इत्येकं तथोग्राम्यामपि दीयते । तस्मान्न (वाष्टोऽप्यर्थः)
योगः इति (भक्षणम्) लघु उपलब्धचित्तम् । अस्त-
यसि इन्द्र इव पिबतीति ।

दा— तस्मिन्नेव पानीयते कभीषता सह पानुव-
निर्देशात् मान्यवर्तिक त्वष्टर्देवताभ्यं इति पूर्वपक्षः ।

अनुत्पत्त्यास्तु भिनं स्यात् । २४ ॥

आय्यम्—नैतदेवम् । तस्मात्तस्मात्तस्मात् । चच्छब्द
भाह, तस्मात्तस्मात्तस्मात् । तस्मात्तस्मात्तस्मात् । पत्नीवत् ।
पानमाह, तस्मात्तस्मात्तस्मात् । नहि । अत्रतुष्टीयमाह
सहभाषः सिष्यति इति त्वष्टी पानमनुमीयते । ननु त्वष्टे
पानं चोदितम् । पानं चोदितं मन्त्रवर्णेन, न चोदयत् ।
चोदना हि ' वागीवत्तं यजति ' इति । लोके तु वाये
ह्या चोदितमचोदितमसि अजुष्टीकते दत्त । लोकान्
वीतम् परिच्छिन्नम् । नैवमस्तीत्येव वाच्येन त्वष्टेः स्तोमः
ज्ञो भवतीति ।

पा— नैतोत्तमसिद्धिर्भवति । कुलः १ 'मन्त्र-
शोदकयोस्तावदनुसृत्य ब्रह्मयते । पाठकेनाप्य-
हमप्यं सदापात्राभिधानतः ।' ॥ विधौ हि वेत्त-
व्योपायं देवता भव्यगतिः । तद्विदितोको बोधते ।
न स तद्विद भव्यगतेषु दुष्टो । तेषां हि मान्यार्थीभि-
रुच्यते । न ॥ मन्त्रार्थस्य तदेव वक्ष्यमाणं विना
वर्गवद्वा एवमस्ति नित्येन स्मरितम् । न स मन्त्र-

वर्षिकान् अम्या नोपपद्यते, कृत्यर्थास्तत्वेन तदप-
मानन्वात् । अत एव न मन्त्रागौ भवति 'गन्तं राहू'
सदितः, ए सोमं विव' इति । इत्यस्या पातृत्वेनैव
सावयु कीदृश देवताऽभिधानम् । देवताया उद्देहमाप्नो-
पकृष्टिनात् । किं पुनर्यदा तत्रापि सादिमग्रावधवात्
केतव्यप्रेषा । न चाहो ऐक्यस्थितिं विनाऽपि कार्य-
योगित्वेन सहस्रद्वयोऽग्रम् । तस्यप 'हृदैव दशमिः
पुनर्मूर्ता भवति गर्दभी' तत दि एषात्रानेष्टायां विहायते
अप्यपि दशयु पुनैव सैव भवति इति । तस्मात् सप्तु-
देवतासमग्रमस्ते । अतो नोपपद्यमित्युक्तम् ।

सोम— पूर्वेन इन्द्राग्न्यादीनां देवतानामायात्
अनुपपन्नमवेऽपि अत्र तद्देवतायात् अतएव इति
प्रत्ययस्यानात् संगतिः ।

वि—'सह पानीवता स्पष्टा तद्-प्रदे सहयते न वा।
सह स्पष्टा त्रिकेयुतेर्देवताया ओष्ठि स्वयते ॥ सहत्वमार्म
स्वतः काश्च वातुस्वराशब्दनात् । योवनाया अमानाश न
देवोऽसौऽप स्वयते ॥' इति ।

भाट्ट—पानीकोषे यत्र 'अथा इ पत्नीयाः' इत्युक्तेन
 त्वया हीम रिच' इति मन्त्रात् त्वदुपनि देवतायाम् ।
 अतः सोऽपि अविचदुपलपनीयः । इति प्राप्ते,
 पुनश्चमोऽपि पत्नीयत्वं दत्तं यैर्मित्रं वेन विरोधस्तत्काल्य
 त्वासायापिचत्वेन विरोधस्तत्काल्यम्, त्वदुपु पत्नीया
 वदुपलपनीयः प्रतीयते । न चाप्ये पानीयान्तासायामि-
 चाया 'अथैव दत्तमिः पुनर्मात्रं वदति गर्दनी' इत्यादी
 अभिप्रायात् । एतसि चादे देवतायाम् अभापनीय-
 त्वात् । अतः पानीयत्वं इति निरपेक्षप्रतिरेन पानीयो-
 ऽप्येव देवतायै इति च दत्तव्यत्वात्प्राप्तौ न त्वात् ।

अप्यहं— 'मृगं न सा जीवतदेवता म्यात् ।'

કોરુ—‘ભટા ચોષેત તત્રૈવ ।’ વાખીયો પ્રદે ।

● 'त्याहः' ७५ उरकस्मात्तय बर्हत्, पा० न
उरकहत्तय। इत् शब्दोपे हत्तय इति नु। वि. ५। १। १।
भा. ५। १। १। १-६. ● 'त्याहः' पा० शब्दमात्रेण
'वर्धितान्' पा० शब्दमात्रेण 'अथ वर्धितान्' इत्य-
स्य मुक्त्य विधिः, न ह् वर्धितान्। वि. १। १। १।
● 'त्याहः' पा० शब्दं 'वर्धितान्' उरकहत्तय। 'आगे' इति

तस्यैव गुणविधिर्विहासते । ननु च सर्वे गुणविधिप्रकाश
निराकृताः । सत्यं दोषा निराकृताः, पर्याप्तिकरणान्ताद्-
सीतिष्यस्तु न नियन्त्रियते । यद्यपि एष शब्दः इष्टतत्वा-
दिषु (इहाऽन्ता आतिष्या संतिष्ठते इत्यनेव)
सदृशत्वं न प्रवीति, तथापि शमयितुं शक्नोति । नहि
निर्द्वैतपर्याप्तिकरणस्य पूर्वोद्दिष्टे भङ्गतेषु संभन्ति । तद्यथा
तदुदाहारादेव अनुकाऽपि सदृशता अवगम्यते । कथं
न भाषादेशी च त्याद्रूपमोक्षवचनः प्रकृतौ दृष्टव्यमप्यप्यापि-
करणान्ताद्गुणस्यैव आतिष्यप्रकारभावात् न प्रकृति-
स्यापि सर्वाणि अङ्गानि अवेद्यते । तत्रैव एतावन्ति एष
अस्याङ्गानि इति अवधारणात् सत्यप्राप्तिमात्रस्य च
चोद्येनापि सिद्धेः उत्तराङ्गवच्छब्दापेक्षे इदं वाक्यं ब्रूति
कतेन न्यपदिश्यते, तेन कथ्यते 'पूर्वत्वादप्यच्छेदः' इति ।
एवं च सति यागान्तरापूर्व-तत्तत्तुयानादिकलेषो न
भवतीति । न च परवर्द्धनमपि पानविप्रकर्षः । पर्याप्ति-
करणातविशिष्टे तु ऊर्गो निधीयमाने पयसि ऊर्गो-
त्स्वरूपं प्राप्तेव, तथापि तदुद्देशेन अङ्गकलावविधानात्
अनन्तमपिप्रकर्षात् न ह्यत्र विधेयत्वेन उक्तः । तत्रास्ते
तु 'दुष्प्रेतिद्वयकामस्य' इत्यादिष्विव धातोः अत्यन्त-
पारस्यं स्यात् । तस्मादपि अकर्मोत्तराणम् । प्रकरणादेव
च पर्याप्तिकरणान्ताद्गुणसिद्धेः पालीयतमद्वयं नित्या-
नुवाद-यात् अनन्तम्, इति विशिष्टानुवादकदेशम्यप-
देशीगतमपरिहारः (पर्याप्तिकरणान्ताद्विशिष्टपालीयत-
मपदेशलक्षणस्य, पालीयतमक्रमेण च एकैनासेन त्याद्रू-
पालीयतमपदेशलक्षणस्य च उत्तराङ्गमस्य परिहारः इति
समाधानैः) । तस्मात् गुणविधिः इति सिद्धम् ।

मोम— इह विधौ पालीयतममिति देयशब्दवात्
यागोभार इति श्रयनत्वान्नान्न संगतिः । त्वयर्थस्तु—
पालीयते 'पर्याप्तिकृतं पालीयतम्' इति वाक्ये श्रयमि-
शयमानपूर्वकर्मवशात् सदृशाद्विधिविधानेन इतरेषा-
मभाषः स्यात् इति ।

वि— 'पर्याप्तिकृतः पालीयतः न सत्यत इत्यसौ ।
शमो गुणो वा, शमः सादृश्यप्रकारवतः ।, श्रयमि-
शयनशमकाम्यवचनोत्तराङ्गवद्वतः । पुनं पर्याप्तिकृत्यास्यं

वस्तुचरनिवृत्त्ये ॥ न दृष्टा परिसंख्याऽन चोदकात् प्राग्
विधी सति । पर्याप्तिकरणान्ताङ्गीरतिः कलनोत्तरातः ॥'

माह— 'त्याद्रूपं पालीयतमात्मते' इत्यनेन द्वय-
देवत्वमितिष्ट श्रयं विध्यम् 'पर्याप्तिकृतं पालीयत-
मस्य' इति श्रुतम् । ततोभयदेशस्य पूर्वभागस्य
'आग्नेयं चतुर्था करोति' इतिवत् केवलातीवतपदेन
अनुवादयोगात्, पर्याप्तिकरणादेव विधेयस्य गुणस्य
अतिदेशेनैव प्राप्त्या, इत्युद्देशपरिसंख्यायां च प्रेक्षाया-
पत्तेः, पर्याप्तिकृतपदस्य अनुवादमन्वीकृत्य कर्मोत्तर-
विधिरवाच्यम् । इति प्राप्ते, प्रलम्भितानात् न कर्मो-
त्तरम् । न चानुवादऽनुपपत्तिः, सत्यपि अतीवोभाविबन्
चतुर्धाम्यतो-र्वातप्रवृत्तिदेशतत्वे मनोतास्यामिश्रणवद्वत्
सदृशस्य अभिधानोपपत्तेः । वस्तुतस्तु एषूच्यद्वित-
मस्यैव देवतास्यैवैवम् । एकवाक्योभावात् सप्त-
ध्वजः । अतो विषयविशेषोर्भाता द्विधमता इतिवत्
कथ्यते एव केवलेन पालीयतपदेनानुवादः । अतः
पूर्वकर्मोत्तरादेव गुण एव विधीयते । न च विधेया-
भावः, ह्युपर्याप्तिकरणत्वस्यैव कल्पवन्तानादेव विधेय-
त्वान् । तस्य न गृह्येयीतवप्रमाणव्यायेन प्राकृतस्यैव
अतिदेशतः पूर्वप्रत्यय विधेयकः, कलनोत्तराकाल्येन
च तेनैव नैराशदृष्ट्या अतिदेशाकल्पनेन उत्तराङ्गाना-
मप्यपि सिद्धौ वेदोभावापत्तेः । ह्युपर्याप्तिकरणत्वस्य
च पूरकिकृत्येण अवधारणात् तात्पर्यापत्त्यने । न च
कल्पवचनेन प्रमाणान्तरमभितर्कव्यवहारात् अतिदेशा-
प्रतीकत्वकल्पम् । 'योदितान्तराङ्गानुवादमुत्तराङ्गमभितर्क-
हारादौ प्रमाणान्तराभावेऽपि एतद्विधिविधेयव्यापि
कल्पस्येन उक्तकल्पेन बाधसमावात् ।

मण्डन— 'त्याद्रूपं सपौ विधीयते' ।

शंकर— 'पालीयतममिति च ।'

ह्यु त्याद्रूपालीयतपशोः पर्याप्तिकरणोत्तरमुत्तरीं
सति 'आग्नेयं चोपम्' इति पत्नीयदेवतायां
आग्नेयद्रव्यकर्मोत्तरं विधीयते ॥

आग्नेयसंख्या प्रतिनिधिः स्याद्व द्रव्योत्तराङ्गान् ।
१।१।१।१।१६॥

भाष्यम्— 'पर्याप्तिकृतं पालीयतमुच्यते' इति
प्रवृत्त्यर्थः । 'आग्नेयं चोपम्' इति । यत्र

संदेहः किमात्रं पूर्वमित्यु प्रतिनिधीयुक्तम्, अथवा
आन्वयव्यक्तं पूर्वस्मात् कर्मात्तरे विधीयते इति । किं
प्रथमम् ? प्रतिनिधिरिति । कुतः । पालीवतमिति इत्य-
मुच्यते । तन्मुलहीति ननैव उक्तयोः भूयते । शेषमिति
ननु तेतरत् लिखयन्तं यज्यते । तत् आन्वेन संस्थापय-
तीति पद्योः कार्ये आम्बं धृतं मनसीति । ननु पूर्वकर्म
परिष्ठापनमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । इत्योःसर्गवचने प्रत्यये,
शेषरान्दे वा अपरिहृते पुनरुक्त्यां पूर्वकर्म इत्याद्युच्यते ।
तस्मात् प्रतिनिधीयते आन्वयव्याख्यायते । संस्थापय-
तीति च अपूर्वे नोपपद्यते ।

समाप्तिवचनात् । ५७ ॥

भाष्यम्— इत्यथ व्याख्यामहे । समाप्तिवचनमिदं
भवति 'संस्थापयति' इति । तेन मन्त्रमहे यत् पूर्वं
पद्याना आरम्भम्, तत् उक्त्यै पद्यो आन्वेन परिष्ठाप-
यते इति । अपूर्वस्य अथ कर्मणः उच्यमानस्य आरम्भः
एव वक्तव्यो भवति । यत्तन् अन्विधाया आरम्भं परि-
ष्ठापयतिरेव उच्यते, ततः अथवापद्यम्, पूर्वमेव परि-
ष्ठापयतिः नापूर्वं कर्म बोधते इति ।

चोदना वा, कर्मोन्सर्गादन्वैः स्याद्विधिद्वयान् ।
५८ ॥

भाष्यम्— कर्मोन्सर्गादन्वै वा । कुतः ? पूर्वस्य
कर्मणः परिष्ठापनात् । ननु कर्म इत्योःसर्गं नोपपद्यते वा
अपरिहृते पूर्वकर्मणः समाप्तिराप्युक्ता भवति ।
अत्रोच्यते । इदं द्रव्यमपि परिहृत्यते । संस्थापयतीति
प्रत्ययेन पालीवतसम्बन्धेन संबध्यते । तत्राप्यर्थः पालीवतं
संस्थापयति इति । च एष पद्यो विधीयते । अपूर्वस्य
स्थापयतिः प्रयुज्यते । अथर्वं कश्चित् धातुः संपूर्वो मन्त्र-
वचनस्य प्रयोजकः इति । तत्र अन्विहृदो भवनात्प्रयुज्य-
मानावाः अर्थप्रामः संस्थापयतिः आन्वयव्याप्तिरिव प्रयुज्यते ।
शेषरान्देस्य यत् आद्यमात् प्रयुज्यते । इत्योःसर्गस्य
अविच्छेद एव कोऽप्युच्यते । तस्मात् यथा अन्ये
निर्वपत्तादयः कर्मोन्सर्गाविधाने भवन्ति, एते तेऽ-
वविधिद्वयान् संस्थापयतिरिव मन्त्रमहंवीति ।

अनिज्यं च वनस्पतेः प्रसिद्धं तेन दर्शयति ।
५९ ॥

भाष्यम्— प्रसिद्धा वनस्पतेः अनिज्या अत एव
दर्शयति । कथम् ? 'यत् लक्ष्यं च वनस्पतिमात्रमपि,
अथर्वैवैव यस्यासि, 'नाष्टी नयसी प्रवाजेववा, वानस्पत्या
दधमी, अथैव एतातिष्ठो विद्यान्' इति अत्रान्दरेण
अनुपदं सुवनं वनस्पतीत्यायाः अत्रावर्तं दर्शयति ।
शेषपरिष्ठापनो तस्या 'वनस्पतिं लुहोमि' इति वनस्प-
तीत्या क्रियते । अथ परिष्ठापनं पूर्वं कर्म, ततो ह्यत्र
स्यात्, तत्र अत्रावर्तं ननुपपद्यते । तस्मात् पूर्वकर्म
परिष्ठापनात् । इदमपि कर्मोन्सर्गमिति ।

संस्था वदेवत्वत् स्यात् । ६० ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं 'संस्थापयति' इति च
अपूर्वे नोपपद्यते' इति, तत् परिहृत्यम् । अत्रोच्यते ।
असंस्थाया संस्थापयत्यनेन, तदपि पूर्वं पालीवतमिति
समानवेवत्तनात् समाप्तिव्याख्यायते । तत्र 'तत् पाली-
वतमात्रम्, इदं परिष्ठापयति' । ॥ यत् सारस्यात्
संस्थापयतीति शब्दः अवश्यते इति ।

सोम— यन्विधिरूपे 'आन्वेन शेषं संस्थापयति'
इति इदं सिद्धदानमेव प्रत्यक्षम्, तत्र च अत्रान्दरे-
विहिते एव तस्य सिद्धानुपपद्यते इति तत्रा मायात्-
विहितवचनमयान् संस्थापयति । स्यात्परितु-आन्वेन शेषं
संस्थापयति इत्येव आद्यं प्रतिनिधिः स्यात् पद्यारम्भ-
उत्पत्त्येन कर्मणः इत्यर्थेऽप्युच्यते इति । १९/१५.

वि— 'आन्वेन शेषमिदं कर्म इत्यप्रतिनिधिरिति'
कर्मान्वद् वा, 'इतिमन्त्रमहेऽप्युच्यते' इति । ॥
अत्रान्दरे समाप्तिमात् देवलोक्तानुपपत्तनात् । अत्रान्दरे
शेषः संस्थितिस्तु यत्र आत्मन्यादिकम् ॥ १९/१५.

भाट्ट— पालीवतवचनस्य पुनरुक्त्येव । तत्र हि 'पूर्वमि-
दं पालीवतमुक्तमिति' इत्युक्तं 'आन्वेन शेषं संस्था-
पयति' इति भूतम् । अपूर्वते हि शेषसंस्थापनमुपपत्तेः
पर्यधिकरणवाक्ये पर्यधिकरणान्तरितोत्तरमेव प्रयत्नं
वाचकत्वेनैव अवश्यं विधीयते । तन्मध्ये च विना-
नादिपदार्थानेवेऽपि अत्रान्दरे प्रमाणाभावात् शेषं यत्
विहृत्य अत्रान्दरे इदं आन्वेन संस्थापयतीति विधीयते ।

यचमि च प्रसावावौ आर्यं प्रसामेन, तथापि सिद्धवृद्धन-
सतिगात्रादौ आत्मनिर्भरं निरभ्यते । न च विश्वना-
भावादेव न्यत्रासंभवात् 'यस्य स्याति हवीषि' इत्यनेनैव
स्थिरकृत्यपि मातृग्रामासिः शब्दस्या, नवादिनिमित्ता-
भावेन तदग्रामेः, विश्वनास्य अद्भ्यस्यनित्यापात्येन व्यङ्गा-
र्थमपि प्राप्नुयुपपत्तेः, वनस्थितिपत्रादौ आत्मनिर्भरसि
उपपत्तेः । ननु च कर्मन्तरस्ये किञ्चित् प्रमाणमस्ति,
प्रायत शेषसंस्थापयोः अनुपपत्तिः । इति प्राप्ते, 'यत्
त्वष्टार इव वनस्थितिमावाहयति अथचैतौ यक्षमि' इति
पृष्ठे 'त्यादौ नवमी प्रकाशेष्वा, जामस्याया दृष्टमी
अनैरौ इवो विद्यात्' इति वनपतिपत्रास्य अद्भ्यन्तरेण
अनुपपन्नत्वेन अभावावगतेः, तस्य च अपूर्ववमन्तरेण
अनुपपत्तेन पूर्ववत्स्ये प्रमाणावकर्ममभिविधिः, अपि तु
तदन्तात्परीतिलिखितेन अपूर्वः शब्दः । यद्यपि च
अन्तिपत्रास्य वनस्थितिपत्रास्य देवनाऽऽवाहनमपि नैव
प्राप्यते, तथापि सिद्धवृद्धिर्देवान्यपाऽनुपपत्तेव आवाहन-
विविधकल्पना । तदुक्तं दधानविरतात्म्येण आवाहनविशेषः,
प्रवेशाभाषाभिप्रायेण च नवायका अनुपपत्तिरिति । अतश्च
पूर्वकर्मणि शेषान्त्येन आत्मनिर्भरानुपपत्तेः शुभात्
कर्मन्तरमेवेष्टं आवाहनं कर्म अनुपपत्तयोरित्यस्य उपा-
यात्प्रकृतिक्रमः । शेषसंस्थापदौ तु पूर्वस्य कर्मणः
अवसमाप्तमायता फलवित् अनुवादको इति । सिद्ध-
विधिषु ऊहः । १३.

मण्डन— 'संस्थाऽऽयेन पुनश्च यमिः ।' १४.

शंकर— 'आत्मशेषवचस्यपि ।' याराः । १५.

● त्याट्टपालीवतपशुयुगात्कृत्य पूर्वस्य कर्मणः
'यमिः' इति वानिजतमुक्तमिति । इत्यनेन यमिः शब्दकल्प-
नस्य पूर्ववत्तान्तिविधानात् प्रत्ययानुसारेण संस्थापवित्तरेण
पञ्चमः कारणे 'आत्येन करोति' इत्यात्मनिर्भरकर्म-
न्तरविविधमतेः शेषवन्दस्य एकावयवविशेषोपपत्त्यावयवा-
भ्यावयवतादृशवद्विषयविशेषाद्ययोगात् तद्वत्तेकोपाध्वनितो-
पपत्त्या नीनवपशुयुगात्कर्मण्यवयवकल्पे कर्मन्तरे त्वष्ट-
रानीन्देयत्वसंभवात् तद्वत्तेन न शेषवन्दस्योपपत्तिः इति
नामान्त्ये वक्ष्यते । सु. पृ. १५१५.

मो. को. २५०

● तस्य नाम उदाहरति । यथा शकुनिमाहकस्य
शकुनिं त्रिभुवनः तद्वत्ता गतिर्भवेति, तस्यैः वाद्वत्ताः,
दृष्टिप्रतिपादनात्, अशब्दकारणं च कथमतद्वत्तः शकुनि-
गच्छेति । या. १११६।१२.

द.

● दंपती उदाहरति स्वस्वन्ती (स्वयन्ती) इत्येवं तात्
स्मितम् । यचनात् सखीः सहक्रिया । भट. ६।१४।१७
● दंपत्योः कर्तव्यं व्यासकृतम् । तस्मात् दंपत्योः
सहाविकारः कर्मसु । अन्यथा प्रत्येकस्य कर्मणि वैगुण्य-
प्रसङ्गः । वि. ६।१४. ● दंपत्योः कर्मसु सहापिकारा ।
सहाविकाराधिकरणं शब्दम् । भट. ६।१४।१७-१८,
● दंपत्योः मरणं हीनं धनम् । अतः कर्मस्य च सह
चत्वा पश्यन् । ६।१४।१७. ● दंपत्योः सतिवत्
कर्तुमेतद् । जगदिश्वरस्तु उच्यते । रत्न. ६।१४।१७-१८.

● दक्षिणेऽग्री पश्याः वतस्य अवगमनात् । यदा
आमयशेषात् मातं वतस्यैव उपारीयते, तदा तत्र
दक्षिणस्यैव अववित्तव्यम् । भट. १२।१२।१७.

● दक्षिणेऽग्री वक्ष्यप्रकाशेषु दक्षिणेऽग्री सर्व
क्रियते । ११।२।१३५ ।।

वक्ष्यप्रकाशेषु द्वौ आहवनीयौ तत्र दक्षिणे वयसौ
उच्यते । प्राविष्य सर्वे अङ्गनाते वृक्षम् क्रियते । देवमेदनात्
दक्षिणः उत्तरः इति दशमेमेदनात् । इति सिद्धान्तः ।

अचोदनेति चेत् । १६ ।।

पूर्ववती आह । दक्षिणदिशौ कर्तव्यायाः यावत्ता
आग्निहोताः कृत्य प्रति अचोदना, न चोदना, न
विधानम् । किन्तु वक्ष्यप्रकाशेषु प्रति मावत्ताचोदना ।
तथा च कर्मणः अचोदनात् अङ्गना प्रातिरेक नातिव,
कुलस्यम् । इति चेत् ।

स्यात्, पौर्णमासीचत् । १७ ।।

सिद्धान्ती आह । स्यात् दक्षिणदिशौ अङ्गना प्रातिरेक ।
पौर्णमासीचत् 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां पत्रेण' इति
न तात्पर्यं कर्म कर्म इति चोदने, अथ च अङ्गनाप्रात्ये
पौर्णमास्या क्रियते, एवमिति ।

प्रयोगचोदनेति चेत् । ३८ ॥

द्व्यपक्षी पुनराह । बोधोमास्यः सुकम् । यजेत इत्या-
 रम्भातेन प्रयोगचोदना बोधोमास्यः प्रयोगस्य चोदना
 कृता, प्रयोगश्च व्याख्यातवान् । भवति । तस्मात् तत्र
 साहचर्यं क्रियते । इति विषयो दृष्टान्तः । इति चेत् ।

सयेह । ३९ ॥

‘‘अष्टाध्यायीसूत्रे विद्वद् हर्षिणासाधयति, मास्तीमेव
प्रतिश्रुताः दक्षिणसिन्धु’’ इति आनादयति यादेन
निर्बन्धे आलमेत इतिपुं लक्षणकं धाम एष चोत्तरे ।
तथा च प्रशान्तानन्दनाम जेदेन क्रिया ।

अस्माद्वनमिति चेत् । ४० ॥

आह पूर्वपक्षी । वीथेमात्सा वनेन इति पदेन वाग
उच्यते । 'मावर्त' प्रतिश्रुत्या आह्लादयति । इति आह्लाद-
यति—पदेन न वाग उच्यते किंतु आह्लादन स्थापनम् ।
तथा च भाट्टानां प्राप्तिः स्वान् । इति चेत् ।

नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ४१ ॥

आह सिद्धान्ती । नैष दोषः । यथापि व्याख्यानविद्वानेन व्याख्यानमुच्यते तथापि सत् होमार्थमेव नवद्वार्यम् । उच्यते । 'अध्यासुते विद्वारे हवींश्चावायति' इत्यनेन उच्यते । विद्वारविषयस्य शब्दस्य सहा 'माद्वीमेव प्रतिश्रव्यात्' इति शब्दविद्वारविषयकत्वान्नस्य एक-वाक्यत्वात् । तथा च उच्यते । व्याख्यानविषयेन व्याख्यानं होमार्थमेव । तत्तत्त्वं व्याख्यां प्रतिः ।

अध्यात्मत्वाच्च । ४२ ॥

बभूवन्तु आराधयन्ति-पदेन होमार्थेन आराधनस्य
 कवेः(शयन्तान्) इविद्या वेदाग्रभादादस्य प्रकृतित एव
 प्राप्तत्वात् । तस्मात् आराधयन्ति-पदेन निर्वपेत् आत्मोक्त
 इतिनन्तु कृष्णमथा रागप्रकोप एवोच्यते । तथा च सङ्गान्
 प्राप्तिः । तस्मात् विहारयोगोक्तमप्येदः ।

आभ्याययचनं तद्वत् । ४३ ॥

आसादयति-२६ लक्षणवा यमप्रयोगपर इत्यत्र लक्षण-
माहकमाह विद्वन्मयी : 'यदेवाधुः करोति, जतु प्रति-
प्रस्थाता करोति' इति आम्नास्य वेदस्य गवने लब्धम्
उननविशारत्तु दक्षिणे विद्यारेऽपि भस्मदायं ब्रूते । लसाम्

अलक्षदोषि शब्दः लक्षणाया व्याख्येययोगेनैव ब्रूते । तत्रैव
अज्ञाना प्राप्तिः । तस्मात् दक्षिणविहारेऽपि अज्ञाना
पृथगनुत्थानं इति सिद्धमन्तः । के.

● दक्षिणेऽग्रे मुराग्रहान् बुद्धिर्भौतमप्याम् । भा.
५।१।४.

• दक्षिणदेशसिर्गतः प्राञ्च वा उच्छ वा अवस्थितः
 ब्राह्मिनेषुकादीन् शरीर्यैव । भा. १।१।७।१९. • दक्षिण-
 देशेषु मातृगुणधारिण्यं कुर्वन्ति । तच्च स्मृतिविद्वद्भ्यः ।
 वि. १।१।५ वर्णं २.

● दक्षिणविहारे कियमाणमावसथं दणपञ्चान्नान
वचनाप्रमाणे चतुर्मास्येव । सा. ११११/११५-५१,
● दक्षिणविहारे प्रतिगमयाम् अन्वयेः दण्डं मासेवमा
कार्यं वचनप्रमाणे चतुर्मास्यगरेव । ११११/११८,
● दक्षिणविहारे भावनादण्डय इति सोऽयं वचनाप्रमाणे
अस्मिन्मासो पुनर्विधानं चतुर्मास्येव । ११११/११८.

● दक्षिणहविर्भान्तदेशः। सप्तमिषेनीनामनुचतुर्षः
ज्योतिष्टोमे । भा. ३।७।३५-३७. ● दक्षिणहवि-
र्भान्तगकटस्यदीये सोमामिषः । वि. ३।७।७.

● वक्षिणा अभ्यर्थादीनां परिक्रमायां कर्तव्येतिवादः ।
 वा. १।१।११२ वृ. ६१७. ● दक्षिणा अर्जुनं भूमि
 वेष्टयतीत्येवमभ्यर्थादीनां लोभवागे । वि. १।१।२.
 ● दक्षिण अभ्यर्थादेः 'हिरण्यवती प्राक्काशी अभ्यर्थादे
 ददाति' । प्राक्काशी दीपक्षमायै इत्येके, दर्वणौ इत्येते ।
 तावतां इत्यत्र अभ्यर्थादीनां वाचः । अभ्येत्यन्त
 कृतिरप्यत्र यथावत् वेद्यमेव । तत्र वाचः । १।१।१।१७.

● दक्षिण भागप्रणे 'वायो दक्षिण' 'वलाः प्रधागो दक्षिणः' । अन्तज एवमुक्तस्य अन्तर्वाहस्य निमित्तः (अन्तर्वाहाभावाप्रणे वायो दक्षिणः, श्रोत्रप्रणले च व-यः सममग्नौ दक्षिणः) । अग्नौ १०३६।३४. ● दक्षिण भागप्रणे 'एवज (गौ) देवा, एव देवा, आहस देवा, एवविचरिदेवा, सत देवैः सवस देवैः अपरिदिनैः देवम्' (सहस्राद्विचरम्) । इदं विष्णुवेन । वि ६।१०।१०.

॥ दक्षिण उदय-ये अग्निशेयसंस्थे अथ, धेनुः । उदय-
उदयसंस्थे अथ, दक्षिणो दक्षिणा स व्रजणे देवः । य व
कृत्वाऽमुदयसंस्थेन । भा १०।३।१८।१५-१७.

॥ दक्षिणा उपहृत्ये यजुर्देवताऽधः । स त्रक्षणे देवः,
इन्द्रेभ्यस्तु न किमपि याजीयम् । ऐकिकेन तु दानेन
तैत्तिमानतिः । वि. १०।१।१८. ॥ दक्षिणा ऋतुपेते
ओद्भूतः सोमचमयः । स धियाय स्रोत्राय तदाणे
देवः । स च कृत्स्नस्य ऋतुदक्षिणस्य निवर्तकः । सा. १०।
३।१।१८-७३. ॥ दक्षिणा ऋत्विजा रुद्राह्वारिणी ।
परिकल्पस्य चैतद्वयम् । वा. ३।४।१।७।४९. ॥ दक्षिणा
आययः द्वितीयायामवेष्टौ राजसूये । भाट्ट. १।१।१२.
॥ दक्षिणा ज्योतिष्टोमे 'गौध अश्वस्य अश्वतरस्य गर्दभस्य
श्वस्य भवनस्य, श्रद्धयस्य यथास्य निरास्य मायास्य' ।
मत्र गाव एव द्वादशसत् (द्वादशाधिक सत्तम्) । सा.
१०।२।८।१२. ॥ दक्षिणा ज्योतिष्टोमे साङ्ग कर्मपाशि-
मङ्गिह्वन दीयते । १०।३।१८।३५. ॥ दक्षिणा ज्योति-
ष्टोमादौ प्रधानार्था, न तु अङ्गार्था । वि. ३।७।५.
॥ दक्षिणा दशोपुमास्योः अन्त्याहार्यः चरः । भा.
१०।३।६।३५. ॥ दक्षिणा दीक्षा च प्रधानार्था ज्योति-
ष्टोमे । ३।७।५।१२-१९. ॥ दक्षिणा द्वादशगतयोस्त्वा
ऋत्विग्यो विभार्गेभ्य विविष्टेन देवा, न तु रवेरुचया वा
समुदायार्थे वा । वि. १०।३।१२. ॥ दक्षिणा द्वादशाहे
प्रत्यक्षं वचन 'अहम् द्वादशसत् ददति' इति । भा.
१०।३।१७।३६. ॥ दक्षिणा वैतुः (एकैत्र) भू नाम
याने । सा च ब्रह्मनाम मनुष्यादिभ्यः निवर्तिका, न तु
केवल गवामेव । १०।३।१४।५६. ॥ दक्षिणा अन्न दक्षते-
रसादकमैः । दक्षिणा रुद्राह्वारिणि इति । एकः स युवा ।
स च प्राधान्येन विप्रसिद्धः । १०।३।१४।५७. ॥ दक्षिणा
विनाङ्गी वहीदी तृतीयायामवेष्टौ राजसूये । भाट्ट. १।१।
५।१. ॥ दक्षिणा पुनश्चाग्ने पुनश्चकृत् वातो दक्षिणा,
एनश्च सृष्टेऽनङ्गनाम् (पुनर्निकृते रसो दक्षिणा । वि.) ।
भा. १०।३।५।१०. ॥ दक्षिणा षोडशीके एकादशदे
प्रपद गवा सहस्रम्, दशमेऽहनि तु अश्वसहस्रम् इति
पर्यवस्यति. मानवस्य तु व्यवस्यत् । भाट्ट. १०।६।१७.
॥ दक्षिणा भूः नामकेनैव एका वेत्ता । वेत्या चानया
'गौधाधश्च' इत्यादिनिमित्ताद्विधायः । वि. १०।
१।१४. ॥ दक्षिणा । यन हि धरिक्तमपि अहः न
ज्योते न स दक्षिण भवति । न हि या तस्मिन् कर्मणि

दक्षं करोति । दक्षरूपी हि दक्षिणा । दक्षश्च यजुम् ।
या न आशितम्भर्वा (अहीरायनौर्ध्वपर्युर्निर्वाताम्)
करोति नाम्ने बलरूपी । तस्मात् य न आशितम्भर्वा
नवी दक्षिणा । आशितम्भर्वा आदिकर्षं दत्तनस्य
विपयः । तस्मात् आशितम्भर्वा यद् द्रव्यम्, सा भूतिः
सा दक्षिणा । भा. १०।३।१।४५. ॥ दक्षिणा सज-
स्यगते प्रथमे भिके 'सोमावीण्य एकादशकपालः ऐन्द्रा-
वीण्यस्य च, पौष्णस्य च दक्षिणा' इति । द्वितीये
तु भिके 'आद्रावीण्य एकादशकपालः, ऐन्द्रावीण्यदक्षः,
ऐन्द्रावीण्यकपालः, वामनो दक्षिणा' इति । वि. १।४।१.
॥ दक्षिणा वयस्यप्रपत्तेषु 'वयस्यप्रपत्तं दक्षिणा ददाति' ।
भा. १।४।१।०।३६. ॥ दक्षिणा यथा चतुष्पांसेष्टौ
राजसूये । भाट्ट. १।४।१३. ॥ दक्षिणा राजपेदे
'यजुर्मुक्ता रथमध्वर्यवे ददाति' । यजुर्मुक्तयेन कला
अपि अतिरिक्ताद्विदक्षिणाया न वाचः । वि. १०।३।२०.
॥ दक्षिणा शिदिशुः पञ्चग्वानवेष्टौ राजसूये । भाट्ट.
१।४।१३. ॥ दक्षिणा कुमारीवेष्टौ श्वेता गौः । के.
॥ दक्षिणा यदेने ऋक्षणीयाया द्वादशमानं विरज्यम्,
प्रायणीयाया चतुर्विंशतिमानम् । भा. ८।१।१९६.
॥ दक्षिणा सपेण नास्ति । १०।२।१।३५-३८.
॥ दक्षिणा वयस्यप्रपत्तं, नावयस्यम् । १०।३।०।३२.
॥ दक्षिणा सहस्रस्य वृद्धराजानेन परिक्रमार्थं न
वह्यार्था । वि. १०।२।१५. ॥ दक्षिणा सोमापठारे एकैव
गौः न तु द्वादशसत् । अश्वसत्तद्वयस्य सत्येव ।
ज्योतिष्ये एतदं नियतः । १०।३।१५. ॥ दक्षिणा सोमा-
मिहाहे पञ्चैव गवाः, न तु द्वादशसत् । ज्योतिष्य एतदं
नियतः । अश्वसत्तद्वयस्य सत्येव । १०।३।१५. ॥ दक्षिणा
हिरण्य प्रथमायामवेष्टौ राजसूये । भाट्ट. १।४।१३.
॥ दक्षिणा ज्योतिष्टोमादौ माध्वदिने वने दीयते । वि.
१०।६।१८. ॥ दक्षिणाः 'मिथुनो लोकं माध्यदिने गते
नीकते' ज्योतिष्टोमे (दक्षिणवेगम् उत्तरदेशे नयन्)
ततो विभज्य दानम् । सा. १०।६।१८।३९. ॥ दक्षिणा
प्रधानार्थाः सत्वाः प्रमृष्टादङ्गनामुपकुर्वन्ति इति कथायाः
(१२।१।३१ इत्यम्) । वा. ३।७।५।११. ॥ दक्षिणाया
वेधित्तिने पुनराधाने भुवना आधामवाधानादिद्विहोकारि-

दक्षिणाया वाचः । आ. १०।३।५।३०-३२, * दक्षिणा
नैमिसिक्या एकद्विरुपा ज्योतिष्टोमे नित्ययोगीय-
द्वादशघटसंख्यामात्रस्य वाचः तथा सोमपादौ । १०।३।
१५।५९-६२. * दक्षिणाया परित्रैवाताम्युत्तिना ज्यो-
म-
द्वर्तनाम् अभ्यर्चये वैद्यवेनद्वेमीयवातोदानम्युत्तिरप्रमाणम् ।
वि. १।३।३. * दक्षिणाया रोमिक्या खेमाद्वेष्टिषु दोष-
भङ्गाणां प्रतप्तसिद्धिरस्ति । आ. १२।१।१७।३३-३४,
* दक्षिणाभिः ऋत्विक्कर्मणिमाः । दीक्षादक्षिणावत्सिद्धिर्वा
कालिकाः प्रोद्ध्यते, न चमसाध्यते । ३।७।१७।३६-३७,
* दक्षिणायाः अन्नाहार्यरूपायाः दक्षिणकाः रोमा-
द्दक्षिणीयाद्वेष्टिषु सौमिकदक्षिणायां प्रवृत्तिरिति । १२।
१।३।३२, * दक्षिणायाः द्वादशघटसंख्यायाः विभज्य
दानं ज्योतिष्टोमे (१२५३५४३ = २५५४ = २००
+ १२ = ११२) (१०।३।१५।३०-६२, * दक्षिणायाः
द्वादशघटसंख्यायाः अभ्यर्चनामिदमात्म्याऽनुवेनेन
विभागः । १०।३।१५।५९-६२. * दक्षिणायाः स्मृति
रूपत्वं वेदवाक्यादेवावश्यमेव ' दक्षिणमदक्षिणा दक्षिणा-
परिनिष्ठा ऋत्विगो वाचयेयुः ' इति । वि. १०।३।८.
* दक्षिणानां अपरिमितत्वं पूर्वोक्तात् संख्याऽन्तर
आधाने । आ. ६।७।१०।१९, * दक्षिणानां अपरि-
मितत्वं सहाय्यधिकत्वं आधाने । ६।७।११।२३-२५,
* दक्षिणानां उपसिद्धिषु विविधकालसंख्याः भूयने
' तस्मान् मिदुमो लोके माषादिने सवने दक्षिणा नीयते '
इति । १०।६।१८।७९. * दक्षिणाया ऋत्विगानमनाम-
त्वात् । अगमनं न सहाय्योपादिषु । या. ३।७।५।१२.
* दक्षिणानां दक्षिणदेवाद्युपारदेनो नृपतः प्रत्यहं विभक्त-
वीकृतोक्तेः । आ. १०।६।१८।६९-७२. * दक्षिणानां
द्वादशघटसंख्याः सवायेव, न तु अथ-अथतर-तित-
मापादिषु प्रत्येकं या भित्तिर्या या । द्वादशाधिकं सव-
ने द्वादशघटम् । वि. १०।३।१२. * दक्षिणानां नयनादि-
रुक्तासंख्यानां प्रत्येकं कार्यम् । आ. १०।६।१८।७०,
* दक्षिणानां संख्यासु विक्रयः आधाने । १२।५।५।१९.
* द्वादशघटं भावः इत्युदाहरणमुक्तिमात्रेण योपनय-
भावेऽपि तत्र निर्दिष्टा द्वादशघट्या ' योऽथस्यथाधर-
गर्भम् ' इत्यादि पूर्वसंदर्भेऽत्रमोक्षविषय इति दक्षिणा-

उपिकरणे निर्मातव्यत्वं भावः इत्युक्तम् । परिमलः,
३।३।१।२ ब्रह्म.

* दक्षिणात्तर्गतगोत्रेण द्वादशघटसंख्यानिष्ठः न
तु अथार्थो ज्योतिष्टोमे । आ. १०।३।१।३९-४९.

* दक्षिणार्चनिर्दिष्टप्रमाणस्य सर्वस्य विधिवि-
वेचना । आ. ६।७।७।८-१३.

* ' दक्षिणाचारेण कर्मण्यम् ' इत्यादिमूलैः वेद-
विकल्पात् प्रमाणम् । आ. १।३।३।५-७.

* दक्षिणाभ्याने विकृतौ चोदकेन श्रुतं माषिना
निविष्टने प्रितोक्तम् । दुष्प. १०।५।३५।८५.

* दक्षिणैक्यात् कर्तुमेवो नास्ति । दुष्प. १।३।
५।१७, * दक्षिणैक्यात् द्वादशाहं सन्नेन प्रयोगः ।
१।३।५।१८.

तु दक्षिणावाले यन् सर्वं, यत् प्रतीयेत तद्दान-
संयोगात् । ६।७।६।७।

विश्वविनि अचरे दक्षिणाकाले दक्षिणादानकाले
माषादिने सवने यत् सर्वं सवीं घनम्, तत् सर्वं सर्व-
शब्देन प्रकीर्त्यते । सवेव वेद्यम् । तद्दानसंयोगात् सवने
स्वत्वविशिष्टस्य कालेन संयोगात् । ' सर्वस्य दानम् ' इति
सर्वस्वान्तेन दक्षिणाकाले सवनेन विद्यमानस्यैव वेद्यनेन
उपाध्यात् । तेन सूक्तस्य अभिप्रेत्यो या न वेद्यता
कथं विदधी । इति सिद्धान्तः । के.

* दक्षिणाकाले विद्यमानस्यैव सर्वस्य विश्वविनि
दानम् । विश्वविनिपदेः अधिकरणं द्रव्यम् । आ.
६।७।६।७.

* दक्षिणादानं अहर्षं सारत्वेन सवे कर्तव्यं ।
आ. १०।३।१०।४५-४६, * दक्षिणादानं ऋत्विग्दि-
क्षार्थं उदवाच्ये, तथा सवनाद्वत्वात् । उदवाचानीय-
स्याव. द्रव्यम् । १०।३।११।१९-४०. * दक्षिणादानं
सवने जन्तुहन्तम् । मीयुक्तद्वयत्वात् युगविधिरेव कदाचन
युक्तयुक्तयोः यद्विदक्षिणाविधानात् । उपाधयुगदे सिद्धे,
या अधिकं दक्षिणा दीयते तां यथा दीप्तिविक्रिया कालः,
तथा देयः, ' सोऽपि चित्तुने त दक्षिणायाः सवने ' इति
भूते । संघर्षः १।१।८. * दक्षिणादानेन
कर्मचरणार्थं चतुः परिषयः यथाभावेन कर्म-व. वि.

३।८।१, * दक्षिणादानस्य भयमानकर्मत्वेऽपि वचनात् कचित् स्वभगवन्मन्त्रेणोपमाने गोपवत्तन्मन्त्रयोः कर्म । ३।८।२, * दक्षिणादाने द्वादशरात्रादिपरिमाण- नियमः मन्त्रवत्तनियमश्च अट्टहास्यैः । १०।१।८, * दक्षिणादानोत्तरं चान्त्र्ये कृष्णविण्णव्यासनं प्रतिपत्तिः श्रौतिहोमे । ४।१।७.

* दक्षिणानयनं पौष्टीके प्रत्यहं विभज्य । अ।

१०।१।८।१९-७२.

॥ दक्षिणान्यायः श्रौतिहोमार्थे दक्षिणादानं श्रविमानस्यधम् ॥

अद्विष्टदानं धर्ममात्रार्थं त्वाददानेयमाध्यात् ।

१०।२।८।२३॥

भाष्यम्— अस्ति श्रौतिहोमेन स्वर्ग- कामो यजेत' इति । तदेदं साममन्त्रितं 'गौश्चाथश्वाभ- सरश्च गर्दभश्चाकाशावचक्षुश्च शौहयश्च यज्ञश्च निम्नश्च मापाश्च तस्य द्वादशरात्र दक्षिणा' । इदं चापरं श्रूयते, 'श्रविण्यो दक्षिणा ददाति' इति । तत्र संशयः किं दानं धर्मनाम्, उच्यते श्रविण्यधाममिति । किं प्राप्तम् ? श्रविण्यदानं धर्ममात्रं स्यात् । तस्य हि कर्मवत्ता श्रूयते । ददातिकर्म-पता अस्माच्छ्रद्धात् शम्भते । श्रविण्यधाममनं कर्मवत् वाक्याद्भवति । भुक्तिश्च वाक्याद्वर्तीयते । लोकेऽपि ब्राह्मण्येतेन ददातेरंग्यते, इति सामर्थ्यादेव न आन- मतादि । अथिच कर्मानुल्लसमपि दक्षिण्य कथितं श्रूयते, तेषावतीयाया एवसम्, जलपेये लोचनमगः । अथिच यनोश्चनीयवपवश्चः क्रियते, स च परिक्रमे भवति, न पुन नियवपरिमलं दानम् । तस्मादधर्ममात्रं दानम् । अथिच नियमवद् मन्त्रवत्त किञ्चै । तदट्टहास्येनैव व्यवहृत्यते । कश्चिच्च श्रूयते 'दण्डः, उपायनी, गुच्छा इति, सा हि - दक्षिणा' इति । को हि दण्डेन आनयेत् । तस्मादधर्ममात्रं दानमिति ।

परिक्रमार्थं वा, कर्मसंयोगात्तेकरुत् । २४ ॥

भाष्यम्— परिक्रमार्थं वा दानम् । मुनिः * कर्म- संयोगात् । कर्मसमुत्प्रेक्ष- भवते 'श्रविण्यो दक्षिणा ददाति' इति । तत्र दण्डं श्रौतेजस्य-स्य न वाक्यमट्ट- कृत्यविदुम् । यदपि निषयादट्टम्, तदपि दट्टत्वेन ।

अनेन निष्पन्नं निषयगुण्येन दानेन आनयमाना कृत्विजः अय्युत्तरकारिणो भवन्ति । कथम् ? आनयने गुणभूतः लाघवोपेतः, न प्रधानभूतः । वाक्यार्थश्च अवश्यं प्रदीतव्यः । इतरथा कृत्विगम्य इत्येतेदेव पदमनर्थकं स्यात् । अय्युत्तरमात्रे सुवशं श्रुतीवधिये । यस्य न कर्मानुसृतं दक्षिण्यमिति । नैतावता दण्डोऽयं स्यात् अपद्वनूयते । निगमत् दट्टादयमट्टादित्युक्तमेव । वचन- प्रामाण्याच्च दण्डोऽवश्यमयते । अथिच भवति तत्र या च यावती च आनयनमात्रा । लोकेऽपि हि काष्ठवाग्ममृत्तियो यदीकृते, तदङ्करीकृतेऽपि परिक्रमे, आनयनायमेव भवति । तस्मात् परिक्रमार्थं दक्षिणादानमिति ।

दक्षिणायुक्तवचनाच्च । २५ ॥

भाष्यम्— दक्षिणायुक्तवचनाच्च विज्ञात् परिक्रमार्थं दानमिति पश्यात् । दक्षिणायुक्ता वदन्ति कृत्विज इति ।

न चान्येनान्येतेव परिक्रमत् कर्मणः परार्थ- स्यात् । २६ ॥

भाष्यम्— इयम् परिक्रमार्थं दानमिति । मुनिः * आन्तरेण परिक्रमं पठत्येवः प्रवर्तते । ननु सामादोऽपि प्रवर्तनोपायः । न त्रयो न प्रवर्तनोपायः इति । किं तर्हि ? परिक्रमः प्रत्यक्षमात्राः इति । अतस्तेनैव परिक्रमस्या वाच्येनेति ।

परिक्रमवचनाच्च । २७ ॥

भाष्यम्— परिक्रमवचनाच्च भवति, तेषावमर्तो पोतते 'श्रुतिवत्पदीक्षिता दक्षिणापरिक्रमा कृत्विजो वाजयन्ति' इति । तस्मादपि परिक्रमार्थं दानमिति ।

सन्निवन्त्ये च श्रुतिवचनात् । २८ ॥

भाष्यम्— सन्निवन्त्ये च सन्निव-वत्, यज्ञाद्वश- मित्यर्थः । तस्मात् श्रुतिवचनाच्च भवति । 'यज्ञो वै देवताना न सममक्तः, तं नृप्या सममाचक्यन् । यद्वृत्तिं वनुने, वक्षस्य श्रुते द्वादशरात्रीर्दक्षिते सृष्टिं वन्तीति' इति । यज्ञार्थं यद्विहितं कृत्विजं वरिष्ठेष्टम्, आनय यज्ञार्थं वाचयितुम्, समिधेषु श्रुतिवचनाच्च । श्रुतिश्च कर्मकोट्येव आनयार्थं यदीयते । तस्मादपि परिक्रमार्थं श्रुतिगम्यो दानमिति ।

नैष्कर्तुर्वेष संतापाय । २९ ॥

भाष्यम्— नैष्कर्तुर्वेष न संतापो भवति । 'यथा वे दाहद्वारे नैष्कर्तुर्वेष निष्कर्तव्यः कर्मयोगे वर्तते, एवं वा एते यदस्य क्रविकः' इति । नैष्कर्तुर्वेष दाहद्वारः । दवाऽथो, एवमृत्विज इति मुक्त्वा परिक्रयार्थं ह्यनं दर्शयति ।

सोम— आदेशस्य बाधेऽपि क्रविकदानस्य सत्वे न बाधः शङ्क्यतेः सागतिः । सूत्रार्थस्तु—क्रविकस्यो दानं धर्ममात्रमहाष्टमेव क्त्वत्, दक्षिणास्यार्थान्, ददातीति समानपदस्य भुतिदानस्यैव दक्षिणस्यैव कर्तव्यत्वात्-गमादिति ।

यि— 'क्रविकदानमहाष्टमेमान्ये वा, ऽभिषः भुतेः । वैष्ण्वान्नियमां, नैष दृष्टाकाशन्ते भुतिः ॥ भूतो च नियमाद्वैतदृष्टे क्त्वा विरुद्धाः । यजनस्तु तेन सवेष्टे स्वामिना न भूतिः क्वचित् ॥' एव च सति सत्वे क्रविकः यथमान-क्त्वा भुतिकस्य दक्षिण न क्त्वाऽपि देयः शयेत्तु विधानस्य दृष्टकम् ।

भाट्ट— 'क्रविकस्यो दक्षिणा ददाति' इति तान्त्रिक भुता दक्षिणादानं नाद्युपकारकम्, अपि तु दहत्यैन-काभाय भवेद्विधानस्यैवैव । नियमादहस्य कर्मनीयत्वाच्च न धर्मविधिवैयर्थ्यम् । अतः सत्वे श्रुतान्तर्गतत्वेन न तद्विषयस्य दक्षिणादानमिति सिद्धम् । अत एव 'नान्य गौर्लैवने' इति नियमसुत्रादीदृशि विध्यन्तरहेतुत्वात् संशङ्कते ।

मण्डन— 'दक्षिणा कर्तव्य परिक्रमः ।'

शंकर— 'अनस्यर्गो दक्षिणैर्विशाम् ।'

● दक्षिणाभूषणत्वाच्च कर्मभूषणस्य भविष्यति । भा. १.०६।१७।६२.

● दक्षिणामेदेन कर्तव्य मेदस्य अङ्गमिति निश्चिन्ते । वि. १.१।४।१ । उषधिगतयेन दक्षिणामेदेन श्रोगमेद-पत्रमात् अङ्गना मेदः । १.१।४।२. ● दक्षिणामेदस्तु प्रतिदक्षिणं कर्तव्यद्वयो (सिक्को) भवति । वामनक्रीडाः पूर्वस्य विप्रवृत्तस्य कर्त्तव्य, अनङ्ग के उत्तरस्य निपटु सस्य । दशमपरिक्रीडा, उत्तरस्य त्रिषु कृत्वा क्त्वा, तेऽपि अन्तर्ग पूर्वस्य । भा. १.१।४।१२. ● दक्षिणा-

मेदमिष्टानां व्यापारैश्चतुर्धा मेदेनानुष्ठानं यत्नस्ये । १.१।४।१२-३.

● दक्षिणायोग्यानि रथ-शकट-दासी-निष्क-इत्यादीनि सप्तदश इत्यादि । प्रतिदक्षिणं च सप्तदशस्य । वानमेये । वि. १.०।३।२० । अत्र भाष्यस्यसूत्रं (वै. सं. भाष्ये १.१।६) शब्द — दक्षिणाकाले सप्तदश दद्यात् ददाति, सप्तदश अंगाणि, सप्तदशाक्षान्, सप्तदश हस्तिनः, सप्तदश निष्कान् सप्तदश दासीः सप्तदशाश्वान्, सप्तदशगव्य, सप्तदश वाचांसि, सप्तदश गवा इत्यादि इति । अत्र द्वैव द्रव्याण्युच्यते । के.

● दक्षिणारूपयोः वासोऽन्ययोः आश्रयणे आभ्यासार्थं यत्नानुष्ठानम् । भा. १.०।३।१६. ● दक्षिणारूपयोः शवाद्याश्रयदिनायाचनाया सह एका दक्षिणा श्रोति-ष्टोमे । वि. १.०।३।१४. ● दक्षिणारूपगोगतद्वाद्या-चिकित्सकसंयकस्य श्रोतिष्टोमसहायः सति कुविगसंयका-ऽन्तरेण वाचः । १.०।३।११.

● दक्षिणाविधाने गोदानस्य विहितत्वात् । भा. २।१।६।३१.

● दक्षिणाशब्दः कर्मकालसिद्धाचनवचनः । भाट्ट. ३।७।८. ● दक्षिणाशब्दः गुणवचनः यदा द्रव्ये उपलब्ध-नीभूतं, तदा द्रव्यस्यैव दक्षिणाशब्दस्य तदेव लभते । दुष्ट. १.०।३।१४।१७. ● दक्षिणाशब्दश्च परिक्रमार्थो भवति । भा. १.०।३।१।३८. ● दक्षिणाशब्दः दक्षिणाऽश्वस्य ब्रह्मण्ये निविद्यमानो गीष्मः क्त्वत् । न च विद्यमाने मुष्णे गीष्म उपानीयते । १.०।३।१।७८.

● दक्षिणास्ये अश्वस्यदे प्रमुदरशयेन आधानम् । शतभिषा तु कर्मकाले प्रादुर्भूतस्यैव आपानम् । सत्कर्त्त. ३।२।६. ● दक्षिणास्ये, कर्मकाले कर्त्तव्यत्वात् प्रमुदर-मेव, न तु पुनःपुनरुपानम् । ३।२।६. ● दक्षिणास्ये निर्गन्धत्वात् कर्त्तव्यत्वादेन न आधानम् । ३।२।४. ● 'दक्षिणामै अन्वाहय' (नाभ दक्षिणार्थं च) पचति । अत एवातो 'अन्वाहय'मिति । शृणुवते । वि. १.२।१।१. ● दक्षिणामै कर्त्तव्यो निष्टोमपत्नीकज-होमो स्तनान्तयेव न्योविष्टोमे अग्निपात्रादूर्ध्वमनुपातो-

॥ ६९६ ॥ । प्रकृतौ हि अनुशासोत्तरं तौ भवतः ।
वा. ५।१।१५।२८.

॥ दृग्धेन्धनवह्निन्यायः । यथा दृग्धन्धीनानि
येन सोऽस्मिन् यथा स्वयमेव प्रशाम्यतीति । उक्तं च 'यथा
निरिच्छन्तो बहिः स्थेनोऽनुपगमायति । तथा वृत्तिश्च-
रन्ति च स्वयोन्युपगमायति ॥' इति । साहस्री. २६१.

॥ दृग्धपटन्यायः । अग्निना दृग्धेऽपि पटे यथा
चिह्नं हृत् च न भवति, एव नोऽपि स्वेन हृत् अग्निगो-
विद्यते एव, एवमपि योऽयं प्रवर्तते इति । साहस्री. ५९३.

॥ अथ एव अग्निना दृग्धपटन्यायेन तावत् निष्ठति
इत्यपि निरस्तम् । निरस्तत्वे एतन्त्यायां मयात् इति
चोच । अह्नैत. ४।५।२६. ॥ न च दृग्धपटन्यायेन
जीमन्मुक्तस्य देहेन्द्रिक्कारिमेदक्षानसंज्ञा इति चाप्यम् ।
दावपयोऽपि पटवद्भाषते शौतनिकारकादिक्रियासिद्ध-
मायात् । धीकर. १।१।२ प्रम्.

॥ दृग्धपटन्यायः । यथा यत्नस्य दृग्धेऽपि पूर्वा-
कारेण बलान्नं दक्षते, एवं यम वस्तुनो दाहेऽपि तदकार-
प्रतीतिः, तत्रास्य प्रतीतिः । साहस्री. २८४.

॥ दृग्धवीजन्यायः । यथा दृग्धस्य बीजस्य
मातुलोपादाकता, एवमभिवेकनाशे न संसारवृक्षपरोक्षः
इत्येव यम विवक्षा, तत्रास्य प्रतीतिरिति । साहस्री. ४९७.

॥ दृग्धरश्मिन्यायः । रश्मिना रज्जुः । दृग्धरश्मि-
ऽपि रश्मिशब्दः । यथा दृग्धरज्जुः पूर्ववत् त्रिगुणता-
दिरूपेण प्रतीयमानाऽपि निःकारा सुभते दुर्भेः, तथा
मयश्च संसारं प्रतीयमानमपि निःकारं वेति क्षुभ इति ।
साहस्री. २८१.

॥ दृग्धः स्वपक्षिनाम् । 'शारीरो निष्ठो यः,
रश्मिं प्रवेकमिच्छा । विरूप्यदातवन्तु यमुदाये तया-
प्यते ॥' यथा तर्गाः शब्दं दृग्धकलितमिति यमसमुदाये
दृग्धः । वा. ३।१।१६।१२ पृ. ६९७. ॥ दृग्ध एक एव
समे प्रेयसुचने । भाट्ट. ४।३।६ पृ. ११६. ॥ दृग्धः
वीक्षाविकारमयः अकः न तु यममानस्य संस्कारकः । वि.
५।१।१। ॥ दृग्धः दक्षवन्त्यम् । सु. पृ. २२८.

॥ दृग्धस्य उपशोभाः । यथा पूर्वं ततोऽवगाहते, अपः
प्रतिबिम्बितं, वा यं चोचं च वारयति, अपरम्भनं च
भवति । भा. ४.२।६।१७. ॥ दृग्धमा दृग्धमाभ्युपगो-
त्तेन संभवत्यपि याम्बुने मेधावकाश इति चतुर्थ्या
'दृग्धी प्रेयानन्वाह' इति प्रेयानुवचनकार्त्तवेन भाभ्यु-
पगोत्तेन मेधावकाशस्य भाभ्यवमुक्तम् । व्यपहार-
सम्बन्ध. पृ. ४८-४९. ॥ दृग्धानां सर्वेषां मेधावकाश
ज्ञानं यमे । भाट्ट. ४।३।६ पृ. ११६. ॥ न तु अग्रसीते
दृग्धे दृग्धप्रत्ययेऽसि । भा. १।१।१।१३ पृ. ६१८.

॥ दृग्धापूपन्यायः । यथा दृग्धनद्रापूयान् । दृग्धा-
नयनात् अपरस्वमानयनम्, तथा युगनद्राहिल्यादीनि
इति केचिदाहुः । वस्तुतस्तु एकल स्वातन्त्र्योर्दृग्धा
पूपयोः यथा अपूपो नास्ति दृग्धस्तु मूयकैर्महितो भवेति ।
तत्र यथा मूयकाणां दुष्करत्वं दृग्धमल्लसिद्धौ तत्तद्वर्तमाना
पूपमल्लमपि सिध्यति इति । तथा 'मणिमुक्ताप्रवासानां
सर्वेस्त्वेष पिता प्रभुः । स्वयं वस्तु तु सर्वस्य न पिता न
भित्तमहः ॥' इति स्तुतौ स्वावच्छिन्नात् निवर्त्तयित्वाप्योः
दृग्धापूपन्यायात् दातानि विवेकसिद्धिरिति । साहस्री.
१७२.

॥ तस्मात् शौकिकपरमार्थवत्तमेव इदमवास्तवे लक्षणेण
निषिध्यते इत्येव लक्षणमात्राचार्याणां वाचास्पृष्टं । तत्र
अमरस्यैव विवेकसिद्धिरिति दृग्धापूपन्यायेन ममानु-
कूल एवेति । इति द्वैतिना बह्वः । निदिधित्याहना.
पृ. १३०.

॥ दृग्धापूपिकन्यायः । 'अनन्तज्ञाननि विधीत्'
इत्यत्र अपिशब्दः दृग्धापूपिकन्यायवशोऽतर्थाः । दृग्धा-
पूपिकन्याये 'केतरीणवपि हन्यात्' इत्यादौ केतरी-
हन्तृत्वं, अन्येषामपि सत्त्वानां च हन्तृत्वं लभ्यते । कमु-
निकन्याये तु अन्येषां तावत्पर्यवसीयते स्वाभे निवेशश्च
भवति । नन्वप्रकाशसिद्धि. पृ. २००. ॥ दृग्धापूपिक-
न्यायः । दृग्धाकर्षणेन तत्रावच्छिन्नमनमप्यवस्थायि
आकर्षणमर्थसिद्धम् । इति न्यायार्थः । संग्रहः.

॥ दृग्धकलितं अष्टवृत्तिवाक्यानां न्यायम् । तथा
अमानुषो भवति । तद्यथा कश्चिदुच्यते अनुवाकः निः-
कल्पता इति । दृग्धकलितवदसौ पठ्यते कालमुद्रायः ।

भा. १०५।२५८३. * दण्डकलितवत् अम्यायः स्वा-
मयने द्वादशाहात् प्राप्ताय धनीकामु पूर्वपक्षे स्वस्थान-
विबुद्धा विद्वान्ते । १०५।२५।८३. * दण्डकलितवत्
आवर्तनीयान् धर्मैः । यो कृच्छते 'जितुनाकः पठयताम्'
इति ॥ आदित आरम्भ परिसमाप्त्य पुनरदित आरम्भे
इति दण्डकलितवदाशुचिः । ५।३।२।३ । यथा दण्डेन
भूयसे संमिमानः पुनर्यः अम्यायं कृच्छं दण्ड पुनःपुनः
पातयति , न तु दण्डस्य प्रत्यनयने पृथगाशुचिं करोति
नद्वय । वि. ५।३।१, * दण्डकलितवत् न उपपदां
पट्टादिसंस्कारांशेषां, किंतु स्वस्वजनविबुद्धां भवि-
ष्यते । भा. ५।३।२।३.

* दण्डकलितवत्, प्रतिषेधो यथा कर्मप्रदीये 'यजनीये-
ऽङ्गि सोमश्रेष्ठारुणा ऋषि इवते । इत आहूतिमिर्वा
दण्डं दत्तात् द्विजानये ॥ ' इति । नैवे दक्षिण कर्त्तव्य-
मावात् । अयं पूर्वदिने अन्वाधाने दण्डनिविरेष कल्प्यः,
तेन तु निषेधः कल्प्यते । पाठ. घ. ३०.

* दण्डकलितवत् । यथा दण्डकलितवत् अम्यायः
पट्टादिसंस्कारांशेषां प्रति कारणात्, एवं निषेधा-
नस्य प्रवृत्तिः । एतेन कान्यमये अदण्ड्य करणत्वा,
अदण्ड्यादिसंस्काराणां च दण्डकलितवत्वात् वारणतेति
कारणप्रकाशोक्तिः परान्तेति नामाग्रहाः । सारसी.
५३४.

* दण्डदानं मेषवक्त्राय अग्नीधोमीकविकारे निष्ट-
पक्षी अहन्ति वीरिणं दण्डोत्पत्तुप्रादानयोः प्रयोक्तव्यम्,
तथाप्यनस्य तु अप्रयोक्तव्यं तदभावात् । पाठ. घ. १०७.

* दण्डदानं मेषवक्त्राय अग्नीधोमीकविकारे निष्ट-
पक्षी अहन्ति वीरिणं दण्डोत्पत्तुप्रादानयोः प्रयोक्तव्यम्,
तथाप्यनस्य तु अप्रयोक्तव्यं तदभावात् । पाठ. घ. १०७.

* दण्डदानं मेषवक्त्राय अग्नीधोमीकविकारे निष्ट-
पक्षी अहन्ति वीरिणं दण्डोत्पत्तुप्रादानयोः प्रयोक्तव्यम्,
तथाप्यनस्य तु अप्रयोक्तव्यं तदभावात् । पाठ. घ. १०७.

प्रसन्नवस्त्रीनामस्याय दण्डदानं, कृतार्पित्वात् ।
४।२।६।१६ ॥

भाष्यम्— नोतिधोमे भूयते 'यान्ते देवेभ्यो
ऽवानामत् पश्यादित्येवम् । सा वनस्पतीन् प्रमिषत् ।

तैषा वायु वनस्पतितु पदति । या दुन्दुभो, या त्वने, या
वीणायाम् । वदीरिणं दण्डं प्रयच्छति वाचमेवावश्ये
इति । यथा 'नोति धोमे मेषवक्त्राय दण्डं प्रयच्छति'
इति । मेषवक्त्राय दण्डं प्रयच्छति, इत्येकद्विद्वान् ।
तत्र वनस्पतः किं वीरिणायामने नोपभूतस्य दण्डस्य मेष-
वक्त्रायामने प्रतिषेधः वाचसा व्यर्थकमेति । किं प्राप्तम् ।
मेषवक्त्राय दण्डदानं प्रतिषेधः । कुतः । वीरिणायामने
कृतार्पित्वात् । 'दण्डेन वीरिणाय' इति नोपभूतस्य अन्यत्र
व्यापारे प्रतिषेधित्वात् । यथा 'चावाते कृष्णविपाणा
प्राप्स्यति' इति कण्डूयने नोपभूतवाचा प्राप्तं प्रतिषेधः ।
एवमत्रापि दण्डयम् । त्रिलोका च दण्डे विमोक्तः ।
तस्मात् प्राचल्यमिति ।

दुष्— दानस्य मेषवक्त्राय प्रयोक्तव्यः, कृष्णविपाणा
वाचसाते प्रविराया इति प्रतिषेधः । दण्डेन वीरिणाय
चिन्ता । किं सोपलित्वात् अयमभ्युपगमनं प्रतिषेधद्वय,
उत अर्थकमेति (५।२।८ इत्यत्र) । देशार्थं अवभृ-
शुतिः (४।५।१) देशवत्त्वत् (देशवत्त्वत्) अन्यो-
ऽसि देशः (समाधिः मनसि) विपरिवर्तमानः (कामः
कर्ता च) चिन्त्यते किंचित्प्राये, (उत) निवस्यते इति ।
मिवमदण्डेन तयोस्तरे अधिचरत्ये अवतर्ततः गुणैर्य-
वोऽपि नियम एवेति । करणस्य संस्तुवत् (अवधारि-
तेन (करणेन) संबन्धते । यथा (करणस्य) सत्त्व-
माक्यायते । वीर्येन व्यापारेण करणमुत्तिष्ठं प्रवति
इत्यनेन पक्षेन यामनिरूपयतायात् । एवं कुशेतिनि ।

अर्थकर्म या, कर्तृसंयोगात् स्थापन । १७ ॥

भाष्यम्— अर्थकर्म वा स्थात् । कर्तृसंयोगात् ।
कर्तृसंयोगो भवति 'मेषवक्त्राय दण्डम्' इति ।
विरिणं दण्डो गुणयुक्तः, पृथक् प्रयत्नभूतः पुनर्न हि व
प्रवर्तितुं समर्थं करोति । कथम् । यथा (दण्डवत्त्वत्)
पूर्वं ततोऽपराहते, अयः प्रसिद्धिः, या च सर्व-
वारयति, अवतर्तनं च वाचति । अयः पुरुषप्राधान्यात्
प्रतिषेधः । सन्तुष्ट दण्डयम् । यथा दण्डयुक्तं दक्षि,
इति अत्रापि उपपत्तेर पुनरप्यत्र प्रयोगवत्तत्वात्
निषेधोपवत्तत्वात् सन्तो भवति पुनरापानम् । एवमिदं
दण्डयम् । वस्त्रं प्रतिषेधित्वेति । अयं वदुक्तं द्वितीया-

अवगात् दण्डप्रधानमिति । उच्यते । 'तथा युक्तं चानीतिनितम्' इति द्वितीया दण्डस्याः । युक्तः । मैत्रावरुणो चतुर्थीनिर्देशात् । संप्रदाने हि चतुर्थी गतति । संप्रदाने च कर्मणा अभिप्रेतते । तत्र दण्डात् अभिप्रेततरो मैत्रावरुणः इति नम्यते ।

• दुष्— दण्डो व्याप्यमानः क्रियाया, अन्तेनैव मैत्रावरुणार्थः उपदिश्यते । या च द्वितीया दण्डमिति, साऽपि न प्राधान्येन ईक्षिताया, किं चाह, व्याप्यमानत्वा । मैत्रावरुणो हि तत्र प्रधानमन्तः । अत्र आह तथायुक्तं चानीतिनितम् इति द्वितीया अभिव्यणीति । तस्यापि दण्डः प्रधानमन्तः । न च दण्डदानमदृश्यं । ततोऽप्यगाहनविषय इष्टासौ ।

धर्मयुक्ते च दर्शनात् । १८ ॥

भाष्यम्— 'दण्डी मैत्रावरुणः' इत्यनूपते । तेन प्रचरतो दण्डं प्रदर्शयति । तदर्थकर्मणि सति उपपद्यते । प्रतिपत्तिं तु दण्डो मैत्रावरुणाव दक्षः ततोऽप्युत्पन्नेन । तस्मात् कर्तव्यं च कृतम्, इति न तेन प्रयोजनमिति न भाव्यते । तत्रैतद्वर्तनं लोचयते । तत्रा अहिरक्षा वक्षणीति मैत्रावरुणो ज्ञात्, अहिरिच द्वेय दण्डव इति । तथा 'मुच्यत्वमाह' इति । मुच्यत्वमाह दण्डे प्रसिद्धः । यथा, कथं तु यत् मुच्यन्ति मायवशा यद्वा नावतरेयु- रिति । तस्यादपि अवैक्यम् ।

दुष्— 'दण्डी मैत्रावरुणः' इत्यनूपते (इण्डित्वात्) तेन प्रचरतो दण्डं दर्शयति । प्रतिपत्तिरिति न तस्य भावश्च भवति । अथ अर्थकर्म ततो नियमानस्य (दण्डस्य अनुवाददर्शनमुपपद्यते इति परेण संशयः), प्रकरणा- विरोधात् यद्यत् कुर्वात् तच्छत् दण्डसंयुक्तेन (कर्तव्यं) इति, तस्मात् सर्वत्र दण्डमानात् अनुवाददर्शनमुपपद्यते । ननु अस्याऽधिकरणे दण्डविधानमुक्तम् 'उपसर्जनार्थो विधीयते' इति (न्यायिके उपसर्जनसंज्ञोऽर्थो विधिविधः प्रपानीमृतोऽनुवादः । तत्राह दण्डी इति उपसर्जनसंज्ञादण्डकपुरुषप्रधानकः शब्दः नावगम्यते, यदापि तु गिरितो पुरुषे दण्डमुपविधानार्थमुच्यते 'दण्डी मैत्रावरुणः' इति अनेन गान्धेय, तत् कथमिह दण्डानुवादोऽभिधीयते ?) उच्यते । प्रकृत्या सर्वार्थं

(दण्डवत्) प्राप्तं मैत्रावरुणचरितोर्निर्दिश्यते (उपपत्तिरिति इत्यर्थः) । एवं सति नास्ति (पूर्वापर-) विरोधः । दण्डानुवादोऽपि पद्यते, (प्रकरणात् प्राप्ते) नियमविधानात् (यत्) उपसर्जनार्थं विधानमपि (अस्याऽधिकरणोक्तं पद्यते एव । तत्रा सिद्धं मैत्रावरुणः प्रयोक्तः इति) ।

उत्पत्तौ चेन संयुक्तं, नदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्, तस्यार्थान्वरणस्य श्रेयत्वान् प्रतिपत्तिः स्यात् । १९ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं यथा कृष्णविदागप्राप्तमिति । तत्रोच्यते । युक्तं तत्र, उपपत्तयाम् यत् तेन प्रतीकज्ञेन संबद्धमुपपद्यते, तत् तदर्थमैव व्याप्यम् । तस्याप्यत्र गतमे प्रतिपत्तिः इत्येवमुपपद्यते, यदि न दण्डं प्रयोजनं भवति । इह तु दण्डं प्रयोजनं मैत्रावरुणाव चारयम् । तस्मान् निषमयेत्तत् ।

दुष्— दीक्षितवर दण्डधारणं विषय पुनरुक्तान्तं 'अनेन रोमे मैत्रावरुणाव दण्डं प्रयच्छति' इति । किं मैत्रावरुणाव दण्डप्रदानं दण्डवत् प्रयोजनमर्थकम्, तत्र प्रतिपत्तिरिति अपभोक्तमिति । तत्र 'द्वितीयाधुनिसंयो- ग्यात् कुनार्यत्वात् च धारणे । मैत्रावरुणादसौऽस्य प्रक्षेपः प्रतिपादनम् ॥' उच्यते । 'चतुर्थ्या संप्र- दानत्वं प्रश्नात्तुरवगम्यते । कर्मणा यमभिप्रेति संप्र- दानं तदुच्यते ॥' द्वितीया तु 'तथायुक्तं चानीतिनितम्' (१० १४५०) । ईक्षितव्यवस्था क्रियया युक्तं अनो- षितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । प्राप्तं गच्छन् दण्डं तृणं तृणमिति । तथायुक्तव्यं च सप्तमि-प्राप्तत्वावर्धप्रधानस्यापार- प्रयोक्तृत्वात् (यवम्) इति भविष्यति । 'उपयुक्तस्य संस्काराद्युपयोजकत्वसंस्काराः । गरीयसी, प्रशालुश्च हर्षं तेन प्रयोजनम् ॥' स्थित्या हि मैत्रावरुणतेन कुर्वतः आश्रयानं भवन् दण्डवत् एव दण्डः । निरुदपरी अक्षयति क्षेपिते मैत्रावरुणायेन दण्डोपादानविधिः विचार- प्रयोजनम् । (मैत्रावरुणत्वात् पूर्वं दण्डनारो पुन- क्षाप्रयुक्तवत् प्रयोजनम्) ।

सोम— पूर्ववत् प्रत्यक्षानाम् संगतिः ।

वि— मैत्रावरुणके दण्डदानरय प्रतिपत्तिः । तदर्थकर्मत्वं, ऽऽतोऽऽत धारणे कुनार्यत्वं ॥, युक्तोप-

सुवतस्यैराद्यदुपशोक्तमर्थेति कथा । इति या प्रैषानुवचने
दण्डोऽपेक्षोऽर्थैक्यं तन् ॥

भाट्ट— सोमे 'दण्डेन दीक्षयति' इत्यनेन दण्डस्य
दीक्षाऽभिप्रायकत्वं विषयः 'क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय
दण्डं प्रयच्छति' इति धृतम् । तत्र पूर्ववदेव द्वितीया-
पयोगात् मैत्रावरुणस्यैवदानं दण्डप्रतिपत्तिः । अतुर्वी
पदप्रत्ययसिद्धिः, 'वेददिदे वा ददाति' इति ब्रह्म शाखाया-
भावेऽपि संप्रदानार्थिकेव । अत एव दीक्षितदण्डस्य
दानमात्रेण प्रतिपत्तिरिति चेन्नैव स एव दण्डो 'दण्डो
मैत्रान्नवाह' इत्यनेन प्रैषानुवचने विनिगुह्यते । तेन न
प्रैषानुवचने दण्डदानस्य प्रयोजकमिति निरुद्धपक्षादावपि
न तदनुदेयम् । इति प्राप्ते, 'कृमेण यममिमेति स
संप्रदानम्' इति स्मृत्या कृता प्रति स्यात्प्राप्तौ कर्मकारकं
प्रत्यपि संप्रदानस्य स्वायत्तान्तावगतौ विविधत्वेन कस्य-
चिदप्यप्यमानस्य हेतुत्वे कल्प्यमाने 'व्याप्यव्याप्यस्य
सुतत्वं व्याप्यत्वम्' इति न्यायेन मैत्रावरुणे एव
तदवगतौ तत्त्वैवेति दण्डवत् । प्रथममपि च मैत्रावरुणस्य
उपयोगादुदेयत्वम् । वेदविदास्तु वा चात् स्वगादिरेव
तदेवता । दण्डान्नवाहं दण्डस्य प्रयोजकमिति नाष्टावै-
त्वमपि । न नैवं 'दण्डं' इति द्वितीयाऽनुपपत्तिः,
एकमुपयुक्तं कलावत्तत्त्वार्थत्वात् । यानु मूले अंगीकृत-
कर्मत्वेन तदुपपत्तिरित्युक्तम्, ननु उदीरेवपि 'तृतीया च
होमस्यवत्' इत्यादिरेव तावत्कर्मकारकत्वेः मुक्तुमपि
तत्रापि त्रयीमित्यर्थेऽपि न तदेव दण्डेनैकत्वमित्यु-
क्तावयवमेव परिहास्य कोटामे एतत्कलादुपेक्षितम् ।
अतु वा दण्डस्य अतीतिरुक्त्यात्वेनैव अवयवः संप्र-
दानस्य ॥ अतपि प्राक्तन्ये संप्रदानत्वेन अन्वयमात्र-
द्विकर्मैकत्वापत्तिरपि नोपपत्तिः । अतश्च दण्डविशिष्ट-
दानस्य उपयोगोपेक्षायां 'दण्डो मैत्रान्नवाह' इत्यादिना
मैत्रावरुणानर्तत्वेन विनिगुह्यते । अतो निरुद्धपक्षादो
दीक्षाद्योमन्त्रमात्रेऽपि दण्डदानानुष्ठानं तस्य प्रैषानु-
वचनमुक्तत्वाद्यनुपपन्नम् ।

इदं त्विह संकोच्यम् । दानस्य दण्डं इति अर्थैक्यत्वे-
ति दीक्षादण्डस्य कथं दण्डप्रत्ययः । यदि तत्त्वत्वात् इति
प्रमाणेन, सर्वं पुनर्भवद्वयं दण्डम् । न चेत्तद्वदेव

दण्डस्यैव दीक्षाऽभिप्रायकत्वम्वनं न परमाप्तिः, वेतो-
दानन्यायानुशेषेन प्रकृतः एव गृह्येत । न च दान-
विष्णुशेषेन नार्थसंकोचः, तस्य लोकेदण्डेनापि दण-
पत्तेः । प्रतिपत्तिरेव तु दण्डविषयत्वावदेव मुच्यते सोमे
इति । अत्र त्रयः । औत्तमिरेत्यर्थकर्मत्वेऽपि भक्तदु-
प्रवाजतोपायिनाप्रयत्नायेन आर्थिकदानप्रतिपत्तिरप्यन-
वयवता प्रकृत्येऽपि कार्यसंयोगोपपत्तिः । न चान तस्य
प्रतिपत्त्यपेक्षाऽप्यवयव कल्पनामन्त्रावयवैक्यवत्,
दागमिषेर्दण्डान्तरप्रयोजकत्वशक्तिसम्भवादिना । कार्य-
संयोगमङ्गीकृत्यापि मन्त्रे तदपेक्षोपपत्तेः । दण्डस्य लोके
अन्वयानुशेषेनापि अवयवपेक्षितत्वेऽपि स्वार्थसंयोगेन
अत्रापि एव तदपत्तिः । यत्रपते चात्र स्रवत्यागदण्ड-
मैत्रावरुणोपरिहास्यत्वात् सर्वतो दण्डप्रतिपत्तिरप्यर्थ-
वत् । स्वस्वत्वात्तदपि उपपन्नमप्येवमपि प्रैषानुवचने
पपत्तेः । अतश्च प्रतिपत्त्यनुशेषेन दीक्षितदण्डस्य तदि-
वत्वसिद्धिः । अत एव उच्यते सर्वेषां दण्डानां दानम्, एवं
च परममुक्तदण्डोपलब्धि-व्याप्तौ चैतत्प्रत्ययैः । मैत्रावरुण-
देवो दीक्षितदण्डनत्वे दण्डान्तरान्तरेत्युक्तम्, तत्राशरी
तु दण्डान्तराक्षेत्रकव अक्षायप्रदानन्यायेन (४१११०)
इत्यनेन । औत्तमिरेत्यर्थो एकवचनवशादेव दण्डदानमपि
मैत्रावरुणोपरिहास्यत्वेन तदेव प्रैषानुवचने एव एव दण्ड-
इति बोध्यम् । इदं च दीक्षितदण्डप्रत्ययवचनस्य पार्य-
न्तरादप्यादिनीयावत्केवलित्वत्वात् । तदमात्मनमिदमे-
कम् । अतुतम् तैत्तिरीयानुशाखायां 'दीक्षितदण्ड-
प्रयच्छति' इति स्वयंवाक्यव्यवहारावभावात् 'क्रीते'
इति दीक्षितदण्डविशेषणत्वे प्रतिपत्तिरप्यन्तर्गतत्वेऽपि
न छतिः, तैत्तिरीयानुशाखेन प्रैषवचनपर्यायत्वेन
दानस्य प्रतिपत्तिरिति चेत् । क्रीतं तस्ये तु मैत्रावरुण-
अवयवेन कदाचान्तावगतौ तदुपकारार्थवत् । अतश्च
तैत्तिरीयवाक्ये वृत्ततेः संप्रदानपेक्षायां प्रीतिवाक्ये
स्वतन्त्रदण्डाद्येवार्थिकरूपप्रयोगोपपत्तिरिति चेत् । अतश्च
पेक्षत्वा दीक्षितदण्डस्यैव मैत्रावरुणोपरिहास्यत्वसिद्धिः । न
च तैत्तिरीयवाक्ये क्रीतवाक्यसिद्धिरवश्यं एव दीक्षावचन-
विषयानुशेषो न प्रतिपत्तिविषयवदिति चोक्तम् ।
तत्रान्ये दण्डेदेन दीक्षितव्यविधानेऽपि दण्डप्रत्यय-

भग्नापत्तेः दानस्य अर्थकर्मस्ये प्रयाणाभावः । प्राप्तदान-
नुवादेन कस्यैकस्यादन्यस्योपनिषादयो वाक्यमेवापत्तिः ।
अतः उभयत्रापि दानविधिः, तत्र च दीक्षितपदवृत्त्यापये
प्रतिपत्तिविधिरिव, संप्रदानाश्रयणात् दीक्षितपदभवात् ।
श्रीतथाशये तु उक्तयुक्त्या अपेक्षयोगेन । उभयत्र प्रयो-
जनं पूर्णम् । वस्तुतस्तु श्रीतत्त्वचर्येऽपि प्रैषानुवचनोप-
योगिदण्डहंकारकत्वमेव दानस्य इति वक्ष्यमपि दैवित-
कर्मत्वमेव । न दीक्षापत्ता दण्डप्रतिपत्तिवाम्, तयोरेव-
माणहंकारस्य स्मारकत्वात् । मैत्रावदनस्य तु संप्रदानस्य-
नैवान्वय इति न कश्चिदोच्य । तमे प्रैषादौ दण्डैकत्वं तु
‘हण्डी मैदानवाद्’ इत्यत्र प्रामाणिकत्वे कारणाभावात्-
देवचरान्तेन न्युपलम्भिनीकृत्य समर्थनीयमिति सिद्धम् ।

मण्डल— 'दृष्टप्रदानं पुनरर्थकम् ।'

शंकरः--“ दण्डदानं व्यथेकमे । ”

६ वृण्वमेसल्लादयः दीक्षितस्य दीक्षितः वामि-वञ्जन-
मात्रार्थाः । भा. ५।१।११।१५-११.

ॐ वण्डसर्पमाणन्याय । यथाशरीरं विना वासा-
निवद्ध-तन्मयैव तेषु व्यावर्तते कथं तस्य तद्वत् ।
साधयेत्, तत्रार्थ-मयोऽङ्गुलीति । यथा कश्चित्तुल्यं हस्तं
सम्भारणाय दृग्दृश्यम् । तन्मन्त्रप्रमाणं तु यत्र गदीत्य-
तच्छेदय प्रवर्तते । तस्य दृग्दृश्यवैक्यावायो यथा वृथा,
कुत्रोपैव सर्वस्य शक्यवश-यविति । साहस्री २५० ।

३. दण्डी इति उपकर्मैर्निभूतदण्डकपुत्रप्रधानः शब्दः ।
अथान्येते, कदाचित् निष्ठाति पुत्रे वण्डगुणधानार्थं
दद्यादिति । दण्डो प्रेषलम्बाह इति । यथा 'लोहितोष्णीया
ज्वलितः प्रचलति' इति । भा. ३।१।६।१२ पृ. १८८.
४. 'दण्डे' इति दण्डतिमित्रः पुत्रप्रधानः, दण्डोऽप्य
निमित्तं नातिषेयः । (एव स्वर्गशब्दः प्रीतिव्यवहारः,
न प्रीतिव्यवहारः) । भा. ६।१।१।१२ पृ. १३४ । वृत्तान्
दण्डशब्दवदिति, सोऽपि प्रतीयते मन्दात् दण्डे, दण्डिनि
प्रत्ययमादापि, अतस्तस्मात् दण्डशब्दः, न दण्डव्यव
हारकः । इह हि स्वर्गशब्द एव प्रीतिव्यवहारः । पृ. १३५.

० 'दण्डी' 'मैपल-वाह' इति निहतानि पुरुषे दण्डमुन-
विधानार्थे दण्डपदमुदाहरते । अत्र उपसर्गनिभूतोऽर्थो
विनिश्चितः । प्रधानीभूतञ्च मनूषादः । मा. ३।१।६।१२

पृ. ६८७. * 'दण्डी प्रेषानन्वाह' इति प्रेषानुबचनार्थत्वेन
दण्डशब्दं लिखियुज्यते । माट्ट. ४/११६. * 'दण्डी
प्रेषानन्वाह' मैत्रावरुणः दण्डमवलम्ब्य शिला प्रेषा-
न्नुच्चात् । के. ४/११६.

* दण्डिगच्छः कैवलं दण्डे न प्रयुज्यते इति
विशिष्टवचनोऽवधार्यते । वा ११११११ पृ. ११८.

७ दण्डिशाब्दः विशेषणभूत दण्डमनमिधायामि तं
त्रिमितिकृत्य पुष्पमेव शक्ति । रत्न, ६/११/११.

● दण्डिजालदेन न ताक्त् दण्डोऽभिधीयते, व्यथ
च दण्डविक्षिप्तोऽयगम्यते । भा. १।३।९।३३ पृ. ३१७.

७ दण्डिशब्दे हि श्रुत्या दण्डोऽभिहितः प्रत्ययेन
पुरुषः । रत्न. १।१।१।१२.

• दत्तो धायते इति उपोत्तिष्ठोमे दत्तधावनम्
मेघोऽधुपेति इति कलभुविः कलार्थशब्दः, न तु कल-
विधिः । भा. ४।१।११-४.

इति न्यायः । यथा जीवविवृत्तिप्रमाणे भाग्यवशे, एव
अ-व्ययवशे 'वने तु' इति न्यायेन निर्वाहवत्, पुनः
चक्षुरेव सितवत् निर्वाधे बोध्यः । वाक्यम्पदी, २.११५.

॥ दशसित्यञ्जलिन्यायः । यत्र पुनर्विदत्ततिहा-
ञ्जलिपत् वान् नृन्सुन्दरे, वज्राम्बुजवार इति संक्षेपः ।
साहस्री. ५६६.

॥ दशतिस्सर्गपूर्वकं परस्वयेन संबन्धः ।
इदं सुवीचिनीकृतो अथिउ स्रमः ॥ ४११॥ ४१२ ॥
मण्डनार्थं यथा गीतानामुक्तमथा इदमधिकरणं धान-
तत्त्वप्रतिपादकं युष्मत् स्वीतम् ॥ ४१३ ॥ अथ दशतिः किं-
लक्षणकं इति । आत्मनः स्वतन्त्रावृत्तिं परस्व स्तब्धेन
संनयः । दशतिरन्तर्गम्यकः परस्वयेन संबन्धः इति
एव भाष्यम् । 'अथिउ इव पठित्वेन परकीयं यथा
भवेत् । तत्त्व संपादनं धानम्' इति विज्ञातः । के.

३ ददाति. परस्वभावानुरूपकत्वात् । संकल्पित-
स्वीकरणपूर्वकपरत्वात् । अतिसंख्येयं चैव ।
ददाति पदवाच्यः । यणि. पृ. १०३.

● दध-शब्दो मागवेप्रवचनः । तद्यथा कङ्कटकाय
दधम्, नास्तिताय दध इति । देवदधानि देवमाणा
इत्यर्थः । भा. १०।८।१२।३२.

● दधि अमिश्रोद्गमे त्रित्वं त्रैमित्तिकं च उभय-
विधम् । भा. ४।३।३५-७, ● दधि ब्रह्मत्वम् ।
८।१।३।२९, ● 'दधि मधु हुतमग्ने धामातपुङ्गवक-
'तत्पुष्ट प्राणापत्यम्' इत्यत्र मधुनि तदके च आग्न्यधर्माः
प्रतीक्षाः । न सानाग्न्यमेतयोरो धर्माः । वि. ८।१।२९.

● दध्नेन्द्रियकामस्य सुदुष्यात् इति अग्निहोत्रम् न
कर्मन्तिरम् । वि. २।२।११. ● दध्नेन्द्रियकामस्य सुदु-
ष्यात् इत्यत्र प्रकृत्यन्तसमिति सन्तं होममेव धनुर्मुषदति,
न विधानार्थमिति अन्वयेव सामनादि ध्यावर्थात् इति ।
वा. २।२।७।१४ पृ. ७२२. ● दध्नेन्द्रियकामस्य सुदु-
ष्यात् इत्यत्र होमपक्षत्वात् दध्नेन्द्रियगुणान् कर्त्तुं न तु दधि-
गुणक होमान्तरम् । भा. २।२।११२६-२७.

● दध्नेन्द्रियाधिकरणम् । इन्द्रियकामाधिकरणं
द्रव्यम् । भा. २१/२/११२५-२६.

● दध्नेन्द्रियकामाधिकरणन्यायेन एकविंशत्वादेः
गुणात् फलावगतिः (सम्भिषेदीषु) । सु. पृ. २०५७.

● दृष्ट्वा जुहोति इन्द्रियकामस्यगोदोमम् । आ.
२।२।१।२५, ● 'दृष्ट्वा जुहोति' इति न कर्मन्विभम्,
किम् अविहोति एष गुणविधिः, वैकल्पिकः । २।२।१।
२५, ● 'दृष्ट्वा जुहोति' इत्यादौ गुणविधिना निमित्तविधि-
र्वाच्यते । वाच. ट. १५०. ● 'दृष्ट्वा जुहोति' इत्यदौ
दृष्ट्वादिद्वयस्य अक्रियारूपत्वेऽपि क्रियाविशेषणस्य
विधेयता । वि. ५।१।१ वर्णक २, ● 'दृष्ट्वा जुहोति'
' दृष्टेन्द्रियकामस्य' इति शब्दावस्था अविहोति दृष्ट्वा
कामस्य मित्यर्थः वाचिकम् । ५।१।२, ● 'दृष्ट्वा
जुहोति' । मीदिमिर्भवेत् । इत्यादौ दृष्ट्वा गोदीप्तौ च
गुणविधे विधिः, पाठानामन्वयप्रसङ्गः । १।५।२, ● दृष्ट्वा
यस्युत्तिष्ठेण अग्नयन्ते अग्नेः मोक्षयम् । तस्य लक्षणेन,
न प्रतीहम् । १।१।८.

॥ दप्र. मयदानमिपारणजदहानि पशतु भागे-
मस्य तु पूर्वम्, मुख्यक्रमस्य प्रवृत्तिक्रमान् वनीयस्वन् ।
भा. पा०११३-४. ॥ दप्र. एकस्य श्रमयते गुरुकर्मते

च 'दम्भा धुरोति' 'दम्भेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति धर्मो-
पपत्त्यस्य कारणं इत्युक्ते, 'नोप इति चेत्' (४११६)
इति सूत्रेण 'दम्भा धुरोति' इति विहितस्य दम्भ-कृत्-
पेक्षाया इत्येव इन्द्रियकामोक्तेः एककाम्यत्वात् धर्मो-
पपत्त्यन्ताभावपादादुक्तं, 'नार्थपर्यन्तात्' (४११७)
इति सूत्रेण होमार्थत्वेन विहितस्य शप्तः कृत्तानाकृत्यात्
एककाम्यतामात्रं वदन्ति । सु. पु. ८३७. * दम्भ एव
स्वभावः, यत् पूर्वोक्तानाम् अथैवैवमिति संबन्धे । भा.
३१६/८३९.

ॐ दक्षः स्वार्न्मूर्तिमाम्नात् ॥ ८१॥३॥१५ ॥
 अगोरोमीयः पशुः सनायविहारः ह्युक्तम् । इदानीं
 तत्रापि विज्ञेयो नक्तम्यः । अयं अगोरोमीयः पशुः
 सानमपमये यत् इति तस्य दक्षः विकारः स्यात् । दसो
 निष्पत्तः पशौ । मूर्तिरामाम्नात् । मूर्तिः घनरूपवत् ।
 पशुरपि घनः इति अपि यन्मतेवेति ।

पयो वा, काल्पमान्यान् । १६ ॥

पूर्वपक्ष बाधयेव निरखन् सिद्धान्तमाह । न इति
प्रवृत्तिः, किन्तु वयोः प्रकृतिः परः, कान्तशाम्यात् ।
तद्वत्प्रकृतं परः, पञ्चरसि सद्यस्मान्, इति वदः अन्त-
र्याम् । अथ तु व्यहरान् इति वक्ष्येहम् ।

पद्यानस्तयां ॥ १७ ॥

श्रुतिनास्ते इत्यन्तरमाह । पयसः पयोः आनन्तर्ये
अन्यवदितत्वम्, दधन्तु पयना गववदितत्वम् । एतन्मात्र-
दधि देतो पयः अन्तराद् भवति इति तदेव पयोः
प्रकृतिः, न दधि ।

द्रवत्वं चापिशिष्टम् । १८ ॥

अनु आशीर्वादीयस्य पत्नी. पत्ने न प्रवृत्तिः पत्नी हि
दम्बः। पश्यन् न दम्बः इति चेत्। न, पश्यति पत्नी
कियाधिन् मागः भन्, तथापि भियाधिन् मागः द्रोणी
वर्तते एव। इति पश्यः पत्नीष्व द्रव्यं वतिप्रसन्नं सतिपिठं
सम्पत्तेयः। तस्यन् आशीर्वादीये पत्नी हेतुककान्धैर-
देदाम्य पत्नीष्व विधत्त इति सिद्धान्तः। के.

● दधनि ह्यश्वे शशीतामसाः शशे अश्वर्षति ।
या. १११७१४ पु. ७१६.

॥ दधनिसितान्यायः । तान्निगेनीयु- 'कचि
प्रणवं दधाति' इति विधानात् प्रण्वचमन्वे प्रणवः
प्रयोज्यः । य च मुख्यचदरुणायेन प्रणवसंसिद्धौ वा
दधनिसितान्यायेन तत्संसिद्धौ चेति द्वेताऽपि संभवति ।
इति पूर्वपक्षः । संकर्म ४।१।११.

॥ 'दधेऽक्षरम्' इति चन्द्राभ्युदितेष्टौ । तत्र दधनि
इत्यर्था धनाः कर्तव्याः । आ. १।१।१०।४१-४२,
॥ 'दधेऽक्षरम्' इति यदुक्तमेष्टौ । तत्र दधनि प्रवेयधर्मो
न भवेयुः । १।१।११।४३-४४.

॥ दध्यभावे भवेनाग्रेणापि काङ्क्षयादिना (पयो
दधि) कृपते । तत्रापि चाग्निश्च क्षम्यो भवति । आ.
८।१।१।२२

॥ दध्यादेः नित्यनैमित्तिकोभयार्थत्वम् । अग्निहोत्रे
'दध्ना जुहोति' इति नित्यार्थे तत्, 'दधेऽग्निश्चामस्य
जुहुयात्' इति नैमित्तिकार्थम् । आ. ४।१।२।५-७.

॥ दध्यानयने भूमिषाप्रयोज्यम् । यदुदेनायवृत्त-
कृतिमायनं वस्य, तत् तस्य प्रयोज्यम् । आट्ट. ४।२।११.

॥ दधिक्षीरन्यायः । ननु दधिक्षीरन्यायस्य त्वस्व-
स्वपरित्यागपूर्वकत्वात्तत्राग्निरेव परिणामः इति चेन्न ।
(क्षीरत्वस्वपरित्यागपूर्वकः दधिकृषेण क्षीरत्व परिणामो
भवति न स्वस्वमपरित्यागः) । श्रीकृ. १।१।२६ अस्.

॥ दधिप्रहः अंशद्वयानन्तरमेव न तु प्राक् ॥

दधिप्रहो नित्य इत्युक्तम् । य चोवाधाविधयः पूर्वं
एव प्राग्यः । यत्तदपूर्वविधेरेवः पूर्वं पाठात् 'ज्येष्ठो
वा एष प्रशङ्गा' इति भुत्याऽपि सर्वप्रशङ्गायम्योक्तैः ।
यममोत्ययस्यैव ज्येष्ठत्वेन प्रशङ्गायात् इति प्राप्ते, यत्तद-
ग्रमाग्न्यश्रुतस्य यत्तदवस्थात् सर्वप्रशङ्गादिप्रशङ्गायमेव दधि-
प्रशङ्गायादात् प्रशङ्गायामेव अग्रादेनविधानेन 'ज्येष्ठो वा
एषा प्रशङ्गाः विदामकम्' इत्युक्तानि च ज्येष्ठमन्वेत्य
प्राग्यमवाचकत्वात्तत्राग्निः कवाधादिनः परत एव
सिद्धिः । अत एव गवाप्रशङ्गायम्योक्तैः दधिप्रहोवाप्रशङ्गायार्थः
अर्थः । 'यथा गवाः संज्ञाजानाः सैवच्छमाजानाः संज्ञा-
ग्न्यो नान्ति' इत्यादिः संज्ञाच्छते । संकर्म. ३।१।८.

॥ दधिप्रहः । अग्निहोत्रे प्रातःकाले । 'दधिप्रहण
प्रचरति' । स्मृता. ८।१।११, दधिप्रहणो दधिप्रहं

यज्जाति । इति (आहवनीयं प्रति होमार्थ) । जुहोति ।

२ । दधिप्रहस्य अंशोदामस्य च ममानं पात्रम् । २८ ।
ओद्गम्य चतुस्तिति दधिप्रहपात्रम् । दध्ना द्रव्येण प्राप्नो
ग्रहः दधिप्रहः । के. ॥ दधिप्रहः नित्य एव ज्योतिष्टोत्रे
'वा ये कान्दिद्व्यर्थ्युर्वनमनश्च देवतामन्तरितः तस्या
वाहुरन्वेये, यत् प्राज्ञात्वं ज्येष्ठं यज्जाति, क्षमपत्यै-
पैनाम्' 'ज्येष्ठो वा एष प्रशङ्गा' इति देवताक्षोभ-
तत्समाधानोपन्यस्तस्य विधेयदधिप्रहस्तुत्ये अर्थः ।
वि. ४।४।५.

॥ दधिप्रहः नित्यः काम्यश्च संयोगपृथक्त्वेन ॥
तस्याये एव 'दधिप्रह यज्ञीपात् पशुकामस्य' इति पठिते
विधौ अपि उक्त्यायेन कर्मान्तरत्वे प्राप्ते, साधनात्
कर्मोद्देशेन चात्सर्वविधिसाम्यम्, सुमपत्तं तु अनुवादः
विहितस्य पुनःपुनरपि विधानात् संयोगपृथक्त्वेन यद-
वायवप्रशङ्गात् नित्यकाम्यत्वम् । संकर्म. १।१।१०.

॥ दधिप्रहो नैमित्तिकः क्षुतिसंयोगात् । ४।४।
५।८।

ज्योतिष्टोत्रे 'प्राधात्वं दधिप्रहं यज्जाति' इति श्रुतम् ।
योऽयं दधिप्रहः किं नित्यः नैमित्तिको चेति विचारे
पूर्वपक्षमाह । दधिप्रहः नैमित्तिकः देवतातामन्नमयोप-
परिहरार्थः । श्रुतिर्वाच्यम् । 'वा ये कान्दिद्व्यर्थ्युश्च
यममनश्च देवतामन्तरितः तस्या साधुरन्वेये, यत्
प्राज्ञात्वं ग्रहं यज्जाति क्षमपत्यैपैनाम्' इति भुत्या संयोगात्
भुत्या नैमित्तिकत्वेन उक्तत्वात् ।

नित्यश्च ज्येष्ठमन्वेदात् । ९ ॥

द्वितीयं पूर्वपक्षमाह । नित्यश्च नियतो दधिप्रहः, कर्तारण
नैमित्तिकश्च । ज्येष्ठमन्वेदात् । 'ज्येष्ठो वा एष प्रशङ्गा
यदधिप्रहः' इति दधिप्रहो ज्येष्ठमन्वेदप्रयोगात् । ज्येष्ठत्वं
नायं प्रशङ्गात्वम् । तस्मात् नित्यश्च नैमित्तिकश्चायम् ।

सार्वरूप्यात् । १० ॥

द्वितीयं पूर्वपक्षो हेतुन्तरमाह । 'सर्वेषा येनैव देवानां
साम्, यदेव ग्रहः' इति दधिप्रहस्य सर्वदेवत्वताया
उक्तत्वात् नित्यत्वमस्य । तस्मात् नित्यो नैमित्तिकश्चायम् ।

नित्यो वा स्यादर्थादात् तयोः कर्मण्य-
संबन्धाद्, भस्तितावान्तराख्यम् । ११ ॥

बागन्दो द्वितीये पूर्वपक्षे निवर्त्यते । दधिप्रदः
नित्य एव स्यात् ज्येष्ठशब्दात् कार्यदेवतात्पारूप्यस्यास्य
अर्थेवादात् । यत् प्रथमपूर्वपक्षे श्रुतिरयोग्यं ततः
तत्राह, कर्मशब्देनात्र क्रियते इति कर्मश्रुत्याया कर्म
ग्रहणे । तयोः अभ्युपगममात्रयोः कर्मणि देवतान्तराख्य-
प्रयुक्तकोपरिहाररूपे कालाचिन्ते कृते दधिप्रदस्य साधन-
तया असंबन्धात् संबन्धाभावात् नित्यानित्यसंयोग-
विरोधात् । अन्तर्धनस्य च भद्रिण्यात् कालाचिन्त-कत् ।
तस्मात् नैमित्तिकः । तथा च नित्य एव दधिप्रदः इति
सिद्धान्तः । के.

॥ दधिप्रदः नैमित्तिकः श्रुतिसंयोगात् (४१४५५८
जे.) । ज्योतिष्टोमे श्रुत् 'वा वा अन्वयुष्य यजमानस्य
प्रेगशामन्तरिणः तस्या आशुष्येते यत् प्राजापत्य दधिप्रदं
प्राप्तिं शमययेवैनान्' इति । अत्र देवताऽन्तराख्यो
निमित्तं पूर्वपक्षं यच्छब्दात् इति पूर्वपक्षिते, सिद्धान्ति-
सम् । अकर्तृत्वमात्राधिकरणस्य चण्डव्यसि निमित्तता
प्रतिपादकशमावात् अर्थवादमात्रं अन्तराख्यभरण इति
नित्यो दधिप्रदः इति । अर्थवादस्यापि निमित्तविधिरूपः ।
आख्य. पृ. ५५. ॥ दधिप्रदस्य इत्या तयाव्यादिभ्यः
परत एव । सूक्त्यै. १।१८.

॥ दधिप्रहाधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे दधिप्रदो
नित्यः ॥

दधिप्रदो नैमित्तिकः श्रुतिसंयोगात् (४१४५५८॥
भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे भूयते 'वा वै कालि-
दभ्युष्य यजमानस्य प्रेगशामन्तरिणस्तस्या आशुष्येते,
यत् प्राजापत्य दधिप्रदं प्राप्तिं, शमययेवैनान्' इति ।
तत्र संदेहः किं नित्यो दधिप्रदः, अत्र नैमित्तिक इति ।
किं प्रसक्तम् । दधिप्रदो नैमित्तिकः स्यात्, श्रुतिसंयोगात् ।
देवताऽन्तराख्ये निमित्ते भूयते । ॥ च नित्योऽन्तराख्यः ।
तस्मादनैमित्तिक इति ।

नित्यश्च ज्येष्ठशब्दात् । १ ॥

भाष्यम्—यद्युक्तं नैमित्तिक इति, तत् ग्रहणे किन्तु
नित्यम् । कुत्रः । ज्येष्ठशब्दात् । ज्येष्ठशब्दो भवति,

'ज्येष्ठो वा एष ब्रह्मण्य यदीप ग्रहते, ज्येष्ठपदेन
गच्छति' इति । ज्येष्ठशब्दश्च प्राधान्ये प्राधान्ये वा स्यात् ।
नेप प्रथमो न प्रधानम् । यदि नित्यः, एवं प्रथमत्वा-
दुपपद्यते । न चातु चत्तत्त्वं प्रदर्शयति । तस्मादित्यर्थ
नैमित्तिकश्चेति । विनाऽपि निमित्तेन प्रदीतस्य, निमित्ते-
नापि पुनरिति ।

सर्वरूप्याह । १० ॥

भाष्यम्— सर्वरूपता च श्रूयते 'सर्वेषां देवदेवाणां,
सर्वं यदेव ग्रहो, सर्वेषु ग्रहाने सर्वान्देवान् स्वामि पशु-
जग्युपतिष्ठते' इति । नहि देवतारूपमसार्कं किंचिदप्यद-
मयस्यम्, अन्वयतो नित्यं सत् । तस्मादपि नित्यश्च
नैमित्तिकश्चेति ।

नित्यो वा स्यादर्थादात् तयोः कर्मण्यसंबन्धाद्,
भस्तितावान्तराख्यम् । ११ ॥

भाष्यम्— यद्युक्तं नित्यो नैमित्तिकश्चेति, तत्र नित्य
एव स्यात् । ज्येष्ठशब्दात् कार्यरूप्याच । यद्युक्तं देवताऽ-
न्तराख्ये निमित्ते भूयते इति । न देवताऽन्तराख्यो निमित्त-
त्वेन गच्छते । तयोश्चानुपगममात्रयोः कर्मणि अन्तराख्य
संबन्धात् । नहि एतत् श्रूयते अथगुप्तं देवता अन्तरा-
तया यजमानेन वेति । अनित्यो हि अन्तराख्यः । न वै
चण्डोऽस्ति, 'अन्तराख्ये सति दधिप्रदो ग्रहीतव्यः' इति ।
यिनेव संयोगेन दधिप्रदस्य ग्रहणम्, अन्तराख्यसमाधानं
तु अत्र प्रयोजनमिति । तदेतन्नित्यं च ग्रहणम्, अन्तराख्यं
प्रयोजनम् । नित्यं ग्रहीयात् अनित्यमन्तराख्यं तदापात्तमिति
नावकस्यते । तत्र प्रयोजने अनित्यत्वात् ग्रहणे नित्यं श्रु-
तिर्वाच्येत् । अर्थेवादात्वे तु न चाप्यने । नहि तदन्तराख्यं
समाधानं ग्रहणे । अन्तराख्यं प्रयोजनं अन्तराख्ये प्रदर्शित-
मपिधीयते । दधिप्रदस्य तु सोमप्राप्तौ प्रयोजनमिति ।
भद्रि-कस्य अन्तराख्यस्य । पशु-वा-तस्याः अनित्यो नैत-
मन्तराख्ये नैतीर्यते । तस्मात्तत्र दोषः । नित्य एव दधिप्रद
इति ।

द्वि— नित्य एव स्यात् । कुतः । निमित्तसंयोगा-
भावात् । चण्डश्च हि निमित्तमुपपद्यते । नद्विजेन न
यद्विजेन न । इह तु एकमभ्युपगमम् । अत आह—
नैव चण्डोऽस्ति यो निमित्तं प्रतिपादयतीति । निमित्तं

ज्योतिषोमापूर्वमेव । अग्नौ यदा ज्योतिषोमस्तदा
निमित्तस्य विद्यमानाः सन्ति मन्त्राः । अविश्वस्य च (भन्त-
रायस्य) अर्घ्येनेति पूर्वैर्गुणैश्च न संशयते । न चेदहं
वचनमस्ति, भन्तरायः कर्षा इति, येन कर्षो शब्देन
तस्योभयमस्ति नान्तीभ्यक्तमेव ।

शा— देवताऽन्तरितो जागो निमिषेऽयं
विचिष्यते । तस्मान्मैमिषिकः, सत्यं नित्योऽपि
ज्येष्ठदाक्ष । ॥ तस्मादुपशरणः स्यात् न जन्वेयं
नित्य एव सः । न तु मैमिषिकः, कस्माद्विमित्त्वा-
श्रुतत्वं ॥ १ ॥ अयं वादमात्रमन्तराध्यायश्चम्, इति नित्य
एव स्यात् ।

सोम— धामनहोमानः फलभुतिसेयोगाम्नावात्
 पञ्चार्थत्वाभावेऽपि दधिप्रहस्य निमित्तभुतिसेयोगात्
 नैमित्तिकत्वं इति प्रत्यवस्थाप्यात् संगतिः । अन्तरितः
 पागात् दधिप्लुतः विस्मृतः । आप्लुप्त्येते द्रुपदे । मूत्रे
 अनिर्योगात् देवताऽन्तरयमित्यन्तर्गतोपायोगादित्यर्थः ।

पि— 'मित्यनेमिनिष्कले वा मित्येत दधिप्रदे ।
 देशवृत्तावाग्यैरुपास्य स्वादायोम्यस्वत् ॥, निमिष-
 षष्ठोतिनोऽथ पश्चिमाब्दादयो नहि । अतोऽस्य न
 निमिषः प वेद्यः मित्येतोऽस्ति ॥ '

भाट्ट— ठीके 'या ने कस्मिन्' अर्थात् 'य' यस्मान्वा
 देवतामन्तरिमल्लस्य आकाशम्येते प्राजापते दधिग्रह
 यज्ञीयात्' इति दधिग्रहे नैमिषिक एव । यद्यपि च
 मन्त्रज्ञो न निमिष-वशतिपादकः, देवतापदवन्मि-
 षाद्वस्य भन्तरादिति निमिषत्वात्तिपादकत्वात्, चेत्ता
 याश्च भन्तरादिवताश्च निमिषा, सन्त्येव निमिष-वा-
 योवाच, तथापि देवताऽन्तरादिति नोपपत्तिरङ्गाक-
 वराशयमात्, तस्य च वादाभि-कृतनैमिषिकत्वम् ।
 अर्थात् 'यस्यापि पदान्तराणां हाराशयवत्कत्वात् नैमिषि-
 कत्वम् । 'अथेते ह वा एष ग्रहणां वदधिमन्' इति
 च नैगुण्यरित्याशयेनापि भेदात्तद्वचनम् । इति प्राप्ते,
 न तादार्थ्यादिकं फलं पर्यमयी-कयपिरोपात्तं । अयं
 वादान्तरस्य यत्र देवताभावे प्रान्तारथैव लोकपक्षेः तस्मि-
 न्निष्कम्पसि नैगुण्यं परिहितवत्, तत्र इत्यत्र गुण्यपरिहारे
 प्रान्तारवादागुण्ये वा वा रीणांकोटोऽपि न तत्परः । न च

अन्तरात्रयगतित्वेणुपपन्नस्य कल्पप्रवेने तं प्रायेव अर्थः
सादिकस्य जनकप्रत्यय कल्पनयेष्यतौ द्वाविमृष्टादृष्टाः
कल्पने गौरवमिति वाच्यम्, च्चेष्टितसंस्तरस्य आङ्गसा-
नुपपत्तेः, पञ्चद्वयेऽपि व्यत्यस्तायैवादस्य अत्राङ्गसावदक-
त्वेन प्रारब्धपादस्य अधिकल्पपरिहारायै अन्तरात्रयैवादा-
स्यैव तदौचित्यस्य । त्वष्टास्य प्रमाणानुपादकत्वेन प्रमाण-
विरोधे भक्तिश्लिष्टत्वात् । अतो देशात्तन्त्रापत्तिभि-
नैगुण्यस्य दधिप्रलेखे परितर्ह्युपसदयत्वाभिन्त्यमेव अत्र
दधिप्रदः ।

मण्डन—'नित्यमिषेय दधिप्रदोषम् ।' सुपकारः ।

शंकर—^६ नित्य एव दधिग्रहः ।^७

॥ अधिपतिहृत्कार आश्रयसोमप्रदौ कर्मान्तरम् ॥
 अधिपतिहमेव प्रत्युत्पन्नानाम् आश्रयसौ शुष्णीवश्च
 ऋजुश्चाम्भ, सोमप्रदं शुष्णीवाद् अन्तर्यं सत्कामम् ॥ इति ।
 त्वत्वेन वद्व, कर्णनेन प्राप्तिं हृदयवर्दिने तथागमाभित्य
 तस्य शुष्णीवौ एतौ इन्द्रियकामकम्पम् ॥ इति
 प्रे, 'दक्षेन्द्रियकामम्' इत्यत्र दक्षेति स्त्रीस्य शुष्णीवै
 कर्णवत्कर्मण्यन्वयौतेः शुष्णकस्य कर्णविषयमेव आश्रय-
 मयोर्विदं प्रपदेन समस्तयो, तस्यैव कर्णनेन धात्वर्थ-
 कर्मभाषायाः करणत्वात् अधिपतिहृत्कारिभूतयोः काश्रय-
 मयोः कर्मान्तरपदेन द्वयोः विधौ । संकल्प, ३।३।१.

॥ दधिप्रह्विकारे सोमप्रहे न सोमधर्माः ॥

दधिग्रहविकारेऽपि सोमप्रदे सोमपर्मा भवेयुः ।

‘लोमेन नीनाति’ इत्यादि लोमविधियु अपूर्वैः लोमलोमे-
 ह्येनो धमेविधानात् । उदैरगत्य एष्यष्टेदकस्य विधेय-
 कस्य च नियमत् । इति प्राप्ते, ‘लोमेन गमेत्’ इति
 निधिगम्यपूर्वैः पठनतयैव वेदेरवस्थाप्यैः कृतस्य प्र-
 णित इव धर्मप्राप्ते । यतस्त्व कथमभावात्तत्ताज्ञतया च न
 तत्र लोमपठः । खंर्य, ३।३।११.

॥ दधिगद्विन्त्रे सोमगृहे सोमधर्माभारेऽपि
अभिषयस्याश्रेषः ॥

[illegible]

भाट्ट—‘यः पशुकामः स्यात् योऽमानाणांमिष्टमा
नन्वानाकुर्वीत, ते श्रोत्रिस्तान्नामने समितेऽल्लकाकं
नित्येत्, ये मध्यमाहात् विजये शिशिविष्टाव गृते
चरन्, ये स्वविष्टाकानिन्मय प्रदाने दंभंयम्’ इत्य-
त्रापि यदपि अपनमविष्टमावात् कमन्तरत्वं पठे उप-
पादितम्, तथापि अम्युदिनेपितृत्वमुत्तित्वान् सत्ताषा-
कणश्रुतिमग्नं सप्तम्यर्थवियसया प्रदेयत्वावयने, प्रदेय-
धर्मात् मन्वानस्योत्तरम् । सत्ताषाकणश्रुतिविषयेन हृष्ट-
पद्मेऽप्युत्तावपि अधिकरण-प्रतिषेधस्य प्रमाणमावात्
प्रदेयत्वावयवत्वेन प्रदेयधर्माः आदित्यवदवत् । १५४१०.

समृद्धम्—‘न ते म्युः पशुकामेष्टौ ।’ ते प्रदेयधर्माः ।

शंकर—‘पशुकामेष्टौ तु नैकम् ।’ १२, एवं
अम्युदयेष्टावपि प्रदेयधर्माः न ।

७ दधिपयसोः श्रणीताधर्मादिप्रमाण (चन्द्रक—)
अभ्युदितेष्टौ । भा. ११११६४१४१-४६, ७ दधि-
पयसोः प्रदेयधर्मा अनुष्ठेमाः (चन्द्रक—) अभ्युदितेष्टौ ।
१५४१०४१-४२. ७ दधिपयसोः गौमिष्टकृताभेदपूर्वो-
त्तरत्वधर्मोपाधात् सत्ताषा । ‘अग्ने यज्ञस्यने पुरोडाश-
महाकपालम्’ इत्यादिना विहितया बल्लुकामेष्टौ ।
संक्षेप. ४४१९.

७ दधिवाग. बल्लुकामेष्टौ सत्ययमगतः खान्दव्यश्च
विहितः । वि. ११११७ वर्णक १.

७ दधिविशिष्टस्य होमस्य फले मिषौ स्वपदयस्यैव
अन्यस्यवतिषातान् संनिष्टदधिविष्टुवसिः । सु. पू. ८४४.

७ दधिदोमसंयन्तो वाच्येन विधायते इति पूर्वोद्ध-
रणभाष्योक्तेन न्यायेन रेक्रीषु इति सप्तमीभूतेः
(२११११) अविष्टावभूताभ्यो रेक्रीभ्यः कर्त्तुं इत्यव-
गमात् । सु. पू. ८४४.

७ दन्तधारनं संस्कारः न कृत्यमुक्तः, तत्र कृत-
मुत्पत्त्येवाहः, तत्र अन्वयं याजमानं चोत्तिष्ठेते । भा.
४३१११-४४, ७ दन्तधारनस्य ‘दन्ते धावते’ इत्यस्य
परोक्षेष्टे ‘मेषपरेषुवेति’ इति पञ्चमितिः चाल्लवाहः,
न तु पञ्चमितिः । ४३११११-६.

७ दधिपयसः—‘दर्भस्त्वहो यज्ञस्य दधेयं’
इति मन्थवर्त्तौ हन् मन्थार्त्तवः उपानुयाजस्याहं यज्ञ-
मी. को. २५२

एवमृष्टान् दर्शपूर्णमासयोः । दन्धिः पशुकामादुपधन् ।
वि. ३१३५.

७ दमयन्ती नल्लव पत्नी । या. ३४१११२.

७ दरिद्रस्यापि धनार्जसोऽरमाधिकारः कर्मसु ।
वि. ६११८.

७ दर्पणप्रतिबिम्बन्यायः । अयं न्यायः सुरेश्वर-
चार्येण विवृतः । तथाहि ‘अन्तरन्मित्रिने लोका
अन्तर्बिम्बविद्ं जगत् । बहिर्व-मयया भाति दर्पणे
प्रतिबिम्बयत् ॥’ इति । साहस्री. ९०६.

७ दर्पणमुखायत्नेयनन्यायः । अथ साहसं हृत्वं
दर्पणे पश्यति, साहस्येव दृश्यते इति विपुले प्रयत्ने ।
साहस्री. ८८६.

७ दर्माः दगविधाः । (‘कृताः काता यथा दर्मा
वर्तायाम सकृदन्वाः । गोधूमा मीद्वो मीजा दश दर्माः
सकृत्तवाः ॥’ । (दर्मविष्णु भावने) । ‘कृताः काताः
सरो गुप्ते यथा दर्माऽथ वदन्ताः । गोकेत-मुद्ग-
कुम्दाथ पूर्वाभावे यः यः ॥’ निर्णयसिन्धुः (१२ भाट्ट-
वसुनि इत्यने) । वि. ३१२१. ७ दर्मैः वेदिकारण्येभ्यो
मिन्योः विष्टी पवित्रं च कर्त्तव्यम् । भा. १८८१५३२,
७ न तैरेव दर्मैः प्रयोक्तारमपि क्रियते । १११५४६.
७ दर्माणां प्रगल्भबुद्धयस्तत्र वा देवे कर्मणि । वैतुके
कर्मणि तु दधिपयसवत् । वि. ३४१४, ७ दर्माणां
सम्बन्धे श्रुतिसम्बन्धे ‘परिद्वेषदन् दामि’ इति सप्तमन्त्रस्य
कारुण्यः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ११४११४४४-४५.

७ ‘दर्मविष्णुर्जैः. पावयति’ अग्रेऽपि विष्टावभूता-
ऽपि एवमा कर्मगता न मयति, तेन कर्मगो नान्ति
तः । सोम. २११७, ७ दर्मविष्णुर्जैः एकादिशतेः
समुद्देशेन वाचनस्यनुवचनः । भा. ५११११४-५.

७ दर्भमन्त्रयो (दर्भस्य मन्त्राय च) प्राकृतयोः
वाजपेये भारद्वाजयोपाकरणक्षयनभूतेन रथयोपादिना
वाचः । भा. २०४११११-२ वर्णक २.

७ ‘दर्भमयं परिदधाति’ । दर्भमयविलस कार्या-
सादिकश्च सत्यपि परिषेवं अनुपूर्वत्वात् । वि. ६१८७.

७ दर्भमयं कस, कन्वी परिषत्ते यज्ञस्ये । तस्य मादनेन
अदतवाक्यता समुच्चयः । भा. २०४११११-१५.

० दर्शिः लौकिकानां राक्षदाकारादीनां । 'न्यग्विषया
मूकदण्डया दर्ष्यां लुहति' इति । भा. ८।४।४६.

० दर्शिहोम इति नामधेयं लुहतिचोदनाभेदे, न ह
यचतिचोदनाभम् । होमशब्दः लुहतिचोदनाभं गुण्यः ।
वि. ८।४।१९.

॥ दर्शिहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ।
८।४।१९ ॥

'यदेकया जुहुयात् दर्शिहोमं कुर्यात्' इति दर्शिहोम-
शब्दः भूतः । स चि गुणविधिः, उव कर्मनामधेय इति
विचारे सिद्धान्तमाह । दर्शिहोमः दर्शिहोमशब्दः यज्ञाभि-
धानं यज्ञस्य नामधेय कर्मनामधेय स्यात्, होमसंयोगात् ।
होमशब्दोऽयं भूयते । तद्यथायथाय सप्तमः । दर्शिवच्च
उपसर्जनम् । अथवा जुहुयादिति कर्म उच्यते, तेन
समुपस्थितोऽयम् । तस्मात् कर्मनामधेय इति सिद्धान्तः ।
'यदेकया जुहुयात्' इति विधिवत्कर्म एव कृत्वा इत्यर्थः ।
पुरोऽनुष्ठापनायावच्छेदं च द्वे ऋषी निहिते तत्र ।

० द्रव्योपदेशाद्वा गुण्यभिधानं स्यात् । ५ ॥

दर्शिहोमशब्दः कर्मनामधेय इति सिद्धान्तिना उक्ते
पूर्वपक्षी आह । यद्यप्यः सिद्धान्तः प्राक्तरति । दर्शिहोम-
शब्दो न कर्मनामधेयम्, किन्तु गुणाभिधानं गुणस्याभिधानं
गुणनामधेयं स्यात् द्रव्योपदेशात् दर्शिवच्च द्रव्यस्य
होमगुणस्य उपदेशात् । दर्ष्यां होमो दर्शिहोमः । दर्शि-
होमकियायौ गुणः कर्णत्वम् । तस्मात् गुणविधिः । इति
पूर्वः पक्षः ।

यज्ञमादिनप्रमाणादि मूल्यादि प्रथमाधिकरणत्वेन
सोपमूलादि । द्वितीयवृत्तीभ्यां नृत्तत्वात् एकं अन्तः-
सामिन्विष्टमग्नौ, चतुर्थेन तु मूर्तेन द्वितीयं अन्तः-
सामिन्विष्टमग्नौ ।

न लौकिकानां राक्षदाकाराणां चोदनाभेदे यज्ञाभि-
धानम् । ६ ॥

दर्शिहोमशब्दो गुणविधिः इति पूर्वपक्षिणा उक्ते
सिद्धान्ती आह । दर्शिहोमशब्दो न गुणविधिः । लौकि-
कानां कर्मनामधेयं आचार्येण शिष्टाचार्येण दर्ष्याः यद्वात् ।
ननु भीते कर्मणि विधास्यते, न, यद्यपि भूतिमर्गा
भूतिविहितानां कर्मणां भूते च अर्चयेत् अर्चना

सुखमुद्वन्मखादीनां पात्राणां विधानात् नास्ति दर्ष्या
अर्पेणा । लौकिके तु कर्मणि आचार्येण, इति नामं
गुणविधिः ।

दर्शनाद्यान्यपात्रस्य । ७ ॥

ननु उच्यते दर्शनाद्यान्यदर्शिहोमार्थं भीतेऽपि कर्मणि
दर्ष्यां विधानस्या हृदि संभवति गुणविधिः इति । मैत्रम् ।
तत्र अन्यत्वेन पात्रस्य दर्शनम् न दर्ष्यां विधातव्यम् ।
'भूतेभ्यश्च दक्षि कर्त्तव्यं सुखमुद्वन्मखा' इति आचार्येण
पात्रं दत्तम् । तस्मात् गुणविधिः ।

यथाऽऽभिहितोऽपि । ८ ॥

ननु मग्ने कार्ये अभिज्ञानत्वेन दर्ष्यां विधिः संभ-
वति । दृष्टिर्गोऽर्थं च श्रद्धाद्वयमेव दर्ष्यां विधिः
संभवति । दर्ष्यां होमः, दर्ष्याः होमः इति च प्रत्येक
उपायः इति चेत् । मैत्रम् । यथा उच्यते दिक्पात्रस्य
तथा अभिज्ञानो, कार्योऽपि न दर्ष्याः विधिः संभवति ।
'यदाहवनीये लुहति' इति होमधिकृत्य आहवनीये
विहितः, न तत्र दर्ष्यां संभवति । इति च यदुक्तं प्राणि-
अन्वदेव विहितम्, इति न तत्रापि दर्ष्याः संभवः ।
तस्माच्च अभिहितोऽपि दर्ष्याः विधिः ।

उपार्थोऽस्त्यस्य । ९ ॥

दर्शिहोमशब्दो गुणविधिः । अग्नेः कार्ये दर्ष्यां विधान-
संभवात् इति चेत्तदाह सिद्धान्ती अपि अग्नेः कार्ये होमे
आहवनीयादन्वदेव अन्वदेवः तु संभवः संभवति
इति अर्थक्यं उक्तोऽस्माभिः । तस्मात् अभिज्ञानं दर्ष्यां
नोपदेशः । तस्मात् दर्शिहोमशब्दः न गुणविधानार्थः
किन्तु कर्मनामधेय इति सिद्धान्तः । अत्र यद्यपि अभिज्ञाने
प्रथमं यज्ञमादिनप्रमाणादि मूर्त्यादिनां चेति पक्षः सृज्यते
मर्त्ये । के.

॥ दर्शिहोमा अर्चना एव, न सोमाय वा
नारिहोमानां वा पत्नीयवाजानां वा पित्रोऽर्चना
कथ्यते मर्त्यां निरुति ॥

उभिरन्व सोमः प्रत्येतान्यपुत्रवान् । ८।४।१९ ॥
यावत्तत्—दर्शिहोमशब्दः कर्मनामधेयमिति पुत्रम् ।
तत्र चित्तने विषयार्थं दर्शिहोमः, उव जुताभिर् कर्म-
नास्ति इति । सः प्रायम् । नादृता इति । कुन ।

इतिकर्तव्यताऽविधेः । अविहितेनिकर्तव्यताक कर्म विहिते-
तिकर्तव्यताकात् परमन् एहाति इत्युक्तम् । अविहितेनि-
कर्तव्यताकभागी । तद्वत् पूर्ववन्तः द्विः । यदा एत-
देवम्, तदा एतदापत्तिः, किंपुनः इति । अत्रोच्यते ।
तस्मिन् खड्ग दर्शितो योमः प्रसृतः, लौमिको विष्कन्तः
स्यात् । कुतः । अण्यत्वात् । अण्यत्त्वोदयः सोमः
(स्राष्ट्रवेन अविहितेवताकः) । अमी अपि च अण्यत्-
त्वोदयः 'मिन्ने जुहोति' इति । अतः चोदनासामा-यात्
लौमिको विष्कन्त इति ।

न चा, स्वाहाकारेण संयोगाद्, वपट्कारण्य
च निर्देशात् तन्ने तेन विप्रतिपेधात् । ११ ॥

भाष्यम्—वाशब्दः पठं स्वाकर्तव्यति । नाम लौमिको
विष्कन्तो व्याप्यः । किं कारणम् । स्वाहाकारेण संयोगात् ।
स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्विहोमाः । 'प्रयिन्यै स्वाहा',
अस्तिस्वाहा स्वाहा' इति । किमतः । वपट्कारण्य निर्देशात्
तन्ने तेन च विप्रतिपेधः । तन्ने च लौमिको वपट्कारे
निर्दिष्टः । तैनास विप्रतिपेधः, उपवीः प्रदानात्वात् ।
यदि लौमिको विष्कन्तः, ततो वपट्कारेण गविकल्पः ।
तत्रैतत् स्वाहाकारान्तां अनर्थकत्वात् । अथ विप्रतिपे-
धमि, तथापि उपवीः पठे यावः । अथ तु अपूर्वा
दर्शितोमा, नैव विप्रतिपेधो भविष्यति । तस्मात् अपूर्वाः ।

शब्दान्तरत्वात् । १२ ॥

भाष्यम्—शब्दान्तरं च वनतिशब्दात् जुहोति-
शब्दः । वनतिवोदयः सोमः, दर्विहोमाः पुनर्दर्शोनि-
वोदनाः । वोदनासामान्येन । धर्मप्राप्तिरिच्छते ।
तस्मादपि अपुक्ता लौमिकी धर्मप्राप्तिः । ननु अण्यत्वात्
वोदनासामान्यमुक्तम् । अत्रोच्यते । सामान्ये अण्यत्वात्
वनतिशब्दो विशेषादिभ्यः । तेन वनतिशब्देषु अन्यत्वात्
धर्मनियमः । यथा समाने औपम्यगुणत्वे देववैक्येन
विशेषादिभ्यः धर्मधर्मि आगेवनिष्पन्न इति ।

लिङ्गदर्शनात् । १३ ॥

भाष्यम्—लिङ्गदर्शनात् एतत् निश्चयते 'नाम
लौमिको विष्कन्तः' इति । औदुम्बरीहोमे हि स्वाहा-
कारं विनाम आग्नयिपरे वाक्ये दर्शयति 'मृतेन
वासापृथिवी अपृथेयामिति अन्यत्र कर्त्तुं जुहोति, आ

मृतादन्वसावयति, भूमिगते स्वाहा करोति' इति ।
यदि अत्र लौमिको विष्कन्तः स्यात् वपट्कारण्यतो
यवेत्, न स्वाहाकारः ।

उत्तरार्धेस्तु स्वाहाकारे यथा साप्तदश्यम्, तत्रा-
विप्रतिपिद्धा पुनः प्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात्, पशुवत् ।
१४ ॥

भाष्यम्—लिङ्गदर्शनस्य परिहार इच्छते । यदुक्तं
औदुम्बरीहोमे सिद्धत्वात् स्वाहाकारस्य दर्शनान् न लौमिको
विष्कन्तः इति, अथ मृताः । उत्तरार्धेस्तु स्वाहाकारः यथा
साप्तदश्यम् । यथा साप्तदश्यं अनारम्भाधीतम् 'सप्तदश
वामिनेरीत्याह' इति । अनारम्भवादानां प्रकृत्यर्थत्वात्
दर्शपूर्णमासी आगतम् । ततः प्राकरणिकेन पाञ्चदश्येन
काचितं तत् विस्तृत्यै गतम् । पशवस्य स्वाहाकारः अना-
रम्भाधीतः 'स्वाहाकारेण वपट्कारेण वा देवेभ्यो हविः
प्रवीपते' इति । तैत्तिरीय न्यायेन प्रकृति निविहितः सोमं
दर्शपूर्णमासी च । तत्तत्तयैव वपट्कारेण उपकृतः तद्वर्जं
अग्नानि प्रदानानि उपवीकृतमिति । एष जपयति पिद्धा
योमपर्यवर्तितः । पशुवत् । यथा पशो साप्तदश्ये
श्रवमाणे न शशरीरैर्मासिद्धे तस्य प्रवृत्तिर्विप्रतिपिद्यते
वाचनिकत्वात् साप्तदश्यस्य, एवमिहापि वाचनिकत्वात्
स्वाहाकारः एव लिङ्गदर्शनात् न लौमिकधर्मप्रवृत्ति-
र्विप्रतिपिद्यते । पुनः शब्दश्च अनर्थकः यथा 'किं पुनः
इदम्' इति ।

अनुत्तरार्धे वाऽर्थवत्त्वावगन्तव्यमिति प्राकृत-
न्योपरोधः स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्—यदुक्तं 'उत्तरार्धे स्वाहाकारः' इति,
एषः कुतः । अनुत्तरार्धे अर्थवत्त्वात् । मृतत्वेन अस्म
अर्थवत्त्वं नास्तिहोमेषु, पशवर्णहोमयोः 'पूर्णमासाय
सुराघस्ते स्वाहा' इति । अनर्थकत्वादि प्राकृतस्य उप-
रोधः स्यात् । यदि प्रकृतौ अनर्थकः स्यात् स्वाहाकारः,
तत्र प्रकृतस्य वपट्कारस्य विप्रतीकं मातस्य भगवन्म-
वादेन स्तदुपरोधः, वपट्कारवाचः इत्यर्थः, न तु अस्म
आनर्थक्यम् । तस्मात् नोत्तरार्धे । न चेत् उत्तरार्धे,
लिङ्गमेव एतद्वनति अतोऽपुनर्वर्त्ये दर्शितोमानाम् 'भूमि-
गते स्वाहा करोति' इति ।

न प्रहृतावपीति चेत् । १६ ॥

भाष्यम्— एवं चेत् परपदि 'नारिद्रोमेषु पार्वण-
होमयोश्च स्वाहाकारस्य निवेद्यः' इति, प्रहृतावपि
नारिद्रहोमादौ नास्य निवेद्यो घटते । तद्यपि वयट्कार
एव प्राप्नोति । स हि वयिनोपेण दक्षपूर्णमासयोर्विहितः
'द्वयपद्ये वयट्कारः, एष वै प्रजापतिः समद्वयो यज्ञे-
ऽन्वायसः' इति । ननु स्वाहाकारोऽपि प्रणयं पठितः ।
तयं पठितः, वयट्कारस्तु विहितः अतश्चेदनेति । 'नास्य
घटो व्यपद्यते, प्रजापत्यौ प्रतिष्ठितौ' इति स्वाहाकार
पाठेन प्राप्तं वाचने, पठते हि अनुमानिनो विधिः प्रत्ययेण
विधिना वाचने । न चेत् तस्मात् निवेद्यः, उक्तपर्यं एव
स्वाहाकारो भवति लिङ्गवर्णः ।

उक्तं समपाद्ये पार्वौर्ध्वम् । १७ ॥

भाष्यम्— अत्र नैतदुक्तं 'वयट्कारेण स्वाहाकारो
वाच्यते' इति । कुतः ? यतः उक्तं भुत्वापीना समपाद्ये
परस्य दुर्ध्वम् । इह च वयट्कारवर्णयोः संवितातः ।
प्रकरणेन वयट्कारः श्रमोति नारिद्रहोमेषु, तन्मन्त्रेणैः
प्रकृत्यावप्यात् स्वाहाकारः । वाच्यं च प्रकरणान् बलीयः ।
ननु स्वाहाकारस्य उपरिष्ठान् प्रहृतावप्यौ वयट्कारः
प्रयोष्यते ('स्वाहापीपट् इति) । न तस्य स्वाहाकारेणैव
प्रधानं निर्वहितम्, कथमविहितः प्रधानाग्रे स्वाहाकारः
प्रधानार्थे निर्वहतिष्यति । (उक्तवम्—) विहितम् ।
कथम् ? 'स्वाहाकारेण वा वयट्कारेण वा देवेभ्यो हविः
प्रदीयते' इति । ननु उभयोः स्वाहाकारवयट्कारयोः
प्रज्ञौ आग्नानात् आग्नयश्चान्यस्य आग्नयैकवत्, अथ
उच्यते, प्रधानार्थप्रणयोर्विवाच्यते । तस्मात् न सोम
अहृतयो दृष्टिहोमाः ।

तच्चोदना वेदे. प्रवृत्तत्वात् नद्विधिः स्यात् ।
१८ ॥

भाष्यम्— वाच्यः पञ्चान्तरपरिग्रहे । तच्चोदना
स्य । तत् इत्यनेन दर्शिहोमः, अतिनिर्वह्यते । ज्ञोति-
चोदना ये दर्शपूर्णमासयोः अङ्गवर्गविशेषाः, ते दर्शि-
होमेषु प्रयोज्ये । ये पुनर्ये ? नारिद्रहोमाः । अस्यान्
कारणात् । ते हि प्रवृत्तपर्याप्तं सर्वेषु वर्षेषु वृषेण
प्रयत्तमाना दृष्टाः । यच्च च ये वर्षे प्रायेण दृष्टाः, स

तस्य अद्वयमानोऽपि अनुवीयते । यथा यः पार्याप्तं
श्रवेण करोति, अन्यस्मिन्समि पर्याप्तकरणे स
सामान्यते । तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ।

'शब्दसामर्थ्याच्च । १९ ॥

भाष्यम्— शब्दसामर्थ्यं च चोदनासामान्यं दर्शि-
होमानाम् । नारिद्रहोमेऽपि हि छुरोति कोदना 'नारिद्रान्
छुरोति' 'मिक्षे छुरोति' इति । चोदनासामान्यत्वं
अन्यथातिः ।

जिह्वदर्शनाच्च । २० ॥

भाष्यम्— जिह्वं चैतन्मर्षं दर्शयति यथा नारि-
द्रहोमपूर्वत्वं दर्शिहोमानामिति । किं जिह्वं यवति ? यति-
होमे अथवे 'यदि कीदृशेऽरपयेव, अन्तःपरिवि मितयेत्'
इति । तथा अग्रे यवते 'अन्तर्वेदि जिह्वं चाविभाषि
छुरोति' इति । परिश्रमे वेदिभ्यः अङ्गप्रधानापीमात्
नारिद्रहोमाङ्गम् । यदि तेषां चर्माः प्रयोज्ये, ततः एव
दर्शनमुपपद्यते । तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ।

तत्राभावाच्च हेतुत्वाद् गुणार्थे स्यादर्शनात् ।
२१ ॥

भाष्यम्— यदेव गुणार्थं नारिद्रहोमाथं दर्शन-
मुपदिष्टं नारिद्रहोमानां प्रवृत्तौ इत्यर्थः, अदर्शनं क्व,
अभावाच्चतित्यर्थः । कुतः ? सद्यः अभावाच्च हेतुत्वात्
व्यत्यये 'अपठित्वा वै व्यत्यया इत्याहुः । हेमा-
चरिः सनकान्ते, न यथाज्ञा इत्यन्ते, मातृपारा इत्यन्ते न
वामिनेनैवनाह' इति अप्रतिष्ठितार्थं प्रसङ्गान्तरात् प्रतिशप
वदुपपादनायै इत्यादीनामागमयो हेतुत्वेनोपदिश्यते । यदि
च नारिद्रहोमाः प्रयोज्ये, ततः अङ्गप्रधानार्थे वा
ह्यतर्हिः सामिनेनीनां च व्यत्ययेण साध एव स्यात् ।
तत्रयं मदभावाः अस्तत्वात् हेतुत्वेन न युज्यते । तस्मात्
नारिद्रहोमानां अप्रवृत्तिः ।

विधिरिति चेत् । २२ ॥

भाष्यम्— इति चेत् परपदि 'स्वयमेवम्' इति ।
अथ कथमात् विधिर्न भवति ? नारिद्रहोमप्रवृत्तिवात्
प्राप्तानामपिपदीनां प्रतिवेचनो विधिः, क्व अर्घ्यवर्षे
विवक्ष्यति, अनुवादः अप्रवृत्तिविरोधकः, अनर्घ्यः
रथात् । स्तिवयो वयिज्ञायां श्रवेण परिपोदयति ।

न, चाक्यक्षोपत्याद् गुणार्थे च समाधानं ननात्वे
नोपपद्यते । २२ ॥

भाष्यम्—नायं विधिर्न्युज्यते । किं कारणम् ? अग्न्ये-
ऽत्र विधिरस्मात् । 'आदित्यं धृते चर्चं निर्वपेत् पुनरेव
गृहेषु' इति, तत्र चाक्यक्षोपेऽयम् । कथं ज्ञायते ?
तेन आकाङ्क्षितत्वात् । 'अप्रतिष्ठिता वै अग्न्यक्षाः' इति
दोषमनुकीर्त्य इदं भ्रूयते 'आदित्यं (अदितिदेवताकम्)
धृते चर्चं निर्वपेत् पुनरेव गृहेषु' इति 'इव वा
अदितिः, इयं प्रतिष्ठा, यदादित्यः अस्यायेव प्रतिष्ठितिः'
इति । धेदेतत् तस्य दोषस्य परिक्षाराद्येति विज्ञायते,
अतस्तेन तद् एकवाक्यत्वात् याति । तन्मध्ये च ये
ह्यमाद्यमावबचनाः, तेऽपि तच्छ्रेया एव सञ्चरणात्
न्याय्याः । ते यदि विषयः फलपेक्षं दृष्टुं नाक्यानि
भवेयुः, तत्र एकवाक्यत्वं नाप्येव । अत्रहितकल्पना च
स्मात् । न च एषा विधायक्यम्, अनुवादसरूपत्वात् ।
तस्मात् विध्यः । अथ कोऽत्र विशेषः, यत् 'समाप्ते
लिङ्गत्वे अन्तापरिधिर्दानं अलापकम्, इतरत् साधकम्'
इति । विरोधं उपरिष्ठात् वक्ष्यामः । (एवं दर्शिहोमाना
नाविश्वहोमा न प्रवृत्तिरित्युक्तम्) ।

येनां चाऽपरयोर्होमनोवां स्यादतिरोधान् ।
२४ ॥

भाष्यम्—येनां वा यागानां अपरयोः अग्न्ये-
होमः, तेषां प्रवृत्तिः स्यात् पत्नीर्षयाद्यानामित्यर्थः ।
कुतः ? अतिरोधात् । तत्र विरोधो नास्ति, यो नास्ति
होमानां प्रवृत्तौ कृत्वाः 'तथाभावात् इत्युक्ता' इति ।
तेषां हि इणावर्हिः समित्येवम् जेषाङ्गम् । तदभावाच्चरितं
तत्र ॥ विवक्ष्यते । प्रवृत्तिवर्षाण्येऽपि जुष्टेतिचोदनात्
'तद् वत्सा जुष्टेति' इति । तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ।
तत्रौपचामि चोद्यन्ते, तानि स्थानेन भ्रम्येरन् ।
२५ ॥

भाष्यम्—नेतत् सुक्तम् । किं कारणम् ? यत्.
तत्र औपचामि चोद्यन्ते दर्शिहोमे, यथा न्युज्यन्तेषु
पुरोडाशैः कारभराकृषिं तदुज्यः इत्येवमादीनि । तानि
स्थानेन राभ्येरन् । आग्न्यसानामपला आग्न्यधर्माः प्राप्नो-
रन् । ते न भवन्तः तन्मुद्रादम् । अनुदीयमाना या

अप्रावृत्तधर्माः स्युः, तत्र चोदको बाध्यते । तस्मात् न
तेषां प्रवृत्तौ लिखित् प्रयोजनमस्ति । यस्याऽनुवाक्ये
अपि अग्न्यान्तरेण निवर्त्यते, वयङ्कायः स्वाहाभ्ये ।
(सुप्रदत्तेन पत्नीर्षयावपञ्चिर्वा निरुक्ताम् ।)

लिङ्गाद् वा ज्ञेयहोमयोः । २६ ॥

भाष्यम्—प्रिष्टेणफलीकरणशेमयोर्वा प्रवृत्तिः स्यात्
(दर्शिहोमेषु) । कुतः ? लिङ्गाद् औपचामाग्न्यात् । यत्र
पत्नीर्षयाद्यानां प्रवृत्तौ दोष उक्तो धर्माग्नानर्थक्यम्,
तत्र नास्ति । तत्र औपचाम्यां निर्वपणादयः शक्याः
कर्तुम् । तस्मात् तयोः प्रवृत्तिरिति ।

अतिपक्षी तु तौ भवदत्तत्वात्तद्विपक्षस्यम् ।
२७ ॥

भाष्यम्—यं तु एतदेवम् । कुतः ? यतः प्रति-
पक्षिकर्षणी एवौ होमौ, दर्शिहोमाश्च प्रपञ्चकर्मणि,
तेषां दूयतो येदः । तस्मान्न्यूनश्च (सादरेण च)
धर्मोपस्थितिरिच्छते । यद्येकम् 'औपचाम्योः शक्यत्वात्
कर्तुम्' इति, तद्विपक्षितत्वात् अपरयोः कल्पयेत् निर्वपणादीनां
धर्मोपस्थितम् । अतः तद्वृत्तित्वं तैरेव न्यायेन नोपपन्नम् ।
नापि प्रयोजनवत् । तस्मात् एतदुपपन्नम् । एवं ॥
कृतश्चित्ति दर्शिहोमानां धर्मोपस्थितिर्युज्यते । तस्मादपूर्वः ।

संनिधाने विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत, विध्यु-
त्पत्तिकव्यवस्थानादर्थस्वापारिणेत्याद्, यचना-
दतिदेशः स्यात् । २८ ॥

भाष्यम्—अथ कस्मात् उभयवपणवापनानामपि
लिङ्गानां भावे अप्रवृत्तिरेव प्रतीयेत, न पुनः प्रवृत्ति-
रिति । उच्यते । संनिधाने विरोधिनोमेतेषां लिङ्गाणां
प्रवृत्तिः प्रयेयेत् न न्याय्या । कुतः ? विध्युत्पत्तिन्यवस्था-
नात् । विधीयमानायाः पाठः, य च यत्नसिद्धा, के-
चित् दत्तपूर्वमात्रयोः पठकृते केचित् होमे । तेषां
अर्थस्य अपरिणेत्यलम् । यत्र यद्विज्ञा, ततोऽन्यत्र
परीणीयमानेषु प्रकरेण बाध्यते । तस्मात् अप्रवृत्तिः
प्रतीयेत । तत्रापि, किमेव फलोन्धर्यः, सर्वत्र अपाति-
रिति । एवं खलु प्राप्ते, उच्यते । यचनात् अतिदेशः
स्यात् । यथा राष्ट्रधर्मा उद्गच्छन्ते । अतः एवमपि
यवने अपूर्वा इति । अथ ये लिङ्गे अपस्थिते 'परि

मीरोऽनवेत, अन्तःपरिधि निनयेत् 'अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोति' इति, तयोः कः समधिः । उच्यते । अन्यापूर्वकत्वात् लक्षणया पादः स विशम्भे । अन्तःपरिधिरेते अन्तर्वेदिदेशे इति । परिधीनां वेदेभ्यः सभाभावात् । 'गृध्रा रजनी मे भण्डूयति, त्रिलोके मे हन्यते' इति रागाभावे तिस्रःकाभावे च तदेकलक्षणस्य भवन्ति वकारा इति ।

सोम— अष्टत्रिकं परितमस्य अपवादविधातः प्रनूपते ।

वि— 'दर्विहोमे योमवर्त्ता अपूर्वःपवुका, ऽस्मिन् । अन्त्येते, दावमावाच स्वाहोत्सादेरपूर्वः ॥ '

भाट्ट— तेषु अम्यक्तत्वसामर्थ्येन सोमशयविचारवं अम्यक्तत्वं च उपपत्तिवाक्ये देवताऽऽभावात्, न तु स्वाङ्गत्वात् देवताह्मत्वम्, तथाच सिद्धान्ते दर्विहोमेषु देवताऽभावप्रसङ्गात् । अत एव उपाध्यायविकारत्वमपि शक्यं वक्तुम् । व्ययक होमत्वकामान्वाधिक्यत्वात् नारिप्रहोमविचारत्वम् । अत एव अग्निहोमे 'यदि कीरोऽन-पवेत, अन्तःपरिधि निनयेत्' इति परिधिर्चमम् । परिधिर्द्वि अष्टप्रधानासौक्त्यात् नारिप्रहोमसङ्ख्यमपि सुलभ-मेव । तथा अग्नौ 'अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोति' इति वेदिर्धानं न नारिप्रहोमविचारत्वसाध-कम् । यत्तु गृहे पत्नीसंयानविकारत्वं शङ्कितम्, तत् तेषां योगात्तुवेष्टितम् । यदि परमुपाध्यायज्ञाचारभ्येन, तदा अष्टु पिष्टपेफलीकणहोमयोर्वा त्रिकायः । सर्वथा नपूर्वा दर्विहोमा । इति प्राप्ते, इत्येदेवताऽऽदिर्भेदि-पत्योपकारकप्रसामसीताकत्यरूपकूटलविधानत्वेन याव-दुक्तविकर्तृपदस्य निराशङ्कत्वात्, सादृश्यस्य च विनि-गमनाविरहेण कानियामकत्वात् अपूर्वा एव दर्विहोमा, न मङ्गलिपूर्वा । यत्तु यद्विधिवेदिदमेव, तत् देवोप-लक्षणतया अपि उपपन्नम् । एव त्र्यम्बकहोमेषु औचि-त्वेन 'नानिभ्मावर्तिः संनमति न प्रयाजन्त्याना इत्यन्ते न सावित्रीपीरनाम्' इति श्रुतिरपि उपपद्यते । अवि-देशपक्षे स्वतन्त्रपुनरावृत्त्यर्थे विधानेनैकत्वस्याप्यभावा-त् । होमप्राप्त्याधिकारत्वे इत्यपि त्रिं ओदुम्बरी-होमे 'धूतेन दासाष्टमिनी आहूतेना इति अन्त्यः कर्त्त

शुहोति, भूमिस्थे वाग्वे स्वाहकारः' इति । होम-यागविधिराज्ये हि अतिदेशेन वपट्कारः प्राप्येत, यः स्वाहाकारस्यापि विधिः अपूर्वविधिः स्यात् । अग्राम्ये तु 'स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते वपट्कारेण वा' इत्यनारम्भाधीतवाक्येन विहितयोः स्वाहाकारवपट्कारयोः विकल्पेन प्रदानमात्रे प्रदी 'यागवाया अधि वपट्कारोति' इति सूत्रेण यागवाक्यं कर्मणि वपट्कारनिवृत्त्यात्, तद्विधे परिरोपादेव स्वाहाकारप्राप्तेः, तदनुकानेन भूमिगमनो-प-लक्षितकाम्यमाविधानात् अप्यत्रम् । न चैव परिरोपादेव कर्मणः स्वाहकारप्राप्तेः 'अग्निर्ज्योतिः' इत्यादौ कर्त्तव्यं पुनः स्वाहकारपादवैषम्यं, सत्यं यन्मन्त्रसिद्धयर्थेन कार्यकथात् । यदि तु अतिदेशपक्षेऽपि औपदेशिकमन्त्र-ज्ञानादेव यागवाहितत्वात् वपट्कारस्यान्त्यमयेन परिरोप-विधेः स्वाहकारप्रतिबद्धाभ्येन, ततो नेद विहिति-भ्येवम् । अतः सिद्धं दर्विहोमा अपूर्वा इति । २.

मण्डन— 'दर्विहोमास्तत्पूर्वकाः । ' वाक्याद् धर्मातिदेशः स्यात् । ' ५.

मुक्ता— 'नतिदेशो दर्विहोमेषु । अगौ वचनः कथितः । ' ५.

॥ दर्विहोमा नारिप्रहोमा परमेष्ठीशरि च । शठ. ४. ८५. ॥ दर्विहोमा बहवो यन् कमेन कियन्ते, एन प्रथमोऽम्यक्तत्वहितपूर्वकत्वे सङ्गीतस्य मुद्रामागविरोपकत्वात् तदर्थेवेव । इति प्रत्यङ्गुति उक्तं ग्रन्थम् । संकर्ष. २।४।७. ॥ दर्विहोमा रात्रयौ 'धर्मकवर्त्ता होमः' इत्याह्वयः । वेदसि रात्रयौ प्रशान्तेव । वि. ४।४।१. ॥ दर्विहोमाः स्वाहकारेण संयुक्ताः पूर्वाभ्ये स्वाहा इत्याह्वयः । भा. ८।४।१।१. ॥ दर्विहोमस्य प्र-प्रत्याहुति एकैकविधायां नियतम् । सकर्ष. २।४।८. ॥ दर्विहोमाणां सर्वेषां अपूर्वत्वेन प्राकृतनमोपाहितम् । सु. ४. ११८२. ॥ दर्विहोमाणां लीविकानां द्रव्यं व्याज्यम्, न तु सोमः । सकर्ष. ३।२।१०. ॥ दर्वि-होमे परिमथित्वा स्वाहावापुनःप्रवचनं अमरन्त्याधी-स्वाहाकारानुपसंहारम् । भा. १०।८।१०।१०-१२. ॥ दर्विहोमेष्वेव चतुर्वचनं जुहोतीति (विधिः । ११) इति एव चतुर्वचनम् । संकर्ष. २।४।५.

■ दर्विहीमेषु कवित्व स्थाङ्कारेषु अवगल्य
अनारम्भाधीतस्वाङ्कारावशेषेन नोपसंहारः ॥

मन्वेष्वाक्यशेषत्वे गुणोपदेशात् स्वात् ॥
१०।८।१०।२० ॥

भाष्यम्—दर्विहीमे पञ्चम्य भूते 'पृथिव्यै स्वाहा';
अन्तरिक्षाय स्वाहा, वायवे स्वाहा' इति । अस्ति च
अनारम्भ्य वचनम् 'वषट्कारेण वा स्वाङ्कारेण वा
देवैर्योऽप्य प्रदीयते' इति । तत्र संदेहः किं तस्य व्यर्थं
वाक्यशेषः स्वाङ्कारेण अस्ते प्रदीयते देवैर्यः इति एत-
त्स्मिन् दर्विहीमे पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा इति,
उक्तं भावं वाक्यशेषः, वैश्वमि प्रदानेषु स्वाङ्कारो
गाम्नातः, तेषामि स्वाङ्कार इति । किं प्राप्तम् ? मन-
स्तरुद्धेन अपि कर्मणे वाक्यशेष इति । एवं प्राप्तं,
ब्रूमः । मन्त्रेषु वाक्यशेषं न स्वात् । नहि विधायका
विधायकवाक्ययोः एकवाक्यत्वं भवति । विधायकं ग्राह्यं
अविधायकं मन्त्रः । अपि च अन्तराधिकारणे न कर्तु-
संशयोऽस्ति, न तु संशयो गम्यते । 'वषट्कारेण
स्वाङ्कारेण वा देवैर्योऽप्य प्रदीयते' इति । प्रदानं हि
अत्र प्रजातकर्म । अस्ति च गुणोपदेशो भवति तस्मिन्
दर्विहीमे 'पृथिव्यै स्वाहा' इत्येवं उक्तकारण भवति, न
आदा पृथिव्यै इति । नन्वाह् अन्वेष्वापि दर्विहीमेषु
स्वाङ्कारोऽस्ति इति ।

ङुम्—(पूर्वस्यावर्धमनाद्भ्या कवचित् इहानि
उपसंहारमुक्तिः स्वात्, वा स्वायतीति) अनारम्भ्य (प्रदान
संयोगेन) स्वाङ्कारवषट्कारो भूयते । नः अनारम्भ-
वादः मन्त्रेण न कस्यो विशेषम् । मन्त्रस्य (प्रमाण-
न्यायप्रामाण्यं) प्रकाशयितुमेव सामर्थ्यम्, न (अनारम्भ-
वाद) विशेषम्, अविधायकत्वात् (अहि विधायका-
विधायकयोर्विज्ञेयनिर्दिष्टताः पश्ये । ननु पञ्चमिवैः उदा-
मनस्य च हा इष्टे, अत्र आह—) न वाच 'छागो
वा मन्त्रप्रणीतः' इति न्यायः । तत्र यावत् अग्नीषोमीया-
पूर्वम्, वायव्यमग्नः प्रयोक्तव्यः 'अग्नीषोमीयं पशुमालम्भते'
इति न (कश्चित् पशु—) जातिविशेषः सूचते, तदा-
यात् (पशुजातिविशेषो) प्रदीयतव्यः । स यदि अग्नि-
पदेन सपते (ततः कस्य) चोद्गात न विरुध्यते,

(पशु नित्यवच्छिन्नम्) मन्त्रमन्त्रं (ताम्) पाक्षिकं
स्वात् । तस्मात् वैषा (अग्निपदेन) पशुचोदना, वा
मन्त्रवर्णतोचनेन ऋतुविशेषपरत्वं सत्यते । एवं तत्र
जायमिवो न विशेषवृत्तिरेष्यताम् । (कपम्,) न, च
मन्त्रविध्योर्विशेषणविशेषत्वात् (प्राप्तप्रकाशकत्वात् मन्त्राग-
मिभूतम्) । अपि च (भक्तु वा विशेषणविशेषता
तथापि अत्र नास्ति उपसंहारः—) 'पृथिव्यै स्वाहा' इति
न स्वाङ्कारपर इदमाम्नातम् । (किन्तु) पृथिव्यै इति
(अनेन) देवतोच्यते, तस्मात् संप्रदानत्वात् स्वाङ्कारो
वा वषट्कारो वा प्राप्नोति, ता स्वाङ्कारो नित्यमवते
वषट्कारनिवृत्तकर्मम् । वषट्कारनिवृत्तिपरावाच वाक्यस्य
उपसंहाराभाजनं अन्येषु (कर्तुषु) स्वाङ्कारो न भवति
इत्युक्तं नैव नास्ति । 'स्वाहा पृथिव्यै' इति यदि एवं
भूयेत तथा सति स्वाङ्कारस्य प्राप्यत्वात् (उद्देश-
मन्त्राऽऽप्यते) योऽहो (अनारम्भवादेन विहितः)
स्वाङ्कारः, अत्रूच अस्मिन् प्रदानमित्येव निवर्त्येत
इति शङ्क्येत अस्मिन् पक्षे नान्येषु स्वात् । न तु
द्वैतमिदं वाक्यमिति ।

अनाम्नाते च दर्शनात् ॥ २१ ॥

भाष्यम्—यत्रापि दर्विहीमे नम्रापते स्वाङ्कारः,
तत्रापि कवित्व इवपदे, 'चूतेन यावापृथिवी आ पृथेण
हवौदुम्बर्षा विद्याते चूरीति, आङ्नादन्वब्रह्मावपति
भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति' इति प्राप्त स्वाङ्कार दर्शयति ।

प्रतिषेधस्य ॥ २२ ॥

भाष्यम्—कवित्वे प्रतिषेधो भवति 'न स्वाहेति
वचनं करोति, मन्त्रं च नाह' इति । प्रातिपूर्वकः प्रति-
षेधो भवति । इत्येवावशेषता अप्यवधीयते ।

सोम—सूत्रार्थस्तु—मन्त्रेषु पृथिव्यादिदेवता-
लक्षणगुणोपदेशात् स्वाङ्कारोपसंहारार्थत्वं न अनारम्भ-
निषेधत्वात् स्वात् इति ।

वि—'स्वाहेतुक्तिर्दर्विहीमे संदातः स्वात् वा,
ऽस्मिन् । पूर्वस्यात्, न त्वगन्ते स्वाङ्काराविधायकः ॥
विधित्वेऽपि विधायः स्वाङ्कारं न्यायान्नपशुङ्करी । रीना-
न्ते वषट्कारस्वाङ्कारादिकन्त्यम् ॥'

भाट्ट— अन्ताग्न्ये 'स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा वेदेभ्यो हविः प्रदीयते' इति श्रुतम् । तेन च वाक्च-
मेदमग्नीकृत्य स्वाहाकारवषट्कारयोः देवकर्मज्ञत्वेन त्रिभिः
विकल्पाभ्य न्यायादेव प्रातः अनुष्ठते । पुनश्च वेद्युचित्
दर्पिहोमेषु 'प्रथमै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा' इति
स्वाहाकारः भूतः । सोऽपि पूर्वन्त्यायेन उपसंहार्यः ।
इति प्राप्ते, विशयकमन्त्रयोः स्वरूपेण उपसंहार-
योगात् मन्त्रकल्पस्यास्वाहाकारविधिना उपसंहारो वाच्यः ।
तस्य च वषट्कारस्यावृत्तिरूपकस्याहागन्धनियमप्रयोजन-
फलसंभवे अतुल्यविषयस्योपकारपरिच्छेदकत्वेन उपसंहारप्रयो-
जनकत्वात्तुल्यप्रयत्नेः मनोपसंहारः, अपि तु स्वाहाकारागन्ध-
नियमः एव इति प्राञ्जलः । यतुतान् 'यान्तास्य अपि
वषट् करोति' इति वचनेन वषट्कारस्य यान्तोत्तरकाल-
परिवर्तनात् पत्र यान्त्यामात्रकर्मणो यान्त्य, तत्र वषट्कार
एव नियतः । यत्र तु यान्त्याभिमन्त्र्यकरणफलम्, तत्र
परिज्ञेयान् स्वाहाकार एव इति स्वयम्भित्तविकल्प एव
ततोः । एवं च 'प्रथमै स्वाहा' इत्यादौ स्वाहाकारपाठो
मन्त्रपरिहृत्तमर्थः । अत एव यत्र स्वाहाकारो न पठितः,
तत्र उक्तविधितः स्वाहाकारविधानेऽपि न तस्य मन्त्रत्वम्,
तदुन्नेये मन्त्रस्येवमाश्रित्यैव, न तु तत्र स्वाहाकारस्यैव-
भावः । अत एव औदुम्बरीहोमादौ मन्त्रे तत्पाठाभावेऽपि
'मन्त्रेण औदुम्बरीकर्मैर्होमं कृत्वा भूमिगते स्वाहाकारः'
इति स्वाहाकारानुवादेन कालविधिः स्वाहाकारपाठो
उपपद्यते । क्वचित् होमनिर्वापे 'न स्वाहा करोति' इति
सर्वपूर्वाहोऽपि उपपद्यते । अतो नमोवर्षहारः । स्वाहापति
अभिगमेवार्थं योजनीयमिति ।

मण्डन— 'दर्पिहोमेऽस्मिन्ने स्वाहा ।' ११.

शंकर— 'स्वाहाकारः सर्वहोमे ।' १२.

● दर्पिहोमेषु 'यत्तुगृहीतं श्रुतेति' इत्यत्र प्रथमं
गृहीतेनापि होमसंभवात् प्रथमोपस्थितमन्त्रादेनेव (३।४।
१६) संख्या नियम्यते । संक्षेप. २।४।६.

● दर्पिहोमेषु प्रतिहोमं समिधमाधायैव होमः ॥
दर्पिहोमेभ्यः पूर्वमपि तस्मिन्मन्त्रस्य व्यावर्तकत्वेऽपि
न तत्र समिधोपनिधनः । आग्निप्रेतीभिर्यत्र नियामक-
भावात् । इति प्राप्ते, आग्निहोमपरिचये 'यदेकं त्रिभिः

माषाण्य दे आहुतीं श्रुतेति' इति विषयः 'कलं
समिधि द्वितीयमाहुतिं श्रुतेति' इति प्रथमपरिचये
प्रमादुक्ति एकेकमिष्टमाषाणस्य आवश्यकताप्रापणात् मानि-
यमः । अनियमेन प्राग्माषाणस्य अयैवादादिना नियम-
नस्य बहुवचो दृष्टत्वात् । अन्यथा 'सुवेगावधति'
इत्यादौ त्रैविनियमो न स्यात् । अत एव एतस्य अग्नि
होमवर्णनस्यैव अयैवादादौ न नियामकतैश्चि केना
चिन्तितं माष्ये एव निरस्यम् । संक्षेप. २।४।८.

● दर्पिहोमे 'मिधे श्रुतेति' इत्यादिश्रुतेरिति बोधा-
तिहितेन अग्निहितेति कर्मवत्त्वकालेनपि बहुविधितोयानि
वर्तमाना नियमविधित्वातीति हेतुननुपपत्तेः अनिश्चयवर्षादि-
देवयोश्च अष्टमाद्ये नियमत्वात् । अपूर्वत्वेन अष्टमाद्ये
वक्ष्यमाणेषु स्वरूपानुसृत्य इत्येवैवसादेः इति कर्मवत्त्व-
जातस्य संविन्योपकारित्वेन नियमपूर्वद्वारा कस्यापूर्व-
स्वन्निर्मात्रे पूर्ववत्त्ववित्तया अन्यथावधारितरूपानि अगत्या
अप्राप्त्युपकारकानुवाक्यकल्याणुपद्रवकालनियममपि कथितम् ।
सु. ४. २९-३६.

● दर्पिहोमेषु यचनाभावे सज्जन् गृहीतमेव
नियमम् ॥

दर्पिहोमेषु 'यत्तुगृहीतं श्रुतेति' इत्यादि नियमो-
पलम्भात् अनित्यतत्त्वस्वाक्यगृहीते प्राप्ते प्रथमं पठितेनापि
होमसंभवात् प्रथमोपस्थितमन्त्रादेनेव संख्या नियम्यते ।
अत एव 'यत्तुगृहीतं, द्विजैर्होति' इति निषावः 'अथ
कथं दे आहुतीं यतः' इत्यादिनोपलम्भवत्तुके होम-
सज्जन्मस्य आवश्यकता पवित्रोपपत्तये । संक्षेप. २।४।९.

● दर्पिहोमेषु सर्वेषु 'उवाच यजुषा' इत्यर्थेव । पा
३।३।१५ पु. ८११. ● दर्पिहोमेषु सर्वेषु स्वाहाकारो
मवर्ति । अ. १।४।१।१०-१२. ● दर्पिहोमे
स्वरूपनियमद्वानातिरिक्तः तथा न्यायतो न भूत्वे, अपि
आदिदेवो न तत्र प्राप्नोते । यागीयानां यदानीं तावन्वि-
वेद्यः, यागत्वेन होमत्वेन च वेत्तव्यम् । यदि होमो
यान्तात्, कस्य होमस्य धर्मः कश्चित् होमे प्रवर्तते इति
विशेषनिर्णये प्रमाणमात्रम् । (अतिहोम-वेद्यमन्त्र-
नाश्रित्या धर्मवत्त्वविशेषनाश्रित्ये मायः) अतो धर्म-
प्राप्त्यभावात् 'दर्पिहोमे' इदं मान्येव कथम् । इत्य-

पञ्चाङ्गि आकाङ्क्षा रसस्वनिष्ठात्वेनैव स्थाय्यति ।
गीत्या. पृ. ११२-१३.

ॐ दर्विहोमन्यायः । दर्विहोमन्यायस्य कर्मनाम-
वेपथम् ॥

दर्विहोमो गङ्गाभिधानं, होमसंयोगात् । ८।४।
१।१॥

भाष्यम्— 'यदेकम् ब्रुयात्, दर्विहोमं कुर्यात्'
इति भवते । अस्मिन् दर्विहोमशब्दे मयति संशयः । किं
गुणविधिः उत कर्मनामवेपथमिति । किं प्राप्तम् ? दर्विहोमो
गङ्गाभिधानम्, कर्मनामवेपथमिति । कुतः ? होम-
संयोगात् । होमशब्दोऽत्र ब्रूयते । तत्रगान्धर्वस्य समर्थः ।
दर्विहोम उपसर्जनम्, होमश्च कर्म । अथवा ब्रुयादिति
कर्मोच्यते । तेन समुचितः, यदेकम् ब्रुयादिति । तस्मात्
कर्मनामवेपथम् । अतः तावत् ततोऽर्थात्तरा मन्त्रयते ।

ब्रह्मोपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् । ५ ॥

भाष्यम्— शिष्टाद्वृत्तमुच्यते । यदुक्तं कर्मनामवेपथं
दर्विहोम इति, तत्र । किं तर्हि ? गुणाभिधानं स्यात् ।
गुणविधिरित्यर्थः । कुतः ? इत्येवमेषात् । इत्योपदेशोऽ-
वगम्यते, यस्यां होमो दर्विहोम इति । एवमेतौ दर्विहोम-
शब्दौ यथाप्रतिपक्षमिति मन्त्रिणः । तस्मात् गुण-
विधिः ।

न, लौकिकानामाचारमदृष्टाच्छ्रद्धादुक्तं चान्यार्थ-
विधानम् । ६ ॥

भाष्यम्— तावत् गुणविधिरुच्यते । किं कारणम् ?
छोदिसानां तावदानामगृहीता दर्शिनः 'स्वयन्विद्या ब्रूदृष्टया
दर्श्यां ब्रूतेति' इति । ना म विद्यातत्त्वा । औतानामपि
अन्यानि होमार्थानि यथापि आग्राह्यानि । 'सुवेण ब्रूतेति'
'यमत्तेन ब्रूतेति' इति । ते तद् दर्विकल्पाः स्यात् ।
स चान्तरायः । यस्मात् सुग्रीवो विषाधकः शम्भो-
ऽपि, 'सुवेण ब्रूतेति' इति, न तु दर्शः । तत्र हि
अनुमानेनो विधिसन्धः ।

दर्शनाधान्यभावात् । ७ ॥

भाष्यम्— अग्नयः तावत् दर्विहोमो दृश्यते । 'भूमेभ्य-
स्तेत्यर्थां युज्यतेत्युच्यते' इति । तस्मात् गुणविधिः ।

• श्री. को. २५३

तथाऽग्निहविषोः । ८ ॥

भाष्यम्— यमोच्येत अग्निहविषोः कार्यं दर्वि-
र्भक्षिष्यति । दर्शं होमो दर्विहोमः, दर्शं होमो दर्विहोम
इति । तत्र त्रयः । तथाऽग्निहविषोरपि । यथा प्राप्तकार्ये
दर्शिनं ब्रूयते, तथा अग्निहविषोः कार्येऽपि । तथापि
आहवनीयः यथावत्तेन विहितः 'यदाहवनीये ब्रूतेति'
इति, 'अग्नयः प्रदेयत्वेन पुरोडाशादि' । तस्मादग्निहविषो-
रपि कार्यं न दर्विहोमः ।

उक्तकार्येऽर्चनम् । ९ ॥

भाष्यम्— उक्तं चास्तमिः अतोः कार्यं अन्यत्
द्रव्यमसमर्थम् । बह्वचनकत्वात्तत्कर्म अतोः । न चैतत्
कार्यं अन्यत् द्रव्यं ततोऽपि कर्तुमिति । तस्मात् न अग्नि-
कार्ये दर्शेनैव । अतो न गुणविधिः । कर्मनामवेपथम्
दर्विहोमशब्दः इति ।

सोम— अत्र प्राथम्यः अग्निहविषादिदेवापवादार्थ-
तया गुणविध्यादिविचारः इत्युक्तम्, तदनुक्तम् । अर्ध-
वारगन्धस्य दर्विहोमशब्दस्य आतिदेशिकत्वाभावेनैव अप-
वादार्थत्वाभावात् । तस्मात् प्रसक्तं यत्नः संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— दर्विहोमशब्दः यथाभिधानं कर्मनामवेपथम्,
होमसंयोगादिति ।

वि— दर्विहोमो गुणो नाम वा, गुणो दर्विहोमशब्दः ।
गुणसंभवेनो लोकेष्वेवमोक्तम् इत्युच्यते ॥

आह— तदेव सिद्धेऽतिदेशे दर्विहोमेण तदपवादं
नक्तुं दर्शहोमशब्दार्थो निष्पद्यते । तत्र न तादृश्यं दर्श-
शब्दस्य गुणस्य विधिरिति वक्तुं शक्यम्, होमादिवत्
विधिशब्दे प्रत्यक्षाभावेन विषाधकशब्दोऽनुपपत्तः । न
च वातुहोमीयगुणविधिर्यथा 'यदेकम् ब्रुयादिति'
कुर्वीत । इत्यत्र ध्रुवस्य दर्विहोमवदस्य ध्रुवदिपदवत्
पदान्तरकृत्यनया विषाधकत्वसंभवा, 'पुरोऽग्नयस्वाम्युच्य-
वान्वयां ब्रूतेति' इति तद्वद्व्युत्पत्त्युपपत्तेरप्यपेक्षाभावात् ।
न च सिद्धवन्निर्देशान्नयऽनुपपत्तः । उपरि हि देवेभ्यो
प्रादयति' इतिवत् वाक्यमन्त्रकृत्यनया होमोद्देशेनैव दर्वि-
विधयः कल्प्यन्ते । यदाहोमे तावत् भुक्तः प्रत्युत्तिष्ठत्येन
विषाधकत्वात्, होमान्तेत्यपि स्मार्तेषु । 'यदाहोमे
मन्त्रेण्यप्या दर्श्यां ब्रूतेति' इति यदाहोमेनैव तावत्तेः,

श्रोतेऽपि 'सुप्तेन ज्ञोति, चमतेन ज्ञोति, ज्ञा ज्ञोति' इत्यादिना तत्रत्य तत्त्वज्ञानान्तरव्याख्यानम् । अतश्च तत्त्वप्रत्ययेन गुणविधित्वानुपपत्तेः दर्शिशब्दं पान्थान्तरस्य तत्त्वक्षणमश्रीहृत्य एकदेशमवृत्तिमिति चेन्न वा तत्त्वार्थहोममानस्येदं नामधेयम् ।

• मण्डन— 'दर्शिहोमपदं नाम ।'

• जंकर— 'दर्शिशेये च नामता ।'

• यदि केनचित्पुण्येन वा कतिदेशेन वा (प्रमाणम्) न तन्मात्रे, ततो दर्शिहोमन्यायेन (८।४।११, ५-९) विष्णुदेवस्यैव हे शक्तो कल्पयिष्यामः । वा. १।१।१७ ट. १।१५.

• दर्शिहोमशब्दः कर्मनामधेयम् । स्वस्तीपाकः, अश्वः, अग्निहोमम्, नारिष्ठोमः इत्यादयो लौकिका वैदिकाश्च होमा दर्शिहोमाः । एव ज्ञाना, अभ्यासानां, राष्ट्रमृतम् दर्शिहोमा एव । वि. ८।४।१४.

• दर्शिमशब्दः स्मार्तानां शौतानां च कर्मणां नामधेयम् ॥

स लौकिकानां स्यान्, कर्तुस्तद्वाक्यत्वात् ॥ ८।४। २।१॥

भाष्यम्— यदा कर्मनामधेयम्, तदा जित्यन्ते कि लौकिकानां स्मार्तानां कर्मणामप्रकाटीनां नामधेयं दर्शिहोमशब्दः, तत्र सर्वपामेत् लौकिकानां वैदिकानां चेति । किं प्राप् ? स लौकिकानां स्यात् । स गत् दर्शिहोमशब्दे लौकिकानां कर्मणां नामधेयं स्यात् । कुत ? कर्तुस्तद्वाक्यत्वात् । तेषां कर्ता, तेन दर्शिमशब्देन तन्मात्रस्यते । 'शित्नीनां दर्शिमिके प्राज्ञा, ज्ञानज्ञानां दर्शिमिकी प्राज्ञा,' इति । यश्च यत् करोति, स तेन व्याख्यायते । यदा लब्धं प्राप्तं इति । यदि वाटकादीनां नामधेयमेतत्, तत्रत्येता कर्मणा कर्ता दत्तलौकिकवाक्यमाहर्माति । तस्मात्तौकिकानां नामधेयम् ।

सर्वेषां वा, दर्शनाद् वास्तुहोमे । ३ ॥

भाष्यम्— सर्वेषां लौकिकानां वैदिकानां च नामधेयमेतत् । न लौकिकानामेव । कस्मात् ? दर्शनाद् वास्तुहोमे । वास्तुहोमे हि वैदिके दर्शिमशब्दं दर्शयति । 'यदेकं सुहृदर्विहोमं कुर्वीत । पुनस्तुवाक्यमाहूय

वाक्यं सुहोमि तदेववाक्यं' इति । ननु विपरीतेष्वर्थानाम्, यदेकं सुहृदर्विहोमं कुर्वीत, अदर्शिमं सन्तमित्यापद्यते । यदि दर्शिमो एवायं, तत्र एकया द्वाभ्या च द्वयमानो दर्शिमो एव भवति । तत्रैतत्तर्जनोपपद्यते । यदेकया सुहृदर्विहोमं कुर्वीति । अत्रोच्यते । यदि लौकिकानामेव नामधेयम्, न वैदिकानाम्, तत्र एकयाऽपि द्वयमानोऽसौ नैव दर्शिमो भवति अलौकिकत्वात्, तत्रैतद्वचनं नोपपद्यते यदेकया सुहृदर्विहोमं कुर्वीति । कस्मात् ? अयं कर्मणैश्च वैदिकानां दर्शिममर्थः । एवमपि कल्पयिष्यामः, कुत, प्राप्तिः । उच्यते । होमशब्दस्य सामान्याभिप्रायिकात् प्राप्तिः । तस्मात्तौकिकवैदिकानां नामधेयमेतत् ।

वि— 'लौकिकस्यैव सर्वेषां नामा, ऽऽद्योऽभ्यवाक्यतः । निमित्तवाक्याद् वैदेऽपि तदुक्तेः सर्वनाम च ॥'

भाट्ट— ('अधिकरणस्यैव प्रयत्नविकल्पे ज्ञा भ्रष्टदीपिकाया निवेशितः । तत्रत्य प्रवृत्तदीपिकावन्तरोपपुक्तं पुष्पं इन्द्र अस्मात्तत्र निवेशितः ।) तदपि कथं स्यातां चार्थव्याख्यानकाटीनां कर्तारि दर्शिमिक इति प्रयोगदर्शनत्वं वृत्तिनिमित्तवद्वाक्यं तेषां नामधेयम्, तथैव वास्तुहोमे प्रयोगात् शौतानामपि । अत्र वास्तुहोमस्य एकया कथा करो दर्शिमशब्दप्रयत्नमिषानात् वस्तुतो दर्शिमशब्दनामावर्तते, अत्र प्रयोगस्य विवदत्वमिति वाच्यम् । दर्शिमशब्दस्य स्मार्तप्राज्ञनामत्वे वास्तुहोमे एकया कथा निष्पन्नोऽपि दर्शिमशब्दनामधेयः अभ्यासैश्चार्थं कल्पयिष्यामः श्रोतेऽपि होमेऽपि दर्शिमशब्दवृत्तिमाह्वयत्वात् । अतः सर्वनामधेयम् ।

मण्डन— 'लौकिके वैदिके च च ।' तद् दर्शिमशब्दम् ।

जंकर— 'नामधेयं वैदिकनामपि ।'

• दर्शिमशब्दः होमानामधेयं नामधेयम्, न यागनामम् ॥

जुहोविचोदनां वा, तत्त्वयोगात् ॥ ८।४।१४॥

भाष्यम्— लौकिकानां वैदिकानां च नामधेयम्

दर्शितमशब्द इति शिष्यतम् । इदानीं चिन्तयेत् किं यशति-
नोदनात् । जुहोतिचोदनात् न च सर्वेषां नामधेयम्, उच्यते
जुहोतिचोदनात्तेष्वेति । अविशेषात् सर्वेषाम् । इति
प्राप्ते, उच्यते । जुहोतीनां नामधेयं न वक्षीनाम् ।
कुतः ? तादृशेणात् होमशब्दधर्मयोगात् । अयं होमशब्दो
जुहोतिवाचको न शब्दः । वक्ष्यते लक्षणम् स्थात् ।
तस्माज्जुहोतिनामधेयम् ।

त्रि—‘यत्तेतरेपि नाम स्याज्जुहोतेदेव क, उभयः ।
अविशेषेण, यत्तत्कामजुहोतेर्लक्षणजन्यम् ॥’

भाट्ट—तत्रापि होमपदप्रवणत्वात् होमनामैव, न तु
यागनाम् । न च यागशब्देऽपि ‘चतुरवत् जुहोति’
इत्यनेन होमविधानात् तस्मात्तद्विषयसिद्धिः, तत्त्वजुहोतिना
प्रत्येकमात्रस्यैव प्रतिपत्तिरुच्यते लक्षणा विधेयत्वेन तत्त्व
प्राप्त्यर्थमेषामावात् । अतो होमनामधेयमेवेदम् । इदं
च सिद्धमेवोत्तरविशेषात् प्रप्यते ।

मण्डन—‘जुहोतेदेव नामितम् ।’

शंकर—‘अथ क्वात् होमनामता ।’

● त्रुटिः । चन्द्रमसः अदर्शनात् शक्यते दर्श इति
शब्दं विपर्ययदेहेन । या. २।२।१३ पु. ४८१.
● दर्शो न वीर्यमासीत्तद्विधः न च वीर्यमासीत् वीर्य-
विकाशः । वि. १।१।१६, ● दर्शः पूर्वोदधिपयसोर्नसि
पयोर्नरेण दध्यन्तरेण चतुष्टेयः । ६।४।१०.

॥ दर्शोऽयं, द्वितीयार्तिनिमित्तकः पञ्चशतम-
यागः ॥

‘स प्रत्यामनेत्, स्थानात् । ६।४।१०।३०॥

भाष्यम्—॥ एष त्रैमिषिको यागः, त्रिप्रमाणायां
प्रत्यामनेत्, त्रैमि । किं क्षमम् ? स प्रत्यामनेत् । स एष
यागः अमावास्यां प्रत्यामनात्तुमर्हति । कुतः ? स्थानात् ।
यानि त्रितये याग एष क्षयमाप्नोति न नष्टमाप्नोति,
ततोऽप्येवम् मतिः । अथाहम्, निष्पद्येन्नस्यापि क्रिय-
माणं निष्पद्येन्नान्येन यवितुमर्हति । त्रितुलं च निष्प-
द्येन्नान्येन । त्रितुलमात्रायं इति प्रयत्नम् । इदमपि
कर्तव्यमिति शब्दम् । यत् त्रितुलम्, तत् निष्पद्यन्मिति
न कर्तव्यम् । इदं च कर्तव्यमिति प्रत्यामनात्तुमर्हति ।

द्वि—अमावास्याऽभावः इत्याभावात् । ततः
क्रिम् ? आह, कर्माभावेन (अकर्तव्यताभावा-) प्रतियोगो
लक्ष्यते, प्रतिपद्येन स्वकार्यम् (श्रवते) । पञ्चशतयो-
ऽपि दर्शमात्रे विधीयमानः प्रत्येकनामिषाधी । तस्मात्
(अमावास्यात्) अभावेन यत् (प्रत्येकं दर्श-
मात्रम्) लक्ष्यते, तत् साधकम् एवमावृत्ता दर्शन
मिति, फलसाधनस्य मार्गं भवति । अथवाभूतकारणे फल-
वशाभावाः । फलवशाभावात् (यत्तद्वशात्) तद्व-
त्त्वाभावात्, अफलसाधनस्य यत् अहम्, तत् अनर्थकं
(स्यात्) ।

पञ्चयिषिर्वा, निमित्तसंयोगात् । ३१ ॥

भाष्यम्—अहं वा एतत् विधीयते । इतिपि
आतो निर्दिष्टे शयः भूयते । तथैव यदपानमिति, यद्वा
निमित्ते सततं कल्पं फलम्, यद्वा अमावास्यायाः कृ-
त्वायं तद्वत्, यद्वा तत्त्वजुहोति । स्वातन्त्र्यं तद्वत् न,
कल्पनात् फलम् । नायावास्यायाः कार्यं ? किं कार-
णम् ? अभवणात् । नैवं भूयते, हन्ता कार्यं वर्तते
इति । कर्तव्योपदेयेनापि नाप्यस्याप्यभावनाम् । त्रिपति
पक्षेषु विपक्षितेषु कर्तव्योपदेयः अयमवश्यते । ननु एष-
मभिधेयम् भवितुमिति ‘अभ्युपगमः इति । आतिमात्रं,
स एतेन यागेन साधयेत्, यत् साधयितुमायम् । किं
वाग्ये साधयितुमायम् ? यत् अमावास्यायाः फलम्
इति । व्यजोच्यते । फलपदेन संबन्धमावात् संबन्धस्य
विवाक्यं शक्यम् । अथ च साधकवशात् विधीयते,
सा च वाचयात् श्रवीयसी । तस्मात् तत्कार्यं वर्तते इति ।
किं तर्हि प्रत्येकम् ? तस्या अमावास्यायाः अहम् ।
ननु एतदपि मतिः ‘तस्या अहम्’ इति, तत्रोपपत्तिः ।
अथचयेन अमावास्यायाः तत्त्वोपपत्तेन यद्यते ‘हृ-
पूर्णमासायाः कर्तव्यं साधयेत् सर्वेदेः सह, अथवा च
आतो एष यागः इति कर्तव्यता’ इति । तस्मादेवमव-
गम्यते ‘विनष्टे हविषि आमावास्यां यत् शक्नोति स्वकार्यं
कर्तुम्, तत् अन्त्या इति कर्तव्यतया शक्तिं शक्नोति’
इति । तस्मात् निर्दिष्टे कर्म अहमिति ।

द्वि—अहमेव कर्म (येन केनापि अन्येन)
अनर्थकं समापनीयम् । तस्मात् दर्शकर्मणो नास्त्यभावः ।

तत्रायात् (दशैस्व भावात्) क-कर्णस्य लज्जन् नास्ति ।
न (च) दशै प्रतिषिध्य पञ्चगिराजो विधीयते । यथा
मिदपदं प्रतिषिध्य इरावदम् (विधीयते) । तत्र
इरावदस्य मिदपदं कर्मे नचयति प्रतिषिधमानम्, एव-
मित् नास्ति (प्रतिषेधो, येन कर्मे नचयेत्) । तस्मात्
पञ्चगिराजविभावेन नार्थात्तरभावात् दशैश्चनपत्ति-
र्नास्ति । यथाशुभाकरणात् (नगार्भुतेन इत्येव अकर-
णात् दशैश्च यः—) दोष उच्यते, तद्विर्यादेषायां
विधीयमानम् (कर्मे) तद्गोपनिषदभावात्तदर्थेन
(दशैस्व—) एकत्वव्यवस्था यानि । (तस्मात् अत्रमिति
सिद्धम्) ।

ज्ञा— पञ्चगिराजवागा भगवात्स्वयाः स्वयान्ताव-
कात् । ' स्यादेवं यद्यमायास्य निवृत्ता, न तु सा
तथा । पूर्वद्रव्यभिनायोऽपि द्रव्यस्यान्वस्य
संभवात् ॥ '

सोम— प्राग्निर्गो संगतिः । ' अयोनाख्ये इति
वात्सानिधुकात् ' इति वचनेन पुनःप्रयोगस्य एवाप्येऽपि
व्यापकतया पुनःप्रयोगप्रयोगस्य अनुष्ठानविधौ-
भावेऽपि पूर्वपक्षे दशैस्त्वान्तावका तदर्थेनियमः, न तु
सिद्धान्ते । तथा पञ्चगिराजवागमेय पूर्वपक्षे एवानुष्ठेय-
प्रावक्षितम्, इत्येवं विरोधो बोध्यः ।

वि— ' दशै प्रत्याग्याय एतद् वा, हविर्धर्तितः ।
दशैर्यो निश्चेदस्य प्रत्याग्यायना विधिः ॥ पूर्वदशै-
विनायोऽपि द्रव्यस्यान्वस्य संभवात् । अनिष्टोत्पन्नदशै
स्वावर्तिवैगुणहानये ॥ '

भाट्ट— तदिदं कर्मान्तरं द्रव्यनाशप्रयुक्तवैगुण्य-
परिहारार्थेन राजायाङ्गवया विधीयते, न तु कल्पनार्थं
तस्याने कालस्य चापकमेदं । शिष्टविगर्हणमिति चकथ्य
वा राजायाङ्गवैगुण्ये विधेः गणकालात्तद्वैगुण्यम् । नहि
द्रव्यनाशे वागलोभः, द्रव्यान्तोत्पन्न आधेन वा
तावमानोत्पन्नः । न च स्वर्गादिस्मय कालस्य वैगुण्ये
सति अनुत्पत्तेः, तस्य साधनापेक्षायां यामस्य निषादम् ।
इति वाच्यम् । दशैरे तन्त्रमन्त्रादशयेन दशैरुक्ते निमि-
त्तप्रभेदेः संकीर्णान्तेः । अतः अपेक्षितवैगुण्यप्रमत्ताना-
शेनेनैव अस्य निषादम् । शेषाच्च राजायाङ्गवैगु-

येति तस्यैव शिष्टिष्योपस्थितः कालः तत्रावकदशैरनया
चावकात् तद्वैगुण्येव, न तु प्रत्यक्षात् सर्वान्वस्य, अनु-
ष्ठानवादेवकात् दशैरानाङ्गत्वं वा । अत एव नाशो निमित्तं
प्रयोगान्तःपात्येव इदमश्रुम्, न तु क्षान्तिमित्राद्युक्तः
प्रयोगवत् प्रयोगनहिर्भूतम् ।

मण्डन— ' दशैस्व नैमित्तिकमद्रव्येयः । ' पञ्च-
गिराजवागाः ।

शंकर— सा च किंवा कालः दशैरश्रुम् । '

७ दर्शस्य उपद्रवकालं पर्वणि भस्मनाशानम्,
भस्मस्य वरिषथ स्यादश्रुम्, प्रतिपदि इति । इति ।
विष्णुतिवृत्तु पु सत्यकालम् । वि. ५।४।७, ८ दर्शस्य
विष्णुतिवृत्तु नश्रुम्, किन्तु पुष्यार्थं कर्मान्तरम् । तस्य
च कालः अपराङ्कः ' अमावास्यायामपराङ्कं विष्णुति-
वृत्तेन चरन्ति ' इति वचनात् । ५।४।८, ९ दर्शस्य
पूर्वमाश्रयस्य च एकस्मिन् प्रयोगे प्रसङ्गावहाना एव-
नुष्ठानम् । कृतभूमाधिकरणम् । १।१।७, ८ दर्शस्य
पूर्वमाश्रयस्य च वक्तुमेदेन प्रयोगमेवेदं अज्ञातमश्रुतिः ।
इतिरात्रमवधारितम् । १।१।८, ९ दशै अमुदिते
नैमित्तिको देवताऽवतत । भा. ६।५।११-९.

१० वर्ये आश्रमेपुरोडाशस्य अवदानाभिप्रदानार्थं
कृत्वा सन्ताप्यस्य तत् कर्तव्यम् । सुदयकनः
प्रयुक्तिरन्तात् यस्मिन् ।

अवदानाभिप्रदानादनेत्यालुपूर्व प्रवृत्त्या
स्यात् । ५।४।१२ ॥

आप्यम्— को दर्शपूर्ववासी । तत्र पूर्व दशो
वर्षाः तस्मान्तात् ' चक्षादशैरस्य । प्रान्त च अश्वेयस्य
पूर्वम् । तत्र वर्येः किं प्रवृत्तिरेव क्रमेण पूर्व दशैः
अवदानाभिप्रदानासादनाभि, उत सुदयकमेव पूर्व-
काशेयनेति । किं प्रवृत्तिः । अनिष्टम् इति । एवं प्राप्ते,
मूढः । अवदानादियु प्रवृत्तिरेव पूर्व दशैः इति ।
इतः । एव अनुष्ठेयस्य स्वतन्त्रवैगुण्ये नान्यद्वि-
यन्तो वा न्यवकाशः कलितो मीयन्ति । दर्शवति च
' दशैः पूर्वमश्रयेयम् ' इति ।

अमु— अत्रानाभिप्रदानादनेषु (आनुपूर्व इति
स्यात्) (गृहमाश्रमयोः अवदानाभिप्रदानार्थं प्रदान-

चतुर्विधमवभृतावदानामिषाणां विधयः सा विज्ञायि
इत्याह—) सिद्धकृत्यदानं प्रयाजसौमित्राण्यं नहिंयि
द्वीयमाणादयति इत्युदाहरणम् । (तत्र) प्रभृतिच-
मृत्पुष्पक्रमयोः क्रमो वक्ष्येयम् इति विचारः । (पूर्व-
पक्षमाह—) तत्र दध्नाः प्रथमं धर्माः प्रकल्पताः । यदि
तथैव प्रवृत्ता तस्य आशादनादीनि प्रथमं क्रियन्ते, कृतो
भवति अङ्गानां प्रधानास्तथाः (प्रधानप्रयोगविहिताङ्गानां
परपरप्रत्यागविरत्यर्थः) इत्येव (मुख्यक्रमेण क्रि-
याये सति) सन्त्यन् (भोग्येभ्यः) प्रथमं क्रियेत्, तत्र
(दधिचर्माणां पूर्वं प्रकल्पनात् पश्चात् क्रियमाणानां
विधयः अत्यन्तम्—) अङ्गानामात् प्रधानप्रत्यागविरत्यर्थे
(परपरप्रत्यागविरत्यर्थः) तथैव दर्शयति प्रयोगवचनेन
नारित्यात् (अमाप्रस्यागतभिरन्यासि कारित्यात् अनुप-
पत्त्या) पावत्रिः सगैर्वैश्वानरमनुज्ञासम्, सप्तद्वयः
अधिरैरपि कृतं दधात् (तथामुक्तम्) तस्मात् दध्ना
प्रथमं क्रियेत्) ।

यथाप्रदानं वा, तदर्पित्यात् । ३ ।

आग्न्यम्— यथाप्रदानं वा कर्तव्यम् । अथ प्रदान
पूर्वम्, तस्यावदानानि पूर्वम्, पश्चादग्नेयम् । कुतः ?
प्रदानबोधानुष्ठानत्वात् अवदानादीनाम् । प्रधानोपक्रमा
एते, न पृथक्पूर्वार्था इत्युक्तम् (५।२।१।६) । अग्नि-
चारणमवदानं च तस्य प्रदानविधीर्देवैश्च कियते । आता-
दमग्निं प्रदानार्थमेव आशक्तवत् । एष दृष्टव्येता
भवति तस्मात् मुख्यक्रमेणाङ्गानां प्रयोग इति । यत्तु दध्नाः
पूर्वं प्रवृत्तिरिति । अर्थात् पूर्वं प्रवृत्तिः, न पाठात् ।
प्रावृत्तिरिति मुख्यक्रमो वक्ष्येयम् । मुख्यक्रमे एवाभागे
प्रथमं दध्नाः पशुगो विषहृत्तृणाः स्यात् । प्रवृत्तिके पुन-
र्गुणभागे सर्वेषां विप्रक्रमः । तस्मात् मुख्यक्रमो वक्ष्ये-
यमिति । अथ यद्विद्वद्भुक्तम्, दध्नाः पूर्वमवदेयमिति ।
अतोच्यते । अतामिषाण्येतद्विषयम् । तस्माददेवः ।

दध्ना— (तस्यम्) दध्नाः पाठात् (पूर्वम्) केचन
धर्माः । पूर्वं क्रियन्ते, अतरेणः पाठक्रमदेव आग्नेयस्य
(निर्धारदधः) पूर्वं (मग्निः) । एतावति विषये
मुख्यप्रवृत्तिर्नो न्ययतनाः, पाठक्रमस्य प्रयत्नत्वात् ।
येनाद्यदने उ नहि पाठः कस्य पूर्वपाठानमिति ।

तत्र यदि दध्नाः पूर्वं प्रवृत्ताः इति कृत्वा तथैव आता-
दनं (प्रथमम्) क्रियते, तथा सति प्रधानक्रमेण
आग्नेयस्य (पूर्वपाठानं) कृत्वा (पश्चात्) अर्धेण
कर्तव्यम्, इति (एतत्) नातुगृहीतम् । कुतः (पुनर्मुख्य-
क्रमः । अथ आह—) पाठाद्वि प्रथममाग्नेयः, ततो
दधि, तथा दध्ना इति (हेतोः । यद्यपि) एकैकमेव एषां
(आग्नेयादीनां प्रधानानां स्वीयां) इतिकर्तव्यता रीति-
द्वितीयागिन्यति (तथापि) वृत्त्युक्तानां प्रिष्ठानववर्तिनं
(आशादनावाङ्गं) एकैकं प्रधानमभिरुपति । (तथा किम् ?
तदह—) प्रत्यक्षपाठात् (एष आग्नेयादीनामवगतः क्रमः ।
तेषां च एवैकस्य स्वीया धर्माः सप्तद्वयवर्तिनः कर्तव्याः
इति) पूर्वं पूर्वस्य धर्माः (कर्तव्याः) ततो द्वितीय-
तृतीययोः । नत्र यदि दध्नाः पूर्वं क्रियेत्, तथा सति
पूर्वपाठादनमनुपपत्तिरिति, इति वा अत्राताः प्रधानेन
अङ्गानां क्रमः, न शक्येत । (भाष्यमनुश्रुत्या आश्रित्य—)
प्रदानोपक्रमा एते न पृथक् पूर्वार्थाः इत्युक्तम् ।
अत्रयोऽप्युक्तम् । (अत्राप्येव हेतुः कर्तव्ये नोक्तः । न
तु तत्त्वज्ञेय इत्युक्तम्— नहि एतेषां पृथक्पूर्वार्थं कल्पि-
त्युक्तम् । अथ प्रदानविधायानामिषाण्यमिदं भाष्यम्,
तदुक्तम् । तस्य अनुदाहरणत्वात् । न च तथैवोदाहरण-
मिति शक्यं वक्तुम् । पूर्वमेव अवदानदेव । प्रदानान्तस्य
एकवर्षाभ्यन्तरावदानम् । ... तस्मात् विषहृत्तृणां
विषयमेव यथाकथञ्चित् मास्यं न्याज्येयम्) ।

लिङ्गदर्शनाय । ४ ।

भाष्यम्— लिङ्गमपि एतन्मन्त्रेण भवति । ' ॥ वै
भुवामेव अथ अग्निपारवति, ततो हि प्रथमावाग्नेयानां
यस्य भवति ' इति । तस्मादपि मुख्यक्रमेण नियम
इति ।

दध्ना— (लिङ्गदर्शनाय इति श्रुत्यर्थमाह—) लिङ्ग-
दर्शनं च इममेव न्यायं दर्शयति ' यस्य पूर्वमवदानम्,
तस्य पूर्वमभिषेकम् ' हेतुर्भविष्यदेतदर्थमादेन । अतः
मुख्यपाठत्वात् इतरेषां तथैव भवितुमर्हति । (तस्मा-
न्मुख्यक्रमेण नियमः इति) ।

सोम— मुख्यार्थपाठानां मुख्यत्वात् तद्व्यावर्तिना-
न्वयत्वं न्ययव्यवधानात् न्ययव्यवर्तिनात् रोगतिः ।

वि— 'अवदानादि सान्त्वये पूर्वमासेषकेऽथवा ।, यमेष्टुतिरुपमतः सान्त्वये पूर्वोचिता ॥, प्रधानं पूर्वम्-मेयेऽवदानं च तयोचितम् । अङ्गानां मुख्यत्वान्मानुष्य-क्रमश्चित्तवः ॥' ननु अवदानादिः प्रधानतः एकः पदार्थः इत्युक्तम्, तत्र कुतः क्रमविचारः ? एवं तर्हि पूज्यादिना भक्त्युत्तमं । अथवा सिद्धयुद्धवदानादिमिषया इव चित्ता अन्तः ।

भाट्ट— एव मुख्यक्रमेण प्रवृत्तिक्रमस्य भावः । यथा दम्. पाठादप्येव पूर्वै यमो दोहनादयः, पञ्चाप-मेयस्य निर्वाचनः । तत्र प्रवृत्तिक्रमेण च हविरादादन-प्रयाश्रयोवासाधारणस्विष्टयुद्धवदानादीन्वयि कर्तव्यमैव प्रत्यागि मुख्यकामान् प्रथममासेषके कार्याणि, पञ्चदश-प्रधानानां हि पाठादेव प्रथममासेषके, यथात् सान्त्वय-म्यानुष्ठानम् । यद्यपि च आत्मदानादीनां यावदाऽनुवाक्या-प्रवृत्तिक्रमात् तादृशानुष्ठानमपि प्रत्यये इति भूतभावि-प्रवृत्तिक्रमाभ्यासनिषेधस्य मुख्यक्रमस्य निषेधकत्व-माश्रमिति नैव विरोधोदाहरणं संभवति, तथापि अन्य-वेदादयोदाहरणं सूक्ष्मम् । दूतकथाधीनं तु मुख्यक्रमे प्रथमप्रत्ययकामप्रभः । प्रवृत्तिक्रमे तु अङ्गानां परस्पर-प्रत्यागतिः । अतस्तत्र भावः । अत्र न प्रधानावदान-मुदाहरणम्, तस्य प्रधानमेकपदार्थत्वस्य स्थापितत्वात् ।

मुच्यते— 'प्राप्तं मुख्यम्, न प्रवृत्तिर्विधिः ।' वाच्यम्— 'प्रवृत्तिर्मुख्यतस्तथा ।' भावः । मुख्यक्रमेण । दम्. ५१।१।१. * दशै आमेयानं दशै द्वाहकामिना-यैव पूर्वैरुत्तरैर्यदिदम् । वि. ६।५।१. * दशै इन्द्राग्नी-हव-गोहव. पुनर्येदेन एवस्थिताः । मीन्या. * दशै वौह. दशयै, दशै द्वाहकामिनायैव पूर्वैरुत्तरैर्यदिदम् । वि. ६।५।१. * दशै दोहः निष्वाग्निनादी यदोपवीतिना कार्यः । वेनाग्निहोत्रे तु प्राचीनावीतिना कार्यः । ३।५।१.४. * दशै दोहो द्वौ पूर्वेषु. भावम्, ४ दशयैः । यागदिने प्रातश्च, च यवोऽयं एव । १।६।८. * दशै दोहयो एकम् इत्योक्तं नाने दोहः द्वाहपदं योदन. प्रापञ्चितम् । ६।५।१. तस्य कर्मन्वि-रम् । ६।५।१ तथा दर्शनाम्, न तु दशैव्य प्रतिमिति ।

६।५।१. * दशै निर्वापः शीदीणाम्, पूर्वैरुत्तरै-र्यवः । ६।५।१. * दशै पूर्णमासे च शर्वगोमेये अन्यतरावैवानुष्ठानम् । भा. १।२।१।५६-५७. * दशै पूर्वैरुत्तरैः, यागदिने निर्वादादिभिरावागना-न्तम् । नवावागनो नाम । वि. ६।१।१६. * दशै प्रधानादग्म्यो. कालमेतः (किंवाग्निम्) 'पूर्वैरुत्तरा वाक्याया वेदि करोति' इति वचनात् । भा. १।१।१।१. * दशै 'प्राचीमादग्ने' इति वृत्तस्य प्राग्वत्यां यावता रक्षते । यातावागः । वि. ६।१।२

तु दशै वत्सपाकरयकलेन द्वाहसंयतो अस्त-नयत्पक्षेऽपि ॥

कालमेतं सनयत्पक्षे तद्विज्ञसंयोगात् । ६।५।१।१४१ ॥

भाष्यम्— कालार्थः संयोग इत्येतत् उभयमिदम् । इदानीं संदेयः किं संययस्ये एव कालः, इत अस्तनयतोऽपीति । किं प्राप्तम् । संययस्ये । पुनः । का भूयते 'पुनः कलनामाश्रयः' इति । न वास्तनयतो वत्सपाकरणमिति । तस्मात् संययस्ये एव कालः । अपाकरणं विज्ञमिति ।

वाक्यार्थत्वाद् योभयोः प्रतीयेत । ४२ ॥

भाष्यम्— वाक्यार्थः पक्षः आश्रयति । न संयय-स्ये एव । अस्तनयतोऽपि एव कालः कालः । पुनः । कावर्गवत्त्वात् । न वासापाकरणेन इति विज्ञित् प्रवे-जनमिति । कालेन तु योभयोरनम् । येन च तत्र प्रवे-जनम्, च रक्षते । कथं पुनर्वत्सपाकरणं कालार्थमिति । ययस्येवत् । ययस्ये वि ते अपक्रियन्ते । तद्यदि इहा-र्थता भवति । इतरथा अदृष्टार्थता स्यात् । तस्मात्प्रवे-देयत्वेन च तत्प्राकरणं भूयते इति । यत्प्रा कसिह संयोगात् संययस्ये एवेति । ततः । अस्तनयतोऽपि कालार्थम् । यथापि न संययस्ये, तथापि वत्सपा-करणमेव न रक्षते, न तु वत्सपाकरणकालोऽपि । कालेन च नः प्रवेजनम्, न वत्सपाकरणमेव । यथा उच्यते-ना-शामाश्रयमिति । वत्सपानि प्राप्ते इहानीं नाश्यादे-रितिपि वत्सपाकरणकालोऽपीति, नाममन परिहारत्वे ।

एवमिदं भवत्येव कक्षापाकरणे, तत्रास्ति विद्यमाने,
अतः तस्मिन् काले न परिहार्यते इति ।

सोम—तूये तद्विज्ञेयं वात् तस्य कालस्य यत्
विज्ञं विद्वन्, तत्तद्वैद्योक्तमित्यर्थः ।

वि—‘सागव्यः स कालः स्वादितरस्यापि वा,
ऽग्रिमः । सततश्चात् सत्यकालो ह्यन्यस्याप्यस्यतो-
ऽग्रिमः ॥’

भाट्ट—यद्यपि कक्षापाकरणं कालैकलक्षणं न तु
स्वयमतम्, परार्थमात्रम् । तथापि उक्तमात्रे कालस्यैव
ज्ञानमवश्यमात्रं ज्ञानव्यवस्थितं एव वत्सापाकरणमत्रात्
मतम् । अत एव एतद्वैद्योक्तमात्रमात्रेणैव भावेऽपि
आश्रयत्वात् क्रमेणैव तद्वैद्योक्तमात्रं तदावश्यमेव न
वर्तते । इति प्राप्ते, ‘सङ्गवेत्तव्यमात्रमात्रम्’ इत्यादौ
काललक्षणमात्रेऽपि तद्वैद्योक्तमात्रं वत्सापाकरणमात्रे-
ऽपि अत्रावश्यमात्रं तद्वैद्योक्तमात्रं तदावश्यमात्रं तदावश्य-
मात्रेऽपि कर्तव्यमेव मतम् ।

मण्डन—‘अर्धमात्रमात्रमेव कालः ।’
युक्त—‘अत्रावश्यमात्रमात्रमेव ।’

॥ ठगं वेदाः पूर्वैद्युक्तमेवैति इति विज्ञेयमात्रमात्रं
मात्रकर्मः । वेदिकरणमात्रः । आ. ५।१।११।१९, ॥ द्विं
शाखा ऐदमाहरणवैद्योक्तमात्रं प्रयोजिका । तद्वैद्योक्त-
करणम् । ५।१।१।८-९. ॥ द्विं ‘सङ्गवेत्तव्यमात्रमात्र-
कर्म’ । वि. ५।१।१, ॥ द्विं शाखाऽऽहरणं वेद-
धर्म’ तद्वैद्योक्तमात्रः । ३।६।८.

॥ द्विं शाखाऽऽहरणादयो धर्माः दोहद्वयायी
एव, तं केवलं सायंदोहायोः ॥

दोहयोः कालमेदद्वयमुक्तं नृत्तं स्यात् । ३।६।८।
२८ ॥

भाट्टम्—अस्ति सायंदोहः, तथाऽस्ति प्रातर्दोहः ।
सन्ति तु दोहधर्माः शाखाहरणम्, गव्यं प्रत्यापनम्,
प्रत्यापनम्, गोदोहनमित्येतादयः । ते हि सायंदोहायोः
उत उभयार्था इति । किं तान्त्रं मातृम् ? दोहयोक्तयोः,
अर्धमुक्तं धर्मैः नृत्तं भवेत् । अस्मात् ? सायंदोहस्य हि
क्रमे औपवश्यमेवैति शाखाहरणादीन् सवामन्ति ।
तस्मिन्नेवार्थे सायंदोहः । तस्मात् क्रमात् सायंदोहायो
इति दोहधर्माः ।

वा—एवं क्रमस्याविरोधं दर्शयित्वा इदानीं विरोधं
दर्शयति । शाखाहरणादीनामौपवश्यमेव देशसामान्यात्
अवश्याप्यकारणत्वात् दध्यर्थेन प्राप्तेः ।

प्रकरणविभागोद्देशात् तत्समुक्तस्य कालभाषम् ।
२९ ॥

भाट्टम्—प्रकरणं हि शाखारणम् । यद्येव दध्न
एवं पयसः । क्रमस्य प्रकरणं सत्यतरम् । तस्मात्तद्वैद्योक्तमात्रं
दोहधर्माः । अपि च, न सायंदोहस्य पूर्वैद्युक्तमात्रम् । किं
तर्हि ? उच्यते : कथम् ? एवमात्रमात्रम्, ‘ऐदं दध्य-
मात्रमात्रम्’ । ‘ऐदं पयोऽमात्रमात्रम्’ इति । अत्रा-
वश्यमात्रा हि उक्तं तद्वैद्योक्तमात्रं । एव सायंदोहः
अत्रात् पूर्वैद्युक्तमात्रम् । सत्यतर एव दध्नः, यत् पूर्वैद्यु-
क्तमात्रं अपरेद्युक्तमित्येवैति । तस्मात् सायंदोहस्य काले
आप्राप्ता इत्येवैव सायन्नास्ति । अत्र उभयार्था दोहधर्मा
इति ।

वा—प्रधानं धर्मवैद्योक्तमात्रं कर्म प्रतिपद्यते ।
पठ्यमानं च अवश्याप्यकरणम् । दधिपाणम् अत्रा-
वश्यमात्रा कठपठे त्रिकोणं च । तस्मात्तद्वैद्योक्तमात्रं । दधिन-
सिद्धिपद्योक्तं केचित् तस्य धर्मः पूर्वैद्युक्तमात्रम् । न च
ते शाखाऽऽहरणादीनां सायन्नास्ति । ‘तुलानां च परार्थक-
दध्नवत्’ इति स्थितं वात् । तस्मात्तद्वैद्योक्तमात्रं सायन्ना-
हरणादेर्वैद्योक्तमात्रं पूर्वैद्युक्तमात्रं न दध्यदोहात् इत्यर्थः ।

सोम—प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे प्रातर्दोहाय दद्या-
वाकरं शाखावैद्योक्तमात्रं इति नियमाभावात् । तथा सायं-
दोहनिर्वृत्त्यनन्तरं आधानात् प्रातर्दोहाय न शाखावैद्यो-
क्तमात्रम्, त्रिकोणं तु तद्वैद्योक्तमात्रम् इति । सूत्रार्थेद्यु-
क्तमात्रोः कालमेदद्वयं सायंदोहस्येव आनम्, न प्रातर्दोहस्य ।
तेन नृत्तं पयोधर्मैः अर्धमुक्तं स्यादिति ।

वि—‘शाखावेत्तव्यो दोह धर्मः सायं सत्यतरः ।
प्रतस्य सन्ति वा, सायं सत्यतरं च पूर्वपक्षे सत्ताः ॥,
आनर्धनव्यवस्थितेऽपि पूर्वपक्षे विद्यते । नन्विदं तः
प्रकरणम् प्रातर्दोहस्य सन्ति ते ॥’

भाट्ट—दोहधर्ममात्रयोः दधि पूर्वैद्युक्तमात्रं अपरेद्यु-
क्तमात्रं । तद्वैद्योक्तमात्रं शाखाऽऽहरणादयो पूर्वैद्यु-
क्तमात्रं । तद्वैद्योक्तमात्रं सायन्नास्ति । इति

प्राप्ते, पचासि स्थानं भवेत्, तेषामि प्रकरणेन तद्भाषः । न हि अत्र पूर्ववत् कल्लोपकारत्वादिना प्रस्तराप्रभावाः शङ्किन्तु शक्यः । न च सामान्यमपि दक्षिणामर्याणि, उत्तरेष्वेवावतुष्टानात् । दक्षिणं विद्यमानमपि न आन-
येदयमिष्य अर्धेष्टापनेनलक्षणात्पर्यव्रतकम् । न च स्मारकविषयैः दक्षैः पाण्डुरसिद्धेः सामाद्यद्वा, छटशो-
परिधेयः नैवत्ताभावेन ग्राहकत्वावुपपद्येः । निम्न दोहणार्थः ।
परेष्वेवामात्राः, तस्यैव मात्स्यादेशायां प्रकरणादुपपद्येनैव
अपराधमात्राः । पूर्वेष्वनुवीचिमात्रादवितिष्ठपर्यं पूर्वेष्व-
स्थानेन क्रियमाणः अपि न तत्प्रमाणार्थं भवन्ति । दोह-
नस्तु सामान्यैवैव अपर्यन्ते इति विरोधः ।

मण्डन—‘दोहद्वये दोहगुणः समत्वम् ।’

शंकर—‘समानो दोहोर्वैशिः ।’ ९.

७ दशै शाखाद्वेदनादीनां प्रयोगे न प्रयोगकः,
किन्तु कलाकारकं प्रयोगकम् । वि. ४।२।३. ७ दशै
शाखाद्वेदन—आहारण—परिवाचनानां सम्पादकप्रयोग
प्रयोगकम् । न कलाकारकानामपि । तथा द्वेदनादीनां
अप्राप्त्येवमेव, न तु मूलार्थवामपि । भा. ४।२।३।८-९.
८ दशै शाखाप्रहरणं प्रतिपत्तिः, नार्थक्यम् । शाख-
प्रहरणधिकारम् । के. ४।२।४।१०-१३. ७ दशै
शाखाप्रहरणं प्रहरणं छह लोको । वि. ४।२।३.

७ दशै शाखाप्रहरणं प्रस्तरप्रहरणकाले ॥

प्रस्तरं शाखा, अवयवम् । ६।४।१।४।४४ ॥

भाष्यम्—‘दशैपूर्वमात्रायाः स्थावरायां यजेत’
इति । तत्र भूयते ‘छह शाखायां प्रस्तरं प्रहरति’ इति ।
॥ संदेहः किं शाखा प्रस्तरस्यभूतम्, अहप्रयोग-
सम्बन्धलाभः । अथ कलायः संयोगः, प्रस्तरप्रहरणकाले
शाखा प्रदन्तेति । किं प्रस्ताम् । प्रस्तरं शाखा अवय-
वम् । प्रस्तरस्य अहप्रभूता शाखा । कुतः ? छह शाखायां
प्रस्तरं प्रदन्तेति छहयुके अवयवने नृदीया विमर्श-
भवेति । सा च शाखायां नृदीया । तस्मात् प्रस्तरस्य
शाखा गुणभूता । प्रस्तरं च द्वितीया । छहयोरे च
नृदीया गुणता, द्वितीया प्रयान्तः । ननु न शाखायां
प्रस्तास्य कश्चिदुपकारः किञ्चित् । अर्थं न दृष्टं किञ्चित्
किन्तु अदृष्टं किञ्चित् । भूयवन्तः । अथ ‘अथ नैक-

वर्यं श्रीणानि’ इति द्वितीयातृतीयासंयोगात् आहृष्ट-
कारो गम्यते । पदसिद्धयौति ।

दृष्टम्—‘अथसंयोगपदसंयोगः । अथशा शाखा-
प्रहरणे काविकर इति संकथः । ननु चतुर्थे (४।२।४।१।१)
प्रतिपत्तिः शाखाप्रहरणविधिः स्तितम् । उच्यते । प्रस्तरस्य
प्रतिपत्तिरपि बुद्धादेरद्वयभावो दृष्टः । तैवेति तद्वैव
संभवेत् । शाखायामिच्छाद्वयं पुनस्तत्तिष्ठान्तरात्
आरम्भः ।

कारयिथिर्विमयोर्विद्यमानत्वात् । ४५ ॥

भाष्यम्—‘कारयिथिर्वा’ इत्यत् । कुतः ? उच्यते
विद्यमानत्वात् । प्रस्तरतावत् सुप्रकारायाः प्रस्ता विद्यते ।
तत्र प्रहरणमपि विच्छिद्ये काले वाक्यान्तरेण निश्चितम् ।
नतः शाखायाः प्रविष्टादन्तरे तस्यैव नृदीयावयवम् ।
उच्यते । भवत् प्रस्तरस्य पुनर्वयवम् । शाखा तु अत्र
विधीयते इति । उच्यते । उच्यते । विद्यमानत्वात् ।
शाखाद्वि हि पूर्वं विच्छिद्यं वाक्यकारणार्थं । शाखा
पुनः किं गुणभूता चोपयते, उत प्रयोगायते इति । प्रति-
पत्तिमात्रायां दृष्टं प्रयोगनम् । वैरागिरीणात् प्रचरितुम-
कान्तः इत्यत् । या च यावती च मात्रा देहान्त-
संयोगस्य, न दृष्टं किञ्चित् । तस्मात् प्रहरणं प्रतिपत्ति-
तावत् । तस्मात् वदतः प्रयोगनमात्रात् कारयिथिः
क्रियते । ननु नृदीया अवयवने भवति, सा च शाखा
कम् । अत्रोच्यते । सा अतो शाखायां नृदीया, सा
द्वितीयाऽर्थे । सा च प्रस्तरं द्वितीया, सा नृदीयाऽर्थे ।
कथमत्रोच्यते । उच्यते एवम्, एकस्मिन् काले उप-
पत्तिः प्रदन्त्येति । अत्र वक्ष्ये निर्माणः कालः, तथा-
नुवादः । यथा तु अग्निर्जातः, तस्य विधिः । शाखायां
अग्निर्जातः, प्रस्तरस्य निर्जातः । तस्य पुनश्चाहारमग्निर्जा-
तवैव । उदयमानम् । इतरूपोच्यते प्रयान्तः । भाष्यं
च द्वितीयाऽर्थे, तत्र नृदीया । पाराशर्यमपि नृदीयाऽर्थे,
तत्र द्वितीया । तस्मादर्थस्यैव निश्चितवचनम् ।

दृष्टम्—‘कारयिथिर्वा उच्यतेविद्यमानत्वात् । ननु च
‘छहयुकेऽपमाने’ इति छहयोरे एव नृदीया । उच्यते ।
यथैव, ततः शाखायां कापि त्रयो गुणभावाः प्रस्तवत्
इत्यत् । अथ ‘अथसंयोगं वदतः शाखा, प्रस्तरं आहुतिः’ ॥

एव चेत्, कल्पयता । उच्यते । अन्तरे सूत्रवाक्ये निर्दिष्टात् । अथवा प्रस्तरस्य यन्त्रवेन निर्दिष्टात् यद्विरूपम् । अन्यथा वाक्येति न स्फुरिति । नैकमत्र । अतः प्रहरतिस्मिन्ने दृष्टे चरोग इति सूक्तम् ।

अतस्तस्मात्कार्पयत्वात् । ४६ ॥

भाष्यम्— न च शाराया प्रस्तरव्योक्तयो दृष्टः नित्यते । काष्ठ दकमानस्य त्वयस्य नोपकारे वर्तते । तृप्तं तु काष्ठस्य दकमानस्य वरकुर्वेत् । तस्मात्प्र शाराया प्रस्तरार्था ।

तस्मात्प्र विप्रयोगे स्यात् । ४७ ॥

भाष्यम्— किं भवति प्रयोगान्तरम्, यदि प्रस्तरस्य गुणभूता, तथापि प्रस्तरप्रहरणकाले शाराया प्रक्षिप्यते इति । उच्यते । यदि प्रस्तरस्य प्रक्षिपमाणस्य भङ्गभूता शाराया, ततो विना प्रस्तरस्य न प्रहरणं भवति । अथ भनङ्गभूता, विनापि प्रस्तरस्य प्रहरणं भवति । असङ्गनिवृत्त प्रस्तरकाले प्रहरणमेति । तस्माच्च विप्रयोगे स्यात्, तस्मादेव कारणात् प्रस्तरविप्रयोगेऽपि शारायाः प्रहरणं स्यादिति ।

दुप— यदि प्रस्तरस्य गुणभूता शाराया, ततो विना शाराया प्रस्तरस्य न प्रहरणं भवति इति वाक्येयम् । वीर्णमात्राया प्रस्तरा शाराया प्रयोगेण । सिद्धान्ते विनैव शाराया प्रहरणं भवति । अथवा अन्यथा वाक्येयमुदाहरणम् । प्रातःतनयैरेषु (पुरोडाशेषु) प्रस्तरं विना न प्रहरणं शाराया पूर्णपक्षे । सिद्धान्ते प्रहरणमेति ।

उपवेपथ्वं पक्षे स्यात् । ४८ ॥

भाष्यम्— यथा पूर्वा ऋतः तथा उत्ति, क्षामाग्रे चति अतः च शाराया विनैव इति, उपवेपथ्वं इति वाक्येन च स्यात् । यथा ॥ सिद्धान्तः, तथा क्षामाग्रेपक्षे शाराया सती हि प्रविषाद्यते, इति तत्पक्षे उपवेपथ्वं न भवति ।

वि— अन्तरे शाराया शुक्लं हरिद् (इत्यनेन) शाराया विधीयते । कालो वा प्रतिपत्त्यर्थः प्रकृत्वाऽन्योपपत्त्यर्थः ॥, आचोऽङ्गनिषेधमाणात्, प्रविषाद्यतेपक्षे । शारोयमुना (शाराया उपयुक्ता) तेनान्तः प्रस्तरस्य प्रतिपत्तिनाम् ।

भाट्ट— 'एव शाराया प्रस्तरं प्रहरति' इत्यत्र प्रहरणे एव शारायाग्राह्यं प्रस्तरस्य, न तु रोमे इत्युक्तं चतुर्थे

श्री. श्री. २५४

(४१२) तत्तु न सद्यप्रधानत्वेन प्रस्तरप्रहरणस्यैव शारायाप्रहरणस्यापि शारायाप्रतिपत्तिरुच्यते, किन्तु प्रस्तरप्रहरणे शारायाग्राह्यस्य गुणत्वेन मैत्रावरुणप्रदे इव पयःसाहिव्य 'एवमुक्तेऽप्रधाने' इत्युक्तशक्तयेन गुणत्वावगमात् । इति प्राप्ते, शान्तरोधे गुणवशभावेऽपि प्रकाशनेषामिषारब्धत्वायेन अर्थैः प्रतिपत्त्यन्तरविधिकल्पनेन प्रस्तरस्य शारायाया अपि कृतार्थत्वाविशेषेण प्रतिपाद्यम् । अत एव शाब्दबोधे शुक्लवशभावेऽपि प्रस्तरप्रहरणकाले प्रतिपत्त्यर्थमिषुकाय, न तु स्वयं सत्यम् । अतश्च मर्षमया शाराया विनैव प्रस्तरप्रहरणम् । वीर्णमात्राया च यथाशक्तिविप्रयोगे प्रस्तरप्रहरणेऽपि 'गुणत्वेन च' इति न्यायेन शारायाप्रहरणम् ।

मण्डल— 'शाराया विपत्तं प्रस्तरप्रहरणकाले' ।

अङ्क— 'प्रतिपत्त्या इत्यौ शाराया' । इत्यौ प्रस्तरस्य प्रहरणे प्रहरणकाले शाराया प्रतिपत्त्या अतो प्रदेव्या इत्यर्थः ।

० दशै शार्यामास्यैने (शारायाः मार्गं तन्मन्त्रानि निरुक्तम्) 'ऊर्ध्वं मन्त्र' इति मन्त्रः । वि. १।१।१५,

० दशै सांताप्यवोद्वे 'उत्तरा दोषयति' इति उत्तराशब्देन विवक्षयता. स्वीयाः तिष्ठन्त्यः उत्तराः मन्त्राः शारो दोषायाः । १।१।१५, ० दशै सांताप्यपात्रोद्वे 'शुभ्यन्' इत्यारिभ्यः णिनिविषाज् । कर्माधिकरणम् । १।१।१५, ० दशै सोमयाजिनः शान्ताप्यम्, अयोमयाजिनस्तु आग्नेयश्रावो पुरोडाशौ । १।०।१५,

० दशैमास्यारम्भाष्टौ एकाधौ । भा. ४।४।११५,

० दशैष्टिः प्रागुदकात् प्रकृतः, न तु अहनि ।

सर्वार्थः १।१।८.

० दशैमन्त्रेण निर्वोधिषयेण । भाट्ट. १।१।१५.

० दर्शपूर्णमासौ । अग्निनाशयः सर्वः संस्काराणि पूर्वविषयेण मया दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ इति । भा. १।१।१५।३५. ० दर्शपूर्णमासौ अवकाशतिष्ठान्तरेण तत्पुनः अशान्तरपूर्वद्वारेण परमापूर्वं जनयतः । वि. १।१।१५, ० 'दर्शपूर्णमासौ इष्ट्वा गोमेन यजेत' अग्नेष्टिगोमयोः वीर्यैर् ॥ निषयम्, 'गोमेन यज्यमानोऽग्नीनादधीय' इत्यत्र शारायात् । ५।४।३. ० दर्शपूर्णमासौ पुनर्वस्य

॥ दर्शपूर्णमासयोः अतिपाते वैश्वनरेष्टिषाधिकृतोदयो-
विफलः । प्रायश्चित्तना दोषनिषेधात्तानां ह्यत्राधि-
करणम् । वि. १।१।१५. ॥ दर्शपूर्णमासयोः अधिपातः
'अधि न वपति कृत्वाभि चोपदधाति' । पेपणार्थे
ह्यपि तन्तुस्थाने अधिपातः । ३।८।१०. ॥ दर्श-
पूर्णमासयोः अनारभ्यविधिप्राप्तस्य येयजामहस्य 'नानु-
दायेपु येयनामहं करोति' इति । तत्र अनयोर्वित्यं बाधो
विकल्पेन वा इति निष्कर्षार्थे नञ् । अयं प्रतिषेधार्थः
पर्यवसानार्थो वा इति चिन्तायाम्, भुत्वा नञः प्रथमभूत-
निर्वापकरणयेन निषेधार्थेन इति प्रमे, प्रदीतमपि
निषेधार्थेन 'नेहेत' इत्यत्र प्रवृत्त्यन्वयमात्राधिकृत्यात्
अवज्ञातस्य उपसर्जनोभूतकालयन्त्रियेन पर्यवसा-
यः अङ्गीकृतः । सु. ४. ८. ॥ दर्शपूर्णमासयोः
अनुयाजः तृतीयः सिद्धदेवतासंस्कारकत्वा संनिष्कले-
पकारः । अनुयाजस्य तृतीयस्य ह्यस्यधिकरणम् । के. १.०।१।११।३८. ॥ दर्शपूर्णमासयोः अनुवृत्ते यदन् नरकं
प्राप्नुयाम्, दर्शपूर्णमासकाले चाधिकमेव प्राप्नुयाम् ।
या. ३।४।४।१३. ११२. ॥ दर्शपूर्णमासयोः अनुव-
रतनतिषेधः भद्रम् । वि. ३।४।८. ॥ दर्शपूर्णमासयोः
अन्वाधानमन्त्रणमन्त्रः 'ममाग्रे नक्षत्रं विहवेन्महत्'
इत्यादिः अथर्पणा पठनीयः, तदुक्तं एतं तु शान्तमानमेव ।
यथोक्तम् । ३।८।१४. ॥ दर्शपूर्णमासयोः अन्वा-
रम्भणीया पुरर्ष आरम्भमाणं प्रथमे दर्शपूर्णमासयोः
प्रवर्तमानं कर्षी आरम्भणयोग्यं करोति । भा. १।१।
१.०।१४-१५ वर्णकं ३. ॥ दर्शपूर्णमासयोः अन्वा-
रम्भणीयायाः आदौ वज्रतुडानम् । आरम्भणीया-
न्याय. । १।१।१।१३४-३५ वर्णकं १. ॥ दर्शपूर्ण-
मासयोः अन्वाहार्यः पतिकर्षायां दक्षिण । सा स्वामिना
कदापि नाभ्यर्च्यते । ऋषिकर्षिक्रयः स्वात्मिने ह्यत्र ।
के. ३।८।११-१२. ॥ दर्शपूर्णमासयोः अन्वाहार्यस्य
पात्रो निरुत्तरः । आग्रयणे वागेवत्तयोः अयं पत्रो
मुच्यते । वि. १.०।१५. ॥ दर्शपूर्णमासयोः अन्वाहार्यं
दक्षिणायां प्रागत्रा एव दद्यात्ते 'एते वै देवा
आहु । ते यद् दास्यन्तः' इत्यदौ । या. १.०।४।१५।४७.
॥ दर्शपूर्णमासयोः अन्वाहार्यपर्यः अभिषारणम्,

तत्र स्वाहुताकरणाथम् । आग्रयणे वागेवत्तयो-
र्वैश्वानरयोः अभिषारणं कथ्यते । वि. १.०।१।१०.
॥ दर्शपूर्णमासयोः 'अपः प्रयेयन् वाचं यन्तति,
ता महविष्कृता विवृण्वति' इति हविस्सूयहर्णं काल-
मन्त्रणार्थे इत्युक्तम् (३।१।१।५-६) । भा. १.१।३।७।
१५. ॥ दर्शपूर्णमासयोः अपां प्रणयनं चमनेन । वि.
३।४।१२. ॥ दर्शपूर्णमासयोः अपां प्रणयनस्य संवर्धनं
मयोक्तम्, शिनवर्धनं तु प्रतिषेधः । शिनवन्मवायः । के.
३।१।५।४-१५. ॥ दर्शपूर्णमासयोः अपां प्रणयने
गोदोहनं पुष्पायैव, न कल्प्यम् । वि. ४।१।२ वर्णकं ३.
॥ दर्शपूर्णमासयोः अपा प्रणये मृन्मयगोदोहनदि-
पानमन्त्रितं कल्प्यत्वात् । ४।१।२. ॥ दर्शपूर्णमासयोः अपां
ज्युल्लेकस्य भस्मसा अभ्युत्थनकालः 'एष वै दर्शपूर्ण-
मासयेरलभ्यः' इति । भा. ३।३।४।१४. ॥ दर्शपूर्ण-
मासयोः अपूर्वं वदुर्विषम् । स्वर्गजनकमपुर्वं फलापूर्वं
परमापूर्वं इति वदुच्यते । अमावास्यायां मन्वायां पागला
एकः समुदायः, अग्निषपुरोडाश-उपासूत्राज-अग्नीवीनीय-
सुरोडाशकामनामपयः समुदायः, इति समुदायजन्यं
समुद्रमापूर्वम् । एतैकस्मिन् समुदाये वागत्रयस्यानि
शीणि शीणि उपवस्युर्वाणि । प्रजात्राद्यज्ञज्यानि श्लोका-
द्यज्ञज्यानि च अङ्गापूर्वाणि । तत्र एतिपय्योपकार-
ज्यानि त्रयस्यपूर्वविष्यत्वा प्रामिपन्ने, आराहुपकार-
ज्यानि तु समुदायपूर्वविष्यत्वा । वि. २।१।५. ॥ दर्श-
पूर्णमासयोः 'अभिरुमं कुरोति' इत्यादिमिषमणादीनां
प्रसन्नकङ्कय वदकारा तु दर्शाद्यज्ञज्यानि । अभिक्रमना-
धिकरणम् । ३।१।१०. ॥ दर्शपूर्णमासयोः अभि-
षारणम् । पुरोडाशावचनकाले क्रियते सुचि अवयव-
संस्तेनित्वाण्यर्थे उपलक्षणं चाभिषारणं चेति । १.०.१।२.
॥ दर्शपूर्णमासयोः अभिमर्शनं अपूर्वप्रयुक्तमेव, न तु पौर्ण-
मास्यादिमुत्तरपक्षमुक्तम् । भा. ४।१।५।११-१२. ॥ दर्श-
पूर्णमासयोः अभिमर्शनस्य अङ्गप्रधानताचारणहविर्ना-
येता । अभिमर्शनाधिकरणम् । ३।७।८।८. १०. ॥ दर्शपूर्ण-
मासयोः अभ्युहने पुरोडाशपर्यः 'वेदेन भस्मनाऽङ्गाप-
नम्पूहि' नाथो धीरं धरी आम् । के. १.०।१।८।५९.
॥ दर्शपूर्णमासयोः उपपात्रकः वन्द्यनिर्वाहायैव

मम्यतेन कर्तव्यः । अरपातादिक्रियाणां इत्यत्रापि-
करणम् । वि. १.११.१५, ७ दर्शपूर्णमासयोः अवधौतः
नापूर्वजनकः, इत्यर्थेनात् । निषाधपूर्वहेतुवेन तु निषेधः ।
१.११.३, ७ दर्शपूर्णमासयोः अवधौतस्य प्रपन्नं प्रयो-
जकम् । ४.११.११, ७ दर्शपूर्णमासयोः अवधौतादि-
विधयो यथा ग्रीहिषु प्रवर्तन्ते, तथा ग्रीहिप्रतिमिवि-
भूतेषु ग्रीहारेष्वपि साध्याः प्रवर्तन्ते, ग्रीहिरनातिविक्रमे
परि मुक्तैरुदेताल्लत्वाधोरात्राणाम् । ३.६.१२४, ७ दर्श-
पूर्णमासयोः अवधौतपेषणविधिनिर्णयार्थः । अथवातादि-
रक्षणादिनिर्णयविधिः, इत्यत्र अविधानम् । भा.
४.११.११.१६, ७ दर्शपूर्णमासयोः अवधौतमन्त्रः 'अव-
रतो दिक्षः सपान पश्यान्' इति प्रथमप्रहारे लङ्देव
पठनीयः, न तु प्रतिपद्वारम् । अवधानन्यायः । १.१४।
१.१४.२ (४५), ७ दर्शपूर्णमासयोः अवधौतमन्त्रं
पुरोडाशधर्मः 'रात्रिन्मृतेष्वारकच्छति' । नानी शीर्षं
चरी स्वात् । के. १.०.११.११.१६, ७ दर्शपूर्णमासयोः
अवधौतस्य प्रदानान्तेन अनुसमयः, न तु अनागतमात्रेण ।
अवदानसिप्रदानात्तानुसमयः । ४.१४.१६, ७ दर्शपूर्ण-
मासयोः अवधौतः अथ पृथगेकत्रयः औपचारिकः ।
'एष दर्शपूर्णमासोऽवधौतः' । वि. ७.१.१४, ७ दर्शपूर्ण-
मासयोः अवधौतविधिः निषमार्थः, अनुवादः ।
भा. ४.११.११.१६.

॥ दर्शपूर्णमासयोः असौमयाजिनः पुरोडाश-
द्वयमवधौतमुवाच. ॥

पुरोडाशाभ्यामिराधितृतां पुरोडाशयोरुपदेश-
स्यन्दुतिव्याह वैदपक्षोभवत् । १.०.८।१४।३५ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः इदमन्वाधते 'पुरो-
डाशाभ्यामिन असौमयाजिन आधयेत्, याज्ये आतोष
येऽश्वय' इति । तत्रैव स्यात् किं अविचारमुत्ति-
वात्तरीषोऽप्यम् 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्कोऽश्वयो वजेत'
इति आम्भः पुरोडाशस्यामशोमकञ्ची इति ।
अथ हिमविक्रयो, कर्मांतरेष्वपि अथवाभ्यामेक-
जातीयकानां पुरोडाशानां त्रयेति, अथवा अष्टकुरुष-
देशः अथवा पुरोडाशस्यामृत्तिका आधयेदिति, अथवा
अशोमयाजिनां आम्भः यजेतेति कालोपदेशः, उच्यते ।

विधिराश्वयस्य चानुवादः, अथवा दम्योऽनुवाद इत्येते
पद्याः । किं त्वत्तत् त्रस्तम् ? अधिपारादोष इति । यदेव
स्वर्गकर्मो यजेतेति, तस्य त्रयेः, आम्भः पुरोडाशाभ्याम-
शोमयाजी स्वर्गकर्मो यजेतेति । कुतः ? तन्नुक्तिवान् ।
तन्नुक्तिमती हि पुरोडाशो यन्नेनानुवेति । तेन नाम्ना-
पित्री । अशोमयाजिनश्च कर्तुंवापदः आम्भः संस्पृष्टे
भुक्ता, न काळः । ७ हि लभ्येत । भुक्तिश्च लभ्यता
गरीयसी । तत्र शोमयाजिनो वा न पुरोडाशो, अशोम-
याजिनो वा न सानत्यम् । यदि पुरोडाशो अपिहृत्य
अशोमयाजी विधीयते, ततो तालोमयाजी सानत्यम् । तत्र
एवकाऽऽ समर्थो भवति । पुरोडाशाभ्यां वेदस्याभ्याम
शोमयाजी, न काऽन्येवेति । अथ यशोमयाजिनमपिहृत्य
पुरोडाशो विधीयते, तथा न शोमयाजिनः पुरोडाशो ।
तत्र मन्त्रान्ते एरवन्तो भरति, पुरोडाशाभ्यामशोमयाजि-
मेवेति । यथा 'यमेव विद्याः सुविमप्रमत्त दीपजिनं
द्रष्टव्योऽवधौतम् । यतो न मुक्तो कृतमयनाह तत्रैव सा
ब्रह्मा निविशति ब्रह्मा' ॥ इति । (निरुक्तम् १४५) ।
यं शुचिमेव विद्या इति वदितव्यं यमेव विद्याः शुचि-
मिति । एकमथपि । तदुपयोगे यथाशक्त्या अपि-
कारमुत्तिष्ठकपक्षेणः इत्युपपन्नऽनं पूर्वपक्षो भवति । यथा
वैदपक्षो अपि अधिकारभूतिदोषः 'वैदो वैदपक्षोऽनं
यजेत' इति, तद्वदपि अधिकारभूतिदोषः दधेति ।

न त्वनित्याधिकारोऽस्ति, विधेर्नित्येन सपथ-
स्तस्माद्वैदपक्षोऽप्यम् । ३६ ॥

भाष्यम्— त्रयवदः पथः आधयेत् । नैवेद्यवत्,
अधिकारशक्त्यपेक्षेण इति । निम्नो हि दर्शपूर्णमासो
'वाक्योर्ध्वं दर्शपूर्णमासमन्त्रं यजेत' इति । निम्नो च ।
तत्रैव पुरोडाशो फलं प्रति सहकारिणी । तौ मन्त्र-
मन्त्रोपपत्तिनं प्रति विधीयते इत्युपपन्नम् । कथम् ?
निम्नो हि दर्शपूर्णमासयोर्विधीयतः । यत्र अशोमयाजी
तत्त्वोपपत्तिरित्यत इति नोपपत्तेः । पुरोडाशविधेर्नित्येन
दर्शपूर्णमासमुपपत्तिनं मन्त्रः । तस्मात् अशोमयाजिन-
धियाभुक्तिवाक्यपेक्षेः । किं तर्हि ? अधिकृतो कर्मा-
न्तरयोऽपिहृत्य । नैवमपिहृत्य, यिषते । कावेतो
पुरोडाशो दर्शपूर्णमासोर्विधीतो, तौ प्रति अशोमयाजी

विधीयते' इति । कर्म तर्हि । असौयमासी यः स्वयं कामः, स आश्रये कुर्वादेन्द्रास्य च हृयेते कर्मणी विधीयते । विधीयते चेत् पूर्वाभ्या कर्मवत् । तत्र यावेतौ इत्यनुवादवचनं धर्मादेशं भविष्यति । यथा 'एतस्यैव देवतीषु भारधन्वीयमग्निहोमसाम भूत्वा' इति । एषश्चन्द्रश्च पुनरित्यभिप्राये भविष्यति । यथा क्षीरेण भुक्त्वा देवदत्तः क्षीरेण भुङ्गीतेति । भुङ्गीतेवेति पुनरिति गम्यते । एवमिहापि होमवाजिनश्च असौयवाजिनश्च वर्गपूर्णमासविधानेन विहितौ पुरोडाशौ, पुनः असौयवाजिनस्तौ विधीयते, पुरोडाशाभ्यामेव असौयवाजिनं यावदेवेति । तदर्थमावाप्यासिति गम्यते ।

रानि च नैकदेशेन, कर्तुः प्रयत्नभूतत्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— एति चापि आश्रये पुरोडाशयोः असौयवाजिनकर्तृसंज्ञयोः नोपपद्यते । अधिकारस्येति हि प्रधानभूतः कर्ता निर्दिश्यते । न चात्राति कस्मै प्रधानभाव उपपद्यते । न च दर्शपूर्णमासैकदेशभूतौ पुरोडाशौ फलस्य साधकौ भवताः । न च वचनप्रामाण्यात् कर्तृ कर्तव्यमिच्छते । अथनवमवसरस्य भावात् । तस्यादपि नान्यविस्मयकोप इति ।

कृत्तत्वात्पु तथा स्तोमे । ३८ ॥

भाष्यम्— यदुपवर्गमत्र, वैश्वतोमवदिति, युक्तं वैश्वस्तोमे । कृत्तौ वैश्वस्तोमो न कस्मदिवेकदेशः । तत्र फल संभवति । न चात्र कर्तृ संभवति । न च तत्र हिंसादेक नित्यमनित्येन संवधने । तस्मादेवैव वैश्वस्तोमेन ।

कर्तुः स्यादिति चेत् । ३९ ॥

भाष्यम्— इति चेन्नान्यस्ते नाधिकारस्तुतिशेषोऽवकस्यात् इति । ततोऽन्ये । कर्मांतरशेषोऽपि च नावकस्यात् । यावेतौ इति न्येच्छावचनं लज्जया कल्प्येत । कथं तदीदृशिति । अत्रकर्तृकदेशः । अत्रेव यः कर्ता, न प्रधाने । यावदेवेति हेतुर्कर्तृवेत्तु प्रपञ्चं वचनम् । कथं यः यतोः कर्तुः । अपि च नित्यनित्यविवेकः संवधः अमुपवर्गो न भविष्यति । न चैकदेशस्य यथं

कल्पयिष्यते । असौयवाजि पुरोडाशाभ्या याजयितव्यः इति याजयितुमपदेशः अमुदकाय भविष्यति ।

न गुणार्थत्वात्, प्रभो च नोपदेशार्थः । ४० ॥

भाष्यम्— नैतदेवम्, अत्रकर्तृकपदेश इति । अत्रकर्ता हि प्रधानकर्तुरेव त्रिषोपदेशेन गुणभूतः प्रप्नोति । न चास्य फलं भूयते । न च कश्चिद्विदं शक्यम्, उप-ग्रहविशेषात् । न च प्राप्तस्य पुनरुपदेशो किंचिद्विदित प्रयोजनम् । अर्थप्राप्तस्य तु अनुवादः पुरोडाशयोर्वम विषयम् । न च परिहृत्य, त्रिषोपस्थात् । होमवाजिनश्च विना अङ्गकर्ता अस्त्वभावात् । तस्मात् कर्मांतरकोक्तचित्तिरिति ।

कर्मणोस्तु प्रकरणे तन्म्यायत्वाद् गुणानां लिङ्गेन कालप्राप्तं स्यात् । ४१ ॥

भाष्यम्— तुषब्दः एवैव्यवर्तयति । नाधिकृत्योः कर्मतत्त्वोपपत्तिरिति । एवमेव कर्मणोः प्रकरणे कालः उपपद्यते । तसौयवाजिनं कर्तारं प्रति पुरोडाशौ विधीयमाणात् । कुतः ? तन्म्यायत्वात् । स हि व्यासः, योऽसावुक्तः । 'अपि ॥ कालमात्रं स्यात्पूर्वनाद्विशेषः' इति । इहापि च एव व्यासः । असौयवाजिनं दर्शपूर्णमासवेदेतौ पुरोडाशौ भवन इति । किमेवं भविष्यति ? फलफलनाशयो न भविष्यति । यदा समुदायः पूरयिष्यते, तदा सर्वेषां संवत्सरा फल भविष्यतीति । शक्यते न असौयवाजिनं विशेषलिङ्गेन कालो लभयितुम् । तस्मिन् काले पुरोडाशाभ्यामेव संवत्सरा न जानायेतेति ।

यदि तु सांन्याय्यं सोमवाजिनो, न ताभ्यां समवायोऽस्ति, विभक्तकालत्वात् । ४२ ॥

भाष्यम्— तुषब्दः एवैव्यवर्तयति । यदि सांन्याय्यं सोमवाजिनं, न तदर्थं अर्थं मयितुमर्हति । सांन्याय्यं च सोमवाजिन एव । अत्राद्युक्तिं नरिमन् आकाङ्क्षितवचनम् । यथा 'आकाङ्क्षितं चेत् प्रमाणं स्तुतितास्तौ समवायविति' इति । एवं हि भूयते 'तसौयवाजि संनयेत्' इति । एव सति न चाराधं भवणम् । कथम् ? नैव ताभ्यां पुरोडाशाभ्यां सांन्याय्यत्वं समवायः जात, विभक्तकालत्वात् । याद् सोमवाजि पुरोडाशौ,

ऊर्ध्वं वानास्यं प्रातमेव । न तदर्थं गतितम्भम् । तस्मात्
कारणं धनमम्, कर्मणाचोदयेवेति ।

अस्या विहितत्वाद् गुणार्थायां पुन युक्तौ सदेहे
श्रुतिर्द्विदेवतायां स्वाद् यथाऽनभिप्रेतस्तथाऽऽमेयो
दर्शनादिपदेयते । ४२ ॥

भाष्यम्— अपिदेति वक्ष्यामि । नैतत् कर्मा-
न्तरचोदयेति । अनुकार आशेषस्य विहितत्वात् ।
विहितो हि मासो वषट्पथ 'मासेयोऽष्टाश्वमेऽमा
वाख्यायां पूर्णमासां चाप्युक्तो मयति' इति । ऐन्द्रमास
मयति विधिः, उमस्य अवहितत्वात् । न यत् न
प्राप्नोति, पूर्णमास्य ऐन्द्रमासविधानार्थं एव मयति ।
यथा आनमिप्रेत, तस्य आशेषः उचरितः । विधानं
सोमयज्ञ । तस्य दर्शनं च 'आशेषं चतुर्णां करोति'
इति । तथा सप्तमाश्वयोधे 'आशेषमाश्वयोधे प्रथमं
आशेषेन पुरोडाशेन' इति ।

विधिं तु पादपणनम् । ४३ ॥

भाष्यम्— वृषाद् एतमपि एव आश्वमेधनि ।
नैवेद्यम् । आशेषे अनुकारः ऐन्द्राग्रे निधिति । उमसोः
कारणमिति स्वाद् । ऊर्ध्वः । कारणस्य आश्वमेधं मयते
स्य, प्रायसि सोमयज्ञान् वानास्यमिति वरिति । असोम-
यज्ञिनोऽपि वानास्यं मयते, न तु संनयेदिति । तथा
'तपेद् आश्वमेधमाश्वमेधः वानास्यमेवासोमयज्ञिनः' ।
तस्मात् कारणः प्रयोग इति ।

प्रतिप्रतिविज्ञानाद्वा । ४४ ॥

भाष्यम्— वायन्द, एव आश्वमेधनि । नैवेद्यं,
कारणमिति । नाप्यधिकयोः कर्मणोरुत्तरं, न वा
आश्वमेधानुवादः, ऐन्द्रमास्य विधिः । किं तर्हि उमसो
रनुवादः । कर्मणः । सोमयज्ञिनः । वानास्यविधानेन
एवमाश्वमेधः । अतो नैन्द्रमास्यमिति । मियेन हि तदा
वाक्यम् । एवमपिदेत्यत्र किञ्चेत् असोमयज्ञिनः पुरो-
डाशाग्रमेव, यो प्राप्नोति, सोमयज्ञिनः सान्नाय्यमपराधीति ।
पुरोडाशाग्रमेव असोमयज्ञिनः साज्येन यानेनैव आश्वमे-
धेन्द्रमास्यं, सान्नाय्येन सोमयज्ञिनमिति, एवमेवेन
वाक्येन सोमयज्ञिनः सान्नाय्यं विधीयते, अपरेणापि
वाक्येन असोमयज्ञिनः । तस्मादुभयोपि अनुवाद इति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ४६ ॥

भाष्यम्— अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, न
कर्मान्तरे इति । कर्मणः । 'चतुर्दश पूर्णमासावाहुको
हूक्तो, श्मोदयान्तावाजाया' इति । कर्मान्तरोपगतौ
आम्यधिक्यं आहुतयो गवेयुरिति ।

सोम— उपाश्रयाश्रये चतुर्विधानवाक्यान्वेति इह
असोमयज्ञिनः वानास्यमाश्वः सोमयज्ञिनः पुरोडाशाग्रमेव
वा । उपाश्रयात् समातिः । सूर्यार्थस्तु—पुरोडाशाग्रमेव
असोमयज्ञिनः इत्यपि इहानां असोमयज्ञिनां पुरोडाशाग्र-
वपदेकः, पुरोडाशाग्रयोः असोमयज्ञिनां पुरोडाशाग्र-
वाक्यं । तच्छ्रुतत्वात् असोमयज्ञिन एव श्रुतत्वात् ।
यथा 'वैश्वस्योमेन यजेत' इत्यत्र वैश्वस्यैव श्रुतत्वात्
तस्यैववचनः इति ।

वि— 'सप्त पयसः (१) पुरोडाशान्यन्नेवैश्वस्यं
करिष्यः । शेषः आह तच्छ्रुते (२) नैव कालं
निश्चयवाचकम् ॥ कर्मान्तरविधि (३) नैव प्राप्तयेव-
कारतः । विषयस्य विधि (४) मेवमाश्रयत्वात् स्वा-
वचनात् ॥ आश्वमेधनि विधि (५) नैव लक्षणा-
मवज्ञातः । ऐन्द्राग्रेन विधि (६) नैव वैश्वस्यमेवकारतः ॥
माश्वमेधोऽप्यस्तु स्वाश्वमेधेनैव विधि (७) न
ननु । इत्यादि विषयवाक्यमाह स्वाश्वमेधमाश्रयत्वात् ॥
(अथ पूर्वं पूर्वं निरस्य तदन्तरपठस्य निवेद्यः ।
सामस्य पद्यस्य सिद्धान्तः ।)

आहु— दर्शपूर्णमासयोः 'साज्यमेवाश्वमेधं
इत्यसोमयज्ञिनः वानास्यमाश्रयत्वात् । अहः । तच्छ्रुतत्वात् न
'पुरोडाशाग्रमेव असोमयज्ञिनः साज्येनैव आश्वमेध-
मेन्द्रमास्यं' इति श्रुतम् । सोऽपि पुरोडाशविधेरेवार्थ-
वादः । ऐन्द्रमास्यं 'ऐन्द्राग्रेनैवकारतः' इति सिद्धमा-
वाक्यमाश्रयत्वात् इति वानास्यमाश्रय एव सिद्धत्वात्
दोषित्वेन श्रुतुपपत्तेः । यदा विधिप्रादा कृतम् इति
चिन्त्यते । यत् पुरोडाशाग्रमेव असोमयज्ञिनां अवि-
हितं न सान्नाय्येनैव प्रथमः पद्यः । पुरोडाशविधि-
प्रादास्यस्य सिद्धे 'तद् सनैव' इति श्रुताऽप्य-
वचनेन असोमयज्ञिनोऽपि वानास्यविधानात् पुरोडाश-

शोरलोमयात्री एवाधिक्रियते, न सोमवाच्चेति द्वितीयः ।
सोमयाजिनः आग्नेयाभ्यामपसुहन्तु, सानाम्यस्य सोम
याजिनो निपत्तयेन च तदभाषयिष्येतेऽग्रास्य सोमयाजिनः
प्रवक्तुमभाषात् एतत्पश्चात्पुनश्चेः कर्मान्तरं विधीयते इति
तृतीयः । कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभावात् एवकारभक्त्याच
तदनुपपत्तेः याजनविधिरिति चतुर्थः । अग्न्यभवात्
रागठः प्राप्तत्वाच्च एतत्पक्षस्यापि अनुपपत्तेः अतोमयाग-
कात् पुरोडाशाविति कालविधिरेव भेषाविति पञ्चमः ।
तदपि देवडास्य अतोमयागकात् एव प्राप्तत्वात् आग्नेयस्य
च अतोमयागकात्तत्रिभ्यो भेषाविति त्रिपेषापत्तेः
अवयुनत्रयमारगतवर्दान्तवशात्पापपक्षेः अर्थवाद एवायं
हवीर्दुष्प्राधिकरणसिद्धमिति कृष्णचिन्तोद्भाटनम् । केपु
त्विपक्षेण आग्नेयस्य अतोमयागकालावस्थायां चाधोपयोगः ।

मण्डन—‘अधिको न पुरोडातो ।’ १५.

शंकर—‘प्रलेख सोमाग्नेयौ ।’ १६.

● दर्शपूर्णमासयोः ‘आग्नेयोऽष्टाकपालः’ अथ
आग्नेयवान्दो न कर्मनामधेयम्, किन्तु देवताविधायकः ।
आग्नेयाधिकरणम् । वि. १।४।७. ● दर्शपूर्णमासयोः
आग्नेयोऽष्टाकपालः । तत्र निमित्तेषु अग्नेमिधानं विधि-
ग्राह्येनैव अभिधानेन, नान्येन कृत्वापिना । विधि-
गन्दायिकाणाम् । के. १०।१।१।२३-२४. ● दर्श-
पूर्णमासयोः ‘आग्नेयोऽष्टाकपालेऽमायाम्बवः पौर्णमास्या
नाम्बुतो भवति’ इति विधाय पुनश्चत्वे ‘आग्नेयो-
ऽष्टाकपालोऽमायाम्बवः भवति’ इति । तत्र आग्नेयस्य
न द्विरम्बावः, पुनः शुभिक्षु देवदास्युत्कर्ष । आ.
२।३।१४।२७-२९, ● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयः पुरो-
डासः उगाष्टयामः अग्नीषोमीयः पुरोडासः ऐन्द्र दधि
ऐन्द्र एवः आधारे आच्यभागो स्निग्धकृत् पल्लितवाचा
(इति वागा भवति) । तत्र पञ्चेऽन्तानि प्रधानानि
आधारादीनि आराद्रुपकारकानि । २।१।२।३-८. ● दर्श-
पूर्णमासयोः आग्नेयं अज्यरासं दृढ्य पश्चात् अग्नीषोमी
यादेः अवरानदोमी इति अवरानस्य प्रधानमनुसमम् ।
अवरानादिप्रश्नमन्तानुसमपन्त्याः इत्यधिकरणम् ।
वि. ५।२।४, ● दर्शपूर्णमासयोः ‘आग्नेयं चतुर्धो
करोति’ इति चतुर्धकरणे आग्नेयस्यैव, न तु ऐन्द्राग्नी-

षोमीययोः । आग्नेयचतुर्धाऽधिकरणन्यायः । १।१।१५.
● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयस्य अनुवाक्या ‘अग्निर्पूर्ण
स्त्रिवः’ इति । आ. ८।१।२।३१. ● दर्शपूर्णमासयोः
आग्नेयस्य पुरोडासस्य अन्तरकल्पस्यार्थस्य अन्-
र्विकारः, उगाष्टयस्य च सारस्वतामानं विकारः । वि.
५।१।१०. ● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयस्य प्रयाजस्ये-
षाभिचार्यं प्रथमं मुख्यकृमात्, ततः सानायस्य ।
के. ५।१।०।१४. ● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयस्य प्राथम्यं
नादीषोमीयस्य, ब्राह्मणवाद्यस्य अन्यथा वेऽपि (तै. २।५।२)
होत्राभ्यर्थयत्वात्मानकाण्डेपु आग्नेयमभ्यासैव
प्राप्यमात् । मन्त्रवाद्यस्य ब्राह्मणवाद्योपेक्षा नवनस्यात् ।
वि. ५।१।१. ● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयाग्नीषोमीयपुरो-
डासयोः सुविष्णुलोपचान-अवदानेषु उद्गुदासानुसमम् ।
उद्गुदासागुसमन्यायः । आ. ५।२।१।४, ● दर्शपूर्ण-
मासयोः आग्नेयाज्यभागः आराद्रुपकारकः । आग्ने-
याज्यमायाम्बवः । १०।१।८।१६-१८, ● दर्शपूर्णमासयोः
आग्नेयादीनां प्रधानानामेकैव कालकृत्कल्पः । १।१।१।
१-३, ४-७, ● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादीनां सद्यस्तिता
एकः स्वर्गः कल्पः । तत्तत्पक्षः । १।१।१।१-४.

● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादिप्रधानमेकैव दि-
व्यकालकर्तृणामेकत्वात् आधाराद्वह्नात् सन्देशा-
नुष्ठानम् ॥

प्रधानकर्माधिकारान्तां तद्देशात् कर्मभेदः
प्रयोगे स्यात् । १।१।१।१०।५४।

आध्यम्— दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि,
तेषामह्नानि आधारादीनि । तेषु चिन्त्यते किं तत्पक्षस्य
प्रधानस्य भेदेनाह्नानि प्रयोगः, अथवा सर्वेषां तन्नेषेति ।
अथ तत्र किं कृतम् । ‘कृतवच्चानुरागेनान्याति पनमुमा
स्यात्’ इति (१।१।१।७।२९) । तत्र कृत्स्नो दर्श-
पूर्णमासो अदिष्टव्य कथा वृत्ता । इदं तु तत्प्रधानं प्रति
चिन्त्यते । किं प्राक्तम् । प्रधानकर्माधिकारान्तां तद्देशात्
कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् । अह्नानि प्रयोगे कर्मभेदः स्यात्,
क्रियामेदः । तत्पक्षस्य प्रधानस्य भेदेन अह्नानि प्रयोगः ।
कुतः ? प्रधानकर्माधिकारत्वात् । प्रधानार्थत्वात् इत्यर्थः ।
प्रधानार्थेन हि अह्नानि उपदिश्यन्ते । अह्नवन्ति प्रधानानि

ऊर्ध्वं छात्रायं प्रसमेव । न तदर्थं यवितम्पम् । तस्माच्च
काव्यं यवगम्, कर्मान्तरचोदनैवेति ।

अपिवा विहितत्वाद् गुणार्थायां पुनः श्रुत्यै संदेहे
श्रुतिद्विद्वयमात्रं स्याद् यथाऽनभिप्रेतस्तथाऽऽप्येवो
दर्शनादेकदेयते । ४३ ॥

भाष्यम्— अथैवेति पठ्यमाहृतिः । नैतत् कर्म-
स्मरभोदनेति । अनुवादः आशेषस्य विहितत्वात् ।
विहितो हि अग्रे समस्त 'यदाशेषोऽष्टाकपालोऽम्ना-
यास्वायां वीर्णमास्यां चाप्युक्तो भवति' इति । ऐन्द्राग्रस्य
भवति विधिः, उभयत्र अविवक्षितत्वात् । स वन न
प्राप्नोति, वीर्णमास्या ऐन्द्राग्रविधानार्था एषा श्रुतिः ।
यथा अनभिप्रेतः, सप्त आशेषः उपरिक्तः । विश्वानं
सौमयम् । तस्य दर्शनं च 'आशेषं चतुर्थां करोति'
इति । तथा सार्कपल्यादीये 'आश्वयमास्या मध्यं
आशेषेन पुरोडाशेन' इति ।

यिधि तु यादुरायणः । ४४ ॥

भाष्यम्— तुष्टदः एतन्मयि पक्षः यावत्तयति ।
नैतदेवम् । आशेषे अनुवादः ऐन्द्राग्र विधिरिति । समयोः
कारणविधिः स्यात् । कुतः । यादुरायण आचार्यो मन्वेते
स, प्रागपि सोमपात्राय छात्राग्रविधिरिति । असौम्य-
मायिनोऽपि शान्तार्यं भूयते, तद् संनयेदिति । तथा
'सर्वे स्नाहुर्गौरावयः शान्तार्यमेवाशौमयाग्निः' ।
तस्मात् कारार्थः संशेष इति ।

प्रतिपिद्विज्ञानाद्वा । ४५ ॥

भाष्यम्— शान्तार्यः पक्षः यावत्तयति । नैतदस्ति,
कारणविधिरिति । नाप्यधिकयोः कर्मभेदस्येति, न वा
आशेषस्यानुवादः, ऐन्द्राग्रस्य विधिः । किं तर्हि उभयो
रनुवादः । प्रथमः । सोमपात्रिनः शान्तार्यविधानार्थं
एतद्वानयम् । भवति ऐन्द्राग्रमात्रं विधिः । मिषेत हि तदा
यावत्तम् । एवमभिप्रेतम्, त्रिपते असौमयाग्निः पुरो-
डाशरात्रेवौ, यौ प्राप्नो, सोमपात्रिनः शान्तार्यमपरमर्षेति ।
पुरोडाशाम्नामेव असौमयाग्निं यावन्ते पथितौ आशेष-
ऐन्द्राग्रम्, शान्तार्येन सोमपात्रिनमिति, यस्मिन्नेन
यावन्नेन सोमपात्रिनः शान्तार्यं विधीयते, अपरिणमि
यावन्नेन असौमयाग्निः । तस्मादुभयोपि अनुवाद इति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ४६ ॥

भाष्यम्— अन्वयार्थोऽपि सैतमर्थं दर्शयति, न
कर्मान्तरे इति । कथम् । 'चतुर्दश वीर्णमास्यामस्तुतो
हवन्ते, अथोदशमाकाशायाम्' इति । कर्मान्तरोपचो
अन्वयिक आहृतयो भवेयुरिति ।

सौम— उवाचयावाग्ये चतुर्दशमाकाशामासेऽति हर
असौमयाग्निः शान्तार्यपक्षः सोमपात्रिनः पुरोडाशरात्रो
या इत्युक्तत्वात् सगतिः । सूत्रार्थत्वं— पुरोडाशामासे
असौमयाग्निं इत्यधिकृतानां असौमयाग्निनां पुरोडाशयो-
रुदाहः, पुरोडाशयोः असौमयाग्रविधिरुदाहः इति
यावत् । चतुर्दशमाकाशामासेन एव भुतत्वादः ।
यथा 'ऐन्द्राग्रमेव भवेत्' इत्यत्र वैरवनेन भुतत्वात्
सर्वेषाधिकारः इति ।

वि— 'सप्त पक्षाः (१) पुरोडाशाम्नामेवैतदपि
कारिणः । सोषः स्नात् तच्छ्रुते (२) मैत्रं आकर्ण्य-
नित्यत्वावधानम् । कर्मान्तरविधिर् (३) मैत्रं प्रयमितेन-
वारतः । मित्रयैस्य विधिर् (४) मैत्रमाकर्ण्य स्नात्-
वर्जनात् । कलस्यानु विधिर् (५) मैत्रं लब्धत्वा
प्रवृत्तः । ऐन्द्राग्रमेवैतदपि (६) मैत्रं मैत्रमाकर्ण्य वारतः ॥
कालो लघ्वधिकोऽप्यनु स्नात्वाग्नेति चेत् (७) न
तत् । एतदा विधेः कालावधानम् । स्नात्वाग्नेति चेत् (८) न
(अत्र पूर्वं पूर्वं पक्षं निरस्य उत्तरपक्षस्य विधेः ।
ततः पक्षस्य सिद्ध्यन्तः) ।

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः 'नाशौमयाग्नीं संनयेत्'
इत्यसौमयाग्निः शान्तार्यपक्षेण भुतः । तच्छ्रुतत्वात्
'पुरोडाशाम्नामेव सोमपात्रिनं यावन्ते पथितौ आशेष-
ऐन्द्राग्रम्' इति सूत्रम् । सोऽपि 'पुरोडाशमेवैतदपि-
वादः । ऐन्द्राग्रस्य 'ऐन्द्राग्रमेवैन्द्राग्रमाकर्ण्य
वाक्ताशमर्षेणयम्' इति शान्तार्यपक्षेण यत् सिद्धिस्त-
दीनित्येन साधुपर्यः । यदा विधिसिद्धा पक्षेण
चित्तते । तम् पुरोडाशाम्नामेव असौमयाग्नीं अपि
नियते न शान्तार्येनेति श्रयम् । यदा । 'पुरोडाशविधिना
एवात्मावैतदपि विद्धे' 'तद् संनयेत्' इति आताऽन्व-
यचनेन असौमयाग्निोऽपि शान्तार्यविधानार्थं पुरोडाश-

शोरलोमवाजी एवाधिक्रियते, ॥ सोमवाजीति द्वितीयः ।
सोमवाजिनः आप्रेयासमावयच्छात्, सान्नायस्य सोम-
वाजिनो निषकरोन च तदभावादिद्वैत-प्राप्तस्य सोमवाजिनः
प्रवक्ष्यन्मभावात् एतत्पञ्चानुपपत्तेः कर्मान्तरं निधीयते इति
तृतीयः । कर्मान्तरस्ये प्रगाथाभावात् एवकारध्वनाच्च
सबतुपपत्तेः सावनविधिरिति चतुर्थः । पञ्चमश्रवणम्
रागस्य प्रातःप्रातश्च एतत्पञ्चम्यापि अनुपपत्तेः अशोमवाग-
काले पुरोडाशादिति सत्यविधिरेव सेवानिति षष्ठमः ।
तदपि ऐन्द्रमस्य अशोमवागकाले एव प्राप्तव्यात् आप्रेयस्य
च अशोमवागकालविधौ सोमवाजिनः प्रतिवेद्यापत्तेः
अव्युत्पन्नस्यावयवतत्त्वैक्यसम्भवाभावापत्तेः अयैवाद एवार्थं
इत्यौत्पन्नराधिकरणसिद्धमिति कुक्षादिज्योत्सोदादनम् । केयु
निषकरोऽपि आप्रेयस्य अशोमवागकालाभावाच्च बाधोपयोगः ।

भण्डन—‘अधिकौ न पुरोडासौ ।’ १५.

शंकर—‘प्रथमे सोमसौन्द्रमौ ।’ १६.

॥ दशैर्पूर्णमासयोः ‘आप्रेयोऽष्टाकपालः’ अज
आप्रेयशब्दो न कर्मसामयेयम्, किन्तु देवत्वविधारकः ।
आप्रेयाचिकरणम् । वि. १।४।७. ॥ दशैर्पूर्णमासयोः
आप्रेयोऽष्टाकपालः । तत्र निमित्तेषु अग्नेरभिधानं विधि-
शब्देनैव अभिशब्देन, नाम्येन श्रुत्यादिना । विधि-
शब्दाधिकरणम् । के. १०।४।१२।२१-२४. ॥ दशै-
र्पूर्णमासयोः ‘आप्रेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां’ धर्ममात्रां
प्राचक्षुनो भवन्ति’ इति विधाय पुनरुच्यते ‘आप्रेयो-
ऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवन्ति’ इति । तत्र आप्रेयस्य
न शिरस्यास्य, पुनः क्षुतिशु ऐन्द्रमस्यत्वार्थः । भा.
१।३।१४।२७-२९. ॥ दशैर्पूर्णमासयोः आप्रेयः पुरो-
डासः । इत्युक्त्याः अग्नीषोमीयः पुरोडासः ऐन्द्रं दमि
ऐन्द्रं पयः आघातो आग्नयान्यौ सिद्धव्यं पत्नीषेयायाः
(इति यागा भवन्ति) । तत्र पयोऽन्त्यानि पयानासि
आपादाश्वनि आरादुपकारकाणि । २।२।३।३-८. ॥ दशै-
र्पूर्णमासयोः आप्रेयं अनवद्यम् तु वा पञ्चान् अग्नीषोमी
यादेः अयदानशीतो इति अयदानस्य प्रधानान्तानुसमयः ।
अयदानादिप्रदानान्तानुसमयस्यायः इत्याधिकरणम् ।
वि. ५।१।४. ॥ दशैर्पूर्णमासयोः ‘आप्रेयं चतुर्थो
करोति’ इति चतुर्थीकरणं आप्रेयस्यैव, न तु ऐन्द्रमाग्नी-

षोमीययोः । आप्रेयचतुर्थीऽधिकरणन्यायः । ३।१।१५.
॥ दशैर्पूर्णमासयोः आप्रेयस्य अनुवाक्या ‘अग्निर्पूर्ण
विषः’ इति । मा. ८।१।६।३१. ॥ दशैर्पूर्णमासयोः
आप्रेयस्य पुरोडासस्य अध्वरकल्पशब्दादर्थव्यञ्ज-
निकारः, उपाधुवाजस्य च धारस्तदभावात् विकारः । वि.
५।१।१७. ॥ दशैर्पूर्णमासयोः आप्रेयस्य प्रयाजदोषे-
णाभिघारणं प्रथमं मुद्राकलमात्, मत्तः सान्नायस्य ।
के. ५।१।७।१४. ॥ दशैर्पूर्णमासयोः आप्रेयस्य प्राध्वन्यं
नग्नीषोमीयस्य, प्राधानपाठस्य अभ्यधायेऽति (तैत्ति.
२।५।२) होमध्वरैवश्रजमानकाङ्क्षेप आप्रेयमन्त्राद्यैव
प्राधम्यात् । मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठोपदेशा बलवत्त्वात् ।
वि. ५।१।१९. ॥ दशैर्पूर्णमासयोः आप्रेयाग्नीषोमीयपुरो-
डासयोः मुद्रिकपालोपधानं-अनवाप्तेषु सद्रुदापातुनमयः ।
सद्रुदापातुनमयस्यायः । भा. ५।१।३।४. ॥ दशैर्पूर्ण-
मासयोः आप्रेयास्यभक्षणः असाधुपकारकाः । आप्रे-
यास्यभक्षणस्यायः । १०।१।८।१९-२८. ॥ दशैर्पूर्णमासयोः
आप्रेयादीनां श्रवणानामेकैकशब्दात्पञ्चकलमात् । १।१।१।
१-२, ४-७. ॥ दशैर्पूर्णमासयोः आप्रेयादीनां सद्रुदिना
यः स्वर्गः फल्गु । तन्मन्त्रायः । १।१।१।११-४. ॥
॥ दशैर्पूर्णमासयोः आप्रेयादिप्रधानमेवेऽपि
देवकालकर्तृणामेकस्यात् आधारापद्यज्ञानां तन्वेणा-
नुष्ठानम् ॥

प्रधानकर्मस्थित्यादद्वानां वद्रेवात्, कर्मभेदः
प्रयोगे स्यात् । १।१।१।१०।५४।

आप्रेयम्—दशैर्पूर्णमासयोः प्रधानानि आप्रेयादीनि,
तेषामवधानानि आप्रागदीनि । तेषु विन्त्यते किं तन्वत्तस्य
ध्वनस्य भेदेनान्नाना प्रयोगः, अथवा सर्वेषां तन्वेनेति ।
अथ तत्र किं तन्वत्तम् ? ‘तन्वत्तस्यनुमानेनान्यथा कथंभूमा
स्यात्’ इति (१।१।१।७।२९) । यत्र हन्त्यो दशै-
र्पूर्णमासो उद्धिव कथा वृत्ता । इह तु तत्तन्वत्तान् प्रति
चिन्त्यते । किं ज्ञातम् ? प्रधानकर्मस्थित्यादद्वानां तन्वेत्तस्य
कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् । अद्वानां प्रयोगे कर्मभेदः स्यात्,
किंवाभेदः । तन्वत्तस्य प्रधानस्य भेदेन अद्वानां प्रयोगः ।
युनः ? प्रधानकर्मस्थित्यात् । प्रधानार्थवत्त्वात् इत्यर्थः ।
प्रधानार्थेन हि अद्वानि उपरिदृश्यन्ते । अद्वानि प्रधानानि

यत्नं स्मरिति । अङ्गद्वयमेव च प्रधानानां सद्वर्त्तनं न
विवक्ष्यते । नहि तत्र प्रधानानि विधीयन्ते । किं तर्हि
अङ्गानि । न च अविधीयमानास्तथैव युगो विवक्षितो
भवति । यथा ग्रहं संमार्शयोरुक्तम् । एवं चेत् एकेकस्य
प्रधानस्य अङ्गेः संक्षयः कर्तव्यः । तानि यदि सङ्कृ-
त्येतेषु, न विमर्शेन संवेद्येत् । यथा प्रायणीयेष्वपि
नीमयोः एकाद्विध्याः समस्तौ च संक्षयः कर्तव्य इत्युक्तम्,
विषयत्वेकप्रतिपादित्वेन । भूतानां प्रतिपादनमङ्गभेदः ।

दुष्— (ननु “अन्यथासौ वा प्रयोगवचनेकत्वात्” इत्याम् (११/१/१५५) अङ्गानां बहुदन्तुप्रामाण्यम् । सिद्धम् चिन्तयेत् । अत आह—) प्रथमया इति नैतन्मया मर्यामानुग्रहोऽयं संभवयेत् । शाले योग्यतायाम् । प्रथमया कथं भूतायित्वाऽपि । पुनरपकर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं तु विचारयेत्, किं अङ्गिशादीनां तन्मेष इति कर्तव्यता उपकरोति, उत भेदेनेति । (तत्र) भेदेन इति शून्यः । कथम् । आङ्गिशादीनां सर्वेषां (तावत्) इति- कर्तव्यता उपकरोति । उपरक्तवैशेष्या वा प्रथमभूतानां तेषां शास्त्रमविशेषितम् (उदरेष्वप्युक्तम्) । तस्मात् एकैकस्य (एव उपकरोति, न संशयानां इति पूर्वः पक्षः । सिद्ध्यताम्—) एकैकचक्रजडवैशेष्यं वक्ष्यति अङ्गमपानात् । तेन अष्टाष्टमणिविशेषवत्त्वं वृद्धेव प्रयुजा उपकरोति । तस्मात् सप्तमद्वयमनुग्रहम् ।

शमपोषश्च यौगन्धे स्यात् । ५५ ॥

भाष्यम्— प्रमानि च क्रमवन्ति । तानि च
वयाक्रमेण दाह्यानि वर्तन्वन्ति । तत्र यदि तत्पञ्चम्यादि
रुदुः, नतः अङ्गना आग्नेयं सङ्गं आग्नेयोमीयं प्रकृतः
रुदुः । तथाच प्रमानानां क्रमकोषः स्वरुः । अथ तु
भेदाः, तस्य सङ्गमागमिणं अपाङ्गव्यं आग्नेयोमीयः सङ्गः
प्रकृतः क्रियते इति नास्ति क्रमकोषः । अपर आह
यदि तत्र भवेत्पुनराग्निः, ततो यावत् स्मृतपञ्चम्या आग्नेयस्य
उपरिचरति, तावत् सविषा आग्नेयोमीयस्य उपरिचरन् ।
स एव उपरानक्रमकोषः (नीचः विरोधः) । आदिच
अपङ्गव्योपहारीति उपर्यङ्गोमीय (च) श्रुतिप्रधानं
विद्यते । तेन आपङ्गव्यदीनां व्यवेष्ट्यायं यतिष्यति ।

तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात् स्याद्,
विशेषाग्रहणात् । ५६ ॥

मान्द्यम्— प्रसन्नः स्थानं परिरम्य । न नैव
पथः शेषान्, मेदः इति । किं तर्हि ? यौगपद्यं सकृत्
प्रयोगः स्यात् । सकृदेव प्रयुज्यते अङ्गानि सर्वेः प्रयोज्य
सुगच्छ संशयकते । तुल्याना एव चन्द्रोरभिधानां च देश-
मर्थं प्रति विशेषाप्रवृत्तात् । अस्मिन् कृतो देशतः ज्ञानमय
तुल्यानि 'दर्शपूर्णमासवैशेषिकतोलार क्षयितः'
'समे दर्शपूर्णमासव्यां यजेत' 'वैर्णमासां वैर्णमासा
यजेत' 'अमावास्याशममाशमस्या यजेत' इति । प्रयोज्य
सह अङ्गानां एकदेशकालकर्तृत्वं वसति 'अङ्गानि तु
विधानतस्तान् प्रयानेनोपनिवेष्टेत्' इत्यत्र । एवेन च
शब्देन एषानानि कृतं प्रति उपदिशानि 'दर्शपूर्णमासव्यां
स्वर्गनामो यजेत' इति । किमतः ? अगः तेषां कले
संभूत्यनिरित्यम् । तेन स्वर्गनामस्य सर्वेषां सुगच्छितोर्वा,
नैवद्याः । सर्वविनीर्षया तु आषाढादीनां क्रियमानानां
तुल्यकर्वादीनां न पशते विशेषः कल्पेतिना अस्मिन्
अप्रयोदीयस्य वेति । सर्वेया च दुग्धत्वे । तस्मान्
सर्वाधीनि प्रथन्ति । दद्यात् अनादुषिः ।

पेक्षार्थादन्यथायः स्यात् । ५७ ॥

भाष्यम्—यत् 'कमकोपश्च वीतरते स्वात्' इति,
तत्र भूमः । ऐकाग्र्यं अन्वयः स्वात्, न कमकोपः ।
कुतः । ऐकाग्र्यात् । संभ्रुवकारिणि एतानि वृक्षम् ।
तेषां तद् द्विषा, नैकशः । नहि तत्र एकैव इत्येव
कथितव्यैः । एकसंक्रान्तिसायां आतृपुर्वे स्वात् ।
तत्काले तेषां श्रवणे कमः, कुतः कमकोप इति । यत्
उपकारे कमकोप इति, तत्रापि न आपातः क्लृप्तान् एव
प्रशनेत्युपकोपेति । यत् कारये तस्मिन् काले प्रशना-
न्वये न सन्ति । यदा ह्य सर्वाव्यग्रानि वृक्षानि, तदा
तत्कालपूर्वादि संभ्रुव प्रशनेत्यु उपर्ययेति । अज्ञातमपि
दि संभ्रुवकारिणमुक्त्वा 'अधोरेकस्यैककालम्' (११
१११६) इति । तत्कालद्वयकारेऽपि नास्ति कमकोपः ।

तथा चान्यार्थदर्शनं श्रमुकायनः । ५८ ॥

मरणम्—तथा च अन्यार्थदर्शनं भवति यथा
न्याय उपदिष्टः इति भाष्यकारेण आन्वयार्थे स्पष्टं सः ।

किं पुनस्तत् । 'चतुर्दश पौर्णमास्यामुक्तो हूयते', त्रयोदश अमावास्यायात्' इति । यदि आहुतिः स्यात् न त्रयोदश चतुर्दश वा स्थितिरेव ।

तन्व्यायत्वादास्येनानुपूर्व्यं स्यात्, संस्कारस्य नदर्शनात् । ५९ ॥

भाष्यम्— पक्ष 'संस्पर्शकम् आग्रादुपकारिणाग्नौ आगृत्तिरस्तु' इति, तत्र भूमा । स हि न्यायः 'संभूय-कारिणा वह्निक्या' इति । सम्पाद्येन सर्वत्रैव वह्निक्या । अशक्तौ तु सर्वसंपत्तौ आगृह्ये न्यात्, मेदेन क्रिया । न शक्यते एकस्मात् अग्राशोभनेन सर्वेषां वाकः कर्तुम् । न न एकस्मिन् पुरोडाशे प्रथिते सर्वे प्रथिता भवन्ति । संस्कारस्य त्वर्थत्वात्, संस्कारोऽयं शाकादीं विधीयते । उत एवं क्रयहोपकारिणः प्रति-प्रधानमाहुतिः स्यात् । अन्वयात् वाग एव न धन्यते ।

अत्रापृष्टोऽपि नाद्वय्यात् । ६० ॥

भाष्यम्— अत्रापृष्टोऽपि आपारादिः प्रति-प्रधानमावर्तते । कुतः । सादृश्यात् । यत् समीपे कृता, तदर्थं इति साम्ये विरोधः । आपारादीनि आप-आपाराणि आग्नेयस्य, त्रिष्टुप्प्रादीनि अग्नीषोमीयस्य इति यस्मान्नो विरोधे भेदः । तस्मात् उपाधुषानादीनां समीपे प्राक् आपारादीनि, ऊर्ध्वे त्रिष्टुप्प्रादीनि कर्तव्यानि । एवं च संस्पर्शेतिः इत्येकमेवैवैवमर्थं मत्विति । (अत्र यद्यपि सूत्रे माध्याग्ने न अष्टसुष्टः इति पाठः, अस्मादीये मीमांसदर्थनेऽपि तत्रैव, तथापि माध्याग्ने 'संस्पर्शेतिः' इत्युक्तत्वात् 'अष्टसुष्टः' इत्येव पाठ आशयः । त्रिष्टुप्प्रादीनि सूत्र-अन्वयेः अपृष्टपृष्टः एवेव, वि. श्रौ. प्र. ५-वेमशब्दः । के.)

विभवाह्वा प्रदीपकम् । ६१ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं 'यस्य संनिधौ श्युकानि, शर्येभानि इति यजते विरोधः, तस्माद् तदाहुतिः' इति, नैतद् पुनश्च । कुतः । विभवात् । निमित्तिवन्ति एतानि एकस्मादि संनिधौ किनामागानि सर्वेषामुपकर्तुम् । प्रदीपकम् । तथाच प्रदीपः एकस्मिन् प्रदेसे गृह्णत्वान्नो नाशानानां एकस्य संनिधौ प्रत्यक्षितः सर्वेषामुपकार-कर्तेयीति । तस्मादनाहुतिः ।

मो. को. २५६.

अर्थाच्च लोके, विधितः प्रतिप्रधानं स्यात् । ६२ ॥

भाष्यम्— उपवर्गनामविहातः पूर्वं न कृताः, इति च त्वन्व वच्यते । यदुपवर्गितं प्रदीपकम् इति । तद-नुच्यम् । अर्थात् लोके प्रदीपस्य सकृदुक्त्या क्रिया । यदि सकृत् कृताः सर्वे प्रसूयशक्तिः, सकृत् क्रियते । अथ न प्रकाशगतिः, ततः अशक्यम् । ततश्च अस्य प्रसूय-कामर्प्यम् । अथैव विभिन्ना उपकारे अनुपकारो वा गम्यते, न प्रत्यक्षेण । न चान्तिं विधानं 'अग्नेय-कर्तेति' इति । संनिधानात् विशेषप्रदण्णात् गम्यते 'यस्य संनिधौ श्युकाः, तद्योपकर्तेति' इति । तस्मादाहुतिः । सकृद्विद्यां कामुकायनः, परिमाणविरोधात् । ६३ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् 'सकृद्विद्यां कामुकायन आचार्यो मेदे चतुर्दश श्रवोदग इत्याहुतिपरिमाणस्य विरोधात्' इति, तस्य कः परिहारः । अमावास्यात् सं-सूयम् ।

विधेस्त्वित्यत्रार्थत्वादसकृद्विद्यया श्रुतिव्यतिक्रमः स्यात् । ६४ ॥

भाष्यम्— विधीयते इति अर्थं विधिवाक्येनोच्यते । अत्राप्य इत्यर्थत्वात् । यदा वक्तुं स्थितम् 'वर्तमान्यो यत् कृतम्, तदर्थमेव कर्तुं' इति, तदा आहवा अद्गता भवोगः । यत्र चतुर्दश त्रयोदश इत्याहुतिर्द्वयस्य नोपपद्यते । अद्गुतिविषयस्तु चतुर्दश त्रयोदश । तेषां लक्षणवा नचमनुपपद्यते । चतुर्दश पौर्णमास्या आहुति-विषयः, त्रयोदश अमावास्यायादिति । नैतद् संन्याविश-नम्, प्रवचनेनैव संक्षयायः प्रोक्तत्वात् । अनुवादस्तु भवम् । अनुवादस्य लक्षणवा नपपद्यते । विदितस्य च भवति । आहुतिविधीनां च ह्यं संन्या विदिता, नादुक्ती-नम् । तस्मात् तेषामनुवादः ।

विधिसन् प्रकरणाविभागे प्रयोगं वादययणः । ६५ ॥

भाष्यम्— तन्नेन प्रयोगं नाशयको मन्ते सः । कुतः । प्रकरणाविभागात् । तत्रैव प्रपानानां अवि-मन्ता प्रक्रिया संभूयशक्तिर्यात् इत्युक्तम् । यत्र वेदमर्थं प्रति न यजते विरोधः । यत् संनिधिर्योनेन विरोध-

प्रहणमुक्तम्, तदनुक्तम् । किं कारणम् ? विरोधो यः संनिधिक्रमः, स प्रकरणेन बाध्यते । विधिबद्धं । यथा विधौ तुल्यायात् प्रकरणेन सर्वविधिः । अङ्गानि विहायन्ते, न यस्य संनिधौ तदर्थानि, नमस्य प्रकरणेन बाधितत्वात् । अतश्च एकेन संनिधानं अनियोगो वेदः । यदाऽपि सर्वांशाः, यदाऽपि एकस्य कस्यचित् अवश्यं संनिधौ कर्तव्याः । तदाऽपि विरोधः संनिधेः एकान्ततः शक्यः अपपरिहृत्य । संतुल्यानेन प्रयोगः । सादृश्याप्राप्तये कील्यर्थम्, नैकप्रमतायेम् ।

कश्चिद् विधानात्तेति चेत् । ६६ ॥

भाष्यम्— नैतत् युक्तं सृष्टं क्रियेति । कुतः । कश्चिद् सहाय आहूय विधीयते । 'सहायमिति सह विधिति' (इति) । तत् अनागृहीतं कर्तव्यं आहूय परिहृत्यैव भवति 'इहैव सङ्गम्, नान्यत्र' इत्युच्यते ।

न, विरोधोदितत्वात् । ६७ ॥

भाष्यम्— न तत्र परिहृत्या युज्यते । प्रत्यक्षं पुनर्वचनं परिहृत्यैव भवति । न चेद् सहायं प्रत्यक्षम् । कुतः । भेदेन निर्वापक्यं बोधितत्वात् । आगोष्ठी-योमीययोः भेदेन निर्वापक्यम् । तयोर्भेदेनैव अवश्य-पेक्षणे प्राप्नुतः । तत्रावश्यं विधेयं सहायम् । तस्याप्य कश्चिद् सहायविधानात् अन्वयः भेदेन क्रियं विहायेति ।

वा— तयोस्तावत्प्रत्यक्षानुपपत्तयः । इदानीं लक्षणायां तत्रावश्यं विहायक्यम् । तत्र 'भेदेन विनि-युतायाद् भेदेनैव क्रिया भवेत् । कथमभावस्य मित्रत्वाद् भेदेन विनियोगणीः ॥' इति प्राप्ते, अमि-धीयते । 'सत्यं प्रत्येकमङ्गानां विनियोगस्तथापि तु (विधानयवगुहानां सादृश्योपनारणम् ॥' तस्याप्य एकदेशकालकर्तृणां तन्मप्राप्तिः ।

सोम— स्वार्थान्तु— अङ्गानां प्रधानार्थमनु-ष्ठेयत्वात् प्रधानभेदे च एति प्रयोगदशमामनुष्ठानभेदः स्यात् इति ।

वि— 'प्रत्यक्षं कार्यमङ्गानि कर्तव्योक्तानि नो यतः । प्रत्यक्षोपकारार्थं तस्यैव प्रत्यक्षमनुष्ठितिः ॥, विधानयवगुहानां सादृश्योपनारणम् । यद् देशकाल

कर्तृणामेकत्वात्तदवकाशिवत् ॥' नर्तको यथा सर्वेषां प्रेयकाया युगपत् सुगन्धनिर्वर्तयति तद्वत् ।

आहु— यन्नेकानि प्रधानानि पृथगुपनानि एक-पदार्थत्वेन समुपसरेन विनियुज्यन्ते, तत्र एतस्य, एक-विनियोगविधिविषयत्वे उत्पत्तिविधिभेदेन प्रयोगविधि-मिति एव । विरोधस्तत्र आग्नेयादौ उत्पत्तिराद्येनेन अयोगान्वयिच्छास्त्वत्वात् सः । अतस्तत्र प्रधानप्रयोग-विधिपिषेयानामङ्गानामपि भेदेनैव अनुष्ठानम् । न चैवं 'योग्याख्या योग्याख्या यजेत', अत्रायास्यासमना-धत्त्वात् यजेत' इति वाक्यप्रत्ययैवैवार्थान्तिः, आग्नेयसि-द्धिस्तत्र विभिन्नयोग्यातीत्यपि अनुष्ठानप्रवृत्तौ तस्ये-ष्टिष्ये योग्याख्यात्वविधानेन अर्थवत्त्वात् । तेन एक-त्वमेव योग्याख्या अन्वयत्वात्तथापि सादृश्याप्राप्तये आग्नेयप्रयोगं समाम्य अग्नीषोमीयस्य च कार्यैः । अथ वा विनियोगविषयैकत्वस्यैव प्रयोगविधेः एवम-दर्थपूर्वमावधारितुं च 'योग्याख्या योग्याख्या' इत्यादि-त्वेन प्रयोगद्वयविधिः, तथापि एकस्यापेक्षेया प्रतिप्रधानं गुणवृत्तिव्यापेन प्रयागादङ्गानामपि निवारयितुं विनियो-पकारकत्वं प्रतिप्रधानं भेदेनैवानुष्ठानम् । अत एव अग्रादुपकारकाङ्गव्यापारत्वेन सर्वत्र आहुतिप्रवृत्तौ 'सहा-यमिति, सह विधिति' इत्यनेन अवधारणौ सहायविधि-वत्त्वत्वे (युक्ते वैतन् । अपूर्वस्य तदनुष्ठानार्थेन आग्ने-योपकारकाङ्गव्यापारत्वात् प्रयागादङ्गानामङ्गानां भाव-रूपत्वेन अग्नीषोमीयोपकारार्थे पृथगनुष्ठानस्य अवश्य-भावात् । अतः प्रतिप्रधानं भेदेनैवानुष्ठानम् । इति प्राप्ते, योग्यविधिविधेदेन प्रयोगविधिरिति, अथ तु एतत्तत्र विनियोगविषयैकत्वेन एकस्यैव प्रयोगविधेः अतश्च विशेष-अङ्गणे सर्वत्र कल्पनम् । अत एव दर्थपूर्वमावधारणौ एव 'योग्याख्या योग्याख्या यजेत' इत्यादिविरोधप्रमाणम्, अथ सत्यपि प्रत्यक्षोपकारित्वं विनियोगविधिं प्रयोगद्वय-विधयेनेति वक्ष्यते । न तु एकवक्ता एवमेव प्रधानानां पृथ् प्रधानविधेयः । उत्पत्तिराद्ये कालव्यवस्थं पत्-तृकपक्षिद्वयार्थं वेनीतत्वात् । अतश्च न तत्र प्रयोगविधि-येनदङ्गानि । नापि एकप्रयोगः एव, प्रधानभेदात् । अनेकेषामपि प्रधानानां एकदेशकालकर्तृत्वेन अवश्य-

माणविशेषतया सङ्कृत्यैकद्वेः उपकारसिद्धेः आवृत्तौ प्रमाणामावात् । न च आगन्तव्यात् वृक्षमावलिगैपत्वम्, प्रकरणेन धर्वाङ्गतामेवे आगन्तव्येयं अनिवासेत्यवत् सङ्कृत्यस्यापि उपकारत्वे तस्य सर्ववर्तीयतया नियमक-
स्वभावात् । अत एव यत्र निर्वोपादौ एवमाणविशेषत्व, तत्र भेद एव, तदवशदेनैव न सङ्कल्पयिष्ये । अतः सिद्धं प्रवालसेदेऽपि अष्टमाप्रमाणविशेषत्वे अङ्गानां तन्म-
वम् । अत एव 'चतुर्वर्षा पीथमास्यामाहुतयो हृन्ते' इत्यादिस्तिमपि उपपद्यते । एवं च बहुदेवसमनुष्ठान-
विषयीभूतक्रियाकर्म यदपूर्वम्, तन्मात्रं प्रति तदन्विष्टे-
द्देवस्य कारणतेति कल्पनात् आग्नेयोरुपकारोत्तिमात्मेण संपादाः । अपि तु अन्तिमप्रमाणोपकारौषेति नाङ्गानां
पृथक्करणमिति । एव च एवमेव प्रधानम्, तत्र तदेव-
न्तिममिति सङ्कल्पयेत् नञ्च । आवृत्त्यर्थं चेदन्तिम-
त्वात् 'अवघातनियमादृष्टायेम्, प्रयाजासपूर्वस्य परमा-
पूर्वयोगिभवेन तत्र अन्तिमत्वान्देरविषयित्वेऽपि क्षति-
विरहात् । ११।१।८.

राज्यम्— 'यामयेऽङ्गानि मन्त्रिणं तन्म' ।

शंकर— 'फालापीत्येऽङ्गत्वं च ।'

● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयकपालानि तृणीं उप-
धाप्य अग्नीषोमीयस्त्रोपधानम् । अष्टानां कपालानामुपधानं
एका पदार्थः । (पशु प्रतिकषात् मन्त्रभेदाभावेन
श्रयेऽङ्गुपधानम् । सोम,) । के. ५।२।३।४-५,
● दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयपुरोडाशरूपं कृत्वं इति न
अतये दातव्यम्, किन्तु किञ्चिदवशोवदितव्यम् । सर्व-
प्रधानाधिकरणम् । १।५।१४.३७-४९. ● दर्शपूर्ण-
मासयोः आपारस्मात्परवति इति आपारख्यः कर्म-
नामधेय न गुणविधिः । भा. १।५।३।४, ● दर्शपूर्ण-
मासयोः आपारस्मात्परवति इति न सगुदायानुदाह, किन्तु
अपूर्वस्य होमस्य विधापकः । २।२।५।१३-१६,
● दर्शपूर्णमासयोः आपारेऽपि मन्त्रन्ते कर्मदि-
ष्टेतिवतः एव । १।२।३।१३।२८. ● दर्शपूर्णमासयोः
आपारे ऋतुवर्षवृत्तयोर्ध्वनानां पर्वानां निषेधाकृत्वात्
उपपन्नः । न विद्वत् । सगुदायवर्षिणी अधिकरणम् ।
वि. २।१।१. ● दर्शपूर्णमासयोः आपारार्थं वेदवि-

क्रमसङ्कलनफलोक्तं फलं कर्मवैवात् आध्यवर्षम्, पर-
मया तु याजनाम् । ३।८।१५, ● दर्शपूर्णमासयोः
आपार-आध्यवर्षम्-अथान-अनुवाचनाम् । कथयतिः
फलोक्तं, न तु फलविधिः । के. ४।२।१।१-३.
● दर्शपूर्णमासयोः आपारादयो न प्रधानम्, किन्तु
अङ्गम् । इत्याधिकरणम् । वि. ४।४।११, ● दर्श-
पूर्णमासयोः आपारादीनामाग्नेयदीनां चाङ्गाङ्गिनाम् ।
५।२।३, ● दर्शपूर्णमासयोः 'आज्यं विधापयति' इति
आज्यकान्दो जातिवत्तौ, तेन पूजाङ्गान्तरं लौकिकम् ।
वाह्यं ग्राधिकरणम् । १।५।८. ● दर्शपूर्णमासयोः आज्य-
महणमन्त्राः 'पञ्चानां त्वा वातानाम्' इत्यादयः
सुसूक्तहोममन्त्राश्च अर्चयुषा यवममेन च उभाभ्यां
कर्तव्या, न केवलमर्चयुषा एव । के. ३।८।५।७.
● दर्शपूर्णमासयोः आज्यमहणमन्त्रस्य 'याम नामासि'
(श्रुत्वं. १।२।४) प्रतिग्रहमाह्वतिः । भा. १।५।१।४।
४४-४५. ● दर्शपूर्णमासयोः आज्यभागी यजति । तत्र
आग्नेयं आज्यवर्षा आराधयस्वरकः न प्रयानामिदेवता-
संस्कारकः । के. १०।१।८।१६-१८. ● दर्शपूर्णमासयोः
आज्यभागायोरनुवाक्ये 'वर्षन्वी वीर्यमास्मन्त्यन्ते,
हृन्त्यन्ती अश्वत्थामावात्' । 'अग्निर्हृन्त्यन्ती, त्वं होमासि'
इति शान्त्व्यौ, 'अग्निः शान्तेन मग्नता, होम गीर्भित्वा'
इति दुष्टत्व्यौ । शान्त्व्यौ अधिकरणम् । वि. ३।१।१३.
● दर्शपूर्णमासयोः आतद्भूतं होमार्च्यमर्चः । २।१।४.
● दर्शपूर्णमासयोः आध्यवर्षवर्षान्नकाण्डयोः द्विरन्त्यानां
भन्ताः उभाभ्यामपि श्रोतव्याः । द्यामाताधिकरणम् ।
भा. ३।८।७।१७. ● दर्शपूर्णमासयोः 'आयुर्दी अग्नेऽपि'
इत्यादिर्मन्त्रौ याजयानः । वि. ३।८।७. ● दर्शपूर्णमासयोः
आग्नेयत्रयमहणमर्चमैत्रीयाधिकारः । न्यायेयाधिकरणम् ।
६।१।११. ● दर्शपूर्णमासयोः आपाहनादितिगदेतु
त्यागे च विधिगतश्रद्धेदेव देवताऽस्मिपानं वर्तव्यम् ।
विधिग्रन्थाधिकरणम् । भा. १०।४।१।२३-२४.
● दर्शपूर्णमासयोः आहवनीये वज्रोदित्वाङ्गाङ्गिनीनां
एकादशत्वं 'पञ्च प्रयानाः, द्वावन्त्यमग्नी, सिधश्च,
मनोऽनुवाक्य' इति । सु. ५. ७४५. ● दर्शपूर्ण-

मासयोः 'आहार्यपुरीषो पञ्चप्रागस्य वेदिं कुर्वात्' इति प्रत्ययेम्, न फलयेम् । सा. ५।१।२२२ वर्णकं २.

॥ दर्शपूर्णमासयोरित्याः इति न्यायः । ४।४। ११२९-३८॥ चतुर्थोपाख्यानयोगेन दर्शपूर्णमासस्नाना-
नेव यागानां प्राधान्यस्य नेत्रेरेषामङ्गत्वात् समग्रप्राधान्य-
विधिः । सु. ४. ७२२.

॥ दर्शपूर्णमासयोरित्याः प्राधान्यविशेषात् । ४।४।११२९॥

दर्शपूर्णमासयोः आमेयः पुरोडासः, अग्नीषोमीयः पुरोडासाः, आग्नेयोपाहापादः, ऐन्द्रास्यः पुरोडासाः, दधिपयोक्तं सानन्त्यम्, आपादी आत्मयानी प्रयाकाः अनुपानाः पत्नीसंवासाः कभिष्टयः स्विष्टकृत्, इति यागाः भूताः । ते किं सर्वे एव प्रधानभूताः, उच्यते तत्र केचित् शुभभूताः इति विचारे पूर्वपक्षवति । दर्शपूर्ण-
मासयोः यागयोः सानन्त्यः इत्याः यागाः सान्ति सर्वान्येव प्रधानानि सन्ति । अभिषेपात् सर्वेषां स्वर्गप्राप्त्यस्य साम-
स्यस्य च समानत्वात् ।

अपिपाऽह्नानि कानिचिदुच्येयह्रस्वेन संस्तुतिः, सामान्यो ह्यभिर्संस्तव्यः । ३० ॥

दर्शपूर्णमासयोः आपारागमासप्रवाहादयो यागाः आमेयादिषु प्रधानयेव स्यात् एवमुच्यते इति पूर्वपक्षे सति सिद्धान्तसूत्रमिदम् । न सर्वेष्वेव उच्यते किं तु सर्वेषामपि सत्मानाः सर्वे यागाः प्रधानम्, किन्तु कानिचित् आपारादिमागाः अह्नानि सन्ति, न प्रधानम् । अभिषा-
ग्नेयेन पूर्वपक्षस्यावृत्तिः । येषु यागेषु अह्नेन संस्तुति-
र्भवेत् । 'अग्नीम् वा एतौ यशस्य, यदुवादी' 'यजुषी वा एतौ वशस्य, यशस्यमागौ' इत्यादिः संस्तुतिः । दि-
युष्मत् कभिर्संस्तव्यः अह्नानां सामान्याः, सामान्यमौ, अह्नानां सामान्यप्राप्तं अभिषागमासं इत्यर्थः । अभि-
संस्तवेन सर्वेष्वेव इत्यहमिति । तस्मात् आपारागमागा-
दयो यागा अपि अह्नेव, न प्रधानम् ।

तथा चान्यार्थदर्शनात् । ३१ ॥

सिद्धान्ते दैत्यन्तरमाह । 'प्रवाजेपयामे वृण्यते
श्रुतेति' इति वीर्यपात्रे कृष्णत्वविनाशे प्रवाजानुवादस्य
अन्यथैव कृष्णत्वविनाशेन दर्शने भवति । न च

प्राधान्यमुक्तं भवति । उपात्तं कानिचिदह्नानि, न
सर्वे यागाः प्रधानानि ।

अविशिष्टं तु चारणम्, प्रधानेषु गुणस्य
विद्यमानत्वात् । ३२ ॥

पूर्वपक्षी माह । ह-अग्नेन सिद्धान्तपदम्याहुतिः ।
प्रवाजादीनि नाह्नानि किन्तु प्रधानान्येव । तेषामत्र-
विद्ययै संस्तरूपं उक्तं कारणं तु प्रधानेष्वपि आमेय-
दिषु अविशिष्टं समानमेव 'विशे का एतद्यजस्य यदमेयः'
इत्यादिभूतेः । संस्तुताङ्गत्वस्य तु यजस्य प्रधानेष्वपि
विद्यमानत्वात् । तस्मात् प्रवाजादयोऽपि प्रधानान्येव ।
चानुक्तोऽन्यार्थदर्शनं पर्यव्यात् । ३३ ॥

सिद्धान्ते 'तथा चान्यार्थदर्शनं' इति यदुच्यते, तत्र
पूर्वपक्षी हते । प्रवाजादीनां अङ्गत्वस्यैव पक्षे न्याये
का अङ्गत्वं सति अन्यार्थदर्शनं न अङ्गत्वस्य साधकम् ।
यत्तु दर्शितम् 'प्रवाजेपयामे कृष्णं श्रुतेति' इति,
तत् प्रार्थय । श्रुतात्वात् प्रधानात् अन्येष्वेव प्रधानस्य
अप्राकृतस्य विधानायै तत् । तस्मात् सर्वानि प्रधानानि
इति पुनः पूर्वपक्षः ।

पृथक्स्वे स्वमिधानयोरिवेशः श्रुतौ चप-
देशात्, तत्पुनर्मुच्यत्क्षणे यत्तदन्तरम्, तत्त-
न्निधायसंयुक्तं तद्वत् स्यात्, भागित्वा कारण-
भ्यामुक्तमन्यसंयत्तः । ३४ ॥

पुनः श्रुतं पूर्वपक्षं तु अग्नेयं ग्राहयति । न सर्वे
यागाः समप्रधानानि । तत्र कल्पितं प्रधानानि, इतरानि
तु अह्नानि । तत्र पिबद्भ्यस्तत्र आमेयोपाहापादादी-
नोमीयागमेके किं वीर्यमास्तीत्येवम् । ऐन्द्रास्यदधिपयो-
क्तं द्वितीयं किञ्च अह्नानां सर्वसंस्तवम् । दर्शपूर्णमास-
इति द्विवचनेन न्युक्तेण उक्तोक्तिस्त्वोदितः कृतः ।
स्वर्गस्य इति पदेन च जन्मवत्पुत्रम् । तदेतत्,
'वर्धनं मासस्यान्यं स्वर्गस्यो यजेत' इति श्रुतिः
अवगन्तुं, दर्शपूर्णमासस्य इति द्विवचनेन स्वर्गदेवाय
अभिधानयोः दर्श इति पूर्णमास इति नामवेदोः
पूर्णवत् मित्रं विश्वे मित्राः प्रयोगः । यत् पञ्चमम्,
तत् पुनः पुनश्चकारं पुनश्च प्रधानस्य एवम् ।
तत् पुनः, तत्तु इत्यर्थः । अनेन फलसर्वं प्रधानस्य

मुक्तम् । विकल्पं च तद्वत् । तद्वत्तदेव प्रथमम् ।
अथ अङ्गत्वेनाह, ततोऽपि चतुर्थांशे च तदेव
अर्धयुक्तम्, तत् अर्धं स्यात् । अङ्गत्वेनाह तद्वत्
इत्यर्थः । तद्वत् च आध्यात्मिकमादिकम् । तस्मान्
सह प्राधानम्, किन्तु बाह्यम् । अङ्गत्वेनाह अङ्गत्वेनाह
अङ्गत्वेनाह । अङ्गो मन्त्रो यन्त्रम् । अङ्गत्वेनाह अङ्गत्वेनाह
‘प्रकारादितिकर्तव्यतायैवात्’ (३।३४।११) इत्यर्थः
इत्यर्थः । अङ्गत्वेनाह अङ्गत्वेनाह प्रजापतिना प्रजन-
कत्वाद्येन केनचित् कृतेन च संभवः न युक्तः । एवं
‘कृतवर्तनीयो अङ्गं तद्वत्’ इति अङ्गत्वेनाह
तत्त्वत् प्रजापतिना च अङ्गत्वेनाह अङ्गत्वेनाह तेषां
स्वीकार्यम्, न प्रथमम् ।

गुणाश्च नामसंयुक्ता विधीयन्ते, नाङ्गेषूप-
पद्यन्ते । ३५ ॥

सिद्धान्तो हेतुतरपर स्यात् । अङ्गत्वेनाह अङ्गत्वेनाह
‘वद्वत्तौ वीर्णमासीमभिप्रेत्य, पञ्चोऽपि पात्राणां’
इति अभिमर्शनादयो गुणाः नागसंयुक्ताः वीर्णमासी
अमात्राणां इति नाम्ना संयुक्ता विधीयन्ते । ते च
विषयः प्रथमत्वेनोपपद्यन्ते नाङ्गे उपपद्यन्ते । तस्मा-
दाचार्यः अङ्गत्वेनाह, न प्रथमम् ।

तुल्या च कारणभूतिरन्यैर्द्राभिसंक्रान्ताः । ३६ ॥
पूर्वपक्षिणा यदुक्तम् ‘अविशिष्टं तु कारणम्’ इति
सह परिरुति । अन्त्येः पुनरावृत्तेः पूर्णमासस्य अङ्गत्वेनाह
आमेवादीनामप्यङ्गत्वेनाह अभिमर्शनादयो गुणाः नागसंयुक्ताः
आमेवादीनां प्रथमत्वेनाह तुल्या । नागसंयुक्ता
पुनरावृत्तेः तद्वत्तः आमेवादीनां प्रथमत्वेनाह तुल्या
इति भावः । हा च स्तुतिः ‘क्षितो या एतद् वद्वत्
मराजः, हृदयमुपायुज्यते, धारादीनोमीषः’ इति ।

अथ चाप्यभिर्लम्बसात्ताद्वोपदेशः स्यात् ।
३७ ॥

‘अविशिष्टं तु कारणम्’ इति सूत्रोक्तस्य अङ्गत्वेनाह
‘द्रव्यं च कारणभूतिः’ इति अन्त्येनाह पूर्वपक्षेनाह
यदुक्तम्, तस्यैव विरोधविधानात् प्रकृतं स्यात् ।
योऽयं वीर्णमासप्रदानमभिर्लम्बकः पुनरावृत्तेः सह ताः,
यः अभिर्लम्बः उपपत्तिः स्यात् । यथा चावमानस्य

पुरुषस्य सद्यो शिखे जायते, मध्ये मध्यम्, पश्चात्
पादौ, एवं आमेवा अङ्गत्वेनाह, तथाऽप्यङ्गो मध्ये, अङ्गी-
योमीयः पश्चादिति । तस्मात्ताद्वोपदेशः स्तुतिः । तस्मात्
अङ्गोपदेशोऽयं स्तुत्यर्थः स्यात् । न तेन आमेवादीनां
प्रधानत्वमभिर्लम्बते ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ३८ ॥

सिद्धान्तो हेतुतरपर अङ्गत्वेनाह स्यात् । तथाच अङ्गी-
यादिप्राधान्ये आचार्यादीनां आचार्ये अन्त्येनाह अङ्गत्वेनाह
अङ्गी ‘चतुर्दश वीर्णमासमाहृतो हृदये, मयोऽप्यङ्गमा-
वास्यावाद्’ इति (पञ्च प्रयत्नाः, द्वावाप्यमासौ, आमेयो-
पात्राणां वीर्णमासमाहृतः, अङ्गोऽप्यङ्गमाः विद्वद्भूतेषु
चतुर्दश वीर्णमासमाहृतः । पञ्च प्रयत्नाः, द्वावाप्यमासौ,
आमेवः, अमात्रम्, विद्वद्भूते इति अङ्गी, मयोऽप्यङ्गमाः
इति मयोऽप्यङ्गमाहृतः अमात्रमास्यावाद् । एवं सति
आचार्यादयोऽपि यदि प्रधानं स्यात्, तदा तेषां अङ्गी
वीर्णमासे चाहृतिर्न स्यात् । अङ्गत्वेनाह आहृतिः
संभवति । एतस्मादन्त्येनाह अङ्गत्वेनाह आचार्यादीनां अङ्गत्वेनाह
सिद्ध्यति । ये.

॥ दशैर्पूर्णमासयोः इहे द्वे अनुयाय्यानां पुराणादेका
पश्चादङ्गी । वि. १।७।१२. ॥ दशैर्पूर्णमासयोः इहा-
निराद्वयत. यद्वत्तिसन्दः बहुवचनान्ते विकारे नोहि-
त्यः । यद्वत्तिसन्दः न सम्येताधीभिर्वाची । भा. १।
१।२।४०. ॥ दशैर्पूर्णमासयोः इहाप्राशान्तिदिभ्यः
प्रतिपत्त्यर्थः । वि. १।७।१२. अत एव इहादिप्रतिप-
त्त्यर्थस्य लगे तद्वत्तिसन्दः एव । १।२।१२. ॥ दशैर्पूर्ण-
मासयोः इहापञ्चः, प्राशान्तिमयः, चतुर्थांशमयः,
शंयुक्ताङ्गीनो अङ्गत्वेनाह चतुर्थांशमयसिद्धये चाप्य-
ङ्गत्वेनाह उपपत्तिः । इत्यन्त्येनाह तद्वत्तिसन्दः तेषामुप-
पत्त्या सहमात्र उक्तः । १।७।१४. ॥ दशैर्पूर्णमासयोः
इत्यः ‘श्रीरु परिधीन्’ इत्यन्त्येनाह प्राशान्तिः । वि. १।
१।१२. ॥ दशैर्पूर्णमासयोः ‘इहे रवा
इति शार्दां दिनानि, ऊर्ध्वं रवा हृदयमाहृतः’ इति अङ्गी-
मेदेन अङ्गत्वेनाह अङ्गत्वेनाह । १।२।१५. ॥ दशैर्पूर्ण-
मासयोः उपपत्तिः अङ्गत्वेनाह ‘वत्तौ वीर्णमासस्यैव तां
चाप्यङ्गत्वेनाह’ इति इत्यन्त्येनाह अङ्गत्वेनाह । १।२।

किन्तु अण्प्रत्ययः । पुरोडाशकपाल्यायः । वि.
४।१।११, दशैर्पूर्णमासयोः कपाले मिते 'मिते जुहोति'
इति होमः । ६।४।४. ६ दशैर्पूर्णमासयोः कपालेषु
पुरोडाशस्य प्रथमं क्रियते, शीघ्रं चरी तु तत्र स्थात् ।
के. १०।१।१७।५५.

दशैर्पूर्णमासयोः कपालदेवेकदेशेदेनादा-
द्यपि प्रायश्चित्तम् ॥

अथैकमासायाः प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि । ६।४।
४।१०॥

भाष्यम्— एते दशैर्पूर्णमासौ । नम आचमयति,
'मिते जुहोति, एकमे जुहोति' इति । तत्र संदेहः किं
कृत्स्ने मिते, एकमे च प्रायश्चित्तम्, उक्तदेशेऽपि
मिते, एकमे चेति । किं पुनः पर्याभिन्नं किमेकदेशमिच्छ-
मिति । पूर्णोक्तमयोर्गं प्रयोगनाम, तत् कृत्स्नमिच्छम् ।
सच्छब्दे विराटेऽपि प्रयोगसमर्थम्, तदेकदेशमिच्छ-
मिति । किं प्राप्तम् । एकदेशमिच्छेऽपि प्रायश्चित्तम् ।
कस्तात् । अपैकमासायात् । अनयैतं नम येदनम् ।
एकदेशमिच्छमपि मिच्छमिति । एवं प्राप्ते निमित्ते,
नैमित्तिकं कर्तव्यं भवति ।

दृष्टम्— कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तम् । कुतः । तस्य भिदुर-
व्यस्य परस्परसंपर्कान् अवश्यमाशी क्रियानसि माथाऽ-
यनवः । तस्य अवर्जनीयत्वात् नित्यता अवश्यते । मिच्छ-
मिति मिदिक्रियेवसर्जनीभूतम् (मिदिक्रिया उपसर्जनी-
भूता यथा तत् द्रव्यम्) निष्ठया द्रव्यमभिधीयते । तदेव
उपसर्जनं भवति, यत् कृत्स्नं व्याप्नोति । तस्मात् तदेक-
देशेति मिते होमः इति । एवं प्राप्ते, भूमः । संपर्कवे
'संपर्कम्' इति मुदिभवेति, न 'मित्रम्' इति ।
येनैवं कदाचित् भवति । तस्मात् एकदेशकृत्स्नमिच्छये
उपसर्ग विजतुदेः संपर्कम् उपसर्गमि होमः । यदुक्तम्
'मेदःमिच्छिर्ह द्रव्यं मध्यमम्' इति, उपसर्गः । विशेषणे
एव मिमित्तपक्षे जाति मिमर्थे विशेषणं यावत् साधते ।
अपौर द्रव्यं सत्कृते, न शब्दात् । तस्मात् येदमेव
उपसर्गो, होमः (उपसर्गत्वे एव) इति ।

॥ तयोरे वैगुण्यात् तदर्थं हि । ११ ॥

भाष्यम्— तुष्यन् पक्षे भ्यावर्तयति । तयोरेऽपि

मिते प्रायश्चित्तं स्यात् । विनष्टसंस्कारार्थं हि प्रायश्चि-
त्तम् । कुतः । एतदेदनं च प्रयोगेनमिति, न होमेन ।
तेन संस्कृतेन प्रयोगः कल्पित इति प्रायश्चित्तं कृतम् ।
य च तेन पूर्णोक्तमेव प्रयोगः वाच्यते कर्तुम् । तस्मात्
प्रायश्चित्तमनर्थकम् । एकदेशमिच्छेन तु संस्कृतेन वाच्यते
प्रयोगः । तस्मादेकदेशमिच्छे प्रायश्चित्तं स्थापितम् ।

दृष्टम्— एकदेशमेव एव होमः । (कुतः) । 'मिते'
इति द्रव्यवचनो निर्देशः इत्युक्तमेव । मेदनेन द्रव्ये
होष संपन्नः, स होमेन प्रतिस्थाप्यते, निर्द्वन्द्वोपे च
यागयोग्यं भवति । सकलमेव न अवशेषात् तदर्थं
होमः कर्त्तव्यः भवति । मिते इति समीपे हिती-
याऽर्थे, मितं द्रव्यं (होमेन संस्कृतम्) इति । एवं च
वाच्येन होमस्य संबन्धः (उदेवसंबन्धः), सविशेषो-
पधारिता च । निमित्तत्वे प्रकृत्येन संपन्ना, स तुष्यन्,
आराधुपकारकः सन् अवशुक्तः उपपन्नोऽपि अवश्यं
होमः ।

स्वादा प्रायश्चित्तत्वाद्यवच्छर्भो नित्यमयोगात्तद्वि-
तस्य शुपार्येनानित्यत्वात् । १२ ॥

भाष्यम्— स्वादा प्रायश्चित्तं कृत्स्नमितेऽपि ।
कुतः । प्रायश्चित्तत्वात् । प्रायं हि निमित्तं मेदनात् ।
प्रायं च निमित्ते नैमित्तिकं कर्तव्यम् । यदोक्तम्, श्वारस-
संस्कारार्थं प्रायश्चित्तमिति । नार्थं तस्य भवति । कुतः ।
नित्यसंबन्धत्वात् । नित्यत्वं होमः । अनित्यं हि मेदनम् ।
नहि नित्यमनित्यत्वं उपकर्तुं चोद्यते । यदि नित्यं दत्त-
पूर्णमासव्योदकम्, नानित्यव्योदकात्वात् । कुतः । कदा-
चिदनित्यं नैव स्यात् । तत्र कथं तयोपकारक भवेत् ।
तत्र को दोषः । न शक्यं नित्यव्योदकत्वं । तेन नित्य-
मुपपन्नमिति यत्नं प्रत्यय एव । अथ नैमित्तिकम्, न
होरो भवति । तस्मादस्यपक्षः एव । अमित्यपे यदा
मित्रम्, तदा होमः । यदा न मित्रं तदा नैव होमो विधी-
यते । अथहोरे पक्षे भवति दोरो नित्यमिच्छेनोपसर्ग-
संबन्ध इति । तस्मात् मित्रपक्षे प्रायश्चित्तमिति ।

दृष्टम्— एकदेशमेव होमे (सवि निमित्तसंयोगा-
त्वात्) उपपन्नमिति कदाचित् (अद्वान्तात्) दशैर्पूर्ण-

मासार्थं निमित्तम् (अनुष्ठानकम्) । यावत् दर्शपूर्ण-
मासार्थं निमित्तम्, यावत् नैमित्तिकेन (अनुष्ठानेन
होमेन) यवित्तम् । (कुवः ।) निमित्तेन (अप-
र्येण) प्रयोजितत्वात् होमस्य । येदं च तत्र कदा-
चित् (न तु नित्यम् । तथापि किम् ? इत्यत आह—)
तत्र उपकार्यस्य (मिश्रस्य) अनित्यत्वात् प्रयोजकस्य
(च अपर्येण) नित्यत्वात् नित्यनित्यसंयोगविशेषः ।
मेदन्तस्य (तु) निमित्तत्वे (रति) मिश्रेण (निमि-
त्तेन) होमे प्रयुक्ते (रति) अपर्येण तादर्थ्यम्,
इत्यर्थः । (न विरोधः) । सप्तमी च निमित्तत्वेन
यथाभूता (मयति) संस्कार्यत्वे तु लक्षणा क्वात् ।
तस्मात् निमित्तमेव धित्यम्, न संस्कार्यम् । पूर्वोक्तस्यैव
मतिरेकमाह—) निमित्ततादर्थ्ययोर्निश्चयात् अस्ति
संबन्धः (निमित्तस्तुल्यकम्, तादर्थ्यमिति फल्गुम्)
यथा जीवन् निमित्तं (अग्निहोत्रम्) होमं प्रयुक्ते,
त (च कदाच—) होमोपपातक्यः । (अत्र सित्ते
' यथा जीवन् निमित्तं पुनश्चोपपातक्यं तत्र मायमिदं
वर्तं होमं प्रयुक्ते स दोषोपपातक्यः ' इति पाठः । परपु-
नरतो तस्मात्तदुपपातक्यं) तत्र जीवकस्य पुनश्चोपपातक्यं च
(पूर्वोपाकार्य) विद्यमानत्वात् अविच्छेदः संबन्धः ।
इत्यपि (प्रयोजककल्लो) अनित्ययोः अस्ति संबन्धः
यथा ब्रह्महत्यादि अनित्य निमित्तं पुनश्चोपपातक्यं (अनित्यः),
तत्र मायमिदं ब्रह्महत्यापुनश्च दोषनिर्णायक्यं च (इति
नान्वि विरोधः) । तस्मात् उपकार्यं (चले वाक्प्रयो-
क्तं) विद्यमाने अस्ति संबन्धः । इह (तु) उपकार्यं
(नित्यम्) कदाचित् (प्रयोजकं तु अपर्येण नित्यम्,
इति विरोधः) । (आभ्य व्याख्ये—) न अत्र नित्यायो-
पकर्तुं इति होमो न कदाचित् नित्यमुपकर्तुं, उप-
नार्यस्य (मिश्रस्य नित्यम्—) अभावात् । तेन नित्यमुप-
कर्तुमात् (इति वचने प्रणय एव इति आभ्य—)
इति दर्शपूर्णमासार्थं न्वीतिः । (कथम् ?) नित्य-
मुपकर्तुमात् इति (होमम्—) प्रयुक्तत्वात् (अपर्येण न्वीति
आभ्यकारः इति) । सप्तमात् (तदनुष्ठानं निमित्तार्था-
नुपपत्तेः) कालनिमित्तं मेदन् निमित्तम् ।

गुणानां च पदार्थत्वाद् यचनाद् व्यापकः
स्यात् । १३ ॥

भाष्यम्— अस्ति वचने न गुणो गुणार्थं मन्त्र-
मर्हति । प्रकरतः सर्वं प्रधानार्थं निमित्तमपि होमोऽस्ति ।
न च मिश्रः आपारभावेन उपदिश्यते । मिश्रस्य
आकारभावे हि न होमात्तर विधीयते । प्रधानस्यैव हि
तत्र मिश्रो गुण इति मयते । तत्र आहवनीयसंयोगो
काप्येत ' यचनाद्विरूप इति चैव, न निमित्तत्वेन
संमपात् । ' होमस्य च भूत्वा विहितत्वात् । यथा
होमो विधीयते, तथा भूत्वा । यथा मिश्रो गुणः तथा
वाक्येन । तस्मात् आवापो भिन्नः । यद्युच्येत, निमित्त-
पक्षेऽपि न होमान्तरम्, प्रकृतस्यैव होमस्य निमित्तं
विधीयतेति । तत्र । अनुष्ठानोपमानं हि निमित्त-
मित्युच्यते । यदि हि विधीयते, निमित्तमत्र तत्र व्याप्य ।
यदि च वाक्यं निमित्तं तोऽपि उद्दिश्येन, तत्र
होमोऽद्विरूपमात्रयोः संबन्ध एव न स्यात् । न वाक्यं
मेदन् गुणमिति विधीयते । मेदने निमित्तं यद्विद्यते
श्रूयते, तद्विधीयते ।

हुप्— (कथं निमित्तपक्षे इत्योः प्रधानार्थसंनि-
वेत्, तत्राह—) प्रकरणात् प्रधानार्थं होमः मिश्रमपि
(होम) प्रयुक्तानं (अपर्येण) प्रधानत्वात् तादर्थ्येनैव
(अत्रो न भिन्नार्थो होमः) । न च कालार्थत्वेन
होमस्य प्रतिपादकं वचनमस्ति, (' मिश्रे श्रुतिः ')
इत्यत्र तादर्थ्यप्रतिपादिकायाः । द्वितीयादिभेदेस्तावत् ।
न च भिन्नस्य प्रत्यक्षतो दोष उल्लेख्ये, येन (द्वितीया-
नामकत्वाप्रतिपादितत्वात्) होमनिर्णायको होमः स्यात्
(तस्मात् भिन्नार्थः) । न च भिन्नमापास्तत्वेन उप-
दिश्यते (आकारभावेन इति भाष्ये) । ननु पूर्वमेव ' न
गुणो गुणार्थं मन्त्रमर्हति ' इति विद्वे कुवाः अहं,
अत आह—) अविधेयमन्त्रमपि (अविधेयवचनार्थेन
इति क्लृप्तम्) उपकार्यम् । संभवति हि लक्ष्मी
निमित्ते आवापो च । (निराकर्यभावं कार्यतः अनु-
संधितम्—) आवापः सन् आत्रेकाद्विना (एव प्र-
णालं अहम्) क्वात्, कान्ताम् । न च कर्मान्तर-
(विहितविधेयत्वात्) आहवनीयसंयोगो काप्येत

इति वाक्षिर्न वायमाह न तु मिलम् । (परम्—) वायममिषेय (यशोवृत्त) आह वचनात् विकल्प इति चेत् । (वननत्वात् वाक्षिको वायो व्रीहिषवा- विमिव न दोषः । इदं विकल्पादिमानमाविषयि—) अबुक्तोऽयं विकल्पः भिन्नस्य प्रकृत्यसंभवात्, आहव- नीदस्य च अगारमधीतत्वात् । उच्यते (प्रकरण- संभवेनैव) वाहदस्येन साहदस्यम् (अनारम्याधीतम्) भाष्यते, एवमिदम् (आहवनीयस्य मित्रेन वाय एव, न विकल्पः) । किञ्च आहवनीयस्य अन्यत्वं (होमा- न्तरादपि) कृतार्थत्वात् । मित्रस्य तु (प्रकृतहोमानुवादेन विधीयमानस्य) अन्यमानवकाशात् तदुपमर्देनैव (आहवनीयोपमर्देनैव) परत्वात् निवेशः । तस्मात् विकल्पमिषान् अभ्युपेतवायेन (भाष्यकारेण उक्तम्, विकल्पोऽपि तस्यां यतो व्युत्पत्ता, अस्ति च गतिः निमित्तावेतापि संभवात् इति) ।

केचिदाहुः उक्त एषां विकल्पः, समयोः (मित्रा- हवनीयोः) वाक्येन सुशोभितमन्त्रात् । (ननु मित्रस्य मन्त्रगम्यतीत्युक्तम्, अत आह—) न प्रकरणम् किञ्चित् अन्यविकल्प (कर्मते मानववर्गीयत्वात्) । वाहदस्य- साहदस्योः तर्हि कथम् ? ग्राह—) तस्य सामिषेयी- (माम्—) उच्यते (संदर्भयोः) आनर्थक्यम् अपूर्व- संस्थाः (अपश्यम्) एवमित्यर्थः । तस्य घटस्य (वाह- दस्यस्य) प्रकरणेन (अपूर्वसंस्थाः) कृतम्, इतरस्य (तु साहदस्यस्य) अन्यमिवरितकृतसंस्थासामिषेयी- हारेण) कल्पः, इति (संस्थायाः) विप्रकृत्यत्वात् वाह- दस्येन साहदस्य समयते, (विहितेषु साहदस्यस्य) कृतार्थत्वात् । (किञ्च) तदर्थेनैव न न शास्त्रं नियमेन , कालम्, यन्मनुष्यकृतां शास्त्रस्य (नहि प्रमाणानु- ययार्थः प्रेष्यतां प्रकाशः, किन्तु लघुद्विगम्यस्यैः । तस्मात्) प्रमाणम् यस्य वायो गच्छते, च वाच्यते । (गम्यते च साहदस्यशास्त्रस्य वाच्यः) । इह (तु) प्रतीतिघटः गमनः (मित्रस्य आहवनीयस्य च) । अपिवाणविमर्शः सप्तमी (सप्तमैव) तस्मात् विकल्पः । ननु 'वदे प्रतीति' इत्यत्र (अपि सप्तमी प्रतीतिगम्ययोः) तुल्यत्वात् वदेन वाहवनीयवाच्यः

(सम्भत्) । उच्यते । उक्तान्वाक्यश्रितेन वाक्यान्तर- विष्टं वाच्ये, एवं च उक्तान्वाक्यश्रितम् । (वाक्या- न्तरश्रितानु आहवनीयः, तेनाहौ वदेन वाच्यते । एवं वाच्ये वदवाक्यलोचनस्य वाच्य उक्तः । आहवनीय- वाच्यमपि न तत्र निदवातीत्याह—) किञ्च होमेन आधारस्य (व्याहवनीयस्य) अन्यवैशिष्ट्यात् वाक्येन भवति (आधारा) नीयमानः (नीयमानः इति किरिते शब्दः), ये ह्युक्ताः (उच्यते; अग्निहोमादयः) होमाः, सान्द्रस्य आहवनीयः आधारे विधीयते, न (तु) ये (पदहोमादयः उच्यमाना एव) आधारकमुपिषा, (सान्द्रस्य) ।

वेदनार्थमिति चेत् । १४ ॥

भाष्यम्— अथोच्यते, एतत्तुवां तन् कपालं संधी- यते । 'तापस्या' वा शताक्षरस्य संदीयते' इति तन् कपालं संदीयतेति । तस्य वचनात् ।

नानेपभूतत्वात् । १५ ॥

भाष्यम्— न वेदनस्य संदीयते उच्यते, न तत् संदीयते अथवेन होमेन मन्त्रेण वा । इदाऽपि संधीय- श्मन्तस्य मित्तुद्विर्नित्यत्वात् ।

अनर्थकश्च सर्वनामो स्यात् । १६ ॥

भाष्यम्— एवंनामो च श्रूयते 'मित्रे कपालमनु- प्रहरति' इति । तत्रानर्थकः संस्थाः । ननु तस्य उद्देश्य- स्यवाच्यमिति । नेति मूमः । 'अन्यदुपेक्षाति' इति हि सामान्यम् । तस्माद्वैमर्शिकं कर्माङ्गम्, मित्रे प्रतीति ।

ज्ञा—'तत्रैकदेशभेदस्य नित्यत्वात् निमित्तता' । आदाचित्कृत्य कृतस्य भेदो गच्छेत्प्रतिपत्तताम् ॥ 'द्वितीयप्रश्नादी तु मन्त्रे' 'होमोऽयं मित्रसंस्कारो वेददोषनिर्हृणात् । संनिपत्योपकारित्वं तथा सति हि सञ्च्यते ॥ आयदुपेक्षात्वात् न्याय्या ग्यात् सनिपत्तता । कार्यक्षमश्च संस्कारः, कृतमभिज्ञं न तत्कर्मम् ॥' तस्मात् यदा किंवाऽपि अनेन येशे यमति तदेव होमः । इति ज्ञाते, ज्ञयः । 'संस्थात्ये भवेदेवं, न त्विदं मित्रपरिख्या । संस्थात्ये हि मित्रस्य निमित्तत्वं न सञ्च्यते ॥ निमित्तमात्रस्य होमो नित्यमहं प्रतीतिवेत् । नित्यमनित्यसंस्था-य-

संवन्धं लभते पथम् ॥' तस्मात् मेदने निमित्ते होमो विधीयते । ॥ चाविशेषात् एकदेशभेदे कृत्तमेवेऽपि स्यात् ।

सोम— पूर्वम वादाविलम्बना अन्येषां (श्रुतिगु-
मित्राणां) अप्राप्तेऽपि ॥ कृत्तमेवेद एव प्राप्त इति
प्रत्यवसानात्, मन्त्राण्य दन्वसंस्कारान्तरं होमस्य विम-
संस्कारावप्यु, इति प्रत्यवसानाच्च संगतिः । सूत्रार्थस्तु
एकदेशेऽपि निमित्ते श्राव्येति स्यात् अर्थस्य भेदस्य
तत्रापि समवायात् इति ।

वि— 'कपालभेदेन होमो मने जुडेऽप्योमयोः ।
आद्यो मेदस्य भग्नात्वात् संस्कारत्वेन मध्यमः ॥
संस्तुतावनिमित्तत्वात् निष्ठाविशिष्टोपपन्नम् । निमित्तता
समा भन्ने यथैवास्ते द्व्येर्हृतिः ॥'

भाट्ट— दशपूर्णमासयोः प्राग्विज्ञाधिकारे 'मित्रे
जुहोति, एकदेशे जुहोति' इति श्रुतम् । तत्र कृत्तमेवेद
एवेदम्, अत एकदेशभेदे एव, ज्ञोमप्राप्तीति किन्तुकात्,
इत्योः संघर्षे सति एकदेशभेदस्य अवज्ञेनावत्वेन नित्य
त्वात् निमित्तत्वानुपपत्तेः सर्वभेदे एवेद कृत्ततादमया
प्राग्विज्ञातिप्रति प्रथमः पक्षः । संघर्षेण कतिवशावधानात्
पूर्वमात्रेऽपि निमित्तमिति प्रतीतमात्रात् कृत्तितऽऽकादि-
श्रुत्याप्यवधिमात्रे एव मेदन्पतीति तस्यैवान्वयेन
सर्वभेदस्य एव एकदेशभेदस्य निमित्तत्वोपपत्तेः तत्रै-
वार्थ होमः । अपि हि मेदन्स्य निमित्तत्वेऽपि होमस्य
प्रयोगप्राप्त्याप्य संनिपत्योपक्रमकालाभावात् मिथकाल-
संस्काराद्यैः । काले हि मेदनेन कालपरिमाणवत्त्वं हेतुव-
प्रसङ्गं तावद्विरहात्कथं होमेन संस्कारो नानुपपन्नः । तस्य
आनुपपत्तस्य संस्काराद्योक्तत्वं सर्वभेदेन च तत्रोक्तं
योगात् एकदेशमेदनेन निमित्तम् । अस्तु वा सम्यगी-
द्वयं संस्कार-कारणं, न तु निमित्तं वाच्यमिति । न च
मित्रस्य कालाविक्रमात् मित्रमिति संयोगविरोधः, यथा
तस्मात् कालाविक्रमोऽपि संयोगोक्तपरिमितिविरोधः ।
इति प्राप्ते, भा-पुत्रयोगिने भूतोयोगिने वा तस्योप-
धातावदवकमे 'मित्र कालपान्मु प्रक्षिपति, अन्येषु
दधाति' इतिवाचयतिरेवम् नात्र सत्यं नो होमो मिथ-
संस्कारः । नपि प्रकल्पनिकोपार्थात् तसंस्कारकत्वम् ।

एतेन प्राकल्पनिकोपार्थादेन लोकेतरस्य मित्रकालत्वेन
अधिकारत्वेन विधिः आहंकीयवर्षेण इत्यपारम् ।
होमस्य प्राकल्पनिकस्य कालोपधानोत्तरत्वात् 'अन्येषु
दधाति' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः प्राग्विज्ञातमात्रात् अनुपपत्तेः ।
अत एवेद कर्मान्तरम्, तस्य नैमित्तिक आनुपपत्तेः
अनुपपत्त्यविरहास्यैव प्रवृत्त्येन विधीयते । अतः सर्व-
भेदमेकदेशभेदस्य भेदस्य भेदमपि अत्र निमित्तम् ।

मण्डन— 'मित्रेकदेशेऽपि अवेदजुहोतिः ।'

शंकर— 'होमः किञ्चित्-कृत्तमेवेद ।'

● दशपूर्णमासयोः कपालोपधानम् 'अथ य वरदे
कपालमि चोपधाति' इति श्राव्यद्वयमप्येवम् ।
वि. ३।८।१० । 'कपालेषु अपपति' इति तर्कार्थम् ।
३।१।५, ● दशपूर्णमासयोः कपालोपधानम् 'तत्रैव
कपालानुपधाति' । १।२।३, ● दशपूर्णमासयोः कपालो-
पधाने समुदायानुपपन्नः कर्तव्यः । १।२।३ । 'दश-
पूर्णमासयोः कर्तव्यं सप्तमीं एक एव उपपन्नः । 'अथि-
कात् दशपूर्णमासयोः' इत्यधिकारणम् । भा. १।१।
२।३-१३, ● दशपूर्णमासयोः कर्तव्यं तेषां वा अन्ये
वा अनियमः पुनः प्रयेये । कै. १।१।१।१।१५.
● दशपूर्णमासयोः कालस्याभिधानेन सप्तमिद्वयो-
व्याममेन संवत्सपूर्य्याम् । वि. १०।१।८, ● दशपूर्णमासयोः
कालस्याभिधानेन सप्तमिद्वयो-व्याममेन सप्तमिद्वयो-
व्याममेन अविश्रान्तमेव पञ्चाशीनामाव्याममेन । १०।१।८.
● दशपूर्णमासयोः कालः 'वाचम्यैव दशपूर्णमासयोः
यनेत' इति । तस्य वाचम्यत्वात् प्राप्ते जीवता कर्त-
व्यम्, इति कारणार्थः संयोगः । शा. ६।२।३ ● दश-
पूर्णमासयोः कालोपधानम् अप्राप्तः शिष्टात्रमुपधाति-
करणे (१।२।१।२) सिद्धान्तितः । सु. ३. ७७९.
● दशपूर्णमासयोः पुनःप्राप्त्याप्यभेदेन आरम्भ-
रक्तद्वयेन च होमो विधिः 'मित्रे जुहोति', 'एकदेशे
जुहोति' इति । न च निमित्तत्वात् आरम्भ-रक्तं, न तु
वर्तव्यं । वि. ६।२।९, ● दशपूर्णमासयोः 'पृष्ठाजित-
न च सप्तमं च' ननुपपन्नम् । ३।८।१० । 'होमादि-
सप्तम्यादुत्पन्नस्य सप्तम्यात्वात्' इति तदयोग्यत्वम् । ३।१।५,
● दशपूर्णमासयोः रतनं नैमित्तिकम् । 'देवता या सवित्रः'

संपदं लभते कथम् ॥ 'तस्मात् भेदने निमित्ते होमो विधीयते । स चाविदोषात् एकदेशभेदे कृत्स्नभेदेऽपि स्यात् ।

सोम— पूर्वतः कदाचित्कानां अन्वेयां (कृत्स्न-
भिधाना) अपरदोऽपि इह कृत्स्नभेद एव आहः इति
प्रत्यक्षस्यानात्, भक्षयत्य इत्यसंस्कारत्ववत् होमस्य भिध-
संस्कारत्वम्, इति प्रत्यक्षस्यानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु
एकदेशोऽपि भिधे प्रावक्षितं स्यात् अयस्य भेदनस्य
तत्रापि समवायात् इति ।

यि— ' कपारपदेने होमो भवे एतेऽप्यवधौः ।
आद्यो भेदस्य भङ्गत्वात् संस्कारत्वेन मध्यमः ॥
संस्कारावतिमिषात्वात् निमित्तावतिरोचनम् । निमित्तत्वा
समा भवे पर्यं वाऽतो द्रवोर्हुतिः ॥ '

भाट्ट— दशपूर्णमासयोः प्रावक्षिताधिकारे ' भित्ते
जुहोति, एकत्र जुहोति ' इति भुवम् । तत्र कृत्स्नभेदे
एवेदम्, तत्रैकदेशभेदे एव, ततो मन्वाद्यौति चित्तव्याम्,
त्रयोः सर्वे एति एकदेशभेदेऽप्यवधौति चित्तव्याम्,
निमित्तत्वात्पुनश्चैः सर्वभेदे एवेदं चूर्णतादृश्या
प्रावक्षितमिति प्रथमः पक्षः । संपूर्ण कृत्स्नवावधानां
पूर्वमावेऽपि भित्तिमिति प्रतीत्यात्मात् कपालिऽऽकादि-
रथुल्यवद्विभक्तौ एव भेदनप्रतीतिः तत्त्वैवातिशयेन
सर्वभेदनवत् एकदेशभेदनस्यापि निमित्तत्वोपपत्तेः तत्रै-
वायं होमः । अयं हि भेदनस्य निमित्तत्वेऽपि होमस्य
प्रयोजनार्थत्वात् सन्निधौ च संस्कारकत्वाच्च भिन्नकपाल-
संस्कारार्थः । कपाले हि भेदनेन तत्परिमाणवत्त्वात् वेदुष्य-
प्रसक्तौ तत्परिहारक्यः होमेन संस्कारे नानुपपद्यते । तस्य
वातुवृत्तत्वात् संस्कारायोगात् सर्वभेदे च तत्रयोग-
योगात् एवैवभेदनयोगे निमित्तम् । अस्तु वा सप्तमी
इतं संस्कारपत्तयेन, न तु निमित्तत्वाधिक्येऽपि । न च
भिन्नस्य कदाचित्कत्वात् निमित्तानिर्गोपाविरोधः, रच-
तस्या कदाचित्कत्वेऽपि संकीर्णविधौ निमित्तदुष्कृत्यः ।
इति प्राप्ते, भाग्युपयोगिणे भूक्षेपयोगिने वा तन्मोष-
धानावयवकत्वे ' भिधे कथाम्नायु यद्विहितं, अन्यदुप-
देयति ' इतिवाच्यविरोधात् नात्र स्वगत्यो होमो भिध-
संस्कारार्थः । नात्र भक्षयत्यभिव्यक्त्या तत्संस्कारकत्वम् ।

एतेन प्रावक्षितकहोमानुवादेन लौकिकस्य भिन्नकपालस्यैव
अधिकृत्येन विधिः आहूतस्यैवपद्येन इत्यणत्ताम् ।
होमस्य प्रावक्षितकस्य कपालोपधानोत्तरात् ' अन्यदुप-
धाति ' इत्यस्य वैधर्म्यापत्तेः प्रवक्षितसमाध्यास्तुपत्तेः ।
अत एवेदं कर्मान्तरम्, तच्च नैवित्तिक आराहुतकर्म
मनुवेगुत्तरारिहतायै प्रवक्ष्यत्वेन विधीयते । अतः सर्व-
भेदनभेदभेदसंभेदनमुपपत्तिः अत्र निमित्तम् ।

मण्डल— ' भित्तिरुहोऽपि मवेच्छेतिः । '

संपद— ' होमः कृत्स्न-कृत्स्नभेदे । '

दशपूर्णमासयोः कपालोपधानम् ' अपि च तत्रैव
कपालानि चोपदेयति ' इति आहारादमन्ये एकम् ।
वि. ३. ८. १० । ' कपालेषु भवति ' इति तत्रार्थः ।
३. १. ५, * दशपूर्णमासयोः कपालोपधानम् ' उपरिपेन
कपालान्युपदेयति ' । ४. १. ३, * दशपूर्णमासयोः कपालो-
पधाने समुदायानुपपत्तेः कर्मणः । ५. १. ३, * दश-
पूर्णमासयोः कर्मा सप्तमीकत्वात् एव पुनः । ' अपि-
कारः दशपूर्णमासयोः ' इत्यवशिष्टतन्त्रम् । भा. ६. १
२. ३-२. ३, * दशपूर्णमासयोः कर्तारः ते एव वा अन्ये
वा अनियमः पुनः प्रयोगः । के. १. १. ३. १. १. ५.
* दशपूर्णमासयोः कान्यस्वामिधेयानुप-
देयत्वेन संस्कारप्रणम् । वि. १. ५. ८, * दशपूर्णमासयोः
कान्यस्वामिधेयानुपदेयत्वात् पूर्णं मयनोत्तमयोः पद-
गृहीत्वा अतिक्रान्तेन गृहीतानामागतेन । १. ५. ८.
* दशपूर्णमासयोः कृत्स्न- ' वाच्यं च दशपूर्णमास-
मन्ये ' इति । तस्य वाच्यत्वात् तत्रैव कर्म
कर्म-यम्, इति कालः संयोगः । भा. ६. १. ५, * दश-
पूर्णमासयोः कालोपदेयत्वात् आहूतिः श्रित्युपदेय-
काले (१. १. ३. १. २) सिद्धान्विता । सु. ५. ७०.
* दशपूर्णमासयोः कुम्भ्यादिपानभेदेने आवादि-
रक्रमेण च होमो विहितः, ' भित्ते जुहोति ' इति
पुनरेति । इति । स च निमित्तवृत्तौ आगर्भनीयः, न तु
पदेव । वि. ६. १. ५, * दशपूर्णमासयोः ' कृत्स्नानि
च सप्तमं च ' यत्तदुपपत्तिः । ३. ८. १० । ' कृत्स्नानि-
मयस्तदुत्पत्त्यात्कृत्स्नत्वात् ' इति तत्रोपागच्छः । ३. १. ५,
* दशपूर्णमासयोः स्नानं वैविध्यः । ' देवस्य स्वा श्रितः

प्रवृत्त इति एवेति । १, १०१११०. * दर्शपूर्णमासयोः गोदोहनं पुरुषार्थमेव । तत्र पशुपूजोऽं पशुद्वेष्टेन विहितम् । भा. ४।१।२।२ वर्षकं २. * दर्शपूर्णमासयोः 'गोदोहनेन पशुपूजामप्यप्येव' इति विहितं गोदोहनं प्रकृतमेव विवक्षितम् । कै. ३।६।१।१०. * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्दशत्वं उपपन्नमिति प्रमाणम् । भा. १०।८।१।२।२९-३२, उपपत्त्यादिविधिव्यापः । भा. १०।८।१।२।२९-३२, * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्थोत्तमयोः प्रमाणयोः प्रति समानमिति ह्युक्तं एति 'अतिहायेदो बर्हिः प्रति समानमिति' ह्युक्तं, तेन गर्ह्यपशुपूजयोर्दोषोपति इति श्रुतिः क्रमः । ५।१।४।३. * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्धाकरणं आश्रयपुरोडाशस्यैव आश्रयचतुर्धाकरणविवरणम् । ३।१।१।५। २६-२७. * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्धाकरणं भक्षणार्थम्, न परिकल्पनीयम् । चतुर्धाकरणं भक्षणार्थं ह्युक्तमिति श्रुतिः । ३।४।१।७ (वि. २१) । ४८-५१. * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्धाकरणं दृष्टेन । आग्निकारिके वैश्वदेवे चरौ तु शम्भवा । वि. १०।१।१ वर्षकं ३. * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्धाकरणोत्तरं 'इदं भक्षणः' इत्यादिना सामनिर्देशाः भक्षणार्थः । कै. ३।४।१।७।४८-५१. * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्धाकरणविधौ आश्रयत्वेन त्रिदोषयो न गृह्यते किन्तु आश्रय एव केवलः । या. ३।१।१।५।२६-२७. * दर्शपूर्णमासयोः 'चतुर्दोहा वीर्यमासीममिमूत्रे', पशुद्वेष्टा अमलात्काम्' इति अभिमर्शनं अङ्गद्विधा प्रमाणद्विधा च, न प्रधानद्विधायेव । ३।७।४।८, १०. * दर्शपूर्णमासयोः चतुर्दोहान्तरादौ गोदोहनमभिमर्शनं अपूर्वप्रमुखम्, न समुदायप्रमुखम् । ५।१।५।११-१२. * दर्शपूर्णमासयोः जाग्रदणं औपवस्यया राजी कर्तव्यम्, तत्र यज्ञार्थमर्चयेत् वा । यज्ञपूर्वरात्रिः औपवस्य । वि. १२।१।८. * दर्शपूर्णमासयोः जाग्रदीयाग्रेण गोप्यते 'एवं पनोर्निषधया जपन्त्या पत्नी-संपाया यद्व्यासः' इति । सा संमन्त्रिणी नीनाति आनीयमाना पत्नीसंपायायेम् । भा. ३।३।१०।२३. * दर्शपूर्णमासयोः 'जापन्त्या पत्नीः संकल्पयन्ति' अत्र जापनी कृपादिना संपाया यथाः वर्तन्ते । तथा चान्येन यद जापन्त्याः विवक्ष्यः । वि. ३।३।१५. * दर्शपूर्ण-

मासयोः 'जापन्त्या पत्नीः संकल्पयन्ति' इति अर्थक्रमः । नहि तत्र काचित् तोषयना जागती अस्ति । लौकिकास्तु तत्र आग्नेयं तद विवक्ष्यः । भा. १२।४।६।१०. * दर्शपूर्णमासयोः जुहुः पर्वमयी पलायकाङ्कजन्वा इत्यर्थः । अयमिच्छरितकृतसंघपमाभित्य जुहुतेतुः पलायकाङ्कः वाक्येन विधीयते 'वस्य पर्वमयी जुहुयेवति' इति । अत्रारम्भविधिश्च प्रकृतमेव निविष्टम् । वि. १।६।१. * दर्शपूर्णमासयोः जुहुः चतुर्विंशत्यं प्राची आत्यप्रह्वकाके 'चतुर्विंशत्यं जुहानि' । तत्र च प्रतिप्रत्यं मन्त्रावृत्तिः । १।४।१।२५. * दर्शपूर्णमासयोः जुह्वान्याम् 'मयि दक्षकन्' इति मन्त्रः पठनीयः । स च मन्त्राङ्कः कर्तव्यः ऋतुपुष्पपुष्पयोर्वा, न पुष्पायोः । अङ्गम्यमानाधिकरणं इत्यादि विवरणम् । कै. ३।४।५। १४-१६.

॥ दर्शपूर्णमासयोः जौह्वान्यं प्रत्याजार्थम्, औपभुताभ्यं च प्रत्याजानुवाजार्थम् ॥

तत्रोत्पत्तिविषयश्च स्यात् । ४।१।१६।४२॥ आप्यम्—दर्शपूर्णमासयोः भूयते 'चतुर्दश पशानि, अष्टादशपशानि' इति । तत्र संदेहः किं जौह्वान्यभूयते चोपमं उपयार्थं एकज्येष्ठश्च अनुवाज्येष्ठश्च (इति), तत्र जौह्व प्रयाज्येष्ठः, औपभुतमुवाज्येष्ठः । अपवा औपभुत प्रयाज्येष्ठः, अनुवाज्येष्ठश्चेति । किं प्राप्तम् ? उभयमुपयार्थम् । कुतः ? यत्र आग्नेयं कियते, तस्मिन् तस्मिन् विबुधमिति, अविबुधम् ।

द्वयम्—प्रवृत्तपशुपूजयेन आरणात् । (पशुपूजयेन औपभुतपशुपूजयेन संपादिते तदवशयेन औपभुतपशुपूजयेन निन्दते, तदनुपशुपूजयेन च जौह्वान्यं प्रोवाय्येति) । नच आग्नेयपशुपूजयेन संपादिते चास्मिन् पूर्वविक्रणारम्भः । (पूर्वमसंयतिप्रवृत्तानु न पूर्वमसंयत्तम् । पूर्वविक्रणार्थम्) अयमुक्तोक्तानि (आग्नेयानि) प्रकरितानि यदन्ते । तस्मात् यत्र आग्नेयपशुपूजयेन (कर्त्तव्यं प्रयाजानुवाजानि) तत्रतत्र पशानि (पशुपूजयेन प्रोवायेयम् । माघे जौह्वान्यमुपशुपूजयेन प्रोवायानि प्रदर्शनायम्) ।

तत्र जौह्वान्यमुवाजयतिप्रार्थम् । ४३ ॥ आप्यम्—नेन उपययुपयार्थमिति । जौह्वान्यं प्रया-

जायेत्, औपभूतं तमयायेत् । कथम् ? 'यजुःश्रद्धा गृह्णाति, ऋतुस्यस्तद् गृह्णाति, ऋतवो वै प्रजाजाः' इति जौह्व-
चनं अनुवाजाप्रतिषेधार्थं प्रजाजान् संकीर्तयति । आह,
ननु नास्त्यत्र अनुवाजाप्रतिषेधार्थं वचनम् । यदेतत्
'प्रयागेभ्यस्तद् गृह्णाति' इति, प्रयागेषु उपवेशनमेतत् ।
नास्त्यत्र अनुवाजाप्रतिषेधे सामर्थ्यमिति । उच्यते । न
ह्यमः प्रतिषेधक्रमेतरिति, किन्तु उपविशार्थं आम्षाणा-
नैव प्रवेशनापिसंशयः । अनेन वचनेन प्रयाजपण्ये-
जनता क्रियते जौह्वान्यं, अनुवाजप्रवेशनता अग्न्य-
वचनामात्रादेव न गम्यते, इति अनुवाजाप्रतिषेधार्थं
वचनमित्युच्यते ।

टुप्— तत्र जौह्वमनुवाजाप्रतिषेधार्थम् 'यत्तुंशुद्धा
गृह्णाति' इति उपलक्ष्यमान जौह्वं अभिप्रेषति किं मया
कृतमिति । प्रयाजास्य उपशयपान्नाः इत्याभिप्रायिणः ।
(तत्र यावदेव संकीर्तता प्रकरणेन कथ्यते, तावदेव)
तयोः (जौह्वमनुवाजयोः) भूतेन वाक्येन संबन्धे
(विहिते) द्वयोः परस्परनिवृत्त्या अप्यत्र (प्रयो-
जनादौ जौह्वमपि, प्रयाजानां च वर्गादिद्वयान्तरे)
प्रवृत्तिर्यत्र नास्ति । एवं प्रयोपभूतयोः (प्रोक्तरं उप-
शयपान्यार्थम्, औपभूतस्य च प्रयाजानुवाजावैद्य-
मेवेति) एवं चैत् (यद्वा परस्परनिवृत्त्या अन्यत्र प्रवृत्ति-
भावः, तत्र) प्रतिषेधकत्वार्थम् नियमकत्ववार्तिकस्यै-
व प्रतिषेधः क्लृप्तः (नियमः, उक्तः) ।

औपभूतं तथेति चेत् । ४४ ॥

भाष्यम्— इति चेद् द्वयवृत्ते, जौह्वमनुवाजयोः
प्रतिषेधवृत्ते, औपभूतमुपशयवृत्ति । भवतु जौह्वं
प्रयाजार्थम्, न तु औपभूतमुपशयार्थम् । तदपि तथा
स्यात्, यथा जौह्वम् । कथम् ? यत्तदपि अनुवाजावैद्य-
मप्ये 'गृह्णाति' गृह्णाति अनुवाजोभ्यस्तद् गृह्णाति ।
ए रिति धनुराजाः' इति अनुवाजावैद्यं ज्ञायते ।

टुप्— (पूर्णपक्षान्तरसामर्थ्याद्) यदि भूतेन
नैरस्त्यत्रात् नानार्थत्वम् (आम्षाणाम्, तर्हि) औप-
भूतम् (अपि) अनुवाजोभ्यस्तद् गृह्णाति' इति यच्च-
नोत् वेदक— अनुवाजोभ्येति निराकाङ्क्षित्वान्न न
प्रयाजार्थं स्यात् ।

जुह्वप्रतिषेधाभित्यानुवादः । ४५ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम्, उमपायं नीरुन्मन् । एवं
हि भूयते 'यद्वाहृपमृति गृह्णाति प्रयाजानुवाजोभ्यस्तद्
गृह्णाति' इति । नृपच 'अनुवाजोभ्यस्तद्गृह्णाति' इति
अनुवाजावैद्यता अशयेति । उच्यते । जुह्वप्रतिषेधात् निरस्त-
नुवादः । जमरिषम् औपभूते जौह्वे च उपशय-
प्राप्ते जौह्वमनुवाजोभ्यः प्रतिषेधम्, नौपभूतम् । तदा
औपभूतस्य उपशयवैद्यता क्त्वा अनुवाजावैद्यतापच
निरस्तनुवादो मनुप्राप्त्येति, न गम्यतेति प्रयाजावैद्यता प्रति-
षेधम् । प्रत्ययपुता हि सा । तस्मात् औपभूतमुपशयम् ।
कथानयनं च तत्रैव शुद्धा भूयते । तस्मादपि प्रयाजार्थता
न शक्या भाविनम् । (अत्र सूत्रे 'स्मात्' इति पद-
एवार्थमेव सर्वत्रोपलब्धत्वात्तदपि दुर्गोक्तम् । तत्राने-
वादर्शनात् न पठनीयम् । भाष्येऽपि 'उच्यते' इत्युक्त्या
'सुह्वप्रतिषेधाभित्यानुवादः' इत्येव मृपमनुवृत्तिरिति न ॥
'स्मात्' इति पदमनुवृत्तिम् । वेन ग्राह्यपदेऽपि स्मात्
इति पद सूत्रे नास्तीत्येव सिध्यति । के.) ।

टुप्— जुह्वप्रतिषेधाभित्यानुवादः । प्रयाजानुवाजा-
र्थत्वे उपशयवृत्ते जौह्वे पदेतत् अनुवाजावैद्यमिति । यदि
तु अनुवाजावैद्यमेवैतत्, तदा प्रयाजार्थमिति अशक्यं
भूतम् (भवति वा) । तस्मात् अपमनुवादोऽपि न
पठ्यते । तस्मात् 'प्रयाजानुवाजोभ्यस्तद् गृह्णाति' इत्यत्र
अन्वयानवैद्यता इतर. ('अनुवाजोभ्यस्तद् गृह्णाति'
इति) अनुवादः । -

श्री— 'उत्पन्नाविविशेषेण सर्गोपप्रतिभोदम् ।
अवसुत्यानुवादश्च प्रयाजानुवाजवैद्यता' । (प्रोक्तर-
विशेषयोजनम् प्रकरणेन सर्ववैद्यवत्तमः इत्यर्थः) ।
इति पञ्चमः पद्यः । 'नानाऽर्थत्वमप्यो युक्तमर्थवचनम्
संभवे । वेन जुह्वं प्रयाजार्थमिति तथेति' ।
इति द्वितीयः पद्यः । 'जौह्वस्य प्रयाजोपशयं पुन-
मीरितम् । अन्याजोपशयमित्यत्र न सृज्यते' ॥

सोम— पूर्वविशेषेण यथावत्तत्तद् संगति । मूषा-
र्थतु— तत्र औपभूतवाक्ये उपशयं वाग्विद्यो-
त्तुना, अत्र सर्वार्था व्याप्तिः ।

११३६. ० दशपूर्णमासयोः द्रव्यनाम्ने आग्नेयं सप्तमं वचनात् । आहु. ४।११०.

दशपूर्णमासयोः द्वादश इन्द्रानि आप्ययै-
याणि, न याजमानानि ॥

याजमाने समाख्यानाम्ने कर्मणि याजमानं
सुः । ३।८।१।१९ ॥

आप्यम्— सो दशपूर्णमासौ । सप्त वचनात्पाण्डे
कर्मणि आमातामि द्वादश, 'कर्म चोपावृत्तति उपा-
चाविभ्रमति, अथ च इति दृष्टव्यं च समाह्वित, अपि
च सपते कान्तामि चोपदधाति, पुरोडाशं चाविभ्रमति
आह्वं च, स्तव्यवस्तु इति अमि च रहसि, चेदि च
परिगृह्णाति, पत्नी (च) संतपति, प्रोक्षणीश्चाऽऽसादयति,
आह्वं च । एतानि वै द्वादश इन्द्रानि दशपूर्णमासयोः'
इति । अथ उच्यते: किमिदानीं अप्ययोः कर्मणि, उत
यजमानस्येति । किं द्वादशम् । यजमाने समाख्यानाम्ने
कर्मणि याजमानं सुः । विशेषमाख्यानाम्ने याजमाना-
निति द्वादशे । यथा पौरोषीं नेष्टीयमिति ।

वा— उपाऽविभ्रमणादन्वादीनां द्वादशानां कर्म-
इन्द्रानां याजमाने आप्ययै च पाठितानां हि आमाद-
मन्त्रस्तु उमायां प्रवेकुमद्यकवन्तान् याजमानसमाख्या-
नाम्ने यजमानकर्तृकमिति ।

आध्यर्पणं, तदर्थो हि, न्यायपूर्वं समाख्यानाम् ।
२० ॥

माप्यम्— आप्ययोः इन्द्रादितामि । तदर्थं हि
अभ्यर्च्य परित्यजति इति समाख्यानादगम्यते । आप्ययै
यव सर्वे इमे पशवः, समाख्यानाः । याजमाने एषां इन्द्रा-
व्यते । इन्द्रा न समाख्यासक्रियः । तत्तत्तुः पशवः
कटिस्थिति, यजमानेनापि समाख्यासक्रियम्, उच्यते-
दशवन्तम् । अथ 'अत्रगुणितिर्येषे च तदर्थम्' इति इन्द्रा-
गुणो वाचित्वम् । तत्तत्तुः पशवः एते पशवः इति । यदुक्तं
समाख्यानादिति, तत् परिहर्तव्यम् । उच्यते । न्यायपूर्वं
समाख्यानाम्, समाख्यानाम् यजमानेन इन्द्रा संपद-
कित्वा । 'इदं चेदं च संपदय' इति यजमानो ब्रूयत् ।
केमुचिच्च पशवेषु यजमानस्य अनुमन्त्रम् । यस्मिन्निता
समाख्या भविष्यति । 'अर्च्यं न्यायमेव' यदुक्तम्,

यथा पौरोषीम्, नेष्टीयमिति, एतन्वादीति । तदुच्यते ।
युक्तं सप्त, विशेषमाख्यानाम् । इह तु द्वादश याजमानां,
पशवः आह्वयं यव । तस्मादर्थः ।

वा— अनुमन्त्रानां इन्द्रावपादनादर्थः, विषय-
वाच्यानाम्ने नैषा याजमाने एतौपयिः । तर्हि ।
आप्ययै । सप्त च कर्मकाङ्क्षा, तदर्थं च परित्यजः इत्य-
वगते वसति, न इन्द्रावपादनादर्थः इति यज-
मानकर्तृकमुपपत्तिः । सप्त सप्तमस्य अतः यजमान-
संख्या इन्द्रा कर्म याजमानां क्रियते । न च सा कर्मवैधेय-
क्रियामगता संभवति । समाख्याकर्तृ हि इन्द्रा । न च
अन्त्यकर्तृकः क्रियामगताः समाख्या कर्तुं समर्थाः । न च
समाख्याकर्तृकानुपौषेन क्रियास्वरूपमपि याजमान संभवति ।
अतः । अत्रगुणविरोधस्याप्यत् तदपि आह्वयवैधेयम् ।
यजमानस्तु सापयिष्यति इन्द्रातिष्ठि समाख्यासंयत्ता ।

इह— 'कर्मणि यज चोपयन्ते तेषां कर्मवैधेयता ।
आध्यर्पणे च चोपयन्ते कर्माण्याध्यर्पणादर्थः ॥'

सोम— पूर्वम् उच्यते यज इह यजमाननिषमः इति
प्रत्ययस्यानाम्ने सगताः ।

वि— 'कर्म चोपयन्ते तदुक्तं चाविभ्रमेति ।
द्वादशद्रव्यैस्तु स्वायिको वैतरण वा ॥, आहु-
पाठत् स्वायिकाण्डे, तदर्थेन परित्यजत् । महाकायो-
नितोऽन्योऽस्य इन्द्रावपादनादर्थः ॥'

आहु— दशपूर्णमासयोः 'यजनुपावृत्तति' इत्या-
दीनि अनुमन्त्रिचक्रियाणि । न्यायपूर्वमाख्यानाम्ने
प्रत्येकं मिषदेसो मिषाव पुनस्तान्ते । याजमानसमाख्या-
नाम्ने 'नर्च्यं चोपावृत्तति उपा' चाविभ्रमति ।
इत्यानुकृता । एतानि वै द्वादश इन्द्रानि दशपूर्णमासो-
क्तानि संपदय कवेत् । इति श्रुत्वा । तदेषा द्वादश-
मन्त्रस्तु समाख्यानाम्ने तावत् संभवति, अत्रावृत्त-
यते । न चाप्यानाम्ने नमोऽर्च्यम्, अन्यवृत्तम् ।
अत एवैककर्तृकत्वानुपपत्त्याने विशेषमाख्यानाम्ने
याजमानत्वे प्राप्ते, नैषा याजमानाण्डे विधानम्,
आह्वयैने शिवदेसे विहितानामेव द्वयोः मिषः मन्त्राव-
साधयद्द्रव्यकामगुणविधानार्थमुत्तरदात् । अतः पशवेषु
सप्तम् अभ्यर्चयेत् कर्तुं । न च इन्द्रावपादने यजमान-

शङ्कमः, अन्येन क्रियमाणानां अन्येन द्वादशवाः
संप्रतिविमुक्तकयत्वात् । इदंता नाम एकया यन्नीपाय-
तर्जःक्रियया धेनुवत्सयोः प्रत्यक्षज्ञानसंप्रदानम् । एकया च
अवहननक्रियया उद्धरणश्रुतयोः । एव द्वादशसु क्रियानु
द्रष्टव्यत् । न च ताःकर्मसुरोधेन प्रधानभूतपदार्थानां कर्त्त-
माद्यः, अद्रुतगुविरोधन्यायेन तदवभावात् । न च 'कामि
संवाद यजेत' इति कृत्वाप्रत्ययस्तेनैव द्वादशाया वाग-
समानिभूतकयारण्येः यच्चनादेव अद्रुतिष्ठादपि पदार्थेषु
समाभ्यासाद्यः इति याच्यम् । कयप्रत्ययस्य प्रत्येककृते-
नापि उपपत्तेः प्रधानसमाप्त्यवाक्यकयानुपपत्तेः । एव
द्वादशानिष्ठमयस्याऽपि प्रयोजकत्वाभिप्रायेण भ्याम्येषा ।
अतः स्मारणमात्रं यावद्भावं पदार्थास्तु आपर्यय एव ।

मण्डन—'द्वादशि न श्रुत्यंशमनकर्म ।'

शंकर—'द्वादशापर्यवशानि नः ।' १२.

● दर्शपूर्णमासयोः द्विहृत्पत्नीकप्रयोगे 'पत्नी
संज्ञा' इत्यत्र एकवचनस्य नोक्तः । पत्नीसंज्ञनस्यापः ।
भा. १।१।१।२२, ● दर्शपूर्णमासयोः धर्माः अपूर्व-
प्रयुक्ता न मनिसयुक्ता, तस्मात् विप्रविष्य ऊहसिद्धिः ।
१।१।१।१९, ● दर्शपूर्णमासयोः धर्माः पञ्चप्रयुक्ताः । पञ्च-
देयताऽधिकरणम् । १।१।१।४-५, ● दर्शपूर्णमासयोः
'धान्यमरि विप्रुदि देवान्' इति धान्यसन्दः प्रयोग-
सम्बन्धवचन एव । धान्यविशेषणम् । १।१।१।१८-२१
वर्षक २, ● दर्शपूर्णमासयोः 'नानृतं यदेत्' इत्यनृत-
वचनविधेयः नानर्त्यः । तत्र क्रतुशान्तिः प्रवक्ष्यते ।
ततः पुनराद्यौ निषेधो विप्रः, तत्र स्थानं प्राक-
भित्तम् । वि. ३।४।८, ● दर्शपूर्णमासयोः नारिष्ठ-
होमा विदिताः नष्टोदकादौ विकृतौ अतिरिच्यते ।
१।४।१, ● दर्शपूर्णमासयोः नारिष्ठोपमन्त्रः, 'दश
ते तनुजो ह्यहं यतिशः' इत्यदयः । १।४।१, ● दर्श-
पूर्णमासयोः निगमा निवदा च आशान्ननिगमः
'अग्निम आश' , 'आशान्नमग्निमः' 'आहामि आश
गोमम्', अशान्न-निगमः 'अशहमे विद्या धामानि',
योग-निगमः 'अतिरिदं हिंश्रुतम्' । १।५।१, ● दर्श-
पूर्णमासयोः निनात्वेऽपि तयोर्द्विष्टाते एवमुक्तं न
७।१२, दर्शपूर्णमासयोः द्विष्टाते एवमुक्तं न

वि. ६।१।७, ● दर्शपूर्णमासयोः निर्वापः 'अवरेण गाईपत्वं
प्राचीपं मनः अवरेषानं मयि', तस्य दक्षिणचक्रमादस्य
अनलोऽपि निर्वपति' इति । भा. १।२।१।१।१९, ● दर्श-
पूर्णमासयोः निर्वापः प्रतिदेयत्वं मुष्टिचतुष्टयमात्रकः 'चतुरो
मुष्टीन् निर्वपति' इति । वि. १।२।१।२८, ● दर्शपूर्ण-
मासयोः निर्वपे 'अग्नीषोमाभ्याम्' इत्यत्र 'देवस्य
त्वा' इत्यादिः पूर्वभाष्यस्य 'जुष्टं निर्वपामि' इत्युक्त-
भाष्यस्य चानुपपत्तः, तेन गन्धर्वस्य मतिः । वि. १।१।
१।१।४८, ● दर्शपूर्णमासयोः निर्वाप-महिंसेन-
येदिस्त्वात्-भाष्यमद्वयेण प्रतिनिर्वापदि सत्तयागत्या-
हृदिः । निर्वपन्त्ययः । भा. १।१।१।४।४४-४५,
● दर्शपूर्णमासयोः निर्वापमन्त्रः 'देवस्य त्वा तदिष्टः
प्रसवेऽशिनोर्बाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्यामस्ये जुष्टं निर्वपामि'
इति एकं वाक्यम् । वि. १।१।१।४५, ● दर्शपूर्णमासयोः
निर्वापमन्त्रस्य प्रतिमुष्टि आशुचिः । भा. १।१।१।४।
४४-४५, ● दर्शपूर्णमासयोः निर्वापमन्त्रे धर्मज्ञानः
अभिप्रायः सम्येतावचनम् विकृतौ ऊहिनः ।
१।१।१।२।८-२९, ● दर्शपूर्णमासयोः निर्वापमन्त्र-
गतस्य 'अग्ने' इति पदस्य स्यादे 'अग्नीषोमाभ्याम्'
इत्यारिपदानो वषायोगः लिखितः । वि. १।१।१।२९, ● दर्श-
पूर्णमासयोः निर्वापमन्त्रगतानां वलिभू-अधि-भूत-
व्यदानां विकृतौ न ऊहः, कर्पाशमरेणार्थमात् । भा.
१।१।१।१।२९-३०, ● दर्शपूर्णमासयोः निरासनां
प्रतिनिधिवे 'श्रीदीना रोष' इति मन्त्रे नोक्तः । श्रीवाता
यम प्रहृति-भान्तेन तत्र तु ऊहः । १।१।१।२९-३६,
● दर्शपूर्णमासयोः नैमित्तिकं 'मोक्षेनेन पञ्चमस्य
प्रत्येत्, चास्तेन हस्तचर्मकायस्य, मार्तिदेव प्रनिष्ठ-
कामस्य' इति । नेद नियम्, निर्गन्तु वारां प्राद-
भाज् । ४।१।२।४८, ● दर्शपूर्णमासयोः पञ्चमस्य ओदनः
येनः कर्मफलमपि सन् हविर्गर्भे परोऽन्तरेण दधन्तरेण
चानुशीघ्रपात्रद्वयेण दधन्, न तु गन्धर्वेण । पञ्चमस्य-
न्यायः । वि. ६।१।१०, ● दर्शपूर्णमासयोः पञ्चमस्य
ओदनः ऐक्यः प्राकथित एवम् दत्तोर् ओदनोदे ।
आर्ति सप्तः । ६।४।६, ● दर्शपूर्णमासयोः पञ्चमस्य
ओदनो ह्यपरेण पितृभ्यः कर्मफलं दत्तमिति न तु

दोदशवत्स द्रव्यस्यः प्रतिनिधिः । ६।४।९. * दर्शपूर्ण-
मासयोः 'पत्नी' सेनस्य' इति पत्नीदास्यः द्विवहुत्वान्निके
प्रयोगे नो विहितः । पत्नीसेनहनन्यायः । भा. १।१।६।२०,
* दर्शपूर्णमासयोः पत्न्याः सेनहनं सप्ताहनातं 'योऽनेन
पत्नीं सेनस्यति' इति । १।१।१।३।२५. * दर्शपूर्णमासयोः
पत्नीसंयाज्ञाश्रमः । तत्र तृतीयाऽऽहो देवपत्नीनां
देवतावात् तद्द्वारा पत्नीसंयाज्ञास्यप्राप्तिः । अत्र
जापनी इत्ये विहितम् । तत्र करारिना संपातम्,
अथ पयोऽभावात् । जापन्याश्च प्रकरणम् नोक्तम् ।
यापनीयापः । वि. १।१।१५. * दर्शपूर्णमासयोः
पत्नीसंयाज्ञास्य ऊर्ध्वं हविर्भूतः पत्न्याः ऊथानं विदि-
तम् । १।२।१।४. * दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाज्ञेपु
साईकयेन आहवनीयस्य वापः । ज्योतिषोपातो विशेष-
विहित-द्वयवाचिकस्य । १।८।१८. * दर्शपूर्णमासयोः
पत्नीसंयाज्ञास्ये अथैकमेति आश्रयवाचिकस्ये विक-
ल्पेन विहिते । १।२।१।४. * दर्शपूर्णमासयोः पयिकृत् ।
'अथे पयिकृते पुरोडासप्रकाशकस्य निर्वपेत्, सो दर्श-
पूर्णमासप्राप्तिं वन् अमावास्या वा पौर्णमासी वाऽ-
तिपातयेत्' । अतिपातनं अथवापः । अथवाः पयिकृतेः
वैशाखरेषुषा विकल्पः, अथवापनिर्वपेत्वात् । १।२।१।५.
* दर्शपूर्णमासयोः पयिकृत्यः अथवापार्थं आसातः । भा.
१।१।१।६।२९. * दर्शपूर्णमासयोः परिग्रहो वेदेः ।
'अथैनं वेदिं परिगच्छन् परिग्रहति' । पूर्वपरिग्रहोऽयम् ।
परिग्रहो द्विविधः पूर्वपरिग्रहः उत्तरपरिग्रहश्चेति । वि.
१।०।१।१. * दर्शपूर्णमासयोः परिग्रहिप्रहरणम् । यदा
होता 'तच्छ्रुयोः' इति मन्त्रे वपति, तदास्त्रीमन्त्रं,
परिणीन् अमी प्रतिपति । तत्र च कल्पसूत्रम् 'अनूपमन्त्रे
होतृवाके आहवनीये परिणीन् प्रहरति' इति । १।०।१।
१२. * दर्शपूर्णमासयोः परिगोत्रादीनां दण्डाः शास्त्रीय-
लवणादिस्कारादितः यागे उपकीर्णपातः । १।८।१८.
* दर्शपूर्णमासयोः परिमार्जनं (अक्षणाभ्यर्जनं) पुरो-
डासपार्श्वः 'स वे तन्मा तद्गुं कृण्वता इति त्रिः परिमार्ज्यते' ।
(कल्पवादीषास्तु 'तत्र च यज्ञीय' इति मन्त्रेन वि-
परिमृज्यते) । भा. १।०।१।७।१५. * दर्शपूर्णमासयोः
परिलेपनं वेदिर्धर्मः । 'अथैनं वेदिं परिगच्छन्

परिकृच्छति' । (परिलेपनं वापरिकृच्छति) । वि. १।०।१।१,
* दर्शपूर्णमासयोः पौर्णमस्यं शुक्रः श्रावणम् । पञ्चमृतिषु
अथैवाहः । पणः पञ्चासुक्तः । ४।१।१।१. * दर्श-
पूर्णमासयोः पञ्चासुक्तस्यावच्छेदने 'इमे ता' इति
मन्त्रः, मार्जने च 'ऊर्ध्वं ता' इति मन्त्रः । १।१।१।१५,
* दर्शपूर्णमासयोः पयिकृतं नाम 'अमी अपरिग्रहायो
प्रादेवमानो दर्शो पयिकृते द्योति' । १।८।१८. * दर्शपूर्ण-
मासयोः पयिकृते विपुत्री च परिगोत्रादीनां पार्श्वः कर्णये,
न तु बहिर्धर्मः । विष्टुतिधर्मवाचिकस्य । भा. १।८।
१।७।२१. * दर्शपूर्णमासयोः पार्श्वहोतृ । 'अथमं
वाजिनं वयम्' इति मन्त्रेण पूर्वमास्तेषु, 'अमावास्या
शुभस्य सुमेवा' इति मन्त्रेण च अमावास्या, न तु
होतृपि हावति । के. १।२।१।१५।७-५८. * दर्श-
पूर्णमासयोः विष्टुतेपयिकृत्याहोमी अनुवाचोत्तं
क्रियते, यतोः अनुवाजेः सह नोवर्षः । विष्टुतेः इव-
दुपलक्षणापरिषु आदिता, पञ्जीरणाणि च तदुप-
पन्नाः । होमोऽयं दक्षिणार्धे । तत्र 'अमेऽव्यतो' इति
मन्त्रेण पञ्जीरणाहोमः, 'उत्तल्ले सुहले' इति
मन्त्रेण विष्टुतेपहोमः । वि. ५।१।१५. * दर्शपूर्णमासयोः
पुरोडासः यागप्रसुक्तः, न लिङ्गप्रसुक्तः । उत्तरार्ध-
न्यायः । के. ५।१।१।१२८. * दर्शपूर्णमासयोः
'पुरोडासं पर्वमि करोमि' अत्र एकवचन
विनियतम्, स्वनिव पुरोडासात् पर्वमि करोति । भा.
१।१।७।११. * दर्शपूर्णमासयोः 'पुरोडासं पर्वमि
करोमि' इति पुरोडासाप्यन्ते जातिवाची 'पुरोडास्यै
मे माशः प्रोक्तं इति' इति प्रयोगात् । पर्वितारा-
धिकारस्य । वि. १।४।८. * दर्शपूर्णमासयोः पुरोडास-
पुरोडासं प्रति कथामेदः । १।१।१।१२. * दर्शपूर्ण-
मासयोः 'पुरोडासाभ्यामेव व्यसोमयाग्निं कायेत्'
इत्यर्थे 'तन्माभ्येन सोमपाविनः' इत्यक्षापरादाः । दश.
१।०।१।१४. * दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासस्य कपालेनो
शुद्धस्य वेदां आवाहनं क्रियते । भा. १।०।१।२।१५८.
* दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासस्य ननुर्विचारे आद्या पद
निदिष्टः । 'आद्यापद्यमिदं इति' इति । अथिक्तः
आदिनो नद्यापद्यैव इत्यप्यविचरणात् । १।२।१।१५।

४६. * दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासस्य द्विरुदात्तम्, उप-
स्तरामिषातणे च द्वे इति चतुरवचनम् । वि. १०।
८।१२. * दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासस्य सप्तलक्षत्रयो
प्रवेष्टो नास्ति किंतु द्वावदानमात्रम् । ३।४।१८. * दर्श-
पूर्णमासयोः पुरोडासस्य सदनं 'रमेने ते' इति पूर्वा
धेन कर्षम्, सदानं तु 'तस्मिन् सीद्' इत्युच्यते
लिङ्गात्, न तु वाक्येन एकमन्वयम् । ३।३।८. * दर्श-
पूर्णमासयोः पुरोडासे प्रायशः कर्षेतिम् इत्ये पुनः
तेवेतिः कर्षेत् । अस्यास्यैव तु न कर्षेत्-या, तस्या
वर्जनात् । तेवेत्येहावेतिः नाम । धामेतिवायः ।
भा. ६।४।१।७-२१. * दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासो
मीहिपययोर्विकल्पः, न तु समुच्चयः एकार्थनादुभयोः ।
वि. १२।३।४. * दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासापिश्रयणं
कथ्यते, दाकार्यम् । 'पुरोडासं चापिश्रयति आर्ज-
व' । भा. ३।८।१।१९. * दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासार्थं
सप्तलक्षत्रा पेषणम् । भा. २०।२।१२।४९-५०,
'प्रणीताभिर्द्वीपि संवीति' इति सप्तमम् । १।१।५१,
'सविपयवत् सवीनं देवताभिः संवपति' इति सप्तमम् ।
१।४।५२, 'यस्य कदापि आश्रिताना भृगुण-
महिरेव एवमेव सप्तत्रयं सप्तमम्' इति सप्तमम् ।
१।५।५३, अत्रापि कथासामुदायम् । १।६।५४,
'उव मथा उव मथरेति पुरोडासं मथपति' इति
प्रथमम् । १।७।५५, 'वेदेन मयनाद्वासादभूदिति'
इत्यमृतम् । १।८।५६, 'दर्शपूर्णमासमिषादयति'
इत्यमृतम् । १।९।५७, 'अथर्वेण हवीषासादयति'
इति कथ्यते । सुदुन्यासादनं च क्रियते । चरेरथे
तु नेदं निगमि कर्षम् । २०।५८. * दर्शपूर्णमासयोः
पुरोडासपचालम् अर्णं तु प्रयोगम्, न तु प्रयोगः ।
पुरोडासपचालमायः । भा. ४।३।११।२६. * दर्श-
पूर्णमासयोः पुरोडासार्थमा आदौ कर्षेत्, आन्वय्यर्थाः
पश्चात् । धर्मिणोश्च आदौ उग्रादुपान्वयम्, सतोऽमी-
पोषीपगुहाराः । वि. ५।१।८. * दर्शपूर्णमासयोः
पुरोडासविभागार्थानां एककार्णाणां मन्त्राणां प्रयोगो
विरुद्धः । भा. १।३।११।२९. * दर्शपूर्णमासयोः
पुरोडासपचालं गार्हपत्ये निदिशम् । ('आहवनीये

गार्हपत्ये वा' इति तु सत्यापादयन्) । वि. १।३।१५,
* दर्शपूर्णमासयोः पुरोडासपचाले 'नो निदधः ।
नेतृत्वं, योऽमृतः स रौद्रः, यः श्रुतः स दैनः' इति
भूतम् । अत्र विदधोऽप्येतेष्वमृतः श्रुतः दैनः ययो-
चित्पचालत्वे । ३।४।७, * दर्शपूर्णमासयोः पूर्णमासे
अमिषासक्तोचरं वेदिः । दर्शं तु पूर्वेष्टुवेदिः, यागदिने
निर्वादि अमिषासक्तम् । ५।३।१६, * दर्श-
पूर्णमासयोः पेषणं विष्टमन्वयवन्तं कर्षेत्, न
सकृत्, सप्तमन्वयम् । अकथादिनिष्ठाया इत्या-
धिकरणम् । १।१।१५, * दर्शपूर्णमासयोः पेषणं प्रथमतः
पश्चात् पुरोडासपचालम् । चातुर्मास्ये तु महासितुषे तु
प्रथमतः अरण्येन पानाः संघात पश्चात् सप्तमात्रम्
पेषणं इति पेषणवर्गः क्रियते एव । १०।२।३४
कर्षं २, * दर्शपूर्णमासयोः पेषणविधिः निगमायै,
ननुभवः । भा. ४।२।११।२६. * दर्शपूर्णमासयोः
पौर्णमास्यां उपवेष्टेयैव कथालोपचानम्, परितः सद्ये
शाखाद्ये न कर्षेत् । न हि शाखाद्येऽप्युपवेष्टः
प्रयोगः । वि. ४।३।३, * दर्शपूर्णमासयोः पौर्णमास्य-
मायात्वात् अथर्वेणैविक्रमिषादयति । 'निष्ठाद्युप-
वेष्टेयैविक्रमिषादयति' इति प्रतिपौर्णमास्यां शाखाकाष्ठं
अनुष्ठानम्, न तु सकृदेव । ६।३।८, * दर्शपूर्णमासयोः
'प्रणीताभिर्द्वीपि संवीति' इति संवपनं नियमे
विद्यमानम् । भा. १०।२।३।५९, * दर्शपूर्णमासयोः
प्रणीतानां वेद्याः निगमने प्रतिपत्तिः । सप्त प्रथमम्
न प्रयोगम् । अत्र संवपनोर्था निगमनात् प्राक्
प्रणीतानां नरोऽपि न पुनरपत्तिः । निगमनमायः ।
४।२।५।१४-१५. * दर्शपूर्णमासयोः प्रणीताराले
अन्वयैविक्रमिषादयति वादन्वयम् इति नृद्वय-
त्याः । तत्र च शेषमात्रापूर्वं प्रयोगम्, न
परमागुण्येति । वि. १।३।७, * दर्शपूर्णमासयोः
प्रणीतार्थमा कथनायः । १।१।१०. * दर्शपूर्णमासयोः
प्रणीताप्रणयनकाले पौर्णमास्यां त्रयो वरम् ।
दर्शं पूर्वेष्टुः । भा. १।४।१।८।४०. * दर्शपूर्णमासयोः
प्रणीताप्रणयनकाले वादन्वयः वरेण्यनराया-
न्वयत्वेत्युक्तः । प्रणीताशास्त्रिकमन्त्रा इत्या-

धिकरणम् । के. १।१।७।२३-२४ वर्णकं २. ० दश-
पूर्णमासयोः प्रणीतामुपयनपार्श्वं मित्रं वारणम् (वारण-
वृत्तिकारः । गोदोहनकर्मपूयकानि तु नाम्नाणि ।)
भा. ४।३।२।४. ० दशपूर्णमासयोः प्रतिनिधिः असन्त-
वृत्त एव प्रादुः यथा श्रीहीना नीचवयः । वि. ६।३।१२,
० दशपूर्णमासयोः प्रयत्नं पुरोडाशपूर्णः 'डव प्रया
वय प्रयत्नेति पुरोडाशं प्रयत्नम्' । चरौ नेदं
कर्मणम् । १०।१।१७, ० दशपूर्णमासयोः प्रधानान्वा-
नुसमयः आग्नेयश्रीश्रीश्रीश्रीपुरोडाशयोः कर्मणः । अत्र-
दानं प्रधानकर्मके पदार्थः । तथा आग्नेयमवदाय हुता
आग्नेयमीदमन्वाय ह्रुदवात् । ५।२।४. ० दशपूर्ण-
मासयोः प्रधानानि एकेन शब्देन कर्म प्रति उपदिष्टानि
'दशपूर्णमासयोः स्वर्गकर्मणि यतोऽ' इति । अश्वत्थेवा
संभूयकारिणम् । भा. ११।१।१०।१५, ० दशपूर्ण-
मासयोः प्रधानानां तन्नेन स्वर्गः कर्मम् । ११।१।१५
१-४, ० दशपूर्णमासयोः प्रयाजः अन्त्या देवता-
संस्कारपूर्वमासयोः । आभयिषायः । ४।१।७।१८-२०.

॥ दशपूर्णमासयोः प्रयाजः पञ्चमः आन्त्य-
भाग्यदिदेवतासंस्कारार्थः ॥

प्रयाजे च तन्त्र्यापत्वात् । १०।१।७।१४॥

भाष्यम्— दशपूर्णमासयोराभ्यापत्वे उत्तम, अथाजः
'स्वाहाकारं तजति' इति । तत्र संशयः किं उत्तमः
प्रयाजः आराधुपकारकं कर्म, उत संस्कारकम् इति ।
तत एतत् तावत् परीक्षते किं आन्त्यभाग्यादितु वा
देवतां यजन्त्या, वा एताव देवताः उत अन्त्यास्त्वयो
देवताः इति । कथमन्या देवताः, कथं वा प्रकृता,
श्रुतिरिति । यदि 'स्वाहाकारं तजति' इति देवताविधान-
म्, ततोऽन्यं प्रकृत्या देवता । अथ 'ये नक्षत्रादे
स्वाहाऽग्निम्' इति नियदेन मानववर्गिनो देवताविधिः,
ततः प्रकृता देवता इति । किं प्रागम् । आराधुपकारकं
कर्म इति । तदेतत् कथ्यते अन्या देवता 'स्वाहाकार
यजति' इत्यनेन विधीयते । एवं चचक्रप्राज्ञं मन्त्रिण्यति,
इतरथा मानववर्गिणी नस्त्वन्वि-श भवेत् । ननु अ-या
अन्त्यादिशब्दैः न शक्यते यद्विदुम् । तत्रापि 'ये
यजामहे स्वाहाऽग्निम्' इति मन्त्रकर्मोऽपि विधायिष्यते ।

अत्रोच्यते । नैव विनिविदम् । अनेककारि
एकः शब्दो भवति तावत् । त्रयथा 'माता' इति
मातामहि इति मातामहि । 'माता च परमं देव-
तम्, तया च पुत्रे' इत्येकवचनमात्रे वतनीवचनः
अवश्यमेव । 'माता ततः क्षिप्रं' इत्येवमिति अनु-
वच्यमानः वाच्यस्य मातुर्वाचकः । एवं शब्देऽपि अगदा-
दयः स्वाहाकारदेवताके योगे प्रयुज्यमानाः तदाविना
अवश्यमेव । तथा नानि प्रकृतं वाच्यं कार्यमनुवृत्तौ
आराधुपक्रिया । तस्मात् आराधुपकारकं कर्म उत्तमः
प्रयाजः इति ।

एवं प्राप्ते, श्रुतः । प्रयाजे च तन्त्र्यापत्वात् । उता-
मयत्वात् स्वाहादुतिः संस्कारकमेति, इहानि चशब्देन
अन्त्यादिशब्दे, उत्तमः प्रयाजः संस्कारकमेति । उत
एतत्तावद्वर्णयति । वा आन्त्यभाग्यादितु देवता यजामा,
ता एवे देवता इति । ननु वा स्वाहाकारस्य देवता-
संयोगाभावात् । तद्विदेन वा देवतासंयोगो विज्ञाते,
चतुर्थत्वेन वा । न चेदं तद्विदो न चतुर्थी । भवो
न देवताविधिः । यातामात्रादितरस्य च द्वितीयया
गम्यते । तस्मात् यावदचनः स्वाहाकारान्नो यदा
उपशिरस्य इति । अतः । यदि द्वितीयया संयोगात् तं
वागवचनं गम्यते, आराधुपकारकमार्हं वागः । ईदृशतमै
हि द्वितीयं विभक्तिर्भवतीति । अत्रोच्यते । एतदेव
प्राप्ते, यदामः । तन्त्र्यापत्वादि । त एव म्याप इह, यः
स्वाहादुति । अपि वा तेषामुक्तत्वात् तत्संस्कारः प्रदीवेत्
(१०।१।६।११) इति । तेषामुक्तत्वात् आन्त्यभाग्यादितु
अगम्यतया । तदर्थो वागः तत् प्रयोगेनान् भवति ।
इतरमिदम् पदे वागो लिख्यतेनः कालः । तदर्थं देवता-
विधानमपि लिख्यतेन कालः । तस्य च देवतासंस्कार-
यज्ञानां यागमयोजनं कृतार्थं न शक्यते । तथा
अन्त्यादीनां संमतवि स्वायं अष्टधा स्वाहाकारवचना
न नस्या कल्पयितुम् । तस्मात् देवतासंस्कारपूर्वमुत्तमः
प्रयाजः । देवतासंस्कारपूर्वकमन्त्रं वा आरम्भे तत्तत्
कामाकृत्येति ।

श्रुतम्— ननु पूर्वपक्षेऽपि (स्वाहाकारदेवतापदेऽपि)
संस्कारकमेव । अन्त्य (हि कर्मन्तरे अन्त्यादि)

स्वाहाकारो विहितः । तस्य सारकः ('स्वाहाग्निम्' इत्यादिर्मन्त्रः) भविष्यति (तेन आग्नेयवर्णिष्ठमेव स्वाहाकारस्य देवतात्वम् । अथ भविष्यति इत्यत्र परम् 'अग्नि-होमादिषु' इति पदं विहिते मुद्रिते च वर्तते । सम्प्रत्येन तु न तत् सृष्टम्) शब्दपदार्थनिर्देशात् । ('स्वाहा-कारं यजति' इति हि कारप्रत्ययान्तः शब्दोऽयं शब्द-परार्थकः, तस्यैव देवतात्वमाह, न स्वाहाऽयैव) । स्वाहाशब्दो हि (भ-यवतः कारप्रत्ययभावात्) अवैस्य रमाकः, न शब्दस्य । च च (अर्थः) स्वाहाकार मन्त्रेणैव (देवतात्वेन) ज्योते । (न शब्दः । तेन अर्थस्य देवतात्वं मन्त्रवर्णात् स्यात् । अथ-) वाच-निष्ठोऽयं देवताविधिः । (पूर्वपक्षमाह-) कर्मणेन मन्त्रेण देवता अवगम्यते । यथा 'सूक्तवाक्येन प्रस्तरम्' इति । (कर्मविभक्त्या कर्मण्यं भूतवाक्येन कर्मण्यं वाचमात्रं भगवतीनां देवतात्वं आमुपादीनां च कर्मण्यं तद्वत्) । न चायम् (स्वाहाऽग्निं इत्यादिर्मन्त्रः) कर्मण्येन निर्दिष्टः (अतो नाम मान्यवर्णिष्ठे देवता) । ननु च भग्यदिशब्दः स्वाहाकारं न ध्वनोति वक्तुम् । मुख्यतः । शक्यति इत्यर्थत्वात् सानुवृत् । (यथा मन्त्र-शब्दो धान्यस्य भक्षणं जननीं चाभिपद्यते तद्वत् । सिद्धान्तमाह-) भग्यमिच्छोपेतं । न द्वितीकन्तेन शब्देन देवता उच्यते प्रमाणभवात् । अपिच स्वाहा-कारः शब्दपदार्थयो न ध्वनोति देवता वक्तुम् । (नहि शब्दस्य देवतात्वमुचिष्यम्) । तस्मात् मान्यवर्णिष्ठो देवताविधिः । (यत् कर्मविभक्तिनिर्देशाभावात् न मान्यवर्णिष्ठे देवतात्वमुक्तम्, तद्वद्-) प्रस्तुतत्वं कर्म उदितात् करणमात्रेऽवगम्यते । स्वतः च प्रथमदेवतावा अपेक्षितम् । अथः तेनैवातो न संभवते । (तेन संज्ञापार्थवन्निष्ठः) ।

लिङ्गदर्शनाय । १५ ॥

भान्यम्— निम्नोपि अक्षिपार्थं भवति । हि लिङ्गम् ! संवत्सरमन्त्रेण चानुमान्येन उत्तमप्रशस्य निम्नो हवन्ते 'स्वाहाऽग्निं स्वाहा' लोमं स्वाहा उदितारं स्वाहा कारसां स्मृता पूरणम्' इत्येवंप्रकारः । च देवताप्रकारेऽवगम्यते । इतरस्तिप्रकारः ननु ।

तस्मादपि देवतासंस्कार उक्तम् : प्रयाजः स्यात् । प्रयोजनं विधिपक्षदेवतासंस्कारौ सौशीर्षिकमस्य प्राकृतानि देवतापक्षानि न निर्वाहन्ते पूर्वपक्षे । विद्वान्ते तु निवर्तन्ते ।

आ— उक्तम् : प्रयाजः 'स्वाहाकार यजति' इति विमोहदुषकारकः, उक्त आग्न्यभागादिषु धर्म्यभाषाणां भग्यदिदेवतानां संस्कारः इति । तदर्थमिदं विचार्यते किं 'स्वाहाकारं यजति' इति देवताविधिः, उक्त नामधेयं इति । तत्र 'यजनादेवतालाभे न मन्त्रात् कल्पनं क्षमम् । तस्याध्यानुष्योक्तिगत्वाद् भवेदारादुपक्रिया ॥' इति प्राप्ते, उच्यते 'न देवताविधौ शक्तिर्द्वितीयान्तस्य विद्यते । न च, यागविधौ क्षीणो विधत्ते देवतां विधिः ॥' मन्त्रे च आग्न्यभागादिषु धर्म्यभाषां देवता यथाक्रमेण संकीर्त्यमानाः प्रत्यभिप्रायन्ते इति तावत् स्वरणं हृदयेव प्रयोजनमिति नादृष्टार्थकल्पनम् । तस्मात् विहितेषु सौशीर्षिषु भग्यदिदेवतानि एतावत्वात् निवर्तन्ते ।

सोम— शाब्दादुक्तेः अस्तु संस्कारत्वं शाणोः पूर्वं गृहसंस्थितत्वात् । इह ॥ कर्मविधिं स्वाहाकारस्य समवायाभावात् न संस्कारकत्वं इति ह्युच्यते : प्रभु-दाहरण संगतिः । सूत्रार्थस्तु— दृष्टे संभवति भट्ट-कहना न युक्तेति शाब्दादुक्तिगत्याभावात् उक्तप्रमाण-व्याप्ति संस्कारकत्वम् । इति ।

वि— 'अत्यं धराव भवत् किमुपकार्युत (रोठ) संकृतिः । स्वाहाकारेति देवोक्तमनुष्मन्मन्त्र-गम् ॥ भाष्ये, भेन चतुर्ष्वदिशमात्रं यागमात्रके । विधिलिङ्गाऽयं सौशीर्षिकयोऽभ्यादिनिवर्तनम् ॥'

आह— स्वाहाकारप्रशस्ये कर्मणि 'स्वाहाकार यजति' इतिचनेन 'विष्णुं यजति' इतिवत् स्वाहा-कारदेवताविधौ यागप्रत्ययार्थे भग्यदिशो प्रधानादिदेव-ताया अप्रतिपक्षप्रमाणानां मान्यतायां सिद्धहृदयेव मन्त्राति उत्तरेष्वप्यकारणार्थं वाक्यवैयर्थ्यः एव सौशीर्षो अग्नि-पदस्यने सुवर्णोदकत्वं अप्रतीतोमादिप्रदानं वाच । न हि तदा तत्रयाम्भारिचदानां स्वाहाकाराचारिचरत्वेन प्रमाण-वर्णि, सिद्धहृत् उत्तरेष्वप्यकारणार्थेऽपि दृष्टव-

मनुष्यः। यागस्तुत्यर्थः। न चान्न नामधेयं निष्पुः, द्वितीयागतस्य यजितानामन्नाधिकारत्वात्। (एवं दृष्टान्ते परिशोधय प्रकृतप्रसंगमुच्यते—) प्रयोजनेष्वपि च मानववर्गिको देवताविधिः। अग्निस्मिदादिवद्य (अग्नि-शब्देन तनुत्पत्तौ प्रदर्शितः), एवमेव (विष्वादिदेव) अनुच्यन्ते। संज्ञारूपं वा (स्मिदादिशब्दाः)। यद्यपि (स-प्रत्ययवाचेन यजि—) आत्मनाधिकारणमस्ति, तथापि न च सा (संज्ञा) मेदिनी, किन्तु अग्राह एव मेदकः। तदुक्तं द्वितीये (२।१।२१२)।

शा—‘उद्देशपूर्वकृत्यागो यजिना ह्यभिधीयते। रथागो च भाति कर्मत्वं देवतायाः कथंचन॥’ तस्मादाद्यनुपकारकाः प्रयाजाः।

सोम—पूर्ववत् संज्ञानात् संगतिः।

वि—‘देवता यज्यो वा भ्युः प्रयाजे स्मिदादयः। विष्वादिदेवद् देवतान्, न चतुर्धाचामानता॥’

भाट्ट—स्मिदादीनां ऋषीणां प्रयाजानां यजि स्मि-दादिपदेर्हितीय-उत्तौ ‘निष्पु यजति’ इतिवत् देवता-विधिः, यदि वा विविधविधिवीर्यापत्तेश्चैवमग्रादेव स्मि-दादिदेवताविधिः। उच्यतेतिवाच्यं नु स्मिदादिदेव देव सादुकारो नामदेवनेष वा। तर्हि वा मंत्रिकाशेषकारकत्व-साभाव तत्तद्देवतासंस्कारार्थे-गमेय कारवर्गहोमस्वाहाकार्ये-चनानुपस्थादिवदिति। न च स्मिदादिप्रदानमुपयोगप्रभावः, वेदे सर्वत्र स्मिदादिप्रदानमग्निमानाधिकार्यदर्शनेन आग्नेये उपयोगसंभवात्। स्मिन्मात्रादेव वा स्मिन्पतादी उपयोगसत्त्वेन तस्यैव स्मिन्पतादीकारकत्वम्। इति प्राप्ते, सत्यपि वेदे स्मिदादिप्रदानमाग्निप्रदानमानाधिकार्ये इत्यमहेन्द्रादिकारणयत्तिन स्मिदादिपदेः सत्त्वप्रकाशानु-पत्तिः। अन्त्यस्य देवतात्वेन तज्जदे यज्ञ-तत्त्वयोगानुपपत्तेः। न च पूर्वभाषादिशब्दस्य पार्वणहोमपदेः सत्त्वत्वेऽपि तदर्थ-स्यापि आग्नेयादेः उद्देशाद्यधिकार्यशब्दप्रतिपाद्यसंभवेन उद्देशार्थमभिनयत् पार्वणहोमसंस्कारत्वम् इहापि स्मिदा-दिपदस्य देवतात्वे सत्यपि वाच्यमेवः संस्कारार्थेनोपपत्तिः इति वाच्यम्। तन्नामो-‘स्मिन्तो अग्न आग्नस्य विपद्, तनूनपाद्ग आग्नस्य चेत्तु’ इत्यादिभन्तयेषु अग्नेः संशोधनेन ततो विनश्यैव स्मिदादिप्रदायस्य

क्रियाऽन्वयपत्तीतेः स्मिदादिपदस्य अग्निप्रतिपादकत्वा-भावात् अग्निस्वरूपत्वेन यज्ञी अतिदेशानुपपत्तेः। यत्तु इतरप्रयाजानां अग्रादुपकारकत्वेऽपि स्मिदागमस्य स्मिन्-नाद्भूतसमिन्स्वरूपकारकत्वमिति, द्रष्टुं। तथाचै ‘वो वै प्रयाजानां निष्ठुनं वेद, स्मिन्तो बहुरिव यजति’ इति जिज्ञानुपपत्तेः। अत्र हि इवगन्धेन यज्यतो बहुधा-भावेन आग्नेयं बहुत्वमिति सूच्यते। न च तन् स्मिन्मात्राग्नसमिन्नु युज्यते, यत्तु एव साक्षा बहुत्वात्। आग्रादुपकारकत्वपक्षे तु सत्यपि बहुत्वचनान्तसमि पदस्य देवतात्वे प्रातिपदिकसंस्कारत्वेन एकस्यैव स्मिन्प्रदायस्य किञ्चो स्मिन्वचनेन युक्तो बहुत्वाद्येव। वस्तुना चापरोऽपि प्रयज्ञाः आग्रादुपकारका एवैति न किञ्चो उच्य-तव्याः। १९.

मण्डन—‘स्मिदादी यजिनिधिः।’ २४.

जंकर—‘प्रयाजा अर्थकर्म च।’ ३१.

● दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजे उच्यते मानववर्गिको देवताविधिः। उच्यते. १०१।१।२१४, ● दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजेषु यज्यतो निवासकः। यादकमाधिकारणम्। आ. ५।१।४।४८, ● दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजेषु यज्यतपठनेन पठ्यन्त्य क्रमस्य नियमोऽस्ति। वि. ५।१।४, ● दर्श-पूर्णमासयोः प्रयाजादीनां अहर्त्वं प्रकरणात्। प्रकरणा-न्तराधिकरणम्। आ ३।१।४।११, ● दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजादीनां सर्वेषामहानां प्रयाजबहुदाये एक एवोपकारो युक्तः। वि. ११।१।२९, ● दर्शपूर्णमासयोः प्रयाज-सुवार्थं समाप्तयन् ओषधुतादयस्य प्रवोकम्। आग्न-समानयनाधिकरणम्। आ ४।१।१।४८०-४८१, ● दर्श-पूर्णमासयोः प्रयाजतावस्थे भूयते, ‘अभिकानं नरोति अभिमिले’ इति। तस्य अभिक्रमणस्य प्रयत्नेनेव निषेधः, न सर्वस्मिन् प्रकरणे। अभिक्रमणाधिकरणम्। ३।१।१०।१९-२०, ● दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजशेषेण हविरभिधारणाये शीघ्राग्नतत्वात् पृथक् न कर्तव्ये। यजानतोयाधियारवन्त्याम्। ४।१।४।२३-२९, ● दर्श-पूर्णमासयोः प्रयोगभेदेन सर्वे कामाः, न तु एवैनेव प्रयोगेव। योषसिद्धयधिकरणम्। ४।३।१।१२४-१८, ● दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगभेदेऽपि ऋषेभ्योऽपि समाप्त-

यजन 'दशपूर्णमासमया स्वर्गयमो यजेत' इति । ११।१।१२, * दशपूर्णमासयोः प्रवर्तस्य प्रहरणं 'आर्वाभिः शस्त्रं गृह्णाति' (आर्वाभिः सूक्तज्ञानेन) । ११।१।१२, * दशपूर्णमासयोः प्रवर्तस्य गृह्णन् 'सह शान्तया भक्तं प्रहरति' । वि. ४।१३४, * 'सूक्तवागेन प्रवर्तं प्रहरति' । ११।१।१५, * दशपूर्णमासयोः प्रागुर्ध्वं चेति लोमस द्वे काते । जुषू. ५।४।३१६, * दशपूर्णमासयोः 'प्राचीनाहवति' इति शाखावादः, न दिग्व्यादः । शाखावादः इत्यत्राधिकरणम् । भा. ४।२।२।७, * इर्ग-पूर्णमासयोः प्राग्निप्रापदानं कर्मस्य एव, न वेदस्य आग्नेयदेव । ३।१।१।५२६, * दशपूर्णमासयोः प्राग्निप्रादिभक्षणं ऋतिगिमिरेव कर्मन्वम्, न यजनानेन । वि. ६।४।१६, * दशपूर्णमासयोः प्रैषो मितः 'श्रोत्राग्रीनादप' इत्यदिः । सा. ६।८।८।२८.

॥ दशपूर्णमासयोः प्रैषप्रेषायां भिन्नकर्तृत्वो । श्रोत्राग्रीनादपि कर्म शान्तयोः, किन्तु शान्तयोः ॥

प्रैषेषु च पयधिकारात् । ३।८।११।२३ ॥

भाष्यम्— स्तो दशपूर्णमासो । तत्र प्रैषाः समा-
नताः, 'श्रोत्राग्रीनादप, इत्यादिदिग्दशमादप, सुव च
सुनम् संसृष्टि, कर्मां संनयस्यस्येनोदेहि' इति ।
तत्र संदेहः किं च एव प्रैषे, त एव प्रैषाय, तस्यान्वय
प्रैषेऽन्वय प्रैषायै, इति । किं श्रुतम् । एक एव
प्रैषप्रेषार्थोपेति । कुतः । सम्यक्त्वानात् । अन्यः इति
चाभुतावात् । अन्त्यामन, प्रैषो विपक्षिपत्यते । उच्यते ।
न प्रैषो भविष्यति । प्राप्तकाले लोटं वक्ष्यामः । आह ।
प्राप्तकालेऽपि सति पुष्पदादिष्वेव उपदेष्टुं मध्यमादयो
न्यस्तसिः । ॥ पुष्पसंकोचो भवति । उच्यते । छाया
विमलायां पुष्पदादिषु मध्यमादयः । यज्ञं तत्र प्राप्तः
काल इति विपक्षते तत्र बुधश्चैव मध्यमा, नास्तिदि
शेने वा । यज्ञं ननु श्रियायाः प्राप्तः कालः इत्येवम्
विपक्षते, न तत्र मध्यमं धेति, न तत्र बुधमादीनामनु-
येनेन मध्यमादयो भविष्यन्ति । न चेदं बुधमात्
विपक्षितुं दानयो, यदायैव प्राप्तः कालः तत्र चेति ।
मित्रेन हि तथा कथयाम् । तेन यदि वा मित्रे
पदायैनाते 'उर जग' इति उच्यते पश्चिम्, यदि वा

तवेति मित्रेति 'पदार्थस्य कालः' इति । तत्र पदार्थस्य
कालो वदितव्यः, न तु बुधमर्थस्य । तेन हि स्मृत्येन प्रयो
जयम् । स हि कर्तव्यः इत्यत्रकतः, न तु बुधमर्थस्येता ।
तस्मात् समारम्भानाम् अथर्वोरेव प्रैषप्रेषायां इति प्राप्ते,
भूमाः प्रैषेषु अन्यः, अन्यस्त्वदेषु इति । कुतः । पय-
धिकारात् । परस्मिन् हि प्रैषे उपपद्यते, नामानि इति ।
आह, नमूक यस्तकाले विविधसिद्धिः । उच्यते । न
संभवति प्रैषे, प्राप्तकालता व्याप्या । तस्मात् पुष्पदेवै
मध्यमानो न विपक्षितः इत्युच्यते । संभवति यान
प्रैषार्थः तस्मात् प्रैषः । प्रैषप्रैष, अन्यः प्रैषार्थः
इति सिद्धम् ।

य— प्रैषस्य प्रैषार्थस्य च भार्गवसमामान्यनुरव
त्वात् अभ्यर्च्यप्रयोगेन अवधारिते कथमागतः प्रैषः
इति चेदाह— नैवास्य प्रैषः, किं तर्हि । प्राप्तकालतायां
लोटं वक्ष्यामः इति । प्रैषपक्षे तु आह, मयाना न
विपक्ष चेत् प्राप्तकालता विवक्षिता, इत्युत्तममुपदेष्टुं
महितव्यम् । नहि परविपक्षेषु पदार्थमन्तोरा मध्यमपुरो
रूप्यते । प्रैषे तु स्वमागतः परविपक्षतात् प्रुता इति ।
प्राप्तु आह, यदा समारम्भऽवसरात् समानकर्तृत्वात् प्रैष
तुदिरप्यनोता, तथा प्राप्तकालत्वमपि योऽयमनं किं क्रियाया-
मविधीयताम्, तत्र कर्तृत्वमिति, क्रियायां इत्येव शक्यते ।
ताः हि चोदितव्यत् प्रयोजनवत्त्वम्, मयमत्रा प्रदीकः ।
तासां च अनुष्ठानार्थं प्राप्तकालत्वस्यार्थं दृष्टव्यम् । कर्तृ-
प्राप्तकालप्राप्तते तु सर्वं विवर्तयम् । आप्तापेत्तु च
मययदि, पुष्पस्य कृत्स्नचित् अत्रान्यमविपक्षत्वात् मत्त-
रिमककृत एव मयमप्युक्तो भविष्यति । किंदेव योच्यते
तत्र प्राप्तकाल इति । यदि च कर्तुः प्राप्तकालत्वमुच्येत,
तत्र, 'किं कर्तुम्' इति साक्षादुच्येत न्यात् । अथ
'श्रोत्राग्रीनादपि कर्तुम्' इति (अस्याद्विपक्षते), तथा
मिषिहार्थेदेवप्रात् वक्ष्ययेद, न्यात् । तस्मादपि श्रियायाः
प्राप्तकालत्वं प्रकाशयते । अथापि प्रैषोऽनं भावीये,
तथापि आन्धानयेव कथयितुं तयोऽप्येतिमो, अवस्था-
ऽवच्छेदा वा मेदेन प्रैषक प्रैषं च न्यवेदयति । इति
समानकर्तृत्वेन प्राप्ते, भूमाः प्रैषेषु न इतरमप्यं पुरादि
इति संवच. । (अत्र प्रैषेषु च इति प्रुताप्युक्तम्)

इतराण्यः इति पूर्वसूक्तद्वयसूक्तम्, सुपर्ण इति अथ-
हवम्) कुतः ? स्वभावेनैव येषां वरनिषण्णत्वं परि-
क्रयस्य । यत्तु नैराशं प्रैष इति, तदयुक्तम्, मन्त्ररूपादेव
प्रैषमन्योऽपत्तेः । यो हि समानकर्तृकतया तं वाचते, तेन
समादयया रिद्धिं वाञ्छितं स्यात् । न च प्रागुक्तप्रकारेण निद्र-
विशेषः परिहिते, मध्यमपुरुषस्य अर्थादन्तात् । न च
राज्यान्धरेण अनुयाया क्रिया एवं शक्यते कर्तुं 'तस्य प्राज्ञः
काळः' इति । यद्यपि च शक्यते, तथापि न दृष्टं कश्चि-
दर्थः स्यात् चैतन्यविषयतात् इह दृष्टस्य प्रयोगस्य । तथा
आत्ममेवपरिकल्पनाकामसि नैव दृष्टं प्रयोजनम् । मौनक-
डन स्थितेन । सुपर्ण च प्राचं मन्त्राया इत्यवधारितम्
(३१२१) । ततश्च यद्यपि प्रागुक्तप्रकारेण श्रोत्रं, तथापि
परस्मै सा कथ्यते इति पराधिकृतो नियतैते । न च
वाक्यमेवा, विशिष्टार्थप्रयोजनम् । अवश्यं चात्र विशिष्टता
अभ्युपगम्यतां श्रोतृश्रवणक्षेत्रादन्तात् । न च एतदपेक्षया
अनेकोऽर्थः कथं भिन्नानि । तस्मिन्मतेषु क्रिया-कर्तृ-
संयुता-उपग्रह-पुरुषविशेषप्रयोजनानां । युवपपुत्राद्यनस्य
अपरिहार्यत्वात् । न च ईदृशं विशिष्टविधानं क्वचित्
मात्रपुत्रत्वस्यम् । प्रागुक्तप्रकारे च क्रियापुत्रद्वयोः
पृथक्त्वात् भेदेन एकैः कथ्येत । प्रैषे तु सत्य नियमेन
युग्मद्वयविरचयत् मध्यमपुरुषः अनुवादः । एवं नैरा
(प्रैष) समाख्या अनुपपत्तेः । कस्मात् क्रिजेन समाख्या-
भावात् अन्यः प्रैषः, अन्यश्च प्रैषार्थः इति ।

सोम— पूर्वत्र वचनवशात् अर्धदेविकस्य प्राज्ञ-
समाख्यप्रकारस्य कर्तृवर्षादपि, इह वचनाभावात् न
समाख्यात्मककर्तृवाचः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः ।
सूत्रार्थानु— प्रैषेण प्रैषार्थमन्यः कुर्वन्, तेषां स्वभावतः
परिचयव्याप्तिः ।

यि— 'श्रोत्रकालादनं कूर्कादनुवृत्तितोऽवयवः ।
आख्ययाऽऽद्याः, तादृशेति प्रेषितोऽन्वोऽस्तु सिद्धतः ॥'

भाट्ट— 'श्रोत्रगीतादय' इत्यन्वयः प्रैषः,
श्रोत्रगीतां श्रोत्रकालादनं सहाजकत्वात् शब्दयुतैव
एतेन कर्तृत्वाः । न च तस्मिन् स्वस्य प्रैषापुराणिः
'येतो ब्रूयादियते' इत्यादिभिर् स्वार्थमपि स्वस्यो-
पदेशप्रकारात् । ननुप्रैषे नैराशं प्रैषः, अपि तु 'प्रैषाति-

सर्वाग्रतः कालेन कुर्याद्य' (पा० ३।३।१६३) (कृत्य-
गतस्यः श्रोत्रं च येषु अन्येषु स्तुः । प्रैषो विधिः ।
अतिशयः कामकाशस्तुम् ।) इति चकारेण श्रोत्रोऽपि
प्रागुक्तप्रकारेण विधानात् प्रागुक्तप्रकारादप्यं श्रोत्रं । श्रोत्र-
प्रासादनस्य प्रागः काल इति । युष्मदर्थको मध्यमपुरुष-
स्तु साधुनार्थः । अथवा 'हे श्रोत्रप्रासादन तव प्रागः
कालः' इति क्रियाया चैतन्यत्वात्प्रायेण एः । यत्तु
'अग्नीदग्नीन् विहर' इत्येवं प्रैषः, नृणां तु संशोधन-
रूपेण प्रैषार्थस्य आग्नीप्रकर्तृकत्वम् । यत्तुतस्तु 'हे
अग्नीन् मममिहिरजस्य प्रागः कालः' इति व्याख्यानं
नक्षयत्वात् न तदपि व्याख्यायावः । इति प्राप्ते,
समाख्याऽनुगेन मध्यमपुरुषस्य साधुनि क्रियाया
चैतन्यप्राप्तौरेण स्वाकृतेन प्रमाणाभावात् संशोधन-
नक्षययोश्च अदृष्टार्थत्वात्प्रायेः प्रैषवचनाकाराभावात्तत्र
प्रत्यक्सत्यप्रकारानुपपत्तेः प्रैषस्यपि स्वार्थान् औपचारि-
कत्वात्प्राये एकाग्रार्थप्रकाराभावात्तत्र तत्रमोक्षिककर्तृ-
कत्वमेव ।

मण्डन— 'प्रैषे तदर्थे च न कर्तृत्वम् ।' २२.

मंकर— 'प्रैषप्रैषार्थकर्तृमित् ।' कर्तोः निदा ।

१४.

॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रोत्राणं न ग्रीहिरूपप्रयुक्तम्,
किन्तु अर्च्यप्रयुक्तम् । मा. १।१।१११-११, ० दर्श-
पूर्णमासयोः श्रोत्राणादीनि संविद्योपकाराणि अपूर्व-
प्रयुक्तानि । इतिविधिविपरिवर्तम् । १।१।११-३, ० दर्श-
पूर्णमासयोः 'श्रोत्रगीतासादय' इति श्रोत्रगीतादयः
वैयिकः । तेन कश्चित् पूर्वं श्रोत्रं भवति । श्रोत्रवधि-
क्रमम् । १।१।१११, ० दर्शपूर्णमासयोः श्रोत्राण्या-
मादन्तादि कर्म नक्षयको, किन्तु गतीयः । प्रैषा आर्च-
यः इत्यपिचिद्वचनम् । १।१।११२-२५, ० दर्श-
पूर्णमासयोः फलदेयताप्रसङ्गादयं मन्त्रः अपूर्वप्रयुक्तः ।
फलदेयताविशेषम् । १।१।११४-५, ० दर्शपूर्णमासयोः
फलभावनार्थं गङ्गागङ्गा तदुपगते, नक्षयस्य फलस्यो-
त्पत्तौ । यद्यप्यै कर्म भद्रैरुपपादितं, भद्रैरुपपादितं तत्
फलम् । १।१।११५-१०, ० दर्शपूर्णमासयोः फलीकरणस्योक्तः
'अग्नेऽदन्ताको' इति मन्त्रेण अनुकृत्योक्तं दक्षिणाया ।

पत्नीकरणानि तण्डुलकणः । अथौ चरौ पुरोडासे च ।
वि. ५।१।१५. * दर्शपूर्णमासयोः बर्हिः वसङ्गदमष्टिले
मवति । पितृपते तु सङ्गदमष्टिलम् । भा. १।१।१७।
१६-२७. * दर्शपूर्णमासयोः बर्हिः द्वित्विचं मुख्यं गौणं
च । मुख्यं कुशकाद्यादिदशानि च दर्शपूर्णमासयोः । गौणं तु गन्धानां
'उत्पन्नं' इत्युच्यते । वि. ३।२।१. * दर्शपूर्णमासयोः
बर्हिः बर्हिर्धमाः वेदिः वेदिधर्माश्च अङ्गपधानायाः,
* वेदिकं प्रधानार्थाः । वेदिबर्हिर्धमेत्याद्य. । भा. ३।७।
१।२-५. * दर्शपूर्णमासयोः बर्हिः (मुख्यं) 'यज्ञस्य
योगासि' इत्यभिधानात् (वेद. १।१।२) प्रोक्तमेतैः
दानेन दित्वा संवाचते । वि. १०।१।१६. * दर्शपूर्णमासयोः
'बर्हिर्होतृ' 'आत्मं विद्यापयति' 'पुरोडाशं परोक्षि करोति'
इति बर्हिर्होतृपुरोडाशप्रशङ्गाः आतिथ्यम्, न संस्कार-
शब्दाः । भा. १।४।७।१०. * दर्शपूर्णमासयोः 'बर्हि-
र्होतृ' इति बर्हिःशब्दे कामिवाची, न संस्कारवाची ।
तस्मात् पुरोडाशस्य बर्हिर्होतृकम् । बर्हिर्होतृपिकरम् ।
१।४।७।१०. * दर्शपूर्णमासयोः बर्हिः संवृतं वेद्या-
मातरौ उपसीदन्, इति पञ्चन विपत्तौ च परिभोज-
नीयैः कायाणि । वि. ३।८।१८. * दर्शपूर्णमासयोः बर्हिः
सधर्मकम्, पुरोडाशस्य बर्हिस्तु निर्धर्मकम् । ७।३।७.
* दर्शपूर्णमासयोः 'बर्हिर्धमा पूर्णमासे प्रवहन्ति, वहेर
मामास्यायाम्' । पूर्णमासे बर्हिःसंपादनकाले प्रवहन्ति,
दर्शे न पश्चादाकर्णकाले प्रवहन्ति । संतपना अर्धन-
यत्नश्च प्रवहन्ति । अर्धनयत्नस्य कलापकालोपस्थितौ
काले इति विशेषः । ६।४।१२, १३. * दर्शपूर्णमासयोः
बर्हिर्धमाः अङ्गपधानीयार्थाः । द्रव्यसंस्कारार्थाः
इत्यत्राचिकरम् । भा. ३।८।१५।११. * दर्शपूर्ण-
मासयोः बर्हिर्होतृ प्रसिद्धिं स्वयमभ्याहूतिः । वि.
१।१।१५. * दर्शपूर्णमासयोः बर्हिर्होतृनास्ति कर्तव्यम् ।
विभूतिविभागिकरणम् । भा. ३।८।१७।१३. * दर्शपूर्ण-
मासयोः बर्हिर्होतृनास्ति अयुग्मा युग्मा युगीर्जनाणि । वि.
१।४।१५. * दर्शपूर्णमासयोः बर्हिर्होतृनास्ति मुख्ये
कुतो एव निविश्याः । बर्हिर्धमाः । भा. ३।२।१।१-२.
* दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तौ यत्नं शशीलमप्यनकाटे ।
यत्नं नष्टात् न किञ्चित् ब्रह्मकर्मिव, यत्नं नष्ट-

कालं प्रवृत्तौ, कार्यम् । अन्त्यर्धमेव तत् । तत्र अमा-
वास्यायां 'पूर्वोत्तराभास्यायां वेदिं करोति' इति
यचमेवोपस्थितम् । तस्मिन्प्रवृत्तमात्रे परिपरोक्षेऽपि अ-
वृत्तः प्रवृत्तेऽपि ब्रह्मरूपमपि, प्रधानदेवकालस्य
गुणानाम् । एवं वेति पूर्वमास्यां प्रवृत्तकाले ब्रह्मरूपम्,
अमावास्यायां पूर्वम् । सम्यक्पि क्षप्रवृत्ते ब्रह्ममेव
ब्रह्मरूपम् । तस्मात् सम्यक्पि अन्त्यर्धम्, गृह-
धर्मम् । १२।१।१।१७-४१. * दर्शपूर्णमासयोः अष्टा-
हारा-प्राशिन-चतुर्षोत्तर-शतयुगाकालाः सन्ति ।
१०।२।३।१३. * दर्शपूर्णमासयोः अष्टाशतमवस्था नान्ये
मन्त्रेणः प्रविष्टिताम् । वि. ६।४।२. * दर्शपूर्ण-
मासयोः 'मित्रे जुहोति', 'स्वने जुहोति' इति वेद-
होमाः स्कन्दनदोषाश्च दर्शपूर्णमासप्रवृत्तौ, लौकिके तथै-
होमाः । ६।४।१५. * दर्शपूर्णमासयोः वेदप्रवृत्त-
यावृत्तौ नैमित्तिकस्य प्रायश्चित्तकालो आहूतिः । य-
यानि नैमित्तिकानां इत्यत्राचिकरम् । भा. ६।४।१३।०.
* दर्शपूर्णमासयोः 'मन्त्राणां (यावां) आगमनामानम्' ।
तु पु. १।८।१. * दर्शपूर्णमासयोः 'मयि दक्षयन्' इति
मन्त्राणां कृतपुस्तकप्रवृत्तयामप्युपलक्षणम् । नि.
३।४।१५. * दर्शपूर्णमासयोः 'मन्त्राणां प्रवृत्तौ न तदेव'
इति निवेद्यः केवलपुस्तकायां, न प्रायश्चित्तः । तस्मात् तस्य
प्रवृत्तपुस्तकः । कृतो तु निवेद्योऽप्येति । 'तस्य प्रवृत्त-
यत्ने' इति विधानात् । १।४।११. * दर्शपूर्णमासयोः
मुख्यम् 'ब्रह्म' च मुख्यं च महापुत्रम् । वि.
३।८।१०. * तदुक्तोपात्तः 'उत्तराश्विनमास्यामवर्ति' ।
३।१।५. * दर्शपूर्णमासयोः 'यज्ञमानः प्रवृत्तः' इत्य-
यमवस्थायाः प्रवृत्तपुस्तकयोः कालप्रवृत्तयेन गौणः ।
१।४।१३. * दर्शपूर्णमासयोः 'यज्ञमानपञ्चमा कतिप्र-
वृत्तः महापुत्रम्' । भा. १२।१।१५।१३. * दर्श-
पूर्णमासयोः 'गते नविश्यामी' अन्त्यर्धप्रवृत्तयोः कालं
यच्छतः । प्रोक्षणमात्रस्य अन्त्यर्धप्रवृत्तयोः कालं
१।१।७. * दर्शपूर्णमासयोः यत्नायुपानि तन्निवृत्त-
यन्निवृत्तम् । 'स्वने जुहोति' । 'कषातेषु क्षपति'
'आग्निहोतृवत्पक्ष इतीति निर्णयति' । 'यूयं विवर्ति' ।
'कृष्णादिनामप्युत्तराश्विनमास्यामवर्ति' । 'यज्ञमानः'

एकप्रयोगविधिपरिपटीतेषु पदार्थानुक्रमेण लक्ष्यं प्रकृत्यो
पाठेन कृत्स्नप्रयोगोपाकरणनिबन्धनयोः औपदेशिकप्रयु-
सादिवास्तुत्पेदेन पोटवक्ष्यमाणानयोऽपि तदभितन्वयपक्षे
प्रमाणाभावात्, केनेव प्रयोगोपाकरणम्, तेनेव क्रमेण
निबन्धनमिति प्रकृष्टमन्यो युक्तः । प्रकृतौ तु एतत्प्रमाण-
शतयोर्नामाद्यात्वास्तुमुत्पन्नयोः पाठ्याप्रमाणेन साधकमु-
द्भयः स्यात्, ह्यपि च उपप्रेषणाभावेनप्रयोगविधिपरिपट्टे
। दार्ष्टान्तिकप्रमाणान् एकेकमिदं प्रकृत्यै द्वयोर्दोषैर्मन्योः ।
इदानीं च शास्त्रं प्रमाणात्मकरीयमन्तरं प्रमाणात्तरि यप्रमाण-
प्रकृष्टमिति । न च नानासाक्षात्कारोः कल्पकप्रमाणमात्रेऽपि
एकवास्तुवास्तानां प्रमाणाभावि सम्भवात् पाठेन वस्तुप्रमाण-
शास्त्रादन्तरिपेक्षापि अनिवार्यवचनेन प्रकृष्टमन्योत्पन्न-
पतिः, प्रमाणात् मतानां पक्षप्रमाणज्ञत्वेन एकतोऽभ्यु-
त्पन्नाभावात् अक्षान्तप्रयोगविधिपेदेन मिश्रमन्योत्पत्ति-
परिपटीतानां पाठेन कृत्स्नमिदम् । इत्यते च शास्त्र-
कानुवाचानां रेखितविष्टेपकटीकरणप्रमेयं च मह-
प्रयोगे कतेऽपि मिश्रमाणप्रयोगविधिपरिपटीतपेन
अकल्पकमन्यम् । तस्मादनिवृत्तः ।

मण्डन—'अन्यथा नियमो भवेत् ।' ४.

शंकर—'नियतो न त्वमानता ।' कम. १५.

॥ दशैर्पूर्णमासैः साम्याऽनुवाक्याऽऽदिमज्जातः ॥
 कश्चत् आग्निपुष्टेरागत्य अरहातपिप्रदानानं कृत्वा
 पश्चात् सानास्ये तदनुजिह्वे ॥ वि ५११२, ३ दशैर्पूर्ण-
 मासवो साम्यापातजिह्वता कार्यं, अनुवाक्यापातज-
 काजीनेन ॥ १०११२२

४ इक्षीपूर्णमासयो. गङ्गापुरोऽनुवाक्याऽनु-
बन्धनं देयतासंस्कारार्थम् ॥

अन्यादेति च ग्रन्थगतं कर्म स्याद्विदनाऽ-
न्तरात् ॥ १८॥ १२८॥ ३९ ॥

मायम्— दशरूपमात्मो, भूतैः 'साम्प्रदायिक' ।
 'पुरोऽनुवाकसम्बद्ध' इति । तत्र संशयः किं वाच्यं
 पुरोऽनुवाकसम्बद्धं प्रथमकर्म, अतः सौकार्थक्यं इति ।
 किं श्रयात् । 'सम्बद्ध' इति प्रथमकर्म न्यात् । कुतः ।
 चोदनाऽन्त्यात् । यदि सम्कारकर्म, ततो रूपदेव
 तपोदेव च प्राप्नोति, पुनः 'सम्बद्ध' इति वचनपनयनं ह्युप ।

प्रधानमन्त्रिणे तु वक्तव्यम् । नहि अन्यथा तस्य सर्वत्र
गम्यते इति । यतः भूत्वा सर्वत्र तद्व्यापारं प्रधान-
मन्त्रिणः । यद्यपि । यथा स्तोत्राद्ये, स्त्रीति दानदीपि
कर्तव्यतद्व्यापारं प्रधानमन्त्रिण एवमिहापि दृश्यम् ।
संसारो वा, चोदितस्य श्रद्धापचनार्थं ।

४८ ॥ ..... । इति ।

आप्यम्— संस्कारकं ना स्यात् । इति ।
 योविन्याज्येयः यः स्यात्, उ तद्वचनायौ भवति ।
 य तस्य दृष्टोऽर्थः । अस्मिन् सति अद्वयकथनस्य
 हेतुर्नास्ति । तस्मात् संस्कारकमेति ।

अथाप्ययंवाग्नेति चेत् । ४१ ॥

भाष्यम्— इति यदुक्तम्, तद् वगिहर्तव्यम् ।

स्वाद् गुणार्पत्तम् । ४२ ॥

स्वाद् गुणार्थत्वात् । ४२ ॥
 आप्यम्— स्वाद् उपपद्येत 'अन्वाद्' इति
 'अन्वाद्' धातुः यान्तात्वाद् ।

अथ च । गुणयैः । 'सिद्धं यान्नामन्वा' ।

“आसीनः शुद्धेऽनुवाक्यमन्त्रात्” इति स्नानात्मगुण-
पुनर्वचनप्रपञ्चते । तस्मात् संस्कारकर्मणी व्याप्पपुरो-
न्वाक्ये इति ।

सुवास्ये इति ।
 मोक्ष— पूर्वैवमन्त्रोत्पत्त्यात् संगतिः । सुना
 धर्तुः—अन्त्रोदेति विधौ यमान्त्रमुत्पन्नं वादृष्टार्थं कर्म स्मात्

यस्तु-अन्नादिति विद्या कमानन्दपुरा
चोदनाऽग्राह्यत्वात् मादृशयित्वा विद्यानबलात् शक्यम्

इति । २१

वि—'अन्वहित्यर्थकमे' स्यात् संस्कारो यः, उप-

कर्मता । राजनत् कर्मताज्ञानाद्, दृष्टार्थत्वेन उक्तम् ।

२३ अथवा अन्यथा यो लिखित देयता प्रकाशनाय

आहू-सम्प्राप्तवान्गोस्तिज्ञात्, दयानि,
 तत्पलेऽधि 'विष्णु' याग्यामन्वार, व्याधीन, पुनेनु

नक्षत्रमेषेऽपि "विष्णुं पाणिशम्भवारं ,
मातृयागं" इत्यादिवचनानामर्थेन पञ्चसङ्गात् स्तोत्रप्रकाश्यानि

अनुवचनस्य महत्त्वार्थेभ्यः । नहि अनुवचनानुवादेन भ

गुणविधि, संभवति, अतिप्रसङ्गोक्त्या विज्ञेयः । साग्याः

नक्षत्रयोर्विशिष्टावे विशिष्टोदेष्टावते ॥ याग्यादिना

यद्विधौ वाग्याऽऽदिभ्योऽङ्गव्ययैवेऽपि तद्विधौ

‘मन्वाह’ इत्यनुवादात्पुनश्च । दृष्टव्यं ।
‘साखीन पुरोनुवाचपाद्’ इत्यत्र साख्यापुरोह

तस्यपि विधौ वाक्यभेदस्येत्य । अतो गुणविशिष्ट

मृ। । तस्यपि त्विषा वानमनस्ययम् ।

परिलेखनं नाम्म परितः रेखाकृणम् । वि. १०।१।३.

* दर्शपूर्णमासयोः वेदिप्रोक्षणाद्गन्धमन्त्रस्य सङ्कृत्य प्रयोगः ।
 वेदिप्रोक्षणयायः । भा. १.१।४।१।५।४९-५०, ७ दर्श-
 पूर्णमासयोः वेदिवाहिर्हरदया पदार्थाः सर्वाङ्गप्रधान-
 हविरर्थाः, न प्रधानमावर्थाः । वेदिवाहिर्धेनेत्यायः ।

४ दर्शपूर्णमासयो. व्रते यत्साधुपलक्षितकालस्य
विधानम् ॥

यत्संसर्गो मे प्रतपोदना म्यान् ॥ ६४॥ १२५३४ ॥

भाष्यम्— दर्शयामीत्यर्थः श्रूयते 'सर्वेषां वै
 शेषाणां प्रत्ययान्तानां, कश्चिदर्थकत्वात्' इति । तत्र
 संदेहः किं वक्ष्यमाणं तत् विधीयते, अत्र तत्र
 अत्र, इति, अथ तत्रो यजज्ञमिति । किं प्रातः ।
 वक्ष्यमाणं तत् विधीयते इति । तस्मात्प्रातः श्रूयते
 'प्रातः' इति वक्ष्यमाणेन, अतः, य विधीयते ।
 तस्मिन् विधीयमाने तत्र यजति विहितं यजति,
 यतो तत् ।

दृष्टं— एतद्विषयव्याप्तिरुक्तम् । अनेन बालेन करिणम्
पश्येदधिकार इति ।

फाल्ते पोत्पन्नसंयोगाद् यद्योक्तस्य । ३५ ॥

आयम्— यथोक्तं वा वचनान्तरेण प्राप्तं
 यतस्य कालेऽयं विधीयते । कुतः ? उपपन्नयोगात् ।
 अ. कलसंयोगोऽयं नवस्य, नौवसिर्लयोगः । इमम् ?
 'वमापममासं बहुविदिषं जतं प्रत्ययति' इति विदिषं
 पूर्वं नवम् । अयमशतश्च कलः । तस्यात् कालविधिरिति ।
 अर्थापरिमाणम् । ३६ ॥

भाष्यम्—न न शब्दोऽनर्थः परिमितम्, वृत्तं
 व्रतमुपपत्तौति । किं वक्ष्येऽन व्रतमित्यस्य दृष्ट वक्ष्ये
 नतमुपपन्नं भवति । किं वक्ष्ये हस्त्यानीये व्रतमित्यस्य
 मिति, एव वक्ष्ये नतं भवति । उत वक्ष्ये सनिवाप आश्व-
 ऐनमुपेयाविति, नैव म्यवहितवृत्ते आश्वार्थः । वक्ष्ये हि
 पत्तमित्यस्य, नैविकर्तव्यता । एतावदुक्तम्, व्रतवपनं
 नतं कुर्वन् । कर्मव्यवस्थाम् अवशिष्टाकर्मव्यवस्थामिति ।
 नैवार्थः परिमितवृत्ते, व्रते किं वक्ष्ये नित्यते इति ।
 वक्ष्ये व्रतवपनं । तथा वक्ष्ये व्रते संधपमान, वक्ष्ये
 वक्ष्ये अपराधतामपवृत्ते । परार्थे वक्ष्ये दोषवर्ति
 निषेधितवृत्तौ । साधनव्यति हि सा भवति । ईसाक्षि
 वक्ष्ये वक्ष्ये ।

यत्सक्य श्रुतिसंयोगात्तद्वत् स्यात् । ३७ ॥

आपन्नम्—वस्तुके विहितं वाद इत्यव्याहृतं इति ।
 धैर्यमेवम् । वस्तुतः, कालविचारार्थं इति, तत्र ।
 न वस्तुतः धैर्येन विधीयते । कृतः । भुक्तिर्भोगात् । वने
 वन्ये पिपीथम्ये भुक्तिर्मित्यतः । काले ऋतुवायम्
 भ्यात् । भुक्तिमहात्मिनो व भुक्तिर्वायम् । तस्मात्
 वयः इति ।

नालस्तु सादचोदना । ३८ ॥

आप्यम्—आप्यं एव निर्दिश्यते, न वान्तरि
विधीयते । नैष चोदना चर्द्धिषा ये पौर्वासाश्च
मुच्यन्ति, यैश्चैमात्रायाणाम् इति । यद्यप्यत्रोदने ।
निविनेत्रावपि कर्त्तुं परत्वाच्च विधिः समाप्तोऽवै । पुरा
वक्तव्यमत्रावर्तिष्यौ अस्तिवाक्यम् इति । यदि एतौऽपि

यावदुक्तमस्याय शेषमात्रमेवेति । किं प्राप्तम् ? पूर्वेण
न्यायेन आगमः इति । अपिच अविरोधोऽर्थः ।
अप्यतो न हि पूर्वमात्रेण न सप्तम्यानेन स्यात् । गस्यात्
आगम इति । एवं प्राप्ते, क्रमः । अप्यासेन तु संख्या-
पूर्णमिति । तस्यन्दः एषः अत्रैकः । न आगमः, किं
नहि । अप्यासः । कुतः ? अप्यासप्रवृत्तिनात् । प्रवृत्तौ
अप्यासेन संख्या पूर्णता 'निः प्रथमामन्वाह,
मिक्ततामा' इति । कथम् ? 'वज्रदस्य सामिपेनः' इति
भुक्तिः, एकादश च समाप्तताः । तत्र अप्यासेन
आगमेन वा संख्याया पूर्णताया अप्यास उक्तः
'निः प्रथमामन्वाह, मिक्ततामा' इति । अनेन नियमेन
प्रथमोत्तमदोषावः कर्तव्यः इति । यावत्तत्त्वस्तदोषावो
किमप्यतो वज्रदस्योपमा पूर्वेते तावत्तत्त्वः अप्यस्तित्व-
इत्येतन्निर्णाय शिरोऽयम् । तथा हि दृष्टार्थता । निःसंख्या-
मिक्तये भद्रद कथं च ? तस्मात् इहापि तद्वृत्तित्वात्
यावत्तत्त्वः अप्यप्रवृत्तमात्रोः योरोहिता संख्या पूर्वते,
तावत्तत्त्वः अप्यस्तित्वमिति ।

अविरोधमेवेति चेत् । २८ ॥

भाष्यम्— इति षडुक्तम्, तत् परिशर्तव्यम् ।

स्यात् तद्वर्तमानात् प्रवृत्तिवदप्यप्येताऽऽसंख्या-
पूर्णता । २९ ॥

भाष्यम्— सादृश्यः । कुतः । प्रवृत्तिवर्तमानं हि
विज्ञेयः । तस्मात् आ संख्यापूर्णता अप्यस्तित्वमप्यम् ।
एवं प्रवृत्तिनत्वं पूर्वं भविष्यति । चोदकमुपेयेन अप्यास-
सामञ्जस्य अप्यप्रवृत्तव्यम् । तस्मात् अप्यास इति ।

यावदुक्तं वा, वृत्तपरिमाणत्वात् । ३० ॥

भाष्यम्— वास्तव्यं, चर्चं व्यावर्तयति । नैतत् 'आ
संख्यापूर्णता प्रथमोत्तमे अप्यस्तित्वमे' इति । यावदु-
क्तमप्यस्य अवशिष्टानां आगमेन पूर्णता वा संन्येति ।
कुतः । वृत्तरिमाणत्वात् अप्यासस्य । पूर्वं ॥ अप्यासस्य
परिमाणम् 'निः प्रथमामन्वाह, मिक्ततामा' इति ।
मिक्तता नामास्येन विवक्षिता, न पूर्णता संख्या । तथा
भुक्तिः परिगृहीता स्यात् । इतरथा तत्तथा । अथ षडुक्तं
'दृष्टार्थता नैव भवति' इति, नेतरेवम् । आदर्शयो हि
विनाशोप । शिरोऽनुपेयस्य हि संख्या पूर्वते । यथापि

प्रथमोत्तमयोः निः अप्यास आशुद्वयः, तेन संख्या पूर्ण-
तायेति । इहापि तेनैव अप्यासेन संख्या पूर्वते । भवति
॥ चोदपि अत्र संख्यापूर्णः । प्रवृत्तौ प्रथमोत्तमे च
शिरोऽनुपेयस्य, संख्या च पूर्णता । इहापि तद्वदेन कर्तव्यम् ।
प्रथमोत्तमे च निरप्यस्तित्वे ये संख्या च पूर्णताया । न
प्रवृत्तावेव शब्दार्थो गम्यते 'अनेनाप्यासेन संख्या पूर्-
णताया' इति । अप्यासः वर्तव्य इति वचनादवगम्यते,
संख्या पूर्णतायेति अप्यप्यत् । वा च प्रवृत्तौ अप्यात्
अनेन पूर्णता । यथ अर्थात् कुतः, न उ चोदार्थः ।
तस्मात् नामेनाप्यासेन संख्या पूर्णतायेति चोदक आह ।
एवं चेत् यावदुक्तमप्यस्य अवशिष्टानामागम इति ।

अधिकानां च दर्शनात् । ३१ ॥

भाष्यम्— इत्यत्र अप्यस्य इति । शक्तिवर्तमानं हि
भवति 'न जगत्या परिदृष्ट्यात् । पञ्चागत्या परिदृष्ट्यात्,
तत्त्व-दर्शित्वं भवयेत् । विमुक्ता परिदृष्ट्यात्' इति ।
अप्यासे च जगतीयविधानादुक्तं नावकर्तव्यं ।
तस्मादपि अप्यस्य इति ।

कर्मत्वपीति चेत् । ३२ ॥

भाष्यम्— इति चेत् भवति यावदुक्तमप्यस्य
अधिरा आगमयेदिति, वृत्तिवदप्यप्येता अपि एवमेव
स्यादिति ।

न, नोदितत्वात् । ३३ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । वृत्तिवदप्यप्येता वृत्तम् ।
नोदितत्वेन अप्यस्यः 'आवृत्तं पूर्णं मुक्तं, पुनरावृत्तं
वृत्तपरिदृष्टे' इति । इह तद्वदेन नास्ति । तस्मात्
यावदुक्तमप्यस्य अवशिष्टानां आगमेन संख्या पूर्ण-
तायेति ।

मोक्ष— पूर्वं यथा न साध्याम, एवमिहापि न
सामिपेन-तदवगमः । ह्युपेयस्यः संगतिः । मूने-अप्यास-
प्रवृत्तिनात् वृत्तौ 'निः प्रथमाम्' इत्यस्यास्य संख्या-
पूर्णता दृष्टत्वात् इत्यर्थः ।

वि— 'सामिपेनीविज्ञेयौ निगमयोऽप्यप्यस्यमृत् ।
आगमः पूर्वर, नैवमप्यासः प्रवृत्तिः नः ॥' (पुनरपि
संख्यादि) 'तस्मात्तत्त्वस्तदोपेयस्यवर्तमानोपेयस्येति वा,
अप्यस्यास्यमृत् । पूर्वर, पुनरप्यप्यस्यमृत् । ॥, निव न

पूरणाशोक्तमन्यथाऽप्यत्र पूरणात् । विवक्षितमनाविना
भवेत् पूरणमाद्यमात् ॥ १

माट्ट— ‘एकविंशतिप्रमुखत्वात्’ प्रविष्टिनामस्य ।
इत्यादिना यत्र सामिधेयान्वितृष्टिः भूता, एव ग्यायकस्तो-
ऽपि आद्यो न प्रवर्तते । प्रकृतौ ‘नि. प्रथमामन्वाह-
विषयसाम्’ इति वचनेन एकादशसंख्यानां पञ्चिना-
मृवा प्रथमोत्तमयोः सवत्प्रवृद्धसंख्यापरिपठ्यवस-
न्निधानेन आगमकावयवतेः । न चानेन प्रथमोत्तमयो-
निरन्वयतामन्वाहिविधानेन ततोऽधिकानामन्वयो वाच्यमाव-
निरन्वयतामन्वाहो अदृष्टावैवावयवतेः अनेन वचनेन प्रवक्त-
व्योपामिधायन्यायेन लक्षणया ‘पञ्चदश सामिधेयान्नु-
यत्वात्’ इति विहितप्रवृद्धतासंभवस्यैवेन अन्वयवत्ताया-
विधानात् । एकादशाहो हि कृत्वा प्रथमोत्तमयोः पात्र-
संख्यासंभवप्रमाणोः ‘समं स्यादसुनन्तात्’ इति न्यायेन
प्रत्येक निरन्वयान् एव संभवते । अत एव द्विचतुरस्रस्यो-
नामि संख्यासंपत्तिस्थितिः शिवात्तुवाद्यनुपपत्तिरिति धार्य-
वार्थ्यमुक्तमाहम् । अतएव लक्षणया वाक्यसंख्यासंपत्ति-
प्रथमोत्तमे अन्वयेत् इति वाक्यावर्थाङ्गप्रसङ्गं एकविंश-
त्यादिमेष्वयमस्मि तदवैरव्याख्यातः । न च प्रथमोत्तमयोः
उद्वेगस्य तदनेकवृत्तिमित्यो वाक्यभेदः, ‘अर्थप्रत्यवेति’
इतिवत् तदुपपत्त्यस्य लक्षणया उद्वेगतादुद्वेगैकैक-
इति ज्ञाने, निरावस्यव्यविकल्पन्यायेन अदृष्टावैवा-
पत्तावैव लक्षणाया अन्वयवत्तायात् प्रवक्तव्योपामिधायन-
स्यादव्यापि अत एव अस्माभिर्मध्योपापदितवन्तु त्रिका-
वदालुपद्वैलक्ष्येण वाक्यप्रत्येन प्रथमादुद्वेगो निरन्वयता
एव विधीयते । अत एव एकादशानाम्नां प्रथमोत्तमयोः
त्रिभिरन्यथेन पञ्चदशवर्गमपत्तेः वस्तुतः, ‘पञ्चदश सामि-
धेयान्नुयत्वात्’ इत्यत्र नैव संख्या विधीयते इत्युक्त-
मीदृशे । अतः पञ्चदशपरिपत्त्या वाचनात् तत्संभव-
स्यैवेन लक्षणया अन्वयव्यविकल्पप्रवृत्तेः निरन्वयः एवमेव
निधीयते । ‘त. पञ्चदश संपत्तये’ इति तु ‘वि.
प्रथमामन्वाह’ इत्यव्ययैकदमपत्तिरिति च्येयम् । अतएव
एकविंशत्यादवैव प्रथमोत्तमे निरन्वयव्य अवशिष्टानां
प्रवक्तव्यविधानादवयव इति सिद्धम् ।

गण्टन—'अय्यस्या गगोळं तत्तु साविधेनी ।'

शंकर—'सामिधेनीषु चागमः ।'

● दस्यपूर्णमहाप्रयोः सामिधेनीनां स्थानं आहवनीययोः पश्चिमो देवः । योनिलोभे तु दक्षिणदक्षिणवर्तमानकृत्यमीनो देवः । वि. शौ०/७, ● दस्यपूर्णमहाप्रयोः सामिधेनीर्षु 'एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिश्रावणस्य' इति । तत्र अथिक्कना पणाम्बुवा आगन्तव्यमाने निवेशः । ५।१।१९.

॥ दशपूर्णमासयोः सामिचेनीत्रिभ्यासः प्रथमो-
त्तमस्थानवर्मः, न तु प्रबोमात्रादिशग्निशेषवर्मः ॥

अभ्यास सामिधेनीनां प्राथम्यान् स्थानधर्मः
स्यात् । ९।१।१०।१३३॥

भाष्यम्— को दर्शयन्मासो । तत्र सावित्रीः
 प्रदोषन्ते 'मि. प्रथमाभ्याह । मित्रताप्रमाह ।
 इति । तत्र एषोऽर्थः वास्तविकः किं कर्म प्रपः
 प्रनतवत्सा प्रवीरवा मित्रवसितम्भः, उत सावित्रीः
 या अभाऽपि प्रपमुच्यते सा विरमसितमेति । कुः
 ईश्वरः । उच्यतेयश्वसे । यदि एवमभिसेभ्यः किरते,
 वा अतो उच्यतेनासा सावित्रीना प्रपमुच्यते। ई
 मित्रवसितमेति, तत्र प्रवीरवायाः द्वयोः धर्मः । अथ
 एवं विद्यावते प्रपमवसितं किं ईश्वरिणीति, ततो वदन्त्य
 त्वावमेति । किं तदर्थः प्रपः । ततो धर्मः । नि ।
 कुः । प्रपमवत्यः म्यक्त्या संन्यासः, इत्येतन्मतेन ।
 कथमवगम्यते । श्रीलिङ्गनिर्देशम् । स्वकिविदो हि
 द्वी नाम । यदि तद्विशेषः प्रपमवत् स्यात्, ततो
 लिङ्गनिरोधनिर्देशः अवकाशः, साऽपि ली अस्यापि
 संन्यासमेति । अथ प्रपममुच्यते । मित्रवसितमेति,
 ततो स्वकिविदो न विवक्ष्यते, तत्र श्रीलिङ्गविशेष
 निर्देशो नोपपद्यते । अथ वा वाचस्पेदः प्रपमेन
 प्रपममुच्यते मित्रवसितमप्युच्यते, प्रपमुच्यते तत्र
 मित्रवसितमेति । प्रपमे पुनः प्रपमवसितमप्युच्यते
 चर्च उच्यते । तत्र एकमभिप्रायः न मयेत् कथमेति ।
 अथ वा अस्याः प्राप्तेन ही ईश्वरः, वाचस्पेदः, वाचस्पे
 म्याह । तस्मात् कर्मोत्पत्तिः तद्वत्प्रपमवत् प्रवीरवा
 मित्रवसितमेति । तत्र प्रपः, म्याह । प्रपः
 सावित्रीना प्रपमायाः विरमसितः उच्यते, त प्रपम-

स्थाननिमित्तो धर्मः, न कचः कस्याश्चित् जातिनिमित्तः ।
 कुनः । न हि कुर्येदसि ऋग्वेदे प्रथमा नाम कश्चित्
 ऋक् विद्यते, वा विश्वकोत्ते, तत्र प्राथम्यमुल्लङ्घनार्थं
 स्यात् । इतरस्मिन्-पक्षे भुक्तिः न लज्जा, भुक्तिश्च
 स्वाध्यायी लक्षणायाः । तस्मात् प्रथमः पक्षः । अथ
 यदुक्तं 'स्त्रीलिङ्गसंज्ञायां अस्त्वय्ये एव भुक्तिः, चायं
 च न भिद्यते, स्त्रीलिङ्गोपनिषद्' इति । अत्रोच्यते ।
 गुणवचनानां हि शब्दानां आभयतो लिङ्गवचनानि
 भवन्ति इति अविरोधमाणायापि न्यक्तौ यद् अवश्यं
 प्राप्तं लिङ्गम्, तदावयवभूतं गुणस्य भवति । अविपि-
 न्णितेऽपि तस्मिन् लिङ्गविरोधनिर्देशात् अनुसङ्गभूतौ
 भवत्येव । यथा दुष्कलः पुमान्, दुष्कलः स्त्री, दुष्कलं नपुं-
 सकम् । दुष्कलः एवः, दुष्कलो द्वौ, दुष्कला वयवः इति ।
 शुक्ला शरीरमानयेति यद्यपि क्षायादानयनं न विधीयते,
 शुक्लरूपवन्धनाप्रविधिरा भवति, न तत्र लिङ्गेन विरोधो
 नियते, तथापि अनुसङ्गभूतः स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न्यत्येव
 'दुष्कलादानय' इति । अनुसङ्गभूतत्वस्य न वाक्यधेनो
 न्यतिष्ठति । एवं च तत्र पक्षे प्राथम्यस्य स्त्रीलिङ्ग-
 संस्थाः शीला, तथापि प्राथम्यधेनो अस्यासि संस्थाः,
 न लिङ्गस्य । यदि लिङ्गस्य एतेन संस्थाः अभिधीयते,
 प्राथम्यस्य अनुवादनां वक्तव्ये । प्राथम्यसंस्था-येऽपि
 अभिधीयमाने वाक्ये भिन्नं । अपि च नैवाम विवदितस्य
 प्रातिपदिकविशेषं हि स्त्रीशब्दः 'सिवायं यन् प्रातिपदिकं
 पठते तवः दायादयः' इति । न द्वितीयस्य षट्पठस्य
 संस्था भवति यथा 'रात्रपुरुषो गच्छति' इति । यदा तु
 प्राथम्यस्य आगमनेन संस्थाः, तत्र प्राप्तमनुवृत्ते स्त्रीयम् ।
 यानि सामिधेनीषु वचनानि, 'कचलाः, स्त्रीलिङ्गश्च
 ऋग्वेदः' । तत्र यत् प्रथमं वचनम्, तत्प्राथम्यः ऋक् ।
 गुणवचनानां च शब्दप्रधानाभयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति
 इति अविरोधितायापि कसि स्त्रीलिङ्गं न्यतिष्ठतीति ।
 यत् प्रथमयत्नं तत् विवाह इति स्त्री च वा ऋक्
 सामिधेनी । तस्मात् 'मिः प्रथमामन्वाह' इति शब्दस्य
 लिङ्गस्य अनुवादः । 'मिः प्रथमामन्वाह, विरत्तमाम्, ताः
 पयस्य संवदन्ते' इति षड्विंशत्यां सामिधेनीनां संस्थे
 विषयनमुष्पकानं परिपूर्णा कचो भवति, न कचवच-

नस्य । परिपूर्णा च समिन्धनवती, न कचवचनः । तस्मात्
 प्रातनुवाद्यो लिङ्गश्च इति प्रथमस्य धर्मः, न कचः ।

आ— 'तत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशादगतेनाभिधीयते ।
 तस्या एव त्रिरभ्याससंबन्धोऽत्र विधीयते ॥' उच्यते
 'श्रुत्या प्रथमशब्देन प्राथम्यमभिधीयते । ऋक् तु
 लक्षणयोन्येव, तस्मात् प्राथम्यपर्यता ॥'

भोत— पूर्वत्र यथा अपेक्षितविधितोमेन पत्नी-
 संवासात् वनुचमयते इत्युक्तम्, एवं पात्रद्वयसिद्धये
 अपेक्षितः ऋगम्याश्च एव विधीयते इति प्रतिपादनात्
 संगतिः । सूत्रार्थस्तु— सामिधेनीनां प्राथमे प्रथमोत्तमा-
 म्वाहाः प्राथम्यसंबन्धत्वात् प्रथमशब्देन उल्लिखितत्वाद्वा
 स्थानधर्मः इति ।

वि— 'मिरत्तमाम्' चो धर्मः स्थानधर्मोऽयं यथा,
 उच्यते । स्त्रीलिङ्गावत्, न उवाचि वदिकप्रवृत्तयः ॥
 स्थानम्भरे पठितायाः 'प्र वो यामाः' इत्यस्या कचः
 न्यत्यभ्यासः ।

भाट्ट— द्वांशपूर्णमासयोः सामिधेन्यान्त्यप्यहो मः
 प्रथमामन्वाह विरत्तमाम्' इति भुक्तम् । तत्रादुपचयं
 तावत् प्रत्यक्षमाशङ्क्यते, निम्नतमार्थं तु विधीयते ।
 श्रवणमिति च उदेरपक्षमर्षकमिदं विवाहस्य । तत्रापि
 श्रवणमिति विरोधमिदं प्राथम्यविशिष्टमपि चोद्गा-
 रितम् । उच्यते विरोधः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् सामिधेनी-
 म्वाहाय जनेन । प्राथम्यरूपविरोधयोगात् ऋग्वेदोप-
 प्रीतिशार्पिणी, न तु प्रतोराकारिणमपराधः कल्पितः
 गान्धी, तदावचनसंभवात् । अत एव प्राथम्यस्य
 उदेरपक्षाऽवच्छेदकं श्रवणमिति । न तु तदुपपत्तिपक्षो-
 धावच्छिन्नं त्रिना कारणं लक्षणां प्रमाणभावारित्विनार-
 येव । इदं तु विधाने । प्रथमाम्वाहे आनर्षके प्रत्ये
 अपूर्वतापन्नलक्षणाय अपूर्वतापन्नमिदं विधाय-
 म्वाहावचनस्य प्राथम्येन अपि प्रथममन्वाहः, तदुपपत्त्याय
 उदेरपक्षाऽवच्छेदकोऽपि कचवचनविरोधनाय प्रत्येयानारि-
 त्वस्य विवशताम्, तत्र प्राथम्यस्य इति चिन्तायाम्,
 प्राथम्यरूपस्य अस्तित्वं उदेरपक्षाऽवच्छेदस्य श्रीदित्वा-
 रिषत् अपूर्वतापन्नमिदं विधाय विरोधितो उदेरप-
 न्येन निवृत्तपूर्वतापन्नस्य उदेरपक्षाऽवच्छेदकोऽपि विधीयते

प्रदाशमासात् प्रवेक्ष्यतिरित्येन ऋक्त्वयितोपयम् । अतश्च विज्ञेयै यजुस्तस्या प्रवेक्ष्यैव चिरम्यसिक्तम् । न तु प्रथमस्यानग्नितमृगन्तरम् । इति आग्ने, त्वयिष्ठद्वपरि-
हारागंभवय्यक्रमेण चत्वि तत्तद्व्यापारकथापननाति-
रितेन विशेषण उपस्थितत्वात् उपधीनानां चिद्व्ययेनेन विशेषण न तु अनुपरिवर्तने प्रवेक्ष्यत्वेन । अथवाऽन्ये
■ हण्डुत्वमिष्टमिष्टमावाहकपाननाग्नेनैव ठहृत्वात्वर्यं
बलानात् यजमान भर्माकाशुक्लेन यजमानावाहकपाननेऽपि
च वाक्यैर्यथाभावात् नातिप्रसङ्गपरिहारायै वीक्षित-
प्रवेशः । प्रकृते तु अतिप्रसङ्गद्वौकारे प्रथमोत्तमावह-
कपितृवाक्यप्रवेशेवैवभाषते । 'तः पञ्चदश संवत्सरे'
इत्यर्थेवादानुपपत्तेश्च विशेषणविकला आवश्यक्यं । अतश्च
माकाचित् प्रथमोत्तमा चिरम्यसिक्तत्वा इत्युदोषोक्तोऽपि ।
मण्डनम्—'अन्त्याधिका व्यात् प्रथमोत्तमाऽन्ते ।'
अन्ते स्थाने ।

शंकर—'चिरम्यसिक्तत्वा न च ।' १६.

■ दर्शपूर्णमासयोः सामिपेनीशिरायाः पात्य-
चिद्वती आगन्तुनामृचागन्ते निवेशः ॥

समिधयानागतीं समिधयतीं चान्तरेण पात्याः
रुद्रीयावृषिच्योन्तराते समर्हन्तात् । ५।३।१४ ॥

भाष्यम्—दर्शपूर्णमासयोः सामिपेभ्यः 'सामिपेनी-
शिराया' इति । तत्र पात्या, सामिपेनीशिराया, 'एव-
विद्यमानमुद्रयात् प्रतिष्ठकामस्य' इत्येवमादयः । तत्र
अन्त्येन उत्पत्त्युत्तरं वदन्ते (१०५८) । तत्र
एवैवः किमगन्तुनां अन्ते निवेशः, तत्र समिधयानागतीं
समिधयतीं चान्तरेण निवेशः इति । किं वाच्यं भाष्यम् ?
अन्ते निवेशः 'अन्ते तु वाद्यमण' इत्यनेन
न्यायेनेति । एवं प्रकृते, ज्ञेयः । समिधयानागतीं
समिधयतीं चान्तरेण निवेश इति । कुतः ? वाक्यट्मि-
नन्तराते समर्हन्तात् संवत्सरेत्यर्थः । 'इं ये समिध-
यानागती यो, अग्रे समिधयतीं प्रविशन्ति, यदन्तरं वद्
पात्याः' इति अन्तरिक्षपृथक् तस्मिन् अन्तराते
निधीयते । अतश्च नान्ते यदिति । ('समिधयानो
अन्तरे' इत्यादि, समिधयानवती, 'समिधो अग्रे
आहुतः' इत्यादि, समिधयती) ।

तच्छब्दो वा । ५ ॥

भाष्यम्—अथवा या पात्याशिराया, अथवा
ममिद्वमर्हन्ति । तेन हि चन्दने तत्र संवत्सः । संवत्स-
विधानम् । तथा 'पृथुपावाः' (पृथुपावाः त संवत्सः
इति द्वे) वाच्ये 'उष्णिक्कुम्भो वाच्ये' इति ।
('वेवातरीयाया' प्रवेक्ष्यैव वतोतिभिः, प्रवेशे पूर्वम्'
इति वाच्ये—सोमः) काः पुनरेता आया नाम, नाम
चन्दस्य प्रसिद्धिमुत्तरागारे । उच्यते । सामिपेयो
पात्याः । कुतः ? एवं ■ भगवन्तः वाशिनेर्नन्तम्
'वाच्य—आनाय—निक्षाम—वाच्य—आन—इति—निवास-
—सामिपेनीपु' (पा. ३।१।२९) इति । असात्
यजमाना भूतिमनुमिमीमहे । कस्मात् सामिपेनीपु इति ?
उच्यते । अविशेषात् सर्वाणु इति गच्छते । इह तु
समिधयानागतीं समिधयतीं चान्तरेण पात्या, यदिति ।
सर्वाणु सामिपेनीपु यदीपु चान्तरेणवात् विशिष्टानां
सामिपेनीयां पात्याचान्ते इति गच्छते । ननु वाशिने-
यजमाना अविशेषक सर्वा पात्याः । नैसाह । विशिष्टा-
स्वती नचनमुद्रयते यत्र । यदि विशिष्टा, तत्र, का इति ।
उच्यते । पातु चान्ताचान्ते भूयते, तत्रावात् पात्या ।
तस्य न चान्तासु वतीपु नचनमर्हन्तं भवति । अथैव
च धति यजने, नाम्ना पात्या, प्रथमाभावादिनि ।

उष्णिक्कुम्भोऽन्ते दर्शनात् । ६ ॥

भाष्यम्—उष्णिक्कुम्भोऽन्ते अन्ते प्रवेक्षो हण्डे
'अथवाया परिहृत्वात् अन्तं वक्ष्यते । अथ ननु
विष्णुमा परिहृत्वाति, नाम्ना गच्छति' इति । ('वेवा-
तरीया' अग्रे वी ये वाशिना इति परिहृत्वाया इति दा.)
ननु विष्णु अन्तरे वक्ष्यते, नोष्णिक्कुम्भो इति ।
उच्यते । विष्णुमेव अथ (मन्तरः) उष्णिक्कुम्भो
इति द्वे । कथम् ? 'विष्णुमो वीर्यम्' इत्येव संयुते,
विष्णुमो वा एतादीन्, 'यदुष्णिक्कुम्भो' इति कारणे
नायवत् उवाच. पुन (वेदेनेव, तत्राः सूत्रागारेणां) ।

सोम—पूर्वैर्देहादि प्राज्ञाकामायाः इति प्रथम-
स्यात्त संमति । सूत्रार्थसु—वीर्यातायाः पात्याः
इत्यत्र अत्यन्तव. न्यु समिधयानवती समिधयती
चान्तरेण चान्तावृषिच्योन्तरात्संयुता इति ।

यि—‘सामिधेनैकविंशत्यमासयोर्मपक्तः स्थितिः । अन्ते वा, मध्यतो चाष्टाशब्दितानां लघेयणात् ॥, इदमनेद्वयोस्ता मध्ये चाष्टविधान्तः । आगन्तुना मध्यान्तानां निवेद्योऽन्ते हि युज्यते ॥’

भाट्ट—पञ्चदशसामिधेनीनां यम ‘एकविंशतिमनु दूरात्’ इत्यादिना संख्या भुक्ता, तत्राद्येन संख्या-पूर्णं दशमे वक्ष्यते । तदत्र आगम्यमन्तानामुक्ता मध्यमि-न्यायेनान्ते निवेद्यः प्रगज्यते, तथापि ‘इयं वै समिद्धय-मानवती अथौ समिद्धवती, यदन्तरा तद्व्यस्त’ इति यावापुष्टिपुस्तकद्वयेन स्तुतस्य च तमिद्धयमानवती-समिद्धयस्तथास्तस्य अक्षतिवन्धस्त्विति विविदितास्य सत्त्वात् तदन्तराके एव सर्वांशमागम्यमानानां निवेद्यः । न च धार्यापरिभाषितामनोश्च मन्त्रविशेषाणां सदन्त-राणि निवेद्यः अन्येथा तु अन्ते इति शङ्क्यम् । यौय-मानत्वयोगेन सर्वेषामेव धार्यापरधाम्यानाम् । इति प्रोक्ते, नायं वैयिकः श्लोकादौ आगम्यमानत्वमपि धार्या-सम्पन्नमोहापत्तेः, पाणिनिना सामिधेनीष्वेन चार्यापरस्य अन्तुश्लिष्टत्वात् । अतो रुद्ध एवावयम् । नोऽपि यमैः वेदे ‘पुष्टुमानवती दाम्ये’ इत्यादिना परिमापितकालैः । तेवमैः सा-तराणि निवेद्यः । अन्येथा तु अन्ते इति । अत्र एव वैपत्तयोपपत्त्या अत्राप्यसम्भेदतयाः ‘अमे श्री ते’ इत्यस्या अत्रः ‘विज्या परिहृयति’ इत्यन्ते निवेद्यदर्शनमुपपद्यते ।

मण्डन—‘धार्याशब्दोदितः मध्ये ।’

शंकर—‘नाम्ने कथ्या निवेक्ष्यते ।’

● दशपूर्णमासयोः सार्वभौम्यं कश्चिदपिरेव न अह-
न्यैः अह्नाह्नसमैश्च सह अनुवादः । आ. ४।३।१।२५-
२६, ● दशपूर्णमासयोः सूक्तवाक्यं प्रक्षरपहल्ये मन्त्र-
स्येनोदितयते, न तु कालार्थं, सर्वोक्तम् । सूक्तवन्ध्याय ।
३।२।५।१-२५, ● दशपूर्णमासयोः सूक्तवाक्यो धार्या
प्रक्षरः इत्यं अन्त्यादिभ्यं देहता । अत्र, सन् प्रक्षरसिरेपि
तिष्ठत्यत्र । ३।२।५।१-२५, ● दशपूर्णमासयोः सूक्त-
वाक्ये ‘अयं यजमान आयुषाशाते’ इति यजमानशब्दः
मनुष्यत्वे विकरे कश्चित्त्वः । १।१।१४ (२५) ।
४१, ● दशपूर्णमासयोः सूक्तवाक्यान्तरावकाशानां

विधानस्य प्रत्येकं विनिर्देशः कथ्यतात्, न तु पञ्चरात्र-
सर्वेषामपि समुच्चयेन विनिर्देशः । वाक्यप्रकरणवि-
परणं प्रहस्यम् । वि. ३।३।९, ● दशपूर्णमासयोः सूक्त-
वाक्यनिर्वादे लिङ्गवाक्यस्यैव यौर्धमासीपयोगान् इन्द्राग्नि-
अन्दा उक्तवन्तः आगान्तस्यायं च सर्वोक्तव्यः । तम ॥
यौर्धमासीदेवताः अगान्तव्यदेवताश्च आगन्ताः । ताः
परम्परेण एकैकवक्तवता नाम्नुपपन्नः । आ. ३।३।१।४
पृ. ८५२-५३, ● दशपूर्णमासयोः सूक्तवाक्यमन्त्रः
‘इदं चाष्टाश्रुतिभिः भक्ष्यभूम्’ इत्यादिः । वि. ३।३।५,
● दशपूर्णमासयोः सूक्तवाक्यमन्त्रस्य अपदिगारेण विभज्य
विनिर्देशः । सूक्तवाक्यविभागावकाशः । आ. ३।२।५।१५-
१६, ● दशपूर्णमासयोः स्वम्ययुद्धैरण् ‘स्वम्ययुद्ध-
इति, अयि च युद्धादि’ द्वयसहस्रगतम् । वि. ३।८।
१०। (साम्येन गुणमूलेन सह पास्तुं हरणम् । वेदि कृत्वा
भिः संपादितं । पूर्वाश्रितं वेदेः विवृतीरवेष्टे (३ भागे)
स्वम्ययुद्धैरिति । तृष्णां चतुर्थम् । सत्या, १।६।६२-८५),
● दशपूर्णमासयोः रक्षयादीनि दश यजमानानि ॥ दधिः,
हिन्दु तत्राद्येन संभवावहति । यजमानाधिरारणम् ।
के ४।१।१।५-१०, ● दशपूर्णमासयोः रक्षयकपाला-
दिद्रव्याणि मन्त्राणां भवस्थितानि । द्रव्याधिरारणम् ।
आ. ३।३।५।११, ● दशपूर्णमासयोः ‘स्वोन्ते ते’ इति
मन्त्रः सदनकरणः, ‘तस्मिन् योद’ इति तु पुरोडाश-
सादने विनियोज्यः । लिङ्गात्, न तु धार्यायेन उभयो-
रेकमन्त्रवत् । वि. ३।१।८, ● दशपूर्णमासयोः ‘सुष्टु-
यमादि’ इति युक्त्वं प्रधानम्, दशैः यजमानैः गुणमन्त्रं ।
अभिर्धमागाधि करणम् । ३।१।४, ● दशपूर्णमासयोः
सुष्टुयुद्धमन्त्राः, ‘अतस्य मा प्रत्येन’ इत्यादयः
अथर्ववेदमन्त्राणां यजमानाधिरारणं पठनीयाः । इतिरेपि
कण्ठयोः पठितव्यात् । द्वाप्राप्तविधिरणम् । आ. ३।८।
५।१०, ● दशपूर्णमासयोः सुष्टुयः पादिरा नृदः
पूर्णमपि । आ. ३।६।१।१, ● दशपूर्णमासयोः ‘क्षुपेण
पर्वणो गुह्ये’ । उक्तैः पर्वणः ‘कथमं पात्रिनं
यमं’ इति मन्त्रेण पूर्णमासे रोमः । अत्रः
कथनं, ‘अथावाक्यं मुपय’ इति मन्त्रेण दशैः रोमः ।
कथ्येयमन्त्रः । वि. १।२।१।८-१९, ● दशपूर्ण-

सोम—पूर्वेन विभिद्येदेहोऽपि यथा न वाक्यभेदाः, एवमिदं हि इति प्रत्ययस्थानात् संवति । अथोक्तम्—पूर्वपक्षे पञ्चशरावोदने सान्नाय्यधर्माः कर्माः, सिद्धान्ते तु औपचर्याः इति ।

वि—‘द्रव्यमिति निधिः पञ्चशरावो विप्रकर्मे वा ।, दोह्यार्थान्ते ददौ द्रव्यं स्यादपि सत्त्वत्वात् ॥, प्राप्ते कर्मणि नैकेन विहितं व्यवहरेत् । वाक्ये विधायु तावदा तु निश्चितं कर्म चोच्यते ॥’

भाट्ट—‘देन्द्र पञ्चशरावोदने निर्वपेत्’ इत्यत्र हविर्नामो आश्रादिना समापने प्रवृत्ते प्रतिनिधित्वेन सप्तपदात् सान्नाय्यानुवाधेन पञ्चशरावपरिमितोदनम्भजन-विधानम् । न च वाक्यभेदः, पञ्चशरावोदनपदयोः समानाधिकरण्यात् ‘अग्नये दध्ने इति यत् विशिष्ट-विधानोपपत्तेः, ओदनपदस्य तात्पर्यप्राहकत्वेन पञ्चशराय निधिं बहुव्रीहिवैदोदनम्वोक्तव्यम् । ऐन्द्रमिति सान्नाय्यस्य इन्द्रपेक्षाकृतस्यापि कर्मात् ‘तानमश्वम्’ इति प्रत्यय-कृतशब्दः । अथवा तत्तदुपचाराक्ये इन्द्रमदेन्द्रमेवेन सान्नाय्यस्य भेदात् ऐन्द्रस्यान्तानुवाधेनैव प्रतिनिधिविधानम् । इति प्राप्ते, सुकृतप्रद्वयस्य परस्परप्रवृत्त्यानुवृत्तेः बहु-व्रीहिणा सामान्यतो ज्ञेयोपादानेऽपि ओदनस्याधिकरणो-पादाने प्रमाणभावात् । तात्पर्यप्राहकत्वमङ्गीकृत्य एवमत्रैव प्रदे विशिष्टलक्षणप्राप्तिकारे च अग्नये प्राप्तकर्मानुवादेन अनेकविधाने वाक्यभेदाभावात्, वाक्यभेदाभावात्तदनुवादेन कर्मा-त्तरिर्द्रव्यप्राप्तयेन विधीयते । समाप्तिस्तु आन्ना-विनेन । ‘अग्नये दाधे’ इत्यत्रापि तु न देवतामामविधि-पञ्चाशपणम्, वाक्यभेदप्रसङ्गात्, अपि तु भावनाऽन्तर-विधिपक्षः एव । स चैवमात्राणि प्राकान्ताऽन्तरावपत्ते-र्यन्तारात्तानावपत्तिः, ऊपरमन्वयिनो गुणस्य चाभिनवत्वात् सान्नाय्यत्वात्तदनुवाधेन । अग्नयेदेहो तु पूर्वदेवताऽ-पनपविधानात् यन्तन्त्रश्रवणाच्च विशिष्टं पूर्वागोक्त-प्रतीतेर्भावेनामात्रभेद इति निरोधः ।

मण्डन—‘कर्मा-न्तर पञ्चशरावपत्तिः ।’

शंकर—‘हविस्तौ क्रियाविधिः ।’

● दर्शपूर्णमासयोः हविष्कृदाह्वयानमन्त्र, ‘हविष्कृ-देहि’ इति । य चह्वानशेषः नावपत्तयोः । वि. ३।२।३,

● दर्शपूर्णमासयोः हविष्कृदाह्वयानमन्त्रस्य अश्विननकाटे निरुप्यातः । ३।२।३. ● दर्शपूर्णमासयोः ‘हविष्कृदेहीति निरुप्यन् आह्वयति’ इति अवहितः मन्त्रस्य काल लक्षयति, न तु अवहन्ति प्रति मन्त्र उपदिश्यते । भा. ३।२।३।५-६. ● दर्शपूर्णमासयोः हव्याग्नेयजनादिकं सर्वाङ्गप्रधानसाधारणम्, न आश्रयणादिमानत्रम् । आन-तर्गाधिकरणम् । के. ३।१।१४।२४-२५. ● दर्श-पूर्णमासयोः होतुर्वरणमष्टार्यम्, वाणात् प्रागपि तानि-वेनीषु तस्य मन्त्रेः । वि. १।२।१।८. ● दर्शपूर्णमासयोः होतुर्वरणमन्त्रात् ‘अग्निर्देवो देवो होता देवान् यष्टत्’ इति मन्त्रेण । भा. १।२।१।८।१५ । अग्निर होतुः प्राश्रयणात् साभिषेचीकर्मण्य संश्लेषः । तस्मात् होतुर्वरण-मष्टार्यम् । ४१ । प्रवृत्ते कर्मणि दार्ढ्यवैर्गामादिक होतु-वरण क्रियते । अतस्तद् नानत्यर्थम्, किं तर्हि धर्म-मात्रम् । २५.

● दर्शपूर्णमासाह्वं उपवीतम् । उपवीताधिकरणम् ।

वि. ३।२।१.

● दर्शपूर्णमासाह्वं भेदनादिनिमित्तकहोमाः ॥ प्राथम्येष्टमधिकारे सर्वत्र, दोषसामान्यान् । ६।५।१५।४५ ॥

आप्यम्—दर्शपूर्णमासयोः भूयते ‘मित्रं जुहोति’ ‘रक्षते जुहोति’ इति । तत्र ॥ दर्शपूर्णमासयोरेव एवम् मित्रे रक्षते च प्राथम्येष्टम्, उत यत्र मित्रं रक्षन्ति चेति । किं प्राथम्यं ? प्रकर्तये यद् प्राथम्य-मेवमातीयकं हि हिन्दु-व्यवस्था, तत् सर्वं यत्र यत्र मित्रं रक्षन्ति वा तत्रतत्र स्यात् । कस्मात् ? दोषसामान्यान् । सामान्यं निमित्तं रक्षन्तं येदत्तं वा । य एवाम बोधः इत्यभिप्रेतम् । प्रकरणान् दर्शपूर्णमासयोः प्राथम्येष्टम्, वाक्यादन्वयनापि । प्रकरणाय वाक्यं कर्तव्यः । तस्मात् सर्वत्र सर्वत्र मित्रे च प्राथम्येष्टमिति ।

प्रकरणे वा, शब्देदेतुत्वात् । ४६ ॥

आप्यम्—प्रकरणे एव मित्रे रक्षते वा प्राथ-म्येष्टम् । कुतः ? शब्देदेतुत्वात् । तेन प्रकृतोपायेन सह एककान्तत्वात् एषा होमानाम् । ततो होमवतो मागस्य प्रत्ययने प्रकृतो ‘यजेत’ इति शब्दो देवः । एवं चेत्

माण्यकरणोक्तम्, तथाह—) वाक्यपञ्चरत्नमाख्याभिः
'पमिः (कविभिर्भवेत्) मध्यवित्त्यम् ' इत्यस्यापि
(कर्तुं—) नियमस्य दृष्टयेव प्रयोजनम् । (उपाहि,)
कर्तृया किरत्यपि नृतिः उपवाच्यते । तदनु निष्पाद्यं
(उपायव्योचनमुनिष्पाद्यं) अथेववाह (भाष्यकारः)
तद्धि भक्षणं युक्तसंस्कारार्थं इति । याज्ञिकेण (किरा-
प्रयोजनं द्रव्यसंस्कारः नियमवशोक्तं नु कर्तुं संस्कारः इति)
विशेषमाहारीया ' भक्षाः पुरुषसंस्काराः ' इत्याद्युक्तम् ।

निर्देशस्य शुभार्थत्वम् । ६ ॥

भाष्यम्— अथ बहुकम्, निर्देशादिति । गुणार्थः
सः । भक्ष्ये कर्मकलादेव प्राप्ताः । तेन यजमानस्तेषां
पञ्चनो वचनादिर्दिशते । तत्प्राप्त्यर्थं चोदं वचनम् ।
ततो न परिहण्य ।

प्रधाने श्रुतिवक्ष्यम् । ७ ॥

भाष्यम्— यत्तु द्वयदानमात्रं प्रधाने निर्दिश्यते,
यद्वयदानमात्राण्यन्तं परिहरेत्तथाप्येव । महि तम कन्वचित्
अपूर्वस्य विधिः । एह यजमानो विधीयते । विधिपरि-
संग्रहात्मनो विधिः प्रोक्तम् । तत्र त्वायं मन्त्रः । परि-
संग्रहात् तयो दोषः स्वायंहेतुम्, अस्वार्थपरिशेषः,
मातृवाच्येति । तस्मात् प्रकृत एव भक्ष्येयुरिति ।

अर्थवदिति चेत् । ८ ॥

भाष्यम्— अथ बहुकं अक्षमये विरोधः स्यात्
बहुधात् भक्षणाभित । तत्परिहर्तव्यम् ।

न, चोदनाभिरुधात् । ९ ॥

भाष्यम्— अक्षमये न सर्वं भक्षयिष्यन्ति । अर्थात्
सर्वं भक्षयन्ता अक्षमये न समापयेयुः । तत्र अक्षमये-
श्रुतिः प्रलप्ता । सा विरुध्यमाना चोदकवातं सर्वमाक्षय
भाष्ये । प्रकृतौ ॥ न विरोधः । तस्मात् सर्वं प्रकृता
भक्ष्येयुरिति ।

आ— शेषप्रवृत्तम् इदमधिकरणम् ।

सोम—सूत्रार्थस्तु—शेषमक्षः अन्यैः कार्यैः ' यज-
मानवक्ष्यमा इडाह' इति निर्दिष्टम् । यथा सर्वेषां हेमो
शते दानदानमात्रस्य निर्देशात् सोमः, कदा इति ।

वि— शेषमक्षः किमन्येषामश्विनो वा, अन्ये-
मक्षयम् । अश्विनो वा परितोल्यानत्, त्वाग्न्याशोक्तो-
ऽन्तिमः ॥ '

आह— शेषप्रवृत्तादिह दर्शपूर्णमासयोः शेषमक्षः

श्रुताः । तनेनामक्षे ' यजमानवक्ष्यमाः इडा भक्षयन्ति '
इति श्रुत्याः कर्तारः । तथा अश्विनमक्षे ' प्रातिमं प्रक्षये
परिहर्ति ' इति श्रुतः । ननुर्वाकरणमक्षेऽपि भादेशा-
न्मानत् कालम् कश्चित् ; यजमानमात्रकालमात्रो-
क्तावेव । अंशुवाककालमक्षे तु ' हवि-शेषान् भक्षयन्ति '
इत्यामनेन बहुवचनेन । आप्त्यवक्ष्यमादशाशेषेऽपि
कर्मकलात् सर्वं कर्तव्यो भवन्ति । न च इडामक्षे
स्यापक्षार्थवित्तुनाः अक्षयस्य परिसंख्याऽर्थात् शेषवाक-
कालमक्षे तदन्ये एव मनेवुरिति वाच्यम् । कश्चित्वा
कालमक्षेऽपि कालसंज्ञककालमक्षेऽप्यस्यैव तत्र विधेयत्वेन
तस्य मक्षान्तरे कश्चिकरितोत्तरावस्थापनायात् । अत्र हि
इडादेशेन कर्तृविशिष्टमक्षान्तरविधानेऽपि विशेषणविधि-
वेत्याया प्राप्तावातस्यैकेन मक्षो यजमानमाहितं च
विधीयते । कश्चित्वा तु मक्षस्य प्रधानशेषाभिव्यक्ति-
न्यायेन कर्तुं संस्कारकलात्वात् वक्ष्यमाणत्वेन आनव्यर्थ-
त्वात् प्रातिर्त्तमत्वेन न विधाव्यम्, यत्र एव आनतवाच्य
अत्रातं यजमानमाहितं तु विधीयते । यदि तु करिष्य-
माणकर्मणि ब्रह्मचार्यत्वमपि मक्षस्येति विधानवत्ते,
तदा अस्तु यजमानवक्ष्यमस्तमार्थं पत्नीपरितोल्यानम् ।
सर्वथा भक्षान्तरे कृतपरिसंख्याऽप्यन्तर्वा शेषवाककाल-
मक्षे अश्विन एव कर्तारः ; अस्मिन् वक्षे तस्मिन्
पत्नीवक्ष्यमानोर्निवृत्तिः, ' मयैव कश्चिदो ददिः शेषान्
भक्षयन्ति ' इति कल्पवृक्षारवचनादवयवत्वात् ।

मण्डल— ' शेषस्य भक्षः प्रकृत्यश्विनो ह्यात् । '

अक्षर— ' सर्वं यजमानावश्विनः । '

* दर्शपूर्णमासदौ इडामक्षो यजमानवक्ष्यन्ति ।

' यजमानवक्ष्यमाः संभूयेतां भक्षयन्ति ' । वि. १०।२।९.

* दर्शपूर्णमासदौ अक्षयजुःसामवो श्रेयमागमिष्यन्ता

मित्रत्वं । आ. १२।३।१।१६, * दर्शपूर्णमासदौ

यजमानोक्तं फलं यजमानम् । यजमानः । ३।८।

१३।२६-२८. * दर्शपूर्णमासादौ करणमन्त्रप्रकाश्यं
कर्मोपयोगि कृत् ऋग्मन्त्रमिति । अतिरिक्तमिति ।
१।८।१४।२९-३०. * दर्शपूर्णमासादौ कर्तुंरेकमेव
स्त्रीमद्वितीयस्य अतिशयः । ६।२।२।२१-२३. * दर्श-
पूर्णमासादौ कर्तुं देहाद्यविधिः नियमायः । वि. ४।
२।९. * दर्शपूर्णमासादौ निर्यापाद्यङ्गमन्त्रानामाहुतिः ।
निर्यापनायः । आ. १।४।१।४०-४८. * दर्शपूर्ण-
मासादौ नीयारादिप्रतिनिधिप्यपि अवयवादिब्रह्म-
धर्मातृप्राप्तम् । ३।६।१।३७-३९. * दर्शपूर्णमासादौ
नीयारसंफलोत्तरमपि शोहिताभे शोध्य एव प्राप्ता न
शीलताः । पुरोडाशकलोलोत्तर इति निधिविधेः समापनम् ।
दि ६।१।२६. * दर्शपूर्णमासादौ पुरोडाशप्रथममन्त्रो-
क्तिरुक्तः । १२।४।१६. * दर्शपूर्णमासादौ प्रयाजालीनां
विनिर्देशकं प्रकरणम् । ३।१।४.

॥ दर्शपूर्णमासादौ प्रेषा आभ्यर्चनाः ॥

अभ्यर्च्युक्तु दर्शनात् । १।८।१२।२४॥

भाष्यम्—अथ एव गते (प्रेषार्थेऽभ्यर्चोर्निज
कर्तृकत्वे अथगते इत्यर्थः) इदं संदिश्यते किमभ्यर्चुः
अग्नीं प्रेषयेत्, उत अग्नीत् अभ्यर्च्यमिति । अनियमो-
क्तिरिष्यत् । इति प्राप्ते, श्रूयः । अभ्यर्चुः उक्तप्रेषार्थ-
कारी स्यात् । कुतः ? दर्शनात् । वर्णनं भवति 'नियमं
रक्षन् धारयेत् । यदन्वयं धारयेत् वज्रो ये रक्ष्यो वज्रेणा-
भ्यर्च्युं क्षिप्वीत' इति । यः प्रेषति, तस्य हस्ते रक्षः ।
स्पर्शनं अभ्यर्च्युं क्षिप्वीत इति अत्रमध्यस्थे गेडात्
दर्शयति । तस्मात् अग्नीत् अभ्यर्च्युं प्रेषेत् इति ।

वा—'यदन्वयं धारयेत्, वज्रेणाभ्यर्च्युं क्षिप्वीत' ।
'वज्रोऽभ्यर्च्युं क्षिप्वीत' इति वा फलः । रक्षकस्य धारणं
तावत् अग्नीयः पराजयेत् । स य अभ्यर्च्युं क्षिप्वीत इति
वदन् अग्नीयं रक्षकत्वं मेवैक दर्शयति । वा तु अस्य
प्राप्तिः । इत्यन्ते । 'अङ्गुलिप्रतिषेधे च तादृश्यात्'
इत्यनेन अङ्गुलिप्रतिषेधस्य कर्तृत्वमेव युक्तं, न प्रधानस्य ।
नह्यस्य प्रेषार्थः, एको नियुक्तः । तेन 'श्रूयतां स्वाहा
समौहन्' (१।२।१।२२) इत्यपि प्रेषार्थे अभ्यर्चु-
रिति, परिशेषात् प्रेषे अग्नीत् ।

गौगो वा, कर्मसामान्यात् । २५ ॥

भाष्यम्—नैवस्ति अग्नीयः प्रेषः, अभ्यर्चोः
प्रेषार्थे इति । किं युक्तः ? अभ्यर्च्युः अग्नीयं प्रेषेत् ।
एवमाभ्यर्च्युः प्रेषा प्रेषार्थस्य उभयपि कृती भविष्यतः ।
तत्र आभ्यर्च्यमिति सगालस्य अनुमहीयते । तस्मात्
अभ्यर्च्युः प्रेषः स्यात् । निमग्नस्य मुण्डस्य च । यदनेन
सर्वं कर्तव्यं समाख्यमानम् इति । अथ यदुक्तं 'अभ्यर्च्युः
प्रक्षरित इत्यन्ते' इति, तदुच्यते । सर्वं दहयते, न तु
अस्य प्रेषार्थंकरणे प्रमाणमस्ति चिन्त्यमानम् । तस्मादे-
तात् निष्क दर्शनम् । यस्य हि दर्शनस्य प्रमाणं नास्ति,
स्यामोहः सः । यथा ह्युक्तं वा यत्नविज्ञानम् । अस्ति
तु अग्नीयः प्रेषार्थंकरणे प्रमाणम् । तस्मात् आग्नीयः
प्रक्षरितः । प्रक्षरितरि च अभ्यर्च्युः इत्यन्ते दहयते । तस्मात्
गौगः । आभ्यर्च्ये येदे समाम्नातान् पदार्थान् करोति
इति श्रुत्या अभ्यर्च्युः प्रेषः स्यात् इति । तस्मात्
आभ्यर्च्यः प्रेषः, आग्नीयः प्रेषार्थे इति ।

वा—'युग्यं वा पूर्वोदनात्' इति शास्त्रात्
प्रेषे समाम्नातः कर्ता युक्तः । नहि तदानीं विरोधः
कथिर्भवति । तस्मिन् प्रेषिते विरोधात् प्रेषार्थे अन्यो
भवति । प्रोक्तस्य च प्रोक्तव्यापारेऽपि कर्तुं न
विहन्त्ये इत्युभयग्रहः । इत्यस्ति हि प्रेषे अत्यन्तवास
एव स्यात् । नहि स तेन कृते नापि कारितो भवेत् ।
तस्मादभ्यर्च्युः प्रेषितः अग्नीत् कुर्वन्ति । 'वज्रेणाभ्यर्च्युं'
इति च आग्नीयमेव तत्प्राप्तपक्षेऽभिप्रायवति ।

वाट्ट—तत्रापि कर्तुं प्रधानभूते प्रेषार्थे समाम्ना-
तस्य प्रमाणमावादेऽस्ति 'मोक्षगीतादयः' इत्यादि-
देश एव अभ्यर्च्युः प्रेषितः सन्धकर्तृत्वम् । अत एव
'निर्धनं रक्ष धारयितां संप्रेषमाह यदन्वयं धारयेत्',
रक्ष्यो वज्रेणाभ्यर्च्युं क्षिप्वीत' इति धारयितुर्भक्षणमर्थं
दर्शयति । इति प्राप्ते, प्रेषार्थे अभ्यर्च्युः प्रेषितः
वज्रेणापि अभ्यर्च्युः कर्तृत्वोपपत्तेः । समाम्नातः कुत्रापि
अवस्थात् प्रेषार्थं अन्य एव युक्तः, प्रेषोच्चारणं तु
अभ्यर्च्युः । स च लोपादव्यति विरोधवचने प्रतिश्रुता-
वादिः तदुपपन्नः । स्थापितो तु आग्नीय एव, परमकारणेन

पश्चिमदिश्यादिति श्रुत्यम् । यन्तु िष्टम्, तत् यदि
अभ्यर्थः अभ्यर्थं धारयेत् तदा स्पष्टः तं चिन्वीज
इत्यर्थेऽपि धारयकामात् धारणप्रयोगोपाख्येऽपि
उपपद्यते । स्वपारजमपि कल्पसूत्रेषु आख्येयमेव
प्रसिद्धमिति धारयत्वार्थिकं प्रौढिवादः ।

मण्डन—‘अभ्यर्थं धारयमेव कार्यम् ।’ परि-
शेषार्थः आशीर्षणं कार्यः ।

शंकर—‘धेयिताऽभ्यर्थैव स्यात् ।’ १५.

॥ दर्शपूर्णमासादौ सिष्टकृदादियेषकार्यार्थ-
मवतत्तम इत्यस्य नाशे येषकार्यलोपः । नाशप्रति-
करणम् ॥

अथ प्रा येषमाज्ञां स्याद् विशिष्टपराणत्वात् ।
६।४।२।३॥

आप्यम्—अथ सिष्टकृदयैमवतत्तमं यदि विनश्यति,
तत्र किं येषादवश्यम्, उत नेति । किं प्रत्यम् ? पुनः
शेषादवश्यमिति । कुतः ? नात्र कृदास्य उत्तरापोद-
धौपने । कस्य तर्हि ? संनिहितस्य । सति हि प्रयोजने
संनिहितस्यावश्यमिति । तस्मादवश्यमिति भूते कृत
भवति । तस्माच्छेषादवश्यमिति । एवं प्राप्ते, श्रूमः ।
शेषमाज्ञा स्याद्धोयः (होयः इति पदस्य सृजे अभ्याश्रितः ।
श्लोका. ६।१।१।५४) । कुतः ? विशिष्टपराणत्वात् ।
विशिष्टं हि कारणं तस्मादवश्यं, कस्य प्रतिपाद्येनेति । पति-
पत्न्या विप्रकृत्यनेन उपकरोति । तस्य विनिष्करणाय
प्रतिपाद्यमानस्य निषेधोऽयं ‘सिष्टकृदमेव प्रतिपाद्य-
कम् ।’ (इति) । श्रुत्यं च प्रतिपाद्यितो भवति, च
यदि शेषम् उद्धृतो विपद्येत, कृते विवेके न पुनर्ग्रहणं
प्रयोजयेत् । प्रतिपाद्यमानस्य सिष्टकृदमेव प्रतिपाद्यमित्य-
स्ति । प्रतिपाद्यमानाभावात् लोप एव सिष्टकृदा स्यात् ।
प्रधाने कृते सिष्टं सर्वशेषकार्यसाधारणम् । तस्य एकस्य
कृत्ये सिष्टमन्यत्र प्रतिपादनीयम् ।

श्रुम्—(पूर्वपक्षमातिषेधितम्) सिष्टकृतं अति-
प्रयुक्तं (अन्यप्रयुक्तस्य इति आनन्दधर्मयै पाठः ।
इत्यस्य—) ग्राहकः । एवं चेत् पतिवित्तं परत्वीयं ग्राही-
यति (अतः नमो ज्ञेय एव विवक्षित इति) किमर्थं
(अभिरक्षणकृत्याम् ?) तस्यते । यदि प्रयोजकः स्यात्

(वत्) यादसं प्रयुक्तम्, तदवश्यमाभावात् न पुनः
सिष्टादवश्यं (स्यात्) । यत् पुनर्ग्रहं संस्कार्यम्, तस्य
(कसिचिदंशे विनश्येऽपि सिष्टस्य) विद्यमानत्वात्
पुनरवदानेन संस्कारः किमिति न क्रियते ? न चान
अवश्यं लपन्तप्रार्थयः (सिष्टकृदवदानोपलक्षणायाः
इत्यर्थः) । किं तर्हि ? पतिवित्तमेव इति । एवं प्राप्ते,
श्रूमः । विशिष्टो येषः (सकलपुत्रोद्वाशोत्तरार्थावयवकम्,
सिष्टकृदास्यस्य) संस्कार्यत्वेन अपेक्षितः । तस्य (च
देशवत्) अभावात् यः प्रतिपत्तिं प्रयुज्यते ? अपूर्व-
मिति चेत्, नत्र, द्वयप्रतिपाद्यत्वात् सिष्टादि (एव)
अस्य अपूर्वम् । अतस्तत् (स्वयम्) अभ्योवकम् ।
द्वयप्रतिपत्तिरपि चिकीर्षिता (प्रयोजिका) न तु पाल-
निर्युत्तरिति । (इदं च सिष्टकृत्यो लोपविधानं स्या-
द्यनुक्तम् । यचनात्तु तस्य आख्येयं समाप्तमिदमेव ।
इहाऽऽसीतमेव ॥ लोपः) ।

श्रीम—पूर्ववदिह नास्ति अवश्यमाभावः, येन पुन-
रवदानं न भवेत् इति प्रत्ययस्वरूपत्वात् संगतिः । सूत्रा-
र्थस्तु—पुनरवदानस्यावश्यकः अस्तिवाच्यः । लोपपक्ष-
स्यापि अभ्यस्तार्थः । तथा च येषमाज्ञा स्वापविपनाशो
नावदानम्, किन्तु लोपः स्यात् प्रतिपत्तिरपि विशिष्टप्रयो-
जनकतया कल्यात् सदनुष्ठानस्य प्रतिपाद्याभावे प्रतिपद्य-
मावादिति ।

वि—‘इदानीं सतिऽस्यः शेषात् प्रायो न वा,
पिप्पः । येषमाज्ञा, च येषमाज्ञातिपत्तिरवश्यमाज्ञा ॥’

आह—यत् तत्प्रागव्युक्तमिदं येषमाज्ञायां यथा
सिष्टकृदादी, ततोत्तरार्थादिनाशे उत्तरार्थावयवमात्रात्
अवशिष्टस्य प्रतिपत्त्यन्तरवृत्तिरभावः न तावच्छेषेण
करणम् । नापि इतिरूपेण विनिष्कृतम् । किन्तु
अत्रान्येन समापनम् । तत्प्रत्ययस्य अनुरूपनाशे द्रव्य-
येषामात्रेणैव प्रवृत्तेः । यावत्किमनेन तु “यदि प्रत्यक्षम्”
अत्रान्येन येषमाज्ञायां इत्यादिपक्षेण सिष्टकृदावश्यं ।
अतिशेषपक्षेण नपि । अतिशेषपक्षेण सिष्टकृदावश्यं ।
अतस्त्वयाशास्त्रादिवादेऽपि । एव च लोपार्थावयव-
विना अनेकप्रतिपत्तिविधाने । येषत्वेन अनेकप्रतिपत्ति-

विभ्राने तु सोपैकदेशविनाहोऽपि अवशिष्टेनैव अवयवतः
स्वप्रतिपत्तिकरणमिति ध्येयम् ।

मण्डन- 'शेषादिना नास्ति तु शेषनाशे ।'

गंकर- 'एवं शेषानवयवतोः । शेषवर्णनोपः ।

• दर्शपूर्णमासादियु आग्नेयदीना समुदितानां
प्रसक्तगन्तुकत्वम् । अन्वयः । आ. ११११११-४.

• दर्शपूर्णमासादियु जुह्वादिवात्ताणां पर्णगादिविवाधवि
ज्ज्वालादिवानेषु मारणवैकल्यकलनविषयविरोधः । सु.
पू. १०६१. • दर्शपूर्णमासादियु वैदिकीविकर्तव्यता ।
आ. ७७११११.

• दर्शपूर्णमासादिप्रकरणे विविचिनिचौ भुक्तानां
द्वैतकालनिमित्तकत्वमेव वात्या न कर्ममेव हेतुः । वि.
२।१।११. • दर्शपूर्णमासादिवान्यस्य भुक्तिस्मृता-
चारपर्यन्ताद्वापरावकत्वमप्रमाणद्वितयैव साधनप्रयोग
विवाधिकम् । सु. पू. ११८६. • दर्शपूर्णमासादि-
संयुक्तकालनियमकतृप्तमुदायस्य शेषादियु नाभिदेशः ।
आ. ८।१।११।२०-२१. • दर्शपूर्णमासादिमवे-
पकार्ये आधने भुतं वैकल्यकविश्रामम् । वि. १।१।११.

• दर्शपूर्णमासास्तन्मन्त्रव्यतिरिक्तः वाधिकायां अन्व-
न्वाधानादिकल्पे प्रथमवदाद्ये । आट्ट. १।१।११ पू. ६७.

• दर्शपूर्णमासापुत्रावपि अन्वन्मन्त्रविश्रामा आदौ
वह्नेवानुष्ठानम् । आ. १।१।१०।३४-३५.

• दर्शपूर्णमासेतिवर्तव्यवायाः भविष्यतिस्तिक्त-
वपनावेषु शेषादियु अभिदेशः । आ. ७।१।११.

• दर्शपूर्णमासेष्टिः मूत्रकृष्टिः । वि. ८।१।११
वर्गकं २.

• दर्शपूर्णमासोत्तरमेव शोमविश्राय यमद्वयः एकाहा
भक्त्या न प्रागपि । आ. ५।४।१२६. • दर्शपूर्ण-
माशोत्तरं भोक्षितोऽपि अग्नयेः । आ. १।१।१२।३७.

• दर्शपूर्णमासोपकाराय यदने भद्रतुलं प्रसजते
तत्प्रतिशेधो विधीयते । ततश्च यावत् कर्मादि संवादः तत्र
सर्वत्र भद्रतुलं वर्जनीयम् । या. ३।४।५।१३ पू. १४१.

• दर्शपूर्णमासकर्मणि यवपानः उत्तमोष्ठ
द्वारा, दीपस्य अन्य एव कर्ता मन्त्र्यादिः ।
के. ३।७।८।८-२०.

• दर्शपूर्णमासकालत्वात् प्रायेण यागानाम् । आ.
७।१।११ पू. १५२८.

• दर्शपूर्णमासगतं बहिः गृह्यतस्तत्रावर्तिषे न
प्रकृतिः । न च पंचमिनिदेशः । वि. ७।१।१०. • दर्शपूर्ण-
मासगतयोः हविरविमर्गकत्वमन्त्रोद्वाहोर्द्विपञ्च-
शेषोः शेषकाले विकल्पा । आ. ८।१।१५।२६.

• दर्शपूर्णमासगतप्रेषयस्य विकल्पेन शीर्षं चो
अभिदेशः । आ. ८।१।१५।२६. • दर्शपूर्णमास-
गताग्नेयविषयत्वस्य एकदेशनाकोपचद्रम्यकचित्तित्तु
अभिदेशः, द्विदेशे तु मग्नीषोमीयादेशेतिदेशः, आग्न्य-
ह-पके च उवाचयान्तराभिदेशः । वि. ८।१।१६.

• दर्शपूर्णमासवाताज्यनान्ता यद्युगतपूर्वमन्त्रिनि
अन्वनाम्ने धनानां नाभिदेशः । आ. ७।१।७।८.

• दर्शपूर्णमासगततेहानिगादे यद्यवतिष्ठन्त्यस्य विहृतौ
नोहः । १।१।१२।४०. • दर्शपूर्णमासगतनिर्वाणमन्त्र-
संज्ञितवन्द्यस्य विहृतौ ऊहः । १।१।१२।४८. • दर्श-
पूर्णमासगतनिर्वाणमन्त्रसंज्ञितविश्रामा विहृतौ नोहः ।
१।१।१२।४६-४७. • दर्शपूर्णमासगतनिर्वाणमन्त्रोद्वाहो
विहृतौ नाभिदेशः । १।१।१८।५१-६६. • दर्शपूर्ण-
मासगतपुरुषार्थगोरोहकदेः शेषोऽपि नाभिदेशः । अन्व-
मेव हि अतिरिच्यते । वि. ८।१।१४. • दर्शपूर्ण-
मासगतप्रेषयमन्त्रे वाग्व्यवन्द्यस्य विहृतौ वाग्व्यवनामयमे

'वाग्व्यवन्द्य' इति ऊहः । आ. १।१।१२।४८-४९.
वर्गकं २. • दर्शपूर्णमासगतप्रेषयस्य (अभिप्रेषयनस्य)
चातुर्मासगतप्रेषयमे (हयोः प्रपत्तिः) अभिदेशः, न
शोमिष्ठस्य इति धार्यत्वम् । न दाशिकम्, न शोमिकं
अग्नयेः भद्रतुलं प्रसजते । ७।१।८।१९-२२ । इदं
च प्रपत्तिं प्रपत्तिमेव चर्तव्यं । ७।१।१२।४३-४५.

• दर्शपूर्णमासगतसंज्ञितव्यविकारः मग्नीषोमीयः पशुः ।
८।१।२।१०-१४ । तथापि ब्रह्मविद्या न दक्षिणिकारः ।
८।१।२।१५-१८. • दर्शपूर्णमासगतसंज्ञितव्यविकाराणां
मग्नीषोमीयपशुव्याधिविज्ञानां च शोमोत्तरात्मा ।
५।४।८।१५.

• दर्शपूर्णमासचातुर्मासादियु आग्नेयदिप्रधानता
एकदेशकालवृत्तम् । आ. १।१।१।१।१६. • दर्शपूर्णमास-

चातुर्मास्येदिपु तत्तद्व्याप्यप्रयोगानुरेतेनाज्ञानाभावात् ।
इति राजसूयचिकरणम् । ११।३।३।२-१८.

● दर्शपूर्णमासतन्त्रगतान्यतमदेवतारुण्यविषयः उप-
सृजनात् । आ. १०।८।१८।४-५०.

● दर्शपूर्णमासधर्माणां ऐन्द्राग्रादिविक्रौ यति-
देवः । आ. ८।१।४।१, ● दर्शपूर्णमासधर्मास्तिदेशः
सोमे नास्ति । ८।१।१।३-१०.

● दर्शपूर्णमासमन्यायः । दर्शपूर्णमासौ षोडशोदमश्च
सर्वकामायाः ॥

सार्थकमन्वाहणक्रमैः प्रकरणात् । ४।३।१०।
२५ ॥

भाष्यम्— इदमाश्रयते 'एकमे वा अन्य एवः
कामायाह्वयन्ते, सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ, एकमे वा
अन्ये कतव्यः कामायाह्वयन्ते सर्वेभ्यो षोडशोदमः' इति ।
तत्र संदेशः किमज्ञातमे अज्ञातमाश्रये च अज्ञा-
तवादा, अथवा विधिरिति । किं प्राप्नुम् । अनुवाद इति ।
यदेतत् सार्थकमन्वत्, तदनुवर्ते । अज्ञातमेव अज्ञात-
कामेव सत् । एतत् किं अज्ञातमाश्रय अज्ञातमाश्रयः यथा
'आह्वयपुरीषा पशुनामस्य वैदि कुवाद्, जनपपुरीषा
प्रतिष्ठाकामस्य' इत्येवमश्रयः । तथा, 'यदि कामयेव
यथैव दर्शनम् इति नीचैः सर्वो भिन्नात्' इति । तदि-
हितमेवैद् अमिषोपते इत्यनुवादः स्यात् मन्वाहणे ।

द्विपु— 'सर्वेभ्यो षोडशोदमः' इति विधावका-
भावात् सप्तमजाभावाः । तस्मादज्ञातमाश्रयानवेक्य सर्वेभ्यो
षोडशोदमः द्रव्यवादाः ।

फलोपदेशो वा, प्रधानशब्दसंश्रवणम् । २६ ॥

भाष्यम्— कतिविधौ । कुतः ? प्रधानशब्देन
फलप्रयोगो यस्मिन् । सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ, सर्वेभ्यो
षोडशोदमः इति च । प्रधानमिच्छन्नेन च प्रधानस्य सर्व-
फलस्य विधिः । तस्मात्तदनुवादः । अथ अज्ञातमाश्रय-
अज्ञातमाश्रयैवेत्येव, तथा लक्षणशब्दः स्यात् । अस्ति च
लक्षणया गरीयसी । तस्मान्नप्रयोगवचनेन विधिरिति ।

द्विपु— प्रधानम् फलं भुतम् । अज्ञानि अज्ञातानि
च लक्षणया गरीयसी । अस्ति च गरीयसी । न चार्थ-
कमपि विधिः शेषः, येन अर्थवादवाददूरेण । तस्मादस्य

कतिप्रयोगवचनार्थवादस्याज्ञानमन्वतरतो विधिः ।
किं कर्मवाध्यम् काम्यवैक्य सर्वकामता, उत यावन्तः
केचन कामा इति । अस्मिन्नेवात् यस्मिन्तः कामा इति ।
अन्ये कतव्यः एव फलप्रयोजनः, अर्थं तु कतुः सर्वाणीति
कतुशतानि फलान्वेष्य सर्ववर्तिते चेत्, तत्र । षोडशि-
ष्टोमस्य सर्वफलेभ्यो विधीयमानस्य अर्थवादोऽयम् ।
तस्माच्चिपतफल्माया नास्ति प्रमाणम् । उच्यते । यद्यप्यस्य
कामशब्दो निरूप्यक्रमः पुत्रकाम इति, तेनेवास्त्य
अवचनात् । कुतः ? तेषु हि कामशब्दप्रकारपरितः,
नैवस्य । उच्यते पूर्वं हि विव्यं भवतीति । सर्वकता च
न कदाचिद्वाक्यम् । तस्मात्तत्र कामस्य अप्रवृत्तिः । तेन
ये एव वैदे कामशब्दो उचारिताः, तेऽनुपपन्नम् ।

ज्ञा— 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यनु-
वादा दर्शपूर्णमासतुल्यः इति प्राप्ते, द्विपु । 'पट्टी
संयन्तमाश्रयेऽपि कर्तमाना न बुध्यति । तादृश्यं च
यत्तुर्धन्यस्य प्रत्यं न केनचित् । स्नात् प्रधान-
फलार्थरूपमज्ञानं तदनुपपन्नम् । न तन्मन्वाहण-
शेषत्वं प्रधानस्य कर्तव्यम् ॥ सर्वकामार्थं वा तस्माद्-
प्रमेह विधीयते । कर्तव्याविति चाहार्यं विधि-
भाषणयोः पदम् ॥ उत्पत्तिषोदनाभ्यो वा प्रसिद्धे
विधिभाषने । आश्रित्य फलसंबन्धमात्रमश्रोप-
दिद्यते ॥' तस्मात् कतिविधिः ।

सोम— पूर्ववत् इहापि नानैककामार्थं इति प्रत्ययः
स्यात् संगतिः ।

वि— 'दगादिः सर्वकामेभ्योऽनुयादौ वा फले
निधिः ।, अज्ञानाज्ञानेन कामो विध्यमानोऽद्वयते ॥,
उपतिषोदनादिदे आश्रित्य विधिरिति । फलप्रयोग-
नोपेन भवेदेव फले विधिः ॥'

अष्ट— 'एकैकमे कामाश्रयं यत्कतार आहु-
यन्ते सर्वेभ्यो षोडशोदमः, एकैकमे कामाश्रयं परा-
श्रयन् आहुयन्ते सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति भूताभ्या
वचनाभ्या संयोगवृत्तत्वाभावेन सर्वफलार्थत्वम्, न तु
तत्तत्प्रकरणसमुक्तकामानामपि दर्शदिप्रयोगत्वात् । तदपि-
प्रत्येकानुवादान् वैकल्यात्, औपचारिककामाङ्गीकारे ताद-
र्थ्यं प्राधान्यमाश्रयः । अतः अप्राधान्यकामदेव विधि-

भावनावाचिरदाग्नाहारेण सर्वफलार्थत्वेन विनियोगः । न चैवं स्वर्गोपेत्येवोपकल्पित्वेनैवमर्थम्, गौतमीयवर्द्धनायेन दिव्यविषयकचक्रत्वमपि अमुदयशिरस्त्वोपपत्तेः ।

अथ चाविरोधसर्वाणि फलानि श्रेयानि । न तु अर्थवादगतान्यशब्दस्य सदृशवाचित्वात् ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमाससदृशसोमशरान्तरेष्टयन्तरसम्पन्नप्रभाषणः तत्कृतमप्यप्योग्यं सर्वशब्दः, अर्थवादस्य न्यून्यर्थत्वेनैवोपपत्तौ हारिचोदनगतसर्वशब्दत्वायेन संकोचकत्वमुपपत्तेः । अत एव सर्वशब्दस्य सर्वनामभावात् वैदिककृतमन्त्रपरब्रह्ममिति गत्यादृश्यम्, वैदिकशान्तिमिति पूर्वमनुपस्थितशब्दः । कथञ्चिदुपरिधत्तेर्लोकिकेष्वपि अविशेषात् । यानि तु शब्दविभागशब्दादीनि प्रमाणेन वेदानि अग्रसिद्धानि तेषां न सर्वशब्देन ग्रहणम् । यत्तु अतीन्द्रियाधीरोक्षश्राव्य-स्पर्शशब्दादीनामप्यपि न सर्वशब्देन ग्रहणम्, तस्य लोकाद्वेदोऽपि कचिदपि कथयान्तरजन्यवादवर्तमानमित्युक्तं तन्म-सारतन्त्रनादौ, तत् ‘ग्रहणालोक्यत्वात् सूत्रमप्यक-द्वित्वविकृतज्ञानम्, मुचनज्ञानं ह्येतं संयमम्’ इत्यादि-पातञ्जले ‘अनुस्यूतद्वि संश्लेष्य त्वष्टारमपि षष्ठ्यपि । मां तत्र मनसा ध्यान् विष्टं पश्यति षष्ठ्या ॥’ इत्यादि-पुराणेषु च सिद्धिमात्रे योग्यताप्रतिपक्षस्य साधनत्वेन उक्तमातुषेयत्वम्, निरतिशयसर्वशब्दस्य अत्रान्वयेऽपि मुचनज्ञानादेः संयमेन ग्रहणोपपत्तेः । न चैवं मन्त्रादी-नामपि सर्वशब्दोपपत्तेः समुचीना वेदमूलकत्वाभावात्, अष्टाश्वर्गशापनेनैव प्रमाणान्तरेण अतिद्वी योग्यतामि-ष्टुतत्वात्कथयामः ।

मण्डप— ‘सर्वशब्दविधिर्भवेत् ।’

हस्त— ‘दशदि दिक्कामाण्यम् ।’

● दर्शपूर्णमासपदं विद्वद्व्यवहृत्यिदमुदयशिर-प्रतिष्ठापकम्, न च तदागतात्पर्यतन्त्रम् । (विद्वद्व्यव-हृतं य एव विद्वत् दर्शपूर्णमासस्य यजते’ इत्यादि) । मीन्या । ● दर्शपूर्णमासपदवत्, तथा दर्शपूर्णमासपदं आगपट्टस्थानच्छेदकं तथा ज्योतिष्टोमपदं ज्योतीरुत-विश्रुतिस्तोमपददृष्टयणावच्छेदकम् (पूर्वपदे लिख्य) । भाट्टः ४।४।१२.

● दर्शपूर्णमासपुरोडाशसम्बन्धिदेशः श्रोत्रामनी-गतयुगप्रदेशः । भा. ४।४।११-९.

● दर्शपूर्णमासप्रकरणं अर्धसंगोदमूर्तिकं मश-धरन्मन् । ब्राह्म. पू. ९. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणान् पुराणानुमन्त्रणादीनां उत्कर्षः । संस्कारको हि मन्त्रः सोऽसति संस्कारैः नैवैवः इति तत्र नावशिष्यते । भा. ३।४।१२.

● दर्शपूर्णमासप्रकरणे आग्न्यभागी प्रकृत्य ‘म हो पशौ करोति न सोमे’ इति । अथ ‘म सोमे’ इति वाक्यं ‘हो न पशौ करोति’ इत्यस्य अर्थवादः । भा. १।४।१।५. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘आपर्वेण ह्योते’ इति पदार्थं पञ्चमानप्रवर्तिनामधीर्वनपरं न तु ऋषिपदम् । संस्कर्षः १।४।१. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘निर्वीतं मनुष्याणाम्’ इति श्रुतं निर्वीतवाक्यं उपवीतविधेः, अर्थवादः, न विधिः । के. ३।४।१।१-९. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे पिण्डपितृयज्ञे ‘यत् पश्यति दिनं तदेवानाम्, यदन्तरं तमनुष्याणाम्, पदं समुत्तं तत् पितृणाम्’ इति श्रुतम् । अत्र पश्यति दितम्, यदन्तरं इत्युत्तरपदं, समुत्तमन्तरम् । समुत्तं च निर्वीतम् । वि. ३।४।१. ● दर्शपूर्णमास-प्रकरणे पुराणानुमन्त्रणादि अर्धवद्व्यापि न पुरस्ताद् प्रकरणं विधिः । भा. ३।४।१।११ पु. ७३३. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘पौर्णमासां चजेत्’ इत्यादिना कालसंश्लेष्ये विधीयते न कर्मान्तरम् । वि. ३।४।११. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘क्षेपं स्विष्टकृते समवदति’ इति संस्कारसंश्लेष्य विधिः न कर्मान्तरम् । ३।४।११. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतं निर्वीतवाचीनामधीर्वनपरं उपवीतविधेर्नैववादः । निर्वीताधिकरणम् । ३।४।११. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतं अनुत्तरदननिधेयः कर्मान्तेन निर्वीतम् । ३।४।१८. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतः ‘महि दक्षकम्’ इति मन्त्रादः अनुत्तरदनानुत्तरपदोपकारः, न केवलपुष्टयः । जज्ञम्भामानाधिकरणम् । भा. ३।४।११. १४-१६. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतः ‘यो विद्वत्सः स नैवेद्यः’ इत्यादिः ‘अविद्वत्सः अविद्वत्सः’ इत्यस्य विधेर्नैववादः । पश्यतिदिताधिकरणम् । के. ३।४।११ (वि. ७) । ११. ● दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतस्य

अवगोरणनिषेधस्य केचनपुरुषार्थतया प्रकरणादुक्तम् ।
३।४।१६७. * दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतस्य षोष्णपेषस्य
पूर्यकदेवत्वे निषेधः, न तु दिवेवत्ये । भा. ३।३।१५।३९-
४६. * दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतस्य षोष्णपेषस्य षोष्णे
नरावेव निषेधः । ३।३।१५।३९-३८. * दर्शपूर्णमास-
प्रकरणे श्रुतस्य षोष्णपेषस्य षोष्णे यावे उक्तम् । षोष्ण-
पेषमाधिकरणम् । ३।३।१५।३४. * दर्शपूर्णमासप्रकरणे
श्रुतस्य मन्त्रब्रह्म, संवाहनिषेधस्य केचनपुरुषार्थतया
प्रकरणबुद्धेः । संवाहधिकरणम् । ३।४।७।१८-१९.
* दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतब्राह्मणान्तराः नान्यन्तराः ।
पत्नीसंवाहन्यायः । जायसीन्यायः । ३।३।१०।२०-२३.
* दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'संस्काराणि षोष्णपेषां वैमृगमनु-
निर्वपति' वैमृगः षोष्णमासप्रकरणम्, न तु दर्शपूर्णमासो-
भवात् । वि. ४।१।१४. * दर्शपूर्णमासप्रकरणे
हविषामनिषातनादौ वैधिविषयमाप्नोति । भा.
१२।१।८।१९. * दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितानामपि
प्रवासानां अन्तरप्रकरणं आतिप्रमादिकरणे स्यात्वाद-
पिष्यते । सु. पु. ७६४

॥ दर्शपूर्णमासप्रकृत्यानि दीक्षाणीवादीनि । भा.
४।३।१५।३७.

* दर्शपूर्णमासप्रक्रमसमाप्ती शक्तिमासम् । वा.
२।४।१।३ पु. ६२७.

* दर्शपूर्णमासप्रयुक्तो न भवति वयमनेष्टिर्विष्कारः
किन्तु अग्निप्रयुक्तः । भा. ३।६।१।१७.

* दर्शपूर्णमासप्रयोगे वाचकीक्षिके प्रवासादीति-
स्त्वैवता भवति इत्युक्तम् (६।३।१।१२) । वा.
१।१।१।३४.

* दर्शपूर्णमासप्रवृत्त्युत्तरं निर्वाणम् प्राक् चन्द्रो-
त्पत्त्येऽपि अभ्युदितेऽप्युत्थानम् । भा. ६।५।३।१२-१६.
* दर्शपूर्णमासयामस्य परेद्युत्तुष्टान्तेऽपि
दिशम अनुष्ठानम् ॥

परेद्युपि रात्रावेव यागाः न्यग्मः । 'तस्मात् सद्यहीनां
रात्रीणामावासाया च षोष्णमासां च देवा इज्यन्ते'
इति ध्रुवी रात्रीणामिति निमित्तकथया 'ताज्जनां मध्ये
यशदसः सुप्ताः' इति वाक्येन यशदसं ज्ञातव्यत्वेन

षोष्णमासादेः रात्रिक्लेशमकामाह । 'दर्शदिव्येयुत्तुष्टान्ते'
षोष्णमासीदर्शपदयोः रात्रिनामन्वयेत्येव । इति प्राप्ते,
दिनसं एव यागाः कर्तव्यः 'प्रत्यक्षव्यम्' इति श्रुत्या
'पर्वणो यक्ष्यन्त्यस्य आयाः प्रतिषदस्यः । याजनाः
स विशेषः प्राप्तवक्तो मनीषिभिः ॥' इति मुद्राशातान-
विहृताया 'उत्तरमहः' इति श्रुतेऽप्यसंशयान् । शुक्ल-
प्रतिषदवाचकस्य दर्शपदस्य इहानुपयोगात् । तत्प्रक्रमस्य
रात्रिर्वाति कदाचित् संभवाभिप्रायेण रात्रीणामिति श्रुते-
रपत्तेः । रात्रिर्वात्यस्य 'हादयामासीद्विद्यो भूति वतीत'
'द्वारागमाजीवम्' इत्यादौ अहोरात्रपर-वर्त्यमास ।
यत्तु आप्ये 'पुत्रादे देवाणि जगति' 'ते वा एते
वृते मेघे अह्नी वजनीने उत्तरमहर्देषता यमते' इति
श्रुतिषु महागैव कीर्तयितुं हेतुकृतम् । तत्तन्प्रक्रममि-
ष्टावेन अहोरात्रपरत्वेन न अन्यथासिद्धो रात्रिवाद इति
षदतः सूत्रमुक्तेरपि विषयम् । अहःसमवेऽपि तदुभय-
संभवात् । संकर्ये. ३।३।३.

* दर्शपूर्णमासधिकारो हि धार्कप्रत्ययीयः ।
भा. ३।५।३।१. * दर्शपूर्णमासधिकाराणां पक्ष्ता
अग्नीषोमीयः पशुः प्रकृतिः प्राविश्रमकालवामप्यात् । के.

* दर्शपूर्णमासविध्यपरेषु यजमानस्यनामातिदेशः ।
संकर्ये. ३।३।४.

* दर्शपूर्णमासविकृतीनां काम्येऽप्यतिरिक्तानां
साङ्गानां बोद्धव्यतन्मादित्यत्रयम्, काम्येऽपि तु
काम्यस्यदशम्ये प्रकृते 'यज्ञावर्णेन वै' इत्यादिना
विशेषकत्वेन कथाविविधानात् आह्वाने स्वरत्नं
युक्तम् । सु. पु. ११७८. * दर्शपूर्णमासविकृतिषु
वर्णव्यवसायि सविधेरीगतत्वेन । वि. ६।६।७.

* दर्शपूर्णमासविकृतिषु शीघ्रदिदु आरम्भणीयायाः
पुनरुत्थानम् । आरम्भणीयायाः इत्यधिकरणम् । भा.
१२।१।६।१९-२१.

* दर्शपूर्णमासविध्यन्तः अग्नीषोमीययो मासः
'वातोषमहाकथयम्', 'अग्नीषोमीयं पशुम्' इति
न्यक्तव्यदेवत्वम् 'एकदश प्रवाणान् यजति' इति
प्रवाजकत्वम्, 'सु-यमाधाय' इत्याधारकत्वम्, 'युद्धा
पशुमनाकि' इत्यज्ञानम्, 'देवायामाहते' इत्यात्मनः इति

त्रिभ्यः पशोर्विकृतिवक्षिदेः । वि. ८।१।५, * दर्श-
पूर्णमासविप्यन्तस्य शेषे व्यतिदेशः । ८।१।२.

● दर्शपूर्णमासशब्दो लोके कालाचयः प्रविद्यो न
यागार्तवकः । यजिष्ठाभासाधिकरण्यात् यागार्तवो भवेत् ।
हुप् १।१।१।१ पृ. १६३९. ● दर्शपूर्णमासशब्दो
कालाचयिनी सती कालशेषेन विहितानामिव आगेया-
दीनां पन्थां यागानां नामपेक्षा प्रतिपद्येते । वि.
४।४।११.

■ दर्शपूर्णमासशब्दो सूर्यचन्द्रमसोः संनिकर्ष-
विमर्कपर्यन्तौ ।।

यदा सूर्यमासमावास्या च अह्नयेर दण्डो एतौ
हमाप्यते तदा तत्पूर्वपुरेण वर्षभोरहोरात्रयातिष्ठत्वात्
सूर्यमासमावास्याद्वयो. अहोरात्रममवास्यावचनात्
'सूर्यमास्या सूर्यमास्या यजेत' इत्यादिवचनेन तत्रैव
दर्शपूर्णमासोरुत्पन्नम् । इति प्राप्ते. सूर्याबन्धमयोः
विमर्कपर्यन्तौ भवत्येव सत्यनदमपि निमित्तत्वात् तस्य
च पट्टिने एव लक्षणात् फेद्युषेयमुत्पन्नम् । पूर्वां मसो
यस्मिन्काले स पूर्णमासः. तापूर्तिश्च सूर्यमासस्येव ।
तत्रैव पुनरन्तर्होरात्रौ विमर्कः । अथा सहा हयिषे का
पठत, तौ यस्मिन् काले, एव अमावास्या । तत्परिचयौ
एव तदन्तराले यथातिशयित इत्यसंभुतिविकृतयो.
पदयोस्तत्रैव प्रवृत्तिः । सौन तत्संयोगादिनि पदं योमिक्-
कृत्वा तत्रैव प्रतीतेरित्येतावरम् । 'संयौ यजेत' इति
श्रुत्यन्तरे तत्रैव बालस्य विनियोगेन उपसंहारादिति
या अर्थः । 'विक्रमः संनिपातस्य दण्डाकालः' इति
शिक्षाः स्मरति इति भाष्ये न पित्राचरन्मूल्यन्तरपरम् ।
अपि तु अमावास्याऽऽदिपदनिर्वाचनपरम् । तत्रैव
निर्वचनस्य धृतिषु अत्रि उपरम्भात् इति भावः ।
सर्व्व. ३।१।१.

● दर्शपूर्णमासशब्दस्य यागार्तवत्वात् । या.
१।१।१।१.

● दर्शपूर्णमासशब्दस्य यागार्तवत्वात् यागशब्दस्यार्थेन-
कर्तृविकृतौ कर्त्तृ. । भा. १।१।१।४।१.

● दर्शपूर्णमासशब्दो यिष्ठा सुगमजिने ।
औपशतिकृते मुख, खनायविकृतं वाचिनम् । या.
८।१।१।१.

● दर्शपूर्णमासस्य अमावास्यायात् पूर्णमासशब्दस्य
मेनन्ति यागार्तवत्वात् शास्त्राभावात् कथं यागविशेषे
निवेश इत्याहुक्च आरम्भणीयाशब्दे 'दर्शो' । एतयोः
पूर्व, पूर्णमास उपरः, अथ वत् पूर्णमास पूर्वमासमे
तद् यथापूर्वं क्रियते तस्मात् पूर्णमासमात्रमाणाः सत्यप्ये
वच निर्वपेत्, मस्तवे द्वादशकस्याम्, अमावास्या है
सत्यपि पूर्णमास. सत्यान्, उमावैतो यथापूर्वं वक्ष्य-
विद्या आरभते' इति अमावास्यायापानिरोपस्य दर्श-
मपदेशात् पञ्चदश्यात् अमावास्यायां तिथौ दर्शमप-
देशात् (पञ्चादशीनामा अमावास्यायां तिथौ विपरीत-
लक्षणया दर्शन्यपदेशात्) 'प्रतिपदशष्टीषु न कुर्वा-
न्लक्षणात्' इत्यादी च अमावास्याया दर्शन्यपदेशात्
प्रविद्यायता । सु. पु. ७.२३, ● दर्शपञ्चस्य विद्वद-
लक्षणया दर्शन्यविषयत्वात् अदर्शनममवास्यात् इत्या
अमावास्याविषयत्वमिति पठित. । पु. ७.२२.

● दर्शनं यद्युपदिष्ट 'स सत्यस्य प्रत्येता' इति, न
तत् दर्शनम्, किं तर्हि दर्शनं तत् । प्रातिपदिकं हि दर्शनं
भवति । या. १।१।१।४।४।१, ● दर्शनं नो दर्शनं
अमावास्याः १।१।५।५. ट. १८. ● दर्शनाद् दिनियोगः
न्यात् । (१।३।८।१७) श्राप्येयश्राप्ये रोचन्त्यन्यथा
निरास्त्वन्त्यवस्थाया. दर्शनात् योगविशेषवाच्युप-
पन्नमुपानेन कर्तव्यविशेषस्य विनिर्वात इत्यात् । सु.
पु. २५१. ● दर्शनादर्शनयोश्च दर्शनं प्रमाणम् । भा.
१।७।१।१।२९.

● दश दश. कर्त्तव्य इति वत् अत्यल्पलक्षणाया-
ऽवच्छेदात् सत्यस्य अत्यल्पस्य । सोम. ५।१।१.
● 'दश दादिमासि पठ्युषा.' इति अनुपपन्नार्थमेव हि
लौकिकं वचनं दृष्टम् । लोके चानुपपन्नार्थमेव किञ्चित्
दह्या शस्त्रं उपदिष्टमात्रं पठ्युषम् । चूद्री. पृ. १२३.
● 'दशसिः वीणसी' इति वचनस्य अत्रयमुपप-
त्तयम् । भाट्ट ३।१।१६.

● दशतयशब्देन शक्यमिति तादा 'दश' मण्डलानि
उच्यन्ते । सु पृ. ११२१.

५ वक्षत्वं लिङ्गद्वयानात् । ३।७।१२।२७॥

॥ ज्योतिषोऽयं चमसाधर्व्यवैश्वः इति प्रागुक्तम् ।
 क्रियात्मकं तद् बहुव्यं इति विचारे, कपिशल्यविषय-
 भ्यामेव मित्वरूपं बहुत्व इति उक्त्यै पूर्वपक्षे भासे
 सिद्धान्तमाह । उक्तं चमसाधर्व्या बहुव्यं दशवै दशत्व-
 र्त्वा भाष्यम् । कुतः । किप्रदर्शनात् । ज्योतिषोपलिकादे
 दशमेवे ' दशदश एकैकं चमसमनुष्यपन्ति ' इति बुचनं
 दश चमसाधर्व्यैर् दर्शयति । स्वायिना कवित्वा दशव्यं
 च किम् । होता, मखा, उद्गाता, यजमानश्चेति
 चत्वारो मध्यताः करिणः, प्रधास्ता, प्रधाकचण्डी,
 पोडा गेडा, अण्णयाकाः, आमीक्ष्येति षट् होमकाः इति
 दशानां चमसाधर्व्यवैडि एव इति युक्तम् । तस्मात्
 चमसाधर्व्यवै दश ।

अग्रं तुभ्यं— एकस्मिन् श्राममृषयात् अनेकस्वाम्य-
न्वदाविरोधात् स्वामिदास्येति शिवनिषमविरोधिनि-
वमसावर्तुदशना न युक्तं इत्याहुष्यापाम्, श्राममृष्यासि
अश्वे-वानपैकैकस्वामिबोयोगात्, इह च मयस्य
कारिषा होत्रकणा इति च वक्तुमन्यन्यमसक्तं शास्त्रित्व
लदेवविरोधोप-येन अविनिमित्तकत्वात् अश्वे-वानपैक-
स्वामिदास्यवसते, तदस्योद्गमपक्षणा अश्वतेन
दश-येन शिवनिषमस्य विज्ञानोपोतिदशनापनन-
प्रयोक्तृत्वं द्योतितात्, ॥ दशसा मयवीयते इति लघ्व-
रौप्यम् । इति । के.

७ दृशपेयः ज्योतिष्मन् विवृतिः । वि. ३।५।२०.

● दशपेयः राजस्ये अभिषेचनीयतेन एकस्मिन्नेव
 ऋषौ । तत्रापि अभिषेचनीयस्य दशपेयऽहनि दशपेयः
 संपद्यते । धाम्द. सोमऋषे अभिषेचनीयसोमऋषकाले
 एव । अर्षेकुशधु स्वकाले । नानयोऽन्तरम् । आ. १.१।
 ११.१११७-६९. ● दशपेयः सद्यस्काकः । ' सद्यो
 दीक्षन्ति ' । सद्य. सोमं क्रौन्ति ' पृ. १.१।११४.
 ● दशपेय सोमपागविशेषो राक्षसदानार्थाः । भाषा.१.
 ● दशपेयस्य संख्यास्यदोहिय ऊर्ध्वमपयते त-
 क्रमः १।१।१४. ● दशपेयस्य सोमक्रयार्थोपपद्यमान
 अभिषेचनीयस्यार्थोपपद्यतेन कालैः । १।१।१४.

● दशपेये एकैकश्चमसो दशभिर्दशभिः पीयते । ' दश-
दश एकैकं चमसमनुप्रसर्पन्ति ' । ३।५।२०.

ॐ दशपेये क्रयप्रतिकर्षात् प्रतिकर्षस्ततः प्राचां
तत् समानं तन्त्रं स्यात् । ११।२।१४।५७॥

राक्षस्यै पश्चिमादयः सोमियाद्याः । तत्र द्वितीयः सोमः
अग्निप्रेक्षणीयः नाम, पञ्चमः सोमः दक्षप्रेक्षणीयः ।
अनयोः अग्निप्रेक्षणीयदक्षप्रेक्षणीयौ द्वे दक्षप्रेक्षे यः ऊचः
सोमऊचः तस्य 'सह सोमं श्रीगतिं अग्निप्रेक्षणीयदक्ष-
प्रेक्षयोः' इति वाक्येन अग्निप्रेक्षणीयसोमकृदाकैः प्रति-
ष्ठां विहितः । तेन ततः कृतात् प्राचा पुरस्तादङ्गाना-
मपि प्रतिकर्तव्यः स्यात् 'कस्यपि वासिष्ठं भवत्' (५।
१।२१-२४) इति न्यायात् । यस्याद्य कथा-नामानामङ्गानां
प्रतिपूर्वः सत् कस्यात् समाप्तवपि समान स-त्र स्यात् ।
अग्निप्रेक्षणीयदक्षप्रेक्षयोः रूपान्वितानामङ्गानां तत्त्वत्वात्
उत्तराङ्गानामपि तत्त्वं स्यात् इति कथ्यान्तानां तत्त्वत्वे
सु वक्ष्यमाणं हेतुः । इति पूर्वः पक्षः ।

समानवचनं बहुसु ॥ ५८ ॥

‘समानो वा एष यश्चो यद्वाप्येवमिषोऽन्यथा’
इति तयोः सोमयोः समानवचनं समानत्वशेषकं वचनं
भवति । समानत्वं च अङ्गभा तत्त्वैव संभवति मवानान्
मित्रत्वात् । तस्मात् त्वम् । इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् ।
अप्रतिक्षणी बाध्यहेतुत्वात् सहत्वं विधीयते ।
५९]

नमः । इदं पञ्चमः । अस्मिन् कथं ॥ कथं
प्रतिवर्षं, नापि कथं नापि कथं । सत्त्वं कथं
तु अर्थे हेतुनात् । मूलनिष्कर्षम् । नापि मूलः शोष-
कः । मूलनिष्कर्षेऽपि । मूलः 'कथं' इत्येष
कटो एव अस्ति । तस्यैव न अपि वनीषण
मेष्योः शब्दान्तरम् । इति सिद्धान्तः ।

पूर्वलिङ्गावभूयस्य दर्शनात् । ६०॥

सिद्धान्ते हेतु-उद्भाह । पूर्वस्मिन् अभिप्रेक्षनीये
अवयवस्य दर्शनात् अभिप्रेक्षनीयदशमेवमेवम् । तन्म ।
समाप्तं त्वं तु दशमेवमेव एव एक एव अवयवः
स्मृतः । 'समाप्तं वा एवमेव विच्छिन्नं नित्यं नदभिप्रेक्ष-'

नीयस्याप्यभ्यवययन्ति' इति अप्यभ्यवययन्ति । तस्मात्
तन्मय ।

दीक्षाणां चोत्तरस्य । ६१ ॥

विद्वान्ते हेत्वन्तरम् । अमिषेचनीयदीक्षान्यः पृथक्
उत्तरस्य दशपेयस्य दीक्षायां दर्शनात् तयोर्न तन्मय ।
'तथाऽमिषेचनीयस्य दीक्षा नपेयपूर्वका दद्यान् इति
दशपेयः संवद्यते' । 'तयो दीक्षाकृते, सद्यः सोमं
कीर्णाति' इति (अथ सत्यापादसूत्रं ३ 'नथा दीक्षाः
प्रवर्धयन्ति अमिषेचनीयस्य, यथा दशपेये सिद्धे
संयत्तरस्य दशपेयो भवितुमिति' इति) तस्माच्च तन्मय ।

समानः कालस्त्वामान्यम् । ६२ ॥

यत्तु 'समानवचनं गतम्' इति (सू० ५८)
तत्राह । यस्मिन् संवत्सरे अमिषेचनीयः तस्यावुत्तरे
संवत्सरे तस्मिन्नेव ऋतौ दशपेयः । तथा च काल-
सामान्यात् ऋतुस्त्वस्य कालस्य सामान्यात् समानत्वात्
अमिषेचनीयदशपेययोः 'समानो वा एव यजः' इत्यनेन
समानाधिक्यम् । तस्मात् कल्पमेव इति सिद्धान्तः । के.

६ दशपेये राजसूयसमते प्राजापौ अप्सर्जनामन्वेय
निषर्जनी, न तु इत्यन्तश्च ऋतुवाङ्मन्यस्य (आध्वे
अध्वनेषु इत्युक्तम्) । प्रकाशयाम्यः । भा. १.०३१।७।
६३-६४.

७ दशपेयामिषेचनीयगोमिष्यक्तृणां राजपेये ।
अमिषेचनीयदशपेययोः ह्यवधिक्त्वम् । भा. १.११२।
१४।५७-६२.

८ दशपेयन्यायः । दशपेये यजमानवचनस्य दश
प्राजाणां एव भवन्ती, न राजन्याः ॥

अनुप्रसर्गेषु सामान्यान् । ३।५।२८।५२ ॥

आप्यम्— अस्ति राजसूये दशपेयः । तत्र भवति
'शतं प्राजाणां सोमन् मध्वन्ति, दशदश एवैकवचनस-
मनुप्रसर्गि' इति । अथ यजन्वचनमेव धरेद्दः किं
तं राजन्या अनुप्रसर्गेषु उक्तं तस्मात् इति । किं प्राप्तम् ।
राजन्या इति । कथम् । दशदश एवैक वचनमनुप्रसर्गेषु
इति अनुप्रसर्गतां एवञ्च विधीयते । एतस्यां राजन्य-
जातो दशसंख्या विधीयते । यजन्वचनानि तेन । तेन च
दश राजन्याः अनुप्रसर्गेषु । एव यत् प्राजाणां राजन्याम् ।

तेषु दशदशोऽनुपादः । अनुप्रसर्गस्य च तं मध्व-
न्तीति । तस्मात् राजन्या यजन्वचनमनुप्रसर्गेषु पुरिति ।
केविदायुः, 'प्राजाणां चान्नानामेव सिद्धिर्भवति मध्वं
विद्वन्ते' इति । न च दोषः, 'नहि गोमैत्रोऽविष्टा
भवन्ति' इति भवति ।

या— दशपेये (राजसूयसमते सोमविद्ये) 'शतं
प्राजाणां सोमन् मध्वन्ति, दशदश एवैकं वचनमनु-
प्रसर्गेषु' इति । तत्र यजन्वचनसोऽपि (यजन्वचन-
वचनसोऽपि इत्यर्थः) किं तस्मात्तैरेव दशमिर्मध्वित्वम्,
उत यजन्वेः इति धरेद्दः । नः पुनः धरेद्दः । केवि-
दायुः, यजन्वचनमेव इति । यदि हि 'दशदश एवै-
कम्' इति विधिः, तदा तुल्यजातीयेषु कर्तव्यं विहितेषु
'शतं प्राजाणां' इति यथाशास्त्रानुसारः प्राजाणामप्य-
भूतम् भवति इति राजसूय दश । अथ पुनः 'शतं
प्राजाणां' इति विधिः, 'दशदश एवैकम्' इत्यनु-
पादः, ततो विधौ गौणाकारं मध्वत् सर्वम् तस्मात्तैरेव
मध्वित्वम्, इति प्राजाणां दश । किं तावत् प्राप्तम् ।
'अनुप्रसर्गेषु' इत्यस्य विधिसामर्थ्यात्, 'मध्वन्ति'
इति च अनुवादसामर्थ्यात् 'दशदश एवैकम्' इति विधौ
स्मृतिः, 'के दश' इत्यपेक्षया तुल्यजातीयेषु संय-
ज्यित्वासाधारण्यं प्राजाणवचनस्य (अतिक्रमस्ये)
प्राजाणां, राजन्वचनमेव राजन्या दश इति गम्यते ।
'सामान्यान्' इति च (सू०) दशसंख्यां नोदयित्वा
निगूढ-वचनैरेव प्राजाणां, तन्गूढार्थं भूतानाम् अतिक्र-
मणीयमानास्तु यासां किञ्चित् प्रत्यावकमस्ति, सा
प्राजाणां । तुल्यजातीयानो च सामान्यं यजन्वं विदधते,
न जातिवत्तराजानाम् । अथवा सामान्यात् इति
निगूढसामान्यात् । 'अवैकमेव दशपेययोः' इति हि
परमार्थं पति त्रयादीयमानयोः सन्निवन्दशतयोः
परस्परनिषये स्मृतिः, नास्ति विषये दशत्वं तावति
राजन्वचनं इत्यवगम्यते, इति नरात् वद राजन्या
विदाकते । अथवा सामान्यात् इति तुल्यकार्यं तुल्यजातीयं
च तुल्यस्य सामकं भवति । तावद् यदि राजसूयचोदनातो
राजन्वचनं प्राप्ते प्रवृत्तिर्भवत्येवम् । तत्र दशत्वं विधीयमानं
सामान्यात् आदिदेशिक-वचन एवम् स्यात्, न जातिम्.

गिरिकार्यमात् । ततश्च अविपुलजातिरेव यत्रमानयमसौ
दशमेन बोधयितव्यः इति दश राजन्या भवन्ति । ननु
च दशपेयं विधीयमाने यत् एकैकं चामस्तात् प्रदर्शितं,
इति विशिष्टानुवादात् वाक्यं विचारे । नैप दोषः ।
'चमसम्' इति द्वितीयान्तं केवलमनुच्यते, वाक्या तु
संस्कारार्थं वक्ष्यते । न च चमसनाय भक्षणं मुच्यता
भक्षः संस्कारः । तेन न एव अनुपसर्गवशमेव लक्ष्यते ।
तत्र च प्रत्येकमेव भक्षणं प्राप्तम्, इति तदपि अनुच्यते ।
तस्मात् न वाच्यमेव ।

ब्राह्मणा वा, सुन्यगन्धन्यात् । ५१ ॥

भाष्यम्— ब्राह्मणा वा राजन्यचमसमुपसर्गयैः ।
कमम् । 'शतं ब्राह्मणः होमान् भक्षयन्ति' इति विधिः
भूत्या ब्राह्मणसामेव संख्यामाह । तस्यान् शतं ब्राह्मणः ।
तैषां भक्षणार्थं समुपसर्गो एकैकविंशत्येव दशदश उप-
दिश्यन्ते । तस्मात् ब्राह्मणगतम् (मन्ये) दश ब्राह्मणाः
राजन्यचमसमुपसर्गयैरिति ।

वा— न च राजन्यं भक्षयैः । कुतः ? 'शत-
ब्राह्मणसंयुक्ते विशिष्टाश्वपयन्यते । अन्यथा तदु-
पादानं शीघ्रं व्यर्थं च नैवेद्यम् ॥' इत्येव ब्राह्मण-
शब्देन सर्वचमसैषु ब्राह्मणाः प्रतिपाद्यन्ते । तेन कुत-
श्चिदपि स्वावर्तयितव्यः । न च गौणत्वकारणं किञ्चि-
दस्ति । प्रमाणान्तरेण विपश्चालनानुवादात् । समस्त-
मेव नैतत् अतर्क्य पुनः अर्थं मथेत् । अस्यपि पुनः
प्रयोगवनादिभ्यो विशिष्टाश्वपयन्या ब्राह्मणशब्दे निहिते
'दशदशमेकैकम्' इति विभागायां पुनःपुनः । अथवा
'सर्वं कावक्षुतं भूम्' इति न्यायेन दशदश प्राप्ताः सुप-
पन्नैव ह्यस्या अनुवर्तिष्यन्ते । ब्राह्मणशतेन च दशदशैः
अपक्षितेन दशसप्त चमसैषु त्वयस्तेषु न किञ्चित्
राज्यमानामवकाशो विद्यते । तस्मात् ब्राह्मणा दश
(राजन्यचमसं भक्षयैः) इति ।

न तु इयं व्याख्या घटते । यदि हि 'शतं ब्राह्मण-'
इत्येव निधिः स्यात्, ततः अविदेशप्राप्तमनुवादात्
विशिष्टविधानासंभवेन अन्यदत्र विधीयमाने, यदि शतं
विधीयते, (वद) 'ब्राह्मणाः' इत्यनर्थकम्, सिद्धान्त-
रानिश्च । ब्राह्मणविगौ तु 'शतं' इत्यनर्थकम् । अथ

'यत् शतं भक्षयन्ति' इत्यनर्थक्यं निधीयते (वद),
केन शतं प्राप्तं इति वक्तव्यम् । अथ 'यत् ब्राह्मणा
भक्षयन्ति' इत्यनर्थक्यं निधीयते, ततो राजन्यमाहूया
ब्राह्मणशब्देः निमेषणत्वात् विशिष्टानुवादात् वाक्यमेव,
राजन्यचमसे न च किञ्चित् कृतं स्यात् । तत्र 'एकैकम्'
इत्यस्य राजन्यचमसे अनुवादात् भवत् तत्रान्ये राजन्या
दश विधीयेरन् इतरत्र च ब्राह्मणशतं नष्टं चमसेषु,
न विदुः केन विभागेन स्यादिति । अथ सोमसंख्यायां
'ब्राह्मणाः' इति श्रुतानुवादात् कल्प्यते, तथापि पशु-
चमसमाहूया विशिष्टानुवादो दोषोऽन्येव, कलमससे
च पुनरपि न किञ्चित् व्यापारः, इति पूर्वोदयेव शक्यः ।
न च सोमसंख्याब्राह्मणशब्दयोः अर्थान्तरेऽपि कलचमसे
राजन्ये वा प्रयोगः इति किञ्चित् प्रमाणम् ।

अतिशेषविमक्षानुवादे पशुपुरोडाशादिमेषवधि वात
प्रसङ्गः, नहि असौ प्रकृतेन विशेष्यते, सर्वेषां वा
शेषत्वकारणमुक्तत्वात् । इत्येव अङ्गप्रधानायाः प्राचीनैः,
सोमशब्दश्च अत्यन्तमेव अनर्थकः स्यात् । अथ 'होमान्'
इत्येतदप्यन्वयमस्य शतं विधीयते, ततः क्रयादारभ्य
सप्तान् सोमसंस्कारः, स सर्वैः शतेन कर्तव्यः, सप्त
प्रकृतितरत्येक एव स्यात् । अथ प्रकृत्यैव ब्राह्मण-
संभवे विधीयते, यथा पुरोडाशादिष्वपि प्रसङ्गात् सोम-
शब्दानर्थक्यं अन्येव । सोमं तु ब्राह्मणशतप्रत्ययविधानं
अतिशयाशब्दादेव अमरकम् । पुनरपि पशुचमसे
विधीयते (विधीयमानं त्वद्रीपकगुच्छः) अतोमे-
राज्यचमसः तेष वापि । तेन एतद्वाक्यमनुपपन्नम् ।
तथा 'दशदश एकैकम्' इत्यस्यापि अनुवर्तयितु-
मर्थः स्वतन्त्रविधिव्यापारितरस्य अनुवादात् निष्कर्षं
अप्रमाणकं च । कथं हि पूर्वेषु चर्तमानापदेशः सन्
विधिः स्यात्, अर्थं चानुवादः ? न च निमित्तवादिमि-
निर्वा अनेकस्यासौ इत्यनर्थक्यं घटते । न च यदिशब्दादि-
रहितस्य निमित्तत्वादिप्रतीतिरस्ति । न च 'दशदश
एकैकम्' इत्यत्र अत्रिभूतं सुविधेः प्रतीयते, येन तदर्थः
अनुवादः, एकचमसं चोपपद्येत । तस्मात् पशुचमस-
शब्दस्य सप्तानुवादात्मकम्, इति निमित्तं
विधातव्यम् ।

उत ॥, आद्यो भानात् संख्यगैकज्ञातेर, विष्णोः शतं दश । चमसानदुरित्युक्तस्य राजशशं च विप्रशम् ॥ ’

भाट्ट—राजभूये दशपथो नाम सोमबाणविक्रये राजकर्तृकः । ॥ अतिदेशतो दशसु चमसेषु पातेषु यज्ञमानचमसे राज्ञो भक्षकम् । तत्र अपर ‘शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति’ ‘दशदशैकैक यज्ञसमनुपसर्पयुः’ इति वचनद्वयं भूतम् । तत्र न तावत् ‘शतं ब्राह्मणाः’ इति विधिः ‘दशदश’ इत्यनुवादः, भक्षानुवादेन शुभद्रव-विधाने वाक्यभेदात्, एकैकस्मिन् मध्ये शतब्राह्मण-प्राप्त्यात् । दशदश इत्यस्य प्राप्त्यभावात् । अतो दश-दशेत्येव शिद्ध्यमाणात् विधिः । कोऽपि च न चमसो-देशेन, दशपथं प्राप्तत्वात् । नामि तदुद्देशेन भक्षाभिव-द्व्यापनं विधिः, चमसेषु यानादिक्लिबा-न्तरस्यापि आशय-व्यपमनेन भक्षयैव आशयत्वे प्रसङ्गभावात्, याजिक-चारविशेषनाशपाभक्षयैव नियमेन उपरिस्थकाभावेन वयट्कारनिमित्तस्यापि आशयत्वात्चेत्, ‘चमसम्’ इति द्वितीयायाः अनुवादयोगनिमित्तत्वेन प्रतिशोभित्वात्तथा स्य उद्देशेनोत्पत्त्यवभावात् । नापि यज्ञसानुपसर्पणे-देशेन दशकर्तृत्वमपि विशिष्टोद्देशो वाक्यभेदात्, चमस-प्रतिशोभित्वात्तदनुपसर्पणस्य अप्राप्तत्वात्, ‘प्रयाज-य-स्तम्’ इतिवत् सर्वचमसेषु एवैव दशकस्य प्रकृत्या-पत्तेः । चमसेषु एकैकविधोपयोगे पुनः विशिष्टोद्देशः । दशदश इति प्रीत्यर्थविधाने वाक्यभेदः, प्रतिचमस-विशल्यापत्तिश्च । अतो दशकर्तृविशिष्टं प्रत्येकचमस-प्रतिशोभितं अनुपसर्पणमेव अत्र विधीयते । तथोक्तं पाणिनि-रक्षेणैकैकस्मिन् चमसे दशदश कर्तारो भवतीति कीदृशानुवादः । अनुपसर्पणस्य च प्रयोगनापेक्षया वैभूष-नत्वेन यमसद-अर्गत्तचमिषागुप्रतिपाद्यमप्यगानिमित्तं भक्षयैव स्ववाक्योपशितत्वात् तद्वाचक्यसद-तरकल्पनया प्रयोगजन्यम् । यत्रश्च समाश्वासनिमित्तमन्वाद्ये प्रणिचमस-दशानामनुपसर्पणे चमसानां दशत्वम् शतमन्वाद्येपत्ते-शब्दात्मकमनुवादो विधेयदर्शकवत्कल्प्यते, न तु ब्राह्मणत्व-विधायाः, वाक्यभेदप्रसङ्गे । अतो ब्राह्मणस्यैव सोमपद-वदेन गृह्य गौकमिति यजमानचमसे राजत्वजातेरेव श्रावणात्तत्वात् राजत्वा दश मध्येषुः । इति श्रुतेः,

ब्राह्मणस्य सर्वचमसेषु प्राप्यभावेन ‘उपरि हि देवेभ्यो चरयन्ति’ इतिवत् विधेयत्वोपपत्तेः गौणत्वे प्रमाणाभावात् नाद्यन्यत्वेनेह शनोद्देशेन विधीयते । ‘सोमान् भक्षयन्ति’ इत्यनुवादमात्रम् । चरुतुस्तु भक्षयतिना पूर्ववाक्ये क्षमास्यापत्त्यर्थ उद्देश्यत्वेन उपरिस्थस्यैव उपादानात् तदुद्देशेनैव ब्राह्मणविविधानमिति दशलेन एकत्वभावात् ब्राह्मणत्वेन राज-वत्त्वात्, इति यज्ञसमनुपसर्पेऽपि ब्राह्मणा एव कर्तृत्वमसं दश मध्येषुः । न च ‘य यदि सोमम्’ इत्यनेन राजकर्तृत्वमात्रस्य निमित्तत्वात्काले कथं तदभावे कर्तृत्वमपि इति वाच्यम् । निमित्तत्वद्वयाप्रीकारे वाक्य-भेदापत्तेः आद्येवैव यदिशब्देन यागप्राप्तकर्तृत्वस्य निमित्तत्वप्रतिपादनात् । अयं तु यदिशब्दो निःसर्गि-त्वायैकोऽनुवाद इत्युक्तम् ।

श्रुतम्—‘सोमान् ब्राह्मणाः शतम् ।’

शंकर—‘ब्राह्मणा दश मध्येषु ।’ दशपथे यज्ञ-मात्रचमसम् ।

॥ दशमसहः ज्ञेयत्वात् । ‘एष वै दशमस्यो विधर्तो दशमसम्’ इति । नाम एतौदंवाक्यस्य भिन्नं गानवा-न्त्वम् । दशसेऽहनि मानसाय प्रमर्शति । दशसेऽहनि सार्धश्रीमिर्भिनः स्तुवन्ति । आ. १०।६। १३।१९-४०. ॥ दशमस्य अहो दशदशपथस्य समाप्तं मानसपथं वाचनिकम् । वि. १।१।९. ॥ दशमस्य अहो मानसमहम्, ॥ स्वस्त्य-दशदश । आ. १०।६।१३।३४-४४.

॥ दशमे अष्टमये चैकस्मात्तानां प्रत्येकविहितानां च वयस्वासाभिमता चिन्तिता । एकादशे दशतिसोप-शित्वे । दशमेऽष्टमये वायश्चुक्षौ वृत्तौ । दृप्. १।१।१।१९. ॥ दशमेऽष्टमये प्रसन्नपथ, तृतीये तु अप्राप्तताप. । कै. ॥ दशमेऽष्टमये वाय उच्यते । वि. १०।११।१९. ॥ दशमेऽष्टमये वायश्चुक्षौ वायश्चुक्षौ निषादिनी रोपेयवाचिन्ता । दृप्. ७।१।१।१९. ॥ दशमे यादनि दशदशपथे ऐन्द्रवायवाग्लयम् । वि. १०।६।१३. ॥

॥ दशमाध्यायार्थः । ‘दशमोऽपि विस्तरः कार्य-कृतं समुच्य । श्रद्धासमर्पणीनि नमर्षेऽष्टपादनाः ॥’ अयमेव पादे ऋग्वेदोद्देशो निरूपितः । अयम् ‘सर्व-

उपकारविशेषेण इति अपेक्षामात्रमेव प्रथमं शिद्ध्यति । तच्च पदार्थेष्वपि भवितुम् उपकारजनकैः पदार्थभेदैः । इत्येकस्यैवभावात् नृपपक्षे । अगोच्येत न विधिः विशेष-रूपेण पदार्थान् आशेष्यत् प्रत्यक्षीति वाक्यान्वयसिद्धिः । अतिदेशेन वा शास्त्रानुसारेणैवैवमेवमेव अपेक्षते, उपकार तु विशेषरूपेण आधिपति । अथमेव हि तस्य विशेषाक्षेपः, यदस्ति कश्चित् उपकार इति । नहि असौ पदार्थेन 'प्रत्यक्षेण' इति विरूप्यते, तद्विधितं च कल्पितोऽसौ औपदेशिक इति । तथापि कथं प्राकृत्य उपकारविशेषक्य औपदेशिकत्वम्, तस्य हि शास्त्रेण चोक्तं विधिः आधेयः प्रभवति । त्वम्, तथापि उपकारविशेषक्यत्वात् ईशानोऽपि उपकारं प्राकृतं गृह्णाति, तेन शिवाक्षेपस्यापि विशेषस्य नियममार्थं चोदकादिति ।

अत्राह । ननु च यत् त्वं दृष्टार्थानामवभासनीनाम्पुण्यदीना च विधित एव भविष्येन अक्षेपसंभवात् अतिवेशेन च निषेधसामान्यात् शीघ्रादीनामपि विवृती उपदेशादेव संयतिः प्रसज्येत । अथ 'विधिसात् साक्षादक्षिप्यते, तत् औपदेशिकं तथा चोपकारः । नमिद्वयस्य च न पक्षादक्षिप्यते इत्यदि, न तत् औपदेशिकम्' इति परिभाष्यते, तथा सति शिवाक्षेपस्य स्वर्गकलसाधनत्वं नौपदेशिकं स्यात्, विधिपरिकल्पितविशिष्टनिषेधस्यैवकलसत्वात् । तस्मात् नोपकारस्य उपदेशः, यदेव तु पदार्थैः उपकारव्यतिदेश एव प्रमाणम् । तद्वदानीं हि अतिदेशः । तेन च साक्षात् प्रमाणं वा भाष्यते, तत् आतिदेशिकम् । तद्विषयेन तु ग्रन्थसद्वर्धमानेन अथार्थस्या प्रसिद्धं औपदेशिकम्, इति विवेकः ।

यद्यपि उच्यते उपदिष्टस्यापि उपकारस्य अवधीयस्य अवगमनिदेशात् अतिदिष्टत्वमपि अस्ति, तेन उपदेशातिदेशयोः एकत्रैव सुखपक्षमगत् नैव प्रतिपद्यन्ती शब्दप्रमाणभेदे । अत्र एव उपदेशातिदेशाभेदो गृह्यते, किन्तु उपदेशकत्वमिति, कार्यमिति च पक्षयोर्व्यवस्था उपकारसामिधानम्, न नियोगस्य । अत एव उपदेशानामिधानो विपादोऽपि पूर्वपटके विनिर्णयः, विधाक्षेपत्वत् उपकारादीनाम् । तन्नाशपाति तु प्रकृत्यापि उपकारयोः

इत्युत्तरपटके निरूपितम्, अन्यथा अतिदेशविषयत्वे सति प्रमादानीना आशेषादियु तन्नेण आवृत्त्या वा अनुग्रहम्, इत्यादिनिपातो नाम संशयेत । तस्मात् नोपदेशाति-देशाश्रितं पटकद्वयम्, अथिद उपदेशकत्वमिति । तदपि उपकारस्य उक्तेन न्यायेन औपदेशिकत्वमगत् निरूप्यम् । स्याद्वि, उपदेशातिदेशादेव प्रमाणे, तदाश्रितं च पटकद्वयं भवति । तथा सति कथं उपदिष्टानि विधा-तन्नाशादिति विनिर्णयः । अन्यथा वा कथं तत्प्रमाणयोः वचननामपेक्षचोदनादिति । उपकारस्य उपदेशातिदेश-विनिर्णयः । सा हि विधाक्षेपविषयत्वात् चादुर्भावात् क्वात् प्रत्यक्षमिति निरूप्यते इति सूच्यते । नहि अतस्तु उपकारस्य प्रसिद्धौ तद्वदेन पदार्थांश प्रसिद्धिर्गच्छति शक्यते । तेन उपदेशानः तद्विचारः पारिपत्यवतिरक्षणवदिति । अस्त्यस्यैव प्रसिद्धिः तन्नाशादिति विचारः । दद्यात् किं पदार्थेष्वपि निरूपितत्वात् परिपत्रप्रसङ्गेन तन्नाशाप-प्रसङ्गाः प्रयोगपरिमाणकताः चित्त्यन्ते । उपदिष्टातिदिष्ट-पदार्थसाधारण्यस्य समयोपदेशात्मेव तन्नाशाप-प्रसङ्गः । यद्यपि विशेषविशेषविधिराश्रयत्वम्, अतुर्पटकनवगमि-ऽपि आरम्भसंभवः, तथापि परिमाणविचारानुसारं तन्नाशा-अवस्था अस्मिन् संभवति, इति पूर्वमुपदेशविशेषात् अत्रापि नष्टप्रसङ्गः । तथा भवत्येव कार्यवदायैवोः उपदेश-कार्यप्रमेकत्वात् उपविचारानुसारं तन्नाशाप-प्रसङ्गः । अतएव तद्वदेन अतुर्पटकनवगमिणात् अतुर्पटकनवगमि-कर्मत्वे सति अवशिष्टान् उपकारपटक एव प्रसङ्गः, तथा अस्माकमपि तन्नाशा-इति न दोषः । यच्च उपकारप्रसङ्गेः पक्षात् पक्षार्थाङ्गीकरणम्, तदपि व्यर्थम्, विशिष्टोपकाराभावेव अत्राह पदार्थप्रसङ्गः । न चेह सामान्यसाक्षात् परतः विशेषसाक्षात् कल्प्यन्ते सर्वपदार्थसाधारणोपकाराभावात्तः पक्षात् न पदार्थविशेषाणां साक्षात् संभवतीति । इदं मित्रं कार्यद्वयेन पदार्थानां भावो कर्माभावे वाप इति । एवं च न तत् उपकाराभावे कथं न युक्त इति, तत् परि-हृतम्, वचनस्यैव स्वार्थद्वारेण पदार्थानां प्रापयतः तदभावे अत्र न तन्नाशात् । एतादृशे हि वचने 'यथा आनेष उपकृतः, तथा चोदोऽपि' इति । किं तत् केनोपकृत्यम्, कथितव्यवहारकर्मम् । तदपि वैदेन विदितादितिः

यथाप्रत्ययेन जनयितव्यमिति । एवं च सामान्यतः प्रत्ययवगमनं तदन्तरं पदार्थान् सारूपेण ज्ञातेनयति । अनेन कथमुपकृतं अनेन कथमुपकृतम्' इति । तत्र अत्रपातस्य दृष्टयर्थोक्तद्वारेण उपनिरक्तस्य प्रत्ययौ आलोच्य कृष्णलेखे तथागाथासंयमात् पूर्वसंज्ञतस्य सामान्यज्ञानस्य बाधं मन्यते । २५ प्रत्ययान्तेऽपि कार्यद्वारेण पदार्थेषु प्राप्यमाणेषु नार्थैर्बाधे इतिरागदमे पूर्वे प्राप्ते । तत्तत्पदार्थापेक्षायां गतम् चोदकेन युक्तं न प्राप्यते, सावदेव प्रत्यक्षेण बाधयेन तदुद्देशेन दायणा विधानात् बुद्धबाध । तथा प्रतिपेक्षे सामान्यरूपस्य चोदकस्य विषयविरोधात् उक्ताहर्त्तं 'नार्थेन दृष्टीते' इति । तस्मात् एतावत्-प्रत्ययान्त-प्रतिविज्ञानेभ्यः, सन्तु बाधेन अत्र-प्रत्यये चोदको-व्यवस्थाप्यते इति तिजो बाध । 'तुमार्याव्यापि हन्त्यादेः कृष्णलादिषु शेषता । अस्मि नास्ति त्वनुष्ठानमिति केचित्प्रचक्षते ॥ ४ ॥ प्राप्तप्राप्तत्वं सिद्धार्थमन्यथा तत्र सिध्यति । प्राप्तौ निवार्य-मात्राया ध्रुवतिल्लिङ्गादिप्रसङ्गमेव ॥' ५ ॥ कार्त्ताने हि अप्रसङ्गात्, दार्ष्टान्त्यत्वात् प्राप्तबाध इति स्थितिः । तत्र यदि चोदक एव बुद्धार्थानां नाधीकते, ततो हत्वादीनां प्राप्यमाणत्वं प्राप्तप्राप्तचोदकविरोधात् न्यायः । ध्रुवतिल्लिङ्गादिवत् अप्रसङ्गात् एव स्यात् । तस्माद्योदकेन सार्थमेव प्राप्तेनप्राप्तत्वात् प्राप्तये । सत्यामेव तु प्राप्ते कृष्णलादिषु हत्वादेः प्रयोजनप्रसङ्गात् अननुष्ठानप्राप्तो बाधो भवति । तथा 'दरमत्तं नार्थे' इत्यत्रापि चोदका दरादाबाधितान्मात्रानां दर्शना प्रत्यक्षावगतानि स्यात् काङ्क्षे प्रयोगवचनेन अनुपमप्रसङ्गात् तद्वर्णन एव बाधः । तथा 'नार्थेन दृष्टीते' इत्यत्रापि प्रतिपेक्षयेन प्रत्येकमिति-समहात् दरणस्य प्राप्तकालि प्रसङ्गमेवात् अननुष्ठानम् । सप्तमं नुनभित्तिं चोदको निवार्यते इति सर्वमेव तेन प्राप्तिरिति प्रयोगविधिप्रसङ्गात्वात् बाधते दशुच्यते । युक्तं चैतत् । नहि प्रतिषेध पदार्थानां चोदकोऽपि, यत् परजनन इत्यत्र प्राप्यते । उपक्रम्यते हि प्राप्ते पदार्थ-रत्नज्ञानं प्रोक्तं सर्वमेव वस्तिम् आकृष्यमाणे व्यवहृत्यते, रत्नानां कार्ये ॥ न निश्चिदिति । तदुक्तम् 'तदर्थे तु वचनं प्राप्तेः' (३६।१।३ बर्त्तिके 'प्राप्ते. इति वा पाठः')

इयुक्तं) 'चोदनार्थकलन्त्यात्' (३६।१।८) इति । निमित्तमर्थी प्रत्ययवगमनं प्राप्यम् 'नास्ति तुमापानं चोदकजननम्' इति (१०।१।१२ सूत्रे । आनन्द-अपीये तु मूले 'गार्तिनं तुतासंभ्य देवतं वचनम्' इति पाठः) । 'तस्मात् एतावत्प्रयोजनं चोदकचोदकति' इति च (द्वितीयमृगान्ते । परन्तु न-उक्तः आनन्द-अपीये 'प्रयोजनं न' इत्यत्र पठितः) । तथा 'बाधो नाम यत् एतमित्ति विज्ञानं निश्चिनं कारणान्तरेण मिथ्येति विरूप्यते' इति च (आनन्दाप्रयोगे तु 'बाधो नाम यदेव इदमिति निश्चितं विज्ञानं कारणान्तरेण मिथ्येति कल्प्यते' इति पाठः, यथममूले आसीत्) । तेति प्रम. । मिथ्यात्वं वाच्यं अनुष्ठानमिमांसायम् । एतद्वि-विषयवादो हि सर्वसिद्धिदा मिथ्यात्वम्, न तु अभावा-ध्यात् । नहि अवयवादेव नाम सर्वदेन संभवति इत्युक्तम् । 'यत् प्रत्यक्षम्, न तत्-व्यभिचारि । यत् मयि पठितं, न तत्-प्रत्यक्षम्' इत्यत्र (भाष्ये १।१८ वृत्तिर्येव ५ ६), दृष्टिकारजत्वाविषु अग्रार्थमिधानात् । तद्वदेव तर्हि अवयवमस्तु, न प्रत्यक्षत्वात्तद्विज्ञानम् । युक्तं हि चतुर्वादीनां व्याप्यारिवात् असंमिष्टित्वरत्नत्वसंभवात् अप्रसङ्गम् । अत्र तु चोदकस्य प्रत्ययकारणस्य व्यवहारः न अप्रसङ्ग संभवः । कथं तर्हि बाधः, १ उक्तं व्यवहारविमर्शादा-दिनि । त्वदेव तु न युक्तिरिति पदयाम् । अप्रसङ्ग-निश्चयतो हि धनद्वार, प्रत्येकं अप्रसङ्गे निश्चितं परावर्तते इति युक्तम् । प्रत्येकं तु सति च तस्मिन्मन् एतद्वि-परवर्तयितुं । उच्यते । अद्वैतमतस्य चोदकेन अवयववत् न च तत्प्राप्तेनामुक्त्यात्, प्रयोगविषयप्रसङ्गविषय-त्वात् तस्य । तेन च तुमापानमनुपपन्नत्वात् भवत्ये-कापि व्यवहारविमर्शादः । 'अन्यथा ज्ञानमप्यत्र चोदकान्नोपजायते । बुद्धप्राप्तेन तत् स्मादुत्पद्यते चोदक ॥' ६ ॥ येषामपि 'अप्राप्यं विज्ञानं मृग-लोपादिनिषेध उपनमेन ज्ञानान्तरेण अप्रगत्वेपदन्तेन मिथ्यं किञ्चे' इति मतम्, तेऽपि मिथ्याज्ञानस्य बुद्धप्राप्तेन चोदकस्य बुद्धत्वात् तद्विज्ञानं यत् पदार्थ-प्राप्तिज्ञानम्, 'नार्थलोपादिना तस्य मिथ्यात्वं यदिदं क्षमा. । अननुष्ठानमैवात्र बाधोऽङ्गानां सतामपि ॥'

७ ॥ तेन चोदकप्रयत्नामपि तत्प्रत्यस्तुष्टानस्य अभावात् नास्ति चोदकप्रयत्नम् । 'न चोदकभोदयति' इति च कल्पद्वारेण स्यात्प्राप्तम् (प्राप्ते) इति ।

अथ नाना । 'चोदयेत् पदार्थानां विकृतौ संगतिः कथम् । किं कार्यनिरपेक्षणां तद्व्यतिरेकाध्यायं भवेत् ॥ ८ ॥ संगतौ निरपेक्षणां कल्पयित्वा प्रयोजनम् । प्रकृतौ वा प्रयोगः स्यात् विकृतौ बाधनं कुतः ॥ ९ ॥ बाधोऽधिकरणस्य स्यात् तादृशी संगतिरपि । कार्यद्वारेण चेत् प्राप्तितत्त्वमेव वा कथं भवेत् ॥' १० ॥ यो हि चोदकप्रयत्नात् अबाधिताङ्ग-मावातामेव अङ्गानां अनुष्ठानं बाधमानिष्ठे, स विकल्प्य प्रष्टव्यः किं प्रकृतकार्यनिरपेक्षस्यैव हन्तादेः कृष्णमादिपु चोदयेत् अङ्गत्वमाप्तिः, अथवा तद्व्यतिरेकि । यः चोदक्यात् तद्व्यतिरेकस्यैव विकृत्या संगतिरिति । प्रति-
भूयतेनम् । तथा वति चोदकावगाताङ्गमावातां तदुपपन्नस्य वृद्धमष्ट्यं वा प्रयोजनं परिकल्प्य प्रकृतमित्यपि विकृत्यवधि-
कृष्णमादौ हन्त्यादीनां प्रयोगात् नानुष्ठानतत्त्वज्ञानाध-
र्यादिभिः । दशमाध्यायिकप्रत्ययस्य कार्यनिरपेक्षणां प्राप्ती प्रसङ्गेव । स चेत् एतद्व्यतिरेकस्यैव द्वितीयं पक्षमवलम्ब्य
भूवात् कार्यद्वारेणैव अङ्गानां भविष्यं स्वतन्त्राभासमिति,
प्रतिभूयतेनम्, न तर्हि कृष्णलेप इत्येः प्राप्तिः संभवति,
दशमाध्यायत् । यत्न हि वक्ष्ये द्वाः नास्ति, स तत्र तेनैव
कारेण प्रविष्टाविति कुत एतत् । यो पक्ष आर्तया
वर्तमानमुपयुक्ति काङ्क्षामि तद्व्यतिरेकं चोदकनिष्ठैः साधन-
भावमनुविधुं प्रयत्नन्ति । तत्र प्राकृतेन द्वारेण कृष्णत्वा-
पूर्वकं हन्तिरङ्गमिति वचनमद्यकस्यार्थविशिष्टादप्रमाण-
स्यादिति । तत्रैतत् स्यात् । 'उपपन्नस्तु सर्वाङ्गजन्यः
पूर्व प्रदिश्यते । ततोऽध्यानशकार्याणां नाङ्गानामति-
वेक्षणम् ॥' ११ ॥ न ह्यमः । कार्यनिरपेक्षः पदार्थानि
देश इति । सर्वाङ्गजन्य उपपन्नः पूर्वमतिरिच्यते एव
उदयनतर इत्यभावात् कार्यनिरपेक्षस्यैव, किन्तु अङ्गाना-
मेव । ॥ चोपकारः कृष्णलेपस्य विज्ञेय एव तन्निष्ठमु-
पायस्यैवैव पदार्थानामतिदेशात् नास्त्वप्राप्तिः । एतमुपकार-
पृथेन पदार्थानामङ्गत्वात् अपूर्वं प्रत्ययवत् तदुपकारजनकत्वं
तेषां प्रकृतमेव ज्ञातव्यमिति तत्र प्रष्टव्यं नवरूपवत्तदव-

धरः । न चावपासुस्थानं तथा तद्व्यतिरेकं संगतवीत्यनुष्ठान-
नम् । मस्यदुपपन्नमुपपन्नं प्राप्तिरनुष्ठानं नैति । अधि-
करणमपि उपायजनपेक्षपदार्थमात्रं गुरुवर्गान् अन्वत-
मिति । 'न देवदत्तं पूर्वाङ्गद्वयं नातिवर्तते । शेष-
भावे प्रतीति हि द्वारकार्यान्तरेष्वपि ॥ १२ ॥ प्राकृत-
स्योपकारस्य प्रकाशान्तरमाश्रितः । हन्त्यादिहेतुतां
गच्छेदपूर्वाङ्गद्वयवदेव नः ॥' १३ ॥ यद्यपि परमोपकार-
पुरःसर एव अङ्गानामतिदेशः, तथापि अमन्तारकार्यादि-
पेक्षानामेव अङ्गभङ्गावगातात्, तत्र न कारणीयान्तराध-
नमन्तरेण अप्रयत्नान्, नञ्च प्रकृत्यवगातेन मर्मोपपन्नमथात्,
प्रकृतान्तरेष्वपि तत्त्वानुष्ठानमभावादीनां अपूर्वाभासि-
रामनहोमादीनां अङ्गानां परिकल्प्य अनुष्ठानं स्यात् ।
किञ्च उपकारजनकपेक्षान्तरं तद्व्यतिरेकं दृष्टमतिदेशं
मथानिच्छति, तेषां च न प्रत्ययमुपकारेण अन्वयः ।
नहि उपायविधायी शब्दोऽस्ति यः पदार्थानिष्ठमुप-
कारमपिदध्यात् । न च पदार्थानिष्ठोऽपि शब्दो विज्ञेयौ
वर्तते, ये पदार्थानुपकारान्तितात्, अतिरिच्यते । तेन
अपूर्वस्यैव स्वगत्येन पदार्थप्रयोजनतया अतिरिच्यत्वाभि-
धानात् तन्निष्ठस्यैव कल्पस्यैव द्वारमनुष्ठानं स्यात् । एवं
च वक्ष्ये उपकारानन्तरं अबाधितकार्याणि, ततः पदार्थाः
प्राप्यन्ते, तथापि तेषामवच्छेदतया निधःसंज्ञाभावात्-
पूर्वैरेव तादृशान्वयात् दुर्गदशमाध्यायस्य तत्कल्पनया स्या-
देवागुष्ठानम् । यदि उच्येत तत्त्वज्ञानमपि उपकारजन-
त्वमङ्गानाम्, तेन उपकारसाधनत्वं न कल्पयितव्यमिति ।
प्रकृतौ तर्हि कथमुपकारकत्वं १ अपेक्षितत्वात् ।
प्रमाणस्य हि उपकारापेक्षः, तेन प्रकृतौ शेषाणां उक्तकथं
कथ्यते । विकृतौ तु अस्त्वप्राप्तिरङ्गानामतिदेशेनैव उप-
कारेण प्रकाशस्य नैराकारत्वात् नास्ति उपकारकपरि-
कल्पनं दृष्टावर्तनमिति । नैव च स्यात् । नहि अनुप-
कारिभासि अङ्गत्वे सत्त्वेन प्रयोजनपेक्षानिवन्धनं तत्त्वक-
ल्पपरिकल्पनम् । तर्हि उपकारकृतोपकारात् निष्ठितपु
तदपेक्षाऽभावात् अपूर्वाभासि आमनहोमादीनां अ-
ध्यानादिवत् तन्मनकल्पपरिकल्पनमेवैवभावात् अनुपकार-
त्वेन नानुष्ठानं सिध्येत् । अथ तेषां वचनानामेवमभावात्
अनुष्ठानम्, चोदकस्य तु नान्यैकस्य, अङ्गान्तरस्यपि

कुतः पौत्रात् इत्युच्यते, तदनुक्तम् । अनापि आनय-
क्यात् । नहि तथैवार्थसाधारणोपपत्त्यापेक्षे अर्थात्
पदार्थप्रतिरूपमिमांसा, पुनरपि कालेनैव यदाशानां विवे-
रित्यात्, तेषां च सामान्यरूपमात्रात् प्रत्येकमनिदेशात्
अनपातस्यापि शङ्कं अननुग्रहे अनयैवं स्यात् । अतस्तस्य
अनतिदेशो वा अनुग्रहः वा, नान्यथा गतिरिति । काममनयैकं
मन्त्रं नैतदस्ति अनयगतोऽर्थः शक्यते कदाचित् । नहि
अग किञ्चिदुपकरणशक्तये प्रमाणमस्ति । ननु अङ्ग-
ननुपचिरेव प्रमाणम् । नहि अनुपचरिणः सत् भवति,
इत्येवमनुग्रहस्यैव अन्वयोपपत्त्यर्थं न संभवति ।
तस्मात् अननुग्रहम् । इति चेत्, तत् उच्यते ।
प्रतिपत्तौ अङ्गप्रमाणमात्रस्य कृत्वात्वे विदधत् स्वयं
अमगानां कादिति । किञ्च प्रमाणत्वादेव पुत्रानामुत्पत्त्या
किमिति अत्र (अमनु) कथम् । प्रमाणानात् इति चेत्
न, तेनपि मङ्गायानपलोकात् । तेन अपाधितानुग्रहायोः
पुत्रादशरी, विरुद्धेन अनुग्रहान् एषामप्यत्र स्यात्, न
भाषा । ननु अनुग्रहप्रमाणः उपदेशानिदेशयोः कथं
निरूप्यः । किञ्च उपदेशेन अनिदेशो भाष्यता
इत्युच्यते । भोमिति चेत्, न तर्हि कुत्रानामनुग्रहमस्ति,
तत्प्रमाणत्वादिदेशस्य व्यथितकाम् । अथ गतिदेशस्य
भाषा नापि विरुद्धः, अथ किम् । सनुग्रहः । स्वेऽपि न,
एतत्प्राप्तौ । कथं तर्हि तत्र प्रयोगश्चनेन अनुपपत्त्यात्
अननुग्रहमिति । तदेव तु न सुखम्, अङ्गजातयात्
इति मूलम् । काः उक्त अङ्गप्रमाणोः उपपत्त्यावयवयोः कुत्र-
शङ्कोर्द्वितीयः । येन द्वितीयस्यापि (परमोपपत्तिवैतर्क्यः)
कारणं कानुवर्तस्य विधेः अनुग्रहो गतेत् । अथमस्ति
विशेषः, यद्यपि प्रत्यक्षस्वयं प्रमाण इत्येवामनुग्रहमिति ।
नारं विशेषः, प्रत्यक्षेणापि अनुग्रहस्य अभावश्चित्त्यात् ।
प्रमाणवोर्हि प्राक्कल्पार्थक्याम्प्रां अन्वयस्य प्रमेयापह्नव्यात्
मिथ्यात्वं मन्त्रे प्रमेयानुपपत्तेः तु द्वयोःपि अवयवो-
कार्यसाधनत्वाविशेषात् । अनिशिष्टं कार्यमिति अनुग्रह-
मिति । निशिष्टं साधनमूत्रः साधनेषु अनुग्रहमाश्रित्यति ।
साधनत्वं न द्वयोःपि पुत्रादशरीः अङ्गजातयोः इत्य-
ष्टमस्याच अनिशिष्टं इति ननुग्रहमात्रेणैव नञिन् विशेषः ।
तस्मात् इमं पञ्चानुग्रहात् वारित्वा अननुग्रहप्रमाणो ह्ययः ।

तथा 'नार्यैवं वृणीते' इत्यत्र प्रतिषेधार्थे विरुद्ध-
मनुपेक्ष तत्परिहासात् पञ्चदश एव चोदकस्य आश्रितः ।
यदि उच्यते अनार्यविधेः सामान्यरूपस्य उपदेशात्प्रत्यक्ष
तत्र पञ्चदशः अभिहितः, नानिदेशस्येति । कथं तर्हि
(१०८१११ मूले) प्रदेशग्रहम् ? न्यायविशेषात्
अनादरणीयमिति चेत्, अत्रेव न मङ्गामोदपनाश्रयं
मन्त्रं, यत् आम्पीयमन्त्रं कुरी (सूत्रहरे) आरोप-
यति । नहि अङ्गजातये सति उपरिष्टं अनिशिष्टं इत्यनेन
कश्चिन् विशेषः इत्युक्तम् । यदि च अननुग्रहपरापि
प्रमेययोः 'इदं प्रपञ्चितम्, इदं दुर्बलमिति' इत्यनेन
विशेषेण अनुग्रहाननुग्रहे भवतः, ततो दृष्टात् वहिमन्-
स्य अत्रापि अनुमिषानः अनुमिषं इति वा पाक्षार्थी
कुरपमन्त्रावेत् ।

तथा 'यस्मिन् येनयामर्हं करोति' इत्यस्य सामान्य-
विधेः 'नानुग्राहेषु येनयामर्हं करोति' इत्यस्य विशेष-
प्रतिषेधात् साहचर्यसाधारण्येन विशेषासात्त्रात् पदविधा-
यिनो दुर्बलात् प्रतिषेधे सत्यपि अननुग्रहं येनयामर्हस्य
अनुग्राहेषु शक्यते शक्यम्, इति अनयैकं पञ्चदशमिति-
पादनं स्यात् । तस्मात् न कश्चिदपि प्राप्यतावे सति
अननुग्रहं संशयति इति प्रतिषेधो वाप्यवित्या ।

यत् एव सति श्रुतवाचाभिधानमनुपपन्नं तर्हिप-
दाश्विमेकविशेषोपात्तौ इति, अनाभिधीयते 'साधारण्यस्य
प्राप्त्यास्य विशेषोपविपयादिना । संकोचः कर्तृत्वात्परस्य
प्राप्त्यास्योऽभिधीयते ॥ १४ ॥ कल्पस्य प्राप्त्यस्य
तु कल्पनं यद्विरुध्यते मूलनिवृत्तनेन । कल्पेन
स्मिन्निष्ठं कल्पप्रकारादश्रयत्वात् तनुग्राह्यस्य ॥ १५ ॥
यत्र कल्पस्यैव प्राप्त्यस्य सामान्यश्रयस्य विशेषोपात्तवर्तः
कश्चित् विशेषस्यादिना प्राप्तिरुच्यते, तत्र प्राप्त्यास्य ।
यथा प्राक्तनवैकुण्ठसामान्य-विशेष-मित्यनेनिति ॥ कल्प-
पुत्रार्थं -- पौत्रार्थं -- अत्रमूलस्य -- साधनसाधनवत्साध-
न-आध्वयान-उदयैवविषयः । प्राप्त्या इति यमाः ॥ प्राप्ति-
सिद्धेन रूपेण चोदकन विवृणो माप्यते 'इदमिदं
कर्तव्यम्' इति । कथं तर्हि ? यथा मन्त्रा स्तनयं
शापितं तथा विवृणोऽपि इति । तथाभावात् तैरपि
पदाथैः वषाधैवपञ्चानुः संपादयितुं शक्यते नान्यदेति ।

तेषां तत्कालन-वर्णमा-नुरूपेण प्राप्तिः अविशेषेण प्रतीयते । मेवं प्रतीतिः अविशेषेण उपजाना गती पश्चात् तत्तत्सम्यक्विशेषनिरूपणान्तरे इत्यादिः तथा साधनमात्रासंयतयान्तेनेन प्रान्तीकित्वे । न चैतावता साक्षर्य आग्रामाग्रम्, सत्य विषयविशेषपरिज्ञेयज्ञान-परिकल्पनाम् । विशेषादर्शनेन हि सामान्यमात्राभेदनात् सर्वविषयत्व साक्षर्य ज्ञानस्य अवश्यमस्ते । तद्वर्णनासु साधनस्य विषयः अव्यविषयस्य तु साक्षर्य सामान्यमात्र-पर्यालोचनादोवात् एतद्विषयनेन ज्ञानस्य अव्ययमिते । इति मगदे । तेन अर्थलोपात् प्रागगमनम् पठितेच्छा कोटकसंकोचः ।

तथा आह्वनीयविधायिनः सामा-यशास्त्रस्य पक्ष-विधायिना निशेपसाक्षेण होमा-न्तरविषयकवक्ष्यत्वम् । पाञ्चदशस्य नित्यस्य अविशेषविहितस्य वैश्य-विशेषेण नैमित्तिकेन सातदशमेन वर्ण-वरविषयत्वम् । सातदशस्यैव फलवर्षक पुण्याग्नेन दक्षविद्यापनुबन्धनेन प्रतिष्ठाकाम-पतिरिक्तोपविषय-वम् । न काम सामान्य निशेपभावः, उभयोरपि सामा-यत्वात् । एकविंशत्यु-वचन हि प्रतिष्ठाकामवर्णनकथायाश्च सातदशस्यमपि प्रतिष्ठाकामातकामवैषम्यापारवम्, प्रतिष्ठाकामे तु वैश्ये द्रव्यो, संनिपाते सति पुत्रायापुत्रवन्नेन ऋतव्यस्य प्रत्यक्षप्रकटनेन अग्राह्यस्य बाधः ।

तथा वीर्षावर्षेऽपि च उद्गतप्रतिहर्षवच्छेदयोः सामान्यविशेषमेवामावात् वीर्षावर्षपञ्चादयः मिथो बाधः । तत्र एव साक्षात्कृतं भवति पञ्चाद्रा-पुत्रावच्छेदविशु-धौर्नहर्षवच्छेदयः कवी, कवीन्दसदानमद्रमिति, एव-मुद्गावच्छेदेऽपि द्रष्टव्यम् ।

तथा पञ्चदशरात्रे प्रथमेऽहनि अग्निहोत्राभवेवै एका हविर्मुहूर्तेषु प्राप्तेषु मुनराण्या अग्रेयी प्राप्ता, चचरेया चतुर्दशानमहा ऐन्द्री, तत्र अत्यन्तेगुण्येनपि कवी सतां मूर्धोविगुण्यमन्याग्रम्, इति भूयस्त्वेन प्रथमावगाताऽपि कार्द्वी वाचते । तेन अग्निहोत्राभवेवै मुनसम्प्राऽदेवी-मगतिरिक्ताप्रातिदोषश्च भवति ।

तथा 'वर्तिविक्रि' प्राचीनमद्योयोगीयात् तेनोपात्त चरणि' इत्यस्य 'कालस्या वाचा समवेतं कालस्या वाचा

वीक्षणीयावामनुवात्' इत्यनेन वीक्षणीयाऽऽविपमानेपु स्वरान्तरविधानात् अग्यविषयत्वम् । न चास्य सामान्या-त्मन्य, यन्निश्चिच्छन्दस्य प्रकृतविशेषाभिधायिनाम् । तेन सावकायनिरवकायनेन अप्र बाधः ।

तथा 'उपाशु वज्रया' इति विहित यजुर्यं उपाशुयं निबदेपु प्रकृत्युपपरप्रत्याननकार्यविशेषात् बाध्यते । तेन यजुषु उपाशुवतिमानं निगद-वतिरिक्तयजुर्विषयं भवति ।

तथा 'य इष्टया पशुना सोमेन वा यज्ञेन, सोऽमा-वाक्याया वीणेनाद्या वा' इत्यनेन इष्टिपु पशोः सौते च सर्वेणि प्राप्ते सति एकस्मिन्निशेपे तुलादीक्षणीययोः उभयोरपि पूर्वार्धपादानासंगत्वात् अन्तरस्य बाधे कर्तव्ये तति प्रधानस्य अवैगुण्यात् दीक्षणीयात् पूर्वार्धपा । तेन इष्टिपु पूर्वविधानं प्रधानकालातिरेपिनिषयं भवति । तद्वैयं यज्ञेन विद्यमानस्य प्रापकस्य साक्षर्य अविशेषीय प्रापक-वे प्राप्ते कञ्चित् विशेषे यः प्रापकभाववाद् स प्राप्तबाधः ।

(एव प्राप्तबाधप्रतिषेधक चतुर्दश श्लोक-भाष्येण, अग्राह्यकथविषयत्वं पञ्चादयं श्लोक-भाष्ये-) न च पु-कल्पनीयस्य अलभ्यत्वस्य साक्षर्य कथपराऽभिरुहस्य शीघ्रेण तद्विषयवपराहात् कल्पनामूल निरुक्त एतिरोधः क्रियते, तत्र अप्राप्तबाधः । यथा भुतिनिष्ठादिषु । नहि 'देव्या इन्द्रपुतिष्ठते' इति साक्षर्यमिति, वस्य प्राप्तस्य 'देव्या गार्हपत्यपुतिष्ठते' इत्यनेन बाधः स्यात् । नहि लिङ्गमन्त्र स्या एव प्रमाणम्, तत्कलितान् तु भुतिः अप्र प्रमाणम् । तत्कलितवापमिति न वक्ष्यते प्रमाणम्, किञ्च अग्राह्यकथसामान्यत्वं तु प्रमाणे भुतिविषयने । तां चान्यत्र नियोगेन प्रत्यक्षा कृन्तति श्रुतिः ॥ १६ ॥ तेन प्रत्यक्षेण साक्षेण साक्षर्यमन्त्रलिङ्गद्वयमुक्ति-विषयं न-अप्रपञ्चत्वा गार्हपत्योपसाधने विनियुष्य मन्त्र निगकपुष्टीकृतं कल्पनामूलभूत आकाङ्क्षा निराकृता इति न नृवधीनप्रत्यक्षमा श्रुतिः इत्यभिहितं कर्मते । एवमन्यत्रापि अग्राह्यकथो द्रष्टव्यः । तत् उपपत्तः प्राप्ता-प्राप्तबाधनियेकः ।

प्रभुत एकदेशिमते एव प्राप्तबाधनुपपत्तिः । नहि तस्य किञ्चित् प्राप्तिं बाध्यते । अत्रत्ये हि साक्षर्य, न तत्

साप्यते । यत् अनुष्ठानं कथ्यते, न तत् प्राप्तम्, इति न प्राप्तबाधसंभवः । तस्मात् यथोक्तमेव न्याय्यम् । यत् कुलन-
प्राप्तिं चोदयते न किञ्चित् वर्तमानमस्तीति । स-प-अवमे-
वाय स्वभावः । स तु न्यमावः प्रत्येन हेतुना प्रतिषध्यते
सामान्यशास्त्रस्य विरोधराजेण । 'तदर्थं तु वचनप्राप्तिः'
(१।१।१२) 'न चोदकार्यकारणान्' (१।१।१८ ।
वस्तुतस्तु 'न तुदयन्' ७, 'चोदकार्यकारणान्' ८
इति सूत्रपाठः । प्रकृतप्र-वेऽपि पूर्व 'चोदनार्थकारणान्'
इत्येव उक्तम् । तस्मादयं अन्वया मुक्तं तेष्वप्युपादानः
स्यात् । इत्यपि स्वभावत एव कतिपयविययलमागच्छ
निराकृतं इति वेदितव्यम् । यद्यपि चात्र न कारणदोषेण
मिथ्यात्वं सामान्यशास्त्रानस्य उपलब्धितुं शक्यते,
तथापि बाधेन प्रत्यक्षस्योक्तं तदुपलक्षणं भवति । द्वय-
मपि हि तदुपलक्षणमेवोक्तम् 'यस्य च द्वयं कथ्यम्,
यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः, सः अस्मीतीति प्रत्ययः' इति
(भाष्य १।१।१५ वृत्तिप्रकाशे वृ. २८) । तत्र वैरिषेण
संभवात् मायकप्रत्यय एव तदुपलक्षणम्, न कलरोप-
शानसंभवात् । आह च 'यत् कारण- (कारण-)
दोषशानं सिद्धिप्रसङ्गव्युत्पन्नम्, तत् लोकविपदत्वात्
न वेदे संभवति इति नोपपन्नम्' इति । कथं पुनः
अद्वयेन कारणेन मिथ्याशानं जल्पते ? तदि वाधेन
मिथ्याशानं जायते, आहस्य तु मिथ्याशतः क्षत्तव्यो
जाययति । तज्जगत् द्वयशरीरादेव । सत्यमेव तत् ।
अत्रापि हि कारणदोषो सिध्यते एव । यद्यपि अग्रे अगोच-
र्येण वेदक न स्वगतः कश्चित् दोषो विद्यते, तथापि
प्रतिपक्षेण सामान्यादृष्टतुल्यत्वात् अपवादनिरूपणात्
न्यायमाहेत्यः प्रकृतं मिथ्याशानं जायते । अत एव
सप्त- न्यायनिरूपणमेव श्रीमद्भागवतस्यैवम्भवत् ।
न चाप्यदोषो वाचकत्वात् प्राक् अनुत्पन्नवद्वयमादिव निरुप-
पिदुं शक्यते इति प्रापदैकोपपन्नत्वोक्तं मिथ्यात्वस्य
अभिहितम् । इति सर्वमवगतम् ।

तत् सिद्धं यत् 'एतद्विदं' इति निमित्तं ज्ञानं कारण-
कारेण मिथ्येति कथ्यते । 'आसितं गुणार्थानां चोदय-
नम्' । 'उपपन्नवद्वयमेव न चोदकश्चेदपि'
इत्यादिमाध्यायिनाम् (भाष्य १।१।१२) । 'अति

तु वाक्यनेपः स्यात्' (१।१।१२) इति च
सूत्रविनाशात् उपायैव सामान्यविधिद्वयः अद्वैतः
चोदयस्य तदुपलक्षणम् ।

'कृष्णस्यादिपु हन्त्यादेरनहत्यां तथा त्रिमा ।
नियमादृष्टसिद्धितु नियमात्र स्वरूपतः ॥' १७ ॥
तत्र एतत् स्यात्, यद्यपि कृष्णत्वे इतिः दृष्टार्थं न
कथ्यते, तथापि नियमादृष्टविधये हि न प्राप्यते इति ।
नञ् । तत्र तत्पाठमत्र । एवं हि तत् कथ्यते 'अव-
पातेनैव नियमात्रमात्रादुपल, अपूर्वै साधयति' इति ।
न चैवमिह संभवतीति, अपरोक्षकदाच । नहि अव-
पातस्य नियमादृष्टं प्रयोगकम् । दृष्टप्रयोगेनैव साध-
स्वरूपे प्राप्ते नियममत्र तेन प्रयुज्यते । तेन यद्यपि चपु
पेयमप्रतिविद्यम्, विहृषाणि चरत्तात्रिषात्, तथापि
प्रयोजनमात्रात् वैयर्थ्यकथ्यम् अत्राते । तदपीनत्वाच्च
नियमप्रसङ्गेः अननुष्ठानम् । त्वयि च प्रयोगेन प्रयोजना-
मात्रात् पुरोडासकदाचदेः चर्चादिषु नाथ इति । एतेन
विमृष्टं तदुपलक्षणं प्राहृतस्य श्रीहृदयप्रतिविद्यमिवमस्य
बाधो न्यस्यतः । तथाहि 'प्राप्ते प्रत्युपादाने निय-
मोऽत्र विधीयते । लौकिका एव तु प्राप्तास्तदुपा-
प्रकृतिर्न तु ॥' १८ ॥ नहि महती 'वैद्वेदेन इति
यदेत' इति शास्त्राविति, यदतिरेकात् तदुक्तानामपि
तन्मग्नत्वात् स्यात् । चायं प्रवि 'श्रीहृदिर्नैवैत' इति श्रीहृदि
कारणत्वं भूयते । कर्तृवाचकरोचरस्य कारणं भवति । यथा
आहुः 'करणं तत् सर्वं कर्तृभाषास्त्रोचरः' इति ।
(भावनाविवेके) तेन श्रीहृदिगुणस्य तेनैवमिति ।
करणत्वं च तेना उल्लिखितविद्यपुरोडासावबदे बाधो
तद्व्यतिथिर्न संभवति, इति यत्र शास्त्रार्थः 'श्रीहृदिगुणस्य
तेनैवमिति संपाद्य यजेत' इति । अत्र च 'इति, संपाद्य
यजेत' इत्यमृतं 'मीक्षिम्' । इत्येतान्वाच्यं विधीयते । एवं
च तति आर्थिकं दृष्टिगतमवश्यम्, न भोगम् । न चेवं
तदुपलक्षणं संभवति । नहि तत्र प्रत्युपादानेन इतिः
संपादनीय (इति संपादनं) प्राप्तम्, यत् 'मीक्षिम्'
इति निबध्यते, लोकसिद्धमेव तदुपलक्षणमात्रं यदु-
त्पन्नमात् । ननु प्रकृतानपि लौकिकमेव पुरोडासाभावात्
यागस्य कर्तुं शक्यत्वात् कथं प्रत्युपादानेन इति-

संपादनप्राप्तिः । इति चेत्, तदुक्तम् 'हवि-अपण-
साध्यं हि पुरोडासाख्यमिष्यते । स्वयं कर्तृक्या
तस्य अपणस्य विधीयते ॥' १९ ॥ पुरोडाशरूपं हि
हविः गान्धेय अथर्षं सिध्यति । तत् किं लौकिकमेव
उपादेयं स्वयमेव वा प्रकृत्युपादानेन संपादयितव्यमिति,
यद्यपि संपादिवार्यान् अनियमः प्राप्तः 'आलकपालेन
यजेत' इत्यस्य समवस्थाऽपि उपपत्तेः, तथापि 'ककालेषु
अवयति' इति वचनात् गान्धेय अर्षितं शङ्कति इति
स्वयं कर्तृकत्वमेव तु अर्थ निषेधम्, सर्वमप्यन्तं उपसि-
द्धान्तमर्थसिद्धम् । कलामानि उपसिद्धान्तसिद्धानि,
अपणमपि मानस्यान् नाप्रतिषेध पुरोडाशव्यवस्थिति इति
अपिगद्वयविशेषवचनान् पुरोडाशवर्गादिचिन्तानाम् ।
ततः स्वयं कर्तृकत्वान्न विषेया । यथा प्राह भगवान्
आप्यकारः 'ककालेषु अवयति इति वचनम् गान्धेय
अर्षितं दद्याति' (१।१।६।९ पृ. ३४१) इति तद्वलेन
प्रकृत्युपादानं मान्योति इति । नहि अप्यवा स्वयं अवयितुं
शक्यते । एवं प्रकृत्युपादानेन प्रागे किमवयवं किं रूपं
च द्रव्यमुपादेयं इत्याकाङ्क्षायाम्, ग्रीहिनिषेधेन प्रकृत्युपादा-
विशेषवाचिना तन्निषेधमात्रं पिष्टतण्डुलव्यवस्थेः निवृत्तादीनां
र्थः स्यादिति । यदि तु अन्येनैव शब्देन 'प्रकृत्युपादाय
हविः संपादयेत्', अथ ग्रीहिनिषेधः इति विधीयते, ततो
नौरथम् । 'ककालेषु अवयति' इति च विधेः आनर्थक्यं
सत्या गतो स्यात्, तस्य अन्याय्यम् । तेन यत्र अपणम्,
तत्र तत्र स्वयं कर्तृकत्वम् । यत्र च तत्, तत्र प्रकृत्यु-
पादानप्राप्तिः । यत्र चानौ, तत्र ग्रीहिनिषेधः । तदुक्तम् तु
अपणस्य अर्धलोपात् निवृत्तिः । निवृत्तं च तस्मात् तत्र
स्वयं कर्तृकत्वस्य कृतः प्राप्तिः, कुतश्च न प्रकृत्युपादानम्,
कुतश्चानां च ग्रीहिनिषेधः इति न तेषु ग्रीहिनिषेधमर्थवशः ।
ननु अवकाशमप्यर्थात् तदुक्तमेव प्रकृत्युपादानं स्यात् ।
नैत्याह । नहि 'ग्रीहीनवस्थिति' इत्येवम् अवकाशस्य
स्वयं कर्तृकत्वविषयं अप्राप्तत्वात् ग्रीहीनवस्थिते अवकाशतो
विधीयते इति न तद्वलेन प्रकृत्युपादानप्राप्तिः शक्यते
यदित्युक्तम् । ॥ चासौ अवयन्तं नियमेन प्राप्नोति, यत्
तदुपादेयं स्वयं कर्तृकत्वं विधीयते स्वयमेव अवयन्तम्
गान्धेय अवयन्तम् ग्रीहीनाम् इति अत्रनिर्दिष्टानादिशब्दोऽपि
निवृत्तिप्रमाणमिति ।

एतेन पेयं व्याख्यातम् । नस्यापि नियमेन अप्राप्तेः ।
अवयवितानां हि विविक्तत्वात्तदुक्त्युपादादीनामिति ।
तदेवं क्रमः । प्रथमं तत्रैव पुनरेतानां विनियुज्यते,
ततस्तस्य यथावच्छिद्यत्वात् उपादाने प्राप्ते अवयवविषयात्
प्रकृत्युपादानेन स्वयं संपादनम्, ततः प्रकृतिविशेषावेषाया
'ग्रीहिनिषेधेन' इत्यनेन अनन्तरतः प्रकृतिविषयमुपादानेन
पिष्टव्यवहिततण्डुलमुपादानेन व्यवहिततरीश्वरादिमुपादानेन
च ग्रीहीनो विधीयन्ते, ततः तैः कथं हविग्राह्यम्,
इत्येषाया अवयवस्येवग्राहिनिषेधम् । तदुक्तम् तु
अर्थलोपात् अवयवनिवृत्तौ तन्मूलप्रकृत्युपादानमिति नियमा-
वपातादीनां क्रमेण निवृत्तिः, इति लोकविज्ञा एव
वक्तव्यमस्तीत्यवयवविषयं उपादेयः । यत्र तु अपुरो-
डादोऽपि अपणनेन अर्थः नष्ट-पाना-मन्थ-साज-पुष्प-
वशावादिषु, तत्र भक्ष्येण ग्रीहिनिषेधः अवयवस्येव
ग्रीहिनाः । इति सूत्रमिदं श्वयम् आध्यात्मिकपरि-
चयेन विवेचितेनोक्तवचनपरिचयः विवेक्तुं शक्यते, न स्पष्ट-
दृष्टिपिपिपि । श्लोकी अप्यत्र वार्तिकपादीनां गद्यमिति
'तण्डुलेऽप्योऽर्थलोपादेन अपणं चेतिवर्तते । अपणस्य
निवृत्तस्य स्वयं कर्तृकत्वात् कथम् । तदधीनमुपादानं प्रकृतेः
स्यात् कथनमप्युक्तम् । तदधीनं ग्रीहिनिषेधमस्तद्वशात् कथ-
नमप्युक्तम् ॥' इति ।

तदेवं प्रकृत्युपादानमर्थलोपादिना वाधान् वैकृत्यार्था-
वर्तितान्धना आमरहीमादीनां अत्युक्त्यानिधानस्य
प्रयोगेकता दृश्या चिन्तितेति ।

इति श्रीन्यासरात्रमतप्रकरणे अङ्गत्विग्ये चतुर्थः
परिच्छेदः ॥

॥ वृषमाद्यपूर्वपक्षान्यायेन सामस्वरूपं उत्तरयोः
प्रापिने अर्चिकृतस्वरूपमेव तत् प्रकृतं अवाहृतं दृष्टमहं
वा कर्म कुर्वीत् । शा. १।२।१९ दृष्टमाद्यपूर्वपक्ष
न्यायम् । स्वयमेव उपादानमितिदेव । इति । सोम.
॥ दशमाद्यसिद्धान्तन्यायः । 'ग्रीहीनो कथमवय-
वव्यवहिततण्डुलमुपादानेन व्यवहिततरीश्वरादिमुपादानेन
च ग्रीहीनो विधीयन्ते' इति दशमाद्यसिद्धान्तस्य
अवगाहनात् । सोम. १।२।१९.

॥ दशरात्रस्य आचम्यो द्वौ अग्निष्टोमौ । वि.
८।१।१९. ॥ दशरात्रस्य गृह्यः दशरात्रस्यगर्ग्येण । भा.

१०५।४।२-१३, * दशरूपे चयन कर्तुं शक्यते ।

१०५।२३।७८.

* दशरूपेति ग्राह्यतः द्विपाठः सामिषेभ्यः इति श्रवणं न तु समिषतः । संकर्म, ४।१।१.

* दशरूपेति नाम सोमपात्राचार्यो वाचःस्पष्टः । 'दशरूपविशेषेण ग्रहं संमार्ष्टि' । वि. २।१।७. * 'दशरूपविशेषेण ग्रहं संमार्ष्टि' इत्यम उर्वेपात्रेण ग्रहाणां संमार्जनं कर्तव्यम् । नैकत्वेव ज्योतिष्ठेते । भा. २।१।७ १३-१५. * 'दशरूपविशेषेण ग्रहं संमार्ष्टि' सर्वे असा एव संमार्जनीयाः, न तु चमतादयः । वि. २।१।८.

* दशरूपस्य द्वादशाहिकस्य पार्श्वगतमुपल द्वादशा-
चरुणेषु । भा. १०५।४।२-१३.

* दशरूपान्तो मन्त्र इति नहुग्रहपक्षेन निर्णयः नोवर्षहरमाह्वयेन । पराक्रमः. ५७।२, * दशरूपान्तरमिषमन्त्रस्य तदन्तरगतवस्तुविशेषवैलक्षण्यत्वात् उपाधनाप्रीतिवन्तमन्त्रेण (अन्तर्गतवस्तु) तेषामन्त्रस्य विराजना भूषणानुग्रहाद्युपेक्षेन तस्मिन् वदन्तः इत्यादेः, दशरूपान्तरस्य अन्वेषणत्वात् तत्त्वमवसीयते, न तदुपाधिकांशोपहरमात्रमुपेक्षेन । ५९।२.

* दाक्षायणयज्ञः । अन्नमिष्टानुक्तिरुच्यते । दशस्य इमे दाक्षायः तेषामयं दाक्षायश्च । कः पुनर्दशः । उखाही । भा. २।१।४।१० । दश इति च उखाही शीघ्रकारी घनमानः । तदीयं शक्तिजो दाक्षायः तेषामयं प्रयोगः स्यादित्युक्तं दाक्षायस्य शब्दवत्त्वे । वा. पु. ५.१६. * दाक्षाययज्ञः दशपूर्णमासयोरिव अग्न्याह-
क्यगुणविकारः । संकर्म, १।१।६. * 'दाक्षायणयज्ञेन यजेत प्रजापताम्' इति आनुतिविधिषु दशपूर्णमासो एव न यगान्तरम् । दशपूर्णमासयोरिव गुणत्वं कल्प्यते । भा. २।१।४।५-११.

॥ दाक्षायणयज्ञे गुणविकाराणां प्रथमप्रयोगो एव विकल्पः ॥

ईहगामाः गुणविकाराणामेच्छित्तो निरन्तरः प्रतीप्रयोगं रणात्, दशपूर्णमासमिष्टस्य यज्यमीतिकरस्य विचारेण्यपि भूते । इति प्राप्ते, प्रथमप्रयोगे एवाव विकल्पः,

कर्मधर्मस्याणां विचारे भूतत्वमपि कर्मधर्मस्य याज्य-
मिक्तत्वं तदयोगात् । संकर्म, १।१।१.

* दाक्षाययज्ञे दर्शस्यैव वीर्णमात्रमपि शान्त्य-
स्यैव ग्राह्यतः । संकर्म, १।१।६.

॥ दाक्षायणयज्ञे दर्शस्यैवावृत्तिः ॥

दाक्षायणयज्ञस्य दर्शपूर्णमासयोरिव अग्न्याहक्यगुण-
विकारविशिष्टत्वात् दर्शस्यैव वीर्णमात्रस्य अप्यावृत्तिः । 'वीर्णमासो संनवेन्' इति वचनेन शान्त्यस्य वीर्णमात्रस्य अमावास्याया च कल्पन्तु 'तेषामेव अर्धमासं प्रभुत' इति वचनेन सोमसंस्तुतस्य समस्तस्य कर्मणः काष्ठेन वा मन्त्रादर्थयोगविधौ न तस्य समस्तकर्मावृत्तिमत्तरेण अनुवृत्तेः । दर्शमात्रावृत्तौ च तद्विरोधात् । इति प्राप्ते, 'सोमः तस्य वे शाखायम्' इति भुक्त्य कर्मकदेवस्यैव सोमसमात्येन संस्तुतत्वं तस्यैव वीर्णमासोऽपि विधानाच्च अर्धमासमित्यस्यापि तदेकवाक्यतया शान्त्यस्यैव आवृत्तिः । संकर्म, १।१।६.

* दाक्षायणयज्ञे दर्शपूर्णमासवृत्त्यामिषो सक्तयोः
दर्शपूर्णमासयोः द्विरावृत्तेः नहुसाधनवस्तुभिः । तु.
पु. ७८६.

॥ दाक्षायणयज्ञे द्विरेय आहृतिर्निवृत्ता ॥

'अर्धमासश्च' इति अन्यत्वं योग्यत्वविशिष्टत्वादायैव 'आहृत्यपीठे, बोधमपीठे' इत्यादयश्च निरन्तरमग्न्याह । इति प्राप्ते, 'दे अग्न्यास्ये यजेत' इति द्विष निषाद्य 'आमिषोऽष्टाकारः वीर्णमासस्यामिषोऽष्टाकारात् ऐन्द्रं दधि च पूर्वंस्यामावास्यायामिषोऽष्टाकारात् मेवा-
हक्यमिष्टोत्तरस्याम्' इति प्रयोगादयस्य विवरणाच्च अग्न्याहक्यस्य, वीर्णमात्रस्य शान्त्यस्यैव सोममिष्टकत्वेन अग्न्याहक्यस्य विधानात्तयाः आमिष्टायाः अग्न्याहक्यस्यैव संस्तुतत्वं तन्मन्त्रवितरणं सर्वस्यापि कालस्य सुचारुत्वात् अन्यत्वं योग्यं, सुचारुत्वादपि तद्वचनः । निष्ठा निरन्तरं यज्यति कर्मधर्मेन विहितवर्ध-
पूर्णमासयोः, 'यन्तु वे दाक्षाययज्ञात् शब्दं पञ्चदशवर्षाणि यजेत मित्राद्यान् संपद्यते' इति पञ्चदशस्यैव वर्धंशु मित्राद्यपि च नानाद् द्विरेवाग्न्याहः । संकर्म, १।१।७.

॥ दाक्षायण्यशे 'नानृतं चदेत्, न मासमशीयात्' इत्यादिब्रह्मना न विभ्रल्यः । संकर्म. १।३।९.

॥ दाक्षायण्यशे पठितानि अन्तरालव्रतानि न प्राकृतानि ॥

तस्यै तस्य 'एतद्भनम्' इत्युपक्रम्य "नानृतं चदेत्, न मासमशीयात्, न श्रियमुपेयात्, नास्य फलपूजनेन वासः परब्रह्मवेद्युः, एतद्दि दैवाः सर्वे न कुर्वन्ति" इति विहितानि अतानि प्राकृतव्रतानामेव गुणविकाररूपाणि दाक्षायण्यशस्यैव दर्शपूर्णमासगुणविकाररूपस्यैव तत्तद्ब्रह्मवरोरपि तत्प्राप्त्यर्थोचितत्वात् । इति प्राप्ते, चातुर्मास्यमतवत् अमा-वास्यादिद्वयान्तरादि अपरपक्षे एवेतत् प्रथमं, प्रकृतं तु प्रतिप्रयोगं व्रतोपायनादिमन्त्रविमोक्षान्तकात्मकेति तयो-र्मेवात् । 'उ एतमर्धमासं पठो निवतवन्त्येतद्भनम्' इत्यर्धमासस्यैव नियोगसिद्धत्वात् । एतदप्रकरणे एव वठिनका 'कतो भार्याव्रतेयात्' इति प्रतिप्रवक्तव्यं वैवर्ण्यपक्षे ॥ संकर्म. १।३।८.

॥ दाक्षायण्यश्याधिकरणम् । दर्शपूर्णमासयोः दाक्षायण्यश्यादिः फलविशेषाय गुणविशेषविधिः, न कर्मान्तरम् ॥

॥ अयनेषु चोदनाऽन्तरं संशोपन्यन्तः । २।३।४।५ ॥

भाष्यम्—दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य आयनानि 'दाक्षा-यण्यशेन पठेत प्रजाकामः' 'शाकप्रस्थापयेत्त यजेत प्रजाकामः' 'संकमययेत्त वज्रोदाश्रायकामः' इति । तत्र चोदः ॥ दर्शपूर्णमासयोरेव गुणात् फलम्, उक्त कर्मा-न्तरमेवंजातीयकमिति । किं श्रमम् ? कर्मान्तरमिति । कुतः ? मंशोपन्यात् । यद्यपि प्रकरणात् यवविशान्दस्य च एव पूर्वप्रकृतो योग इति गम्यते, तथापि नाहो एवे-ष्टस्य इति पात्रान्तरं विधेयं स्वयम् ।

वा—शुक्लं दध्नेन्द्रियकामस्येति गुणात् फलम् । नहि रात्रि दध्नादीनां होमभागानाधिकरण्यं येन संशालक्षणो भेदः स्यात् । दाक्षायण्यश्यादीनां तु यागयागानाधिकरणत्वात् पूर्वयोगे च अभ्युक्तत्वात् आत्मरूपाच्चिद्वयागान्तर-प्रतिपादनमधिकम् ॥ च फटिदध्नादिमिदुल्लेख एवर्तसो

गुणः प्रसिद्धः । तस्मात् भावार्थाधिकरण्यायेन फले यागविधानात् यागान्तरम् ।

अगुणा च कर्मचोदना । ६ ॥

भाष्यम्—न यामं गुण उपबध्यते फलित् यद्वि-श्वार्था चोदना भवेत् । यद्यपि च न यागान्तरम्, अतन्-र्थवत्येव । अपि च, यदि गुण उपबध्येत, ततो याग-गुणसंक्षयो गम्यते, इति तदनुष्ठानं विहितं गम्यते ।

वा—विधिविधौ क्रियातो नोत्तारितेत्यभिप्रायः ।

समाप्तं च पठे वाक्यम् । ॥ ॥

भाष्यम्—इतश्च कर्मान्तरम् । फलम् ? फले समाप्तं वाक्यम् । 'प्रजाकामो यजेत' इति प्रजाकामस्य वाग उक्तवो विधीयते । विधीयते चेत् कर्मान्तरम् ।

वा—फलसामुपायैव-शब्द 'श्रीदिर्मन्त्रे' इत्या-दिषु कर्मोद्देशेन विधिः समरति इति अत्रार्थं कर्म तत्र विद्यमानम् । ततश्च मिदो भेदः ।

विकारो वा, प्रकरणात् । ८ ॥

भाष्यम्—दर्शपूर्णमासयोरेव विकार एवजातीयकः स्यात् दाक्षायण्यश्यादिः । एवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति ।

वा—कस्य फलं प्रति विधाने 'सनिमी त्वन्-भागत्' इत्यनेन अकर्तृन्तरात् । दध्नादियच्च गुण-फलसम्बन्धस्यैव प्रकृतयोगावरोधः । यत्तु गुणो न प्रसिद्ध इति, नैव दोषः । उपस्थादिवत् प्रकरणसम्बन्धात् । एवंविधा च ('दे वीर्णमासो यजेत दे अमावास्या, उह कुम्भीमित्रमिन्द्रायेत्' इत्यादिना) कर्तव्यान्तरेण गुण-रूपविधानादपि प्रसिद्धिः । दध्नादिवदेव अत्रापि येषु-धिकरण्येनैव संबन्धः । किञ्च 'अयस्यान्तररूपत्वाद्-दध्नादेरविलक्षणात् । प्रत्यासत्तेः प्रतीयन्ते सामाना-धिकरण्यवत् ॥' तस्मात् दर्शपूर्णमासयोरेव भावस्था-न्तररूपात् विकारम् फलं न कर्मान्तरम् । एवं च प्रकरणविच्छेदो नास्त्यतः कुतो यविधिति । यद्यपि फलवतः कर्तव्यभावेन अप्रकृत्येनद्विषये अत्रैव प्रकरणमाधः । तथापि आश्रयनेन संबन्धादुपस्थिति च वादराशि प्रति अनुपपन्नविच्छेदसुखं ह्यनुपपद्ये ।

लिङ्गदर्शनाय ॥ ९ ॥

भाष्यम्— लिङ्गमपि पक्षमर्थे दर्शयति 'त्रिगतं वर्गणि दर्शपूर्णमासस्यो बजेत । यदि दाक्षायण्यवाजी स्यात् । अथो अपि पञ्चदशेव वर्गणि बजेत । अथ द्वेव वा संवत्सरे ।' इति विधिपूर्वमाश्रित्य बजेत द्वे अमावास्या । अथ द्वेव सप्त वा संवत्सरेति । इति । यदि दाक्षायण्ययो दर्शपूर्णमासावेव, एवं तर्हि त्रिगतं पञ्च प्रयोगस्तम् । ततस्तस्य त्रिगतसंपदनुप्रो द्युपदेते । तस्मादपि न कर्मान्तरम् ।

या— विंशत्संपदपूर्वकं वीर्णमासमास्यसंकीर्तनं न मेद बोधयति । नहि द्वाविंशत्पूर्वमासिकं त्रिगद्वैपद्यः कर्मान्तरेण दूयितुं शक्यते । न च निषमस्यति चेत् । येन कर्मान्तरस्यैव एतत् पञ्चदशवर्षवधिविधानं स्यात् । न च दाक्षायण्यमितिने निमित्तेन दर्शपूर्णमासस्येव पञ्चदशवर्षवध उपवाक्ये, संवत्समावात् । द्वे हि वीर्णमास्यो द्वे अमावास्या इति स्यात् अनुपपत्तिः ।

गुणान् संज्ञोपपन्नम् ॥ १० ॥

भाष्यम्— यद्वक्तुं संज्ञोपपत्त्या कर्मान्तरमिति । यदि दाक्षायण्यवन्तो न केनचिदपि प्रकरणे दर्शपूर्णमासवचनः शक्यते कथयितुम्, तत उच्यते कर्मान्तरमिति । शक्योति हि आशुत्तिकुण्डवन्त्यात् नयितुम् । अग्नमिति आशुत्तिकव्यते । दक्षस्य इमे दाक्षाः, तेषामपत्तं दाक्षा शक्यः । कः पुनर्दक्षः ? कस्यहि ? तथा शाकप्रसङ्गीयेऽपि, वस्त्रस्थान गुणसंज्ञकः । एवं सर्वत्र । शक्यते चेत् दर्शपूर्णमासवर्गसंपदकथो कथितुम्, किमिति च एव भागः प्रतीयमानः अन्य शक्यपत्तेः, किमिति वा प्रकरव शक्यते ।

या— उपविष्टवर्गो वृष्यसंज्ञके च संज्ञा मेवो भवति । न च इत्युपनिषत्सुका 'अथैव ज्योतिः' इत्यादेरिव प्रमेमाभावात् । समवति च पूर्ववर्गोभित्तुवधावित्येवैव इति न मितानि । दाक्षायण्यस्ये हि वाक्यान्तरावशात् अन्वयवर्गिष्ठेभ्यः अग्नस्तत्समप्रतिधीकने । तेन च प्रकृत्यात् दर्शपूर्णमास्यसंज्ञितेनैव कथं शक्यते । दक्ष इति च उत्तराहि श्रीगङ्गा यज्ञमानः, तद्वैशा कृत्रिज्ञे दाक्षाः । तेषामपत्तं प्रयोगो यज्ञाभित्त्यात् दाक्षायण्य इत्युच्यते । शाकप्रसङ्गीयेऽपि : शाकप्रसङ्गवदस्य

कुम्भीयानेव शाकं प्रार्थयते इत्येवमभिधीयते । तस्मात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञानवाक्यः ।

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं पदे यानर्तं समाप्तम्, प्रजा-
कामादेशांमानुशानं विधीयते इति । नैवम् । अविशिष्टा क्ते समाप्तिः । यानि अस्यानि मुक्तसंवापानि गुणे क्तस्य विषयव्यापि वाक्यानि गुणस्य क्तवचनानि पर्ववसितानि, यथा 'द्व्येन्द्रकामस्य शुद्धात्' इत्येवमादीनि सौतदन्वितादिहम् । अत्रापि हि गुणान् क्त-
मुच्यते । कथम् ? नैतदेवं संवत्सरे प्रज्ञानामस्य पट-
यनुमिष्टेति । कथं नहि ? प्रजाकामस्य आशुत्तिक-
मनुमिष्टेति । आशुत्तिक इति यज्ञाशुत्तिकवन्त्यः अनु-
ज्ञास्यो निर्दिश्यते, न यज्ञः । तस्मात् प्रकृतवर्गवर्गपूर्व-
मासयोः गुणान् क्तमुच्यते, न यागान्तर विधीयते इति । एवं शाकप्रसङ्गीये संवत्सरे च इत्यममिति ।

या— यद्यपि कर्मान्तेरेन न कर्तं विधीयते, तथापि कर्तकर्मकन्वागत्यात् अङ्गान्तरता । यथैव हि कर्मणः क्तमिति भाष्यार्थान्तरणे भावितम्, तथैव 'अनुक्त्यत्वात् वाक्ययोः' इत्यथ गुणकर्मवन्वयपरस्यविभक्तमिति उक्तमिति संदेहे सति यद्वानुशुभदायं गुणवैव क्तम्, न कर्मणः इति सिद्धम् ।

या— (दाक्षायण्यदि कर्मान्तरम्) इति प्राप्ते अभि-
धीयते । 'स्यादेवं ज्ञामयेत्येव, गुणस्तत्पत्र विधीयते । फलस्य रत्नकप्रस्थानमाशुत्तिकेत्येतिप्रज्ञा ॥'

सोम— यद्यपि दाक्षायण्येव अग्नयि अग्नयि कर्मान्तर मितेव इति प्रत्यक्षस्यात् संशयः । प्रयोगान्तं पूर्वपक्षे दर्शपूर्णमासप्रयोगात् बहिः शीघ्रादिभ्यः दाक्षायण्यशब्देः प्रयोगः, तथा दाक्षायण्यशब्दस्य पञ्चदशवर्ष-
प्रयोगेण दर्शपूर्णमासयोः त्रिगद्वैपप्रयोगात् । सिद्धान्ते तु तथैव गुणविकृतप्रयोगमाश्रित्य, त्रिगद्वैपप्रयोगसंज्ञेति ।
मूत्रार्थरतु- अग्नयेव दाक्षायण्यदिवस्येव संज्ञोपपत्त्यात् कर्मान्तरं स्यात् इति ।

वि— 'यद् दाक्षायण्यवर्गेन स्वर्गनामे पदेत तत् । कर्मान्तरं गुणे नोक्तदर्शनी कृत्रिज्ञेति, गुणस्यासा-

प्रसिद्धावात् कर्मयोगोऽयं संज्ञया ।, गुणो न्युत्त-
रीयान्तरमाहूयकरो न नम तत् ॥'

भाट्ट— दशपूर्णमासयोः 'दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गोन्नते
यजेत' इति श्रुत्यम् । तथा 'सर्वप्रशस्तीनां यजेत
पशुकामः' इति च । तत्र दाक्षायणादिपञ्चम्यस्य गुणस्य
लोकं शशसिद्धत्यात् उद्दिष्टादिवत् नामविशेषादयतोः
संज्ञया अभ्यासात् । कर्मान्तरं विधीयते फलसंयन्त्रत्वात्
सार्वकाम्यवाक्यवादेव प्राप्तत्वेन अन्यपरमाभावात् ।
इति प्राप्ते, अभिधीयते । यद्यपि लोके गुणो न प्रसिद्धः,
तथापि दक्षस्य धनमात्रस्य इमे वाचाः कृतिवशा, सङ्क-
र्तुं अयं प्रयोगादुचितस्य यज्ञस्येति न्युत्तरया आहुति-
परत्वावगतैः, सङ्क प्रशस्तं यजेति श्रुत्यप्या च सहस्यपर-
त्वावगतैर्नातिरिक्तधार्मिकत्ववशात् नामविशेषाव्यवहृतम् ।
अतः अभ्यासादुचितस्य सहस्यकृत्स्य गुण एव फलोद्देशेन
विधीयते । आहुतिश्च विधीयते येषां 'हे योग्यमासो
मे अभ्यासास्य यजेत' इति वाक्येन विशेषविधानात्
द्विप्रावृत्तिरेव । सर्वं च प्रमाणे केनेत्येषायां 'सङ्क-
कुम्भीमिरमिकासेत्' इति कचनात् कुम्भीयाम् ।
अनेनैव च यजनेन सहस्राध्वर्यमग्निकर्मणस्य विधवा
आहवन्मन्त्राणामपिऽपि तस्याभक्षणसिद्धिः । आहुतेष्ट
प्रकरणत्वात् दशपूर्णमासविशेषः । अतोऽयं संज्ञा-
भावात् गुणकर्मवत्परत्वेन च अभ्यासाभावात् कर्मा-
न्तरम् । वस्तुतस्तु 'पूर्वपदवत् संज्ञायामयः' (२।०
८।४।३ पूर्वपदसांनिध्यात् परस्य नञ् चः स्यात्
संज्ञायाम्, न तु गङ्गाव्यवधाने द्रुणवत्, कर्मवत्नम्) इति
स्मृत्या संज्ञायाऽप्येव लक्षणापत्तेः दाक्षायणयज्ञपदे संज्ञा-
त्वावधानेऽपि अवयवावधारणीया योग्यसंदिग्धिकापद-
चपकार्यरूपादुक्तिः आहवात् फलोद्देशेन विधीयते इति
न विशेषः ।

मण्डन— 'मेतो दाक्षायणे नहि ।'

शंकर— 'दाक्षायण्युक्तं फलम् ।'

अत्र छत्तुहस्तम्— बदेतदन्ते न क्षम्यते । नहि
दशपूर्णमासयोः संज्ञीया दाक्षायणयज्ञादिविधिः, येन तत्र
गुणविधानं स्यात् । कीर्तितकिञ्चल्ये हि तृतीयेऽप्यप्ये
दशपूर्णमासो अनुकाम्य चतुर्थेऽप्यप्ये पूर्वमासे संक्षिप्ते

अनुविर्वाप्य वैमुच्यम्, दशौ संक्षिप्ते अदितिशयं च विधाप्य
अभ्युदितोऽहं अभ्युदितोऽहं च विधाप्य 'अथातो दाक्षायण-
यज्ञम् । दाक्षायणयज्ञेन यजन् फलसुखं योग्यमासा
पशुकमे' इत्यादिना दाक्षायणयज्ञकर्मसंज्ञायादीनि
नह्यपि कर्माणि अनुकृतानि । तत्र अथशब्देन प्रकरण-
विच्छेदात् 'अथैव लोकोः' इत्यादिष्वत् उपनिशिष्ट-
संज्ञाऽन्तरकाम्नात् प्रवृत्तकर्मणि संज्ञाऽन्तरस्य समावेशा-
त्संज्ञाया फलान्तरत्वमेव युक्तम् । नापि दाक्षायण-
यज्ञः सर्वपूर्णमासयोः आहुतिगुणयोगात् वर्तितुमर्हति,
यदि दक्षस्य इमे दाक्षाः कृतिवत्, तत्कर्तृकमय आहुतिः
इति अवयवव्युत्पादनमुचितम्, येन वाक्यान्तरमपिऽ-
गुणपरत्वं स्यात् । 'दशौ मे पार्षतिः एतेन यजनेन
सर्वान् कामानवाप्त' (कोपी. ४।४), 'स वै दशौ नाम
तत्, यजनेन लोऽयजन्, यस्मात् दाक्षायणयज्ञ इत्यक्षया'
इति कीर्तितकिञ्चल्येवत्ययोः कान्येष्वेति निर्देशनावगतैः ।
अतो दाक्षायणयज्ञस्य गुणविधिपरत्वाभावात् कर्मान्तर-
त्वमेव युक्तम् । एवं धर्तव्यताकारोऽपि इत्येवद्वयस्य
दशपूर्णमासो अनुकाम्य संप्रकरणत्वादेव आधानं पुनराधानं
अविशेषेन चानुकाम्य दाक्षायणयज्ञः अनुकृतः । तथा च
प्रकरणविच्छेदात् कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । यद्यपि तैत्ति-
रीयादिग्रन्थायां दशपूर्णमासप्रकरणे दाक्षायणादिवाक्यं
भूतम्, तथापि दाक्षायणादिवाक्यस्य गुणपरत्वं उक्तरीत्या
अनुपपन्नम्, इति कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । अविष्करणं तु
यवामयनप्रकरणस्योत्पत्तिर्किञ्चिदप्यप्यदिविषयं योग्यम् ।
इतिहासात् तस्य । इति ।

संक्षम्यप्रतिषेधक वाक्ये यज्ञविच्छेदाप्रमाणमे-
वपीयम्, तथैव च संक्षम्यप्रत्यक्षं गुणविशेषपरत्वे
वाक्यस्यैव व्यत्येयपीयः इत्युक्तं एकादेशे सूत्रे ।

■ दाक्षायणयज्ञाधिकरणम् (२।३।४) अत्राहः
दशऽऽऽत्म्याधिकरणम् (२।३।५) । कौ. २।३।५।१२
पृ. ४५, ● इन्द्रियसमाधिकरणसिद्धिस्तैव गुणप्रकारकस्य
आशेषसमाधानात् न तेनास्य (दाक्षायणयज्ञाधि-
करणस्य २।३।४) पीनकन्यम् । कौ. २।३।५।५ पृ. ३६.
● दाक्षायणयज्ञादिवत् अभिहितप्रथावर्तमानयोः सकल-
कर्माहंतिगणनात् । वा. २।३।५।६ पृ. ५८. ● न

च अन्त्यपदे तृतीयांशेन (तस्य वाक्येभ्यस्तु एकविंशम-
सिद्धेयशम इत्यादि प्रश्नचर्चकवाच्येन हेतुन यत्रैत इति) एक-
चन्दनेन विभिन्नमध्यन्तान् रेवतीमाननिर्देशानुपपत्तिः ।
तेन रेवतीसिद्धिप्रवक्तव्योन्मिर्देशोऽपि दाक्षिण्यणयज्ञ-
न्यायेन अग्रतरेवतीमानस्यैव प्रत्ययव्योपपत्तेः । राधा
यणवशाधिकरणम् । आह. २।१।१८. ७ ' वाक्यं
श्रुतमात्मनेत', ' ईशमात्मनेत' इत्यादी इत्यादिप्रवक्त-
व्यायेन शुभमात्मनिधानं इति पूर्वपक्षः प्रथमः । चौ.
२।१।१।१८ पृ. ४५.

७ दाक्षिणाग्निः । न च दाक्षिणानि नाम युक्त-
कश्चित् प्रसिद्धः इति सामानाधिकरण्यात् नामधेयवशेव
युक्तम् । या २।२।१२ पृ. ४६६ । दाक्षिण्यशब्दस्य
दाक्षिणाकालरात्रिवात् सविद्धे विधौ पाठाच्चकण्ययोगात्
अपक्षितसाप्ताशसामानाधिकरण्याच्च आश्रयावधानेः कर्मण
एव विधेयत्वाद् विद्धो भेदः । सु पु ७१०.

७ दाक्षिणाग्निर्ही रोमी निष्टरेण्वीकरणहोमौ ।
के. ५।१।१५।१८.

७ दाक्षिणाग्निकहोमात्तत्त्वचर्चाधिकरणम् । ओति
श्रोमे अनुपानोक्तोऽपि दाक्षिणाग्निको निष्टरेण्वी
करणहीमवोर्नोक्तम् ॥

मानहृगिनं च नोत्पन्नैवसयोगान् । ५।१।
१५।२८ ॥

भाष्यम्— एतेतिशोमे ध्रुवे ' आग्निमाहृतपूर्व
मनुष्यैर्धरति ' इति । अनुपाना उत्पन्नमाणा दाक्षि-
णाग्निकौ होमौ उत्कर्षितं, नेति संशयः । उत्कर्षादुत्कर्षितं
इति प्राप्ते, उत्पत्तेः । नैती उत्कर्षमुर्ध्वं, तेन तयोस्तु
अनुपानाः उत्पन्नाः तेन अनुपानः, अर्धतैत्तिरीयापत्तौ निर-
तिव इति । पदापानं च यमो भवति, न पदार्थप्रयोजना-
नाम् । रोगरयेन हि पक्ष्मार्थं उत्पन्नं कीति करयम् ।
पदापाना योचति नमवती । पृथग्पदान्तात् उपपत्तेः ।
न पदार्थप्रयोजनस्य, युगपत् प्रयोगप्रवर्तनामिहितत्वात् ।
आह. अनुपानोत्पत्तेः उत्पत्तिरस्या अन्त्यपदे दाक्षिणाग्निकौ
होमौ नोक्तव्येयतामिति । अग्नि च अनुपानप्रयामनुप-
पत्ताये मन्दे दाक्षिणाग्निकहोमयो. स्वकर्मवाच्ये न
भविष्यतीति ।

दृष्टु— (सिद्धान्तमाह—) यद्यपि प्रवृत्ते अनुपानो-
त्तरकालीनौ (दाक्षिणाग्निकौ) होमौ दृष्टौ, तथापि अनु-
पानोत्कर्षे नोद्भवेत् । कुत ? अतर्योगात् । कथम्-
तर्योगः ? अतर्ज्ञानाय दर्शयितुं प्रथमः । प्रतर्ज्ञानाय
दर्शयति—) तामिनलक्षितप्रपणनेन (तामिनेन वाक्या-
न्तरेण उचिता ' या इति कर्तव्यता सत्याः प्राप्तेन) अग्नी-
षोमीयात् (पश्ये.) अर्थ (सवनीयः) धर्मात् पृच्छति ।
तन्माय (सवनीयः) निष्कसि सवनेषु विप्ररूपने (' वपदा
प्रातः सवने चरन्ति ' इत्यादिप्रवक्तव्यम्) । इति कर्तव्यता
वाक्य तद्विषयकपदिव विप्ररूपने । पदार्थप्रयोजनाना एक
अलक्षणात् (एकस्मिन्नेव काले संभूत सर्वैरुपात्तत्वेनोप-
पन्नानि उपकर्तव्यानि । तेन) याक्त् कर्तृप्रकारः
(सर्वोद्भवः) अग्निनिर्गते, तद्वत् अन्त्यपदा
पानादिवर्जितः (अशान्तर.) उत्पन्नः आसीत् । याक्त्
पश्ये. अन्त्य. पदार्थं, राधराध (अशान्तोत्पत्ताद्वारेण
पदार्थः अस्तिहेतुः), अन्त्योऽपि यावदाद्य. । एवं वितने
पश्ये मध्ये विपत्तम् पुरोडाशः उपमितलक्षणप्राप्तेन
अग्नीषोमीयपुरोडाशात् साधगत गन्धार (निविप्रप्रार)
अस्मिन्पदं तन्नुत्पत्तिं प्राप्नोति च । (ननु तद्वनीयस्य
पशोरापेक्षत्वात् तदुत्पत्ताद्यपि अग्नीषोमीयविहित्वै सति,
कथं अग्नीषोमीयविहित्वै-सुच्यते । तेन दोषः) अग्नी-
षोमीयपुरोडाशप्रवक्तव्यं अग्नीषोमीय एव । स एव च
तद्वनीयपुरोडाशोऽपि अस्तिरिक्तः । तेन तद्वनीयपुरो-
डाशस्य देवताकाम्यात् आशेषत्वेऽपि पूर्वागतताग्नी-
षोमीयपञ्चमिक व शेषेति, इति युक्तमुक्तम् अग्नीषोमीय-
पुरोडाशप्रवक्तव्यं ' यावदा अस्मिन्पदं इत्यादि) । प्राप्तितात्
(' च ' उत्पन्नत्वात् (उत्पन्नत्वात्) अर्थात् अग्नीषोमीय-
उत्पत्तयानि (योचयति) । तथापि पदमाह—) तत्र पञ्चम-
श्रुतस्य सागरात्तत्प्राप्तस्य तस्मिन् शब्देति वात् (पुरोडाशः,
स्वच) तस्मिन् न करोति (नहि अन्त्यपदोत्पत्तिं कार-
यिद्धे) तस्या स्वस्मिन्निर्गते । अस्यापि अशान्तमाह—)
अशान्तमाह त्र पदमाह ये (अशान्तः) न तस्मिन् कृता,
तेषां (निष्टरेण्वीयैः) पञ्चमा अशान्तप्रवक्तव्यम्) उत्पत्ति-
माप्नुयुत्तमस्तु अर्पयते (पुरोडाशः । इत्येतां तु
उत्पत्तिमान् करोति नोपपन्नम्) । अन्त्यपदे गन्धारः

मण्डनं— 'मोक्षार्थं पिष्टेति ।' विष्टेयः

मेरित् अस्मिन् कर्मणि चत् पिष्टेति । १७.

१ शंकर— 'नैवे प्राक्त्रिके मतः ।' १९.

● दाक्षिणात्यः । 'स्वमतुलमुना प्राप्य दाक्षिण्यत्वं तुषति ।' चा. १।३।१७ पृ. २०४, ● दाक्षिणात्याः 'इयामा बृहन्तो षोडशधाः' इति मन्त्रम् । 'अविहं दाक्षिणात्यानां लोहिताक्षादि कल्प्यते । अन्येषामसि तत्र दृष्टम्' । १।३।७।१८ पृ. २४९. ● दाक्षिणात्यैः गाक्षी-
नैतुनं नाम कर्म क्रियते । तत्र स्वस्वकुलगने यत्र प्राक्षा-
दिस्वावर्देयगतपूजनम् । वि. १।३।८. ● दाक्षिणात्यानां
मातृवद्विभुः शरावरीयस्य मोक्षदीनि, विभारजनी-च्छ-
स्वृष्टगोत्रसम्, सर्ववर्णपरस्परवृत्तसम्बन्धन-सद्वचना-
नाचमन-निर्गन्तवीर्यस्य मातृवद्विभुः शरावरीयस्य-
तिरिक्तमहापातककार्यपरिहरणदीनि च धर्ममनिकोदा-
हरणानि । चा. १।३।१७ पृ. २०४.

● दातुः चारुण्यतुष्कप्राप्तेः, न तु अक्षयस्य प्रति-
प्रदीः । वि. ३।४।१९, ● दातुः समवर्णादिरूपः
एको व्यापारः, अवयवः प्रतिप्रदीः स्वीकरणरूपः । इति
दाने द्वौ व्यापारौ । चा. ३।४।१।२८ पृ. १६०,
● दातुदोषेण सर्वत्रयमतिमहान्ना दुष्टत्वात् । ३।४।१०।
२८ पृ. १५९, ● दातुव्यापारः पञ्चविंशत्यव-
पादनं नाम । ३।४।१०।२८ पृ. १६०.

● दात्र्यादि (दानं लक्षितं) शक्तिप्रमाणं, तत् करणं
प्रतिपत्तुं शक्नोति । चा. ६।१।११ पृ. १३४७.

● दानं अष्टद्वयं शारदात्मगतकर्मिणो । भा.
१०।१।१५।४४-४५. ● दाने आश्रयकल्पनापूर्वकं
प्राप्तिरसम्भवात्कर्म । वि. ६।७।१. ● दानं आश्रय-
व्यतिरेकित्वेन नाम लक्षणाधिक्यम् । भा. ६।७।१।२३-
२५, ● दानं आश्रय-लक्षणादिसिद्धयुक्तकामागमम् ।
६।७।१।२१-२२, ● दानं नवयुक्तस्य अक्षयस्य
च कर्तुं शीघ्रमेव । १०।१।१७।२-६८, ● दानं
दक्षिणार्थनिर्दिष्टमागमैव सर्वस्य विश्वजिति । ६।७।७।
८-१३, ● दानम् । दातृ-कर्मैव च कर्म यत् स्व-
परित्यागेन परस्वभाष्यदम् । भा. १०।१।२।५० ।
इति तत्र स्वधर्मवृत्तिपरस्वभाष्यदाम् । तत्र यत्

एकैकं प्रति कर्तव्यम् । यदि सद्युदायं भग्नोऽपि परि-
त्यजेत्, तथा च नि स्वाम एव कृतो भवेत् ददाति ।
तुषु. ● दानं द्वैपाय अष्टद्वयमात्रं दार्शनीयमाधिक्यवर्ती-
यमात्रगतद्वैपायमिदमेवमिति चक्रेऽथानरेणो । भा. १०।
२।१६।४७, ● दानं नाम आत्मीयस्य द्रव्यस्य परस्वभा-
ष्यदम् । तत्र परः स्वभाष्य आदित्येवमर्थम् । १२।४।
५।९, ● दानं नास्ति अद्यादीनां (दम्पती दत्ता)
विश्वजिति सर्वस्वदाने । ६।७।१।४, ● दानं नास्ति
विनादीनां विश्वजिति सर्वस्वदाने । ६।७।१।१-२, ● दानं
नास्ति महाभूयेः विश्वजिति सर्वस्वदाने । ६।७।२।३,
● दानं नास्ति विश्वजिति धर्माधेयस्य कल्प दृष्टस्य । ६।७।
५।६, ● दानं प्रथमत्वा हि दानं दातुम्, नामभवात् ।
३।४।१७।५०, ● दानं यत् शक्तिप्रमाणं परिग्रहातीतं,
न तु धर्मपात्रम् । १०।१।८।२२-२८, ● दानं विप्रशमा-
न्याय न समवर्ति, किन्तु लक्षितेयस्य । शंकर्य. २।४।१२,
● दानं विमश्य कर्तव्यं षोडशोऽथानरेणोः
दक्षिणायाः । भा. १०।१।१५।५०-५२, ● दानं विश्व-
जिति दक्षिणायाः विप्रशमानस्य स्वीपस्य । ६।७।६।७,
● दानं विश्वजिति विप्रशमानस्यैव सर्वस्य स्वीपस्य ।
६।७।४।५, ● दानं सर्वस्य शारदात्मगतमेव विश्व-
जिति (भाष्यमते, चार्तिप्रमते तु शारदाद्वैपाय-
अद्वैतगतेऽपि विश्वजिति) । ६।७।८।१४-१७,
● दानानि कदाचित् । चा. १।३।१७ पृ. २०१.
● दानस्य पुराणस्य दीक्षितकर्तृकत्वपूर्वद्वयः प्रतीति-
लक्षणे । भा. १०।८।७।१२-१५. ● दानस्य विश्वजित्वमेव
तत्र दानाद्वैपाय अचोदितेऽपि प्रतिग्रहे, निहिते दाने
साधये लक्षितार्थे धर्मोपलक्षितस्य प्रतिग्रहस्य अनुमतत्वात्
न कर्तव्ये प्रदार्थपरिमाणाध्यापकस्यो दोषः । सु.
पृ. १४९०.

॥ दानेऽपार्कोऽर्थलक्षणः । १०।३।८।३६ ॥

आश्रयत्वे 'दातुः प्रथममेव दक्षिणा' । तत्र अन्वा-
हार्यधर्मोः कर्तव्यः इत्युक्तम् । पठत वक्तव्यं दाने कर्तव्ये
अपार्कः पार्को न कर्तव्यः । जीवन्मृतं हि वक्तव्यं अर्थ-
लक्षणं परिग्रहं लक्षितं समर्थः । यदि पाकः क्रियेत

अश्रुतः प्राणिष्वः आचारविद्वदोऽनुशीयेत । तस्मात् वस्ये
न पाकः इति सिद्धान्तः । के.

■ दाने दो व्यापकरो एकः प्रतिग्रहीतुः स्वीकरणम्,
अपरो दातुः तत्समर्थाचरणं समर्पणादिरूपम् । वा.
शे।४।१०।२८ प. १६०.

■ **वृत्तक्रिया अर्थज्ञानसमरक्षण क्रिया।** ब्राह्मणेतिहेन पक्षधेऽपि अथे तदुद्देशेन त्यागं विना ब्राह्मणसंन्यस-
प्रसिद्धिः, श्रम्यमिषाणेऽपि च 'तुभ्यमिदं न मम' इति
तदुद्देशेन त्यागे कृते तत्संन्यसयामिहोः अनन्यप्राप्तिरेकाग्र्यं
वैदित्यागसमर्थैव क्रिया संन्यासापेक्षि न्यवर्तीवते ।
इ. प्र. १२०.

॥ दानविधानेनैव प्राक् यदस्त्वयादानात् अपर्य-
वस्यता तस्य (प्रतिग्रहश्च) आक्षिप्तक्यात् । वा. शी।
१०।२८ प. १५३.

॥ दानशब्दः अन्नदिन्यादीनां अदृष्टार्थे त्यागे
प्रतिष्ठः । दद्यादायां शृत्वपक्षे दानशब्दः 'अनिवेया'
इत्यादौ प्रतिष्ठः । यि. १०/२८. ॥ दानशब्दः कर्मकोषे
साधु परिश्रयायं कृतकम् । मा. १०/२१५/२४.

* दानहोमपाकनाश्रुत्वमेव दीक्षाकालोक्तम् । मा.
६।१।२०।१८-२९. * दानपाकहोमनाश्रुत्वप्रयुक्त-
निष्ठाना प्रतिपद्यः पर्युद्यः ज्योतिष्टोमे । १०।७।७।
१२-१५.

इ 'वामव्याल्लभटन्याबो न तथ (रामस्य) स्वात्
 कदाचन' इति वसिष्ठ उवाच (रामः व्यातः कटः
 एते त्रयो राजसः शरीरव्यदुर्मुखाः अपि दैतनिष्ठानात्
 कामक्रोडलोभमिष्टा भूत्वा भन्ते मितया एषेति कथा
 योगमासिष्ठे) । संग्रहः.

७ दारसंप्रहः न हिः । अथिच एव सार्यते 'संते
च अये च कगे च नतिचरितका' इति । एवं खी
मतिचरिता स्यात् । अतोऽपि ॥ द्विदार्संप्रहः । एवैव
भार्मा कर्मा अयत्तार्मा च । आ. १०८।१।१७,
८ दारसंप्रहः विद्याप्रमोचकालः । ६।८।१।१३.

● दासुहारो नैष्कर्म्यो निष्कर्मन्मृतः कर्मयोगो वर्तते,
एवं वा पते मशसः कृतिवः । भा. १०।१।८।१८.

* दार्विदोमित्रो ब्राह्मणः शिवोनाम् । भग्नधाना
 दार्विदोमित्रो ब्राह्मणः । (दार्विदोमित्रः सार्त्तकर्मकर्ता
 व्याधायः) । भा. टीका १२२.

* दार्शनैर्गोर्मासिकं होतुर्वरण प्रवृत्ते कर्मणि
क्रियते । सा. १२।१।१८।१६. * दार्शनैर्गोर्मासिकं
होतुर्वरणम् (तेषां, १।१।१७), आध्वर्यवकाण्डम् (तैत्ति.
१।१।१८), वायव्यकाण्डम् च (तैत्ति. १।१।१९) । के.
* दार्शनैर्गोर्मासिकानि वाचाणि हृदादीनि धौमिक-
पात्रैर्ग्रहन्मयैः स्वर्गीयपुरोडाशादियु प्रवृत्तवित्तादि न
भवन्ति । सा. १२।१।१।१०-१२, * दार्शनैर्गोर्मा-
सिकेऽपि विध्यन्तः ऐन्द्रकादियु इष्टियु । ८।१।१।२१।
पणौ च । ८।१।१।२२, * दार्शनैर्गोर्मासिको विध्यन्तः
चातुर्मासादितत्त्ववाचिने वीरामणितगद्वापरेषु च ।
औपधविकृतिः सुख, सत्याभ्यविकृतिर्बोलेनम् । ८।१।१।
२-९, * दार्शनैर्गोर्मासिके विध्यन्तः दीक्षणीयायां
श्रुतिप्यायां प्राणवीयायाश्च, पचौ च । ८।१।१।३,
* दार्शनैर्गोर्मासिकस्य क्वचिन्ममकृतं वस्तुशायस्य होपदी
नविद्येद्यः । ८।१।१।३।१०-१२.

॥ दार्शनोपासकनिर्वाणालम्बन्यायेत् (आश्रम-
निर्वाणन्यायेत् २३।१।१२-१५) यदि विशेषप्रतिपक्षे
ततो दार्शनन्यायेन कर्तव्यत्वप्रचनेन किन्नेन विशेषप्रत्युक्तं
(मुष्ण—कर्तव्यतावाचित्वा प्रत्ययेन उपलक्षणभूय
स्यानुशास्त्रविरोधः कर्तव्यः) । वा. १।२।१९
पृ. ७७४. * ‘यदि आश्रमविरोधो विधीयते ततो
न श्राद्धो वो विधिः । यदि न विधीयते तदा श्राद्धो
अन्येते वो आश्रमविरोधो यत्को’ इति आश्रम-
निर्वाणधिकरणप्रश्नोक्त्यायेन कर्तव्यतावाचित्वा प्रत्ययेन
उपलक्षणभूया व्याख्यास्त्रिविधेन कर्तव्यमित्युक्तम् ।
स. छ. १२२३.

॥ दार्शनिकमासिकपत्रसंस्थापकभूतेन शब्देन
सह विकल्पमाना आपत्ती । वा. ३।१।२०।२३ ।
‘जापत्या पत्नीः धेयवर्णिन्ति’ । आ. । न आग्रे
पत्नीसंस्थाना इत्युक्ते । कु.

॥ दार्शपौर्णमासिकपत्नीसयाञ्जलकपालमि
होमनिमित्तकदैव्यनदेष्टौ द्वेष्यश्च दान अष्ट
मात्रायम् ॥

द्वेष्ये चाबोदनाद् दक्षिणाऽपनय स्यात् ।
१०२।१६।४५॥

भाष्यम्—दण्डगमावयो इहमात्रावते 'यदि पत्नी
संवाजयन् कपालममि जुहुवान् (कपाल अमिश्रक
कपालोपरि इत्यर्थः), तैश्च नर ह्यश्नकपालं निर्वपेत् ।
तस्य एकहायनो गौर्दक्षिण । स च द्वेष्याश्च दद्यात् '
इति । तत्र संशय किं परिक्रयार्थे एवहायनम् दानम्,
उत धर्ममात्रमिति । किं प्रातः ? दक्षिणाशब्दात् परि
क्रयार्थमिति । परिक्रयार्थे हि दक्षिणाशब्दो भवति ।
एव प्राते, मूमः । द्वेष्ये च धर्ममात्र दानमिति
नगम्येन अवादिष्यते । कुत ? अबोदनात् द्वेष्यस्य
श्रुतिरिति । नहि द्वेष्य श्रुतिश्च भवति, 'श्रुतिगार्वायौ
नातिचरितौ' इति । यदा परितेज वेनैव कनो प्रयोजन
नसिच, तदा किं दक्षिणाशब्द परिगृह्यति ? अत्रिच
परिक्रयार्थे सति दक्षिणाऽपनय स्यात् बोदकप्राप्त
अवाहाय्ये अपनीयेत, तत्र बोदको वाच्येत । तस्मात्
धर्ममात्र एकहायनस्य दानम्, अनुचितमे वाच्यमिति ।

दुपु—द्वेष्ये चाबोदनाद् दक्षिणाऽपनय स्यात् ।
(अत्र दुपुदीशमा अबोदनाद् इति पञ्चम्यन्ता पाठः ।
एते तु अबोदनेन इति वृत्तिवज्ज् पाठः । सूत्रार्थकथन
कार्त्तुं 'अबोदितं दानम्' इति न्यायवाच्यम्) अत्रिच
परिक्रयार्थे सति दक्षिणाशब्द स्यात् । बोदकप्राप्तः
अवाहाय्ये अपनीयेत, तत्र बोदको वाच्येत इति
अनुगोऽप (भाष्य—) वाच्यः । कथम् ? पत्नीसंवा
जनवेलाया अवाहाय्यो दत्तः । यद्यपि निमित्ते इत्यस्तिः
(वैशान्तेरी) विधीयते, तथापि (प्रधानदक्षिणवैव)
प्रवृत्तेन (कार्यस्य) निवृत्तवत् नान्वाहाय्ये (बोदकेन)
प्राप्नोति ।

शा—दण्डपूर्वमावयोरित नैमित्तिकमात्रं तन्मात्रे
एव विधेते ।

सोम—पूर्वत्र दक्षिणाशब्दमात्रात् परिक्रयार्थं वा
प्राप्तेऽपि दक्षिणाशब्दात् परिक्रयार्थं वक्ष्यति

सगति । सुनार्थस्तु—द्वेष्ये च यद् दानम्, तस्य
दक्षिणा वात् अपनय स्यात् अष्टम्यन्ता स्यादिति पाठः ।
द्वेष्यस्य श्रुतिश्च अबोदितं वक्ष्यति ।

वि—षी पे घर्माश्च वा द्वेष्ये दानं शाद्, दक्षिणो
क्तिः । कथाप, गैव द्वेष्यश्च नार्थको धर्मकृतः तत् ॥'
धर्मकृतः अष्टम्यन्तकम् ।

आह—दर्शपूर्णमावयो 'यदि पत्नी संवाजयन्
कपालममि जुहुयात्, वैशान्तेरी ह्यश्नकपालं निर्वपेत्
तस्यैकहायनो गौर्दक्षिणा । स च द्वेष्याश्च दद्यात् ' इति
भूतम् । उत्र निमित्तं दक्षिणादानमष्टम्यन्तम्, उत कति
मानस्यमिति चिन्तयाम्, दक्षिणाशब्दस्य आनतिक्र
द्वयवार्त्तचिन्तेन तद्वानस्य आनस्यार्थं वप्रतीते, नाष्टम्ये च
कल्पमोक्षितः । न चास्या प्रयोगमध्यवर्तिमितिज्ञानं तर्प
यत्नेन प्रयोगमध्यवर्तिनस्य प्रयानदक्षिणवैव यवहृदि
दक्षिणातरणवेष्टे वादेव नान्तर्यायता, दक्षिणाविधाना
व्याऽनुपपत्त्या आनतिक्रियेवकल्पनेन तदर्थं शोषयते ।
अस्तु वा दक्षिणाऽऽमानवत्तम् अस्य प्रयोगवहृत्तत्त
मेव । निमित्तान् तर्पे तु आतेष्टिपद् दक्षिणाऽपि न
विदध्यते । न चैवमिति 'श्रुतिगार्वायौ नातिचरितौ'
इति स्मरणात् श्रुतिश्च द्वेष्य वातुपपत्ते द्वेष्यसंप्रदानं
कदानस्य आनस्यार्थमातुपपत्ति, श्रुतिवत्संप्रदायतत्त
देवनिदयेऽपि पूर्ववत्तद्वेष्यस्य आनस्यार्थं वाच्यमात्रात्,
तत्तर्पे द्वेष्यस्यार्थमितिनिषेधे तस्य पुनरायतत्ता निषेध
मुक्त्यापि श्रुतकरो वैगुण्यमेवात्र । कार्यवैवेऽपि
वा निषेधस्य सामान्यव्यपदेनैव दक्षिणाऽऽमानवत्त
कल्पद्वेष्यनिषमविविधता विशेषविधेन माधोवत्तत्त ।
अतोऽस्य दक्षिणावात् कर्त्तव्या एव अवादायवर्मा,
पाकादवस्तु अर्थयोगात् निवर्तते । इति प्राप्ते, न ताव
दत्र प्राकृतदक्षिणाजनानुसन्नेन गुणमात्रमिति धर्ममति,
प्राकृतदानजन्यस्य आनते प्रपन्नायां वादायैवेन निषेध
तत्र प्राकृतदानस्य इह अकृतं वात्, तदनुवादेन अनेक
गुणविधानाधर्ममात्र । अतश्चावत्त तन्मात्रमात्रं गुण
द्वयविहितं यम्, द्वेष्यस्य संप्रदानमिति उभयविहितं
दाना तस्मैवात्र विषयम् । तदपि च न प्राकृतकार्त्तवैवत्ता,
तस्य पूर्वमेव निषेधनात्, द्वेष्यकर्मकृतवैवत्तस्य दर्श

प्राचीं मनुष्याः इत्यत्र विविधां अर्थवादी ॥ इति विचारे विद्वान्तराह । 'प्राचीन्वंशं करोति' इत्यनेन विविध एकाग्रपक्षात् सर्वे दिग्विभागान् सर्वे अर्थवादः, न विधिः । तद्वत् पूर्वोक्तनिबोधकत्वं यथा तथैव विधे-रर्थवादः तथा इत्यपि । कुतः । संवत्स्रस्य मनुष्यप्राची-संवत्स्रस्य अर्थहेतुत्वाद् अर्थवादार्थभूतत्वात् आत्मन्-हवा हेतुत्वोपपत्तेः । अपरा पूर्वादि प्याप्रिमाणानां मनुष्याणां आदिष्वं पृथक् कर्तुं प्राचीसंवत्स्रस्य अर्थतः हेतुत्वात् इति । के.

६ दिग्विभागधिकरणम् । योतिष्ठोमे श्रुतो दिग्विभागः प्राचीनवंशविधेयर्थवादः ॥

दिग्विभागश्च वक्तुं संयमस्यार्थहेतुत्वात् ।

३।४।१।१०॥

भाष्यम्— योतिष्ठोमे प्रकृत्य भूक्ते 'प्राचीं देवा अभ्यन्तश्चक्षिषा तितरः प्राचीं मनुष्या उदीचीगुह्यः' इति । अपरेषाम् 'उदीचीं वज्रः' इति । तत्र संदेहः किं विधिः, उपायवादः । विधिः क्व किं मनुष्यधर्मः, तत्र कर्मधर्मः । अथवा प्रकरणे मनुष्यधर्मे कर्मणि निवेशः, किंवा आतिथ्ये इति । किं तावत् प्रथमम् । दिग्विभागश्च वक्तुं, संवत्स्रस्य हेतुत्वात् । न एव दिग्विभागः, न निवीतवत् विचार्य । नो निवीते पूर्वपक्षः न इह पूर्वपक्षः, नो मध्यमः न मध्यगः, नः सिद्धान्तः न सिद्धान्तः । अर्थवादवत् विधिः, मनुष्यसंवत्स्रानुस्यधर्मः इति पूर्व-पक्षः । प्रथममुपाय उदरमुपाय वा वृद्धः आदिष्वं वृद्ध एवार्थानुसिद्धिर्ना मनुष्या इत्यनुवादः । निर्विषेधः, प्रकरणानुसिद्धिश्च योतिष्ठोमधर्मः । वाक्यप्रकरणानुसिद्धिश्च योतिष्ठोमे मनुष्यधर्मादेरिति निवेश इत्यपरः पक्षः । निषत्वात् वाक्यान् आतिथ्ये निवेशः इत्यपरः मतम् । अर्थवादोऽपि प्रकरणानुसिद्धिः । 'प्राचीन्वंशं करोति' इत्यनेन विविधा एकाग्रपक्षात् प्रत्यक्ष-सिद्धत्वादिति सिद्धान्तः ।

श्री— 'प्राचीं मनुष्या' इत्यत्र निवीताधिकरणवत् सर्वे पक्षा रचयितव्याः । 'व्यमन्त्र-त' इति पुस्तकस्थेन पूर्वपक्षावरितत्वेन प्रसङ्ग सम्पत्तिः, तथा न विविधं गगते इति विशेषपक्षः । न निर्वर्त्येति अधिकरणम् ।

सोम— सूत्रार्थम्— दिग्विभागः प्राचीन्याः दिशः मनुष्यकर्तृनो निषत्वाऽपि निवीतवत् अर्थवादार्थः । प्रायेण पूर्वादि प्याप्रिमाणानां मनुष्याणां आदिष्वं पृथक् कर्तुं प्राचीसंवत्स्रस्य अर्थतः, प्रत्यक्षेन तत्र विध्ययोगात् इति । अत्र 'संवत्स्रस्य अर्थहेतुत्वात्' इति सूत्राप्रयवः निवीत-पिस्त्रजितीयसंवत्स्रस्ययोगार्थसारकत्वेन अनतिप्रयोजन-त्वात् आचार्यः नेकः, उदरमुहारेण प्रथमपक्षोऽपि न पठितः । (मुद्रकैस्तु अनवधानम् मुद्रितः) ।

वि— 'दिशं प्राचीं मनुष्या धमजन्तेत्यदी विधिः । यादो वा, ५म पुगस्त्वत्पूर्वो विधिर्माति ॥ प्राचीनवंशवाक्योक्तार्थवादार्थकत्वात् । दिग्विभागोऽ-र्थवादोऽप्युपवीते निवीतवत् ॥'

आह— सोमे 'प्राचीनवंशं करोति' इत्येतद्विधि-शेषः 'देवमनुष्य दिशो व्यपचन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः प्राचीं मनुष्या उदीचीं वज्रः' इत्यर्थं भूतः । तत्र मनुष्यसंयुक्तो निवीताधिकरणवत् औद्यम्यराधिकरण-वच्च विधिः निरुक्तमपि पूर्वोक्तप्रकरणम् मनुष्यधर्म-वैदिकधर्मणि तत्रतु दिव्यनरस्य सामान्यविशेषादिवचनेन प्रकृतस्य प्राचीन्या समाप्तेः, वैदिके न कर्मणि प्राचीन्या निषत्वाप्यभावात् । विधिवत् विधिकत्वकर्तृ न वा । इति प्राप्ते, इह प्राचीन्या मनुष्यसंवत्स्रमानीषदानेऽपि कर्म-विशेषानुपादानात् सर्वत्र विद्यमानस्य त्वयेव निरुत्वात्, यस्यामेव कियान्यत्वात् प्राचीन्येतिगमितुत्वात् सोमेः यत्पक्षो सिद्धः, तादृशक्रियागतमेव मनुष्यप्राचीसंवत्स्र-वादीनां श्रुत्युपपत्तेर्वैदिकविषयनिरुक्तत्वेन प्रमाणवत् । 'उपरि हि' इत्यत्र तु देशातिष्ठोपनावच्छेदेन उपरि-भाष्यप्रमाणम्, तस्य न अपरत्रेन विषयनिरुक्तत्वात् देशातिष्ठोपनावच्छेदप्रमाणानुसिद्धेन उपरिभाष्यविधिः । अनु-सिद्धपक्षान्ताच्च न निषत्वादिशः इति वैधर्म्यम् ।

मुण्डन— 'प्राचीनवंशमनुष्ये प्राचीं' । २.

गोत्र— 'दिग्विभागो निवीतवत्' । ८.

७ द्वि-पूर्ण-वृत्त-विद्यमानां समुत्पन्न-प्राचीन-भाग-नवीन-योतिष्ठोमप्राप्तां श्रुत्येव अनुवादः । पक्षविदित्वाधिकरणम् । भा. ३।४।१।१०.

॥ दिनैर्द्वादशभिः प्रयेक्तं दीक्षणीयमुक्ताः साध्याः
द्राघ्यादि । भा. १.१।४।११-१२.

॥ विवरापरत्वेन संवत्सरसदस्य विश्वनामायने
सहस्रसंवत्सरे मनुष्याधिकारः । अधिकारसन्दे अवि-
करणम् । भा. १।७।१।२१-४०.

॥ 'दिपा संभवात्' धर्मस्यवत्तुल्यं तद्वत्तुल्यः ।
कुर्मामुपपुतिने च रात्रौ चेदक्षिणामुपः ॥' इति काश्विनः
वाचनिकव्यवसायविधिः । बाल. पु. १८.

॥ दीक्षणीया अश्वमेधे श्रेष्ठतवीया इतिरेव । वि.
१।१।२ वर्णकं २. ॥ दीक्षणीया ज्योतिष्टोमे 'अग्ना-
येण्यमेकादशकपाल निर्धयेत् दीप्तिमदायः' । भा.
१.२।१।२५. ॥ दीक्षणीया पुण्यसंस्कारद्वारेणोपकरोति,
न आश्वमाधैतया । दीक्षासंज्ञकमप्यस्य उपविशत्यश्वमेधाय
गम्यते । दुप्. १.०।१।२।४ पू. १८०५. ॥ दीक्षणीया
सांनिधित्ये उलासंमरणोत्तरम् । के. ॥ दीक्षणीयायाः
इतिरेव दीक्षितशान्त्यय प्रवृत्तिः क्थन् । भा. ५।१।११।
३०. ॥ दीक्षणीयायाः पूर्वं सावित्रहोमाः उलासंभरणं
इदंकाः पशुभ्य कर्तव्याः, ततो दीक्षणीया । सावित्रहोम
न्यायः । ५।१।११।२२. ॥ दीक्षणीयायाः मालुर्वेदिक-
त्वात् साङ्ग्यास्तुपाश्रुत्वं प्राप्नोति । तद्योदकेन वाध्यते ।
'प्राज्ञं स्विश्कृतः प्रथमस्यानेन' 'मध्यमेनेडायाः'
'दौग तुदोपक्षानेन' इत्येतत् स्वरवैविध्यं बोदकपातम् ।
तत् 'अग्नीषोमीयात्' इत्युपाश्रुतेन वाध्यते । 'यावत्ता
वाचा कामयेत' इत्यनेन दीक्षणीयाशब्दशब्दे वाक्-
नियमे निधीयते । अ दीक्षणीयाशब्दः प्रथममात्रे वर्तते
नान्नेषु । एतान् उपाश्रुत्वंप्राप्तेषु प्रधानेषु (३) 'यावत्ता
वाचा' इति । दुप्. १।१।१।२५ पू. १६६७-६८.
॥ दीक्षणीयायां द्वादशमानं क्षिण्यं दक्षिणा ददेने ।
भा. ८।१।१।१६. ॥ दीक्षणीयाया यावत्ता वाचा कामयेत
तावत्ता अतुमुपात् । अयं स्वरः दीक्षणीयाःपूर्वप्रसुक्तः,
न पश्चात्पूर्वप्रसुक्तः । ज्योतिष्टोमे । वा ३।३।१।१
पू. ८१२. ॥ दीक्षणीयाया स्वरः (उच्चारणध्वनिः)
अङ्गापूर्वप्रसुक्तः । दीक्षणीयावाह्निकमन्त्रायः । भा. ६।१।
२।२-३ वर्णकं २.

॥ दीक्षणीयाऽग्निरेव होमान्तं धारणीयः । संकपे.
३।२।१०.

॥ दीक्षणीयाऽधिकरणम् । अङ्गुणकिरोधन्यायः ।
छाया पर्वणि दीक्षा अर्कवर्णि । भा. १.२।१।१२९.

॥ दीक्षणीयाऽन्ते दीक्षितत्वसिद्धिः, दीक्षितधर्मा-
नुष्ठानम् । ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयैष्टया इत्यत्राधिकरणम् ।
भा. ५।१।१।२१-३१.

॥ दीक्षणीयाऽऽद्यो धर्माः अग्निष्टोमसंस्पर्ध ज्योति-
ष्टोमं प्रकृत्य उक्ताः, न सर्वसंस्पर्ध । सत्याऽधिकरणम् ।
भा. १.६।१.४.२-४७ ॥ दीक्षणीयाऽऽद्यः दुवप-
त्रंस्फराः कप्रतिप्रणक्षयं पुण्यं कुर्वतो यागाकार्यं
वर्तमानास्तदर्थः । दुप्. ७।१।१।३६. ॥ दीक्षणीया-
ऽऽधीनि कर्माणि दक्षैर्पूर्णेभ्यःप्रकृतिकानि ज्योतिष्टोमे ।
भा. १.०।१।२।४. ॥ दीक्षणीयाऽऽधीनां ज्योति-
ष्टोमाद्भक्त्या गोमभिकृतिषु अतिदेशः । गोमवागवाध्या-
धिकरणम् । सोम. ४।४।२१. ॥ दीक्षणीयाऽऽदिविषु
अग्न्यन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम् । भा. ५.
न्याधानशब्दे अधिकरणम् । भा. १.३।१।१।२४-२८,
॥ दीक्षणीयाऽऽदिविषु अग्नाहार्थं दक्षिणा लौमिक्या दक्षिणया
प्रवृत्तिः । लौमिकदक्षिणाभ्याम् । १.२।१।१६।३२,
॥ दीक्षणीयाऽऽदिविषु आरण्यवाचनं लौमिकेन परोपनादिना
प्रवृत्तिः । १.२।१।४।३०. ॥ दीक्षणीयाऽऽदिविषु
आरण्यलौक्या न क्रियते । दुप्. १.०।१।२।४. ॥ दीक्ष-
णीयाऽऽदिविषु जागरवं दाक्षीणीयमधिकं लौमिकेन दाक्ष-
णीयवत्तत्परत्वेन प्रवृत्तिर्दिष्टं न भवति । जागरणन्यायः ।
भा. १.१।१।८।१७. ॥ दीक्षणीयाऽऽदिविषु दार्शित्याग्नि-
सन्निधनं (अग्न्यन्वाधानम्) न कर्तव्यम् । १.२।१।१.०।
११, ॥ दीक्षणीयाऽऽदिविषु फलीसहनं लौमिकेन प्रवृत्ति-
विदम् । १.२।१।१।२१९, ॥ दीक्षणीयाऽऽदिविषु
ज्योतिषमन्त्रं 'ओ व्रतवते' इत्यतिरुद्धं लौमिकपयोदीपा-
ऽऽदिविषु प्रागेन उपेतत्वात् पुनर्नानुष्ठेयम् । १.२।१।१।१।
२०-२३, ॥ दीक्षणीयाऽऽदिविषु शेषमक्षः कालिभिः
प्रतिपत्यर्थं कर्तव्यः । १.२।१।१।०।३-१४, ॥ दीक्षणीया-
ऽऽदिविषु शेषमक्षः नवममेव कर्तव्य एव । १.२।१।५।११

संनये नष्टा भद्रसंनये तु भुतिः (अङ्गिमंनये विवर्तिते स्थितेन अङ्गिना तदपूर्वे लक्षितव्यम्, अङ्गा-पूर्वसंनये तु भुतयेव दीक्षणीया स्वापूर्वस्थत्वा । तदनेन प्रकारेण पूर्वसंनये लक्षितव्यत्वा, सिद्धान्ते तु लक्षणा इत्येतदेव प्रतिपादितम्) ['अयथा' इत्यादिग्रन्थः मिलितदुर्दीक्षाया नास्ति । कन्वरने तु व्याख्यानत्वात् कारयेव घः] ।

‘पूर्वसंनये’ नैवातम्य दीक्षणीया भवति’ इति आगा-
येनानादीपयथा (नैवातम्य) तद्वर्तमाने यथा नीचाराः
श्रीक्षणेन (युज्यन्ते) । सिद्धान्ते तु व्याख्यानव्यापूवप्रयुक्त
धर्माः नैवातमीयाया च अपूर्वतरम् । न चापूर्वनिर्दि-
ष्टपूर्वप्रवर्तमानं यजति । (आयोक्तं प्रयोजनमाधिरिति—)
अनुपपत्तिर्दं प्रयोजनम् । (कथम् ?) ‘नैवातमीया
दीक्षणीया भवति’ इति सामानाधिकरण्यात् (अनयोः) ।
तत्र यदि मुख्यपुत्रे द्वे अङ्गि पदे गृहेकता (कतः) सामाना-
धिकरण्येनोपपद्यते । तस्मात् एकमेव गौण पदम्, अन्यत्
मुख्यम् । तत्र प्राथम्यात् अविशेषात् नैवातम्यादं
मुख्यम्, दीक्षणीयापदं तु (अथम्यात् संज्ञाविशेष च)
आत्मीयं कतपुकारं लक्षयति । तस्मिन् स्थिते नैवातम्या
विधीयते (नैवातम्या दीक्षणेवाध्यायकारिणी भवतीति) ।
छा (च) विधीयमाना साक्षादपञ्चत्वात् तदमात्रं लभते ।
सिद्धान्तेऽपि यथा पाठेवल्ली सूत्रस्य विधीयमाना
तदमात्रं (अञ्जनादीन्) लभते । तस्मात् उक्तयोः पक्षयोः
ह्यस्य धर्मोऽस्तिरिति । अयोक्तव्यं ‘नैवातम्या दीक्षणीया
भवति’ इत्यनेन नैवातमीयायाः यत् कार्यम्, तत् निवार्यं
दीक्षणीयाकार्यं (तस्या) विधीयते । तत्र (दीक्षणीया-
कार्यम्) आत्मीयेव (यथासिद्धेः) धर्मः आत्मीयेन
चापूर्वेन नैवातम्या नामगिष्णति, ॥ दीक्षणीयापर्वान्
प्रक्षीयति सिद्धान्तवादिनः । (एतत् दूषयति—) पूर्व-
पक्षेऽपि नहि दीक्षणीयाकार्यं (यथासिद्धेः) नैवातमीया
धर्मे, यथा सति आत्मीयेव धर्मः तत्कार्यं साधयिष्यति
प्रसिद्धधर्मैकत्वात् । अथ ॥ वर्तते (दीक्षणीयाकार्यं
नैवातमीया, तदा) तदा आत्मीया एव धर्मास्तथा ।
अपि च परमापूर्वप्रयुक्ततायामपि चाङ्गिमम्य प्रज्ञा
आत्मीयेत्येवो विधिर्द्वे द्वारमसूत (आत्मीयेत्यापूर्व-

सितस्यः) । तत्रेह (द्वारम्) नास्ति । तस्मात् नास्ति
(पूर्वसंनये) चाङ्गिमम्यः ।

ननु अनेन न्यायेन नीचारेषु श्रेष्ठं न प्राप्नोति
(आत्मीयेत्यनपदं यथाभूतं क्वातम्य चोद्यम्) । उच्यते ।
एवं निशिष्ट द्वारं (मीदयः) श्रेष्ठतमम् । इत्यस्तु
(नीचारेषुपाठमयोः) विशेषः, मीदयो दृष्टेन (तद्वत्-
निर्वाया अपूर्वसंनये) उपकुर्वन्ति, नीचाराश्च तद्वर्त-
मानस्थितः साधकस्तो दृष्टव्ये । नच साक्षात्प्राप्त्या धर्म-
माधिरुक्ता । इदं तु (दीक्षणीयायाम्) अद्वयं द्वारम्
(अपूर्वम्) तस्मिन् कार्यं नैवातम्या वर्तते इति नास्ति
प्रमाणम् । अयथा द्वाद्वैतं अद्वयं प्रतीतम् । (कथम् ?)
नैवातमीया यादृशी एवोक्त्या, तादृशी एव (अथमेवे
दीक्षणीयात्वेन) चोक्त्ये, नैवातमीयात्वेन एव विधि-
वर्तते । साक्षात्सामवात् कर्मान्तरमपि न (भवति) ।
तस्मात् यादृशी तत्र निष्ठाता, तादृशी (एव) अत्र
(वर्तते) । यद्यपि च कर्मान्तरं स्वात् नयापि नाम्नां
धर्मान् लक्षयति, न चोदकनेति ।

ग—‘फलवत् परमापूर्वं तच्छेषं ततो भवेत् ।
स्वापूर्वं कतुलोपत्तवान् स्वयं फलवत् यतः ॥
फलवच्छेषता युक्ता न तु निष्कललोपता । तस्मात्
वत्साधने रूपे स्वर्तमेव विधीयते ॥’ उच्यते ।
‘एवमाधीयमाणे हि भवेत् लक्षितव्यज्ञा । स्वापूर्वं
लक्षणायावे तस्मात् तच्छेषता परम् ॥’

मोक्ष— पूर्वेन हन्तिविधयेत्ये आनर्थक्यात्
श्रीक्षणेन अपूर्वाधीयवत् इति निष्कललोपताऽपूर्वा-
येत्ये आनर्थक्यात् फलवत्त्वोपेतिमापूर्वाधीयं हन्तिविधेः
संगतिः । सूत्रं मन्त्राद्यान्वेन दीक्षाकृतो वनमानसंस्कारो
निवर्धतः, तच्छब्देन च परमापूर्वं विवक्षितम् ।

धि— ‘मन्त्रादिकमपूर्वाय वरायाचान्तराद वा ।
अपराधो, नो नमस्वाध्याया तु विविध्यते ॥’

माह— एवं वा । एव सावद्वेदुरागसम्पदे आनर्थक्य-
प्रयुक्त्या अपूर्वेणाध्यायकश्रेष्ठेनोक्तम् । तत्र प्रधानमन्या-
पूर्वेत्ये लक्षणे वनाङ्गमन्यमपीति चिन्तायाम्, यत्र मानम्
अध्यायकश्रेष्ठेनो न मीक्षादिजन्यं मन्ये अपूर्वोत्तरम्, तत्र
प्रधानमन्योत्तरापूर्वसाधकत्वमन्या अविकारेव । यत्र तु

भट्टस्यैवमिति पञ्चमकेषु शोधणीयाऽऽदिपुं स्वान्या-
दृष्टमिति, तत्रापि तद्विज्ञानासुखवशादीनां 'स्य' इत्या-
द्यामप्येतत्तावत्या दीक्षणीयावाङ्मन्यन्यायः' इत्यादीनां च
स्वराणां दर्शयमाणत्वेनोपि शोधणीयावाङ्मन्यन्यायः
तदर्थमेवेत् । न ॥ शोधणीयावाङ्मन्यन्यायऽऽदिपुं स्वान्या-
योऽयम्, तस्मिन् अपि कथ्यमानायेन आनर्थक्यापत्तेः । इति
प्राप्ते, तादात्म्यसम्बन्धेऽपि परस्परवा अभिप्रायः पक्ष-
सौपरस्यैः अङ्गपूर्वाभासि अनिर्दिष्टोपायत्वेन स्वाङ्गामाये
निष्पत्तौ प्रमाणाभावात् अङ्गपूर्वस्वरूपेऽपि आनर्थक्या-
भावेन तत्तादात्म्यसम्बन्धस्याभासि नाप्यभावात् प्रमाणा
पूर्वाप्यन्तरादिनाऽपि च अङ्गपूर्वाभासि प्रवृत्त्याप्य-
प्राप्तस्य आनर्थक्यत्वेन तदर्थमेवेत् तत्रापि प्रमाणापूर्व-
पर्यन्तमप्येव प्रमाणाभावात् अङ्गपूर्वसम्बन्धस्यापि ।
सहितपुरादिशोधणीयाऽऽदिपुं स्वान्यायेन दीक्षणीया-
ऽऽदिपुं स्वान्यायेन इति ते चर्मास्तत्प्रकाशः एव । अत एव
आरादुपकारकाङ्गानां अभिप्रायस्युपादीनां प्रमाणाद्वैसादि-
त्यावाङ्मन्यन्यायः । न तु शोधणीयावाङ्मन्यन्यायः
अप्यनर्हितापूर्वेऽपि आनर्थक्याभावात् ।

प्रयोजनं—ज्योतिषोमानङ्गमनुसृत्य येषादिदम्बेषु
उपाकरणदीनामुपायानां अन्तरं पूर्वपक्षे, ज्योतिषोमा-
न्यन्यायस्य पूर्वपक्षेन अङ्गानामभिप्रायात् । विद्वान्ते
तु ऊहः इति द्रष्टव्यम् । एव दैवकर्मोपदेष्टोऽपि
पूर्वपक्षे प्रयोगानुसृत्यैवम् । ननु आप्यन्तरेण भ-
वेत्तेः त्रैधातवीया दीक्षणीया मयति' इति वचनेन
दीक्षणीयाकार्ये यत्प्रमाणस्यैव सिद्धिर्वाप्यन्तरेण
पूर्वपक्षे दीक्षणीयाकार्यमभिप्रायः, विद्वान्ते तु प्रतिद्वेषान-
वीयाया चर्मा एवेति प्रवेदनमुक्तं तत्र, पूर्वपक्षे
विद्वान्तेऽपि स्थानापत्तेः नाप्यभावात् । यदि तु
स्थानाभिरतिदेशपक्षस्य निमित्तातिदेशस्यैव अङ्गानाम-
अर्थे तापित्यात् नान्तातिदेशेन प्रतिद्वेषात्तवीयाया
चर्मा एवेत्यादिपक्षे तत् पूर्वपक्षेऽपि तुल्यम् । क्वतुननु
नेव त्रैधातवीया प्रतिद्वेषात्तवीयायाः चर्मा-
ननुद्वेषात्तवीयाये आनर्थक्याभावात्तवीयायाभावात् ।
अतः प्रतिद्वेषात् चर्माभावा एव नैषात्तवीयायाः

यत्प्रमाणस्यैवमिति विधानात् चर्माभावात्तवीयायेन क-
स्यानाप्यनर्हितापत्तिः ।

मण्डन—'वाचा स्वरवक्त्रमभिप्रायः' । ३.

अन्तर—'दीक्षणीयावाङ्मन्यन्यायेन' । ८.

● न चान दीक्षणीयावाङ्मन्यन्यायः । दीक्ष-
णीया इति संनिष्पत्तौ स्वरवक्त्रमभिप्रायः ।
अभिप्रायः, तादात्म्ये ज्योतिषोमानुसृत्यैव प्रमाणाभावेन ।
किन्तु स्वापूर्वद्वारेण उपायपूर्वमप्यन्तरादिनामुपायानुसृत्यैव
प्रतिद्वेषात्तवीयाया इत्युक्तम् । अतश्च दीक्षणीयापदे
स्वापूर्वादिद्वारा ज्योतिषोमानुसृत्यैव प्रयोगस्यैव कारण-
वारन्त्याप्यन्तरादिना स्वरवक्त्रमभिप्रायः ।
न वा अभिप्रायः । प्रवृत्ते तु यावत् स्वर्गोपायनाम्यथा-
ऽनुसृत्या इत्यनेन कश्चित् स्वर्गपूर्व प्रतीक परमापूर्व
प्रत्ययि तापन वासिधोयात् उपायपूर्व अन्तरादिना प्रमा-
न्येन अङ्गपूर्वतापनानुसृत्याया वाच्यभावात् । यौ. ३।१।
४।८ पू. १४४. ● यूपस्य ॥ आप्यन्तरपूर्वस्य वा पत-
द्वारा-नित्यं विनापि प्रवृत्तौ तस्मिन्निर्दिष्टानां तादात्म्ये-
ऽपि आनर्थक्यपत्तेः दीक्षणीयावाङ्मन्यन्यायेन वापित्या
तद्विद्वान्ताया अविचारस्यैव कारणतद्भवत्वेन यूपस्यैव
नामप्यपूर्वस्यैव तद्विचारस्यैव यूपस्यैव अङ्गानां वाच्येया-
पूर्वप्रयुक्तमिति । इति विद्वान्ते । यौ. ३।१।१८
पू. १८९. ● दीक्षणीयावाङ्मन्यन्यायेन तच्च-
विचारतन्त्रमुपायना एव तच्चर्माः इति न प्रवृत्तौ
(अभिप्राये) तादात्म्यः । भाट्ट. १।१।१४, ● 'एकं नाम
तुचे त्रिषो' 'यत्तेषां वाचि' इत्यादेः दीक्षणीया-
वाङ्मन्यन्यायेन प्राप्तात्तत्त्वतोतीर्थमिव तरेतीन
व्यपकृते व्यपकृतेः । १।१।३ वर्गकं २, ● गुणमिधान-
जनकतापूर्वस्य एकस्यैव अभिप्रायस्यैव चर्मादी च
उपायमात्तु चर्माणां च मौल्यदीनां गिरावत्तत्त्वमुपादि-
धानजनकतावत्तत्त्वपूर्वप्रयुक्तत्वेन दीक्षणीयावाङ्मन्यन्यायेन
अङ्गीकृतात् । १।१।१८, ● प्रद्वेषमार्गा प्रद्वेषत्वे आन-
र्थक्यपक्षे प्रद्वेषात्तवीयायापूर्वतापनानुसृत्यैव प्रवृत्तेन
तद्वत्ते दीक्षणीयावाङ्मन्यन्यायेन, न तु ज्योतिषोमा-
न्यन्यायेन । इति पूर्वपक्षे । ३।६।११. ● वरि उपा-
यानुसृत्य भट्टस्यैव अङ्गत्वे तदा तन्मन्यन्यायेन प्रोपा-

सोमि ईशःऽऽहुतिमनैः सम्यक् । मयिचयनमरुणे
इत्यभिहितम् ॥ १०३।१२२-२५.

॥ दीक्षोक्तये अग्निहोत्रादीनामपि वक्तव्यः ॥
दीक्षाशालस्य शिष्टत्वादिनामे नियवानामनु-
क्तयः प्राप्तकाल्यात् ॥ ६।५।१०।२८॥

भाष्यम्— इदं भूते, 'तस्यादीक्षितो न ददति,
न पचति, न जुहोति' इति । ऋग्वेदोक्तेः समामान्ति
'तिस्रो दीक्षाः' इत्येवमादि । यत् तु 'देवामाहुषाह्य
प्रतिष्ठात् दीक्षाकालः सकृन्ते, तत्र सदैव किं दान-
होमशकानाम्नादयः, तत्र नेति । किं प्राप्तम् ? अनुक्तयः ।
निष्ठा हि दानहोमपात्राः 'यद्यधीवमग्निहोत्रं जुहोति'
इत्येवमादिभिः भुविभिः । तेषामावाहः, 'येष्वहःसु
राग्नौ ऋग्वेदोमो विहिता, तानि भवति पुनरा
अनेष्वहसु कर्तव्याः । ऋग्वेदोममिषान्नमन्त्रात् परतः
अग्निपिदाः । तस्मात् कर्तव्याः । प्राक्तो हि तेषां
प्रातः इति ।

वक्तव्यं वा, शीघ्रित्व्यादिविशिष्टं हि कारणम् ।
२९ ॥

भाष्यम्— वासव्यात् पक्षो निषिक्तमिति । यदुक्तं
नैपायुष्यं इति, नैतदेवम् । उक्तव्याः । कुनः ।
दीक्षितान् । दीक्षितस्य ते निषिक्ताः, न दीक्षितो
यस्मिन्नाह । सप्त हि एषं स्यात् । यथा तु नर्पं नृमः,
तथा भुक्तिः कारणम् । अहं यद्यथादत्तं दीक्षित
एव । अविशिष्टं हि कारणम् । यदेव ऋग्वेदोममिषान्न-
काले, तदेव अतिशयेऽपि । उभयत्र हि दीक्षितत्वं हि
कारणम् । तस्मात्प्रातः इति ।

सोम— दीक्षाप्रवृत्त्यादिविधानान्तरं यदर्थं दीक्षा-
परिमाणं निरूपयन्, यद्विधानात् संगतिः । सूत्रार्थानु-
दीक्षाशालस्य शिष्टत्वात् नालीनदीक्षा-
कालादिनामे नियवानामुक्तयोर्ना । प्राप्तकाल्यात्
अनुक्तयः इति ॥ ११.

यि— 'जुहोऽप्यवयो यो यो सुहृदाग्निहोत्रम् । न
वाऽऽहोऽग्निपिदा, यैर्दीक्षाऽनुवर्तन्ते ॥' ११.

भाट्ट— सोमे 'दीक्षिते न जुहोति' इत्यादिना
पुनराग्नौमग्निहोत्रदीक्षां शब्दं येन वृत्ताः प्रविशे

वा दीक्षितस्य श्रुतः । अवश्यमेव न कृते दीक्षाश्रुतिः ।
तद्यदा देवादिना चरणेन संप्रतः पूर्वं निष्पन्नामनुवर्तस्य
उक्तयः, तदा 'जुहोति' इति कर्तव्यमेव । यावत् प्रातः
प्रातःपरोन दीक्षाऽनुवर्तते, तावत्कालम् 'न जुहोति'
इति संप्रतिषेधश्चास्त्वकारणात् । इति प्राप्ते, काल-
लघुत्वात् समामावाहान् दीक्षेव निवेद्यादिः । तस्याश्च
अग्निहोत्रकालं कर्तव्यमेवमिति प्राप्तिः । ११.

अण्डन— 'वाचदीर्घं निषिद्धमिति ।' ११.

युक्त— 'दीक्षितोऽवमृषामपि ।' ११.

॥ दीक्षोक्तये ऋग्वेदोक्तेः अवमृषोक्तत्वेन देवाकाले,
तावति काले अग्निहोत्रोक्तत्वेन स्यात् । होमनिषेधादेव
न ह्यहोमानां प्रतिहोमा न कर्तव्यः । यि, ६।५।१२.

॥ दीक्षोक्तये चान्यः अक्षयः । आ. १।१।५।१०.

॥ दीक्षोक्तये चान्यः न कर्तव्यमिति । अर्थवादः ।
'यद्यथावाग्ना' इति ऋग्वेदोक्तेः (अग्निप्रातः कथनम्)
यो दीक्षितः । अहोरात्रे वै यद्यथागो । यद् विदा
संस्थापयेत् (यं समापयेत्) अनुवर्तते यद्यथावाग्ना
स्यात् । नर्पं संस्थाप्यः । यद्यथावाग्नामिषोऽनुवर्तते,
आमनः अदिहति' इति । १।१।५।११.

॥ दीक्षोक्तये चान्यः पञ्चमे तत्तदेव ।
दिने मुन्या भवति । ततोऽवमृषेन दीक्षाविषयनिषिद्धिः ।
यि. ६।५।१२.

॥ दीक्षोक्तये चान्यः अक्षयः । आ. १।१।५।१३-२५.

॥ दीक्षाशालस्य शिष्टत्वादिनामे नियवाना-
मनुक्तयः प्राप्तकाल्यात् ॥ ६।५।१०।२८ ॥

ऋग्वेदोक्तेः 'तिस्रो दीक्षाः' इत्यादि वक्तव्यं,
'दीक्षितो न ददति, न जुहोति, न पचति' इति
वक्तव्यं । अवमृषावक्तव्यं च दीक्षितवत् । यत् दीक्षा-
शालस्य कालादिना नियवानामनुक्तयोर्ना । प्राप्तकाल्यात्
अनुक्तयः इति ॥ ११.

क्रमे षट्को सन्नामपि निवतानां निवतानां अग्निहोमहोमा-
दीना अनुकर्मः उत्कर्षो न कर्तव्यः । किन्तु अवमृतात्
प्रागपि निवता होमादयः कर्तव्याः । नेषां प्राप्तकालत्वात् ।
अवर्धितो यारान् वसन्तो दीक्षानाः कर्म, तस्मिन्
समाप्ते होमादीना अनुष्ठानस्य कासः प्राप्तो भवति ।
तस्मात् दीक्षाकालो-कर्मोऽपि होमादीनां निवतानां उत्कर्षो
न कार्यः इति पूर्णः पक्षः ।

उत्कर्षो वा दीक्षितत्वादविशिष्टं हि कारणम् ।
३९ ॥

पूर्वपक्षे स्त्रेण प्राप्तं वाञ्छन्नेन निरस्य सिद्ध्यन्मात्रम् ।
दीक्षानां कालो-कर्षो होमादिनिषेधकारण्यसि उत्कर्षः
कार्यः । सुपयदीक्षाकालस्य अविहृतस्य समस्तस्यपि
अवमृथपर्यन्तं यजननस्य दीक्षित-कर्म दीक्षितकर्मकस्य
न होमादेर्मिषिद्वत्त्वात् । तथा च होमादिनिषेधकारणं
दीक्षितत्वं हि यस्मात् अविशिष्टं समानगेष दीक्षाकालस्य
विहृतौ अविहृतौ वा । तस्मात् दीक्षो-कर्षो होमादि-
निषेधकार्यो उत्कर्षः इति सिद्ध्यतः । के.

॥ दीक्षाकाले भगवोमीयपयस्युपचोदमाश्रय अप-
कर्षः न तु तस्माद्भवत्यस्य । वि. ५।१।१४.

॥ दीक्षाकालोत्कर्षे अग्निहोमादीनामुत्कर्षः । भा.
५।१।१०।१८-१९.

॥ दीक्षाक्रमः समे शीतः । भा. ५।१।१।२.

॥ दीक्षाक्रमपरं यावयम् 'अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षिकानां'
इति । या. ५।१।१।२. १९२५.

॥ दीक्षाप्रहणार्थं दीक्षणीवेष्टिः । भा. १०।२।
१८।४९.

॥ दीक्षुतः पूर्वमपि प्राज्ञपश्यतोः वरस्तात् अपि
वपनेष्टकाक्रमकम् । संकर्षे. २।१।१९

॥ दीक्षादक्षिणं तु यचनात् प्रधानस्य । ३।७।
५।११ ॥

ज्योतिहोमे तिस्रो वीक्षाः द्वावृष्टव (११२)
दक्षिणा योजा । तत् इदमपि किं अङ्गप्रधानार्थम्, तव
प्रधानार्थमेवेति निचिरे अङ्गप्रधानार्थे इति पूर्वपक्ष उभयं
गृहीत्वा तदिरादयोः दुष्टव्यः । दीक्षाया दक्षिणस्य त्वत्

समाहारः दीक्षादक्षिणम् । तत् प्रधानस्यैव स्यात् । 'दीक्षाः
योजन्य' 'दक्षिणाः योजन्य' इति यचनात् । अत्र हि
स्वधमेव प्रधानस्य सोमस्यैव दीक्षादक्षिणस्युक्तम् ।

निवृत्तिदर्शनाच्च । १२ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तर्गते सूत्रम् । 'अध्वर्यो यत् पशुना-
ऽऽकृष्टी अथ काऽस्य दीक्षिति, यत् गृह्णोतारं जुरीति
राऽस्य वीक्षा' इति निरुद्धपक्षौ पशुहोतरेणो-दीक्षा-
नुष्णं यद्वत् वस्तुतः दीक्षाया अप्राप्तिं दर्शयति । एवं
दीक्षायाः निवृत्ते. उक्तानात् अत्रेणु न दीक्षादक्षिणं इति
सिध्यति । तस्मात् प्रधानस्यैव ।

अत्र सुधा— पशुहोतृसम्बन्धेण होतेन निरुद्धपक्षौ
दीक्षानुपहोतेः दीक्षानुपहोतानाथवनिवृत्तिदर्शनात् सर्वाभ्यामे
व रैसाङ्गत्वात् शक्तिरिते निरुद्धपक्षौ वीक्षाप्राप्तिः
तत्रिष्टुत्तदर्शनायोगात् न सर्वथा दीक्षा इति । के.

॥ दीक्षादक्षिणयोः प्रधानमात्रः यथा यजोतिहोमे ।
भा. ३।७।१।११-१२. १०८२.

॥ अत्रैः सह प्रधानानां सामानाधिकान्यविभक्त्या-
स्तुतानां त्वाराधीनत्वेन च यजनाधीनदीक्षादक्षिण-
चित्त्वैवेत्यस्यात् । सु. ३।७. ६. ८.

॥ दीक्षादक्षिणस्यायः । यजोतिहोमे दीक्षा दक्षिणाअ
प्रधानार्थ एव ॥

दीक्षादक्षिणं तु यचनात् प्रधानस्य । ३।७।५।
११ ॥

भाष्यम्— ज्योतिहोमे दीक्षाः स्यन्ते 'तिस्रो
दीक्षाः' इति । तथा दक्षिणाः श्रूयन्ते 'तस्य द्वावृष्टवानं
दक्षिणा' इति । तत्र संदेहः किं दीक्षादक्षिणमङ्गप्रधानार्थम्,
तत्र प्रधानार्थमिति । किं प्राप्तम् । पुष्टपाणामङ्गप्रधा-
नार्थ-यस्य दीक्षादक्षिणस्य अङ्गप्रधानार्थमेति । एवं प्राप्ते,
सूत्रम् । दीक्षादक्षिणं प्रधानस्य । कुतः ? यचनात् ।
यचनं हि भवति । 'दीक्षाः सोमस्य' 'दक्षिणाः
सोमस्य' इति । नहि यचनस्थानिभास्ते नाम कचिद् ।
तस्मात् दीक्षादक्षिणं यचनात् सोमस्येति ।

वा— 'पञ्चवैश्वानसु सामिपुक्तं प्रधानम्' (३।
७।२५) इत्यनेन गतार्थत्वात् दीक्षाया अनुदाहरण-
त्वम् । अन्ये तु कर्मयन्त्रे सर्वत्र योजयत्तारिषु दीक्षित-

एन्द्रेय विनियोगो दृश्यते । दीक्षाया दक्षिणत्वसिद्धयर्थः । तत्र दीक्षितत्वं तत्रादीक्षमाणत्वात् तत्रत्य मुख्येन विहितम् । अतः अद्भ्यप्रधानार्थत्वप्रतिष्ठा । दक्षिणायां ऋत्विगात्मनार्थत्वात्, आनमनस्य च साहाय्योपादित्वा प्रयोगार्थता । तस्मात् विधीर्वाप्यन्यायेन (३।५ ३।७) साद्भ्यप्रधानप्रयोगविषय-वमिति स्थापयत्यप्रतिष्ठा । (याजिन्वाचारेण न्यायं लोद्वयवति-) अपिच प्रमाणमेव एतत् दृश्यते दक्षिणोपात्ताः (दक्षिणया उपार्ताः इति विग्रहः) ऋत्विजः अद्भ्यप्रधानं कुर्वन्ति, इतरथा हि प्रधानमात्रमेव तत्परिजीताः युतुः । न च तावन्मात्रायै वनमानस्य एतैः परिधीतेः प्रयोजनम् । अतः एतत् परिधीताः करिष्यन्ति इत्यवधारणे, तस्यै दक्षिणा । एवं च कर्तृत्वमन्वाभिधानं एकारतो रोद्वयते (१।१।१।८) । तस्मात् स्थापयत्यम् । इति प्राप्ते, अग्निधीयते । ' दीक्षाः सोमस्य ' ' दक्षिणाः सोमस्य ' इति वचनात् प्रधानार्थता (अनेन सूत्रस्य उक्तः) । एतत् दीक्षितविनियोगः अग्नेषु, च पुरोडाशपालादियन् अस्थोक्तः अद्भ्यः प्रधानप्रयुक्तस्यैव इति भावते । दक्षिणाया प्रधानार्थाः तस्य प्रसन्नत्वाद् अद्भ्यामुपयुज्यन्ति इति वक्ष्यामः (अतः न्यायः परिकल्पः इत्यम्) ।

निवृत्तिदर्शनाय ॥ १२ ॥

भाष्ये— निवृत्ति दीक्षाया दर्शयति । कथम् ? ' अपवर्गो वपद्भ्याऽतः प्रोक्ता साऽस्य दीक्षेति, यत् पद्भ्योऽतः पुरोहि साऽस्य दीक्षा ' इति । अतस्त्वमपि दीक्षाया वचनं भवति । तस्माद्द्वाना दीक्षादक्षिणमिति ।
धा— निवृत्त्यर्थो च पद्भ्योर्गोमेन (सूर्ये ते वहुः, वातं प्राण इत्यादिर्मन्त्रः पद्भ्योर्गः) दीक्षाऽनुग्रहवत् अपाग्निं दर्शयति । सर्वार्थेनैव च न्यायेन दीक्षा, इति नान्येन अनुग्रहेन । ननु च अनङ्गत्वेऽपि अनुग्रहवचनं अनायाद्विज्ञेयत्वात् न्यायेनैव । नैव दोषः । प्रकृतौ परप्रयुक्तोऽभीक्ष्ण्यत्वात् न कृत्वा उपकार आसीत् इति अपरोक्षत्वात् तदभावेऽपि नैव प्रयुक्तमित्यत्र आशङ्क्यते, त्वं अनुग्रहवचनमुपक्रम्यते ।

सौम— वननामिशेषानिवाद्येन यथा वतुहोवादेः अद्भ्यप्रधानार्थत्वेऽपि वचनाविशेषः, एतमिहापि इति

न्यायस्यानन्तरं संगतिः । प्रयोजनं— निवृत्त्यर्थं प्रयोजनं प्रयुक्तवृत्तौ एव ।

त्रि— ' एतदीक्षा दक्षिणा तु यतं दादृष्टमिदं नुम् । इत्यर्थेन मुख्यार्थं, सोमस्येति स्मृतिमत्तात् । मुख्यार्थ-द्वयं, त्रिं पारंपर्यविद्भवता । वचनस्य न युक्ताऽतः प्रधानार्थमिदं स्मृतम् ॥ '

साट्ट— योतिष्ठोमे दीक्षा ' एन्द्रेय यजमानं दीक्षयति ' इत्यादिना, दक्षिणा च ' गोधाश्वश्च ' इत्यादिना भुक्ता । सा अद्भ्यप्रधानार्थाः । दीक्षापरतायां द्वितीयया पुरुषसंस्कारिकाया वचनाधिकन्यायानेन (३।८।१) कर्त्तृत्वसंस्कारकत्वमिति ' यो दक्षिणे वदप्रोयोमीयं पद्भ्योऽतः ' ' दीक्षितः सोमं ऋणाति ' इत्यादी दीक्षितप्रमाणत्वं निर्मम्येनेत्यतः वदति । इत्यादिना विरोधणीयतादीक्षाया अपि कर्त्तृत्वसंस्कारद्वारा अग्नीयोमीयाः सर्वव्यवर्तितः, तस्य च स्वतन्त्रविधुत्वापत्तौ गौरवात्, अनुवादविषया ' एतैव दीक्षयति ' इत्यादी ' दिव्यमानिनः ' इति बहुवचनवत् कर्त्तृत्वस्याप्युक्तत्वात्तत्त्वमाहः कर्त्तृत्ववचने, कर्त्तृत्वमकर्त्तृत्वस्यैव दीक्षाया अपि अद्भ्यप्रधानार्थत्वम् । दक्षिणायास्तु कर्त्तृत्वमनन्तरात् अद्भ्यप्रधानार्थत्वं श्रुत्येव । एवं च ' दीक्षा सोमस्य ' ' दक्षिणा सोमस्य ' इति वचनद्वयं साहाय्यपरतायाः प्रमाणसंय-क्षमात्रमत्राद्य अनुग्रहः, इतरथा परिशेषतापत्तेः । इति प्राप्ते, वचनाऽऽनर्थक्यविषया प्रधानमात्रार्थत्वम् । कततः परिशेषत्वान्वाय च वेदोपापत्तिः । न च वचनस्य प्रधानप्रयुक्तत्वमात्रप्रत्येयमिति वचनेनः अद्भ्यप्रधानमिति विवरणे मान्यतायाः, प्रवृत्तिरूपविचारकावादेर्मिहापि अत्रापि तथा वचनस्य अपरोक्षत्वात्तन्निवृत्तिप्रत्यक्षत्वात्तत्त्वात् । तस्माच्च प्रयुक्तत्वे इव अद्भ्यत्वेऽपि प्रविष्टत्वेन तमप-निवृत्त्युपपत्तेः, प्रयुक्तत्वमिदं वृत्तौ अद्भ्याग्नीहोरे फल्गुमात्रम् । न च दक्षिणायावै परिशेषत्वार्थत्वोपपत्तिः ' एन्द्रेय ' इत्यादिकाव्येन दीक्षायाः प्रयुक्तस्य प्रधानार्थत्वस्य ' यो दीक्षितः ' इत्यादिकाव्येन दीक्षायाः तत्त्वद्वयविधाविधायकैव वाचित्वम् प्रतिप्रकार्यता ' दीक्षा सोमस्य ' इति वाक्यस्यास्मिन्नि वाच्यम् । गौरवेण अग्नीयोमीयादिवाक्यस्य दीक्षाविषयकत्वानुपपत्तेः । अतः

अनुवादविषयेषु बह्विधत्वात् भुक्तयेव परिसंख्यान्वयः ।
अनुगतस्तु गौरवमिवैव अनुवादविषयाऽपि न बह्वकृते
अस्ति । प्रथमाद्भूतदीक्षायास्तु अनुवाद इव 'य एन
विद्वान्' इतिवत् दीक्षितपदम् । अतश्च दीक्षितानामस्य
अनुवादपदमेव दक्षिणाप्रशंसाफल्यम् । अतः प्रधान-
माश्रयेण दीक्षादक्षिणम् । तथापि तु कश्चिन् प्रकृतौ
अस्या वा दक्षिणा, प्रसङ्गेन कार्यक्षिप्रद्वारेण नश्यमान-
त्वात् ।

'प्रयोजनं— अस्तीत्येवौपाधिकारेषु दीक्षादक्षिणोः
अनतिदेशः सिद्धान्ते । ततश्च तेषूपेक्षितत्वात् शनो-
दम्पादिना प्रकृतिप्रकृतितः अन्वयार्थेदक्षिणायाः स्वकमा-
तिदेशः, अर्थाभिन्नं यत्किञ्चिदानुलिख्यतदर्थं वा
दक्षिण, इत्यपि तत्रैव नश्यते ।

मण्डन— 'दीक्षा दक्षिणा नाम्ने ।'

जैकट्ट— 'सोमाद् दक्षिणा दीक्षा ।'

● दीक्षादक्षिणावक्योक्तमहादीनमेव अतदर्थानि-
क्यम् । वि. ३।१।१७.

■ दीक्षानियमाः अक्षिप्रे घृताभिन्नपण्डे लुप्यन्ते
(कृत्वाचिन्ता) । वि. १०।२।१८.

● दीक्षापर्यायः वनवागवत्परा । आ. १।१६।
१५।१२.

● दीक्षापरिमाणे ज्योतिषोऽपि यथाकाम्यौ । वा.
३।५।८।२८.

■ दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यव्यतिशेपोऽपि । ३।५।
८।२८ ।।

'एव दीक्षा, तिस्रो दीक्षाः, द्वादश दीक्षाः' इति
बहूनि दीक्षापरिमाणानि आम्नायानि । तत्र ज्योतिषोऽपि
अनुशास्त्रे दीक्षापरिमाणे दीक्षायाः परिमाणे यजमानः
यथाकाम्यौ यथा कामयते तत्तथाकाम्यौ स्यात् । इच्छा
यः कोऽपि परिमाणपञ्चः स्वीकृत्य इत्यर्थः । अविशेषान्
विशेषाभावान् विशेषपर्य अनुकूलान् । इति पूर्वः पथः ।
यथाकाम्यौ इत्या यथाकाम्यं इति, यथाकाम्यौ इति
च पाठः । तत्र यथाकाम्यौ इति द्रष्टव्यं, पुलिङ्गम् ।
यथाकाम्येनो भावः यथाकाम्यं इति ननुक्तकृत्स्नम् ।

यथाकाम्यौ इति त्रीलिङ्ग इति विदोषः । एवं च पाठः
आम्नायिभ्यः नातिविस्तार्यकाश्च ।

इदं पूर्वपथान्नं भाष्यकारमतेन । नार्तिककारमतेन तु
सिद्धान्तसूत्रमेवेदम् । ज्योतिषोऽपि दीक्षायाः परिमाणे
यथाकाम्यौ स्यात् । ऐम्बिकसो विस्मयः । अविशेषात्
ज्योतिषोऽपि मण्डनस्य । इति सिद्धान्तः । इति ।

द्वादशाहस्तु लिङ्गात् स्यात् । २९ ।।

पूर्वपथ एवेव प्राप्तं तुल्यत्वेन निरस्य सिद्धान्त-
माह । द्वादशाहः दीक्षाद्वादशाहपञ्च एव ज्योतिषोऽपि
स्यात् । ज्योतिषोऽपि द्वादशैव दीक्षाः कर्मप्राः स्युः ।
कुपः ? लिङ्गात् 'द्वादश शनीर्दीक्षितो भवति कन्वीत'
इति नित्यवशात्प्राप्तत्वात् । अस्यापि परिमाणानि तु
चिह्नौ यस्मिन्ति । इति भाष्यकारपक्षेण वाक्यम् ।
यार्तिककारमतेन तु— अहीनरूपः सनरूपो वा द्वादशाहः
नाम कृतविशेषः, द्वादशदीक्षापञ्चमेव दहीवान् । 'पट्ट-
त्रिगदो वा एष कट्ट द्वादशाहः' इति लिङ्गात् । द्वादश
दीक्षाः, द्वादश उपवसाः, द्वादश ह्युवा । इति पट्टत्रिग-
दश्च अनेकम् । वस्त्रात् द्वादशपदे नाम कृतौ द्वादश-
दीक्षान्वयः इति सूत्रार्थः । के.

● दीक्षाशब्देन कर्तव्यपर्यायपर्यायव्यक्तं संकल्प
उच्यते । रत्न. १२।१।२।२५. ● दीक्षाशब्देन
मुच्यतेनवप्राप्तिरस्यो लक्षणे । तत्र तद्विषयः सकलः ।
द्रुप्. १२।१।२।२५.

● दीक्षासिद्धयर्थं अन्वयुक्ता दीक्षमानो वक्षो
यत्रभूतेन आधोपक्रमान् धारते । 'जीते मोमे मैत्रा-
वक्ष्यामि दण्डं प्रवच्छति' । वि. ४।२।१९.

● दीक्षितः ॥ ज्योति न पणति इति निषेधः
दीक्षणीयेत्यनन्तर्येण । रत्न. ५।१२।१।२९-३१.

● 'दीक्षितो भवति कन्वीत' । भूतिवनन यशार्थं
याचनया द्रव्यपदानम् । तत्र 'द्वादश शनीः' इति
तु पदव्यवस्थम् । वि. ६।५।८. ● दीक्षिता. त्वयैवमते,
अदीक्षिता अहीनैवमन्ति । एतौ च निषतो एवार्थौ ।
दीक्षितः स्यात्वे नश्यते, याचका अपि अदीक्षिताः
याचयन्ति इति । मा. १।१६।१५।८. ● दीक्षितवम-
दीक्षिता दक्षिणापरिमाणं कर्तव्यं याचयन्ति । १०।१।

८।१६. * दीक्षितस्य अग्रमोज्ञतामात्रे 'पयो अंनं माक्षयस्य, पशव्यं राजन्स्य, व्यामिश्रं वैदयस्य' इति यग्यभेदेन ग्रन्थस्य व्यवस्था । इदं अंनं न पुरुषार्थं हिन्तु मरणात् नश्येत् । वि. ४।१४, * दीक्षितस्य अनेकपदं 'अग्रं मनः' इत्यादिमन्त्रो जप्यः । स च एवम् अनेकगोप्यद्वयेऽपि नक्तवनीयः । १।१४। १८.

॥ दीक्षितस्य दानहोमपात्रप्रतिषेधोऽविरोधात् सर्वदानहोमपात्रप्रतिषेधः स्यात् । १।८।८।१२॥ गोविरोधो होऽयं 'दीक्षितो न ददाति, न जुहोति, न पवति' इति दीक्षितस्य दानहोमपात्राणां प्रतिषेध उक्तः सः अविरोधात् विरोधाभावात् उक्तमेव दानहोमपात्राणां कर्तव्यानां पुरुषार्थानां च प्रतिषेधः स्यात् इति पूर्वः पक्षः ।

अत्रानुष्ठानां वा धर्मः स्यात्, कतोऽग्र्यस्य सिद्धत्वात् । १३ ॥

पशुनामाह अग्र्यमुपगमात्, ये दानादयो न मनुजः संस्थाः, तेषां धर्मः स्यात् अयं प्रतिषेधः । कतुर्न दानात् न दानादीनां नाप्यप्रतिषेधः एकीकृत्य उक्तपक्षे कतोऽननुसंवादस्य द्वाभेदेः अग्र्यसिद्धत्वात् कवनैरेव सिद्धितयात् ।

तस्य दाऽप्याहुमानिपन्नविरोधात् । १४ ॥

वाऽपि अग्निषा इति पञ्चम्यसमाह । तस्य कतोऽभानुमानिक बोधकाणां दानहोमपक्ष 'दीक्षितो न ददाति' इत्यादिना प्रतिषिध्यते । पुरुषार्थस्य आनुमानिकस्य च अविरोधात् प्रतिषेधाभावेन तुल्यत्वात् । तस्मात् बोधकप्रकारेण प्रतिषेधः इति वक्तव्यम् ।

अपि तु वाक्यसंज्ञाद्वारादितरपक्षोऽसौ । स्यात्, प्रतिषेधे निरुक्तम् । स्यात् । १५ ॥

अग्नि इति पञ्चम्यश्रुतिः । 'अहर्हर्दत्तात्, अहर्हर्दत्तात्, अतिविमताद्ध्येत्' इत्यादिवाक्यस्य 'दीक्षितो न ददाति' इत्यादि वाक्यं शेष । तस्मात् वाक्यसंज्ञायात् 'दीक्षितो न ददाति' इत्यादिः इतरस्य अदीक्षितस्य पदुदाहः स्यात् अदीक्षित, अहर्ह, जुहोति इत्यादि पवति इति । 'दीक्षितो न ददाति' इत्यत्र

प्रतिषेधे श्रुतिर्न तु सिद्धिप्रतिषिद्धात् विरुध्यः स्यात् । स पञ्चम्यः । सर्वपाऽपि ज्योतिष्टोमप्रतिषिद्धां दानहोमपात्राणां दीक्षितेन अग्र्यसंस्था इति सिद्धान्तः । 'दीक्षितो न ददाति' इति नन् न प्रतिषेधार्थकः हिन्तु पदुदाहार्यः इति अविरोधस्यः । के.

* दीक्षितस्य नदीनयकादि 'देवीरापो अपानरात्' इति मन्त्रस्य जपः । स च भवा-तद्योतोमैरेऽपि नाकर्तव्यः । वि. १।४।१८, * दीक्षितस्य मित्राहाते प्रथमकः 'स्वपरो मनुष्यः अग्नि' इत्यादिमन्त्रस्य जपः । स च भवान्मित्राभेदेऽपि नाकर्तव्यः । १।४।१८.

* दीक्षितस्य चरैक्यमिदमेव 'उग्रदीर्घं वत्' इति मन्त्रः पठनीयः । स च अनेकपाठपाठेऽपि नाकर्तव्यः । १।४।१८, * दीक्षितस्य वाह्निपतात् प्राक् वेदाय कारस्वत-आवायेनाह-सार्धसत्यमन्त्राः सति, तेषां समुदाय एव न विरुध्यः, नानाकार्यकत्वात् । १।४।१८.

* दीक्षितस्य संक्षिप्तप्रमाणपयसिर्न्यस्त मध्ये विधाम-स्वरवादेऽपि आगो गृह्येव 'मन्त्राग्नि श्रेयः मेहि' इत्यादिमन्त्रादः । योतिष्टोमप्रपट्टके अविस्तरम् । १।४।१८. * दीक्षितान्नविधिप्रकीर्तननिषेधो हि भेदोऽर्थेभ्यो विधीयते । ('दीक्षितान्नं न भोक्तव्यम्' इति दीक्षितान्नविधि विधिष्यन् मोक्षनस्य अभावे निषेधः) ।

वा १।४।१८ पु. १२२. * दीक्षितकर्मण्यस्य पुन-र्यर्धदानहोमपात्राणां पदुदाहः । नदीक्षिताधिकारम् । भा. १।८।८।१२-१५. * दीक्षितधर्मः. 'न ददाति, न पवति, न जुहोति' इत्यादयः । नि. १।४।१८.

* दीक्षितधर्मोपादेयं सत्त्वस्योत्पत्तेरिति वक्तव्यं पक्षः । १।४।१८. * दीक्षितमन्त्रो योतिष्टोमे 'होमदीपाणां कण्डवति' इति । पुनः श्रुत्वा 'नीलायु (दीक्षितायु) नात्माते कृष्णविषाणां नात्माते' इति । भा. १।४।१८.

वा १३. * दीक्षितान्द्रप्रभृति. दीक्षितपाऽदे. ५।११ १।२५-१९. * दीक्षितसंस्कारः पूर्व कर्तव्याः, ततः कर्मप्रतिषेधेनानि अतिचक्षते । ५।२।२।२१.

* दीक्षिप्यमाण इति शब्दात् कतो जमि-वीयते । कृत्य मविष्णुकालः । दुष् १।२।२।२।२४.

* दीक्षिप्यमाणान् मित्रावासां मित्रावापुरादे

लूटप्रत्ययः सोमेन पठ्यमाणः सोमेन ऋतुं इत्यर्थः । रत्न.
५।१।२.

● दीपपत्रा कश्चि विनश्यत्पदस्य अप्रपञ्च-
कथानन्तरात् 'जाज्ञायाय देदि, देदि जाज्ञाय' इत्यपि
शेषः । संकल्प. २।१।१७.

● दीर्घकालः तन्मी भवति । दुपू. १।२।१२।१२.

● दीर्घश्लाः (तत्पठ्यः) शिष्यवचनं पूर्वतन्मे
शीघ्रे भवति । भा. १।३।१।१२.

● दीर्घसोमाः तन्प्रादयः सौमसिद्धन्तयो ग्रहावि-
ष्यात् । द्विराधादयथाहता । अर्धश्लोमेषु नैव
दीर्घसोमः । वि. १।१।१६, ● दीर्घसोमे यद्वर्तनस्य
षोडशोमास्तुर्यः । ३।१।१६.

● दुःस्मिन् सर्वं विवेकिनः इति न्यायः ।
दुःस्मिन् स्तम्भचन्दनमिताऽऽदौ ह्यन्यथाग्रेः इत्याहुर्न
पातकल्लर्तने मासवाचाधैमेति । साहस्री. ८७०.

● दुःस्थं हि तपः । भा. १।८।१।१९, ● दुःस्थफल-
भोगाय क्षमया भूयते । १।८।१।१९, ● दुःस्थवार ।
कर्मणश्च सुतयान्, अकर्मण्यो दुःस्थवान् । ६।१।१।१२
६. १।४९.

● दुन्दुभिगान्तकालीयं कण्ठवीणोपगानं महाशब्दे ।
तप दुन्दुभिगान्तवीणोपगानम् । वि. १०।८।६.

● दुन्दुभिघोषेण बाजध्वे माधेन्द्रतोषोपाकरण-
साधनभूतेन प्राकृतदर्भमन्त्रोर्वापः । (तप दुन्दुभिना
दग्धो, घोषेण च मन्त्रश्च वापः ।) भा. १०।४।
१।१-२ पर्वत. ३.

● दुन्दुमिदस्य वादित्रस्य उपगानमिदं पत्नीनां
मन्त्रवीणादिमिदम् । महाशब्दे । भा. १०।४।४।८-९.

● दुरिष्टशब्दः कमुद्राद्विद्विद्वद्वा पापवचनः । दुरिष्ट
पापमित्यर्थः । दुपू. १।३।१।१९ पृ. १७४८.

● दुरिष्टिशब्दः समप्रतिपादकः । दुपू. १।३।१।१९
६. १७४८.

● दुर्जनगर्दभन्यायः । यथा दुर्जनस्तथा गर्दभः,
यथा गर्दभस्तथा दुर्जन इत्यर्थेति शङ्काभाष्यं श्रुत्यः ।
अयमपि श्लोकेन निबद्धः । तथाहि 'मत्स्योक्तं दुर्जन-
वर्गं मदी भवति शपेयः । यदि साहस्यदि रुमते तस्यपि
मी. को. २६५.

तच्छील एव पलः ॥' अत्यर्थः— तत्तत्तथापि तच्छील
एव । कथम् । उदाह— गर्जुनवर्गं श्वेतप्रार्मम् । 'धवल-
ऽर्जुनः' इत्यमरः । मत्स्योक्तं दुर्जनं, किञ्च राः धनं यदि
येवः निपातु शेषः संचितो भवति, तदा मदी भवति,
मदतान् भवति । पुनरपि साहस्यदि रुमते देहवीदीपक-
न्यायेन मदीत्यस्योभयं संबन्धः । गर्दभपक्षे ततः
रुमोरमेदात् ततः तथापि तच्छील एव । किं पुनर्न,
अर्जुनवर्गं उज्ज्वलमार्गं द्योतनात् श्रुतुम्यायमेव मत्स्यो-
क्तं । पुनर्यो राधे वैशाखाश्वे मदी मदी भवति,
पुनरपि साहस्यदि रुमते, तथापि दुर्गं शीतं न न्यस्यति ।
अथ अर्जुनस्य मध्यमपक्षवत्त्वस्य वार्धं भारं मत्स्यो-
क्तं राधेयः कर्णः मदी भवतीत्यर्थोऽपि प्पन्नित इति ।
साहस्री. ९७२.

● दुर्बलेऽपि अर्धवादः प्रवर्तयति विधेः संवेह-
जनकत्वे निर्गन्धेर्दुर्बल इति । 'अक्षयः शर्वरा उवदपाति'
इति विधेः 'तेजो वै वृत्तम्' इत्यर्थवादेन निर्गन्धः ।
वि. १।४।१९, ● दुर्बलेऽपि विधिः तद्वीनात्मकमेव
प्रतिषेधेन तुल्यवले भवति' इति पूर्वशब्दस्याप्यस्य वेदता-
महत्वावापवर्णनस्य स्वरूपम् । बाल. पृ. १८, ● इत्यने
'प्रतिषेधः प्रवेगे' । १०।८।११ इत्यश्लोकेन 'दुर्बले-
ऽपि विधिः तद्वीनात्मकमेव प्रतिषेधेन तुल्य-
वले भवति' इति न्यायेन 'न यद्यप्येव ग्रहः स्यात्'
इत्यस्य प्रतिषेधत्वे नैपपत्त्यर्थे प्रतिषेधशब्दादेव विकल-
मितिः । पृ. १८. ● दुर्बलेऽपि प्रत्यक्षमितरं प्रागपम् ।
श्रुत्येवैव दुर्बला अपि स्मृतेः आचमनरूपप्रत्यक्ष-
श्रुतिवत्त्वेन प्रागपत्वात् उदाहरणं तुल्यवले भवतीत्यर्थेन
वेदकप्रमाणतयां श्रुतेः कति आचमनमेव नैपपत्त्यम् ।
मीन्या. ● दुर्बलस्य प्रमाणस्य यथादुर्बलमृतेन
वलयनं शक्यम् । पराजयः. ६२।१९. ● दुर्बलस्य शब्धो
न्यायो न वलीयतः । भा. १।३।१।१७.

● दुर्बलाप्रत्यक्षं यथादुर्बलमेव भाष्यते अयमप्यर्थः ।
भा. १।३।१।१४ पृ. ८६०.

● दुश्चिन्तितप्रणमिद्विधानं प्रणं शिवायपितो
शस्त्रप्रदणमिति न्यायः । यथा प्रणमिद्विधानं यदा-
प्रिद्विधेयं प्रायेण प्राणं विनयि येषः य नु वेदयेनोच्यते

न तु पातक्येन, एवं च निरन्तरदुःखमपसंहरपरिहृति-
शान्तानां जीवानां कश्चित्कालं विधेयविनिमयप्रसङ्गप्रदायान-
नदानुभवेन विधर्मानं संघादयितुकामस्य शिवस्य संहास्य
तामसत्वम् । यद्युक्तं निरतिशयप्रकृत्यन्तुकिन्मेव
शिवस्य । अत एव निदानकालं मिथ्यो कम्बहिता
प्रयुक्तो न विशिदति नैर्गुण्यम् । 'तृणैराव ज्ञानेनिका'
इति शिवपुराणे भाषयानम् । साहस्री. १४.

● दुष्कृतप्रसूतत्वं भविष्यारोह्ये प्रयोजकम्,
न कीलम् । सु. पू. १२.

● दुष्टतायाः कार्यप्रतिविधातक्यम् । ऋजु. पू.
११७. ● दुष्टतायाः कार्यप्रतिविधातक्यम्, न पुन. कार्यो-
न्तरक्षमत्वम् । बृहती. पू. ५१ । अहि इष्टत्वाद्यः
शाल्याद्यद्विकुरपनवसमर्थता भवेत्ते । यच्चोक्त असकृन्म
क्षोपस्य कार्यान्तरेणादृष्टावमिति, तत्र द्योतीरस्य चक्रे
कल्पगुह्यादिकं कार्यम्, तत्तु तत्र नान्येव । यत्तु जल
सद्विनाशस्य, तदपेक्षया च न दौषकम् । ऋजु. पू. ५२.

● दुष्टित्वात्मानं अनाकारः । वा. १।१।१७. ४.
२०३-२०४.

● दूरान्ययोऽपि कथितवति । "स्यवद्विमतमपि
पराजुष्य पश्यन्पाक आनन्तरेण मनसि विपरित्तमानं
अकमेव भवति विशेषप्रपन्नविशुम् । यथा 'इतः पश्यति
भाषन्तं दूरे वात वनविशुम् । ना त्रीणि विशालाणि
वा विशिष्ट जगद्वम् ॥" (वायव्य लक्ष्म्य पश्यति
शब्दस्य) । आ. ४।१।५।२२.

● दूरानुपलान् (१।१।११२) इति अर्थवाद-
मिति कथितम् । ("युन एवमेतिहा ददते,
अविदेवमेतेन ददते" इत्यन्यार्थवादस्य विमर्शं अनेन
सूत्रेण कथितम् । इति अत्रि वृत्तान्त न दृश्यते, यतो
तु अने आदित्यगर्हितेन तेनोत्प्लवकत्वात् दृश्यते इति
मितिम्) । वा. १।१।११२. ४. २५४.

● दूरस्थितवास्तवैक्यस्य तारूप्यमपेक्ष्य अष्ट-
दोषदुष्टो विरूप्य पोषीयान् इति न्यायः ।
आभरणम्. १।१।१५२६ वर्षक १ त्रय.

● दूर्वेष्टकादिषु इष्टवाधर्मा कर्तव्याः ॥

इष्टकामंरुपाणां इष्टकाकार्यैर्येऽपि दायते नियम-
विधेः आवश्यकतया चमसाधिकरन्त्यायेन इष्टकात्पा-
विषयाऽमावात् दूर्वावृत्तादिषु आहूतेरमावेन इष्टका-
भावेरमावात् न वेपु इष्टकाधर्माः । इति प्रप्ते, 'दूर्वेष्टका
उपधाति' 'यूवेष्टका उपधाति' इत्यादी इष्टकाभ्य-
पयोगस्य तदमीषाभ्येककमन्वात् 'सहोष्टकापि विनोते'
इति विहितसंज्ञापाठकत्वाच्च भवेदुः अमृन्मयीधपि
इष्टकाधर्माः । सकर्ष. २।१।८.

● हृत्तिनयनीतं इत्येनं सर्वेषामेधाज्ञानाम्, न
सुत्याकलीनान्तमेव ॥

यत्काले वा जिह्वदर्शनात् । ३।८।२१।४०॥

भाष्यम्— इमिदानीं संदिश्यते, किं सुत्याकाणां
नामज्ञाना नयनीयम्, तत् सर्वेषामिति । सुत्याकाला
स्यात्, जिह्वदर्शनात् । इदं भूयते 'सहपञ्चान्तमेव'
इति । तत्र पुनर्वचनम्, अग्नीषोमीयस्य स्थाने अग्नीषोमीयः
पुरोडाशः, अनुकल्पत्वात् स्थाने मैत्रावरुणी पश्यता,
इति द्वे स्थाने हृत्त्ये दर्शयति । तेन अवगम्यते स्पेनस्य
वचनं सुत्याकालनामज्ञाना विरोधं विदधातीति ।

वा— (पूर्वतमस्यस्य संनिधानविशेषात् इति
पदानुषङ्गेन व्याचष्टे—) समिचि विरोधात् सामान्यतो
इष्टाच्च सकालना जिह्वदर्शनेन इष्टान्तं वाचयति । यद्यु-
साहि-य हि एतदीतो धर्मः सुत्याकालो दृष्टः । अग्नी-
षोमीयानुबन्धस्थानयो अन्वेनानुबन्धवचनात् । एतादृ
अवधायि एतद्व्यस्त्यात् सुत्याकालः इति ।

सर्वेषां याऽपि विरोधात् । ४१ ॥

भाष्यम्— सर्वेषामेव याऽज्ञानां नयनीतं स्यात् ।
कुतः । अग्निरोधात् । अथपि विशेषे सर्वेषामप्यज्ञाना-
मिति ।

वा— यदुक्तम् 'सर्वेषां वा ज्ञेयवत्प्राप्त्यनुकल्पात्'
इति ।

न्यायोक्ते जिह्वदर्शनात् । ४२ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं जिह्व, तत्परिहाणीयम् ।
नामित्वा तत्प्राप्तं यत् ज्ञेयवत् वचनं तत् सुत्या-
कालनामज्ञानमिति । किन्तु दर्शयति । तदप्यनुकल्पात्

मिथ्यादर्शनं मृगतृणावत् । कथं तु भग्नौ पशुनामालम्भः इति । न्यायात् । नो न्यायः । अमानुग्रहः । एवं वचनवर्गितः क्रयोऽनुगृहीतो भवति । तस्मात् सर्वप्रामाण्यनामनीतिमिति ।

सा—न्यायसमये द्वितीयदशं लाघवं भवति । तत्रयमगम्यस्तु भयम् । न च सहात्मभय एतद्वर्मेत्वात् सुत्याकासता । ■ तर्हि ? अन्यत् एव न्यायात् । न चातो इतिनवनीते संभवति । न न्यायं दर्शयति (भाष्यम्—) एवं वचनवर्गितः यः क्रयः संविकर्तृत्वव्ययः अनुनेकभुल्यैः, सोऽनुग्रहीत्यने इति । त्वनीयव्ययमे हि आत्मभयमानेन न कथयितुं पशोः क्षालयति क्रमेण । न च द्विगुणो वा भवति । इतरथा ह्यपमि र्वात् । तस्मादुपपन्नं दर्शनम् ।

सोम— (इतिनवनीतं भग्नौ इत्युक्तम् । तत्र मुख्यं कालेषु वा सर्वेष्वेव वा इति विज्ञायाद् प्रावृत्तिरिति चेति ।) सूभार्थस्तु— सुत्याकासता एवेरं र्वात् पशुनाहित्यस्य द्येनाङ्गत्वेन विज्ञेताय सुत्याकासत्वकल्लिङ्गद्वयत्वमिति ।

वि— 'सुत्याकासताङ्गेषु शुनः कर्णेषु योदितः ।, आद्यो वैशेषिकाङ्गाद्, वाक्यात् सर्वाङ्गसंगतिः ॥ '

भाट्ट— एवं चेत् सुत्याकासे एव द्येनवैशेषिकवा 'सदृशनात्मते' इत्यादीनां दर्शनम् इतिनवनीत-त्वात् । सुत्याकासाङ्गाद्ये एव निवेशः । इति प्राप्ते, सामान्यतोदहनं यत्न इत्येवोक्तमेतत् । तर्थाहं नम् । नहि पशुनाहित्यवापि सुत्याकासत्वे द्येनाङ्गत्वं प्रतीयकम्, अपितु प्रधानप्रत्यक्षसिद्धिपक्षतोऽन्तर्गच्छकवाचकत्वेन प्रपम् । न चात्र तद्वत् । अतः तर्थाहं नम् ।

मण्डन— 'तर्हि न्याये भवनीयमिदम् । '

शंकर— 'अस्तुत्याकासेऽप्येव तत् । ' २५. 'सुत्यावा पशुसंहतिः । ' २६. 'द्येने षड्भद्रस्य सुत्यावा यथा । '

इतिनवनीताधिकरणम् । इतिनवनीतं द्येने षड्भद्रं न प्रकथे ॥

संनिधानविशेषादुक्तं यत् सद्विज्ञानम् । ३१।२०। ३७ ॥

भाष्यम्— द्येने षड्भे 'इतिनवनीतमात्रम्' इति । तत्र र्धेद्वेः हि नवनीतं प्रमाणम्, उत अज्ञाना-

मिति । किं शयम् ? प्रमाणस्य । तत्र हि प्रकरणमिति । वचनप्रामाण्यात् नवनीतेन प्रधानं निर्वर्तयितव्यमिति । एवं प्राप्ते, भूमाः । अथवा एवमित्यु तद्विज्ञानं द्येनाङ्गत्वं र्वात् । कथमर्थमत्रः सोमद्वयकलात् प्रधानम् । ननु वचनात् नवनीतं भविष्यति, न द्येने नवनीतं भवति इत्येव वाक्यार्थः । कदाहि ? द्येने नवनीतं आगमं भवति इति नवनीतावधेयव्यो विधीयते, द्येनाङ्गत्वं र्वात् अत्रयते न च लाघवं द्येनस्य आगमसंभवात् इति । द्येनाङ्गत्वं तु निश्चये । नवनीतं तद्वत् नवनीतं विधीयते संविधानविशेषात् ।

वा— 'इतिनवनीतमात्रम्' इति प्रकरणे विधिद्विधायात् सोमो वाचिष्यते इति मन्त्रे । (सिद्धान्त-म्—) यतस्तु अनेकार्थविध्यसंभवात् आश्रयमस्य विशेषमाणं विधीयते । न च प्रधानस्य आश्रयप्रति । तस्मात् 'आश्रयस्यात् तद्वत् सोम' इत्येव सिद्धम् ।

आधानेऽपि द्येनेति चेत् । ३८ ॥

भाष्यम्— एवं चेत् द्येनस्य द्येनाङ्गत्वं नवनीत-मिति, आधानेऽपि एकवाक्येऽपि र्वात् । ता अपि हि द्येनस्योपकुर्वन्ति, तच्छेकतोऽपि द्येने निर्वर्तते इति ।

वा— अवश्यं द्येनोपकारि यज्ञस्य इति सत्त्वम् । तत्रैव प्रमाणद्विरागमस्य द्येनोपकारि इति इतिनवनीतं र्वात् ।

नाप्रकरणत्वादङ्गत्वं तन्निमित्तत्वात् । ३९ ॥

भाष्यम्— न द्येनस्य प्रकरणे प्रमाणेऽपि अगम्यत्वात् वा अत्रोः । निमित्तो यज्ञेऽपि ? आधानस्य च द्येनस्य न कश्चिदति संशयः । अग्नीनामाधानम्, अगम्यत्वं द्येनस्य । तस्मात् प्रमाणद्विरागमस्य नवनीतम् । नैतत् द्येनाङ्गत्वे निमित्तम्, न च अगम्यत्वात् तद्वत् प्रमाणे । यदि प्रमाणद्विरागमस्य नवनीतं निमित्तं भवेत् । तस्मात् द्येनाङ्गत्वाधानयोः सन्तोऽपि इति ।

वा— (यत् स्वयं न्यायानुवाद—) नहि तत्राकारि-मात्रेण संख्या । किं तर्हि ? अधिकारत्वं प्रमाणोपकारिणः प्रमाणिकं चोदयेत् संनिहितम्, न प्रमाणेऽपि तद्वत् इति ।

सुधा— एतौ नवनीतं प्रमाणम् अत्र इति पशु-मीमांसकं इतिनवनीतमिदं प्रमाणम् सोमस्येन प्रधानमात्रं

विधीरते इति पूर्वपक्षः । उत्तरपक्षार्थप्रधानतुल्यसंभवे
अन्यपक्षार्थप्रधानबहुविकल्पयोगान् न्यधिकरणबहुविकल्प-
सत्यानामुक्त्यान् निधिप्रतिष्ठापयोगेन अनेकार्थविध्यापत्तेः
नवनीतावस्थान्दोष मिश्रार्थत्वेन सामानाधिकरण्यायोगात्
सच यस्य आश्रयान्तरस्य कार्यलक्षणावस्थान्तरतेः विधी च
सत्तनायोगात् आश्रयकार्यानुवादेन हनिननीतविधयन्तरेः
प्रधाने कार्यभावान् आश्रयवति अङ्गमाने हनिनवनीत-
विधि इति सिद्धान्तः ।

ज्ञा— निधिप्रतिष्ठापिगोपात् उद्देशतः अप्रकृत्यापि
कारणस्य अस्तिरेयतः प्रतिसंभवात् तदनुवादेन हनि
नवनीतस्य गुणो विधीयते । यत् आश्रय तत्, इती
(नमैमलिकाधाम्) नवनीत प्रकृतिसंभवं तत् स्यात् ।
(हतित्याम्पकानिषमं आश्रयमित्यर्थः)

सोम— पूर्वस्य बाधपक्षे इह प्रवर्णनात् प्रधानार्थ-
संभवेति प्रत्यक्षज्ञानात् स्रगतिः । सूत्रार्थस्तु— प्रधाने
असंभवे अङ्गानां सक्तुं चोदकतः आश्रयसंनिधिप्रत्यक्ष-
विशेषात् नवनीतविधियुक्तं, इति । यदपि नवनीतस्य
आश्रयकार्यं तदुद्देशेऽपि संभवेति, तथापि तथा सति
आश्रयद्वयस्य आश्रयवर्ति लक्षणा स्यात्, सा च बाधया-
ऽपि न युक्ता इति बहुविकीर्यतः । (ग्राह्यीधिकार्या
सिद्धान्ते) ।

यि— 'नवनीत वनेन आश्रय मुख्येऽङ्गे वा, ऽद्य
मुपपद्यते । निवेपमानवमप्राप्त हनिननवीतवत् ॥ मुख्य-
उपनिविक्तो (मुख्यलोमलिकारो), ऽद्वये चोदकप्राप्त-
आश्रयवत् ॥ अनृत हतिउत्पन्न नवनीतगुणो विधिः ॥'
अद्वये चोदकप्राप्तस्य आश्रयस्य प्रकृतिसंभवेन द्वयोः
नवनीतगुणो विधीयते ।

भाट्ट— द्येने 'हनिनवनीतमागन् भवति' इति श्रुत
हनिननीतीं प्रकरणान् द्येनप्रकाशान् मन्त्रि अत्र आश्रय-
नुवादेन हत्यधिकरणजननवीतप्रतिविधि, आश्रयस्य
नमनीतप्रकृतिक वस्य प्रसक्त्यात् तदनुवादेन हत्यधिकरण
तविधी प्रकप्रभरतामङ्गागतेषु । अतो बहुविकीर्यतायां
एवैको हत्यधिकरणजननवीतप्रकृतिकं छेदितायात् द्येने
द्वयतया विधीयते । आश्रयवत् त उभयैव नवनीतप्रकृति-
कवातनुवादः अन्यपक्षार्थकार्यप्रसादक चेति नानेक

विधेयता । अत एव द्येनेऽपि आश्रयद्वयसंभवात् उभो-
युक्तावविचार एव । गमकान्तरसंभवे तु लोमपमानाश्र-
यमाश्रयवत् । इति प्राप्ते, निधिप्रतिष्ठापिगोपापत्तेः
अनिदेशात्प्रत्यक्षोद्देशपरत्वमेव आश्रयद्वयस्य अङ्गीकार
यदुद्देशेन हत्यधिकरणजननवीतप्रकृतिकत्वमेव प्रयोगान्त-
र्भावित्वा विधीयते । आश्रयं च अद्वयेणैव प्राप्तमिति
क-मावविषयता । यत् हनिनवनीतवत्स्य तदुपपत्त्य-
मद्वयैव हत्यधिकरणजननवीतमेवाश्रयपदप्रतिष्ठापार्थो-
द्देशेन इत्यस्या परचूतस्याश्रयप्रत्याज्ञासंभवेन विधीयते
इति न्यायमुक्त्याङ्गीकृतम्, यत् आश्रयपदे सप्रतिष्ठापना-
वस्येः तदनेन वा अतनुवाचनिकसिद्धतापत्त्यादकानु-
वीताङ्गीकारस्यैव न्यायसम्बद्धमेव । यदि ॥ निधि-
प्रकप्रभरतामङ्गागतेषु तदा उदेनाद्यु । २०.

आश्रयेऽपि तथेति चेत् । १८।१०।१७॥ नामकरण-
त्वाद्वयस्य तन्निमित्तकत्वात् । १८॥ सर्वस्य धर्माणां स्वतन्त्र-
स्याचोत्पत्त्यकारणसमाधारत्वेनापूर्वोपकारके दया-वशात्
वचमानेष्टपञ्चाशद्विनामपि च द्येनापूर्वोपकारकत्वात्
तन्नापि हनिनवनीतवत् । इति प्राप्ते, यदुपकारकता
वैधव्यप्राणप्रतिष्ठा तदुपकारक एव चर्माणां निवेष्टः । न ह्य
आनेष्टपञ्चाशदुपकारकत्वेऽपि, द्येनोपकारकप्रमानाश्रय-
भोजनाकारवि हनिनवनीतवत्स्यते । न च आशानादेः
द्येनोपकारकत्वं चाप्रे प्रगितम्, अत्रिमात्रार्थत्वस्यैव
सम्प्रतिष्ठात्वात् । अतः द्येनमयोपपत्तिस्तदुपकारकाव एव
तथिरेव । (अत्र अधिष्ठानात्ममेव स्वीकृतं इति
मतिः) । २१.

सण्डह— 'द्येनेऽङ्गप्रसर्गो नवनीतमाश्रयम् ।'

गोवर— 'स्वेनाद्ने नवनीतमुक्तम् ।' २४.

● हति स्तार्थं प्रत्युपमानं, द्येनमवगमयेत्, न
परमं । भा १०।१।२३ पु. १९८७.

● 'हत्यमानेऽपि कदाचित्' (चन्द्रे, द्येने
तत्रवाः) इति गोमिथः । सुकर्षे. १।२।१२.

● टपट् यज्ञमुक्तम् 'यज्ञमुक्तं संभवेति' ।
'टपटुल्लग्न्या सिगि' । नि १।१९. ● टपटु-
पल्लोः वेपथे यज्ञवत्. परस्परसापेक्षत्वात् । १२।१८.

● हृदयप्रवेशप्रोक्ष्य अर्धमयुक्तं दशरूपमाशुः । भा. १।१।२।२-२.

● हृदय तु सन्दर्शय चानन्दः यथा 'किं नेह भवति' इति । भा. टी।१।२।२८, ● हृदो हि तस्य (वेदस्य) अयः कर्मविशेषनं नाम । १।१।१।२ पृ. ६.

● हृदो हि मणिविक्रये वणिक्प्रवर्तयोरङ्गनामान्तरम् । क०. मेढः । कल्पतरुः. १।१।२।२८३ अ०. ● हृदमेव तु सयं अज्ञानि कुर्वन्ति प्रधानस्य अज्ञवत्त्वम् । भा. १।१।२।२८५.

■ हृदं किमपि लोकेऽस्मिन् निर्दोषं न निर्गुणमिति न्यायः । अथ तत्रैव गुणदोषो भवति इति विवक्षाया प्रसङ्गे । साहस्री. ५७२.

■ 'हृदं हि कर्मणः फलं कृप्यादिवः' । (१।१।२।२ सूत्रम् । भाष्यवृत्तिरिवम्) इत्यनेन न्यायेन सामान्यतोऽप्येव किं होमात् फलं भवति ? इति विद्वान्-भाषी वृक्षति । वा. १।१।२।२४६ पृ. ५४३. ● हृदं हि हृत्तत्त्वं मन्त्रतोषाद्वैतविशेषविरचनं कर्मम् । कल्पतरुः. ३।३।२।२४६ अ०.

● हृदे कारणे सति न च भट्टं कल्पयितुं शक्यते प्रमाणमाशुः । भा. १।१।२।२५ पृ. ४०.

■ हृदे संभवति अट्टकल्पनमयुक्तं इति न्यायस्य वैदग्ध्यमात्रागम्यमूलत्वयोर्विश्वकारणस्य द्वय-त्वात् । सु. पृ. १५८.

■ हृदे संभवति अट्टकल्पना न न्याय्या इति न्यायः । प्रथमप्रमाणपिदे कार्यं अकल्पकत्वात् न कार्यं, तथा असौक्यमिति । महाभारतोगोपर्वणे-अष्टपदिकयातमाऽप्यस्य १५९-५ आत्मनो दुष्टव-रिणद्वयं प्राप्नुवन्तरः । न स काल न वा देवनिर्वाणं गन्तुमर्हति ॥' इति नवमकोट्यीशस्य 'एतत्वा बोधेन देशं कालं ॥ गन्तुमुशान्तं नास्ति, हृदे संभवति अट्टकल्पनाया अन्यायत्वात् हृदयप्रवेशे देवस्य वृत्त्य-योनात्मनः कर्तृत्वविशेषः, ॥ तु त्विमं सतीत्यर्थः' इत्युपनिषि । साहस्री. ५५९.

● ननु विज्ञानाग्नौ एवाप्यवनस्य अर्धज्ञानफल-त्वसाधनाय 'हृदे०' इति न्यायस्य न्युत्पादनात् इह (१।२।४) पुनरुद्भूत्याद्वनमन्यकमिति चेन्न । इहेनायं न्यायो न्युत्पाद्यते । अनेन तु न्यायेन अप्यवनस्य अर्धज्ञानार्थत्वं न सम्भवति, तथा सति विविधैरप्यभि-विष्यमाथेऽपि प्रमाणान्तरेणैव तदर्थसिद्धेः । सोम. १।२।४.

■ हृदे संभवति अट्टकल्पनाया अन्यायत्वात् इति न्यायस्य तानिदधयो (२।१।३६) न्युत्पादनेऽपि अकर्मज्ञाते प्रश्नेयत्वादवश्यमट्टार्थत्वमिति शङ्का । सोम. १।२।२. ● 'हृदे संभवति अट्टकल्पनाया अन्याय-त्वात्' सिद्धकृद्वाचस्पत्यस्यैवैव तृतीयस्यान्यायस्य (वर्धारी) । भट्ट. १.५।२.२०.

■ हृदे संभवति अट्टकल्पनाऽनपत्तारः इति न्यायेन धर्मविज्ञातऽपि कल्पे अप्यपत्तिरिति कल्पवर्धा-वयोरसम्बन्धः इति विद्वान् । बाल. पृ. २.

■ हृदे सति अट्टकल्पना न न्याय्या इति न्यायेन अवाचीनामिव पुराणोक्तविद्वानां स्वतीनां वेदेऽपि ग्रहणं इति अनुचितमेव । सना. ध. प्र. प्रायश्च. पृ. ६७. ● हृदे सति अट्टकल्पना न संभवति । भा. १।१।२।२।६६९.

● हृदे अनुपपत्तिर्नास्ति । वृहती. ट. १६४ (नहि हृदेऽनुपपन्नं नाम १५२, १५५, १६४). ● 'हृदे हि अट्टकल्पना भवत्यस्य निष्पत्तिरिति' । भा. १।१।२।२ ट. १८६.

● 'हृदो हि न कश्चित् सुदिररहीतविशेषः' । कथं हि स्वस्थे अनुपपन्ने तद्विपर्ययवत्त्वमप्यसौ वायेव । वा. १।१।२।२ पृ. ९१२.

● हृदप्रवेशमार्गः (हृद देशप्रवेशः, अट्टं च अर्धमयुक्तं) अन्यः प्रवेशः, हृदप्रवेशः, अट्टप्रवेश-इत्येति । वि. ५।१६७.

■ हृदप्रवेशप्रवेशं धन्यता इति न्यायेन नीहृ-प्रवेशप्रवेशं प्रतिविज्ञातमनात् । तत्तद्विपर्ययवत्त्वमिति प्राप्तिरेव । श्रीर. १।१।२ न०.

● दृष्टार्थः एव सप्तदशाक्षरं प्रजापतिः आमावस्य
इत्यादिः । संकर्म, २।१।१. ● दृष्टार्थः एव सर्वोऽपि
अमृतपुत्रमिति । बाळ, पृ. २१, प्रतिनिधित्वम-
वितिष । पृ. २२. ● दृष्टार्थोऽपि. अमावस्यविषयः प्रस-
विषयो वा, स सर्वोऽपि नियममितिः इत्यमुषावच्छेदः,
अमावस्यविषयेऽपि अस्मिन् नियमादष्टाशुभप्रसवस्य-
म्भावान् । रसायनं, पृ. २११. ● दृष्टार्थं तद्विज्ञां
वयम् । संकर्म, २।१।१. ● दृष्टार्थं प्रत्यभिपारम् स्नेह-
मार्थम् । २।१।७. ● दृष्टार्थेऽप्यपि नियमादष्टविद्वयं
कथमावापेक्षोक्तं; प्रकरणकथाः । वा. १।१।११२१
पृ. ७३२. ● दृष्टार्थेऽपि विज्ञितेऽपि नियमादष्टं संभवति ।
वि. १।१।१०. ● 'दृष्टार्थेऽपि सर्वेषु नियमादष्ट-
विषये' । रसायनं, २११. ● दृष्टार्थेऽपि कार्यकं दृष्ट्वा
(वेद्वेन प्राकृतक) कथाः । वि. १।१।११. ● 'दृष्टार्थेषु
(वनं) तु दृष्टवत्प्रत्यक्षेऽप्यवशिष्टाणि' । वा.
२।१।११ पृ. २१९. ● दृष्टार्थाः स्मृतिः अदृष्टार्थ-
वाच्ये, अमावस्यः । १।१।११४ पृ. ८६०.
● दृष्टार्थान्तं अवाक्यादिभिर्वा प्रयोजनमिति प्रतिपत्त्य-
मर्थः । भा. १।१।११४०.

● दृष्टार्थगन्धसुष्टानि बह्वैव वेदेऽपि विधीयन्ते,
इति न नावता वेदमूलमात्रात् । वा. २।१।१०
पृ. ९०.

● दृष्टार्थाः अवाक्याः (अवाक्यमन्त्राद्योक्तान्तर्गते)
ग्राह्ये (तस्मात् 'अवाक्यं लाभात्' इति कथा
नान्तर्गते) । भा. २।१।११ पृ. ६.

● दृष्टार्थं वेदगान्धमिति । सु. पृ. १९६.
● वेदेष्वपि च सर्वं दृष्टार्थमस्ति उक्तं वाक्यत्वात्
न तेन अवैदिकत्वमिति । पृ. १९६.

● दृष्टार्थप्राप्तविधिष्वपि द्विविधः, विधि विना
स्वतःप्रसिद्धदृष्टप्रयोजनं जननमात्रम् । विधिबल्यत्वात्
नियतप्रयोजनमात्रम् । तत्र 'औदुम्बरो मूत्रो भवति'
इत्यादि । मृत्तौ मूत्रे पशुमात्रेऽपि उदुम्बरं रात्रिरादि-
नियमविधिना निवर्तितः इति विकृत्यापि चोदकात् तदि-
रादेव प्राप्ता प्रतिपत्त्यविधिष्वप्यत्रापि योमात्रेणैव
(१०।८।८) अमावस्य उदुम्बरकतिः अष्टासप्तवि-

विधिष्वप्युत्तिष्ठने स्तन एव प्रसिद्धमर्थम् च ।
उत्तराश्विनान्वाद्येऽनमन्-उत्तरा-श्विन्यादिः द्वितीयः,
विधिवत्तदेव ॥ द्विण्यार्धमन्त्रं गौणवृत्तित्वस्य तथा
इन्द्रपञ्चमने, इति त्रिंशत् मन्त्रस्य द्विन्द्वं इत्यप्युत्तरा-
श्विनान्वाद्येऽनमन्वाद्ये, उत्तरस्य वृषभमन्त्रकरणेन वाग्नि-
पात्रकरणे, परिषेः स्वामिन्द्वन्द्वेन वृद्धमिदमेतन् न
वाप्यर्थं प्रशाचनीयम् । रसायनं, पृ. २११.

● दृष्टार्थोपपत्तिः प्रमाणम् । पीनो देवदहो विद्या न
श्रुते । अत्र दृष्टस्य पीनत्वस्याप्यनुपपत्त्या उन्निर्भोजन
सिध्यति । भा. ● दृष्टार्थापत्तिः भुतार्थापत्तिश्चेति
अर्थापत्तिरिति । बाळ पृ. ८.

● दृष्टार्थं अदृष्टात् बलीयः । भा. १।१।११२३.
● दृष्टपूर्वो च वा लक्षणा, तन्मात्रेण योमात्रादुद्दिभ्यति ।
वा. २।१।१२. ● दृष्टप्रयोजनद्वारा एव संबन्धोऽवश्यमेव
संस्थापना अपूर्ववस्तुत्वमिति । वा. १।१।१७ पृ. ६६.
● दृष्टप्रयोजनसम्भवेन अदृष्टार्थवत्त्वमात्रेणात्मा ।
संकर्म, २।१।१. ● दृष्टकाले संभवति अपूर्वं न
कल्पनीयम् । यथा अवाक्ये वेदेषु च । वि. २।१।१.
● दृष्टप्रत्यक्षेण अदृष्टकालस्या-वाक्यत्वात् 'लक्षणां
काले इति वादपरिचयना' इति न्यायात् । वेदान्तीयः.
२।१।११ पृ. १०. ● दृष्टमूलकमतेः न प्रमाणम् ।
वि. २।१।१. ● दृष्टसंस्कारे संभवति अदृष्टमात्र-
तुपकारकत्वं कल्पयितुं युक्तम् । १।१।१६.

● दृष्टान्ते यथाभूतो यथो दृष्टः तथामुनेनैव दृष्टः ।
मितकेऽपि सविशेषम् । श्रुतु. पृ. २३५. ● दृष्टान्ता
विशेषस्य उपलक्षणोपपत्त्ये न युक्ता इति यत्तु, तत्
उपलक्षणस्यापि विशेषकत्वात् न योजनम् । यदा केनचित्
सामान्येन दृष्ट-उक्तं सविशेषं अनभिप्रेतत्वेन विशेष-
कत्वेन चेति । वा. २।१।११३ पृ. ११८.

● दृष्टिसिद्ध्यन्यायः । अथपि जीवकण्डर्पो गवद्वत् ।
तथाहि, यत्रावत् तत्रावत् तत्कल्पितः एवावतन्त्रम्.
प्रपञ्चः सर्वोऽपि तत्रैव कल्पाने अवाक्यान्ते दीयते
तन्मात्रे । तत्र दिव्यमन्त्रे पुनस्तत् एव यथापूर्व-
माविर्भवति । एवं दृष्टिसिद्ध्यन्यायेन अस्मकल्पितोऽप्यर्थः

विषयः।दिपयः अस्मद्गुणौ स्वीयते अस्मद्वशे यथापूर्वं
प्रादुर्भवतीति । साहस्री. ११८.

• देवाः । दीन्यन्ति स्रोतन्ते वा चन्द्रादित्याग्निमहनञ्ज-
नाः।कः।विशेष, वायव्य सततकृत्वा द्यूयन्ते सर्वैर्देवैः
इति देवाः । या. १।३।१।३१ पृ. २९९ । सर्वेन्द्रादि-
देवतानुवर्ति दीन्यतिष्यन्त्येवोक्तित्वात्मानं देवताशब्द-
वाच्यम् । सु. ८. ३६२.

॥ देवस्यत्वेतिमन्त्रन्यायः । मित्रौ निर्वापमन्त्रे
सवित्रादिशब्दानां ऊहे न ॥

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभाषः स्यात्,
सतानोदितममाप्तम्, चोदितमभिधानात् । १।१।१२।
३६ ॥

भाष्यम्— स्तो द्वांपूर्णमासौ । तत्र निर्वापमन्त्रः
'देवस्य त्वा सवितुः प्रतोवेऽभिनेत्रोद्गुष्ठा पूज्यो दत्ताग्धा-
मये छुट्टे निर्वपामि' इति । तत्र एवोऽर्थः संधाधिकः
किं सवित्रादिपूषपादानां विवृतौ ऊहः, उतान्दः इति ।
तत एतत् प्राप्त् परीक्षते, कर्मणि समवेतमर्थ एते
शब्दा असिद्धाति, उत असमवेतमिति । यदि समवेतम्,
ऊहिशब्दे । अथासमवेतम्, अविश्रुताः प्रयोजयन्ते ।
तदुभयमपि सह परीक्षते । किं तावत्तः प्रणिभाति । तत्र
समवेतमसिद्धमिति । कुतः । एतदि मन्त्रवदानां
इदं प्रयोजनम्, सन् समवेतमर्थं प्रकाशकवीति ।
तत्र असमवेतार्थप्रकाशने न किञ्चिदपि दृष्टं प्रयोजनम् ।
समवेतानां तु प्रकाशने दृष्टमिति । सन् यदि समवेता-
मिषादिनः एते शब्दाः, ततः प्रयोजनस्यः । कथं पुनः
समवेतामिषादिनः । यदि नाम सवित्रादयः शब्दाः
अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः, यदि वा सवित्रादयो देवता
मित्रोपाः पूर्वापूर्णमासयोः स्युः । तन्मन्त्रपदानां अदृष्टार्थेता
मा भू इति मन्त्रतरपि अवशीयते, मान्त्रवर्गिको
देवताविधिः, सवित्रादयो वा शब्दाः अग्न्यादीनां वाचका
भवेयुः । तस्मात् अर्थेकत्वात् अन्यतरत्वात् अण्वस्तेकम् ।
अत्राह, ननु 'अमये जुष्टम्' इत्यत्र अवपरयुताः
एवमादयः अग्न्यादीनां वाचका अपि सन्त्यः अग्न्यादिभिः

प्रकाशिता वा देवतायाः न किञ्चिदपि अधिकं कुर्युः । नो
एवमपि सवित्रादिवचना एव मान्त्रवर्गिकाः शक्तुवर्ति
उपपत्तुम् । अत्रोच्यते पृथक् वाचकानि एतानि
मविध्यन्ति, तेषां 'छुट्टे निर्वपामि' इति तावदाणः अनु-
पपत्तः । तानि वाचकानि दर्शपूर्णमासयोगेनानुवृत्तानि । यदि
एवमेवयानि अत्र इतीति विद्यन्ते, ततः असमवेतमिति
इति अर्थापत्त्या मान्त्रवर्गिकयो देवता विधीयते
अग्न्यादिवचना वा सवित्रादीनाम्, पृथक् वाचकानि वा
अग्निवाक्येन वैकल्पिकानि इति ।

एवं प्राप्ते, प्रमः । नैषादीनि ऊहिशब्दानि इति ।
अवोदिते ऊहे न प्रयोजीति, चोदितमभिधानात्
मन्त्रत्वेति । कतः एतत् चर्चते, असमवेतामिषादिनः
सवित्रादय इति । कथम् । नहि अत्र सवित्रादिदेवार्थं
कर्म चोद्यते । न च अग्न्यादीनमर्थेषु सवित्रादयः शब्दाः
प्रतिष्ठाः । अत्राह, ननु अर्थापत्त्या अन्यतरत्वात् अप्यव-
शीयते इत्युक्तम् । सति एतदेवत्ये कर्मणि सवित्रादि-
वाचकानि उपपद्यन्ते, अग्निचक्रादे वा सन्ति । वा इतिपी
देवता, अत्र मन्त्रनचनेन प्रकाशयित्वा । सवित्रादयश्च
शब्दाः विधीयवाक्ये प्रकाशयन्तः । ते इतिदेवताः
प्रकाशयन्तः उपपद्यन्ते, मान्यतेति । अग्न्यादयश्च
इतिदेवता इति सहचरताः इत्यप्यवशीयते । अत्रोच्यते ।
यदि असमवेतमाने आनर्थक्यमपेक्षं स्यात्, ततः
अग्न्यादयः कुर्यते अर्थाभिधानसंयोगात् मन्त्रेषु शेषभाषो
भवेतीति । न तु एवमप्यसमवेतमिति आनर्थक्यम् ।
ननुतु मान्यतरत्वापि कुर्याते किञ्चिदपि प्रमाणम् । न
च चोद्यते एवमप्यवशीय देवताः । तत्र अवोदितममाप्तं
ऊहम्, चोदितमभिधानात् ।

तुष्टु— उपोद्वातपराकानुपपत्तादि निवृत्तम् । इदे-
दानीं ऊहश्चिन्त्यते । किं सवित्रादिशब्दा विवृतौ ऊह-
तत्पः (उत) नेति । (तदर्थमिदं चिन्त्यते किं समवेत-
देवताप्रकाशनायां एते शब्दाः, उत असमवेतत्वाप्यदारा
निर्निमित्तं प्रयोज्यते इति । पूर्वाश्रयात्) ऊहितयाः ।
कुतः । रक्षितव्यः शब्दाः (तावत्) अर्थेप्रकाशनाः
(न तु अदृष्टार्थः) । यदि भुविर्वाताः (एतन्ते)

ततो दशार्थाः १५; प्रज्ञाचनद्वारेण मन्त्रस्यापेक्षितत्वात् ।
यदि (१५) स्पष्टतया अस्मिन्मन्त्रेन ततो दशार्थाः
(तस्मात् समवेतास्त्रिवचनाः सविश्वदेवः शब्दाः) ।
अथवा सवित्रादिभिः (शब्दैः) मुख्यं यत्प्रत्येकं मन्त्रमप्येते,
तथापि समवेतपञ्चमः, कथम् ? मिश्रत्वात् एतेषाम्
(मान्याणाम्) तस्मात् 'देवस्य त्वा सविनुः' इत्यादि
प्रतिवेष्टां मन्त्रभेदः । तेषु च 'हुष्टं निर्वपामि' इत्यत्र शब्दः ।
तत्र—) मान्यपरिचो देवताविधिः सप्तपूर्णेमासवासेषु
अग्न्यादिभिः वैकल्पिको मरिष्यति । अत्र (केचित्)
आहुः । मान्यवर्जितेन देवताविधानेन न कथ्यन्ते
अग्न्यादयः उपवि—(वाक्य—) मिश्रा वाचिन्म,
विपमसादिवात् । (वसत्वात्) सवित्रादिमासकर्म (अपि)
यागान्तराणि कथ्यन्ते । तेषु मुख्यं च समवेतपञ्चमश्च
(सवित्रादिशब्दाः) इति । तैत्तिर्युक्तम् । एव सति
यामन्तवत्त्वात् प्रयागसिद्ध्या, १५; । तत्र चोक्तं
अतिदिष्टमात्रेण विविक्तः स्यात्, यथा प्रयागदीनाम् ।
तत्र पूर्वोक्तपक्षयोः न (कश्चित् महात्) निशेयः ।
तस्मात् स एव (युक्तः पूर्व—) पक्षः, यत्र उक्तः
विषयः । (अत्राह सिद्धादी—) एवं प्राप्ते, मूमः ।
लोके सवित्रादयः अग्न्यादिवचना न प्रसिद्धाः । न च
गुणेन (सुगहत्वात्प्रयोगेणापि) अग्न्यादीनामिधानं समर्थाः
(युतः ।) यत्र (हि) पराशर्यादिनामिष्यन्तं (तत्र)
गुणेन (निमित्तेन) पराशर्यः परम (वर्तते) न चैह
(अग्निशब्देन) सामान्यविशेष्य (सवित्रादीनामिति)
विविभक्तिनिर्देशात् । न च मान्यपरिचो देवताविधिः
शक्यः कल्पयितुम् । मन्त्रभेदे (हि सति) च भवति ।
प्रत्यः (कार्यं) मन्त्रः इत्युक्तम् । 'अथैकत्वात्' इति
(२।१।१५।१६) । कश्चित्तेऽपि (मन्त्र—) भेदे जैन
अग्न्यादिना (यद्वा मान्यवर्जितानां सवित्रादीनां)
विशेष्यः (युक्तः) विपमसादिवात् । तस्मात् निशेय
श्रुत्यन्तेषामुक्तत्वं इति ।

ततश्चापचनं तेषामित्यर्थं प्रयुज्यते । ३७ ॥

माप्यम्— अथ यदुक्तं प्रस्थापनेन शब्देन प्रका-
शकृतेऽत्र देवताः, तस्मात् अनुष्ठानात् प्रकाशने न विधि-
रिति प्रयोजनमिति, तत् परिहर्तव्यम् । अनोच्यते ।

ततश्च तेन कारणेन, अक्षुतात्मा वचनं न क्रियते सवित्रा-
दिभिः शब्दैः । केन तर्हि कारणेन त्रिवदे । एकपक्षे
प्रयुज्यते निर्वपणस्यार्थम् । देवस्य सविनुः प्रत्येक-वेदेन
सवित्रा यवमानेन प्रयुज्यते उचिते वा सवित्रि । अश्विनो-
र्वाहुभ्यां—परिक्रममभिप्रेय यवमानयोर्देवयोर्वाहुभ्याम्,
अश्विनो (अश्विनो) हि तौ अग्न्यादेये अश्वदत्तेन,
अश्वितवन्त्यो वा तद्यशस्कं अर्पयन्ते । तद्वाहू इति स्त्री
वाहु ल्यबद्धिनि, देवताऽग्न्यादौ अश्विनोः एतौ वाहू
इति । पूर्णं च यवमानमेव प्रयुज्यते पुण्यतेः । एवं सर्वे
निर्वपणस्योपपत्तयः स्यात् ।

अत्राह, कस्मात् नोक्त्याः सवित्रादयः शब्दाः,
प्रकरणान्तरे सवित्रा अश्विनौ पूर्णं वाभिषदन्ति । मिश्रेण
तत्र वक्तव्यमस्याः प्रकरणं याचितुमर्हति । अत्रोच्यते ।
सवित्रादयः परविशेषणं विमर्शितुं शक्यन्ते, प्रातिप-
दिकार्यस्तु अन्वयितरिक्त इति मन्त्रे । तत्र लिङ्गं भुव्या
वाच्यते । लिङ्गं हि प्रातिपदिकार्यप्रकाशनं देवताऽप्येति
कृत्वा । इह देवताऽप्यकार्त्तं यत्र देवता समीकयति ।
विभक्तिभूतिगु प्रातिपदिकार्यं पदार्थान्तरविशेषणं
ज्ञापयति । तच्च इहास्ति पदान्तरम् । अतश्च लिङ्गात्
वृत्तौपक्षः । तस्मात् नोक्त्यः । आह, यदा सवित्रादयो
यवमानापरमः, तदा एते कथमनुह इति । उच्यते ।
लोपणार्थमिदं वाक्यम्, नातुकापनार्थम् । अनोचितस्य
लोपनं कर्तव्यम्, तत्र दृष्टोऽर्थः । अतुकापनं पूर्वं प्रकाशनेन
कृतम्, तत् अत्रार्थमापद्यते । अथिव 'हुष्टं निर्वपामि'
इति लोपणकारणं 'निर्वपामि' इति भाष्यज्ज्ञेयत्वम् ।
'सविनुः प्रत्येक' इति अनुज्ञा निर्वृत्ता परविशेषणार्थं
कीर्यते । अनुज्ञादपि निर्वपणमन्त्रार्थे कुप्यदेव, न तु
अनोचितेन वाक्ये भूयते । तस्मात् लोपणार्थत्वात् परागः
सवित्रादयः शब्दाः नोद्विष्यन्ते इति ।

अत्र— (पूर्वपक्षपाद—) 'तत्र दृष्टार्थतालाभाद्
देवतायाचित्वा भवेत् ॥ निर्वपणं प्रसंसार्याः सन्तो-
ऽदृष्टार्थतामिषुः । सवित्रादिपदेनाग्न्यादि-
रभिधीयते ॥ अभिना वा पिरुत्वेन सविता मान्य
वर्षिकः । (सिद्धादौपाह—) उत्पत्तौ तदित्येतेन न
अन्योक्तौ विवक्ष्यते (विवक्ष्यते) ॥ नैपम्यात्

सवित्रादिपदमग्रेष्ठं । वाचकम् । मन्त्रवाक्यानि चैतानि शिषेरेन् प्रतिदेक्तम् ॥ जुष्टनिर्वाणस्यौ च भजेतामनुपक्रिताम् । सर्वेषु निर्वाणस्यन्तः एकमन्त्रः प्रतीयते ॥ जुष्टादिः सङ्क्रान्तातो न सङ्क्रान्तुपञ्चनम् ॥' सप्तमोद्विष्टः ।

सोम— उद्योदात्तस्यनुपसर्कं समाम्य इदानीं अध्यापार्थः ऊहश्चिन्त्यते इति संगतिः । सूत्रार्थस्तु— मन्त्राणां सप्तभिधानां कर्मणि शेषभावात् सवित्रादीनामपि स्वार्थमिषाज्जेन शेषस्यैव समवेतार्थेणैव ऊहः इति । अर्वाभिधानः शेषोक्तमन्त्रेषु शेषस्यैव क्वात् इत्यनेन पूर्वेण प्रतिपाद्यते । अमेतरम्, अक्वोविर् अक्वोवितायैकं सवित्रादि ऊहमन्त्रां मन्त्रस्य चोदिताभिधानकत्वात् इति । 'यि—' सवित्रभाष्येनैव न वा, उभेः संगतिस्ततः । ऊहो, मन्त्रिहृतस्यैव निर्वाणस्यसंभवात् ॥' गवित्र-सन्धि-भाषि ऊहनीयं न वा इति संगतिः ।

भाट्ट— एतत्ताज्जोदात्तमुखेन ऊहविषयमिति । इदानीं साक्षादेव मन्त्रविषयमिति । नम 'यन्तदेवतोऽथ' (११:१४) इत्यत्र सवचा अपूर्वताप्रीभूतदेवतापि-प्रतापकमन्त्रदाना विवृता तन्मात्रानुपदेवतामन्त्रदे-वास्तथा ताम्रकाशार्थं पदमन्त्रोऽहः इत्युक्तम् । तन्मन्त्रं यत् मन्त्रदानां न तावत् अपूर्वताप्रीभूतदेवतापिप्रताप-कावत्, अपि तु लक्षणं तावदावकावत्, तावत्तार्थस्यैव वा अद्वयार्थमन्त्रतुल्यं योपदानम्, तन्मात्रमन्त्रार्थस्यैव त्रिकृतस्यैव भुतपदेव तन्मन्त्रोपपत्तेर्निरुद्धः । तन्मन्त्रार्थस्यैव अद्वयार्थमन्त्रतुल्यं तन्मन्त्रार्थस्यैव अपूर्वताप्रीभूत-संगतिमन्त्रम् । अस्ति चेदम् 'देवस्य भा' इत्यादिगन्ते अग्नि-निर्वाणपरिपोषाद्विषयगतद्वयसंगतिमन्त्रम् । अपरमो-क्तदेवताप्रीभूतदेवताप्रीभूतस्यैव अद्वयार्थमन्त्र-संगतिमन्त्रोऽपि न समवेतार्थमन्त्रम् । एवं देवादिपदानामपि न समवेतार्थमन्त्रम् । नहि देवसमिन्निर्वाणस्यन्तः प्रकृत-योगोपदेवताप्रतिपादकत्वं संगतिमन्त्रं, तत्पतिविष्टदेवताऽन-तोयेन मन्त्रशक्तिरूपकत्वं उच्यते । न योपानुपदे-वत्त्वं न, तथापि तन्मन्त्रस्यैव विष्टदेवतामन्त्राद्येव । न च 'त्वा जुष्टं निर्वाणम्' इत्येतत्ताज्जोदात्तं 'देवस्य सवित्रः प्रथमे त्वा जुष्टं निर्वाणम्, अग्निर्वाणस्य' त्वा

जुष्टं निर्वाणम्, पुण्यो हस्ताभ्यां त्वा जुष्टं निर्वाणम्, अग्नये त्वा जुष्टं निर्वाणम्' इत्येव मन्त्रोदात्तीकारेण निर्वाणमिपदेकवाक्यतोपपत्तेः अनुमन्यते इत्येवोपदे-वाद्यानां प्रमाणं मन्त्राणां प्रमाणं देवताकल्पकतोप-पत्तिरिति वाच्यम् । अनुपदेण वाक्यमैदात्तीकारस्यैव शेषत्वात् । यद्यन्तरदाना प्रथममाहुस्तदेवमन्त्राणां देवताप्रतिपादकत्वे प्रमाणाभावात् । अत एव एतत्कल्प-देवतानामन्त्रस्य निर्वैवाच्यमन्त्रेऽपि यागान्तरकल्पकत्वमिति सङ्क्रान्ति-प्रसूता, तथापि यत्तामन्त्रस्य आग्निपद-भाऽऽपत्तेर्विहृती ऊहमन्त्रोऽथ । एतेन वा सूत्रे सवित्रादिपदानामन्त्रादिपद-संज्ञकत्वात् अग्निपद-वेतार्थमन्त्रा कृता, ता येन सङ्क्रान्त्येन अग्न्यादि-परम्, तेनैव सङ्क्रान्त्येन वैवृतदेवतापरम्भापि उपपत्तौ कदाचित्काले विहितम् । अत एव समवेतार्थ-लक्षणे वाक्यार्थस्येति विशेषणम् । अन्तु वा सङ्क्रान्त-वृत्तिप्रतिपाद्यम्, तथापि समवेतार्थ-वेऽपि सङ्क्रान्त्यैव ऊहकल्पकत्वोपपत्तेरैव यत्ताज्जोपेक्षितम् । तावत्ताज्जो कर्मणि समवेतार्थमन्त्रकल्पनाभावात् देवताप्रीभूतानां चः तन्मन्त्रोऽपि, तन्निर्वाणनिर्वाणस्यैव देवस्य ताऽऽदि-वृत्तमन्त्रप्रयोजनम् । तत्र येषां पदानां दृष्टमन्त्र-संभवाः, तन्मन्त्रस्यैव दृष्टमेव प्रयोजनम्, येषां तु, तद्वैवाच्यं, तन्मन्त्रस्यैव अद्वयमेव प्रयोजनं कल्प्यम् । अत एव तावत्ताज्जो निर्वैवाच्येति वैशिष्ट्यमपि आह्वयसंज्ञेनैवैति श्येयम् ।

तद्विह निर्वाणस्य तावत् दृष्टमेव पूजकत्वं प्रयोजनम् । अग्नये त्वा एतार्थस्य च अनुपपत्तिरिति तावत्ताज्जो न च स्मृतिदातृमन्त्रम् । जुष्टपदस्य च संगतिः, तन्मन्त्रोऽपि तु अद्वयार्थमिति । केचित्तु देवताप्रीभूतदेवताप्रीभूत-संगतिमन्त्रं प्रतिपाद्यते । ता यानुजानकतोऽपि निर्वाण-प्रोक्तवृत्तिमिति दृष्टमेव । तथा च अन्तु, सर्वथा देवस्य ताऽऽदिपदानि अमन्त्रेणैवैति नोद्विष्टानि ।

यत्ताज्जोकारेण योष्या अग्निपदः आपानि अग्निपदमन्त्रात् संविष्टः, पुनरामन्त्रं शेषकत्वात् यन्मात्रपदं, यत्ताज्जोद्विष्टमेव तद्वैवाच्यं परिशील्यताम्, देवः सतिताऽपि सङ्क्रान्त्यैव यन्मात्रः, तन्मन्त्रमेव अन्तु-

आध्यात्मिकार्थीकरणेन नितांणवितोषणत्वमुपपादितम्, तत् वेदे औपोरुपुषामाकात् अन्वयार्थवाद्यौ आह्वयार्थोपपत्तेर्येव इहान्पोरुपाकावममिमेव । यद्वा तु अन्वयार्थोऽस्मात्प्रतिपक्षेन आह्वयार्थेण वैशिष्ट्यं यस्याय स्वकृतं निर्वर्णं प्रकाशयितुं लौकिकप्राक्प्रयोगवत् वैदिकप्रत्यय-प्रयोगेऽपि वाक्यान्वा इत्याख्येयते, तदा अपात्रक-सम्भवात् प्रमाणभावात् अन्वयार्थेणैव अन्वयत्वमप्युक्तं निवमकाभावात् पूर्वोक्तप्रत्ययप्रयोगेन युक्तम् । किञ्च, एव सन्ने देववतिप्रतिपक्षप्रयोगेन बहुवचनोहः प्रत्ययेत । न च यद्यपि बहुवचनं परार्थेतिमिति आध्यात्मिकप्रमाणं युक्तम्, अद्वैतस्यैव सत्ता सन्नेति सन्मानानुज्ञायाः परतीत्यन्वयविवेकेऽपि अलौकिकप्रतिपक्षप्रयोगेन इहार्थ-त्वात् 'उदीचीनानस्य पदो नियतात्' इत्यादिप्रति-पक्षप्रयोगेनोऽपि उद्देश्यनिर्वाहनात् । न च एवं मन्-त्रनैरेवैव देवस्य सवित्रपदप्रयोगे प्रत्यये सत्यार्थीकरणेन सत्य-सन्नेतिमिति 'महासन्ने हवीषि निषेपे' इत्यादिप्रतिपक्षो-त्पत्तिरिति व्युत्पत्तिः । अमन्त्राभावात् वा प्रागुदधिसिद्धि-कोषप्रतिपक्षेति प्रामाण्यम् । प्रत्यये जाते पतिपक्षाने वा इत्यर्थीकरणेन कथंभावात् । पूर्वोक्तप्रमाणानुज्ञा-नस्य इहार्थवाच्यत्वात् । अतो न देवकामाऽऽदिपदे-रुहः इति सिद्धम् ।

मण्डन—'नोहः सवित्रादिपदेषु कार्यः ।'

मोक्ष—'सवित्रादेवमण्डनम् ।' १८.

● 'देवस्य स्वा' इत्यादि एकप्राक्प्रयोगनिर्णयार्थे एक-वाक्यत्वसंज्ञकम् । के. १।१।१।१८. ● 'देवस्य स्वा सवित्र प्रत्यये' इति मन्ने 'आपदे निर्वर्णमि' इति पदप्रत्यय अनुपेयार्थप्रकाशकत्वात् देवस्य स्वा इत्यादिप्रत्ययार्थ-प्रकाशकता इति सर्वेषां कार्यकता । आमेरण्याम्. १।१।१।१८ २५ ताम्.

● देवतानां आग्नेदेवो न त्यागार्थमन्त्रं निवृत्तभावात् अगनेः अनधिकारः । कार्यकर्तृभावनियोजकं व्याख्येयदेव-कृत्यागस्य स्वात्मनिष्ठिकप्रत्ययप्रयोगस्य तत्त्वार्थमन्त्रः । सोम. १।१।२. ● देवतां देवतान् कश्चिन् भुञ्जा-दपि च वचनेन । तद्विप्रविदेक्षी भुञ्जा, चतुर्थीनिर्दिष्टे

वाचने । भा. १।१।१।२३ प्र. १३३. ● देवतां वेदिदे कर्णमि नाधिकारः । १।१।१।२५.

● देवप्रत्ययः चतुर्थे पन्निष्ठकालेषु तृतीयास्य देवता । तद्वर्णा कर्मनान्तः कर्तृत्वार्थप्रत्ययस्य प्रसक्तिः । वि. १।१।१५.

● देवपूजा चन्दनादिना यथा वाह्यार्थेषु कप-रिचयप्रमाणेषु कश्चिद्भूतात् देवाय धूपो देयः पुष्पाग्न-यकरित-यानि चन्दनेमानुलेपन्यः कनारोऽस्ता कनारोऽस्ता एतं कृते देवस्यमिति इति । ताम्र्यः प्रतिभूते नैतदेवम्, न प्रथमं धूपो दत्ततयः, प्रथमं पुष्पानि अद्वैतितयानि इति । एवं मन्त्रेण धूपदानस्य प्रावन्त्यमनेन उक्तमिति । भा. ५।१।१।१५.

● देवयजनं देवाः इत्यन्ते यत्र इति यत्प्रसूतिः । देव-यजमानाध्वयजनस्य इदं योग्यत्वात् देवयजनं कर्तव्यं इति निश्चयः । इदं यजमानात् प्रसू-कर्तव्यं भवति । के.

● देवप्रत्ययानि नाम त्रीणि तामानि धनूक्तानि । शास्त्र. ५. ७२.

● देवस्यमित्यवधारितिकथं देवताया अपि लौकिकप्रत्ययसंज्ञकस्य तृतीये लक्ष्यत्वात् । भाट्ट. ५।१।१५.

● 'देवीरापः' इति वीरिनस्य प्रकाशे नदीरत्नागो-मन्त्रः । यदा अनेऽस्त्रोत्तमं नदीं सरति, नदा आसी-यकृदेव मन्त्रः, न तु प्रत्येकं स्त्रोतसि मन्त्रावुतिः । भा. १।१।१।१७५०.

● देवता अनेकैकैकप्रकारात्प्राप्तप्राप्त्या अनुवृत्तम् । सर्वत्र. १।२।२. ● देवता आद्यपुष्पादिनी, तस्मात्-वदितम् (इतिदेव अन्वयप्रत्यय) । भा. ८।१।१।१३२. ● देवता आहुता सती इतिप्रयोगेनैव सन्नेति च । तस्मा-प्रत्ययेति । प्रथमा लती कृतेन संश्लेषकत्वेति । तदेतन्मन्त्रे-विदम् । ८।१।१।१३२ वर्षक ३. ● देवता इन्द्रादयो विप्रह-इतिःस्त्रीकार-कन्दोक्त-तुष्टि-प्रपादप्रत्ययप्र-विशिष्टा नैव सन्ति । विप्रहारिप्रत्ययप्रतिपादप्रयोगेनार्थ-वादयोः स्तार्थे तावत्प्रतिपादत्वं न चान्यत् चिन्ति-प्रमाणमस्ति । उन्मन्त्रप्रत्ययं च देवताः । उन्मन्त्रोपा-या यन्मन्त्रितकथं देवताः स्त्रीकाराः । वि. १।१।१५.

● देवता उद्देश्यान् भूतवात् द्वाभ्यां त्यागान् भूतस्यापेक्षया दुर्गता । भाट्ट. ४।१।७. ● 'देवतैव प्रयोजनत्वात् फलं याच्येत कर्मणम् । न स्वामिनि स्थिते कश्चित् क्षणम् शक्यते फलम् ॥' (कर्मण एव फलं न देवतायाः इत्यर्थः) । वा. २।१५।२९ पु. ४३१. ● देवता कर्मणि गुणमृता मन्त्राऽनुवाक्याद्वयेन कर्मविद्वत्पुरुष-क्षयते । भा. १२।४।२।३. ● देवता तावत् उद्देशेन अर्थं याचयति । ६।३।५।१८.

● देवता ह तदाकीदृशत् संप्राप्तत्वात् स्वामिन्य-नर्थिका क्त्वा । १।१।१२।१६ इति सूत्रेण 'याद्याद्यना मेवपतिम्या मेवम्' इति मेघपत्यस्य पयोः मेघपत्यर्थ-त्वादिषु देवताषु पशुत्यामिव सिद्धयर्थे उपपत्तेः यज-माने ह पशुत्यामिवस्य प्राप्तत्वात् तदासासनार्थेक्यापत्तेः देवतापर एव मेघपतिशब्दः न यजमानपर इति सिद्धा-न्तिम् । सु. पु. १५३४. ● देवता दर्शपूर्णमासयोः उपह्वयते प्राकृतीनामन्वतम् । भा. १०।८।१६। ४५-५०. ● देवता द्वितीयाग्नेन शब्देन न हि उद्दिश्यते प्रमाणाभावात् । दृष्ट्वा. १०।१।७।१४. ● देवता नामा गच्छति । यजत्रो ह उद्देशेन केवलमाग्नी भवति । भा. १।१। ४।७।२८. ● देवता नास्ति कश्चिद् निग्रहवती । मनु विष्णुः क्षपते, न च विष्णुमा स्तुतेन कश्चिदर्थोऽस्ति । न सात्यो विष्णुः कश्चिदद्वी क्रियते । १२।४।१।१. ● देवता न संलोक्या 'दशार्थं म्यानेमाद्' इत्यादि-निर्माणान्तेषु, तन्मू विष्णोरेव । संकर्म. १।१।१६.

● देवता नाम वा पुनरित्थम् । एक तावन्मतं वा एता इति शसपुराणेषु अभ्युपगताः संवीर्यन्ते गान्धर्वाः, ता देवता इति । उच्यते, तस्य देवतासु अहोरात्रीनां शान्तेरात्रीनां वा न संसहः । स्मर्यते च फलमाचिन्तं देवताव कालिम्नो भवति 'मात्रो देवता, संवत्सरो देवता' इति । अमर मठम्, वैपु देवतात्वन्दो मन्त्रादाणे भूयते 'अग्निदेवता, यज्ञो देवता, मृत्यो देवता, नदस्य देवता' इत्येवमादिषु तेऽन्य देवताशब्दे नोच्यन्ते इति । तत्रापि अहोरात्रीनामनुपरीयह एव । तस्मात् सूक्तमात्रो हविर्मात्रस्य देवताः । काः शृङ्गान्नः । 'इमं स्तोममर्हते आतरेदो रसमिव सं अमेता वसीषस । भद्रा हि नः

प्रगतिरस्य संवत्सरो सत्ये मा रिपामा वयं तन ॥' (कर्म. १।९।४।१) इति । हविर्मात्रः 'आग्नेयशक्त्या फलं निर्वपेत्, अग्नीषोमीयमेव शक्यताम्' इति । ता हविर्मात्रं देवता, ता प्रति तादर्थ्यं हविषः । शृङ्गान्न-स्येवमेव । एवं भूतानामभूतानां चेतनानामचेतनानां भूत्या कश्चिदर्थं प्रति तादर्थ्येन संकल्पनीयानां देवतात्वं यद्विध्यति । यस्याः वाचकं शब्दमुद्दिश्य मनुष्या वा हविस्तत्प्राप्ति इति संकल्पः क्रियते सा देवता भवति तत्र । भा. १०।४।१।२३ पु. १९२३. ● देवता नाम सर्वं किञ्चिद्विद्यते । चोदिता हि देवता भवति नाचोदिता । देवता इति संवत्सरो न जातिशब्दः । ६।३।५।१९. ● देवता । न्यायसूत्राप्रत्ययान्तात् प्राति-पदिकेन अर्थमाचिन्तयति उद्देश्यावन्त्वर्थार्थं पदविशिष्टा-र्थलक्षणाभङ्गीकृत्य तत्र तद्विस्तृत्य देवतात्वान्वयाद्वाङ्मयान् शब्दोपहितः अर्थो देवता इति शक्यते, तत् पद-विशिष्टेऽर्थे उपार्थान्तराद्येव कश्चात् विरोधगीभूत-पदान्वयस्य च 'अभ्योपवर्जनं अभ्येन नान्वेति' इति न्यायेन अभ्युपगमत्वात् उपेक्षणीयम् । बौ. २।१।१६ पु. ९०-९१. ● देवता वीर्णमात्रा उपह्वयते प्रजापतिर्षा विष्णुर्षा अग्नीषोमी वा । भा. १०।८।१७।५९-६१. ● देवता मानववर्षिणी आचरि । १।४।१।४ पु. ६३५. ● देवता । 'यदर्थो माहरो यत्र देवतात्वेन चोदितः । मन्त्राणि ततोऽन्यत्वे देवतेति न गम्यते ॥' इति स्तुतशक्त्याधिकरणवार्तिके न्यायस्यम् । सु. पु. ७४२. ● देवता वचसि प्रत्यक्षं भुञ्जति, तत्रापि हंश इत्येवमात् शीरं पक्ष्मत्तवमेव क्षीमं विविच्य भुञ्जति । किमुत यदा उद्देश्यावन्तप्राणिनां देवता पुनरनुभूतिरस्यैव उद्दिश्यते न पूर्वोक्तम् । या. १।१।१५।३२. ● देवता यानो गुण-मृता । तस्याः दान्तुं भुज्या उच्यते । वाचात् पणम् । 'सर्वज्ञासो यदेव' इति भूयते । भा. ८।१।८।१४.

● देवता वा प्रयोजयेदतिथिपदं योजनस्य तदर्थं वात् (१।१।४।६) इति पूर्ववत्प्रतिपत्तये अतिथिभोजनस्य अतिथिपाठान्तरस्य देवतोद्देशेन दध्यन्त्यापूरकस्य यज्ञस्य देवताकल्पान्वयिनि पूर्वपक्षं हन्ता अतिथिभोजनवैयर्थ्य-

कथनेन साग्राधान्यविद्वान्तकृत्वात् अतिथिमोदनस्य
अतिथिपापान्यप्रभुभानम् । परिमल्ल. ४।१।४।५ जघ-

४ देवता वा प्रयोजयेदतिथिपदं भोजनस्य
तदर्थत्वात् । १।१।४।६॥

दशपूर्णमासयोः 'आधेदनुकृतिमनुजयेयम्', सोम
स्याहनुकृतिमनुजयेयम्' इति मन्त्रं न देवता प्रयोजयति
किन्तु अपूर्वं इति निश्चान्त तत्कः पूर्वाधिकरणे । सम-
क्षिरति । साक्षात्पूर्वः पूर्वाधिकरणसिद्धान्त-यावतैकः । देवता
मन्त्रं प्रयोजयेत्, भोजनस्य तदर्थत्वात् देवतापत्त्वात् ।
भोजनं हीद यागो माय देवतायाः । योग्यं इत्य देवतायै
प्रदीयते, सा भोषयते । अतः देवता प्रयोजिष्य । अति-
थिपदं यथा यागम् जिज्ञात् अतिथेः परिचरणम्,
साहचर्यं अतिथिप्रयुक्तम् । एवमिदमपि ।

आर्यपत्याय । ७ ॥

देवताया आर्यपत्याय आर्यपतिशाल यागो मन्त्रादीनां
प्रयोजकता सिध्यति । आर्यपतिर्न वा स्यान्ति 'अर्थाभावादि
देवता' इति । तथा देवताग्रामः देवक्षेत्र इति प्रत्यक्षः
तानेव स्मृतिं द्रष्टवति । तथा 'इन्द्रो विप इन्द्र ईशो
पृथिव्या इन्द्रो अवाग्निर् इन्द्र पर्वतानाम् । इन्द्रो ब्रह्माग्निर्
इन्द्रो धियाग्निर् इन्द्रो योगे इन्द्र इन्द्रः ॥' (अथ,
१०।८९।१०) इति ।

ततश्च तेन संबन्धः । ८ ॥

दशपूर्णमासयोः 'अधेदनुकृतिमनुजयेयम्' इति
मन्त्रस्य देवता प्रयोजिष्य । यस्मात् देवता इक्षिर्भोजनेन
सुता भवति । ततश्च तस्मादेव देवताः देवतायां प्रतावेन
तेन स्वर्गादिना फलैः सह यागकर्तुं शक्यो भवति ।
तस्मात् देवतेन प्रयोजिष्य प्रधानम् ।

अग्निना शब्दपूर्वत्वाद् यत्कर्म प्रधानं स्यात्,
शुण्डये देवताश्रुति । ९ ॥

पूर्वपक्षप्रवृत्तौ गौरीशब्दः । यागे न देवता
प्रधानम्, किन्तु यत्कर्म प्रधानम् । शब्दपूर्वत्वात्
फलदेः । यद् शब्द आह, यत् प्रधानम् । शब्दस्य
कर्तृणां फलमाह 'दशपूर्णमास्य स्वर्गप्रप्तौ कथेत'
इत्यादिः । ननु इत्यदेवतादिय यत्कर्म । सत्यमेतत्

किन्तु शुण्डये देवताश्रुतिः । द-यदेवत हि श्रुतम्,
मावयितव्यो यत्कर्म । श्रुतन्यवशुधारणे श्रुत भगवा-
वदिदयते । ततश्च कर्मणि प्रधाने शुण्डया देवता ।
तस्मात् देवता प्रयोजिष्य किन्तु अपूर्वमेव मन्त्रादेः
प्रयोजकं इति सिद्धान्तः । शब्दः पूर्वः प्रमाणं यस्य तत्
यत्कर्म शब्दपूर्वं शब्दप्रमाणकमित्यर्थः । तस्य भावः,
शब्दपूर्वत्वं यस्मात् इति निग्रहः । देवताश्रुतिः देवता-
वाचकः शब्दः शुण्डये कर्मशुण्डयस्य शेषकः इत्यर्थः ।

अग्निवै तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्,
तस्य प्रीतिप्रधानत्वात् । १० ॥

यत्कर्मणि देवतेन प्रधान इत्यत्र पूर्ववादिना उक्तस्य
अतिथिपदं इति दृष्टान्तस्य वैधर्म्यं प्रतिपाद्य सिद्धान्तमुप-
संहरति । अतिथौ सति भोजनवादिदानस्य तत्प्रधानत्व
अतिथिप्रधानत्वं स्यात् । यः अतिथिः प्रधानं यस्मिन्
भोजनवादिदाने तत् तत्प्रधानम् । तस्य भोजनादिदानस्य
अतिथिप्रीतिप्रधानत्वात् । त्वं हि अतिथेः प्रीतिः संतोषः
प्रधानम् । यागादौ कर्मणि तु तस्य देवताप्रीतिप्रधानत्वस्य
अभावः स्यात् । यस्मादौ हि कर्मस्य प्रधानम्, देवता
तु शुण्डया । तस्मात् अतिथिपदं इति विदमो दृष्टान्तः ।
तस्मात् नास्ति कर्मणि देवतायाः प्रधानम् । ततश्च
प्रमाणाय देवता न प्रयोजिष्य ।

अथ सुधा- (१. ७५०) दृष्टान्तवैधर्म्याभिधानार्थं
सुधे विग्रहादिमत्स्योऽपि यत्कर्म पूजाश्राध्यामाकात्
यागकर्मणि देवतायाकात्म्याभाव इति सत्यमावयनेन
देवतायाकात्म्य निषेक्तते इति । के.

७ देवता विग्रहादिमत्स्यो गौमाकवते यन्ति न
नेत्यत्र युक्तं सिद्धां । ७ इत्यम् -

येषां तु अन्ते चतुर्थ्यन्तशब्द एव देवता, येषां च
चैतन्यादिहिनेष्वर्थ एव देवता, तेषां शब्दस्य अपरस्य
वा अचेतनत्वादेव अन्वयिकारे सिद्धे 'देवताऽन्त-
राभावः' इति प्राप्तेरन्यथाश्रितेः सत्यमावयितेयो
दुष्परिहरः ।

यत्तु वगमे 'देवता च प्रयोजयेत्' (१।१।४।६)
इत्यधिकरणे देवतानां विग्रहादिप्रत्यक्षं निराक्रियते, तत्
गौदिवादप्रधानम् । अत एव नास्ति देवताविग्रहादि-

पञ्चकं अनायासे तदधिकरणं प्रवर्तयिष्यते । " शुन्द एव देवता न ॥ अर्थः " इति तु नौद्वन्द्वमित्येव । अर्थाभावे इन्द्रादिशब्दानां अनर्थकतया प्रातिपदिकस्यैतद्वत्त्वमेवाधिकारकस्यैव शिष्यानिष्पन्नः सुविमर्शको न स्युः । ततश्च इन्द्रादिशब्दपरितोषप्रत्यवेदनादपानि-
-यन्मत्तप्रतिपाति आचरेत् ।

- तथा विमर्शादिपञ्चमरहितोऽर्थो देवता इत्यपि अन्वय-
-बोधप्रसक्तमेव । नहि वेदशाम्पमभ्युपगच्छन्निर्दिष्टैः
देवतानां विमर्शादिपञ्चकं मान्तीति शङ्क्यमभ्युप-
-गन्तुम् । आगमिषिषामभ्युपगम्य तद्विमर्शादिनामात् ।
यागा हि देवताऽऽशयनस्वाः, " यत्र देवयूजायाम् " इति स्मरणात् ।

फाकासिम्यश्च " राजा कर्तुं ददाति " इति न्तु खगै-
-रागाभ्यमाना देवतानां कर्तृदानुषंग्यते । न च फल-
-स्वाप्तीयानाम् फलदातृत्वं संभवति । नापि अवयवाः फल-
-प्रयच्छन्ति । नापि दत्त इति अभ्युपगमः प्रतीयते । न चैतत् सर्वं अन्वयतानां विमर्शदिक्षानां पठते । तस्मात् यामिषितमन्त्रोपेय विमर्शयत्नम्, इविमर्शकृ-
-त्तम्, प्रसादयत्नम्, फलेश्वर्ययत्नम्, फलदातृत्वं इति विमर्शादिपञ्चकं देवतानां कल्पते ।

‘ सवृक्षापो भोजमिन्द्रजगद्गुरुसङ्गा देवो इत्येव
-सवाद् ’ 'तुत एवेनविष्णुः प्रजाया पशुमिर्त्तयति' 'इन्द्रो
-राजा जगत्सर्वणीतामपि धामि विपुल्यं यदस्ति ।
-सर्वो ददाति दाम्नुये वृक्षे' 'इष्टम् भोगान् हि वो
-देवा दासन्ते यममाहिताः' 'ते तुष्टास्तैर्दम्यन्ते सर्व-
-कामकैः शुभैः' इत्यादिगन्धर्वपदेतिहासपुराणेषु
देवतानां विमर्शादिपञ्चकस्य पण्डितमिषिषाणां । तेषां
विमर्शकल्पेऽपि अवयवपरदसंकीर्णः प्रतीयमान-
-देवताविमर्शादिनामै कारणानामात् ।

अत एव मगवत्तु जैमिनिना " कश्चिद्विष्टवत्
-आचर्याः " (१।२।४।३५) " अर्थेकपदेकं वाच्यम् " (२।१।१।४६) इत्यादिभिः सूत्रैः प्रत्यक्षां कल्पार्थं
-अर्थवत् ॥ इति मगवत्तु । मन्त्रात्मन्यर्थप्रतीतिमुप-
-नीयेर " छात्रो वा मन्त्रवर्त्तते " (६।१।१०।११)
इत्यादिकल्पविधिः । " कर्त्तव्यमनं दामि " इत्यादि-

मन्त्राणां वैदिकस्य विमर्शोऽपि सिध्यति । अर्थशदाना-
-मर्थवत्त्वविरोधिनश्च शास्त्रदृष्टिशेषादर्थः अर्थवादादि
-करणे " शुणवाद्सु " (१।२।१।१०) " रुपात् प्रादात् " (२।२।१।११) इत्यादिभिः सूत्रैः गौण्या नृणां
-परिहृताः । " यवमानः पञ्चः " इत्यादौ लक्षार्थकरत्वा-
-दिगुणयोगात् अर्थवान् तन्निर्दिष्टेतिहासा (१।१।१२।
-२२) निरूपितम् । किं बहुना, छान्दोग्ये मन्त्र-
-मौमासाद्यान् मन्त्रार्थवादलिङ्गात्पुनरीत्यैव प्रवृत्तं तेषां
-मर्थवत्त्वमात्रे व्याकुलं स्यात् ।

न च विमर्शकल्पतया तत्र तात्पर्यतया, मन्त्रार्थ-
-वादानां देवताविमर्शदिरूपेऽर्थे तात्पर्यभावात् कथं तत्र
-तेषां प्रामाण्यमिति याच्यम् । यन्मादिविधिभिः वाच्यैक-
-वाच्यतया तेषु महातत्त्वार्थवत्त्वमपि मन्त्रार्थवादात् प्रवृत्तं
-विमर्शकल्पतयाकल्पयत्वादिवाक्यानामपि स्वत्वात्तेऽपि
-अव्याप्तरत्वात्पर्यवरात् ।

‘ यत्र द्रु.लेन संभिन्नं य च प्रवर्तमानम् ’ अपि-
-स्वापोपनीतं यत् तत् सुखं स्वयदारदम् ॥ ' इत्यर्थ-
-वादास्य विषयेकमुपि तात्पर्यकत्वेऽपि स्वार्थमन्त्रार्थप्रतिपादने-
-ऽपि अवयवपरतात्पर्यस्य सर्वसंप्रतिपत्तयः । तद्वदेव
-अर्थवादभावस्य अवशिष्टं विरोधे स्वायत्तपरतात्पर्यकताया
-अवश्यगीकत्वम् ।

न च स्वार्थार्थवादस्य कल्पविषयेऽपि तात्पर्य-
-वत्त्वमन्त्रार्थार्थं नान्यस्य इति याच्यम् । ' देवता
-आवाहयति ' इति आवाहनविधिः एतामेवात् देवतानां
-मावयनमपेक्षते । तदावयवन् च हविषां स्वीकरणम् ।
-तस्वीकरणं च भोजनम् । भोजनं च तुष्टये । फलदानेन
-किमर्थं च देवतानां तुष्टिजननं फलदातृत्वविद्वदे । फल-
-दातृत्वं च फलेश्वर्यम् इति साक्षात् परचर्या वा देवता-
-ऽऽपनादीनां आवाहनविषयेऽपि तात्पर्य-
-वत्त्वमर्थवत्त्वमर्थम् । किञ्च विष्णुनामपनास्यस्य एव
-कर्तुं सुष्ठु " ब्रह्मणः सत्पुत्रं सन्नेकतां यति, यतामेव
-देवतानां सायुज्यं कर्त्तव्यं समानलोकाः पन्थि य एतदुप-
-यन्ति " इत्यादौ कश्चित् कल्पे समानलोका एव लोका-
-प्राप्तिः, ततः सर्वलोक समानदेवभोगस्यम् । सायुज्य
-यदेव नम् । यदि देशः न तल्लोकेऽपि तेषु दिव्यगतिरावयन-

निरतिशयेभोगयन्तो न स्युः तदा तत्फलार्थत्वेन विधानं
उन्मत्तप्रवृत्तिमेव स्यात् ।

तथा सामयिचिद्विज्ञाने 'अव्याजितमेतेन कन्दमम् १ इति द्वितीयं प्रयुक्तानो देवप्रभु पश्यति' इति देवदत्तनार्याणाम-
मित्रोपजंयविधिधामध्यादि देवानां विवद्वत्कथं सिध्यति ।
न च देवदत्तनार्याणं दुर्गपदेव सामयजं कुर्वन्तु अनेकेषु
यजमानेषु विवद्वत्तयसि देवानां कथं दर्शनमेवम इति
वाच्यम् । अत एव तेषां संकल्पमात्रोपनततायाम्भू-
दिकल्पनात् । एवं च शक्तिसिद्धयन्तः दुर्गपदाद्वाना-
देवतानां दुर्गपदं संनिधानं इति नानुपपन्नम् । यद्यत्रदेव
देवतानामद्वयत्वं न योगितव्यं ऐश्वर्यं न्याय्यपुनर्यम् ।

‘कस्य वा ह देवता यष्टमाश्रयन्ति, कस्य वा न
बहुना यजन्तामनाम्, सो वै देवताः पूर्य-परिवृष्टाति स
यवेनाः सो भूते यजते’ इत्यर्थवादादपि व्यभिचारे तुल्य
प्रावस्थाश्चास्ति’ इति विधेः स्वाकः, न निश्चितत्वायै ।

न न्व वासनेयके 'ते वा एते आदुरी क्रकमवः', ते
मन्त्रिदमाविवाहः, ते मन्त्रिदम तपस्यः, ते दिग्मा-
विवाहः, ते दिग् तपस्यः । ते आचरन्ति ते इमाविवाहः,
ते मुदयमाविवाहः, ते क्षिप्रमाविवाहः, ततः पुनो जायेते
इति भवनेन 'अतो प्रजाऽऽदुष्टिः सधमादिममुप-
तिष्ठते । आदिष्याम्यते वृष्टिर्दुरां यतः प्रजाः ॥'
इत्यादिमुपमा च इतानां हविषा पन्नोवात् भवेन
पन्नाहोवपमाम् कथं यथावतं देवतायाः हविर्भोजनं इति
वाच्यम् । इत्येव हविषः पन्नोवात् तृप्तिवर्ती देव-
भुञ्जते आद्योऽप्यहं हृष्टप्रदादिस्त्वेन परिणतः प्रजावर्तते
इत्युपमविषयव्यवनिर्वाहः ।

न च 'प्रियदम्बा जयं शोभनानि तपसा इन्द्रः
 क्षत्रि विमर्शे' इति अतिशयव्युत्प्रेक्षया देवता कथं
 अन्वयेन हविषा तृप्तिरिति पाच्यम् । 'अवदेक्षामासते
 देवता वायदेक्षामासते' इति तृप्तिरिति हविषः
 तृप्तिरन्वयेन तदुच्यते ।

यद्यपि हुनं हविर्मंशमीमवति लो न निर्गतस्य तदीय-
सूक्ष्मादायैव हृदयुपगमाच्च दोषः । 'अवदृढ-वानि
भ्रूनीनि कृत्वा' इति च हविरक्षयान्तरङ्गनस्य अवगात् ।
कुराकस्यदाकस्यदाविध्यति हविःपु कश्चित् भक्ष्यात् ।

तच्चदास्वादनसंश्लेषेण परिणमते, इति न तेषु धनद-
नीयत्वक्षेपः । अतश्च लिङ्गात् 'एतदे दैवं मधु यद्
ब्रूयम्' इति । उक्तं च तस्यैवाधिके लोकवेदाधिकरणे
(१।१।१।३० वर्णनं १) 'यन्वेतद् पृतमस्माकं देवानां
मधिदं यदि । रत्नवीर्यादिभिस्तान् न शब्दापोऽन्यथा
मयेत् ॥ ' (अ. वृ. २९२) इति ।

येषु देवताऽऽस्थाह्नमस्ति तेषु आगत्य भुज्यते इत्या-
ममनधुतिः हविर्नयनधुतिश्च विरुध्यते । आहूतनि-
हितान् देवान् प्रति वदत्वादनीपरत्वाद्यनयनसंभवाच्च ।

वषधि आदे अतीतिष्विषा। स्वधरसिधेरुदमुत्पन्नारक-
 त्वमप्राप्तानां आगमनार्थमकतु आवाहन् न उपमवति ।
 नयाधि वषा गर्भहृदये सुहृदिद्वेषममोघमर्षं गर्भशरी-
 रमुक्त्वा गुहा सती गर्भे लपयित्वा दीपयति सुहृदुन्मथ
 मप्रमुच्यतेति तथा आदीनमर्षं मुक्त्वा तदधिज्ञातवैषाः
 तूताः आहर्क्यः सिनादीनधि तर्पयन्ति आहृदयेऽपि कर्ण-
 प्रपञ्चयन्ति 'वसुधाद्वित्यस्याः सितरः आहर्देवताः ।
 दीपयन्ति मनुष्याणां सिन्धु आहरेषु तर्पिताः ॥ सत्वां-
 कामात् प्रपञ्चयन्ति शतयोऽथ सहस्रयः ॥' इत्यादि
 स्मरणात् ।

“जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम्” इति, हे इन्द्र ते दक्षिणे हस्ते राक्षसकृतेन वर्षे मणीष्पतमः इत्यर्थः । इति न प्रत्यक्षनिरोधः ।

‘ओषधीभ्यः स्वाहा, मूलेभ्यः स्वाहा’ इत्यादौ तच्च-
दधिष्ठान्यो देवताः इति न विरोधः ।

न च देवतास्मादेष धारास्य बालान्ताभ्यामिह-
 चवननिर्वाहसमयम् विष्णुपूर्वकल्पवत् इति याच्यम् ।
 प्रथमाध्यायसि देवतानां कल्पान्तराविष्णुदाहृत्य
 आश्रयेन अपूर्वकल्पे देवताप्रसादाभ्यां कल्पवत्त्वस्य
 सकृत्तथा जन्मस्य तथा कल्पनात् । १ तं विद्याकर्मणी
 तस्मात्प्रभेदे पूर्वपक्षात् च ॥ इति विद्याकर्मणे, पूर्वाध्याय-
 यनितसंस्कारस्य च जीवेन सह तत्कालनिश्चयेन कर्म-
 न्नापूर्वस्य अवश्याप्यस्यैवत्वम् ।

एवमन्त्रोऽपि मन्त्रार्थवादादिषु देवताविग्रहादिविशेषः
परिहर्तव्यः । तद्विस्तारस्तु ब्रह्मसमीक्षायाः वाचस्पत्यपरि-
मन्त्रपरब्रह्ममन्त्रादिप्रहास्येषु दृष्टव्यः ।

‘कर्ममीमांसकाः निरीक्षरक्षदिनः’ ‘तथा देवता-
विग्रहादिपञ्चकं नास्ति’ इति प्रवादस्तु प्रच्छन्नबौद्धतदेक-
देशिविषयः । ‘न देवतोना देवतात्वंभावत्’ इत्ये-
तत्प्रमाणप्राप्तिकेषु द्विप्रदम्बुपत्रमात् । ‘विशुद्धज्ञान-
देहाय विवेकीयश्चक्षुषे । भोगःप्रतिनिमित्ताच्च नमः
तोमार्थवारिणे ॥’ इति श्लोकनातिकारम्भे भट्टाचार्यैः
ईश्वररूपमिधानाच्च । भूतार्थवादान्तरमपि स्वार्थे प्रामाण्या-
मिधानपुरःसरं देवतिर्ब्रह्मपुण्यादिजगत्सृष्टिप्रलयकर्तुः पर-
मेश्वरस्य देवतादिप्रविग्रहादेशं कार्त्तिके तत्प्रमाणमिधानाच्च ।

शास्त्रापीकानां सूचीयस्य द्वितीयपादे ‘चिह्नकम-
समाकृतान् कान्यमुक्तं सम्यग्मानसम्’ इत्यधिकरणे (३।
२।७।१९-) ‘मन्त्रार्थवादेशिहाउपुरादिषु स्वर्गार्थो-
श्रवणलोकात्मकवाचुरलोकवृत्तादिरूपेण प्रतिपादितानां
कर्मणो बहिरपि वदन्नावाच्यमात् न फलव्यभिचारः इत्य-
मिधानाच्च (टीप्पणी-) ‘न च अविप्रसर्गोवा-
क्यव्यभिचारः, तेन फलरूपस्याप्येव । लोकेऽपि व-
क्ष्यात् । इन्द्रादीनामपि मन्त्रार्थवादेशिहावादिभिः कर्मणो-
ऽयमपि प्रतीते ।’ इति शब्दबोद्धिकायां पङ्क्तिः । तत्र
सोमनाथस्य च ‘मन्त्रार्थवादादिषु स्वर्गार्थोश्रवणलोका-
पारकमुरजैतुत्यादिना प्रणिपाद्यमानत्वेन इन्द्रादीनामपि
कर्मणो बहिरपि प्रपञ्चकमात् लोके संगणोऽस्तीत्यर्थः’
इति पङ्क्तिः ।)

तस्मात् वैदिकान्तराधिक्रम्य अस्मिन् देवताविग्रहादि-
पञ्चकम् । इत्यास्तां यावत् । [‘न देवतानां देवतामन्त्रा-
न्वयात्’ (३।१।२।६) इति सूत्रे इदम्] ।

● देवता विधिमात्रमन्त्रात्का इष्टुक्तं इन्द्रपदेत्या-
धिकरणे, ‘मिषिचन्द्रस्य मन्त्रत्वे’ (१०।४।१२।२३)
इति दशमे न । धातु, घृ. १२२, १२५.

● देवता विधिशब्देनैव ध्यातव्या ‘यस्यै
देवतायै वषट्कारोऽर्च्यतां ध्यायेत्’ इति ॥

‘अन्तां ध्यायन् अन्ते’ इत्यादी तद्व्यन्तलोच-
मत्वेऽपि देवतारूपप्राप्तविधिः, अर्च्यवादेय देवतारूप-
मानात्, विष्णुपेशिःपुत्रादिमिषमस्तौ तस्य प्रामा-
ण्यात् । देवतायाः कृत्यसूक्तं त्वरूपेण कर्माह्वयं च
पर्माद्यं तदनुष्ठानं देवतेत् जितव्यवित्तोदेन नम्राश्रये

विग्रहनिर्गमस्य देवताऽधिकरणार्थत्वाभावात् । तथाप्ये-
भिर्मात्रधिकरणे तेषामनधिकारात्तत्त्वमननार्थकं स्यात् ।
असदेव वा रूपमीदृशविष्णुपेशितार्थमियमनार्थत्वा उप-
दिश्यते इत्यपि सुवचम् । न च अन्तर्होत्रेणैव देवतायाः
कर्माहृतत्वा अन्तर्होत्रेण मानसपुत्रीतमानमभिव्यजेत् ।
विनीयते इति वाच्यम् । ‘यदि मनसा ध्यायति तदा वा
वदति’ इति न्यायस्य वाक्याऽनुवाक्याऽऽसर्गात् देवता-
मन्त्रोवाच्यतः पूर्वं नियमवः तत्त्वत्वेन तस्याविवेकत्वात् ।
इति प्राप्ते, सर्वत्रापि प्रथमोपस्थिते तन्त्रे कार्त्तिके अष्ट-
मन्त्रदेव हि तस्यैवर्चनानुष्ठानम् । न च मन्त्रे तद-
संभवः, संकल्पपूर्वकशब्दप्राप्तितोषस्यैव विधेयत्वात् ।
यास्योच्चारणपूर्वनिमित्तशब्दप्राप्त्यस्य होत्रः सत्त्वेऽपि इति-
शब्दाभ्यवहितोत्तरकाले यजमानस्य एतद्विधिवर्धकत्वात् ।
तस्मात् देवतारूपः शब्द एव ध्यातव्यः । संकल्प-
मन्त्रात् वर्षकं २.

● देवता ध्याया गम्यते, न वक्ष्यादिति ।

भा. ४।१।५।१७. ● देवता सर्वा एवमर्च्यम-

भिधीयते विनीयते वा, कथं नाम त्रिदशैरेन कर्म

क्रियेतेति । वा २।१।५।१८. ● देवता स्तुता वा

अस्तुता वा अन्नभक्ष्यं खादयति । भा. २।१।५।१९.

● ‘देवता हि त्रिवेकया विवक्षितगुणोन्मते । लक्षणात्

इ तस्याः स्वादिविषया गुणादिषु ॥’ यदि हि तद्विषयस्यै

देवता तद्विषयमाना स्यात् तदा मस्याः गुणविषया

भवेत् । इयं पुनः अविधीयमाना देवतात्वमेव न प्रति-

पद्यते इति अवश्योपादातव्या । वा. २।१।५।१७ घृ.

४२१. ● अग्निर्देवा इत्यादिवक्ष्येय आत्मादीनां प्राधान्येन

अभिधानात् यमर्थे प्राधान्येन मनोऽभिदधाति ताऽपि

देवता इति लक्षणेन देवतात्वावकाशात् । सु. घृ. ४६७.

● अनुपदिष्टदेवताद्वयत्वरूपेण न यागान्तरं प्रतिपद्येति ।

भा. २।२।४।५. ● ‘अन्तेन देवताभूतिः’ (८।१।१४

गृह्यम्) । विशेषणत्वेन देवता भूयते इति विशेषणत्वेन ।

‘येन्द्रं यय.’ इत्युक्ते हविर्मुदो संनिधीयते, न देवता ।

८।१।१८।१४. ● तादर्थ्यं च उच्यते देवता मयति । न

देवता नाम जाया काचित् । तेन कथयितुं स्वस्य देवता,
येव नाम्यम् । यस्य यां प्रति लक्ष्यं, ता तस्य देवता ।

उन्नेन तदेष्टया देवता ह्येषायां भुतशब्दनामेन
अभुतशब्दकल्पनाऽप्येव विधिप्रतिपेक्षया देवता-
त्वोदनाऽवगतैः न शब्दान्तरवत् न्यूनशब्दोच्चारणेऽपि
देवतात्वमिति सिद्धिः । पृ. ६५१. * देवतायाः प्रतिमहीतु-
त्वाभावेन संप्रदानात्प्रमाणः । पृ. ७४९. * देवतायाः
भोक्तृत्वमात्रेऽपि स्मृतिभोक्तृत्वकल्पना देवतात्वस्य
प्रागल्भ्यकल्पम् । पृ. ९१९. * देवतायाः भोजनं हीवं
योगो नाम (पूर्वपक्षे) । भा. १।१।४।३. * देवतायाः
सिप्रदायाभावेन स्तुतिसमाधायत् पूज्यत्वं निरस्तम् 'अपि वा
शब्दपूर्वत्वात्' (१।१।४।९) इति नूने । सु. पृ. ७५०.
* देवतायाः शब्दशब्देन भावोपकारकत्वम् । संकर्ष. २।४।२.
* देवतायाः शब्दरूपावयवम् । १।३।१६. * देवतायाः
संस्कारार्थं विज्ञाऽपि आराध्यकारिणात् वागम्य प्रयोजन-
कत्वोपपत्तिः । सु. पृ. ८३४. * देवतायाः सकाशात्
पुरोडाशविष्णुहव्यं अन्तरङ्गम् । संकर्ष. १।३।१६.
* देवतायाः स्वेन रूपेण कर्मणि साधनभावः श्रुतम् ।
भा. १०।४।१४।२८. * देवतायाः स्वकर्मणि कर्मणि
समाधायविधेयः 'विज्ञाशब्दस्य प्रत्यये' (१०।४।१३।५)
इति दाशमिके देवताधिकरणे उक्तः । सु. पृ. ११४२.
* शब्देन प्रत्याश्रयस्य वागम्य कृतसाधनत्वात् साधनत्वमेव,
वैषम्याच्च गुणत्वं विहायते । दृष्टम्. १।१।४।१९
पृ. १६५४. * देवतानां अनुवाजीयानां प्रकाशनाय
काह्मसिद्धेयु प्राकृतान्तरात्मनश्चालिकारेणैव प्रयोगः ।
भा. १०।४।२५।१०-१९. * देवतानां सिप्रदायाभावः ।
संकर्ष. २।४।१.

४. देवतानां विधिगलान्तेनैव प्रकाशनां
सौपीयविधित्वं आवाहनादिनिगमेषु ॥

तद्योत्तरस्यां तत्रैव तत्प्रकृतित्वात् । १०।४।१३।
२५ ॥

माज्यम्— अग्निं चरुः 'हीर्यं चरुं निर्वण्डेष्ट-
यर्चनकामः' इति । अग्निं मूर्त्यमभिधानानि 'मूर्त्यं
आग्निं मातरः तस्मिन् द्विजकरः' इति । तत्र किं
यत्पि निगमेषु येनैवैवचिन्तयेन अभिधानं कर्तव्यम्,
उत विधिगलेन सर्वगन्तेनेति । किं प्राक्तनम् ? अग्निगन्-
तं गुणान्ते प्रतीति निगमा इह चोदनेन प्राप्ताः, न मूर्त्यं

अन्तेनेति । मूर्त्यं चरुं हि चरुं, नोभिरादिषु । ते यथापि
विपरिणामयितव्याः । मूर्त्यं चरुं नैव संस्मृतमित्यतः ।
य च येनैवैवचित् मूर्त्यमभिधानां शब्देन संकीर्तते ।
उत्सादनियमः । ये च प्रकृतौ अस्मिन्संयुक्ता निगमाते
इत्येवमहम्, नास्त्युक्तः । एवं प्राप्ते, मूयः । तद्यो-
त्तरस्यां तत्रैव तत्प्रकृतित्वादिनि । यथा मूर्त्यं, तद्योत्तरस्यां
तत्रैव विदुषो कर्तव्याः । तत्प्रकृतित्वादिनाम्, चोदकानु-
प्राप्तम् । प्रकृतौ च विधिगलान्तिप्रयोजितान्तरः प्रयुक्तौ
माज्यमभिधानपरः । इहापि तत्प्रकृतित्वात् विधिगलान्ति-
प्रयोजनैव निगमाः प्रयोक्तव्याः । न चार्थं यत्तथा मूर्त्यं-
शब्दस्य संबन्धः । किं तर्हि ? प्रयोगेण । हीर्यं निर्वण्डे-
दिनि प्रयोगेण संस्मृत्यो न हीर्यं यदस्ति । कारकत्वमिति
हितीयम् । सा अस्यातेन संबन्धे । तस्मात् तत्रापि
सर्वगन्तेन संयुक्ताः कर्तव्या इति ।

दृष्टम्— ननु त्रैवेदमधिकरणमस्म्यम् । य एव शब्द-
श्रुतिः य एव अन्त्यान्त्याचार्यः । उच्यते । यत्र शास्त्री
विद्यते, तत्रैव त्रैवेदमन्त्यान्त्याचार्यः । यत्र शास्त्री
नास्ति तत्रैव त्रैवेदः प्रत्ययपरिणामः । य च येनैवैवचित्
प्रयोग्यते इति पूर्वः पक्षः । विद्वान्तरा- मूर्त्यं चरुं
शब्दास्तुतिप्रयोगाभावनया संबन्धते । अन्यः शास्त्री यदि
उद्योतेत, तथा सति शब्दः प्रयोगे अभुत एवोद्योतेत ।
एव प्रकृतौ च ।

सोम — पूर्ववैषम्येण कथानात् संगतिः ।
सूत्रार्थरत्न — यथा प्रकृतौ विधिगलान्तिपरः, तथा
उत्तरस्यां तत्रैव विदुषादि, तद्योत्तरस्यां । १४.

वि— 'हीर्यं निर्वण्डेदिनि प्रयोगेण संस्मृत्यो न हीर्यं
यदस्ति, चरुं मूर्त्यान्त्याचार्यः, प्रयोगेण संस्मृत्यो न हीर्यं
१५.

माह— विदुषो 'हीर्यं चरुं' इत्यादिना शब्दे
मूर्त्यं चरुं पूर्ववैषम्येण विधानेऽपि आवाहनादि-
मन्त्रेषु माज्यादिपदे तद्वैषम्ये यत्तानाम् इहापि तत्रैव
कर्तव्यत्वात्, यत्र च प्रकृतित्वादिनिपदे निहाते तत्प्रकार-
गर्ह्यपदोद्भवत् कर्तव्यत्वादिनिपदेऽपि आवाहनादिनाम् ।
न च अनेकपदास्तुति उच्यते, मूर्त्यान्त्याचार्यः निगमः
इति प्राक्तनम् । तद्योत्तरस्यां त्रैवेदमन्त्यान्त्याचार्यः पात्राणां वा

श्रुताया उद्देशया अर्थे कुर्यात् । नहि अन्यस्याबुद्धि-
मानायां दर्शपूर्णमासौ भवतः । तस्मात् न देवता प्रति-
निधीयते ।

तथा 'यदाहवनीये शुद्धिः' इत्याहवनीयापचारे
नान्योऽग्निः प्रतिनिधातव्यः, अन्यत् वा इत्यमिति ।
कुतः ? अन्यायसंयोगात् । प्रतिनिधीयमानं आहवनीयकाम्ये
न वर्तते । कथम् ? अदृष्टं आहवनीयस्य कार्यम् । आहव-
नीयस्य उपरि स्थापमाने सत् भवति, न सत् अन्यस्यो-
परि । नहि यन्निश्चयेन सामान्यात् तत् यत्नते, यस्योपरि
स्थप्यते । नहि उपरि स्थप्यमानस्य देवः किञ्चिदुपकरोति
इति । तस्मात् नाग्नेः प्रतिनिधिः ।

तथा मन्त्रापचारे नान्यो मन्त्रः प्रतिनिधीयते । कुतः ?
अन्यायसंयोगात् । मन्त्रस्य हि एकत् प्रयोगजन्यं, यत्
स्मारयति क्रिया तावत् वा । अगति स्मरणे न क्रिया
संभवति । तत् अपचरिते मन्त्रे यदि तस्यार्थे अन्य
शब्दमुदाहरति (पुरवितृम्) । पूर्णप्रतीतेऽग्रे (पूर्वं
इत्यान्तरात्मनीये) शब्दमुदाहरत्, न शब्देनार्थे प्रती-
यात् । अथ प्रतीतमपि पुनः प्रतिनिधिशब्दोदाहरणेन
प्रतीयात् शब्दात् प्रतीति कुर्यात् । (अथ शब्दात्
इत्यादि, प्रतीयात् इत्यस्यैव व्याख्या स्यात् । सा च
यदि लिखिता सती कायलेन ग्रन्थे एव लिखितेति प्रतीतः)
एवं च प्रतिनिधिशब्दोदाहरणमुपेयः, अनर्थकः स्यात् ।
नहि 'शब्देन श्रवणमस्तस्य' इति किञ्चिन् प्रमाण-
मस्ति । नदर्थः, तत् दिशेतेनैव 'अग्नेः शब्देन नहि-
परिणः' इत्येवम् । तदभावे शब्दमुदाहरणस्य, अनर्थकः
स्यात् । तस्मात् न शब्दस्य प्रतिनिधिः ।

क्रियाऽपचारे ॥ क्रियाऽन्तरं प्रतिनिदिष्यात् । अन्याय-
संयोगात् । समिष्टदिग्मन्त्रौ दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ । तौ
अन्यथा क्रियायां (विबलक्रिये पाठः) क्रियमाणाया
न तदन्तौ भवतः । तस्मात् क्रियाया न प्रतिनिधिरिति ।

दुष्— (सिद्धान्तकारः) अर्थो वाचनिक्या
भूत्वा अन्यमानो देवतायै प्रतिपद्यते नान्यथा । तद्वाच-
काभावे च कथमर्थो देवता स्मृतः (द्वाराभावात्) ।
पीथरेतादुल्लिखितः प्रत्यक्षा, ॥ ३ देवतायम् (प्रत्य-
क्षम्) । नियमः तद्वत् प्रतिनिधायकम् । देवताऽप्ययम्

शब्दवाची । अतो देवताशब्दः स्मृत्या उत्तरकात् (तस्य-
उपशब्दस्य) स्यादुपादानम् । तत्तु मुख्येनैव सिद्धम्
(तस्मात् न प्रतिनिधिः) । मन्त्रेऽपि एव एव मन्त्राः
(इष्ट-पुष्टकौ तु प्रवृत्तः इति पाठः । मन्त्राः इति उक्त-
पाठस्तु युक्तः) । इत्यास्तु विशेषः, (देवतातो मन्त्रस्य)
अर्थेन स्मृतं न मुख्येन (मन्त्रेण) न (अपि सत्)
उदत्तेन (शब्दान्तरेण) — प्रयोजनमस्ति । न च
शब्देन स्मरणं कर्तव्यमिति (वचनमस्ति) । किं तर्हि
(मन्त्रविशेषः) आम्नातसामर्थ्यात् उपद्रष्टुमिति श्रुतिः
यन्प्रतिपद्यते । तदभावात् (तस्य नियतस्य मन्त्रस्या-
भावात्) उपद्रष्टुमिति केन कार्यते (तेन अस्ति शब्दा-
न्तरं प्रतिनिधिः । अग्निना नास्ति प्रतिनिधिः इत्याह)
आहवनीयो यागोऽप्यन्यथापि । अदृष्टोपकारि-
त्वात् (दृष्टोपकारिणाभावात्) । आहवनीये कुतोति इति—
वचनात् (अदृष्टार्थत्वा) विधीयते, (अतः) तयोः
(यागोपायोः आहवनीयस्य) अभावे नास्ति भावेयः ।
आद्येभावाच्च न प्रतिनिधिः । (क्रियायामपि
दर्शयति—) यत् प्रमाणादिभिः (अदृष्टम्) क्रियते, तत्
अथा क्रिया करिष्यति इति नास्ति प्रमाणम् । इत्यादीनां
तु तदार्थान्तरं अस्ति (प्रतिनिधिः) । सूत्रोक्तं हेतुमनु-
संधयते—) अन्यायसंयोगात् इति किमुक्तं भवति । प्रति-
निधिकाणां संयोगात् इति वाच्यम् । (नायमर्थशब्दः
प्रयोजनवाची किन्तु वस्तुशेषः) ।

देवतायां च वदर्थत्वात् । १९ ॥

भाष्यम्— देवतायामपरो विक्षेपो येन न प्रति-
निधीयते । देवता याग यदर्थे क्रियिष्यते वा । अन्या-
तस्याः स्मरणे प्रतिनिधीयमानं न देवता स्यात् । कोऽपि
हि देवता भवति, नाचोदिता । उपनिषदन्वयेन ।
या यदर्थे स्मरणे, सा तस्यैव देवता, नाप्यन्या । देवतेति
संबन्धिनन्दो न आगिच्छन् । उक्तादपि न देवतायाः
प्रतिनिधिरिति ।

सोम—सुनार्यस्तु— देवताधिकं न प्रतिनिधेयम्,
अन्यार्थसंयोगात् प्रतिनिधिन्यायात् न्यायान्तरसंयोगात्
इति ।

लोकं दृश्यते । तदेतत् अतिथिवत् दृश्यम् । यथा
यावन्निश्चितं अतिथेः परिचरणम्, तत्रैव तदतिथि-
गुणकम् । एवमिदमपीति ।

आह । नन्वेवं ब्रूयात् विग्रहवती देवता, सुदृक्
चेत्यभ्युपगतं भवति । उच्यते । आह । विग्रहवती देवता,
अहं च । कुतः ! स्मृतेः, उपन्यासः, अन्वयैर्दर्श-
नाच्च । एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवतेति । स्मृतिश्च
नः प्रमाणम् । तथा, विग्रहवती देवतामुपचरन्ति । यन्
ब्रह्मलक्षणमित्येति, कथयन्ति च । तथा, वचनं
‘पाशहस्ताम्, इन्द्रं धनुर्हस्ताम् । उपचारदपि स्मृतेर्दंडिमानं
कल्पयामः । तथा अन्वयैवचनम्, विग्रहवती देवतां
दर्शयति । ‘जगन्माते इक्षिमिन्द्रं हस्ताम्’ इति (कर्म,
१०।४।७।९) उपचरविग्रहस्य हि इक्षिणः उच्यते इत्येव
भाति । तथा ‘इमे विदिन्द्रं शेरुदो अपारे कन् संपृणा
मपवद् काशिरिप्ते’ इति (ऋषे, ३।१०।५) ।
काशिः बुद्धिः । सोऽपि उपचरविग्रहैवेत्युपचरते । तथा
‘ब्रुविमीवो वयोराः सुग्राह्यमवो मदे । इन्द्रो दुषणि
विमति ॥’ इति (ऋषे, ८।१७।८) । गीता
खट्वं बाहू इति उपचरविग्रहस्यैव भवति । तस्मात्
विग्रहवती देवतेति भूदृक्ते च । कथमवगम्यते । स्मृतेः
उपचारान् अन्वयैर्दर्शनाच्च । एवं स्मरन्ति ‘भुद्वते
देवता’ इति । तथा ‘वैश्वं भुजानामिह उपचरन्ति,
यस्यै विविधानुपकारान् उपचरन्ति । तथाच अन्वयै-
र्दर्शनं भुजानां देवता गमयति । ‘अदीन्द्रं शिवं च
मरिचवत्स्य’ इति तथाच ‘विश्वो सनामि जडेरुषु धने’
इति (ऋषे, १।१५।१०) । ‘एकस्य प्रतिष्ठा मिकत्
साकं यद्विदि मिकवत्’ इति (ऋषे, ८।७।७।४) ।
आह, न देवता सुदृक् । यदि च सुधीत देवतायै हविः
प्रदं दीयते । उच्यते, अजराद्यभ्योविनी देवता मधुकरीवत्
अवगम्यते । कथम् ? देवतायै हविः प्रदं नीरसं भवति ।
तस्मात् गन्तव्यं सुदृक् देवतेति गम्यते ।

दृष्टम्— तत्र यागे देवताऽऽराधनार्थं इति मन्त्रमन्त्रः
पूर्वपक्षं करोति । न भाग्यशान्त्यर्थं यावत्, रिपु देवता-
ऽऽराधनार्थः । कुतः । तद्विद्वत्तन्त्रम् (अग्नेयः इति
अग्निदेवता भवेति) । अग्निदेवता अल्पवन्द्यस्य विशेष-

णम्, अल्पवन्द्यस्य इत्यभिप्रायी इत्यतः तद्विद्वत्तन्त्रम् ।
तत् (इत्यम्) यच्च अन्वयैरेतेन प्रदीयते, एवं अग्निदेवतो
विशेषणं (मयि) नागम्यता । यदा च इत्यं (भान्यु-
देतेन) प्रदीयते, तदा अग्निः संघदानं भवति । संघदानं
च कर्मणोऽपि (इष्टिमतमात्रम्) प्रधानतरम् । (कथम्)
यत्तन्निष्क्रियता इत्यं व्याप्यते, इत्येव च संघदानम् ।
तस्मात् अन्वयार्थं यावत् । यथा उपाध्यायस्य ग्राह्यता
इति । (उपाध्यायस्यैव शान्तिमिति) । अयि च देवपूजायां
यदिपर्वते इति स्मरन्ति (शान्ताः ‘यद्यं देवपूजायां प्रति-
करणशान्तये’ इति) । तस्मात् ‘यजेत स्वर्गनामः’
इति देवता यागेन आराधयेत् ततः (देवतायाः
सकामात्) स्वर्गं भविष्यति इति ।

आर्यपत्न्याश्च । ७ ॥

आद्यम्— यदि कश्चिदर्थस्य ईशानः देवता,
उपचर्यमाणा च प्रदीयत्, तदा तदारपनायै हवं देवता-
पूजा मग्नित्वेति । न चैतत् उभयमपि अस्ति इति ।
तदुच्यते अर्थपक्षेति । कथमवगम्यते । स्मृतेः
उपचारान् अन्वयैर्दर्शनाच्च । एवं हि स्मरन्ति ‘मर्षा-
नामीष्टे देवता’ इति । तथा देवतामी देवतेन ह्युप-
चाराः तामैव स्मृतिं दृश्यते । तथा अन्वयैर्दर्शनं
ईशाना देवता दर्शयति । इन्द्रो देव इन्द्र ईशो पृथिव्या
इन्द्रो अश्विन्द्र इव पृथिव्याम् । इन्द्रो ब्रह्मविन्द्र इत्ये-
षित्तानामिन्द्रः क्षेत्रे योगे इत्य इन्द्रः ॥’ इति (ऋषे,
१०।८।१०) । तथा ‘ईशानमप्य जगतः स्वर्ग-
मीशानमिन्द्रं तायुषः’ इति । तथा स्मृत्युपचारान्मा
प्रदीयति इत्यवगम्यते । एवं हि स्मरन्ति ‘प्रदीयति
देवता’ इति । तथा उपचरन्ति ‘प्रदीयतेऽस्य उपचरन्ति,
पुन्येऽस्य शान्तः’ । प्रदीयतेऽस्य वैभवायः धनमनेन
उच्यते’ इति । तथा अन्वयैर्दर्शनं भवति ‘आहुतिमि-
देव भुजवो देवान् श्रीयाति’ इति, ‘तस्मै प्रीता इपयूजं
मिच्छन्ति’ इति ।

तत्तत्र तेन संवन्धः । ८ ॥

आद्यम्— ततो देवतायाः तेन फलेन संवन्धः परि-
चरित्वेति । यो देवता इत्यस्या परिचरति, तं ता पतेन
उपचरति । कथमेतदवगम्यते । स्मृत्युपचारान्मा ।

स्मरति हि 'देवतां यद् यत् ददाति' इति । तामेव उपचारेण स्मृतिं द्रष्टवति 'पशुप्रतिजेन उपचरित्, पुत्रोऽनेन लब्ध' इति । तथा अन्त्यायैर्दर्शन इत्येकस्यै दर्शयति 'स इत्यनेन स विद्वा स जमना स पुत्रैर्वाज भवते धना नृभिः । देवानां य विररप्रविवायति अद्वा मना इतिवा अद्वात्प्रतिष्ठा' इति (तेषां २।३।१४) । तथा 'तत् पदेनमिद् प्रजया पशुमिस्त्वयवति' इति । तस्मात् इतिरमिन गुणवचनेन देवता आताप्त्वे । सा प्रीता तदी फल प्रयच्छति । येन कर्मणा अद्वात्प्रतिष्ठो यस्य फलस्य ईदृ, तत् कर्म प्रयच्छति । न तत् सूर्यं श्रदागुमदिति । वचनात् एतदवश्यम्भवे 'क किं प्रयच्छति' इति । यथा समी वचनम्, न तत् सूर्ये ।

अपिवा शब्दपूर्वत्वात् यथाकर्म प्रधान एवाह, गुणत्वे देवताश्रुति । १॥

भाष्यम्— अविधेति वक्षो व्याख्येने । न च एतदस्ति मनुकम् 'देवता प्रयोधिका' इति । यत्कर्म प्रधानं क्त्वान् । यत्नेजोत्तमपूर्वम् । कुत ? शब्दपूर्वत्वात् । यदि फल ददाति, तत् प्रयोधिका । 'इदं फल ददाति' इत्येतत् श्रानं शब्दपूर्वम्, न प्रत्यक्षान्वितिरवश्यम्भवे । शब्दश्च वक्षतिवाच्यत्वात् फलमाह, न देवताया । कथं मन्त्राद्वेत्ते ? दर्शपूर्णमासयो करणत्वेन निर्देश 'दर्शं पूर्वेमाहान्ता स्वर्गावागो यजेत' इति । तथा 'ज्योति होनेन स्वर्गमागो यजेत' इति । यत्कर्मवैश्य किं स्वर्गावागेन सममिन्वाहरो ॥ देवतायाः । ननु प्रत्य-देवताश्रितं यत्कर्म । तत्कर्मवत्, किन्तु गुणत्वे देवताश्रुति । इत्यदेवता हि भूतम्, भावित-यो यजतामी । भूतभग्नमुमुखाद्ये च भूत मन्त्रावोपदिश्यते । तस्मात् न देवता प्रयोधिका ।

अथ मनुकम्, कर्मण ईधितत्वादिप्रतिवेतानिनि । भाष्यामिषेता अप्युभये । तद्विद्वत्त्वेन चतुर्णां वा मनुकस्य देवताऽप्येव वाक्यान् अमिप्रवता अवश्यम्भवे । फलसंयोगात्तु वाक्यादेव गत्यवश्यम् । तस्य च भुक्त्वा कर्मता अवश्यम्भवे, न देवताया । तत्र यद्यपि देवताऽप्येता सागाय सम्भवे, फलार्थताऽपि तेन न प्रति निवृत्ते । फलं च पुरुषार्थे । पुरुषार्थं च नः श्रुति ।

न वातो देवताया । तस्मात् देवताश्रुता प्रवर्तिधामदे । या तु संप्रदानस्य अमिपेतता, सा क्रम्यते यजेः तापनये वति उपरयते ।

यद्य 'यदिदेवतापूजा, सा पूज्यमानप्रधानातोके लक्ष्यते' इति । न लोकावत् ॥ अनित्यम् । ॥ पूज्यमान पूजाप्रधानम् । यदि कश्चित्, तत् प्रयोधकम् । तस्मात् यथाकर्म प्रयोधकम् । अपि च एतस्मिन् पक्षे विग्रहवती देवता, भुक्ते च इत्यवश्यवर्तनीय भवति । नहि अविग्रहाय अनुष्ठानाय च दान भोजन वा संभवतीति ।

चनोक्त स्मृत्युचाराचार्यदर्शने विग्रहवती भुक्ते चेति, तच्च । स्मृत्येर्मन्त्रार्थवादमूलकत्वात् । नमैस्मभ्य अर्थवादस्य स्मृतिमूल विज्ञानमुपपद्ये इति प्रत्यक्षमप, गम्यते । ते च मन्त्रार्थवादो नैवरा इत्येतत् वक्ष्याम । आह यदि नैवरा, न तर्हि मन्त्रार्थवादमूल तद्विज्ञानमिति । उच्यते । ये आलोचनमग्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यति, तेषां तत् स्मृतिमूलम् । ये पुनर्निगुत पश्यन्ति, तेषां तत् कथितमपि च कथयितुं स्मृतिमूलं भवति । तस्मात् तव एव स्मृति । उपचारेऽपि स्मृतिगुण एव ।

यत्तु अन्त्यायैर्दर्शनमुक्तम् 'यद्यप्या ते दक्षिणिद् दक्षम्' इति नैतत् पश्यन्म् । इदं ह्यतो निधत्ते' इति । वक्षस्य दक्षिणे ह्यत्, त वष पृथीतव त इति । तस्मात् वाक्यात् इदं ह्यस्यत्वा न प्रतीयते । आह, यदि त्वयो नास्ति, त वष ते ह्यत् गृहीतव त 'इदं नावक्यते इति इदं तदा आप्यवसीयते' अन्त्यायै ह्यत्, वष च पृथीतव त' इति । तजोपपद्यते । यद्यपि अस्य ह्यतो भवेत्, तथापि न 'त उपपृथीतवत्ता' इति प्रत्यक्षमेव । तथापि एतत्वावच्छेदते एव । तज्ज यत्तु अर्थाद्वा वा कथयितुं च स्मृतिर्वा । तदा भावसेऽपि तुल्यम् । अमेवमुच्यते, तस्य पठत् वचनम्, यो पृथीतवान् तस्य इदं गति । तज्जने नैतत्पश्यन्म्, आदिमत्ता दोषो नैदं सम्भवति । न च पृथीतवत्तासीत् इत्युच्यते, प्रमाणान्नवान् । एतस्मादेव वचनम् अपार्थक्यगते' इदं प्रतीयते इति चेत्, तत् । अवश्यस्यैव उच्यते संभवत्येव यत् । यथा 'द्वय दक्षिणि, पदपूजा' इति ।

यथापि चैव पक्षे 'विष्णुवानिन्द्रः' इति, तस्यापि इन्द्र-
शब्देन आमन्त्रणं संशोधनार्थम्, संशोधनमनुवचनाय । तत्र
संयुद्ध इत्यवगते अनुवचनं न्यायम् । न चागौ केतवित्
प्रकारेण संयुद्ध इत्यवगमने । शनकमने संशोधनं न्यायम् ।
यननमामाग्यात् संयुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत्,
उक्तम् 'अद्वयव्यवसाय इत्यद्वयव्यवसायऽनुपपत्तिः' इति ।
न चागौ संयुद्धः इत्यवधार्यते, प्रमाणाभावात् । तस्मात्
संशोधनवचनम् ॥ संशोधनाय, निर्देशायमेव । अपिबह-
पक्षेऽपि तत् निर्देशायमेव मभिध्यति । तत्र आमन्त्रित-
विभक्तिवचनं स्तुतये । एवमिदं देवताऽऽख्यं साधनं
साधयितुममम्, यत् वेदानादिषु संयुक्त (विष्णोपपाठः)
साधयतीति नैतन्नयति उपचर्यमाणः संयुद्धिशब्देन
आमन्त्र्यते । तथा संशोधनशब्देन निर्दिष्ट उपचर्यते
'एहीतवन्तो ययं तव इक्ष्मम्' इत्यादिषु अपागित्यर्थः ।
'अस्माभिः ह्यहं कर्तव्यम्' इत्येतदनेन स्मर्यते ।
तथा इमे दानादृष्टिगो दूरे अग्रे यत् संयुक्तापि
मपक्व अक्षे ते पूजिते भुक्तिः इति कर्तव्यमिह द्रष्टि-
वृत्त्यर्थेन वरति । तस्यापि भावे न प्रमाणमिति ।
नैदं वचनम्, इह मह्यं काविरस्तीति । किं तर्हि ।
यस्तव काविर, न मह्यमिति । अन्वयः 'तव कावि-
रस्ति' इति, शब्दः 'तव काविर्मह्यम्' इति । एता-
हि कृतिवचनयते इति चेत्, नैतत् । निवेगसो यस्यापि
पौरुषविधिकैः अङ्गैः नारिणः संशोभः, पौरुषविधिकैः
स्यापि स्तुतिर्भवति यथा 'एते यदग्निः (यानाः) ।
मातवः सहासदमिन्द्रन्ति इतिमिन्द्रमभिः । विह्वी
प्रमाणः सुकृतः सुहृत्परा येभ्यश्च पूरे इतिरसमाधत्त ॥'
इति (१०१५।१२) तथा 'युगं यथ युगजे किमुपश्रितम्'
इति (तर्घ. १०७५।१९) । तस्मात् न स्तुतिवचना-
दर्शासिर्भवति पुरुषविचले देवतायाः ।

तथा 'तुविमीश इन्द्रः' इति नैतत् युक्तं भास्ति
मीशत्वम् इन्द्र इति । किं तर्हि ? या अग्न्य मीशः,
॥ महती । मीशत्वेन काकि प्रमाणम् । न च मीशानुति-
वर्णयति, अपुरातिपनेऽपि सुगुणपणे । अपिच
'इन्द्रो ह्यगि विरते' । 'इत्येताम् वदाम्य' इन्द्रशब्दः
संबन्धो न शान्ति तुविमीशदिभिः संबन्धः कातम् ।

द्विरुच्चारणमप्य प्रमाणते 'तुविमीशान् इन्द्रो वेदितम्',
तुष्ठापि च इन्द्रो इति' इति । तथाहि इति मिते,
अभिधं च वचनमुपलभ्यते । तदेवमयकल्पते, यदि
तुविमीशार्थः अग्न्य नोपदिश्यते इति । इत्यप्यं संक्षिप्यते
तुविमीशदिभिः । अग्न्यो मदे, इन्द्रो ह्यगि इति इति
एतां तु संबन्धकतिः । युगशब्दोपदेशमिदं वचनमिति ।

यसि वचनम्, 'गङ्गा ते इन्द्र रोमशो' । 'अखी
ते इन्द्र विह्वले' इति । तदपि अङ्गो रोमशाय अशोभ
पैङ्गवमाद्, न बाहुवचनमिति वचः । यदपि अक्षिवत्ता
वदतीति गम्यते 'चक्षुष्यते शृण्वते ते ब्रवीमि'
इति, तदपि न चक्षुःसंबन्धार्थम्, 'चक्षुष्यते ब्रवीमि'
इति वचनसंबन्धार्थम् । यत् एहीमि चक्षुष्यतां सुत्यर्थ-
मुच्चारयति । कुत एतद्वचनमिति ? चक्षुषीनिर्देशात् ।
यदि प्रातिपदिकायैः अग्न्यसीयते, तथा कायं मिते ।
चक्षुष्यतां इत्येव चोदिर्येत, 'चक्षुष्यते ते ब्रवीमि'
इति च । वक्ष्यते न किञ्चिद् अन्वयार्थदर्शनं पुरुष-
विषया देवतायादिर्द्वयतायति इति ।

न चेदं शोचनम् । नहि देवतां मुह्यते । तस्मात्
'मोचनस्य तदर्थेणात्' इति तत् अग्न्य वचनम् ।
यदपि धर्मसुखवासन्यायैर्दक्षेनः मुह्यते इति, तत् अग्नि-
प्रह्वेन प्रत्युक्तम् । अपिच भुक्तानां देवतायै प्रचं इति
धीयेत । न च मयुक्तीवत् अमरसमोक्षिण्यो देवता इति
प्रमाणवति । मयुक्तीव प्रत्युक्तम् । न च सद्वा देवता-
त्वम् । तस्मात् न मुह्यते देवतेति । यदुक्तं देवतायै
इति प्रचं नीरक्षं मवीतीति, नैव दोषः । मातो गहत् नीरक्षं
अवीतीति धीवीभूतं च ।

न चागौ कल्पविदित्यम् ईरे । अनीया कथं
दायवीतीति । यदुक्तम् 'मयुक्तीवत्तायायैर्दक्षेनः ईशाना
देवतेति अग्न्यमते इति, तत्, इन्द्रोः मयुक्तीवत्तायायैर्दक्षेनम्
इत्युक्तम् । उपचर्यतेऽपि देवतायां देवश्रेष्ठमिति, तावता-
मात्रम् । यो यदपिनेन विनिर्णयः परंति तत् तावत् सत्यम् ।
न च प्राप्तिं क्षेत्रं वा यथाऽभिप्राये विनिर्णयते देवता ।
तस्मात् न संयुक्तमिति इति । देवताविचारणां तु तत्रो
युनिर्भरति, देवतामुदित्य यत् सत्यम् । यदुक्तम्,
अन्वयार्थदर्शनं ईशानां देवतां सत्यवर्धः 'इन्द्रो रिष इन्द्र

पदकलैवन्धस्य भवता निर्विक्रममनसत्वात् । मन्त्रो तु
सर्वकार्यकारणमादातो लभ्यतेः एव संबन्ध इति ज्ञापयम् ।
एतेन प्रसादो नाम मुखाविशेष इत्यपि यच्च प्रत्युक्तः ।

न च अथ गौरवार्थं यादिके प्रसादात्ने अकारे सिद्धे
 फलश्रुत्यभिमिति द्याचमम् । अर्थेवाद्यस्य स्थापकत्वाऽपि
 उपरयौ स्वतन्त्राभिव्यक्त्याभावात् । व्यापकत्वेष्टाया रानि
 सक्रमयेन तद्विचक्रमन्तरकल्पनया गत्य व्यापारव्यवहारे
 च व्यापारव्यवस्थे व्यरन्तावच्छिन्नत्वेन तस्याः संबन्धावगम-
 पूर्वकत्वात् संबन्धगौरवस्य फलश्रुत्यनुपपत्तेः । अतो ये
 दागत् प्रसादादिप्रतिपादकाः, ते हेमचन्द्रादिप्रत्ययवेद्ये
 प्रसादादिमिष्टिद्वेषप्रत्ययकानार्थः स-तो विशेषणाने
 प्रकाशानस्य कटाक्षमैवात् आनुपपत्ताः । पैरिष्टयवत्-
 संबन्धस्य आहार्यो वा कनाहार्यो वेत्यन्यदेतत् । अर्थ-
 वादश्च तैवैव संबन्धेन स्थापक इति तेष्वपि न गृह्य-
 स्थणा, अतोऽन्याः प्रचिच्छन्ता । अतः वा सा, तथाऽपि
 सिद्धौ गौरवपक्षेः सा न दोषः ।

न च एवं विनयेनेषितं वात् आर्थनादिकप्रकाशना-
कल्पनेऽपि लक्षणाया प्राशस्त्यनायकत्वादि अर्थसादस्य
वदति प्रमाणान्तर्विरोधे स्वयमर्थार्थेऽपि प्रामाण्याभ्यु-
पगमात् विमर्शोऽप्रकाशद्वितीकारात् अपूर्वात्ते एव
प्रकाशस्वीकारमस्तिष्ठति पाठ्यम् । अन्वयसर्वप्रकाश
वाक्यस्य अन्वय प्रामाण्यायेकात् । अत्रत्यं गृहदुष्ट-
साधनेषु 'यदी, प्रवेशय' इत्यादी पराशब्दोक्तविधि-
साधनेषु 'मूर्धं मुहुर्य' इत्यादी च प्रमाणान्तर्विरोधात्
लक्षणायाऽपि प्रामाण्यावृत्तिः । अतः कुरुधुरितवत्
एवम् अनेकार्थान्वयकृत्वाभावविधानपुरोपेन शान्त्यो-
ग्यावृत्तिर्न प्रति तावदेवैतन्मयं कथयितव्यपुरोपेन चार्थ-
शान्तान् । अथवापि प्रामाण्याभ्युपगमेनैवैवाविश्रान्ति-
स्तीकारः ।

न च तथापि शक्यमस्ति शिष्टाश्रयत्वे एतं व्याख्या
भयैवादानां तावद्वन्तु विशेषागोप्येति प्रामाण्योपपत्तिः,
लक्षणात्पञ्चदशैः शीततापत्वे । अन्त्या इष्टी-कदरेषु
निवृत्ताऽपरा काननापत्तिः । अतः कथमपि न निवृत्ता-
दिस्वीकारः । किन्तु अन्त्यास्य देवा । अयंस्तु प्रावि-
पदिमानोपपत्तिः चेन्नोपेक्षते वा नृशिवैर्विनीयते । न

ब्र निमहादिमन् । उगधनाऽऽदौ वा भानमात्रमाहारे
तायेति त्रैमितिमतिनिष्कर्षः । मम तु पूर्ववदतीत्ये वाणी
दुष्प्रतीति हरिश्चरणमेव शरणम् ।

सण्डन— 'न देवता इमेति तु प्रधानम् ।' ५.

शंकर—‘देवताविग्रहादि न ।’ प्रधानम् । १०.

● देवताऽधिकरणे दशमिने (१-४/१२/२४)
 देवतायाः स्वरूपेण कर्मणि समवायनिषेध उक्तः ।
 पु. ४. १३४, ● देवताऽधिकरणे देवतागणान्वय
 निषेधमात्रवात् । ४. ४३८. ● देवताऽधिकरणे (३),
 सत्त्वगुणयोगे न्यायेन ' एतदेव देवतासु वाक्कलीयम् ' इति
 वाक्ये देवताणां वाक्कलीयत्वं च आधाराद्येवमावय्येव
 यथादीनां विविदितायाश्च क्रियाकारकभावव्यतिरिक्तनि-
 र्गुहाद्येव सिद्धयुक्तयेः । परिमल, ११११ ब्रम्.
 ४. ६१. ● देवताऽधिकरणे त्रिशदाविष्टकात्मावयव प्रति-
 पादनात् । सोम. ६११२. ● अगमनस्वरूपस्य देवता-
 गानित्यस्य देवताऽधिकरणे निरुक्तत्वात् । आश्व.

मन्त्राः ३. ७२. * कर्ममुक्तिनिर्वाहय देवतायां विग्रह-
वत्स्वभावेन ब्रह्मविद्यादधिकरत्नालामुक्तः, अन्वया
व्यवधानादिकर्मभिः तत्त्वदेवतास्वरूपमात्म्या मुक्तिस्त्वोप-
पादितस्तु भूतिमूर्तीनामयामात्म्यमेव द्रव्यत्व इति श्रुति-
रकर्मयोग्यता देवताधिकारे (न.) स्तुतिपत्रम् । धैर्यजम्बी ।
११११८. * तत्त्वव्याख्यासूक्तोत्तरोत्तराद्युत्तरनिरिदमन्व-
यवद्वैः सुप्रतिष्ठितं यथा वेदान्विद्यामात्रं व्यवेचननामा
आद्यात्म्यब्रह्ममिति, तथा चैतन्यं देवताया अस्ति वाचके
भूतिमूर्तीति द्वापुण्यण्डिकं न कथय प्रतिपेक्षुं इत्यपि
स्थल निरदद्वि देवताधिकारे । भाग्यो. १११८।१४
वृत्. * मनु एतं अथपरत्वापि 'ब्रह्महत्याः पुनर' ।
इत्याद्यर्थेवावश्यं स्वार्थेऽपि प्रामाण्ये देवताधिकारविरोध
इति चेद्य, देवताधिकारस्य सूत्रकृत (जैमिनिना) दाया
एव कस्य प्रत्येकः, देवता तु सामान्यं पुनः, न तु
यागापाचना देवता फलं प्रोक्षयति इत्येव 'देवताया
लुप्तप्रयोगां यारां प्रति' इत्येकत्रयेव स्वयत्वापिष्यते,
देवतानिवाहादिकं तु भाष्यजतेषु उक्तं निराकरिष्ये
मीदिनामेन । कु. १११८।१२. * नहि प्रमाणास्तयोग्य-
विषयकत्वं इत्येतावन्न अर्थादादीनां प्रमाणास्तमूलकत्वं

हमवति । नृदत्तं देवताऽधिकरणे मामन्वाम् । सना. प्रा. प्रकाशे पृ. १५. * शास्त्रदीपिकायां 'स्वस्तीकृतमुम-
वधे'... यदे मुकुन्दं मुदा' इति मन्त्रं कृतम् ।
तत्र सिद्धान्ताचट्टिका—न चैनं देवताऽधिकरणनिरुपः
सदेवयाथ एव तद्विषयं वात्, सोमाय स्वाहा इत्येवंरूप
या देवता कर्माद्भूता तस्या एव देवताऽधिकरणे विग्रहा-
रिषञ्चकनिराकरणात् । तत्र च 'नास्माकं ह्यस्य एव
देवता, नाकस्यानिन्द्रादीनां देवतात्वाङ्गीकृतात्' इति ।
अत एव शक्तिकरैः 'सिद्धदेवान्देहाय' इत्यादिना
ग्रन्थादौ महादेवो नमस्कृतः । के.

* देवताऽधिकरणन्यायेन । यत्तु केविमन्यन्ते
विग्रहोपकृष्टादेः उपासनापरत्वात् आरोपितविग्रहेणापि
उपासनासिद्धेः नैवत्योक्तविग्रहसिद्धिरिति, — तत्र । उपा-
सनापरम्येऽपि अकिरोचे देवताऽधिकरणन्यायान् श्चीय-
मानायेविदेरनिवार्यऽद्विषयुक्तं संभवे । (देवताऽधिकरणं
प्रकृतम्) । साहस्री. ८४९.

* देवताऽधिकरणन्यायेन (न.) * उपासनाया
कार्ये विष्णोरामस्य एव च । उभयथापि तालयमा-भो-
पारोऽऽधिके विरोधे ॥' इति प्रतिकुलकभूतेः विरो-
धान्नकये स्वायंरसये चेति उभयसिद्धिरन्यात् । अद्वैत.
२।४।१३३. * देवताऽधिकरणन्यायेन भूतार्थवादतया
स्वस्वाहेतुता अस्या— (ह्यस्य मुक्तः इत्यादेः) खेवा ।
संक्षेपज्ञा. टीका. २।२।७. * देवताऽधिकरणन्यायेन
मन्त्राणामपि प्रतीपमानार्थमात्मनोऽङ्गीकृतीयमेव । सना.
विपाह. पृ. २८६. * अत्र विभक्त्यन्तर एव पारमार्थिकस्य
देवताऽधिकरणन्यायेन ह्यस्वीयतया, सम्बन्धस्य च
भुक्तिविरोधे अप्रवृत्तेः न प्रतिप्रसङ्गार्थत्वम् । चतुर्थेऽपि,
पृ. ४३९. * अन्यपदादपि परामर्शान् आश्रयान्तराणि
प्रतीपमानानि देवताऽधिकरणन्यायेन आत्मनोऽपि सिद्धि-
हमवत् । आभरणम्. २।१।१।२ नत्. * अश्वि
शायणे. देवताऽधिकरणन्यायेन शब्दतः प्रतीपमानं परि-
त्यक्तुमाकम् । भावती. ३।३।१५।२६ नत्. * देवता-
नद् भागधर्मैः अनुपपत्तौः योगात् अपूर्वधर्म एवम्
(योगधर्मधर्म) देवताऽधिकरणन्यायेन निश्चयने ।
घा. ३।१।१५।४४ पृ. ८८७. * स्तुतिपराधमपि उक्त-

भुवीना देवताऽधिकरणन्यायेन (नत्.) विश्वस्यत्वेऽपि
तात्पर्यस्य अङ्गीकृतीयतया बाधकत्वस्य संभवात् ।
चतुर्थेऽपि. ४३८. * भागधर्मविशेषः दृश्यत्वात्
अन्यथाविस्तिष्ठतात्किञ्चिदवपरत्वं दृश्यत्वात्, अनुपपत्तेन
देवताऽधिकरणन्यायाप्रवृत्तेः । पृ. ४३९.

* देवताऽन्तरत्वं (इन्द्रः महेश्वरः इत्यत्र)
न्यपि ह्येकत्वे चतुर्धाविर्गुणाश्रयणात् । घा. २।१।५।१७
पृ. ४३४.

* देवताऽन्वाधानं अन्यपदाधानात् पृथक् न
निरुपेते । नि. २।१।१।२.

* देवताऽपनयः अन्यविशेषो महाशक्तिऽपि ।
आ. ६।४।२।१-२१. * देवताऽपनयो द्यौं अन्य-
द्वेषो नैमित्तिक । ६।५।१।१-९.

* देवताऽभिधानं आवाहनादौ विधिगतशब्देनैव
कतिदेशसंकेतः । आह. १०।४।१४. * देवताऽभिधानं
नमस्तुतिगत्यो (श्रोतृहोमेऽसीरोसीये पशौ) विधिगत-
व्यवर्धतशब्देनैव निगद्येत् । आ. १०।४।१६।१२-१३.

* देवताऽर्थं कृत्स्नस्य हविषा संकल्पितत्वेन तत्र
यद्यमानस्य स्वाभिज्ञापावत् न युक्तः पारिकयः । वि.
३।४।२१. * देवताऽर्थता इविषः आहवनीयप्रक्षेपेण
अवति । वा. ३।४।१४।३७.

* देवताऽदेः दृष्टमानावैतत्वेन अद्वैतपञ्चान-
पेक्षता । आह. ४।१।७.

* देवताऽऽयत्ननेषु महाशक्त्यो महाशक्तः । घा.
१।१।१।७ पृ. २०५.

* देवताऽऽराधनार्थो यदि सागः, तत्र पूज्यमाना
देवता । सागश्च पूजा । पूजा च लौकिकः रसायः । तत्र
येन प्रकारेण अग्निः पूज्यते, तेनैव मूर्धः पूज्यते इति क
आश्रयः । विपरीततापि नराचित्वात् । (पूर्वपक्षे
ह्यस्य) । उद्गृ. १।१।४।९ पृ. १६५५. * देवताऽऽ-
राधनार्थः सर्वोऽयं प्रकाशः । साऽस्य प्रकाश फलं ददाति ।
इति चेत् । सागादेव फलम् 'स्वर्गकामो यजेत' इति हि
मुच्यते । 'तत् एवेनमिन्द्रः' इति ह शुभत्वेन देवता-
भुक्तिः । शुभकृताश्च न देवतायां स्तुत्या दानादयः ।
तस्मात् देवता न फलं यच्छेति । आ. ८।१।१।२४.

॥ देवताऽऽवाहनार्थः निमग्नः 'अग्निमज्ञ आचर' इत्यादिः होत्रा एवमिष्टेनैषावाचनोक्त्येव पठयते । वि. १.०।११ वर्णक्रम ३. ॥ देवताऽऽवाहनफाले । वैश्वदेववृत्तौ विष्णोर्देवक्रमावाहनं न कर्तव्यम् । भा. १-०।१। १।१-३ वर्णक्रम ३.

● तेषाम् ५५ प्रथमं ब्रह्मधर्मो वाच्यते तस्मात् पेन्द्र-
पुरोहते देवतासामान्यात् सान्नाय्यविष्णुतः श्रुतः, ॥ ५ ॥
ब्रह्मसामान्याद् प्रदत्तेन आप्रेयसिन्धुत्वेन वाच्यते । धारु,
५. १४१.

* देवतोपलक्षणार्थो याम्बा । मा. १२।३।१५।३५.

• देवतैर्ये पाशुगणे मठाहोमस्य सन्धम् । भा.
११२।५२४.

● वेधनाघटितराष्ट्रियसेवया द्वन्द्वपटितशास्त्रस्य
महीपत्तवम् । भा. ८११।१७३२-१४.

• देष्टव्यं भसीशेमकेभ्यामवृत्ति । संकल्प, ४१४

६. ● देवतावं स्वभमानद्रव्योद्देशकमात्रम् । सु. ५. ७४९.
● देवतावं त्यागमानद्रव्योद्देश्यत्वम् । भौग्या. ● देवतान्
त्यागाकालीनवर्तमानपदोद्धारणकर्मवत्कृत्वा । रहस्य.

पु. १०२. * देवतात्वं नाम मयैव चाम्भेतोत्तमम्, एतैश्च
 योगव्यायोगव्यवसाय मयि न, इति न जातिनिमित्तम् । या.
 २।२।१।२ व. ५१७. * देवतात्वं मय्यप्रतिपाद्यम् ।
 संसर्गम्. २।४।२. * देवतात्वं व्यास्यगृह्णति अखण्डो-
 पादिभ्यम् । भा. १।१।१५.

(च) चन्द्रग्रहणस्य देवतात्वं निरुद्धम् । द्वयोः च 'विधि-
चन्द्रस्य भक्त्याये भयः स्यात् तेन चोदना' (भा.पृ. १०।४।१२)
इत्यत्र 'आवाहनाद्यौ येन केनचित् कर्मणि देवताऽभि-
मानसिद्धेः विधिगताभ्यन्तरि चन्द्रान्तरः' इति पूर्वसं-
यिता 'आग्नेयोऽष्टाकाष्टः' इति विधिगतेन अभिरान्देन
देवताया इति ध्वन्यर्थमिष्टानात् मन्त्रकार्ये देवतोद्देशे विधि-
गतस्यैव चन्द्रलोकावर्णनं कार्यम्' इति सिद्धांतिते, 'का
पुनरियं देवता नाम' इति वृष्ट्या इन्द्रादीनां वृष्ट्यानां
वेदे वा यत्र 'अग्निदेवता यतो देवता' इत्यादिदेवता-
शब्दो प्रयुक्तः, सा देवता इति परमवद्वयं अष्टाश्राद्धादीनां
अनुपलब्धत्वात्तेः निदस्य, स्वमतेन 'सूक्तमात्रे इति-
मात्रस्य देवताः' (भा. पू. ११२७) इति भाष्येण
'आग्निदेवत्वं सूक्तम्' 'अग्निदेवत्वं इति' इत्यादिमयोक्तव्यं
'आहुतिमात्रे वा अस्या देवता अस्याः स्तोममात्र-
पक्षोभावः' इति किमुक्तं सूक्तसुत्यत्वस्य स्वयमभान-
इति चोद्देशकत्वस्य च देवतात्वाभिमानादप्यस्यैव सुत्यत्वो-
द्देश्यत्वावगतैः 'मूर्तानाममूर्तानां चैतनानामचेतनानां च
भूत्या कश्चिदर्थे प्रति तादर्थ्यं संकल्पनीयता देवतात्वं
अभिप्रेतितं' (भा. पू. ११२७) इति च भाष्येन मूर्तानां
चैतनानां देवतात्वाभिमानात् 'यस्य कावचं शम्भुमुदित्य
रमृता वा इति सत्यस्याभि इति संकल्पः कियते सा (देवता)
अवति (तत्र)' (भा. पू. ११२७) इति च भाष्येण
उपधारणार्थत्वात् दिशैः उपधार्यमाणेन शब्देन 'प्रजापतिं
मन्त्रा यजेत' इत्यादिविधौ वा स्मरमाणेन कावचस्य
देवतात्वाभिमानात्, 'यनु यवं वति मुता येन केनचित्
आग्नेः शब्देन निर्देष्टुं करणीयः' इति वाहाह्वय 'भवे-
देतदेवं यदि अग्निशब्दोऽप्युपस्थापनार्थे प्रजापते अर्थोऽपि
इति संकल्पार्थे प्रस्थाप्येत' इत्युक्तम् (भा. पू. ११२७)
'देवताकाशं यज्ञाणमप्यतो न रूपेण यवति । केन
वर्ति । संयन्विता शब्देन' इत्यादिना भाष्येण (भा.
पृ. ११२८) चन्द्रशब्दचित्त्वित्यतिशेसाभिमानात् चन्द्रस्य
देवतात्वं निरुद्धं यदिति । सु. पू. १४३, ७ देवतात्वं इति-
मार्तव्यम्, स्तुतिमानत्वम् । प्र. ११९, ७ अथो पापिकृता
भुव्यं उच्यमानो देवत्वात्वं प्रतीयते, नान्यथा । या.
६।३।१।१८, ७ नहि इत्येते देवतावयवे देवता ।। तथा

सति 'मेशावकाशाय दण्डं प्रयच्छति' 'आनेयाय हिरण्यं ददाति' इत्यादी मेशावकाशाभेदादेशि द्रव्योद्देशकमद्रव्येन देवतात्वापत्तेः । किञ्च तद्वैयर्थ्यमामस्य देवतानि प्रतिनिधीयमानस्यस्य देवता-वर्णनत्वात् पक्षे वक्ष्यमाणो देवता-प्रतिनिध्याभावो विरुध्येत । सोम. १।४।४ पृ. ६३.

● शब्दस्यैव देवतात्वम् । भाट्ट. १।१।१२. ● संप्रदान-द्वैविध्यमन्युपगम्य प्रतिवृत्त्यात्मकस्य संप्रदानस्य देवता-त्वाभावेऽपि अनिराकरणात्मकसंप्रदानस्य देवतात्वमिच्छन्ति केचित् । सु. पृ. ८३२. ● 'अथोऽपि यादवो यम देवतात्वेन बोधितः । यमस्यैव सतोऽप्यन्ते देवतेति न गम्यते ॥' देवतात्वस्य प्रत्यक्षाद्यनवस्यस्यत्वात् बोधनेव एकं प्रमाणम् । ॥ यं यं यादवं यम यादवो चायं विदधाति, स यदि तस्यैव अनुष्ठानेऽपि संपाद्येत, ततः त-प्रमितोऽयं ह्यवसीयते । किञ्चिदपि चेत् इह अन्यथा जातं निवृत्त-व्यवसायाया बोधनाया प्रमाणान्न तत्र मूलम् । न च तदस्ति 'इत्यप्रमाणा । वा. २।१।५।१७ पृ. ४२२, ● मन्त्रेऽपि प्राधान्यमिषानात् अग्न्यादयः देवतात्वेन प्रकृताः । १।४। ३।९ पृ. १४०, ● देवतात्वस्य अनुष्ठानसंपादयत्वात् । २।३।५।१४ पृ. ६०१, ● देवतात्वस्य द्विदेवत्वे व्यावृत्ति-त्वात् (व्यासस्य वृत्तिः) । ३।१।१५।४१. ● 'देवता-त्वस्य शब्दनिष्ठत्वेन' इत्यादिना एकदेवतावलक्षणमुक्तत्वा 'अयस्य देवतात्वपक्षे' इत्यादिना अन्यथा लक्षणमुक्तम् । (भाट्टे ८।१।७) । के. ● त्वयप्रदानद्विकदेवतात्वमुक्त-द्विर्भावोक्तत्वात् देवतात्वस्य पागकत्वकर्मम् । सु. पृ. १९६, ● भोक्तृवरूपदेवतात्वापगमात् । पृ. १२६, ● यार्ग विना देवतात्वानुपपत्तेः । पृ. १२८, ● विनि-विना देवतात्वामावः । पृ. ७५५.

● देवतात्वयोध्यानि च देवताग्रहः, तद्विदः, चतुर्थी, द्वितीया, मन्त्रवर्णभेदे । 'देवतात्त्वार्थेति प्रमापतिप्रदा देवताः' इत्यादी 'उपनिषदात्मके, नञ-रेवतात्मके' इत्यादी च इत्यन्यायोद्देशवरूपदेवतात्वस्य देवतापदवाच्यस्य अन्वयः । चातुर्थ्यस्यागते अनुवादः । एव आदिषः इत्यादितद्विषय देवतात्वविशिष्टद्रव्यमित्येव-पाचितम् । न च इत्येवविशेषविधितद्विद इति व्याचक्ष्यम् । मुद्रितप्रकाशमिच्छित्तयोध्यावर्णनत्वात् 'ताऽप्य देवता'

(पा० ४।२।१४) इति तद्विदविधेः । एषं च तद्विदस्य देवतात्वविशिष्टे मुद्रितप्रकारे आशङ्क्यालम्बादौ तद-न्वयिक्तत्वादी च गतिः । तदवच्छिन्नस्य तु व्यतिन्यायेन न्यमः । मुद्रितशब्देन मानसभावस्य न मुद्रितस्यैव शक्तिः । तेषां प्रकाशना नानात्वेऽपि मुद्रितस्यैव उपलक्षणत्वेन दाक्षिण्यस्यैव शक्तिः । शक्तिप्रकारेण न दाक्ष्यताऽव-च्छेदकत्वं इति सिद्धम् । शशि. पृ. १६२-१६३.

● देवताद्रव्येण व्यवसायि न कर्तव्यम् । भा. १।७।२७. ● देवताद्रव्ययोः संप्रतिपत्तेः शब्दो बलीयः । भाट्ट. ८।१।८. ● देवताद्रव्यवर्तिनां मातृत्वात् विज्ञौ अनसिद्धदेवताद्रव्यपरिधिः क्वचः । भा. १।७।१७। ५८-६०, ● देवताद्रव्यसंयोगो यागनिधौ प्रयोजकः । 'आयस्यं श्वेतमागमेत' 'वर्षे वयं निर्दयेत्' । २।३।५। १२-१५.

● देवताध्यायं वषट्कारात् प्रायेण होमः कर्तव्यम् । संकर्ष. ४।३।६.

● देवताध्यायं वषट्कारात् प्राक् 'तां व्यायेव वषट्कारिण्यम्' इति लट्प्रयोगात् ॥

'वस्यै देवताये वषट्कुर्वाणं तां व्यायेत्' इति विहितं देवताध्यायमविहितकालमपि मेव यदाकदाचन कुर्यात् । इति प्राये, 'आतमज्जलिना एवाति' 'जात-मभिप्रायि' इत्यादी जननत्ववर्तिवृत्तकालस्य सामर्थ्ये-नापि नियमरसनात् देवताध्यायनिधौ ध्यानस्य प्राथ-मिकदर्शनात् वषट्कारात् पूर्वमेव देवताध्यायम् । वसुधी 'वस्यै देवताये हविर्मेदीतं स्यात्' व्यायेद्वषट्कारिण्यं तादातेयं तदेवना प्रीणाति' इति वचनादन्तरेणैव काल-निधयः । संकर्ष. ४।३।६.

● देवतानयः । देवताऽपिकरणं द्रष्टव्यम् । भा. १।१।१६-१०. ● प्रमाणात्तदपिरोपे एव देवतानयः (अन्व.) शब्दोऽस्ति । अन्यत्रापि अति (भेदभूतेः) देवताऽधिकारकत्वात्वेन स्थायैवर्तव्यमपि हि न स्यात् । संक्षेप. रामतीर्थे. ३।२८३.

● देवतानिर्देशः इत्यमस्य अनुपपन्नं च इत्यारित्या समुचित्यं कार्यं, यत्र चरकः पुरोहताश्च व्यतिपत्ताः । संकर्ष. ७।३।२३.

● देवतानिष्ठगुणवाचिपदस्यापि निरुद्धौ आवाह
नादौ प्रयोगः । भा १०।४।१४।२६-२९

● देवतापदस्य निर्गुणवैवागिधानं पक्वमनेष्टिषु
आव्यवहारयोः । भा १०।४।१५।३०-३१ ● देवता
पदस्य शब्दविशेषरूपमचेन बहुवचननियमः । सकर्ष
२।४।२

● देवतापदयोगेऽपि न सप्तदसत्त्वमज्ञः ॥

‘अग्नेरेऽनुमृहि’ इत्यादौ इव ‘अग्निं यज’ ‘ये
यजामहेऽग्निम्’ इति सत्तदेवतानाम्ना योगे सप्तदशा
क्षरवमङ्गावपे नियमाद्व्यतिरोक्तात्, अक्षुण्णरूपे याना
भावात्, आकाङ्क्षितकर्मपदाय ‘जिनइवि’ इत्यादिपद
अर्थाध्याहारेणपि उपपत्तेः, अग्निपदस्य अग्न्याहारेऽपि तस्य
मैत्र्यादौ प्रविमचनान्त एवेति निबन्धेऽपि ग्रामायाकात् ।
अक्षरपञ्चाक्षरावेव तौ प्रयोगौ । इति प्राप्ते, सर्वदेवता
पदवाचाग्राह्यादायपि सप्तदश-बोपपत्तेः अर्थाध्याहारेण
निरस्तं यावद् देवताविशेषपदमन्त्रेण वागविशेषवर्तिपत्ते
अन्यत्वेन सप्ततत्त्वविकरणसिद्धदृष्ट्यापमङ्गावत्तस्य,
देवतानाम्ना आदेशः । अत एव आत्माऽन्तरे ‘अयुष्मै
अनुमृहि’, ‘अग्ने यज’ इत्यादिपदने देवतानाम्ना
विशेषोपपन्नक अह शब्द भूयते । ‘अस्मभेति’
‘अवधिष्यामः’ ‘इदमहमष्टुष्य’ इत्यादिपदने देवता
पदवीर्षापर्यनियमोऽपि पण्डितदेवः । यत्तु लिङ्गदर्शन
सूक्त मूले ‘यत्तद्वनपात यज ह्यो यज इति त्रयाद् वापि
स्यात्, यनोयेव त्रयात्’ । भावस्यावयव्य पदत्वोऽनु
मृष्टीत्याध्याय सप्ततो फलेति सूक्तत्वं इत्यादिशेषात्
अप्यनानि देवतापदवागिति, तद् आत्माऽन्तरे
‘अनुनपात यज’ इत्येव पाठान् तद्विशेषार्थकत्वेन
पूर्णम्, इत्येव तु विशिष्टरूपेणापि उपपन्नं विवरितं
शावक इति तन्मौक्तम् । सकर्ष २।४।२

● देवतापदो मेष्पतिशब्दः अग्निगुणवत्तमः । भा
१।१।२।१२-२०

● देवतापरिमद्वाच्यं अग्निधारणार्थं वा अन्वयना
मानम् । देवतापरिमद्वाच्यं अग्निधारणार्थम् । भा
१।१।२।५।८-८ ● देवतापरिमद्वाच्यं अन्वयनामानं
ज्योतिशोभे ऐतिहेतुः अप्यु न पतम्, यवानदेवतापद

अह्यदेवतानामपि गृहीतव्यात् । १२।१।१२।२४-२८

● देवतापरिमद्वाच्यं अन्वयनामानं कृतम् । भा
१।१।२।५।९

● देवतापूजा नातो नाम (पूर्वपक्षे) । भा
१।१।४।६

● देवताप्रकाशेन च प्रत्यक्ष उपकारी वागविति ।
भा २।१।५।१२

● देवताप्रवाजकस्य मन्त्रत्वापूर्वमुक्तव्यम् । भा
१।१।१।४-५

● देवताप्रकाशनं वीर्षादिलिङ्गितौ आमाह्नादिमन्त्रे
विधिवत्तद्वदेव । भा १०।४।११।१५

● देवताप्रमुखा न पत्नी किन्तु अपूर्वमुक्ता एव ।
भा १।१।४।६-१०

● देवताप्रसादाभिवर्णनार्थं संहतहस्तसंयोगमात्र
अज्ञाति । भा १।१।१।४।२५

● निगृह्यविजृम्भणेऽपि यज्ञे वृथावाचिषाभावात्
वाच्यकर्मणि देवताप्रवाच्यत्वात् इति देवताप्राधान्य
‘शक्तिर्षी तत्रप्राधान्यम्’ (१।१।४।१०) इति पूर्व
निषेक्यते । सु पु ४१० ● देवताप्राधान्यस्य
देवताऽधिकार्ये नियम्यमानव्यात् । पु ४२८

● देवतानोचकानामादिकमादपि वागकम ।
भाट्ट १।१।४

● देवताभेदात् कर्मवेदः । विष्णु २।१।९

● देवताभेदेऽपि एकवर्णीयेषु पञ्चदश (एकादशिन्ये)
कुम्भीशूलवधामपवीनां तनम् । भा १।१।४।१२।१

-१६ ● देवताभेदेऽपि कर्त्तव्यैः पुरोडाशैक्ये न देवा
ज्ज्ञानम् । सकर्ष २।२।१।४ । प्रधानं तु मित्रदेव ।

२।२।१६ ● देवताभेदे पशुगणे देवतापदानादिप्रदानान्ते
न अनुष्ठाम्य । भाट्ट १।२।५ ● देवताभेदे पशुगणे
पराहोमस्यावृत्तिः । भा १।२।२।२५

● देवताधाम अदनीवेन द्रव्येण आचरन्ति दिष्टा,
न अचरन्तीवेन । सप्तमवकाशाचारात् तेषां स्मृतिसंनोयते,
अत एव भुवि । भा १०।१।१०।२६

● न हि देवतारूपमस्तकं किञ्चिदन्यत् प्रत्यक्षम्,
अचदतो निल-वात् । भा ४।१।५।१८ ● देवतारूप

शब्द एव ध्यातव्यः । संक्षेपः ४१३।६ वर्षकम् २.

● देवतारूपस्य अभ्यासिनाब्दस्य आनुपूर्वीविशिष्ट-
वर्गवेने कर्तुं गतीत्यस्यैवप्रियादानं प्रलपि स्मरणात् ।
भाट्ट. ३।२।७.

● देवतावाचकपदस्य गुणवाचकपदरहितस्य पद-
मनेष्टयादिषु अभिप्रायम् । भा. १०।४।१५।३०-३१.

● देवताविग्रहचैतन्यादिकं नवमे यद्यपि निरा-
कारित्वे, तथापि तत्पुं कर्तृत्वं भाव्यकृता, न तु
मूलकृता । प्रत्युत मूलकारस्य देवताविग्रहादिकं अभिप्रायं
वार्तिकमिति च इति पाठतयैवविग्रहे प्रपञ्चविष्यते ।
कु. १।२।४।४३ ट. ४७.

● देवताविधिः 'तद्धितेन चतुर्णां वा मन्त्रार्थेन
चैकस्मै । देवतापठनसिद्धिं दुर्लभं तु परंपरम् ॥' चा.
२।२।१।२३ पु. ५३३. ● देवताविधिः तद्धित-चतुर्णां-
मन्त्रवर्ण-द्वितीया-अर्थवाचकमेवान् पञ्चविधः । घाल.
पु. २२. ● देवताविधिः प्रयागेषु मान्यवर्गिकः । डुप्.
१।२।१०।६०.

● देवताविधिरूपः अर्थवादः 'विष्णुवपुश्च
वृक्षोऽङ्गमिकाप, प्रजापतिरुपुश्च वृक्षोऽङ्गमिकाप,
अग्नीषोमापुश्च वृक्षोऽङ्गमिकाप' इति । घाल.
पु. ५३.

● देवतान्यापारे साकृत्कृते वपकम् अपरि-
समाप्तमाने सिद्धविगर्हणम् । भा. ६।२।४।२६.

● देवतामाध्यस्य विधिगतत्वेन त्यागादौ त्थापणम् ।
विधिराध्यासिकम् । भा. १०।४।१५।२३-२४.

● देवताप्रवर्णं प्रदग्धमे न वागै । प्रवृत्तास्तु कार्यं
निर्वर्तयति, ॥ तु ताम्रं वागं प्रति तदर्थं प्रमाणमस्ति ।
रूपम् । क्रत्वर्थेन देवताः संयुक्ताः, ता वागमाश्लिष्यन्ति ।
वागोऽपि देवतामिच्छायां । तयोः संबन्धोऽर्थोऽपि भविष्यति ।
वागोऽपि द्वन् गृह्णन् नदाभित्तां देवतां गृह्णाति । डुप्.
८।१।१।५.

● 'देवतासंख्यामावाह्य आठमतिर्न गाग-
यन्तः । दृष्टार्थत्वाच्च सत्त आलभ्यमानो गां
प्रनारायिष्यति' इति न्यायः 'विद्यथे प्राकदर्शनात्'
(१।२।१।१६-१७) इत्यधिकरणसिद्धान्तविवृत्तम् । फे.

● देवतासंस्कारार्थः उक्तः प्रयागः । भा. १०।१।
७।४-१५, ● देवतासंस्कारार्थः पञ्चपुरोडाशाः । १।६।
७।२६, २०।१।१।२८-२९, ११।२।१५, ● देवता-
संस्कारार्थः शान्वाऽनुवाक्याः । १०।४।२०।३९-४२.

● देवतासमर्पकत्वं वाक्परोषस्य, उपकमस्य नैरा-
क्यकृतं निराकृतम् 'संयुक्ताः त्वर्थेऽभ्येन' इत्यधि-
करणे (२।१।७।२८) । पराक्रमः. ४४।२.

● देवतासाधकं विमतादिपञ्चकं नाम । विमहः,
हविःस्वीकार, तद्वैजयम्, तुतिः, प्रहादधेति । तत्र
विमहः 'तद्वैजयो गोविमिद् वज्राहुः', हविःस्वीकारः
'अग्निर्विद् हविस्त्रुपत', हविर्मौजयम् 'अग्नीदिग्द
प्रसिद्धेमा हवीपि', तुतिप्रवादी 'तुत एवैनमिद्दः प्रजया
पशुमिच्छन्वति' । एतेषां विमहादीनां प्रतिपादकयो-
र्मन्त्रार्थकद्वयोः स्वार्थं तात्पर्याभावात्, देवानां यद्वत्-
तामप्याह फलप्रदत्वं न सिध्यतीति मीमांसकसिद्धान्तः ।
वि. १।१।४.

● देवतासामान्यं नथीये हविःसामान्यात् । कुतः ?
कनोऽयं प्रयत्नो देवताऽऽराधकस्य एव, सा अथ प्रयत्ना
कृतं ददाति । एवं भूयते 'तुत एवैनमिद्दः प्रजया
पशुमिच्छन्वति' इति । यच्च इन्द्रस्य प्रजाराधनायः इति
ज्ञातः पुनरपि इन्दि प्रहादमित्येव स एवायमेव भवति,
नन्वात् देवतासामान्यं कर्तव्यं इति । अत्र नूनः ।
स्वाहेतदेवं यदि देवतानः कर्तुं स्यात् । यातास्तु फलं
'स्वर्गकामो वसते' इति भूयते । वतु 'तुत एवैनमिद्दः'
इति, तत्रेदमुच्यते, गुण्येन देवताभूतिः । वागै
गुणमूला देवता । तस्य दातृत्वं भुक्तोच्यते । यथा
'अग्राम्येन मे ग्रामो दत्ता, सेनापतिना मे दामो दत्ता'
इति । न च अग्राम्यः सेनापतिर्वा ग्रामस्य प्रभुत्वम् ।
राजैव प्रभवति । इत्यस्मिन् गुणभूते मृत्या दातृत्वतः ।
तस्मात् कथोक्तेन न्यवेन हविःसामान्ययेव कर्तव्यः इति ।
भा. ८।१।१०।३४, ● देवतासामान्यात् आता-
नेनादौ अग्नीषोमीयपुरोडासापमर्शानां पुष्टिरावृत्तिरित्यु-
क्तोऽपि देवतापमर्शानां चातिदेशः । ८।१।१।१-२.
● देवतासामान्यात् हविःसामान्यं यन्तु । त्याग्ये
कनोपि हविः प्रयत्नकम्, देवता तु पश्चिद्दन्तः । भतः

दर्शपूर्णमासचतुर्मास्यादौ । भा. १।१।१।१-२, ४-७.

● देवाः 'एकतरामिष्टयोगाद्विज्ञानामपि वर्मणम् । सप्तदायार्पणं शक्यमेकदेशस्यैव ।।' यथैव हि एक-
देशानसितान् मुद्यानात्येषां वयमिति सप्तदायुद्धिर्भवति,
एवं एककाष्ठुक्तवर्मसमुदायनामयेवमुद्धिः । या. २।२।
३।२ पृ. ४८०. ● देवाः फलं निमित्तं संस्कार्य
इत्युपादेयपञ्चकम् । याज. पृ. ८८. ● देवाः दर्शपूर्ण-
मासयोः पुनः प्रयोगे स वा अन्यो वा व्यनियमः । भा.
१।१।१।१।३, ● देवाः निर्वोषा 'अपरेण आह्वयेन
मागीयं अन्योऽपरिणतं भवति, तस्य वक्षिणं चकमाकषा
अन्योऽपि निर्ववति' । १।१।१।१।५. ● देवाः पात्रमि
भ्रष्टिपञ्च एकस्मिन् प्रयोगे ये उपसृक्ताः, प्रयोगान्तरे
ते वा अन्ये वा इच्छका प्रयोगः पात्रं, उपसृक्ता अपि
पात्रकामा न भवन्ति । 'कुत्रा दम्पाद्वयो मन्त्रा काज्ञाया
बहुभुताः । न वे निर्मात्वाता यान्ति विनिधोमः
पुनःपुनः ॥' भाट्ट. १।१।१।२. ● देवाः 'उभे
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति एकस्मिन् प्रयोगे तन्मम् ।
वि. १।१।१।२, ● देशस्य नियममितिः चतुर्मास्येषु
वैश्वदेवपर्वणि 'आयोनप्रकरणे वैश्वदेवेन यजेत' इति ।
४।२।१.

● देशान्वयनिमित्तेन वाहि-येन कर्तव्यमयसहित्या-
नयमिति । सु. पृ. ७३४.

● देशादिसंयम्यं विष्णुम् 'उभे यजेत' इत्यादिः
देशादीनां पुनर्विधिः कर्मावृत्त्या, इति न कर्ममेव-
मावहति । वि. २।१।१.

● देशार्तुविषये अनियमः कर्मसु मिष्टेषु । भा.
१।१।१।२।३.

● देशपालयोः सिद्धकदाकारक्योद्देशक्योऽपि स्था-
विषयविधिवत्तयाऽप्यप्यस्योत्तनाकारक्येन उद्देश-
त्वाभावात् सम्पत्तस्य सिद्धनृत्वा निर्देशोऽपि कर्मा-
न्त्रेण भाग्यत्वात् विधेयत्वोपपत्तिः । सु. पृ. १५८.

● देशान्तरांतरः कर्त्तव्यं अत्रेय दर्शपूर्णमासयोः ।
भा. १।१।१।१.८-११, ● देशकालवर्तः कर्त्त-
व्यप्रमाणेय दर्शपूर्णमासादि । १।१।१।१-२, ४-७,

मी. मे. २९९

● देशकालवर्तौ निरमविधिः 'दर्शपूर्णमासयोर्व-
क्तोऽन्तरा अन्विताः' इति । ४।१।१।२-२४.

● देशकालवर्तौ प्रयोगोपपत्त्य, न तु आग्नेयविवि-
धेष्वप्यम् । वि. १।१।२.

● देशकालवर्तौ दीनामैवेन न्यायेन प्राप्ता तन्मत्ता ।
जयवहासमयूरः. पृ. ५९.

● देशकालवर्तौ अग्न्यां प्रधानैः सह । भा.
१।१।२।१.८-१२.

● देशकालवर्तौ भेदोऽपि अग्न्यपानयोर्वैभवेन
भवति । भा. १।१।२।१.

● देशकालपरिमाणमपि लोक-ज्योतिःशास्-
त्रसिद्धयर्थं वर्धनयणितर्षप्रत्युत्पन्नानुपूर्वकम् । या.
१।१।२ पृ. १६७.

● 'देशकालयोऽयथापुनश्चक्यतुल्यतः ।
धर्मोपदेशो भैषज्यं चक्यं धर्मपारीः ॥' इति
न्यायः । त्रयोऽयं । साहस्री. ५२२.

● देशवस्तुत्वानि दर्शपूर्णमासयोः अग्न्यानि
च । 'उभे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति । प्रधानैः सह
अग्न्यानि एकदेशासकतुर्कस्यं वक्ष्यति, 'अग्न्यानि तु
विज्ञानत्वात्' (१।१।१.८) इत्यम् । भा. १।१।१.५६.

● देशतः वाचनिकी व्यवस्था यथा श्रौते 'वक्ष्यमाणोऽपु-
उत्तरे विहारे अप्यनुंरुहो हवींषासादयति, मावतीमेव
प्रतिवृत्तः वक्षिणस्थित्' इति । सार्त्तुऽपि 'नर्मदोष-
भागे तु कर्त्तव्यं विद्वत्कले । कुलीरस्थिते भावास्तु-
नृवीनु वक्षिणे ॥' इति बृहस्पतिः । याज. पृ. १८.
● देशतो व्यवहारः प्रतिषेधो यथा 'पूज्यपराधिकं
पात्रं नाह्वीयुर्विना केचन । येऽपीच्छन्ति न तेषामर्षतो
विन्ध्यस्य दक्षिणे ॥' इति मित्राक्षरम् । याज.
पृ. १४.

● देशपरिमाणम् । 'विष्वं यथोदागप्यतूर्णां वा
ग्रीहयज्यः । प्रकाशपट्टागोचं विततिर्गोऽप्युत्तम् ॥
इत्यो विततिर्गोऽप्युत्तम् इत्यो विततिर्गोऽप्युत्तम् ।
गोतो गोत्रं तस्युत्तम् ॥' मु. पृ. १२८.

॥ देशपात्रादीनामुपकुत्तानां प्रयोगान्तरे उपा-
दनेऽपि न दोषः ॥

लौकिकेषु यथाकामी, संस्कारार्थोपेक्षत् ।
१११३।१२।३५ ॥

भाष्यम्— इह लौकिकार्या उदाहरणम् । यथा देशः
'समे दशपूर्णमाशस्य दमेत' । कर्तारः 'दर्शपूर्ण-
माशयोर्वैश्वदेवः । चाखरः श्रवितः' । कुशादीनि च
पानानि । तेषु विचारः । किं प्रतिप्रत्येयमन्तानुपादेयानि,
इह तानि चाऽप्यानि बोधायनः प्रयोष इति । किं प्राप्तम् ।
अप्यान्तानि उपादेयानीति । किं कारणम् । निरिष्टेन
पुनः क्रिये किञ्चा नाचरन्तीति । एवं प्राप्ते, ज्ञम् ।
लौकिकेषु यथाकामी, तानि चाऽप्यनि च, अनिष्टम् ।
कृतः । संस्कारार्थोपेक्षत् । न कश्चिदपूर्वमित् उच्येते
कर्त्तादीनां संस्कारः कुरु, योऽन्योपादने कुर्वेत् ।
भाष्येनोच्यते । अप्येति हि शक्यते प्रयोषः कर्तुम् ।
तस्मादनियमः । अथ बहुक निरिष्टेन शिक्षा वार्य
नाचरन्तीति । एतैराचरन्तीति । उक्त्येव दोषः । ननु
'श्रवित्वाचावीं मातिवरित्त्यौ' इति कथ्यन्तीति । पुष्ट-
पदोऽहो, न कर्मवन्तः । कर्मसंयोगाभावात् शक्या-
भावात् । देशेषु कर्तुम् च सर्वशक्यम् । पात्रेषु कथा
करिष्यते ।

सोम— अहानमेदवन् देशादीनामपि भेदः इत्यु-
च्यते । संगतिः । (निरिष्टकेन इति भाष्यादौ-)
मित्रा इदं अनेन इति निरिष्टम्, निरिष्टमेव निरिष्टं
एवमित् कर्मणि उपयुक्तम् । सूत्रार्थस्तु— लौकिकेषु
देशादिषु पूर्वप्रयोगकृत्वस्य मन्वेष्टान्तरे उपधीनस्य
संस्कारस्य अभावे अन्योपादानेऽपि संस्कारलोपाभावात्
अप्येति प्रत्येयनिर्वृत्त्या अर्थलोपाभावाच्च यथाकामी
इति ।

दि— देशाद्यर्थोऽप्यभिहितम् प्रत्येयान्य उच्ये-
न्निष्ठाः । मुक्त्यर्थेऽप्युच्यते तेऽप्ये, वाच्येव ते शु-
चिष्ठाः ॥

भाट्ट— समादिदेशानामप्यर्थोऽपि विचारः सुचारि-
पात्राणां च श्रुतिर्मे प्रतिप्रयोगं च भेद एव । इतरथा
निरिष्टोपेक्षान्ने शिक्षाप्रविशेषात् । इति प्राप्ते, 'इत्या

दश्यादौ मन्त्र आह्वानस्य बहुभुताः । न ते निर्मात्यतां
शान्तिं विनिर्गोप्याः पुनः पुनः ॥' इतिवचनेन अत्र
विनिर्गुप्तविनिर्गोपेऽपि शिक्षावारित्तोपाभावादनियमः ।
न च 'श्रवित्वाचावीं मातिवरित्त्यौ' इति वचनेना-
तिवारनिषेधात् ते एतेन नियमः शङ्क्यः । अस्या-
शक्यत्वात्तया पुरगार्थरूपस्य कल्पयिते प्रमाणाभावेन
अन्यकरणे श्रुतदेगुपानापत्तेः । तस्मान्नन्य भ्यासताये
कोचोपादकृत्वापाररुपातिवाररुपमेव रूपार्थनिर्गोप्या-
प्यनारपेक्ष । न चैवमेकवचने स्वर्गोरेकत्वेन आतिष्ठा-
वर्हिःप्रोक्षकस्येव कर्तुमुदैरेव वराणंमार्गनादिहंकारैः
सर्वकर्मसु कार्यसिद्धेः श्रुतिप्रयोगे वराणापननुष्ठानापत्तिः,
न्यक्त्यैकत्वस्य नैपत्यप्रवेन आतिष्ठावर्हिःप्रोक्षकान्ताया-
भावात् । अग्निंमार्गंनत् स्वक्त्यैकत्वेनैवैऽपि वराणिः
प्रयोगान्तरे प्रवृत्तिद्वयनापत्तेः । अवहित्वातिष्ठु देशो
च । पालेषु तु विन्यते ।

मण्डव— 'देशः कर्तोऽप्यः व चऽन्यप्रयोगे ।'

शंकर— 'श्रवित्वेकमिदाऽपि च ।' ऐच्छिकी ।

॥ देशप्रत्ययस्यान्तान्त्रोऽप्यापत्तेः । १२।१।
२०।४५ ॥

आतिष्ठाया उपतन्तु अग्नीषोमीये च वर्हिः हावा-
रणम् । तस्य 'ऊर्वावदत्तं त्वा क्षुणानि' इति स्तराख्य
मन्त्रः अन्त्यावर्तेन प्रयोगेन प्रवृत्तः । देशप्रत्ययत्वात् ।
आतिष्ठायाः प्रत्येय उपवर्त्ता च, अग्नीषोमीयस्य ॥
उच्यतेदित्येव । तस्मात् आहविः स्तरगमनस्य इति
श्रिद्धान्तः । के.

● देशप्रत्ययप्राप्त्यन्ते (देशप्रत्यय इति च पाठः) इति
व्यवधानिपत्तत्वात्तयेन (११।१२०) प्रकृतस्य स्वरस्य
ब्रह्मभारतस्यैव लिखत्वात् वरमागमरतिष्ठत आपूर्वस्थः
आह्वयः प्रवृत्तस्तान्त्राख्यैवमिदं प्रोक्तपठेः । सु. १. ११८२.

● देशभाषाऽपम्रेषपदानि हि विष्टतिस्मृतिप्राप्ति न
गन्तव्ये विवेकम् । या. १।१११२० ॥ २९६.

● देशवृत्तान्तानां मन्त्रे यथा 'अग्नी तिष्ठति' 'कृते
तिष्ठति' इति (अग्निदेवेन कृपदेवेन इत्यर्थः) । भा.
५।२।१२२, ● देशवृत्तान्तानां । 'रवौ मे कर्तुमिति',

विलम्बो मे स्वन्दते' इति राजाभावे निवृत्तभावे च तद्देशलक्षणया भवन्ति वक्तव्यः । ८।१५।१८.

● देशविधिरयं प्रयोगविधिरयं 'अप्यु अवभृतेन चरन्ति' इति । आहु. १।१।१७. ● देशविधिः वर्ण-
पूर्णमाहो नियमार्थः । कर्तुदेशकालविषयः इत्यन-
इष्टम् । वि. ४।१।९.

● देशविधिरूपः अर्थवत्तः 'पट्टिहासकमा-
प्राची निहासपदेन चतुर्विधतिः पुरस्तात्' इति विचौ-
पाकपदोऽयं, 'इयति शक्यमाहो अन्तं कर्तुम्' इति ।
वाल्. ८. ५७.

● देशविशेषो लभ्यते 'अवमन्तवेदि यिनोति,
अथै यद्विदेति' इत्यनेन । व्यसह्यारमयूषः पृ. ५१.

● देशसंनिधेः कर्मवेदकत्वं नास्ति । भा. २।३।
१३।२६.

● देशसंबद्धमुपांगुल्यं (देशबद्ध-द्रव्यव्यापकः)
इत्यत्र 'सरा वा एषा यत्स्य तस्मात् यत्किञ्चित्
प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपांगु चरन्ति' इति उपाङ्गु-
व्यसमागमयो वा एतदुपपन्नं पदार्थधर्मो वा इति
संदिध्ये, यत्स्य कस्यचिन्नेन धर्मप्रयुक्ततामर्थ्यात् यत्स्य
यत् प्राचीनं इति भवक्षितेनापि यत्तन्मन्नेन प्राचीनत्वव्य-
अन्वयप्राप्तौः श्रुत्या च प्रादेशवाचिनः प्राचीनत्वव्य-
लक्षणया तद्देशपदार्थपरत्वोपांगु व्यसमागमयोर्धर्म-
पक्षपित्वा प्राचीनत्वव्य-धीत्या किञ्चित्कथंम-
न्याहृतव्यवच्छिन्नत्वात् धीन्तावाश्च बहुविपर्ययेन एक-
स्मिन् देशे अनुपपत्तेः लक्षणका अग्नीषोमीयव्यवच्छि-
न्नादिपरत्वस्यैव ज्ञात्यात्वात् पदार्थधर्मता इति सिद्धा-
भितम् । सु. ५. ७३०.

● देशसंबद्धमुपांगुल्यं तेषां त्याङ्गुतिनिर्देशात्,
तस्य च तत्र भावात् । १।१।१६।२०॥

प्रयोगेने 'सरा वा एषा यत्स्य तस्मात् यत्कि-
ञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेन उपाङ्गु चरन्ति' इति
श्रुतेः । अग्नीषोमीयात् पशोः प्राचीनः योऽयः यत्स्य, का
यै सरा उदमगतिः शनैः परस्मिन्नाहः यत्किञ्चित्कथंम-
तस्मात् तदानीं उपाङ्गुना सरेण मन्त्र उच्चारणीयः
इति धृत्यर्थः । अत्र हि-अग्नीषोमीयात् प्राक्तनानि

यानि कर्माणि, तत्कथंमन्त्र उपाङ्गुत्वम्, उत परमा-
पूर्वप्रयुक्तं इति विचारे सिद्धान्तमाह । उपाङ्गुल्यं देश-
संबद्धं श्रुतं अग्नीषोमीयात् पशोः यत् प्राचीनं कर्मजातम् ।
य उपाङ्गुत्वस्य देशः । तेन यत् संबद्धं श्रुतम् । अग्नी-
षोमीयात् इति पशुमीयुक्त्यैवो कर्मणा निर्देशः, तेषां
कर्मणा पशुमीयुक्तिनिर्देशात् उपाङ्गुल्यं धर्मः स्यात् । अथवा
'यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात्' इति श्रुतं वाच्यमेव
श्रुतिव्यवच्छिन्नं गम्यते । श्रुतिनिर्देशात् तेन वाच्येन
निर्देशात् । अथवा लक्षणया अग्नीषोमीयव्यवच्छिन्न-
पूर्वं श्रुतिव्यवच्छिन्नं मन्त्रम् । तादृशमपूर्वं निर्दिष्टं उचितं
उपाङ्गुल्यं निर्धारमानं तदर्थं स्यात् । तस्य च अथाहारा-
पूर्वव्य च तत्र तेषु अग्नीषोमीयव्यवच्छिन्नव्यवच्छि-
न्नात् । तस्मात् अग्नीषोमीयव्यवच्छिन्नकर्मपूर्वप्रयुक्तं
उपाङ्गुल्यं इति सिद्धान्तः ।

यत्स्य वा, यत्संयोगात् । २१ ॥

उपाङ्गुल्यं अग्नीषोमीयव्यवच्छिन्नकर्मप्रयुक्तं इति
सिद्धान्तसंस्थापनार्थः यत्स्यः । उपाङ्गुल्यं यत्स्य ।
यत्स्यवरमपूर्वप्रयुक्तप्रयुक्तत्वम् । तत्संयोगात् 'सरा वा
एषा यत्स्य तस्मात् यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात्
तेनोपांगु चरन्ति' इत्यत्र यत्स्य यत् प्राचीनं इति
व्यवच्छिन्नं तेन प्राचीनपदेन यत्स्यव्यवच्छिन्नव्यवच्छि-
न्नत्वात् भागद्वारा भागिते यत्स्यैव उपाङ्गुत्वप्रयोजक-
त्वस्य युक्तत्वात् । प्राचीनत्वं प्राचीन यत्स्यार्थं श्रुत्या
नदति प्राचीनत्वव्यवच्छिन्नमिति द्वलक्षणया । श्रुतिव्यवच्छि-
न्नापि च श्रुतिव्यवच्छिन्नं न लक्षणं । तस्मात् परमापूर्व-
प्रयुक्तप्रयुक्तत्वं इति पूर्वः पक्षः ।

अनुवादश्च तदर्थवत् । २२ ॥

'सरा वा एषा यत्स्य तस्मात् यत्किञ्चित् प्राचीन-
मग्नीषोमीयात् तेनोपांगु चरन्ति' इत्यत्र 'यत्स्य सरा
एषा' इत्यन्वयस्तीकारे यत्सि उपाङ्गुत्व अग्नीषोमीय-
व्यवच्छिन्नव्यवच्छिन्नपदार्थानिमिति ज्ञातं शबरम्, तथापि न
तद्देशगतानां पदार्थानामर्थेन किञ्चित्, किन्तु तद्देशादि-
वत्स्य यत्स्यार्थेन गम्यते । 'सरा वा एषा यत्स्य यत्
प्राचीनमग्नीषोमीयात्' इति हि अनुवादः अनुपपन्नः
अर्थवादः । सच अर्थवादत्वार्थं गार्हपत्य परमापूर्वपदोऽह-

■ देहलीदीपन्यायः । अयं न्याये नया ख्यातः
द्वयमपवर्तिदेहलीनिहितदीपः आकाशं स्वकिरणमण्डितं
करोतीति दृष्टान्तभूतः । किञ्च 'एकत्र उपदेशोऽनु-
दात्तः' इति सूत्रतोपदेशपर्यस्य एकत्रकथने अनु-
दात्तपदार्थे चान्वय इति । अयं च न्यायः अन्वयविषये
एव शय उदाहिषते इदमिति शेषम् । साहस्री.
२४६.

● 'अयं सर्वभूतेश्वरो भवः' इति मन्त्रस्य 'भवः'
इति पदं देहलीदीपन्यायेन हृदये निधाय 'भवः सर्व-
भवति' एतः तस्मात् इति हेतुमाह । अयमेतस्युपनिषत्-
शंकरानन्दः, ● 'संपन्नत्वं ब्रह्म परमं याति नान्येन
हेतुना ।' न याति इति देहलीदीपन्यायेन संबन्धये
(संपन्नं याति, अन्येन न याति इति याज्ञिकपदस्यो-
भयनाशयः) । शंकरानन्दः कै. उ. १।१०.

● दैष्टः इत्यग्नीधमीयः (पशुः) उच्यते दीशसं-
न्याय । भा. ८।१।६।१३. ● दैष्टः पशुः यो हि प्रकृतिभूतः
पशूनाम्, उ दरीपूर्णमासकिकारो भवति । इन्द्रे तु प्राणि-
श्रेयकावस्थाप्राप्त्या तदिकायाः । या. १।६।७।१९.

● दैष्टस्य चेतरेषु । ८।१।६।१३॥

दीश्याया मयः दैष्टा अग्नीधमीयः पशुः । तस्य विष्णुतः
इन्द्रेषु पशुषु सर्वगोत्रे निरुद्धे शीघ्रायै च । आलभति-
चोदनासामान्यात् पशुत्वचोदनासामान्यात् । तस्मात् पशूनां
प्रकृतिः अग्नीधमीयः पशुः । के.

● दैष्टे अरति ऋषिभरणं वपट्कर्तुमात्रेण, न
सर्वेषाम् । सफर्य. १।१।९. ● दैष्टे पशो उपपन्नद्वयं
शुद्धावृष्टपदार्थधारणायै आर्य एककाले एव च ग्रहणम् ।
न तु प्रजाजागृतमानयनोत्तरं तस्मादेव उपभूतिं वृष-
हायप्रदणम् । भाट्ट. ५।२।८. ● दैष्टे पशो (अग्नी-
धमीयः) मृतं पशोः शाश्वतेनैव नयनकाले नपाऽऽनय-
नकाले च यत् उत्सृज्यते नयने प्रत्याहरणं च, यत्
यान्तरेण प्रजापतनां प्रत्युपशान्तिं च कृतम्, तस्य
अवगमोक्तम् । संकर्य. १।१।९. ● दैष्टे पशो सत्यः
अज्ञानमोक्षमार्गः । प्रयोगकः । भाट्ट. ४।२।१.
● दैष्टे हृदयस्य भिषागण्ये प्रत्यक्षोपचारेण तत्प्राप्तं च
न करोम्यम् । वि. ४।१।१४.

● दैष्टानुबन्धकमविचारे आसी दैष्टस्य तदुत्तर-
मनुबन्धक्यं प्रकृतिदृष्टीर्गोपार्थस्यैव नियामकान्तरभावे
नियामकत्वाङ्गीकारात् । सायके सद् पञ्चालमे सव-
नीनोत्तरम् । के. (५।१।६।१३ नृणकम् २ भा.)

● दैष्टादिनाम्ये पशोर्विनाशेन साक्षात् देवता-
ऽन्वयायोगात् अगत्या सापेक्षद्विधाङ्गीकारेण प्रदेश-
प्रकृतिलोपपत्तिः । सु. ट. १५३७.

● दैष्टन्यायः । अग्नीधमीयस्य पशोः कर्मः
सक्तीयादिषु व्यतिदेहनाः ॥

दैष्टस्य चेतरेषु । ८।१।६।१३॥

आख्यम्— ■ पशुबन्धा उदाहरणम् । सक्तीयो
निरुद्धः पशुः, योभ्यादयम् । तेषु किं दरीपूर्णमासिको
विष्णुतः, उत दैष्टस्येति । दैष्ट इत्यग्नीधमीय उच्यते,
दीशसंन्यायः । किं प्रायम् । दरीपूर्णमास्येन (प्रयत्ना-
नुशासनापराधिलिङ्गद्वयनरूपेण) दरीपूर्णमासिक इति ।
तथा प्राप्ते, उच्यते । दैष्टस्य च इन्द्रेषु पशुषु
सक्तीयादिषु अग्नीधमीयस्य विष्णुतः । आलभति-
चोदनासामान्यात् पशुत्वचोदनासामान्यात् । तस्य दरी-
यति 'वपस्य प्रातःसवे चरन्ति, पुरोडाशौन मार्धदिने,
अत्रैतुदीयसक्ते' इति । वपपुरोडाशङ्गप्रचारं दर्शयति ।
येदेन च तथा कथितं 'औदुम्बरो यूयो मयति' इति
युयं दर्शयति । तस्मात् अग्नीधमीयः पशुः प्रकृतिः ।

सोम— दूतं न्ययेन सक्तीयादिषु दैष्टिकविष्णुत-
प्राप्तेः संगतिपूर्वपक्षौ ।

वि— 'सक्तीयादिके सार्धौ दैष्टौ वा, प्रकृति-
रयतः । आचो, ऽन्त्यो विद्वतोऽन्यत्र विद्वतिः प्रकृति-
र्भवेत् ॥ '

आह— अन्त्येषु तु पशुषु सक्तीयादिषु दैष्टसाति-
देश, आलभतिचोदनाक वपस्यद्वयस्यैव विक्रयसादयमात्
मृषाधिकपर्मैलाभ्य । अत एव 'वपसा प्रातःसवे
चरन्ति' 'औदुम्बरो यूयः' इत्यादि लिङ्गम् । ८।१।९.

गण्टन— 'दैष्टस्य चान्ये पशोर्विचाराः ।'

गण्टन— 'दैष्टान्वयपशुबन्धम्' अयं विष्णुतः । ७.

● सक्तीयादिषु साङ्गे प्रयोगं नैव तिभाय
मन्त्राचारकानां दैष्टन्यायेन कथितत्वात् उदिकतेन

अनुपपत्त्याऽऽदिषु देशव्यापतिदेशो न युक्तः इत्या-
द्यद्वयम् । सु. पृ. ११८०.

● द्वैतप्रकरणे दार्ष्टण्यमासिद्धप्रवादादिदोषात् द्वैते
शेषेणमासमर्थति- (दार्ष्टमार्ति)-देशव्यापतेः स्वोपकारस्य
स्वप्रकरणे प्राकृतप्रमाणसिद्धिरप्युपपत्त्यः । सु. पृ. ११९४.

● द्वैतानि कर्माणि तदवयवपूर्वपक्ष-मह-मुपपत्तेषु
कर्तव्यानि । के. ६।८।५।२३, ● द्वैतात् एकस्य
स्वकाराद् भ्रंशेऽपि तदुत्तरेणान्येषां भ्रंशो न कार्यः ।
यथा चातुर्मात्रेषु शतप्रत्ययः भ्रंशेऽपि अविशेषस्य
स्वकारात् भ्रंशो न कर्तव्यः । ५।१।१७।३०-३४.

● द्वैतस्य अविशेषः प्रत्यक्षकारणं प्रमाणः । सु. पृ. १३२.
● द्वैते कर्मणि दर्शना प्राप्तावयव तदवयवने वा, वेतुके
कर्मणि तु दक्षिणप्रत्ययम् । वि. ३।४।४.

● द्वैतपरिचयः देशताना शीतिरुक्तेः शीतिरुक्ताना
पदेभ्योऽनां अनुसृतवतः एकदेवताकमुगणे कर्तव्ये
प्राजापत्यपञ्चसु । भा. ५।२।१।१-१२.

● द्वैततापदानं शीतिरुक्ततापदानं देशावदानं इति
वदार्थमेतः 'देशताप्यवदानं' इत्यादिवात् क्रमानुस-
रित्यापवादचानात् । अष्टाविंशतिपदानान्तप्रत्ययकल्पने च
एकवचनता न संभवति । अतश्च एकद्वैतयोः पञ्चगुणे
देवतावदानादिना प्रत्येकमनुसृतम्, अन्ये च तन्नेन
देवताहोमः । स्थिरकृतिद्वयमात्रेण तु कर्तव्येन । बलुगलु
अष्टाविंशतिपदानान्तप्रत्ययवधानेऽपि वदन्तवदोपपत्तिपादकत्वेन
देवतावदानस्यापि प्रमाणावयव-वैयर्थ्येः विभिन्नदेवताक-
ल्पतेऽपि देवतापदानादिप्रमाणत्वेन अनुसृतम्, एक-
देवताकः तु वदार्थवचनलोपायुक्तमव इति न कोऽपि
निषेधः । भाट्ट. ५।२।६.

● द्वैततापदानानिषु वदार्थानुसृतमपः पक्षी । वि.
५।२।६.

● द्वैतवैयर्थ्यात् 'अग्नीशोमी देवता' इत्यत्र यथा
व्यासकरोर्देवतात् देवत्वप्रत्यय, तथा 'यजैत' इत्यत्र
संन्योक्तमेव कर्तव्यम् । वि. ६।१।४.

● 'दोषो नासुमिते त्वसो' इति न्यायेन आधिक्ये
प्रतिपत्तिविधौ धारणप्रयोगवैयर्थ्यं व्योच्यते । (प्रधान-
धोपनिशरत्नवचने) । सुपति. भा. पृ. ११७९.

● महाश्वेव दोषो बन्धितवर्जवन्ति । भा. ६।२।५।२०.

● यद्योमयोः पञ्चोदोषा, न तमेकलोको भवति ।
२०।२।१।२५, ● यत्र दोषः, तत्र दोषविपातायैव भवि-
त्यर्थम् । ३०।८।१।८।६३. ● 'दोषात् त्रिविधैकिके'
इत्यादिमतेन अक्षयतिप्रदेशः लौकिकाश्वदाननिमित्ता इति
पूर्वपक्षं कृत्वा 'अर्थवादो वा' इत्यादिपक्षेन 'वैदिका-
श्वदाननिमित्ता' इति सिद्धान्तितम् । पञ्चमः. २।१।२-२.

● दोषात् त्रिविधैकिके स्वाच्छास्त्रादि वैदिके
न दोषः स्यात् । ३।४।१०।२।८।

'यस्यो वा एतं यज्ञानि, योऽर्थं प्रतिगृह्णाति, यावतो-
ऽद्यान् प्रतिगृहीयात् तत्रैव वाक्यान्तुष्कणस्थितिर्येदे'
इति अक्षयतिप्रदेशश्चिन्तयता । वा किं लौकिके अक्षयतिप्रदे
कर्तव्या, वैदिके वा इति विचारे, पूर्वपक्षमाह । इतिः
अक्षयतिप्रदेशः लौकिके मित्रादिप्रदानके अक्षयति
स्यात् । दोषात् तत्रैव जलोदरात्मकवर्णनप्रत्ययस्योप-
संभवात् । वैदिके तु योऽङ्गीकरोति अक्षयति वाक्यान्
दानविधायकशालादयमेव दोषः न स्यात् । तस्मात्
लौकिके अक्षयतिप्रदे दाने वा इत्यितिः स्यात् इति
पूर्वः पक्षः ।

अर्थयानो वाऽनुपपातान्, तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत् ।
२९ ।।

अक्षयतिप्रदेशः लौकिके अक्षयतिप्रदे अक्षयति वा
इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं यावन्नेन परिहृत्य सिद्धान्त-
माह । 'यस्यो वा एतं यज्ञानि' इत्यादिः अर्थवादः
इतिप्रसङ्गात्प्रवादः, न तु दोषनिषेधार्थवादः । कुतः ?
अनुपपातान् 'त त्रैवेन वक्ष्यतामनुयाति' इति वाक्य-
दोषस्य मुख्यार्थे सङ्गायेषां समवायः । नहि यदुक्तं अक्ष-
यतिप्रदानं यद्यप्यदृश्यं जलोदरात्मकं देवतातः प्राप्ति-
र्येवति । ततश्च अक्षयतिप्रदानं कर्तव्यं अनुपपातान्
अप्राप्तेः अर्थवाद एव । इतिप्रसङ्गात् । तस्माद्वैतोः यत्ने
वैदिके अक्षयतिप्रदे विविचयन् प्राप्यभिषेष्टः प्रतीयेत,
न लौकिके अक्षयतिप्रदे । इति सिद्धान्तः । के.

● 'दोषात् त्रिविधैकिके स्यात्' इत्यदिप्रकरणे अक्ष-
यतिप्रदेशः अक्षयतिप्रदेशतः कर्मणः आद्यम्, न स्वतन्त्र-
मिति सिद्धम् । पाञ्चमः. ८।१.

● दोषापनयेन खजमानस्य फलप्रतिग्रहणयोग्यता भवति । तपश्च दोषनिर्माणं करोति । ब्र. ३।८।३।९.

● दोषार्थस्तकत्रयैवाकल्प्यः प्रतिपेक्षो यथा 'सिन्ध्याभिरांशने दोषो द्विः समो भूतवादिनः । सिन्ध्यापिचक्षुदोषं च समदत्ते भूया वदन् ॥' इति । बाल. पृ. ३०.

● दोषनिर्णयार्थं अतिवृत्तिमित्तकं नैमित्तिकं वैदिकं कर्म यथा 'योऽमावास्या पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत्, अश्वये पयिकृतेऽष्टकपालं निर्वपेत्' इति । 'योऽमावास्या पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत् वैश्वानर इत्यष्टकपालं निर्वपेत्' इति च । अनयोर्वैदिकस्य । बाल. पृ. ८९.

● दोषनिर्णयार्थः, नैमित्तिकः कल्पयैः कथिकारविधिः द्विविधः विहितानिश्चितमित्तकः निश्चिद्व्यवहरणमित्तक-मेति । पृ. १४. ● दोषनिर्णयार्थानां प्रायश्चित्तानां यैत्राच्येन निकल्पः । विकल्पशब्दे अधिकरणम् । भा. १२।३।५।९६.

● 'दोषाः (दोह-शब्दस्य दोषन् आदेयः) पूर्वो-पांशान्तेऽवच्छेति, गुदस्य मन्थनः, ओष्णा क्यमनः' इति अग्निज्योतिषसूत्रैः स्थिरकृतं कृत्वा । भा. १।०।७।१। १०-११.

● दोहः प्राचीनवीतिना प्रेताग्निहोमे कार्यः । दशादी-नु पशोः वीतिना कार्यः । वि. ३।४।४. ● दोही द्वौ । अमावास्याया राजवैत्री दोहः प्रतिपदि शतवरः । ३।१।८.

● दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं कृतं स्यात् । ३।३।८।२।१।

दोहो सायंदोहः सः प्रातर्दोहोति द्वौ दोहो उक्ता । आग्नाहरणोपस्थापनादवश्यं दोहधर्मा उक्तः । ते धर्माः प्रातर्दोहस्यापि भवन्ति, न वेति विचारे, अनेन सुतेन पूर्वपक्षेणैवावः क्रियते । नूनं प्रातर्दोहं पशुः दोहधर्मेः अर्धयुक्तं स्यात् संयुक्तं च स्यात् । प्रातर्दोहस्य ते धर्मा न भवेयुरित्यर्थः । कुतः ? दोहयोः द्वयोः यौ द्वौ कालौ तयोर्भेदात् । चर्माणां च सायंदोहसमीपे एव न कालात् । सायंदोहस्य पशवः दधि क्रियते । प्रातर्दोहं पशवः

मधैव गृह्णाते । दध्नैवेव दोहधर्माः, न पशोऽर्थाः । इति पूर्वः पक्षः ।

प्रकरणविभागाद्वा तत्संयुक्तस्य कालशास्त्रम् । २९ ॥

पूर्वपक्षस्य निषेधात् वाच्यम् । प्रकरणस्य दधौ-प्रकरणस्य दधिभ्रमात् विभ्रमाभावात् । उभयोरेव दोहयोः प्रकरणं समानम् । न तत्र कश्चित् प्रकरणस्य विभागः । 'ऐन्द्रं दधि अमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पशोऽ-मावास्यायाम्' इति उभयं शास्त्रं अमावास्यायां प्रकरणा-विभागेन बोधितम् । यदिदं कालधर्मात् तत्संयुक्तस्य उभयप्रधानसंयुक्तस्य ज्ञात्वाहरणद्वारेण, न तु सायंदोह-संयुक्तस्यैव । दोहधर्माश्च सायंदोहस्य कर्मे आग्नाता इति वक्तुं न शक्यते । तस्मात् उभयदोहाभ्यां एव ज्ञात्वाहरणद्वयो धर्माः । अन्यं सुतेोभिन्याम् 'ऐन्द्रं दधि' इत्यादिकालशास्त्रं तत्संयुक्तस्य प्रधानस्यैव इति न्याययातम् । तत्संयुक्तस्य दधिप्रागसंयुक्तस्य धर्मनामस्य अनुष्ठाने पूर्वपक्षस्य शास्त्रं विधातकं इति तत्रानु-ष्ठानम्, न तु सायरा दधिमन्थनैता इति तु कूटहले न्याययातम् । अस्माभिस्तु कर्त्तव्यज्ञानुसारेण व्याख्यातम् । के.

● दधौ कार्यकालदोहयोरेकहयिनोदोषि पञ्चघराय ओदनः प्रायश्चित्तम् । वि. ६।४।६.

● दोहाधिकारे अग्निहोमकारणस्य 'वस्तुमालमेत' इति न कामविधिः किन्तु स्वसंभारविधिः । वि. २।३।६.

● दोहधर्मः क्षाण्ड्यश्रमम्, यथा मत्स्यापनम्, लौ-घनञ्जनम्, शोथेदन्तं इत्येवमादयः । भा. ३।६।८।२८.

● दोहधर्मः वाकप्रातःपशवोदार्थाः, न केचन वाप-दोहधर्माः एव । ३।६।८।२८-२९.

● दोहन् न त्रिकृषायेव गशाम्, किन्तु ह्यगृह-स्थितवर्जकालमेव कार्यं इत्यर्थेनैवापि ज्ञाताव्यवस्थेयं शायम् । वि. ११।१।९. ● दोहन् क्षान्त्याद्भ्रमः, तदापनं कृत्वापानकरणम्, नदन् पञ्चघराग्राहणम् । ४।३।१०.

● दोहनातकृत्नादयः क्षान्त्यधर्माः । वि. ११।४.

● दोहननिर्वापादयो धर्माः यजुर्वेदे उपाध्याताः । वि. ३।१।६.

■ यावापृथिव्य एककपालः आग्रणे । च वैश्व-
देविकैकपालप्रकृतिकः । तस्य धर्मः प्रसूत बर्हिः ।
भा. १२।२।१४।३४. ■ यावापृथिव्यस्य अग्नी-
योमीयविभूतित्वं पञ्चाधरात्वाभ्यात् । बाह. पृ. १२०.
■ यावापृथिव्यस्य जघनम्बन्धुसोधेन मुलवस्थायैन्द्राग्रादेः
प्रसूतनर्हिनियमो विशेषभावात् । आग्रणे । आग्रणोहि-
न्यायः । भा. १२।२।१४।३४.

■ 'यावापृथिव्यां वेनुमात्मेत, मार्कानं वत्तम्,
ऐन्द्रमृत्तमम्' । तत्र वेनुवदो नवप्रभुतिकाम्बनदे,
वत्तवदो बालम्, मार्कमश्वदः पुमावम् । एते येन-
दिशब्दाः गोमदानेव तस्य गुणानाहुः । अतस्ते वृक्ष-
हृत्पा ना विशिष्यन्तः छगं वापन्ते । तस्मादेते गो-
वादीषा एव । वि. १०।१।१९.

■ यावापृथिव्यानुरोधेन ऐन्द्राग्रावैश्वदेवयोः कैश-
देवत्वस्य त नियमः आग्रणे । भा. १२।२।१५।
३५-३७.

■ यावापृथिव्योद्योकरमालेषु रुद्रेण होत्रेभ्यम्,
नायवानधर्मः । संपर्ध. २।२।१६.

■ चातुर्मास्यैश्वदेविकस्य विष्पत्तस्य आग्रणवदे
यावापृथिव्योद्योकरमाले वयनप्रवृत्तकयैककपाले च
अग्निदेवः । भा. ७।३।१०।२७-२७.

■ शुभ्राश्वभिच्छरणान्यायेन (१।१।११ बम्.)
आमशब्दस्य परमात्मन्येव मुख्यार्थ इति न च वाच्यम् ।
(शुभ्राश्विकरणे 'वशिष्ठं वोः शृषिं चान्तरिक्षम्'
इतिप्रमाण आग्रणम्. परमाश्वशब्दः इति
वाच्यम् । के.) । ज्यौत. २।१।२१.

■ योतकः अश्वः ह्येकः पशुः, वाचक इत्यश्वः ।
वाक. पृ. ४१.

■ योतः अर्धः शरीरानुपगम्यात् । सु. पृ.
१४२९.

■ द्रवद्रव्यस्यायदाने मुखः फलं सामर्थ्यात् । वि.
१।४।२०. ■ द्रवद्रव्याणां लोकेऽपि क्वचित् भानादौ
उपरोक्षप्रमाणानां ईश्वरप्रमाणकत्वं कुर्वन्ति । वा. १।४।
२।४ पृ. ११३. ■ द्रवद्रव्यादिकं शुद्धादिना गण्यता-
मम् । पदार्थकडिकरणम् । भा. १।४।२।१५.

■ द्रवसमानवर्णद्रव्यकलं इष्टिपट्टिलिङ्गम् । बाल.
पृ. ११९.

■ द्रविसानां राज्याधिकारयोगेषु अविदेपु (राजन्
चन्द्रस्य) प्रयोगो न विरोज्यते । या. २।३।२।३
पृ. ५८४.

■ द्रविरुद्रप्रणामन्यायः । उपना सिष्पतोऽर्धस्य
गुरुणा साधनधन्यैकम् । द्रविरुद्रप्रणामन्यायः प्रणामं
कुर्वन्तः गोनद्रादिक सर्वं पठन्ति, तेन प्रणामो योर्नो
भवति । अत्र लोके 'द्रविही प्रणामायः' इति पठन्ति
उदद्युक्तम् । नहि द्रविवाना प्राणायामस्तारुणः । के.

■ द्रविरुद्रप्रसिद्धेस्तु स्लेष्मसिद्धिरित्येन अनाशक-
त्वात् । भाट्ट. २।३।२.

■ द्रव्यं एव विमिश्रकृत्युपेतं व्यापारान्द्रव्याक्यं
भवति इत्यनेन न्यायेन किमऽऽप्यत्रोः अप्यन्तमेदा-
भावेन आत्मवचनैतस्य अपूर्वस्य किमत्रः अत्यन्तमेदा-
भावात् सापेक्षावनतस्य-चोपादकत्वं संभवति । सु.
पृ. ६०५. ■ द्रव्यं किमर्थम्, यदि प्रयोजनवतो क्रिया
वृत्ते वा द्रव्येण निर्वर्तयितव्या । तस्याः निर्वृत्तिः द्रव्या-
दतो न भवति इति तद्विदुषवे द्रव्यमेतिव भवति ।
तस्मात् त्रिकार्यं द्रव्यम् । (इति द्रव्यस्य शेषः) ।
भा. १।१।१२.

■ द्रव्यं चोत्पत्तित्तयोगात् तदर्थमेव चोद्योग ।
१।१।५।११॥

द्वैतपूर्वमाश्रयोः 'स्वयम् अजानि च' इत्यादिना इय
वहायुषामि तमाश्रयति । 'स्वयमेवोद्भा' 'कपालेषु
अपयति' इत्यादिभिश्च तदुपरोधोऽप्युक्तः । किं योष
इह शक्यते एभिः कर्तुं तन्मोक्षमै पदार्थाप एतानि
अपरोध्यानि, उत यत् येन धृत्वं तथै एव इति
विचारे यत् शक्यते तथै इति पूर्ववत् विद्वान्ताद ।
चन्द्र. पूर्वमिच्छन्तोक्तावदनादिदृष्टान्तायै । भवहन-
नादियमंभत् स्वयदि द्रव्यं येन संयुक्तं तदर्थमेव चोद्येत
चोदयता प्रतीयते । अतश्चिदयोगात् 'स्वयेन उद्दि' इत्यादिपु
अपचितिविशिष्टावेषु उद्दननादिपार्यवेदेव
संयोगस्य भवतात् । तस्मात् स्वयदीनां स्वयत्सर्व
योग्यम् । के.

द्रव्यं त्यागाद्भूतत्वात् उदेद्याद्भूतदेहताऽपेक्षया
प्रसक्तम् । आह. ४।१।७. ॥ द्वयं नाम द्विजसंख्या-
योगोऽयम् । वा. ३।३।११२८ पृ. ६९६. ॥ द्वयं
प्रज्ञानोत्तरत्वात्प्रति क्रियाया न्यापयते । गुणस्तु न
पृथक् द्वयमतिरेकेण व्याप्यते । ३।१।६।१२ पृ. ६९२.
॥ द्वयं यत् इन्द्रजन्तुभ्यां दातव्यमिति संकल्पितम्,
तस्य सत्प्रत्ययत्वात् अर्थाद्यो यद्यमानः कथमिव वक्ष्यति
मिनावक्ष्याम्येतेष्वेवेति । ३।२।६।१९ पृ. ७२०. ॥ द्वयं
यतो गुणभूतं धोद्यते । आ. १।०।६।१७।६५. ॥ द्वयं
भक्तिः इति पर्यायं पक्षः । बाल ॥ द्वयं साध्यात्
(क्रियायाः) साधनं गुणसाध्यापेक्षेयायः । वा. ३।१।
६।१९ पृ. ६९५. ॥ द्वयं शास्त्रादि क्रिया प्रयुक्तरोति,
गुणस्तु निमित्तेणैव साधकम् । आ. ३।१।६।१७ पृ. ६९५.
॥ द्वयं हृदयक्रियाकारिकम्, तस्य योग्यं संभगतिः ।
वि. ३।१।३. ॥ द्वयं हि प्रत्यक्ष साधुप्रमेय इति
नैयायिकाः । द्वावेतत्पर्यायार्थयोः हि शुक्त्यायोगेनापि द्वय-
प्रज्ञेन अभ्यास-पतिरेकस्यापि द्रव्यस्यापि प्रत्यक्षता भवति ।
अनु. पृ. ६५३. ॥ द्वयं हि स्वभावत एव योग्यमूतम् ।
वा. ३।१।३।३. ॥ अथे हि प्रवर्तमानं द्वयं संस्कार-
गुणाति नोदासीनम् । न न द्यकदानमन्तरिकस्य हृदियः
कार्यमस्तीति न संस्कारमपेक्षते । ३।१।२।४०
पृ. ९७६. ॥ गुणकमुदाय एव वृथिम्यादि द्वयं
नातिरिक्तमिति केचित् । तत्र । गणि. पृ. २२.
॥ नापि द्वयं स्वरूपेण सिद्धाभ्यन्तत्वात् कर्तव्यम् ।
वा. १।१।६।९ पृ. १४१. ॥ न लोकमेव द्वयं व्यक्तम्
व्यवर्तेते । ३।२।१२।३२. ॥ न हि ज्ञाना गुणेन च विना
द्रव्यं तत्तत्त्वमिदं वक्ष्यम् । ३।१।१।२०. ॥ निषमा-
दनिषयाधारितं द्वयं पुरुषं शील्यति । आ. ४।१।२।२८
वर्णकं १. ॥ भूतं द्रव्यम्, अथैव कर्म । भूतस्य च
अन्त्यापेक्षा न्याय्याः । ६।१।१।१२ पृ. १३४८. ॥ द्रव्याणि
अर्थे (प्रयोजनं) प्रति योग्यभूतानि । ६।३।१९।३६.
॥ द्रव्याणि कारणत्वेन प्रतीकन्ते तथापि तत्प्राप्ति
अविषावराज्येव । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९४.

मी. को. २००

॥ द्रव्याणि त्वविशेषेणार्थक्यान् प्रदीयेरन् ।
४।१।१४।७॥

तुगन्तः पूर्वाधिकरणोक्तप्रजापतित्रयोः स्फादि-
द्रव्येणां विशेषमाह । पूर्वपक्षानुमिदम् । दर्शनपूर्णमासयोः
'स्फादि' कथास्तत्र च 'हृत्पादि'राकोक्तानि यथाशुभानि
नाम स्फादीनि द्रव्याणि अविशेषेण भूतानि । अङ्गत्वेन
प्रज्ञानत्वेन वा विशेषेण मैतानि भूतानि । 'यथाशुभानि'
इति हि तेषां विशेषेण नात्रैव भूतम् । ताननाद्यङ्गत्वे तु
यथाशुभत्वस्य आनयक्यं प्रसज्येत । तथापि तु
एतानि उद्भूतनामुपानीनि यत्कर्तव्यं स्यात् । तस्मात् अवि-
शेषेण भूतानि द्रव्याणि वास्तवैवैवमर्थप्रसङ्गात् प्रदीयेरन्
अग्रे प्रदेयद्रव्याप्येतानि स्युः । प्रजापतिभूतानि तु
यत्कोषस्त्रिभुवनानात् मा भूयन् कृतं भूमिः । स्फादीनि
द्रव्याणि तु यथाशुभत्वात् कर्तव्यान्वेव सस्यात् । तस्मात्
प्रदेयानीति पूर्वः पक्षः ।

स्वेन त्वर्थेन संबन्धो द्रव्याणां पृथगर्थत्वात्,
तस्माद् यथाशुभं स्युः । ८ ॥

सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमुपनिदम् । तुगन्तः पूर्व-
पक्षस्यानुत्तरः । द्रव्याणां स्फादीनां स्वेन अर्थेन स्वीयेन-
स्वीयेन उद्भूतनादिना प्रयोजनेन संबन्धः 'स्फादीनां'
'कथास्तत्र यथाशुभं' 'यथाशुभत्ववशात् इदीपि निर्बधति'
हृत्पादिभूत्या पृथगर्थत्वात् पृथक्पृथक्प्रयोजनत्वात् नाप्येते ।
तस्मात् स्फादीनि द्रव्याणि यथाशुभं 'स्फादीनां'
हृत्पादिभूति अनतिद्रव्य स्वस्वार्थसाधकानि स्युः, न तु
प्रदेयानि इति ।

चोद्यन्ते चार्थकर्मसु । ९ ॥

स्फादीनि द्रव्याणि न प्रदेयानि, किन्तु उद्भूतनादि-
क्रियाभूतानि इति सिद्धान्तोपपत्त्यङ्गे नुमिदम् । अर्थकर्मसु
यथाशुभैर्गोमार्गकेषु आगोमार्गकसाक्षादिनामेषु पुरोदायादि-
द्रव्याणि चोद्यन्ते । स्फादीनीनामपि प्रदेये तु पुरोदायादीनां
स्फादीनां च समुच्चयो वा विकल्पो वा इदीकर्मणः । तत्तु
उपक्रमसि न संभवति, पुरोदायादीनामुपतिशिष्टानां
स्फादीनां चोद्यन्तियत्वात् । तथापि शिष्टस्य न उत्प-
त्तिः सतीकर्मत्वात् । तस्मात् स्फादीनां उद्भूतनाकर्ष-
त्वेन न प्रदेयम् । यथातः पूर्वोक्तैर्युना अनुचकारः ।

अथवा अर्थेनमन्यन्तेन वार्तिपत्नीत्वं नाम अन्त्येष्टिकर्म
जातम् । तत्र 'आदिताक्षिमिमिदं हन्ति यत्तथायैव'
इत्युक्तम् । स्मृतादीनां प्रदेशत्वे तु प्रेतस्य पञ्चमानस्य
मरणविदेहत्वं न स्यात्, तस्मात् न हानि प्रदेशानि ।

छिद्रदर्शनाच्च । १०॥

सिद्धान्ते हेतुस्वरूपरत्नम् । चक्रपरे हेतुसमुच्चयार्थः ।
'चतुर्दश गौर्यमात्रमाहृतयो हृत्पत्ते, मन्दोदयाभा-
वात्पायम्' इति आहुतिवैकल्यापस्य छिद्रक दर्शनात्
स्वभावेति न प्रदेशानि । तेषां प्रदेशत्वे तु चतुर्विधवि-
राडुतयः गौर्यमात्रा लभ्यते, यथोक्तविशेष अन्त्यावापाम् ।
तस्मात् स्मृतादीनि उक्तनानाकार्यान्वेष्ट न प्रदेशानि । के.

॥ इत्यादि पृथिव्यन्तेष्वेव सत्त्वगन्धरसकालविज्ञानमनो-
ऽन्धकारादयः दृक्कादयः । गुणसमुदाय एव पृथिव्यादि
द्रव्यं नातिरिक्तमिति केचित् । तत्र । पृथिव्यादौ
प्राकारिना पूर्वस्वनारायण उत्तररुगेत्येव अनुभवविद्व-
त्वात् । अन्ये तु अवयववस्तुसमवेव अवयवविनष्टा-
न्वयि न । 'उपलो यतः' 'विनष्टो यतः' इत्यादि-
मार्गैः । मणि, पृ. २१-२२.

॥ इत्यादि हि द्विविधानि साधारण्यं बहुधाणि च ।
तत्र साधनेषु विच्छेदो भवति । यथा वनस्योत्पत्तिं गौर्यं वृद्धीत्या-
वृषमाणे न कृतान्, वृष्यते स्वात्तत्वात् । भा. १।१।
८।२७ पृ. १६७१. ॥ प्रतिपत्तिः द्रव्यं न प्रवेष्टवति ।
१।१।१।१५ (१७ के.), ॥ संस्काराः हि द्रव्य
कर्मयोगेऽप्युपैति । ६।१।१।८।३८, ॥ गुणाश्चाभूतत्वात्
न क्रियाय संवन्धन्ते । द्रव्येण एवा संवन्धो भवति ।
१०।२।२।१८, ॥ द्रव्यस्य अवकारे वैद्विषयं
द्रव्यतत्त्व तोपादेयम् । ६।१।२।१२।२८-३०, ॥ इत्येष
अनूक्तविधिर्यथा 'गोरोदनेन पञ्चकामस्य जनयेत्' । बाल.
पृ. २२, ॥ द्रव्यस्य इति कर्तृत्वकादाश्चा संख्याऽधिक्य-
नार्तिने निराकरिष्यते । सु. पृ. ७७७, ॥ इत्येष ओष-
देधिक्यमिति धिकात्वेन भेदे उत्पत्तिं कर्मिणेति नास्ति ।
श्रीह्रिण्णे नीलमयणे वा न दशैर्गुणैः ससंयोगः । के.
६।१।१।१३-१२. ॥ द्रव्यस्य कल्पनेन निर्वाणदिना
प्रकाशस्य स्थानेनैव समसंविधिरपि नास्ति-वन्धते । सु.

॥ द्रव्यस्य गुणेन न वापः । वायव्यस्यो
त्पत्तिश्चेत्तदगुणेन प्राकृत्यादयश्च न वापः ॥

नैमित्तिके तु कार्यत्वात् प्रकृतेः स्यात् तदा-
पत्तेः । १०।२।३।०।७०॥

भाष्यम्— इदमस्मिन्निति 'वायव्यं श्वेतमात्रमेत
भूतिकामः' इति । यत्र संततः किमिदमिति नञः पञ्चः
कर्तव्यः, उदात्तः पञ्चरिति । उच्यते । श्वेतसितोऽप्यं श्वेत-
गुणसंयुक्ते श्वेतद्रव्यः । अतः यः कश्चित् श्वेतगुणसंयुक्तः,
स आत्म्यः । नहि श्वेतद्रव्यः प्रत्यक्षः ननु कुतश्चित्
श्वेतद्रव्याद्योदकेन आनुमानिकेन निवर्तयितव्यः । तस्मा-
द्वनो गौर्यो वा श्वेत आत्म्यः इति । एवं प्राप्ते,
द्रव्यम् । नैमित्तिके एतस्मिन् श्वेतगुणनिमित्तके द्रव्ये
श्वेतद्रव्ये सति गुणपत्रा विच्छिन्ने । न ह्यत्र जालविशिष्टं
द्रव्यं प्रतीयते । यदेव सात्वतसाधनभूतम्, तस्यैव
परिच्छेदस्यमिति एतद्वाक्यवादवागमने । वक्ष्याम्य चोदक-
प्राप्त द्रव्यं साधनमविश्वमानं भूत्या प्राप्नोति, तदप्यं
श्वेतद्रव्यः परिच्छेदस्यमिति । ननु अत्रान् अत्राप्यपि
द्रव्याणि परिच्छेदनुसारं शक्नोति । न ह्यनो न शक्नोतीति,
न तेन परिच्छिद्येन प्रवेष्टव्यमस्ति । तस्मात् प्राप्नोतीति
श्वेतद्रव्यः साधनमेव परिच्छिद्यत्वात् तत्त्वं वदुमिति ।

सोम— श्वेतद्रव्यस्य दानामपि न गुणमात्रपरत्वम् ।
तथा सति दानदेवतासंबन्धावायेन सागम्यैव अस्मात्मा-
पनोः । अतो द्रव्यपर्यन्त-सागम्यस्यापि दानेनगुणद्रव्य-
मात्रस्यैव उपदेष्टव्यः अवयवात् अतिविशेषद्रव्यमिति मन-
कायः इति पूर्वं पक्षः । उपदेष्टव्यं द्रव्यपर्यन्तत्वेऽपि
पूर्ववत् द्रव्ये जातिविशेषाद्वेष्टव्यः । प्राकृत्यद्वयमहर्ण-
स्य उपदेष्टव्यमित्येतत् तस्यैव पर्यवसानमिति न वापः
इति सिद्धान्तः । चूत्रार्थस्तु— नैमित्तिके गुणमात्र
निमित्तके श्वेतद्रव्यस्येव तु प्रकृतेः स्यात् प्राकृत्यद्वयस्यैव
वहनं स्यात्, तस्यैव श्वेतगुणस्य संशयमिति यदयत्नेन,
तदावचैः तस्यैव श्वेतगुणेन परिच्छेदापत्तेरिति । नैमि-
त्तिके इत्यनेन पूर्ववत् तस्यैव जातिविशेषाविनाशो
नास्ति । किन्तु गुणप्रत्ययेनापि निमित्तम्, तच्च बोद्ध-
व्येऽपि उपपन्नमिति दर्शयति ।

वि— 'वाक्येन श्वेतविलसन् यः कोऽपि (पञ्च) छात्रा एव वा । विशेषतुलितः कोऽपि, च्छत्र एव-स्वभावतया ॥'

भाट्ट— यत्र तु 'वाक्यं श्वेतमन्वयेत' इत्यादौ श्वेतादिशब्दानां अत्रादिसाधारणगुणवाचित्वम्, न च नाकस्य वाचः इति प्रत्युदाहरणमेवम् । २९.

मुद्रहन्— 'श्वेतोऽञ्जो वायुदेवतः ।' १०.

शंकर— 'श्वेतादौ नाजनायः स्यात् ।' ३१.

॥ द्रव्यस्य चाकर्मफलनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात्, स्वकालत्वात् । ११३।२।२॥

ऐतिह्यगुणादिकर्मार्थस्य सत्त्वकर्मफलदेः किं द्रव्य-क्षण्याधानं कर्तव्यम्, तत सर्वकर्मोपे एकेव स्वकाले कर्तव्यं इति विचारे विज्ञप्तमह । द्रव्यस्य कार्यकालयोः अवर्गकालनिरपेक्षः । इतिपरादिकर्मणः काले निष्पत्ति-मिति, किन्तु स्वतन्त्रे एव वृत्तादिकाले अपेक्षित-मिति । तस्याह कर्मकालनिरपेक्षत्वात् प्रयोगः आधान-प्रयोगः सर्वार्थः सर्वकर्मार्थः स्यात् । स्वकालत्वात् स्वस्य आधानस्य वगन्तो वीक्ष्यः शब्द इति स्वतन्त्र एव काले निहितः । तथा च न्यूपलक्षणमलम्बत्वात् आधाने सर्वकर्मार्थमेवमेवेति । के.

॥ द्रव्यसाकर्म— (स चाकर्म—) फलनिष्पत्तेः इति एकादशे आधानस्य अनुष्ठानसाधारण्यं वक्ष्यते । वा. ३।१५।१५, ॥ द्रव्यसाकर्मप्रतिनिष्पत्तेः । (१।१३।२।२) इति कृत्याभितः इति तत्रैव वक्ष्यते । (पठतु तत्र किमपि लोकम् । 'अष्टौ अधिकरणानि अतिक्रम्य निरूप्यते' इति हि तृतीयवचनगादिवेक उक्तं तत्र) । ३।१५।१५ पृ. १०४०, ॥ सर्वे एव सामान्ये अवर्गे धारणीयाः, प्रतिदिशतेषां कर्मोपयोगात् द्रव्यसाकर्मफलनिष्पत्ते-रिति व्याख्यात् । संक्षेपे. ३।१।५.

॥ द्रव्यस्य ॥ कर्मोपेक्षा सम्भावतः । भा. ६।१।१।१ पृ. १२४६, ॥ द्रव्यस्य वैकल्या प्रति कर्तव्यः कर्म । ८।१।७।३२. ॥ द्रव्यस्य देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यसाधनं विना देवताऽन्ययोगात् । सु. पु. ४६३, ॥ द्रव्यस्य धात्वर्थनिधायकं भूतधर्मव्युत्पत्तिसाधनत्वात् अवलोक्यते । पु. ६२२, ॥ द्रव्यस्य निरूपकमिति 'सोमेन यजेत'

इति । वि. ४।१।१, ॥ द्रव्यस्य प्रतिविद्ध्यस्य मायादेः प्रतिविधिर्वा न गवति । ६।१।६, ॥ द्रव्यस्य प्रधान-निर्वाहकत्वे अद्विनिर्वाहकमर्थस्यपि उपादानम् । ६।१।११. ॥ द्रव्यस्य प्राकृतज्ञस्य गुणेन क्षेत्रेन न बाधः वाक्यपक्षे । भा. २०।२।१०।६९, ॥ द्रव्यस्य शुद्धस्य विशेषणत्वे द्रव्यविशिष्टक्रियाविधिना द्रव्यविशेषणतादोषः । सु. पु. १०१२. ॥ द्रव्यस्य क्षेत्रकार्यार्थमवतस्य नावो योपकार्यलोपः । भा. ६।४।३५३, ॥ द्रव्यस्य भूतत्वात्प्रादेः तत्तद्वत्ता एव प्रतिनिधिः । सुवदन्त्यायः । ६।१।१।२७, ॥ द्रव्यस्य भूतत्वात्प्रादेः निरूपकमणः प्रादुर्भावकर्मकर्मण्यप्रतिनिधिना सम्पन्नम् । प्रतिनिधिव्यापः । ६।१।४।१३-२७, ॥ द्रव्यस्य सावयवस्य भवेत्तेनापि भक्षणं न भवति । वा. ३।१।२।१४, ॥ द्रव्यस्य स्थेना च प्रत्यक्षिष्ठाऽधीनः । श्रुतु. पु. १४२, ॥ 'प्राकृत' प्रतिबिम्बितना द्रव्यमर्थवेत् । इत्यादिनिधमस्य कृत्यवर्त्तेन भूतिजननादिषु तदागितद्रव्यस्य धात्वर्थवैद्विभिन्न-धार्थ्यं अनिश्चयतायाद्येपप्रतिवर्त्ये प्रक्षणाभावात् न सर्वस्य द्रव्यस्य कालज्ञता । भाट्ट. ४।१।२ वचनम् ३. ॥ द्रव्ययोः । द्रव्योर्विभुतोः संयोगो नास्ति संयोग-हेत्वमभावात् । अन्वतरकर्मणः उपायकर्मणः संयोगश्च संयोगो भवति । न च द्रव्योपि सर्वगतयोः कर्मास्ति । न च अवयवत्वात् संयोगोऽपि संयोगो पटते । न च तमवयोऽपि युक्तः, द्रव्योर्द्वययोः आरम्भपरवर्गाभावात् । हीनयोः परस्परतामशङ्कत् । इति हि बुद्धेयत्वादात् । श्रुतु. पु. २४२.

॥ द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः । ६।१।१।१॥

'दर्यपूर्णमात्रायां सर्वकार्यो यजेत' । 'योति-क्षेत्रेन स्वर्गक्षेत्रो यजेत' । 'विप्रा यजेत पशुकामः' इत्यादिवचने द्रव्याणां सर्वव्यवहारीतया कर्मणि दर्यपूर्ण-भावितादिकर्मणि संयोगे साप्यसाधनभावरूपे संदन्ने अगमणे द्रव्याणां कर्मजननसाधनत्वात् गुणत्वेन अभि-संबन्धः स्यात् । तथा च स्वादिदृश्यं साधनम्, धामः प्रधानम् । इति पूर्व. गद्यः ।

असाधकं तु तादर्थ्यात् । २ ॥

‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्युक्तम्, तत्र यजः प्रयावं
सर्गो गुणः । स्वर्गशब्दः सुप्रसाधप्रवृत्तपथः, द्रव्ये
क्रियासाधनम्, इति गुणः साध्यः, स्वर्गः सात्ताधने इति
पूर्वपक्षे सिद्धान्तस्तुतम् । तादर्थ्यात् यागस्य स्वर्गार्थत्वात्
याग एव स्वर्गस्य साधकः । स्वर्गस्तु यागस्य असाधकं न
साधकः । द्रव्यदः पूर्ववद्व्यापकः ।

प्रत्यर्थे चाभिसंयोगात् कर्मयोः अभिसंयन्ध-
सामात् फलोन्निवेशः स्यात् । ३ ॥

याग, स्वर्गार्थः, न तु स्वर्गो यागार्थः । अतः स्वर्गः
प्रयाग कर्म गुणः, इति सिद्धान्तः ‘यजेत इत्येकवर्गमुत्सा
यागस्य मायत्वेन स्वयंकारप्रयोजनत्वं न सम्भवम्’
इति शङ्का । तन्निष्ठस्यैव स्वयंप्रियम् । प्रति अर्थे इति
पदभेदः । अर्थादेः अभिसंयत्वे इति अर्थः स्वर्गपदस्यैव ।
अर्थे प्रति स्वर्गार्थिकं प्रति शिवेः अभिसंयोगात्
अनयात्, कर्मत्वं हि कर्मणा एव साधनत्वेन अधिसंयन्धः
अनयः । तस्मात् हेतोः ‘यजेत स्वर्गकामः’ इत्यत्र
स्वर्गादिसाधनत्वेन कर्मोन्निवेशः कर्मणः एव कर्मादेः उप-
देष्टव्यः स्यात् । तथा च प्रीतिरूपस्य स्वर्गस्य भ्रमत्वम्,
यागादेश्च गुणत्वं इति सिद्धान्तः । एवं च फलश्रुत-
संभवेन कर्मकर्तुं अधिकारोऽस्ति इति अधिकारपक्षस्य
आलम्बनः, इति भावः । अतश्च हेत्यन्तरेणमुदाहरणं तु
शङ्कानिघटयते । के.

● द्रव्याणां क्रियास्तु व्यवस्त । यथा-‘रूपेणैवमिति’,
‘कामादेः भवति’, ‘अग्निहोत्रवर्णा हवींश्चि निर्देयति’,
‘होत्रं विदितं’, ‘कृष्णमिन्द्रायस्तुष्टुवाग्व्य-
वष्टुषाति’, ‘यज्याणां हवदमुदष्टाति’, ‘उत्सृज्य-
मुदस्तामामवर्तित’, ‘उपदुष्यन्त्यां सिवति’ इति ।
वि. १।१।५. ● द्रव्याणां क्रियायोजनां संस्कारं कर्तुमर्थम् ।
सूत्रम् १।१।५८.

● द्रव्याणां तु त्रिवार्यानां संस्कारः कर्तुमर्थम्
स्यात् । १।१।५८।

अग्निहोत्रे ‘फले मत्तं ब्रह्मण्य, यथागू शन्यवन्म,
आमिषा वैरस्य’ इति धृत्वा । इदं मत्तं पुनरर्थे शन्यं
येति संशये शन्यत्वेन विनिवृत्त्यात् पुनरर्थः इति ठसुं

पूर्वपक्षं व्युत्पन्नेन निरस्य सिद्धान्तयति । द्रव्यशब्देनात्र
ब्राह्मण्यव्यवस्थादयः पुनरुक्तं श्रूयते । त्रिवार्यानां त्रिवार्यानां
कर्तुमर्थम् द्रव्याणां ब्राह्मण्यदिरूपानां इदं मत्तं संस्कारः
स्यात् इतीत्यर्थः । यत्तु पुनरुक्तं । तथा च त्रुगुत-
पुनरुक्तं कर्तुमर्थम् : व्यक्तं । न केवलपुनरुक्तः ।

पुनरुक्त्याद् व्यवतिष्ठेत् । १ ॥

यथोपवाक्यादिभिः दीक्षितानां यथे ब्राह्मण्यव्यवस्थायाः
क्रमेण भवति । य व कर्तुमर्थम् : न केवलपुनरुक्तं इति
सिद्धान्तित्वा ठसुं, तर्हि पुनरुक्तयोगः ‘यथे मत्तं ब्राह्मण्य’
इत्यादिना विमर्शः ठसुं : । इत्याद्युक्त्यां उत्तरनाह ।
ब्राह्मण्यव्यवस्थावैयर्थ्यकर्तुमर्थम् प्रयोगात् । पुनरुक्त्यात् मत्त-
व्यवस्थायां पुनरुक्तयोगः ठसुं, ब्राह्मण्यकर्तुमर्थम् अग्निहोत्रस्य
यद् मत्तं पयः, शन्यव्यवस्थायां यथागू, वैदिककर्तुमर्थम्
आमिषा इति । एव प्रयोगात् पुनरुक्त्यात् तत्तत्कर्तुमर्थम्
अग्निहोत्रे मत्तं भवतिष्ठेत् व्यवस्थितं स्यात् इति पुनरु-
क्तयोगः ठसुं : । सस्यात् व्यवस्थितं मत्तम् । के.

● द्रव्याणां (राशिः सुवः, पदमयी जुहु, आकाशयो
उपयुक्तं, वैकृत्यी प्रवा इ०) न यत्तु प्रयुक्तम् ।
भा. १।१।११-५. ● द्रव्याणां वेदान्तवर्गोत्पत्तिर्मा
भव एव स्वयदे, वेदान्ति वेदान्ति अनित्यता
मन्थते, वेदान्ति विनाशकारणमुपलभते यथा अनित्यं पदं
इत्युक्तं । १।१।१२१. ● द्रव्याणां वाक्यसंयुक्तक्रिया-
निर्देशनादित्वा । न प्रयोगमन्थयन्तु कथमावाह-
कत्वेः ॥ यथा होमः क्रियात्मकत्वात् क्रियात्वेष्टमात्रः
प्रयानकथमात्रेण इत्यममुदाहरणेन एवमेव, नैवं द्रव्यम् ।
न य तस्मादवष्टुत्वम् । क्रियानिर्देशनादुत्पत्त्याम् ।
भा. २।१।१२ पु. ५१२. ● द्रव्याणां लोभकम-
साधनानां मनुष्यवः । भा. २।१।१३-७. ● द्रव्ये
कर्मभूतिः ‘यथा वर्णमयी जुहुमंथति न त पार्श्वं लोभं
मुनोति’ इति । अवयवशब्दः । मीत्या ● भुते द्रव्ये
अपवर्ति प्रतिनिधित्वात् प्रयोगे इति सिद्धम् ।
भा. ६।१।१२७. ● द्रव्येष्टेष्टाव्यारम्भमिति शब्दे
विकारानर्थम् (१०।१।२४२२) (द्रव्येष्टाव्यारम्भमिति-
त्वात्तेऽधिकारे सामर्थ्यात्) इत्यनेन आरम्भेण स्वरूपेण
द्रव्येष्टेष्टाव्यारम्भे विकारमिति शब्दे शब्दस्य

द्रवरूपे अग्रे सामान्यमस्ति इति वैषम्यं वदता द्रव्येषु
अर्थरूपेण कर्मणि वक्ष्याम्युपपन्नम् विधियुक्तगद-
मयोगनियमो नास्तीत्यर्थः । सु. पृ. ४६९.

॥ द्रव्येषु गुणश्रुतिरित्यभिधानार्थः ॥

तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिरूपसंयोगात् ।
४।२।१०।२५ ॥

भाष्यम्— अधिकरणातिदेशोऽयम् । इदमामनन्ति
'वाच्यं श्वेतदालमेव भूषिषाम्.' तथा 'श्वेतादीन्
पुनरेव त्रिविधेष्वङ्गुलीनां त्रिष्वङ्गुलीनाम्' तथा
'नैवेन नक्त निर्यतेऽङ्गुलीनां त्रिविधेष्वङ्गुलीनाम्' इति । तत्र
संदेहः किं श्वेतादिष्वङ्गुलीनां त्रिविधेष्वङ्गुलीनाम् इति ।
किं प्राप्तम् ? अनूयते । द्रव्यश्रुतिरिति तत्त्वात् । विधिरा,
पक्षे प्राप्तस्य वर्णस्य नियमार्थः इति । पक्षोक्तं प्रयोगस्य
सुगमोपपत्तिरधिकरणवत् ।

नोम— सूत्रार्थस्तु—द्रव्ये गुणश्रुतिरिति विधम-
विधिः सत्यतया क्रियोपपत्त्येन द्रव्येण तत्परिच्छेदकतया
संयोगादिति ।

वि— 'श्वेतदालमेव भूषिषाम्' न श्वेतस्य विधिः,
न मिमांसा द्रव्यद्वारेण तत्त्वार्थः, पूर्ववत् तद्विषयत्वे ॥'

भाष्ये तु इदं पूर्वधिकरणेन परीक्षितम् ।

मण्डन— 'द्रव्ये गुणानां नियमस्तथेव ।'

शंकर— 'द्रव्ये गुणश्रुतिरिति' एव विधम-
विधिः ।

० द्रव्येषु वस्तुतः न वः संस्कारः सोऽपूर्वप्रयुक्तः ।
यशस्तेद्रव्याणां च तदीयत्वेन परमेश्वरसंस्थो न श्वेत
कालतया । भा. ५।२।१०।२५ ३. ० न च द्रव्येषु
सर्वत्र समवायात् विधिरूपसंयोगनियमः (देवताया द्र
अस्ति) । वा. १।५।८।११ पृ. ३५५.

॥ द्रव्याधिकरणम् । स्वप्राधिकरणम् । द्रव्याधिक-
कोटिरवत्तत्त्वच्छेदकनिरूपणम् ॥

द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात् तदर्थमेव चोत्पत्तेः ।
३।१।५।११ ॥

भाष्यम्— 'ते दर्शपूर्णमासी' नत्र तत्त्वमनन्ति
'स्वप्राधिकरणं कालानि च अतिशयदृष्टव्यं च शून्यं च दृष्टा-
मिह च शब्दा च अदृष्टं च गुणकं च दृष्टं च उपल-

च, एतानि वै दृष्टं कालावधिम्' इति । तत्र संविज्ञाते किं
येन इह शून्यत्वे एभिः कुतश्च, तस्मैतस्यैव पदार्थाय
एतानि समाम्नातानि, उक्तं यत् येन संयुक्तं तस्मै एवेति ।
किं तान्वत् प्राप्तम् ? यत् येन शून्यमिति । कुतः ?
एवं विषयो भविष्यति, तथा कार्यगतः । इत्यथा ते
अनुवादा निश्चयोक्तव्यः । प्रकरणाविशेषश्च सर्वपदार्थान्
प्रति । यशानुवादि इति च यशस्योक्तः अभिहितः । तस्मात्
सर्वं सर्वत्रेति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । इयं चोत्पत्तिसंयोगात्
तदर्थमेव चोद्यते । यो येन पदार्थेन इह उत्पत्तिवत्त्वेन
संयुक्तः, स पदार्थस्तैवेन कर्तव्यः । तथा 'स्वप्राधिकरणात्'
इति उद्घननापत्ता स्वप्राधिकरणेन । तत् उद्घननं च
स्वप्राधिकरणेन कर्तव्यम् । वदा चैवम्, तदा प्राप्त एव
शून्यः । तस्मात्प्राप्तवदो भवितुमर्हति 'एतानि वै दृष्टं
कालावधिम्' इति । एवं एकैकस्यानुवादाः तेन तेन
गणनेन प्राप्तस्य । तथा 'कालावधि' अप्रपत्तिः, अति-
शयदृष्टव्यं सर्वत्र निर्बलम्, शून्येन विविधमिति, कृष्णा-
विनमपक्षेण दृष्टव्यं अवस्तुमिति, शून्यायां इयं-
मुपपत्तिः, उत्पत्तिसंयोगात्प्राप्तवत्तम्, इत्युपपत्त्या
विनष्टि' इति । प्रकरणात् सर्वत्र सर्वत्र प्राप्नुयुः ।
यत्तानां यशस्यवत्तम् । यशानुवादिष्वपि सामान्येन
प्रयोगेन विदधत् तत् शून्यत्वेन । परोक्षे हि सामान्य-
वत्त्वेन विशेषविधानं भवति । प्रत्यक्षं तु विशेषप्राप्तयेन
विशेषविधानम् । तस्मात् यत् येन उपपत्तिः संयुक्तम्,
तत् तमेव विनिगुप्यते इति सिद्धम् ।

वा— अवस्थादिवेदेन द्रव्याध्यायस्य समासयोग
विधियोगे सिद्धे किमर्थः पुनरारम्भः । उच्यते । एवं
तत्र तत्र दृष्टव्योक्तवत्त्वेन यशस्ययोग विनिगुप्यते पूर्व-
प्राप्तवदी भव्यते । च यशस्य विना दृष्टेन प्रयोगेन
नैवावस्थितव्यः । तानि हि दृष्टव्यत्वेन अन्यत्र अप्रपत्ते न
कश्चिदपि यशस्ययोगं व्यवस्थाप्यते । तथा च तत्र
प्रमाणसिद्धेयत्वात् मितापूर्वप्रयुक्तवत् (मितापूर्वस्य
विशेषपूर्ववत्तम्), येन वेत्तुद्वन्द्वनादि एव किञ्चिदपूर्व-
प्रयोजकम् । एक एव च नत्र संयोगः (विनिगुप्यते-
वाच्यम्, संयुक्ते अनेनेति) इह तु द्वौ संयोगौ
'एतानि वै दृष्टं कालावधिम्' इत्येकः, 'स्वप्राधिकर-

दन्ति' इत्येवादिपरः । तत्रैव एते विधिः, अपरो-
न्तुवाः । तत् परि पूर्वो विधिः, ततः साक्षात् याग-
संनये चतुर्थाधिकरणेन (३११४) व्यापर्विते सप्त-
दशानिबन्धन् आनयैक्यात् तदर्थोक्तैव अवबन्ति
अङ्गानिद्वेयात् यथासामर्थ्ये सर्वोपनि इति सिद्धापन्ते ।
तत्र च उद्भवनारिष्येयानां अवबन्त्यानुबन्धनम् । अथ
पुनः उद्भवनारिष्येयुक्ता एव विषयः, इत्येवमुक्तम्, ततः
पूर्वाधिकरणत्वादेनैव यथासंयोगं व्यवस्थेति । किं प्रसन्नम् ।
अपूर्वमेदसंन्याभावात् दृष्टान्ताविशेषाच्च यथासामर्थ्ये
विनिर्गोचः । एवं यथापुनरुपपन्नं विषयो भूत्वा अयं-
वन्तो मविप्यन्ति । बहुवचने च (यागस्य) विषेयार्थ-
शब्दसङ्ख्यामिदम् (विषेयार्थशब्दा ' स्फुर-
कसालानि च ' इत्यादीनां बाहुल्यम्) । इतरथा तु एक-
वाक्यत्वात् एक एव विधिः । तस्मात् यथासामर्थ्ये
विनिर्गोचः । इति प्राप्ते, अविधीयते । ' स्फुरादेस्फ-
त्तिसंबन्धः कार्यैरुद्भवनविधिः । यत्र यथायुधानीति
प्राप्तमेवावकीर्यते ॥ ' एतानि वै दृष्ट यथायुधानि ।
इति वैचर्यसंयोगात् अन्त्यानुवादोक्तम् । न चात्र
भावनात्पन्नो विधाकोऽस्ति, नो विनिर्गुञ्जित विदम्बाऽ
इति । बहुतराणि च वाक्यानि तत्रैव आनयैक्यानि मयेव ।
न चैषामनुवादो विहितः प्रतीयमानमिति । साक्षाच्च एतानि
स्वाभिधीयतेः उद्भवनारिष्येव विनिर्गुञ्जते, परोचद्वया
यथायुधवाक्ये । यथास्मदर्थः अङ्गल्लक्षणार्थवान् आयुध-
वाक्येषु च पुद्गलावयवमयस्य त्रिषाधकाराण्येषु औप-
चारिकत्वात् । न चात्र समदृष्टान्तिन्यायः (आनयैक्यादङ्ग-
न्यायः) अवस्थते । नहि अत्र ' क्षण्येवस्य ' इतिवत्
संघटनतामिवाविधिं यथायुध्यात् पत्रं पट्टी हरपते ।
तत्रापि च आनयैक्यात्तद्व्यवस्थेनैव सामान्यतामिति
विशेषमात्रैः उद्भवनारिष्येयुक्तेः उपलब्धतामिति न
कर्मान्तोः संनयेन । तस्मात् उद्भवनारिष्येयव्यवस्थितानां
तानां यादव सर्वं यथायुधस्य वरयामः, तद्वयात् ' एतानि
नै दृष्ट ' इत्यनेनावृत्ते । यन्तु अपूर्वमेदः प्रत्येक-
नाम्नीति, तत्र धूमः । कपालादीनां तावत् आनयेव
पुरोडासाद्यपूर्वमेव । इत्येवामपि उद्भवनारिष्येयत्वात्
अन्यत्र तद्व्यवस्थायात्वात् अवस्थाः । तन् यथा अथ-

प्रातदयः समानापूर्वनिबन्धनैवपि सुयादिषु कारकान्तर-
त्वात् न कियन्ते । तस्मात् एतेषामपि यथासंयोगमेव
विनिर्गोच इति सिद्धम् ।

श्रु—' तस्यादस्मानुपादत्वादितरे विधयो भवाः ।
तेन स्फुरादेव्यस्या स्यात् कार्येपुद्भवनतादिषु ॥ '

सोम— उद्भवनारिष्येयत्वात् विधापक्षभावात्
वीक्षादीनामवस्थादिसंयोगवत् इह संयोगसत्त्वात् न
व्यवस्थितिः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । स्यायैरु-
द्भयमपि येन संयुक्तं तदर्थमेव तत्रपठते ' स्फुरेतीदृशितः '
इति उत्पत्तौ संयोगात् इति ।

वि— ' द्रव्यस्य स्फुरकपालादेः कार्यं वा व्य-
वस्थितिः । यथायुधस्य सर्वेषां समं तैनात्र संकरः ॥
कारण्योद्भवनारिष्येयः स्यात् वैचर्ये संकरे सति । अनुवादो
यापुनोक्तिर्नवस्था नैव पूर्ववत् ॥ '

भाट्ट— दृष्टपूर्वपाक्षोः । स्फुरक कपालानि च '
इति दृष्ट इत्यवबन्तुकस्य ' एतानि वै दृष्ट यथायुधानि '
इति अत्रेव वाक्येन दृष्टानामपि द्रव्याणां यथावयवत्वेन
विधानात्, उपलब्धिसिद्धपुरोडासाद्यवयवेनैव च साक्षादाग-
तावन-वायोगात् अङ्गेषु अवतारात् यथायुधवाक्यानी-
मूलद्रव्यकाराद्वयवकर्मविधावाच्यिद्योदेतेन द्रव्याणि
विधीयन्ते । ' स्फुरेतीदृशितः ' इत्यादिविशेषविनिर्गोचानु-
भवयुक्तानुवादाः । इति प्राप्ते, तेनैव प्राप्त-
विधिना तृतीयाभूतिसदृशत्वेन स्फुरादीनां विशिष्यविधि-
योगात् यथायुधवाक्यमेव एकमभ्युपविधिकं वैचर्योप-
पन्नमनुवादकम्, महानुमानुवादानां वैपय्यम् । अथ च
' यथायुधानि संकराः ' इत्येतद्विषयैवार्थत्वेन ताव-
कत्वात् । तस्मात् उद्भवनमात्रमन्यथापारकप्रकृतपूर्व-
तावनत्वाभावत्वेनैव उद्भवनपदेन स्पष्टविधा तदुद्देशेनैव
अन्यदिति ।

मण्डन— ' स्फुरारिष्येयतादिनः । शेषः ।

शुंवर— ' व्यवस्थिते स्फुरारिष्येयम् । '

० द्रव्याधिकरणे (३११५/११) द्रव्यस्य विनि-
र्गोचः कथ्यते । यं च वाक्येन इति चेद्विद् । यन्नुतमु-
च्यते । (संक्षेपेमेदम्) । द्रव्यसंघटनस्यैवपुद्गलाधिकरण-
मिदम् । या ३११५/१० पृ. ६६५.

भुतिगृहीतम्, विनाऽपि हि द्रव्यार्जनवचनत्वेन द्रव्यस्य,
यागो निर्वर्तते एव । तस्मात् पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः ।

अपिच यदि शास्त्रात् कर्माद्यं द्रव्यार्जनम्, तत् न
अन्यमिति पुन्यते तथा अर्थितम् । तत्र सर्वतन्त्रादि-
शेषः स्यात् । अपिच उपपन्नानि सर्वकर्मणि द्रव्या-
र्जनेन भवेयुः । तत्र एतत्तत्पद्यते 'अथ वा एष भुवगान्
लोकात् लिङ्गते, यो दर्शपूर्णमासवाणी कन् अमावास्यां
वा चौर्णमासी वा अतिपातयेत्' इति । एवं च इति
प्रयोगकामात् यद्भिः एतद्वद् सत् अनुपकारकं स्यात् ।
न च आपानवत् भवितुमर्हति । तत्र हि वचनम् 'वसन्ते
अग्निमाध्वीत' इति । न चेत्तत् अक्षम् । अथ
यदुक्तम् 'निष्पन्नकर्म अनर्थकं पुरुषार्थे द्रव्यपरिग्रहे
रति' इति । उच्यते । नैतावता पुरुषार्थात् प्यानर्गते ।
प्रत्यक्षा हि सा । त्वया च वरोक्षं सुनिबृद्धया व्यप-
विष्टवते । न च वरोक्षं प्रत्यक्षस्य कथकं भवति । तस्मात्
निष्पन्नवचनम् कामं अवयवमदृष्टं वक्ष्येत, न तु
दृष्टानम् । तस्मात् यत् पुरुषस्य प्रयोजनं प्रीतिः, तदर्थं
पन्नकर्म अर्जनमिति । एवं च उक्तं श्रीश्रीना यागः कर्तव्यः
श्रीस्यै अर्जितेन वा अन्यैर् अर्जितेन वा, नम कश्चित्
विदोषः । शीत्यर्थं उपाजितेऽपि प्रीतिः प्रीतिरेव, कर्माद्यं
उपाजितेऽपि प्रीतिः प्रीतिरेव । तस्मात् न प्रयोगचोदना-
यदीनं द्रव्यार्जनम् । अथ यदुक्तम् 'अनुगतेन अग्रजितेन
वा धावनेन सुप्तरप्ये निष्पन्नस्य एककल्पता, अस-
त्ये इ दृष्टेन प्रयोजनवचनेन' इति । नैव दोषः ।
असत्यप्येऽपि दृष्टेन सुप्तिना, न पन्नवचनेन (एक-
कल्पता) । कर्म तर्हि नियमात् अदृष्टं भवति इति
गम्यते ? यथैव मङ्गल्ये पद्ये । आह, अस्मत्पक्षे पञ्च-
वशा एककल्पतायात् पञ्चवशः तत्पन्नवति इति गम्यते ।
उच्यते । असत्यप्येऽपि पन्नवचनेन एककल्पतायाः ।
एतानाम् विदोषः, येन नम पन्नम्, गम तु दृष्टमिति ।
अथ यत् तिष्ठमुक्तम्, 'गृहदाहानि कर्म भूयते' इति,
ततोच्यते । यद्यपि न कल्पये द्रव्यार्जनम्, तथापि
रुदे निमित्ते कल्प्य वा कर्माद्रव्यकथं वा सम्प्रत्यक्षदीना
विधानं उपपद्यते यत् । तस्मात् पुरुषार्थे द्रव्यार्जनम्,
मीमा हि तत् अतिमर्कं इति ।

दृष्टम्— एवं वा । द्रव्यार्जननियमः कल्पयः ।
तेन हि (कृतुना) द्रव्यमाकाङ्क्षितम् । (तस्मात्
पन्नता सह कल्पयेककल्पता, अपेक्षितायां इति प्रथ-
मवचनः । कथमेककल्पता, तदाह— अपेक्षितं द्रव्यम्)
तत् पुरुषमाकाङ्क्षम् । प्रतिग्रहादिनैः । (इत्येवं प्रतिक-
वाचयता । तस्मात् कल्पयः) यथा भवधानादयः ।
(इति युक्तं तन्निगमस्य कल्पयः) तस्मात् अर्जनात्त्र-
येव निश्चयः, न स्वयं पन्नम् । कथमेककल्पताः कल्पयः
अन आह— इतरत्र (पुरुषार्थवशे सत्यं द्रव्यमाका-
ङ्क्षितम्, तत्तु—) क्षुद्रातिघातात्म्यम् । अनियमेनापि
उपात्तं क्षुद्रं विद्वन्त्येव । तस्मात् न तत्र
(अर्जनस्य पुरुषार्थवशे) नियमस्य (विधीयमानस्य)
पन्नम् (अर्जनाद्वत् पद्यते । अथ अदृष्टं द्रव्यमुपा-
क्षेप्ये भवति इति वक्ष्यते, तथा सति अक्षुप्तकल्पवचनेन
एककल्पकस्योपात्तः । तदाह—) अक्षुप्तमपि अग्राह्य
तेन सह एककल्पता कल्पयितव्या (सा च अग्राह्या) ।
[इतः परं ननु द्विक्कातमनुसृत्य तन्मन्त्रमाह—]
(यत्तु नम न पन्नते, तेषां पदार्थवशेन ' अतिघने-
नापि उपात्तं क्षुद्रं विद्वन्त्येव । तस्मात् तत्र नियमस्य फलं
अक्षुप्तमपि अग्राह्यं तेन सह एककल्पता कल्पयितव्या
इति) ।

इतरत्र (कल्पयत्वपक्षे) भवेन (कृतुना) एक-
कल्पता (पञ्चवशेऽपि तदैककल्पता कल्प्या, तत्पक्षे
अक्षुप्तस्य, अतः तु भवेन । कल्पयः च द्रव्यार्जने इति—)
हिण्पादिनादी न प्रत्ययः (द्रव्य-) नाशात् कृतुवगुणै
कायसत्तादीनां कृतुवगुणानां उपवेशो युक्तः (भवति) ।
इतरत्र (पुरुषार्थवशे) न वैकल्प्यभावात् (सम्यक्ज्ञान-
पेक्षा नातीति—) एककल्पनैव (दोषत्वेन उक्तं
प्राप्नोति) ।

इत्येवं प्राप्ते भूमः । क्षुद्रातिघातात् (अर्जने)
अनङ्गं कृते । इतरस्य तु प्रीतिमुपादयति (अर्थ-)
कामभुक्तिभिरपेक्षाः । यत्तैरुपादयतेन अती (पुरुष-
द्रव्यं) तदाह । अन्यथाऽनुपपत्त्या कामभुक्तिभिः
आक्षिप्येत । तत्र पुरुषार्थेन उपाजितमिति इति
अन्यथाऽनुपपत्तिः दीयते यथा आद्येन (न काम-

भुतीना तदाशेषकत्वं लक्ष्म्यादिज्ञातव्यं भवति । अथिच
कथं च द्रव्यार्जने कृतविधातः स्यात् (कुतः ?) दैवतो-
द्देशेन च स्वद्रव्यपरित्यागे (क्रियमाणे) योगो भवति,
(चक्षुष्यो हेतो दैवतोद्देशेन द्रव्यतः प्राक् संवधते)
कृतपुत्रकत्वे तु (स्वीय-) द्रव्यमावाह्य परित्यागो नास्ति
इति (कृतविधातः स्यात्) ।

(अथ अनन्तरम् 'अथि च' इत्यादि भाष्यं 'एवं
च सति प्रयोगकालात् बहिः' इत्यनेन संगतार्थत्वात्
तस्यैव सत्त्वस्यैव इत्यभिप्रेत्य 'अथ वा एष सुवर्णात्'
इत्यादि लिङ्गदर्शनाभावे अनुसंधेने-) द्रव्यार्जने
च प्रकृते सर्वकर्मणां प्रकृतात् 'अथ वा एष
स्वर्णात् लोकादिपते' इति (आशिरसि-) यदि
आरम्भविषयं अतिपतनम्, ततो न घटते । (उदा-
हरण-) अथवा अत्रारम्भेनैव प्रधानस्य न्यारम्भत्वात्
अतिपतनाभावात् । [यन्निष्ठायां इति दक्षः तैत्ति-
रीयानुलोपी लिखिते, मुद्रिते तु भाष्यद्वारात्] योगा-
करणात् अतिपतनं भवति, तत् इतरादि (पूर्वपक्षेऽपि)
घटते एव । कृत्ये तु (द्रव्यार्जने बहिः-प्रयोगे अनुवीच-
माने सर्वकथयन्प्रवृत्त्यात्) सर्वकृत्या प्रकृतात् (युग-
पद्वृत्त्यानां संभवात्) अन्वयानुवादेऽपि अनप्यवसायात्
कदाचिन्नोऽर्थः स्यात् । [एवं लिङ्गभाष्यं व्याख्याय
शायीनम् 'अथि च यदि' इत्यादि भाष्यं स्याच्चे-]
तथा (कृत्यार्थेन) अर्जितस्य अन्यस्य (जीवनादी)
अभिनियोगात् शरीरानां सर्वतन्त्रविपरिलोचः स्यात् ।
(ननु स्वात्मन्येव पुत्रपार्ष्णीतेन जीवनादि स्यात् इति
चेत् तदाह-) न न (पूर्वपक्षवादिनः) द्वे द्रव्यार्जने
(विधौ) एक कृत्ये अपरं पुत्रपार्ष्णी (इति) । कि-
मर्थः ? एकमेवैव (कथं) इत्युक्तात्तस्य एते
विधयः (प्रतिप्रदर्शनः) उपदिष्टवन्ते पुत्रवत्प्रेति ।

'एवं च सति प्रयोगकालात् बहिः एतद्वद्वं सत्
अनुपकारकं स्यात्' इति अनन्तरेण अतिपतनस्येव
नामं (भाष्य-) प्रपञ्चः संवधते । कथं तर्हि ? 'सर्व-
तन्त्रपरिलोचः स्यात्' इत्यस्य शेषः । (यथाऽप्युच्यते य-
त् पूर्वमन्ये एवमेव एवमेव अन्यो बलात्प्राप्त इति मन्वा
व्याख्यानान्तरमाह-) अथवा प्रयोगपर्यन्तमर्जितं

(अन्वयार्जनात्) नैव फलवतः (कतोः) अर्ज-
नमुपायमावाह्य । (ननु अनुपकारकं इति भाष्यं कथं
अनर्ज इति व्याख्यायते तदाह-) अर्जत्वे च अपनीते
अनुपकारकं स्यात् इति फलेन अर्थं (भाष्य-) प्रपञ्चः ।
(व्याख्यानान्तरमाह-) अथवा प्रधानकालत्वात् भद्रानां
अन्यस्मिन् काले क्रियमाणं अनुपकारकं स्यात् इति । 'न
चेत् आवाहनत्वं भवितुमर्हति' इति (भाष्यं सारमे
व्याख्यानं तदेकवाक्यत्वात् स्याच्चे-) यथा आवाहनं
अन्यकालमपि प्रधानस्य उपकारकम्, नैवं द्वं द्रव्यार्जनेम्,
फलविधेरभावात् । तस्मात् कृत्ये सत् अन्तर्हान्त्वं व्याख्यं
स्यात् । (तदेव दर्शयति-) य एव फलः प्रकृतात्,
तमेव उररीकृत्य द्रव्यमुपादधि (उपादेयं इत्यर्थः) एवं
च द्रव्यार्जने (क्रियमाणे) न ['द्रव्यार्जनेन न' इति
मुद्रितपाठः] सर्वकर्मणि प्रकृत्यानि भवेत्तु । यथा
अद्वयः वीर्यगते क्रियमाणः न सौर्वस्वीकरोति,
एवमिहापि । तस्मात् (फलार्थत्वे सति कालविपर्ययात्,
सर्वकर्मप्रकर्मदोषपरिहरात्) प्रतिकर्म द्रव्यार्जनेम्, न
सर्वकर्मणां तन्त्रेण इति (युक्तम् । न चैतद्विद्वत्, न च
संवधति । तस्मात् न कथयमिति) । (व्याख्यायान्तर-
माह-) 'न न आवाहनत्वं भवितुमर्हति' । यथा आवाहनं
(अन्यार्थं) न कथयम्, तथा पुत्रपार्ष्णी (एव द्रव्य-
ार्जनेमपि केवलं द्रव्यार्थम्) एवं कथयम् न भवति ?
तच्चेति । आवाहनस्य सार्वत्रिकं अन्वयार्थता अवगता । अत्र
पुनः (द्रव्यार्जनेन) अन्वयार्थत्वे प्रमाणं नास्ति । प्रत्यक्षेण
तु अस्य पुत्रपार्ष्णीता (अवगम्यते) । (अथैव भाष्यस्य
अभिप्रायात् तदाह-) अथवा आवाहनेन अत्रापि उपाद्यते
(तदा तस्य सन्वयार्थता युक्ता) न तु एतेन (अर्जनेन)
मिहानुवादे (अतो न अनुपकारार्थं सार्वत्रिकम् । अथ
अपरिणोपात् एतदेव भाष्यं उत्तरत्वेन बोधयति-)
अथवा द्रव्यार्जनेनियमः सत्त्वस्य पुत्रपार्ष्णी । आवाहन-
तु न पुत्रपार्ष्णी (तत्र फलमावाह्य, अतिप्रमाणमेव
चेत् । व्याख्यानान्तरमाह-) अथवा आवाहनस्येन आह-
वनीयादपि अभिधीयते (लज्जया) । यथा (पूर्वपक्ष-
विहीनस्याद्वय-) बहिःप्रयोगे आहितः भद्रार्थं प्रति-
पद्यते, [अहिताः इत्यत्र युताः इति लिखितमुद्रितयोः

चोपमम्, न तु प्रतिग्रहस्येति न्ययौर्ध्वं विचारः, कृत्वा-
विन्तोऽथैनं वा शेषः ।

मण्डन— 'नान्ये निवमः कतोः ।'

शंकर— 'पुनरपि द्रव्यार्जनम् ।' ५.

● द्रव्यार्जनविधिः अयं विनियोगविधिः पुनर्पाथैः ।
याज्ञ. पू. ११.

● द्रव्यादीनि प्रति यत्रैव क्रियायां प्रचलनम्,
तत्रैव तदेवनिमित्तः पुनरिदं सिद्धिः । या. १।१।११
पृ. ३७१. ● 'द्रव्यादेर्वैद्यं शेषवत्, तत्र तेषां
विधितः । कथमप्यन्यथा नु द्वाकाशं परापत्यम् ॥'
द्रव्यगुणसंज्ञायां हि कथञ्चित् यथा प्रति नियोगतः शेष-
भूताः । तस्यपि स्वाङ्गानि प्रति शेषित्वे, तं प्रति नान्ती-
त्यभिधीयते । या. १।१।१६ पु. ३६४.

● द्रव्यादिपदम् । क्रियाविशेषणयात् 'दम्प्य
हृतेति' इति शेषक्रियाविशेषणतया दपि इत्थं यथा
विधीयते, तथा क्रमः क्रियाविशेषणतया विधीयते । के.
५।१।११.

● द्रव्यादिशब्दानां निष्पन्नार्थमिधाविना कस्म-
त्पादित्यवगत्यात् प्राप्तेति पर्यवर्तते । या. १।१।११
पृ. ३७५.

● द्रव्यादेशे तद्व्ययः । (द्रव्यभोपदेशे सति
यभोपदेशः न यथाः तद्व्ययक एव तिष्ठेयः) । के.
५।१।१६.

● द्रव्यादेशे तद्व्ययः श्रुतिसंयोगान् पुरो-
क्तप्रत्ययनादेशे सत्यवृत्तित्वात् । ७।१।१।७ ॥

यदगमनादगतः अवगृह्य. शेषिकारूपगर्भवाद्वाकः
इत्युक्तम् । ए किं पुरोडाशद्रव्यकः, तत्र तुपनिष्ठा-
द्रव्यकः इति विचारे सिद्धान्तमाह । द्रव्यादेशे कर्मिभि-
द्यामे द्रव्यदेशे द्रव्यस्य आदेश उपदेशे कति च यथाः
उद्भवः स्यात् । यत् इत्थं वसिमन् यामे च याम् उद्-
भव एव स्यात् । श्रुतिसंयोगात् पुनरा उक्तत्वात् । वाक्य-
प्राप्तिके, चावगृहे 'वाक्यया निष्कृतेन द्वेषेण अव-
गृहं वृत्ति' इति तुपनिष्ठायां भोपदेशे द्रव्यम् । तस्मात्
तुपनिष्ठाद्रव्यक एव वाक्यप्राप्तिके उद्भवः स्यात्,

न पुरोडाशद्रव्यकः । पुरोडाशास्तु आतिदेशिकः सन्तु-
मानिकः । अत्रिदेवास्तु कथं वक्ष्यामः । पुरोडाशस्तु
अनादेशे । यदि अत्र प्रत्ययभूतं द्रव्यं न स्यात्, ततः
पुरोडाशः स्यात् तत्प्रकृतिवत् शेषिकारूपमप्यवृत्तित्वात्
वाक्यप्राप्तिसिद्धयर्थस्य । तस्मादवगृह्यः न पुरो-
डाशद्रव्यकः किन्तु तुपनिष्ठाद्रव्यक इति सिद्धान्तः ।
के.

● द्रव्याप्रयेण देवताध्वं वाच्यते अप्राप्तवाचा ।
या. १।३।७।१५ पृ. ८६०.

● द्रव्याभिवर्तनां स्वातन्त्र्येण अवग्रहम् । वृद्धी.
पृ. २४२.

● द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात् प्रतिकर्म क्रियेत् ।
३।५।४।१६ ॥

सर्ववृत्ता नाम काचिदिति । तत्र विशेषणभेदात्
मित्रा पद इत्याः देवताः । (इन्द्राय राधेराय, इन्द्राय
बाह्वाय, इन्द्राय वैष्णवाय, इन्द्राय वैराजाय, इन्द्राय
शाङ्कराय, इन्द्राय वैतालाय' इति वचनात् । अन्य वैश्व-
विम्यतेन मिश्रान्येव इत्येव इति वार्तिकम् (पृ. ९९६) ।
अन्येषां तु मतेन एक एव रथचक्रमात्रः पुरोडाशः ।
एवं त्रयैकत्वेऽपि देवताभेदात् व्यापकत्वमनेभ्यः । तत्र
स्विष्टकृदादि शेषकार्ये मेदेन कर्तव्यम्, उत तन्नेति
विचारे मेदेन कार्ये इति पूर्वाश्रयप्रतिपादनार्थं सूत्रमिदम् ।
द्रव्यस्य इतिर्द्रव्यस्य एकत्वेऽपि देवताभेदेन कर्मभेदात्
हेतोः प्रतिकर्म कर्मैकमेति शेषवादीनि क्रियेत् ।

अविभागाच्च शेषस्य सर्वान् प्रत्ययिषिष्टत्वात् ।
१७ ॥

सर्ववृत्तेषु वष्यामिन्द्राय इति शेषकार्यं प्रतिफलं
कर्तव्यं इति पूर्वपक्षं तुपनिष्ठायां वचनेन वाच्यते ।
न यद्वाच्यं मेदेन निष्ठकृतं अवगतायम्, किन्तु
नवदेव । शेषेण अविभागात् अविभागात्वात् देवतात्
वचनं पद इत्यम् प्रति शेषस्य अविशिष्टत्वात् एकत्वात् ।
अनेभ्योऽपि एव उक्तार्थः । तस्मात् सप्तदशदायम् । के.

● द्रव्यैकत्वे सत्यपि तुपनिष्ठानुगमनम् देवता-
उत्तरम् । आह य 'आचम्यो मादृशेति श्रुतेरने-

ऽपि हरते । अपेक्षाहेतुमेवेन व्यवहारः पृथक्त्वता ॥
या. २।१।५।१७ पृ. ४२४.

● द्रव्योत्सर्गं अन्येन क्रियमाणेन किञ्चित् यज-
मानेन कृतं स्यात् इति यजमानः द्रव्योत्सर्गं करोति ।
वा. ३।७।८।१९.

● द्रव्योद्देश्यक एव प्रतिषेधित्विधिः निषेधविधिः ।
चाल. पृ. २३.

● द्रव्यकर्मणोः एकत्वेऽपि द्वैतत्वेऽपि । द्रव्य-
माश्रयः, कर्म आश्रितम् । आश्रयाश्रितयोः वेदाभेदे
अन्युपपन्नं तादात्म्यसंज्ञो यजमाने । तस्मात् द्रव्यमेदे-
ऽपि न कर्म नियते । वि. ६।१।३. ● द्रव्यकर्मणो
तादात्म्येदम्यप्रतिपादनप्रतिष्ठा । भा. ४।१।८।१९.

● द्रव्यकर्मसंयोगव्यापः । ६।१।१।१-३॥ पशु-
माकमेत । पशो द्रव्यस्य निष्पद्यमानत्वात् पशुत्व-
अविधित्वेनित्यादिषु द्वितीयक कारणसामर्थ्ये तद्विधिव-
सहितोपाकाङ्क्षायां तस्या भूतभोग्यसुखाक्षण-द्रव्यकर्म-
संयोगव्यापेन करणत्वेन गुणमात्रे अवयविते... । वा.
१।१।७।१५. ● द्रव्यकर्मसंयोगव्यापेन अविचल-
तया अपादानतया च अङ्गत्वेन विशेषण गार्हपत्यः
इन्द्रोपस्थाने । पुनरपे । (स्वर्गकामाधिकरणम्) । सु.
पृ. १०८८. ● 'राजा राजत्वेन स्वान्वयकामो यजेत'
इत्यत्र यथा द्रव्यकर्मसंयोगव्यापेन किञ्चिदपि शेष-
भूतः । रत्न. ६।१।१।१५.

● न हि द्रव्यकार्येषु शुभे वर्तितुमर्हति । भा.
१०।१।२।१५.

● द्रव्यगुणयोः प्रमाणत्वाप्रमाणत्वधीतिस्तु स्वाम-
न्वित्तिः । नित्यं हि स्वामिषु स्वाम्यप्रमाणेन अनिवार्य-
मानेषु द्रव्य विशेषणत्वोन्मत्ते, प्रमाणेषु विशेषणत्वेन ।
या. १।१।६।१२ पृ. ६८४. ● द्रव्यगुणयोः यज्यैकत्वं
अन्ये तत्र द्रव्यगुणौ एकमित्त्वं पदार्थे निवर्तमानम् ।
भा. १।१।६।१२ । 'यत्र द्रव्यगुणैकत्वं यज्यत्वादेव
गम्यते । अन्योन्यनिषेधकतया तयोः स्वत्वादिवद्भवेत् ॥'
या. पृ. ६९२.

● द्रव्यगुणादिवत् कर्मस्वार्थं पदार्थविशेषणत्वेन
निधानम् (इमां लुहोति, यस्मिन् एकद्रव्यस्याः प्रीतिरिति,
प्राज्ञानां प्रीतिगाम्) । आह. ५।१।१ पृ. १५४.

● द्रव्यगुणशब्दाः नामानि इत्युच्यन्ते । भा.
२।१।१।३. ● द्रव्यगुणशब्देभ्यो द्रव्यगुणशब्दो न
याचनायाः अतस्ते न भावशब्दाः । २।१।१।१ पृ. १०५.

● द्रव्यगुणसंस्काराः पञ्चवन्तः पारं प्रति निवर्तन्तः
शेषभूतः, सत्यपि स्वाङ्गानि प्रति शेषित्वे तं प्रति नास्ति
द्रव्यविषयते । वा. ३।१।२।६ पृ. ६४४.

● द्रव्यगुणसंस्कारेषु यादृचिः । ३।१।३।३॥
द्रव्येषु मीमांसितेषु, गुणेषु व्याकृत्यदिषु, संशयोऽप्य-
यादादिषु एव शेषत्वं कार्यं प्रति वर्तते, न तु फलप्राप्त-
कार्यत्वेन शेषत्वं वेतिष्यं चेत्तुल्यम् । इति यादृ-
चत्वात् यज्यते स्म ।

कर्माण्यापि जैमिनिः, फलार्थत्वात् । ४ ॥
न द्रव्यगुणसंस्कारा एव शेषत्वफलत्वात् । निम्न-
कर्माण्यापि यज्यमानादीनि । फलार्थत्वात् फलप्राप्तकामात्
कर्मणाम् । इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । न केवलं द्रव्य-
गुणसंस्काराणामेव शेषत्वं किन्तु कर्मणामपि शेषत्वं
इति ।

फलं च पुरुषार्थत्वात् । ५ ॥
कर्मवत् फलमपि शेषभूतम्, तस्य पुनरपार्यादात् ।
पुरुषोपभोग्ये हि फलम् । एवं च फलमपि शेषत्वफल-
त्वम् । इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । न केवलं द्रव्य-
गुणसंस्काराणामेव शेषत्वं किन्तु फलमपि शेषत्वमिति ।

पुरुषश्च कर्माद्यत्वात् । ६ ॥
कर्मवत् फलवत् पुरुषोऽपि शेषभूतः, कर्माद्यत्वात्
औदुम्बरीषम्यादिकर्माद्यः सन् । इति जैमिनिराचार्यो
मन्यते । न केवलं द्रव्यगुणसंस्काराणामेव शेषत्वं किन्तु
पुरुषमपि इति । के.

● द्रव्यपटितलक्षणं चैववापटितलक्षणवत्त्वस्य
जयिनः । भा. ८।१।१७।१२-३४.

● द्रव्यचिकीर्षया यत्र शुभभावः तत्र नापूर्वमेदः
प्रतिपत्त्यः । वा. १।१।१।१०.

॥ द्रव्यदेवतेन हि यागोऽभिव्यज्यते । भा. ८।१।
१।१६, ॥ द्रव्यदेवतायाः मानः चोदनायुः अभ्यवृत्तः ।
८।१।११६. ॥ द्रव्यदेवतस्यैवाग्निसंघटनद्वारा अभ्यवः
सांप्रदायिकैरुक्तः । मीन्या. ॥ द्रव्यदेवतयोः संनिधाने
द्रव्यस्य बन्धीयत्वम् । भाट्ट. ८।१।८.

॥ द्रव्यदेवताऽन्वयः देवतोद्देशपूर्वकद्वयत्वमात्म्य-
क्रियागमः । सु. पृ. १५२१.

॥ द्रव्यदेवताऽऽदिभिः विकृतावुपस्थितैः प्राकृत-
द्रव्यदेवताऽऽदीना वायः । ('काम्यास्तु विकृतिषु इत्यम-
रिचरणात्') । भा. १०।७।१७।८-६०.

॥ द्रव्यदेवतोभयभ्रमयो कति कामविधिः स्वी-
कृताम् । 'श्राव्यं क्षेत्रमात्रमेत' 'सौम्यं चरं निर्वेदेत्' ।
द्रव्यदेवतोभयसंयोगः वागविधेः प्रयोजकः । के. १।३।५।
१२-१५.

॥ द्रव्यदेवताक्रियं यजतिचोदना । (सूत्रम्)
यजतिचोदना तावत् द्रव्यदेवताक्रियम् (भाष्यम्) । के.
४।१।१२।७.

॥ द्रव्यदेवतायुक्तानां वागन्तरवम् । भा. १।१।
५।१२-१५.

॥ द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य मित्वात् कर्मा-
न्तरम् । वातुमारपवैश्वदेवपर्वणि 'स वैश्वदेवमिष्टा,
वाग्निम्यो वाग्निम्' इत्यत्र । वि. १।२।९.

॥ द्रव्यदेवतासंघर्षो हि बन्धनः । भा. १०।१।
१०।४१, ॥ द्रव्यदेवतासंघर्षेण यज्ञश्रावणे कर्मान्तर-
गम्यते । यथा च यज्ञश्रावणद्वयम् । ६।५।१।१.

॥ द्रव्यदेवतासंघर्षन्यायेन क्रियाकारकसंघर्षस्य
फलवृत्तये पुनः... (वैश्वदेवीशान्देनैव संनिहितस्य
द्रव्यविशेषस्य देवताऽन्ये अभिहितेऽपि आग्निवाग्निशब्दो
पिरोभ्यान्वयः सदा इति) । वा. २।१।११२६ पृ.
५५१.

॥ द्रव्यदेवतासंघर्षप्रतिपादकनक्षितान्तरदाहर-
ताम् चोदनाक्रियं भविदेवकरम् । 'आग्राग्रेण्यनमेका-
दशरुणां निर्देष्टुम्' इत्येतां पञ्चाधरतद्विवातपदवर्जं
चोदनाक्रियम् । याज्ञ. पृ. १२०, ॥ द्रव्यदेवतासंघर्ष-
प्रतिपादकनक्षितान्तरदाहरताम् प्राकृतिकिद्रम् । पृ. ११९.

॥ द्रव्यदेवतासंघर्षसमुदाययोर्विधौ 'संघर्षो हि
विधीयमानः संघर्षनिर्वातः आक्षिपेत् वाच्यै पुनः स
विधातव्य एव संघर्षी, अन्यथा संघर्षस्यैव संघर्षी शेषः
स्यात् न क्रियमाः' इति आचार्यशिरोनायिकाणवद-
मान्यायेन (वा. २।१।११६ पृ. ५०२) द्रव्यदेवतयो-
रपि विधायनः वाच्यमेव । सु. पृ. ७४२.

॥ द्रव्यदेवतासंघर्षस्तु न कर्षं विद् वागादिना
सिध्यति । वा. २।१।११८ पृ. ५१६.

॥ द्रव्यनामो दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयं न समापनम्,
यजमाना (सिद्धयुतः) । भाट्ट. ४।१।७.

॥ द्रव्यनियमविधिः प्रतिनिर्दिष्टपदेन बाध्यते ।
वाल्. पृ. १४४.

॥ द्रव्यन्यायः । इकाधिकरणम् १।१।५।११ इत्यत्र,
द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायन्यायः ५।१।५।११-१९ इत्यत्र च
द्रव्यः । तथा च द्विविधोऽयम् । के. ॥ संख्यासमुदाय-
योरपि द्रव्यन्यायैवैव भवत्येककर्म द्रव्यम् । द्रव्य-
संख्याहेतुसमुदायन्याय एवायम् । सोम. १।१।५.

॥ द्रव्यपदार्थो हि अद्रव्याभितो भवति परमाणा-
कशादिः । अनेकद्रव्याभितोऽपि भवति पटादि ।
मनु. पृ. १९८.

॥ यदा शब्दः केवलावयववचनायां प्रवर्तमानः
नाम्येन संकल्पं लभते, यदा अनुपदैयकारणात् आग्राग्रेव
या भूत् इति द्रव्यपरत्वाभावात् । भा. १।१।६।१२
पृ. ६८६.

॥ द्रव्यपरिच्छेदद्वारा आरूपस्य कर्षसंघर्षो
लभः । भा. ३।१।२।३ पृ. ७५२.

॥ द्रव्यप्रतिनिधिविधिविधिः श्रयस्त्वेषः 'यदि
सम्प्रय दीक्षितानां प्रणीतेन योऽयं नेदिरः स्यात् त तस्य
स्याने दीक्षितः' इति । नेदिश्रयस्य शैतिकनैव
द्रव्यवाचित्वम् । वाल. पृ. २१.

॥ 'द्रव्यप्रयुक्तत्वाभावात् वागिनपरायण श्रवः'
इति न्यायः । तेन वागिनपरायात् पूर्वं वागिनापराये पुन-
र्देषानकनेन वागिनं न संघटनीयम् । सिद्धहस्त
आग्नेयानुश्रवम् । सोम. ४।३।९.

० द्रव्यभेदेन संख्याभेदेन वा अपूर्वांतरं न भवति ।
किं तर्हि ? प्राकृती संख्या प्राकृतं च द्रव्यप्रपञ्चीयते ।
उपकारस्तु स एव । दुष् १२।।१।५ पृ. २२२१.

■ द्रव्यभेदेऽपि कर्म न भिद्यते ॥

क्रियाणामाश्रितत्वाद् द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् ।
६।३।३।११॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमाश्रयः पुरोडाशेनोक्तः । स
च पुरोडाशो ब्रह्मिणः कर्मस्य इति श्रूयते । तत्रैत-
द्विष्यते यदि श्रीवामदेव पुरोडाशेन यामः क्रियेत,
किं स एव यामः स्यात् उक्तान् इति । किं प्राप्तम् ।
द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् । अन्यो यामः । कुतः ।
आश्रितत्वात् । आश्रयभेदाद्भि गम्यते विशेषः । अय-
मस्यो नोवाचकस्यो मीमांसयादिभिः । आश्रयभेदस्यावत्
विषय एव । तद्वेदात् कर्ममपि सिद्धं गम्यते । तस्मा-
द-नो यामो द्रव्यान्तरे इति ।

अपि वाऽन्यतिरेकाद् रूपशब्दाविभागाच्च गोत्व-
व्यवकर्मन्त्यान्नामपेयं च सत्त्ववत् । १२ ॥

भाष्यम्— अनिवेति पञ्चाशदिति । ऐक्यकर्म स्यात्
द्रव्यान्तरेऽपि । यद् किञ्च भवति चरुदे पक्व वा,
तदाऽपि तावानेव सोऽर्थः । न च कश्चित् तावदति-
रिक्तो विशेषो हीनो वा । नो तत्त्वस्य अन्येष्वेव रूपम् ।
न च द्रव्यान्तरं यावदम् । ननु आश्रयभेदो विरुद्धः ।
उच्यते । भिन्नमेव यद्यमाश्रय मीमांसनीयमेव, न तु
तद्वेदादाश्रित्य भेदः, अन्यत्वात् । न हि कश्चित् कदापि
वा भिन्नो तद्वेदात् पुरुषभेदो गम्यते । सोऽपि तस्य
आत्मा भिन्न इति चेत्, नैवमेवम् । विशेषस्तु तत्र भवति,
एवं शक्यं वदतुम् । न चास्य विशेषो व्यवस्थितः ।

तेन नामेव विशेषः, यत् एको विषयः एको
वर्तते । न विनष्ट इति पटुम्यते, तत्र । प्रत्यस्य तत्र-
सम्भवात् तस्यैव प्रमाणं नास्ति । तस्मात् विनष्टः । न च
प्रत्यभिज्ञायते (तद्द्रव्यादिभिः, ह्यभिर्न क्वचित्)
भेदानुपपन्नत्वात् (विनष्टस्य रुज्ज् भेदेन विरलस्य
रूपानुपपन्नत्वात् इत्यर्थः) । यच्च तर्हि चन्तीति प्रत्यय
इति चेत्, उच्यते । देशान्तरे लेपविधिदर्शनात् । तत्
देशान्तरं गच्छन् आग्रयणस्य चरुत्वनुच्यते । उच्यते ।

आगन्ताऽपि प्रत्ययः, देशान्तरमपि (प्रत्ययम्) । तेन
गता इति चोच्यते, आग्रयः इति चोच्यते । (' ननु
अग्रमेव ' इत्यात्म्यं शब्दः विनष्टाविनष्टप्रत्ययभेदात्
क्रियामेदमिति वादनम्) ।

उच्यते विनष्टाविनष्टः अन्यः । योऽपि तु अग्रमपि,
सोऽपि यजतिशब्दगोचरः एव । यजतिशब्दार्थं न
भिद्यते । न च शब्देन नोच्यते । तस्मात् योऽपि
नीगरेषां कुर्वात्, तेनापि नोदितमेव कृतम् । नोदितं
च कुर्वतः ईच्छितं भवति, नानुवृत्तम् । नाममेव च
दर्शयति । द्रष्टुं इति वा पूर्णमाश्रय इति वा अन्येष्वेव
सामान्यस्य नाममेवम्, न चरुत्वनम् । किं प्रयोजनं
चिन्तायाः । उच्यते विनष्टाविनष्टेन एव विचार्यते ।

दुष्— (अतः प्रभृति आवाप्यरिभामिः यथा-
वक्तिप्रयोजनविशेषविनष्टः । पूर्वविक्रमं तु यथा-
वक्तिप्रयोजनस्यैव अतिवृत्तिविनष्टावयवता शेषमूलम् ।
सिद्धात्म्याह—) अपि वाऽन्यतिरेकात् । दर्शपूर्णमाशो
यथा कालान्तरे देशान्तरपुरुषान्तरेऽपि क्रियमानो नास्ति-
रिच्यते, च (यापि) स्थूलो भवति । एव द्रव्यान्तरेऽपि
(अमृतमन्तरीकस्यैव । अनेन ' अन्यतिरेकात् ' इति
वृत्त्यद विवृणुम् । रूपविभागं विवृणोति—) न च
द्रव्यान्तरेऽपि ' तावदेव दर्शपूर्णमाशो ' इत्यस्य प्रत्ययस्य
प्रत्यक्षावगातस्य बाधोऽस्ति, द्रव्यान्तराद्यन्ताम् (वेद-
काश्रयनाम्) अभावात् । नहि श्रीवामदेवः क्रियमाणस्य
द्रव्यान्तरादि— (निमित्तो—) भेदः अवतरति, वेद-
' सदेवेदम् ' इति (अथर्वशिख—) प्रत्ययो बाधयेत् ।
(शब्दाविभक्त्य विवृणोति—) द्रव्यान्तरेऽपि च क्रिय-
माणस्य (क्रियमाणे इति मुद्रिते पाठे) दर्शपूर्णमाशाय-
विधेयता अन्येव । यथा तेन चैत्रीययोगाद् वेद्यादी-
प्रयोगो भिद्यते । तेन (वेद्याभावेन) सो दर्शपूर्णमाशाय-
विधेयता न जहीनः । तथा तथात्म्यत्वात् नीगरेऽपि
क्रियमाणस्यैव अस्त्येव (वदमिषेयता) । तत्रैव सामान्यं
कृतं चोच्यते इति चेत्, तदनुक्तम् । नहि धारणादिभ्यः
(आध्यात्मिभिरिव बोध्यम्) आध्यात्म्यं अत्रानिव्ययमान-
मुपलभ्यते (तस्माच्च सामान्यं कृतं विधीयते) किं तर्हि ।
पञ्च आग्नेयस्योऽपि अतिमिष्टेया उपहाराः फले विधीयन्ते ।

वेति विचार्यते । द्रव्यविकारं द्रव्यस्य वस्तुते विचारः
अवयवः जायनी यस्मिन् तत् द्रव्यविकारं पत्नीसंवाजनं
कर्म पूर्ववत् पूर्ववत् इव प्रकृतौ दृश्यपूर्वमास-
योरित्यर्थः स्यात् न प्रतिपत्तिकर्म । एवं च
तथा प्रकृतित्वं विकल्पे आग्नेयं सद्यः जायन्त्याः विकल्पे
प्राप्ते 'जायन्त्या पत्नीः संवाजयन्ति' इति अग्नीशोमीये
पद्यो पुनः श्रुत्या सायस्याः नियमः स्यात् । कर्मणः प्रधान-
त्वात् जायन्त्याश्च गुणत्वात् । तस्मात् जायन्त्या पत्नी-
संवाजनं अग्नीशोमीये पद्योऽपि पद्यगणेऽपि अर्थकर्म ।
अर्थकर्मणि च एकाकीनां जायनीनां समुच्चये न युक्तः ।
तस्मात् पद्यगणे पत्नीसंवाजेषु जायनीनां विकल्पः इति
सिद्धान्तः ।

द्रव्यत्वेऽपि समुच्चययो, द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः,
प्रतिपद्युः कर्मभेदादेव नति यथाप्रकृति ॥११॥
पत्नीसंवाजे कर्मणि जायनी इतिद्वैतम्, इति जायनी
गुणभूता । एवं पद्यगणे जायनीनां रूपत्वेऽपि गुणत्वेऽपि
समुच्चयः स्यात् । द्रव्यस्य जायन्त्याः कर्मनिष्पत्तेः कर्मणा
विद्यमानेन निष्पत्तेः उपपन्नत्वात् प्रयोगानुसारात् पत्नी-
संवाजनं प्रयोगम् । पद्यगणे च प्रतिपद्युः कर्मणो भेदात्
सम्बन्धः पद्योः । विद्यमानेन निष्पत्त्या जायनी पत्नी-
संवाजार्था स्यात् । एवं सति यथाप्रकृति अग्नीशोमीयपद्य-
स्य ह्यस्य भवितव्यः । तस्मात् अर्थकर्मत्वेऽपि जायनीनां
समुच्चयः इति पूर्वं पक्षः ।

कपालेऽपि तर्पति चेत् ॥ १२ ॥

कश्चित् पूर्ववत् प्रतिपत्त्या आश्रितः । कपालेऽपि
तथा जायनीवत् समुच्चयः स्यात् । निष्पत्तिकर्मनिष्पत्त्या-
त्वात् चेद् जायनीनां समुच्चयः, तदा 'पुरोडाशकपालेन
तृपात्रपचरति' इति प्रयोगकर्मणा कपालं प्रवृत्त्यते
तस्यापि तृपोपचरनं प्रयोगेन भवितव्यमिति, इति पुरो-
डाशगणे प्रतिपुरोडाश कपालेन तृपोपचरणं कर्तव्यं
प्राप्नोति । इति तत्रापि समुच्चयः स्यात् । तत्र यदि
कपालेन न समुच्चयः, तर्हि जायन्त्यामपि यावत् ।

न, कर्मणः परार्थत्वात् ॥ १३ ॥

आद्यैव च पूर्ववत् बोधायनं प्रतिष्ठितं सिद्धान्तं ।
कपाले प्रयोगकर्मणः पद्योऽपि च द्रव्यविकारमपत्तयैव ।

तथा च तृपोपचरणार्थं कपालान्मुच्यतेऽस्मादिति न तेषां
समुच्चयः । एवं जायनीषु निष्पत्तिकर्मणः परार्थत्वात्
हृदयदिनिष्पत्त्यैव, तथाच जायन्त्यैः विद्यमान-
त्वात् तत्रागमनिष्पत्त्यात् न जायनीनां समुच्चयः ।

प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वात् ॥ १४ ॥

पूर्वपक्षी आह । जायन्त्या पत्नीसंवाजनं न अर्थकर्म,
अतिरिचिस्तु यथा । शेषत्वात् जायन्त्याः उपपत्त्यर्थः
शेषत्वात् । पद्युना यामे निर्वर्तिते शेषभूता जायनी पत्नी-
संवाजेषु निष्पत्त्यते । तस्याप्यर्थकर्म प्रतिपत्तिः । तस्मात्
पद्यगणे पत्नीसंवाजेषु जायनीनां समुच्चयः ।

श्रुतेऽपि पूर्ववत् स्यात् ॥ १५ ॥

प्रतिपत्त्या कश्चित् श्रुते । श्रुतेऽपि 'श्रुते कर्म',
'इत्यर्थः' इति श्रुतेऽपि इत्यर्थः च प्रतिपत्तिः
स्यात् । पूर्ववत्वात् अर्थपूर्वकत्वाच्च । श्रुतं इति च
इदं हृदयोपपत्त्यम् । तयोः चन्दोदयेन निमित्तेन
विष्णुं शिरसि प्रति यमनम् । यत् यमनं प्रतिपत्तिः
स्यात् । यदि तदभिहितम्, तदा जायन्त्याः पद्युनागम-
कर्मत्वेऽपि पत्नीसंवाजेषु न प्रतिपत्तिः स्यात् । तस्मात्
समुच्चयः ।

विकल्पे स्वार्थकर्म नियमप्रधानत्वाच्छेपे च कर्म-
वार्थसमवायात्, तस्मात् तेषां कर्मं स्यात् ॥ १६ ॥

अत्र श्रुते द्वौ विभागौ, तत्र 'विकल्पे तु' इत्यारित्वा
'प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वात्' (१४ सू.) इत्यस्य निरासः ।
'शेषे च' इति द्वितीयेन च विभागेन 'श्रुतेऽपि'
(१५ सू.) इत्यस्य निरासः । दृश्यपूर्वमासयोः जायन्त्या-
आग्नेयेन सद्यः विकल्पः । पत्नी च तथैव विकल्पे प्राप्ते,
'जायन्त्या पत्नीः संवाजयन्ति' इति अग्नीशोमीयपद्युनाग-
मनः श्रुतेः निष्पत्त्यप्रधानत्वात् । पुनः श्रुत्या आग्नेयं निरर्थं
जायन्त्या निरमः कृतः । यः च पुनः श्रुतिः जायन्त्याः
वार्थकर्मं च न आश्रयति । इति जायन्त्याः पत्नीसंवाजनं
अर्थकर्म । तत्र च पद्यगणे जायनीनां विकल्पः । अथ
श्रुते उच्यते । यदुच्यते हृदयोपपत्त्यस्य विष्णुं प्रति
यमनं प्रतिपत्तिरिति तत्र । शेषे च कर्मवार्थसम-
वायात् । य उपपत्त्युपपत्त्ये, तस्मिन् संस्कारात्मकं कर्मकार्यं
समवेति । न च श्रुतेः सतिदुपपत्त्यम् । यद्ये यथायत्नं श्रुत्यर्थं

शोधणादिधर्मे अभ्युपगम्यमाने इत्येव व्यवस्था न स्यात् ।
इत्येव व्यवस्था नाम मैत्रावरुणस्यैव पक्षः अवयवम्,
मन्विग्रहस्य सक्तुभिरेव श्रवणम्, इत्यादि । सेव व्यवस्था
द्रव्यप्रयुक्तत्वे एव सिध्यति । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु मन्विग्रहस्य
सक्तुभिः पक्षः वा, मैत्रावरुणस्य पक्षः सक्तुभिर्वा
अयम् इति अवयवस्था स्यात्, सर्वत्र अपूर्वस्य भवितुम् ।
तस्यान् इत्यप्रयुक्तत्वे । किञ्च इत्येव श्रीमद्दिनेय
शोधणादीनां संबन्धः इति व्यवस्था न स्यात् स्यादित्यपि
प्रवचयेत् । तस्मात् शोधणादेः श्रीमद्दिद्रव्यस्वरूपमेव
प्रयोक्तुं इति द्रव्यान्तरादेः नोदितिः इति पूर्वः पक्षः ।

अर्थो वा स्यात् प्रयोजनमितरेषामप्येवता-
ऽर्थात् गुणभूतत्वात् । १३॥

शोधनमन्त्रोपनिषद्दीनानि क्रमेण द्रव्यसंख्याहेतु-
समुदायप्रयुक्तानि इति पूर्वपक्षः स्यात्तैपति बाणन्दः ।
अर्थः इत्यपूर्वम् मन्त्रा अपूर्वत्वे इति सतः । शोधणादीनां
द्रव्यादिकं न प्रयोजनम्, किन्तु अर्थः अपूर्वमेव
प्रयोजनम् । अपूर्वाभिनि शोधणादीनि । शोधणादीनां
अपूर्व प्रयोजनम् । इत्येव प्रत्यक्षसक्तुदीनां अचोदना
कर्मप्रवचनं न चोदना । शोधणादिकं प्रव्याप्तिरुक्तसिद्धयर्थे
न सिद्धिः । अर्थस्य शुभभूतत्वात् अपूर्वनिमित्तगुणव-
त्त्वादित्यर्थः । अर्थं प्रति अपूर्वं प्रति शुभभूता येते
द्रव्यद्वयः । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तः शोधणादय इति
सिद्धान्ता ।

- अपूर्वत्वाद् व्यवस्था स्यात् । १४ ॥

- यदुक्तं पूर्ववर्तिना 'पक्षः मैत्रावरुणः श्रीणाति' इति
पक्षः अपरं देवदशावशादायपि प्रश्रोति अपूर्वप्रयुक्तत्वे
स्वीकृते इति, ततोत्तरमाह । अपूर्वत्वात् मैत्रावरुणसंज्ञ-
पूर्वत्वात् मैत्रावरुणस्य अपूर्वत्वस्य उद्देश्यत्वाच्चोदक-
त्वात् एकपक्षः स्यात् । नहि मैत्रावरुणापूर्वत्वं श्रान्तारापूर्वत्वं स्ति,
ततः अवयवस्य स्यात् । तथाच अपूर्वप्रयुक्तत्वे न
कामित्वेयः । इदं सूत्रं कुतुहले न आगम्यताम् ।

तन्मनुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् । १५ ॥

शोधणादिधर्माणां श्रीमद्दिद्रव्यप्रयुक्तत्वे स्वीकृते दोष-
माह सिद्धान्ता । धर्मस्य शोधणादेः तन्मनुक्तत्वे श्रीमद्-
दिद्रव्यप्रयुक्तत्वे स्वीकृते सर्वविषयत्वं स्यात् नोदनायां

ये श्रीहयः सेवपि शोधनं प्राप्नुयात् । तस्मात् न द्रव्य-
प्रयुक्तत्वम् ।

सक्तुक्तयेति चेत् । १६ ॥

शोधणादिधर्मस्य श्रीमद्दिद्रव्यप्रयुक्तत्वे नोदनायां
श्रीमद्दिह्यपि शोधनं प्राप्नुयात् इति यदुक्तं सिद्धान्तिना
तत्र । तन्मनुक्तस्य प्रकरणयुक्तस्य श्रीमद्दीन्द्रव्यस्य शोधने
स्वीकृते सर्वविषयता दोषो न स्यात् । श्रीमद्दीन्द्रव्यस्य
उद्देश्यत्वाच्चोदकत्वम् न दोषः । इति चेत् ।

नाश्रुतित्वात् । १७ ॥

यत् पूर्वपक्षिणा उक्तं तत्र । अधुनायां धर्माणां एव
श्रीहयो निर्वृतत्वा इति नास्ति श्रुतिः । अमिष्टममृदितता
हि श्रीहयो न मागार्था एव भवन्ति किन्तु ओषणाद्यर्थ-
गपि । तादृशानां तु श्रीहियां वैतर्क्यत्वेन मुष्टिचतुष्टयं
निरूप्यते । तत्र च उद्देश्यत्वाच्चोदकत्वम् न श्रीमद्दीन्द्रव्यस्य
किन्तु श्रीमद्दीन्द्रव्यस्यैव शोधनस्य द्रव्यप्रयुक्तत्वे स्यादेव
सर्वविषयत्वं दोषः ।

अधिकारादिति चेत् । १८ ॥

शोधनस्य द्रव्यप्रयुक्तत्वेऽपि सर्वविषयत्वं न प्राप्नोति ।
कथम् । अधिकारात् प्रकरणात् शास्त्रादि अभ्युक्तः इमे
नोदनायाः श्रीहयः, इमे यामार्था इति । तत्र ये
यामार्थाः तान् शोधयन्ति इति न सर्वविषयत्वप्रसङ्गः ।
इति चेत् ।

तुल्येषु नाधिकारः स्वाद्वेदितस्य संबन्धः,
पृथक् सर्वान् यामार्थानामित्यन्वयस्तस्मात् पक्षः प्रयो-
जनम् । १९ ॥

प्रकरणम् ओषणस्यैव यामार्थश्रीहया मेद शास्त्रादि
अभ्युक्तः इति वदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्र । श्रीहयः तुल्यः
समान एव ओषणस्यैव यामार्थस्य । ये नोदनायांस्य एव
कर्मार्थाः, न केचित् पृथक् कर्मार्था नाम निर्वाच-
काले । तत्र निर्वाचकत्वे सर्वविषयत्व प्रश्रोत्येव ।
एवं तुल्येषु सक्तु श्रीहियु अधिकारः प्रकृत्यैव निर्वाचकत्वे
नास्ति । अचोदितस्य संबन्धः । निर्वाचनं पूर्वं श्रीहया
संबन्धः कर्मसंज्ञकः कश्चित् अचोदितः न चोदितः ।
तत्र च निर्वाचस्य लौकिकतावशात् स्यात् । पृथक् एतां
लौकिकनर्मस्यः पृथक् कृतानां श्रीहयस्यैव यामार्थस्य

(बीदादिस्वरूपाभ्यां) मन्यमानः पूर्वपक्षं करोति । वीदीन् इति द्वितीया (विभक्तिः) भूत्या वीदागता प्रोक्षकस्य प्रतिपादयति अपूर्वसंघ-प्रकाशात् ख्यात् । सुतिष्ठ प्रकरणात् बलीयसी । 'योग्यमसीम्' इत्यादि समुदायार्थ-मभिमतं भूत्येव द्वितीया प्रतिपादयति । 'श्रीन् परिशीन्' इति द्वितीया । साऽपि भूत्येव मन्त्रस्य संख्याऽर्थतामाह । (अत्र कञ्जम्— " ननु मन्त्रातेन द्वितीया कथं मन्त्रस्य तादर्थ्यं प्रतिपादयेत्, स्वात्मनि किंवा विरोधः । कल्पम्, मन्त्रकस्तिता सुतिष्ठिमुख-हता । ना हि निरस्यप्रकाशनामर्थमन्त्रस्य कल्प-माना ईदृशी कल्पेत् ' मन्त्रेणानेन श्रीन् परिशीन् प्रकाश-येत्' इति । न चेव लिङ्गविधियेऽपि ख्यात्, स च निराकृतः । कल्पम्, उदाहरणम् त्वं दातव्यम्, वन मन्त्रेण ईदृशी भुक्तिः ।^{२०} एतेन आनन्दभगवत्पुत्रकथा अगत्या टिप्पणी भाषयता) तस्यात् निरस्यप्रयुक्तोऽयं मन्त्रः, नार्पूर्वप्रयुक्तः । 'सर्वेभ्यो हुरोति, तेन अन्नं क्रियते' इत्यत्र ह्यर्थं तावत् अनुवादकरणम्, करणनिमित्तनिर्देशात् । यथा 'वीदिभिर्विशते' इति । 'अन्नकरणेन हुरोति' इत्येवमपि कर्ता निमित्तनिर्देशादेव अनुदाहरणम् । अयो-ध्येत हिशब्दयोगान् अन्नकरणमुदाहरणं स्यात् । (निरा करोति—) तत्र, सर्वस्य विधीयमानस्य अर्थवादोऽप-मित्युक्तम् । उच्यते । हिशब्दभूत्या हेतुत्वेन अन्नकरणम् । ससादनेन अन्नं क्रियते, तस्यादनेन होमः कर्तव्यः इति (न ह्युतिर्लक्षणप्रसङ्गात्) । ननु प्रसिद्धमन्त्रो हेतुर्भवति । न । होमाद्यन्नकरणयोः संकल्पः अन्वयतः प्रमाणा-न्वयेण, यथा कृतकभासितव्योः । उच्यते । अन्वयेन लोके (प्रमाणादन्वयेन संकल्पोऽपेक्षितः), येन तु हिशब्द-अन्वयात् वाक्यमनुमीयते होमाद्यन्नकरणयोः संकल्पकृतौ ('यद्यत् अन्नकरणम्, तच्च होमेन संकल्प्यम्' इति) । वेदानुमितेन (वाक्येन) हेतुत्वमनुपपत्त्यते । एति च हेतुत्वमपि शास्त्रज्ञेन संकल्प्यम्, होमः संस्कारकः । यदा-द्यन्नकरणं सत्त्वं होमेन भाष्यते । यथा सत्त्वं वृत्तकम्, तच्चानिलात्वेन भाष्यते । यथा च यमयमं धूमः, तस्याग्निना भाष्यते । (प्रमाणं चाद्वेन भाष्यते) । तस्यात् हिशब्दभूत्या अन्नकरणार्थो होम इति मन्त्रमानः

पूर्वपक्षं करोति । (यत् प्रथमेऽध्याये अर्थवादत्वं साधितं ह्युक्तम्, तत्राह—) इह अपूर्वार्थं होमे स्थितिं प्रथमे-ऽध्याये किं अन्नकरणं विधीयते, श्रुतं यदर्थनाम (एक देवानुवादः) उत ह्यर्थं विधीयते, (तस्य) अन्नकरणं स्तुतिः इत्यर्थं विचारः (इत्युपनयकता) ।

अर्थकारिते च द्वयेण न व्यवस्था स्यात् । १२ ॥

आणम्— अपूर्वप्रयुक्ते एवञ्जातीयके धर्मे एति अन्वये च नर्मन्वयता न ख्यात् । 'वयसा मैत्रावरुणं ओणाति, सक्तुमिर्मन्थिनम्, जानामिहिरिवेनम्, हिश्वेन शुक्रम्, आग्नेन पापीनम्' इति । यस्या-न्वैक्यवचनः अपूर्वस्य (नावकः), तस्यावयवा अभिव्यक्तः इति । ऐन्द्रावयोऽपि अपूर्वस्य । तौऽपि पञ्चा अभि-तन्व-प्राप्नोति । एवं सर्वानि भगवादीनि सर्वेषां प्रहाणाम् । तत्र वैश्वानरादिमहानुविषितं ख्यात् । तस्मिन् हि इत्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षकवय इति ।

अर्थो वा स्यात्, प्रयोजनमितरेपानचोदानात्, तस्य च गुणभूतत्वात् । १३ ॥

यादम्— वाशब्दः पक्षं भाषयति । न इत्या-दिप्रयुक्ता भवेयुः । किं तर्हि ? अर्थ एवा प्रयोजनम् । अर्थ इत्यपूर्वं सूचः । तदर्थाल्ले । तद्धि कर्तव्यतया भूयते । तद्विनिर्देशनाया अनुवचते । इतरेषा इत्यादीना कर्तव्य-तया न बोधः । किं तर्हि ? अर्थस्य गुणभूतत्वेन । अर्थं ध्वति, अग्रे शक्ति गुणभूतादिषा अवयवम् । किमतो यद्यपि / अकर्तव्यता इति कर्तव्यतया नास्ति संकल्प इति ।

ननु बीदादिसमन्विताहारत् तैर्हि संकल्पः । तत्र द्वितीया बीदादिप्रयुक्तता गम्यते । लिङ्गवाच्यत्वात् संख्याहेतुप्रयुक्तता । नेत्याह । एवं सति फले कल्पनीये ख्यात् । तस्मादपूर्वप्रयुक्तता । मन्त्रेवमपि एति अपूर्वो-पक्षः कल्पयितव्यः, प्रयुजेन तु यत्कल्पयता नीत्या । अन्वये तु आदितेन कल्पयनेनैक-कल्पयता स्यात् । ननु प्रकरणं वाक्यस्य अन्तेषां न वाक्यम् । कल्पयतावत् । फलाभावात् यदर्थः फलो भूयते । तस्मिन् नानर्थक्येनाविषयित्वे प्रकरणवत् प्रयोगवचनैना-परिपन्थि प्रोक्षकविधि विधानियते । आह । आर्पूर्वसंके-

इति षष्ठः । यत्स्यद्रवमपि च टिप्पण्यः ॥ अथशतम् । परतु नत् अस्यदोषे लिखिते तन्मन्त्रे वा नास्ति ।)

अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥

भाष्यम्— इति चेत्यवस्थिति, न प्रकरण विरोधकं ग्राहीणमिति । बहम् । अधिकारात् ज्ञानस्यभ्यर्थः । इमे अनार्याः, इमे सार्वार्याः । तत्र कार्यार्थान् प्रोक्षिभ्यतीति ।

तुल्येषु नाधिकारः स्यादप्योदितश्च संयन्धः, पृथक् सतां यन्त्रार्थेनाभिसम्बन्धस्तत्साधकः अयो-जनम् ॥ १९ ॥

भाष्यम्— तुल्य एते ग्राह्यः । य एव मन्त्रार्थश्च एव कर्मायाः, न पृथक् केचित् कर्मायां नम । ननु चे निष्ठास्ते कर्मायाः । छय भवेदेतत् । प्रोक्षणादियु दोषो न स्यात् । निर्वोपे तु दोषः । न सत केचन गृह्णन् विद्यते । पृथक् सता यन्त्रार्थेन निर्वापः भूयते । कथम् ! स्वरेण ग्राह्यस्य प्रतीयमनोऽवशिष्यते भवति । तस्य चक्षिण चक्षमाक्ष्य मनोऽभिविधेयमिति इति । तत्प्राज्ञमस्य सर्वविषयत्वं प्राप्नोत्येव । पूर्वैव हेतुनाऽपूर्वप्रयुक्तस्य प्रोक्षणदीनमिति ।

शा— 'तत्र भुविश्लीयस्त्याद् ग्रीष्मादिद्रव्य-शेषता । प्रक्रियाऽवगता पूर्वशेषक्यस्यापवायिनी ॥ श्रीक्षारिरूपमोपवे सत्यानर्थक्यमापनेत् । प्रोक्ष-णात्, पिनाऽप्यस्मान् तत्स्वरूपस्य सिद्धितः ॥ सम्मात् साधनरूपं यद् ग्रीहीणां प्राञ्चोदितम् । तेन स्वेन संवन्धः प्रोक्षणादेर्विधीयते ॥' तस्यात् सर्वेषामेव भूतमवद्राप्तिमित्येवमावा द्रवादीनां संस्काराः अपूर्वभावनार्थगमूः तद्विद्वत्पु गृह्णताप्येकेषु श्रवणान्तेषु संस्कारेषु कश्चित्पाः ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— द्रवादि प्रोक्षकं द्वितीयाश्रुतेः हिमन्द्भुतेश्च संयोगात् । वारब्दः वाक्पलिङ्गमुखा-पेक्षया भूते, विशेषकोत्तार्यः ।

वि— 'मिदमन्तः प्रोक्तमोऽपूर्वं च प्रोक्षणादिपु । वाक्पलिङ्गम्यानाय, स्मात्, चोत्तिग्राह्यत्वाऽन्तिम ॥'

भाट्ट— अत्र मूले द्रव्यसंग्रहादेतुसमुदायनाय क्य श्रुत्या उद्देश्यता, तत्र ग्रीहीणादितेन, ननु अपूर्वभावन-त्वेन, प्रकरणेन भुविश्लेषेवापेक्षया द्रव्यसंग्रह-संज्ञे

आनर्थक्यपक्षेः अपूर्वभावनत्वेनेति सिद्धान्तितम् । तत्र 'ग्रीहीन् प्रोक्षति' इति द्रव्योदाहरणस्य 'चतुर्दशैव गौर्ग्राहीन्' इति समुदायोदाहरणस्य च कथञ्चित् सम्यगेऽपि संख्योदाहरणस्य 'श्रीन् परिशीन्' इति मन्त्रस्य 'अम-म सुः' इति मन्त्रस्य अपूर्वसाधनीभूतपरिपी-यन्तापवागानर्थक्यस्य सिद्धत्वात् अनुदाहरणत्वमिति वार्तिककारेणशोकम्, तथा हेतुसंग्रहादेऽपि । यत् 'गृहेण कुहीनि, तेन प्रसन्नं क्रियते' इत्यस्यकरणहेतुना तस्य व्यापकत्वावयवमात्रं, व्यापकं च सर्वम प्राधान्यदर्शनात्, अचरणोद्देशेन होमः संस्कारकतया विधीयते इत्या-द्यदस्य गृहीषया होमं प्रति श्रुत्वा कृतकान्तरात्तेः 'तेन कार्यं क्रियते' इत्यस्य कार्यवादस्यात्, होमोऽयं आपाहु-पकारकः 'अपूर्वार्थे इति निश्चरितम्, तत् व्यापकस्यापि शुद्धादेः कतु ऋति प्राधान्यदर्शनात् अपूर्वभावनस्य च हेतुविकरणे ग्रापितत्वात् तद्विचारस्य च उक्त्यनुपयोगि-त्वाच्चोपेक्षितम् ।

किञ्च सर्ववैयर्थ्यास्य विचारस्य आधाधिकार्येण गताथे-त्यस्य-यथा कथने । यद्यपि गमकमेति गूणेण (१११११) संनिप-योग्यकार्यमात्रे अपूर्वत्वान्नवयवसमा सिद्धा । संस्कारे चेति सूत्रेण (२) च आनृत्तिरुक्तानां याम वा-दिकारणत्वाऽवच्छेदकानां अविवक्षा सिद्धा, तथापि भूतस्य ग्रीहीत्वादेः कारकत्वाऽवच्छेदकस्य त्वतो प्रमाणाभावात् । न च भूतवद्भूतिदयविधेयः, अपूर्वभावननीभूतग्रीहीत्ववच्छि-न्नस्यैव लक्षणस्य उद्देश्यताङ्गीकारात् । अतश्च सादृश्यत्वं नोवाच्यो अवयवात् नोदयिच्छिः । इति प्राप्ते, तस्यत्वा-ऽवच्छेदके ग्रीहणान्तेः भूतस्य ग्रीहीत्वस्य च लक्षण-पक्षोक्तिग्राह्यपक्षविषयकत्वेनापि चरितार्थत्वात् विवक्षा । अत एव तत्तद्व्यापारितया विजातीयपूर्वभावनताया एव लक्षणेति कौस्तुभे स्पष्टम् । तत्तद्व्यापारकतापनतायावच्छि-न्नापनताया एव लक्षणाच्च ग्रीहीत्वनिष्ठकारणताया शुभादिप्राधान्येन चेदेऽपि यथासाधारण्यमोऽपीत्यपि तत्रैव नयम् । अतश्च ग्रीहीत्वादेरपिचिद्विचारः पुनो नोवाच्यविपु उदो विज्ञो । एव यत्रपि नापूर्वभावनकम् 'ग्रीहीन्वद्वि' इतिवत् पूर्वमिति, त्वत्कार्ये एव तु तेष्वप्यपिचिदस्य ग्रीहीदेः साधनत्वमिति यथा 'ग्रीहि-

ऽपि तद्वैर्वादादियरेव धर्मः प्रयुज्यते । स्थितेवं भविष्यति ? इत्यादिप्रश्नश्चेन हि नावशतो भविष्यति । फले च ॥ कल्पयित-यम् । उच्यते । तेषां खनयम् । ग्रीहीन् ग्रीहणीति हि ग्रीहिवातिर्निर्दिश्यते, ग्रीहिद्रव्य-लक्षणायां वा, अपूर्वताघनविशेषलक्षणायां वा । अन्यतर-लक्षणा इत्याहोति, नोभयलक्षणायां स्यात् । इत्यलक्षणा वा, तत्र न लक्षणेन दोषः । कल्पयन्नेति कृत्वा लक्षण-विशेषलक्षणायां नातिरिक्तौघवे । ग्रीहिवातिलक्षितं यत् साधनम्, किं तत् ? यत्तत्तुला यवनि, तत् प्रोक्षितव्य-मिति । तत्तुलानिर्गुणिकरता हि तत्र साधनत्वम्, न इत्यन्ता । एव संघादिभ्यो योत्रयितव्यम् । तस्माद-पूर्वप्रयुक्तता ग्रीहणीयानिमिति ।

दुष्— यदि ग्रीहिलक्षणाप्रयुक्तं प्रोक्षणं (लब्धं) तथा नति फलकल्पना (स्यात्) । नहि स्वकार्यत्वे परपरशोऽपि (प्रयुक्त-) अपूर्वप्रयोजन-व्यभिचारेणैव आधानस्य क्रमपूर्वप्रयोजनता संभवति । (नेहं शक्यं इत्यादिभाष्य-भाष्ये—) न च वाक्यस्य द्वौ अर्थौ, यदि वा तत्तुलानिर्गुणिकप्रयोजनता यत् अपूर्वे लब्धते तत्कार्यं धर्मः, यदि वा ग्रीहिवातिलक्षितस्य इत्यस्य । (न तु इत्यमिति लभ्यते । नहि तद्वदुपरित ग्रीहिद्वय-लक्ष्यं च तत्तमेवेतं च आधानविशेष-प्रतिशेधश्चित् शक्यम् । तत्र—) स्वरूपपरत्वे आनयैक्याद् आधानविशेषलक्षणम् (निष्ठापने) ।

अथ (भाष्य-) ग्रन्थ-— ग्रीहिनातिलक्षितं यत् साधनम्— किं तत् ? यत्तत्तुला अवान्ति-तत् प्रोक्षितव्यं इति (प्राज्ञार्थ-) । ह्यु. (?) तत्तुल-निर्गुणिकरता हि तत्र साधनत्वम्, न इत्यन्ता । (अस्य भाष्य-) कोऽभिप्रायः । (उत्तरम्—) तत्तुलानिर्गुणिकप्रयोजनता यत् साधनत्व-लक्षयति, तदर्थं प्रोक्षणम् । यदेतसि तत्तुल-निर्गुणिकमिच्छा । न चान्यत् इत्यं तत्तुलनिर्गुणिकरतामेव शक्यते लक्षयितुम् । तस्मात् आनयेतु इत्येतु प्रोक्षणमात्रं ।

अपूर्वताद् व्यपस्या स्यात् । १४ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् 'अर्थेतरित्वे च इत्येन-न एवमस्या स्यात्' इति । साधनविशेषलक्षणायां काति-इत्येवं प्रति श्रवणा भविष्यति । प्रेयवस्मैव यतिवते,

तत्र यय, अयणम्, न तत् ऐन्द्रव्यपवेन । अतो न प्रेय-वस्मैवपूवत् ऐन्द्रव्यवस्य धर्मा । अपूर्वो हि ऐन्द्र-वायवः । तस्मात् अपूर्वताद् व्यपस्या स्यादिति ।

मत्तुलानुच्यते च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् । १५ ॥

भाष्यम्— यद्य मन्थो 'द्रव्यादिप्रयुक्तः प्रोक्षण-द्वयो धर्मा' इति, तस्य सर्वविषयता धर्मस्य प्राप्नोति । येऽपि मन्थार्थं ग्रीह्य, वेऽप्येव प्रोक्षितं वा, प्राप्नुवति । न चैतत् रराऽपीत्यते । तस्माददमसिन् एवै दोष इति ।

तत्तुलस्येति चेत् । १६ ॥

भाष्यम्— इति चेत्तदर्थं, सर्वविषयता धर्मस्य भविष्यतीति । तत्तुल-प्रकरणतुलकं भविष्यति । एवं प्रकरणमनुश्रवणे । न च सर्वविषयता धर्मस्येति ।

नाश्रुतित्वात् । १७ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । न हि शक्ये, प्रकरणतुला ग्रीह्ये निर्वर्तनाः, प्रोक्षित-व्यपेति । ननु प्रकरण-प्रहाय एतदवश्यकत्वम् । नेत्याह । नहि वाक्येन वासित प्रकरणमुपशने धर्मात् नियन्तुम् । अथापि न वाक्ये, तथापि न प्रकरणस्य विशेषं सामर्थ्यमिति । कर्तव्यतया हि तत् क्रियायां चोपगते, न प्रसिद्धसंयन्मिष-विशेष-त्वेन । तस्मात् प्रवृत्तवायविशेषितानां ग्रीहीणां निर्वाहः प्रोक्षणं वा चोचते इति ।

दुष्— न प्रकरणस्य विशेषं सामर्थ्यमिति । कर्तव्यतया हि तत् निरूपमाणं चोचते, न प्रसिद्ध-संयन्ममिष परविशेषणत्वेन इति (भाष्यम्) कोऽ-भिप्रायः । (उत्तरम्—) भाष्येन स्वार्थः । नैतत् । यानेन । कथं इति प्रश्नश्चाह्वा भवति । त ॥ प्रकाश-अभिज्ञानलक्षणायां कर्तव्यम् । यद्य निर्गुणत्व-उपायते, च परविशेषणं यथा 'शुद्धं पटः' इति । इह यत् कथंभावात्तद्वाह्यायां अन्यथावाह्यादि उपनिषत्ति, तदस्य संबन्धित्वे वाक्यम् (तत् यद्यभावात्तत् प्रकरण-व्यपस्यानादे इत्यभ्युपगमेन संबन्धित्वे कारणं भवति) । न चायं भवितुमर्हति । (न एतदर्थेन प्रकरण-अन्यास्य संबन्धित्वे कारणं यतिरिति इत्यर्थः । आनन्दा-अर्थेन तु अथ 'ना-यस्य भवति, न चान्तर-यति')

इति पाठः । वाक्यद्वयमपि च टिप्पण्या व्याख्यातम् । परतु तत् अकाशे स्थिते तत्प्रत्यये वा नास्ति ।

अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥

भाष्यम्— इति चेत्परमि, न प्रकरणं विशेषकं ग्रीष्मादिभिः । यदपि । अधिकारतु शब्दव्यवस्थः । इमे अकाशाः, इमे वागीर्षाः । नैव कर्माणां प्रोक्षणीयः ।

तुल्येपु नाधिकारः स्यादचोदितश्च संबन्धः । दृष्टम् नतां यज्जम्भेनाभिसंयन्त्यस्तस्माद्यज्ञः प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

भाष्यम्— तुल्य एते ग्रीष्मः । च एव अकाशास्त एव कर्माणां, न दृष्टम् केचित् कर्माणां नाम । ननु ये निरुक्तस्ते कर्माणां । कर्मां भवेदेतत् प्रोक्षणीयं दोषो न स्यात् । निवार्य तु दोषः । न तत्र केचन प्रकृता विद्यन्ते । पृथक्कृता दशधैव निर्गमः भूयते । कथम् ! अपरेण गार्हपत्यं प्राणीयमनोऽपि स्थितं भवति । तस्य दक्षिणं चक्रमादय अनतोऽपि निर्गमति इति । तस्मादस्यैव सर्वेतिपदं प्राप्नोत्येव । पूर्वेण हेतुनाऽपूर्वेषु कर्मां प्रोक्षणादीनामिति ।

श्रु— 'तत्र भूतिषलीयम्याद् ग्रीष्मादिद्रव्य-
शेषता । प्रमिताऽवयवा पूर्वशेषवस्यावयविनी ॥
ग्रीष्मादिरूपशेषत्वे सत्यानर्थक्यमापतेत् । प्रोक्ष-
णस्य, विनाऽप्यगमात् तत्स्वरूपस्य सिद्धिः ॥
तस्मात् साधनरूपं वद् ग्रीष्मीणां शास्त्रोदितम् ।
तेन रूपेण संश्रयः प्रोक्षणादेर्विधीयते ॥'
तस्मात् सर्वेषामेव भूतमवयवमिति विदितवान् द्रव्यादीनां
संस्काराः अपूर्वभावनाशेषात्, तद्विहितेषु शास्त्रार्थक्रेषु
श्रुत्यान्तरेषु संस्कारेषु कथितव्याः ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— द्रव्यादि प्रयोजकं द्वितीयाश्रुतेः
इति शब्दस्तु न संयोगात् । वाक्यद्वयः वाक्यविद्वद्भिरुक्ता-
येषां धृतोः विशेषयोगात् ।

वि— 'ग्रीष्मादयः प्रयोगादोऽपूर्वं वा प्रोक्षणीयम् ।
वाक्यभूतिम्यामायः स्यात्, योनिः स्याद्व्यवस्थितः ॥'

भाट्ट— अत्र मूले द्रव्यशेषवद्वैतसमुदायना यत्र
भुत्वा ब्रह्मदेवता, नत ग्रीष्मादिनाम्, न तु अपूर्वभाव-
नेन, प्रकरणेन भूतिषलीयम्यात्, द्रव्यादिकस्य सकृदे

आनर्थक्योपपत्तेः अपूर्वभावनत्वेनेति सिद्धान्तितम् । तत्र
'गीष्मीन् प्रोक्षति' इति द्रव्योदाहरणस्य 'चतुर्दश
वीर्णमासीम्' इति समुदायोदाहरणस्य च कथञ्चित्
व्यवधेऽपि संख्योदाहरणस्य 'श्रीन् परिचोत्' इति मन्त्रस्य
'अयम सुवः' इति मन्त्रान् अपूर्वभावनीभूतपरिधि-
यस्तापन्नानां संख्यं सिद्धत्वात् अनुदाहरणमिति
वार्तिककारेण व्योक्तम्, तथा हेतुदाहरणेऽपि । यद् 'पूर्वेण
जुहोति, तेन वातं क्रियते' इत्यस्य संश्रयहेतुना तस्य
व्यावस्थायक्यमात्, व्यापकस्य च सर्वत्र प्राधान्यदरीमात्,
अप्रकृत्योद्देशेन होमः संस्कारकतया विधीयते इत्या-
दाहक्य मृगीयया होमं प्रति सार्थक्यं करणवाचयते । 'तेन
होमं क्रियते' इत्यस्य चार्थवादात्, होमोऽयं आराहु-
पकारकः अपूर्वार्थे इति विचारितम्, तत् व्यापकस्यापि
जुहोदेः कर्तुं प्रति प्राधान्यदर्शनात् अपूर्ववादस्य च
हेतुविकरणे स्थानितत्वात् तद्विचारस्य च ऊह्यतुमयोगि-
त्वाच्चोपेक्षितम् ।

किञ्च सर्वस्यैकस्य विचारस्य आधाधिकरणेन सार्थक्य-
तेन तथा कथ्यते । यद्यपि यत्र कर्मेति सूत्रेण (१.१.१११)
संनिधौ यत्र कर्मकतया अपूर्वभावन-व्यवस्था सिद्धा ।
संस्कारे केति सूत्रेण (२) च आगतरादिनामा वाग ता-
दिकारणताऽवच्छेदकानां अविशेषा सिद्धा, तथापि भूतस्य
ग्रीष्मादयः कारणताऽवच्छेदकस्य स्थाने प्रमाणमात्रः । न
च गुणपदवृत्तिद्वयविरोधः, अपूर्वभावनीभूतग्रीष्मादिक-
व्यवस्थेय लक्षणवा लक्ष्यव्यवस्थीकारात् । अत्र तत्र तादृशस्य
गीष्मादी अवस्थाव शोदयिष्यिः । इति प्राप्ते, तद्व्यव-
स्थावच्छेदके गौरवात्पतेः भूतस्य ग्रीष्मादयस्य च लक्षणो-
पयोग्यस्य प्रतिपादकत्वेनापि प्रतिपाद्येनात्र विशिष्टा ।
अत एव तत्प्रकारादिष्वपि निरुद्धीयापूर्वभावनाशेषा एव
उद्देशेन कौस्तुभे स्पष्टम् । तत्प्रकारादिकप्रयत्नात्वादिच्छि-
द्व्यवस्थानताया एव व्यापकत्वं ग्रीष्मादिनिष्ठकारणताया
गुणविशेषाणेन भेदेऽपि सर्वेषां कारणव्यवस्थोद्देश्यस्य
तत्रैव व्यक्तम् । अत्र ग्रीष्मादेरवच्छिन्नत्वात्, वृक्षो
नीलादिषु क्लृप्तो निरुक्तो । एव यद्यपि नापूर्वभावना
'गीष्मीन्परिचोत्' इति कर्तुं पूर्वप्रतिपत्तम्, स्वार्थे एव तु
संस्कारनिमित्तक ग्रीष्मादेः व्यापन-विविधानं तथा । प्रोक्षि-

तस्यामुत्पत्त्यमुत्पत्त्यस्याम् । इत्यादौ तत्त्वमानवापीयवाक्या-
न्तरे वा, तत्रापि प्रोक्षणविशिष्टस्य त्रीद्विविधिशिष्टस्य च
विषेयक्रियाविशेषकत्वेन विधौ ब्रूते पक्षादस्मैकहायनी-
न्यायेन परस्परान्वयान् ब्रूते तत्कालीयस्य प्रोक्षणोऽपि
विज्ञेयौ तज्जातिलोपेऽपि तत्त्वानवच्छेदकान्तरे एव
प्रोक्षणस्यानात् सिध्वति ऊहः । प्रोक्षणं प्रति विशेषण-
विधिवैलस्या अपूर्वसाधनम्भवेन तदेवताऽवच्छेदकत्वम्,
लक्षणा वरं (केवलम्) न तत्रास्ति, त्रीद्विचयेन त्रीद्विव-
स्यैव अभिप्रायानात् । अपूर्वसाधनत्वस्य कस्मिन्विधायेव
स्वभावैर्नाभिधानात् ।

एवं यत्रापि संस्कारविश्वरूपेण तत्त्वज्ञेयेन संस्कृतस्य
निमित्तयोगः दया ' तत्ते पवति ' इत्यादौ तत्रापि संस्कार-
काव्ये पदपञ्चममाश्रित्यपदार्थविच्छेदोद्देशेनैव दद्या-
नवनविधिः, न ह पदपञ्चमविच्छेदोद्देशेन अन्तर्यक्यात् ।
न च धर्मः तत्त्वविशेष्ये इत्यसामान्यसिध्द साधारणः
एव एव एवैव श्रमं क्रीयते, पक्षश्च तच्छब्देन पद-
त्वावच्छिद्यस्य अपूर्वसाधनत्वे प्रमिते स धर्मः अपूर्व-
साधनत्वरूपः इति श्रूयते । तत्र च पदपदस्य लक्षणमिति
पक्षादवगम्यते इति न कश्चिद्विरोधः । यस्तु तान् यद्यपि
स्वामीपदवत् सावच्छिद्यत्वयोऽधिकरणकद्वयानुबन्धस्य
विहितस्य प्रयोगनपेक्षाया तदेवपञ्चमं च सामान्यावश्यक-
पदमनुमीयते । तत्रापि मन्त्रजगत्तनुवेद्यात् अवस्था-
विशिष्टपदोक्त्याविशिष्टपदमश्रित्याहुः — तच्छब्दवत्वेन
पदव्याप्य एव तदेवपञ्चमगतैः, तन्निष्ठविद्यतापूर्वसाधन-
त्वात्तदपदेवैव कल्पनात् न तद्व्याप्योपीति ध्वेयम् ।

मण्डन — ' न इत्यसंयोगादिति प्रयोक्तुः । '

ईश्वर — ' औपद्रव्यपूर्वमेवत्वम् । '

• द्रव्यसंयुक्तानादिना कारणत्वेन दानाविधानवै-
मिल्ये न तन्निष्पादकप्रत्ययवर्तितव्येति । सु. पु. ७०९.

५ द्रव्यसंयोगाबोधना, पशुलोभयोः प्रकरणे
अनर्थको द्रव्यसंयोगो बहिः संस्य गुणार्थेन ।
२।२।१।१० ॥

' अग्नीतोमीयं पशुमात्मते ' इति ' हृदयस्योऽनवति,
अथ निहाया अप केषुच. ' इति च श्रूयते । तथा
' मोमेन पञ्चेत ' इति, ' वेन्द्रशायवं गच्छति, यैश्वर्यं

पूजति, आश्विनं गच्छति ' इत्यादि च श्रूयते ।
तत्र अवलम्बविशुद्धातिबोधिताना कर्मणामेव समुदायस्य
आत्मतत्त्वप्रतीति अनुवादको, किंवा अपूर्वयोः कर्मणोः
विधायको इति विचारे इदं मूलं पूर्वपक्षमाह । हृदयदि-
वाक्यं यद्वातिशयं न बोधना कर्मबोधना प्रत्येत्या ।
अस्यन अर्थमवधिवैलस्य हृदयप्रकारैः द्रव्यस्य संयोगात् ।
पशुलोभयोः पशुलोभवाक्ययोः तत्त्वविबोधनामे ॥
यस्मात् प्रकरणे प्रकरणसंघातकविशुद्धातिवाक्येषु द्रव्य-
संयोगः हृदयवादिद्रव्यसंस्कारः विधीयमानः अनर्थकः
न यमाश्रयं प्रतिषेधेन उपनिषदिपशुलोभप्रयोगेन हृदया-
दीना भाषनस्तनुयतेः । नहि तस्य उपनिषदिद्रव्यस्य
अवदानप्रवृत्तादि गुणार्थत्वेन संस्कारकत्वेन उपयुज्यते,
नास्तुत्यात् ।

अथवा भाष्यरीत्या सिद्धान्तसूत्रमिदं तत्पार्थ इत्यस्य-
पशुलोभयोः पशुलोभवाक्ययोरेव बोधना कर्मबोधना द्रव्य-
संयोगात् पशुलोभरूपापूर्वद्रव्यसंयोगात् । द्रव्यसंयोगः
पशुलोभः सोमसम्बन्ध प्रकरणे प्रकृते हृदयादी अन्तर्यैः,
लक्षणाप्रवृत्तात् । नहि हृदयादिवाक्यविहितयोगेन एव
तस्य पदोः सोमस्य च द्रव्यस्य गुणार्थेन प्रत्येयप्रकृतित्वेन
विधिः संभवति । इति ।

“ पशुलोभवाक्ययोः बोधना पञ्चमीयोमलक्षणद्रव्य-
वेद्यतामिष्टस्य गोपयिषिष्टस्य च वागाव्य विधिः ।
द्रव्यसंयोगात् पशुलोभद्रव्यसंयोगस्य प्रयोगेन संयोगात् ।
हि तस्मात् प्रकरणे प्रत्येयहृदयादेवादिवाक्यविहिते
कर्मज्ञाने सति पशुलोभद्रव्यसंयोगः अनर्थकः इत्याह ।
ननु पशुलोभसम्बन्धोः गोण्या नृत्या यमप्रातिप्रत्यपरतया
तदनुवादकत्वं संभवति इत्यत आह — नहीति । गुणः
तत्रचरः, अर्थः कृत्तिः, गुणहायलोऽर्थो गुणार्थः गोणी
कृत्तिः । तस्य हि पशुलोभस्य सोमसम्बन्धस्य च नृत्या-
येन संभवति गोण्या नृत्या तद्विकृतिद्रव्यपत्वं न गुण-
माश्रयिगुणिकर्यः । ” इति कुल्लुहलम् । तस्मादपूर्व-
कर्माद्यो विधीयतात् तं पशुलोभवाक्यपुरादौ इति सिद्धान्तः ।

अचोदकाश्च संस्काराः । १८ ॥

पूर्वस्य तस्य पूर्वपक्षपर्ये इदं सिद्धान्तसूत्रम् ।
चकारः तुवाचार्थः पूर्वपक्षान्तर्भवः । पूर्वस्य सूत्रस्य

सिद्धान्तमूत्रने ॥ इदं सूत्रं सिद्धान्ते युक्त्यन्तरपरम् ।
 चकारः समुच्चयार्थः । अथ प्रकृता एव यावत् न
 सन्तीत्युच्यते । 'हृदयस्थानेऽवस्थति' ऐन्द्रबाधनं गृह्णाति'
 इति अवस्थानिगृह्णातयः यामाना अवचेदकः न चोदकः ।
 किन्तु संस्काराः संस्कारमात्रमिषयः तन्मात्रपर्यवसानम् ।
 प्रकृतानां यागानामभावात् न समुदायस्यो यवतिः स्यात्
 कालपतिः । तस्मात् पञ्चमोमकारो कारविधायकः ।

वज्रेणात् कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं
 हि स्यात्, भेदो द्रव्यगुणीभावात् । १९ ॥

'वैशेषिकसूत्रम्' प्रातःसवेन प्ररम्भं गृह्णाति' इति
 समुच्चयो हृदये । तथा 'आश्विनो वृणो एवमेव,
 तुलीयो हृदये' इति च क्रमः भूयते । यस्मिं च 'सोमेन
 वसेत्' इति अपूर्वो यमो विधीयते ततः ऐन्द्रबाध-
 नादिभिः देवता विधीयेत, न प्रकृतयोः सत्यो विक-
 ल्येवम् । तत्र तत्र समुच्चयो नोपपद्येताम् । अथ
 यवतो यदुदायवचने सति सग्येत्तु अवकलम भवति,
 तस्मात् समुदायानुवादः यवतिः इति पूर्ववची । ततोचर-
 माह सिद्धान्ती । वज्रेणैव देवतासंयोगमेषात् कर्मणः
 प्राणकर्मणः अभ्यासः द्रव्यपृथक्त्वात् देवतासंयुक्तमह-
 संस्कार्यद्रव्यपृथक्त्वात् अनर्थकं हि संयोगात्तरमवयव
 अलगुणीयमानं अनर्थकं स्यात् । तेन प्रकृतस्य भेदः संस्कार्य
 प्रभं प्रति गुणभावात् । एतदेवतावन्ति प्रकृतानि याव-
 प्रकृतान्तरकत्वात् न यागादयो देवतायै द्रव्यं संरक्तं यजु-
 पति इत्येवमपेक्षितं, भविष्यति कश्चिदागाः, य एतानि
 ज्ञापाणि देवतासंस्कारं कल्पयन्मिष्यति इति । यावोऽपि
 च भविष्यतिदेवतासंस्कारं भुविप्रकृतान्तरैः देवतासंस्कारमात्रः
 प्रकरणस्य च ईदृशो वस्तुनि अङ्गिवात्मकैः स्थापयामावात्
 प्ररणेय तावत् विनियोजक भवति । तावत् च अथर्वाय-
 विधानात् मित्राहृष्टसंनिधत्वाच्च युगपत् गृह्णन्ते वक्ष्येन
 देवतानामपि समुच्चयसिद्धिः ।

प्रकृतमात्रवत् यागाभ्यासेऽपि गृह्ण योऽर्थं यागा-
 'वज्रेणात् प्रकृतितोममेषात् यागकर्मणः अभ्यासः,
 स्वीकृतद्रव्यपृथक्त्वात् आलोच्य न्ययन्यामानं अनर्थकं
 भ्यात् । अतः कवचो सङ्ख्युत्तुस्यापि वाक्यान्तरक
 विवारावस्थोत्पत्तिरुद्देशगुणवत्तेन अनुष्ठानभेदः । तदि

द्रव्यं वाच्यं यथागृहीतमेव दातव्यम्" इति धार्मिकम् ।
 तस्मात् क्रमसमुच्चयो युक्तो एव भवति ।

संस्कारस्तु न मिषेव परार्थत्वाद् द्रव्यस्य गुण-
 भूतत्वात् । २० ॥

- ननु 'सोमेन वसेत्' इति सोमवाक्यस्य पागविधायकत्वे
 सूत्रे ग्राहिरादिष्व ऐन्द्रबाधनिदेवतानां विकल्पः स्यात्
 इत्याद्युक्त्यामाह सिद्धान्ती । मुशन्देन गृह्णातिगठः ।
 त्वादिरादिसूत्रेण संस्कारः पञ्चमिषोक्तं प्रतिपूर्व न मिषते ।
 मिषोक्ते तेषां समुच्चयो न भवति इत्यर्थः । तेषां परार्थ-
 त्वम् पञ्चमिषोक्तकार्यत्वात् । अथवा तदिरादेः कल्पन-
 क्रिया प्रति गुणभूतत्वात् । तस्मात् तदिरादौ न सगु-
 चयः । ग्रहदेवतास्तु न वागो भूयते, तस्मात् समुच्चयेवम् ।
 तस्मात् 'वज्रमात्रमप्ये' 'सोमेन वसेत्' इति अपूर्वयोः
 कर्मणोर्विधानम्, मानुषादः इति सिद्धम् । के.

ह्यु द्रव्यसंयोगाद्योदना पञ्चसोमयोः, प्रकरणे
 अनर्थको द्रव्यसंयोगो नहि तस्य गुणार्थेन । २१ ॥
 ६१७ ॥

योनितोमो भूयते 'यो दीक्षितो यवमीयोमीय
 पञ्चमालभते' इति । तथा 'हृदयस्थानेऽवस्थत्य
 सिद्धाया अथ यवतः' इति । तथा 'सोमेन वसेत्'
 'ऐन्द्रबाधनं गृह्णाति, आश्विनो गृह्णाति' इत्येवमिति । तत्र
 संशयः किमवस्थतिगृह्णातिचोदितानां कर्मणां इमावात्मनि-
 यवतो समुदायस्यानुवितारी, अथपूर्वयोः कर्मणोर्विधानतो
 इति । इदानीं पूर्वाधिकरणवैयर्थ्यात् पुनः प्रत्यवतिष्ठते ।

अथय पूर्ववतिषोऽभिप्रेतिः । अथय ज्ञानादिसंयुक्त-
 द्रव्यादिसंयुक्तवाक्यानां प्रकृते कर्मणि गुणविधायकत्वेनैव
 उपपत्तेः कर्मावसादकत्वम् । इह तु 'हृदयस्थानेऽवस्थति'
 इत्यादिवाक्येषु हृदयादिसंयुक्तेन अवदानं भूयते । तत्र
 हृदयादीनां वाक्यान्तरविहितत्वेन संस्कारपदान्तरगुण-
 विधानात्प्रभावात् हृदयादिवाक्यकर्तो वादकमर्थं युक्तम् ।
 'ऐन्द्रबाधनं गृह्णाति' इत्यादिवक्त्रेण रससंयमेन ग्रहण
 भूयते । तत्र रसस्य वाक्यान्तरविहितत्वेन तत्संस्कार-
 प्रकृतगुणविधानात्संयत्वात् रसवाचनकमो वादकत्वम् ।
 एव च सति 'यो दीक्षितो यवमीयोमीय पञ्चमालभते'
 इत्यत्र अग्नीषोमदेवताविधानाय पञ्चयन्त्रेण सखणपा

हृदयदिष्टमुदायानुवादः । इत्यदेवतासंस्कारानुमितेन यजिना
आत्मन्मानये हृदयादिष्वन्यथागानुवादः । तथा
'सोमेन यजेत' इत्यत्रापि इति प्रकृतिसोमस्तथाविधानात्
यजिना ऐन्द्रकायपादिवाक्येषु इन्द्रैकैकतत्त्वानुमित-
यागमुदायानुवादः इति । अत्रापि वीणांमासीवन् समु-
दायानुवादत्वमेव ।

ननु 'हृदयसाधेऽवयति' इत्यादिवाक्येषु न तावत्
यजिः भूयते । नाप्यनुमीयते, इत्यदेवतासंस्कारानुवगमात् ।
हृदयदिष्टमन्त्रश्चात् अवयति सत्त्वसंस्कारात् वाय-
मन्त्रेणापि संभवति वायमनुयायकत्वम् । कथम् । पञ्च-
द्रव्यामीदमेव देवताकथाविधानेनैव प्रथमपञ्चाशदाधोवर्त्तौ
दीक्षितवाक्ये लक्षणया पञ्चाशदेन हृदयाद्यनुवादः । अत्र
एवौ तावत् एवैवा दूषको न समञ्जसि । तथा 'सोमेन
यजेत' इति प्रत्यक्षमाश्रित्येति कथं ऐन्द्रवाक्यादि-
वाक्येषु इन्द्रैकतत्त्वानुमितस्य वाक्यस्य विधानम् ।
'प्रत्यक्षविधिमुदायात् कल्पते नानुमानिकम्' इति न्याय-
विरोधात् । ऐन्द्रकायपादिवाक्यानां चैन्द्रकायदेवताकथो-
पपन्नविधानेनैव उपपत्त्यान् मातृतायागविधानाद्युप-
पद्यते । भवतु वा इन्द्रैकतत्त्वसंस्कारेण ऐन्द्रवाक्यादिवाक्येषु
वागविधानम्, तत्रापि 'सोमेन यजेत' इत्यत्र सोमद्रव्यक-
थाविधानोपपत्तेः कथं वयतेः पञ्चम्यापुत्राणांभावेऽपि
यागानुवादकाय संभवति, अतः कथं सोमेऽपि पूर्वपक्षः ।
इति । उच्यते, एवौ तावत् यत्रापि हृदयादिसंस्कारेण
अवयति भूयते, तत्रापि 'साक्षात् स तदवयवत्वात्'
(मू. ८।१।५०) इत्यनेनैव न्यायेन अवयवव्यतिः
वानाध्यायव्यतिः प्रकृतिः । अत्रानुमानादपि वा यमप्य-
इत्यसंस्कारात्वात् एवमेवपि यागीन्द्रैकतत्त्वकारकत्वम् ।
तत्र एवैव संभवति, यदि हृदयादीनि वायवायनानि
भवन्ति । तेन यथायागसम्पन्नसंस्काराभिमयवर्त्तयते नृत्ती-
कानां यागसम्पन्नत्वं कल्पते, यथा वा लघुसंस्कारेण पञ्च-
चमस्य अभ्युपगममपि वाक्यतापन्नत्वं कल्पते, एते-
हापीति पञ्चाशदेन हृदयादीनि अनुवदन्ते, यजिना च
तत्संस्कारेणागममन्त्रं अग्नीषोमी देवकलेन विधीयते ।
न च पञ्चम्या हृदयाद्यनुवादत्वे लक्षणं दोषः, यत्ने
मिषो हि लक्ष्म्यं दोषावयति, नानुवादः अपवा

सोदीक्षितवाक्ये देवताविधिदर्शनादेव हृदयादिवाक्येषु
वायानुमानम् ।

ननु सोदीक्षितवाक्ये देवताविधिप्रमाणविधिराहुः
कथं देवताभावाविधानम् । भवेत् । यत् हि मन्त्रे,
अवयवं सिद्धान्तिमाऽपि हृदयादिगतावदानसंस्कारावैष-
म्यंति पञ्चम्यादयः लक्षणया हृदयादिपर्यं तत्त्वम् ।
तत्रापि सोदीक्षितवाक्ये वाक्योपपत्तिः, हृदा मिषो लक्षणा,
वा वायुवा 'न विषो परः साक्ष्यः' इति न्यायात् ।
अवयवविधानात् न वागीवाक्ये अनुवादः लक्षण,
वा न दोषः । एतां च भाविकीमपि अत्रातिमात्रेण
उपस्थित्यस्य । यथा संस्वाऽपि कल्पे भाविकीमाति-
देशिकायामन्यथातिमात्रेण लक्ष्यमात्रेण विधीयते । तेन
पञ्चम्येन हृदयादिनि अनुव यजिना तत्संस्कारेणा
वागममन्त्रं अग्नीषोमी देवकलेन विधीयते इति सिद्धम् ।
तथा सोमेऽपि ऐन्द्रवाक्यादिवाक्येषु इन्द्रैकतत्त्वसंस्कारेण
तावदवयवं वाक्येऽनुवादस्य । नहि इन्द्रैकतत्त्वसंस्कार-
प्रतिपादकस्य वाग विना स्वायं सर्वव्यतिमानि । तदुक्तम्--
'यथाऽऽमेवाविधानात् न प्रायागानुमानतः ।
स्वार्थपर्यवसायित्वं तथा सोमेऽपि दृश्यताम् ॥'
इति । (वा. पू. ५१०) ।

ननु एव श्रुतानुमितैकदेशमेवैवं वाक्यं निरूप्यम् 'हृद-
यायुदेवता' इत्येव यजेत' इति । तथा यदि सोमवाक्य-
विहितयागानुवादेन अग्नीषोमवाक्ये इव हृदयाद्यनुवादेन
देवताविधानमेवास्ति, किमत्र सिद्धिनिषेधिकाकारणः ।
ज्ञेयम् । सोमवाक्येष्वप्यगानुवादेन ऐन्द्रवाक्यादिवाक्ये-
र्हैकविधौ एकवाक्यसंस्कारेण स विरक्तवाक्यानां भिन्न एकस्मिन्
वागे विहृताः स्यात् । तदुक्तम्-- 'सत्येकवर्धनार्थत्वात्
पल्लवार्थद्वयम् । तत्संस्कारे विरक्तमन्त्रे यगो-
ऽस्मिन् देवताकाया ॥' इति । (वा. पू. ५१२) ।
तथा इति 'अग्निना दधमो यजते, सतीषो हृयते' इति
अप्रसन्नम् । तथा 'इत्येतान् यजः प्रातःपुनरे प्राह्नु यजति'
इति लघुवचनार्थं च नोपपद्यते । ऐन्द्रवाक्यादिवाक्यानां तु
वागीवाक्ये नियमावलीचरित्युक्तं देवतानां समुपपत्ते
इति कथमनुपपद्यमानमुपपद्यते । तथा इति स्वरभावेन
आगमिषानाभावात् पञ्चम्यादयः इति ऐन्द्रवाक्यादि-

वाक्यवित्तितागसमुद्देशानुवाद एवाय 'सोमेन यजेत'
इत्यत्र नवमिसाम्दः । सोमसाम्दः ऐन्द्रवायवादिनाम्नवा-
यगतस्मरुद्रुतिहोमकलाविधानार्थ इति । एवं प्राप्ते, अग्नि-
धीयते । सवेदं ययन यौर्गमासीवत् वायुवान्दगेवय-
यागपत्यभिधानं भवेत् । सर्वत्र एव प्रत्यभिधानकमेव
अनुवादो भवति । पुनरनुवादसिद्धयर्थं प्रत्यभिधाकारण
कल्प्यते । न च अथपतिवृद्धातिवाक्येषु यागाः भूयते,
येनात्र प्रत्यभिधानम् । तदुक्तम् 'प्रकृतप्रत्यभिधानं
याग्ये यत्रोपलभ्यते । तत्र स्यादनुवादत्वं नचात्रैवं
प्रतीयते ॥' इति । (बा. पू. ५१२) । तेन
योदीक्षितवाक्ये एव इत्यपेक्षतासंभवात्प्रमितस्य यागस्य
विधानम् । सोमवाक्ये तु प्रत्यक्षसिद्धये इत्यभिहितकाल-
विधानम् । न च वाक्यम्, पशुद्रव्यकलोमद्रव्यकलागो-पत्तौ
हृदयादीना रक्षस्य च अविनिमुक्तत्वात् तत्संयन्त्रिणोः
अवदानग्रहणकल्पसंस्कारयोर्विधानमनर्थकमेव स्यादिति ।
न हि पशुसोममागदीक्षितः, सतः अवयवविमुक्तविनाशक-
दशनेन तयोर्विमुक्तयोर्देवतोद्देशेन यागविधानात् । किं
तर्हि ? इदयादिपश्यतो रक्षपर्वतश्च, तेन सोमविधियोऽनेन
सद-सतीतपशुहृदयसोमसंयुक्तस्य विनिमुक्तत्वात् विनिमुक्त-
गोचरमेव संस्कारविधानम् । यथा मीक्षीशास्त्रस्य तण्डुला-
दिपर्वतत्वात् 'तण्डुलान् विगष्टि' इत्यादि संस्कार-
विधानम् । न त्रैयं सति विधौ पशुसोमसाम्दः संस्कार-
शापनार्थः, तदुक्तम् 'द्रव्येणात्यन्तमिमेन सह चिन्त्यं
बलात्मकम् । हृदयादिररत्नास्त्रास्त्रात्वं पशुसोमयोः ॥'
इति । (बा. पू. ५१६) । किञ्च मिशेषतः पशुहारादने
अवदाती यागः संभावयितुमेष न शक्यते । यदपि
हृदयाद्यवदानस्य शान्त्यापदानप्रकृतित्वेन तद्वैलक्षण्ये सति
यागीवद्रव्यसंस्कारत्वात् यागानुष्ठानमित्युक्तम्, तदपि
अमुक्तम् । शान्त्यापदानस्यैव प्रकृतौ उपोदितत्वेन धर्म-
संस्काराभावात् । न च 'दिद्विधोऽवदति' इत्यनेन
तावदवदानं सिधीयते । किं तर्हि ? अर्थप्राप्त्यानुवदेन
दिगमात्रम् । एतच्च कर्मप्रदानाधिकरणे (१४/१८ गा.
१४/३७) विक्षेपेण नयताम् । मयत्वा हृदयाद्यव-
दानस्य तदङ्गत्वमित्युक्तम्, तथापि न यागकालसंस्कारकाल-
तत्त्वं । इति कथं न चानिदिशयते, न धर्मप्राप्तम् । अतो

न तद्वैलक्षण्यं यागकल्पना । पूर्वीकामिपवकलवमस-
मद्यथोक्तु यागावदानस्यैव संस्कारयोरेव प्रकृतयोर्वाक्य-
प्रकरणस्या पूर्वीककलवमसंभवेन उपादानमिति
वैयर्थ्यम् । यदपि योदीक्षितवाक्ये पशुशब्दस्य लक्षणया
हृदयादिपदानमात्राया विधौ लक्षणाऽभावात् माविदेवता-
संयन्त्रिणीकमेव अवदातिवाक्ये एव यागानुष्ठानमित्यु-
क्तम्, तदपि कायविधौ वस्तुतस्तस्य हृदयादिपर्वत-नलेन
प्रकार्यस्य उक्तत्वात्तिरक्तम् । पशुहारादने तावद्विप-
वाद्यम् ।

एवं 'सोमेन यजेत' इति प्रत्यक्षे यजो ऐन्द्रवायवा-
दिवाक्येषु यागाः संभावयितुमेव न शक्यते । न च
आवेकादिवाक्यनामिष ऐन्द्रवायवादिवाक्येष्वपि न याग-
मन्तरेण स्वायैवपर्वतानमस्तीति वाच्यम् । सतः इन्द्रवायु-
देवतोद्देशेन इत्यत्रावयवविधानैव वाक्यपर्यवधानात् । ओमे-
यादिवाक्येषु तु पुं-पुंवाचाराख्य विधिविषयत्वात् भवत्यस्यैव
च अनु-वायवत्वात् अवयव कल्पनीये पुं-वाचारे
इत्येवैवतागमेनेन यागः एव कल्प्यते इत्युक्तम् । इह
ग्रहणरूपस्य पुं-वाचाराख्य अतःशास्त्रपर्यवधानं वाक्यस्येति ।
अनु-स्यपमानं हविः इति उद्देश्यत्वं देवतात्वं न किञ्चि-
त्वात्वा समुक्तिः । अतः कथं ग्रहणे देवताऽन्यथा ? इति ।
उच्यते, न हीदं ग्रहणमर्थान्तरभूतम्, किं तर्हि ?
यावत्तत्पर्वतमेवेत्युक्तम् । न हि देवतोद्देशेन सज्यते । न च
अ-वेदोद्देशेन गृहीतस्य अ-वेदोद्देशेन त्यागे यागः संपद्यते ।
तेन देवतोद्देशेन गृहीतरथैव इति पश्यतामौ याग इति न
यागत्वमभ्युते मह्यं देवतोद्देशो विदम्यते इति । एवञ्च
यागपेक्षाया 'सोमेन यजेत' इत्यनेन प्रत्यक्षश्रुतो
यागोऽस्तीति नाम यागकल्पनाप्रसक्तः इति । तथा च
सति इत्यनेन कायैकदेशयुतवहणसंयन्त्रिणी देवता प्रकृत-
यागे देवतापेक्षिति सत्यप्येते इति । न च एव सति
यादिरपालाशादीनामिष एकस्यवाक्ये देवतानामपि
एकस्यार्थत्वे विकल्पः इति वाच्यम् । सतो नाम
यादिरपालाशादीनामिष कल्पने, देवतत्वा यजो वाक्येन
विज्ञानम्, येन विरक्त्यः आपद्यते । किं तर्हि ? ग्रहणमुत्तेन
देवतत्वा यथावच्छेदः । ग्रहणमपि भावत् मिषकर्मणि
पुनस्तदेव प्रकृतिना गृहीतानि मिषकर्मण्येव तदुत्प्रेत-

भ्यानि । तेन यदणदास देवकृतमपि धनुषयो युक्तः । परमं विरोधः, प्रत्यक्षागोचरेका देवता, येन यदुद्देशेन गृहीतं तदुद्देशेनैव लक्ष्यम् । तेन प्रतिप्रवृत्तं सोमवाक्यम् अभ्यासः । एवं च सति शिववपद्वयप्रद्वयवमसादीनां प्रत्यक्षासं मित्रे यमाः 'सोमेन वजेत' इत्यनेन शालेण सहृदुणादित इति स्मृत्यम् । तथा सति 'आग्निने दग्धो यदाते, हृतीवो हृयते' इति क्रमदर्शनम्, तथा 'वृक्षैतान्मयुः प्रादःपवने प्रधानं गृह्णाति' इति समुच्चय-दर्शनसुपरमं मरुतीनि सोमोदशहरमपि अनवद्यम् ।

प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे दुर्बलदीनामिन्द्रवायवदिवसगानां वृद्धत्वात् स्वाधीनत्वं विनयेषोदयातिहान् तद्वन्तिहेतो सति न सकृन्वर्गमस्तिः । सिद्धान्ते तु वसुधावस सोम-वाक्य एकत्वात् सिद्धौ सफलवर्गावतिरिति ।

सूत्रं तु—यद्यसोमप्रवर्गसोमत्वात् वसुधावसो सोमवाक्ये च यमावोदना नागविषयम्, वसन्तं प्रकृतपाणेषु अन्यैर्लो मिषोवर्गो द्रव्यसंयोगः । 'नहि तस्य गुणयैव' इति सूत्रावपक्षे भाष्यकारेण सोमोदशरणे सोमपदायाः प्रदेयत्वेन गुणयैवमाद्यद्वयं भौतलक्षणावेषेन तन्मा-कृतपदवदा न्यायगतः । 'नहि तस्य गुणयैव' इति सूत्रावपक्षे तदप्यन्यथाकथितं माध्यकारेण । नहि गुणवि-करणविहता प्रदेयत्वेन गुणवाक्यद्वया जैमिनेर्मनसि चानाव्यते । मीक्षितवक् प्रदेयमङ्गिणेनैव तु लोचिता । तदुक्तम्— 'यदेवाद्यकयावद्वै श्रीनेऽपि द्यति मापमत्तः । श्रीसादयो विपीयन्ते तथा सोमो दिधाव्यते ॥' इति । (य. वृ. ५.१२२) ।

आग्नेके सत्मापानमभिवृद्धति— 'आग्नेकेऽष्टा-कपाले भवति' इति अत्र अग्निदेवतासंस्कृतपुरोडाश-प्रतिपादकनाम्यदेमाः समञ्जति । 'पुरोडाशं दूमे भूतं सर्पन्मपयदन्, तमन्तुन्, इत्यत्र मिषल वृद्धतये मिषल विरवेम्यो देवेभ्यो मिषल' इत्यादि । अथ च मृगिषवोऽपि मृग्यपुरोडाशप्रतिपादनावरोक्तं स्ववाक्य-सपुरोडाशो एव आग्नेकतद्विषयवसानम् । तथा सति किमङ्गुतिः पुरोडाश इति प्रवृत्तिप्रवेषाया 'मीक्षिमि-येत' इति युक्तः मृगितवश मीक्षित मिषिः । अथ तु 'ऐन्द्रवपर्वं गृह्णाति' इति वाक्यप्रमाणवगात्

प्रकरणनिरीक्षणेन च 'सोमं पुनाति' इति समुद्दिष्टकरीव रसस्य प्रतीतेस्तत्रैव तद्विषयवसानमिति प्रकृतिरूपपेक्षा-भावाच्च प्रकृतिवैव 'सोमेन वजेत' इति सोमव्यवधिभिः संभवति । न च 'स्यात्' शालीवतमात्रमेत' इत्यत्र यथा आत्ममस्य अर्वाक्षितत्वाभ्यामे तद्विषयवसानम्, तथा 'ऐन्द्रवपर्वं गृह्णाति' इत्यत्रापि सवाक्ये एव प्रवृत्ति-प्रदमने तद्विषयवसानम् । अन्यवद्विषयभूते च 'अग्न्या चारया गृह्णाति' इति वाक्ये गौगण्ड्यस्यैव अन्यनि-वारिप्रवृत्तिरपामिषावकत्वात्, अग्निसंचितोपस्थित-द्रव्यवेषैव तद्विषयवसानमिति वृत्तव्यम् । येनान्यपर-जब्धोपनीतो अग्नेन अर्वाक्षितोनाथेन अमिषानमिति भुवन्तः, परमने च नित्यं ज्ञानाद्याम्योपस्थितत्वात् अपांदिस्तथापि सदाचकत्वाव्यवस्थानाव्यतिरेकेन अन्यत्वात् प्रकरणे च 'सोमं पुनाति' इति अन्यत्वावरोधोपनीतस्य सोमव्यवेषेव प्रवृत्तिवैव वषयवसानम् । न च कदाचन-त्वात् सोमव्यवस्य 'सोमं पुनाति' इत्यत्र सोमव्यवदे न रणपर इति वाच्यम् । द्रव्यमकत्वापरणमिषावकत्वा-रुपनातिव्यवस्य कदाचममिषाहारानुपपत्तौ लाघनिकस्य प्रवृत्तिपरवरास्य अवस्यम्युपेयत्वात् । न च प्रथमा-वगतोमव्यवदानुपेयत्वात् तदुक्तव्यवस्य एव सदाचकत्वात् सोमव्यवसायीव वृत्तव्यम् । अनुनादिसादगतव्यवसाया-वोनलजसंभवोपिचित्वाविरोधे विनिगननाप्रमाणा-भवात् । सोमवन्दे तु तद्व्यवस्यवरोधोचितस्त्वमभवरवस्यैव योग्यन्तवति विनिगननासमापमिति तद्वदेन वृत्तवैव । एवं सति तद्व्यवस्यवसानमर्थमेव च तद्व्यवसायि सोमव्यवस्य रणवस्यत्वात् किमिन्द्रवपर्वं इत्यपेक्षायां अनुपपत्त्या सोमवस्यः एव संव्यते । न च धारावाक्यव्यवसायानुपपत्तिः, तथापि किं धाराया शङ्कालीत्यपेक्षाया सोमवस्यवस्यत्वात् । यथा 'या ते अग्नेरजावसा' इत्यनेन संवत् 'ततः' इति पदं ह्यजावस्येन न व्यवधीयते, तथेहापि सोमवस्यत्वा धारावाक्येन ऐन्द्रवपर्ववपर्वयो व्यवधीयते इति । तथाच सति सोमसो एव तद्विषयभूतेः पञ्चवसानात् प्रवृत्तिप्रव-वेसाऽभावाच्च सदाचकितत्वा न्यायिभिः संभवति । तदुक्तम्— 'पुरोडाशो दमिकीरपकृतिद्रव्यतया आग्ने-विषु प्रवीयते इति युक्तं मङ्गुतिप्रव्यवसानम् । इह

■ निरूपितप्रकृतिकः सोमस्य एव गम्यते, नहि भग्नः।
सोमस्यः किप्रकृतिक इत्यपेक्षा' इति ।

अत्रोच्यते— मग्नत्वं गोमस्येव एव वदितश्रुति-
पर्यवसानम्, तथापि निम्नेन अण्वणमिषवत्संस्तसोम-
प्रमत्तसद्विषयशमसिद्धये अङ्गत्वात् सोमविधानं अर्थ-
वद्विषयति । इतरथा तु अनङ्गस्य नियमेन उपादाना-
भावात् प्रतिग्रहं क्रयणादित्तरत्नेनापि ग्राह्यः क्रियेत । न
च अनङ्गत्वेऽपि प्रवृत्तायेव क्रीडादभिवृत्तत्वं प्रुक्तम्
तथाभिप्रायिनादपि सोमादुद्भूत एतत्त्वौ रश् एतद्व्यापक
इति वक्तव्यम् । विकरणावस्थात् । किं क्रयणादीनां
संस्कारकमेतत्त्वमाभित्योच्यते ? प्रधानकर्तव्यं वा ? न ताव-
दाद्यः कल्पः, नस्य विनियुक्तोपरत्वेन असंभवम् ।
नापि द्वितीयः, तथापि मयस्तु पानं प्रवृत्तः (१), उदा
क्रीडसोमावचारे अभिवृत्तौना रक्षणचारे च प्रधानस्य
सोप द्येति ।

तत्र, सामान्यग्राह्यं हि प्रवृत्तेन विशेषकार्यं अपेक्षा-
वशादुपजीवति । यथा पदक्रीडायां कृपापानीयपाने-
कदायमुपपदतिरोगशालम् । फलामिषादिकाकाणां तु
लोडसिद्धौनोमप्रादित्वेन तुल्यत्वात् 'तुल्येषु नाधिकारः
स्यात्' इति न्यायेन न प्रवृत्तमिषवत्त्वमिति युक्तः प्रकृति-
त्वेन सोमविधिरिति । तदुक्तम्— 'सोमेन यजेतेत्येत-
द्विधिमन्तरैर्गावि अण्वणमिषवत्संस्तसोमप्रमत्तस्य-
(इति) । ■ चाभिविद्युक्तत्वेन सोमस्य अनङ्गत्वात्-
संस्कार्यत्वम्, 'सोमं पुनरिति' इत्यत्र सप्रकृतिकत्वेन
अवगतस्य ऐन्द्रशायवदिकाक्येषु विनियुक्तात् । सविरो-
पणान्वयस्य कार्योपयोगित्वेन तत्संभवे सति क्रीडसोमाव-
पशुकात् अलक्षणस्य अन्याय्यत्वात् । निश्चिद्विधौ च
विशेषागानां औषदानिषङ्गमात्रस्य सर्वत्र स्थापनात् ।
न च औषदानिकस्य सोमाद्रमावस्य कल्पनीयत्वात्,
प्रयोजनात् च भूतो रूपमाऽऽत्मकात्वात्, 'सोमेन यजेत'
इति श्रव्यश्रुतेरैव अङ्गमापतिपादश्रुतिविधिवत्त्वम् ।
यतोऽभिन्त्यतो यगो जतुकादेन सोमतिथिर्यत्कल्पः ।
यामाभिन्त्यक्तिस्य ऐन्द्रशायवद्विषयस्य उपादानावस्थावात-
सोमनिश्चिद्विषयसंभवपूर्विका, तत्र विनिश्चितसोपयोगविशेष-
योरैक्यत्वम्, किन्तु अङ्गत्वात्सोपयोग्यावस्थात्वात् (तान्त्रे)

रसत्वाद्गमायो न सोमाद्गमावमन्तरेण संभवतीत्या-
दानिने सोमाद्गमावै पृथगसिद्धे तदुपजीवी सोमविधिः
प्रत्ययोऽपि अविच्छिन्नपर एवेति । न चैवं सति उपादा-
नपि प्रदेयत्वप्रसङ्गः । नहि सर्वत्र विनिश्चितयो विरोध-
विरोधयोरैक्यत्वम्, किन्तु आङ्गत्वात्सोपयोग्यावस्थात्वात्-
नोद्देश्य कमेव । तथापि रसस्य प्रदेयत्वेऽपि तत्प्रकृतित्वेनैव
सोमत्वसंभवम् इति । अथवा सोमस्य अविनियुक्तत्वेऽपि
अङ्गत्वस्योपकारकत्वात् अभिवृत्तादित्तरत्नार्थत्वम्, दात-
व्येव विनियुक्तदोषोपरकत्वात् 'वत्समत्वमेत' इत्यत्र
आत्मसंस्कार्यत्वम्, कृत्वा वा वधा विनियुक्तत्वात्-
कारितया सावर्त्तक्यत्वम्, स्थापनास्य वा परमते
विनियुक्तदोषोपरकत्वात् अथप्यनसंस्कार्यत्वम् ।

ननु सोपस्य अविनियुक्तत्वेन अनङ्गत्वात् अनङ्गस्य
च अप्रतिनिधेयत्वात्, 'यदि सोमं न विन्देद्यः पूतीका-
नमिपुष्टयुः' इत्यत्र पूतीकान्नमात्रातिविधेयं भवेत्, न
सोमप्रतिनिधिसंभवः । तथा सति पूतीकावचारे तत्त-
द्व्योक्तत्वं भवेत्, न सोमवद्व्योक्तत्वं भवेत् । अतो युक्तः
सोमवद्व्योक्तत्वात्तत्त्वस्य सोमस्येतिरिति वैयर्थ्यम् । न
सोमवद्व्यस्य विनियुक्तत्वेन तत्तद्व्योक्तत्वात्तत्त्वस्येतिरिति
प्रतिनिधिसंभव एव । अथवा अनङ्गत्वेऽपि सोमस्य
तत्प्रकृतिकत्वरत्नैव निश्चितत्वेन रक्षणैव रसप्रवृत्तैरपि
सोमस्य शास्त्रार्थत्वात्, शास्त्रार्थत्वेनैव प्रतिनिधुपयोगित्वात्
सोमप्रतिनिधिसंभवेऽपि युक्त एव, किमङ्गत्वात् नश्यति ?
न च गुणाधिक्यत्वात्वेन प्रदेयत्वमपि आशङ्कनीयम् ।
तत्र हि 'वैश्वदेव्यसिद्धिः' इति व्याख्यातत्वात्सिद्धि-
उक्तोपायः पुनः 'ऐन्द्रशायं गृह्णाति' इत्यादिपृथ-
वाक्येषु रसस्य अप्रतीकत्वेन वैयर्थ्यम् । अतो युक्ता
आत्मकारण्य सत्त्वात् प्रदेयत्वात्सिद्धेति ।

अत्रोच्यते— यत्तदुक्तम्, उपवनवाक्ये सोम-
रसत्वेन शास्त्रार्थत्वात् वदितश्रुतिपर्यवसानम्, तथा च
एव न प्रवृत्तित्वात् सोमविधानं संयमक्रीति । तदुक्तम्,
न तावदुपवनवाक्ये सोमस्यः श्रूयते । नापि उपवन-
वाग्निन्यासादनुपपत्त्या सोमशब्देन कथ्यते । संस्कार-
कर्तव्ये हि उपवनस्य कर्तव्यमप्यनस्यसंस्कारार्थमवद-
रश्चो न्ययणीयः । तथा विनियुक्तत्वेन सोमत्कारण्योद्देशे-

वर्गं वा एतद् यन्मयं क्रियते वर्गं यनयानस्य स्रातम्या-
धिमुख्ये' इति प्रयत्नादिरूपे कर्मणि फलभूतिः ।
पणः पत्यावृष्टः । पापः श्लोकः अपभ्रंतिः । व्यादृक्ते
नेत्रयोः अङ्गनं कुक्ते । स्रातृत्वस्य शत्रोः । वृद्धे
नासयति । वर्गं क्वचम् । अभिभूतिः पराभ्यः इति
भूतिपदार्थः । इत्येते संस्कारेषु व्यङ्ग्यकर्मसु च येषं
फलस्य भूतिः अकाम्, सः अर्थवादः स्यात् न विधिः ।
उक्तानां द्रव्यसंस्कारकर्मणां परार्थत्वात् अन्यत्रोपवात्
क्रान्त्यर्थत्वात् । नैतानि पुण्याध्यामि किन्तु कन्वयानि ।
तस्मान् फलार्थवादोऽयम् ।

उत्पत्तेश्चातन्प्रधानत्वात् । २ ॥

द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलभूतिरर्थवादः इति सिद्धातिवना
उक्ते, ननु पुष्पमृद्वयं फलं भूयते 'न स पापं श्लोकं
शृणोति' इति, कथमपमर्षवादः स्यादिति चङ्गाया
सिद्धान्तौ उत्तरयति । उत्तरयोः पर्णमयी इति विधेः
उत्पत्तिवाक्यस्य अवगम्यमानत्वात् तत्प्रधानत्वाभावात्
फलपरत्वाभावात् पुष्पप्रधानत्वाभावात् इति च । पर्णता-
परमेतत् वाक्यम् । तस्मादर्थवादः फलभूतिः ।

आनर्थक्यमक्रियार्थत्वात् । इति सूत्रं (४।३।१।३)
यपुस्तके । कुतश्च नैव तत् एवं व्याख्यातम्— ननु
'यस्य पर्णमयी शृङ्गमवति न स पापं श्लोकं शृणोति'
इत्यस्य फलपरत्वाभावे 'प्रतिविष्टानि ह वै य एष
शरीरव्यपति' इति सञ्ज्ञितव्यक्त्यस्य फलपरं न स्यात्
इति, अत आह । प्रतिविष्टा इत्यस्य निपरिभागेन
फलपरत्वाभावे सञ्ज्ञितव्यक्त्यर्थक्यं स्यात् अक्रियार्थ-
त्वात् त्वत्वे कृत्यपक्षपक्षपक्षधामिने कृत्यवैवाग्र्यात्
फलकारेण फलसङ्ग्राह्यान्तरेभावात् इति वाच्यं । ततश्च
एव अगत्या फलपरत्वं इति ।

माध्मेऽपि 'अर्थवादो तु इति यथति प्रयोजनम्,
मादिदोः सुवादिषु कर्मण्येषु प्रयोजनत्वम्' इति ध्याति-
रेकेण व्यापयानमिदम् । सिद्धान्तार्थीयं सूत्रम् ।

फलं तु गव्यधानायाम् । ४ (३) ॥

सिद्धान्तार्थीयं आसङ्गशान्तिप्रकरणार्थं सूत्रम् । 'यस्य
पर्णमयी शृङ्गमवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्यादेः
द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलभूतेरर्थवादत्वे 'स्यादितरे वीर्यनामस्य

सूयं कुर्वोत्' इत्यादेरपि अर्थवादत्वमेव स्यादिति चेत् ।
तुयन्दः सृष्टकानिखलायः । अथ तत्प्रधानार्थः निधिप्रधानार्थः
चोदनायां वीर्यमिति फलं अन्वेति इति चोदनेवेवं
मार्थवादः । अपापश्लोकप्रवणदिकं ॥ कथमिदंभावात् न
चोदनाया फलत्वेन अन्वेति इति नैवमम् । के.

● अस्त्या प्रयोजनार्थादुक्तार्था यथपि कश्चित् फले
भूतिर्मवेत्, चाऽपि द्रव्यसंस्कारकर्मसु इत्यनेन
न्यायेन अर्थवादतया ज्ञादये । (न्यायसंस्कृतं तु) 'नहि
व्यमानाप्नोते, परस्मिन् फलवति शक्ते पूर्वस्यापि फलवत्ता
जयते' इति सर्वव्यतिरेकः । या. १।१।८।१४ पृ.
२५७, ● किमेतदेवास्य फलमिति ? (पुत्रोद्धारण
कषाण्यु 'उक्तं वै यद्यपिः प्रवृत्ताम्' इत्यत्र) नैत्याह ।
सुखस्यमेव तद्—द्रव्यसंस्कारकर्मसु इति स्यादात् ।
१।२।४।१५ पृ. २५३, ● यद्यपिप्रवृत्ताज्ञाने 'शोभतेऽस्य
सुखं य एव वेत्' इति नैव विधिः, द्रव्यसंस्कारकर्मसु
इति चिन्तविषयिणि एतदुपरिधात् । भा. १।२।१।३,
● न च तस्य (वेदस्य) अल्पपदमात्रात् तन्ममकतो
यात्रिकाः फलं लभानन्ति । यद्यपि च तन्मामनन्तीय
तथापि इ-य... स्यात् इति अर्थकृता नरपति ।
१।१।१।१२ पृ. ६, ● द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलभूतिः अर्थ-
वादः अर्थं व्याप्यः पर्णमयीत्यायः इत्यत्र । ४।३।१।३-३.

॥ द्रव्यसंस्कारन्यायः । यद्विर्णयः । एतद्विर्ण-
यमयोः यद्विर्णयं वेदितव्यमर्थं अत्रप्रधानोभयार्थः ॥

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात् सर्वकर्मणाम् ।
३।८।१५।३१॥

आप्यम्— इदं पूर्णमकरोः यद्विर्णयं वेदितव्यमर्थं ।
तेषु सदेतः किमिदप्रधानार्थो, सत प्रधानार्थः इति ।
प्रकरणात् प्रधानार्थः । इति प्राप्ते । उच्यते । नैवम् ।
द्रव्यसंस्कारः अद्वयप्रधानार्थः यत्त व्यख्यातमेव । उत्तर-
विषयता प्राप्तिरेषा क्रियते इति ।

वा— यत्त कर्मण्याविरोधाविरोधविषयः । सर्वं
भुत्समि विरोधाविरोधविचारः प्रज्ञाविषय विवृतिव्यपि
इत्यत्र । यत्त बर्माणां लामनविषयं अद्वयप्रधानेषु पूर्वोक्तम्
(३।७।१।१-६), तत् विवृतिषु कथमिति विचारे प्राप्ते
सुमेतत् । यत्तं तु पूर्वपक्षेऽपि एवम् समर्थमितुम्,

चस्मात् प्रकृतौ बहिर्दिशंस्कारः सर्वकर्मणाम् । तस्मान् विवृतामपि तथैव न्यासिति ।

शा— यद्वैधर्म्यं अद्भुतप्रधानार्थं तच्चरित्रवस्तुका प्राप्यते । (अथवापरोक्षे इदमादिस्तद्भूतम् 'गूणावत-
कारणवर्हिर्भावः' इत्यत्र 'वाक्यवत्' द्रष्टव्यम्) ।

वि— 'गूणावतकारणवर्हिर्भावः' इत्याय निवेदितः ।
मरणि 'द्रव्यसंस्कारस्य अद्भुतप्रधानार्थेन' कथं च अपि-
कारणवर्हिर्भावस्तु निवृत्तस्तुतः, तथापि प्रत्यक्षेण
गूणावतवर्हिर्भावो एव अधिकरणं भवत्यात्मम् ।

आदृष्टीपिकाऽपि गूणावतकारणवर्हिर्भाव इत्यस्यैव
निवेदिता, तद्वत्त्वम् ।

मण्डन— 'शब्दप्रत्येकस्य घटादिन्यासः' । १७.

शंकर— 'वर्हिर्भावोऽज्ञातितो न्यायः' । १९.

॥ द्रव्यसंस्कारविरोधे प्रथमं तदर्थं न्याय इत्यधिकरण
भाष्येन द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणे प्रथमम् । के

॥ द्रव्यसंस्कारविरोधे प्रथमं तदर्थं न्यायः । ६।३।
१८।३८॥

पञ्चकर्मणि गूणार्थे मरुत् कदरद्रव्यं तत्तत्तद्विस्मय-
कार्यं लभ्यम् । यद्विद्वद्भयमपि लभ्यम्, परन्तु तत् पञ्च
निर्भोजनसममपि तत्तत्तद्विरोधकारि अस्मत् । तत्र द्रव्य-
संस्कारवैधर्म्यं प्रसक्तम् । एव द्रव्यसंस्कारविरोधे उच्यते
द्रव्यं प्राप्तम् । द्रव्यादयः कर्तव्यो न संस्कारादयः । तदर्थ-
त्वात् संस्काराणां द्रव्यार्थत्वात् । संस्कारा हि द्रव्य कर्मयोग्य
कुर्वन्ति । तस्मात् उक्तं लक्षे संस्काराक्षममपि पञ्चनिर्भो-
जनसमं यद्विद्वद्भयमेव स्वीकार्यं इति सिद्धा-तः । के.

॥ द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं प्रथमम् । संस्कारसंस्कार-
प्रतिनिधे संस्कारादयोऽपि प्रभोजनसममपि मुख्य एव
प्राप्तम् । येषु यद्विद्वद्भयं, कदरः प्रतिनिधिः । के.
१।३।८।३८. ॥ द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यस्यैव उदा-
हानम् । भा ६।३।८।३८.

॥ द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणम् । द्रव्यसंस्कारवि-
रोधे द्रव्यस्यैवोदाहानम् ॥

द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थं न्यायः । ६।३।
१८।३८॥

भाष्यम्— प्रकृतौ पञ्चकर्मणि गूणावते अस्ति मरुत्
कदरद्रव्यं तत्तत्तद्विरोधकारणम् (कदरः यद्विद्वद्भये
निवेदिता, तद्वत्त्वम् ।

मी. को २७४

इत्यमरः) । अस्ति यद्विद्वद्भयं अनेकजातीयकम् । तत्र
किमुपादेयमिति । संस्कारा न परिलोच्यन्ते इति कदरः
उपादीयतेति । एवं प्राप्ते, द्रव्यम् । द्रव्यसंस्कारविरोधे
द्रव्यं प्रति आदिशेत्, न संस्कारम् । कुतः । तदर्थत्वात् ।
संस्कारा हि द्रव्य कर्मयोग्यं कुर्वन्ति । तत्र संस्कारपरिणामे
द्रव्यमपि तत्रैव लभ्यते । इत्याशये न द्रव्यम्, न
संस्कारम् । द्रव्यं तेषां द्वाभ्याम्, वचनप्रामाण्यात् । तदभावे
नष्टद्वारा तदर्थं गच्छेत् । न तस्मात् यद्विद्वद्भयवर्हिर्भावः ।

शा— 'द्रव्यार्थ एव संस्कारास्तेषां नान्यत्
प्रयोजनम् । यद्विद्वद्भयं तत्र द्रव्यपरित्यागो न
युज्यते ॥ तत्र संस्कारहीनेऽपि यद्विद्वद्भयं स्वाभि-
योजनम् । तत्तत्तद्विरोधे लुप्तेन प्रयत्नेन
विरोधतः ॥' १९.

सोम— पूर्ववत् गुणानुपेक्षेऽपि न तदनुपेक्षं इति
लक्ष्यवस्तुना सपत्तिः । सूत्रं तदर्थं न्यायः संस्काराणां
द्रव्यार्थत्वादिमर्थः ।

वि— 'अगुल्यद्रव्ये संस्कारयोग्ययोग्ये तदा तु
किम् । आतो बहुगुणत्वेन, न द्रव्यत्वात् (य अ)
लोपनम् ॥' १९.

माह— यत्र विरोधनादिकार्यमात्रयोग्यो मुख्यः
तत्तत्तद्विरोधकारणयोग्यस्तु प्रतिनिधिस्तदा मुख्यस्यै-
वोपादानम् । संस्काराणां तु 'गुणलक्षणे च मुख्यस्य' इति
न्यायेन लोपेऽपि न दोषः । न च अ-पमं तदभावेऽपि मुख्य
तत्तत्तद्विरोधकारणयोग्यत्वात् संस्काराणां काष्ठान् प्रतिनि-
धित्वम् । तदभावेन तत्तत्तद्विरोधकारणयोग्यत्वात् तद्विरोध-
कारणयोग्यं मुख्यस्यैव तत् । अत एव 'यत्र तद्विद्वद्भयं'
इत्यादी काष्ठस्यैव संस्कारसंस्कार काष्ठत्वेन पत्तिः । यत्र तु
प्रधानगुणनिर्भोजनसममपि मुख्यः तदा तदनुपेक्षं प्रति-
निधिमेव कार्यसंस्कारं द्रष्टव्यम् । १९.

मण्डन— 'मादा-नूनमपि भुक्त्वा' ।
शंकर— 'संस्कारलक्षणे मुख्यः कदा' । १९.
[संस्कारयोग्ये (अपि) मुख्यः न्यायः इति पाठस्तु
आवश्यकः ।]

॥ 'अथैव द्रव्यविरोधे अर्थः ॥ (एव) भाष्यम्—
अथैव द्रव्यविरोधे अर्थः प्रति आदत्तव्यम् । इति । के. —अर्थः

चक्षुः 'सर्वे चरन् निर्धेदेः ब्रह्मन्तत्कामः' इति सत्यकाराद्येपादेरौपक्षिणी किं सर्वत्र विधिर्वेति ।

अथ आत्मानसामर्थ्येन श्रुतशब्दात्मनोत्पत्तेरेव अनु-
द्वितीय कर्मणः अपूर्वताचक्षुः, नहि अत्रानि श्रुत-
शब्दावगाताङ्गमात्रेण सोमस्य अनुग्रहानुपूर्वशाधामिति
नानुपपन्नम् । अतो युक्ता प्रकृतिव्येव सोमसिचिह्ना,
न तु प्रदेयत्वेन युक्ता, सत्पिकरणविरोधान् । वाक्या-
न्तरोपान्तेऽपि रसस्य एकशब्दोपात्ते सा वैशदेयकमित्ये-
निरुद्धं स तद्विस्तारयमाने प्रदेयत्ववच्छेदकविरोधान्
इत्यलमतिविस्तरेणेति । तेन 'नहि तत्र गुणार्थेन' इति
कृतावयवस्य अवयवार्थः, पक्षे प्राप्ते कर्मणि द्रव्यदेवतोमक-
विधानात्समाप्तं पदार्थस्य गुणार्थं विधानम्, नापि
सोममाशुनादेन प्रकृतितया सोमस्य, ऐन्द्रबाय-
वादिवाच्यता ब्रह्मज्ञानमयवहितत्वमेव यागानुज्ञादा-
संग्रहादिति । तौषा.

● द्रव्यसंस्कारः अङ्गप्रधानार्थः । सा. १।८।१५।१०.

॥ द्रव्यसंस्कारः प्रकरणविधेयान् सर्वकर्म-
णान् । १।८।१५।११ ॥

संपूर्णमात्रयोः नहिर्धर्मा वैदिकधर्माश्च उक्ताः । स च
द्रव्यसंस्कारः नहिर्धर्मस्य वैदिकस्य च द्रव्यस्य संस्कारः
प्रकरणविधेयात् प्रकरणस्य आङ्गेषु प्रधानेषु च समानत्वत्
सर्वकर्मणा अङ्गकर्मणा प्रधानकर्मणा च समान एव
स्यात् । यथा प्रकृतौ तच्छ विकृत्यापि द्रव्यसंस्कारः सर्व-
कर्मणा स्यात् इति सिद्धान्तः ।

भाष्ये तावत् अनेन सूत्रेण वृषभपिकरवमासस्य
'उत्तरविषयमा प्रातिरेया क्रियते' इत्युक्तम् । नार्तिके
तु 'यत्तु धर्माणि सामानविधौ आङ्गप्रधानेषु पूर्वोक्तं
(१।७।१२) सत् विकृतिषु कथमिति विचारे प्राप्ते
नृपमेतत् ' इत्युक्त्या पुनरुक्तं ' यत्तु तु पूर्वपक्षेऽपि
(उक्तपिकरणस्य पूर्वपक्षेऽपि) एतत् समर्थेति नृपमात्
प्रकृतौ नहिर्धर्मसंस्कारः सर्वकर्मणा समानात् विकृत्यापि
तथैव स्मरिति' इति । इतराम्येषु तु उत्तराधिकरणे
एवंतत् सर्वं समावेशितम् । सन्तुष्टत्वेन तु एवं बोध-
नीयम् - यदेतिहेने अग्नीषोमीये पत्नी 'नहिर्धा यथावत्-
नचस्तुनाति' 'आत्मेन मूपमनन्ति' इति श्रुतम् ।

अथ आत्मे नहिर्धर्मं च प्रकृतौ नहिर्धर्मसंस्कारः कर्तव्या
नवेति विचारे पूर्वपक्षमाह, यथा प्रकृतौ प्रकरणविधेयात्
द्रव्यसंस्कारः वैदिकधर्मसंस्कारः सर्वकर्मणा अङ्गानां
प्रधानानां च कर्मणा क्रियते, एवं यथावत्नहिर्धर्मं नहि-
र्धर्माः कर्तव्याः यथावत्नहिर्धर्मं च आत्मेन कर्तव्याः
इति । अस्मिन् पक्षे सर्वं सूत्रमिदं दृष्टान्तोत्पत्तेर्वेति
ध्येयम् । के.

● द्रव्यसंस्कारो यथा, न कर्तुं संस्कारः । वा. १।५।
८।२६ पृ. १००४.

● द्रव्यसंस्कारकर्मणो फलश्रुत्यर्थं नास्ति । तानि
तु फलार्थानि । सा. ४।१।१।१-४.

● 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु' (४।१।१।१) 'यस्य
पर्वमयी' 'सौम्ये रमाति श्रीमयोः समानानां भवति' 'वर्म
या फलश्रुत्यर्थं' इत्यादीनि द्रव्यादिविषयाणि धात्वानि
उदाहृत्य क्रियते फलश्रुत्यर्थं, फलश्रुत्यर्थं वा । तत्र पर्व-
मादेः अग्रमन्त्रेण अवयवविषयस्य फलश्रुत्या साक्षात्
पुरषार्थस्य श्रुतफलश्रुत्यर्थं पारम्यपुरषार्थस्य फलश्रुत्यर्थं
फलश्रुत्याऽसौम्यस्य फलश्रुत्यर्थं पूर्वपक्षस्यापि यथा-
कथञ्चिन् पुरषार्थस्य फलश्रुत्यर्थं निष्पत्त्युपपत्तिरित्याह
रामिषादिशब्दं विपरिणामकत्वात्तुपपत्तेः, यथाश्रुत-
वर्तमानफलश्रुत्यर्थमस्तीत्यर्थं च अतुल्यविधेयानां, न
फलश्रुत्यर्थं इति सिद्धान्तविषये । सु. पृ. १५-१६.

● 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु पारम्यस्य' (४।१।१।१) इति
न्यायेन 'नेऽस्तुत हेऽस्तुत हेऽस्तुत इति कुर्वन्ताः पारम्यस्युः'
इति अर्थवादेन 'आद्यत्वेन तं श्लोचित्तवै' इति फलश्रु-
त्यर्थस्य प्राशस्त्यमात्रं बोधने । शब्दको. १ शब्दाव-
यवार्थेनवे. ● 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु पारम्यस्य' इत्यनेन
न्यायेन ज्ञानस्य पुरषाद्यसंस्कारत्वेन निराकाङ्क्षस्य फल-
श्रुत्यर्थमात्रमन्तरं । या. १।१।८।२७ पृ. २८८.

● द्रव्यसंस्कारकर्मसु पारम्यस्य फलश्रुति-
रर्थवादः स्यात् । ४।१।१।१ ॥

'यस्य पर्वमयी नृपमेति न स शायं श्लोकं
श्रुणोति' इति द्रव्ये पर्वमयस्य फलश्रुतिः फलश्रुतिः ।
'यथावत्तु चक्षुरेव प्रातुःपक्ष इत्ये' इति नैराज्ञान-
स्ये संस्कारे फलश्रुतिः । 'यथावत्तु प्रातुःपक्ष इत्ये'

वमं वा एतद् दृश्यं विधत्ते कर्म यत्प्रमानस्य प्राप्त्या-
मिभूते' इति प्रगाढारूपे कर्मणि कर्मभूतिः ।
पणः पलाशवृक्षः । राघः शेरूः अश्वीनीः । आदिते
नेमयोः अङ्गनं कुङ्गे । प्राप्त्यस्य यशोः । वृद्धते
साद्यवति । यमं कवनम् । अभिभूतिः पलाशः इति
भूतिवशात् । इत्येषु संस्कारेषु अङ्गकर्मसु च येष
कालस्य भूतिः प्रवक्तुम्, सः अर्थवादः स्यात् न विधिः ।
उक्तानां द्रव्यसंस्कारकर्मणां पदार्थत्वात् अन्वयोपपत्त्यात्
प्रत्ययत्वात् । तेषां पुनरपार्थानि सिन्धु जगद्यन्ति ।
इत्याह कर्मवशादप्यम् ।

उत्पत्तेर्भावात्प्रत्ययत्वात् । २ ॥

द्रव्यसंस्कारकर्मसु कर्मभूतिवशात् इति सिद्धान्तिना
उक्ते, ननु पुरुषमुदिश्य कर्म भूते 'न स पापं लोक
मुच्यते' इति, कर्ममयमर्थवादः स्यादिति यद्वा
सिद्धान्ति उत्तरयति । उत्पत्तेः पणमयी इति विधेः
उत्पत्तिवशादप्यम् अन्वयप्रधानत्वात् । तत्प्रधानत्वाभावात्
कर्मवशात्प्रधानत्वात् पुरुषमयत्वाभावात् इति वा । पणमय-
परमेतात् शान्तम् । तत्प्रवर्तकवादः कर्मभूतिः ।

आनर्थक्यमनिरासार्थत्वात् । इति सर्वं (४।३।१।३)
यमुच्यते । कुतश्चोक्तं च तत् एवं व्याख्यातम्— ननु
'यस्य पणमयी भूतमभवति न स पापं लोकं मुच्यते'
इत्यस्य पुरुषत्वाभावे 'प्रतिष्ठितं ह वै न एता
गभीरपयन्ति' इति प्रतिष्ठितमवयवमपि कर्मर न स्यात्
इति, अत आह । प्रतिष्ठितं ह इत्यस्य विपरिणामेन
कर्मवशात्प्रधानत्वात् राक्षसविवेचनार्थकं स्यात् अत्रिचार्य
त्वात् त्वत्वे कर्मवशात्प्रधानत्वाभावेन कर्मवशात्प्रधानत्वात्
कर्मवशात्प्रधानत्वाभावेन कर्मवशात्प्रधानत्वात् इति शब्दः । ततश्च
तत्र अगत्या कर्मवशात् इति ।

भाष्येऽपि 'अर्थवादे तु उक्ति यवति प्रयोजनम्,
न्यादिपदेः सुमार्तिषु वक्तव्येषु प्रयोजनवत्सु' इति अति-
शेनेन व्याख्यातमिदम् । सिद्धान्तवर्धीय सत्यम् ।

फलं तु उत्पन्नानाम् । ४ (३) ॥

सिद्धान्तवर्धीयं आद्यवृत्तान्तिवशात् सुखम् । 'यस्य
पणमयी भूतमभवति न स पापं लोकं मुच्यते' इत्यादिः
द्रव्यसंस्कारकर्मसु कर्मभूतिवशात्तत्ते 'स्यादिर वीर्यमप्यस्य

युष्मं कुर्वान्' इत्यादिरपि अर्थवादमेव स्यादिति चेत् ।
तुल्यम् आद्यवृत्तान्तिवशात् । अत उत्पन्नानाम् विधिप्रधानायां
चोदनायां वीर्यादि कर्म अन्वेति इति चोदनेवेन
साधेयवादः । अस्याप्यस्योक्तवशात्किं तु कर्मप्रधानत्वात् न
चोदनाया कर्मनेन अन्वेति इति चेष्टयम् । के.

● अतस्मात् प्रयोजनवादादपार्थक्यं कश्चिन्नापि पदे
भूतिर्मवेत्, आदपि द्रव्यसंस्कारकर्मसु इत्यनेन
न्यायेन अर्थवादवशात् शक्यते । (न्यायसूत्रं तु) 'नह्ये
व्यापानप्यनोः पदसिद्धि कर्मवति शब्दे पूर्वस्यापि कर्मवत्ता
जायते' इति वर्णितमेतद् । या. १।१।८।१४ पृ.
२५७, ● किमेतदेवायं कर्ममिति ? (पुरोडाशस्य
वपाठेषु 'उक्तं ते कर्मवतिः प्रथमा' इत्यनं) नैत्याह ।
न्यायसंवेद्येव सत् — द्रव्यसंस्कारकर्मसु इति व्याख्यात् ।
१।१।४।३५ पृ. १५३. ● वर्णितप्रधानत्वात् 'शोभतेऽस्य
मुनय एव वेद' इति नैव विधिः, द्रव्यसंस्कारकर्मसु
इति चिन्तितवशात् पदपठितत्वात् । मा. १।२।१।११,
● न च तस्य (वेदस्य) अप्यनमात्रात् तत्प्रधानत्वा-
त्तादिकः फल समाननन्ति । यदपि न समानमन्तौन
तदपि द्रव्य, ... स्यात् इति अर्थवादोक्तं दृश्यते ।
१।१।१।१ पृ. ६, ● द्रव्यसंस्कारकर्मसु कर्मभूतिः अर्थ-
वादः अर्थ न्यायः पणमयीन्यायः इत्यत्र । ४।३।१।१-२.

॥ द्रव्यसंस्कारन्यायः । बहिर्भावात् । इति पूर्वम् ।
मात्रमेव बहिर्भावात् वेदिप्रधानं वा द्रव्यप्रधानमभावात् । ॥

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात् सर्वप्रमाणम् ।
१।८।१५।३ ॥

आध्यम्— दशसूत्रमात्रमेव बहिर्भावात् वेदिप्रधानम् ।
तेषु सर्वेषां किमद्रव्यप्रधानायां, अत प्रधानायाः इति ।
प्रकरणत्वात् प्रधानायाः । इति प्राप्ते । उच्यते । नेवम् ।
द्रव्यसंस्कारः आद्यप्रधानायाः स्यात् स्यात्प्रधानमेव । उत्तर-
विषयता प्रातिरेका किमते इति ।

वा— गतं समाख्यातितोषाविरोधनिवृत्तः । सर्वत्र
मुत्पादितोष्णविरोधविचारः प्रवृत्ताविन विवृत्तपि
इत्यत्र । यत्तु कर्मणा समानविषयं आद्यप्रधानेषु पूर्वोक्तम्
(१।७।१।१-५), नत् विवृत्तपि कर्ममिति विचारः माते
सूत्रमेतत् । अतः तु पूर्वोक्तेऽपि एतत् समर्थमित्युक्तम्,

यस्मात् प्रकृतौ बहिर्वर्तिस्कारः सर्वकर्मात्मः । तस्मात्
विकृतावपि तथैव स्यादिति ।

ज्ञा— बहिर्वर्तिगणः अद्भुतप्रधानाद्यैर्न उत्तरविकृतया
प्राप्यते । (अथापरोक्ष इत्यादिस्मृत्यन्तम् 'यूपावट-
स्तरणबहिर्वर्त्याः' इत्यत्र व्याख्यातव्यं द्रष्टव्यम्) ।

वि— 'यूपावटस्तरणबहिर्वर्त्याः' इत्यत्र निवेदिताः ।
यद्यपि 'द्रव्यसंस्कारस्य अद्भुतप्रधानात्यन्तं' इत्येव अधि-
कारणसौर्वैक्यमुपन्यासं भित्तरपुरातके, तथापि ग्रन्थकारेण
यूपावटबहिर्वर्त्ये एव अधिकरणं स्यात्प्राप्तम् ।

भाट्टदीपिकाऽपि यूपावटस्तरणबहिर्वर्त्याः इत्येव
निवेदिता, तादृश्यात् ।

मण्डन— 'सादृश्ययोगात् कृतादिधर्माः ।' १७.

शंकर— 'बहिर्वर्तीन्द्राद्विज्ञोः स्यात् ।' १९.

॥ द्रव्यसंस्कारविरोधे इत्यं तत्त्वार्थात् इत्यधिकरण
भाष्येयं द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणे द्रष्टव्यम् । के.

॥ द्रव्यसंस्कारविरोधे इत्यं तदर्थत्वात् । ५।३।
१८।३८॥

पञ्चकर्मणि यूपार्गे महत् कदरद्रव्यं तल्लादिसंस्कार-
धर्मो रूपम् । तद्विद्रव्यमपि द्रव्यम्, यदा तु पशु
निरोक्तनयनमपि तल्लादिसंस्कारे अभवम् । तत्र द्रव्य-
संस्कारोर्विरोधः प्रातः । एव द्रव्यसंस्कारविरोधे सति
द्रव्यं प्राक्तम् । द्रव्यादरः कर्तव्यो न संस्कारादरः । तदर्थ-
त्वात् संस्काराणां प्रत्यर्थकत्वात् । संस्कारा हि द्रव्यं कर्मयोग्य
कुर्वन्ति । तस्मात् तत्काले तल्ले संस्काराद्यमपि पशुनियो-
जनाय तद्विद्रव्यमेव स्वीकार्यं इति सिद्धांतः । के.

॥ द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं प्रकृतम् । संस्कारसहाय
प्रतिनिधिः संस्कारासौद्रोपि प्रयोजनसमर्थत्वे तुल्य एव
प्रातः । यूपे अदिरः गुल्फः, कबलः प्रतिनिधिः । के.
६।३।८।३८. ॥ द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यस्यैव उपा-
दानम् । भा. ६।३।८।३८.

॥ द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणम् । द्रव्यसंस्कारयो-
र्विरोधे द्रव्यस्यैवोपादानम् ॥

द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् । ६।३।
१८।३८॥

साध्यम्— प्रकृते पञ्चकर्मणि यूपकाले अस्ति महत्
कदरद्रव्यं तल्लादिनसंस्कारसमम् (कदरः तद्विरे कृते

इत्यर्थः) । अस्ति तद्विद्रव्यं अनेकवादीयकम् । तत्र
किमुपादेयमिति । संस्काराः न परिहोष्यन्ते इति कदरः
उपादीयतेति । एवं प्राप्ते, धूमः । द्रव्यसंस्कारविरोधे
द्रव्यं प्रति आदिरेण, न संस्कारात् । पुनः । तदर्थत्वात् ।
संस्काराः हि द्रव्यं कर्मयोग्यं कुर्वन्ति । तत्र संस्कारपरिहोपे
द्रव्यमपि तावत् यज्यते । द्रव्यभावे न द्रव्यम्, न
संस्काराः । द्रव्यं तेषां द्वारम्, यवनप्रामाण्यात् । तदभावे
नष्टत्वात् तावत् गच्छेयुः । तस्मात् तद्विद्रव्याददीर्घमिति ।

ज्ञा— 'द्रव्यार्थो एव संस्कारास्तेषां नान्यम्
प्रयोजनम् । यद्वाच्येन प्रत्येकं द्रव्यपरिहारात् न
तुल्यं ॥ तत्र. संस्कारहीनेऽपि अदिरे स्वाभि-
योजनम् । तद्विद्रव्यादिति तुल्येण प्रधानेन
विरोधतः ॥' १९.

सोम— पूर्वपञ्चकर्मणोऽपि इह तदनुसंगः इति
तत्त्वार्थात् संसृतिः । सूत्रे तदर्थत्वात् संस्काराणां
द्रव्यार्थादित्यर्थः ।

वि— 'अमुल्लव्यमुल्ले संस्कारयोगशोभे तदा तु
विष्णुः । आद्यो बहुशुभलोपः, न मुपमायाधु (य अ)
लोपनम् ॥' १९.

भाट्ट— यत्र नियोजनवैधिकादिप्रामाण्ययोग्यो मुख्यः
तल्लादिसंस्कारसंस्काराद्यैर्गच्छन् प्रतिनिधित्वा मुख्यस्यै-
वोपादानम् । संस्काराणां तु 'गुणलोपे च मुल्लव्यम्' इति
न्यायेन लोपेऽपि न लोपः । न च अन्वयः तथालोपेऽपि यूपस्य
इष्टाष्टसंस्कारसमूहत्वात् संस्काराणां काष्ठान्नमिति
वाच्यम् । तदर्थेन संस्कारसंस्कारजन्यदमापूर्वे विहित-
काष्ठस्यैव यूपपदार्थत्वात् । अत एव 'यूप तल्लान्'
इत्यादौ काष्ठस्यैव संस्कारत्वात् काष्ठस्यनुपपत्तिः । यत्र तु
प्रधानतुल्यनियोजनसमर्थत्वे तुल्य एव तदनुसंगे प्रति-
निधिनेव तत्त्वार्थात् द्रष्टव्यम् । १५.

मण्डन— 'शत्रु न्यूनमपि श्रुतम् ।'
शंकर— 'संस्काराणां मुख्यं स्यात् ।' १९.
[संस्काराद्योपि (अपि) मुख्यं स्यात् इति पाठस्तु
आवश्यकः ।]

॥ अर्थद्रव्यविरोधे अर्थः ० । (सूत्र) भाष्यम्—
अर्थद्रव्यविरोधे अर्थे प्रति आदित्यम् । इति । के. — अर्थः

प्रवेदनम् । द्रव्यं पवित्रादि शुक्लम् । शुक्लप्राप्ते अर्वा-
धमेवे पदरादिः अनुपपन्न एव शब्दः । ६।१।११।३९.

● द्वंद्वः समासः । एतद्विषये भूषणं प्रत्यः शाधना-
धिकरणे ६।१।१।२२-२३ शब्दे द्वन्द्वविधौ च द्रष्टव्यः ।

के. ● द्वंद्वः एवं विभाषया एकम् भवति । दुष्.

● युगपदधिकरणे द्वंद्वः । तेन पदद्वयमपि स्वतन्त्रावृत्ति

स्यात् । शा. । अधिकरणं द्वयं अभिधेयमिति यावत् ।

तस्य युगपदधिकरणे द्वंद्व इत्यर्थः । तथाच 'एवेन चरेन

अर्धद्वयमिति पादने द्वंद्वः' इति कात्यायनोक्तेः द्वंद्वे पदद्वय-

लक्षणा आपत्तिरर्थः । सोम. ६।१।१८.

● द्वंद्वानि द्वादश दशपूर्णमासयोः आध्वर्यव कर्म,

न प्राजमानम् । सा. ३।८।१।१९-२०.

● यो हि द्वंद्वस्य धर्मः इतरेतरयोगो नाम, स एक-

सोपपत्तिः । इषाद्वि विरोधः एवम् द्वाद्विषयस्य द्वयमिति

मित्रो, इतरमायौ मित्रं शब्द एव । दुष्. ६।१।

५।२९. ५. १३६६. ● द्वंद्वे च स्वायत्तिमिषानात् ।

(वसुधैव कुटुम्बकम् पराधीनमिति) । सा. १०।१।३।४.

● द्वंद्वे यथा 'अथजिह्वाध्वज' इत्यादौ इतरेतरयुक्त-

मयैवैव क्रियान्वयि स्याते, तथा 'पञ्चमान' इत्यादौ

एकस्यैव इतरेतरयुक्तमेकैवैव भवति । रत्न.

६।१।१९.

● द्वंद्वान्ते भूषणं पदं प्रत्येकं संवच्यते इति

प्रवादः, यत्र उद्वेगवाचने साहित्यानिष्ठस्य तत्रैव । आह.

६।१।१५.

● द्वंद्वारवात्तत्वात् एकस्यैव । आ. ६।१।१।२२

५. १३६६.

● द्वंद्वतयुरपगच्छेः द्रव्यस्यैव नित्यवमावृत्तनम्

(पा. २।१।५ सूत्रे चार्थिकम्) शब्दोपचयिकः,

पञ्चयवपनः, दशयवपनः इति । दुष्. १०।६।१।४.

● द्वंद्वता (द्वंद्वतायाः द्वंद्वताम्) च समग्रस-

क्रिया । सा ३।८।१।१९. । यमात्मककरणं हि द्वंद्वता । या.

● द्वंद्वभाविनोः प्रत्ययान्तात् सत्तावैधायिका भवति

समासः । सा. १०।६।१।४.

● द्वंद्वविधायः 'यमावपनः' इति निन्दो प्रणि-

प्रत्यये शृङ्गाः । के.

● युगपदधिकरणवचनतया द्वंद्वस्युतेः यत्र द्वौ पदौ

वा युगपदधिकरणं इत्यन्ते तत्र द्वंद्वसमासो भवति ।

दुष्. ६।१।६।१५. ५. १३७२. ● इतरेतयोमे

कार्ये (द्वंद्व-) समासविधानात् । सा. ६।१।५।२२

५. १३६६. ● युगपदधिकरणवचनतया द्वंद्वस्युतेः

द्विचयनयद्वयवचनवचने प्रथिमयोर्वचनयोः इति च

दर्शनात् । यथैव पवित्रे च पवित्रे चेति निदर्शनं क्रियते ।

६।१।५।२९. ५. १३६६.

● द्वादश एव दीक्षा द्वादशते । दुष्. ६।५।१।२९.

● द्वादश द्वंद्वानि दशपूर्णमासयोः आध्वर्यवं कर्म, न

प्राजमानम् । सा. ३।८।१।१९-२०. ● द्वादश द्वंद्वानि

दशपूर्णमासयोर्विधमन्त्राणां लक्षानि १ यथोवाचर्जनं

च उवाचिधर्मं च, २ अविधर्मं कर्मानुष्ठानं च,

३ अवाचनं च हयस्त्रिभुवनं च, ४ यथोवाचिधर्मं

च आवाचिधर्मं च, ५ आवाचिधर्मं च अविधर्मं

च, ६ वैदिकविधर्मं पत्नीसंनयनं च, ७ प्रोक्षणावादनं

च आवाचनं च, ८ हयस्त्रिभुवनं च, ९ अग्नि-

होमहवनी च शयं च, १० वृत्ताग्निं च हयस्त्रिभुवनं च,

११ उवाचनं च मुत्तनं च, १२ हयस्त्रिभुवनं च इति ।

वि. ३।८।१०. ● 'द्वादश द्वंद्वानि शृणोति' अत्र

'१२ × १२ = १४४' होमा भवन्ति इति कर्मभेदः.

सम्प्रदायः । तत्र 'अमाविष्णु सज्जयता' (वैश्व. ५।७।१)

इत्याद्याः १३५ मन्त्राः 'सज्जयतामे' इत्यस्य वाहृत्वा

संख्यापूर्णं इति बोधायनीयाः । सोम. २।१।७. ५.

१४२. ● द्वादश शब्दाः (द्वादशते) एव कर्म

बोद्धव्यात् एव कर्मत्वाः । तेषां अतीत्येवमपि

विहितत्वात् अग्राह्यमपि बोद्धव्यात् सन्नेन कर्मत्वा ।

अवच्छेदकत्वात् सन्नेनैव । ये संनिपत्योपकारास्ते

आकर्तन्ते । दुष्. १।८।१।२२. ● द्वादश स्तोत्राणि

अग्निष्टोमस्य । अत एवमेव बहिष्पवमानमेकम्, आत्य-

स्तोत्राणि चत्वारि, मार्ग्यस्थिने मार्ग्यदिनस्वमानः एकम्,

पञ्चस्तोत्राणि च चत्वारि । कुडीपठने आर्धस्वमानः

एकम्, यथायथीयामावाच्यं अग्निष्टोमस्तोत्रं द्वितीयम् ।

संज्ञकान्ते द्वादश स्तोत्राणि अग्निष्टोमे । अग्निष्टोमिभिः

उत्सृज्यस्तोत्रेः उत्सृज्यः संज्ञकान्ते । योऽसौ स्तोत्रेण समाप्त-

मानस्य बोद्धव्यं । अतिरात्रस्तोत्रेण अतिरात्रः संनिष्ठये ।
वि. ८।३।५.

● द्वादशः अध्यायः तन्त्राभावेन शेषेष्वपि ग्रन्थेषु
उदक्त्वात्वेन आरम्भते । अन्यादृशी इत्यत्र प्रसङ्गेन
भवति । टुप्. ७।१।११ पु. १५२४.

● द्वादशाध्यायार्थः । 'पञ्चसूत्रनिर्णीतिः समु-
च्चयविकल्पे । द्वादशाध्यायपादयोः (इति पादार्थ-
संग्रहः) ॥' प्रथमे पादे पञ्चपदाणां पञ्चपुरोडासे प्रसङ्गः ।
वैमिकनैरेः उत्तरकाशीनकर्मसु प्रसङ्गः इत्यादिर्विचारः ।
द्वितीये सत्त्वोदशस्तोत्रनिर्वाहम्, न ॥ सत्त्वोदशपुरो-
डाशानाम् । विकृतिस्तस्मिन्, न प्रकृतिः । सम्भारम्भ-
णोऽपि विकृतिरपि स्यात्, न तु प्रकृतौ च । इत्यादि-
विचारः । तृतीये तन्त्राभावेः समुच्चयः । आचारगणना
क्रमानुसंगतत्वादीनां समुच्चयः । इत्यादिः प्राधान्येन,
पञ्चदीर्घविकल्पः इत्यादिः समुच्चयवशादभवेन इत्युभय
चिन्तितम् । चतुर्थे च ऐश्वर्याहंस्वत्ववशाऽनुवाक्य-
मुक्तौर्विकल्पः इत्यादिः प्राधान्येन, यामकाऽनुवाक्यवोः
समुच्चयः इत्यादिः विकल्पावकाशेन हास्यमर्थं चिन्तितम् ।
वि. प्रस्तावना स्तो. २४.

● द्वादशाध्यायार्थनिरूपणम् । एष तन्त्राभा-
वरूपे प्रयोगपरिमाणे चिन्तिते तत्परिमाणमेव प्रसङ्गकं
द्रष्टव्यं विनियते । प्रयोगपरिमाणत्वाविशेषेऽपि तन्त्रप्रसङ्ग-
प्रसङ्गकानां भाव्यकारण्यं विशेषोऽभिहितः 'साधारणं
भवेत् तन्त्रं परार्थं अग्रप्रोक्तकः । एवमेव प्रसङ्गः स्याद्
विद्यमाने स्तके विधौ ॥' इति । यत् अनेकोद्देशेन
अनुशीलते तत् तन्त्रम् । यत् अन्वयार्थमनुष्ठितं तदनु-
सिपत्त वा अन्यत् साधनं भवति प्रतिपाद्य वा, तत्र
अग्रप्रोक्तकत्वम् । यथा पुरोडाशकथनं तुषोपवापय,
यथा च परं सञ्ज्ञाज्ञमन्त्रा, वाचिनं चाजिनकायक
यजुस्तोदिते च निरुक्तम् । तत्र अविद्यमानमपि कथान्वदि
तुषोपवापादिना न प्रयोगः शक्यते, इति अग्रप्रोक्तकत्वम् ।
यत् तु सम्भवापि सन्तोषनैरेषेद्वेण अङ्गविनियोगे
सत्यपि एकीयानुष्ठितेरेव सङ्गः सन्वयस्यापि लक्ष्यरसंयतेः
अन्यस्य प्रयोजकवत्त्वमस्यापि तद्वेषः (वच्छन्दो व्यर्थः)
यथा पञ्चपदानुष्ठितेरेव प्रत्यावादिभिः उपकारसंयतेः

पञ्चपुरोडाशः पञ्चसंख्यानादरेष्वेव स्वार्थतया अतिदेशेन
विनियुक्तध्वन्यायि प्रत्यावादीनि न पृथक् अनुग्रहयति, तत्र
प्रसङ्गः । अत्र च अन्यायादित्ये स्वयमपि प्रयोजकं
भवति । अत्र एव च आत्मप्राप्तौ यस्मै अविद्यमानो
पञ्चपुरोडाशेन अनुज्ञायते ।

आह । यदि पञ्चपदानुष्ठिता एव प्रत्यावादायः पञ्च-
पुरोडाशस्तोषकुर्वन्ति, न तु तदर्थमनुष्ठीयन्ते- 'कथं
तर्हि तदङ्गत्वम्, नादर्घ्यं छद्मोप्यते । उद्देशेन
च तदार्घ्यं नोपकारः, न चात्र सः ॥' ३३ ॥
यद्देशेन यत् अनुष्ठीयते, तत् तदर्थम्, तदर्थं च अङ्ग-
मुच्यते, न तु उपकारकत्वम् । न च प्रत्यावादायः पञ्च-
पुरोडाशोद्देशेन अनुष्ठीयन्ते, इति कथं तदङ्गत्वम् ! ।

ननु एवं सति तुषोपवापादित्वं वा 'पुरोडाशप्रयु-
क्तस्य कथामस्य कथं भवेत् । व्यापार्यते तुपाणां
तदुपवापप्रसिद्धये ॥' ३४ ॥ सति पुरोडाशप्रयुक्त-
मेव कथालक्षकत्वम्, तथापि तुषोपवापसिद्धि-
व्यापार्यते
एव, इति युक्तमेव यदौद्देश्यत्वावधारणोपपत्त्यर्थं
शेषत्वम् । प्रत्यावादायस्य न कथञ्चिदपि पञ्चपुरोडाशो-
द्देशप्रवृत्तपुष्पपवनगोचराः, इति न तत्तद्वेषव्येया
समन्वीति । 'उच्यते, न प्रत्यावादानां पुरोडाशोऽपि
शेषत्वम् । तद्योपयत्वेन तेषां तु तदङ्गत्वं प्रतीयते ॥'
३५ ॥ यथैव अत्र इत्यपि यस्मै साहक्यव्यपदेशः, तत्रैव
प्रत्यावादिष्वपि पञ्चपुरोडाशार्थमनुष्ठीयमानेभ्यः तद्योप-
त्त्या तदङ्गत्वव्यपदेशः । शक्तौत्येव पुरोडाशः तानुवा-
पयितुम्, अन्यत्तु सिद्धत्वात् जानुहावयति, तेन अन्य-
तोषभूतेष्वपि योपवत्त्वं शेषत्वव्यपदेशः । अन्ये तु
'योप्येत्येव शेषत्वम्, अतः पुरोडाशोऽपि प्रत्यावादीनां
मुख्यमेव तद्विधि' इति वर्णयन्ति । तथा वा अस्तु ।
सर्वथा तावत् उपपन्नः शेषत्वव्यपदेशः, इति तर्क-
समञ्जसम् ।

तथैव संक्षेपार्थः । अत्रान्त्रं तद्वत् स्वशब्देन प्रथम-
मभिधीयते, तस्माच्च विविधानां समानाभिधानेन अन्यथा
प्रतीयमानोऽपि अयोग्यतया न दृष्टव्यं निरूप्यते । इयं
वाक्यस्या 'निविष्टकर्मः' इत्युच्यते । विविष्टकर्मस्य तदा
एव ज्ञयते 'काष्ठोत्तमैः पूर्णैश्च विधानमर्थेति, तादृशीः

पूरयितव्या' इति । ततः किमन्याः भाव्यं इत्यपेक्षया समानपदोपपत्तयः प्राचर्ये अवलोक्यतादुष्टस्य पदान्तर-
रोपात् सर्गादि स्वीक्रियते । तत्र पञ्चमे श्रुत्यादिवम् ।
तदभावे च अर्थवादश्चम्, तदभावे च अप्याहिवते ।
तत्र यथित्वाभिप्राये विभक्तिदधिकरणे च (क्रमेण)
प्रतिपादितम् । तत्र करणपेक्षाया समानपदोपात्ते
चात्यर्थे, एष करणतया अन्यीयते इति भावार्थविकर-
णार्थः । तत्र च करणतः खण्डित्य कालान्तरमात्रं च
प्रति साक्षात् न संभवति इति स्थित्वापेक्षाया देवता-
ऽऽपचनकर्तृसंस्कारयो देवताऽधिकरणे, कर्मण्यारम्भ-
मात्र्यत्वात् (११११४२०) इत्यत्र च निराकृते तद्
डातवे अपूर्वमेव आभयिकत्वम्, इति नन्वन्वयमध्यहृत्य
योगेनाह्वे कृत्वा स्वर्गे मान्येव इति, अपूर्वैतिकर्तृत्वदा-
तुको वागो ववात्तेपेतकाद्विद्वन् पादमिष कृत् प्रति-
करणतया विनियुज्यते इति अपूर्वधिकरणेनोक्ते 'कथ-
मनेन अपूर्वं कर्तव्यम्' इति पुनः इतिवर्तयताऽऽपवाह्या
काष्ठादीनामिव वकाशसिद्धयर्थे ज्ञापते । तत्र च्छिन्नेन
तद्वेदेन, त्रिभिन्नेन चान्दिदेन, मृत्वाचाद्याभ्याम्,
भुत्वादिभिश्च दयावध नेन द्वारेण समर्पितं जाति-
त्रयं-गुण-क्रिया-श्रमा-मकमवृत्तजत इवभावेन शुष्क-
त्वादिवन् (वकाशऽर्थे काष्ठे द्रव्यं यथा तद्वत्)
स्वीक्रियते । अत्र एव प्रथमं कर्मप्रवृत्तम् । तत्र
प्रकृतिरिते अपूर्वे दीक्षणीयादिवत् अकृतिरिते वाकान्तरापूर्वे
प्रपातापूर्वे कर्म गति विनियुज्यते । तेन दीक्षणीयेव परमा-
पूर्वप्रवृत्तः, वृत्तप्रवृत्तमेव प्रपातम् । अत्र द्वे कल्पिते
अपूर्वे तद्वत्त्वेन दीक्षणीयादिवत् निवृत्तवत् अवान्तरापूर्व-
त्वेन विनियुज्यमाने तद्वदेव अवान्तरापूर्वप्रवृत्तम्, न
परमापूर्वप्रवृत्तमिति चेदित्यन्यम् । तत्र सर्वविशेषण
विशिष्टमात्राऽनुष्ठानं प्रशान्तकल्याणोपेक्षकं वा तत्प्राप्त-
प्रवृत्तद्वयदादागतारिमाणं भुत्वाद्याद्यन्तरमशक्तिं
कर्मार्थेन वकाशदानुष्ठानस्य साम्येव । नित्यनैमित्तिकेपुत्रु
विशिष्टानुष्ठानाद्यक्तमपि मुख्यं प्रति निधिर्विषये इति ।
एतत् सर्वं वाक्यार्थवैग्रहत्वेन नार्थिनेन 'भावनायन्त्र-
त्वावत् सा स्मरपरिण लोकावत्' इत्यादिना (वाक्याधि-
करणे २४८) 'तस्मात् प्रकाशस्योऽपि विभित्तावत्

प्रकीर्णते । यावद् योग्यत्वमापन्ना मापनाऽऽप्यन्-
पेक्षिणी ॥' इत्येकमन्त्रेन (२७६) दक्षितमिति वैदि-
त्यम् । न्यायवरनमाह ।
● द्वादशोपसत्ता मदीन्य धर्मः, न ज्योतिष्टोमसः ।
वि. १।१।८.
● द्वादशोपसत्ताऽधिकरणम् । अदीक्षधिकरण-
न्यायः । भा. १।१।८।४-१५.
● द्वादशोपसत्तयं द्वादशद्विकं धर्मं तत्तामयने दर्शयति
'हान्या लोपावयति' इति । सा. ८।१।१०।१७.
● द्वादशकपालः अथौ अष्टाकपालादिमिष्टौ, क्षुप्ते
'देशान्तरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' इत्यत्र । वि. १।४।१२.
● द्वादशकपालः तृतीयवचने धरणीयपुरोडाशः । भा.
१०।१।२५।८८. ● द्वादशकपाले अष्टाकपालादीनामर्थे
वादः (काष्ठे) । वि. १।४।१२. ● द्वादशकपाल-
शब्दः न संख्यापरः, किन्तु पुरोडाशसंख्यापरः, द्वादशक्षु-
कपालेषु संस्कृत इति न्युपपत्तेः । (दशमहाकपालादिरम्य
अपि । १।४।१२.
● द्वादशदीक्षानियमो ज्योतिष्टोमसः (भाष्यमते) ।
भा. ६।५।८।१८-२६.
● द्वादशमथमप्रवयस्यो न्यायः, (१२।१।१।
१-६) 'न कृत्स्नं गुणानुब्रह्मार्थं अहनिर्गच्छ' इति ।
भा. १२।१।१।१५.
● द्वादशवर्षान् क्षिरस्य दक्षिणं श्वेतीपदीक्षणीयायाम् ।
भा. ८।१।१।१६.
● द्वादशलक्षण्या धर्मो न्युपायः । वि. पञ्चावना
श्वे. ११.
● द्वादशशत- (११२) गोरुपा दक्षिणा अश्वमुवेदे
तद्वत्त्वेन च समानमात्रा । वि. ३।८।१. ● द्वादशशत-
दक्षिणाया विभागः अध्वर्याविसमाम्नाऽनुरोधेन
ज्योतिष्टोमे । सा. १०।१।२३५३-५५.
● द्वादशशतं न्युवधनस्य निश्चयितं नाधिकारः ।
भा. ६।०।१।१८-२०.
● द्वादशशतसंख्यामात्रस्य निवृत्तप्रयोगोपेतक-
ज्योतिष्टोमे नैमित्तिकैकादिष्वेदधिकरणं कथम् । भा. १०।
६।१५।५५-६२.

* द्वादशसंख्यायां अष्टादशः संख्याविशेषा
अविभक्ताः सन्ति । भा. १।४।१।१२०.

* द्वादशादः अद्वयवानां प्रकृतिः । भा. ८।१।१०।
१५, * द्वादशादः इति द्वादश एतानि कर्माणि अशेषिभिः
परिमितानि एकत्र समाह्वयानि इति अनेन स्वयेण तद्
कर्मणस्य नामधेयं न कर्मानुपूर्व्यमात्रेणेति । द्वादशाद इति
अर्थावयवेन नामधेयं मार्थमात्रेण । १०।६।११।४१.

* द्वादशादः षोडशोऽसौ प्रकृतिः अन्वयान्तरिद्वयान्
इति तद्वर्तमानदेशः । वि. ६।१५९, ८।१९, * द्वादशादः
द्विविधाः अहीनकृतः सत्त्वव्ययः । 'द्वादशादेन प्रसाकामं
यामयेत्' इति यत्तद्विचोदना, यमयमानकृतु-वनिषमामावः,
कृत्विगयमयमानमेव अहीनरिद्वयम् । अहीना यत्तद्वि-
चोदनाः भवन्ति । 'द्वादशादमुदिकामा तपेयुः'
'द्वादशादमुदिकामा आसीदन्' इति चोदनाद्वयम्,
यमयमानकृतु-वनिषयः, आत्विगयमयमानेस्त्वं च सत्त्वव्ययम् ।
सत्राणि आसनचोदनाणि उपाविचोदनानि च भवन्ति ।
८।१५६, * द्वादशादः द्विविधः न्यूनः समुदयः, ल-
न्यूनः समुदविकारः । भा. १०।५।१२।१०९-८०.

* द्वादशादः द्विविधः समुदो न्यूनश्च । मन्त्रकामेदाश्च
तयोर्भेदः । वि. १०।५।१२४. * द्वादशादः । प्रकृती
कामेनाहः त्वमेन उपाश्चादिहारियोजनफलतो यथः परि-
श्रिताः । इहाप्येवं प्रवृत्तम् । द्वादश गात्राः सह कलेन
चोदिततात् सहा कर्तव्याः । तेषामप्रीयेमीयाया इति-
कतम्पदा अष्टममात्रविशेषात् लक्ष्णेन कर्तव्या ।
अष्टमयादीन्मपि लक्ष्णेन । ये सतिक्लोषकारकान्ते
अवर्तन्ते । दुष्. १।१।१।१२९.

॥ द्वादशाहो न्यूनः समुदयः सत्त्वव्ययः ॥

द्वादशाहस्य न्यूनसमुदयं पृथक् समानविधानं
स्मृतम् । १०।५।१२।१०९॥

भाष्यम्— द्विविधो द्वादशाहः न्यूनः समुदयः ।
समुदकावत् 'येन्द्रवाक्वाग्री प्राक्कीचोदनीयो दशमं
वाहः, अयेतरेषां नवनामद्वयेन्द्रवाक्वाक्वा प्रथममहः,
अथ शुक्राग्रम्, अथःश्रवणाग्रम् । अयेन्द्रवाक्वाग्रम्,
अथ शुक्राग्रम्, अथःश्रवणाग्रम् । अयेन्द्रवाक्वाग्रम्,
अथ शुक्राग्रम्, अथःश्रवणाग्रम्' इति । अथ न्यूनः

'येन्द्रवाक्वाग्री प्राक्कीचोदनीयो, अयेतरेषां दशनाम-
द्वयेन्द्रवाक्वाक्वा प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथ दे
वाग्रवणाग्रम्, अथःश्रवणाग्रम्, अथ दे शुक्राग्रम्, अथः-
श्रवणाग्रम्, अथ दे 'येन्द्रवाक्वाग्री' इति । तत्र द्वेन्द्रः
किमुपयुक्तमात्रेण द्वादशाहं प्रकृत्य धर्मा आहताः, उत
समुदं प्रकृत्य अहताः, तद्विकारो न्यूनः इति । किं
भास्यम् ? द्वादशाहस्य न्यूनसमुदयं समानविधानं स्यात् ।
कृतः ? उभयव्ययकारणं प्रकृत्यान्तं सत्त्वये विशेषः, कस्य
धर्माः कस्य नेति । तस्मात् समानविधानो । पृथक् ।
यथा बृहदयंतरे पृथगे प्रकृत्यान्तं तुल्यत्वात् समानधर्मगो,
एवं न्यूनसमुदं स्यादिति ।

न्यूनो वा लिङ्गवर्तमानात्, समुदविकारः । ८० ॥

भाष्यम्— वाक्यस्य पक्षं व्याख्येयति । न न्यूनः
समुदो समानविधानो । किन्तु न्यूनः समुदविकारः
स्यात् । कृतः ? लिङ्गवर्तमानात् । लिङ्गमिदं भवति,
'येन्द्रवाक्वाक्वा वा एतदावतने वचनमहः' इति न्यूने
अप्ये । न च न्यूने चतुर्थेऽहनि ऐन्द्रवाक्वाग्रमात्रं । ना
तर्हि । वाप्यप्राग्वहः । तत्र ऐन्द्रवाक्वाक्वा वा एतदावतन-
मिति वचनं वाचकस्येति । यदि न्यूनः समुदविकारः
ततः प्रकृतिसमवेतपयवे वादः । ऐन्द्रवाक्वाक्वा एतदावतनं
प्राप्तम् । तत्र अष्टममात्रेणैव इति । तस्माद्विज्ञ-
दर्शनात् न्यूनः समुदविकारः इति ।

कामसंयोगात् । ८१ ॥

भाष्यम्— 'यः कर्मयत बहु सां प्रशयेदिति' ।
काम्यो वा वैमिक्तिको वा नित्यमप्ये विकृत्य निविद्यते ।
यथा अश्वामये सुवृत्तोरनभोचने निराश्वामया चेति ।

तस्योभयथा प्रयुक्तिरकर्म्यात् । ८२ ॥

भाष्यम्— इदं प्रयोजनसूत्रम् । तस्योभयप्रकारस्य
महत्तरेण प्रयुक्तिरविशेषेण । ऐक्यमिति यथा पूर्वः पक्षः ।
यथा तर्हि सिद्धान्ताः, यथ वचनं लिङ्गं च, ॥ न्यूनः
प्रवर्तते । अन्वयः अविशेषेण समुदः इति ।

सोम— पूर्ववत् अनेपिदिच्छले विधानं 'अभिया-
हयंनेष्यथिवत् समानविधानं स्यात्' इति सूत्रे समान-
विधानत्वेन व्यवहृतम् । एव च पूर्ववत् इहापि
न्यूनसमुदयोः समानविधानत्वं शङ्क्यमानाद् संगतिः ।

द्वादशाहविशारेण न्यूदस्य अग्रवृत्तिः इति प्रयोजनम् । सूत्रार्थस्तु— द्वादशाहस्य न्यूदत्वं समुदत्वं च रथेतर-
न्यूदपृष्ठवत् समानविधानं स्ववृत्तिः ।

वि— 'न्यूदोऽपि प्रवृत्तिः किंवा विवृतिः स्वादि,
पृष्ठवत् । विविधस्याद्वादियो, अन्यो ऽपि न्यूदत्वं कथमे
विशेषः ॥'

भाट्ट— पूर्वोक्तप्रत्ययविशेषः समुदत्तपर्यन्तः । तं
विधानं 'अथ न्यूदः ऐन्द्रवायव्यौ प्रायणीशोदन्वीरी,
अथेतेरेषा दद्यान्नामहा ऐन्द्रवायव्यां प्रथममहाः, अथ
पुनःपुनः, अथ द्वे अग्रप्रथमौ, अथेन्द्रवायव्यामहा, अथ
द्वे शुक्राग्रे, अथाम्रपणामहा, अथ द्वे ऐन्द्रवायव्यामहा'
इत्यनेन न्यूदप्रत्ययः अग्रप्रत्ययविशेषो विहितः । अथ
च अग्रप्रत्ययविशेषवाचकयोऽपि समुदत्तन्यूदपदोद्भा-
वोऽपि प्रयोगः तद्वत्त्वात् उक्त्यामिश्रोमपठ्याद्यधिकः ।
तत्र समुदत्तस्य शान्तं कर्माप्रवृत्त्यं प्रकरणम् कृतवृत्त्यं
निर्विघ्नादेशः । न्यूदस्य तु 'यः कर्मभेदे बहु कर्म प्रया-
येति, स न्यूदेन वृत्ते' इति वचनेन द्वादशाहमित्य-
न्युदप्रकारस्य कर्तोद्देशेन विधानात् कल्प्यम् । अथ च
आश्रयस्य अनेककर्तृकत्वेऽपि एककालस्याऽपि पुन-
रुत्पत्तेर्भवतीति सूत्रविहितमेकवचनम् । अहीनमिमांश वा
स्तु । न्यूदस्य च कर्तव्य-कर्मणि स्थिति न वेति चिन्ता-
याम्, इन्द्रियकामवाक्येन दद्याः पुनरायत्वेऽपि 'दद्या
शुभेति' इत्यनेन तस्य कर्तव्यत्ववत् न्यूदस्य कर्मवाक्येन
उपपत्त्येऽपि कर्मकत्वस्यैव निश्चयवाक्येन उपपत्तेः
समेतापुनरुत्पत्त्यायेन उभयार्थत्वम् । इति प्राप्तिः, दद्याः
स्वरूपेन दण्डपदवाक्यत्वेन च लोकावगातत्वा इन्द्रिय-
कामवाक्यमन्त्रेण, तथा पुनरायत्वाक्यत्वेः अन-यायैवेन
'दद्या शुभेति' इत्यनेन युक्त कर्मत्वत्वम् । प्रवृत्ते च न्यूद-
स्य कर्मस्य तादृशवाच्यत्वस्य च अन्वयः अवगच्छतेः निश्च-
यवाक्यस्य तादृशकत्वेन वक्तव्यादिसंख्येयवक्तव्यत्वम्
अन-यायैवात् न कर्तव्यत्वम् । अथ च अपवादविशेषस्य
प्राधान्यात् कर्तव्यत्वेऽपि तादृशपूर्णादितत्त्वमहाविशेषस्य
समुदत्तपदवाच्यस्य पुनरुत्पत्त्याच्च कर्तव्यत्वम् । अतएव तथा
विकृतो अग्रयोगः । प्रवृत्तमपि कामवाक्येन समुदत्तवा-
क्यमिति भाष्योपदिष्टाऽपि ।

मण्डन— 'न्यूदः समुदत्तस्य भवेद् विशारः ।' २५.
संस्कार— 'अनङ्गं न्यूद इत्येते ।' २६.

• द्वादशाहः वनस्पतः अथवा प्रवृत्तिः । वि. १०।
२१९५. (नयोदवाचकयोर्नाम आश्रयवाक्यात् यानि यन्त्राणि ॥
तेषां प्रवृत्तिर्द्वादशाहः इति कस्यापादः । १८।२) ।
• द्वादशाहेन प्रथमकर्म वाचयेत् । भा. १०।५।११।२.
• 'द्वादशाहेन वयेत' इति द्वादशानामाग्रा वद प्रयोगो
विहितः । तत्र दौक्षोपसारादिकं त्वेव कियते । वि. १।
११५. • द्वादशाहान् न्यूदोऽपि वयामनेन प्राप्ता । तत्र
अप्येतातोऽप्यातः । तत्र च स्वस्थानविशुद्धिः न दण्ड-
कल्पितवत् । अहुरधिकारश्च नास्तेन । भा. १०।५।१९।
८३-८७. • द्वादशाहस्य महीनभूतस्य तत्र प्रवृत्तिः,
यत्र वयतिः भवते । वनभूतस्य च तत्र प्रवृत्तिः, यत्र
आसन्नं वनविषयं भूयते । ८।२।५।२५. • द्वादशाहस्य
महीनरूपस्य विशुद्धयः द्विजननिरागदयः । वि. १०।
५।४. • द्वादशाहस्य आदिप्रकरणानामाग्रा क्रमेण वन-
वतने चर्मादिदेवः । तत्र चामिमचतुर्ग्रे विशुद्धा
विधीयते । भा. ८।१।५।३-५. • द्वादशाहस्य द्वादश
वहःसु दौषाः, द्वादशवृत्तस्य, द्वादशसु सुत्वाः इति
पुनर्विशुद्धता आसीतः समाप्तिः इति स्वस्थानविशुद्धिः
विज्ञातः । वि. ११।४।५. • द्वादशाहस्य वत् द्वितीय-
महाः, तत् द्वितीयस्य प्रथममहाः । यत्र तृतीयमहा, तत्
द्वितीयम् । एवं त्रिजनादौ तेवम् । १०।५।४.

• द्वादशाहस्य न्यूदसमुदत्तं पृष्ठवत् समान-
विधानं स्यात् । १०।५।२।७९ ॥

द्वादशाहस्य न्यूदसमुदत्तं न्यूदस्य समुदत्तं च समान-
विधानं स्यात् । न तत्र प्रवृत्तिविशुद्धिभावः कल्पितः ।
पृष्ठवत्, यथा बृहद्रथवत् पृष्ठे प्रकरणस्य मुख्यत्वात्
समानविधानं तद्वत् । इति पूर्वैः पठः ।

न्यूदो वा सिद्धदर्शनात् समुदत्तिस्वरः स्यात् ।
८० ॥

पूर्वपक्षान्तरार्थो वाच्यः । न्यूदः द्वादशाहः समुद-
त्तिकाः समुदत्तस्य विशारः स्यात् । सिद्धदर्शनात् । 'देव-
वाचकस्य च एकदायजन वचनपूर्वमहा' इति न्यूदे भूयते ।
न च न्यूदे वचनपूर्वमहा ऐन्द्रवायव्यामहा, किन्तु आश्रयना-

प्रता । यदि न्यूनः समुदविकारः स्यात् तदाः प्रकृति-
मणेरप्य उपपद्यते तदाः । येन्द्रसायवस्य धरादक्षतनं प्राप्तं
तस्य व्याघ्रयस्य वन्धते इति । तस्मात् न्यूनः समुदस्य
विधारः इति सिद्धान्तः ।

कामसंयोगात् । ८१ ॥

न्यूदे द्वादशाहे कायपेषेभ्यः भूषते 'यः कायपेष-
बहुः स्या प्रज्ञायेवेति' इति । ततश्च न्यूनः कायः ।
कायो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थे विरुध्य विविचते ।
तस्मात् न्यूनः समुदस्य विकारः । इति सिद्धान्तः ।

तत्तयोभयथा प्रवृत्तिरेकमर्थ्यात् । ८२ ॥

१६ प्रयोजनसूत्रम् । तस्य द्वादशाहस्य न्यूनकमुद-
स्यस्य अहर्गोषेण अविशेषेण प्रवृत्तिः ऐक्यमात्रात् एक-
रूपत्वात् इति पूर्वपक्षे पक्षम् । सिद्धान्ते तु उभयथा
प्रवृत्तिर्भवेत् । यम वचने लिङ्गं वा न्यूनस्य तस्य न्यूनस्य
प्रवृत्तिः, अन्त्यस्य तु अविशेषेण समुदास्य इति । के.

७ द्वादशाहस्य सप्तशतीनामकस्य धर्मात्ममतिदेशः
सप्तशतीनोर्ध्वस्य । अ. ८।२।१।१५-२१, द्वादशाहस्य
सप्तशतीनामकस्य धर्मात्ममतिदेशः पञ्चदशरात्रकुम्भविनाम-
यनयोः, समत्वात् । ८।२।१।१५-२२.

४ द्वादशाहस्य सत्रव्यवसासोपायिचोदनेन
यजमानबहुत्वेन च, सत्रगम्याभिसंयोगात् ।
१०।६।१६।६० ॥

उभयस्य सत्रगम्यते । आसन्नोपायिचोदनेन द्वाद-
शाहस्य सत्रव्यवसासः । आसन्न उपवेदने इति भाट्टना च उपवे-
सार्गपूर्वकेण एव गते इति भाट्टना च यस्य बोधनं तत्
सत्रम् । यजमानबहुत्वेन च नियतेन सत्रव्यवसासः । सत्रगम्या-
भिसंयोगात् 'य एष विद्वांसः सत्रव्यवसते' 'य एष
विद्वांसः सत्रव्यवसति' इति आत्मनोः उपायिचोदनां
सत्रव्यवसासं अभिसंयोगात् नियमयन्तम् । 'स्तुतिशति-
परमः सप्तदशरात्रः सप्तशतीनाम्' इति यजमानबहु-
त्वस्य च नियमयन्तम् ।

यजन्तिचोदनादतीतलं रूपमिदं चास्तिवपरि-
माणत्वात् । ६१ ॥

अत्र अहीनस्य सत्रगम्यते । द्वादशाहस्य द्विसप्त-
शतीनां च पञ्चविचोदनात् यजमानानां विधानात् अहीन-

त्वम् । स्वाभिना यजमानानां अस्तिवपरिमाणत्वात् अनि-
यत्परिमाणत्वाच्च अहीनत्वम् । द्वौ यजमानौ वा अहीनेन
यजन्ते । एवं च यजन्तिचोदनेनैव सति यजमानानियत-
परिमाणत्वं अहीनस्य स्रक्षणम् । अहर्गोषाध्यायव्याख्यायां
सति इत्यपि विशेषणं देयमेव । यजन्तिचोदनत्वमात्रे स्रक्षणे
ज्योतिष्टोमादौ अतिशयसिद्धिः । अहर्गोषाध्यायव्याख्यायां
तु सप्त अतिशयसिद्धिः इति द्वयोरपि निवेद्यः, यजमाना-
नियत्परिमाणत्वं तु स्वरूपकथनं न स्रक्षणपटकम् । के.

७ द्वादशाहस्य समुदस्यैव अहर्गोषव्यतिरेकः । वि.

१०।१।२१, ७ द्वादशाहस्य समुदस्यैव विकृतिर्गोषमयनं

संयत्तस्रक्षणम् । १०।१।२५, ७ द्वादशाहस्य स्रक्षणम्-

१ प्रायणीयोऽतिशयः, २-७ प्रथमः यजमानः, ८-१० त्रयः

सप्तशतीनाम्, ११ अविशेष्यमयः, १२ उदयनीयोऽतिशयः

इति द्वादश अहर्गोषे इति । ८।२।१५, ७ द्वादशाहे अविशेष्य-
यजमानस्यैव अहर्गोषव्यतिरेकः । अतिशयः अन्त्य-
मयति, गौरीवीतसम्यक् यजन्ति' इति । भा. ७।४।१।

११, ७ द्वादशाहे 'अन्त्यपूर्वगुणसिद्धिः शीघ्रविना मन्त्रा-
द्यैव यजन्ति' इत्यादिः क्रमविधानार्थं भूतिः । ५।१।१।१५

वर्णक १, ७ द्वादशाहे अहर्गोषे सप्तशतीनाम् प्राक् पत्नी-

सप्तशतीनाम् । उच्यते हायिचोदनादि गोषे तन्मेष

सर्वम् । दक्षमस्य तु मानमात्रत्वमेव यजन्तात् । १।१।१५।

२१-२२, ७ द्वादशाहे अहीनामके 'अन्त्य द्वादशरात्रं

वदति' । अत्र द्वादशरात्रस्यैव द्वादशरात्रस्य दक्षिणा

(१२४४ गावः) । वि. १०।१।२८, ७ द्वादशाहे

अविशेष्य द्विरयजमानं स्तुतव्यमन्त्रं च अहर्गोषे

कर्मव्यवसायः । १०।२।२६, ७ द्वादशाहे आयसत्कीनं द्विशत-
नयनकालादूर्ध्वं विधानाकालव्यवसायं स्यात् । भा. ११।

३।१।२४, ७ द्वादशाहे उपसत्सत्कीनं सुमहापाङ्गम

कर्मम् । ११।३।१०।२१.

४ द्वादशाहे उपसत्सत्कीनमुपसत्सत्कीनानि

विबुद्धसुखाहानुपसत्सत्कीनम् ॥

सुखाहानुद्धौ सुखस्रक्षणयोर्ध्वं पापस्रक्षणम्,

प्रकृत्यन्वयादावाहनत्वात् । ११।४।७।३० ॥

आप्यम्—उपसत्सत्कीनं सुखस्रक्षणम् 'चतुर्दश-

स्रक्षणमन्त्रं यजन्तम्' इति द्वादशाहे चोदनेन प्राप्यते ।

सन्नेद विचार्यते दादधादे मुत्ताहानि उपलक्षितव्यानि,
उदाधिकारेणैव प्रयोगः कर्तव्य इति । किं ज्ञातम् ? मुत्ता-
विष्टौ एतस्याः संयोगमात्र उपलक्षणं कर्तव्यम् । कुतः ?
प्रवृत्त्यवगात् । प्रवृत्तौ सौत्तमहः उपलक्षितम् । गर्वाणि
चैतानि तद्विष्टीनि । अतः सर्वानुपलक्षणीयानि । ननु
एकैकसौ देवता इन्द्रः सङ्कटुपलक्षणेन संस्कृतः संस्कृत
एव । तस्य पुनरुपलक्षणमनर्थकमिति । उच्यते । अद्योप-
लक्षणकृत (आद्योप इति तु आनन्दश्रमीयादौ पाठः ।
अद्योप इति तु विवक्ष्यते । स एव च कुतः ।
अद्योपलक्षणीयस्य उपलक्षणं अद्योपलक्षणम्, तेन हृतः
इति तदर्थः । छेः । संस्कारः सोऽद्यतस्य प्रधानस्याहम् ।
तस्मादुपलक्षणे पुनः पुनरुपलक्षितम् । आनन्दकृत ।
तदथा 'आद्योप कृत्वात्तैवमालम्बेव, सौम्य धनुः, आद्योप
कृत्वात्तैव पुरोधावा स्वयंमान' इत्येकलोऽपि अर्थदेवतायाः
क्रममेव मेदेन भागहन्तं क्रियते । एवमिहापि ।

द्वयम्— ('इत्येव मुत्तामागच्छ मयवतिरिति ज्ञात्')
इति व्योतिष्ठोमे विहितम् । तत्र इत्येवमहः परित्यज्य
माषी अत आह—) प्रवृत्तौ 'चतुरेदं मुत्तामागच्छ
मयवत्' इति कारेकता विवक्षिता । इह तु तमेव
प्राप्नोति (चोदकेन) । आ च (अहं चन्दस्य अम्वासा-
मक) ऊहमन्तरेण न शक्यते विवक्षितम् । तस्मात्
उक्तः कर्तव्य, द्वादशादे मदीदधादे इति । न वैकल्यादेव
तायाः सङ्कटुपलक्षणं कर्तव्यमित्यमर्थोऽप्युच्यते । कथम् ?
या प्रथमस्य वागम्य संस्कृत देवता, सा द्वितीयस्य
संस्कृता न भवति, कालमेवाह ।

अविबेन्द्राभिधानत्वात् सङ्कटु स्मादुपलक्षणम्,
कालस्य लक्षणमस्ति । २१ ॥

भाष्यम्— अविधा न म्यात् सर्वानुपलक्षणम् ।
अधिकारेणैव प्रयोगः स्यात् । कुतः ? इन्द्राभिधानत्वात् ।
इन्द्र अद्योपलक्षणेन संस्कृतः । स चङ्कमस्कृत, संस्कृत
एव, ॥ पुनः संस्कृतस्यः । ननु 'चतुरेदं' संस्कृत,
'चतुरेदं मुत्तामागच्छ' इति मयवत् । अविबेन्द्रोऽत्र
काल, इन्द्र आगच्छ इत्येतावदेव विवक्षितम् । विवक्षिते
रुति नामे वाक्यं सिद्धते । आगच्छ मयवत्, चतुरेदं
आगच्छेति सङ्कटुपलक्षितोऽत्र चतुरेदं विवक्षितः, उन्मी सं-यो

न शप्नोति वदितुम् । अथ कस्मात् इन्द्रागमनसंयुगे
विवक्षितः, न पुनः कालसिद्धस्यः । आगच्छ मयव-
चिति प्रत्यक्षः संयोगः । चतुरेदं आगच्छेति परोक्षः,
मुत्तामागच्छेन च्वापायात् । तत्र च मुत्तामागच्छेत्यपि
प्रत्यक्षः । स विवक्षितो मयवत् । नैतं कथिद्विरोधः ।
मुत्तामागच्छ अविरोधात् । अतः चतुरेदं इति मुत्तामागच्छेनो
गम्यते । न सङ्कटु । किं कारणम् ? कारणं लक्षणार्थ-
त्वात् । चतुरेदकालोऽत्र मुत्तामागच्छार्थः । चतुरेदमित्युदा-
मागच्छेति । क्वाराणम् ? नाथ देवता भागच्छति ।
यत्र नो नृक्षेतेन देवत्वमस्तीभवति । स यत्र नो अङ्गमात्रो
ऽयमुपलक्ष्यते । सर्वमुत्ताया चारी तुल्यः । तत्र चतुरेद-
वचनं प्रदर्शनमात्रम्, मुख्यत्वात् । मुख्येन हि प्रदर्शने
भवति यथा 'इहता आतिव्या संतिष्ठते, नाग्याजान्
भवति' इति ।

द्वयम्— (माष्योक्त व्याख्येयमतुमापते)— 'इन्द्र
आगच्छ' इति (एतावद्विह) विवक्षितम्, चतुरेदं
इति (वाक्वचनम्) अविवक्षितम्, वाक्वचनमेवमात्
(इन्द्र आगच्छ, तत्र चतुरेदं इति) एव 'आगच्छ,
तत्र मुत्तामागच्छ' इति वाक्वचनम् । एव वाक्वचन-
मवाच मुत्तामागच्छमपि अविवक्षितमेव । तस्मात् प्रवृत्ता-
वपि अविवक्षितं वात् विवृतावपि अविवक्षितेन प्रयोग
इति । (एवमनुभाष्यं व्युत्पत्ति—) एतद्व्युत्पत्तम् ।
(कथम् ?) यदि ईदृशोऽपि (निष्कारकमात्रेण विविष्ट-
विधिपितृवत्संयुगेऽपि) वाक्वचनमेव भवता अङ्गी-
नियते, (तदा) तत्रैव वाक्वचनमेव स्यात्, 'मीदीन्
शोषति' इति (अथ) शोषणं कर्तव्यम्, तत्र मीदीन्
इति । अथिच प्रवृत्तौ 'चतुरेदं, च्वा' इति किमर्थ-
मुच्चार्यते ? अविबेन्द्राभावेदेवमात् (नोममर्थः । किन्तु—)
'मुत्तामागच्छ' इति (एव) प्रयोगः कर्तव्यः
(म्यात्) । एव स्थिते विवक्षिते अविबेन्द्रेन वेति
(संयुक्तमन्त्रात्) अविबेन्द्रमेव चोदयति । तस्मात्-
न्यथा व्युत्पत्तिः । 'इत्येव मुत्तामागच्छ मयवत् इति
मयवत्' इति । इतिचन्द्रोऽत्र प्रकाशनी (लेखे) ।
अस्मिन् (तु) वाक्ये अस्व प्रत्ययवाचित्वे नोपपद्यते,
प्रत्ययवाचकमात् । किं तर्हि ? इत्येतावन्मात्रं वाक्येनोपा-

दशम्यते (वाक्यशेषे चतुरदशिशब्दानां ह्युपावाचिना भवणात् । इतिशब्दस्य—) अहःशब्देन सामानाधिकरण्यात् अहर्गतेयता अभ्यगम्यते । तच्च अहः आब-
मनक्रियाविशेषार्थमुक्तव्यमिति । सुत्याशब्दोऽपि अवन-
च्छादिक्रियाविशेषार्थमेव । इन्द्रस्य करिष्यमाणस्यो-
पनत्वात् आगमनक्रिया तदर्थी (तत्संस्कारार्थी) ।
अपदे इति सामान्येन परिगणकानी । न च सामान्येन
भयहारः (भयति) । तस्मात् (वरय परित्यागवियोज-
नसमाप्तां विशेषवाचकशब्दस्य—) अभ्याहारं कृत्वा
(तेन अहःशब्दः) विशेषणीयः । अभ्याहारे (च
कर्तव्ये) यः समवेतायैः (शब्दः) सोऽप्यहोपदे-
कावेषता प्रकाशयितुम् । तस्मात् यम चतुर्थं अहःतु
(चतुर्थे अहनि) सुत्या, तत्र 'चतुरे' इत्यप्या-
हारः, यम त्रिषु (तृतीये), तत्र 'त्रये' इति ।
मत्स्यात् अभ्याहारविशिष्ट अहः आगम्यउत्तिक्रिया प्रवि-
विशेषणभूतम् । तथा सुत्यापदमपि । अर्धं प्रवृत्तिवाचक्यार्थो
ह्युक्तः । यथा प्रकृतौ चोद्यते प्रधानं (प्रकृतौ यत् समवेतम्,
यच्च स्थायै प्रकाशयते) उच्यते इति भवति । अहःसुत्या
शब्दो तु परार्थः । (तस्मात् अहर्गते अर्थे औपसदे
अहनि 'त्रयोदशाहे सुत्यामगच्छ मपयन्' इति, द्वितीये
तु 'द्वादशाहे सुत्यामगच्छ मपयन्' इतिरित्या तृती-
यादौ) तस्मात् अनेन प्रकारेण (पाद्यप्याह इति-
कारणेन) उक्तमाशङ्क्य (अम्याशङ्क्य उक्तमाशङ्क्यः)
न वाक्यभेदस्येन (माधोकेन) इति ।

अविभक्त्याच । ३२ ।

भाष्यम्— अथ श्रुतमात्रादविवक्षितं । तत्र ब्रूमः ।
विभक्तः कालः कृष्णमीश्वरीः, सौम्येन भवताम् । तत्र
मुख्येन विशेषः, पूर्वस्य कृष्णमीश्वरीदेवतात्वादनं नोत्तर-
मिति । अथ इदं अविभक्तकालः सुत्याः अभ्यवेताः ।
केनचित्तु न गृह्यते विशेषः । चतुरदशदणं च
अविशेषकमित्युक्तम् । तस्मादधिकारेण प्रयोक्तव्यः ।

ग्रा— किं सर्वेषामहो पृथक्पृथक्पञ्चमं त्रयोदशाहे
चतुर्दशाहे आगच्छ इति अहःशब्दस्य एकवचनस्येव
अभ्याशात्मक उक्तो मयि, उक्त अविशारेण प्रयोगः इति ।
(यम अहःपन्दस्य किं अभ्याशात्मक उक्तो मयि

इति पूर्वपक्षमिति । अविशारेण प्रयोगः इति सिद्धान्त-
मिति । पृथक्पृथक्पञ्चमं तु अभ्याशोपवादकत्वं उप-
न्यस्तम्) ।

सोम— उदविचारस्यापि अथ आचारविचारा-
त्मकत्वात् अभ्याये संगतिः । सुत्याकाशज्ञानमात्रविषय-
अहःशब्दस्यपि आगुत्तिः इति ज्ञेयानां अचान्तर-
संगतिश्च । तदर्थंरु— सुत्याविशुद्धौ उपसत्का-
लसुत्याया सर्वेषामहोपसत्कालम् । प्रकृतौ सौम्यस्य
उपसत्कालीयत्वेन इहापि सर्वेषु तदन्वयात् । न च
देवतासंस्कारार्थेणात् अहःकलउपसत्कालस्यैव
तत्संस्कारमिति इति वाच्यम् । 'आग्नेय कृष्णमीश्वरी-
सम्येन, सौम्यं वसुम्, आग्नेयं कृष्णमीश्वरम्' इत्यत्र अग्नि-
देवताऽऽराधनसमयसंस्काराशुचित्वत् इहापि तदशुचि-
संभवत् इति ।

वि— 'उपसत्काल आहोतं द्वादशाहे विकारमात्रम् ।
न वा, आद्य उपसत्काल-वाचनद्वारा प्रवृत्तमित्येव ॥, सुत्या-
ऽऽराधनमात्रस्य विषया प्रकृतौ ततः । विकारमन्तरेणाम
स्तु सिध्येत् केन तन्मया ॥'

भाट्ट— द्वादशाहादौ उपसत्कालीनं सुत्रज्ञानाद्वानं
तन्मयिमुक्तम् । सुत्रज्ञानागमने च 'इत्येव सुत्यामगच्छ
मपयसिति ज्ञेयात्' इति विहितम् । अधिकारेण च
उपसत्कालीयविषयं सुत्यामगच्छमित्युच्यते । तेन प्रधाने-
वविहिते 'चतुरे सुत्यामगच्छ' इति । द्वितीयेष-
दिने न्ये सुत्यामिति । तृतीयेषदिने न्ये इति प्रकृतौ
प्रयोगः । द्वादशाहे च उपसत्कालं द्वादशत्वात् आधोपसदिने
त्रयोदशाहे इति प्रयोक्तव्यम् । द्वितीयाद्युपसदिने द्वादशाहे
इत्यादि । तेन च आद्यसुत्यास्य एवोपसत्कालःपक्षः
सुत्यान्तरोपसत्कालमेव एकैकस्मिन् दिने त्रयोदशाहे
पञ्चदशाहे इत्यादि चतुर्विंश्यादियन्तमहोपसत्कालादप्या
प्रयोक्तव्यम् ।

न च सुत्यामगच्छकवचनमिदं विधायितं न तु
संस्कारार्थमोऽपि आगम्येदापत्तेः इति भाष्यकारोक्तं
युक्तम्, निश्चितस्य नृपत्येन निश्चिद्वचनस्यैवोपसत्कालः
व्यावर्तयेदम् । न च तस्मिन् सर्वसुत्यात् एकस्यैव
इत्यस्य दैवतात्वात् एकसुत्यासंविधेनेनापि आहूतस्य सर्व-

मुनोपकारकत्वोपपत्तेः ननुत्वावधारितिरिति ध्याच्यम् । चतुर्थे तिथौ निमग्नगर्भरुद्रतस्य देवदत्तस्य चतुर्दशदिनकर्तव्य-
भादगोत्रेने निमग्नगर्भरुद्रत्वामाप्नवत् आयसुनाया-
माहृतस्य इन्द्रस्य सुव्याऽन्तरे उपकारकत्वानुपपत्तेः । न
च एवमपि प्रकाशनीये सुयोदेवस्यवाहने चतुरादि-
शब्दानां विशेषणत्वेनोपदायात् यद्यपि शब्दवत् परार्थ-
त्वावगतेः सादृश्यस्य व्यस्यतामप्योहमिदिरिति धार्ति-
कोक्तं युक्तमिति ध्याच्यम् । 'गामे जुह' इत्यादिनत्
किञ्च प्रति विशेष्यतामात्रेण परार्थत्वात्तुपपत्तेः । इत्यथा
चतुरादिशब्दानेऽपि प्रयोदशपदोदानुपपत्तिः । यद्यपि पदे
तु पद्या परार्थत्वम्, तथा तदधिकरणे स्वल्पम् । अतः
कर्तव्यैव प्रयोदशादे चतुरादादे इत्येवमहःपदावृत्तिः ।
इति प्राप्ते, इत्येव इत्यत्र शब्दः संतपायः । इत्येव
इति च उपसाहोऽप्यम्, तेन तान्त्वत्वापेयु दिने-
विषयः । तथा च अतीतेषु इत्यप्यहमम् । तेन प्रथमे-
पठेति न्यदे सुतामिति, द्वितीयाया इहे, तृतीयाया
श्च इति प्रयोक्तव्यम् । छन्दोगप्रश्ने अग्निसृष्टिभिरपि
एवमेव व्याख्यातम् । शाक्तिकाक्षेपमेनामुच्छिन्नि । तत्तत्र
प्रकृती 'न्यदे अतीते सुतामामा' इत्यर्थावगतेः
द्वादशादे च प्रथमोपपत्तिने शब्दवृत्ताने द्वादशाहपदेति
'द्वादशादे अतीते सुतामामा' इत्यर्थाद्वीकारेण
द्वयागतैकपक्ष्य अविवक्षितत्वात् सर्वसुयोदेवस्यगमन-
प्रकाशनीयपत्तेः अगम्यतेनेव प्रयोगः ।

यदि तु 'चतुर्थे सुतामामा' मयवतिरिति श्रूयत् ।
इतिमात्रनातिक्रमवचनान्ननुकायत् इत्येव इत्यादेः
पूर्णार्थकत्वे उपागमनीयत् 'चतुर्थेऽहनि सुतामामा' ।
इत्यर्थाद्वीक्ष्यते तदा मयवार्तिकोक्तसमाधानस्य त्वयैव
सूचितत्वात् कथमिदं समर्थयत् । नमस्कृत्य देवताया
आगमनं समवति, तेन देवस्यवादिपदार्थक चतुर्थावि-
करणकृत्योदेवस्यगमनमप्यत्र प्रविष्टमाहर्षमिन्दे प्रस-
नीयम् । तत्र न देवस्यवादिनत् अट्टावर्षम्, अपि तु
इन्द्रस्य प्रकृत्युत्पत्तिप्रकारम् । अतो जायमान् मयजना-
ऽऽदिना सुतासंरूपे प्रसन्न तत्पर्वम्, न तु चतुरादि-
वृत्तिसुतासंरूपे । अतश्च अनम्यस्यवर्गेणैव दृष्ट-
व्यं सुतासंरूपप्रकाशनीयपत्तेः नाहःपदावृत्तिः । न चैव

द्वादशादे आहर्षस्य चतुरादिविषयत्वस्यैव प्रकाशनी-
यपत्तेः न तस्मिन्ने त्रयोदशाहपदोदावृत्तिः, चतुरादिविषय-
कृत्योदेवस्यगमनप्रकाशनेन इन्दे द्वादशाहपद-
संरूपत्वोक्तानुपपत्तेः प्रयोदशानुपपत्तेन तद्व्यापकत्वात् ।

अष्टम— 'गामे नडा पृथग्भाजः ।' गामे
मुमज्ज्याहाने । गामे इत्यत्र हाने इत्येव पाठः स्यात् ।

अंकर— 'सुमज्ज्याहःपदमप्यम् ।'

● द्वादशादे एकपक्ष्य कतोः यत्र एव परिकल्प ।
येदस्तु वचनात् सुतासंरूपप्रयोगेनः दक्षिणासंस्कारप्रयो-
जनस्य । न तस्मिन् विद्यमाने परिकल्पेना भिद्यते ।
भा. १.०।१।१७।१८. ● द्वादशादे ऐकादशिनाना
कृता प्रावणीरोदयनीययोः क्रमेण पञ्च पद इति विभक्त्य
मनुष्ठानम् । 'ऐकादशिनाना पद्यानाम्' इत्यत्र अवि-
करणम् । १.०।१।१८।१९. ● द्वादशादे इत्यविषयपदा
कट्टवचन प्रथमादे दीक्षाकारण्य उत्तमादे दक्षिणातपन-
पर्वत कार्थम् । यावाते प्राक्तनं च अन्तिममेव दक्षिणा-
तपनोत्तरम् । १.१।१।१३-१४. ● द्वादशादे चतुर्थे-
ऽहनि त्रेयोक्तं नाम सप्त । तस्य योनिर्हृत् 'विश्वोः
वृक्पक्षः' इति । उत्तरे च द्वे तृचौ उत्तरमप्यपठिते
नृत्त्यो एव प्राप्ते न तु कुर्वन्ति अतिवक्तव्यो समा-
नेक्ये । उत्तरे नृत्त्यो च 'वेमि नमनि' 'समी ईमाहो
अस्वात्' इति । वि. १।१९। वर्षक २.

● द्वादशादे तत्पद्धतिव्यादेकैकमहर्षवृत्त्येव,
कर्मवृत्त्यकत्वात् । १.१।१।१७।

द्वादशादे चक्रेकं अहः द्वादशदीक्षाद्वाद्योपवसादितं
अववृत्त्येव समाप्त भवेत् । एकेकं अहः पञ्चविंशतिवारं
पृथक् पृथक् कर्तव्यम् । कर्मवृत्त्यकत्वात् पृथगेति द्वादश
कर्मणि । तत्र हविनात् उच्यते शोममहृतिकत्वात् द्वाद-
शानां अहान् । तस्मात् द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्तव्याः
इति अर्थः पूर्णपक्षः ।

अहो या शुक्तिभूक्त्यात् तत्र साहं कियेत,
यथा माघेदिने । १.८।

प्रथमपूर्वपक्षं चाप्यन्तेन नित्यस्य द्वितीयं पूर्वपक्षमाह ।
अहो शुक्तिभूक्त्यात् 'द्वादशाहने' इति अहो द्वादश
संज्ञा प्रत्ययभूता । तस्मात् तत्र एकेकस्मिन् अहनि

अधिकारायैकायादम्बकेन तत्तद्विदम् पूर्वस्थानन्य-
प्रतीतिः । अन्यथा 'इदं तु आश्रयमाश्रम्' इत्युक्त्यापत्तौ
या अश्रयान्दन्तव्यत्वात् वाक्यत्रयमेवेदं अनीकान्तराक्ये
१३ । तत्प्रपोजने च अतिदेशाद्भूतो पूर्ण एतद्व्यपनेन
ऐन्द्रायावप्रायश्चित्ताप्रत्ययोर्विधौ अतिदेशस्य एतद्वि-
षयाकल्पनात् अत्रैतद्विधिविद्विरेव । तत्फलं च वस-
त्रिरुतिषु अथवापि निमित्ते तत्तद्व्याप्तिरिति । यथा
गार्गिराजे 'द्वितीयमहर्षौमरेभ्यश्च' इति । तत्र
अत्रत्ये वृत्तात्मके शुक्लप्रायश्चित्तमिति । अन्यथा
अनियमेन वक्ष्यमाणविद्वद्व्यस्य प्रायश्चित्तं प्रकृतिदृष्टप्रा-
प्त्योपाया ऐन्द्रायावप्रायश्चित्तं पूर्वपक्षे अङ्गान्वयतां
परिहृत्याकृष्य साधोपप्रेषिता ।

मण्डन— 'समे विधत्ते पुनरप्रोक्तिः ।'

शंकर— 'निर्यं क्वनीका शुक्ला ।'

● द्वादशाहे दक्षिणा अन्वाहं द्वादशाधिकं घृतं विमन्य
दीपते । वि. १०।१।१८. ● द्वादशाहे दश सीमिरानि
वर्गसंयुक्तानि कर्माण्युपपन्ते । अपरी प्रायणीशेकनीयो ।
तावपि लक्षणा कर्म प्रतिपादयतः । तस्माद् द्वादश
कर्माणि कृत्यन्ते । तानि उपपन्ति लाक्षाङ्गाणि
'द्वादशाहे प्रजाकामं याचयेत्' इति पक्षे विधीयन्ते ।
दुप्. ११।४।१९. ● द्वादशाहे दशमराहो मानस-
महेय समापनं वाचनिकम् । वि. ९।१९. ● द्वादशाहे
दीक्षा पूयकृत्वासात् तन्म । आ. ११।३।१०।११.

■ द्वादशाहे दीक्षा. द्वादशैव ।

[अत्रत्यं मास्यं धार्तिकं च 'ज्योतिषोमे एकादीनां
दीक्षाया विरुद्धा' (६।५।८२८—१९ मी. को.
पु. १०५०) इति निर्दिष्टं पक्षीकम् ।]

श्री— द्वादशाहे 'पट्मिमद्वे वा एषा, यद्
द्वादशाहः' इति लिङ्गात् दीक्षा द्वादश इति शक्यते ।

वि— 'द्वादशाहे किमेरादिविधत्ता द्वादशैव वा ।',
आराः प्रकृतिवत्, पण्णा द्विकानामुक्तिरिति ।

भाट्ट— द्वादशादेः 'द्वादश्यापीर्दीपितः स्यात्' इति
वाक्येन यवगयश्वरितीति तद् द्वादशदीक्षाकल्पयैव नियम-
नाह निकष इति प्रायुदाहरणमाश्रम् । अथ एव 'पट्-
मिमद्वे वा एष द्वादशाहः' इति चिह्नं उपसमुत्थाना ।

द्वादशाहस्य प्रमाणान्तरविद्वत्त्वात् दीक्षा अपि द्वादशैति
गम्यति । तथा 'अभीन्वते एव दीक्षाभिः' इति दीक्षा-
बहुत्वं विधाय 'द्राम्या रोग्यावपन्ति द्राम्यां त्वत्वं द्राम्या-
मस्य' द्राम्यं मासं द्राम्यामसिं द्राम्यां मञ्जानम्' इति
तद्वाक्ययोगे पट्मिमद्वेकमगमयि ।

मण्डन— 'द्वादशाहे द्वादशैताः ।' एताः दीक्षाः ।

शंकर— 'द्वादश द्वादशाहके ।' दीक्षाः ।

● द्वादशाहे दीक्षणाशुपठतां च तन्म । द्वादशानामहा
सहप्रयोगवित्यात् । वि. ९।१।१९. ● द्वादशाहे दीक्षणा-
शुपठतां च स्वस्यानविद्वद्व्यस्य प्रयोगः । दुप्. ११।४।१८.

● द्वादशाहे दीक्षायां कर्मविशेषनिमित्तः । औपकर्मवि-
कर्षणं इत्यत्र द्रष्टव्यम् । वि. ५।१।१ वर्णकं ३ः

■ द्वादशाहे दीक्षोपसत्त्वानां प्रत्येकं
द्वादशदिनसाध्यत्वम्, तेन पट्मिमद्वेहत्वम् ॥

द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वात्पक्षेकमहरपट्मिमद्वेहत्वं, कर्म-
पुत्रवत्त्वात् । ११।४।१९।

माज्यम्— 'द्वादशाहेन प्रजाकामं याचयेत्' इति
भूयते । यत्र विधायिते किमेकैकशः पुत्रकपुत्रश्च दीक्षोप-
पदेन (इदंश्च द्वादशान्वाह्यं अष्टं समासात्) 'द्वेष्टान्पु-
त्रपदन्तात्' इत्यनेन) अहः संवाय द्वादश पञ्चविंश-
तिराहः कर्तव्याः (दीक्षाः १२, उपवसः १२, एका
कुत्वा इति एकैकमहः पञ्चविंशतिराहम्), अपवा द्वादश
सावकमः, (एकैकसिमेव अहनि एकैक दीक्षोप-
पत्तमिति), अथवा चतुरे दीक्षा, चतुरे उपवसः,
चतुरे कुत्वा, अथवा स्वस्यानां दीक्षोपपत्तयः
विद्वद्विरिति । किं ज्ञातम् । तद् पुनैवोपक्रमः 'द्वाद-
शाहे तत्प्रकृतित्वात् एकैकमहरपट्मिमद्वेहत्वं कर्मपुत्रकपुत्रम्' ।
एकैकं सदीक्षोपपदं (दीक्षोपपदेन सहितम्) अहः अहः
अकृष्येत । द्वादश पञ्चविंशतिराहः कर्तव्याः । कुत्वा !
तत्प्रकृतित्वात् । सदीक्षोपपदं अहः अपरमिते ज्योतिषोमे ।
यद्यः स प्रकृतित्वात् इदंश्च स्वस्यानि पुत्रकपुत्रानि कर्माणि
पञ्चत्वेनैव कर्माणां च द्रष्टव्यम् । तस्मात् ज्योतिषोमपदं
सदीक्षोपपदं एकैकमहः कर्तव्यमिति ।

दुप्— प्रकृतौ उपपत्तिरिति शरीरोपपत्तयस्तस्य पागला
अपवाह्यो परिच्छेदो दृष्टः । तेन सारतिष्ठेद्विरिति

कर्मणि वर्तते आहःशब्दः । इदानीं द्वादशाहे 'प्रथममहः, द्वितीयमहः' (इत्येवमादि 'दशममहः' इत्यन्तम्) भूषते । शेषं अहःशब्दः श्रृङ्गप्रत्ययः (अहःपरिमित) कर्म लक्षयति । यथा तत् कर्म लक्ष्यते, अनेन (वाक्येन) तदुपपद्यते । एवं दश शौमिकानि अहःसंयुक्तानि कर्माणि उत्पद्यन्ते, अपरो प्राक्शौरोदयमीनो (अतिरात्रौ अमितो दशाहं भूयेने), तावति लक्षणया कर्म प्रतिपादयतः । तस्मात् द्वादश कर्माणि उत्पद्यन्ते । तानि च उत्पन्नानि (कर्म पति) शास्त्रादृशाणि 'द्वादशहेन प्रज्ञाकर्म प्राजयेत्' इति (यजिना) कृते विधीयन्ते तत्र द्वादशाहःशब्दः सामान्यविकल्पत्वात् यामेन अवयवमिति कर्मवचनो न शौलिकमहर्षीति । संक्षयमाहस्तु द्वादश वागान् प्रतिपादयति । तत्र एकैको वागः प्रत्ययपनत्वात् ओवि-होमम् विभक्तं पृच्छति । तत्र (प्रत्ययमेव) चोदकेन यौतिहोमिके दीक्षोपवर्णमिमांसे (दीक्षोपवर्णमिमांसे एका दीक्षा तिल उपलब्धः इति) प्राप्ते यज्जनेन द्वादश दीक्षा विधीयन्ते, (द्वादश) उपलब्धः । तस्मात् एकैको वागः पञ्चविंशतिरात्रः ।

अहं वा शुचिभूतत्वात्तत्र माहं क्रियेत यथा साम्यंदिने । १८ ॥

भाष्यम्— न चोदयित्वा, यदुक्तं द्वादश पञ्च-विंशतिरात्रः कर्तव्यः इति । किं तर्हि ? द्वादश साव्यपन्नाः कार्याः । किं कारणम् ? अह्ना शुचिभूतत्वात् । द्वाद-शाहेनैति द्वादशसंख्याः अह्ना प्रत्ययसंयुता । सा याज्येति, यदि द्वादश पञ्चविंशतिरात्रः क्रियेत् । तस्मात् द्वादश अहः ॥ एकैकं प्रथमं तदुपपद्यते । प्रथमकाल-त्वात्प्राज्ञां तत्कालं तदीयं दीक्षोपलब्धम् । यथा साम्यंदिने । तद् यथा 'सातपन्नीयथा साम्यंदिने निरुग्ने' इति वचनात् साम्यंदिनकालत्वेनाह्ना निरुग्ने, एवमिदानीं । तस्मात् द्वादश साव्यपन्नाः कर्तव्याः ।

उप— यामगच्छाहं कृते विधीयते इति तुल्यम् (आपयो.) । संस्काराहः (उ) अर्धविंशतिपञ्चमे द्वादशेति 'द्वादशाहानि भवन्ति' इति । द्वादशशब्दोऽपि भूतिद्वयः । अहःशब्दोऽपि (भूयेव) शौलिकमहः प्रतीति इति न कर्म, लक्षणोऽपि (इत्येते) भवि-

ष्यति । द्वादशहेन इति द्वादशपरिहोमः ते वागाः कर्तव्याः । (शुचिभिर्द्वादशाहशब्दः, न नामपेयमि-त्यर्थः) । तस्मात् द्वादशहेन इति (वासविधानेन) साज्जाना द्वादशकालान् प्रतिपादयते । याऽपि चोदकेन अन्वाहरी प्राप्तिः (अन्वाहिरिति दीक्षाः, अन्वाहिनं उपलब्धः, अन्वाहिनं सुखाः इति) सा प्रत्युत्पन्नः अह-र्यंतथा संस्कारा निरुग्नेति । (तस्मात् द्वादश साव्यपन्नाः) । एव च प्रधानसंनिधौ अह्नानि कृतानि भविष्यन्ति ।

अपिवा फलार्ज्यसम्पन्नात् सहप्रयोगः स्वादा-मेयाग्नीषोमीयवत् । १९ ॥

भाष्यम्— अस्मिन्नेव व्यात् 'द्वादश साव्यपन्नाः' इति । कथं तर्हि ? सहप्रयोगः स्वात् चतुराहे दीक्षा, चतुराहे उपलब्धः, चतुराहे सुखाः । कुतः ? फलार्ज्यं उपपन्नात् । फले कर्तुम् च एतेषां प्रधानकर्माणां समेतानां संस्कारः । द्वादशाहशब्देन समुदायवचनेन संयोगात् फले उपलब्धः । समे स्वकर्तृत्वात् अहीने च दक्षिणेन्यात् कर्तुं च । एकफलत्वात् एककर्तृत्वात् सहप्रयोगो भवति । अग्नेषाग्नीषोमीयवत् । यथा आग्नेषाग्नीषोमीयोः एक-फलत्वात् एककर्तृत्वात् सहप्रयोगो भवति । सहप्रयोगे च विशेषाग्रहात् तत्र दीक्षोपलब्धम् । द्वादशाहभूतिश्च अनुग्रहात् । तत् उभय एवमुपपादितं भवति सहप्रयोगः अहःशब्दात् च । तस्मादेव पक्षः मेयान् ।

उप— वागाः फले चोदयन्ते । तेषां (अहभूत-दीक्षोपलब्धम्) द्वादशसंख्या प्रत्यया भूयते । सा चोदक-प्राज्ञां संख्या कार्यापेक्ष यावते । तत्र ये संक्षययुक्ताः, ते वाच्यन्ते । ते च दीक्षणीयारवः, संक्षययुक्ताः, नाग्नीषोमी-यारवः । अथिच एकदिनम् फले चोदितानां तत्रेण इति-कर्तव्यता भविष्यति । (ननु एकफलत्वादिनां शास्त्र-वत् तत्रमेवः फलत्, अत आह—) दक्षिणेन्यात् कर्तु-मेदो नास्ति । तस्मात् (अहीने तत्कर्तुं) सहप्रयोगः सिद्धो भवति । एते च यजमाना यज्ञं कर्तारः, (अतः) तत्रापि कर्तव्यमेव नास्ति (इति) तत्रापि तत्रम् (दीक्षो-पलब्धः) ।

साङ्गकालधुतित्वाद्वा स्वस्थानानां विकारः
स्यात् ॥ २० ॥

भाष्यम्—अथवा एतदपि न युक्तम् । कुतः ?
साङ्गकालधुतित्वात् । यदि अत्र प्रथानामेव कालधुतिः
स्यात् साङ्गानाम्, तत एवं स्यात् । अत्र साङ्गानां कालः
भुजः । ('द्वादश दीक्षाः, द्वादशोपवसदः' इति दीक्षाणां
उपवसदः च पृथक्पृथक् कालः भुजः । यदि चतुरादे
क्रियेत, ततो वाच्येत । तस्मात् स्वस्थानानां विवृद्धिः ।

हुपू— (द्वादशमहादो न गुणविधिः, किन्तु नाम-
धेयमित्याह—) भावयेत् प्रथाम् (प्रथाः इति मुद्रिते
पाठः) । केन ? यागेन । कश्चेन ? द्वादशाहकालेन ।
(इत्येवं याग—) सामानाधिकरण्यात् अहस्ताभ्यः कर्म
करोति । संलक्षणादः (अर्थः) 'संलक्षणा कर्मभेदः'
इत्यनेन न्यायेन द्वादश यागान् प्रतिपादयति । तत्र प्रत्येको
यागः चोदकेन घर्मान् गृह्णाति । तत्र प्रत्येकं (द्वादश
दीक्षाः इत्यादिना) संलक्षणचनेन (बाधते इत्यन्वयः)
चोदकेन वा दीक्षोपसंज्ञका प्राप्नोति, सा बाधते ।
(ननु एवं द्वादश पञ्चविंशतियागाः स्युः, अत आह—)
द्विजैरेवमाह तन्मेष प्रयोगः । तस्मात् दीक्षाणामुपवसदो
च स्वस्थानविबुद्धया प्रयोगः । द्वादशसंज्ञया च वा द्वादश-
भुजैः (इत्येतत्सर्थः), सा कर्मोपकर्मभेदेन उपवसा
भवति (कर्मोपकर्मभेदेन प्रथामप्यभिधानम्, उपकर्मोपकर्मभेदेन
अप्यत्र) एव च 'षट्त्रिंशदो वा द्वादश द्वादशाहः'
इति दर्शनमनुवर्तते भवति ।

तदपेक्षं च द्वादशस्यम् ॥ २१ ॥

भाष्यम्—दीक्षोपसंज्ञायाऽपेक्षम् । प्रथम दीक्षाः,
सावा तत्रैव द्वादशस्यम् । तत उपवसदः, तस्मानपि तदर्थ-
मानेव (द्वादशस्यम्) । अन्ये सुखा, तस्या अपि
तत्प्रयोगाया एव विवृद्धिः । तदपेक्षं द्वादशस्यम् ।

दीक्षोपसदां च संख्या पृथक्पृथक्, प्रत्यक्ष-
संयोगात् ॥ २२ ॥

भाष्यम्—अपि च 'द्वादशादेन प्रथमधर्मं याज-
येत्' इत्युक्तं विवृद्धादीनि अत्युक्तानि । तस्मादपि
तदपेक्षा द्वादशसंज्ञका ।

वसतीवरीपर्यन्तानि पूर्वाणि तन्त्रमन्यकाल्प-
यवसंज्ञादीन्युत्तराणि दीक्षाविसर्गार्थत्वात् ॥ २३ ॥

भाष्यम्—एवं च वसतीवरीपर्यन्तानि पूर्वाणि
अस्वस्नानात् अथवाप्राणविशेषाणि तत्र भवन्ति ।
अवभृथादीनि चोत्तराणि । तस्य दीक्षाविसर्गार्थत्वात् ।
त हि दीक्षेन्मोचनायैः । एवं स्यात् 'अप्यु दीक्षा प्रवेश-
यित्वा देवाः स्वर्गे लोकाभ्याम् । यदप्यु स्नाति, तामेव
दीक्षामालभते । अथ यदपोऽप्यभ्युपमन्ववति, तामेव
दीक्षां पुनरप्यु प्रवेशयति' इति । तत्र च दीक्षोपवस ।
वा तन्त्रमेवोपवसते । विसर्गमवस्थात् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २४ ॥

भाष्यम्—एवं च सति अन्यार्थदर्शनमिदं युक्तं
भवित्यति, 'पट्त्रिंशदो वा एष द्वादशाहः' इति ।

चोदनापृथक्त्वे त्वेकमन्यम्, समवेनानां काल-
संयोगात् ॥ २५ ॥

भाष्यम्—यद्य आग्नेयमीषोर्माववति । युक्तं
ननु आग्नेयमीषोर्मावयोः चोदनापृथक्त्वेऽपि ऐकतन्त्र्य
सद्वयोगः । कुतः ? समवेतत्वात् कालसंयोगात् । सम-
वेतानामप्युपवसानां कालसंयोगात् । पौर्णमास्यां पौर्णे-
मास्यां येवैत साङ्गयेति । तस्मात्तन्त्रम् । पौर्णमास्या-
मेवाह्नाणि च प्रथममपि च त्रितये । इह पुनः, साङ्ग-
कालधुतित्वादिसर्वे अवधिदो वेदाः । तस्मादत्र द्वादशाहे
अङ्गप्रधानानि पौर्णमासीवल्लहं कर्षयति ।

सोम—पूर्ववत् इदमपि तन्त्रतः इत्युचितेः संगतिः ।

सूत्रार्थस्तु—द्वादशाहे एकेकमहः वरीशोपवसत् अव-
वस्येत, कर्षणां पृथक्त्वेन तेषां प्रत्येकं रथेतिष्टोमप्रकृति-
कत्वात् इति ।

वि— 'द्वादशाहे वरीशोपवसदे दिनमानम् ।

शतत्रय—द्वादश वा—षट्त्रिंशद् वा, द्विगो यतः ॥
एकैकमहोऽहोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता । एकैकं तदनु-
ष्ठानं दिशानां पञ्चविंशतीः ॥ अहां द्वादशानां भुजा मय-
पक्षत् उदाऽपि किम् । अर्थां द्वादश यागप्रधानयुक्ताणा-
मुत्तमि किम् ॥ एकैकस्यैव यागस्य विकृतिरनादिदिशि ।
सामान्यप्रधानाङ्गकषाण्युक्तं मित्येति विधा ॥, दीक्षा उप-
वसदः सुखाः मयैवं द्वादश स्याताः । सङ्गस्य द्वादशस्य

पटुमिश्रान् दिवसा मताः ॥' अतिरिक्तानामुपसदा दीक्षणा
च प्राकृतदीक्षयादानाव धुक्च द्वादशत्वं श्रुतम् । ततो
दीक्षोपसदस्य चतुर्विंशतिर्दिनाणि, मुत्याऽप्येकं दिनमिति
पञ्चविंशतिः । ईदृशस्य कर्मविशेषस्य द्वादशमिश्रविधिभिः
(दिनानाम्) यज्ञकर्म स्थात् । इत्याद्याः पक्षः । तथा
सति अह्ना द्वादशत्वं श्रवमाणं ज्ञप्तेत । तस्मात् द्वादश
दिवसाः इति मन्त्रमः पक्षः । तदाऽपि दीक्षोपसदस्या
मुपेक्ष्य एकैकस्याहः साङ्गज्योतिशमितिस्तत्वात् तत् सर्वं
छाया एव कर्तव्यम् (ईति द्वादश आद्यस्य) । इत्येकः
पक्षः । प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुक्त्यकारणात् प्रत्येकं अनुष्ठित-
त्वात् इहापि तथेवानुष्ठानं श्रुतम् । तत्र मुख्यकारणे
अनुष्ठाने बाधेति । तस्मात् अङ्गद्वयस्य प्रधानत्वं च
द्वादश दिनानि विमलग्नं अनुष्ठानम्, इति पञ्चान्तरम् ।
'द्वादशैव दीक्षा, द्वादशोपसदः' इति अङ्गयोः मुख्यत्वं
पृथक् द्वादशावधुत्या पटुमिश्रान् इति सिद्धान्तः ।

भाट्ट— द्वादशाहे उपसदीक्षाः द्वादशोपसदः
द्वादशमुत्याश्च विहितः । तत्र 'द्वादशाहेन द्वादशकामं
यानयेत्' इत्यनेन द्वादशानां मुत्यानां पञ्चपक्षे अभि-
गते प्रायेणतिदेशात्तदीक्षोपसदपञ्चदशेन द्वादशकर्मसम्प्रा-
प्तिर्न एकेना मुत्या प्रत्येकं द्वादशसंख्यादीक्षोपसदमुक्त्या
कर्तव्येति द्वादश पञ्चविंशतिराध्यायः उपपद्यते । न च
द्वादशाहपदस्य द्वादशदिनात्मककालविधायित्वान् कथं
मेतद्विदितशङ्क्येति वाच्यम् । अहःशब्दस्य मुत्यामङ्क-
रणाधिव्येन द्वादशसंख्यामुक्त्यात्मकत्वं प्राप्तायेन तस्य
नामपेक्षयादिति प्रथमः पक्षः । न अहःशब्दस्य कर्तृ
कतिः, अति ॥ दिने एव सारथ्यं क्रतुविशेषे निश्चि-
तयुक्त्या प्रयोगान् । अतो लक्ष्यस्यो प्रमाणाभावात्
द्वादशदिनात्मककालविधिरपि वाच्यः । अतश्च सातपथ्या-
ध्यायेन (५।१।१७) अतिदेशिककालाभावात् साङ्गानां
द्वादशमुत्यानां द्वादशदिनकालावच्छिन्नगतेः परस्मिन्नहनि
द्वादशसंख्याकदीक्षोपसदपञ्चदशेन मुत्या समपानोयेति
द्वादश आद्यस्यः कर्तव्या इति द्वितीयः । यद्विधेयं एक
पञ्चपक्षनाम द्वादशानामपि मुख्यतां प्रमाणात् ज्ञप्तेनैव
निरुक्तसंख्याकदीक्षोपसदपञ्चपक्षेः तदाऽपि प्रमाणा-
भावात् । अतश्च औपदेशिककालानुसारेणात् व्यापदिने एत

निरुक्तसंख्याकदीक्षोपसदादिकं समुत्तरं सर्वं समाप्य द्वादश
मुत्या एकैकस्मिन्दिने कर्तव्याः इति तृतीयः । यत्तु
अस्मिन् पक्षे 'चतुराहे दीक्षाः, चतुराहे उपसदः, चतुराहे
मुत्याः' इति मूले अनुष्ठानमुक्तम्, तत् प्रमाणभावात्
पेक्षितम् । सिद्धान्तस्तु— अहःशब्दस्य कालपरत्वे
द्वादशाहमित्वापत्तेः यागसाधनाधिकार्येन अहःशब्दस्य
निरुक्तलक्षणनामगणरत्नावस्थामावात् तस्य च सुप्रामा-
न्यत्वेन अहःशब्दस्य प्रमाणस्योपेक्षेयं प्राप्तेः नात्रैव छादो
वाच्यमिति । वागितु सर्वेषामानां द्वादशदिनात्मककाल-
साप्ताहान् तत्प्रत्ययव्यापेन नामपेक्षमेव द्वादशाहशब्दः ।
अतश्च अतिरेकानुपेक्षान् मुत्यातो वदितेषु द्वादशाहं
दीक्षाः द्वादशाहं चोपसदः इत्याह द्वादशाहं द्वादश मुत्याः
कर्तव्याः । एवं च 'पटुमिश्रदशो वा यद्यः सद् द्वादशाहः'
इति छिन्नमप्युपपद्यते ।

मण्डन— 'खलानां विविधाऽऽदयः ।'

शंकर— 'द्वादशाहः पटुमिश्रः स्थात् ।' पटुं च
शेषं च अशानि पक्षः पटुमिश्रः 'अङ्गानां चागते
गतिः' इति टीका पटुमिश्रस्य शब्दस्य च निवेदो ३६ इति
पटुमिश्रदिनामाकारं सिध्यति ।

॥ द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्यानां खलानां विविधाः ।
प्रथमं दीक्षः, तासु तत्रैव द्वादशत्वम् । ततः उपसदः ॥
तासां पक्षे सौम्यामपि । अतो मुत्या, तस्या अपि
तत्प्रत्ययनाया एव निवृत्तिः । अहः १।१।५।१८८.
॥ द्वादशाहे दीक्षासंख्ये 'पटुमिश्रान् पटुः सप्तः पक्ष-
पक्षे, स एव विधीयते' । दुष्, ५।१।१।१५। १८८८.
॥ द्वादशाहे 'पक्षीसंख्यानाम्प्राप्तौ संतिष्ठते' ।
अथ वागुत्पदाहः यानीतसम्प्राप्तौ विधेयं द्वादशसं
पक्षीसंख्यासम्प्राप्तौ उपपद्यते । अत्रापि न पक्षीसंख्या-
चरस्य लेखः किन्तु सादृश्यं शरीरोपनयनः परिःप्राप्त-
प्राप्तस्य द्वादशसंख्या पक्षीसंख्यातो अनुष्ठानम् । पूर्वो
तु अहः पक्षीसंख्यादेवप्रथमः । वि. १।१।१८. ॥ द्वाद-
शाहे पुरस्तात् पक्षीसंख्या आगन्तव्यो भवन्ति नदिपय-
मने । भा. १।१।१८० । द्वादशाहस्य पाददिने द्वितीयेऽ-
हनि स्तोत्रियानुरूपे पक्षिणा अर्हन्तुः स्रज्यन्ते, एत
उच्यते पक्षिणः पक्षिणः । तस्मात् पक्षीसंख्या पूर्वमेवैव

वचनान् युक्तः, न तु बोधशतं प्रत्यक्षवचनस्य संशयोचः ।
इत्युपपन्नः ।

दि— 'मध्यमश्च मश्वते वा लघिम्, ब्रह्म-
चाणिः । निरिद्धवादिनी, अन्यः पुंस्त्वर्थविभेदतः ॥'

भाट्ट— द्वादशाहे गृह्यविज्ञानानि 'न यद् वदेत्,
संस्थिते पश्येत् मयाद्येतत् पृष्ठं वा' इत्यादिभिः । अत्र
आगतयेत् इत्यस्य निजन्वयात् ब्रह्मन् अप्यप्यदिनिति
संशयः । अतश्च अत्रैकदिनपूर्वकं मध्यममपि पञ्च-
हात्रवेनादष्टाये आर्पितेन विधिना विधीयते । तत्र तेषां
कथामकशब्दादे भवेत् न वा, इति चिन्तयाम्, अत्र
अप्यप्यदीनां कथनमात्रेण वीतिरुच्यते, वीतिनां च
ब्रह्मवर्षविधानात्, नक्षत्राणि च अपुन्यवर्षविधेयात्,
पञ्चम्य च शुभमष्टम्येकादि ऋतुलक्षणैः, मध्यम्य-
विधेयादीनविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, न तत्र मध्यम्यम् ।
इति प्राप्ते, ब्रह्मवर्षाभ्युपगमस्येव नक्षत्राणां मध्यम्य-
वर्षाभिप्राये अत्र अग्रहणैः, वीतिपुरस्कारेणोक्तस्य
ब्रह्मवर्षस्य च मध्यम्यवर्षरूपत्वेन मध्यम्यवर्षकथाभ्यामात्,
सादृश्येऽपि वा रागप्रतिप्रभुमहाविषयत्वेन तस्य वैधर्म्य-
मध्यम्यविषयत्वाभावात्, सदिपकलेऽपि वा तस्यैवद्विदेष-
भावेन औपदेशिकमध्यम्यवर्षे अङ्गीकृतमविषयत्वात्
कथयितुमशक्यत्वात् । अदीनस्य चनेऽपि मध्यम्यवर्षो-
दिकः ।

मण्डन— 'वीतिः प्रायते मधु ।'

प्रकर— 'अत्र मध्यम्यं भवेत् ।'

● द्वादशाहे सप्तमे दीधानाये आनुपूर्वेण वीर्य-
मानाया वीधाया विरतिविशेषः प्रतीयते च एव विधी-
यते । विरतिविशेषैकविधिवान्देकं वाक्यम् । अनमि-
हिनेऽपि प्रातिमिकेन विविक्त विधीमानत्वात् अति-
क्रम क्षुण्यते । यदा तु वीर्यायै क्रमः तदा कथं
शब्देन सप्तमिषात् अनमिमानं नापि प्रसिद्धं च
तदेवात्मानं वाक्यानि इति विवेकः । के. ५१.१११.

● द्वादशाहे सप्तमे ऋषीणां 'येन्द्राग्रमग्रे प्राणो-
दनीयौ दशमं चाहः । अनेतरेषा नचामग्रे येन्द्र-
वायस्य प्रथममहः, अथ ब्रह्मण्यम्, अथाग्रमग्रे ।
अनेन्द्रवायस्यम्, अथ ब्रह्मण्यम्, अथाग्रमग्रे ।

अनेन्द्रवायस्यम्, अथ ब्रह्मण्यम्, अथाग्रमग्रे' इति ।
नक्षत्रादीनां समाहृतः स्थितिः । द्वितीयादिनरमा-
न्तानि अष्टौ एकादशं चेति नवशुभः सु मध्ये द्वितीये
पञ्चमे व्यथ्ये चादिति येन्द्राग्रमग्रेणम् । हृत्विषे पठे
नचमे चाहनि शुभाग्रमम् । चतुर्थे राग्रे एकादशे
चाहनि आग्रमग्रेणम् । प्राणोदये चरणीयं दशमं
चाहः येन्द्राग्रमग्रेण इति । वि. १.१५.१२३,
● द्वादशाहे वनवीर्यपदनादिकपञ्च मेदेनैवातुर्गं न तु
षट्, सुखवशालानां भेदात् । १.१५.१६.

● द्वादशाहे मुल्यावलीनामानां नामावृत्तिः ॥
मेदस्तु तदेवात्, कर्मभेदः प्रयोगे म्यात्, तेषां
प्रधानाग्रमग्रेणम् । १.१५.१२६ ।

याज्जम्— अथ यानि प्रधानाः अप्युपकृतानि
अहानि तेषु विरत्ये किं तन्मपि तन्म अप्यथा
मेदेवेति । किं प्राप्तम् ? तन्मिति । किं कारणम् ? एवं
सहस्रस्य सप्त प्रयोगवचनोऽनुसंधायते 'द्वादशाहेन
प्रवासस्य याज्ये' इति । तदुक्तं 'विधिप्रकरण-
विमाने प्रयोगं वादयत्यर्थः' (१.१.११.१५५) इति ।
एवं अस्ते, ब्रूमः । मेदस्तु म्यात् । कुतः ? तदेवात् ।
तदित्यनेन पूर्वतुल्यनिर्दिष्टः कालः, प्रतिनिर्दिश्यते ।
कालमेदत् । काले मितवसाने कल्पभेदे भवति । यथा
दशै पूर्णमासेऽपि । इहाहं कालभेदः । अथ दशः परस्य
इति । तत्र इहाहं कर्मभेदः सत्यः । रागमेदः इत्यर्थः ।
अथ पुनरुक्तं कालभेदे विभावते । तेषां प्रधानाग्रम-
ग्रेणम् । प्रधानाग्रमग्रेणाम्नामि यत्र प्रधानं तत्र
विश्वकले । यद्य प्रधानं तन्मकालाम्नामि । यद्
अग्रमग्रे इव, कालमि । तस्याभेदः ।

वथा चान्यायैर्दर्शनम् । २७ ॥

आप्यम्— 'वलीर्यपदनाम्याहानि रतिष्ठन्ते'
इति मेदेनाह पञ्चैर्यपदनाम्याहानि रतिष्ठन्ते ।

इव मुल्यावलीनां वद्वत् । २८ ॥

आप्यम्— 'संस्थिते संस्थितेऽन्यदीनां प्राण-
प्रविष्य सुब्रह्म सुब्रह्मण्यमाह्वरेति मेत्यति' इति,
संस्थिते संस्थिते इति वीत्यावलीनां सुब्रह्मण्यमेदं
दर्शयति ।

पथतिरेकम् । २९ ॥

आण्यम्—पदवतिरेकस्य द्रव्यते 'व एकः पञ्चरति-
रिच्यते, स ऐन्द्रागः कार्यः' इति । न त्वनदतिरिच्यते,
यथेकैको न भवति एकादश एते पञ्चनः, द्वादशहानि ।
सपञ्चासम्भेदः उपपद्यते । तन्वाभावे सकृदेव ऐक्य-
वक्षितानाम्भेदः । तस्मादपि भेदः ।

स्रोतम्—सौष्टादिवन् सुत्याकालावामज्ञानामपि तन्त्र्यं
हृणुयितेः संगतिः । सृष्टार्थरन्तु—वसः कालभेदात्
प्रधानकर्तृत्वानुभवेभ्यः, अगः प्रयोगे भङ्गनामपि भेदः
स्यात्, तेषां प्रधानविधिविवेकत्वात् इति ।

वि—'राक्षसीवदिकं तमं चन्द्रं च्छब्दं मिथ्यते-
ऽथवाः, प्रयोगैकत्वात् सकृन्, न्येन स्रष्टव्यशक्ते विधानतः ॥'

भाट्ट—तदेव सुत्यावच्छिन्नानां दीशोपसद्वीना-
मग्रीयोमीयाज्ञानां तत्त्वत्वात्, पत्नीपञ्चाजोत्तरकालीनानां
च तन्त्र्यत्वात्, एकोपकृत्यत्वान्नयेन द्वादशानामपि
सुत्यानामेकयोगात् सावधानिवाद्यम् । अहीनामकृते न
तस्मिन् दक्षिणैकवक्त्रस्य स्थितिकृपादि वया । अतश्च
सुत्याकालीनानामपि आराहुपकृत्यकामात्राणां त्वनीय
पञ्चवर्णीयद्विपत्तीनामपि तन्त्र्यत्वमेव । न च गृहमाग-
निरौपमात् तेषामाहृतिः, तन्त्र्योपकारका अग्रीयोमी-
यादिजन्योपकारभ्येव द्वादशाहवर्गमापूरे यावत् अवसिते-
राववकृत्तयेन पुनःपुनः कृते प्रयोजनमाभावात् । यदि
तु प्रकृती परमापूर्वस्य अतिरिक्तत्वाभावात्, सर्वोपास-
पूर्ववन्मुत्पापूर्व प्रथेव तर्वागुपयोगात्, द्वादशाहे-
क-सुत्यापूर्वनां भेदात् सुत्याग्रणीताज्ञानमाहृतिरित्युच्येत,
ततश्च द्वादशकालीनाज्ञानामपि प्रकृती तत्पूर्वप्रयुक्तत्वात्
तद्भेदेन तद्भेदावधिः । अथ एतद्भेदेऽपि प्रमाणादविध
अन्तिमापूर्ववैव अग्रीयोमीयादिज-योगकालमाध्यात् सकृदेव
करणमित्युच्येत, ततः सजनीयादिज-योगकारण्यापि तेनैव
नाध्यात् प्रतिपुन्यं कृते प्रमाणाभावाः । नहि अग्रीयोमी-
यादी परमापूर्वप्रयुक्तत्वं त्वनीयादी च सुत्यापूर्वप्रयुक्तत्वं
इत्यत्र प्रमाणमस्ति, प्रकृती एतापूर्व प्रथेव सर्वोपास-
योगात् । अन्त्याःपूर्वाव्यवहितपूर्ववैवैव प्रकृती प्रयो-
गकालावधिः इति प्रामे, 'प्रावधीव प्रथममहः' इत्या-
द्युपदिशवदेव अहन्पदेन अह-साम्यमुक्त्यभिधानात्

अहःअहन्मिथिप्रमुत्याकालमपि विधत्ते, कालविधौ च
तन्त्र्यपि महाप्रयोगैकत्वे सुत्यामन्त्रकालीनाहृतिरितिप्रमुत्या-
प्रयोगविप्रेरत्त्ववकालात् साव-प्रयोगविधिवैरादेव तन्त्र्य-
कालीनाज्ञानमाहृतिः । अत एव सुत्याकालमभिधूताज्ञाना
अन्तिमसुत्याऽपूर्ववैवैव नाधः । सुत्याकालीनाज्ञाना तु
तत्त्वत्वात्पूर्ववैवैवैवैव प्रयोगभेदादवसीयते । अत एव
पत्नीसंयत्ताज्ञानमहानि संतिष्ठन्ते, संहितिसंहितेऽहनि
अग्रीदाग्रीयागार प्रविश्य नृजहाय नृजहायमाह्वयेति
प्रेष्यति' इत्यादिछिद्रवर्तमान्यपि आराहुपकारकाद्राहुपुत्रो
उपपद्यन्ते । संनिपत्योपकारकाद्राहुपुत्रो अविवादैव ।

मण्डन—'सुत्यागारं पृथग्भवेत् ।'

जंकर—'सुत्याज्ञानाहृतिम् विह ।' इह द्वाद-
शाहे । भित् वेदः ।

• द्वादशाहे सुत्याकालीनमुत्तरकालीनाज्ञानाः ।
भा १११११११२२-१२, • द्वादशाहे सोमोपावहरणं
द्वादशेऽहनि मानवावैव, न सस्मिन् अहनि वासः
पृथक् । श्लो३ अह-सु तु तत् प्रत्यक्ष मिश्रम् । कै.
१०१११११७८.

• द्वादशाहान्तर्गतेन द्वादशाहान्तं मानवो ग्रहः । भा.
१०१११११२२-४४.

• द्वादशाहवौ अहर्गणे उपसत्कालीनं नृजहाय-
ज्ञानं प्रदानयेदेति न मियते, किन्तु वन्यम् । वि.
१११११०, • द्वादशाहारी अहर्गणे प्रत्यक्षं किममाण-
लोमोपावहरणमत्र उपसत्कालीनत्वे एव कर्तव्यं न
मानकाले । १०१११२२, • द्वादशाहारी अहर्गणे यद्दि-
ग्भवमाने उद्गाथावपच्छेदे सर्वोऽहर्गणे नावर्तनीयः,
किन्तु तदेवैकमहर्गवर्णीयं यस्मिन्पच्छेदः । ६११२१.
• द्वादशाहारी अहर्गणे सोमोपावहरणवत्तस्य आपच्छेदे
दानविधानम् । भाट्ट. १०११११. • द्वादशाहारी
अहर्गणे हविर्धानाकाले अस्मिन्पच्छेदात् सोमार्धं प्रत्यहं
विधायित्वा सोममात्रः पृथक्पृथगोत्तरादहर्गः । तदर्थं
पृथक् पृथक् वासः संपादनीयः । तस्य वासःसंपादनं
उत्पावहरणकाले एव न मानकाले, उत्तमाहनि तु मान-
कालेवोपावहरणम् । वि. १०११११-२२.

● द्वादशाहगतस्य दशमवर्षाद्धः मानमान्तरा (मानवर्षाहन्तरा) चयनेनेका । भा. १।१।८।२९,

● द्वादशाहगते पृष्ठये पट्टये चतुर्थेऽपि त्रैलोक्यं नाम साम् उत्तराग्रः पटितयोः उत्तरकोऽङ्गुलैरेव गेयम् । १।२। ५।२१-२४ वर्णकं २. ● द्वादशाहगते पृष्ठये पट्टये प्रकृतिरूपे, षट्सु अहस्तु क्रमेण दयत-बृहत्-वैक-वैराज-शाकर-रेवतानि सामानि विहितानि । वि. १०।६।३, ● द्वादशाहगते पृष्ठये पट्टये मन्वयने मयजिरोऽपि चतुर्थम्, गगामयने उत्परे पठसि तु विद्वत्संनिधी कर्तव्यम् । १०।६।९,

● द्वादशाहगतस्य षण्णयनान्तरा मयान् गगामयन-गतप्रापणीये नातिवेन । भा. ७।३।१।१५,

● द्वादशाहमार्गां पञ्चोदय-प्रातोदय-सुतापि-श्रोम-गतातिष्यारिषु संख्यानेषु अतिवेन, परत्र तत्रत तत्त संख्या । भा. ८।१।४।८-९,

● द्वादशाहमार्गादिदेशः अहर्गणेषु । भा. ८।१।१०। १७,

● द्वादशाहप्रायः । तत्रस्तु किं (गने विधा-वराधेयपदे नाम) द्वादशाह-प्रायेणैव समयोः पञ्चयोः (देशं) ज्योतिशमयूयकत्वात् । या. २।७।१।२८,

● द्वादशाहप्रकरणे 'द्वयशेषकः' इति निर्दिष्ट-त्वात् तत्रहृतिनैव स्यादीनेषु उदाहिः । या. ३।३।८। १६ पृ. ८१४,

● द्वादशाहप्रकृतिकेप्यपि स्यादीनेषु नृपञ्चतमैव तृचानां चोदकत्वात् आहृ पण्यप्रतिवेदा, अन्येषां तु पञ्चोदकत्वेव दक्षिणयगमे । रत्न. ५।१।१।१५,

● द्वादशाहविज्ञप्तिषु रथराजकमिमिचामानेऽपि येदमवधारयम् । वि. १०।५।२३,

● द्वादशाहसंपन्निभसंज्ञासंज्ञोद्देशेन विहितं कर्ह-द्विरपि त्रैमिचिकं निमित्ताभवे अनुत्प्रेषाधिकारके प्रयोगे न शक्यम् । निमित्ताभवेऽपि अनुत्प्रेषे निमित्तसंज्ञकस्य नैष्यतिवेः । भाट्ट. ४।३।२,

■ द्वादशाहिकमहर्गणे चतुष्टयित्वादिवादि-मधिकगमात् तद्व्याप्ये स्यादेवाहवम् । ७।४।३।१३॥ गगामयने ज्योतिः गीः आयुः इति श्रीमहासि ।

एनं ज्योतिर्गौरपुः इति स्वतः 'एकादशविद्याः । तत्र गगामयनिकेषु ज्योतिरादिषु द्वादशाहिकधर्माः प्राप्यन्ते ऐकादिकश्च । तत्र ऐकादिकैव त्रिकदा, द्वादशाहिका यथा-प्राप्त क्रियन्ते । त्रिकदेषु तु संख्या, किं द्वादशाहिकः स्यात् ऐकादिके मेति । नय सुतेन पूर्वपक्षमाह । अह-र्गणे गगामयनगते ज्योतिरादौ द्वादशाहिक धर्मज्ञातं स्यात् । तत्प्राप्तित्वात् गगामयनस्य द्वादशाहिकप्रकृति-कत्वात् । ननु तर्हि कथं तत्र ऐकादिकममात्रायाः प्रकृतिः ? उच्यते । अधिनाममात्रं ऐकादिकं तद्व्याप्यं स्यात् । ऐकादिकं एकादशकमपि ज्योतिर्गौरपुः इति समा-वसाने ज्योतिशोमन् अविकारानां धर्माणां आगमात् स्यात् । एकादशत् । यथा एकादशसि ज्योतिरादिषु ज्योतिर्गौरपुः इति आख्या ज्योतिशोमात् अधिगता यथावा आयममदेव भवति, तत्र इहति । तस्मात् अहर्गणे ज्योतिरादौ द्वादशाहिकं धर्मज्ञातं स्यात् इति पूर्व. पक्षः ।

अथ भाष्यम्- अधिज्ञागमात् तदाहं स्यादेकादशत् तत्रस्यापि व्याख्या । ये द्वादशाहे अधिकः ऐकादिकस्यः केचिदध्याः 'अभिप्योदन्तं भवति' । गीरिगीत (नाम) अन्नाहं भवति' इति । तेषामधिकानां आग-मात् तदाहं स्यात् एतत् द्वादशाहिकमहः, ज्योतिशस्य आवुशस्य वा । एकादशत् । यथा पट्टइगतानां पृष्ठमा मयात् एकादशे विधिविद् 'पट्टः' इत्युच्यते । तमेकाहं पट्टइ इत्याचक्षते' इति तत्र-इति ।

लिङ्गात् । १४ ॥ पूर्वपक्षे हेतुवरे निम्नपाद । 'द्वयशेषकरो भवति' इति द्वयशेषकत्वात् लिङ्गात् द्वादशाहिक एव विभक्त इति ज्ञायते । पश्येतादिसि वा कादशाहिको पर्याः द्वय-शेषक इति विमज्ज विधानमपि विहायर्हान्तर्पं लिङ्गम् ।

नृपञ्च प्रत्यक्षत्वात्पिचानामशब्दस्य । १५ ॥ गगामयनगते ज्योतिरादिष्वहत्वे अर्गणे द्वादशाहिक-धर्माः चनेष्व इति पूर्वपक्षे मन्वयस्य प्राप्तं न वा इति शब्दाभ्यां णिपिच लिङ्गान्तमाह । न वा द्वादशाहिकं धर्मज्ञातं नायम्, किन्तु ऐकादिकम् । चोदनेन द्वादशाहिकं

ग्रामम्, नामधेयेन ऐन्द्राहिकम् । नामधेयं न चोदकात्
पत्नीः, पत्न्यन्तात् । प्रत्येकं नामधेयं चोदकं तु अग्रमुप-
निष्टम्, प्रत्यक्षं चातमानादधीय । ननु अधिकाथं नामधेय
इत्युक्तम् । उच्यते । अधिकांशा अशब्दत्वम् । अधिकांशा
अन्ते नास्ति वाचकः । ज्योतिरादिशब्दाश्च धर्मनाम-
धेयानी युक्तम् (१८।१।२) । यत्तु 'अधिक्यमाध्
त्वात्पुनः' इत्युक्तं तत्र भ्रमः । इत्यन्तर्वाचिनामो न
नामधेयेन । तस्मात् द्वादशाहिक-ऐन्द्राहिकधर्मविरुद्धे
नामधेयेन ऐन्द्राहिकं धर्मजातं कर्तव्यमिति सिद्धान्तः ।

लिङ्गं संघातधर्मः स्यात् तदर्थोपपत्तेर्न्यवन् ।
१६ ॥

लिङ्गमुपदिष्ट द्वादशोपचारकम्, परिहरति सिद्धान्ती ।
लिङ्गं संघातधर्मं अहं, संघातश्च धर्मः स्यात् । तदर्थो-
पपत्तेः, तस्य महात्मनश्च अर्थेन कार्येण आत्मनोऽप्राप्तेः ।
नामधेयेन द्वादशाहिकधर्मोपचारकं द्वादशाहिकधर्मो यद्वाति,
न चोदयेन । नन्वातमानस्य तद्धर्मं कर्तव्यं इति न्यायत् ।
इत्यवन् । यथा श्रीश्री ये धर्मोः श्रुताः, ते मीष्टिकार्ण-
पक्षेण नीशारेषु इत्येव मनसि तद्वत् । इत्येव इत्यवन् ।

न द्वादशधर्मस्याहं संघातस्य गुणस्याहं । १७ ॥
द्वादशोपचारकलिङ्गं संघातधर्मः इति यत् सिद्धान्तिना
उक्तं तत् पूर्वपक्षी परिवर्तयति । न वा लिङ्गं संघात-
धर्मः । अर्थधर्मोऽप्यहं अर्थस्य प्रधानस्य तत्तद्वत्परिवर्तय-
धर्मः द्वादशोपचारकः । संघातस्य तु गुणत्वात् अहंभू-
त्वात् । अहंनि प्रकृतानि, संघातः तद्वत्तुल्यः । एव
संघातस्य अहंभूत्वात् द्वादशोपचारकस्याहं अर्थधर्मोऽप्यहं
न द्वादशोपचारकलिङ्गं संघातधर्मः ।

अर्थोपपत्तेर्न्यवन् धर्मत्वमः स्यात् । १८ ॥
सिद्धान्तिना उक्तं दृष्टान्तं नैवार्थेण परिहरति पूर्व-
पक्षी । मीष्टिकार्णपक्षेण नीशारेषु क्रमेण धर्मतामः
प्रीतिधर्मतामः अर्थस्य पुनोदात्तमिच्छावत्तामः अहंभू-
तामः स्यात् । द्वादशोपचारकं तु नैव संघातस्य धर्मः इति
विषयो दृष्टान्तः ।

प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम् । १९ ॥
द्वादशोपचारकस्य लिङ्गस्य पूर्वपक्षिणा उक्तस्य
मतिमाह सिद्धान्ती । 'द्वादशोपचारकं मनसि' इति

द्वादशोपचारकस्य इदं लिङ्गदर्शनं प्रवृत्त्या सुष्ठानुसारेण या
प्रवृत्तिरुक्त्या नियतस्य द्वादशोपचारकस्य स्यात्, न चोदक
प्राप्त्यम् । चोदकस्य नामधेयवद्भूतत्वात् । तथाहि ।
यन्नामधेयेन द्वादशाहिकं प्राक्कीर्णोऽतिराजः प्रथममहः । तस्य
धर्मो द्वादशोपचारकम् । उत्तरमातिना ज्योतिरादिगुणोपचारक-
नाममाह पद्मसुपचारकम् । उभयोर्महात्मने संनिपाते प्रथमा-
तिक्रमे कारणमागत्य द्वादशोपचारकं नियतं इति । तथा
च इदं लिङ्गदर्शनं उपपत्तिरिति ध्यात्वातिदेशो न निषाम-
कम् । किन्तु ज्योतिरादिनामधेयेन एकाहतिभवातिदेशो
एवेति ।

विहारदर्शनेन शिष्टस्यावारभ्यवादानां प्रवृत्तार्थ-
त्वात् । २० ॥

यन्नामधेयेन ज्योतिर्गोपयुः इति नये द्वादशाहिक-
विषयत्वमितिदेशः इति पूर्वपक्षे विहारदर्शनस्य लिङ्गं
द्वितीयं 'लिङ्गाद्य' इत्यत्र प्रवृत्तिरिति । तस्य अन्वयोरपत्ति-
प्रदर्शनाय इदं सिद्धान्तमुच्यते । शिष्टस्य विहारदर्शनं
शिष्टस्य उपविष्टस्य विहारस्य दर्शनं अग्राह्यवादानां
प्रवृत्तार्थत्वात् उपपद्यते । न केन ज्योतिरादिषु द्वादशा-
हिकविषयत्वस्य प्राप्तिर्भवति । अनेन च विहारदर्शन-
रूपेणापि सिद्धेन ज्योतिरादिषु द्वादशाहिकधर्माणां ऐका-
हिकधर्माणां च विरोधे द्वादशाहिकधर्माणां अतिदेशः
ताद्यपि न चरन्ते । तस्मात् ज्योतिरादिनामधेयेन
एकाहधर्माणां अतिदेशः इति सिद्ध्यति । के.

० द्वादशाहिकं द्वादशोपचारकं धर्मं वरात्मने दर्शयति
'हाम्या लोकावर्तनि' इत्यादिना । आ. ८।१।१०।१०,
० द्वादशाहिकमि अहंनि प्रागेव उपपद्यतेऽपि द्वाद-
शोपचारकम् । ८।१।१०।१०, ० द्वादशाहिको धर्मो द्वादशो-
पचारकम् । ८।१।१०।१०, ० द्वादशाहिको विविक्तपक्षो
वरात्तीवरीपर्यन्तः अवस्थति । ११।१।१०।१०,
० द्वादशाहिकानामाह गन्तव्येन पत्नीसंवासात्ता ।
विशेषेण तु द्वादशाहिकं मानस्यन्तम् उच्यते । १०।६।
१३।४४.

० द्वादशाहिकमहाहर्षं मानसो धर्मः । मानस-
धर्माधिकरणम् । या. १०।१।१३।४४-४४.

• द्वादशाहिकदशाहधर्माणां द्विप्रकारहेतुषु अनु-
ग्रहम् । द्विप्रकारः । भा. १०५।५।१२-१३.

• द्वादशाहिकधर्माणां अहर्मेणु अतिदेशः । भा.
८।१।१०।१७, • द्वादशाहिकधर्माणां गतोत्पत्तिषु
संस्कारणेषु अतिदेशः । ८।३।५।८-९.

• द्वादशाहिकसहस्रधर्माणां अनकस्यस्ये मति-
देशः, तन अत्रिप्रचतुरहे त्रिभुजा विधीयते । अनकसम-
राणापि कणम् । भा. ८।३।२।३-५.

• द्विरवदानं इत्येव यथैवा एवमेव प्राकम् ।
उपस्काराणि विचारयन्ते तु सन्तम् । कर्मभेदे तु पयसो
द्विरवदानं पयसो पयसः पयसः इत्युक्तम्, वैदिकीय-
भूतौ तादृशकर्मस्य वाचनिक-वात् । इति मनु त-त्रैवैव ।
भाट्ट. ५।२।३.

• द्विरुक्तत्वापचिच्छब्दो न्यायः । (३।६।१।२)।

‘द्वौ वा’ (३।६।१।२) इति अनारम्भकवाचि-
करणविज्ञातमेव पदद्विरुक्तः । प्रवृत्तिवृत्तये
(वाचकत्वात्) द्विरुक्त-वाचिच्छब्दो न्यायेन च तत्कः, च
एव ‘तद्वृत्तये’ इति आध्यात्मिकरणपूर्वकस्यैव
(३।६।१।४) आधाने अतिदेशात् एवैवमेव प्रति-
पादितः । सु. ३।७ पृ. ४१.

• द्विरुक्तत्वन्यायः । ‘प्रवृत्तौ वाऽद्विरुक्तत्वं’
इति शब्दो हेतुरेव न्यायः । शब्दस्य अनारम्भकत्वं
परमप्रीत्यादि प्रवृत्तौ एव निविद्यते । विद्वत्ते, विद्वत्ते
तु अतिदेशेनैव प्राप्तिरिति । एव इति अद्विरुक्तत्वं भवति ।
विज्ञातव्ये विज्ञाने तु द्विरुक्तत्वं लेपः अतिदेशेन सिद्धे
पुनर्विधानात् इति । के. ३।६।१।२.

• अनारम्भाधीनः प्रवृत्तौ भूतः । तस्य च ‘पुरस्ता-
दुपसर्ग प्रवृत्त प्रवृत्ति’ इति उक्तिलेखनत्वेन विनि-
योक्तः । अर्थमिच्छितप्रवृत्तसंस्कारहेतुन द्विरुक्तत्वन्यायेन
तदुपस्थितः । भाट्ट. ३।३।१२. • विधिः अतिदिष्टव्ये
अद्वेपे शब्दादिषु उपदेशात् एव प्रवृत्ति न द्विरुक्तत्वं
न्यायात्, अतिदेशतः कर्तव्यत्वात् अतिदिष्टव्ये औपदेशिक-
त्वात् । पाठ. पृ. ३६. • प्रवृत्तस्य प्रवृत्तेन विविक्तस्य

कालस्य द्विरुक्तत्वन्यायसद्वृत्ताभ्यतिरिक्तप्रवृत्तसंस्कार-
देव देशात्प्रवृत्तमेव । भाट्ट. १।३।३.

• द्विरुक्तं सुवर्तं भवतीति न्यायः । स्पष्टाऽभि-
प्रायसोऽयम् । विज्ञ-प्रवृत्तस्यैव स्वीकृत्यप्रवृत्तये
कोनपिपये हि उक्तार्थानामपयोग इति पूर्वोक्तमार्गे न
संभवतीत्यभिप्रेत्य इति व्यवस्थिते इत्यारौ द्विरुक्तं सुवर्तं
भवतीति न्यायेन समुपपन्नं दृष्टव्यादित्युक्तमिति ।
सहस्री. ५८१.

• ‘द्विरुक्तव्योऽनपदि’ इत्यर्थप्रवृत्तवदानस्य विशेष-
मात्रस्य विधानम् । ‘द्विरुक्तं द्विः’ इति । के. ५।२।१।६.
• ‘द्विरुक्तव्योऽनपदि’ इति उपस्काराणि विचारयन्ते
पदं चतुर्वचसम्, तस्मिन् द्विरुक्तव्यं अवदानद्विरुक्त-
विधानं तद्वत्ते । वि. ५।२।४.

• ‘द्वौ जगौ प्रवृत्तः’ । अर्थ कर्मतः वाचनिको
अपिधननिवृत्तः । वाक्य. पृ. १६०. • द्वौ गानय
इत्युक्तः यथा पुमासौ आनयति न ज्ञीपुसौ, तथा
‘प्रवृत्तौ’ इत्युक्ते पुमासौ इति गम्यते न तु ज्ञीपुसौ ।
भा. ६।१।५।२२ पृ. २३६५.

• द्वौ द्वौ प्रवृत्तवर्धं गमयत. इति न्यायः ।
‘करणेपुपदिषु वाऽर्थाद् साधनकल्पना । साध्या
गुणविधाने न नास्ति मवर्धकत्वं ।।’ (वा. पृ.
३३७) कारणे उपदिषु साधु वा अपार्त्त साधन-
कल्पना, तथा न गुणविधाने मवर्धकत्वं नास्ति,
विन्नु अति, इति ‘द्वौ द्वौ’ इति न्यायेन शब्दः ।
सु. पृ. ४४७.

• ‘द्वाभ्यां लेभाध्वयति शब्दां प्राप्तिम्’ इत्यादिना
द्वयोपसर्ग शब्दादिकं धर्मं यथाभवते दर्शयति ।
भा. ८।१।१०।१७, • द्वयोः एकवर्त्तत्वात् समुच्चये न
उपपत्तिः । ८।३।३।५।२६. • ‘द्वयोः प्रवृत्त-’ इत्यनेन
मध्यमचोदयोः प्रवृत्तेः प्रवृत्तम् । विन्नु. ७।३।१।
२३-२५. • द्वयोर्हि साधनद्वयोः संकरो भवति । दुपृ.
११।१।२।६.

• अर्थत्वं च (वाचकस्य) विविधितम् । भा.
७।१।१।५.

७ अवदानं यदैव आहवनीये निष्पद्यते, तदैव याज्याऽनुवाक्याभ्यां समस्तविषयदेवतासंक्रान्तीत्यापनं क्रियते । या. ३।४।१४।४ पृ. ९८२. ॥ अवदानं होमसंयद्रम् 'अवदानं श्रुतेति' इति । सा. ६।४।१।२. ॥ अवदानस्य इतिः संस्कारकस्यापि अवसरोद्देशेन होमविधानात् सापेक्षे अवसरोद्देशस्यैव प्रयोजनस्ये अवदानोऽपि पृथक्कारोऽवश्यकत्वात् न पृथक्कारार्थेऽयम् । भाट्ट. ५।१।७. ॥ अवदाने अधिकमपि प्रक्षेपस्तु तत् सति उपपत्तिरस्यशिष्टं यागापचनत्वं समस्तोपायकपालेन मतिप्रबोधेनैवविरोधः । या. ३।४।१४।४ पृ. ९८२.

७ अवदानमात्रेण अनुसम्यक् पूर्वपक्षविद्या अवदानादिना प्रदानात्तेन अनुसम्यक् सिद्धान्तविधिति । 'मुष्टिकासावदान' इत्यश्वविहङ्गे (५।२।१४) । सु. पृ. १३९७.

७ अवदानशार्क्यं (हिंसिषोऽकृतिः) नावदान-विषयार्थः चतुर्वचनवाक्ये (चतुर्वचनं श्रुतेति) अवदान-विशिष्टहोमविधानात्, निम्न 'हिः' इति संस्कृतमानयेव निश्चयति । सोम. ५।२।१६.

७ अहकालात् नाम प्रकृती दहं पर्वणि अन्व-न्वाधानादिकं प्रतिपदि इति । वि. ५।१।१२, ७ अहकालार्त्तं चोदरप्राप्तं निरुतिषु 'य इत्यादि पदुना' इत्यादिष्वन्तेन व्याप्यते । ५।४।७, ७ अहकालस्य पूर्वपक्ष-सम्यग्वाधानं इत्यादिभिः संवादनं च, प्रतिपदीतिः, इति प्रकृती इदम् । ५।४।७.

६ व्याधानं च द्विगद्यत् । ६।१।५।२२ ॥

'श्रीये वरुणी अग्निमादधीयाताम्' इति वाक्ये यत् अन्ववाधानमुक्तं तत् व्याधानम्, इत्योः पुरुषयोः संभूय व्याधानं स्यात् । नच दशलोके संभूय कर्म तद्वत् इति चदानार्थः । वरुणी आदधीयाता इति द्विगद्येन द्वयोः पुरुषयोरन्यत्वात् । द्विगद्यत् इति दृष्टान्तः । 'एतेन द्वौ राजपुत्रेभ्यो वनेयाताम्' इति खलः पुत्रे-द्विगद्य चेति द्वयोः कुलपः नाम याग उक्तः, उक्त । इति पूर्वः पक्षः ।

. मी. को. २७७

गुणस्य तु विधानत्वात् पत्न्या द्वितीयशब्दः स्यात् । २३ ॥

पूर्वपक्षं स्वीयं प्राप्तं गुणस्येन निरस्तम् सिद्धान्तमाह । नाना वाक्ये द्वयोः पुरुषयोः संभूय एकमाधानमुक्तम् । वरुणी आदधीयाता इति द्वितीयशब्दः द्विगद्यानक-द्विगद्यनकः शब्दः द्वितीयं पुरुषमभिधेयं न प्रत्यक्षं स्यात् किन्तु पत्न्या द्वितीयशब्दः स्यात् द्वितीयं पत्नी-मभिधेयं द्विगद्यं प्रयुक्तम् । तत्र अन्ववाधानं अत्यन्तः प्राप्तम् । वरुणपरिधानं च श्रौतं एव प्राप्तम् । होमव-रूपो गुणस्य अन्वतो न प्राप्तः । तदर्थमेतद्विधानम् । विधीयते इति विधानं विधानार्थं विधीयमानत्वं इत्यर्थः । 'अग्रेणी स्यादुपा श्रुता' इत्यमरः । अग्रेणी ननुमिः (अग्रेणी-आदधीया, वरुण) निर्मितं वरुणं होमम् । वरुणस्य होमत्वस्य गुणस्य दंपत्योर्विधानार्थत्वात् वाक्यस्य नाना द्वयोः पुरुषयोरन्यत्वात् विधानं इति सिद्धान्तः । के.

६ व्याधानाधिकरणम् । आपाने ब्रीहद्वितीयस्य एकस्यैव पुरुषस्याधिकारः ॥

व्याधानं च द्विगद्यत् । ६।१।५।२२ ॥

भाष्यम्— अन्ववाधानम् 'य एष विशानि-मानये' इति । तदेवामनन्ति 'होमि वरुणी अग्नि-मादधीयाताम्' इति । तत्रैषोऽर्थः राजपुत्रः किं द्वौ पुरुषौ आदधीयाताम्, उत एकः पुरुष इति । कार्यं संभवः । तस्यते । इह यत्नम् भवति 'वरुणी आदधी-याताम्' इति । नच वचनसंघर्षार्त्तं पुनः भूयते । तत् किं पुनरिह संघर्षार्थम्, उत होमनिष्पत्तिरिति । उक्तोर्विधानानात् भवति संशयः । यदि द्विगद्यवा-च्यम्, तस्यैव पुरुषो व्याधानस्येति । अथ होमसंघर्षार्थम्, तत्र एकः । किं प्राप्तम् । इत्यमरः ॥ द्विगद्यत् स्यात् । नच 'एतेन द्वौ राजपुत्रेभ्यो वनेयाताम्' इति द्वयोः पुरुषयोः द्विगद्यो भवति, एवं व्याधानं द्वयोः पुरुषयोः स्यात्, ततः अग्निसेवात् । वरुणी इति श्रवणादेव पुरुषो गम्यते । न वरुणात्तमतेन श्रौतेण अस्मा संवन्धः । मुत्तवर्णं हि अन्ववाधानम्, पदान्तर-संभवः वाक्यादवगतम्, अतिशयं वाक्यात् नदीयती ।

यवानां गतवार्थः अथापानेन संवत्सरे, ॥ क्षीमपान-
गतः । आह, वषातो इति नाम केनर्न पुल्ले एव,
क्षीपुषोपि अमिषावतो भवति । यथा कुक्कुटश्च
कुक्कुटी च कुक्कुटी, भूकरश्च भूकरा च भूकरा इति ।
एव यवानश्च यवता च वषातो आतानिति । अत्रो-
च्यते । यत्र नयेः प्रकरणं वा विशेषकम्, निषावकश्च
शब्दो ननु बाधः, तत्र द्वौ पुमावौ गम्येते । यथा 'द्वौ
आनय' ॥ यथाः पुमावौ आनयति, 'द्वे आनय' इति
त्रिवौ । तेन द्विषो वाचकमेकारान्न द्विवचनं इति वाच्यते,
औत्तरागतमिति द्वयोः पुषोर्वाचनमिति । यत्र इदानीं
क्षीपुषोः प्रयुग्मत्वेन औत्तरागता इत्येते तत्र हि पुमान्
सद्वितीयः तस्य निमित्तम्, तत्र स्त्री सद्वितीया इति ।
उच्यते । पुष्टिं सद्वितीये दृष्ट, यथा 'प्रज्ञातो आनय'
इति । इहापि पुमान् सद्वितीयोऽर्थः । तस्मात् पुनिमित्तः
इति गम्यते । अत्राह, प्रयोगो यदि दृष्टं प्रमाणं द्वयोः
पुषोर्द्वयः, यमनेकमित्त्वात् आह, अत्रोच्यते । पुष्टिं च
द्विषे च दृष्टः इति वाच्यते पठितुम्, न द्वयोर्द्वययो-
रिति । पुमाव हिं च एव वन्द्ये न भविष्यति,
इत्थं पुनर्न भविष्यति । अपि च पुगणविशेषवचन-
त्वात् द्वद्वयमृतेः द्विवचनकृतुवचनोपपत्तिश्च । 'प्र गित्तो
वर्णयोः' इति च दर्शनात् । इत्येतत्तयोरे काये समस्त-
विषयान् द्वद्वयवद्वयश्च एकमेवम् । यथैव तद्विदौ च
यवो च इति विद्वान् क्रियते, एवमत्रापि दृष्टव्यम् ।
तस्मात् पुष्टिं द्विषे च वन्द्ये इति गम्यते । न च स्त्रीद्विषे
दृष्टः । अत्राह, ननु भवेत् दर्शनात् क्षीपुषोर्वाचक
इति गम्यते । अत्रोच्यते । उच्यते तत् अन्वयवशब्देनार्थ-
रसमिति, इति पुमान् सद्वितीयः अन्वयार्थो भविष्यति ।
क्षीपुषौ वेद्यन्त्यायम् । अत्र इदानीं सद्वितीयश्च पुष्टे
विषो, नोऽन्यः लक्ष्यः इति । द्विषा अनभिषेकत्वात्
अवयवमाविष्टासि द्रितीयश्च, अपरः सद्वितीयः पुमान् ।
एव इत्येव इत्येव सद्वितीयः, इत्येवोऽपि इत्येव इति
द्वयोः पुमावौ उपाधीयेते । तस्मादिह द्वौ पुमावौ आधाने
विधीयेते इत्युच्यते । ननु स्त्रीपुषोर्वाचकं औत्तरागन्त
द्विवचनं सार्वभौमम् । नैषा स्मृतिरास्तीति ज्ञेयः । आह
भगवतः पाणिनेरनन्तात् स्मृतिमनुमाप्यामहे 'पुमान्

क्षिपा' (पा० १।१।६०) इति । उच्यते, न पाणिने-
र्वचनम् 'पुनपुन्ये इति औत्तरः स्त्रीपुषोर्वाचकः'
इति । कथं तर्हि ? यत्र स्त्रीपुषयोः सर्ववचनम्, तत्र
सद्वितीयो वा पुमान् इति कृत्वा अन्वयान्तश्च औत्तरः
आप्नोति, सद्वितीया च स्त्री इति कृत्वा एकतः ।
पुनपुन्यस्तत्र साधु, न स्त्रीवन्द्य इति पाणिनेरनन्तम् ।
पुमान् शिष्यते इति च मते, तेन तुल्यं गम्यते
पुनोर्वाचक औत्तर इति । तस्मात् द्वयोः पुनोर्विचार
इति । ननु स्त्रीपुषोर्वाचकमेव वाच्यम्, स्त्रीपुषोर्वाचक
अर्थवत्वात् । इत्यत्र औत्तरवचनमनर्थकं स्यात् ।
अत्रोच्यते । वषातो नादधीयादा इत्यति उच्यते,
न स्त्रीमे आदधीकृतमिति । तस्मात् सतिद्वयमपि न
तत् संवत्सराधानेन । आह, यवानां गतवार्थे एव सर्ववचनं
अर्थवत् भविष्यति, वषातसतिद्वये अपि स्त्रीमे न
विधीयेते, विषावश्च वन्द्यश्चाभावात् । नहि वषान-
गन्दो विचारकः, न स्त्रीवन्द्यः, नानयोः उदुदयः ।
कस्माद् विषातुं शक्नोति ? आदधीयादा इत्यत्र वा
सिद्धिः । आह, वा तत्र विचारयति, उच्यते,
वा स्ववन्द्यतामर्थान् शक्नोति विषातुं अवयवात् ।
निहितत्वादाभावाच्च आनयक्ये, वषातो इति शक्नोति
वाच्येन विषातुम् । भवति हि वषानयोराधानसंख्याः,
तत्र वाच्यतायां स्वार्थः परित्यक्तो भवति । स्त्रीमवसान-
संख्यां तु विधान्ये 'आदधीयादा' इत्याधानं तत्त्वत्वं
विधान्यः अवस्थाप भूतिः ज्ञेयात् । आनय-सतिद्वये
च उच्यते विषातव्ये भूतिः विप्रकृतं न स्त्रीमवसानसंख्यां
विषातुं शक्नोति, अपिच उच्यते भूतिः
स्त्रीमवसानसंख्यां विधीयमाने स्त्रीम वषानम् अर्द्धं
स्यात्, नापानम् । तत्र औत्तरागन्तव्ये नापानं विष्णु
इति औत्तरागन्तव्येऽपि उपाधानं स्यात् । आह, यवान-
गुणतायां तर्हि कोऽर्थो विवक्ष्यते ? उच्यते । न
कश्चित् । अत एव अथ पक्षस्य परित्यागः । आह,
स्त्रीमवसानसंख्यामिति स्त्रीमवसानं विष्णुः । उच्यते । न
वच्यते उपाधौ विषातुं स्त्रीम विष्णुं च । भिन्नं हि
तथा नावयम् । तस्मात् औत्तरागन्तव्योः स्त्रीमवसानोऽप्य-
बाधः । अर्थवत्ते च वन्द्ये, वषातो पुमावौ इत्यर्थः ।

ते न प्रत्येक विचेष्टमानस्य मन्त्रिने क्षीमवहने भवतः ।
विचेष्टमानस्य वा नभने सन्द्वयती भवतः । तस्मात् द्वयोः
पुंलोरधिकार इति ।

द्वय- (व्यक्तान्तरसंगतिमाह-) यत्नेन इति मन्त्र्या
मिष्टुनायिषाया (इदं कस्यैकैरपि उपलब्धम्) ।
आधानेऽपि प्राप्तं वसानो इति मिश्रपदस्य, सत्
निवायते । अथ पूर्वः पक्षः । यत् आधीयताम् (इति
अन्य) तत् वसानो इति (पुष्टय विधीयते, वसनपि
अन्येन प्राप्तत्वात् । ननु क्षीमविधानं युक्तमप्यह-)
आधाने द्विविधाने (सति) भाष्ये किञ्चित् विहितम्,
इति श्रुत्यनुमदः (स्यात् । ननु क्षीमविधानेऽपि अस्ति
श्रुत्यनुमदः इति चेत् नृणाह-) इतरपि (पक्षे)
यदि आधाने क्षीम विधीयते, तत्र क्षीम अधिकरणत्वेन
प्राप्नोति (आध्यात्मिका अन्वयाधे वसन्त्येकवचनाम्ब-यस्य
क्षीमादेशात् । तत्र क्षीमोपरि अस्ति उपेयः स्यात्) ।
अथ वसने क्षीम विधीयते (आधाने) ततः क्षीम
वसनमात्रात् (सत्) आधानस्यानन्वयत्वात् अन्यैक
स्यात् । (किञ्च) वसानप्रातिपदिकस्यैव औकारेण
श्रुत्या उप-धाः । (एवकारो मिश्रकर्म औकारेणैव
श्रुत्या सङ्घ- इति) पदार्थत्वात् (तु) क्षीमवसने
धास्य स्यात् (तस्य दुर्वलं श्रुतेः । किञ्च) तादृशस्य
(भाष्यसाम्यस्य क्षीमवसानसंवाचकस्य विधि-) प्रत्ययेन
परमार्थात् अत्यन्तं धास्यम् (स्यात्) । वसानो इति
सम्प्रासङ्गोपसङ्गः (द्विपुत्रवयोः सङ्घः) गन्धेन
(गन्धेन) तत्र सङ्घस्य नाम्न्यङ्गं गन्धेन प्राप्तम् (किन्तु
पुमानेव । तथा) सङ्घेनैव च नाश सम्प्रा, इति
(वयोऽपि एतयोः) इत्येतदतिशयः यथा अस्मैकदागन्धोः ।
तस्मात् द्रव्यं पुमान्मो (अवततम्) प्राप्नोति । (सङ्घ-
पूरणार्थम्) क्षीमार्णे (किञ्चान्ते सति) सङ्घासङ्घेययोः
(द्विपुत्रवयोः) सं-धौ बाधेव । (ननु मिश्रऽपि
सङ्घासङ्घेयवह-व्यतिरिक्तः, अत आह-) द्वितीयस्य
पुत्रः अस्मि पशुपक्षापः (औकारः) यथा यदो
आनीयेतामिदं द्वितीयो यद एवानीयेतां नृणां,
एवमिदम् ।

' आह । यसानो इति नाम्ने केवलं पुंलिङ्ग एव
(पुंलिङ्गस्यैव), स्त्रीपुंसयोरपि अभिधाता (अस्मि-
धास्यः । भाष्ये तु अस्मिधास्यः इत्येव पाठः) भवति'
इति (भाष्यम्) । अथ (द्विपुत्रवयोः) न पुंलिङ्गविशिष्ट
इत्यमभिप्रेतम्, न च स्त्रीपुंसद्विविशिष्टम् (जहाजः
अप्यर्थः) । तस्मात् उभयोः (अपि) यत् सामान्यम्,
यत् बाध्यम् । किं तत् ? पुंस्त्वं द्विव च । तत्र प्राप्तम्,
न विधेयम् । तस्मात् क्षीमं विधीयते इति अ-तर्कानामि-
प्रायः परिशोधयति । अथवा जहाजस्य उभयपक्षार
(स्त्रीपुंसयोर्द्वि- पुंलिङ्ग चेति) मन्त्रेण, (उभयोः)
प्रयोगदर्शनात् । (भाष्योक्ता यद्वा पूर्वपक्षी परिहरति-)
' अत्रोच्यते । यत्र नार्थः प्रकरणं वा विशेषकम्,
विधायकस्य शब्दो नानुवादः' इति (परिहार-
भाष्यम्-) कोऽस्मिन्नाहः । (अस्मिन्नाहं दर्शयति-)
' कुक्कुटो आनय सिधुन् करिष्यामः' इत्यम सामान्यात्
द्वितीया स्त्री आनीयते । यम या स्त्रीपुत्री अपि कुटो, यम
वा औकाराभिधेयं प्राप्तत्वात् न विधीयते, तत्र स्त्रीपुत्री
श्रुतेः । इह इदं मिश्रमपि नास्ति । अतः (कारण-
न्यायान्तात्) औकारः (सङ्घासङ्घा) द्वितीयं पुमान्
सङ्घेति वसुपक्षापि युक्तम्, न त्रिवम् । अन्वयस्यतिरेकाभ्यां
पुंस्य द्विव बाधिवेपथः (एतदेव मनसि-) इत्येव
पुंस्ये मयुक्तः । (दो पुंस्ये इति, तथा) स्त्रीपुंसयोरपि ।
(स्त्रीपुंसयोर्वाच्ये) अनेकसक्तिफलनाभवात् पुंसं
द्विवं बाध्यं नाम्ने इत्यववसीयते । युगपदधिकरण-
सञ्चनसायां द्वैहस्युते । इत्येवमादिता (भाष्ये)
मिश्रवर्णालोचनस्यऽपि यथा संसङ्गपूर्णा स्त्री न गृह्यते,
तत् प्रतिपाद्यते । अथ ? (धरतिरेरो इत्यादी) द्वे
यवजम्बः आसीत्तमं इत्येवम् (एतदेवम्)
अभिप्रेतं । इत्येवम् (एतदेवम्) इत्येवम्
(धरतिरेरो) इति इत्येवम् (द्वे) भाष्ये । ' द्विपुत्र-
वहवचनोपपत्तेः' इति (सङ्घ गन्धे-) यदि ध-
गन्धः एतदेवम् धरतिरेवमासीत्तमं अस्मिन्ने, तत्र एकदात्
तस्य एकजन्मवहवचने न स्यात् । इत्येवम् च (द्विपुत्र-
वहवचने) । तस्मात् श्रुतं द्वितीयं प्रातिपदिकार्थमपेक्ष
द्विपुत्रवहवचनः । ' प्र मित्रयोर्वहवचनः' इति च दर्श-

नात् (ऋ०. ७।६।१) इति । न द्वौ मित्रौ स्तः, न वरगौ, न व (प्रत्येकम्) द्विवचनं नोपपद्यते, अन्येन्या-
येषामात् (तु) षट्ते (तन्मय इदं युगपद्वचनता निश्चीयते
इति । इतश्चेतिव्याह-) ' इतरेतरयोगे चार्थे दद-
विधानात् ' (समासविधानात् इति भा-पाठः) इति
चकारः समुपपन्न-अन्वाचय-इतरेतरयोग-समाहारेण
वर्तते । तत्र समुपपन्नार्थार्थयोः नास्ति सम्बन्धः, समा-
हारेनेतरेतरोपयोगे (तु सम्बन्धः) । ततोऽपि युग-
पदधिकरणानाम् (एव) द्वन्द्वः (एवित्यम्) । प्रवृत्ते
क्रियाभाव, इत्यत आह-) द्वन्द्वपदान्तराभ्य एतदोपपन्न
इति । (मत्वाचये-) यो हि द्वन्द्वः धर्मः (अनेनेषाम्)
इतरेतरोयोगो नाम, स एतदोपपन्नः । इत्यंस्तु विशेषः
(द्वैक्योपयोगः), एकत्र (द्वे) द्वन्द्वस्य अर्थस्य
द्वारापि मित्रौ, इतरम् (एकतोपे) अर्थो मित्रः, द्वन्द्व
एव एव । (यत्र द्वन्द्वस्य अर्थस्य द्वारापि मित्रौ तत्र
द्वन्द्वः पदपरिहारो) । यत्र तु अन्यतरस्यापि ऐवम्,
तत्र एकतोपः अद्याः भादाः इत्यादी वचनद्वयो इत्यादी
च । वक्तव्यो इत्येकतोपपन्नत्वं द्वितीयेन पुत्रा मणि
वचम् । पुत्रात् हि भूयते द्विवचनसंभवत्वात् । स इतर-
सम्बन्धः, तस्य पुत्रमिति द्वितीयाः । पुत्राः अस्ति पद-
पञ्चापकम् (औक्त्यः), न द्वितीयः । यत्र त्रीण्युक्तौ
सदोपपन्नैः, तत्र पुत्रात् सद्वितीया इति औक्त्यन्तः
प्राप्नोति, त्री सद्वितीया इति एवार्थान् । (वक्तव्यो
इत्यत्र तु-) औक्त्यः प्रवृत्तस्य (पुदित्वे) वाच्यः,
(तस्य) न त्रीण्युक्तौ वाच्यौ ।

[अन्येन सूत्रस्य दुर्गमशब्देन द्वितीया आद्यस्य
कृता । सा च आनन्दारम्भणीय पुस्तके चतुर्विधसूत्र-
प्राप्त्योत्तरं मुद्रिताऽपि अस्माभिः । सौम्यतया अत्रैव
लिप्यते । एवमुक्तमप्युपेक्षति । सा चैव आद्यस्य
अन्तर्गते लिखिते पुस्तके नास्ति । तथापि तन्मतेन
प्राप्त्यस्तत्वात् यद्वदते] ।

दुष्टम्- (एतदेव सत्यं विचरणीयमप्यवर्तकरोक्त
पुनर्विचर्यम्) पूर्वविकारो एकत्र नम मिथुनादिप्राप्त
संज्ञाभिप्रायं (दपरीति-शब्दजगृत्विर्भावमिच्छाम्)
चा उक्तम् । इत्यपि (वक्तव्यो इति-) द्विवचनं तयैव

दे वारकशब्दी द्वे च (वाच्यार्थे चतुर्दशः) विभुने
ब्रवीति इत्यनेन प्रत्येकं आरम्भते । (पूर्वापवादोऽयम् ।
उदनेन अपिचरणप्रसङ्गः पूर्वपदद्वयस्य प्रसङ्गः) ।
सोमाधानसंज्ञयो न (विधीयते) वक्तव्य- (द्वन्द्व-)
भ्यवक्तव्यात् । (इत्येवमित्याह-) ' वक्तव्यो आद्यो-
क्तव्यात् ' इति सामानाधिकरण्यत्वं उक्तव्ये संज्ञा-
' सामे व्यादवीच्यताम् ' इति सामानाधिकरण्यमात्रात्
नास्ति संज्ञा- । (दोषान्तरमाह-) संज्ञाप्रमाणं च
आधानस्य अपिचरणं स्यात् (सोमे इति प्रसङ्गो स्यात्,
तद्विकारकं च अत्रैवचानम्, इति । तस्मानिदम् ।
शब्दो-) सोमवचनसंज्ञे (सति) न सामानाधिकरण्यम्
(वाच्यम्,) अपिचरणसंज्ञा नास्ति, इति चेत् ।
(उत्तरम्-) वक्तव्यस्य कर्तृत्ववचनं भूतत्वात् मान्येन
संज्ञावित्तुं शक्यते । (अथ वक्तव्यभूतेन कर्तव्यं सोमं
संज्ञयते, तस्याह-) कर्तव्येति नास्ति संज्ञा- । (कुतः ?)
नहि कारकाणां मित्राः संज्ञाः । (अथ-) वक्तव्यस्य
कर्तृत्ववचनसंज्ञाऽपि पुनर्विचरिष्यते (सोमेन) संज्ञयते
इति चेत् (उत्तरम्-) न । (कुतः ?) विधीयमाना हि
क्रिया मान्यमाना-वत् (कर्तव्यत्वात्) कारकैः संज्ञयते ।
अविधीयमानायाः (तु) न वारकैर्भवति एवञ्च ।
(कस्तव्य इत्यत आह-) अविधीयमाने (वक्तव्ये)
सोम संज्ञयमानं कर्तव्येति स्यात् । तत्र अद्वयार्थता
(सोमस्य) स्यात् । (वक्तव्यस्य विपरिवृत्तापि संज्ञा-) ।
किञ्च (अविध्यं वक्तव्ये) सोमवचनस्यो, संज्ञा आद-
वीच्यता इति (विधिः) कुतः । इति अन्त्यतः वाक्यम्
(स्यात् इति भूतिवाच्यः । नाप्येव-) प्रत्ययः उदके-
रभ्युपपन्नः (एकरद्वयवचनसिद्धयर्थः) भूता भावार्थं
विधाने, तद्वद् वा (किञ्चित्) । इह द्वयमपि न
विधाने चान्वयम्, चान्वयं वा अन्वयः, तत्परा-
भूते । (चान्वयस्य दृष्ट्यायाः विधिभूते-) भावत्वात् ।
(मयस्य तु व्यापानाद्वचना) वक्तव्यो इति (पुदये)
विधीयमाने वा वक्तव्ये किञ्चिद्विधानात् भूतिः अनुपपद्यता
(यतः । किञ्च) वक्तव्यस्यद्वयस्य एकरद्वयार्थता वा
उक्तव्येन भूतं संज्ञा- । सोमेन (तु संज्ञा-) वक्त-
व्योक्तव्यत्वात् वाक्यम् । भूतिश्च वाक्यात् इत्येव ।

तस्मात् द्वौ पुमासौ आपदि विधीयेत । (भाष्यकारेण
वमानौ इत्येव पुंरूपं प्रतिपादितम्, तत्र चोदयति-)
कस्मात् पुनः पूर्वपक्षवादिना अनुमानेन द्वितीयः पुम-
निश्चते, न पुनः औकरेण द्वौ पुमासौ व्यभिधीयेत इति
ब्रवीति, येन सिद्धान्तवादिनः परिचोदनेन नोपनिवृत्तिः ।
उच्यते । यदि (द्वौ) पुमासौ वाच्यौ इति श्रुत्वा,
ततः अनेकार्थिकत्वं भवति । यथा (द्वि) द्वयोः पुंसो-
र्द्वयं, तथा त्रीपुंसोरेषि दृष्ट एव । तत्र इदं श्रौतस्य
विधानात् स्त्रीपुंसवोरर्थपातयत् पूर्वपक्षानु-यानम्
(स्यात्) । तस्मा भूम् इति न्यायात् पुंसव ब्रनिकस्यते
(न तदाह) । ' यत्र चार्थः प्रकरणं वा विशेष-
कम्, विधायकञ्च शब्दो नानुवादः ' (इति न्याय-
प्रतिपादनार्थं भाष्य आक्षिपति-) इति पूर्वपक्षविपरितो-
ड्यं श्रव्यम् । कथम् ? यत्र एतानि कारणानि (न्यायान-
व्यतनमपि वा सन्ति-) तत्र कौतुहलितो गृह्यते
(पुमान् इत्यर्थानुक्तं भवति) इदं च प्रकरणम्
कौतुहलितोः पुमान् प्रसङ्गः । एवं चेत् त्री (एव
प्रकरणेनोक्तं द्वितीयं) ग्रहीष्यते । किञ्च श्रौतपदानु-
सारात् (वैव प्रहीष्यते, इति पूर्वपक्षविपरितोड्यं श्रव्यम् ।
समाधत्ते-) उच्यते । (धिचि-) प्रत्ययविवरणात्
स्यदहितकटपनात् सामानाधिकरण्याभाज्जम् युक्तं (यत्)
न विधीयते शौमम् (इति) । वरुणो इति चोद्यार्थमात्र-
स्वरत्नेन द्वौ पुमासौ अवगमयति । अतः (न्यायात्)
एतस्मिन् (वरुणवन्द्यस्य विषयकत्वे) स्थिते इदं-
मुक्तम् ' औदारस्य पुंरूपं द्विनं च शब्दम् ' इति ।
कथम् ? शब्दयो इति द्वयोः पुंसोः औकरः प्रयुक्तः,
कुम्भद्वौ इति द्विपुंसोः । तत्र यदि दे (अग्नि) अग्निपेये
स्थाताम् (ततः) द्विरदृष्टं भवेत् (तत्पक्षान्वयम्) ।
उच्यते न संशयः स्यात् कनन्दनेन अप्रतिहितमिति ।
अतो यदनयोः सामान्यम्, तत् वाच्यम् । (किं पुन-
श्चात् ? आह-) तत्र पुमान् उपवर्तमानि नियते
द्विनं च । कस्मादेतदेवाप्य भव्यम् । (एतन्मणि-)
पुमान् एव कथं द्वितीय इति चेत्, उच्यते । यत्र द्विर्न
एव पुमान्, यत्र पुमान् तत्र द्वित्वम्, (इति) अनयोः
परस्पर नियमः (एतदेव भवति-) एकद्वयोः गद-यत्

यस्य क्रियाया द्वित्वं तस्य पुंरूपं अनयोः परस्परसंक्षेपः
अस्मात् उच्यते । (न्यायं तावत्) द्वित्वस्य (गुणस्य
द्रव्येण) आश्रयेण भवितव्यम् । (तत्र) क्रिया अव-
नोक्तं नास्ति । द्वित्वं तावत् नवप्रोचयति, विनाऽपि
विद्या उपपन्नमनन्तात् । पुमानपि न शक्नोति अव-
नोचयितुम्, अर्धपक्षात् । औदार्ये ब्रूते पुल्लिङ्गं द्वित्वं
च । (द्विनेन च) संख्यापूर्कं वाक्यम् (अतश्चार्थभूतं
किमपि आशेष्यम्) तत्र कतरः प्रकारः इहात् ?
पुमान् । (कुतः ?) पुमान् शक्नोति पुमानवधीष-
यितुम् । कस्मात् न्यायात् द्वौ पुमासौ । (' दुर्गपदवि-
करणचनतायाम् ' इत्यादिभाष्यार्थमाह-) न च विग्रह
कालेऽपि त्रिव्याः अन्वयम्, ' वसन्तस्य यतानां च '
इति ईदृशास्य (विग्रहास्य) अभावात् । कथमभावः ?
युगपदधिकरणवचनताया द्रष्टव्यतेः । (उक्तवचनतामेव
वर्णयति-) यत्र द्वौ बहवो वा युगपदस्मिन्वापि भवन्ते,
तत्र द्रष्टव्यमात्रं भवति । (तदेव उपपादयितुं अनन्तरा
किञ्चित् प्रवर्तते) अयुक्तमिदमुच्यते (द्रष्टव्यमात्रो
भवतीति । कथम् ?) सम्भवः प्रमाणान्तरेण (समान्य-
मानयोः) संशये (ज्ञाते) भवति । यदातिरिच्यते
अज्ञाद्विज्ञ-स्वस्थस्य-आश्रयावयविनन्दनः (तावत्)
नास्ति । त्रिव्या च संक्षेपः समाशोच्यकालभावी ।
तत्र च समासाः संबन्धोत्तरकालम् । यथा ' राजकुपः '
इति स्वस्वामिभावे अवगते, ' पित्रगुः ' इति चित्रा-
भिर्गोमिः संक्षेपे अवगते, ' पञ्चद्वी ' इति सम्राट्-
संबन्धोत्तरकालम्, ' उपकुम्भम् ' इति तस्मिन्संबन्धोत्तर-
कालम् । (ईदृशसि संशयेन भवितव्यम्) । न चेह
पत्रपरिचयो, संक्षेपः अस्ति (प्रायवगतः । तस्मात्
द्रष्टव्यं अनुपपन्नम्) । उच्यते, एकशब्दाभिधेयत्व-
मानयोः (यदातिरिच्यते) संक्षेपः । तत्र (य च
द्रष्टव्यं) समासे अभिधेये भवति । (तदा न युगपद-
विग्रहता सिद्धा इति ।) विग्रहस्तु ईदृशः (कार्ये)
यत्र न गदिरौ नेति । ' द्विवचनमुपपन्नोपपन्नोच्य ' इति
(भाष्यस्य अवगम्यः), यदि घनेन वेश्नेन च
एवाभिधीयते, गदिरिव घदिरः । एवम् (गति)
गदिरयत् पर द्विवचनं न प्रवर्तते । अतो द्वापि

अभिधीयते । शीतिरोऽयं व्यापः प्रदीयतः । (वैदिक-
मपि लिङ्गे प्रदर्शयते—) 'प्र मित्रयोर्व्यस्ययोः' इति
दर्शनान् (इति भाष्यम्) इह विग्रह एकत्वात् वचनस्य
च, द्विवचनं न प्राप्नोति (तेन युगपदभिधानस्य
गम्यते) । 'इतरेतरयोगो चायं द्वंद्वविधानात्'
इति (भाष्येन) 'चायं द्वंद्वः' इति सुप्रसंग्यः
प्रदर्श्यते । यद्यन्यः बहुवचन-अन्वाचय-इतरेतरयोग-
समाहारोऽपि । तत्र समुच्चये 'यद्यन्यस्य, यत्किमन्यस्य'
इति (गिरिप्रेषयोः क्रियापदानात्) सम्यक्तो नास्ति ।
अन्वाचये (धारणं गच्छ) काष्ठान्वाचय, वाक्यमपि
आहर्तव्यं इति । (तत्रापि समानो नास्ति इत्यनुग्रहः ।
समुच्चयपदान्त्वयोर्विदोऽप्यह—) तत्र काष्ठानि वाक्यं
गमनमनोवशात् इतरद्वयोश्चकम् । बहुवचने द्वयमपि
प्रयोजकम् । द्वयोः क्व आनीयमानयोः इतरेतरयोग-
अनुनिष्पादो भवति । यद्यन्यस्य तत् कलम्, तत्कुतं
'चायं द्वंद्वः' इति (नैर्घं त-भरने) । तत्र कदाचित्
इतरेतरयोगो निवक्षितः, तमाहम् प्रवचनद्वयसमानः
अनिवर्तितः । कदाचित् समाहारो निवक्षितः इतरेतर-
योगो नान्तरीयकः । यत्तरीयकोऽहम् । (एव) तत्र
हारविषयतायाम् 'यस्यवद्विषयम्' इति प्रयोगः, इतरस्य
'यत्तरीयस्य' इति । (एकमेव नद्वयताम्, नद्वय—)
'द्वयपदादस्याप्येकवचनस्य (इति भाष्यम्) । यथा
इते वीरगणेन द्वौ अभिधीयते, विग्रहश्च (यथा), तथा
एकवचनेऽपि वक्ष्यते इति च एकतोऽपि । वक्ष्ये द्वौ
पुत्रावौ । (वक्ष्यते च वक्ष्यते च इति विग्रहः । इति न
स्त्रीलिंगीयत्वम् । एव भाष्यं 'वाक्यस्य चोदयति—)
ननु यदि द्वौ द्वौ अभिधीयौ तद्विग्रहः, ततो बहुवचनं
स्यात् । उच्यते । द्वयोर्द्विवचने, बहुवचनम्, न द्वयो
द्विवचनयोः । यदि द्वौ द्वयोर्द्विवचनयोः बहुवचनं स्यात्,
'माहवौ गोमती विजयतावौ' इत्यत्रापि बहुवचनं स्यात् ।
(पुनर्गोद्वयति—) तेषां युगपद्विवचनस्य युग्यं (बुद्धौ
अनारोहात्) युगपदादा च (युक्त्यन्वात्) । कथम् ।
(तस्याममुपगतायाम्) एतैकवचनस्य द्वेदे अभिवेदे
स्याताम् । यदि च स्याताम् 'उत्तरीयस्यप्रयोगः' इति
भवत्येव (यद्यन्यद्विवचने) प्रयोगः स्यात् । (परिहरति—)

तस्यादेवं वर्णयति । यत्रः आनीयमभिधेयं इतरवद्वि-
तरीयि एव तद्विग्रहोऽपि । (तत्र) कतरो द्विवचनः इति
तत्र तद्विग्रहस्येन यत्रो विरोधोऽपि, यदेनापि इतरः (अतो
नाम्यन्यप्रयोगोदयः ।) बहुवचनस्य युगपदधिकरणत्वा न
धारमाप्येति । तन्मरस्ते अत्र विषये विक्षेपेन प्रति-
पादितम् । विहातृत्वात् मोदप्रियते ।)

ननु तत्र (औपायान्ते द्विवचने) पाणिनिस्वरणम्
'युगान् निव' इति । उच्यते । न पाणिनिना अर्थः
युगायन इत्यम् । किं तर्हि । यथा लोके अवलितोऽप्येव,
तथाऽवस्थितस्य एतदनुशासनं कृतम् । तत्र (निघ्नमः
क्रियते इति चरेणाप्यवयः ।) अकर्मणः परः औकारः
भूषणः, युगायं गद्वितीयं यदिति । यथा लो वद्वितीया,
तदा औकारः एकाग्रीभवति । यदा पुनः स्त्रीतौ अभि-
वेक्षे, तदा एकवचनस्य प्रानुवृत्तः, द्वयोर्भिवेक्षोर्विद्य-
मानत्वात्, तत्र औकारः सिध्यते इत्यव निवयः क्रियते ।
न तु युगायं तद्वितीया स्त्री अभिधीयते (तस्मात् द्वौ
पुत्रावौ अक्षिप्तद्वितीया इति पूर्वः पक्षः) ।

युगायं तु विधानत्वात् पञ्चया द्वितीयाद्वयः
स्यात् । २३ ॥

आप्याम्— युग्यं, एव 'भावर्तयति । नेतृत्वात्,
बहुवचनम् 'द्वौ पुत्रौ आदयीकताम्' इति । एक
एवावधीत 'वक्ष्यते वाक्योऽद्वितीयादधीत' इति एक-
वचनं हि निवक्षितम् । तस्यादेक एवावधीत । ननु इव
वचनं द्वौ पुत्रौ आदयीकताम् इति । नेतृत्वात् । युग्यं
तु विधानत्वात् । औपनिधानं अस्मिन् वाक्ये न्यायम् ।
तथाहि अपूर्वोऽपि विहितो भवति । तन्मने हि विधौ-
नियमः । इत्यथा औपनिधानं अनुवृत्तमनं स्यात् । वाद-
मात्रं चानर्थक्यं (११२४११) । पक्षे चानुवादः । न
च एकवचनवचन एव द्वयः । औपायं च कापाल
कारणम् । तस्याम् प्रत्यक्षवचनमवगम्यते विनेन
देना । आह ननु युगायं विवेक्षे । तद्विधाने च न
औपनिधानम् । चावयमेवे हि तथा स्यात् । सुवि-
गम्यो न युगायं वाक्यमन्यं च वीर्यं वाक्यमाश्रमिति ।
अत्रोच्यते । न युगायं विवेक्षे, तत्र एवायं तद्वितीया-
युगायं, लोऽन्यते । कथम् । एकोऽयं युगान् भूयते ।

तस्य पत्न्या द्वितीयशब्दः स्यात् । न च यत् प्राग्भवना
द्रव्ये तद् विधेयं भवति । तस्मात् सौमविधानम्, न
प्राग्भवेदेो भवति । गदुच्यते न सौमस्य निष्क्रमणेऽ-
प्तीति । तदुच्यते । आदधीयाना इति नद् विधास्यति ।
ननु एतद् आपानं श्रुत्या विष्णु समर्थम्, नान्यदिति ।
उच्यते । तदातरेण विहिताऽऽधानस्य न विधाय-
कम्, विहितत्वात् पुंशः सहिरीयस्य सम्पत्तिं न विधा-
यताम् । अतस्त्वहंमत्वात् सौमस्य विधायां हिद्
भविष्यति, वाक्वसःमर्थत्वात् । यस्तु अस्मिन् पक्षे
मन्त्रत्वात् स्वायं जहतीति, नात्र-त्वात् दायति । आधाने
यामः शीमं कृपाद् इति । अस्मिन् पक्षे पुनश्च
स्त्रीपुंसयोर्न इति गम्यते । अहि हि न च तस्य निमित्तं
पुमान् सहिरीयः । एतस्मात् न ह्यत्र भगवत् प्राणिना
सुप्तं प्रणीतम् 'पुमान् क्रिया' इति । नस्य विषयः
पुनश्च विषयस्यः साधुर्भवति, न स्त्रीशब्द इति ।
तस्मादेकः पुमानदधीक, न दाधिति ।

द्वयम्— शीमशब्दस्य अनुवादो न पठ्ये अशस्त-
स्यात् । न सधयण अनुवादः अहरेण वा (गोष्ठा
ब्रूया वा इत्यर्थः) । नहि शीम मन्त्रित्वेन विना
आधानं न समते, येन सधयते । यथा पुनश्चिदुगु-
द्रव्येन विना न भवति इति अस्मिन्मात्रात् द्रव्यं सधयति,
नैवमिदं । विनाऽपि मन्त्रित्वेन शीमस्य सधायोऽस्येव ।
अतो नास्ति सधयणस्य व्यवयोजः । अथ विद्यते
शीमे मन्त्रित्वेति, सा हि कर्त्तासादाय विद्यते ।
असाधारण्येन हि लक्षणा भवति । नहि सादस्य हेतुः
उपपदाभावात् । सामानाधिकार्येन हि भवति सादस्य
यथा सिंहो वेवद इति । अत्राप्यसिद्धिरिति वस्तुदाय-
मसिद्धसा दायते । तस्मात् (अनुवादमात्रात्) विधेय-
मेव । यः प्रकरणगतः पुनश्च, तस्य अर्थगतो यत्ने
शीम नियम्यते । स प्रकरणगतः सतीति अपूर्व लक्ष-
यितम् । तत्र एव विधीयते, न पुनश्चमन्त्रे । यथा
महियः सन्तानि अर्थे मन्त्रितम्, एवमिहापि । यगजो
इति उत्पत्तिवचने स्त्रीपुंसयोः प्रमाणं अनुसृतः ।

(अस्यैव सधय कर्त्तृत्वस्योपाद्वितीया व्याख्या इव
उपपत्तिरिति । न च अस्मिन्ने द्वयमस्तिपि

नास्ति । तत्रान्वे ॥ सा व्याख्यातेति यत्र उद्भवते ।
के । न पुनश्च आपाने विष्णु शक्यते, 'वसन्ते ब्राह्मणो-
ऽधीनत्वीति' इति—) तर्वाचिकवचनसिद्धेन एकमेवा-
वस्तुत्वात् द्वित्वस्यावकाशाभावात् (वागिनवत्) कर्मा-
न्तरं प्रप्नोति । न चैष्यते कर्मांतरम्, (प्रकृताधान-
प्रत्यभिज्ञात्वात्) । न च शीमपुनश्चमन्त्रे पठ्यते । तत्र
(अनुवादपक्षे) शब्दवत्त्वं वा शीमे (शब्दात्) मन्त्रि-
या । (देवाऽपि मन्त्रकृतिवत्—) 'हुतं वाग्ने' इति
(अस्मात् प्राणोः) अवयवव्युत्पत्त्या वर्तते । (तदुच्यते)
रुद्रा (हि) शीममेव प्रवीति (अस्ती शब्दात् हुमा
इत्यमरः । अस्ती = आद्यशी, तव इति माया) ।
रुद्रा च अवयवव्युत्पत्तिवत्पत्तेः । मन्त्रिणी (देवाणाम्)
आधीयमाणा सा शब्दवतीनामपि शीमशब्दस्याप्यत्र स्यात्
(शब्दवत्त्वात्), न च तेषु वर्तते (शीमशब्दः) । नापि
मन्त्रित्वप्रतिपादकत्वमित्याह—) मन्त्रित्ववचने (वति)
कार्त्तृत्वानामपि मन्त्रित्वस्य विद्यमानत्वात् शीमशब्द-
भियेवता एवम्, न च तेषु शीमशब्दः । (किञ्च एवम्—)
अमन्त्रित्वे शीमे (शीमशब्दस्य) प्रयोगो न न्यायः, अस्ति
च प्रयोगः । अमन्त्रित्वे च विधिं प्रयोज्येत् । न
च उपपदेम सह अनुचरितत्वात् शीमशब्दो कार्त्तृत्वानां
ज्ञातोति अत्रोपयुक्तम् । यथा 'सिंहो देवदः' इति
सिंहशब्दोच्चारणे सिंहशब्दस्य देवदसे (अवकाशते),
एवमिहापि । तस्मात् उपपदाभावात् सादस्ये गृह्यमाणे
साधारणशब्दता (अनैसाधता) स्यात् । अविनाभावमेव
मन्त्रित्वं अवरोधयित्वा (शीमशब्दप्रमाणं द्वित्वम्) ।
न च मन्त्रित्वेन विना शीम शीययते । तस्मात्
(अनुवादकत्वात्पक्षे) अशस्तत्वात् शीम विधीयते ।
(अनु पुनश्चमन्त्रित्वात् शब्दस्य वा गतिः । अत
आह—) तमजो इति पुनश्च द्वि- च पठति, तत्र
(इयमपि) प्रकरणेन प्राप्तं यत् अनुसृतं । यदुक्तं
असाधारण्यवचने न प्रप्नोतीति, यत्नेन । आपाने शीम
पुनश्च इति विधीयते (न तु यत्ने, तस्मादशेन) इति ।
नोदयति—) तत्र कर्मभावेन भवति ? (उच्यते—)
तत्राप्यस्य (पुनश्च) यत्र वदस्ये मयि । अपवा
अस्तु (आश्विन) शीमशब्दस्यैव विधानम् । ननु

प्रवृत्तेन^१ इत्याद्यौ सुखसुहृदमन्त्रौ च आध्वर्यवे याजमाने च कण्ठे इति द्विप्रवृत्तौ । इति द्व्यप्रवृत्तेषु मन्त्रेषु उभौ अध्वर्युश्च यजमानश्च दावपि विधिकारिणौ । ते मन्त्राः द्वाभ्यामपि पठनीयौ । तत्र अध्वर्युः, एतेन प्रवाशिव-
मनुश्रव्यामि इति संवाय, यजमानस्तु न प्रयदिश्यामि इति संवाय द्रव्यात् । कस्मात् ? इत्याज्ञानस्य धर्मवत्त्वात् सफलत्वात् हेतोः । इत्याद्यौ पठनीयौ । समाख्याद्वयस्य समानफलत्वात् इति भावः ।

अथ सुधा— दिःषाढार्यवत्तानां यथाऽनुपपत्त्या दि-
प्रयोगादमात्रात् सिद्धविधिवन्नेन सामान्यसमाख्यया अपि बाधायोगः, इति । कैः,

॥ इत्याज्ञानाधिकरणम् । दशभूतेषामनो आध्व-
र्यवपानमानकाङ्क्षयोर्हि प्रवृत्ता मन्त्राः समाख्यामपि प्रयोक्तव्याः ॥

इत्याज्ञानतेषूभौ, इत्याज्ञानसम्पार्थवत्त्वात् । ३।८।
७।१७ ।

भाष्यम्— शब्दे दशभूर्णमात्रौ, तत्र द्वाभ्यामत्र मन्त्रा आध्वर्यवे कण्ठे याजमाने च । आगव यैर्द्वौ 'पञ्चानां त्वा वातासा यन्वाय धर्माय यदाभि' इत्येव ग्राह्य । तथा सुग-सूदनमन्त्राः । 'सुवो गृह्णहि, वाजस्य मा प्रवृत्तेन' इति । तत्र संदेहः किं ते समाख्यामपि कर्तव्या, इत्याध्वर्युर्नैवेति । किं प्रवृत्तौ च समाख्याना-
दाध्वर्युः । इति प्रश्ने, उच्यते । उमानपि तान् प्रवृत्तीनामिति । इति । इत्याज्ञानस्यार्थवत्त्वात् । द्वाभ्यां समाख्यानाम् दावपि कर्तव्यं ग्राह्येति । तस्मात् तौ गृह्यताम् । अध्वर्युः एतेन प्रवाशितमनुश्रव्यामीति । यजमानो न प्रयदिश्यामीति ।

श्री— आगवग्राह्यादिषु तेषु सामान्येन आध्वर्यवे पुनर्विशिष्टेन याजमाने कण्ठे यजमानेषु विद्युमौ प्रयो-
क्तारौ त्रिकल्पेन समुपयेन वा, अथान्यतरः इति । तत्र आध्वर्यवत्वे त्रिकल्पे वा प्रश्ने, द्वाविश्रुतः । मनु च विरोधसमाख्यानाम् तेषु त्रिकल्पजननमेव स्यात् । तत्र च विरोधसमाख्या पठनीयसीदित्युक्तौ यत्र पठ्यमानासु । ते तु सामान्ये विनोपे च येनैव आध्वर्यवन्ते, तेषु यदि विरोधसमाख्या अङ्गीक्रियते, ततः समाख्यापठनम्

आध्वर्यवकमेव स्यात् । एकविधयोरपि च सामान्य विनोपौ वाच्ये । सत्यपि त्वज मन्त्राभेदे पाठमेदात् विपक्षमभ्यम् । पाठस्य हि मेदेन प्रयोजनं कल्पयितव्यम् । न च तदुभय-
प्रयोज्यत्वात् अन्यत्वं संभवति । तस्मात्सामान्यीति । मनु इत्येव पाठयोः एकः स्वरूपप्रवृत्तानामर्थः, इत्येव विनि-
योगार्थः स्यात् । तत्रापि मन्त्राणां कर्मप्रवृत्तानामर्थः पाठ-
प्रवृत्तानां च उपायकर्तृकत्वात् यत्रैव आगवग्राह्यादि कार्य-
माप्नुतम्, तत्रैव समाख्यानेनैव कर्म विनियोगो तुल्यः । तत्रैव वा मन्त्रस्य प्रयोज्यत्वेनैव अग्रगण्य कर्तृविरोपाकाङ्क्षा
यस्य, नैतत्तत् । स्वमात्रप्रवृत्तानस्य अन्यत्रेणापि कर्म-
फलप्रयोगम्, अध्ययनमात्रेणैव सिद्धं भवति । आन्वय-
ग्राह्यं च असंदिग्धमाकर्ण्यम् । तस्माच्च यजमानेन प्रयो-
क्तव्या इति । उच्यते । याजमानेऽपि रूपमात्रादेव अन्त-
रेणापि कर्म प्रयोज्यत्वेनावधारणात् अन्येव कर्मपेदेति
यजमानकर्तृत्वसिद्धिः । किं पुनरुक्तेषु प्रवृत्तमानानां प्रयोजनम् । उच्यते । यथैवाध्वर्युः पञ्चार्थाः कर्तव्याः,
तत्रैव यजमानेन अग्रग्राह्यं प्रत्यवेष्टितव्याः । तदत्र मन्त्रा नाम्नादने तत्रोपायान्तरेण प्रत्यवेष्टयते, इह तु मन्त्रैस्त्वयैव वत्ता ।

सोम— ममाक्षयवत्तत्वात् संगमिः ।
वि— 'वाजस्य मेतत्त्वं ग्राह्येको द्वौ वा, इत्याद्येन ।
एकः, वाच्यद्वये पाठादप्युक्तमित्यादिनामुभौ ।' ८.

आहु— ये मन्त्राः सामान्यतः आध्वर्यवसमाख्यातौ कण्ठे समाख्यातः, पुनश्च वाजमानेऽपि विशेषतः समा-
ख्यातौ, तथा आगवग्राह्यमन्त्राः सुग-सूदनमन्त्राश्च, ते तान् सत्यपि अध्वर्यवे प्रयदिश्यामानत्वात् त्रिकल्-
पाभाव्य अभिष्टाः । अतः ॥ गृह्यभूतकर्तृत्वस्य विकल्पाः ।
विरोधसमाख्याबलाद्वा यजमान एव कर्ता । आगवग्राह्य-
सुग-सूदनादेर्वा । नि.उदिश्यामर्थवत्त्वात् तदत्र भूता मन्त्रा अपि नान्तर्गता एव । न चैव द्विपाठवैधर्म्यम्,
एकस्य स्वरूपज्ञानं अन्यत्र विनियोगः, इत्येवं कार्यवद्वात् ।
इत्येवं प्रश्ने, एवमप्येनैरोपपत्तिद्वया द्वितीयस्य
नेकपक्षित्वे, त्रयोपाख्यान्तरविवादिवाच्यतेः, तत्र च
समाख्याऽन्तरेण कर्मन्तरसिद्धिः । उपायान्तरप्रयोजनं
तद्विषयस्यैवैवमिति नादृष्टत्वादायि । यद्यपि च तत्

नियमेन यजमानस्य न प्राप्तम्, तथापि द्विपाठकालदेव
तत्कल्पनमिति न दोषः । यज तु नैषविष प्रयोजन
कर्तुमर्हो वा संभवी यथा 'यज महस्रमानवः' इत्यस्या-
मौद्वासे एव प्रणीतः प्रणीतमेवेन समाप्तातायाम्, तत्रा-
गता अभ्युदयशिरस्त्वं परिकल्प्य उपचितिनियोग-
परत्वेन सार्थकमिति विशेषः । ('पञ्चाना एवा
मातानाम्' इत्यादय आश्रयार्थे, 'यजमाना प्रसवेन'
इति स्याद्युक्ते) ।

मण्डन— 'द्वयामासमन्त्रा उभयपयोऽप्याः ।' ८.

शंकर— 'द्वयामासपयोर्मनु. ।' १०.

● द्वार्येयस्य कर्माधिकारो नास्तीति वैमिनिमतम्,
अग्निं दास्यति कर्माधिकार इति ऋषभस्मृतम् । छे.
६।१।११.

● द्वयेक्यबहुशब्दा. संख्यावचना. । तामगमिषाय
संख्येये द्वयसंभवात् । वा. ३।१।४।१६ पृ. ९२४.

● द्विकपाले आशिने आग्नेयाष्टाक्रपालगतप्रथम
कपालद्वयविध्यः । अ. १०।४।१।१-६.

● द्विकर्मकर्म्य अभिषेधाविरक्षितकर्मद्वयकाष्ठ
भाट्टव्य इति द्विकर्मकर्म्य एककर्मत्वे 'निनाय' इत्यादौ
न क्षति. । मणि पृ. १०९.

● द्विगता अपि द्वेषयो भवन्तीति न्यायः ।
द्राव्यौ जनाः प्रयोजनद्वयस्य संशयका इत्यर्थः । तत्रा
'आसाक्ष विना. विनश्च प्रीक्षित. । एका त्रिवा
ह्यर्षेयं प्रमिता' इति मध्यम्यम् । ब्राह्मरी ४२३.

● द्विगोनार्णा प्रथमपरणे एकतो द्वौ अन्यत
एक. इति श्रयः ॥

● दानुष्यायानाः नैजिरादीनामुपपत्तिर्नानि निवृत्त्या
पित्र्यापत्तेरन्यतरात्रितयवीर्त्तनैव 'प्रीन् वृषीने' इति
निष्कर्षात्प्राप्तमिति. । इति प्राप्ते, निवृत्त्यस्य जपनस्येव
'एकतो दानुष्या एकम्' इत्यादिरवन्निवृत्त्यस्येव
आपेक्षरूपम् । अत्र एवमप्यतो द्वयेर्दोषोर्मेव निमित्तहो
वा चतु.पञ्चार्थप्रसक्तौ तद्विषयः सगच्छते । अन्यथा
चतु.पञ्चमरणमममादेव सिद्धेः निषेधवेत्तापत्तिः ।
संकर. १।१।८.

● द्वित्वम् । अवान्तरतामान्वावच्छेद विना द्विवा-
नवधारणम् । सु. पृ. ७२६.

● द्वित्वादीनां अपेक्षाशुद्धेरेव अनेकता । मणि.
पृ. १७.

● द्वित्वबहुत्वयो. भाविभूतपदार्थनिष्ठत्वम् । मणि.
पृ. १६.

● द्वित्वबहुत्वाधिकरणम् । प्रतीतिद्वये भुक्तयोः
यजमानद्वित्वबहुत्वसंशययो. प्रतिपदोः कुलायनयोः
अर्थः ।

द्वित्वबहुत्वयुक्तं चाचोदनात्मकम् । ३।३।१।१७ ॥

भाट्टव्यम्— ज्योतिष्टोमे भूषणे 'युवं हि स्यः स्वर्गसी'
इति द्रव्योक्त्यायनयोः प्रतिपदं कुषादि, एते असुप्रमिन्दव
इति बहुवचो यजमानेभ्यः' इति । तत्र संदेहः ज्योतिष्टोमे
एव निविष्टेते प्रतिपदौ, तत्र द्विषय कश्चित् कुलावादि
बहुवच च दिशामादि उच्यते इति । ॥ प्राप्तम् ?
द्वित्वबहुत्वयुक्ते ज्योतिष्टोमेन अर्घ्ययोगात् उच्यतेवा
प्रतिपदौ । नहि ज्योतिष्टोमस्य द्वौ यजमानौ भूषेते, यथा
कुलमयस्य 'एतेन राजपुत्रेष्ठितौ सप्तयजमानौ यजेयाताम्'
इति ।

वा— पूर्वदेव निवारः । एतावन्तु निवर्ते । पूर्वदेव
प्रधाना-वरेण प्रहृतामर्घ्यगव्याभिव्येदेन सह संपद्य
आसीत्, इह तु गुप्तेन यजमानद्वित्वादिना कथञ्चित्-
शङ्कितप्रवृत्तसंभवेन । तत्र पूर्वस्यावेनेव विद्वान्तोऽक्रमं
सूयम् । न तावत् इह यजमानद्वित्वबहुत्वे विधीयते,
विद्वान्तादेन निमित्तोक्त्य प्रवृत्तेः प्रतिपद्विषयात्वात्,
अतोऽविधौ च वाक्यमेवात् । अविद्वान्वाच न ज्योति-
ष्टोमे यजमानद्वित्वपटुत्वे विद्येते । कुलावादिपु ॥ एता
हेतु अष्टीनेषु च प्रयत्नविहिते विद्येते । 'रात्रपुरोहितो
यजेयाताम्' 'एतेन द्वौ यजयेत्' 'एतेन द्वौ
यजयेत्' 'एतो द्वौ बहवो वाऽष्टीनेर्पञ्चमेन' इति ।
तस्मात्पु ११ः ।

पक्षेपार्थमुच्येति चेत् । १८ ॥

भाट्टव्यम्— इति चेत् पश्यति प्रतिपदौ उच्यते
इति । नैवेद्यम् । प्रत्यक्षं हि भाषेत । भाष्यताम्, अर्घ-
योषात् दान्या यजमानाभ्यां बहुविध यजमानैर्गति-

शेषम्, इति चेत् । अक्षयसि वचने सर्वान् द्वौ वज्रमानौ भविष्यत । य एकोऽथ दक्षयति सगहाय स उपक्रम्यते । अवदगयस्ये सति तथा अवयते तथा स एवमिति व शिवाऽपि कश्चित् प्रसिद्धं यत्नवान् सहायमुपादायते । एत प्रकरणे प्रसिद्धौ भविष्यत । तस्माच्चोक्तं ये इति ।

धा— प्रकरणात् श्लोकोमे निवेग । न च आरीन कम् अपठनपठनेर्योऽस्ति । वज्रमानद्वि वादिसंज्ञकम् निमित्तमासीदधिकं वात् । आह्वयिभावस्य प्रभवति । न च सहायस्य ऋतुसंज्ञा चो घटते, लक्षणप्रसङ्गात् । नहि शुभ्या इत्युक्तानां लक्षणया उपयोगा नर सुप्रयत्ने । द्वित्वरुत्वापर्यवस्ये वे तु विविधेभ्य अनर्थको भवेत् । एत कल्पनायाश्च प्रकरणस्य प्रकृत्यन्ता अप्यसी । यन् निमित्त प्रकरणे नास्तीति, वदु-यते अर्थव्यतिरिक्तं । नहि विहितमेवैक निमित्तं भवति अर्थान्तरात्वात् उपपत्तमानं वात् । अस्ति च एकाक्षरविशेषे द्विरादिप्रमाणमस्ति । न चापि वज्रमानैकव्यतिरिक्तं अवधारणम् । सहायसि च विषयायाम् 'अपि वाऽप्येकदेशे स्यात्' इत्यनेन यथैव भागते अस्यात् किञ्चिद्वा हास्यते, तथैव वज्रमानैकव मपि कदाचित् परिहाय द्वौ नह्यो ना कश्चिद्, तत्रास्ति निमित्तम् । अथवा एतदेव प्रसिद्धिप्राप्तं इत्या अर्थात् द्विरुद्वजमानकर्तृभूति कल्पयिष्याम । ना चैतन्निमित्तयेन पक्ष भवति, न प्रसिद्धत्वरपक्ष इति नैकवचोदना निरोक्तं ।

न, प्रत्येकस्ययोगात् । १९ ॥

भाष्यम्— प्रसिद्धिर्होतिशोम् । प्रसिद्धास्तान् चर्मा आत्मना, न कुतश्चित् नौदकेन प्राप्त्यते । प्रसिद्धो यदेवम् । प्रसिद्धभूता न नवस्य भाषितुम् । विकृतौ तु नौदकप्रसक्तः नव आनुमानिका कायेरस्ति । प्रसिद्धिर्हि होतिशोमे कतुरेवञ्च प्रसिद्धभूत न सामर्थ्येन च भवते । यत्ति हि अत्र प्रसिद्धत्वञ्च भूयते तत्रापि एत एव चक्रमान भूयते । वततेवतते होतिशो चयेत' इति । तस्मात् श्लोकोमेनात् उक्तं ये एते प्रसिद्धाविति । अथ सहायस्य प रमिद्धयमेव भवति । एकस्य व-या वज्रमे वे च 'युन हि हा' इति द्वयोस्तु ना पनीपु एते अत्युत्तरे' इति । तथा 'होमे वतानी अस्मिन्तदी

याताम्' इति होमवसानपर वचनम्, एवमिहापि प्रसिद्धिप्रमाणपरम् । उच्यते । अर्धभावात् तत्र मुच्यस्य, लक्षणाच्छ्रुते पुनो वाचकं सिद्धायम् । इदं तु द्वित्वे बहुवचने च धर्मवति, ॥ लक्षणा-ने भवितुमर्हति वदु-यो वज्रमानेभ्य इति । यदपि एतत् द्वित्वेन द्वयोर्थतमानं पोरिति, अत्रापि च एकनोप, 'पुमान् जिवा' (पा० १।२।६७) इति, अत्रापि लक्षणाच्छ्रुते एत । अत्रिच 'उपस्थमे वायता नर' इति प्रतिपदो निरवकाश उपेय स्यात् । तस्मादुक्तं ये एते प्रसिद्धौ इति सिद्धम् ।

धा— प्रसिद्धिप्रमाणं प्रत्यक्षप्रमाणपरम् । ओपदेशि क वद्वत्तात्पर्यमस्ति इत्यर्थम् । आनिदेशिक हि अर्थं यत्नेन चाप्येतपि । प्रत्यक्षप्रमाणं तु एतत् काये निपे च, यत्नेन इत्येकवचनप्रकृतम् । न च अत्र अत्रि वद्याय प्रारणमस्ति । तथा च विषया, तथा एते प्रति पादमिष्यते (वा३।१२) । यदपि अग्निकृतं रूपम्, नदपि एको तथा गन्तुयात् इति उपपत्त्यात् अ-यत्नविषय विज्ञापते । द्यनोति हि दक्षिणापरिमाणं परितन्व्य एकोऽंशे निर्वर्तयितुम् । उत्पत्तिप्रयोगकोडनास्य वाच्य संख्याऽनुसृष्ट एव युक्त । तस्मात् एकपत्रमात्रं क वद्वत् प्रत्यक्षे निमित्तमस्ति इति उक्तम् । यत् इदमेव वचनं सामर्थ्यादस्तेष्वस्तीति, तत्र, अ-यथा-ऽपि उपपत्तमानं भवत् । यदि हि एतद्विधिन अत्रास्तिपत् अनर्थको भवेत्, तत्र आक्षिपेत् । अथ चैतद्वचनं भवेत्, यदि प्रस्तावित भाष्यमपि द्विरुद्वचने न स्याताम् । न तु ते अस्म न स, कुत्रापरो विद्यमानं वात् । इदं च सिद्धव्यतिरिक्तं येन उपादानात् वाच्यं प्रसिद्धिप्रमाणं प्राप्तं आक्षेपमर्हति । प रमिश्ये तु द्वित्वे निपे नत् निमित्तोपादानानर्थक्यम् । वदु-यति च विकृत्येनोप (वदु-यति वदु-यति इति) स्वरुतं पुनर्द्वयस्तीत्ये सत्या विधिनिधायक न स्याते । 'होमे वतानी' (वज्रमाने वज्रमा चयेति) इत्यत्र तु वायता व यं द्वितीयवचन इति । नदि द्विरवत् द्विपुत्रकमात्रान् वदु-यति विहितम् । एतद्विपनीनप्रयोगा अत्रोपाय मित्याय प्रसिद्ध आनर्थक्यं भवेत् । विपम विष्टविषयो वा व्यमुपपद्यते । तस्मादपि उक्तम् ।

यत् ननु संक्रोधो नाभिहित इति, नैष दोषः, प्रति-
पच्छन्नादेव कृत्याभिव्यक्तिपक्षौ चला द्विवादिना
विशेषमतिवृत्तिरिदोः । यद्यमानशब्दो वा व्यञ्जनाऽनुप-
पन्नः यश्चुपहापयिष्यति । तस्मात् अतिरिचसंगोरो
तानि अस्ति प्रकरणविरोधः । तत्र च श्रुतेर्वर्तीयस्त्वम् ।

शा— 'हीनाहस्यापि नित्यस्य प्रयोगो येन
वक्ष्यते । तैरेकत्वं दिहाप्य द्वौ यद्दोषो वा प्रयुज्यते ॥
नैतदेवमशम्यान्मुपादेयं हि लुप्यते । अनुपादेय-
मेकत्वं गजमानस्य कालवत् ॥' तस्मादुक्तं. प्रति-
पक्षोः ।

सोम— पूर्वैवपक्षेण प्रायस्त्वानात् संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— द्विपदबहुत्वं च प्रतिपद्वय विह्वलौ
उक्त्येव तस्य द्विपदबहुत्वं प्रकृतौ भवोदनात् इति ।

वि— 'युवं हीति द्वयोः कर्मोद्भूता चैत इत्यमर-
(एते इति) । कुर्वन् प्रतिपद द्व्येतिदोमे सादृश्ये-
ऽपत्ता ॥, एकस्य तात्त्विकद्वये द्वय्या बहुविधेय वा ।
द्व्येतिदोमस्य कार्यत्वात् प्रकृतेऽप्यैव सा भवेत् ॥, यव-
मानस्य तन्मात्रं साधारणं मिश्रितेषु भूताम् । उक्तस्य
प्रतिपद्वेन कुम्भवापि नोपपत्ताम् ॥' १४.

भाट्ट—द्व्येतिदोमे इव 'उपादेयं वाक्या नरः'
इति त्विवा प्रतिपद विधाया 'युवं हि त्वः स्वपती इति
द्वयोपशमानयोः, प्रतिपदं कुर्वन् । एते असृग्नि-दशः
इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः' इति भुतम् । तत्र आद्य-
वाक्ये 'ब्रह्मोर्दशमानयोः' इति यदि क्त्वम्, तदा सा
मिति सत्पत्ता । मयि च 'युष्मद् विभीक्ष्णशब्दम्,
नपापि द्विशाल्यधिकरणशब्देन (६।१।६।२२) पार्श्वक-
त्वाभावेन प्रत्येकं निमित्तापवैयर्थ्यानात् प्रथमभूत-
निमित्तवस्तुपक्षेण मिश्रितपक्षेण द्विवाच्योऽत्रवचनभावा-
त्प्राप्योऽत्रोः निमित्तस्य प्रतिपादने । यदि न पाठी,
तदा अभिहितारित्यवैयर्थ्यानुवादिका सती स्वैवार्थपरि-
हास्ये पक्षयोऽपि तस्याप्रतीत्यैव लाभात् द्विवचन
मन्त्र-स्योपनिषत्-वाक्यव्युत्पत्तिनिमित्तत्वं प्रतिपादयति,
मिदोपगमिदोपमायेऽपि निमित्तमभावितात् । एष
'युष्मदो यजमानेभ्यः' इति लाट्कर्तृत्वाऽपि अभिहित-
वैयर्थ्यानुवादिकस्य उक्तनिमित्तमिति लज्जा । अतश्च

न अन्तराविषयाप्रसङ्गः । निमित्ते च प्रतिपद्विद्वेन
मन्त्रविधानेऽपि विजालीय-वाच्ये अनेकोद्देश्यता । प्रकर-
णाद्वा प्रतिपद्वयकत्वमयः इति पक्षयोऽपि अतिवाद्यम् ।
तदिह इयौ मन्त्रौ व्योतिदोमे एव निमित्तेतः, उत द्विवहु-
यन्मानके कुराणाऽहीनादौ इति चिन्तायाप्य, प्रकरणा-
विरोधात् प्रकृते एव निमित्तः । न च तत्र निमित्ताभावाः,
आत्मावेन 'यवन्तेवन्ते व्योतिता येन' इत्यादिना
उपादेयमर्तुविशेषण-वेनोक्तस्य एकत्वस्य विवक्षायापि
नित्य-येन व्योतिदोमे यगादाऽनुपपन्नस्य वक्ष्यमानत्वात्,
यदि एको न वास्तुवात्, तदा द्विवहुयमानकत्वमिति
प्रतिपक्षिज्ञानसम्भवात् । अपवा यद्यमानराष्टस्य यागकर्तृ-
मात्रवचनस्य एकत्वमपि संयत्वात् आद्यवाक्ये तादा-
त्म्योक्तिज्ञाने वाक्याभावात् पक्षोदित्वे स मन्त्रः । विस्ती-
र्यवाक्येऽपि पाश्चाधिकरण-भावेन तिङ्नामुपेयं प्रकरण-
साधनानुपपत्तेः 'यवन्तानुवाकनेन युक्तिज्ञस्य लौक्यरत्ना-
वयतेः पत्नीबहुत्वे द्वितीयो मन्त्रः । नित्या तु प्रतिपद्व-
पक्षेकावे । इति प्राप्तिः, नित्येऽपि व्योतिदोमस्य
न एकत्वे यथाशक्तिन्यायविषयता, उतस्यादिशब्देषु
समानाभिधानश्रुत्या भावभाषामन्त्रस्य तस्य अन्तरात्वेन
अशक्तौ दक्षिणापरिमणात्प्राप्त्यन्तराभावेन अश्वेव अनु-
याज्यत्वात् । किञ्च इदं कृतिस्वाभावेनानुपेयतया प्रसक्तम्,
तत्रैव यथाशक्त्युपपन्नः, न तु अननुपेये काशी ।
अतश्च तद्वदेव अस्यापि न सम्पादविषयता, इति ॥
प्रकृते भागे द्विवचनम् । न च यद्यमानराष्टः पत्नीपरः,
पुरैवेव प्रनुप्रयोगेन शास्त्रवचनेन लक्षणाया प्रमणा-
भावात्, यद्यमानेभ्य इति युक्तिज्ञस्य 'मन्त्रे' इत्यस्य
मेषामपि निमित्तत्वेन व्यपत्तिकृत्यवधानुपासनाङ्गीकारा-
नुपपत्तेः । अतश्च वाक्येन प्रकरणत्वात् यव 'एतेन
राज्यपक्षेहिने समुत्पन्नयोः कवेयात् ॥' 'एको द्वौ
बह्वो वा कवेयम्' इति अक्षर्येण सुलपाहीनारिपु
द्विवचनव्यतिपादनम्, तत्रैव अस्त्वोक्तम् । न वाच-
तन्त्रप्रमाणशब्दः, प्रतिपद्वय-चैत्र साधारणतः कर्तृ-
संक्रान्तेऽप्यपि निमित्तत्वेन तद्विरोधोपस्थितौ शेषस-
माश्रितः ।

मण्डनम्—‘द्विदेवे प्रतिगद्विधिः ।’ १४.

मन्तरम्—‘द्विरुपप्रतिपत्तं तथा ।’ प्रकृते वाच्या ।

॥ द्वित्वबहुवचनसुक्तं चाचोदनात् कस्य । ३।३।१।
१७ ॥

‘पुवं हि स्वः स्वर्पती इति द्वयोर्वचनमानयोः प्रतिपदं कुर्वत् ।’ एते असुप्रसिद्धे, इति बहुवचो वचनमानेभ्यः । इति ऽप्येतिद्वये भूषणे । एतन् दिक्बहुवचनसुक्तं यन्त्रवात् राजपुरोहितोमयजुर्नै हुज्वावशे बहुवचनं च अहीने अपहृषते । श्रोतिहोमे तस्य द्वित्वबहुवचनसुक्तं कस्य अनोदनात् अपिभ्रान्तम् । नस्य ज्योतिहोमादपकर्षः । चमग्नौ दृष्टान्तार्थः । यथा द्वादशोपसक्तं तद्वृत्ते तथा इदमपि तद्वृत्ते । इति सिद्धान्तः ।

पक्षेणार्थकृतत्वेति चेत् । १८ ॥

पूर्वपक्षी आह । पक्षेण कदाचित् निवर्त्तने अर्धवचस्य भागं प्राप्तस्य द्वित्वबहुवचनसुक्तस्य ज्योतिहोमे संभवात् प्रतिपदवचस्य नो कर्षः । एकस्य वचनमानस्य वहावित् इतिगणितमपराधनात्तौ एकवचनेभ्यो द्वित्वबहुवचनसुक्तं संभवेत् इति भावः । इति चेत् पूर्वपक्षी भूयात् ।

न, मन्त्रोक्तसंयोगात् । १९ ॥

नैवाह सिद्धादी । पुनः । प्रकृतेः निमित्तोमप्रकृतेः ज्योतिहोमस्य एकस्योपात्तं दृष्टेनेह कर्मा संभवात् । ‘होमेन यज्ञैत’ इति उपचिन्तिविधिवत्स्य कर्तुरेकत्वस्य बाधसंभवात् । तथा च ज्योतिहोमस्य एकमात्रवर्तुत्वात् प्रतिपक्षे, उक्तं एव इति । के

● द्वित्वबहुवचन (३।३।१।७-१९) इत्यधिकरणे तु वचनमानस्य आग्रीयमेकत्वमपि अनुपदेशे इत्युक्तम् । बाल. ४ ९७. ● ‘द्वित्वबहुवचनसुक्तं चाचोदनात्स’ इत्यधिकरणे च पक्षोप. ‘पुनम् द्विवच’ इति, स अथवाऽन्यद एवेति भाव्यवार्त्तणिकम् । सोम. ६।१।२.

● द्विदेवताभ्यमस्य. ऐन्द्रशक्वादेव. । वि. ३।२।१३.

● द्विदेवतासंज्ञेया. आग्रजगत्यान्वामुपनीता, वतः, पानीवतो एतदे । भा. ३।२।१३।३३ । द्विदेवतासंज्ञेयत्वापरादीनां योषा. आदित्यशक्वा निक्षिपन्ते । नतोऽपि पुनः आग्रजगत्यान्वामागम्यन्ति । तत्राथ पानी-वतस्य मरणम् । या. ● द्विदेवस्ये आग्रजगत्यादे-

अग्नीषोमीवपुरोहतामर्चामातिदेवाः, द्विदेवतात्वतामा-
न्वात् । भा. ८।१।१।२-२.

● द्विदेवतात्वन्वयवहारे गौमाताभ्याम् । ‘सर्वत्र ग्राधे द्विदेवतात्वन्वयवहारात् । तत्राथ चतुर्धाकण-
हन्तपीत-पूषधमिष्टमागविकारेषु । सापेक्षान्निदेवतादीनां ऐन्द्राग्र-आग्नेयोमीयादीनां आग्निवादिसन्देशे. वेवताम्यादि-
देवतासंज्ञेः अस्वाम्यर्थादप्रहर्ण इति वक्ष्यति’ इति वार्त्तिकम् (४ ४१०) । अत्र मुधा- न देवते वासिष्ठानां द्विदेवतात्वन्वयवहारेः किन्तु गौमाताभ्यामपि । ‘आग्नेयं चतुर्धा करोति’ इत्यामेवशब्देन सापेक्षान्निदेवतायोः ऐन्द्राग्रयोमीयोमीयो, ऐन्द्राग्रयो, अग्रजग. ‘यवस्ता या’ (३।२।२७) इति तत्र वक्ष्यते । इन्द्राग्रसमागमेन इन्द्राग्रदेन सापेक्षेन्द्रदेवतासंज्ञेऽन्वाग्रावेः सोमस्य अपहर्णं ‘एवमित्त्वा या देवतास्तत्तत् ।’ (३।२।४१) इति इन्द्रपीतविकारासिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यते । गृध्रशब्देन सापेक्ष-
पूषदेवतासंज्ञेऽन्वाग्रादेन्द्राग्रं ‘एवमित्त्वाकहरोमात्’ (३।२।१९) इति पूषदपिष्टमागविकारे वक्ष्यति । द्विदेवतासंज्ञेः वार्त्तीयोमीवासिक्कदिदेव-यथागम्यवृत्तिकस्य ‘ऐसाम्योऽन्वा’ (८।१।२८) इति तत्रे वक्ष्यते । ‘आग्रजगत्या मेवपतिभ्यां मेधम्’ इति अग्निपूषदमेव पतिशब्देन द्विदेवतात्वमेवपतिशब्दसंज्ञं अग्नीषोमात्त्व-
देवतासंज्ञं अर्थेदप आश्विष्यते । ‘त्वं तामे प्रथमो मनोवा’ इति मनोवास्तत्रे मन्त्रः मन्त्रदेवतासंज्ञो लक्षितयो न वा इति संदेहमुपन्यस्य ‘ननु मन्त्रो अग्नासंज्ञोऽर्थं नियतः (अग्न्याग्निसंज्ञोऽयम्) अग्नीषोमी हि मन्त्रो देवता । अपमन्त्राग्रेयः । असमवेतामिषातात् अपिकारेण प्रशोभय’ इत्यागवृत्तिरे ‘सर्वे अग्नीषोमी देवता मन्त्रो, नो तु आग्नेयः सोमस्य’ इति भाष्येण वक्ष्यति (भा. ४ १२३८-३९) ‘मनोक्तया ॥ वचनद्विवहारेः स्यात्’ २०।४।४२ इत्यत्र ।

● वाक्त्रयग्राधेऽपि द्विदेवतात्वन्वयवहारेऽपि । ‘देवता-
हृदे च’ (या० ६।३।२६) इत्यपिष्टस्य ‘ईदमे. गोम वक्ष्यथो.’ (२०) इति सोमशब्दे वक्ष्यमादे च परभूते आग्निशब्दस्य देवताहृदमिति द्वैतं (अग्नीषोमी आग्नी-
वक्ष्यते इति) एतद् । यत् वक्ष्यतिरे च ‘अग्नेः

स्तुतो गोमोमाः' (पा० ८।३।८२) इत्यत्र अग्निशब्दात् परस्य गोमशब्दस्य मूर्धन्यादेशेन घत्वस्तुते. सोम-शब्दस्य अग्निशब्दान्देशावयवमत्त्वं अर्थात् द्वावयवमिति । पूर्वपदमूहनिस्तराधिकारे ' उभे वनस्पतामिषं युगपत् ' (पा० ६।१।२४०) इत्यनुवर्तमाने ' देवताद्वे च ' (पा० ६।१।४१) इत्यनेन इन्द्रगोमौ इन्द्रावयवौ इत्यादिषु तत्रपदप्रकृतिस्वरस्य लक्षणम् । बुद्ध्याधिकारे च ' इन्द्रा-सिन्धवे पूर्वपदस्य च ' (पा० ७।३।१९) इत्यनुवर्तमाने ' देवताद्वे च ' (पा० ७।३।२१) इति आग्रामेष्वा-दिष्वभेदे उभयपदवृत्तिकता । ' आनङ् कृतो ह्ये ' (पा० ६।३।१५) इत्यनुवर्तमाने ' देवताद्वे च ' (पा० ६।३।२६) इत्यानङ्गदेवाः मिमांसकौ इत्युक्तः । इति । पू. ६।४७-४८.

• द्विपत्नीकं बहुपत्नीकशरितं यजमानः । भा. १।१।१२०.

• द्विपत्न्यादिविहगौ देवताऽनुसारेण मेघमि-सास्त्रस्य घचने उहः कर्तव्यः. (मेघघचने मेघपतिभ्यां मेघ-पतिष्व. इति यथापेक्षम्). भा. १।१।१२१-१२२.

• द्विपशुकपातो अग्निगुप्ते एकपाशब्दस्य अन्वयः ' एकपैकपा अग्नयोस्त्वचो ' इति । वि. १।१।१२१.

• द्विपशुकपातो पाशाम्भयोः एकपचनान्तनहुवचना-त-पाशशब्दस्य द्विचनान्तनेन ऊहः । १।१।१४.

• द्विपुरोडाशयां स्वादन्तरार्थत्वात् । १०।८। १८।६२ ॥

सोमात् प्रक्तं पौर्णमासी एकपुरोडाशा, सोमपूर्वे द्विपुरोडाशा, अग्नीशोमौ श्रुत्येवमस्यापि सत्त्वात् । उपाग्रा-यात्रः पौर्णमास्या भवति इत्यवगन्तम् । स च द्विपुरो-डाशाया आग्नेयैश्च द्विपुरोडागद्वयत्वात् स्वात् अन्तरार्थत्वात् अन्तरापदेन उक्तस्य द्वयोर्मध्यपदेस्य अर्थस्य द्विपुरो-डाशायामेव संभवत् । ' उपाग्रायात्रमन्तरा यजति ' इति हि श्रुतम् । एकपुरोडाशया अन्तरापदार्थं एव नास्ति । इति सोमात् प्रक्तं एकपुरोडाशायां उपाग्रायात्रो न स्यात् इति पूर्व. पक्षः ।

अत्रामिकरणार्थत्वात् । ६३ ॥

आमि अत्रास्त्रम्, नागमिकरण आत्मस्योपादनम्, अत्रामिकरण आत्मस्योपात्तिरपि न स्यात् तथा करम्, अत्रामिकरणार्थं पुरोडाशयोर्मध्ये उपाग्रायात्रः इत्युक्तम् ' आमि वा एतद् यज्ञस्य निवेनं सदन्यज्ञी पुरोडाशी, उपाग्रायात्रमन्तरा यजति अत्रामित्यत्र ' इति वाक्ये । तदैवत् पुरोडाशाद्वे संभवति । तस्मात् द्विपुरोडाशया पौर्णमास्या उपाग्रायात्र. न तु सोमात् प्राक् एकपुरो-डाशायाम् । इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् ।

तदर्थमिति चेत् । ६४ ॥

तदर्थम्, उपाग्रायात्रस्य तदर्थं पुरोडाशाद्योऽन्तरास्त्रार्थ-वसिद्वयर्थे द्विपुरोडाशायामेव सोमोत्तरं पौर्णमास्या उपाग्रायात्र. स्यात् । इति चेत् । मूलमपेक्षीकस्य पूर्व-पक्षस्य अनुपायोऽन्यः । विविता हि श्रुत्वास्त्रस्य कृति-र्भवति इति प्रवादः ।

न, उपाग्रायात्रत्वात् । ६५ ॥

न द्विपुरोडाशायामेव पौर्णमास्या उपाग्रायात्रः, किन्तु एकपुरोडाशायामपि । सत्यवचनत्वात् पौर्णमासी-प्रधानत्वात् उपाग्रायात्रस्य । अन्तरा ॥ तस्य गुणः । तस्मात् अत्रापि अन्तरादे एकपुरोडाशायामपि उपाग्रा-यात्रः कर्तव्यः इति सिद्धान्तः ।

असिधेन च सवन्नात् । ६६ ॥

अन्तरादेन असिधेन आचरणायै तु असिधेन अविहितेन अन्तरादेन विहितस्य उपाग्रायात्रस्य संबन्धः कर्तव्यः स्यात् । न च विहितस्य अविहितेन सम्बन्धो युक्तः । तस्मात् एकपुरोडाशायामपि उपाग्रायात्र. वर्तव्यः । इति सिद्धान्ते दुस्त्यन्तरम् ।

तत्त्वमेतत् निवेद्य स्यात्, गुणस्यानुपरोधेमा-र्थस्य नियमान्तरात्, विधानान्तरात् अर्थस्य नैमि-त्तिकत्वात्, तदभाव्येऽप्युक्तं स्यात् । ६७ ॥

अन्तरात्स्य विधानं नास्तीति सिद्धान्तोक्तं गुणस्यो-त्तरात् । अन्तरात्स्य अन्तरात्स्य ' अन्तरं यजति ' इति वाक्येन नैमित्तिकत्वात् अनुपूर्वापत्त्यनेन विधानम् न नविधानम् । तस्य अन्तरात्स्य गुणस्य अनुपरोधेन अविरोधेन अर्थस्य द्विपुरोडाशियाः पौर्णमास्या विच-

मानात् तद्वत्तः पदविभक्त्यापेक्षं द्विपुत्रोदात्तार्थं अन्तः
शब्दे उदात्तपदस्य विभक्तः स्यात् । तदभावे अन्तर्गतात्
अभावे भवन्तीति तु अश्वत्थे अन्तर्गतात्पदेन अश्वत्थात्
एवपुत्रोदात्तार्थमिति तर्कात् । एतत् । अश्वत्थस्य नास्ति
द्विपुत्रोदात्तार्थः । एतत् । एतत् । द्विपुत्रोदात्तार्थस्य
प्रागुक्तम् । इति पुनः पूर्ववत्तु भाद ।

उभयोऽनु विधानान् । ६८ ॥

શિદ્ધાન્તી આદિ 'આશય' એ તો ધર્મનો પોતે માન્ય
 થઈને 'દર્શન' એ પોતે માન્ય થઈને કહેશે. પોતે માન્ય, એક-
 પુરોહિતનાથી શિવોદ્દેશનાથી વાંચનારનાથી (શિવનાથી)
 એક પુરોહિતનાથી માત્ર જાણ્યું. તેમ જ આદિ શિવે પોતે માન્ય-
 થયું.

गुणानां च पदार्थानां गुणेष्वपि न बदेति स्यात् ।
६९ ॥

गुणान् न लोपोभात् प्रथमादौ-भात् गुण, अन्तर्भावो
 उक्तगुणानां सत् एवमुक्तानां उक्तगुणो न विधीयते
 नास्ति । तस्मात् अन्तर्भावो गुणस्य चास्ति 'यथा इति
 स्यात्' यथा वीरिभासां द्विगुणोदात्ता, तथा अन्तर्भावे इति
 स्यात् । उदादेरदृक् यथा 'उदयेत्येक यथा-अनुवर्तयति' ।
 इति यथा आभासाभ्यां उदात्ता, इति तेन इति मध्ये
 वीरिभासां तु उदयेत्यभावेऽपि कथलोप्यन्तर्भावो न
 सत्तु द्विगुणोदात्ताभावेऽपि उक्तगुणात् स्यादेव । तस्मात्
 एकपुणोदात्ताभावमपि = । इति सिद्धमस्ति यम् ।

अनपायश्च, पाल्म्य द्युर्गं हि पुण्येदायै ।७०।

[illegible]

प्रगंसार्यमजामित्यम्, यथाऽमृतायंत्यम् । ७१ ।

यदुक्तं अक्षामिस्वरणार्थं नात् इति, अशोच्यते ।
अक्षामित्वं उपप्लुष्टानस्य प्रसंगार्थं न निषागार्थम् । यथा

‘अमुं वा आउवे मावे इतिः यदुपलब्धं अविप-
र्या अमुतामुतिमेवेनां वरोति’ इति अमुतामेवे अग-
मिनामेव तदम् । तन्मात्रं शेषम् । माह यदुपलब्धमा-
मिति शेषमात्रं तदनुवक्तव्यं । इति सिद्धम् । ॥ ८ ॥

• द्विपट्टपानिषत्प्रयोगे ५५ वचनान्तर्गते मन्त्रस्य
('वाग्नी मन्त्रः' इति श्रेयमन्त्रः) प्रयोगोक्तः । स
वर्णः । भाट्ट. ५११६.

ॐ त्रिभागः स्वायं द्विर्मात्मान् १०।७।१२०॥
 आदिशितं च वचो मेरुवरुचः द्विभागः स्वायं ।
 दीपमयो द्वौ मायो यस्य स द्विभागः स्वायं । अर्धचन्द्रं
 मेघः, शीतलं अनुचलनम् । तं ते वर्मणी याव स
 मेरुवरुचः द्विर्मा । द्विर्मा स्वायं स द्विभागः स्वायं इति
 पूर्वः पद्यः ।

एकपाद् वैष्णवाः ग्याद्, भागवतश्रुतिमू-
ल्या ॥ २१ ॥

वासाश्च पूर्वेषां स्थानैर्वति । मैत्रावदस्य वशी
 तेषामपि न विभज्य, स्वात् । इन्म एकमात्र, एक एव
 आत्मा स्वयं तादृशः स्वात् । मैत्रावदस्य एक वात्
 भ्रातृव्य व अपरमुत्तमस्य दोषग्रस्तस्य व मैत्रावदस्य
 अधुनित्युत्तमस्य भ्रातृव्यं वामास्य अधुन शान्तस्य ।
 ये चैवं श्लेष्टकेन ज्ञासि, तावपि मैत्रावदस्य एकमात्र
 द्वितीय आत्मा योऽसौ न प्रापयति । तस्मात् वसुदेवनर्थे
 मैत्रावदस्य एकमात्रः इति विद्वन्त्यः । के.

० द्विप्रायाः । शुद्धिः, आश्रयः, वासिन्, नैकाग्रः इति द्विप्राया मयीनाः द्विप्रायाः । तेषु सर्वेषु त्रयानाम् अग्रिम इति स्थितिः । कु. १०।१०।१८ सूत्रम् ० द्विप्रायस्य द्वितीयं मयि गोपनीयं भवति । तत्रैव "तत्रैवैव द्विप्रायस्य मयि" इति वाक्यात् । वि. १०।१०. ० द्विप्राये, अश्रित्या द्विप्रायान्ते कनी पक्ष, नान्येषु द्विप्रायेषु इति परिशिष्टापक्षे । इति वृत्तिपरः मतम् । १०।११. ० द्विप्राये चयनं कनी प्रथमम् । १०।११.१.

० द्विषामादयः एषस्त्वमन्तर्येणः अहीनाः ।
 तत्र गहीनस्त्वमन्तर्येणः निवेद्यः । वि. ८।२५.
 ० द्विषामादीनां शीरेण वैश्विक एवमिः । पुनर्वचनं

तु यदा अग्निः सदा गुणकम्यत्ना प्रवृत्तिः इति । दृग्-
१०।८।१।२७. * द्विरात्रादौ अहर्गणे चोदकमास कृष्ण-
विषयाप्रसन्न विहितं कष्टद्वयमनाधितु चरमे अहर्न्येव
कर्तव्यम् । वि. १।१।३६. * द्विरात्रदौ द्वितीयदिवसे एव
अग्निमेव । पत्नीसंवासात्कथम् । आह. १।१।९. ८. ६५.

* द्विरात्राद्यहर्गणेषु अहीनद्वादशाहगतमभ्युदयाहस्य
प्रथमद्वयदेवविषयतो प्राक्तनः । आ. १०।५।१२-१३.

* द्विरात्रादिविकृतिौ अग्निचयनाकाङ्क्षितेभ्यो भवति ।
अभ्युदयिद्वादशाहविरणम् । आ. २०।८।११२३-२८.

* द्विरात्रादिविकृतिषु द्व्यहर्गणद्विद्वादशाहगतानां
द्वितीयादीनामन्यथेऽपि यथाप्रकृतिं शनौष्ठकान्तत्वेना-
नुष्ठान इति पूर्वपक्षे नोदः, सिद्धान्ते तु द्वितीयतया पत्नी-
संवासात्तस्यापि इह अन्त्यतम सकलानुष्ठानं इति प्रयोग
विकारात् ऊहः । सोम. १।१।८.

* द्विरात्रात्रिरात्रादयो दीर्घमेवाः सोमाहृत्या । दीर्घ-
योगे अभिव्ययफलकयोः धर्तव्यं कथम् । वि. ७।३।१६.

* द्विरात्रात्रिरात्रादीनां द्वादशाहः अहीनरूपः प्रकृतिः ।
१०।५।४.

* द्विरात्रात्रिरात्रादिविकृतिषु द्वादशाहस्य अद्विष्टः
कथेन (द्वितीयमहारात्र्यम्) अहः अहो. अहो प्रवृत्तिः ।
अवशिष्टानां तु लोभः । वि. १०।५।१.

❧ द्विरात्रन्यायः । द्विरात्राद्यहर्गणेषु अहीनद्वादशाह-
गतमभ्युदयाहस्य प्रथमद्वयदेवविषयतो प्राक्तनः ॥

पोदनासु त्वपूर्वत्वादिभेदेन धर्मनियमः स्यात् ।
१०।५।४।१२॥

भाष्यम्— सति द्विरात्राद्योऽहर्गणैः 'द्विरात्रेण
यजेत' इत्येवमादयः । तेषु किं कृत्स्नस्य द्वादशाहस्य
विषयत्वं. प्रतीये, तत्र प्रायणीयोदयनीयो बर्जयित्वा इत्य-
रामशेति । किं प्रत्ययः ? अग्निमेतत् कृत्स्नमेति । एवं
प्राप्ते, मूमः । चोदनासु तान् प्रयणीयोदयनीययो. पूर्व-
त्वेन अभिमन्वात् दशरात्रस्य विषयत्वं प्रवर्तते । केन
देवता । विद्वेन विषयतो नियम्येत । किं लिङ्ग भवति ।
एवमाह 'यज्यम तद्द्वितीयं यद्द्वितीयं तच्चूटीयम्',
जगतीमन्तर्गच्छति' इति । एवं ज्ञायमति, यज्यमं
द्विरात्राय, तद्द्वितीयं द्वादशाहस्य अद्यमम् । यद् द्वितीयं

द्विरात्रस्य, तच्चूटीयं चैतुभम् । जगतीमन्तर्गच्छतीति
पदद्वयत्वीयं ज्ञातमहः अन्तर्तीयमात्र इत्येवम् दशरात्रस्य
प्रवृत्तिं दर्शयति । य-प्रथममिति द्विरात्रस्य वादः, प्रहर-
णात् । तान्चूटीयमिति द्वादशाहस्य, द्विरात्रे चूटीयाभावात् ।
अपिच इदमपरं लिङ्गम्, यावत् प्रथममहर्गणद्वये द्वितीयं
जगतीमन्तर्गच्छतीति, अन्तराये पदद्वयत्वीयं ज्ञातं
दर्शयति । तस्मान् दग्धयनास्य प्रवृत्तिः ।

अग्निस्तु रात्रिगण्यसंबन्धात् । १६ ॥

भाष्यम्— द्विरात्रेण यजेतेति राजतन्त्रः । इहापि
दशरात्र इति न एव । तदेतस्मान् प्रवृत्तिविज्ञात् दशरात्रस्य
विषयत्वं इति प्राप्ते लिङ्गदर्शनम् ।

सोम— अयोधनायथावदान् संगतिः ।
सुचार्यस्तु— द्विरात्रादिचोदनासु प्रायणीयोदयनीयोः
अपूर्वत्वात् प्रवृत्ति-अर्थभवात् विद्वेन मध्यमदशरात्रपरम-
नियमः स्यादिति ।

वि— 'द्विरात्रदौ द्वादशाहप्रयणीयादितः क्रमः ।
आश्रुतो बर्जयित्वा अ, विधोषाभावात्तद्विप्रमः ॥,
द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमगतः । ज्ञायताया-उ-
रायाश्च विषयतो दशरात्रगः ॥' (कारतस्य उदयनीयस्ये-
त्यर्थः) ।

आह— द्विरात्रादिवहर्गणेषु सुत्यागण्यतामाव्यात्
द्वादशाहस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । अतश्च प्रायणीयोदयनीय-
योऽपि द्व्यहर्गणे च अन्त्येन पर्ययाहकृत्यान्तरोरपि गणना-
न्तर्गतत्वादिशेषात् द्विरात्रादिप्रवृत्तिरित्युक्तम्, अतश्च 'प्रथमस्य
प्रथमम्' इत्येव कथेन स्थावरात्म-वादि प्रवृत्तिविकारमाव-
नियमात् द्विरात्रदौ तृतीयदिनप्रति द्वादशाहिकदर्शनोपा-
यायः । इति प्राप्ते, प्रायणीयोदयनीयो यजेतित्वा मध्यमस्य
दशरात्रस्य पृथक्त्वतो दशरात्रसमाख्या च भूयते
'शृण्वद्द्व्यहर्गणस्यैव येन्द्रावायवा प्रथममहर्गणद्वये चोदने
अविवाक्यं दशममहः' इत्यादिप्रसङ्गात् । तस्य च
प्रयोक्तव्यतासंगत्यात् द्विरात्राद्यहर्गणान्तराया स्वभाव-
प्रकृतिं वनिषामकम् । अत एव यत्र प्रयोजनान्तरार्थमर्थः,
यथा दशरात्रमप्येऽपि पदद्वयस्य पृथक्त्वपातवन्ती । तस्या
हि गणयत्यन्तरे दूरात्पदद्वयस्य पञ्चदिनप्रतिद्विरेव
प्रयोजनमिति न तथा द्विरात्रादीनां स्वाभाव्यप्रवृत्तिः नियमः ।

प्रकृते ॥ प्रयोजनान्तराभावात् वैयर्थ्यपरिहारायै कदापि धर्माणां प्रकृते अहर्माशङ्क्ये विवृते तन्नाशसामान्येन धर्मप्रदेशकता दशराशयेति विज्ञयते । अत एव प्राथम्ययोगाभावे प्राथमीयोगद्वयीययोर्मात्रविदेशेन धर्म-
प्रेरकयेऽपि न शक्तिः । न चैव दशराशरूपविकृतायेव दशराशस्य नामातिदेशविषया चोदञ्जित्वातिदेशनिषयैव वा सार्धकत्वोपपत्तेः सर्वनामिदेषे प्रमाणाभावाः । द्विराने 'कप्रथमं तद् द्वितीयम्, तृतीयं तत्तृतीयम्, जगती-
मन्तर्गच्छति' इति त्रिष्टोत्रवृत्तितात् राजन्तस्तद्वन्व-
धान्तराशदशवयितोपादेयं कार्यनिरूप्यमते । द्विराने यत् प्रथममहः तत् द्वादशाहस्य द्वितीयस्याहो विकारः इति तदर्थोत् । जगतीमन्तर्गच्छति स्वजतीत्यर्थः । प्राथमीया-
तिदेशो हि द्विराने पञ्चद्वितीयस्य विद्युगस्यैव हानं स्यात्, न तु जातस्य पञ्चतृतीयस्य । अत इदमप्यत्र लिङ्गम् । तथा द्विरान्तरे 'गायत्र प्रथमं चैतुस द्वितीयम्' इत्यपि लिङ्गम् । प्राथमीयातिदेशो हि तस्य ज्ञानाच्छास्त्रकत्वात् नानाच्छास्त्रं प्रथमं पञ्चहमथमस्य च गायत्र्यात् गायत्र द्वितीयमिति धार्यं स्यात् । अतो लिङ्गवशात् सार्धनिक-
त्वविधिः । तेन द्विराशदौ तत्तुमप्रभृति द्वादशाहिकधर्मोपा-
धाः ।

मण्डन— 'अहर्ग्रे सुदृष्टराशयमां ।'

शंकर— 'दशाहो मध्यमो गये ।'

● द्विराशप्रकरणे 'क' प्रथममहः तद् द्वितीयम्, यद् द्वितीयं तत्तृतीयम्' इति भूयम् । द्विराशस्य यत् प्रथममहः, तत् द्वादशाहस्य द्वितीयम्, यथा द्विराशस्य द्वितीयमहः, तत् द्वादशाहस्य तृतीयमहः इति तदर्थः । जनेन प्रकृतिविकारमात्र उक्तः । वि १०।५।८.

● द्विचयनात्तेन मेघप्रतिभायेन बहुदेवस्ये पञ्चोदकवचनान्तरस्य विवरः । भा. १।१।१।११-४२.

● द्विपादस्य द्वितीय पि-अनश्चिन्तीनेति अशो नैमित्तिकमेव, न नियमम् । भा. ३।१।२।४.

● द्विसामके सप्तकोणवादी रथतावृहदमासा श्ववस्त्राः । रथगरे प्रमुञ्चन्ते तदमाः प्रयोजन्याः, नृदिन प्रमुञ्चन्ते वृहदमाः इति । या. १।२।१।४।५१-५०.

● 'पञ्चद्विंशतिर्वचस्ये यजे तुभ्यति हि द्विजा. ।' 'यज्ञाश्रमोच्चनेनापि तुभ्यस्तत्वे द्विजातयः ।' वा. १।१। ३।० पृ. २०४. ● द्विजानां ऋणश्रयणा इत्यस्य नितरा । विन्दु. ६।२।१।१।११.

● द्विजत्वम् । 'त्रिंशे वै अजमानो जायते, पिप्पुनादप्यत् जायते यज्ञादप्यत् । सद्यन्मिपुनाजयते, तदप्ये लोकस्य जायते, यद्य यज्ञाजयते, तदप्ये लोकाय जायते' । जैमि. १।२५९.

● द्वितीयमध्यायं 'मानाकर्मसंज्ञकम्' इत्यादिशते । भा. २।१।१।१ पृ. ३७२.

● द्वितीयाध्यायस्य द्वितीये पादे निश्चिन्विषेय-
त्वस्य गुणस्य क पूर्वनाशमत्वात् चेदकत्वम्, य वा पक्षे विधमेन अवस्थात्वेनेन वा पूर्वसंक्षमत्वात् अमेदकता, इति निर्णयितम् । सु. पृ. ८८५. ● द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे संक्षिप्तविधेयत्वस्य क विधेयत्वात् चेदक-
त्वम्, क वा तदभावात् अमेदकता इति यद्यते । पृ. ८८५. ● द्वितीयाध्याये अङ्गाङ्गिवादाशराणादीन् अनुष्ठानोपसोधिनात् शब्दाद्यैक्यकर्मभेद एव विचार्य, नातुपसोमी शब्दभेदः, भद्रुजानपर्वव्याध्यात् सीमाश-
स्त्रकस्य । श्रम्यकरारु शब्दभेदमध्यायार्थमायच्छते । पृ. ५४०. ● द्वितीयाध्याये उपचिह्ना विधेरवस्था निरुपिता । कणिका पृ. ४१२.

● द्वितीयाध्यायार्थः 'अन्तर प्रपानाप्रधानाणि पशुलिप्यन्ते विद्यागर्भान्नाणि येन' । भा. २।१।१। पृ. ३७१. ● द्वितीयाध्यायार्थः । 'अगोद्वताः कर्मभेदेभ्यः पशुलिप्यन्ते । प्रवेगमेद इत्येते द्वितीयाध्यायनादाः ॥' द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आपत्तानमेव अपूर्वबोधकम्, अपूर्वप्रधानस्य इत्यधिक्यं यथेयेदचित्तेषुयुक्तः अगोद्वतो धर्मः । द्वितीये धारमेदपुनश्चलतिरिति कर्मभेदः । तृतीये रथगतदीना कर्मभेदापानावपादः । चतुर्थे नितराश्रमयो प्रयोगोभेदः । वि प्रलम्भनामा स्तो. १४ । 'मानातपस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ।' द्वितीयाध्यायार्थः । ● द्वितीयाध्यायार्थः । कर्मभेदादेवदप्य कर्म-
पूर्वभेदादेवदप्य ल्पनायार्थे इति । वा. २।२।१।२८ पृ. ५६४. ● द्वितीयाध्यायार्थः । तदिह पद्विधः

कर्मभेदे शक्यते शब्दान्तरम्, अन्वाह, संज्ञा, गुणः, प्रकृतिः (प्रकरणं), नामधेयं इति । तदेतत् नामावर्त्मन्युपमं इत्यध्याय आनयते । एतच्चात्मैव । अतोऽन्यत् उपोद्भूतं प्रवर्तानुपपन्नं चेति । आ. २।१।१।११ पृ. ३७२. ७ द्वितीयाध्यायः । 'अन्वयान्तरादिभिर्मैदो लक्षणाद्योऽभिधीयते ।' या. २।१।१।११ पृ. ४६१.

■ द्वितीयाध्यायोत्तरं तृतीयः । कुवाः ३ 'भेदो वाच्यत्वात् ; तावच्छेदोपिभाषो नास्ति' इति । या. ७।१।१।११ पृ. १६२४.

● द्वितीयादिप्रमाणेन अन्वाह-युद्धेन स्ववर्तित्वनि-
चोपप्रयोगरूपविषयं निरूपणपरेण कर्मव्यतिथिः कर्म
साद्वन्तुद्वयं समधिगतम् । कणिका. पृ. ४२९.

● द्वितीयलुनीयाध्याययोः संन्याः 'यस्माज्ज्ञेय-
मविज्ञाय न शक्यं शेषलक्षणम् । विज्ञातुमत एवम् तद-
न-तर्पणव्यति ॥ विज्ञाता हि पदार्थाभा शेषोपनि-
संभवः । एकमेव नानाविधैत कः शेषः कस्य शेषविषयः ॥
मेदान-तरवचनं शेषलक्षणमेव च । प्रयोगकप्रमादीनां
शेषत्वाधीनविग्रहनात् । अथमेव च संन्या. समलो-
ऽन्वाहयोर्द्वयोः ॥' या. १।१।१।११ पृ. ६४८-४९.

● द्वितीया गुणभूतेऽपि भवति यथा 'सकृत् ज्ञोति'
'माकतं ज्ञोति' 'एककपालं ज्ञोति' इति । आ. २।१।
४।११. ■ द्वितीया बहुवच्यं भाष्यते । गुणमुदाहरणम् ।
वाल पृ. १४४. ● द्वितीया तद्विधेन भाष्यते । गुण-
मुदाहरणम् । पृ. १४४. ● द्वितीया तावत् गुणभावं नैव
अपीति इति ग्राह्यतां संन्यासकाले (२।१।१।१२) ।
या. १।१।७।१४ पृ. ७२१. ● द्वितीया मन्त्रव्येन भाष्यते
यथा उपाधुपाजे अमीषोमीयाज्यामन्त्रव्येन 'तावन्नां
आम्यस्येव नो' इति । वाल. पृ. १४४. ● द्वितीया
विभक्तिः ईषिततमे मवर्ति । आ. २।१।१।१४.

● द्वितीया विभक्तिः । किं गुणकर्मणि द्वन्द्वे द्वितीया
रहेति यतो द्वितीयादयनत् (अस्मि संमार्ति) इति
व्यामन्योद्देशेन गुणकर्मता । नेति नूनः । द्वितीया
विभक्तिः कर्तुरीप्सिततमे भवति । आ. २।१।१।१० ।
एति चेत् परमपि द्वितीयादयनत् प्रवर्तमानम् इत्य-

मिति । नेतदेवम् । गुणभूतेऽपि द्वितीया भवति । तथाहि
द्वन्द्वे 'सकृत् ज्ञोति', माकतं ज्ञोति' इति । ११.
वा—परम् आह, 'अन्वयान्तरादिकेभ्योपपत्तु-
सारिता । शेषत्वस्य, द्वितीया तु प्राधान्यव्यभि-
चारिणी ॥' तन्नाम प्रमाणं युक्तम्. यदेकान्तिकम् ।
अनेकान्तिकी च प्राधान्ये द्वितीया, गुणभूतद्रव्येभ्योऽपि
द्वन्द्वान् 'सकृत् ज्ञोति' इति । तथा 'प्रमाणतोऽपि
लुनीयादिप्रमाणसि' इति अन्तरेणापि द्वितीया आश्रयप्रमाणं
द्वन्द्वम् । अतो 'मीदीनवदिति' इत्यत्र उभयसंभवेऽपि
उपकारदर्शनवृत्तमेव द्वन्द्वसाधारण्यम्, न द्वितीयाङ्गताम् ।
न च तत् समानाधिकार्येण अस्ति, इति इहापि द्वितीया
द्रव्यमेव स्वविधयानामिति ।

आ— न गुणभूतेऽपि द्वितीया । एवं हि भविष्यता
उपदिशन्ति 'कर्मणि द्वितीया' 'कर्तुरीप्सिततमे कर्म'
इति । स च लोके गुणभूते कर्तृत्वं द्वितीया पदवाच्यः । यदपि
च 'तद्वन्वाच्योदने पच' इति, जोदनामे तद्वन्वाच्यं संसृष्ट
इति ईषितता एव सङ्ख्याः । 'यस्माज्ज्ञेयं शिष्यकान् कुर्व' इति
व्यत्या एव सेनापतिरेव संबन्धा ईषितता इति तथापि-
प्रायः । लौकिकस्य प्रयोगः वाच्यभेदपरिच्छेदे हेतुः, न
वैदिकः । या लौकिके सुदृष्टि इति प्रयोगे द्वितीया, यदपि
तत्र वस्तु ईषिततमे एव स प्रयोग इति, 'तद्वन्वाच्य
जुहोति' तद्वन्वाच्य होमेन संन्याय इति । लोके भवति हि
बहुप्रकारं विवेका । अन्वयान्तरादिकार्यताम् । तेन प्रयात-
भावेन सिद्धा लुनी द्वितीया गुणभावेन कल्पेत । येदे तु
कर्म द्वितीयादिद्विधे गुणभावः इति । द्वितीयादिद्विध्या
प्राधान्यमेवावयवप्रथमः । २१. वा—विद्वत् तावत् प्रयोगः ।
किं वाच्यम् । 'अन्वयान्तरात् प्रयोगो हि स्मृत्या सर्वत्र
वाच्यते । विवक्षाऽनेकधा चान्तरात् प्रयोगोऽपि कदाचित् ।'
यदि हि अन्वयान्तरात् प्रयोगो भवेत्, नैव स्मृत्यः प्रवनेन
पाठेन । स एव तु संकीर्णत्वात् अप्रवृत्तः स्मरणेन
प्रतिपत्त्यते । स्मरते च द्वितीयायाः प्राधान्यमर्थः ।
'कर्मणि द्वितीया', 'कर्तुरीप्सिततमे कर्म' इति । तथा
लोकोदयोः प्रयुज्यते 'यदं करोति', 'मीदीनवदिति'
इति । यामि च लोके कर्मिणां प्रमाणानामि तावदाहयि
(भाष्ये) 'तद्वन्वाच्योदने पच', 'यस्माज्ज्ञेयं शिष्य-

यवानामिच्छित्त्वेन अपादानतया ईषिततमे गति द्वितीया-
प्राप्त्यर्थेनात् आत्वत्, 'विष मयवति' इत्यादौ द्वितीय-
स्यापि सार्येकत्वात् ।

'अकथितं च' (पा० १।४।५२) । दुर्वाज्यादि-
दिकर्मकधातूनां अपादान-वाचिकत्वे. अर्धभवदन्वयं
धात्वर्थेनाऽऽच्छेदककृतशक्तिं व्याप्यमानं द्वितीय कर्म ।
गा पयो रोमि, राजानं याचते बभूवाम्, अज्ज ज्ञाम-
नपति । गोकर्मकदोहेन पयो भावयति इति बोधः ।
(पयःकर्मकदोहेन गा भावयति इति—) विपरीतं वा । अत्र
धात्वर्थेन्याप्यमानत्वेन कर्म, व्याप्य-व्याप्यमान द्वितीयम् ।
अथ एव 'तस्मै पयसि दधानयति' इत्यत्र द्वितीयकर्मा-
पेक्षया पयसः कर्मत्वेनैव अभ्यवः ।

'गतिष्ठद्विप्रयसमानार्थसम्बन्धकर्मोक्त्यामिति कर्ता-
न नौ' (पा० १।४।५३) गत्यर्थेकद्वयैकप्रत्यय-
सामर्थ्यानां शब्दकर्मप्रकारा अकर्मणा च यवनाद्यर्थक-
धातूनां भग्नतायाः सममित्याहारे यः कर्ता, स तेषां
पयमाना सममित्याहारे कर्म । गुरुं ग्रामं गमयति,
शिष्यं शार्दूलं बोधयति, मन्यं यजमानं याचयति, विष्णुं
याचयति । अत्रापि व्याप्यमानत्वम् ।

'दुष्टेरेण्यतरस्याम्' (पा० १।४।५४) इरणार्थेकानां
करणापेक्षानां च सममित्याहारे द्वितीया तृतीया च ।
शिष्येण शिष्यं वा भारं झरयति कारयति च । तस्मात्
सामर्थ्यं द्वितीयायैः इति वार्यसाधयिः ।

यत्र च द्वितीयाऽर्थेन च तस्मात् क्रियाऽन्वयः तत्र
उपपदविभक्तिवत् । यथा 'अन्तराऽन्तरेषुकु' (पा०
१।४।५५) वा मा च अन्तरं अन्तरेण वा हरिस्ति ।
अथ सार्ये द्वितीयायाः स्थाना । उभयमुभय-समत्वार्थो
हरिः इति बोधः ।

'कालाचनोरत्नसंयोगे' (पा० २।३।५६) जालाच-
नानिपदमभिन्नाद्द्वितीयायाः अत्यन्तसंयोगो व्याप्ति-
र्यः । 'मासमधीते, नौस कथंरितवति' । प्रागाभिन्नापि
निगिष्टमप्यनम्, कोराभिन्नापि निगिष्टमर्थैतत्स्थितिः इति
बोधः । अभिन्यासेः पर्यवसन्नित्यत्र उपपदविभक्तिवत् ।

'कर्मप्रवचनीयमुक्ते द्वितीया' (पा० २।३।५८) उप-
सृष्टयाद्यर्थकः अनु-प्रति-पर्यायिभूमिमाह्वयकर्मप्रवच-

नीवसंज्ञकानां योगे द्वितीया । जपमनु श्रावपन्, नदी-
मन्ववतिना जेज, अनु हरिं गुराः, उप हरिं गुराः,
ज्जसं प्रति परि अत्र न विद्योत्तेन विमुद्, भजो विष्णुं
प्रति परि अनु वा, लक्ष्मीहरिं प्रति परि अनु वा,
वृषंष्टुवं प्रति परि अनु वा सिञ्चति, हरिमभि वरते ।

'गत्वर्थकर्मणि द्वितीयानुष्ठुपौ शेषाधामन्धवि'
(पा० २।३।५९) अन्धभिरे गत्वर्थानां कर्मणि एते
शब्दाः शेषाद्य गत्यमानाणां । मानं ज्ञाना वा गच्छति ।
मथि. घ. १२९-१३८.

● द्वितीयायाः त्वमप्रत्ययविषयौ वचनिक्रियान्यासा-
मिचान्तरकर्मणावित्वम् । सु. घ. ६३९.

● द्वितीयाऽन्तेन ईषिततमं यत् साधनम्, तत्
उच्यते । भा. २।१५।१४. ● द्वितीयाऽन्तेन धन्वेन नदि
देवता उद्विष्यते प्रमाणमात्रात् । टुप्. १०।१७।१४
घ. १८११.

● द्वितीयाऽन्तादिपदानां तावत् क्रियापदं विना
निराकृत्यत्वाभावाच्च उभयवादिस्तिष्ठतया क्रियाप्रतिपादक-
पदस्य विशेषप्रतिपादकत्वस्य आवश्यकमात्रात् । रद्वस.
घ ४१.

● द्वितीयाऽर्थस्तु 'कर्मणि द्वितीया' (पा० २।३।६०)
इति सूत्रात् कर्म-कम् । तदपि भावनायामेव भवेति ।
अथ विवदन्ते । तत्र नरीनतर्हिक्रान्तावात् (इत्याहुः
इति वरस्तात् दूराभ्यः) धात्वर्थानधिकरणत्वे तति
धात्वर्थेनाऽऽच्छेदककृतशक्तिर्न कर्मत्वम् । पञ्चादिकाः वचो
हि कर्मत्वस्थितौ नवाधाय, तदवच्छेदार्थभूतकृतस्य
विकृतत्वादेः देवदत्तइति-धात्वाद्यनविकरणीभूतद्वयवि-
त्वात् ओदादेः कर्मत्व इति लक्षणवत्प्रवरः । गमनकृतस्य
संयोगस्य प्राप्ते इव जेनेऽपि वचनात् धात्वर्थानविकरणत्वे
तति इति, जेवस्य गमनरूपधात्वर्थधिकरणत्वात् । गमन-
कृतपूर्वदेकप्रमाणानिभि पूर्वेदेवे गमनानधिकरण-
विशिष्टधात्वर्थेनयवनशक्तिवत्स्य सत्त्वात् अतिभ्यासिः ।
एकम् 'गृह्णतु भूमीं पणं पतति' इत्यत्र पक्रातिपादन-
संयोगविमग्नरूपकस्यावयोः भूमिपृथवोः अतिभ्यासिः ।
अतो धात्वर्थेनाऽऽच्छेदकेति कथमिदमगम् । एव च गमेः
संयोगः एव, न्वेर्गेणिमागः एव (कन्म्) । पठति-

स्वप्नत्यादेः नैव किञ्चित् कृत्वा कार्यताऽवच्छेदकं इति नोक्तातिशयतिः । कृत्यं च विधानमप्यन्यम् । तेन धात्वर्थाऽऽवच्छेदकस्याप्यारम्भमादाय व्यापारे, अपोदेग-मादाय अपोदेशावयवे, च नातिशयतिः । “वततेः अपोदेशावयवः कृत्यम् । अत एव ‘नरकं पतति’ इत्यसि प्रयोगः” इति चेत्तत् ।

ननु ‘आयं रामयति चैवो मैत्रम्’ इत्यत्र मैत्रे कर्मत्व-लक्षणम् अन्वातिः, मैत्रस्य गमनरूपकत्वार्थाधिकरण-त्वात् । न च ‘वनाद्यन्ता घातकः’ (पा० ३।१।३२) इति वचनात् विजन्तस्य घातुल्लङ्घनावयवेः विजन्त-गमिषात्त्वस्य गमनानुरूप धारण्य भेदे अमावात् नाभ्यातिः, तदर्थेऽऽवच्छेदकस्य गमनलक्षणस्य भेदे सत्तेन द्वितीयदलम्बाति सत्ता इति भाव्यम् । नपाले ब्राम्हण्य कर्मत्वानुपपत्तिः । न च ‘विजन्तस्य घातुवेऽपि गमेरपि घातुवान्मायात् प्रामस्य लभ्यमानोपपत्तिः’ लपाले ‘वाचयति चैवो मैत्रम्’ इत्यादि मैत्रस्य कर्मत्वापत्तेः । न चेदापत्तिः, द्वितीयाऽलम्बापत्तेः । ‘गतिद्विगत्व-सामर्थ्यादकर्मकर्मकागमि कर्ता स गी’ (पा० ३।१।५५) इत्यनेन तुनेन कर्त्तव्यता घातुना अन्वयतां य. कर्ता, स पदतां कर्म इत्यर्थेन गत्यादिभिधघातुमेवे कर्मलक्षणापेवेन सपत्ति इहापत्तेः कर्तुं अवापत्तात् । ‘हृकोरप्यतरस्याम्’ (पा० २।४।५२) इति तुनेन हारवति-कारमनिघातुदोरो विषयपेन कर्मलक्षणापत्तात् ‘हारयति कारयति कट मुनेन, हारयति वाययति कट मृगम्’ इति प्रयोगावयवतेः । ॥ अथैव धात्वर्थाऽऽवच्छेदकी-भूताप्यनेनधातारूपकत्वमभ्यन्तवर्गा सत्तेन नमस्य-तदभावायोः वक्तुमशक्यत्वात् । एतेन स्वप्रत्ययविज-सवपेतिधातुधाम्यमन्ताऽवच्छेदककृत्वापत्तिः कर्मत्वं इत्युपात्तम् । ‘वाचयति चैवो मैत्रम्’ इत्यादौ कति-शयतिः प्रति चेत्, न । तत्तन्निष्ठापत्तिरुदेन कर्मत्वतां वेदात् । इतरथा अमरकर्मवर्गयोगस्तौ वेदस्य स्वमित्त-मैत्रस्यपेतिरुदेनकर्मयोगाभावात् ‘चैवो मैत्रं गच्छति’ इत्यत्र चैत्रस्य कर्मत्वयोः । अन्वयक मैत्रस्यापि क्रिया-समानाधिकरणकामभावात् नवीत्यापत्तिः । अत, तत्त-निका-सर्गापेनेर (वेद) इत्यत्र निर्वाच्यः सत्तावे चैत्र-

निश्चिन्तायाः परतमवेतत्वाभावादेव तत्र नातिशयतिः । ततश्च यन्निष्ठावच्छेदकत्वार्थताऽवच्छेदककृत्याति सत् यत् यन्निष्ठावच्छेदकत्वम्, नत् तन्निष्ठाकर्म इति विशिष्टैर कर्मत्वनिश्चिः । परतमवेतयन्निष्ठावच्छेदकत्वार्थताऽवच्छे-दककृत्याति नत्, सत् तन्निष्ठाकर्म इति वा निश्चिः । इत्यादिप्रियामादायैव लक्षणमन्वयः वय एव । ‘वेनो मैत्रं गच्छति, मैत्रधेनम्’ इत्यत्र तत्तन्निश्चिन्तामादाय यमर्थति इत्यादौ च यन्निष्ठावच्छेदकत्वार्थता इत्युक्त-म्यापारकवणिज्यमादाय मैत्रस्य कर्मत्वं निर्वाच्यम् । ‘घटं भावयति’ इत्यादौ तु निरयमावापेव, भूधातोरकर्मकत्वात् । वाचयति इत्यादौ च पञ्चम्यमादाय ओदनस्य, न तु अनुवृत्त्यापारमादाय मैत्रस्य, उक्तत्वापत्तात् । अत एव सत्र निश्चिः अकर्मक एव । अथवा तस्यापि ओदन एव कर्म, विकृत्यनुवृत्त-वाचिमात् । एवं च हारयति-कारयतिनिश्चितरसत्वनिश्चिः तृतीयाऽन्तरादानमिधेय-मपि देयम् । तेन हारयतिकर्तुः पादिकर्मत्वाविज्ञातः । एव कर्मिषत्तादौ विज्ञात सत्तमन्तरादानमिधेयार्थं वा देयम् (परतमवेतयन्निष्ठावच्छेदकत्वार्थता-विषयितं यत्, तत्तन्निष्ठाकर्म इति निश्चिः लक्षणे देवा, वरतमवेतयन्निष्ठावच्छेदकत्वार्थता-विषयितं सत्तमन्तरादान-मिधेयत्वं यधिकर्म इति सत्तमन्तरादानमिधेयार्थं वा देयं इत्यर्थः । तेन ‘आयं गच्छति, मरको पतति’ इत्यादि-प्रयोगस्यापि वयपत्तिः । न चैवं तत्तकर्मतां निश्चिः द्वितीयायाः धातुप्रत्ययपत्तिः, लपवेन भ्रमिनि अमावे च द्वितीयायाः सत्तेः । यदायन्तरादाय अमन्तरादाय तत्र धातुवच्छेदकता गौरवात् । तथाहि । ‘आयं गच्छति’ इत्यत्र द्वितीयायां इति च धात्वर्थाऽवच्छेदकेः नकोमे लपवेति । तन्मन्त्रं यमन् धातुस्य एव । (एवं द्वितीयायां धातोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वार्थता-विषयितं एव ।) धातुधाम्य-प्रत्ययार्थं द्विधेयऽपि द्वितीयायां । एत च धातुधाम्यप्रति-योगितामृतिरुदेनयमन्तरादानमृत्तुतीमात् । इत्यादि-धातुवच्छेदकः । इति तु गमनरूपकत्वार्थता-विषये कति-धातुधाम्यप्रत्ययान्तात् वादादुक्तं, यदा परतमवेतत्वादि-अन्वयत्वाभावापत्तिरुक्तमभावात् भेदे द्वितीयाऽर्थः । ए च प्रतियोगितावच्छेदकत्वार्थतामादायविषयवच्छेदकत्वेन

गमनान्वयी । तत्रश्च ग्रामनिष्ठमेव प्रतिषेधो गमनमेव ग्रामवृत्ति-
संयोगजनकमनवान् इत्यर्थः आद्यशेषः । यत्पुनरातु
मेधावाच्यवृत्तित्वमते चैत्रे गमनवद्वेदस्य तत्त्वत्वात्
नद्वाराण्य पठ्यर्थो ग्रामो भेदे प्रतियोगितासंबन्धेन
अन्वेति । मेदश्च अभावीवशिरोपणतासमन्तालोमपठित-
सामानाधिकरणसम्बन्धेन यमो भवेति । तत्रास्य ज्ञान-
प्रतियोगिकमेव सगणेशकामवृत्ति इत्यादि आद्यशेषः ।
अथ एव आद्येव न्यवरयोगवृत्ति-वार्थक्यसमीपः वृत्ति-
वार्थक्यद्वितीयायाः भेदः, मेधावाच्यस्य अधिकत्वात् ।
अथ चापरो विशेषः । यत् द्वितीयाऽर्थो वृत्तित्व
वार्थक्यतावच्छेदके फले एवान्वेति, यत्तत्त्वार्थेषु वृत्तित्व
वार्थक्ये नामार्थे वा इति । एवं 'ग्रामस्य गन्ता' इत्यादौ
कर्मणिपक्षीमलेऽपि शेषम् । एवं 'चैत्रेण ग्रामो
गम्यते' इत्यामनेष्वेव पठं मेदश्च अभिधीयते । तत्र
प्रथमाऽन्तपदोपस्थाप्यो ग्रामः प्रतियोगिताकवसंभोग
मेदान्वयी । य च वार्थक्यमने सामानाधिकरण्यसंबन्धेन,
य च वार्थक्यो गमने पुनः आसनेपदार्थे फले च-वत्त्व-
संबन्धेन, तस्य आभवेन नामार्थे ग्रामे । तत्राप्य वेत्र-
कर्तृक-ग्रामाभिप्रेतवद्वेदसंयोगजनकमनग्रमपठितो गमको
ग्रामः इत्येवं नाद्यशेषः । एवम् 'यत् ओदनः' इत्यत्र
कर्मकृत्यस्य फलेऽपि । तत्र तु व्यवं विशेषः, कृदर्थः
प्रतियोगी भेदः वृत्तिर्वा अभवश्च । ओदनः अभेदेन
प्रतियोगिनि, य च स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपक-वृत्तित्वेन
भेदे, य च मद्रासपिप्रेतवेन क्रियाशब्दः, सा य
स्वस्ववृत्तद्वारा (कश्चुक्तिवर्तक्येन) वृत्तिने, तस्य
निरूपकवृत्तित्वेन आश्रये, त च अभेदेन ओदने इति
ओदनाभिप्रेतप्रतियोगिकभेदवृत्तिप्रतियोगिकवृत्तित्ववत्त्व-
निरूपक-वार्थक्यमिच्छः ओदनः इति निश्चितोच्यते । गनु-
भक्तानुगारेण व्युत्पत्तिर्वाच्यस्य अदोषवत्त्वं ।

ननु एवं भेदे प्रतियोगिनः प्रतियोगितामन्त्रेण
वा अन्वयः, अन्वयितव्यऽन्वयेद्वारा चिन्तनप्रतियोगिता-
कत्वेन वा । नाद्यः वैशिष्ट्यवत्त्वस्य न्यूननिष्ठमोचिन्तनप्रति-
योगिताकमेव चैत्रेऽपि तत्वेन 'एव गच्छति चैत्रः'
इति प्रयोगपक्षे; अन्वयिताऽवच्छेदकवर्तक्यप्रतियोगि-
ताकसम्बन्धनिष्ठपक्षश्च । नान्यः । 'जन्म गच्छति' जन्म

इत्यत्र जन्मवार्थचिन्तनप्रतियोगिताकमेव दम्भ भले अभावात् ।
इति चेत्—(न) चावर्थेताऽवच्छेदककथाप्रवृत्तयः यत्तत्तः
तद्वृत्तित्ववार्थचिन्तनप्रतियोगिताकत्वेन प्रतियोग्यत्ववत्त्व
वाच्यत्वात् । एवं च व्युत्पत्तिमग्नमिव जन्मपदं कल्पितेऽपि
व्याख्येयम् । तत् सिद्धं वृत्तिर्वा मेदश्च द्वितीयार्थ इति ।
न चैवं तृतीयाऽन्तपदानुसंधिपेयत्वादेरपि वाच्यतापत्तिः,
तस्य अन्यत्रमन्त्रेण वाच्यत्वे गौरवात् । 'कारयति कर्तं
मेमम्' इत्यादिप्रयोगश्च इत्यादिना वाच्यता प्रवेशे प्रयोगन-
द्विष्टात् । मेदश्च अत्रान्वये 'स्वं गच्छति' इति
प्रयोगानुसंधिपिका । न तु अत्र तथा सिद्धिर्वा वाच्यम् ।
अनो न तस्य वाच्यत्वं इति दिक् ।

एव च यत्र एतादृशकर्मवशात्तः तत्र 'घटं जानामि
मैत्रः, इच्छति, कुर्वते' 'घटस्य ज्ञाता' इत्यादौ
सविषयपदार्थाभिधाविधातुषो द्वितीयावृत्तयोः नियमवै-
तल्यता । घटविषयकज्ञानाश्रयो भेदः इति ज्ञानशेषः ।
'मैत्रेण ज्ञाते' इत्यादौ तु कर्मप्रत्ययेन विषयत्वं लभ्यते ।
मेधाभिप्रेतानुसंधिपयो घटः इति च शेषः । 'ज्ञातो घटः'
इत्यादिकर्मकृत्यं तु विषये लक्षणं, तस्य च घटे अमे-
दान्वय इति द्रष्टव्यम् । घटः इत्यादौ प्रतियोगिनि । न तु
अत्र परतन्त्रेण तन्त्रपक्षो वैयर्थ्यात्, 'स्वात्मानं जानामि'
'आत्मानमात्मना गेहति' इत्यादिप्रयोगाण्य । एवं
अकथितकथादौ कर्मप्रवचनीयप्रतियोगित्वविच्छेदद्वितीयाया च
लक्षणम् । इत्याहुः । (नवीनतार्किकः इत्यस्य अभ्यासः) ।

अनेहमप्येवम् । क्विं कृत्वा दृष्टिपेयस्य वाशे जानामि,
तदा द्वितीयाऽन्तपदानुसंधिपेयवत्त्ववत्त्ववत्त्वो संयोगादौ कते
अन्वयता एव दृष्टव्यमन्त्रेण चिन्तनप्रतियोगिता-
कत्वेन । न च वैयर्थ्यं नता, चैत्रवत्त्वः इत्यादिपि तत्राभ्युपगमः,
गृहवाच्येण परतन्त्रेण तन्त्रपक्षे निष्ठेऽपि एव अन्वययोग्यताः,
यत्तन्त्रवत्त्वमपि प्रतियोगित्वान्तेः परतन्त्रपक्षेन अन्वय-
नीसाराय । किञ्च । निमित्तं पञ्चय अन्वयेदकम् ।
न तावत् तत्तदागुह्यवत्त्वान्त्वच्छेदकम्, विशिष्टमपि
प्रमाणमप्यम् । 'नेत्रो ज्ञायं गमयति भेदम्' इत्यादि-
विषयैरूपवाच्यवत्त्वमन्त्रेण अन्वयेदकम् । गमनरूपे फले
अन्वये । अत्र फले वृत्तित्वेन चान्ते । शक्तिः, ताप च
व्यापारे प्रचरन्तमेव अन्वयेदकम् इति चेत्, न,

तृतीयाऽऽश्वेत्तरा नादौ, वाचयति इत्यत्र निजर्वेदि-
पणीभूते वागे च अति-गतेः । अतः स्वरूपसंज्ञा-मर्कं
अवच्छेदकः पदार्थान्तराद्येव वा कल्प्यम् । तत्र धर्मिग्राहक-
प्रमाणेन यदाभ्ये द्वितीया प्राप्तापि, तत्रैव कल्पते
नामत्र इति वाच्यम् । न च तत्र शाब्द-व्यवहारानिरिक्त-
निश्चित्य प्रमाणमस्ति । तद्वदेव वक्ष्यमाणविधया कर्म-रा-
दिकारणानां अतएवोपचिन्त्यतया द्वितीयादिवाच्यत्वं
कल्पनोपपत्तेः, न बाधोपपत्तेः, अनेकपुरुषसिद्धयनाऽऽ-
पारिका वाच्यव्यवस्थानां युता समाश्रित्यम् । तथाहि ।
द्वितीयावास्तावत् कृत्तिये मेदे च शक्ति इत्यनेककृत्ति-
कल्पना । धातोश्च एवमि-उभ-यापरे एका, फले
भाषादे च वाक्ता धातिः इति कल्पना । असम्भवे तु
पूर्वोक्तविधया ननु कल्पयिष्यतां यावत्कृत्तियथा वगमन-
त्वादिकमेव तत्तद्विशेषकताऽवच्छेदक इति न अनेक-
शक्तिकल्पना । पुनश्च असम्भवे फलस्य तत्रैव कोवे
पूर्वैरेव विभागस्यापि त्रिधा च-व्यापितोपात् । 'पूर्वदेव
गच्छति' इति प्रयोगमस्ति, । ईवोपादिना कोवे ब्रूय-
विधयेव सर्वेव मूलदेवात् आभेदेव गच्छति 'ब्रूय-
गच्छति' इति प्रयोगमस्ति । तत्तद्वैयर्थ्यप्रयोगमस्ति अत्र
यविसंभोतात् नागात् तत्र निजवा जनितावसंभवेन
अमिनवस्यैव अवयवित्तोमण्य ऊलते । नहि अत्र
यविसंयोगः न वाक्यसंज्ञा-उपेक, 'ग्राम गच्छति'
इति प्रयोगमपत्तेः । अत्र तदुत्तरदेवसंभवेनैव कल्प-
वाच्यम् । वक्ष्यन् न कृत्तियानुदेवपठिना इति अन-त-
शक्तिकल्पना लक्षणा वा । न च तत्र-व्यवहारानुपपत्ते-
सा न दीपः, अनुपपत्तयः अनुमानादिनाऽपि संभवेन
शाब्दे एव विप्रतिपत्तौ चापुत्र-कवे सुतगा प्रमाणा
भावात् । इतरथा फलस्य धातुवाच्यत्वं द्वितीयावाच्यत्वं
वा इति मषद्वैयर्थ्ये अत्रापक्षमि-षादननुपपत्तेः । नहि
'घटप्रानेन' इत्यत्र पठौ पात्रुवाच्यः, नामपदसंज्ञ्यो
वा इति पशान् कश्चित् प्रविष्टादपि । अत एव सम-
त्वादिनैव क्रियायां फलतः अनुपपत्तां वक्तुं तत्र फल-
वर्तिताद्विधायित्वमनन्तरादिकमेव तत्तद्विशेषकताऽ-
वच्छेदक इत्युक्तं प्राक् । तदेव अत्रान्ते शक्यमानम्
लवत् स्फुरमेव । व्युत्पत्ति-तत्त्वमि । 'ग्राम गच्छति'

इत्यत्र तावत् प्राप्तिपरिकार्यस्य सागस्य तत्र संभवेनैव
कृत्तिये मेदे च अत्र-वात् व्युत्पत्तिद्वयम् । पुनश्च अन्य-
विताऽवच्छेदकवाच्यत्वेनप्रतिबोधिगतकल्पनमुत्तमिदम्,
तद्वद्व्याप वा प्राप्तिप्रतिबोधिनेन आश्रयितोपलक्षणा इति
दोषः । द्वितीयाऽर्थस्य च मेदस्य निरुक्ततामानाधिकार्य-
संज्ञेन निजवात्, कृत्तियवत् च साक्षात्संज्ञेन फले
इति व्युत्पत्तिद्वयम् । 'एव गच्छति' इति प्रयोगवारणार्थं
येदो वा द्वितीयाऽर्थः, समवायो वा, ग्रामस्य च तस्मिन्
समवाये स्वप्रतिबोधिमेदवद्व्युत्पत्त्यं संज्ञां, समवायस्य
च साक्षात्संज्ञेन निजवाच्यत्वं, इ-वत्यादि सुवचनेन
निगमनाविरहः ।

एतेन— फल मेदस्य द्वितीयाऽर्थः, भावेनैव फले
इत्यर्थसंज्ञां, कल्प्यं च अत्र-कल्पेन अवच्छेदकमेव वा
भाषादे अत्र-व्युत्पत्ति-वाच्यत्वं, तत्तद्व्याप-
सि-व्यापारस्य द्वितीयाया, च-विशेषोपलक्षण इत्यन्ता-
ज्ञम् । अनेककृत्तियकरणादेः सदवस्थत्वात् । एव
'ग्रामस्य कल्पा' इत्यादिकर्मविधिविधौ शक्यतेनात्र
व्युत्पत्तिपर्यव-विनिगमनाविरहः इति बोधम् । 'ग्रामो
गच्छते' इति कर्मसंज्ञाते च आश्रयितोपलक्षणे मेदे च
शक्यत्तरकल्पनम्, ग्रामस्य ब्रह्मसंज्ञावदोपलक्ष्यस्यापि
आश्रयानार्थे मेदे अत्यवकल्पनम्, तस्य मेदस्य प्रत्ययार्थ-
व्यापि फलार्थ-भाषादे अवश्यकल्पनम्, तस्य च भाषास्य
वाच्यसंज्ञावत्त्वमपि प्रति विशेष्यभूतव्यापि पुनः जाय-
व-वचनेन आश्रयितोपलक्षणे फले अत्यवकल्पनम्, तस्य
कल्प्यं च आश्रयितोपलक्षणे प्रथमाऽन्तपदोपलक्ष्यामे प्राप्ते
अत्यवकल्पन इति बोधाः ।

विश्वं ग्रामपदस्य आश्रयितोपलक्षणे च न तावत् सुव-
वदेव प्रामाण्यं विशेषलक्षणा च कोमनकत्व विरोधात् ।
विशेषलक्षणाऽवच्छेदकप्रकारेणविशेषलक्षणाधरस्य अनुपपत्ते-
निश्चित्येतिद्वितीयोपापक्षस्य अनुपपत्तयः अत्रापि-
पक्षे । नापि कृत्तियोपलक्षणकल्पनम्, जनितावपत्ते-
नेगच्छद्व्युत्पत्ता । एतद्विशेषलक्षणेनैव इतरावच्छेदोपा-
स्यौ प्रतिबोधिनात्रकल्पनाऽऽपत्तेः । एव 'फल बोधतः'
इत्यत्र कर्मसंज्ञा लक्षणे इत्यर्थः ।

स्वापत्ते, कर्मसादिरूपानुसंगोपाधिभक्ते प्रमाणाभावाच्च ।
अपि तु आशयस्यैव द्वितीयाऽर्धः । तस्य च धातुपक्षे
फले भवत्यर्थः । एवं वरणादिवैव तृतीयाऽऽर्धः । एवं
च 'कर्मकरणयोन्मूलिका' (पा० २।१।८) 'कर्मणि
द्वितीया' (पा० २।१।२) इत्याद्यनुसंगमस्य
संगच्छते इति कैश्चिदुक्तम्- तत्र । संग-पञ्चविधौ स्थले
प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थे संगस्य भेदेन अन्वयाङ्गीकारात्
इहानि 'यु-वस्वत्तरकह-रमागौर-नपर-हाद्यर्थे भेदसङ्गबोधाय
कर्म-नादावैव द्वितीयादेः, चाकिञ्चनान् । न चैवम् 'एवं
दधि' इत्यादौ तद्वितस्य देयतातिशय-यथाविशेषोऽयं
देयताया इन्द्रप्रातिपदिकार्थस्य इन्द्रस्य भवेदेनापि अन्वय-
दर्शनात् यु-वस्वत्तरकापि आशयवचनम्, तद्वितस्यापि
देयतात्वमिति शङ्क्ये एव शब्दस्वीकारेण तत्रापि इन्द्रस्य
आशयसङ्गबोधेनैव अन्वयाङ्गीकारात् । न च एवं शङ्कादौ
सर्वत्र शापदात् धर्मित्वेव शक्तिरूपानात् अभेदाश्वयेनैव
सर्वत्र प्रकृत्यैव प्रसारता अतु इति घाट्यम् । तथापि
भ्रामसिद्धौ च आशयवचनान् तदावैवस्यैवोपासनं गमनं
इत्यादिशब्दरोधापत्तेः (बोधोपपत्तेः, इति तु मुद्रितम्)
आशयत्वादिनां किञ्चिदुचित इति जिज्ञासायाः अपरिहार्य-
त्वात् । अतो न कर्म द्वितीयाऽर्धः, अपि तु आशय-संग-
कर्म-पक्षे च अत्यन्तम् । उभयपक्षादि परस्पर-व्यापारस्यैव
वा निरवश्यं घाट्यबोधे एव लभ्यन्तात् न निरवश्य-
जिज्ञासाऽऽपत्तिः । कर्म-संग-व्यापि वा अत्यन्तस्य एवमेव
वाच्यत्वाऽऽपत्तेरु-वस्वत्तरकाङ्गात् न गौरवम् । आशयवचनेन
च तत्सद्विज्ञाकर्मदेन मित्रं इति तत्रैव (आशयस्य द्वितीया-
ऽर्धः, इति आशयवचनस्य वाच्यत्वाऽऽपत्तेरु-वस्वत्तरका-
वदत्,)
गौरव इति शिक् ।

अत्र एव 'कर्मस्य, पदमिति' (पा० २।१।१) इति
सूत्रे 'जिज्ञासाकारकस्य संग-वचनस्य द्वितीया वाचिकत्व भवति'
इति मर्यादासंग संगच्छते । एवंविधकर्म-उपपत्ते तु
पविषयकभानुसंगमिन्वाहारे चाहं-कृतीत्येव विरचनादिक
द्वितीयाऽऽर्धेन लक्ष्मि वा आत्मजनेन च आशयवत्
लक्ष्मिवा 'घटविषयकज्ञानाशयत्वं चैवमात्' इति 'चैत्रे
ज्ञानाति घटम्' इत्यत्र घाट्यबोधः । एत कर्मपट्टीकर्म-
रूपानकर्महृत्पि बोधम् । न तु ॥ परममवेकवक्त

आवश्यकता । अत एव 'ज्ञानानं जानामि' इत्यादि
प्रयोगः । नहि अत्र मुख्यं कर्म-नमसि क्रियावत्प्रत्यय-
भावत्, अपि तु विषयवित्त्व लक्ष्यम् । सापि नानुशा-
सनिरी, येन तदर्थमपि कर्मसङ्गा प्रत्ययेत । अपि तु
'मङ्गला भोगः' इति यत् साधनी की । अतश्च कर्म-व्यापनेन
कर्मसङ्गाया अद्यावात् न 'अथ यदाहावेन सङ्गा'
(पा० २।१।१) इत्यस्य वाचः ।

ननु विमर्श लोके न लक्ष्या 'मुदा कर्मोदयोऽप्यपि'
उपलब्धेयं तथा सिद्धम् । प्रसिद्धो निषमस्तम निषमः
यन्तेषु का ॥ इति कर्मवचनवार्तिकेति चेत् । अत्र हि
मुदा शिवा च कर्म-सादि उपलब्धस्य एकत्वादिति; येन
वाक्येन अर्थ इति प्रतिपाद्यते, तत्र अर्थनिषमः प्रसिद्धः
इति तृतीयचरणस्यार्थः । स च एकमेव एकवचनमेव,
कर्मणि द्वितीयेन इत्याकारकः । चतुर्थचरणे तु द्वल्लस्य-
वेद्यस्य प्रत्ययनिषमः । न च 'कर्मस्यैव द्वितीया,
एकमेव एव एकवचनम्' इत्याकारकः । उभयपक्षादि
विमर्शः अर्था-तरे वारणात् न विमर्शो लक्ष्या । अत
एव 'छन्दसि कुत्रा मुने भवति' इति उपलब्धस्य-
प्रत्ययवत्त्व-व्यत्ययानुसङ्ग-छन्दसि उपपद्यते । इतरथा
लोकदेव येदेसि वक्षुपत्तेः 'व्यत्ययानुसङ्गस्यैववर्था-
पत्तिः । एवम् 'कर्मणि पट्टी' इत्यादिद्वल्लस्यमुदाहरणस्य
वैयर्थ्यं शङ्क्यस्येव-व्यावयवस्य प्रमाणान्तरेणैव सिद्धेः । अतो
न लोके विमर्शो अनुशासनं विना कापि लक्ष्या इति
चेत् । स । प्रातिपदिकसिद्धिरपि विमर्शापदि लक्षणायां
वाच्यत्वाभावात् तत्तत्तर्कस्य लक्षणाभावेन अपिरोधात् ।
उपहि । अर्थनिषमस्ये तत्तत् कर्मणि द्वितीयेन न
तु द्वितीयाऽऽर्धेतिवक्तव्यम् इति सजातीयशब्दान्तर-
व्याप्यस्य द्वितीयाया, अर्थान्तरे निराणामानस्य महा-
भावे स्पष्टम् । इतरथा नि-संश्लेषः अन्वयेत्योऽपि
तुल्यव्यापत्तेः । एवं च नरणात्वात् तृतीयेन इत्यस्यापि
निषमत्त्व विमर्श-तत्तये विमर्शवत्त्वस्य एत न लोके
लक्ष्या, न तु निषयवत्त्वदाहरे । प्रत्ययनिषमस्येऽपि
प्रकृत्यर्थं वैयर्थ्यद्विद्वत्प्रसिद्धिपविषये च विमर्शमरणात्
व्यपन्नविषय कतिउपलब्धत्वं न कोऽपि दोषः । स्पष्ट च
इदमपि तत्रैव । अत एव 'जानामि' इत्यादिसिद्धोऽपि

आश्रयवाचो लक्षणा इत्युक्तं प्राक् । एवं च छन्दसि
न्यन्त्यानुशासनमपि प्रकृतविमलत्वत्प्राप्तये शक्ति-
प्रयत्नरूपतया नार्थक्यम् । कर्मणि यस्मिन् इत्यधिकं च
'लोकनेदवाकारयेन । न चैवं लोके 'अक्षिणि मे
प्रदर्शनोपनि, पादा मे सुकुमाराः' इत्यादिमहाभाष्योदा-
हृतप्रयोगेषु प्रतिप्रसवाभावात् प्रकृतद्वित्वे बहुवचनस्य
प्रयोगानुपपत्तिः, नन अक्षिमादिजातिविमलत्वा 'जात्या-
ख्यादानेकरिपन् बहुवचनमन्वयतस्याम्' (पा० १।१।१८)
इति वचनेन प्रतिप्रसवात् । अतः यिद्ध विमल्यन्तरार्थ-
मिहे विषयवादी युक्त्यै लक्षणेति । यदा तु 'सामान्या-
पेक्ष एव प्रत्ययनिमित्तः' इति महाभाष्यकारेण व्याख्या
नान्तर अन्वयपरायते, तदा कात्यायनीये नियमद्वयमपि
इवं शक्तिनिमित्तकं निरुद्धलक्षणाविमलकं च तत्त्वम्
शक्तिरूपत्वात् । तथा च प्रकृते अप्रकृते वा अर्थे
अनुशासनं विना न शक्तिः निरुद्धलक्षणा वा । तन्मनिक-
लक्षणायास्तु न कश्चि प्रकृते अप्रकृते वा निषेधः ।

नचैवं न्यन्त्येवोऽपि सत्त्वामित्रेऽप्येव सामाजिकलक्षणा
सुसुप्तता 'अप्यवादापसुप्त' (पा० २।४।८२) इति शब्द-
कालक्षयवेषु सुसुप्तादिपदो महाभाष्यकारेण न संशयते
इति वाच्यम् । तच्च लक्षणिकाविवक्षयापमपि दाम्-
भाप्रत्ययमपि सुसुप्तादिः इत्येव शान्तार्थत्वात् । न चैव
छन्दसि न्यन्त्यानुशासनवैयर्थ्यम्, तथा निरुद्धलक्षणात्-
शान्तार्थत्वात् निरिद्धलक्षणाप्रतिप्रसवावैयर्थ्यम् । तथाहि ।
सामाजिकी लक्षणा अविशेष्य भवति, अत एव अट्टाधिके
'एव अर्थे लक्षणेन अर्थे प्रयोगानुपपत्तिरुक्तं विना-
ऽपि अर्थस्तरणम्, तत्र निरुद्धलक्षणा, येन तन्मपुनरुपपत्ति-
कावापराधुनिकप्रयोगः, तत्र सप्रतिष्ठा लक्षणा' इति
लज्जामेदुपवाच्य 'काश्चिन्नैवाप्रयोगः' इत्यनेन प्रयोग-
मार्गे न लक्षणा इत्युक्तम् । लक्षणा च स्वयं स्वयं इति ।
इतरथा मतगोचरलक्षणा प्रयोगः केन वार्यते । अत एव
एता निरिद्धलक्षणा इत्यवगतम् । तस्यास्य वैरेऽपि प्रत्यक्षी
प्रतिप्रसवार्थे न्यन्त्यानुशासनमिति । तर्हि च छिद्धम् 'यद
जानामि' इत्यादौ विषयमेव लक्षणा इति । वस्तुतस्तु
नाम लक्षणा, मुख्यकर्मत्वस्यैव उपपत्तिः । तथाहि,
गतौ यद इत्यादिप्रतिष्ठा शान्त्यन्त उपनिष्ठा शान्तता-

परत्वाविषयता यत्तत्, तच्छ्रुतित्वं च यद इति
मुख्यकर्मत्वोपपत्तिः । न च भावकार्यस्य समवायिकारण-
न्यन्त्यनियमत्तु श्रुतावित्थलते च तदभावात् कलाभावः ।
अन्त्यस्य प्रामाणिकत्वे भावत्वस्य व्याप्यताऽवच्छेदककोटि-
प्रवेष्टव्यत्वं विषयताया अपि प्रामाणिकत्वे लक्षणा मम-
वैकल्येवैव कार्यत्वस्य विशेषतात् । अतश्च अर्थवदेव
विषयताया अपि निमित्तकारणतामन्वयतामेव इत्यन्यत्र
विस्तारः ।

एव च परत्वावैयर्थ्यसिद्धयर्थम् 'स्वं जानाति'
इत्यादौ शरीरमनोमेदकस्वरूपम् 'अथ कल्लादेका संज्ञा'
इत्यस्याप्युपपत्तिः । तथाच परत्वावैयर्थ्याविषयित-
लक्षणसमनियताल्लक्षणाविषयकर्मत्वे शक्तिः, तदाभावात्
'स्वं जानाति' इत्यादौ शान्त्यैव तद्वच्छेदकलक्षणातिव्य-
मार्गे विषयित्वमात्रे वा लक्षणा इति न निरोधः । 'चैव-
स्व वच्छति' इत्यादौ तु न लक्षणायाऽपि प्रयोगः,
अवशयोगेण निषिद्धलक्षणात्वात् इति व्येष्टम् ।

तत् छिद्ध 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रात् कर्मण्ये
अल्लक्षणाविषयत्वं द्वितीयाऽर्थः आख्यातार्थत्वमिति ।
तच्च न लक्षणावैयर्थ्ये 'विमलक्यो हि कारकशक्तिं निष्कम्प्य
अभिधाय निजं विधिपति' इति ।

न्यायमुपाकारस्तु 'कर्मोत्पत्तिरतमं कर्म' इति
सूत्रत इतिवक्तव्यमेव द्वितीयाऽर्थः । 'तथापुनं वामो-
त्पत्तिम्' इति सूत्रात् अनीप्तिवत्ये निरुद्धलक्षणा इत्याह ।
तच्च । इतिवक्तव्यत्ववक्तव्यत्वमेव प्रमाणात्तत्त्वमेव
लक्षणात् कर्मत्वे एव शब्देः । यथा चैवं सति न तत्-
त्वमेवार्थम्, तथा सौम्यमेव विचारः ।

तच्च कर्म ननुविषयम्, उपायं आप्ये विचार्ये संक्राम्ये
येति । यद करोति, यदं जानाति, गीतं गतं इति, गीतं
प्रोचति इत्यादिदृष्टानि । पार्थसारथिस्तु, शान्त्यवमेव
द्वितीयाऽर्थः । आप्येकमार्गादपि तत्त्वमेवद्वित्वेन
साधयता इत्याह । तदपि अन्यत्वस्य उपपत्ताऽवच्छेद-
कत्वे यौवनात् उपेक्षितम् । उपपत्ताऽवच्छेदकम्
द्वितीयात् अभाविनिष्ठो व्यापको गर्भः । एवमेवेति ।

यानि तु अन्त्यानि द्वितीयाऽर्थानुशासनानि, तानि
प्रत्यक्षयोगाभावात् स्वधर्मिण्यनुशासनानि । तथाहि । उद-

ऽर्थः 'लोकनिरूपितोपदिशन्विशिष्टदेशनिरूपितोपरि
तानवविशिष्टतत्तद्देशाद्विषयवृत्तः' इति शब्द-
बोधः । 'उपर्युपरिमुञ्चो ना चरन्तीधनुद्वयः' इत्यादौ
'उपरिमुञ्चोना उत्तानमुञ्चोना उपरि ईश्वरसुदृढध्वनिः'
इति अर्थकरणेन आधेयिकत्वभावात् न द्वितीया । एवं
'ग्रामं समया, ग्रामं निवृत्ता' इत्यादि निरूपितार्थं
द्वितीयाऽर्थः । तस्य च समयाऽऽदिपदवाच्यमासीत्-
कारका अन्वयः । 'हा कृष्णामकम्' इत्यत्र विषयत्वं
तदर्थः, हाहाकारार्थः खेदस्ति-त्यम्, तद्विषयकः खेदोऽ-
स्तीत्यर्थः । 'हुमुक्षिम्' इत्यत्र च आधेयत्व द्वितीया-
ऽर्थः, विषयत्वं च आसपातायै, स्वस्वधेयत्व. प्रथमा
ऽर्थः । तथा च किञ्चिद्विप्रप्रतिभाविषयत्वं प्रमुखितुल्य-
भावप्रतिबोधिप्रतिभानिष्ठविशेषितानिरूपितं (इदं 'यत्
किञ्चित् प्रतिभाति तत् प्रमुखितम्' इति पञ्चमस्यव्यङ्गी-
कारे बोध्यम्), किञ्चिद्विप्रप्रतिभाविषयिणी वा प्रतिभ-
विषयत्वं प्रमुखितव्यप्रतिभाविषयविताननिरूपितम्,
इति चादयोचः । (इदं द्वितीयं तु 'यत् प्रमुखित
प्रतिभाति तत् किञ्चित्' इति पञ्चम-व्यङ्ग्यङ्गीकारे)
अतः उभयस्य प्रतिभाविषयत्वं इत्यर्थं आसपातायै ।
प्रतिभानिष्ठविषयविताननिरूपितं इति पाठार्थप्रतिभाषाः
आसपातायैविषयत्वे लक्षणेभ्योदया कल्पोऽर्थः । सोऽपीह
द्वितीयाऽर्थविषयत्वं आसपातायैविषयत्वे लक्षणेभ्यो
मातृत्वे इति दैवम् । अन्तरागत्य सभवाविधात्
त्वं मा इत्यत्र संबन्धित्वं द्वितीयाऽर्थं, तत्र यम च मध्ये
इत्यर्थः । 'अन्तरेण हरिम्' इत्यत्र प्रतिबोधित्वं द्वितीया
ऽर्थः । तावत् योग्यतया संकाशाङ्गित्वं इति श्येयम् ।

एवं कर्मवत्तन्त्रिषोऽङ्गभेदोऽपि द्वितीया लक्ष-
णेन लक्षणिवि । तथाहि । कर्मप्रवर्तनीयास्तत्तत् अतः
उप प्रति हरि अग्नि अग्नि शु अति अग्नि इत्यादयः
(अग्नि आ) । तत्र हेतुवत्तमानाधिकार्य लक्षणं अनो-
रर्थः । यथा वरमनु प्राप्तेन, जलमहेतुलक्षितं वरैर्ग
इत्यर्थः । अत्र द्वितीयाऽर्थं, आधेयत्वम्, तस्य हेतुत्वे
लक्षणत्वे च अन्यत्र, तत्रोक्त निरूपकलक्षणोऽर्थो वरणे,
तस्य च कृतो न्येवं संसर्गः । (अत्र 'अनुवृत्ते'
पा० १।४।८४ इति दृश्यम् । अथ 'तृतीयाऽर्थः' पा०

१।४।८५ इति सूत्रम्-) एष तृतीयाऽर्थस्य अनोरर्थः,
नदीमनु अवसिता सेना । अत्र साहित्यस्तः तृतीयाऽर्थः
अनोरर्थः, खितिर्बाल्यः, निरूपितत्वं द्वितीयाऽर्थः ।
तथा सह संबध्य खिता इत्यर्थः । ('हीने' पा० १।
४।८६) हीनत्वं च अनोरर्थः । 'अनु हरि मुगः'
हरेर्हीना इत्यर्थः । अत्र प्रतियोगित्वं द्वितीयाऽर्थः ।
हीनत्वं अधिकार्यं च उदायः ('उरोऽधिके च' पा०
१।४।८७) । 'उप हरि मुगः' । बोधः प्रायत् ।
अधिकार्ये सप्तमी वक्षते । प्रति-परि-अनुत्वा च ताना-
न्वतो लक्षणमर्थः । 'वृष्टं प्रति परि अनु वा विद्योतते
नन्द्याः' । अत्र द्योतकत्वं प्रत्यादेशार्थं, आधेयत्वं
द्वितीयाऽर्थं स्वाभाव्योक्त्यनिरूपकतोऽनानुसृतत्वं तृती-
याऽर्थः । 'वृष्टनिरूपितोऽनानुसृतं चन्द्रवि' इति
शब्दबोधः । पूर्वं हेतुलक्षणाधिकार्यं लक्षणं अनोरर्थः
इति सामान्यतो लक्षणार्थं अतो वृष्टं प्रथमम् । एवं
इत्यभूतास्तथाऽपि एते नवः । 'मत्तोऽर्थं विष्णुं प्रति
परि अनु वा' । इत्यर्थः इत्यर्थः । विषयत्व
प्रथमार्थः, निरूपितत्वं द्वितीयाऽर्थः । मत्तोऽपि एते,
'लक्ष्यः हरि प्रति परि अनु वा' । हरेर्मात्र इत्यर्थः ।
मायाः स्वत्वं प्रथमार्थः, निरूपितत्वं द्वितीयाऽर्थः ।
वीर्यावा चेतै, 'वृष्टं प्रति परि अनु वा सिध्यति' ।
अत्र वृष्ट्यर्थस्य यथा शब्दार्थः, तदा 'जलं सिध्यति'
इति प्रयोगः । यदा तु वृष्टनिरूपितसंयोगाभ्यामर्थं विव-
क्षितम्, (जलनिरूपितसंयोगाभ्यामर्थेव वृष्टोऽपि
विवक्षितम्) तदा 'वृष्टं जलेन सिध्यति' इति
प्रयोगः । तदा तस्य वृष्टमेव कार्यम् । यदा तु
जले मुख्यकर्मत्वं विवक्षितं प्रत्यादेशं लक्षणार्थं
अङ्गीकरोते, तदा 'वृष्टं प्रति जलं सिध्यति' इत्यत्र
प्रयोगः । न चेत् वीर्याऽर्थावेऽपि प्रत्यादेशः कर्मवत्तन्त्र-
नीयमस्तत्त्वं 'वीर्यान्तु प्रतिपर्यन्त' (पा० १।४।९०)
इत्यनुवादनेनैवैवम्, प्रत्यादेशः स्वार्थादेः तन्मात्रेऽपि भवि-
मुत्पादितानुत्पादकत्वे (कारणात्कारकत्वे) पीयावा
न्यायेन कर्मवत्तन्त्रनीयमस्तत्त्वं इत्येवंतरात् । अत एव
वीर्यावा न प्रत्याधेयत्वं द्वितीयत्वेन लक्षणम् । अत्रापि
तत्र आसिमुत्पादिकं प्रत्याधेयः, निरूपितत्वं द्वितीया-

ऽर्थः । एवं भारभिक्षेण लक्षणानि अभिरिति कर्म-
प्रवचनीयवशः स्यात् ('व्यभिचाराय' पा० १।४।५१)
'हरिममि वर्तन्ते मत्ताः, हरिममि, देवदेवममि
ति श्रुतिः' । एवमपि परि अति तु अपि इत्यादीनां
नपि द्वाहरणानि शेषानि । एवं 'कृष्णधनोरत्नन्त
संयोगे' (पा० २।३।५) अपि द्वितीया । 'मात्र-
मथीते, जेत्यमात्रे' । अत्र विन्यासैकिकयोः द्वितीया-
ऽर्थः । न च शास्त्रात् संयोगेनैव भावनाऽन्वयी । तदेवं
तत्रैव लक्षणकानुशासनान्यपि दृश्यमानि । सुखकर्मत्व-
संप्रये तु तदेव द्वितीयाऽर्थः । यत्र तु सुखस्य अनुस्यूय
वा विशेषणम् 'शुक्लमेव' भवति, शुक्ला या सौम्य
पयः ' इत्यादी, तत्र पदद्वयेन शुक्लगुणमिगिरीदेनकर्म-
नप्येव लक्षणात् तस्य च भावनायामन्वयेऽपि 'गुण
वचनामात्राक्षरतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इत्यनुशास-
नात् लक्षितवान् विशेषणविमर्शः शुक्लपदोपरि द्वितीया
वाच्यत्वमाश्रित्य, न तु अस्मैकहायन्यविशेष विशेषणस्य
पृथगेव मानाऽन्वयः । यस्याः एकभाष्यमङ्गलपत्रे ।
तपि शुक्लपदार्थस्य अभेदेन ओदनात्ययः, नामार्थस्य
स्त्रीनरविभक्त्यर्थेन कृत्यमन्वयस्य नामार्थान्तरात्मने
बन्धुपदपरकत्वमाऽऽपत्तेः । अत्र यत्र भावभाषाः एक
कर्मकत्वप्राप्तिरपि द्विकर्मकत्वकालेऽपि एकमेव कर्मत्वेन
भावनाऽऽपत्तिः । अत्र तु द्वितीयाऽन्वितात्प्राप्तिरपि
भावनाऽऽपत्तिः । यास्तत्रात्ययान्तरात् कर्मत्वमेव इति
न चातो द्विकर्मकत्वस्य इति स्वर्ग कौटुम्भे । तत्
विद् सर्वत्र द्वितीयाऽर्थस्य भावनाऽन्वय इति ।

(क्रियाविशेषणानि द्वितीया-तमि) । यत्र पदम्
'यद् ओदनं पचति, स्तोमोदनं पचति' इत्यादी
कर्मकत्वविशेषणानाम् द्वितीयावचनानि यत्र 'क्रिया-
विशेषणानां नपुंसकम्' इत्यनुशासनात् 'यद् पचति,
स्तो पचति' इत्यादि नपुंसकलिङ्गनिर्देशः, तत्र क्रिया-
विशेषणानाम् अभेदहेतवेन क्रियात्वमेव द्वितीयावचनो
प्रमाणमात्रम् । नहि विशिष्टानुशासनं तत्रास्ति । शास्त्र-
स्यायं तु द्वितीया इति चेत्, शास्त्रार्थे नपुंसकविशेष-
भाष्ये । अथवाऽपि कर्म कृत्यत्वार्थेन प्रथमाया एव
भाष्ये । किञ्च नामार्थस्य स्त्रीनरविभक्त्यर्थे नपुंसक-

त्वस्य अभेदहेतवेनापि शास्त्रार्थव्याप्यप्राप्तेः शुभस्य-
न्तरकल्पनाऽऽपत्तिः । 'युजं स्वेति, युजमात्रे, युजं
गर्जति' इत्यादी अभेदान्वयानुपपत्तिः । न चात्र
कर्मणि द्वितीया, शास्त्रार्थमाऽन्वयेदकपुत्रास्तिस्य तुल्ये
वाचात्, 'युजमात्रे' पचति' इत्यादी द्विकर्मकताऽऽ-
पत्तेः । अत्रमन्त्रकालिकर्मत्वस्य अनुपपत्तिरपि ।
युजमात्रेः कर्मत्वे 'युजमात्रे' पचति, स्तोमोदनम्
पचति' इत्यादी द्वितीयाऽन्वयपत्तेः । कृतीने ओदन-
मैव पचति पचति 'युजमात्रे' पचति' इत्यादी द्वितीया-
ऽन्वयपत्तेः । अतः कथं क्रियाविशेषणानामन्वयः इति
चेत् । अत्र वैवाचकाणाः (इत्याहुः इति अभेदः)
शास्त्रार्थानुपपत्तिरपि शास्त्रार्थस्य फलं विकल्पितपि
वाच्यम् । तद्विशेषणं च स्तोत्रादिक इति तस्य कर्मत्वात्
विशेषणस्य द्वितीयाऽन्वयः । न च विकल्पितविशेष-
णस्य द्विकल्पत्वस्य फलं नपुंसकत्वमेवमात्रं, विकल्पे
रिव तदुपपत्तिरपि 'विकल्पितमुपादयति' इति विकल्प-
विशेषणं भावना-वचनं क्रियात्मकोपपत्तिरपि विकल्प-
रपि नपुंसकत्वमात्रं तद्विशेषणे द्वितीयावचने । न वैचं
'विकल्पि पचति' इति प्रयोगाविति, तथाः शास्त्रे
कृत्यत्वं कर्तायां नामप्रयोगात् । अत्रमन्त्रावपि
भातृत्वमन्त्रस्य शरीरपचयत्वे । युजमात्रेणात् तत्
पदेन युजमात्रेन लक्षितत्वं तस्य द्वितीयाऽन्वयविशेषणः ।
न वैचं तस्य भावो, अस्मैकत्वानुपपत्तिः, स्वविशेषण-
पञ्चम्यवचनानुपपत्तिरपि अस्मैकत्वानुपपत्तिः ।
अतस्तस्य तद्वैचक्यमन्त्रावपि अस्मैकत्वानुपपत्तिः ।
कर्मत्वमेव द्वितीयावचनं । अतो युजं पचति इत्यस्मैकत्वमपि
द्वितीया । अत्र यत्र तद्वैचक्यमपि यत्र 'क्रियाविशेषणानां
नपुंसकम्' इत्यादिमात्रं नपुंसकत्वम् । तत्र अस्मिन्तलिङ्ग-
विषयम् । निबन्धित्वानां तु तद्वैचक्यमेव द्वितीया-
ऽन्वयम् । अत एव 'अग्निं पचति' इत्यादि प्रयोगः ।
आदिभूतं वा विकल्पितं, तत्रमन्त्रे भावनाः इत्यर्थः ।
न च तद्वैचक्यमन्त्रावपि कर्तायां कर्ताः कृतीना-
निमित्तिका पती वा भावयते इति वाच्यम् । भावना-
मपि कर्तायां नपुंसकत्वमन्त्रावपि अस्मैकत्वमपि
प्रति, उपपत्तिः अनुपपत्तिरपि तद्वैचक्यमेव भावयते ।

‘नः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः’ (पा० ३।४।६९)
 ‘कर्मकर्मणोः कृति’ (पा० २।३।६९) इत्यादिसूत्रेण
 कर्मण्येन तादृशकर्मप्रत्ययैव निर्णीतत्वात् । इत्यस्या
 सर्वेषामेव सकर्मकत्वेन ‘अकर्मकेभ्यः’ इति पक्षोपा-
 दानानुपपत्तेः । अतश्च ‘श्रोत्रमेदनः पच्यते, रक्तक-
 मोदनस्य पक्वा’ इत्यादौ द्वितीयाऽन्तव्योपपत्तिः । यत्र
 तु विधिवशात् धात्वर्थस्य करणत्वम्, तत्र तद्विशेषणे
 तृतीया । यथा ‘ज्योतिहोमेन यजेत’ इति । तत्र
 ‘अतिसमीचीनं ज्योतिहोमेन यजेत’ इति बह्विशेषणम्,
 न तत् धात्वर्थस्य, अपितु भावनार्थाः । अत एव सा ध्रुवमा
 न द्वितीया । इत्याहुः । वेधाकरणः । तत्र । न्यापार-
 म्यधिकरणघातुषाच्यपुन्यफलभयकरकर्मण्येव सकार-
 ण्यहोः प्रवृत्तौ । ‘चैत्रेन भास्वते मासः, सुपते रात्रिः’
 इति कर्मसंज्ञानामपत्तेः । नहि तत्र तादृशं फलमस्ति ।
 तथापि सस्य म्यामात्रिकाकर्मकत्वान्नान्ये । धातुपाठ-
 फलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वं हि भव्यमस्ति अकर्म-
 कत्वम् । अतस्तत्र तादृशफलमविद्येः न द्वितीयाकर्म-
 सकाराद्यापत्तिः । अत एव न परममपेक्षिकत्वमवधान-
 येताऽवच्छेदकीभूतफलशालित्वं कर्मत्वम्, नापि तत्सम
 निवतारण्यहोरात्रिः कर्मत्वम् । तदभावेऽपि ‘चैत्रे
 मासमासते’ ‘भास्वते मासः’ इत्यादौ कर्मभावप्रवक-
 त्वेन अप्रतिबन्धः । अपितु तद्व्यापकं तत्समनाधि-
 करणमात्रं वा, अथवा क्रियाधाराहान्ताधूरकं वृत्तमनियत-
 मेव अजगद्व्यापिकरूपं कर्मत्वम् । तत्र वचनीत्यादौ
 श्रोत्रमेदेन आत्मेन इत्यादौ साक्षादेरपि अवशिष्ट इति
 मुक्तमेव अत्र द्वितीयाऽऽदि । तत्र तच्छब्दासममिन्द्राहार-
 मयं इत्युक्तं कौमुद्ये । सुत्रादिरूपाकृतविशेषणानां तु न
 निमित्ताकाराकाह्नाधूरकत्वम्, अपितु कथमाकाह्नाधूरकत्व-
 मेव । अत एव ‘कथं वदन्ति सावित्रि वा, सुगम्’ ‘कीदृशं
 वचति, रतीरं मृतं वा’ इत्यादिप्रश्नोत्तरमात्रेऽपि संभ-
 वज्जो । अतो न तत्र कर्मत्वमस्ति । नापि तद्व्यतिरेकेन
 उपपत्तेः फलस्य वा धातुगन्ध उक्तमन्त्रम्, अन्यत्रापि तत्
 तयोः । अत एव पाठ-उपागन्धादिनो धातोः धातुः
 वदन्ति वा ।

कथं तर्हि तत्र द्वितीयाभिप्रायः ? ‘उभयवैतलोः कापि
 धिगुपवाधिगु धिगु । द्वितीयाऽऽप्रेक्षितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि
 दृश्यते ॥’ इत्यनुग्रहनात् इति मुद्राण । अत्र ततो-
 ऽन्यत्रापि इति प्रविष्टोकात् अन्यत्र क्रियाविशेषणेऽपि
 इत्यर्थः । अत एव ‘अन्यत्रापि दृश्यते’ इत्युक्तम् ।
 तदेतदाह ‘अभिमतः परितः समया निरुपा इति प्रति’
 इति अभिमतस्य प्रविष्टोकापरतया भाष्यानाकृतं व्याख्यात-
 मपि असंगतं नैवर्ण्यपत्तेः । तस्मात् सिद्धं क्रिया-
 विशेषणेषु द्वितीयाभावाच्चानुसङ्गमम् । अत एवात्र द्वितीया-
 भावमवस्थात् न सकारण्यहो । अतस्तेषामपि तात्पर्या-
 नुरोपेन फलकारको धातुपाठ-वापारकारकः साक्षादेव वा
 भावनार्थामन्वयः । सर्वथैव द्वितीयाऽन्तत्वम् । तत्र स्त्रीक
 मृत्यु समीचीनं इत्यादौ द्वितीयाऽर्थो क्लृप्ततया अभिनि-
 तम् । स्त्रीकपादिकं च लक्षणया शक्तस्य वा प्रातिपदि-
 कार्यः । तदाभिवर्णं च यदि फलसंज्ञये तात्पर्यम्, तदा
 स्वनिरूपकत्वजनकव्यापारानुसङ्गसंबन्धेन कृती भव्येति ।
 यदि व्यापारसंबन्धे, तदा स्वनिरूपक-वापारानुसङ्ग-
 संबन्धेन, यदि तु भावनार्थसंबन्धे तदा साक्षादेव इति
 निवेदकः ।

एतेन ‘भावनार्थकत्वे प्रथमैव’ इति परासम् ।
 भावनार्थाः ध्रुवध्वनिवत्तया ‘आदिः पचति’ इति प्रयो-
 गात्तेष्व । न चातो ह्यः । मरुद्वृत्त्येऽपि अलेश्वरात् ।
 ज्योतिहोमेन इत्यादिषु न क्रियाविशेषणत्वम्, अपितु
 धात्वर्थस्य करणत्वेन भावनार्थवत्कृतं नाभावेभ्यः करण-
 त्वेनैव व्यञ्जयः । नामार्थो हि यद्यपि धारमयं दृष्टं, तथापि
 धातुना विवक्ष्यतेवमवादिना बोध्यात्, नास्ति च ज्योती-
 र्व्यसोमकालादिना बोध्यात् न परोक्षम् । अमेद-
 न्बोधस्तु अमेदव्यवस्थी रत् (पार्थिकः) इति वक्ष्यते ।
 अत एव ‘ज्योतिहोमेन इत्यत्र अमेदाधिका तृतीया’
 इति तार्किकमतमवस्थात्, अमेदव्यवस्था प्रयानायात् ।
 ‘धान्येन घन्ती’ इत्यादिरपि धन्तृकरो धात्वर्थस्य वरण-
 त्वोपपत्तेः अमेदव्यवस्थाः धाति अदृष्टमात्र । कथम-
 विवक्षामात्रे एव च क्रियाविशेषणं प्रतिमित्तिरिति द्वितीया
 ‘स्वाभावात् वचति’ इतिवत् स्त्रीकव्यापारे न
 विद्वन्ते । स्वाभावात्तत्वेन तु ध्रुवध्वन्याह्वयेन वर-

संज्ञा । 'मुनं स्वपिति' इत्यादावपि जनकत्वं द्वितीयाऽर्धः । सुतजनकः स्थापः इत्यर्थः । यदा सुतपदं व्याख्यास्यस्य । द्वितीयाऽर्धः पूर्वकम् । आधायावत्पूर्वकः स्थापारिः इत्यर्थः ।

सर्वथा निर्दं सर्वत्र द्वितीयाऽर्धो प्रायनाऽन्यथी इति । भाष्यतः च लिङ्गान्तरविषयोपस्थाप्या । तच्च निर्द्विजिघासाद्यपि । न तु यथमायमिव निराद्येव । अथ एव 'ओदनं पचति, ओदनं वरिष्यन्, ओदनं मुह्यते' इत्यादौ सर्वत्र द्वितीयाऽर्धः भावनाऽन्यथः इति संशयः । रहस्यः पृ. ६७-९१.

● द्वितीयाऽर्धः साध्यवशेन न साधकत्वं इति विचारः उपपत्तिरूपे । कै. १।१।४।१२.

● द्वितीयादिश्रुतीनां 'श्रीहीन् ओसति' इत्यादि-चार्येषु सख्यन्यायप्रवृत्तेर्द्वितीयार्धनाशजिह्वान्तार्थ-कञ्च संसर्गातिरुक्तादौ निर्गीतम् (कौतुमे) । सुपारि. पु. १।१६८.

● द्वितीयादृत्तमेव प्राधान्यम् 'येद्या गार्हपत्यमुप-निहते' इत्यत्र । वा. १।१।४।१२ पृ. ४८३.

● द्वितीयाद्यधुन्यै कस्या भावनायावत् कस्या आध्याने क्रियायै मेव सुपेति । अथवा द्वितीया उद्भूतं सात्त्विकं प्रो-पादयति, निद्रा न्यभूतम् । न च द्वितीयाऽन्त कारक कारकान्तरं समुपपत्ते, उद्भूतमिति वा. १।१।४।१२.

● द्वितीयादाप्यस्य अस्तीतिवत्त्वस्य नवविचारणे निमित्तम् । सु. पृ. १०८७.

● द्वितीयाप्रत्ययान्तं गार्हपत्यस्य ईदित्तमभावात्, येद्याश्च वृत्तिभूतञ्च करणम् । वा. १।१।४।१४ पृ. ८२५.

● द्वितीयासयोगान् कर्माणं प्राधान्यं सिद्धयते, निष्ठाप्य उक्तयोगिभ्यस्तुल्यमात्रः । वा. १।१।४।१६।६६.

● द्वेद्या संभवे घादशी प्रमाणसिद्धावकाया या प्रमाणान्तरं न भवति । वा. १।१।१।५.

● द्वेपः अग्रस्यप्रत्ययधीनोपपत्तिः । वा. १।१।२।१७ पृ. ११५. ● द्वेपः अग्नीति । सु. पृ. १२५. ● द्वेपात् कते निद्रान् न निर्वर्ते । वा. १।१।१।७ पृ. ११५.

● द्वेपमन्त्रः 'योऽस्माद् द्वेष्टि, न च सर्वं द्विभ्यः' इति कर्मवृत्तिः । मा. ६।८।८।२८.

● द्वेष्ट्यं अतीप्सितं कर्म यथा 'विपं मुह्यते' । मणि. पृ. १२०. ● 'द्वेष्ट्ये चाचोदनाद् दक्षिणा-ऽपनयः स्यात्' (१०।२।१६।४७) इत्यत्र दर्शनी प्राकृतवेकृतदक्षिणासमुच्चयः उक्तः । वाल. पृ. १७७.

● द्वेष्ट्ये चाचोदनादक्षिणाऽपनयः स्यात् । १०।२।१६।४७ ॥

कर्मपूर्वमात्रयोः 'यदि पत्नीः संयाजयन् कृषात्प्रमि-मुहुषात्, वेधनरं द्वाश्चकपालं निर्मैरत्, तस्यैवहापनो गौर्दक्षिणा, च स द्वेष्ट्याम ददात्' इति भुवते । द्वेष्ट्ये च श्वं दानं धर्मवाने न परित्रयार्थे इति चष्ट्येन अन्वा-दिदक्ये । द्वेष्ट्या कृत्विभ्यः अचोदनात् चोदनाऽभावात् । नहि द्वेष्ट्यः अस्ति कृत्तुं शक्यते 'कृत्विशाचापौ नातिचरन्तौ' इति निवेद्यात् । परित्रयार्थेने दानस्य स्वीकृते तु दक्षिणाया. चोदकप्रत्यय अन्वाहार्यत्वादि भवन्तः स्यात् । तत्र चोदने वाच्येत् । धर्ममार्गं एक-हायस्य दानं अस्त्यिमे कदाचित् निद्राया दातव्यम् । इति विद्वान् । कै.

● द्वेष्ट्यसंप्रदानकृतस्य अदृष्टावशेन कृषात्-मिश्रोमिमिगकवेधनरेशो । मा. १०।२।१६।४६.

● द्वेष्ट्यायनं अनुदाया सत्यवत्या पराचारात्ततः । पञ्चान्दाया संशयोः विविधवैषिः । सु. पृ. १९२.

● द्वैवश्रम्यात् लिङ्गात् ऐक्यदक्षिणेषु पशुषु धीवत्त्व विध्यन्तः सुष्यस्रलजाच । भा. ८।१।७।१४.

● व्यामुप्याययान्तं रेविसादीना एको द्वौ अन्यत एक इति न्यस्तव्या आयेक्यकरणम् । संक्षेपः. १।४।८.

घ.

● घटापेहणन्यायः । माहारी. १११ । प्यवर्तते दिव्यमिरेषोऽयम् । अत्र याज्ञकिक- 'मुन्यपाव-निदस्त्रिमिमुक्तलुगऽऽश्रितः । प्रतिमानप्रीभूतो रेजो कृष्यद्वयतारितः ॥' सुवर्णकारप्रभृतिभिः प्रतिमानेन मृदादिभ्यः समीभूतः समीभूतः कृत्वाभिः आबद्धः अभिपुङ्गः अभिषेका क दिव्यमारी रेता ज्ञत्वा येन

मनिवेदोन प्रतिमानसमीकरणद्वारा शिबयत्नले अवलिनः
तस्मिन् पाण्डुरसेन अहङ्गिका अवलिनः तुल्यमि-
मन्त्रेण 'सं तुले सत्यपमाऽसि पुन देवैर्विमर्दिता ।
राज राव नद वरुणाभि संवधान्वा विगोषव ॥ इत्यसि
पाण्डुरमातस्तो मां नमसो नमः । सुदभेद गम्योर्ध्वं
मा तुल्यमिमिमन्त्रेण ॥' २।१००-१०२ ॥
(किञ्चिदपि कर्पणमन्त्रेण हृदिः) । के.

० धनम् । मन्त्रं छेदं दंपत्योर्ध्वम् । भा. ६।१।
४।१७.

० धनार्जनं न यामसिभिर्भारिण्याम्, भोग्यादि-
गिर्भनार्थं न तस्याश्चित्तत्वात् । धनार्जनं तु न कोऽपि
विधिः । साधनाध्यायनादिविषयस्तु नियमार्थाः । वि.
६।१।८.

० धनभिक्षा यथार्थं धनवनाऽपि कर्तव्या, अपूर्वा-
र्थात् । के. ६।८।७।२६-२७.

० धनवनाऽपि श्रुतिर्धनवीया श्लोडिशोमे । वा.
६।८।७।२६-२७.

० धनहीनस्यापि कर्माधिकारः । अधिकारसम्ब-
न्धित्वमम् । भा. ६।१।८।३९-४०.

० धनजन्यमाय, । यथाहुः—'मिषतोपवरीषीकित
मयदियं हृदि शययमा मतिः । वासुदेवमिदं
धनज्ञो इति कौरवकुत्रं यथा पुनः ॥' इति ।
('वासुदेवमिदं धनज्ञयः' इति सम्यगे पाठः) ।
साहस्री. २।४.

० धनियर्द्धे निष्पन्नं धनमपि । के. ६।१।२।५१.

० धनगुणन्यायः । अर्थं न्यायो यथा, कुटिलेऽपि
धनसि दृष्टं गुणं उपाययोग्यवति, तद्वत्पदार्थमात्रं
स्वभावतोऽतिकुटिलेऽपि अने गुणमशेषवन्तीति सिद्धे-
ऽवतरति । उक्तं च सायणवार्त्तेः—'आजन्मतोऽतिकुटिलो-
ऽपि अने महान्तस्त्वोपवति हि गुण धनपीतं दृष्टम्'
इति । साहस्री. ८।१७.

० धन्यति निरुद्धे वृत्तः प्रकाशः परेषामुपवर्त्तितः ।
वा. १।३।१।२ वृ. १६६.

० 'धर्मोऽपि च धर्मोऽपि नर वृत्तवर्त्तितम् । न
हि कालकायेन देहेनैवैव नरः ॥' वा. ३।७।२०।

मो.मो. २८१

२९. ० धर्मः अर्थेनैव सति चोदनागम्यः । अत्रापि चैत्य-
वन्दनादौ घटादौ च अतिशयश्रित्येव चोदनागम्यः
इत्युक्तम् । विविक्तये अनर्थकत्वेन अनर्थक्ये येना-
चमिचलकर्मणि अतिशयश्रित्येव चोदनागम्यः अर्थः इत्यु-
क्तम् । वि. १।१।२. ० धर्मः (कर्मकाः) चोदनागम्य
एव, न प्रत्ययादिवमाणः । भा. ५।१।१।२ वर्णकं २
वृ. १२८९. ० धर्मः विद्यादियम् । मोऽयं (पुरुषः)
अविचार्यं प्रवर्तमानः कश्चिदेवोपादशतो विहस्येत, अनर्थं
च कृच्छेत् । कस्मादर्थो विनासितः । ॥१।१।२ वृ. ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः नाम अपूर्वम्, अपूर्वत्वेन धर्मत्वात् । २।१।१.

० धर्मः निमित्तयोगेन पुरुषं संयुज्जति इति प्रतिज्ञानीमदे ।

भा. १।१।२ वृ. ११. ० धर्मः प्रत्यक्षानुमानयो-
रविषयः । वि. १।१।२. ० धर्मः सिद्धिर्नैव गम्यते, न

प्रत्यक्षानुमानादिना । १।१।४. ० धर्मः केदेन प्रयोग-
नृदिन्य सिध्दिवानोऽर्थः । यथा यागादिः । मीम्या.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

० धर्मः श्रवणकालमात्रं च्युतायः । वि. मद्यमन्त्रा ११.

कृत्य चिन्तते । सिमल न किञ्चित् प्रमाणमस्ति, किंवा प्रत्यक्षदित्येव प्रमाणम्, उच्यते चेदनेव, अथवा विरुद्धः, अथवा समुच्चयः इति । तत्र शब्दस्य प्रमाण-तत्त्वज्ञान-प्राप्तयेन स्वयमप्रमाणत्वात् प्रत्यक्षदीना च अताम-भ्यात् अप्रमाणयोः धर्मः इत्येकः पक्षः । योगिना प्रत्यक्ष-गम्यः, आर्गवीनामे तु चोदनागम्यः इत्यपरः । जम-हेचिभार्यावत्स किमपि अष्टममिति इति सामान्येन श्रुतिद्वे धर्मः चोदनाया अतिदोषविरुद्धोपलक्षणे गम्यते, तत्सकत् समुच्चयः इति यस्यान्तरम् । चोदनेव, सा च प्रमाणमेव इति सिद्धान्तः । तद्विरुद्धं चोदनेव प्रमाणम्, सा च प्रमाणमेव इति अवधारणद्वये प्रतिपाद्यते । ..... चोदनाप्रमाणमात्रस्य धर्मत्वं मा भूत् इति स्वयंशब्देन विरोधते । चोदनाशब्देन च प्रत्यक्ष निवर्तकं च वाक्यमुच्यते । ततश्च विशेषणकथैः 'न हि स्यात्' इत्यादिभिः अनर्थत्वेन ह्यप्रमाणानां हितादीनामपि धर्मत्वं स्यात् तदाह्वयं य एव अर्थरूपेण प्रत्यक्षत्वान्तरित्वे तस्यैव धर्मत्वं वक्तुं अर्थग्रहणम् । भाष्ये च यदेनादिप्रदर्शनं तादात्म्यदिश्यायाम् । उपरिष्टात् 'हिंसा हि सा, सा न प्रमिपिदा' इति विवरणम् । द्वा, चोदनाशब्दे पृ. १८-२६ किञ्चित् किञ्चित् ॥ साशब्दं कृत्वाचन-मात्रस्य धर्मत्वान्मुपगमात् । वचनं वचनदेन सह संकल्पते तस्यायै धर्मं साधुतावन च मन्वने । वा. २।१।११ पृ. २०१. ॥ धर्मोऽपि भाग्यमान आकाङ्क्षति कष्टान्मु-माकारेण । द्रुप. १।१।११ पृ. १६३७.

॥ धर्माद्वा स्यात् प्रजापतिः । १०।८।१७।५१॥
इहं पूज्यामृतो, उपाधुपाने प्रजापतिदेवता स्यात् । उपाधुपानात् धर्मात् । उपाधुपानात्तत्त्वं 'उपाधुपान', 'यत् किञ्चित् प्रजापत्यं यत्ने विद्यते उपाध्वेन वत् विद्यते' इति पञ्चम्य प्रजापत्येति उपाधुपानम् । तस्मात् प्रजापतिः स्यात् । इत्येकः पक्षः । साशब्दः पञ्चमिनेपमात् । देवतायास्तत्परोपनिषत्तत्त्वं च, शब्दस्येह मृदुत्वम्, तस्मादिहाधिकारेण । ५२ ॥

द्रुपदः उपाधुपाने प्रजापतिदेवतात्त्वकं वचनं - उच्यतेति । तत्र 'प्रजापतिं मनसा यजेत्' इति वाक्ये देवतायाः प्रजापतिः अतिवचनं तृतीयायाः धर्मः अथ-

गम्यते । इह प्राजापत्यवाक्ये ॥ उपाधुपानं नाम शब्दस्य मृदुत्वं अवलम्ब्य उक्तम् । न तृतीयाया उक्तः । किञ्च 'प्रजापतिं मनसा यजेत्' इत्यस्य विधेः 'तस्मात् किञ्चित् श्रावणं यत्ने विद्यते उपाध्वेन वत् विद्यते' इति अनुवादस्वरूपः अर्थवादः । तस्मात् उपाधुपाने न प्रजापतिः । किन्तु इह उपाधुपाने अधिकारेण द्रुपदत्वेन देवता प्राप्ता, अस्ति । इति द्वितीयः पक्षः ।

विष्णुर्ना स्याद्वैश्वानरादमावास्याहविष स्या
शौचाय वज्र दर्शनात् । ५३ ॥

उपाधुपानेन नमिः स्यात् इति वाशब्दोऽपि । किं चेति । विष्णुः स्वात् देवता । शौचायनात् । अमावास्या प्रकृत्य 'इह विष्णुर्वि चक्रे, प्र उदितः सवते वीर्येण' इति वैष्णव शौचायनायते । तस्मात् विष्णुः साधुपानात्तत्त्व-देवता । किञ्च वीर्यवाहीहविर्बुध अमावास्याहविष्य उपाधुपानः स्यात् । तत्र अमावास्याया ईशानस्य उपाधुपानात्तत्त्व दर्शनात् । शौचायनायते ।

अपिवा वीर्यमारयां स्यात् प्रधानशब्दसंयोगाद्
गुणत्याग्यन्त्रो यथाप्रधानं स्यात् । ५४ ॥

उपाधुपाने विष्णुदेवता इति यदुक्तम्, वद एवमेव । अमावास्याया उपाधुपानः इति तु न गृह्यते । किन्तु वीर्यमस्या स्यात्, 'आमवस्या नौ उपाधु वीर्यमस्यां वदन्' इति प्रधानशब्दस्य वीर्यमसीति शब्दस्य संबोधनात् । यत्तु वैष्णवोपाधुपानौ अमावास्यायायुक्ते तत् कथं उपाधुपानः अमावास्यायां न स्यात् इति चेन्न, मन्त्रः गुणं यत्तु वशापयाम स्यात् । प्रधानं न प्रधानं किन्तु मन्त्र एव वशापयानं गुणयत् । तस्मात् नामावास्याया उपाधुपानः । सिद्धन्तपत्र एवमपि ।

आनन्तर्यं यं सान्नायकस्य पुरोडाशेन दर्शयत्य-
याग्याधिकारे । ५५ ॥

यजमानस्यैव विनाये काञ्चलादीनि नाम यानि सान्नायक्य पुरोडाशेन आनन्तर्यं दर्शयति 'आन्यभाषानां प्रथमं आगेमेन पुरोडाशेन आग्नेये सुवीं प्रशप सह कुम्भीमिर्यमिनामघ्राद्' इति श्रुतिः । अत्र हि आगेमेन पुरोडाशात् सान्नायक्य आनन्तर्यं दर्शयन्, न द

उपाध्यायस्य । तस्मात् अमावास्याया उपध्यायः ।
इति सिद्धान्तस्य हेतुस्तत्सुक्तम् ।

अग्नीषोमविधानात्तु धौर्ममास्यामुभयत्र विधी-
यते । ५६ ॥

धौर्ममास्यायेव उपाध्यायः इति पक्षं तुल्यद्वये स्थान-
नयति । 'उपाध्यायकर्मन्तश्च यजति' इति वाक्येन
अतिशेयेण उपाध्यायः उभयत्र धौर्ममास्याममावास्यायां
च विधीयते । 'तावद्वाग्म्योपध्यायः ... उपाध्यायः धौर्म-
मास्याम्' इति धौर्ममास्या अग्नीषोमस्योर्विधानात् अग्नी-
षोमदेवस्य उपाध्यायः धौर्ममास्याम्, गन्तव्यत्वात्
नैष्यत्, उपाध्यायः अमावास्याया इति देशताविकल्पः
स्यात् । इति अन्यः पूर्वपक्षः ।

प्रतिविध्यविधानाद्वा पिप्पुः समानदेशः स्यात् ।
५७ ॥

धौर्ममास्याममावास्याया च उपाध्यायः इतिपक्षं
वाच्यद्वये वाच्यतया । प्रतिविध्य अमावास्या पूर्ववित्या
धौर्ममास्या उपाध्यायस्य विधानात् । पिप्पुः प्रजापतिना
अग्नीषोमस्य च समानदेशः स्यात् । तयोर्वो देवाः
धौर्ममासी त एव देवो जिष्णोषि । तस्मात् धौर्ममास्यामेव
उपाध्यायः । तत्रैव च देवताविकल्पः इति सिद्धान्तवादी ।
'आज्यस्यैव नो उपाध्यायः धौर्ममास्या यजन्' इति प्रकृत्य
आज्यपते 'तामि वा एतद् यजन् विप्रते यद्वज्रौ
पुरोडाशौ उपाध्यायकर्मन्तश्च यजति' इति । अन्यजौ
पुरोडाशौ धौर्ममास्यामेव नामावास्यायाम् । तत्रैव चेद
यजन् 'विष्णुश्चाप्य एतन्वीडनामित्यत्र, प्रजापतिरुपाध्याय
यद्वीडनामित्यत्र, अग्नीषोमायुपाध्याय एतस्यावनामित्यत्र'
इति । तस्मात् युक्तः सिद्धान्तः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ५८ ॥

तथा च अमावास्याया उपाध्यायकर्मभावे अन्यार्थदर्शनं
भवति । 'चतुर्दश धौर्ममास्यामाहुर्व्यो हूयते, यजो-
दशमावास्यायाम्' इति । अमावास्यायामुपाध्यायकर्मभावे
चतुर्दश आहुतयः स्युः, न यजोदश । तस्मादमावास्याया
नोपाध्यायः । इति सिद्धान्तः । पञ्च प्रजायाः, ऋ-
आज्यपानी, आग्नेयज्योमयी द्यौ, उपाध्यायः एकः,
सिद्धन्तः, यजोदशाना, इति चतुर्दश आहुतयः धौर्म-

मास्याम् । अमानवाया ॥ आग्नेयः सानायं नेति द्वे इति
मित्रेभ्यः, उपाध्यायकर्म नास्ति इति यजोदश आहुतयः ।

न चानन्तरं सकृच्छ्रुतायुभयत्र विधीयता-
संभवात् । ५९ ॥

इत्यत्र नामावास्यायामुपाध्यायः । अन्तर्ग अग्निमित्र
प्रधानं उपाध्यायकर्मः सकृत् धौर्ममास्या ध्यौ अग्ने उति
उभयत्र धौर्ममास्या अमावास्यायां च न विधीयते, सकृत्
अग्ने उभयत्र न स्यात् । असंभवात् प्रधानस्य प्रधानेन
संभवादात्वात् ।

गुणान्तं च परार्थत्वात् प्रधानेषु प्रयुक्तौ विधि-
लिङ्गानि दर्शयति । ६० ॥

गुणान्तं च परार्थत्वात् प्रधानेषु प्रयुक्तौ विधि-
लिङ्गानि दर्शयति । न प्रधानाणां अन्तरार्थत्वात् । कथम् । 'अन्त-
मन्तव्यचान्दमगौ यजति' 'एकदश प्रजावान् यजति
एकदशानुवाजान्' इति । उपाध्यायकर्म प्रधानम् । इति
तस्य प्रयुक्तौ विधिलिङ्गं न स्यात्, इति तस्य अमा-
वास्याया न प्रवृत्तिः ।

विकारे चाधुनित्यात् । ६१ ॥

अमावास्याया विकारे सार्कप्रस्थापीये उपाध्यायकर्म
अधुनित्यात् अभ्रवणात् अमावास्यायामपि नोपाध्यायः ।
इदमुक्तम् 'अन्तरार्थं च' इति सूत्रे (५५) । तस्मात्
धौर्ममास्यायेव उपाध्यायः । तत्रैव च प्रजापतिः पिप्पुः
अग्नीषोमौ इति देवता विकल्पेन इति सिद्धान्तः ।
कोपीतित्तिनाद्याने द्व अमावास्यायामपि उपाध्यायः उक्तः ।
प्रवृत्तिवारस्य शास्त्रान्तरविषये, कृत्वापिन्त्या वा । के.
॥ धर्मस्य अधिदेशादित्यत्र प्रसङ्गादिनिरूप-
णतया निमित्तं (शापकं) उददेशः । 'तस्य शान्त्यु-
देवः' । मा. १।१।५५ पृ. २३.

॥ धर्मस्यार्थकृतत्वाद् द्रव्यगुणविकारव्यति-
क्रमप्रतिषेधे चोदनाऽनुवच्यः समपायात् । ९।५।
१२।३९ ॥

प्राकृतं ग्रीहिषु प्रोक्षणं वाजोपेयं 'गार्हपत्यं च
नैवार वतदशयज्यं निषेधति' इति नीवारोक्तं भवति न
चा । 'संस्थिते यद्वद मन्त्रावधेयं धृतं वा' इति मन्त्रा-
वधने 'न बहू वरेत नान्यं पुनो न नामस्यै म्यात्'

इति पदद्वयमी भवति न वा । सारमये 'नैर्जनं चदे' न 'सवधुता' परिच्यते 'शेदे' इति नलेषु प्राहुः मुखलो-
द्धृतयोः । शेषमे भवति न वा । चारुमयेषु 'परिचौ' पठं निरुद्धीत' इति परिचौ यूपधर्माः कर्तव्या न वा ।
'न गिरामिरेति द्रव्यत्' ऐरं कृणोद्वेद्यम्' इति इगपदे गिरापदधर्मो (आसीभावः) भवति न वा इति विचारे सिद्धान्तमाह । इत्यं च गुणश्च निगारश्च अतिरुमश्च प्रतिपेक्षश्च हेतवः समाहारः तस्मिन् । तत्र इत्ये नीका-
रादौ, गुणे मन्वजनादौ, विचारे मत्तेषु, अतिरुमे यूपं अतिरुम्य निषेचनसामन्यतया विहिते परिचौ, प्रतिपेक्षे प्रतिपिष्य विहिते इगपदे च चोदनाऽनुभवः । चोदने इति चोदना चोदमानम् । सादृशश्च चोदमानश्च प्रोक्षणादेर्ममश्च अनुभवः अतिदेवाः स्यात् । समवायात् प्रकृतधर्मस्य दैक्यतेऽपि संवत्सात् । धर्मस्य प्रोक्षणादेः अर्थेन अपूर्वेण कृणवात् प्रयुक्तत्वम् । अपूर्वो वादकत्वस्य चोदयः समानत्वात् । तस्मात् प्रोक्षणादेः अतिदेवाः इति सिद्धान्तः । के.

७ धर्मन्यायकृत-कृतम् । पञ्चमस्ते भोगभावात् कथमनुष्ठितार्थं समवति । न चोप दोगः, स्यादापराशोमयमेवाभात् । कथमिति हि 'धर्मन्यायकृत-कृतम्' इति । पा. १।५।१०५३ पु. १०२२, ७ धर्मस्य चोदनाप्रोक्षणाद्यनुभवः । २।१।१११ पु. ३००, ७ धर्मस्य प्रत्यक्ष तावत् भवितुम् । सति इन्द्रियाधीनत्वे । प्रत्यक्षं बुद्धिर्जायते कत् प्रत्यक्षम्, अविध्यधीनत्वे, न ज्ञानकालेऽस्तीति । अतः प्रत्यक्षमस्मिन्निष्ठम् । प्रत्यक्ष-पूर्वकत्वात् अद्वयमनोभानायापर्वात्तामपि अवधारणम् । अभावादेऽपि नास्ति । भा. १।१।१११, ७ धर्मस्य प्रत्येकत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति, प्रत्यक्षस्य वतमानमन-विषयत्वात् । पञ्च धर्मः प्रत्यक्षश्च अत्यन्तमविशयः तस्य अनुमानादीनां वा कथा । तस्मात् विधिनैव धर्मो गम्यते । वि. १।१।१.

४ धर्मस्य शब्दमूलत्यादशब्दमनोपेक्षां स्यात् । १।३।१११ ॥

'अष्टकाः कर्तव्याः' इत्यशब्दः स्मृतः धर्मो प्रमाणं न वेति विचारे पूर्वपक्षमाह । धर्मस्य 'चोदनाप्रोक्षणा-

५ धर्मो धर्मः' (१।१।२) इति स्थितस्य शब्दमूलत्यात् वैदिकशब्दप्रमाणकत्वात् अशब्दं वैदिकशब्दमिति स्मृतिः धर्मो अनपेक्षं स्यात् निर्मूलत्वात्पेक्षितत्वम् । अनपेक्षं इति तु भूषः मुमिषेपु पुस्तकेषु पाठः । अथैतु न भिन्नः ।

अपिवा कर्तव्यामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात् । २ ॥

स्मृतयो धर्मो न प्रमाणं इति पूर्वपक्षं भावयति अविशयशब्दः । अनुमानं मानं प्रमाणं धृतिरूपमनुसृत्य प्रमाणं कत् स्मृतिः धर्मो प्रमाणं स्यात् । कर्तव्यामान्यात् वैदिककामानुष्ठानव्युत्थोः कर्तारः समानाः अभिज्ञाः । समानकर्तृत्वान् स्मृतिः प्रमाणम् । वैदिकस्य उपरम्य तदर्थेनिर्देशाः प्रतिपादिताः स्मृतिरूपैः । तेन स्मृतीनां धृतिरूपत्वमनुसृत्यते । तेन स्मृतीनां धर्मो प्रमाणमनुसृत्यते । तस्मात् स्मृतयः प्रमाणं इति सिद्धान्तः । के.

४ धर्मस्य शब्दमूलत्यादशब्दमनोपेक्षां स्यात् । १।३।१११ ॥

एव तावत्तावत्स्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तम् । अथैतानीं यत्र वैदिकं शब्दप्रयुक्तमस्ति, अथ च स्मृतिर एवमर्थं वदार्थेऽनुष्ठानस्य एतस्मै प्रयोजकावेति, विनयी तस्यैव स्यादिति ध्याति विचारणम् । यथा 'अष्टकाः कर्तव्याः' 'गुणव्यवहारः' 'वदार्थं जनितावम्' 'प्रसाः प्रवर्तवि-
नयः' 'विचारकमे कर्तव्यम्' इति । अत्र प्रामाण्येण उचितमित्येव इत्यमरविचारणप्रयत्नितम्-अत्र सर्वप्रत्येक स्मृतिवाक्यानां कथमर्थमे विषयवैयर्थ्यमनैकवाक्यता प्रतीयते । तथाहि 'आचार्येन कर्तव्यम्' 'इतिहा-
स्येन कर्तव्यम्' 'सोपरीतिना कर्तव्यम्' 'इत्यादि-
स्मृतिवाक्यानां वैदिकस्मृतिकथनमस्ति एतेन आचार्यमिति विधानात् सङ्गतिरनुष्ठानकथनम् । तथा 'प्रसाः प्र-
वर्तविनयः' इत्यादिस्मृतिवाक्यानां 'आचार्येन कर्तव्यम्' इति प्रसाङ्गिकार्थवदेन आचार्यस्य प्रोक्ततां वा एकत्रापि । एवं अष्टाश्रमेणो रान्दिदेशवत् 'अष्टकाः कर्तव्याः' इति शास्त्रिकथनमिति अष्टाश्रम-प्रतिपादकस्य 'यः पनाः प्रकल्पित इति चेनुमिषा-
यतीम् । संप्रत्यक्षं वा कथी, वा नो वास्तुमुपपत्तिः ॥' इति प्रत्येक शास्त्रिकथनकथनेन अष्टाश्रमस्य योग्यता

किञ्च तथा इति विप्रशिष्येदापन्नाद्येन निर्निविन्त-
नेवमिदं व्यवहारसिद्धौ स्मृतिनिबन्धनप्रवृत्तये पार्थाय ।
तदुक्तम् 'येन यत्नेन मन्वाद्यैरुत्सवाद्यनं प्रपाठितम् ।
कर्मवृत्तयेन तन्मूलं चोदना न समर्पिका ॥' इति ।
(वा. पृ. १६३) । अतो धर्मस्य वेदवन्देन मूलत्वात्
अतियमानमूलभूतवेदवन्दं अपुनऽऽदिकं धर्मत्वेन
अनपेक्षितम्, न भवत्येव धर्मः इत्येवं प्राये, धर्मि-
षीयते—

अपिवा कर्तुं सत्मान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात् ।
२ ॥

अवमतिशयः— कर्तुं वा तावत् शक्तिरप्यत्र मन्वादि-
स्मृतयः पूर्वविज्ञानपूर्विकाः । तत्र न तावत् कृते धार्मिक-
विज्ञानपूर्वकः संभवति । आर्तिर्हि कर्मकर्मणा न्याय-
भावसिद्ध्यना वा शक्त्या, दुःखतुल्यमस्ति मन्वना वा ।
न च कर्मण्यमतावेदेषु पङ्क्त्युत्पत्त्येव शक्यम् तथा-
विधानेऽनुदिननोपपत्त्यानेषु तदुभयमपि संभवति । नापि
प्रत्यक्षानुभवपूर्वकम्, उपपत्तीन्द्रियविषयताभावात् ।
नापि तन्मूलत्वरूपकत्वम्, तत्रापि स्मृत्युत्पत्त्येव तावत्
अपेक्षया अन्वयपरिणामव्यवहारमाणात् । तदुक्तम्
'बोदो गृहीतो ज्ञायम्य, न स्वयं नोपलब्धायम् ।
ज्ञानम्येणानुहीते च प्रामाण्यं नापतिष्ठते ॥' इति ।
(वा. पृ. १६२) । नापि निरुक्तमूलकत्वम्, नहि
एकत्वेन सर्वत्र वेद-व्यवहारिभिरातयेन अपेक्षारितेऽप्यत्र
कर्मिषेणानुमानमन्वयपरिणामविषयानुदिनमन्वय-
परिणामप्रवृत्तयेनैव निष्पन्नानि निरुक्तमन्वयपरिणामविषयानं
व्याप्यमपि अपिरोहति, सर्वत्र वेद-व्यवहारिभिरातयेन
न च विप्रलम्भः अपुनऽपि वेदवेदाङ्गनिर्दिष्टावर्गैः
अपेक्षानैः नावधार्यते इति गरीमधी कल्पना । तत्र न-
नैव यत्र विद्येते न गच्छति, अष्टाष्टाष्टकत्वं च नापत्तिः ।
अतो वेदकारणत्वेन पूर्वविज्ञानमूलत्वेन मूलमिति कल्प-
नीयम् । तदुक्तम्— 'आत्तेरनुभवावापि पुनस्त्याद्
विप्रलम्भनात् । दृष्टानुगुण्यसमाध्यात् चोदनेव
तर्पीयसी ॥' इति । (वा. पृ. १६३) । ननु गोप्यलुप-
वेदोऽपि मूलं न भवतीत्युक्तम् । यैरपि, विप्रार्थिना
शास्त्रादनेन अद्यतनाभुक्तमन्वयव्यवहारः । नहि

अर्वाचीनैः सर्वा वेदशास्त्रा अपीयन्ते, अपीय न
मीमांसयन्ते, येन नाभ्युत्पत्त्या कचिद्विधानं भवति-
दङ्गं प्रतीय मीमांसका निर्वाप संकल्प 'इदमेनेयं
कुपित्' इति शब्देन शक्यते । शक्यवन्ति तु शास्त्रमहा-
वेदाध्यायिनः सर्वत्र व्यावहितविज्ञानातिशयप्रालिप्तः क-
ल्पमालम्बितः सक्तवेदाद्येव निरुद्धमाणा महर्षयो
मन्वाद्य एव । न च स एव वेदः स्मृतिमूलकः संकल्प्य
विमिति तैर्नाप्यारित इति वक्तव्यम्, कर्माभ्यानेन
स्वाभावविनाशप्रसङ्गात् । किञ्च, नहि तर्ज. स्मृतयो
विमितिपेक्षानुमित्य एव, अपेक्षादुक्तानामपि दर्शनम् ।
तथाहि 'वाची हि देवानां दिक्' इत्येतदर्थवादमूला ध्वनिः
'न प्रतीचीशिपः शची' इति । न च एवमनुतादैवादा-
ध्ययेऽपि एवमभूतमिपेक्षायनं अपातनात् संभवति । तेन
मन्वतुदीना लोकाभ्युत्पत्त्येव पदवन्तः अपीयवेदानामपि
प्रसङ्गादभ्युत्पत्त्येन विप्रलम्भप्रसङ्गात् नापि शास्त्रात् प्र-
त्युक्तार्थविमितिपेक्षार्थी तत्तत्कर्ममपीत्य मीमांसा-
निरुक्तसत्तादिनिर्निर्वाप संकल्प्य जगदुत्पत्त्येव स्व-
कीरितव्यवहारः च स्वनिबन्धवेदेनैव एव वेदाद्यनु-
दितवन्त इत्येव न कल्पना उपपद्यते । तेन भाष्येऽपि
युक्तम् 'अपेक्षानी यत्र न वैदिक उष्टरमुपलभते'
(१११११ पृ. १६९) इति, तद्विधानोन्मत्तपुत्राणि-
शक्यम् । 'अथ च स्वरणि' इति मन्वाद्यभिप्रायमिति ।
प्रयोजनम्— यदि पूर्वपक्षः, तदा अपेक्षादयो नानु-
देवाः । किञ्चाने ननुदेवा इति । सूत्रे तु— प एव
वेदाध्ययनस्य कर्ता स एव स्मृतिनिबन्धना मन्वा-
द्यः । अतो वेदाङ्गानवस्था वेदा स्मृतिमूलत्वेन अनु-
वृत्तवता नती अस्मिन्मूलत्वेन अपेक्षात्वा कल्पयतीति ।
अनुमानाचोक्तुर्वापि एवमन्वयव्यवहारोऽपि न किञ्चि-
दनुपपद्यति । त्वेव ।

० धर्मस्य शब्दमूलत्वादधर्ममन्वयं स्यात् (१११
१११) । ननु प्रकृत्यान्वयप्रमाणमप्यते, सामर्थ्या-
दिनिमित्तः इति । नैवमिति, उक्तमेवैव 'धर्मस्य'
इति, यदेव प्रकृत्युत्पत्तिं च उभयमप्येतत् अपद्यन्त
मा. १११/१११ पृ. ८४४.

७ धर्माणां अग्नीषोमीयश्रुतनिर्देशक्यताना इष्टका-
पाकापेनिर्गन्धे, दसैर्पूर्णवाक्तावर्हगव्यमगाना च
गूपावदावसरणायैवसिधि यूपज्ञानान्ये च, नातिदेशः ।
भा. ७।१।७।८.

८ धर्माणामवृद्धप्रधानस्याप्यर्थं इति बर्हि-
न्योयस्यापवादः 'बिरुतो सवीर्यः श्रेयः प्रकृति-बल'
(१।८।१११५) इति । सु. १।७ पृ. ८२.

९ धर्माणां अपूर्वमेव प्रत्येकं निमित्तं च । आ.
१।१।१।१ पृ. १६४८, ७ धर्माणां अधिकतया वसुधयो
वैश्वस्तोमे कण्वरथंतरे बृहद्रथंतरयोः । १।१।१६।४८,

१० धर्माणां एकैवाप्यपङ्क्तिर्नञ्जोतिरद्विगतानामतिदेशः
मग्नमयमग्नञ्जोतिरद्विगु । ७।४।३।१३-२०.

११ धर्माणां ऐष्टिकानामतिदेशः गोमे न मवति । ८।१।३।
३-१०, ७ धर्माणां दार्शेयुणैस्सिकानामतिदेशः अग्नी-
षोमीये पत्नी । ८।१।५।१२, ७ धर्माणां दार्शेयुणैस्सिकाना-
मतिदेशः ऐन्द्रागद्विगु । ८।१।४।१२, ७ धर्माणां

देवताप्रयुक्तानामपः । १।१।८।६-१०, ७ धर्माणां
बृहद्रथंतरगतानामविवक्षाना कण्वरथंतरे वसुधया ।

१।१।१६।४७, ७ धर्माणां बृहद्रथंतरगतानां समस्तमके
संभवती प्रकृतिवत् व्यख्या । १।१।१७।४८, ७ धर्माणां

मूनीयानाम् 'अपराधो भूयो भवति' इति मूयमन्देन
एकादशितरगते वरुणवाक्ये भूये नतिदेशः । ७।१।१३।

३३-३४, ७ धर्माणां मयस्ता बृहद्रथंतरयोः तप्ततामस-
नकाशे षोडशिते । १।१।१७।५५-५६.

१२ धर्मो अनुमनोपगमनाधीनस्तीनामपि अकारण्यं
प्राप्त्यपूर्वकत्वात् । भा. १।१।४।४, ७ धर्मो अवैतदा-

क्रियामुतिद्वारा प्रमाणम् । के. १।१।११-१८,

७ धर्मो अलौकिकेऽपि श्रवित्वपदव्यभिचार्येण विधि-
भावयश्वदत्ता मयुक्तिः संभवति । १।१।१।२, ७ धर्मो

गम्ये गमकं विधिबन्धे प्रमाणम् । वि. १।१।२.

७ 'धर्मं धार्यं च कामे च नातिवरितव्य' एवं दाम-
काले संवादः क्रियते । भा. ६।१।३।४४ । एवं हि

स्वर्यति 'धर्मं धार्यं च कामे च नातिवरितव्य' इति
तथा वद धर्मभरितव्यः महाव्यसुतावधितयमिति ।

भा. ६।१।४।६, ६।८।३।८. ७ 'धर्मं धार्यं च

कामे च मोक्षे च भरतर्षभ । यदिहास्ति तदन्यत्र, यत्रे-

हास्ति न तत्र कश्चिद् ॥' इति तन्मतेनपक्ष भारत-
अवगमप्रवृत्तिः विद्या । सु. पृ. ४०. ॥ धर्मं चोदेनैव

प्रमाणम् । (तस्य ज्ञानमुपदेशः । १।१।५।५) तस्य
अभिहितोदात्तश्रवणस्य धर्मस्य प्रत्यक्षादिभिरनभिगतस्य

उपदेशः अप्रकः । भा. १।१।५।५ पृ. २३. ७ धर्मं
पुन्यमुदेः न प्रवेष्ट. । के. १।१।२।२, ७ धर्मं

प्रत्यक्षादि अभिमितम् । मविश्वं श्रेयोऽर्थः (वैदिकः) न
ज्ञानकालेऽस्तीति । सनश्चेत्तदुपलभ्यते (प्रत्यक्षेण)

नावतः । अतः प्रत्यक्षमभिमतम् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्ता-
नुमानोपमानाधीनत्वाभावात्प्रकारणत्वम् । अमानोऽपि

नास्ति । न त्वेव सति (उपदेशो धर्मस्य निमित्ते सति)
प्रत्यक्षान्तरमपेक्षितव्यं पुन्यान्तरे वापि । भा. १।१।५।४.

७ धर्मं प्रमाणानि विधि-प्रवैतदा-मन्-नामधेय-स्मृति-
निष्ठावरकरवाणि वट् । मणि. पृ. २३. ७ धर्मं प्रमा-
परिष्ठा कर्तव्य, अन्यथा सम्बद्ध नीमांश न स्यात् । के.

१।१।३।३, ७ धर्मं प्रमाणवरीत्याऽधिकरणम् । निमित्त-
परीष्टव्यधिकरणम् । भा. १।१।३।३. ७ धर्मं वेदः

प्रमाणम् । मणि. पृ. २२.

७ धर्माद्वताधीनकानि प्रमाणानि भूति-विज्ञ-
वाक्य-प्रकरण-ज्ञान-समाख्यारूपाणि वट् । मणि.

पृ. २३.

७ धर्मातिरम्भे । अवश्यं कर्तव्ये अन्यतरधर्मातिक्रमे
गुणधर्मैः अतिक्रमिष्य, (न प्रधानधर्मः) तस्मात् न वसं

अभिगुणं कुल मवति । भा. ३।३।२।१ पृ. ८१०.

७ धर्मातिदेशः । अतिरिक्तैरुत्पत्ताकेषु कीर्तयिषु ।
भा. ७।८।१।१, ७ धर्मातिदेशः कार्यधर्मिपुरःसरः इष्टः ।

भा. ३।८।१५।२, ७ धर्मातिदेशः नैवमिकाशितोमक्ष
अविहीकाम्ना कोण्टपायिनामकनगतामिहोमे । भा.

७।३।१।२-४, ७ धर्मातिदेशः छादयविशेषेण निवत-
प्रकृतिः । ८।१।२।२, ७ धर्मातिदेशः दीनिकाव्यय-
नाम्ना वदणवत्कथ्यतामन्वये । ७।१।४।१३-१६.

७ धर्मातिदेशकं नास्ति प्रत्यक्षोपमिति नाम दद-
शास्त्रकमाश्चित्पवकं मग्नमयमग्नञ्जोतिरिति प्राचपीये ।

भा. ७।३।२।५.

[illegible]

जीनया उच विधानानुपपन्नस्य द्येनेऽपि कदाचित्
संभ्रम्य । इत्याद्य द्येने सामर्थ्याभावेन प्रवृत्ततापोः ।
निष्ठ द्येनादौ धर्मोत्पत्तेः सामर्थ्याभावेन कथनानुपपत्तिः ।
अत उत्तराश्रययोः युक्तस्यापि सम्भवः । अयमुप-
विधिना च दोषाभावमात्रस्यैव अन्वेषणं इत्युक्तं ता-
दाश्रयेण रागादिप्रमाणनताकस्यापि अनुसूचनस्य हेतु-
बोधिनेत्युक्तं तादाश्रयाभावात् न धर्मत्वापत्तिः । बोधवि-
प्रदत्वे च निवेदेन नातिशयानुपपत्त्याऽश्रयेः प्रमाणाभावात्
योरुक्तम् । अतस्तु एतदभावेऽपि इतराद्यैः प्रतुसरोप-
कारविधिनामात्रस्यैव तत्त्व-मात्रस्यैव पुराणस्य निरूपणपत्रेः ।
अन एत तत्र प्रवृत्तयो विधिना कलाधिकप्राप्तेः । अतः
तत्रापि नापत्तेरुपपत्तिः । यैदोष्यत्वं च यैदतिरिक्त-
प्रमावेन स्वात्मन्येन अदोष्यत्वं सति वेदशेषत्वम् । तेन
उक्त्यास्तान्तरस्यप्रमाणस्यैव द्रष्टव्यत्वकविलतामानं
निरूपितरूपमोक्षजनकस्य प्रमाणांतरसिद्धयः उपविष-
दोष्यत्वेऽपि च तस्य धर्मत्वापत्तिः । यदाऽपि प्रवृत्त्य-
सत्त्वात्वेन नाशानवर्थात्वं, मोक्षश्च एतद्विहितं ता-
दृशत्वरितम् । तद्वशाज्जन्यः इति मततन प्रामाणिकम्,
तदा मोक्षजनकस्य प्रमाणांतरात्म्यत्वात् तत्र धर्मत्व-
परिहाराय वेदोचितं तद्विशेष विप्ररोधितत्वं देवम् ।
ज्ञानस्य प्रमाणांतरप्रवृत्त्यन्वयेन प्रातृनातिपदभावात् न
विधिशेषकत्वम् । सन्तुतस्तु 'अदं तु परमो धर्मो दत्त-
योगेनामर्शन्तम्' इत्यादौ ज्ञानेऽपि धर्मव्यवस्थोपात्तं
तस्य धर्मत्वेऽपि न श्चि । न च तत्त्वव्यवस्थोपात्तो
ध्यानपरः रक्षणोपा प्रमाणाभावात्, ध्याने चित्तवृत्ति-
निरोधप्रपञ्चस्योपाय-परमोपदेशः । तदाप्युपादिव्य
ज्ञानस्य धर्मेनैवैव द्रष्टव्यो वेदोचितधर्मव्यवस्थोपा-
त्तापनताकभावात्वेन धर्मत्वाभावात् धर्ममीमांशतो ब्रह्म-
मीमांशस्य हेतुपपत्तिः । अस्तु वा द्रष्टव्य धर्मव्यवस्थ-
वृत्तिव्यापित्वात्तार्थे प्रवृत्तितत्त्वस्यैव वेदोचितधर्म-
तापनताकविविधोपायम् । सुप्रख्यापि च आप्रवृत्तिनिष्ठस्य
वृत्तिव्यापत्वात् तादृशः । ज्ञानस्यापि च स्वल्पेण
वृत्तिव्यापत्वाभावेऽपि सत्यव्यवस्थारितम् तदनुवृत्तमन-
प्रवृत्तिमानोः वृत्तिव्यापत्वेन परंपरा तद्विविधस्य वृत्ति-
व्याप्य वेदपत्रेः नास्तीति । अत एव 'व्याप्ता वा अरे

यागादिकं हि धार्मिकोऽयं इति प्रयोगात् वेदत्रयवितेष्ट-
साधनत्वकम् । यागादौ धर्मविशेषाधिकारे धर्मः इति
केचित् । वस्तुतस्तु अलौकिकभेष, साधनत्वेन विहित-
क्रियात्वे विहितत्वे वा धर्मत्वम् । ओमादिषु अहृत्येन
विहितेषु अग्नि-वाहितकारणाय तृतीयान्तम् । अलौकिकत्वं
च वेदतदुपनौ विमर्शनातिरिक्तप्रमाणानाम्बत्येव सति प्रमित-
विपक्षत्वम् । अनिष्टसाधनकलत्रमशुभादीन् अपि धारवासाय
भेष, पक्षम् । अपूर्वं अपि धारवासाय विहितेति । क्व-
साधनत्वेन विहितक्रियाद्वयगुणादीनां धर्मत्वम् । इत्येवैऽपि
हि सत्तात्मकात् धर्मत्वात्परिहारा । विवाहाद्यधर्मविशेषाणां तस्य
निवेद्यतेऽपि धर्मत्वं नास्ति, तस्य विवाहादिमात्रसाधनतया
अलौकिकत्वाभावात् । उपनिषद्भाष्यमज्ञानस्य अविद्या-
निवृत्तिद्वारा मोक्षजनकस्य प्रमाणात्तरपातत्वात् न धर्म-
त्वम् । अस्तु वा तत्र धर्मत्वम् । मणि. घृ. ७-१.
● धर्मः नि. धेयवदेतदेवेनोक्तम् । अर्थत्वेन बोधनाल्लक्षण
इत्युक्तम् । ऋगु. पृ. २७. ● धर्मस्य धर्मकथेदेवार्थ-
वोधितभेष, साधनता कथम् । कु. १।१।१२। अलौकिक-
भेष, साधनताकावशे हि धर्मत्वताम् । १।१।२।४.

॥ धर्मधर्मविरोधे च धर्मिणो वल्लभचरा इति
न्यायेन (वा १।१।१।५) साधनमादीनां दम्ब-
वशात् । पौ. १।१।१।६ पृ. २२.

● धर्मप्रणिहितमनसो रूपाद्यशेषः । सु. पु.
१।१०.

● धर्मप्रमाणानि विषयैवाहमन्मनामयेहस्मृति
शिष्टाचाररूपाणि वट् । मणि. घृ. ११.

● धर्मप्रमाणरूपेण कल्याणं । वि. १।१२.

● धर्मप्राप्तिः (अत्रप्राप्तिः) उपमानेन यत्र सादृश्यम्,
तत्र धर्मः प्राप्यन्ते, आगमि सादृश्ये भासति धर्मप्राप्तिः ।
तुप्. ८।१।१२ पृ. १७-८५. ● धर्मप्राप्तिः, कर्तव्येन
विहितेषु उपमानेन । १०।१।११ पृ. ११-०७. ● धर्म-
प्राप्ति सादृश्यत्वं भवति, अलौकिकत्वात् धर्मताम् ।
१।१।५।१ पृ. १६-५६. ● धर्मप्राप्तौ साधनवर्गा-
न्तम्, न तु धार्मिकत्वम् । खेच. १।२।१४.

● धर्ममेदाय संज्ञा-व्यवस्था यथा ज्ञापनाः, परिभाट्,
वानप्रस्त. इति । मा. ८।१।५-१४. ● धर्ममेदाय सन्
अहीन इति संज्ञा-व्यवस्था । ८।२।५-१४.

● धर्ममेदधानि प्रमाणानि शब्दस्मर-अस्मात्-
संख्या-नाम-गुण-स्मरणान्तराणि इति पट् । मणि.
घृ. १३. (तत्र धनति-दधाति-सुशेति इति शब्दस्मरेण
कर्ममेदः । १।१।१, 'उभयो धनति, तन्नुपातं यवति'
इत्यादि धनतिपदस्य अग्न्यासेन प्रयानमेदः । १।१।२,
'विष्टा वाह्युर्लुंशेति' इति संस्पृश कर्ममेदः । १।१।७,
'अथेय उशेति, अथेय विश्वनेति, अथेय सर्वनेति.'
इति नाममेदेन (संज्ञामेदेन) कर्ममेदः । १।२।८, 'वा
येथदेव्यामिषा, वादिष्यो धानिनम्' इति गुणमेदेन
कर्ममेदः । २।१।९, 'मित्राभिहोत्र्या माधामिहोत्र्य
प्रकरणान्तरेण मेदः । १।१।११ इति विश्वेरे तत्रतत्र
दृश्यम् । कै.)

॥ धर्ममात्रे त्वदर्थोनाच्छब्दार्थेनापयोगः स्यात् ।
१।१।१।६।२।८।

अधिकवने 'औदुम्बरमुत्पल सर्वोपहरत पूरविच-
ट्वाति ज्ञाच तदुपदधाति' इत्येतेनोक्ते धर्ममात्रे अष्ट-
मात्रकल्पके अवहनने तु दृष्टस्य तदुत्पलिन्यपरादेः कल्या-
नार्थेनात् त्वदार्थेन च दृष्टवृत्तेनेन अपवर्गः समाप्तिः.
विद्यम्. स्यात् । तस्मात् सर्वोपपाकपात्राय नाम्नाष्ट,
इति सिद्धावः । नुपदः पूरविचकोक्तत्वं तदुत्प-
लिन्यपिर्वन्मन्मन्मात्रात् औदुम्बरात् त्वदर्थमाह ।
के.

● 'धर्मप्राप्ति त्वदर्थेनापयोगः स्यात्'
(१।१।१।६।२।८) इत्यधिकरणे 'औदुम्बरमुत्पलं
सर्वोपपाक पूरविचकोक्तत्वं अपेक्षतुपदधाति' इत्यव-
धानस्य तदुत्पलस्यपूरोक्तद्विप्रयोक्तृत्वमाभावात् अष्टमा-
त्रेवात् सङ्घट्टजन्य वनकते । तु. घृ. ६२६. ● धर्म-
प्राप्ते त्वदर्थेनात् त्वदर्थेनापयोगः स्यात् इत्यनेन न्यायेन
(प्रयानार्थ) सङ्घट्टजोः प्राप्तिः । भाष्यसङ्केतः
१।१।१।१९.

॥ धर्ममात्रे तु कर्म स्वादनिर्वृत्तेः प्रयाजवत् ।
२।१।४।९ ॥

‘सुचः संमार्तिः’ ‘अग्निः संमार्तिः’ ‘पुरोडाशं पर्यग्निं करोति’ इति श्रुतं संमार्जनं पर्यग्निकरणं च प्रधानकर्म गुणकर्म वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह । धर्ममात्रे संमार्गपर्यग्निकरणादिरूपे नर्नन्दिम् कर्मणि कर्म स्यात् प्रधानकर्मत्वे स्यात् । इष्टयवोपकारस्य अनिवृत्तेः । इष्टोपकारकत्वं गुणकर्मलक्षणम्, नदय नास्ति इति संमार्गान्नौनौ प्रधानकर्मत्वं स्यात् । प्रयाजवत् । यथा प्रयाजाः प्रधानकर्म इष्टोपकारकत्वाभावात् तद्वत् ।

तुल्यश्रुतित्वादेवैः सगर्भं स्यात् । १० ॥

पूर्वपक्ष नाशब्देन परिहृत्य सिद्धान्तमाह । समाग्रादि धर्मज्ञातं इतरे अवधारणादिभिः गुणकर्मभिः सगर्भं समानधर्मकं स्यात् । गुणकर्मत्वमित्यर्थः । तुल्यश्रुतित्वात् यथा ‘मीहीनवदन्ति’ इति द्वितीयाश्रुतिः द्वैष्टिकसम-स्वार्था, तथा ‘सुचः संमार्तिः’ ‘पुरोडाशं पर्यग्निं करोति’ इत्यपि द्वितीया । द्वैष्टिकसमस्यास्य समाग्रादि धर्मज्ञातं गुणकर्म, मीहीनसुगादि इत्येवं च प्रधानभूत स्रज्जार्जनात् इति सिद्धान्तः । अथ सधर्मैः सधर्मा इति पाठो व्यभज । तथापि अग्निप्रत्ययान्तः स कु-शान् नृवृक्षपाठ एव शाश्वतः ।

द्रव्योपदेश इति चेत् । ११ ॥

पूर्वपक्षी भाह । गुणभूतद्रव्योपदेशोऽपि ‘सक्तुं श्रोति’ इत्यादौ द्वितीयाभिर्देशो द्रव्यते । तथा सुचः पुरोडाश इत्यादौ द्वितीया निर्देशोऽपि गुणभूतत्वं स्यात्, तद्वत् समाग्रादिः प्रधानधर्मत्वम् ।

‘अनेकान्तिकी ॥ प्राधान्ये द्वितीया गुणभूतद्रव्योपदेशोऽपि दृष्टव्यम् सक्तुं श्रोति इति’ इति नास्तिक्यं द्रव्योपदेशो इति सप्रगन्त पदम् । ‘सक्तुं द्रव्यम् होमे प्रति साधनत्वेन गुणभूतस्य द्वितीया उपदेशः कथम्’ इति कुतूहलानु द्रव्योपदेशः इति प्रथमान्तं पदम् । श्रुति-विनीयतेः कश्चिद्व्युत्पन्नं प्रथमान्तमेव ।

न, तदपर्यालोकरत्, तस्य च शेषभूतत्वात् ।
१२ ॥

‘सक्तुं श्रोति’ इति द्वितीया गुणभूतद्रव्योपदेशोऽपि

द्रव्यते इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तन्न । सक्तुना तदपर्यालो-
होमागृह्णात् गुणभूतत्वं इति सत्यम् । द्वितीया ॥ तत्र
सद्यथा करणकमाह इति द्वितीया न गुणभूते । तस्य
सुचपुरोडाशादेः शेषभूतत्वात् अष्टोपकारादिशिष्टत्वेन
संमार्गपर्यग्निकरणादिसाध्यत्वात् तत्र द्वितीया प्राधान्यमेव
भोचयति । अष्टोऽपि सैस्कारोऽस्तीत्यवगम्यते । लौकिकम् ।
लौके यथा ग्रामान्तरावागतानां पुरोडाशः पर्यग्निकरणेन
अष्ट उपकारः क्रियते इत्युच्यते तद्वत् । मस्मात्
संमार्जनपर्यग्निकरणादि गुणकर्म, न प्रधानकर्म इति
सिद्धान्तः । के.

॥ धर्ममात्रे तु कर्म स्वादनिर्वृत्तेः प्रयाजवत् ।
२।१।४।९ ॥

‘सुचः संमार्तिः’ ‘परिधीन् संमार्तिः’ ‘अग्निं
संमार्तिः’ ‘पुरोडाशं पर्यग्निं करोति’ इति भूयते ।
तत्र संदेहः किं पर्यग्निकरणं संमार्जनं च प्रधानकर्म, उत
गुणकर्मणि । पुराधिकारो ‘तानि द्वेषम्’ इत्यभिप्राय
प्रधानकर्मगुणकर्मलक्षणं सूचयत्येवम् । इदानीं क्वचित्
विषयविशेषे संमार्गादौ प्रधानकर्मत्वाद्ः क्रियते ।
तत्रार्थं पूर्वपक्षिणोऽभिप्रेयः । ‘सैस्तु द्रव्यं न चिकी-
र्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्’ इति
प्रधानधर्मलक्षणमुक्तम् । न च क्षुमादिषु समाग्रादिजन्य-
चिकीर्षिते पिभ्यपेक्षितः कश्चिदुपकारो द्रव्यते । अतो
‘द्रव्याणां धर्मवशोऽपि गुणत्वेनाभिप्रेतव्यं, तथा ‘भूत-
भ-वत्तुल्यत्वादेव भूतं मन्वाद्योपदिश्यते’ इति न्यायेन
सुग्राह्यत्वाभावे च समाग्रादिरूपकर्मत्वात् प्रधान-
त्ववत् प्रधानधर्मत्वमेवेति । ननु वा नाम अष्टान्ता-
दिकम् प्रमाणात्तरेण द्रव्यार्थं चिकीर्षितमवगम्यताम्,
तथापि द्वितीयाश्रुतिरेव द्वैष्टिकत्वार्थाभिप्रायिनी सुमा-
दिनामदृष्टं चिकीर्षितमवगम्यविपरीतिरिति । प्रेषम्,
न्यादेवं यदि द्वितीया द्वैष्टिकत्वमन्वादिचिकीर्षितं मन्वेत् । या
तु ‘सक्तुं श्रोति’ इत्यादिषु न्यभिचरतीति पूर्वा-
धिकारो एतेनम्, तथापि सारण्यपि द्वैष्टिकतात्परिक-
साधारणम् । तथाहि ‘कर्तुं विवर्तय धर्मं’ (पा. १।४।४९) इति सूत्रेण ‘तथापुनं चानीयितम्’
(पा. १।४।५०) इति । तेन किञ्चिदवगम्यमेव

धर्ममात्रमिवासात् द्वितीयाऽर्थः । तद्व्यवहारमन्वेऽपि
अविश्वसेषः । ननु यावन्तत्त्वसद्व्यवहारमनस्य युगादि-
द्वयम्, अवलम्बनमोजनं च संभार्यादि कर्म । कर्मप्रयो-
जनयोश्च धर्मः, कर्मप्रयोजनार्थेनैव अवलम्बनप्रयोजनं
विधीयते इति युक्तम् । 'अपेक्षितविशेषलक्षितगतिविधानं
तुल्यम्' इति न्यायेन दृष्टोपासनाभावेऽपि द्वितीयाया
ईष्टितत्त्वभाषितानमपि लक्षणाभावे च कर्मप्रयोजनसुखा-
दिद्वयार्थेणात्तु संभार्यादीनां (न) गुणधर्मसं संभार्यादि ।
उच्यते, भावेन यदि अवलम्बनमपि विधिलुपपद्यते ।
य हि स्वरसतः साधनस्य साधनमिति कर्म-नञ् च आवाह्यत्वं
तदुपायधर्मं द्वापदिकमपि आवाहयति, तेन विना
तदविद्येः । यत्तु द्रव्यगतं संस्कारादिकं दृष्टार्थद्वयसाहचर्या
संन्यमानं तदपि आवाह्योपायत्वेन अनुमप्यते । न च
'लुचः संभार्य' इत्यादिषु सुगन्धीनां मोक्षोपायिन दृष्टो-
पायैरानुपादादिषु संभार्यादिषु अपेक्षा समन्विता ।
न च द्वितीयाभ्युत्थितत्वेन सुगन्धीनां संभार्यादिषु
आवाह्योपायत्वेन आवाह्यत्वं चापि कर्मविशेषेपि आवाह्यो-
पायत्वेन अनुमतिरिति घट्छन्त्यम् । द्वितीयाभ्युत्थः
ईष्टितत्त्वानीष्टितत्त्वसाधारणत्वेन संभार्यादिकं संस्कारकर्मत्वे
प्रमाणभाष्योक्तत्वात् । अतः त्वंया संभार्यादीनां
सुखादिद्वयार्थे प्रमाणभाष्यत्वं द्रव्यविधीयाऽभ्युत्थेन धर्म-
मात्रमेकवर्तीयक संभार्यादि प्रमाणभाष्यत्वं यथा कर्म वैधेय
विधीयते । इत्येवं प्रमे, अभिधीयते ।

तुल्यभ्युत्थितत्वाद्धर्मैः धर्मसं स्यात् । १० ॥

अथमभिप्रायः । अपेक्षेवं यत्न द्वितीयाभ्युत्थमपि
भाष्यवर्तमानातिशयोक्त्युगादि प्रमाणं यमिदम्भात् ।
य हि 'कर्मोचिततमं कर्म' इत्यनुपासनात् 'मोक्षेन
पर्वति' । 'कर्म करोति' इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च ईष्टित-
समवस्थया सुगन्धीनां प्राधान्यमेवाभिप्रायते । तथा च
सति विधेः सामान्येन अग्रविषयनोपमावादीनां संभार्या-
दीनां सुखादिष्वभिप्रायद्वयत्वात् । सुखादिकर्ममेव ऐश्वर्य-
नोपपत्तौति गुणधर्मसं द्वितीयाभ्युत्थितत्वे प्रमाणमिति । ननु
'लुचः पुत्रोति' इत्यादिषु द्वितीया ईष्टितत्वमन-
वस्था प्रमाणं 'यमिदं लोचकम्' । मेवम् । तत्रापि
ईष्टितत्वमनवस्थाप्रमाणभाष्यमभिधीयते । यत्तु कर्मप्रयोजनं

गुणधर्म, तद्व्यवहारमेव । तदुक्तम् 'प्राधान्यमेव
तत्रापि द्वितीया पदमि स्वरः । विरोधात् तेन
संन्यो गुणभावास्तु उच्यते ॥' इति । (वा. पृ. ४
४१०) । ननु मुखाधर्ममिदमेव लक्षणा भवति । तदुक्तम्
'अभिधेयानिमात्रे प्रवृत्तिलक्षणप्यते ॥' इति ।
(वा. पृ. ३५४) । कर्म पुनः कर्मप्राधान्यं विद्वान्ते,
येन विरोधात् गुणभावा लक्षणाः । उच्यते, यस्य क-
विद्वान्ते निर्मुक्तो मयिद्वानि अवधार्यते, तद्व्यवहार-
प्राधान्यं कर्मप्राधान्यं प्रतिपद्यते । न च उच्यते तत्त-
या-पुरयोः । तदुक्तम् 'भूतभावास्तुपयोगं हि संसार्य
द्रव्यमप्यते । मन्त्रो नोपयोऽप्यते नोपयुगाभ-
ते चचित् ॥' इति । (वा. पृ. ४११) ।
अतो गुणभावास्तुपयोगं मन्त्रावतन्त्रोपयुगाभवेव इति
विद्यते । यत्तु लक्षणा गुणभावास्तुपयोगं प्रतिपद्यते ।
इह मन्त्रावतन्त्रोपयुगाभवेव अवधार्यते । तेन ईष्टित-
त्वमनवस्थाप्रधान्याभिधेयविद्वितीयापठेन 'गुणधर्मत्वमेव
संभार्यादीनामिति । ननु कर्मसि द्वितीया स्वरते । कर्मत्वं
तु यथा ईष्टितत्वमप्य, तथा अनोपयुगाभवे-
मिद्विद्यते, 'लुचयुक्तं चानीष्टितम्' (वा. १११/१०)
इत्यादनुपासनविरोधात् । अतः कर्मोचिततमं कर्म
द्वितीयार्थः इति । उच्यते- न लौकिकं कर्मप्रयोजन-
प्राप्तित्वा अभिधीयते, किन्तु निवर्त इति गुणभावा
मभिधेयत्वमेव कर्मप्रयोजनः । चेत्वेन च तदेव किञ्चि-
तवीष्टितताम्, इत्यादिवृत्त्याच्च किञ्चिद्विद्यते । अतएव
मुक्तं कर्म । तेनोक्तम् 'कर्मोचिततमं कर्म' इति ।
अन्यथा तु अनोपयुगाभवेन किञ्चिद्व्यवहारमात्रपरोप-
कर्मप्रयोजनो द्वितीयापरोपयुगाभवेन प्राप्तित्वा इति
विधेयत्वम् । अतः तद्वि संभार्यादीनां गुणधर्मत्वमिति ।
यत्तु कर्मप्राधान्यं ईष्टितत्वानीष्टितत्वसाधारणं किञ्चिद्व्य-
वहारमात्रमेव कर्मत्वमेव च द्वितीयाऽर्थः इत्युक्तम् ।
तत्र अपवादस्यापि विभागस्तुपयोगं विज्ञापनपत्त-
मात्रे येन कर्मत्वप्रयोजनः । अथ मन्त्र, चतुर्थिं हि कर्म
उपायम्, प्राधान्यम्, निवर्तम्, ईष्टितत्वं चेति । अतो
ना-कर्म कर्मत्वम्, किन्तु उपयुगाभवेन ईष्टित-
कर्मत्वप्रयोजनमात्रमेव । तदुक्तम्, 'यो दोषि

गोपालक' इत्यथ उक्तो-परश्वान्तममकृन्मागित्वामाश्रुत्
गोरमोपमवद्वद्वा । तत्प्राप्तं कर्मत्वम् 'अश्रुतिं च'
(पां. १।१।१६) इत्यनेन सूत्रेण नूतिवत् । अथ
शेदे दुग्धपुष्पावस्थायावेन दुग्धविमुक्तावस्थाऽऽपस्या
विचारकर्मत्वमेव गोरित्युच्यते, तर्हि 'नयसद्व्यामं राजा
राज्येति' इत्यस्यापि राजप्रियुतावस्थाऽऽपस्या नगरस्यापि
कर्मत्वात् अपादानेन न स्यादिति यत्किंचिदेतत् ।

अत्र संमार्गस्य प्रधानकर्मत्वे गुणकर्मत्वे च अनु
ष्ठानविशेषात् प्रकृतौ विचारप्रयोजनसाक्षात्तत्वात् आह्वय-
कारेण विकृतौ चयनप्रयासे प्रयोजनमुक्तम् । तत्र 'शमी-
मन्थः स्वको भवति' इति विधीयमाना शमी प्रकरणेन
प्रधानीभूतश्चयनप्रयासार्था । तदपि प्रधानकर्मत्वं संमार्गस्य
तदा तदर्थं प्रकृतिवत् नानावृत्तीषा एव सुख, उपाद-
यितव्याः, प्रधानज्ञानमङ्गलभाक्कलत्वात् । गुणकर्मत्वे
तु प्रधानप्रयोजनानां शमीमन्थनमेव कार्योपयोगात् ताका
मेव संमार्ग इति । तदेतत् शालिककाशवादा नानुमन्यते ।
अयं च होपामभिरुग्धिः, यथा 'बर्हिषि हवीष्यसा-
दपति' इति प्रकृतौ प्रकरणेन प्रधानसंघर्षिणा सङ्ग-
प्रधानहविषादनादयम्, तथात्रापि सुहृन्मात्रत्वादेन
विधीयमाना शमी पूर्वस्थेऽपि आह्वयप्रकारेणैवेति । उक्तम्
'स्वहृन्मात्रमनुयादेन शमीमन्थादि चादितम् । सायतं-
ऽङ्गप्रधानार्थं पूर्वसिद्धान्तपक्षवोः ॥' इति । (बा.
पृ. ४१३) । अथ प्रकृतवर्षं न्यायः, विकृतौ तु प्रधानभाज-
संगतिरेव अङ्गानाम्, तथा प्रयागादिनवमपि प्राञ्ज-
नानाबाह्यत्वादनवद्वद्वा । उक्तम् 'यदि प्रधानमात्रेण
शमीमन्थादिसंगतिः । प्राञ्जत्यरुत् प्रसवत्येते प्रयागादेः
रुचस्ततः ॥' इति । (बा.पृ. ४१४) । किञ्च यदि प्रधान-
रद्वद्वाप्रयोजनोऽपि शम्या मन्थेत् तदापि यथा होमिनि
निमज्जहारिन्तथा मन्थयेदिति अतिदेशप्रसङ्गोऽप्यपि
संगद्वद्वाप्येवमादिकचतुर्दशोपदिश्यां परिमाणान्तदरेण
प्रहनेन साधयति, तथा प्रधानाद्योपानाश्रयमवधुमिन्नेन
जातिमानादस्य 'अतिदेशिजनानाङ्गुलीयमुन्यस्येतिदेनं
तदर्थं नानादृशीरसुसुपक्षानमिति । अत्रैव समाधानमेव-
मभिरुग्धिः, सर्वत्र रात्र अङ्गानां चयनप्रयासोक्तवद्वा-
यं अत्रविधानं धर्ममिति, तत्तु अश्रुतीकृतवद्वायंरात्र

परिहितपदार्थाश्रयत्वेनैव अश्रुतिविनिर्गतिरुच्यते । विकृतौ
तु प्रकृतिवद्वद्वाप्योपानाश्रयकल्पद्वारादस्य अतिदेशशान-
त्वात्, इत्याद्या प्रकृतिवत् विकृतवपि तत्र मकलान्येव-
त्वमवद्वद्वात् तस्मिन्नेव निधिरिति खितम् । तदेवं मति
'शमीमन्थ, सुखो भवति' इति विधीयमाना शमी
प्रकरणेन प्रधानार्था सती प्रकृतिवत्प्रधानीयकरणोरकार-
संबन्धप्रकरणमेव सुहृन्मात्रेणसाधितमपेक्षमाणा प्रकृति-
प्राप्तपर्वताऽऽदिनानाङ्गुलीयसुहृन्मात्राद्वत्प्रधानार्थं
सुहृत्सर्वं परित्यज्य तत्रैव विधीयते इति युक्तम् । न च
संमार्गसुखापि प्रकृतौ प्रधानीयकरणोरकारकत्वम्, ही-
नोपावादादिनवमसुखः समर्थस्त्वन्वराधीयादयोवायान-
वधेन समार्गात्पूर्वगृहीतत्वेन प्रधानापूर्वा गृहीतत्वात् ।
अत्रे न तदार्थं शमीविधिरिति । तदर्थं नानाजालुत्वाद-
नमेव । बर्हिषा तु प्रकरणेन प्रधानापूर्वगृहीतत्वेऽपि अङ्ग-
हविष्यसादनस्य च अङ्गपूर्वगृहीतत्वेन प्राकृतानां कारणो-
पकारकत्वे प्रिधानादीभवत् द्वयोरेपि अङ्गप्रधानहविषादा-
दनयोः आशयशक्यत्वात् वाक्यस्य प्रकरणशब्देन युक्तद्व-
कारकत्वमात्रपुरस्कारेणोपमार्गवत्त्वम् । न च 'वेद्या बर्हिषि
हवीष्यादावति' इत्याद्यप्येवैतद्वद्वाये सति प्रकरणम्
प्रधानहविषादात्संबन्ध एव बर्हिषा नाहहविषादादन-
संबन्धः इति वक्तव्यम् । द्वयोरेकत्वयोपानयोर्दिशार्थोः
तुगधद्वद्वाप्रधानहविषादात्तद्वद्वात् अविरोधेन सद्यमेव
सम्भवयात् । विकृतौ तु आह्वानसंघर्षोत्तरादीनत्वात्
वैकृतान्तरासंबन्ध नैवराह्वयमिति वैयर्थ्यम् । न च
अत्रापि वैकृतप्रधानापूर्वगृहीतत्वेऽपि शम्याः उदकारकता-
दात्रपुरस्कारेण उच्यतेत्येवमिति वक्तव्यम् । वैकृत-
प्रकृतिवत्प्रधानीयकरणोरकारसंबन्धद्वाराप्यश्रुतत्वात्
न्यस्तित्वत्वात् संमार्गस्य प्रकृतिवत्प्रधानीयकरणोरकार-
संबन्धस्यद्वाराकार्यसंभारस्य उक्तत्वात् दीप्तगीवाय-
प्रधानापूर्वगृहीतत्वात् संमार्गस्त्वयम् । किञ्च वैकृतो हि
शमीविधिः अतिदेशप्रसङ्गोऽप्यप्यप्यपानो निमित्तते, तत्र
प्रकरणानुरोधेन प्रधानीयस्त्वहविष्यसाधनेन तत्रको
नङ्गप्रययकृतिद्वद्वाप्रधानमप्युचितम् । नहि होमिहमदा-
येनुरवेजेन दीपानीयादिषु आग्निदेशिकद्वयंनोर्गमादिग-
पेदिश्याः प्रेक्षयि स्वीकृत्यः । तथा एति वेदिनद्वद्वा-

इति वचन् । (न कार्यावयवमं विना प्रवृत्तिव्यवस्थे । तेन कार्याभिवायकतयेव वचनस्य प्रवर्तकता । कार्याभिवायकेन च कार्यमेव लक्ष्यते । तेन कर्म एव वेदः प्रमाणम् । चोदनालक्षणमप्येव चोदनालक्षणः कार्यरूप एवार्थो न सिद्धरूपः इति प्रतिपादयम् । तदनेन भाष्येण भाष्याकृते । धर्मोदाहृत्य वेदायमाश्रयः) । कार्यरूप एवेति दर्शयति 'चोदना हि भूतम्' इति । यदि कर्म एव कार्यं वेदस्य प्रमाणम्, कथं तर्हि भूताद्ययोर्व्यतिः सन्नाय-वादेपु । तेषामपि हि कार्यायेता द्विविधे पादे वक्ष्यते । मनुकम् 'शक्नोति अपगमयितुम्' इति । न च प्रमाणा-तराश्रयभ्योऽयमर्थः इति 'नान्यत् किञ्चनेन्द्रियम्' इति दर्शयति । (भूतारिभ्योऽप्यर्थं, कार्याव-विधात् तेन रूपेण कर्म एव । तेन चोदनेय कार्यप्रति-पादकमेव वाक्य भूतादिकमपि अपगमयितुं शक्नोति इति कार्यरूप एव वेदायः इति न प्रतिपादयति ।) । 'ननु जनधाभूतमपि अर्थं ज्ञ्यात् चोदना' इति शब्दस्य अर्थोत्तरार्थिता वदन् प्रतिपादयमाह । कथं पुनः अर्थो-त्तरार्थिता दाह्यः ? उच्यते । अर्थोत्तरार्थं हि इष्यते प्रमाणम् । तस्य वाचकज्ञानोपपत्तिं स्यात् पुनः प्रतिपक्ष-विशमं तन्निमित्तमेवोपपद्यते । शब्दे पुनः स्पष्टेऽपि वाचकज्ञाने पुनः शब्दलिङ्गमेव प्रतिपक्षविज्ञानमुदेति अङ्गुल्यमे इक्षिप्युपपत्ति । तथा न शक्तिकारकवादिषु स्वत्यायक संभवः । तस्मात् अर्थोत्तरार्थितात् चोदनाया, 'तद्वक्ष्यो धर्मः' इति प्रतिष्ठा नोपपद्यते । उच्यते । अर्थं च अवबोधयति अर्थोत्तरार्थं च इति विमम् । यदि तावत् वाचकज्ञानावयव अर्थोत्तरार्थित्वम्, नैव तत् प्रमाणन्यम् । विशेषाप्रवृत्तात् स्मृतिज्ञानं तत् इति प्रतिपादयिष्यामः । वेदे पुनः वाचकज्ञानाभावात् अर्थो-त्तरार्थितावयवमपि नास्ति । ननु च सत्यपि वाचकज्ञाने लौकिकेषु वाक्येषु शब्दादेव ज्ञानमुपपद्यते निमित्तमाभावात् अङ्गुल्यमे इतिवृत्तमिति । तद्वदा परिकृतेन अर्थो-त्तरार्थितावयवम् [परिशोऽयमुक्तम्] । मेवम् । अनभिज्ञो भवान् वाक्यवाचकमवस्थ । अङ्गुल्यमे इक्षिप्युपपत्ति इति प्रमाणान्तरदर्शनं अत्र भाष्यते, न पुनः इतिवृत्तमिति (वादि वदन्) । तदिदमाह 'विप्रतिपक्षमिदमभिधीयते,

ब्रवीति उक्ति च वितथं च' इति । अत एव 'तच्चेत् प्रत्यायिवात्' इत्युक्तम् । प्रत्यायित्वं हि वचनं अगम-भिवादि प्रमाणान्तरपूर्वकं स्वोपलब्धमानविवचनम् । यत्र तु द्वयं नास्ति, तत्र प्रमाणान्तरविपर्ययात् विपर्ययः । वाचयार्थं पुनः उक्तो विपर्ययः । (योऽयं विपर्ययः नाही वाचयार्थं, किं तर्हि सिद्धार्थं) । कस्मात् पुनः वीर्येमे वचसि प्रमाणा-तरविपर्ययात् विपर्ययः (न पुनः शब्द-विपर्ययात् । अत्रोत्तरम्) ज्ञातं हि अर्थं परमं प्रति-पादयितुं पुत्रयः प्रयुज्यते वाचयार्थं । न च अत्रोत्तर-ोत्थो ज्ञातो भवति इति प्रमाणान्तरसंवादिना वीर्येमेण वचनेन भवितव्यम् । (तेन विपर्ययोऽपि अनुमानस्यैव, न शब्दस्येति) तदिदमुक्तम् 'अज्ञातं हि तत् पुरुषेण ज्ञातुं शक्नोति वचनात्' इति । (यत् पुरुषेण वाक्यं प्रयुज्यते, तत् प्रतीत्यर्थं प्रतिपादनाय । न च प्रमाणान्तर विना प्रतीतिरस्ति । तस्मात् प्रमाणान्तर-वापेक्षं लौकिक वचनमस्ति) । ननु अचकन हि तत् पुरुषेण ज्ञातुं शक्नोति प्रमाणा-वयवम् इति वक्तव्ये 'शक्नोति वचनात्' इति बोधिमप्रायः ? उच्यते । ननु च कार्यावेष्टेऽपि वीर्येमेवैव वचसः प्राप्नोति इत्यस्य परिहारार्थमिदमुच्यते 'शक्नोति वचनात्' इति । (कः परिहारः ? अत्रमुच्यते, यदि चोदना कार्यमर्थं प्रतिपाद-यति तदा न वीर्येमे । पुरुषा हि प्रमाणान्तरप्रतीत्यर्थ-प्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते । न च कार्यं प्रमाणान्तर-प्रमेयम् । तेन त-प्रतीत्यर्थकस्य न वीर्येमेवम् इति) । ननु च प्रमाणान्तरसंवादिना एवैव म प्रतीतिता भवति (वाचकमेव एवम् इति मन्वातस्य बोधमिदम्) । यादं प्रदीयता, वापेक्षानिराकरणार्थमाह । (वापेक्षाय निराकरणमात्रं ददयते यस्मात् वचनम्, तस्मात् ज्ञान-वीर्यं अन्येष्वपि सिद्धमस्ति) । नन्तवीर्यमात्रेणार-सिद्धयर्थं तु विशेषोदाहरणम् । ननु 'शक्नोति वचनात्' इत्युक्तेऽपि अपरस्मात् वीर्येमेव वचनात् प्राप्नोत्येव वीर्येमेव चोदनाया । उच्यते । वचनारिपुक्ते प्राप्नोत्येव कार्योऽर्थं वचनस्य स्थावकम् । अतः पुरुष-परपरायामपि न प्रमाणान्तरमेवोत्तरं परमं इति सिद्धम् । अर्थं पुनरित् सिध्यति, पुरुषपरपरोपेक्षान्वायात्प्रपञ्च

विमतिं तस्मात्प्रमत्तमिति इति श्रव्यते कल्पविभुम्, न स्वातन्त्र्यं यवनस्य । नैवेदेयम्, 'उपदेये हि व्यामोहादपि भवति । असति व्यामोहे वेदादपि भवति ।' सूत्रेणैव धर्मवत्वेतस्मिन् परिगणितप्रमाण-
व्यपेक्षितं न प्रमाणान्तरमस्ति इति श्रव्यते यन्मुम् । अतः प्रमाणान्तरविषयवार्तायाम् न स्वतन्त्रायां संरक्षिता शक्यते यत् किं बोध्यम् । तस्मात् सुपु प्रतिपाद्ये 'नोदनाल्लभोऽयं धर्मः' इति ।

किञ्च पुरुषवचनादिज्ञातोऽवयवेनार्थः इति निश्चये भवति, न पुनः प्रमाणान्तरवृद्धिरवयवात्ते । तदुक्तम् "अपि च धौम्येयावृचनान्" एवमेव पुरुषो वेद' इति भवति प्रत्ययः, न 'एवमेवमर्थः' इति । किं वा अर्थान्तरावयवतोः प्रमाणान्तरावयवतिर्भवेति ? कदाच, अर्थान्तरादि हि तदा प्रमाणमवकल्पते (किं अर्थान्तरायामुपमानात् प्रमाणान्तरं शब्द इत्यवयवविभक्तिः । आद्यं भवति, कारणभूतमर्थं संरक्षायाम् यदर्थं व्युत्समानात् प्रमाणान्तरं इत्यवकल्पते) । ननु 'वेद' इत्येतरपि कदाचनियमेव, न, प्रसिद्धकारणत्वात् संविद्यः अप्रसिद्धमूलकारणस्य ('वेद' इत्यपि वक्तुमुक्तिः कल्पनीया वीक्षेयाद्वाक्यान् । ततश्च तत्कल्पितवत्ता निमित्ति प्रमाणान्तरं भवति । न, प्रसिद्धं हि कारणं वाक्यस्य वक्तुमुक्तिः, अतस्तत्कारणता, कार्यतः कारणानुमानम् । अप्रसिद्धं च कारणं अर्थः । ततः तदवयवविभक्तिमुक्तम्) । 'वेद' इत्येवमपि तावत् पुरुषवचनात्तावयवविभक्तिः, विधेयस्य संभवात् निश्चयम्, निरुक्तार्थे, तदर्थवति 'विष्णवते तत्त्वपि वक्षिन् पुरुषवृत्तात् वचनान् प्रत्ययः' इति (प्रकारश्च, अन्यथा आगन्तेऽपि अन्यथा वाक्यानि प्रयुज्यते । तथा यमादिनो दुष्टमायवीर्याय अन्यथावयवविभक्त्या अन्यदेव वाक्यमुपधारयन्ति । तेषां वाक्यान् वक्तुमुक्तिरपि निमित्तं न उपपद्यते, दूरेणार्थः । वक्तुवचनात्तावयवविभक्तिः, विधेयस्य प्रत्यावाद्यक्यमाह-लक्षणस्य चित्तागम्यं लक्षणम् । एक-बोध्यं लक्षणं त्वारक-रोपोऽपि श्रेष्ठः । न ॥ वेदवचनस्य विष्णवे विज्ञान-प्रमाणमस्तीत्युक्तम्) ।

विमिदं तस्मान्मनोऽहम् । द्विविधमपि निरुक्तम् । किमन्यदशिक्षितो, येन इदमुच्यते 'ननु सामान्यतो-हम्' इति । (द्विविधमपि प्रत्ययान्तरापेक्षित-वार्तासंरक्षितमन्यदशिक्षितं आगमावयवोर्निश्चयम्) । अत्यमेवम् । किन्तु विप्रशान्तरे सामान्यतोऽहमन्यतो मन्वते । 'विष्णवते तत्त्वपि वक्षिन् पुरुषवृत्तात् वचनान्' इत्युक्तम्, तदा 'अन्यदेवार्थः अन्यथा वृद्धादिज्ञानम्' तदिदमुपपन्नम् भवति । [कदाच-] अन्त्यं किमुपपत्तौ प्रवृत्ता रात्रि वार्तासंरक्षिता, मन्वस्य भवन्त्यात् निष्प्रकार्यवत् इति । [परिहरति-] तस्मात्, यदि विष्णवतो वृद्धादवयवार्थस्य, अवयवार्थस्य विषये वृद्धादवयवस्येति, नावयवार्थः । तदिदमुक्तं 'नान्य-त्वात्' इति । अत एवावयवार्थे हेतुः वृद्धादिपदे स्थात् । (यत् विष्णवः, यत् वरि वृद्धात् अवयवा-व-वयवार्थस्यावयवस्य स्थात् । किन्तु वृद्धादपि लिङ्गम्, तेन तत्र तस्य वक्तुमुक्तिः अवयवार्थकम् । वक्तुमुक्तिरुपेन वार्तासंरक्षितः । तेन अवयवार्थस्य वक्तुमुक्तिरपि, न शब्दः) । अर्थापि वृद्धादेव निष्पन्नः, तथापि एतद-नुमानं नैवोपपद्यते । अतुष्टप्रतिज्ञावचनार्थे हेतुवचनं भवति । दुष्टवार्थं वक्षः, संविदः प्रत्ययत्वात् । तदिद-मुक्तम् 'प्रत्ययस्तु वेदवचनान् प्रत्ययः' इति । प्रतीतिः प्रत्यया ।

ननु च वैव कार्यो धर्मः । कदाचिं ? गुणः । तदाच केचित् बुद्धिशुण मन्वते, केचित्तामनुमानम् । तस्मात् 'निययाः प्रवर्तकं यवनम्' 'चोदनाल्लभोऽयं धर्मः' इति वचनं च बोधयते, अकार्यवादस्य । अतः तस्मात्कारणस्य चोदनाल्लभस्य उपपत्तारमुत्तेन तदवयवार्थं भाष्यकारः 'तस्माच्छ्रुत्यस्तो धर्मः' इति । एवमपि कथं पुनर्निर्वाहः ? तदावयववचनस्य लेखनवयवार्थस्य 'तात् । कार्यं कार्यं धर्मशब्दं लेखितः श्रुत्यते । 'यो चागममुत्तिष्ठति' इत्येवमादिना प्रदर्शिते अर्थशब्दस्य अन्यप्रयोजनपरिणामं भाष्यकारेण 'उभय-मिदं चोदनाल्लभं वृत्तं अर्थः अनर्थम्' इति । पुनरपि च वक्तुवचनस्य वक्तुमुक्तम् 'चोदनाल्लभः ? यो नि प्रे-यसाय ज्योतिष्टोमादिः । चोदनाल्लभः ? यः प्रत्य-

धावाय श्येनादिः' इति निःश्रेयसावस्थासंज्ञकं धर्मा-
धर्मवस्तुतत्त्वं । एवं चोपदर्शयता चोदनालक्षणं श्रुत्युक्तं
भवति (उभयमपि अर्थानर्थत्वेन चोदनालक्षणमित्युक्तम्)
तत्र यो निःश्रेयसाय तस्यैव प्रत्ययपदेतोर्मा भूत् इति
इदं तर्हि अयुक्तं (तथाच सति अयुक्तम्, उदुक्तं तत्र यो
निःश्रेयसाय तस्यैव धर्मता कथं नाम स्थात्, प्रत्याययितोर्मा
भूत् इति ' इदं तर्हि ' इति पूर्वैकं खट्ट एकलक्षणः) ।
' कथं पुनः अनर्थः कर्तव्यतया उपदिश्यते ' इति
(भाष्य), कथं कर्तव्यतया अनुपदिश्यमानोऽर्थः चोदना-
लक्षणे भवति, कथं वा चोदनालक्षणस्य मतः धर्मत्व-
निवृत्त्यर्थं अर्थानर्थत्वस्य उपपद्यते । (अयमवधारितः ।
यत् किल चोदनालक्षणं सत् कर्तव्यतया उपदिश्यते । यद्य
कर्तव्यतया उपदिश्यते न तदनर्थः । कर्तव्यताऽवगमादेव
अनर्थत्वनिवृत्तेः । अथोच्यते, अनर्थ एव श्येना-
दिनिषेधाः, ॥ तर्हि कर्तव्यतया उपदिश्यते । यद्य कर्तव्य-
तया उपदिश्यते न सत् चोदनालक्षणम् । अतः चोदना-
लक्षणनिवृत्त्यर्थं अनर्थत्वमिति । तत्रोपपद्यते । अचोदना-
लक्षणत्वेनैव स्थापितमिति । एतच्च अनेकाऽनुमुक्तं इति
कृत्वा व्याख्यातम् । पुनरपि च खट्टीक्रोति ' नैव
श्येनाद्यः कर्तव्यतया विहायते ' इत्युत्तरेण
कर्तव्यतया च उपदिश्यते चोदनालक्षणम् इति संकट-
मिदोपलक्ष्यते । यदपि च ' कथं पुनरसौ अनर्थः '
इति प्रश्नमुत्तिष्ठति ' हिंसा हि सा, मा च प्रतिपिडा '
इत्युक्तम्, यदपि पूर्वापरविकल्पम् । पञ्चवाक्यलक्षणं
व्यवस्थितं उच्यते पुनः प्रतिषेधलक्षणमुक्तं यत्, तस्माद-
तामप्राप्त्यम् । अथ प्रतिषेधलक्षणमप्येवमिति अवशिष्टता
उच्यते, प्रत्ययपदप्रतिषेधत्वात्, तदुक्तम्,
नमर्थस्य अनर्थपदत्वात् । नमर्थपदवृत्तौ एव प्रतिषेध-
विधिः, न पुनः तदर्थस्य अनर्थपदप्रतिषेधमिति उच्यते ।
(नहि निषेधेन नमर्थस्यावृत्तौ प्रत्ययपदविरहाभावात् ।
यदि नमर्थविधिः नमर्थस्य प्रत्ययपदविरहाभावात् नमर्थेन
गतौ गम्यते अवृत्तौ प्रत्ययपद इति । तदा येतदपि
विधेयम् ' प्रतिपिदं प्रत्ययपदम् ' इति, न लोपमिति ।
इदं भाष्याभ्युपगच्छता- ' उभयमपि चोदनाय गच्छते,
अर्थोऽनर्थोभेदि । ' अर्थः अनिपिदफलः, अनर्थश्च

निपिदफलः । ' योऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय ' अनिपिद-
फलः ' चोतिष्टोमादिः ' । ' योऽनर्थः ? यः प्रत्ययपद ' ।
निपिदफलः स्वतो बन्धः इत्येवमादिः । तत्र, अनर्थो
धर्म उक्तो मा भूत् इति धर्मधर्मम् ' अर्थप्रदानम् । कथं
पुनरसौ अनर्थः ' इति औपाधनिर्णीयं फले प्रवृत्ति
मन्यमानस्य चोद्यम् । हिंसा हि सा, मा च प्रतिपिडेति ।
कर्मिणा स्वतः फले प्रवृत्तत्वात् तदर्थित्वैव कर्मणि प्रवृत्तेः ।
न हिंसा इति प्रतिषेधाविशेषात् । ' कथं पुनरनर्थः
कर्तव्यतया उपदिश्यते ' इति पूर्वोक्तमेव चोदनाभिधायं
विज्ञोति । ' उच्यते, नैव श्येनादयः कर्तव्यतया
विहायन्ते ' इति नैव विधिश्च श्येनादयः कर्तव्याः इति
प्रतिषेधान्ते, कर्तव्यतया प्रवृत्तेः । ' यो हि हिंसा-
मिच्छेत् तस्यावगमप्रकारः इति हि तेषामुपदेशः ' इति
फले स्वयं प्रवृत्तेः तद्विच्छेदैव कर्मण्यपि प्रवर्तते इति
मात्रः । एतदेव खट्टीक्रोति ' श्येनादिभिरप्युच्यते ' इति
हि समाप्तमिति नापिचरितम् इति अविचार्य
स्वतः प्रवृत्तिं वर्धयति । (आधेयमिदानीं परिहरति-
टीकाकारः-) अस्माद- अनिरूपितनिषेधावगमप्राप्त्य इदं
चोद्यम् । कर्तव्यतया विधेयं निषेधम्, न पुनः कर्तव्यतामाद ।
(न निरूपितः उपादानलक्षणे निषेधावगमो येन,
तस्येदं चोद्यम् । यावद्वर्तमानाऽनुष्ठानविधयो निषेधाः, तेन
निषेधाः स्थापने, न तु निषेधोक्तं सामान्यलक्षणं प्रापयति ।
कथं तर्हि कार्येऽर्थे प्रमाणं वेदत्येवमुक्तम् (यदि
यागादेः कर्तव्यता न ताप्यते कथं तर्हि कार्येऽर्थे वेदस्य
प्रमाणम्, कार्यपनिषदकारणम्) । मुक्तम्, तद्विषय-
विशिष्टोक्तम् (यद्यपि यागादेः कर्तव्यता न ताप्यते
तथापि यागविषयो निषेधः कर्तव्यतया प्रतिपाद्यते इति
कारणविपादकात् सुक्तं कार्यं प्रति प्रमाणम्) । योऽप्य-
विषयविषयिभ्यः ? यस्मिन्नेव पुरुषो निगुण्यते ॥
विषयः । (कर्मणि वेदस्य निषेधस्य, कर्मणे
विषयस्य निषेधस्य च विषयविषयम् । तथाच विधित एव
कर्मणि प्रवृत्तिः इति श्रवः । उच्यते तु, परिमत्रेण पुरुषो
निगुण्यते स विषयः इति नैव कर्मणि वेदकृतता विवि-
मात्रः । हि तर्हि । एव कर्मणि पुरुषो निगुण्यते कार्यं
चोच्यते इति कार्योक्तमेव हि पुनरप्युक्तं निषेधमिति ।

कर्मणि सागदौ कर्मभूतो नियोगः प्रतीयते, न पुनः कर्मण्येव प्रेरयति । एतच्च अपूर्वापिचरणे षडङ्गमः । तत्सङ्घैव विधिः कर्तृ-वत्तामाह । विषयकया तु उपादये । कस्मात् ? यद्युपादीयते तदादिशेषे इति तत्प्रत्ययद्वयः (न पुनः यद्यत् कर्तृवत्तया साध्यते तद्यत् विषयं इति गौमीयादिद्वयान्ते भयद्वयः) । यत् उपादानहेतुता प्रतिपद्यते तद्विहितौ कारणम् (अविचारस्तथा च अधिचरित्वोपपत्त्या अविचारे कारणम् । यथापादाने हेतुः नाद्युपादेयः । तेन अविचारे मोक्षान्विधी प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । यतः एवं अधिचारमिदमिदमभूतं नैवमुपादानं नास्ति अत एव 'न हिंसात्' इति प्रतिषेधोऽनन्तरति) तस्मात् अविचारमिति च (अन्वयिचार) अद्वयैक्यत्वं प्रत्यक्षम् 'हिंसा हि सा, सा च प्रतिषिद्धा' इति । उपादानगतो हि प्रतिषेधः कार्यः स्यात् (प्रतिषेध्यायाः प्रवृत्तेः ननु प्रवृत्त्यवधानेन ननु संभवात्) नाविकारगतः (स्वतन्त्रत्वात् तत्र प्रवृत्तेः) 'न हिंसात् भूक्तानि' इति च अधिचारगतोऽयं प्रतिषेधः बुद्ध्यार्थः । तस्यादमिचारस्य अनर्थता प्रतिपादयितुं खमः, जातीयमीक्यदेः नान्यथात्वं । अथ कस्याप्रोभवार्थः, प्रतिषेधोऽयम् 'न हिंसादभूतानि' इति । (तत्रम्) न हि एकस्य विधेः प्रयोक्तृत्वमात्रप्रयोजकत्वे मयत । अथ कार्यस्य एवायम् (प्रतिषेधः प्रवृत्तिलापयत्) कस्यात् अस्ति ? (उत्तरमाह —) प्रयोक्तृत्वमात्रप्रयोजकत्वं प्रयोक्तृत्व औत अनन्तरावगमात् । अत्रोक्तत्वं तु कार्यकारणवर्त्योक्तवत्ता अवगतम् । न च 'न हिंसादभूतानि' इति वाक्यान्तरावगतिर्भवति अनन्तरावगत्यात् (प्रथमं हि शिष्टादयः कार्यं येष्वस्ति, तस्यानुष्ठानम्) । एतद्विधे अधिचारविधौ साक्यतावगता शिष्टादयः अनुष्ठानाश्च एव) तस्मात् अधिचारावगत एवायं प्रतिषेधः (नोपपत्तान्तः) भवति च बोधनात्पुनः (येनविधियोगः) तद्विषयत्वात् इत्येतद्विधे । तस्मात् 'तत्रमिदं बोधनस्य लक्षणे' इत्येवमादि उपपत्त्यर्थं याच्यम् ।

'ननु अद्वयमिदं सूत्रम्' इति लौकिकैदिक-वाक्यवर्त्योक्तवत्त्वमस्तीति । अपचा अर्थस्य सतः इति यथावाक्यमस्ति एकार्थत्वं संयोजति इति प्रदर्शयितुम्

(विष्णुचित्तस्थानो वाक्यभेदो नास्ति । अन्यभेदमात्रं तु मनस्येवेति) ।

वि— 'विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्तितः । मानेन वाऽव्यवस्थितत्वात्प्राप्तिरिति विविच्यते ॥, लौकिक-कर्महीनस्य तस्य किं नाम लक्षणम् । मानादृत्वा तु बोधेन प्रत्यक्षाद्यप्यवर्तनात् ॥, बोधनागम्य आचारो ह्यर्थस्य सति लक्षणम् । अत एव प्रमाणं च बोधनैवान्न नो कुतः ॥'

अनेन गुरुमतमाह— 'यथा शिष्टास्त्वैदमर्थः किं कस्यावगोचरितः । शिष्टार्थोऽयस्य विधेयकमाह । कार्यस्य एव वा ॥, शिष्टेऽपि पुनश्चमदौ स्तु-वत्तत्त्ववर्तितः । मन्त्रादिसाम्यसिद्धस्य वैश्वार्थ्येऽपि का सति ॥, हर्ष-हेतुगुणेन भूयति, पुनश्चममिति । दुर्लभा क्षुत्ता कार्यं वैश्वार्थ्येऽतः ॥ एव हि ॥' तस्मात् कार्यरूप एव वैश्वार्थः ।

माह— विचारविषयित्वस्य धर्मस्य अलौकिकत्वेन प्रत्यक्षविषयत्वयोगात् तत्कालकालानुमानादेस्तत् सुपर-मप्रवृत्तेः । अत एव लक्षणस्याप्यसंगतत्वं धर्मविचारो युक्तः । इति प्राप्ते, लौकिकप्रमाणानामप्रवृत्तापि अलौकिकानामेकनिश्चयत्वात्तद्वृत्तिवैधेयस्य वा प्रमाण-त्वसंगतत्वात् आध्यात्म्यस्य वदन्त्येऽपि प्रामाण्यस्य स्वत-न्त्रत्वं तदप्रमाणक एव धर्मः । अत एव वैश्वार्थ्यादेस्तानि-श्चयानन्तरत्वे धर्मोऽर्थस्यैव तथात्वे सति लक्षणमिति प्राप्ति-वर्धित्वं वा धर्मरूपम् । तद्वैधेयानुवर्तिन्येव सति यद्वैधेयता एतत्करणं अद्वयमित्यं च न धर्म इति वादः । यत्तु लौकिकविषयमानत्वमर्थमस्ति, विद्योपपत्तान्तरात् पूर्ण-तम् । तस्य कृतिप्रत्ययवर्त्योक्तवत्त्वमात्रमुपि उपादेय-तत्त्ववर्त्यव-प्रमाणरूपविधिविषयताविधेयः । स च अर्थस्यैव आश्रयत्वात्तद्वैधेयताविधेयत्वादितु । नास्ति च कस्य-चिन्मिच्छकत्वमात्रम् । 'पदमेव तद्वैधेयकस्यम्' इत्यत्र कस्या विधीयमानत्वस्य कस्या धर्मोपपत्त्यादेः न सति, तद्वैधेयवर्त्योक्तवत्त्वस्यैव धर्मत्वात् । अधिचारार्थमुपादेयस्य स्वेनादेस्तु धर्ममिति ह्येव, तामस्योक्तवत्त्वमुपादेय-तद्वैधेयतात् । तद्वैधेयत्वमस्ति तु न विधिविषयकम् । योद्वैधेयत्वमात्रमिति तु न विधेयः, तत्रत्यविधौ दोष-मात्रवर्त्येमुपपत्त्यात्तद्वैधेयत्वस्यैव प्रवर्तनानिवर्तनस्येव

अवोधात् । बोधे वा शुभाशुभकलास्येकनिधिमिधेयविषयने-
पदार्थभौते । शुभपद ननुपचारस्वादिजनकादृशाचा-
रम् । अशुभपद दुःखजननादृष्टकृतवैगुण्यभावात् ।
अशुभनुज्ञाविधिविषयश्च न धर्मो नाप्यधर्मः । अत एव
पूर्वसूत्रे धर्मपदेन साधनोद्देशादनुज्ञागतविचारविषयो
न भवेत् । अपौरुषेयवाक्यतापर्यविषयीभूतवाक्यार्थान्वयि-
त्यस्य स्वपक्षाऽवच्छेदकतात् । सगुणविगुणोपासनविधि-
तोपवादिना ऋतुविष्यपेक्षितसंगार्थान्वयस्वरूपबोधे प्रकृतो-
द्देशो विचार्यवन्निर्दिष्टः । लक्षणाऽवच्छेदस्फोटनिविष्ट
वाक्यार्थे संगार्थान्वयः वा विरोधगीयम् ।

सूत्रम्— ' (आदौ,) द्वितीयसूत्रेण विज्ञाया
कृतेऽधुना ॥ प्रमाणाभावात्प्रादीन् संकरेण निरूपयन् ।'
शङ्कर— ' धर्मं मम च बोधना । ' २. ' धर्मोऽयं-
बोदनात्मकः । ' १.

● धर्मलक्षणं कार्यलक्षणं वाच्यते । घाल. पु. १४३.

● धर्मविचारशास्त्रम् ' बोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः '
इत्यारम्भे ' अन्वाहार्थे च दर्शनात् ' इत्येतदस्य वैमिनि-
मीकं सूत्रज्ञम् । वि. १११२, ● धर्मविचारशास्त्र
नाम्नाम् अत्यन्तविधियुक्त इति आह्वः, अप्यापन-
विधियनुनामप्ययम्, सप्तयुक्तं धर्मविचारशास्त्र इति
शामाकरः । ११११, ● धर्मविचारशास्त्रस्य
' स्वाप्पायोऽभ्येत्य ' इति विधिः, प्रबोद्धः । ११११.
● धर्मविरोधे अङ्गप्रधानबो. प्रधानस्यैव धर्मादु-
पपन्नः । भा. १११११२५.

● धर्मविषयकप्रमाणपरिष्कारप्रतिष्ठा । निमित्त-
परीक्षणिरूपम् ॥

तस्य निमित्तपरिधिः । १११३१३ ॥

भाष्यम्— उक्तप्रस्ताभि. बोदनानिमित्तं धर्मस्य
शान्तिरिति । तद् प्रतिशामात्रेणोक्तम् । इदानीं तस्य
निमित्तं परीक्षामाहति निःसन्देहेति, अवबोधयति ।
तस्मान् न तावतिभीते बोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ।
ननुचने ।

शेषा— ' प्रतिज्ञाव्यतिरेकेण भाष्यकारेण
यद्यपि । वरूपमाणा स्वपक्षस्य युक्तिं पूर्वं
निर्दिष्टा ॥ १ ॥ प्रतिज्ञाभावात्स्मिन्नेवजैमिनेर्मव-

मुच्यते । वृत्तिस्रोऽधिकं वाऽपि भूतादि द्वार-
मन्वीम् ॥ २ ॥

वृद्धी— तस्य निमित्तपरिधिः इति हेतुविधाना-
वसाः कथ्यते । कथं पुनः कथंऽर्थं बोदनैव निमित्तम् ?
अन्वस्य प्रत्यक्षादेरसंक्रान्तात् । कथमसंभवः (तदुत्तर-
सूत्रे वक्ष्यामः) ।

शङ्कर— बोदनालक्षणसूत्रेण भुवर्णस्य वेदाध-
स्वरूपम्, तत्र च प्रमाणं प्रतिपादितम् । तत्र ॥ स्वरूपं
तावत् वेदामेदरूपेण कथ्यतम्, उक्तं प्रमाणप्रतिज्ञाया हेतुः
इति संशये प्रधानत्वात् स्वरूपस्य, तदेव वेदामेदाभा-
वधनीय इति प्राप्ते, वेदामेदनिर्णयस्य अनपेक्षतत्त्व-
पेक्षत्वात् प्रामाण्ये हेतुपेक्षान्नामधुना कथनीय इति
सूत्रेण कथ्यते । तथा च भाष्यम् ' इदानीं तस्य निमित्तं
परीक्षिष्यामहे ' इति । तस्मात् अनपेक्षत्वरूपप्रामाण्य-
हेतुविधानावसरकथनं सूत्रेण क्रियते इति ।

शङ्कर— अनेन सूत्रेण बोदनात्मकस्य निमित्तस्य परि-
क्षणं कस्मिन् वादे वक्ष्यामः ' अथातः दोषलक्षणम् '
' अयं विरोधलक्षणम् ' इतिष्यत् सुप्रामाण्यामनुवीर्यते ।

चन्द्रिक— अवयवमन्मार्थः, तस्य धर्मस्य ज्ञाने
कस्मिन्च प्रमाणं बोदनाऽभिधानम्, इत्य परीधिः
परीक्षा कर्तव्या इति । ' हेतु गतो ' इत्यस्माद्भातोः
' इत्येवमिच्छायेत्य ' इति युक्तिं निहिते ' परोक्ष ' इति
किञ्चिन्नुचोर्विकल्पसारणात् युक्तिर्यो पर्येयता इति कथं
किञ्चिच्चैव न परीधि इति रूपं लिप्यति । अत्र धर्म-
प्रमाणं परीक्ष्यं न वेति संदेहे, प्रमाणोपदेशेनैव प्रमेय-
सिद्धेः किं परीक्ष्य इति पूर्वाः पक्षः । नाम प्रिद्धत्वात्
स्वपक्षप्रवचनमात्रं निम्नु विचारसाध्याहारं तर्था
प्रमाणपरीक्षा कर्तव्या इति सिद्धान्तः ।

वि— ' धर्मस्य ज्ञापकं मयि यदुक्तं बोदनात्मकम् ।
एतात् किं न परीक्ष्यं स्यात् किंवा सप्रसू परीक्ष्यताम् ॥,
मानोपदेशात्मकेष्वपि सिद्धान्तं किं परीक्ष्यताम् ।, मेवं
विचारसाध्याऽस्मिन् परीक्षोपेक्षते कुतः ॥ '

गुरुमतमाह— ' आदौ परीक्षयो वेदार्थबोदना-
मानताऽपक्षः ।, वेदार्थेन प्रधानत्वात् प्रथमं तद्

परीक्षताम् ॥, 'चोदनामानैवान् प्रथमं साध्यान् गतः ।
अनपेक्षतया तस्य वतो मुक्तकवमाभिमतम् ॥'

भाट्टे— इदं सूत्रं उत्तराश्वेन सह एकविंशतमेन
स्वीकृतम् ।

मण्डन— 'निष्कृष्याद्यावत्तावत्वे ऋषीति सुत-
तिद्वये ।'

शंकर— 'न तन्मनापरीक्षताम् ।' अपरीक्षता न
विष्णु परीक्षयेव तन्मात्रम् । ४.

७ धर्मयोग्यत्वं नाम धाम अनुक्तम् । बाल. पृ. ७२.

७ धर्मशब्दः अपूर्वत्वोक्तिरिति गौतमीयाः । अपूर्व-
साधनप्रागदिवाचो इति मौढ्याः । बाल. पृ. १.
७ धर्मशब्देन वाः पुर्वं निःशेषेन संयुक्तिरु-
च्यते । भा. १।१।२।२. ७ य एव शेषकः स एव
धर्मशब्देनोच्यते । यो हि धाममुक्तिरिति नं धार्मिक
इति समाचष्टे । तेन वाः पुर्वं निःशेषेन संयुक्ति-
रुच्यते । १।१।२।२ पृ. १७-१८.

७ धर्मशास्त्रातिरमेण वाः क्रियते न तस्य
(गन्धद्रव्यैः) मिलितत्वं शब्दः यथा शूद्रवृत्त-
धानस्य न शूद्रवृत्तौपादिव्यवहिति मिलितत्वं । वा. १।१।
२।१ पृ. ५८२.

७ धर्मसहिता. श्रयेण मनुष्योत्पत्तिरिति प्रणीताः
समाप्ताश्चेति वक्तव्ये । वा. १।१।८।२४ पृ. २५६.

७ धर्मलाभारण्यस्य तत्माद्यं निवेद्यमानत्वेन ... ।
सु. पृ. ११४.

७ धर्मसूत्रं गौतमीयं छन्दोगैश्च परिकीर्तम्,
वासिष्ठं बृहस्पदैश्च, शङ्खस्मृतितोश्च धामन्यैर्विभिन्नैश्च,
आपस्तम्बीयैश्च वसिष्ठैश्च तैत्तिरीयैश्च धर्मास्तैः । वा.
१।१।७।१५ पृ. २४४. ७ धर्मसूत्राणां सर्वेषां धर्मा-
भ्रमणोपादेयत्वात् परमाणां चैकस्वभावत्वात् परास्व-
भावत्वं युक्तम् । १।१।८।२७ पृ. २८५.

७ धर्मिकल्पनातो धर्मिकल्पनैव वर्त इति न्यायः ।
संपदः.

७ धर्मिकल्पनातो धर्मिकल्पनं वरीयसीति
न्यायः । धर्मिकल्पना. शेषेन च लक्षणमुच्यते ।
संज्ञाऽयम् । सङ्गृही. ४२.

७ धर्मिकल्पनातो धर्ममात्ररूपता लघीयसी
इति न्यायमेव धोषः । उक्तस्यदोषो हि धर्मिण एव त्वया
पाठ्याः, मया तु उक्तपाठनीयत्वं ईकारस्य कलत्रमार्ज-
कल्पयितुं । शब्दवैभक्तुमः १ अन्ते. ७ ननु वह्निना
जतिरिति, प्रमाणविदाः । तथा च 'धर्मिकल्पनातः' इति
न्यायात् तस्या एव अवच्छेदकत्वं कल्प्यते न शक्तिः ।
इति त्रयं रुचिदत्तः न्यायवित्तामणिटीकायाः.

७ धर्मिकल्पनातो धर्मो लघीयान् । मेदश्रुत्यवशमे-
ऽपि 'धर्मो वा' इति न्यायेन वागादीनां समुपदे-
शकत्वादिहेतुभावात्तन्मात्रापादसंभवात् न प्रागात्वं पदावा-
न्तरं कल्प्यम् (पूर्वपक्षे) । न्यायनि. २।४।५।१ मयू.

७ 'धर्मश्च तद्विरे च त्वानव' इत्यादौ वाक्ये
यथा तन्मात्रमिति वरीयसी धर्मविरुद्धोक्तिरित्युच्यते; तथा
उपादेऽपि चकारवत्त्वात् श्रुत्यादिभावात् द्विवचन-
संभवं । उक्त. ६।१।१।२२ वर्णक २. ७ 'य-
द्विरावाचय' इति वाक्ये यथा युगपद्वचनतत्तामेऽपि
चकारवत्त्वादेव इतरतरेणोक्तमन्ते वया 'यवद्विरे'
इति वाक्ये विधीयमानेन द्वैतैव तन्मिति न युगपद्वचन-
वत्त्वम् । ६।१।५।२२ वर्णक २.

७ धातुः (अभिधानी भुक्तिः) द्विवच-
नतावाच्यः । बाल. पृ. ४१. ७ धातुः इति लक्षणव-
धमिधीयते । (स्वरणायां धर्मोद्देशः स्वरणवधः) यथा-
उक्तस्य धर्मिण न्यायात् पञ्चधातु वा इति उक्तस्य स्वरण-
विधानात् । वा. १।८।१।७।१२. ७ धातुः यस्य कालस्य
अवा-स्य-वाच्यः प्राचयेनाह, ७ कर्तो । ३।४।८।१
पृ. २१७. ७ धातुः अनेकाधाः । 'क्रियासाधन-
मात्रकालमुक्तैर्नोऽप्येति निर्दिष्टम् । श्रवणेनोऽनुमात्मा
त्येकानां हि धातवः ३' इति स्मृतिः । सु. पृ. २।१५.
७ धातुऽपि भावना न मुद्रादि चयाः धातुः 'करोति-
रर्थेन चर्वणात्' इति । (निधाय सेनां परमार्थकर्मा-
सेनावर्तमानां पुरवरो यः । निरोजनामाह स शत्रुके-
करोतिरर्थेन चर्वणात् ॥) वा. २।१।१।१ पृ. २८०.
७ धातुः नामगन्दाश्च बहव एव प्रविदेश अवसरेषु
अवसितः दृश्यते । तथा चोक्तम् 'अवतिर्धर्मकर्मा-
कर्मोन्नेयैव दृष्टो निष्ठापय आयां. मनुजैरेव' इति

सूत्रशरीरमिधानात्' इत्यदि । १।३।४।८. ॥ धातवः ।
प्रकृतयः एव एकेषु अनपदेषु प्रकृत्यन्ते, विवृत्य एव
एकेषु ह्युपक्रम्य निरुक्तकृता (प्रकृत्य एवैषेषु भाष्यते
विवृत्य एवैषेषु इति निष्क्रम्य २।१।२. १२७)
रावतिरिति कर्मा कञ्जेज्ज्वेव भाष्यते, विकारस्य
आर्वाः (आण्य इति मूले) भाष्यते ' ज्वः ' इति
इत्युक्तम् । कञ्जेज्ज्वेव अनपदविशेषेषु रावतिरिति
रावतिष्यते इष्टः । आर्वास्तु जनपदविशेषाः ' अदोरपु'
इति अप्-प्रत्ययान्तनैव विकारस्य रावतिशान्ति न यतौ
प्रकृते, नवराज्वेव नृनस्याभिधानात् । महाभाष्यकृता
तु ' विकारावस्यार्वा भाष्यते ' इति पाठान्तरमुदाहृतम् ।
(५. २९) मुद्रितपराभाष्ये नक्षेत्रे तु ' विकारमेन-
मार्वा भाष्यते ' इति पाठः । न केवलं रावतिरेव
देवविशेषे व्यतिरिक्तः, किन्तु अन्येऽपि नवराजव्यो
नामराजश्च न्यवस्थिता एव ह्यन्ते । प्राप्तेषु हि
जनपदेषु दक्षिणदिशि, लवनायो दक्षिणे, तुनाति दक्षिणदिशि
एति इति प्रयोगान् । तमेव दाक्ष इति हन्-प्रत्ययान्तत्वेन
विकारापत्तं लवनायाः प्रमुञ्चते । ' प्राप्तेषु न्यवस्थित्यर्थे
मध्यमेषु च रक्षति (' मध्यमेषु च रक्षति ' इति सुपा-
पाठान्तरमुदाहृतम्) । हन्निष्य (हन्निष्य इति महा-
भाष्यपाठ एव अत्र प्राच.) सुराष्ट्रे नमिगन्धर्वेषु
भाष्यते ॥' सु. ५. २०८. ॥ पाठः यथा घालये न
यमिचान्ति तथा माघनाम्पि । ५. ५६५. ॥ घातवः
विचिनयकवः प्रयोगप्रयोगोभयस्यापारवचनत्वेन
आपारविचारे इति । १।३।४।८. ॥ घातवः इति पाठः
कश्चित् कश्चित् मरिचि-कश्चित् कश्चित् पाठः इति पाठः
या. १।४।११।१२. १६८. ॥ घातुं इति पाठः अर्थः
ऽपि कश्चित् प्रमुञ्चते कश्चित् यवतिः इति च । तत् घातुं
अभिहिते कश्चित् अर्थः प्रकृतिः इति च । तत् घातुं
१।१५. ३७९. ॥ घातोः अनुकृता- ' सर्वत्रास्त्वानु-
कृतायेव गन्तारे । विविधवस्तुष्वेव गन्तारे त्वानु-
कृता ॥' १।४।११. ५. ३२८. ॥ घातोः उद्देशपरत्वे
एवमिति उपपत्त्यं न्यवस्थितात् । आट्ट. ७।११.
० घातोः एकस्य अर्थमेदेन सर्वत्रास्त्वानु-
कृतायेव गन्तारे इति पाठः । अष्टि. ५. १०९.

॥ घातोः कार्यस्य मेदेनार्थे कृपाभावे घातेन इति विशेषरूपं
करणात्मना निष्कृष्टम्, इतरत्तु भाष्यतामकं सामान्यरूपं
अन्धान्तरे भाष्यते इति अनेन कथ्यते । या. २।१।१।२
पृ. ३८०. ॥ घातोः पञ्चमावसानादवसानेन स्वेनावि-
गन्ताना लब्धमात्रावधिपरत्वात् न्यवस्थिता सित्यति । सु.
५. ६२१. ॥ घातुनां यनेकार्यत्वात् । स्त्रीलुप्तस्य यनेः
मैथुनवाचिन्वत् स्पर्शवाचिनोऽपि आत्मतेः प्राणि-
लुप्तस्य यनवाचिन्वत्पत्तय न विवृता । ५. १३३.
॥ घातुना अस्ति अनेकार्यत्वम् । या. १।१।१।२५. ५.
७८३. ॥ घातुना उपपत्तिरूपं यत् सत्तु कृते न्यवस्थिता
याच्यः इति नैयाकरणाः । अष्टि. ५. १०० । कथमेव
कार्यः । अनुकृत्यभाष्ये, प्रत्ययार्थः इति मन्त्रः । ५.
१०१. न्यवस्थित एव कार्यः इत्यर्थः । १०२ । भाष्यो
कार्यः इति न्यवस्थितारः । १०३. ॥ घातुना विविध-
वस्तुत्वम् ' कश्चित् कश्चित् पञ्चमावसानादवसानेन
न्यवस्थिता प्रयोगोभयस्यापारवचनत्वेन ' इत्यादि भाष्यार्थ-
विकरणवार्तिके दर्शितम् । (या. ५. ३७७-७८) । सु.
५. १५०५.

॥ ' भातव्योऽपि यथाऽऽकृतायेव वस्तुनः प्रयोगः ।
कश्चित् कश्चित् पञ्चमावसानादवसानेन स्वेनावि-
गन्ताना लब्धमात्रावधिपरत्वात् न्यवस्थिता सित्यति । सु.
१।१।१।२५. ५. ६२१. ॥ घातुनां यनेकार्यत्वात् । स्त्रीलुप्तस्य यनेः
मैथुनवाचिन्वत् स्पर्शवाचिनोऽपि आत्मतेः प्राणि-
लुप्तस्य यनवाचिन्वत्पत्तय न विवृता । ५. १३३.
॥ घातुना अस्ति अनेकार्यत्वम् । या. १।१।१।२५. ५.
७८३. ॥ घातुना उपपत्तिरूपं यत् सत्तु कृते न्यवस्थिता
याच्यः इति नैयाकरणाः । अष्टि. ५. १०० । कथमेव
कार्यः । अनुकृत्यभाष्ये, प्रत्ययार्थः इति मन्त्रः । ५.
१०१. न्यवस्थित एव कार्यः इत्यर्थः । १०२ । भाष्यो
कार्यः इति न्यवस्थितारः । १०३. ॥ घातुना विविध-
वस्तुत्वम् ' कश्चित् कश्चित् पञ्चमावसानादवसानेन
न्यवस्थिता प्रयोगोभयस्यापारवचनत्वेन ' इत्यादि भाष्यार्थ-
विकरणवार्तिके दर्शितम् । (या. ५. ३७७-७८) । सु.
५. १५०५.

त्वकोऽपि धात्वर्थो कदा नाम्नाऽभिधीयते । तदा द्रव्य-
वदेवशी निगद्यताया प्रतीयते ॥ १ ॥ यत्पि वस्तुस्वरूपेण
धात्वर्थः साध्या, यथापि नामपदेनोच्यमानो छिद्रसंख्या-
योगिनाम् सिद्धरूपोऽभिधीयते । अग्निपातमुक्तं न
भाकादृष्टोपपत्तिः, न वस्तुकृता । तस्मात् युक्ता धात्वर्थेन
आकाङ्क्षा, न भाक् इति । २।१।१।१ पृ. ३८८-८९.

॥ धात्वर्थैः न क्रिया मौमात्रकमते । सोम, ३।४।८
पृ. २६७. ॥ धात्वर्थैः न कृष्णमात्रम्, नापि कृष्णार-
मात्रम्, स्युःशिशोः । पर्यायवाच्ये । अथ. कृष्णधातौ
धात्वर्थः । सति, पृ. १०४. ॥ धात्वर्थैः वाङ्-वर्ति-
पचन इत्यादिवाच्यैर्वैवद्विदवायो लिङ्गसंख्याकरकयोगः
सिद्धस्वभावः । 'करोति' इति शब्देन व्यवहियमानो
छिद्रसंख्याऽऽद्यपैतः साग्राह्यभावः । तत्र सिद्धस्वभाव-
द्योतनाय यथा प्रथमपादयो विहितः, तथा ताव-
त्स्वभावद्योतनाय आप्तातमस्तथमिति. । वि. २।१।१
चर्णक २. ॥ धात्वर्थः. यस्या भावनाया करणं भवति,
तस्या ते धात्वन्तरनिरपेक्षाः पञ्चाक्षरा अक्षरैकहायनी-
स्वाद्यकार्य इति कर्तव्यतासंज्ञक लभ्यते । यस्या गुणः
गुणाना करणम्, तस्या धात्वर्थविरोधविना करण-
रुपपत्तेः साध्यभूतो धात्वर्थ, अथ. अपेक्षितम् । नहि
अपारधमान्यस्य गुणैकचित् सङ्घः । वा. ३।६।
१६।४३ पृ. १०६९. ॥ धात्वर्थमनुपनीय गुणः
स्वतन्त्र. इति कर्तव्यता प्रतीयते न वाक्योति, इति धात्वर्थ-
माश्रयति । ३।६।१६।४३ पृ. १०६९. ॥ धात्वर्थ-
मुक्तद्वय गुणमिमुत्र वाच्योति इति कर्तव्यता न वाक्योति
गन्तु इति धात्वर्थमुक्ते नात्र पठति । ३।६।१६।४३
पृ. १०६९. ॥ धात्वर्थं प्रति भावनाया. विरोधत्वम्
'प्रकृतिप्रयत्नो प्रयत्नार्थं सद् भूतं, यतो प्रत्ययः
प्रधान्येन' इति स्मृतिवत्तादेव अविवादम् । अग एव न
तस्य भवत्यर्थं प्रति प्रसजता । विशेषणमित्ये सप्तमि
प्रकारणाभिव्यक्त्य अन्वयकत्वात् । रहस्य, पृ. ४६-४७.
॥ 'अन्यत्र नापि धात्वर्थे गुण. कर्तो विधीयते' । वा.
१।४।१।४ पृ. ३३४. ॥ धात्वर्थेनैव व्यवहोतव्येन
धात्वर्थेन धात्वर्थत्वात् वाक्यता संवत्सिद्धिः । २।१।१।१
पृ. ३८२. ॥ धात्वर्थेन पञ्चरसभूतेन व्यवहोतव्येन

अपूर्वे मान्यते । २।१।१।१ पृ. ३७६. ॥ धात्वर्थेन
हि सा (कृत्यपेक्षा) दीर्घं निवर्तते । वा. २।२।२।१
२६ पृ. ५४९ । धात्वर्थस्य अपाररूपत्वात् धात्वत्
कारक बोधपत्तेः भावनाऽवच्छेदकलोपपत्तेः दीर्घं कणा-
काङ्क्षानिर्वर्कत्वम् । सु. पृ. ८४७. ॥ धात्वर्थस्य
अनिष्पन्नस्य कृष्णत्वयोगः । पृ. ७६७. ॥ धात्वर्थदेव
करणम् । ननु आप्तावस्य भावनावाचिनः पञ्चर-
स्येऽपि कृष्णत्वप्रज्ञाया नामान्वयस्यपि करणलोपपत्तेः कथं
धात्वर्थस्य कृष्णत्वसिद्धिः । उच्यते । धात्वर्थानुरक्तभावा-
वाचित्वा धात्वर्थसंबन्धना सर्वान्वादाभिधातव्यत्वात्
प्रत्याख्येयः धात्वर्थस्यैव करणत्वावयविः इति । ननु एक-
प्रत्ययवाचनभूत्या धात्वर्थनिरपेक्षायाः भावनाया, विध्य-
त्वत्वात् स्वार्थादिपुङ्गवार्थकत्वेऽवगते करणकाङ्क्षायामपि
निष्पन्नत्वेन अयोग्यत्वात् प्रत्याख्यमपि धात्वर्थं भावा-
श्रयणं कृष्णत्वादि प्रत्याख्य तत्मापेक्षेव अन्वयावगमात्
कुतो धात्वर्थस्य करणत्वम् । उच्यते । प्रकृतिप्रय-
वोरसंविद्यमानात् पुङ्गवभावनाऽनवगतेः अनुवादाप्रत्य-
यभावाधुनिकत्वा एव फलोद्देशेन विधीयमानत्वात् विधि-
गम्य-वाच्य करणत्वम् 'चेत् धात्वर्थे स्वार्थं' इत्य-
पेक्षाया यथादिता इत्येवात्यर्थो युक्त इति । पृ. ५५१.
॥ धात्वर्थस्यैव करणत्वादिच्छाया भावनाया प्रसजता इति
प्रसजम् । धात्वर्थव्यवहारत्वत्वेः व्यवहाराय अवगता इति
मतान्तरम् । मुरारि. (भा.) पृ. १४५०. ॥ धात्वर्थस्यैव
भावनाकरणत्वं न द्रव्यगुणयोः । मीन्या. ॥ धात्वर्थस्य
करणत्वेनेवाभवः इति न निषेधः 'वत्ता पुरोति' इत्यादौ
तावत् वेनाप्यथा । 'कोटिप्रयत्नस्य दृष्टव्यम्' इत्यादौ
वाश्रयवेनाप्यथा । मीन्या. ॥ धात्वर्थस्य करणाव-
प्रतिपत्तिः अपूर्वभावनाया प्रत्याख्ये. । अतस्त्वेव फल-
करणभूतेन अवगताऽनुपपत्त्या अपूर्वं भावते । वा.
२।१।१।१ पृ. ३०२. ॥ धात्वर्थस्य कर्तुः अवच्छादे
अपान्दन्तावयव संवत्सर्थाभि-व्यवसप्तत्वात् प्रत्याख्यासिद्धेः
न धात्वर्थस्य तावत् पुङ्गवत्वव्यवसिद्धिः । सु. पृ. १३८४.
॥ धात्वर्थस्य कर्तृत्वप्रज्ञानान्तरप्रत्ययैव सर्वत्र भावना-
यामन्वयः । रहस्य. पृ. ५१. ॥ धात्वर्थस्य कारकत्वेऽपि

तदवच्छिन्नाया भावनायाः निरूपणशक्तेः विध्य-
योगात् परार्थस्य च धर्माणां च नहि परस्परं आकाङ्क्षा
विद्यते । प्रत्ययार्थेन हि द्विकर्तृव्यता आकाङ्क्षते न तस्य
कथं इति । न यतिः किरटः इति । भा. १।१।१२
पृ. १६३९. ५ चार्थस्य नित्यं करणभूतस्य न कदाचित्
प्राधान्यं आख्यातेषु भावप्रधानत्वात् इति श्रितं प्राधान्य-
धिकरणे । वा. ३।४।१२ पृ. ९०३, ७ 'चार्थस्य
प्रधानत्वं न तदपि कर्मणि' । ३।४।१२ पृ. ९०२.

७ चार्थस्य भावनायां प्रकारत्वेन भव्यः । प्रत्य-
यार्थप्राधान्यभूतेः संकोचे प्रमाणभावात् । भावप्रधान
मित्यस्य आख्यातेषु अनेनेषु कस्य प्राधान्य इत्यपेक्षिते
भावपदवाच्यभावनप्रधान्य इत्यपेक्षितार्थविधायकरोपपत्तौ
प्रत्ययार्थप्राधान्यभूतिसंकोचानुवपत्तेः । अतो निरुद्धभूतौ
भावपदेन वैपाकरूपविधायित्वावर्धस्य न अर्थं दुसुक्त
मेव । न च प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यैव मुखाद्यर्थलिङ्गसंस्थानदेः
प्रकृत्यर्थं प्रति प्रकारतया संकोचावधारकत्वेन करणकार्यौ
प्रमाणप्राप्तेः प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्य एवमित्युक्तं, तदनुवाद-
मात्रतया भावभावविषयेषु बाधकामात्रः (इति वाच्यम्) ।
'प्रत्ययार्थे सह प्रत्ययः न्योक्तुः प्रत्ययः प्राधान्येन' इत्येक-
वचनशब्देन प्रत्ययार्थत्वप्राधान्यधिकार्येन प्रकृत्यर्थं प्रति
प्राधान्यनियमात् सुशब्दलिङ्गसंस्थानादौ अप्राधान्येऽपि
श्रुतिविरहात् । चतुस्तत्तु लिङ्गसंस्थानादीनां प्रत्ययार्था-
न्तराणां न प्रकृत्यर्थप्रकारता, अपितु समानाभिधानभूत्वा
करणत्वविरूपप्रत्ययार्थान्तरं प्रत्येन इति वक्ष्यते । अतो
सिद्धं चार्थस्य भावनायां प्रकारत्वेति ।

चार्थस्य कथितं शब्दार्थे एव प्रकारः, तथा
'शोभेन मनसि' इत्यादि । कथितं तत्त्वार्थे एव तथा
'अग्नीदीप्तीयं पद्मानुमो' इत्यादी वाचः । शब्दार्थो-
ऽपि कथितं शब्दार्थेयुक्तः तथा 'गृहेष्वभिष्टाने' इत्यादी ।
आमनेयदानुरोपेन रुग्णीकृत्यतिरूपवक्तव्यमिष्टमभि-
धानम् । ननुतत्तु 'शोभेन मनसि' इत्यादौ तत्त्वविधिषु
अपि विकातीयप्राधान्येनैव लक्षणं इति शब्दार्थान्तर-
भव्यानुपपत्तेः । तस्य च कृतौ संघर्षः नानुभूतत्वम्,
'पचति, पाकं करोति' इति पाककर्मत्वस्य विचार-

शब्देन समान्यप्रतीतेः । अत एव 'ओदनं पचति'
इत्यादौ 'पाकेन ओदनं करोति' इति विचारमात्रं पाक-
करणत्वस्यापि प्रतीतेः तस्यापि संघर्षत्वम् । अतश्च
कर्मत्वकरणत्वावतरसंघर्षमेव सर्वत्र भावनायां चार्थस्य
अन्वयः । यद्यपि कृतौ प्रति पाकस्य करणत्वं वापि
कृमिखाप्यत्वात् पाकादेः, तथापि स्तनिष्ठकरणमित्यस्य
कौटुम्बिकत्वसंघर्षस्य पाकस्य कृतात्म्यत्वात् करण-
त्वस्यापि संघर्षघटकतया संघर्षलोपपत्तिः । अस्ति च
ओदनस्यापि कृतौ उद्देश्यताऽऽख्या विपयता इति
नैतादृशसंघर्षाच्च । तत्र च यत्र विध्यशब्दम्, तत्र
द्वितीया-तत्पदात् प्रत्येन 'पचति चैवः' इत्यादौ चार्थस्य
इष्टतापेक्षान्तरादेः तस्य कर्मत्वमेव । आख्यातोपास-
भावनायाः कृत्यत्वमेव तद्वदेव सर्वकर्मत्वनिश्चयः ।
अतः अकर्मकत्वानुसङ्गेऽपि आख्यातोपासनायां
भावनायाः सर्वकर्मत्वमेव । अत एव तस्याः तत्वाद्भावात्
'स्वास्थ्यं नावः धारय' इत्यादौ कापरोपासनाभ्या-
देव कर्मत्वेन अन्वयः, स्वार्थकामपदेनेव सहायया
स्वार्थः । चातुस्तु अकर्मक एव । अत एवात्र न भावना-
कर्मवि द्वितीया । हा तु चार्थकर्मत्वमेव । सर्वकर्मत्वानु-
सङ्गे तथा 'जीर्णान्नमिति' इत्यादौ । तत्र तेषां प्रयमतो
भावनायाः कर्मत्वेन अन्वयेऽपि पाठिकं चार्थस्यैव
कर्मत्वम्, इति तेषां भावना सर्वकर्मत्वोपपत्तिः । अतो
भावनायाः नित्यकर्मकत्वात् 'पचति चैवः' इत्यादि-
निष्कृष्टत्वे अवगन्तव्यः कर्माद्विधानां समानावधारणा
चार्थस्यैव कर्मत्वम् । कौटुम्बिकत्वात् तस्य वैपय्येऽपि
न दोषः । वेदे तु विध्यन्तैरेकवाक्यादिना ह्यवधारणा-
संभवेन स्वार्थविध्यकृतप्रयोगावसानादुपेयं लक्षादेव
केतुत्वं केतव्यत्वं वा लक्षणस्य विकृतस्य भावनायाः
स्वार्थविद्यान्तरपरिहृत्यतया चार्थस्यैव तत्र करणत्वेन
अन्वयः । विधेः प्रवर्तकत्वमप्यानुपपत्त्या तत्त्वमि-
ष्टतायां भावनाया इष्टमप्यकर्मत्वमावदात् । 'घटे
घटं चानय' इत्यादौ चकार भिन्ना कर्मत्वान्तरादभावात्
कृतोत्तरिण आख्यातोपासनाभावात् अपि एककर्मकत्व-
निष्कोन यावदेति तस्यां कर्मत्वानुपपत्तेः । अत एव
यत्र विध्यवर्गमिष्टाहृतस्य शब्दे अवगन्तव्यं द्वितीया-

५५दिना भ्रमणान्तरं निर्दिष्टं यथा 'म्रीहीवहन्मा' ।
 'ओदानं पचति' इत्यादौ, सत्र घा-वर्धस्य कर्त्रा ज्ञेयम् ।
 यत्र तु तादृशस्थले अग्रहस्तकरणान्तावृत्तम्, घातयेत्यस्य च
 प्रत्यागच्छिना प्राप्तिः यथा 'गोक्षेहनेन वृत्तुगमस्य प्रकवेह' ।
 'दग्नेन्निप्रकामस्य सुहृत्सु' इत्यादौ सत्र आश्रयतया
 प्रकृष्टप्राप्तौ यत्कामानुदास्यमानम् । बाधु रतिद्वयस्य घातुः ।
 न तु तद्वयस्य परत्वेन भ्रमः, न च आश्रयत्वेन,
 धर्मव्याप्तिरिहस्य आश्रयस्य निर्वृत्तमश्रयत्वेन
 भावतया इन्द्रियस्वरूपमिच्छाया होमव्याप्तिं धर्मत्वेन
 अन्येन एकधर्मकसम्भवात्त्वेन । अत एव अनेनोद्देश-
 निमित्तवाक्यप्रदेशेऽपि एकधर्मकसम्भवं एव दृष्टव्यमेषीक-
 र्त्तुं कौस्तुभादी ।

एकस्मिन्काले च न एकस्मिन्काले च एकस्मिन्काले च
कर्मिण्ये वा 'सर्वेभ्यो दूर्यपूर्णमात्रे' । 'पदान् आनय-
न्त्यादौ तदनापत्तेः' । तत्र पुनः दिव्यनिर्माणानां कर्मणा-
भ्यपनुमतिना वा भवेत्कृतात् । अत्रि एकस्मिन्कालपठेन
कर्म्य 'सर्वेभ्यो दूर्यपूर्णमात्रे' इत्यादौ 'प्रीतिरु प्रोक्षति'
इत्यादौ च तदनापत्तेः । ॥ पुनः उपरि वारिना तदूर्ध्व-
साधनत्वात् । च कर्मताऽवच्छेदकानां भेदात् । विन्तु
एकस्योपदिपदकर्म-वपवापत्तिपरिष्फाताऽवच्छेदेन प्रथमवद-
इत्युक्तं शीघ्रमे । निरुक्तश्लेषे च सर्वत्र कर्मत्वपक्षोऽप्यवि-
करताऽवच्छेदकप्रमाण । एतेन वदेन एकस्मिन् समुदा-
हन्मन्मात्रस्य लोचन्ये जायतात् एकस्मिन्कालोपपत्तिः ।
'अभ्यर्चयमानो वाच यच्छतः' इत्यत्र च वाचसुतेन-
सहमानवयो, कर्म'वादिकरणात्' अवच्छेदकवो । एकानो-
विषय-वाचावात् द्विकर्मकतापत्तिः, अत्र पर्याप्तिति । तत्र
ऋषिचरित्रमन्या देवता-नारेरेन कर्मत्यादेरपि व्यावृत्त-
इतिवाचसावात् । तत्र पर्याप्तपरिष्फाताऽवच्छेदकप्रमाण
अभ्यर्चयमानोऽप्यवस्था द्वन्द्वनैकवचनविषयत्वेन एक-
कर्मिण्योपपत्तेः । उपरिदिष्टं चेत्तत् श्रोतुमादौ । एवं
'शुद्धं पदमानय' इत्यादौ शुद्धस्य घटे यामेदन्कृतात्
पदद्वयेन घटपदेनैव च शुद्धगुणविशिष्टपदद्वयात् एक-
कर्मत्वोपपत्तिः । एवं 'पद पद चावय' इत्यादौ द्वे-
स्त्रयोर्वायव्यकर्मकत्वतात्पर्यवद्वाक्योपपत्तेन द्वितीयोऽव-
पदद्वये लक्षणा तदुपपत्तिः । वपा च एवं तद्वि निधिन-

दक्षयले अर्द्धेपानेन निमित्त इषाकपदेन दूय इत्यादीनि
एवकर्मकथमन्नापत्तिः, तथा कौतुमे म्यक्तम् । तत्
सिद्धं यन् द्वितीयाऽऽदिना भ्रान्त्यन्तरं मायनाया अव-
शेषप्रपञ्चम्, तन् न प्राप्तयेष्य कर्मत्वम् । यत् तु
तत्त्वोपाद्यम्, प्राप्तयेष्य न इष्टाभनस्य प्रमाणान्तरेण
प्रतिष्ठम्, तत् स्वभावविवेचयगुणान्तरशब्दे प्राप्तयेष्य
कर्मत्वमेव यथा 'इष्ट्या सुप्तोति' इत्यादी । न नैवम् 'तुहा
सुप्तोति' इत्यादी सुप्तोतिः सर्वकर्मकात् कर्मान्तरादप-
न्मत्वेन भावनायाः द्विवर्गकतावत्तिः, सर्वकर्मकापि
भाषासहाये इव कर्मविनशोपपत्तेः । एतादृशेऽपि विषये
यदि तृतीयाऽन्तस्तन्मयेवधर्वां तदा करणत्वेन, यथा
'समे दह्यदूर्ध्वभाषागम्य येन' 'डह्यैः प्रगयेण' इत्यादी ।
यत् तु तद्विशुद्धाध्वंशाभावः, तत्र प्राप्तयेष्यैव कर्मानेन
प्रयोजननवगर्षे अनुवादः यथा निवृत्ताकर्मयोः । तस्मान्नि
(प्रयोजनान्तरशब्दे) तु 'तूननरातं यजति' इत्यादी
कर्मान्तरमेव कर्त्तव्येन इत्यदि आरब्धे म्यक्तम् । यत् तु
नेष्टाभनस्य पवित्रम्, न वा स्वभाव्ये न दन्दिदारिद्र्यत्
तृतीयाऽन्तस्तन्मयेवधर्वां यथा 'सोमेन वनेत' 'अग्नि-
होत्र सुप्तोति' इत्यादी । यत्र स्वभाव्ये इष्टतृतीयोपापनवगर्मे-
ऽपि निश्चिन्नेन प्राप्तयेष्यः इष्टमात्रजन्यमायनायात् इष्ट-
सामान्यत्वेन तत्र भाव्यत्ववर्द्धिभूय प्राप्तयेष्य कर्त्तव्य-
मेव । 'अग्निहोत्रम्' इत्यत्र द्वितीयाऽपि तत्र कर्त्तव्य-
रक्षणार्थैव इति सांप्रदायिकाः । एतादृशे विषये छद्मान-
पदभ्रुया भावनापेक्षितं कर्म भावयै एव सुगुण अग्निहोत्र
इति द्वितीयाऽन्तश्रवणे । न च इष्टाभनत्वेन अज्ञातस्य
कर्मदानुपपत्तिः, अज्ञेयिगतकमेवेन अन्वदोषवत्तेः । न
च विधेः प्रवर्त्तकत्वाभावात्, सिध्यवयवेष्टाप्रकृतज्ञानस्य
प्रवृत्तिं प्रति कर्त्तव्येनेऽपि प्राप्तयेष्येन प्रति व्यकरणात्
तदभावेऽपि होमकर्मकभावनायाश्चक्षुःश्रोत्रपत्तेः । न च
अन्वयेन अन्विगम्य तस्य भाष्यानुपपत्ताकाहृष्टावत्
पत्ताक्येनेऽपि स्वर्गसाधनत्वसोपानापत्तिः, साधनत्वेन
व्यक्तित्वस्य अर्थात् सिध्यनुपपत्तेः कृतिताप्रकृतज्ञानस्य
कृतितास्य मेव बुद्ध्यापि विषयेऽप्यनुपपत्तेः इष्टविशेष-
साधनतया वाचयन्तरेण निश्चिन्त्यादेन वा बोधोपपत्तेः ।
अतः 'उपचितपात्रये प्राप्तयेष्य कर्मत्वेनेव अन्वयः' इति

प्राभाकरोक्तमपि पुनः इति तर्कैरस्ति काः । सर्वथा सिद्धं धात्वर्थस्य कर्मत्वकरणत्वान्यतरसंसर्गस्य भावनायाः प्रसङ्गता इति । सांप्रदायिकास्तु प्राक्ता स्वार्थवृत्तिरुक्त्यकारण-
न्यान्तरान् लक्षणया प्रतिपादयते । ननु ये स्वमीरूपकत्व-
स्वरूपकोद्देश्यकर्मत्वान्यतरसंसर्गस्य गाननाशमन्वयः । न
ह्य कर्मत्वादेरपि संसर्गात्मा । तथापि 'प्रकृतिप्रणयौ
प्रत्ययौ सह श्रुतः' इति साहित्यकृत्यान्वयानुशासन-
नैवर्थापत्तेः । नहि पदार्थानुगतसमप्रवृत्तानां तेषां
अन्ययादुदात्तकथं सुखमे । अतः कर्मत्वकरणत्वादिन्या-
न्ययोऽपि ह्यन्यैव पदार्थविषया भावते । अत एव लोपि-
होमेन इति द्वितीयाऽपि पदार्थविषया भावमानकरण-
त्वानुवादिता इति संगच्छते । विशेषणविशेष्ययोः प्रसरतया
भासमानकारकत्वस्य औपसर्गिकत्वम् इत्याहुः । तत्
सिद्धं धात्वर्थस्य तत्सर्व भावनायां प्रसङ्गता इति । आ पर
आद्यपातोपात्ता दुर्वायुपाता च त्रिहानान्वयिनी इति
वक्ष्यते । तेन वस्तुपक्षोपात्तायां भावनायां गान्ययः । रहस्य.
पृ. ५२-५३.

५ धात्वर्थस्य यथा करणत्वाभावात्प्रणयकप्रत्ययेन
अन्यथेन न संभवति, यद्यपि स्वपक्षकत्वानुरूपत्वेनापि
अन्यथेन न संभवति न्यायिप्रमाणम् । मोम. १।४।४ पृ. ६७.
६ धात्वर्थस्य विषयत्वेन करणत्वेन च अन्ययान्वृत्तिरिति
प्रासङ्गिकः । तथाहि, प्रकृतिदेवमृतकार्याभिधान
विद्यावीनां स्थूलसम् । प्रकृतिदेवम् च विषयप्रकार्यत्वेन,
कार्यसाधनशाने प्रवृत्तिर्दानात् । एव च विशेषणः
कार्यप्रतिपत्त्यर्थं अवच्छेदकत्वस्याप्यापत्तेः अवच्छेदक-
त्वात् संभवति । यद्यपि धात्वर्थः साक्षात् कार्यमवच्छेद-
न एवमे, तथापि योगकृतिद्वयं अपूर्वे इवेवं शून्य-
च्छेदद्वारा कार्यं अपूर्वं अवच्छेदितं शक्नोति इति धात्वर्थः
अवच्छेदकत्वेन संभवति । अवच्छेदकत्वमेव विषयत्वम् ।
इति धात्वर्थस्य योगादेः छिन्नाद्यर्थे कर्म प्रतिपत्त्यनुवृत्ति-
तया विषयत्वेन अन्यतः । तथा कार्यम्, कृतिप्रणयम्,
गान्य इति पर्यायः । तत्र च सामान्यतयापुनोद्देशप्रवृत्ता या
कृतिः सा भावना इत्युच्यते । सा च कृतात्मा करण-
मन्तरेण अनुपपत्ता इति कृतितात्पर्यप्रणयार्थस्य समिध-
त्तये स्वसाधनमप्राप्तकृतिरूपभावनादुत्पत्तेन करणत्वेनापि

धात्वर्थ एव उपपत्त्यनुवृत्तिवेन करणत्वाऽपि संप्रपत्ते ।
पुनोद्देशप्रवृत्तकृतितात्पर्यं हि करणत्वम् । संभवति च
धात्वर्थस्य अपूर्वोद्देशप्रवृत्तकृतिगणानस्य करणत्वम् । तस्मात्
धात्वर्थः विषयतया करणत्वञ्च च अन्वीयते । इति ।
अथ धात्वर्थस्येति शिवाः (ग. ६७-६८) । विषय-
भूतेन हि कर्म करणत्वापिवा नामनेयमा ताननाधिकर-
णम् । आर्थिकेन करणत्वेन सामानाधिकरण्यामिति चेत्,
साध्यत्वमपि तर्हि आर्थिकमस्ति इति गुणविरतिरपि विनैव
मत्वयल्लक्षणया, विना च वेक्येण स्वतः इति समस्तमेव
नामनेयप्रतिपत्तेन अनुपपन्नं भवति । अथ विषयत्वद्वारेण
करणत्वपर एव गन्धः, ततः अन्यद्वारेण शास्त्रेण लघव-
मानत्वेनोपात्त विषयत्वं न शास्त्रार्थः शब्द, अतएव
त्वात् । अथ गन्ध एव प्रथम विषयतया अभिप्राय पुनः
करणत्वाऽपि अपि वक्ष्ये, कथं वक्तुमर्हति हि मि-
हत्वात्, अभिधाने वा साध्यत्वमपि पुनरभिप्रायः । नहि
निष्पन्नमस्ति द्विवचनमिति न विरिति । 'वक्तुम्
प्रवृत्तायाः निम्नगुणत्वेन' इति शब्दात् । अतः करणत्वे-
नैवाप्यर्थो नश्यति, न विषयत्वेन इत्यास्तां तावत् । तस्मात्
विषयत्वस्य शास्त्रेण करणार्थकृतत्वात्तानामप्येवमासा-
नादिकत्वात्तदभवात् तद्विषयत्वात् करणत्वमेव शास्त्रम् ।
मोम. १।४।४ पृ. ६७-६८. ७ धात्वर्थस्य एवंस्य
क्रियात्वम् । मयि. पृ. ६६७. ८ धात्वर्थस्य सर्वत्र भावनायां
प्रकारता । अथा सिद्धिः 'आख्यातार्थः' इति दिव्यो भाह-
रहृत्वविधायो द्रव्या । के. ६ धात्वर्थानां नामधेय-
त्वेन अवस्थितानि सामानाधिकरण्यात् एवंनामधेयानि,
न भावनायाः । या. २।२।२।२४ पृ. ६१५.

९ धात्वर्थे पुनः स विधातव्यः संवन्धी इत्यनेन
न्यायेन क्रियाद्वयसिद्धयर्थे विशेषणव्यापि विषयत्वे-
नोक्तमेतदः । (सर्वत्र हि विधीयमानः संवन्धि-
तत्त्वसिद्धयेव धात्वर्थे पुनः स विधातव्य एव संवन्धी,
अन्यथा संवन्धस्य संवन्धी शेषः स्यात् न क्रियावा ।
या. २।२।२।२६ पृ. ६०२) । सु. पृ. ७४१.

१० धात्वर्थान्वच्छिन्नभावनायाः परमत्वेन संसा-
दयिष्यते निष्करीर्यते । सु. पृ. १२१६.

इत्यादिप्रयोगोऽपि विवक्षाया संगच्छते । अतः सर्वोऽपि
व्यापारो धातुव्ययः । व्याख्यातार्थम् यथादिविकरणस्थले
कर्म श्राद्धविकरणस्थले च कर्ता । अकर्मकधातु-
चरवशादिविकरणस्थले च मानसतो धातुव्यय एव, 'उः
कर्मणि' (पा० १।४।६९) इत्याद्यनुशासनात् । सर्वो
च धातुव्यय इति शेषवर्धनस्य युक्तम् । 'मानसप्रधान-
मात्रवाच्यम्' इति स्मृत्या (निरुक्तम्) भावप्रधान-
धातुव्ययस्य भावप्रधाना इति प्राप्तावधारणः । प्रथमार्थ-
प्राधान्यमनुवृत्तिस्तु तुषादिविवक्षा इति वैषम्यवशात् । तदपि
न । पूजकारणादेः 'भवति' इत्यतः अवर्तते, अमर-
प्रमाणस्य दृष्टपदाऽन्त्येदेकत्वाभावात् । पूजकारादिक विना-
ऽपि चैतन्यनिमित्तात्तरमादाय स्वयत्तिद्वयान्वा वाच्यमाने
औदरे 'वैशः भवति' इति प्रयोगाय । कचद्वयपरस्य
तदनेनतावेन अनुमये 'वागः इच्छ ज्ञानं वा' इति
वादिप्रतिपत्तिरनुपपत्तेः । अतः अनुभूतमानं वाच्य-
मात्रावाच्यमेव तत्कालोपाध्यायस्य धातुव्यय-
राष्ट्रोपाधिरुक्तमानस्य धातुव्ययस्यैवराष्ट्रोपाधिरुक्तम् ।
तत्तदने 'वाक् वाक्' इत्याद्यनुशासनादितिः प्रमाणम् ।
फलप्राप्त्याऽन्त्येदेकत्वाभावात् अन्त्येदेकत्वाभावात् तदेव वा
तदितिः । फलोपपत्त्याऽन्त्येदेकत्वाभावात् प्रमाणम् ।
न तु धातुव्ययः । अत एव धातुव्ययः न द्वितीयः शेषः ।
आत्मनोवाचिकवर्तमानस्यैव तदर्थतायाः स्थाविरुक्तमात्र-
स्यात् । श्राद्धाऽन्त्येदेक च तत्तद्व्याख्याम् । वाक्यादिकं
च विकृतप्रतिपत्तिरनुपपत्तिरुक्तम्, न तु तत्तद्व्याख्याम् ।
'वाक् करोति' इत्यादिना यथादेः वाक्यात् धातु-
विविधमन्तरात् । न च धातुव्ययमन्तरात्तद्व्याख्याम् ।
एव धातुव्ययस्य धातुव्यय विवरणोपपत्तिः, अनेकधातु-
कर्मणे व्यापारविपर्ययात्तद्व्याख्याम् । वा गौरवात् ।
'श्राद्धो गमनं वा' इति प्रतीत्यर्थस्यमेव व्यापार-
प्रतीतिरपि गौरवस्येव । अत एव विकृतप्रतिपत्ति-
व्यापारस्यैव एव धातुव्ययः, न तु तत्तद्व्याख्याम् ।
हाप धातुव्ययमन्तरात्तद्व्याख्याम् । अत एव
'तेन, तदेवमात्रं धातुव्ययः', न तु विकृतप्रतिपत्ति-
व्यापारस्यैव इति प्रमाणम् । अन्तिमोपाध्यायस्यैव
धारायि भावविपर्ययात्तद्व्याख्याम् । 'भवति' इति

प्रयोगात् । अत एव धातुव्यय धातुव्यय विविधमात्राव्यादेः
भावमानस्य मानकप्रतिपत्तिरुक्तम् । वागौरवात् व्यापार-
वैशमेव । तद्व्याख्यामादेः प्रमाणत्वं धातुव्ययमादेः ।
एवं च धातुव्ययमात्राव्ययमन्तरात्तद्व्याख्याम् ।
रहस्य, पृ. ४७-४९.

७ धातुव्ययविधानं लिङ्गा तावत् स्वपदेनोपाध्याय-
धीतम् । वा. १।१।१४ पृ. ५९३.

८ धातुव्ययविधेयादिना यथावा इतिप्रमाणता न
यन्तरेति प्रतीतिम् । वा. १।६।१६।४ पृ. १०६९.

९ 'धातुव्ययव्यतिरेकेण सधर्मेण (भावना) न
उच्यते । तस्मात् सर्वसम्मान्यरूपेणैवराष्ट्राव्यते ।।' सर्व-
दि अधिपत्यादी 'करोति' इत्यपि सामान्यवाच्यतायाः
प्रतीतिः । वा. २।१।११ पृ. ३२२.

१० धातुव्ययसत्ताविधानेन उच्यतेधर्माविधानं
वाच्ये । धातुव्ययं हि धातुव्यय धातुव्ययं सत्ता उच्यते,
निगृह्य उच्यतेधर्माव्यते सत्ता अर्थविपर्ययात्तद्व्याख्याम्
भवति । वा. १०।१।६।९.

११ धातुव्ययसत्ताव्ययं भावना इत्येवमात्रम्, न
धर्माव्ययं सामान्यम्, न तु गौरवादिप्रमाणम् । वा.
१।१।११ पृ. ३२२.

१२ धातुव्ययसत्ताव्ययं धातुव्ययसत्ताव्ययमन्तरात्तद्व्याख्याम्
इत्यभिहितमन्तराव्ययः । प्रमाणे अविवर्तमानमन्तरात्तद्व्याख्याम् ।
मन्तरात्तद्व्याख्याम् । अन्तिममन्तराव्ययः । अतः

१३ धातुव्ययसत्ताव्ययः धातुव्ययः । धातु, पृ. १८१.

१४ धातुव्ययसत्ताव्ययं अधिपत्याव्ययमन्तराव्यय-
विवर्यते । धातु, ७।१।११।३६.

१५ धातुव्ययसत्ताव्ययः धातुव्ययः । धातु, पृ. ७७६.

१६ 'धातुव्ययसत्ताव्ययः धातुव्ययः' प्रमाणम् ।
इति सत्ताम् । कर्मप्रतिपत्तिरुक्तम् धातुव्ययस्यैव माननाया
प्रमाणता इति च सत्ताव्ययम् । धातु, (ना.) पृ.
१४५०.

१७ धातुव्ययसत्ताव्ययः क्रियाव्ययः । 'यदि
कन्दैकदेवो', 'यदि गव्यो', 'यदि अवयव' इत्यादी
अधिकवाच्यता धातुव्ययः गव्यादिव्ययः । धातुव्ययः

गतेः । तथापि श्रयेण धातुना क्रियावाचिबन्धम् । सु. पु. ८६२.

० धातुसामानाधिकरण्यं विना नामधेयलाभोगः । सु. पु. ३१६.

० धातुसाम्यार्थं (सख्येषु दग्ग्येषु च) लौकिकं धेयपदानम् । आ. ३।४।१२।३२. धनमात्रेव हि त पिबन्ति (तेन धातुसाम्यमिष्टुचिः) । ३३.

० धानाभिर्हारिवोजन श्रीनाति ज्योतिषोमे । आरु धानासु प्रदेयधर्मा न धार्याः । आ. १।४।१२।४५-५०.

१ धानानां यवगीषपुशोऽक्षेपु निघनामानमेव आशिन शमे निषातं ज्योतिषोमे, न तु निघनाद्येनपूर्वधाना-
दंगपानम् । के. ३।८।१८।३३, वि. ३।८।१९. ० धानासु

अवपातस्य न दायाः इति आप्यमतेन, मन्ये वेपणस्य च दायाः इति शक्तिगगतेन । के. १०।१।३३।७५.

२ धानासु दूर्ध्वं इति दृष्ट्वा पाकः कर्मः मन्त्रादितुल्यः । त्वं हि इतिः पाकाद्यो मयिष्यति, न धान्यार्थं विहन्तिष्यते । आ. १०।२।३३।७५.

० धानाऽऽदिषु सवर्गीषेण पुरोडाशस्यो भाकः संनिहितेषु प्रयुक्तः ज्योतिषोमे । आ. ३।८।२२।४५.

३ धान्याधिकरणम् । शाकवानामप्यने प्रकृतधान्य-
मयीति मन्त्रगतधान्यपदस्य मातृधन्येन ऊहः ॥

गुणशब्दस्तथेति चेत् । १।१।१३।३८ धर्षकं १ ॥

भाष्यम्—एवं वा । दूर्ध्वपूर्णमाद्योशमनन्ति 'धान्य-
मसि धितुहि देवान् इति दृष्ट्वा तदुलानमपत्ति' इति । स च धान्यशब्द इति संज्ञायाः किं स्यात्तदवचनो न वेति । किं प्राप्तम् । योऽयं गुणशब्दः ॥ त्वस्य धान्यशब्दः, मातृ समवेतगन्तः स्यात् । धान्यशब्दो हि धान्यधमि-
ष्यति, न तु धान्यधेयोप्यते । सत्ये हि धान्यशब्दो
पतेति । सत्युत्प्रेषेय उपागमेषु धान्यपशब्दानं क्रियते । सत्यमनेतास्य प्रज्ञाने अदृष्टं यथा साक्षिणि । तस्मात्
निष्ठितुि नोदित्वमिति ।

न, समवायात् । ३९ ॥

भाष्यम्—नेतदेवम् । समवेतो हि धान्यशब्दार्थः । य हि सत्युत्प्रेषु यद्वति तद्विहाज्यात् सत्यस्य । यथा

मी. प्रो. २८५

'धाविषेयुः शब्दो मुन्यन्ते' 'शावः पीकते' इति । ध्रुवपादने अदृष्टं कल्पयितव्यम्, इति लक्षणाशब्दः परिकल्प्यते । तस्मात् समवेतवचनः, विकारे चोदितव्य इति ।

प्रयोजनं अस्ति शाकवानामप्यने गृह्यशास्त्रेण । तत्रेहं समाम्नायते 'ससितेऽस्तिवेऽहनि गृह्यतिर्मुगया याति, स स च यान् मुगान् इति तेना तासाः सवनीयाः पुरोडाशा मयन्ति' इति । तत्र अविकारेण 'धान्यमसि धितुहि देवान्' इति प्रयोगः कर्तव्यः यथा पूर्वं पक्षः । यथा विद्वान्ताः, ऊहः कर्तव्यः, 'मातृमसि धितुहि देवान्' इति ।

दृष्ट्वा—अत्र प्रयोजने चोद्यते । प्रकृतिधन्येन (धान्यशब्देन) विहाज. (तदुलान्) प्रकाशिताः प्रकृतौ सत्यस्य, इहापि (शाकवानामप्यने) चोदकः सत्येव (शाकवा प्रकृतिगन्धेन मातृ) धान्यमसि । तस्मात् मुगसत्येन मातृ प्रकाश्यं सत्यस्य । नेतदेवम् । निष्ठितौ अर्थः चोदयेनातिरिच्यते । न शब्दो बाचकः इति अत्रैव (तृतीये पादे) वक्ष्यमः । स च असदायने प्रयोगे निमित्ति अवाचयेन प्रकाश्यते । प्रकृतौ (धान्यपदस्य) सामानाधिकार्येण अवाचयेनापि धन्येन विकारप्रकाशानं कृतम् । तत्र (धान्यपद इह) अर्थात् निष्ठितम्, न चोदकः प्रापयति । ॥ च वचनमसि प्रकृत्या विकारः प्रत्याप्य इति । तस्मात् मातृशब्दस्यैव प्रयोगः । (परमार्थतस्तु शाकस्य अपिवातो नास्तेन) ।

सोम—इदं च मातृशब्दविशेषोऽस्ति इति कृत्वा-
विशेषा उच्यते । सत्युत्प्रेषु वेपणाधेयविशेषास्य मातृ च वेपणाभावात् तदर्थविशेषः सम्मन्वय निरर्थक इति दृष्टव्यम् ।

वि—'नोदः ऊहोऽपवा धान्यशब्दो, मातृगन्तो-
क्षितः ।, ऊहो सत्यशब्दस्यैव गोपनास्यैव संगते ॥'
'शावः पीकते' इत्यत्र मुगपदस्यमायेऽपि नामग-
वेतार्थं च नेत्रा यथोक्तं, सितु (शोगन्धेन) दृष्ट्यं सत्यमि-
त्यर्थं समवेतवचनं प्रतिबन्ति, तदर्थः ।

मातृ—एव वा । दूर्ध्वपूर्णमाद्योः 'धान्यमसि धितुहि देवान्' इति मन्त्रः भूतः । स च 'धान्यमयीति

३८-३९, * धान्यशब्दस्य दशपूर्णेमात्रापेक्षणमम-
गतस्य विकृतौ धान्यत्वान्नप्रधाने 'सामिपेना' इति उक्तं ।
१।१।१३।३८-३९ वर्णकं १.

* 'धा'प्रत्ययः प्रभवात् सन् एकवार इत्यर्थम्,
बहुनां सहाभावं वा भूते । कृष्णतेषु 'एकषा ब्रह्मण
उगहरति' इत्यत्र तु सहभावात्तेषु भूते । वि. १०।२।४.

* धान्यस्य आश्रितशब्दाः इहेः कृते अतीते क्षीमा-
शीलीनां अन्तर्गते मनोज्ञैः सामिपेनीषु धान्या इत्युच्यते ।
तथा 'वृषुपात्राः, तं तृणाघः' इति हे चान्ये सामिपेनीषु
कल्प्येते । मा. १।१।७।१० पृ. ७७३, * कः पुनरेत
धान्याः नाम ? नास्य शब्दस्य पश्चिद्विस्तृतमामहे ।
उच्यते, सामिपेनी धान्याः । कुतः । एवं हि भगवतः
पाणिनेर्यच्चनम् 'वाचस्पत्यायविकार्यधाध्यामानहविर्नि-
वातसामिपेनीषु' इति । अस्माद्वचनात् श्रुतिमनुमिमीमहे ।
विशिष्टस्य अग्निः (सामिपेनीषु) वचनब्रुवणघटे पक्ष ।
५।१।१।५. * धान्यादातो समिद्धप्रमानवती समिद्धप्रकृत-
राननिवेद्याः 'इयं वै समिष्यमानवती, अतो समिद्धवती,
यदन्तत्ता तद्वाध्या' इत्यर्थेवाध्यामाध्यापीनः । तत्र
'समिष्यमानो अग्नये' इति समिष्यमानवती, 'समिद्धो
अग्नये' इति समिद्धवती । अधिकरण दशपूर्णेप्रवृत्ते, के.

* धान्याशब्दः सामिपेनीषु निपातमानः ताम्ने-
पेतनपाशनात् नम्यस्तु धौघप्रदानस्यैव धान्याशब्द-
पाठवर्षं भवति । वा. १।७।१।७।३७.

* धान्याशब्दस्तु एव कदा गम्ये स्युः, शान्यस्तु
अतन्तवः भन्ते स्युः, यदशेषमशक्तम् । दशपूर्णे-
मात्रयोः सामिपेनीविषुद्धौ यन्नामात्रमवित्तवानामुत्तमन्ते
निवेद्याः । रत्न. ५।१।१।५-६. * धान्याशब्दितानां
श्रुत्या समिद्धप्रमानवती समिद्धप्रकृततन्तवनिधानस्य अवे-
धितवित्तवशिष्टस्य धान्याशब्दस्य धौघप्रदानवाचित्व-
निपातनात् 'यत्रय न देवा यत्तस्य छिद्र निरवानंशद्
धान्याभिरुपेवतुः तज्जगन्ना' धान्यात्वम्' इत्यर्थेवादात्
शिष्टाधिपावनिमित्तधाध्याशब्दवन्तावगतेः वृषुपात्रवन्ता-
दीनां सामिपेनीनामेव काचपत्रात्पश्चिमिधितधाध्याशब्दा-
परगाविरोधः । सु. १।७ पृ. ३८.

* धान्यासमाख्यत्वं मनोज्ञात् 'अग्निर्वस्ये
पुरोहितः' इत्याख्यानात् (ऋत. ८।२।७।१) 'वृषु-
पात्रा' इति द्वयोश्च (वृषुपात्राः, तं तृणाघो) सामि-
पेनीषु प्रवेष्टव्यानाम् । सु. पृ. १११९.

* धारणं प्रयोजनार्थं तत्प्राप्तं च न कर्तव्ये
वाचस्पेक्षापलापश्रुतौ अतिधारणार्थम् । वि. ४।१।१४.

॥ धारणे च परार्थत्वात् । १।४।७।२९॥

'आर्यो गतमिष आहवनीयः' इति पठ्यते । अर्थं
धार्योऽग्निः यदा अनुगच्छति, तदा ज्योतिष्मतीहिः अनु-
गमनमाश्रित्य कर्तव्यं न वा इति विचार्य यथा पर्युष्मन्
परिगृह्यन् तृणावचसः इत्येवमादयः पदार्था धार्योऽग्नौ
अहम्यहनि क्रियन्ते, तथा अनुराम्ये प्रावक्षितमपि
क्रियेत इति ज्ञाते, उच्यते । धारणे अग्नेः कृते सति
प्रावक्षितं न कर्तव्यम् । 'आवक्षितं न विद्यते'
इत्युक्तव्यते । कुतो न कर्तव्यम् ? परार्थत्वात् । नहि नरा
अग्निहोत्रार्थमुदरत्रयं यमिष्य काले भवत्यतो गतमीध ।
तत्र अग्नयेऽनुदत्तोऽग्निः सर्वार्थं धारति । न च धारणे
अग्निहोत्रार्थं अनुगमने प्रावक्षितं विहितम् । तस्मात्
तत्रेदं प्रावक्षितम् । 'मनो वै वनाभिः शुभ्रवात् दाम्नी
राजस्यः' इति वतधीपदव्यायः उक्तः । प्रातर्धीयां
गतमीध ।

क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् । ३० ॥

'अग्निहोत्रमाहवनीयमुत्तरति अर्वाधाध्यायं अग्निं प्रग-
मति, नित्यो गतमिषो धार्य आहवनीयः' इत्यास्मात्पृ. १
अत्र पूर्ववर्तिना बहुकम् 'वर्षुषापरितमृह्नादिवत्
होमात् प्रागग्नेर्यार्थस्य अनुगमने प्रावक्षितं कर्तव्यमिति'
तस्मात् सिद्ध्यति । इतरेषु प्रावक्षितवदितरेषु वर्षुषापरितु
क्रियार्थत्वात् संस्कारार्थत्वात् धर्मं अनुगमनं स्यात् । इति
प्रावक्षितस्य वर्षुषापरितस्यो नेष्टव्यम् । तस्मात् धार्य-
ोऽग्नौ वलुगो ज्योतिष्मतीर्दिनं कर्तव्यं इति सिद्धान्तः ।
के.

* धारणार्थमन्यन्याधानं दशपूर्णेमात्राधिकं नोमिषेऽपु
वेदितेषु न कर्तव्यम् । सोमिषेन प्रवृत्तिरित्यात् ।
के. १।१।१।१।२४-२८.

॥ धारणार्थन्यायत् सोमेऽन्यन्वाधानं न विद्यते ।
१२।१।१०।१९ ॥

सोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु ऐहिकेषु कर्मसु चोदक्यातं
अन्यन्वाधानं न विद्यते, न कर्मव्ययम् । धारणाधेयान्,
विद्वत्स्य अग्रे धारणाधेयं तत् । सोमार्थेन च विद्वत्स्य
हृत् कृतम् । न च पूर्वस्य धारणम् । तस्मात् दीक्षणीया-
ऽऽदिषु अन्यन्वाधानं नास्ति इति सिद्धांतः । के.

● 'धारयेद्देवस्य दण्डं शुभे रोक्षणे च कुण्डले । न
जीनेमलशङ्काया भयेय विभवे सति ॥' इति स्नातक-
शतम् । सु. पू. १४७७.

● धारामहाः ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणादयो ऽप्येति सोमे ।
'धारश गृह्णाति' । वि. १०।१।१७. ● धारामहेभ्यः
पूर्वे अंगुष्ठः । (एकध्वजानामग्रे) आदयं धारा सतः
दधि-गंध-अदग्ध-उषा-अन्तर्वासाः नाम महा
गृह्णाते । तदनन्तरं धारामहाः ऐन्द्रवायवयो गृह्णाते ।
भा. ५।३।१।१५-१६. ● धारामहाणामेव काम-
संयोगः । इदं कामः एतं मर्दं गृहीक्या इति । वि.
१०।५।१८.

● धारारात्रिकेषु ये कान्तात्रिकेण प्रमण्यमङ्गः ते
निराकृताः । सन्ध्यायस्य अवेक्षणम् । येऽपि तत्र तदाय-
दर्शनमेव प्रमाणमिति बोद्धा आहुः, तेऽपि तत्रेण
संशयत्वेन निराकृताः । श्रुतु. पू. ८०.

● धारायादिकृतानस्य गृहीतविषयस्य कथं ग्रामा-
व्ययम्, काष्ठस्य पक्षिगिद्धस्येवमेव पूर्वव्ययविशिष्टयस्य
विषयीकरणेन तादृशस्य उच्यमानविषयत्वा अनपि-
गतायेविरक्तव्यम् । मणि. पू. १३.

● धार्मिकः । यो यममनुतिष्ठति तं धार्मिक इति
समाचक्षते । भा. १।१।३।२ पू. १७-१८.

● धार्यो गार्धिवः । (ग्रामणीः, सुभूतम् गार्धिवः)
आहवनीयः । अत्र गन्धीकचित्प्रत्ययैव जानस्य आहवनीय-
धारणविधानम् । संकर्म. ३।२।५. ● धार्येऽग्नौ
परितमहूने पर्युषं तुण्यचयः हवेवमादयः पतायः
अह्न्यहनि क्रियन्ते । जोषितादि हि सन्नि धंसमाधेयेन,
प्रक्षयानि च, अह्न्यमयेनानि च । अनुमने तु ऽप्येति-

धनीहिः प्राक्चित्तं न कर्मव्ययम् । (अघिकरणं अग्नि-
वदनपष्टके द्रष्टव्यम् ।) भा. १।१।७।१९-२०.

● धारनं स्तनानं ऽप्येति सोमे षडशरः न कर्मप्रयुक्तः ।
तत्र कर्मप्रतिषेधवादः । तस्य कर्मण्ये वाच्यमानम् ।
के. ४।३।१।१-३.

● धिष्ण्यानां अग्नीनां विहरणं आग्नीतीवरेषु, न
औसादेदिवात् । संकर्म. ३।२।१५. ● धिष्णानां
वणामग्नीनां सत्रनभ्ये अग्निशोमसमकाले वेति चतुर्गतिं
विहरणम् चतुर्विंशतिर्धिष्ण्यावयः । ३।२।१६.

● धिष्ण्यव्यापारणवर्षादेन आग्नेन पानीयत्
धीमानि । संकर्म. ३।२।२०.

● धिष्ण्याप्रित्यापारणं वरिष्णुनामेन । संकर्म.
३।२।१९.

● पुरिसप्तमानि नम 'गौतमिकरो गावन्स इयः'
इति वचनात् साधनविकाराभ्यक्तानि धूर्गानशब्देनोच्यन्ते ।
मोम. १०।१।३.

● धूर्गानं एकत्रिके नाम यागे 'आहुतं धूर्तं
स्तरते' इत्याहुतया सिद्धितम् । तच्चैकस्मात्पुत्रि, न
तुवे । वि. १०।५।३.

● धूर्वास्यदालि गावन्सवान्विशेदात्मकानि सामानि ।
ऊ. १०।५।३।१०.

● धूमो बुद्धिपयतायावयः अमोर्लङ्गम्, न विद्य-
मानः । भा. ८।१।१७।३३. ● 'वाहयस्य हि धूमस्य
गमकत्वावधारणः । न तादृक् बहुल्यो यः सङ्गि गतवति
भुवम् ॥' वा. ३।३।४।२ पू. ८१९.

● धूमरहित्यकयो हि सामान्येन उवाचिना
मसिर्हृत्प्रवृत्त्या आग्निस्त्वित्येष समपठित । श्रुतु.
पू. २३५.

● धून्यन्प्राग्धूमाध्विमुक्तगगामिति न्यायः ।
अथ धून्यः अग्निमुत्तवविषयावाच्यततरति । यथा
चोक्तम् 'निर्विकृतं यः तदा निर्धूतास्तिष्ठत्यनम् ।
धूमव्यक्तधूमोऽध्विमुक्तव्यक्तोऽनम् ॥' इति । माह्वी.
५।२१.

● धृतराष्ट्रस्य अन्वस्य इत्यत्र पाण्डुराजितेभ्यः इति
अनधिकृतक्रिया (धर्मव्यतिक्रमः) । वा. १।३।३।७

पृ. २०४ । अत्र सुधा पृ. १८५-८६ । नृतराष्ट्रस्य
अन्धत्वेन अनधिकृतस्य यागस्पर्शात् धर्मन्यतिक्रमः ।
अन्धस्य निरशनेन घनमासत् यमासंयममासद्वय
'तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः । अश्वमेध-
मतीतो जे धृतराष्ट्रो महामयैः ॥' इति दर्शनात् पाण्डव-
'जिने' धनैः इत्युक्तम् । 'सुदृढश्चापि धर्मोऽयमघनेन
सममर्पयत्' इति च पाण्डुना धृतराष्ट्रादिभ्यः स्वाजि-
घनसमर्पणात् नापहारः सहस्रस्यैः । पाण्डुर्विजयनोप-
पन्नान् श्रेष्ठस्य धृतराष्ट्रस्य अमुचितं इति न्यतिक्रमार्थं
वाच्येनोक्तम् ।

वार्तिकम्— धृतराष्ट्रोऽपि स्वाध्यायमुक्त्वा आश्चर्य-
पूर्णं पुनरुक्तिं कृत्वा कालेऽपि वृथावेन । चाणु-
प्रहसमर्थं महर्षयः भूयन्ते । तन् यथैव तद्वचनात्
अशी व्यञ्जो जातो विशास्यते, तथा यज्ञानुष्ठानवचनात्
तावति फाळे इष्टवान् इत्यर्थोपाया मुक्तानम् । यज्ञ 'यज्ञ
देवयज्ञासंगनिकयज्ञानेषु' इति शान्तेयं प्रथमं यज्ञि-
मभिधत्ति, कर्तृफलमपि च दानतपश्चरणादीनापि
भूयन्ते, तत्कारणात् कर्तृक्रियेवोपायः । पृ. १०८-११०.

● धृतिः । पाण्डु अधराणि १२।१२।८।८।१६।८
उदा० 'अथर्षेह इन्द्र०' (कर्त्त. १।२३६।६) । के

● धृतिमन्त्रेषु 'इह धृतिः स्वाहा, इह विधतिः
स्वाहा' इत्यादिषु धृत्वादिशब्दानां चतुर्थ्यन्तपठो न
कर्तव्यः किन्तु पञ्चासमासार्थं प्रयोगः । संकषे. २।४।२१.

● धेनुः एका कृष्णस्य कृष्णदक्षिणस्य कार्ये भवति
भूमिके कार्ये । स च ज्ञानः 'अथैव भूर्वैश्वदेवः, त्रिष्टुदेव
सर्गः, तस्य विधयः (विधयश्चर्यपटिताः) सोम्रीयाः,
धेनुर्दक्षिणा' इति विहितः । के. १।७।१४।१५-५८.

● धेनुर्दक्षिणा । 'गोश्वाश्वत्थरश्च शर्दभश्वाजाश्वावश्च
मीरयस्य यवाश्च तिलस्य माषाश्च तस्य (व्यष्टिरेवस्य)
ह्यारश्चान्नं दक्षिणा' इति याज्वेयं चरान्वयेन इनरेतरादिशब्दस्य
गणदिशब्दस्य दक्षिणाशब्दस्यार्थमात्रमात्रं समुदितानां
गणार्थानां एकदक्षिणाशब्दमन्त्रे 'धेनुर्दक्षिणा' इति विहृतो
(भूनामयोः पञ्चादे) विहितस्या धेनोः समस्तदक्षिणा-
धिकारार्थं दर्शने (१।१३।१।१५-५८) वक्ष्यते ।
सु. पृ. ७८६.

● धेनुनामः शब्दाः उपयोः (गौः घन्ती चेति)
असाधारणवचना एव । गोणादय इव अनेपेक्ष्य च पदा-
न्तर एते फलान्तरागमिनः असाधारणार्थे प्रतिपादयन्ति ।
केचित् पदान्तरमपेक्ष्य साधारणं प्रतिपादयन्ति । यथा
मुद्रः षट् इति । दुपृ. १-१।२।२१।६८.

● धेनुकिशोरन्यायः । 'यथा धेनुः किशोरेण' ।
तस्या, कृष्णकिशोरे धेनुः इति । यद्यपि धेनुशब्दो गोधेन्या
दृष्टप्रवृत्तिः, तथापि अभिधानसामान्यात् अधधेन्यामपि
मागी इति किशोरेण चित्रेन अधधेन्यां विहायते ।
भाषितानु निरन्येत 'गुणानामभिधानत्वात् संबन्धा-
दभिधानवद् यथा धेनुः किशोरेण' । भा. ७।४।२।७.

● धेनुन्यायः । यथैवैकवि औपदेशिकेयु-
दक्षिणस्य आतिवैशिककृतद्वन्द्वदक्षिणायाः भाषः ॥
तस्य धेनुरिति गवाय्, प्रकृतौ विभक्तं चोदित-
त्वात्, तत्सामान्यान् दक्षिणान् स्यात्, वयेष्टि-
गुणशब्देन १।०।३।१।५।६ ॥

भाष्यम्— इदमामनसि 'अथैव भूर्वैश्वदेवः,
त्रिष्टुदेव सर्वः, तस्य विश्वस्यः स्त्रीर्षाः, धेनुर्दक्षिणा'
इति । (अथ सत्यापादः— 'भूः उदस्यः रथतराश्वः,
मृत्विजसो यजेत, धेनुर्दक्षिणा' इति । १।७।३।२४ ।
मृत्त्वितिसर्वश्च शास्त्रमिदं आश्वत्थमनेन १।२।१५ ।
अथ उदेहः किं धेनुः गवा निवर्तिका, उत कृष्णमा
दक्षिणायाः इति । तत्र इदं तावत् परोक्षं किं प्रकृतौ
विभक्तं दक्षिणम्, उत समुत्तमिति । ततः इदं तस्य
सहस्य अधिकरणं प्रियते । किं प्रकृतौ विभक्तं दक्षिणम्,
धेनुर्वैवा निवर्तिका, उत अभिधानं कृष्णमा
दक्षिणाया निवर्तयति । किं प्राग्भू । 'तस्य धेनुः'
इति भूमाणे ध्वम् । धेनुर्वैवा निवर्तयति । ततः एतत्
तावत् विचल्यते प्रकृतौ विभक्तं दक्षिणमिति । किमिदं
निष्कर्षमिति । यथाश्वत्थमनेनैकं द्वयं दक्षिणेति । कथम् ।
गोश्वाश्वत्थरश्च दक्षिणा, इति प्रकृतौ गवादिभि-
र्दक्षिणाशब्दः अनेकं परिरक्षाम्यते । निरिहा हि गवा-
दयो न तेषां समुदायः । चध्वः समुपपादो भवति, न
तु समुच्चयस्य निर्देशकः । परंपरितोपपादो तु समुच्चय-
मुपादये । यदि हि निर्दिष्टे, किशोरेणः समुच्चयः

ऐश्वर्ये । 'समुच्चयः शोभनः, समुच्चयो द्रष्टव्यः' इति यथा भवति एवम्, 'न शोभनः' 'न द्रष्टव्यः' इति वा न विभ्यति ।

तथा, यदेह समुच्चयेयोः पक्षी भवति 'पक्षपादिरयोः समुच्चयः' इति, एवं पक्षः पादिरश्लेषात्पक्षिण्यत् । न तु म्पठि । तस्मात् चतस्रः समुच्चयं निर्दिशति । भूत्या निर्दिष्टेन चैकशक्यता स्यात्वा, न गवादिलक्षितेन समुच्चयेन । तस्मात् 'गौरैश्चिषा, अश्वो दक्षिणा' इत्येवं संवत्सः । दक्षिण्या हि गवादीन् तेषां दक्षिणत्वं विधीयते । तस्य गुणभूतं प्रतिप्रधानं भिद्येत । चतस्रश्चैव समर्थितौ भविष्यति, 'गौरैश्चिषा, अश्वस्य दक्षिणा' इति । न गौरश्चादिलक्षितौ गवादीनां वा समाहारः इति । यदा विभक्तं दक्षिण्यम्, नदा प्राप्ता गोदाक्षिण्ये । पुनर्विषयाधर्मस्यार्थे 'चेतुर्दक्षिणा' इति । याऽसौ गौरैश्चिषा हा चेतुरिति । अन्वाका दक्षिणानामधिकारेण यथाप्रकृतिभावेन चोदकमुत्पन्नो भविष्यति । घन्देनेष शब्देन गुण लक्ष्यते, चेतुश्च नाम । गौरैश्च चेतुर्नाम्बा । अपेक्षितुंगान्धेन । धीर्यं निर्वपेति सूर्यसम्बन्धं कुर्वति द्रष्टव्येति विवक्षिते निर्वपणाशयः एव प्रयोगः शब्देन निर्दिश्यते इति, निर्वपणशब्दात् प्रयोगाद्भेदेन निर्वपण-शब्देन ऐहिको विध्यन्तो निवध्यते । एवमिह हि गोरुक्-चत्वेन चेतुश्चैव गौरैश्चिषाविचारः क्रियते, गान्ध दक्षिणा विनिवृत्ते इति ।

हुपू-सत्यं चेतुरिति (कर्त्तुं मूलम्) । (वाच-तर-वाचमङ्गीकृत्य चिन्तयते यत्र गवादीनि इत्यादि [इति], 'तस्य द्वावपादौ' इति न एकपादमभूत् अभूते । भाष्येण संदेह दूर्यपति-) विवृतिविशिष्टार्थं प्रकृति तावन्निवृत्त्यामः । यदि (भूतौ) अश्वद्वयं पक्षान्मूलाः (दक्षिणा प्रति) ततः एव द्रष्टव्यमिति वा चेत्, (एक-द्रष्टव्येन निवर्तिता इति सिद्धः) । अथ दक्षिणा (प्रधानमूला तत्) कुम्भक दक्षिण्यस्य निवर्तिता (चेत्तुः । पूर्वपक्षमाह-) गवादीन् चैव प्रधानमूलाः । (कुतः ?) ते अत्र निर्दिश्यन्ते । दक्षिणा तन् प्रकृति (एकेमुद्दिश्य) विधीयते । 'चतस्रः समुच्चयार्थे भवति, न तु समुच्चयस्य निर्देष्टकः' (इति भाष्यस्य)

कोऽमिषाः ? (केचिदाहुः श्रमणान्तरशिद्धयर्थेन अनुवादोऽयं चतस्रः, न तु विषयक इति । अपरे पुनः चतस्रः चादयः, न तु वाचकाः इति व्याचक्षते । तद्वन्मपनोदनाय अवैतसं वस्तुमाह-) शब्दास्त्वान् द्विवचनाः, केचित् कान्यम् (अर्थम्) स्वप्रधान-माहुः, नोपसर्वन्त्येन यथा 'गृही' इति वृक्षशब्दः स्वीयवान् उक्तार्थे (प्रधानप्रधानमूलार्थान्वितार्थः) केचित् (तु वाच्यमर्थम्) अन्योपसर्वनीभूतं वृषते (न प्रधान-मूलम्) यथा अत्रैव 'गृही' इति द्विनमनं प्रातिपदिको-पसर्वनेन अन्वयार्थे प्रतीयति द्विवचनार्थे द्वित्वमेव अत्रहत् (अत्रहदेव इत्यन्वयः) । एव चतस्रः समुच्चय-लुक् (नियमेन शब्दान्तरत् पर उदाहरणार्थः) परो-सर्वन्त्येन प्रतीयति, न स्वप्रधान्येन । तस्मात् परोद-सर्वने चतस्रः, कोऽपि क्रियागुणस्या संवत्सते । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययत् सिद्धं इति । ('इति अमिषाः प्राप्यम्' इति अनुकुरेन अमिषाप्रपदेन इतिशब्दस्यान्वयः । किं तु प्रधानमित्यत्र आह-) ते च गवाद्याः । न चतस्रः समुच्चयस्य पदविचक्षणः । समुच्चयशब्द- (हि) समुच्चयं प्रापा-येन निर्दिष्टति, गान्धश्च गुणभावेन । (तस्य वीतिं भाष्ये । एवं स्वमतेन व्याख्याय पदम् कृतमिति । तत्रापि अनुवादस्य उपेक्ष्य योवत्कवयश्च दूषयति-) चतस्रः स्वास्त्यं चतस्रः, न शोभनः । कथम् ? शब्दास्त्वान् अहृत्वा शक्यता अवैतसं वस्तुमाह-) त एव (चतस्रः समुच्चयमिषायां स्वविधुम्) न्यायः, एकपक्षिकद्व-नात् । (अन्यथा शब्दान्तरस्य सदभिधाविना, चतस्रस्य च योवत्स्य इति शक्तिरूपं स्यात्) । अत्रिच वृक्षशब्दे उच्चरिते वृक्षार्थः एव यतः विशिष्टवर्तते, नाम्नस्तदितः शब्द- (च-) शब्दोच्चारणम् । तस्मिन्ने तु चतस्रे इतोत्तरशेषः प्रतीयते । यस्य चोपादानात् कोऽयं प्रतीयते, स तन्मार्थः । गवादीनामुद्दिश्यमानानां विशेषण-मपि विधायम् । तस्मात् (गवाद्यां वृक्षशब्दात्) एवैतस्य दक्षिण्या संवत्सः ।

सर्वस्य वा, कर्तृसंयोगादेकनात् दक्षिणाऽर्थेन्य, गुणानां पार्थक्यत्वादेर्ये, विरुद्धौ श्रुतिभूता स्यात्, तथा समवायादि कर्मभिः । ५७ ॥

भाष्यम्— वाञ्छन्ः पक्ष आशयवर्तते । सर्वस्य कतदाधिपस्य निवर्तिका चेन्नुरिति प्रतिज्ञायते । तत्रैतदर्थं ते समस्त दाक्षिण्यमिति । किमिदं समस्त दाक्षिण्यमिति ? न प्रतिज्ञाय दाक्षिणाशब्दः संभवते, गोर्दक्षिणा, अथो दाक्षिणा, अथकरो दाक्षिणा इति । कथं तर्हि ? गजद्वयो दाक्षिणेति । नहि गजद्वयौ नृद्वय दाक्षिणाशब्दो विधीयते, ये गजद्वयान् दाक्षिणेति । तथाहि दाक्षिणाशब्दो गजद्वयः दाक्षिणासंघविधानार्थं यौगप्येन अन्तर्गतसंघमभिधत्तु बहुवचनस्य स्यात्, गजद्वयो दाक्षिणाः इति । यथा 'अयोधयो देवते' 'प्राजापानामभितमपयताम्' इति । गुणवचनात् शब्दानामाश्रयो लिङ्गवचनानि भवन्ति । कथं तर्हि ? दाक्षिण्यमुद्दिश्य गजद्वयो विधीयते । का दाक्षिणा ? गजद्वय इति । दाक्षिणा नाम दक्षिण-विधानमर्थः । दाक्षिणा अश्वद्वयः, इति । एकः स गुणः । स च प्राधान्येन विवक्षितः । सदिशेयगमने गजद्वयः । गुणवचनानां च शब्दानामाश्रयो लिङ्गवचनानि भवन्ति, न द्रव्यवचनानामभितमपयताम् । यथा, 'विश्वे देवा देवता' इति । का पुनर्दक्षिणा ? गोधानाश्वद्वयस्येति । दाक्षिणाशब्दो दाने संभवते, कृत्वाम्यो दाक्षिणा ददातीति, न गजद्वयः । एको हि दाक्षिणामर्थः, कृत्वाम्यमनमम् । सहा भ्रातृभ्यो भवति, भूय आनमनेन अर्थो नास्ति, गजद्वयमपि गुणमभिधत्तु अर्थे दाक्षिणात्वम् । यदा समस्तं दाक्षिण्यम्, तदा निकृता मुक्तिरिति मन्त्रकृतेऽर्थे चेन्नुरिति भूता । वा च प्राक्तन कार्यमपि निर्वर्तयति । कृतमयोगेन हि भूयते तस्य नगोर्ध्वमुर्दक्षिणा, इति । तस्मिन्निर्द्वये सर्वं चोदकप्राप्तमनुमानिकं निवर्तते । तदा समवायादि कर्मनिर्निवृत्तिः संभवत्येव भुविभूतया । अत्रिच चान्द्रभूतया सवर्तनं गोद्वयमिति प्रतीयते । दाक्षिणासंघोऽस्य गजद्वयेन । भुवि च वाञ्छाद्विषयः । गजद्वयं पूर्वं यथोद, तस्याद्विषयः । इतरेतरपुत्रा दाक्षिणावेन संभवते गजद्वयोर्द्वयः । तस्मात् कृतस्य कतदाधिपस्य निवर्तिका चेन्नुरिति ।

दृष्टं— सर्वस्य वा नृसंयोगादेकत्वं दाक्षिणाभ्युपानां पार्यवसादये निवृत्तौ भुविभूतं स्यात्

तस्मात् समवायो हि कर्मभिः ॥ (लिङ्गितुपरीका पुस्तके एतादृशः स्यात्तः । किञ्चिदश्वमेदेन एतादृश एव पाठः अन्येन दृश्यते । नयासि नारी माध्यानुवति । उपरीकृतो न नैव स्यं प्रायो न्यासनायते । भाषानुसारी य-स-पुस्तकानुसारी च पाठः प्रायोऽस्यभिः स्वीकृतः इति चेपम्—के-) इतरेतरपुत्राः (गजद्वयः) दाक्षिणा प्रति विधीयन्ते । कुलः ? संघासामर्थान् (आश्वमेदसंघोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः) । यत्र गजद्वयमुद्दिश्य दाक्षिणा विधीयते (तथा सति) न संघा दाक्षिणा प्रति विधीयते, नत्यमेवमप्युक्तम् (दाक्षिणाशब्दस्य विद्वद्भिः कृतपक्षेण) । यदि च गजद्वयः (संघा प्रति) प्रदानभूतः (तथा सति 'तस्य' इत्यम्) तेषामिति बहुवचनं प्राप्नोति । किञ्च गजद्वयं प्राणान्ते (सति विभेः) अद्वयत्वेन प्राप्नोति अग्न्याश्वशेषमावात् (शेषमावात् इति मुञ्चते) गजद्वयमात् । दाक्षिणाप्राप्तये (इ) गजद्वयम् (कल्पम्), 'कृत्वाम्यो दाक्षिणा ददाति' इति विहितमात् । अत्रिच गुणवचनोऽप्यम् (दाक्षिणाशब्दः), च यदा द्रव्ये उपसर्जनीयता, तदा द्रव्यस्यैव वत् लिङ्गवचनम्, ता लभते । इह च वरूनि द्रव्याणि (गजद्वयानि) तस्मात् बहुवचनेन भवितव्यम् (दाक्षिणाः इति) । यदा तु स्वप्राधान्येन विवक्षितो गुणः, तदा द्रव्यस्य यत् लिङ्गवचनम्, तदा सति । अत्रिच-यं च गुणस्यासि (केनचिद्) वचनेन, तस्मात् (प्राधान्यात्) 'दाक्षिणा' इति एकवचनमुक्तम् । (तस्मात् कुलविवर्तिका चेन्नुरिति) ।

चोदनामानतथ्यादिज्ञेन नियमः स्यात् । ५८ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं यथेति गुणवचनेति, अभोच्यते । आश्वमेदप्राप्त्याश्वशेषमावात् प्राक्तनानां शेषवचनप्राधान्येनैकत्वा चोदनाया न किञ्चिदेकं कार्यम्, यदेकस्य चोदना आश्वमेदः । न च यत्रने 'एकस्य कर्मणो वैजृच कर्म निष्पन्नं यदुक्ति' इति । तत्र कस्य प्रदीप्यतीति संदेहे पुनो लोकेन नियमः । इह तु अपदिष्टो हेतुः । गजद्वयमेकं कार्यं दाक्षिणात्वम् । तस्मिन् चेन्नुरिति भूतं चोदकप्राप्तं निवर्तितुमर्हतीति ।

ज्ञा— गजद्वयं निवर्तिका चेन्नुराश्वमेदमात् । इति श्रुते, अभिधीयते । 'गजद्वयं प्रदानात्वे दृष्टं

नास्ति प्रयोजनम् । ऋत्विगानमगार्था तु दक्षिणा
मप्रयोजना ॥' तस्मात् समस्तगवादिनिवृत्तिः ।

सोम— वृत्ताधिकरणप्रत्यक्ष ऋत्विग्मात्रविचारस्य अक्षररक्षण
संगतिः । सूत्रार्थरत्न— तस्य धेनुभिनि भुत्वेतुः गवां
निर्वर्तिना रपत्, प्रकृतौ गवा गदीना प्रत्येकमेव दक्षिणा-
स्वरव नोदितवान् । तथापि गोभिरेव सामान्यात् इष्टिः सोमैष्टिः
आग्नेयविकारः, सद्रिति ।

यि— 'भूनाभि (याने) धेनुर्गवैत गाः किंवा
वृत्तनदक्षिणात् ।, चेन्वा विनोपितत्वाद् गाः, दक्षिणै-
कत्वतोऽग्नित्वात् ॥'

भाट्ट—' अथैव भूयैध्वदेव' इत्यनेन विहिते भूयैध्वे
एकदे 'धेनुर्दक्षिणा' इत्याज्ञातम् । वा किं अश्वदीना
निर्वर्तिना न वेति चिन्ताकाम्, यद्यपि न भूयैध्वीत्यस्य
गवाद्युद्देशेन प्रकृतौ दक्षिणावस्था 'गौश्राधश्च' इत्यनेन
विहितत्वात् उद्देशविशेषणस्य साहित्यस्य अविवक्षितत्वेन
प्रत्येकं गवादीना दक्षिणाव्यावृत्ततेः धेनुर्गवाभेन त्यागापत्त्यं
निर्वर्तिनेति गङ्गितं वाक्यम्, गवादीनामग्रजान्त्वेन उद्देश-
त्वस्योक्त्या, अद्वैतैर्देही वाक्नयैवाद्य, दक्षिणावस्था
आनतिस्तरापातिरिक्तस्य दूर्वाचनत्वेन आनतेः कृत्-
कृतत्वात् विशेषवादीनाम् । अत एव गवादिद्रव्यविशिष्ट
सौष्ट्वसिद्ध्याविशिष्टं च ज्ञानमेव दक्षिणावस्थाव्यापननि-
जन्तत्वात्वेन विधीयते । निरुक्तज्ञानस्य च 'ऋत्विग्यो
दक्षिणा इदति' इत्यनेन ऋत्विगुद्देशेन निमित्तयोगः ।
ऋत्विग्विशिष्टस्य वा तत्त्वानुसंग्यत्वेन निमित्तयोगेन वा
आनत्यन्तगत्य प्राप्ततया दानानुग्रहेन ऋत्विग्द्रव्य-
विधिरित्यादि पूर्वप्रक्रमः । तथापि 'गौश्राधश्च' इत्यत्र
गवादीनामग्रजान्त्वेन न कथं प्रत्येकमेव, न तु गवाद्य-
वृत्ति आग्नेयविकारः, तथाप्यस्मिन् प्रमाणमात्रम् । न च
चक्षुष्येन इतरेतावोपपत्तीतेः परस्परसंदिग्धानां कथन्या-
वृत्तिः, तस्य सङ्गस्यप्राप्तिपादकत्वेनापि उक्त्यैव इतरेत-
रयोगाप्रतिपादकत्वात् । अतश्च योग्यताकालेन प्रत्येकमेव
गवादीना प्रकृतौ दक्षिणावस्था, तेन दक्षिणैर्देवेन विधीय
मानं विदुनी धेनुर्व विशेषतामर्थानुसृत्यान् योद्गारेणैव

निमित्ते इति ज्ञान कस्यापि नाशः । धेनुशब्दस्य गोमात्र-
वृत्तिगुणविशेषेण गुणविशिष्टगम्येयं वा शक्तिरूपस्य स्थापित-
त्वात् । इति प्राप्ते, न तावत् गौश्राधदेन धेनुवनिधिः,
एकप्रसरतामग्न्यपत्तेः । नपि दक्षिणानुवादेन धेनुवनिधिः,
तथाप्ये एकत्वस्यापि अप्राप्ततया विशेषत्वे वाक्यभेदापत्तेः ।
अतोऽवश्यं दक्षिणादानोद्देशेन धेनुवैकत्वविशिष्टं गो-
द्रव्यमेव विधेयम् । तस्य यद्यपि प्रकृतौ गवादीना प्रत्येकं
दक्षिणादानवाचनम्, तथापि निरुक्तवत् धेनुवाचनतया
आहुतसर्वसाधनतायां वाचात् सर्वद्रव्यवाचक भवेदेव ।
वस्तुतस्तु गवादिद्रव्याणां न प्रकृतौ प्रत्येकसाधनता,
समुदायस्य 'अग्रेव वृत्तिकाम्यः पुरोडाशानुसारात्',
वाद्यु पानीयवत्' इत्यादिश्लेषकत्वोपादानादेव सिद्धेः
चक्षुष्यैवप्राप्यत्वात् । अतश्च गवादीनां चक्षुष्यत्वेन
इतरेतरयोगप्रतीतेः पार्श्वगृह्यस्य एकसाधनताकत्वात् धेनु-
वाचनतया प्रकृतदक्षिणादानसाधनतावाचात् सर्वद्रव्य-
निवृत्तिः । एतेन तावन्तकभेदादौ गोप्राप्तिवाचनमेव
अतिदेयत्वं, पूर्वप्रक्रमश्रीहारेण धेनुव्यादिविशिष्टा निधीयते
इति साम्प्रतया वाच्य इत्यप्यस्मत्, अक्षरतया अप्येकत्वेन
योद्गारेण द्रव्यानुसंग्यत्वेन धेनुवैकत्वव्यवस्थितम् ।

सण्डह—' धेनुः उदस्यस्य निर्वर्तिना स्यात् ।'

शंकर—' धेनुर्वैध्व वाधिका स्यात् ।' तया गवा-
यादीनामित्यर्थः ।

७ उपरूपे एकदे 'अस्वः द्यामी (गो-प्राप्ये)
दग्गालाद्यो दक्षिणा' इत्युक्तम् । तस्य दक्षिणाद्य-
वैध्वोमात् धेनुन्यायेन कृतत्वात् ऋतुदक्षिणास्य अपेक्ष
नाशः । सि. ६०।१।१८.

४ धेनुवशाधदक्षिणा, सन्नप्राण इति पुस्तपाप-
नयो यथा स्मृत्यस्य १।१०।१।१८।१५ ॥

उपहृत्वे ऋते 'उत्तमो यश्च भक्षस्तमो बृहपृष्ठः'
अथ इत्यनेन दग्गालाद्यो दक्षिणा 'य प्रदमे देय.'
इति श्रुतेः । हिमयमस्यः श्रद्धाभागासात्त्व निवर्तकः, उ-
त्तमस्य वपुर्दक्षिणस्य इति विचारे कृतस्य निवर्तकः
इति पूर्वापिकरप्राप्तिद्वानुप्रायेन उत्तमे पूर्वपदे सिद्धान्त-
त्वात् । अथदक्षिणं यैश्चक्षुषा दक्षिणा कृतनाशः
वाहताः ऋतुदक्षिणा निर्वर्तिना । धेनुवत् (१०।१।१५)

५६-५७) । 'स ब्रह्मणे देयः' इत्यनेन च पुरुषा-
पन्नयः ब्रह्मभिजाना पञ्चदशानां ऋषिपुरुषाणां अपन्नयः
क्रियते । यथा हिरण्यस्य यथा शतकुण्डलचरी सौव-
भसाणां हिरण्यामकाशम् 'सर्वे ब्रह्मणे परिहरति'
इत्युक्तम् (१०।२।५।१९-२०) तद्वत् ।

एके तु कर्तृसंयोगात् स्वयत् । तस्य लिङ्ग-
विशेषेण । ६६ ॥

अनया अश्वदक्षिणा कृत्स्नकृतदक्षिणाया एके
केचित् पदार्थाः ब्रह्मभारुपा एव निश्चिन्तन् न कृत्स्न
कृतदक्षिणाया निवृत्तिः । कर्तृसंयोगात् सर्वकर्तुः ब्रह्मणः
सम्भवात् । 'स ब्रह्मणे देयः' इति वाक्येन ब्रह्मसंज्ञ-
ज्ञानात् । एव तस्य अश्वस्य कर्तृसंयोगात् किञ्चित्शेषेण
समं कर्तृवर्गस्यैव पुरुषविशेषविज्ञानेन एके केचित् पदार्थाः
ब्रह्मभारुपा एव निश्चिन्ते । स्वयत् । यथा दमपेये
'सजगद्ब्रह्मे' इत्युक्तम् आगस्यैव निवर्तिषा कर्तुं, न
कृत्स्नयाः नष्टदक्षिणायाः तद्वत् । इति पूर्व. पक्षः ।
तुल्यः मिद्वन्तपक्षः भावार्तकः ।

अपिवा तदधिक्रान्तिरिष्यवदधिकारः स्यात् ।
६७ ॥

पूर्वपक्षस्य सूत्रप्रसङ्गः स्वावृत्तः अपिवाश्वदः ।
अयं दमपेयः हिरण्यत् सप्तकुण्डलकरोषमश्वविषय-
हिरण्यवर्गस्यैवा इत्येतां प्रमाणांमि कर्तृत्वज्ञानादिति ।
तथा विकाशः स्यात् कृत्स्नकृतदक्षिणाया वाचकः स्यात् ।
तदधिक्रान्तिरदक्षिणाऽपिक्रान्तिः । दक्षिणाशब्देन दक्षिणा-
मपिह्यत अश्वस्यैव कृतः । तस्मात् कृत्स्नकृतदक्षिणा
विकारः अश्वः इति सिद्धाः । के.

॥ पेनुवत्सर्पमाधिकरणम् । जानपुविभ्यादौ
वेत्वादिपञ्चोपदिष्टोदन्त्येव प्राक्तनब्रह्मस्य वाचः ॥

औत्पत्तिके तु द्रव्ययोः विभक्तः स्वादकार्यत्वात् ।
१०।२।२५।६९ ॥

भाष्यम्— वपितुं भूयते (वज्रनिहो) 'खान-
पुमिभ्या पेनुवाकमेव, माकतं वलम्, ऐन्दुपदम्'
इति । तदन संपदः किमज्ञाः पेनुवत्पदमाः, तत्र गाव
इति । किं प्रातम् । चोदकमुपहाय अजा इति । युज-
नितिज्ञानेन वाचः । श मुषः चोदकेन प्राते शक्रवे द्रव्ये

नो. नो. २८६

आवेद्यवित्तयः । ननु गवि गुणमभूः एते शब्दाः । तस्य
गवि व्याहृः, न तु शीघ्रं प्रत्यक्षेण वचनेन चोदकेन
वा । श एव गुणवचनो यत्तसि भूत्वा नोऽपिज्ञानं गुणं
वदति, वाक्येन आगम्यमभूत् आस्कन्दति, तथापि शी-
घ्रस्य अभावात् साकामनिवाद्यमेव यत्तते न भूतिः ।
अपिच धानवचनेन एते शब्दाः । गुणाश्च भूत-
त्वात् न क्रियया संबध्यन्ते । इत्येव एषा संशयो
भवति । चोदकप्राप्तं च द्रव्यम् । तेनेषां सामाना-
धिकरण्यम् । यथा 'अदीदे पेनु ददाति' 'तस्य पुरुषो
पेनुदक्षिणा' । तथा 'अवर्षभस्यजिनमदगुणाति'
इति । धानवचोयत्तनः शब्दः तत्वेकशब्दगतेनैव द्रव्येण
संबध्यते । एषमिहापि चोदकप्राप्तेन द्रव्येण संबध्यते
इति । तस्मात् अजाः पेनुवत्सर्पमाः इति । एवं प्राप्ते,
द्रव्यम् । औत्पत्तिके एतस्मिन् उपपत्त्यै जातिविशिष्टे
गुणमभ्यै द्रव्ययोः विकारः स्यात् । द्रव्यमपि विकृतिः,
न शुभमश्वम् । यदेतत् जातिविशिष्टं धानं वयश्च, न तत्
अवपितुं शक्यं कर्तुम्, गोपदमेव तत् भवति । तद्वत्
अश्वं यदपि स्यात् शक्यमप्येवमित्युक्तम्, तदावेद्यविभ्यने,
यस्य शक्यम्, तत् प्रमादित्येते यथा अजा पेनुवत्सर्पमा
इति । उच्यते । विष्णुश्चात्र अजाशब्देन वेत्वादीनामेक-
वाक्यत्वात् । इदं चोदकेन वाच्यद्रव्यम् । चोदकस्य विदेशे
वति मानद्वयं प्रापयति । न न वेत्वादीनां द्रव्येण संबध्यः ।
अश्वमिति किं चेत् अ लभ्येन संबध्यं करोति, गवि वा व
भूतिः । द्रव्यसंशयो वाक्येव स्यात्, तस्य दुर्वर्तं भूतेः ।
तस्मिंश्च जातिविशिष्टे गुणे आत्मसंबधुक्तौ वति न
शक्यं अजाशब्देन अवितुम् । न च चोदकपेक्षया
श्रवणा जातिः उत्पत्त्यै उच्यते । तस्मात् यदो पेन्वादयो
मविष्यन्तीति ।

दृष्टम्— औत्पत्तिके तु ० ॥ वेत्वादयः शब्दाः
उभयोः (अश्वं चापिदोः गारादीनाम्) अन्तःपारल-
वचनाः एव, चोणादयश्च (नाय विवादः) अन-
पेक्षस्यैव पदान्तरं एते (पेन्वादिशब्दाः) पदसंज्ञास्येव
अन्तःपारलव्यर्थे प्रतिपादयन्ति । (तेनापि गुणविशेष-
वचना) वेचित् पदसंज्ञास्येव (अथ प्रतिपादयन्ति)
यथा उक्तः षट् इति । (तेन ते सामान्यगुणवचनाः)

कार्ये इति नार्थः प्रतिरूपेण । वा. ३।५।१।२२. * ध्रुवायाः उपांशुवातायां विधाधारणवेऽपि अमाधारण्यमत्रात् प्रधानात् प्राथमिक्यप्रकर्षाच्च प्रधानविपर्ययः । सु. पु. ६२६. * ध्रुवाया एव (सहायात्) स्थितकृते अवदौसते । वा. ३।५।१।४. * ध्रुवाऽऽप्यादिभिः स्थितकृताविरोधस्य नावु-
दात्तम् । वि. ३।५।१.

* ध्रुवाऽऽप्यायेन वचनमन्तरं नोपपद्यते । संकर्म. ३।४।७.

* प्रौढमाज्यं साधारणम्, दर्शयति च ' सर्वस्यै वा धनं यथायथा यज्ञते यद् भुङ्क्तापाज्यम् ' इति । साधारणं हि तद्, उपांशुवातायां अन्येभ्यश्च प्रयोजनेभ्यः । यावदा-
प्येन यद्यप्य तत्तद्व्ययं प्रयोजयति । कस्ययश्च आस्यम्, तस्यैव एव प्रहीतस्यै संस्कर्तव्ये च (ग्रन्थमिषादि-
शब्दम्) । भा. ३।५।१।६, * प्रौढमेव अज्यं दर्शयन्-
मासयोः उपांशुशते इत्यम् । १०।८।१५।४७-४८, * प्रौढव्यात् सर्वसाधारणात् उपांशुवातायां अप्यन्तर्नि-
वेशिष्य अन्वयेन तस्यै मयति । १२।२।१।५, * सर्वस्यै वा एतद् वशात् यज्ञेन यद् भुषणमाज्यम् । तेन उपांशुवाताः प्रौढव्यात् । १०।८।१५।४७-४८.

* धर्मः, सामान्यरूपः, किन्तु चामस्यस्यप्रत्यय एव साध. । तस्योत्तरकालमेव साक्षादभिव्यक्तम् । अत एव ' नरो यतः ' इति प्रसीतिः । नहि ' नरोऽस्ति ' इति कश्चित् प्रयेति । अतो व्यसो नास्तीति वैभिवत् । प्राणि. ६. २९. * भवतः । ' नारितता पयसो धनि प्रवत्तामव श्रियते । ' ऋषोः, भवान्प्रमाणाव्यवहारे २

॥ ध्वजनिर्गतनन्यायेन तत्त्वबुद्धेर्दृष्टाव्यवस्थित-
मपि शास्त्रे नारितव्यवस्थितमनाश्रयतः । रघुषानिर्गतन
न्यायसमाचार्यक एवावम् । सिद्धान्तदर्शने निरञ्जन
भाष्ये ३।१।२२.

* ' ध्वजिनो गच्छन्ति ' ' छत्रिणो गच्छन्ति ' इति छिन्नमन्त्रायाश्च शब्दमवस्थितिः । भा. ३।८।२२।६५.

* ध्वजि. भाष्यः । न वाक्याभा नन्वयस्यविभागाभा वा नाः, किन्तु यामुपुनः शब्दसिद्धेयो नारो स्वमिरिति चोच्यते । उनाकरः सौन्दर्यदे स्ते. ३८. * ध्वजयः अर्थान्तरात्तः शब्दस्य द्रुतादिभिरुपपत्तिर्भाषिणी

कुर्वन्ति । वा. ३।२।१।१ पु. ४६५. * ध्वजयः नाना-
देवस्थाः युगापदाशङ्कतः इतरैतरविरुद्धा एव युगापत्
संस्कारानामभ्यन्ते ओषध्य । तत्संस्कारानुरोधाच्च ईकमपि
शब्दः अनेकमपि गृह्णाति । एकैकसंस्कारोपननाच्छब्दतः ।
बृहती. पु. २२८. * ध्वजीनां मेदः उभयवादिस्तिष्ठः ।
मयि. प्र. ३६८. * ध्वजीनां कर्माणि पञ्चकाण्डमेव
अभित्यक्ताङ्गीकृतम् । रयंतयदिगीतिरुक्तायां न ध्वजीनां
नित्यताऽङ्गीकृतः । ट. १७०.

* ध्वजिधर्माणां अग्रहणेभ्यश्च वर्येषु अभिप्राया-
मि-पञ्चकाण्डसंबन्धनिमित्तात्तत्त्वदर्शनात् सादृश्यादिना केन-
चित् संश्लेषेन आरोपो भवति इति शङ्कते । सु. पु. ५०८.

न.

[अत्र प्रथमं न-तत्त्वेन स्वतन्त्रेण आरब्धा सन्तु-
निष्ठास्तत्त्वो निवेदिताः । ततः परं नन्व-तत्त्वादर्शनाः ।
ततः परं व्ययमुपसाधारेण नहि इति निवेदार्थकमप्यत्र
पदमिति स्थलमेवोक्तत्वात् नहि शब्दादन्वयः निवेदिताः ।
तदनन्तरं नानाभ्यासवशात्प्रतिपक्षवद्विज्ञः नकारात्प्राप्त
निवेदिताः । के.]

* ' नारि मन्वेत् अशीपोमीये पशौ ' इति शत-
पथे । अथ विद्वत्तत्त्वार्थप्रतिपक्षि-वतिरिक्तसंनिपाति-
क्रियाविषयः । वात्. पु. १७

॥ नास्त्रातपिषोषमिषिष्टपुद्गिर्विशेष्यमुप-
संक्रमन्ति इति न्यायः । यथा विरोपणज्ञानस्य विशिष्ट-
ज्ञानहेतुत्वाच्च तद्व्यवस्थेयं तत्तद्विज्ञः । नहि दृष्टज्ञानं विना
दृष्टीति ज्ञान संभवति, न चाज्ञानविरोपणं तद्विरोध
वक्ष्येकमेतीति वदयः । साहस्री. १८७.

॥ नातिरात्रे इत्यत्र नशब्दः प्रतिषेधार्थक एव,
न पर्युदासार्थक, न वा अर्थवादः ॥
शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात् । १०।८।३।६॥

साज्यम्— व्याह. प्रथमेऽधिकरणे नशब्दः पर्यु-
दासार्थः, द्वितीये तु अर्थसंश्लेषः । अथ त्रिचलकः
प्रतिषेध इति । लज्जमनुज्यते । शिष्टा ॥ प्रतिषेधः
स्यात् । यथा ' नातिरात्रे यज्ञानि चोदयन्तम् ' इति ।

न तत्र ह्यस्य वस्तुं पयुंदास इति । यम-व एव हि न
स्मात्, गनिराचनार्थेनातिरात्रे यद्वति गोदक्षिणमिति ।
नापि कैस्यचिदर्थेनादित्येन संभवति । तस्मात् नजो यद्वति-
त्यत्र संशयः ।

ननु परस्पर विरुद्धो विधिप्रतिषेधौ न संभवतः ।
उच्यते । यन्ननश्रमाभ्यात् प्रतिषेधो विधिं बाधित्वा
भविष्यति, विधिरिति प्रतिषेधम् । नान्या गनिरस्तीति
पक्षे सिद्धान्तस्य कल्पयिष्यते । तदा विधिर्बलात् न प्रति-
षेधः । तदा प्रतिषेधो यदा न विधिरिति । ननु त्वर्था
विधिः प्रतिषेधस्य प्रतीतिः । उच्यते । उक्तमेव न्नन-
श्रमाभ्यामिदोशेष सिद्धान्तस्य प्रयोगजन एव कल्पं
शुद्धीना न द्वितीयमपि यद्वति । तस्माद्व्यत्ययेन
कल्पेन सिध्यतीति । ननु कल्पान्तरभावे वैगुण्यम् ।
अत्रोच्यते । सर्वं वैगुण्यम् । वैगुण्येऽपि तत्तिद्विरेव
यावत् प्रामाण्यदर्शकत्वे । तस्माददोषः । यत्र पुनरप्य
यन्ननश्रवस्ति बाधस्य, तत्र न विरुद्धो भवति ।
यथा नानुवायेषु देवज्याम् कर्तव्यीति ।

दुष्— (प्रथमेऽधिकारे पयुंदासः, द्वितीये अर्थ-
वादः) द्वितीये प्रतिषेधः । नहि तत्र पयुंदासे भवति ।
(तथाहि,) यति 'अनतिरात्रे यद्वति' इति पयुंदासः
स्मात्, तत्र विधानानर्थवयम् (पोटक्षिणः) । अथ
अपोडिच्छद् (अतिरात्रे यद्वति) इति तथापि अथ-
मेव (विधानानर्थवयम्) दोषः । (तस्मात् प्रतिषेधः
नमर्थः) ।

ज्ञा— साधन्यविषये निधौ विदोषविषयो नञ्
पयुंदासत्वेन निधौ वाक्यतोष इत्युक्तम् (प्रथमे),
अपामतिपयम् नञ् अर्थवादः इति (उक्तं द्वितीये) ।
अथ गोऽप्यप्रतिषेधो भवति इति तत्र उच्यते (इति
संगतिः) ।

वि— 'नातिरात्रे पयुंदासो करो याऽप्यप्रतिषेधम् ।
आजोऽनुपाज्ज, अर्थे विधेःप्रतिषेधः ॥ अत एवायं-
वादोऽपि न युक्तः पयुंदासवत् (न हो पयो करोति,
न होरे इतिवत्) । निषेधः अस्मात् विरुद्धोऽत्र वीज-
द्विष्य पुनरिति ॥'

भाट्ट— यत्र तु नसिद्धेयार्थे प्रयत्नो विधिः तस्मिन्
एव न निषेधः, यथा 'अतिरात्रे यद्वति' नञ् इति, नाति-
रात्रे यद्वति नञ् इति, तत्र विरुद्धस्यावश्यकत्वात्
प्रतिषेध एव । न ॥ पयुंदासः, नञ्भाषा प्रमाणभावात् ।
नाप्यर्थवादः प्रामाण्यभावात् । न च तत्र 'हमिषो यद्वति'
इतिवत् विधिना कृत्यादुपपन्नकत्वाद्येणात्, निधौ न
च 'नैमित्तिकं यद्वति' इतिवत् कृत्यादुपपन्नकत्वाद्येणात् एक-
स्यैव योदक्षिणस्य कृत्यादुपपन्नकत्वाद्येणात् विरुद्ध-
मिति वाच्यम् । एतादृशविषये निषेधेन योदक्षिण-
भावेऽपि इतरात्रैः कृत्यादुपपन्नोपनिः इत्यर्थेनाशेषात् ।
विधिना च योदक्षिणस्य कृत्यादुपपन्नकत्वाद्येणात्
मिथ्यात्वेनात् । अतश्च योदक्षिणस्य प्रवृत्तिरुपपन्न-
कत्वाद्ये कृत्यादुपपन्नकत्वाद्ये इति भवेत् । अत एव
प्रथमो विधिपक्षः प्रतियोगिसिद्धौ जातव्यम्,
निषेधेन निषेधे कृते पश्चात् विषयस्य कृत्यादुपपन्नमिति
विनोपः ।

अद्वयम्— 'मिदं नञ् प्रतिषेधार्थः ।'
शंकर— 'विरुद्धः योदक्षिणस्य ।' ४.

* नातिरात्रे योदक्षिणमिथ्यात्वे विरुद्धः । भाट्ट.
१०८१२. * नातिरात्रे योदक्षिणमिथ्यात्वे अर्थे कर्त्तव्य-
मितिपक्षः प्रतिषेधः भवति । दास्य पु. १२, व नाति-
रात्रे योदक्षिणमिथ्यात्वे अर्थे कर्त्तव्यमितिपक्षः प्रयत्नः ।
पु. १२, * नातिरात्रे योदक्षिणमिथ्यात्वे अर्थे योदक्षिण-
निषेधः विरुद्धतः-वादिह-अद्वयस्येतिनातिपक्ष-
निषेधः । पु. १७.

* न अन्तर्गते प्रधानमुपपन्नं कर्त्तव्यं प्रयत्ननाप
कल्पने । भाट्ट. १०८१२.

॥ नातुपहस्य मृतानि भोगाः संभवति इति
न्यायः । यथा 'अदोहेनेव मृतानामदोहेण क पुनः ।
य नृत्तिः क करो पर्यन्तेन जीवति जानते ॥' इति
महाभारतमित्रवर्षविवक्षित संभवति । साहस्री. ५०.

॥ 'नानुमिते एसी' इति न्यायः । अनु-
मितप्रतिषेधेन चाप्यप्रतिषेधकारिकानाशेषः । ना-
नुमिते एसी' इति न्यायात् अनुपातस्य पञ्चमालात् ।
भाट्ट. १०८१२ । 'अनुपातस्य वाक्यस्य न्यूनाधिक-

वाच्य-वाच्यत्वात् । अतो विप्रवाचिनाप्रत्यक्षान-
मन्यन्मन् । इवचमावृत्तमाधिव नान्यायेषु इति
पर्युदासप्रयोगे मुख्यते । अथु वा विप्रवाच्यविप्रवाच्य-
त्वानम् ; तथाच न दोषः । कस्याप्येव हि वक्ष्यते
विरोधवाच्यतामहिष्णुविजिह्वान्यामन् । एतावन्माव-
त्त्वान् एवमेव, अतस्तत्त्वे च तत्तद्विष्णुरासा-
नित्वावृत्तपदवाच्यत्वम् । अपेक्षान्तरान् सामर्थ्यमाधिव
विनिर्वाच्यविप्रवाच्यता समाहः, अन्यथा तु वाच्य इत्या-
ह्येतत्, एतद्विनिर्वाच्यत्वमेव वाच्यत्वात् । अत एव
' अद्वयं राक्षः पुरुषः ' इत्यर्थे ' अद्वयं राक्षपुरुषः '
न भवति । उदाहरणं विनिर्वाच्यप्रतिपादकत्वात् तदेक-
देशेन राज्ञेन अद्वयत्वं अन्यत्वात् । ' पदार्थः
पदार्थेन अन्येति, न तु तदेकदेशेन ' इति न्यायः ।
अत एव ' गच्छ पुरुषो देवराज्यं च ' इत्यर्थेऽपि न
राक्षपुरुष इति समाहः । अत एव ' राक्षो विराजते
पुरा ' इत्यादौ समासप्रत्यययोः, पदान्तावृत्तपदार्थेऽपि
॥ समाहः । एवंजातीयवस्तुते विनिर्वाच्यप्रतिपादन-
वाच्यतेः समासप्रतिपादकत्वं । ' अत्रानाम् ' इत्यादौ तु
नित्य एव समाहः । तत्र वाच्यता विनिर्वाच्यप्रतिपा-
दकत्वं समासप्रतिपादकत्वं । अत एव तत्र समासप्रतिपा-
दकत्वमपि न कर्तव्य इत्यादि समासप्रतिपादकत्वा-
दप्यम् । एव च एकाधिकप्रत्ययत्वमप्येति ' राज-
पुरुष ' इति समाहः । ' अपेक्षातस्तत्त्वमप्येति ' राजः
पुरुष ' इति वाच्यत्वम् । तथा नान्यायेषु इत्यत्रापि
अपेक्षाया वाच्यत्वमप्यम् । न चैवं सति सर्वत्राहो न
वाच्यतेति वाच्यम् । यदि वाच्ये तत्र पर्युदासप्रयोगे
नान्ति । निरा. पयो न इत्यत्र अपिवाच्यत्वं । भूतके
पटो नाहोविषत् प्रतिपेक्षाप्रयोगेनाप्येति तु सकरीत्या
अप्येतिपुनर्विप्रवाच्यता । नन्वादिह पर्युदास एव
माधवीयः । अत्रानाम् तु अपेक्षानिर्वाच्यत्वं तेषां
मेदप्रतिपेक्षातस्तत्त्वमपिवाच्यता एव । तथा च
' अनुशासनविप्रवाच्यताकमेदकम् भवतिपु वेदकमहं
कुर्यात् ' इति वचनमप्यम् । ' नान्ये वृणीते ' इत्यत्रापि
नन् मेदप्रतिपेक्षा कर्तव्ये, अपेक्षानिर्वाच्यता अत्रानाम्
प्रतिपेक्षा महाविप्रवाचे मयति इति चन्दे । इत्ये

इत्यत्रापि वाच्यता, वाच्यता, वेदकत्व प्रयोग-
नान्ति । नान्यायेषु इत्यत्रापि ' वेदनामहं करोति '
इत्यनुवादमाह । तु. १०८।१४५.

• ' नान्यायेषु वेदनामहं करोति ' इत्यत्र पर्युदासः ।
पर्युदासवाच्यः । भा. १०८।१४५-४.

• ' नान्तं वदेत् ' अर्थं कृतार्थमुदाहरणम् ।
विप्रवाच्यः प्रतिपेक्षाः दर्शपूर्णमासयोः । वाच. ५. ३१.
• ' नान्तं वदेत् ' इति उक्तपदवाच्ये एव वाच्य
उपदेशार्थे भवति । भा. ३।१४।१२५. १०९.

• ' नान्यामाहुतिं पुरस्तादनुष्ठाय ' । पदमाहुरिति
पुरस्तात् अनुष्ठाय अन्यत्वं कुर्वाण, कुर्वेमाचारमाचर-
यति ' इति । नान्यामाहुतिं पुरस्तात् अनुष्ठाय प्राकृती-
दीप्यः, एता हि आचारिका आहुतयः सर्वेदीनां
मुक्तम् । वदन्माहुतिं औपवीत्य अन्यत्वादिना पुरस्तात्
अनुष्ठाय अन्यत्वं कुर्वति । तस्मात् सुवेगाचारमाचर-
यति । भा. १०।१४।१५ । ' नान्यामाहुतिं पुरस्ता-
दनुष्ठाय ' आश्रयाः ' अग्निं मुनम् ' इत्यभिप्राय
' अन्त्यामाहुतिं पुरस्तादनुष्ठाय ' इत्येति । अन्यत्वं
कुर्वति । अश्रयाः अग्निं मुनम् । ' सुवेगाचारमाचर-
यति ' नान्यं यत्रते ' अग्निपत्नीं तेषां वाच्यं विष्णु-
तेषां इति । ४६.

तु— प्राकृतीय आहुतिर्य- अन्त्या प्रजापत्या-
वैश्वदेव्यादुति प्राकृतीयादुतिरुक्तं पुरस्तात् न अनु-
ष्ठाय, किन्तु प्राकृती. आचारिकादुतिः पुरस्तात् इत्येव
औपवीत्यनुष्ठाय । यदि प्राकृतीय आहुतिर्यः
अन्त्या औपवीत्यनुष्ठाय प्राकृतीयादुतिरुक्तं पुरस्तात्
अनुष्ठाय यदा अन्यत्वं यत्र मुनं कुर्वति । तन्वाच्य-
नित्यम् । अन्त्यामाहुतिर्येति सर्वेदीनां मुक्तम् । तस्मात्
यत्रेव अन्त्यामाचारमिति । (इति भुक्तः) । १०।१४।
१५।१५.

• ' नान्यायेत्याह । १२।१।१५।१२ ॥ दोषमप्य-
न्यप्रतिपेक्षात्वात् । अत्रानाम् अपेक्षाप्रतिपेक्षात् । पदार्थ-
वाच्यता अन्यत्वात् । न इत्यादिप्रयोगः पदार्थान्तेन
निर्वाच्येति सिद्धम् । तु. ५. २५५.

‘**नान्यदृष्टं स्मरत्यन्वः** इति न्यायः । यथा कथ-
चिदुत्तरवृत्तस्य पूर्वसाद्विप्रतकं पूर्वैश्चनभूतस्योत्तरैषा-
ऽऽसराण्यचित्तया प्रकृतेऽन्व न्यायः । साहस्री. १६.

● ‘**नावान्तरक्रियायोगादहो** कालोपकल्पितान् ।
गुणद्रव्ये कथम्यावैर्दृष्टिः प्रकृतः क्रियाः ॥’ (भा. घ.
३३१) । बाल. पु. १०.

■ **नादसन्धिं स्वयन्मुखक्रिया** इति न्यायः ।
अक्षरायः १५४ । साहस्री. ८०४.

■ **नासाधितं कारणं** इति न्यायेन ‘अपिष्टोर्न
जुहोति’ इति द्वितीया कर्मभावनाकारणव्याप्तिं यावन्त्य
अर्थाधिनताप्यकारणमिषा इति प्राञ्चः । कु. १।१।४।४
पृ. ९५, ● ‘यदेता इष्टका उपपन्नानि’ इत्यादौ द्वितीया
तु ‘अग्निरोम जुहोति’ इत्यादिषु ‘**नासाधितं कारणम्**’
इति न्यायेन अर्थाधिनताप्यकारणमिषा ॥१४।१७।१९.

● ‘**नासोमयाजी संनयेत्**’ अप कर्तुं तो अथक्या-
भ्याः प्रतिषेधः । बाल. पु. १४, ● ‘**नालोमयाजी संनयेत्**’
अथ विधिनातः पुनर्वाच्यमानविषयकः पुनर्वाच्यभाव-
विशेषः । पु. ३३, ● ‘**नालोमयाजी संनयेत्**’ अर्थ
व्यक्तिनिषेधः श्रद्धाः फलार्थः । पु. ३२, ● ‘**नालोम-
याजी संनयेत्**’ इति सान्नायकं तोमादर्थवृत्तवत्त्वे ।
सामान्यविचारः आभिधाऽपि सोमादर्थवत्त्वेन । वि. ५।४।८.

■ **नास्ति नष्टे विचार इति न्यायः** । यद्य
प्राक्तनदृष्टतत्त्वपरिवापप्राधान्यवैपरिवान्नतः कुण्ड-
निलीनता प्रतीयते मन्त्रावमन्त्रवदिति । तथा ‘**मिथो**
कामा रुधा के नष्टि वाक्येभ्यो वाक्यभावि नत्स्यातेऽपी
मपोऽददा मधु दिवसि सभं येदवका सति येदकाम् ।
इत्यादि मूत्रपरीक्षा तत्र किमु रिषवो भित्तिभेदाऽस्मि
येषां चोरोऽपि चूडेदोऽर्थाधि सक्तमिदं नास्ति नष्टे
विचारः ॥’ इति । साहस्री ५५५.

● **नाश्रावयति (अनुवपट्टते) नास्तिऽन्तरे**
११म् । संकर्म २।३।१५.

● ‘**नेष्टेनेत्यन्मादित्यम्**’ अर्थं पूर्वदानविधिः
पुनरायः । बाल. घ. २०. ● ‘**नेष्टेनेत्यन्मादित्यम्**’
इति प्रजापतिमते नम्-ईत्यतिष्ठा ईश्वर्याकारतत्कर्म-
स्मृतिरौ स्मृता विधीयते । उच्यदतिशेषप्रमाण-

संकल्पभावनेव उच्ये निमित्ते विधीयते । पूर्वदानोऽयम्,
न निषेधः । साह. ४।१।३. ● ‘**नेष्टेनेत्यन्मादित्यम्**’
इत्यादौ ननुवाक्योक्त्येव सति ईश्वर्यविद्वद्वागीक्षणसंकरो
निषेधः पूर्वदातेन । वि. ६।२।५.

■ **नेष्टं परनिष्पत्तये** इति न्यायः । ‘मैत्रा-
नरुणां चण्डं घनञ्जति’ इति द्वितीया तु ‘तथापुनः
बानीमितम्’ इति त्रिविण्णति । भा. ४।२।६ । (नेष्टं
इति न्यायेन ईक्षितगमेन अन्त्यस्य अग्निप्रमाणत्वा-
योगात् ‘कर्मणा यद्यग्निमिदं’ इति सूत्रे कर्मवचनेन
अन्तेधिनत्वमप्येव एव निवृत्तौपत्त्या इति भावः ।
मेम.)

■ **नोदाहरणमादरणीयं** इति न्यायः अनुत्त-
रदोषपूर्णमात्रपरवृत्त्या वनेतिशेषपदं निषेधितम् (कल-
सौ) । परिमल. ३।३।५।८ ननु.

● **नोपदेशानर्थक्यस्य** एतत् सामर्थ्यम्, यत्
अन्तरेण कल्पवचनं वाग्यं श्रुतिः कल्पवचनमेत । काम-
पत्य आनयैक्यं भवेत्, न वाहृषिन् सामर्थ्यस्य
जायते । भा. ६।१।१।३ घ. २३५३.

■ **‘नोपादेशत्वमेवैकं क्लृप्तत्वेन संमतम् ।
विनोपणविवक्षायां कारणं द्वि मद्द्व विधिः ॥’** इति
न्यायात् (च. १।३।१।७ घ. २।२) विवक्षित-
विनोपणवत्त्वा बहुत्वविवक्षया सिद्धता । सु. ३।७ घ. २६.

● ‘**न ऋजुं दृष्टेत् न नक्षत्रम्**’ इत्यनेन
तोमस्वैर वातातः । साह. ५।१।५.

■ **न ऋषिणामार्थेयभाषात्** इति अधिकं
सूत्रं यत्प्राक् । परन्तु तत् अनुहते व्याप्यते न दृश्यते ।
तदर्थं तु ऋषीणामपि कर्मशास्त्राचिनसो नास्ति ।
आर्थेयभाषात् । आर्थेयानि प्रवराः । गोपत्रवर्तकृतीना
तथैव न भवि इति तेषां स्मृद्धमर्थिहारो न
संभवति । इति । के. ६।१।२।७

■ **‘नेकदा त्रयाणां विचारः’** इति न्यायात्
एवैकं प्रदेय अनुमानं वाच्यम् । चन्द्रिका. पु. ६२८.

■ **नैवाश्रितेषु** गुणदोषविचारणा स्यात् इति
न्यायः । अर्थं वनेनेतिविषयः, तथाहि ‘दोषाकरोऽपि
कुटिलोऽपि कर्तुःकुटिलो मित्रावमानप्रभे विदितोऽपि-

ऽपि । चन्द्रस्यार्थि हरवत्प्रकाशमपैति नैवाभवेत्तु गुण
दोषविभाजना स्यात् ॥' इति । साहस्री. ८९८.

॥ 'नैय हि द्रव्यमात्रस्य तद्विनेद्वैयव्योच्यते ।
अस्य शब्दाभिधेयस्य विरोधस्यैव देवता ॥' इत्यनेन
न्यायेन अष्टाकपाठकदाशोऽपि तद्विधान्त एव शब्दान्त
गणः । सु. पृ. ४६२ । 'नैय हि' इति श्लोकान्तु (वा.
पृ. ५३३) धार्तिकस्य । तदर्थान्तु तत्रैव 'विरोधे देवा
देवता भवता, इति हि न सर्वेषाम्नाम्ना प्रत्यक्षमात्म्यानि
धीयते । किं तर्हि ? उन्निहितो निरोधः । स एव
प्रवहारभक्तो नामित्वात्तं द्रव्यमात्रम् । अतः प्रातिपरिक्तेन
योऽर्थ उपात्तः, स प्रमाणान्तरव्यवस्य द्रव्यविशेषस्य
देवता इत्येतद् तद्विनेतु श्रुतेष्वोच्यते' श्रुतकः । के.

॥ नैय स्यात्तोरपरयो चदेनमन्धो न पदवति
इति न्यायात् । (निरुक्त. १।१६) शान्तरत्नप्र. प्र.
प्रमाणप्र. ३३५. * 'सृष्टेयं जर्मेन' इत्यादिमन्त्रेषु, एत.
विद्यमानस्यैवार्थस्य सञ्ज्ञानोपायभूतनिगमनिरुक्तस्यैवपरिभा-
षायकभावे सति धुतामसिज्ञानम्, नैवावता तदर्थस्य
अवस्यस्य वन्तु पदवस्य, नैयः इति न्यायात् ।
सु. १।१।४।१५.

॥ न कदाचित् पवित्रं स्यात् गोखीरं गहनौ
धृत्वं इति न्यायः । अत्रावामे तदुपदेशोऽपि न्यमेषा
यावतीति भावः । साहस्री. ३३५.

॥ 'अ वर्मभार्यान्मलवर्षीयं यद्विहीहिषेत्तदर्थ-
प्रतिपक्षिक' इति न्यायस्य 'प्रत्यक्षत्' इति
स्ये भ्युत्पन्न इति प्रयोगशुद्धादृष्टा भाष्यकृता भगवा-
दन्तवादः । वे. मृ. साहस्री. प्रथमस्रोत्रे

* 'न कल्लं भक्षयेत्तन्म' एवमुक्ते द्रव्यमा
पतति । यदि वा अमक्षणं कर्तव्यमिति, यदि वा मक्षय
न वर्जयमिति । यदि नन्मिनिष्ठ भक्षय कर्तव्य इत्यस्य
प्रथममेव तत्र अमक्षयं स्यात् तन्मो विदधानि, नन्म भक्ष-
यतिनिरोधणम् । तदापराधय कर्तव्यवता नन्म न संन्यते ।
अथ नन्यै वर्तये, तन्म कक्षयेन विधानम् । मक्ष-
यतिश्च नन्मिरोधणम् । तत्र कल्लमिति न मक्षयितव्यं
इति निवम । भा. ६।१।५।१९. * 'न कल्ल
मक्षयेत्' अर्थं शगमाशुपुत्रार्थमत्राविवक्त. पुरुषार्थः

श्रीकनिषेधः । वाल. पृ. ३३. * 'न कल्लं भक्षयेत्'
इत्यादौ नन्यैः मक्षयमाविषेध एव, न पुन्युदाहः । के.
६।१।५. * 'न कल्लं मक्षयेत्' इत्यादौ शगमाशु
मक्षयितव्यस्य निषेधो निधीयते । ६।१।५. * 'न
कल्लं मक्षयेत् न लल्लं न यल्लं' अर्थं पुरुषार्थो
चातिनिषेधः । वाल. पृ. ३२.

॥ 'न कार्यमन्यार्थं भवति' इति न्यायात्
प्रत्यक्षपूर्वे स्वयन्मभूतं न प्रयोक्तव्यमप्येवते ।
रत्नमात्र. पृ. १३८.

॥ त्वेदीयाऽनन्तर जीवत्वप्रेतत्वाभावेन स्वर्गाया-
प्रवर्धमाणा प्रयोनमायावत् 'न कुर्वन्निष्फलं कर्म'
इति न्यायेन विविनिषेधवितरव्यापामेन... । श्रीक.
१।१।१ प्रवृत्तः, * सगुणैश्चरस्य उपाधनेन परब्रह्मवादा-
कल्पयोग्यत्वं 'न कुर्वन्निष्फलं कर्म' इति न्यायात्
वेदात्मन्यस्यमनन्तरिकमेव कर्तुं युक्तं इत्याशङ्क्याम् ।
१।१।१ प्रवृत्तः

॥ 'न दृष्टस्य गुणानुप्रहार्यं आदृष्टिरस्ति' ।
कथं पाशुश्रव प्रकाशं तिष्ठति पशोः किमभावा, सतः
कस्य पुरोहाश्रयोपकुर्वन्ति ? उक्तमत्र न्यायः. 'न
दृष्टस्य' इति । भा. १।१।५।१५. (१।१।१।१-६
इति पञ्चपुरोह्यापिकरवन्मागोऽयम्) ।

॥ न केवलं (पशुवि. प्रयोक्तव्य) इत्यादि-
न्यायेन तापुषायेकमेव कथयनेव । शूयणसार-द्वये
वा नयैनिर्धये कारिता २.

॥ न त्रियावर्त्तसम्पादते संन्ययनं दक्षिण
इत्यनेन न्यायेन क्रियावर्धत्वात् सर्वसंन्यानात् ।
सु. पृ. ४६३. * वेदव्यापयमिति देवतासंनधि इत्य
श्रुतीकते । न च संनय. 'न किञ्च कचित्' इत्यनेन
न्यायेन त्रियस्य धर्तव्यकथः । तत्र च शायः, शान्ता ।
सोम. २।१।६ पृ. १३७.

॥ न रज्जु धीमतां शस्त्रद्विपयो नाम इति
न्यायः । अगमविज्ञानरज्जुसकले चतुर्धेद्वेदो उक्तः ।
साहस्री. ७८०.

॥ न रज्जु प्रेम चलं सुहृदने इति न्यायः ।
साहस्री ९५२.

॥ न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति इति न्यायः । यथा नष्टे शोभा सर्व्वंती उपेक्षादहिर्मेघतीत्येवं प्रकृतेऽपि । साहस्री. ४२६.

७ न चाथोत् कृतं चोदकेन प्राप्यते । भा. १२/१११३.

॥ 'न चाविहितमङ्गं भवति इति न्यायेन शान्तिके पाठः पृ. ८२०] प्रक्रिया विनियोजिष्य' इति न्यायः । (अक्षौःपश्य च एतस्यैव तं विधापुष उद्भूतम् ॥ 'द्विचयमिहोऽसि' इति अस्पष्टलिङ्गोऽयम् । न च दृष्टं तत्त्वं प्रथमं विनियोजनं समर्थम् । अर्गं तु अक्षिगदः शुष्कद्वयैविवचनम् संमिहितमभिपुत्र वा भविष्ये नान्यम्) । सु. पृ. १२३०.

॥ न चाविहितमङ्गं भवति इति न्यायेन नियतश्च (हीम् कर्तुं क इति—) निषनम् भङ्गनात् समान्तावात् साधारण्यतः प्राप्तस्यापि विषयैकत्वोक्तः । सु. पृ. ८७४. ७ निषेधवाक्यपर्यालोचनका धर्मज्ञानस्य प्रतिपक्षज्ञानं यदस्तिः तदङ्गत्वेन तद्विधिवत् वाच्यम्— अस्तीत्यम् 'न चाविहितमङ्गं भवति' इति न्यायात् । संस्कारहीनुभ, दत्तक

७ न चाधितगुणे कार्यं नष्टिरोपि गुणान्तरम् । यत्र भन्तमान एव कार्यस्य गुणोऽसि भन्तुदित्यर्थः, तत्र नैरर्थेवद्वर्तमाना न्यायकाऽऽपीनर्तयन्तुगुणान्तरविधाना-नुपपत्तिः । या. १/४/२१ पृ. १३०

७ न चैकः शब्दः अनेकाथो युक्तः । भा. ११/१११४.

७ न चैकं प्रति विधिष्यते इति सर्व्वशास्त्रोपमहत्या-मिधानात् कैमिनेरपि वीक्षोपपत्त्या ब्रह्मब्रह्मकारण्यमन-मिदमम् । सु. पृ. १४६. ७ न चैकं प्रति विधिष्ये इति हि सर्व्वश्रुतीनां सर्व्वपुत्रानां प्रति प्राप्त्यात् अन्धमन-स्य मूलेरपि क्षुतिपादकाम्यम् । या. १/१/२४ पृ. १७०. ७ अन्धपनस्य तानमनादीनां च ज्ञानान्तर-न्यायेनैव कामेदावगमनां तदङ्गानामपि 'न चैकम्' इति न्यायेनैव दर्शपूर्णमासाद्यन्तर्गत् सर्व्वपुत्रमाचारण्योपपत्तेः प्रपत्त्यायां प्रमाणमानम् । बौ. १/३/७ १७ पृ. ९८-९९, ७ अन्धपनविहितानां कार्यं ब्रह्मतीयादीनां ज्ञानान्तर-

न्यायेन कामेदावगमनां सर्व्वविषयप्रतीयेः तदङ्गानामपि च दर्शपूर्णमासाद्यन्तर्गत् 'न चैकम्' इति न्यायेनैव सर्व्वविषयकान्तीतेः न व्यवहाराग्नौपपत्तिः । इति न्याय-मुपाकारः । तत्र । १/३/७ १६ पृ. ९८. ७ वीक्षोपप-अन्धपनान्नित्य 'न चैकं प्रति विधिष्यते' इत्यनेन न्यायेन सर्व्वपुत्रात् प्रति निश्चयविधितत्वात्प्रपत्त्या-सर्व्वमात्रवेदशास्त्रावतत्तत्तनेः त्रिस्तुमुमिः आभीयशक्ति-मात्रकारितपूर्वापरम्वगतिभ्यः एकत्वव्यापगतपूर्व्वतरवर्ण-पदब्रह्मब्रह्ममनस्य भासापि तुल्योतोपदेष्टव्यं निर्दि-विहितत्वमेव प्राप्त्यनभ्युपगम्यम् (भृष्टीनाम्) । या. १/३/२१ पृ. १७८ । मातापितृप्राणीतोपदेष्टव्यं वीक्ष-पर्य्यभवकमनापि च सर्व्वान् पूर्व्वश्राविणः वक्ष्याच्छ्राविणश्च पुत्रानां प्रति निर्दिष्टविहितमेव प्राप्त्यन्तर्गत् 'न चैकं प्रति विधिष्यते' इति न्यायेन ज्ञानादुमिः अन्धपनान्तर्गत् ह-वन्त्यः । सु. पृ. १४४. ७ सर्व्वशास्त्रावगतायां हीमर-विशेषात् 'न चैकं प्रति विधिष्यते' इत्यनेन (न्यायेन) व्यवस्था प्राप्तेः एकत्वाच्च कृत्विद्धेः समुपधावोरोऽपि विहित्वेन प्रयोगोपपत्तिः । (पूर्व्ववक्षे क्षिप्वा) । सु. पृ. ८८३.

७ न च गुणानुग्रहार्थं प्रधानवृत्तिमुक्ता । भा. १२/१११४.

७ न च गुणवस्तुवर्ति प्रधानम् । भा. १२/१११४.

७ न च दृष्टे सति अदृष्टकस्या संभवति । भा. ११/२/१६/६.

॥ 'न च निमित्तं विधिरपवाधते' इति न्यायान् २ निषेधविशेषस्य नाप्यता निरोधाच्च साध्यानुपपत्तिः, निषेधकत्वव्यतिरिक्तत्वात् निषेध-विशेषणत्वाच्च । (इति प्राप्त्यर्थे मूने) । यणिपा. पृ. ३२७.

॥ 'न च भिक्षुको भिक्षुकात् याचते' इति न्यायान् २ विज्ञेयविज्ञातिरिति, विना वचनम् । वैजयन्ती. ३/८/८०.

७ न च भिक्षुका भिक्षुकादुद्भूतिः सत्यपि न प्रकृतमर्थं अभिपुत्रे । भा. ८/३/१६/१२.

इ 'न च यत् समित्यन्वेन क्रियते तत्
चतुर्नपात्तयन्वेन' इत्यनेन न्यायेन भेदेन श्रुता देवता
ग्रहणसंबन्धा जोषणभेदे यदि ग्रहण नाऽऽपेक्षते इति प्रति-
देवतं ज्ञेयो ग्रहीतव्यः । (न्यायः भाष्यपट्टकिरियम्
१।१।२।९ पृ. ४७२) । वा १।१।१।१९ पृ. ५१९.

● न च सङ्गदुष्करित (शब्द.) शक्योति अर्थद्वयं
विधातुम् । आ १।१।१।१४.

● न च सुवन्तस्यन्वे नञ्प्रतानाशक्तिः (नेहेतो-
यन्त इत्यत्र), 'नानुशानेय' इतिरदुष्यते । आहृ.
४।१।३.

● 'न चतुर्भिः किति मृपात्' अथ लिट् ओते
प्रतिषेधे । धातु. पृ. ४०.

● अत्र च विश्वमन्त्रवत्त पाश्चात्त्येक्य देवताऽधि-
करण-भावेन कल्पनीयतया तन्वायस्य च भुक्तिविरोधे
अग्रहणेः न प्रविष्टवर्थात् इति 'न चतुर्भिः किति
मृपात्' इति न्यायोऽपि न प्रवर्तते । चतुर्भिः
चतुर्धा पृ. ४१९.

● न चेदन्वेन प्रकल्पयेत् प्रकल्पार्थव्यवा-
ह्यार्थव्यवाह्यात् परस्मादर्थव्या । १।०।८।१।३॥

अभिहीमे अन्ते 'कर्तृत्ववाक्या वा ह्युपात्तं, गवी-
शुकपशव्या वा जुहुवात्, न आम्नात् पशुत् दिनक्षि
नारण्यात् । अथो दाहवाहृ. अनाहुतिर्न नर्तिताश्च गवी-
पुंकाश्च, परस्मादभिहीमे जुहोति' इति । अत्र कर्तृत्ववि-
यागपशव्य विधानात् अनाहुतिर्न इति प्रतिषेधाच्च
विकल्पाः इति पूर्वपक्षः । 'परस्मादभिहीमे जुहोति'
इत्येव विधिः । इतरात् सर्वमर्थवादः इति सिद्धांतः ।
'अनुहुतिर्न' इति अन्ते श्रुतिर्येन न चेत् अन्-किति
परोक्षि इदं शब्दं प्रकल्पयेत् । प्रकल्पो परोक्षि
सिद्धो तु अनाहुतिरन्तः प्रवृत्तवन्त च अर्थवादः
स्यात् आनर्थक्यात् स्वायं भावार्थस्य वनित्यर्थः ।
कर्तृत्वगतीपुत्रो. अनाहुतिर्येन च परस्मादर्थव्या । परेन
'परस्मादभिहीमे जुहोति' इत्यनेन विधिना छद्मत्वात्
न्यायेनान्वयसामर्थ्यात् एकजनवादित्यर्थः । आहृ. पशु-
पशुभाष्येऽपि कर्तृत्वगतीपुत्रवत्तयोः प्रवृत्तता, परस्मादु-
पश्वेतिषया प्राकार्यम् । नसात् पश्वेन होतव्यं न

पशवश्च, नापि पशुना इति सर्वस्य एककार्यता । कर्तृताः
आहृ. पशुः । गवीपुत्रः तुष्यतिशेवनीजानि (कडा-
कडाव इति चोदने भावा) । के.

● 'न चेदन्वेन प्रकल्पयेत्' इत्यधिकरणे 'अनाहुति-
र्न कर्तृत्वस्य गवेपुत्राश्च' इति निरुद्धा निषेधकत्वेना
पूर्वपक्षविधा नहि निन्द्यात्वादेन 'यत् परस्मादभिहीमे
जुहोति' इति परोक्षविशेषत्वात् न निषेधकत्वम् इति
सिद्धान्तिवत् । कर्तृत्ववागन्वाय. । वाहृ. पृ. ५७.
● या निरुद्धा कर्मागार्थव्यवाहिनो, सा निषेधकता भवति ।
विधिपरा तु श्रुत्यर्था जायते तदुपपादनस्य दृष्टार्थत्वात् ।
यथा वक्ष्यति 'न चेदन्वेन प्रकल्पयेत् प्रकल्पार्थव्याः
न्यात्' इति । वा. १।१।१।१९.

● न चेदन्वेन शिष्टा. (१।१।१।१९) इति ४५-
श्रित्तुवादेन संभवति विशिष्टविधानानुपपत्तेः । वा.
१।१।१।१।३१ पृ. १०६.

● न चेदन्वेन शिष्टाः इति न्यायेन अप्राप्तविशेष
णार्थेन कल्पविशेषविधिनिषेधत्वेन... । आहृ. ६।१।६.
● न चेदन्वेन शिष्टा. इत्यनेन न्यायेन (१।१।१।१९ कै.)
येऽन्वेन न विहिताः कार्य विद्वाति । जुपृ. १।१।
१।३ पृ. १५१९. ● न चेदन्वेन शिष्टाः । यदि अन्वेन
वचनेन शिष्टा विहिता न भवन्ति गुणाः, तदा गुणविधिः
न नामधेयम् । यथा 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां
वीर्यमावा' चाप्युक्तो मन्त्रः । इत्यादी । यत्र पुनः अन्वेन
वचनेन शिष्टा गुणा भवन्ति, भवति तत्र नामधेयम् ।
यथा अभिहीमे जुहोति इति । के. ● ('एतादेव देवतोऽपु
वारकृत्वायमभिहीमेमवा' इति वा पशुनामो होतः [विहृ-
द्विष्टुज्जु] एतेन इत्यत्र -) अग्नौऽग्नेमभिहीमे इत्यत्र-
मेदं विनैव यत्रि सर्वमेव विधातुं गन्तव्यं, तथापि
'न चेदन्वेन शिष्टा.' इति न्यायेन यदापि तदेव
विधीयते, इतरात् प्राप्तमर्थ्यते इति नारीशरीरम् ।
नौ. १।१।१।१।६ पृ. १८९. ● अस्ति चेद् भावनैवेव
श्लापितल्ल वत्तः मिशेषव्यवशक्तिः इति भाषिणानामपे-
क्षते । सर्वत्र विशिष्टमन्त्रेषु नैवद्वयस्थितम् 'न चेदन्वेन
शिष्टा.' इति । वा. १।१।१।१।३ पृ. ११६. ● (एतदेव
देवतोऽपु वारकृत्वायमभिहीमेमवा इत्यत्र -) भावा-

शब्देनैव तदर्थविधौ 'न चोदयेन शिष्टः' इत्यनेन न्यायेन विशिष्टयोगमात्राविध्यबोधमात्रेः ... । सु. पु. ८६६.

॥ एतेनैव उक्तान्यत्रापि प्रयुक्तम् । ब्राह्मणप्रवृत्ति-
व्यवस्थयोः मुख्यहेतुत्वेन किञ्चिन्नानासंगभवात् (न्यक्तिपु
सामान्यशास्त्रप्रवृत्तिहेतोः ब्राह्मणशब्दस्य पदार्थेषु च
अतिदेशाशास्त्रप्रवृत्तिहेतोः प्रवृत्तिवच्छब्दस्य) । तथा च
'तद्वै तु बचनप्रसिद्धे' इति (पूर्वपक्षम्) उक्त्या 'न
चोदनायैकात्मन्यार्थम्' इत्युक्तं दायमिति । वा. १।१।७।
१४ पु. ८६०.

॥ 'न नौ (आश्रयमागौ) पशौ करोति'
अप विवृतिगमः अनिष्टिष्ठः आश्रयकारकक्रियानिषेधः ।
वाल्. पु. १५-१६. ॥ 'न नौ पशौ करोति, न क्षोमे'
इति आश्रयमागौ प्रकृत्य आश्रयत्वे भाव्यं 'न नोमे' इति
'न नौ पशौ करोति' इत्यन्वयहेतुः । (क्षोमे तावत्
नैवाश्रयमागौ स्यात्, पशौ अपि नैव तौ स्याः इति) । के.
१।८।१।५.

॥ न तैरेव रभैः प्रयोगान्तरमपि क्रियते । आ.
१।१।४।४.

॥ 'स्वेच्छसा मरण विप्रात्' इत्यादिना अभिषेकलो-
भात्मपाश्यादीनुक्त्या 'न तेषां वनप्रसङ्गकारो' इति
संस्कारशब्देन दास्यो निषिद्धः । अयं अपूर्वकर्मगत-
प्रतिषेधनिषेधः । वाल. पु. ३७.

॥ एतौ च परिषोदनापरिषारी सूत्रकार एव बधयति
'आरादयौति चेत्' (१।७।१।३) 'न तद्वाक्यं हि
तद्वर्षयान्' । ४ इति । वा. १।७।५।१५ पु. १४०,
॥ ननु 'न तद्वाक्यं हि तदर्थमात्' (१।७।१।४)
इत्युक्तं बधयति, तेन अग्निहोमीचापूर्वप्रयुक्तत्वात् स्वयत्ता
स्यादिति । १।६।१०।३१.

॥ न सूत्रेणैव यथा चोदनाऽप्राप्तमल्लभ्यात् ।
१।१।८।११ ।।

अग्निहोमार्गे अग्नेरुदरणे 'वाचा न्वा होमः, प्राण्येनो-
द्रात्रा, चक्षुषाऽपर्वुषा, मनसा व्रजसा, ओषेष्माग्नीधा,
एतैश्च पञ्चभिर्दिवैर्कृतिभिर्महद्व्रजमिति' इति मन्त्रः ।
तोऽयं मन्त्रः दर्शपूर्णमासार्थे अग्नेरुदरणे पठितव्यो न येन
विचारे, उदरे हि तस्मिन्प्रयोगेनैव प्रवृत्तिः स्यात् ।

प्रवृत्तः अग्निहोममनुष्ठीयते एव । यदि तु मन्त्रो न पठ्येत
अग्निहोमाद्गुह्यद्वयं सिद्धं स्यात् । तस्मात् दर्शपूर्ण-
मासार्थेऽपि अग्नेरुदरणे न मन्त्रः पठनीयः इति पूर्वपक्षे
सिद्धस्य उक्त्ये । दर्शपूर्णमासार्थमुक्त्ये अत्रो यस्य
अग्निहोमः प्रवर्तते, तस्य परार्थे उदरणे मन्त्रस्य न
चोदना न कर्म । मन्त्रो न कर्तव्यः । न हि तदग्निहोमार्थ-
मुद्वरणम् । अप्राप्तमल्लभ्यात् अग्निहोमार्थोद्वरणस्य यः
कारणः, तस्य दर्शयार्थे उदरणे अभावात् । अभिप्राद्यार्थे
कार्यं उपपत्तिः च प्रवृत्तः अग्निहोमार्थमग्नेरुद्वरणं विहितम् ।
दर्शपूर्णमासार्थे तु पूर्वनि प्रवृत्तमग्निहोमे हुते पश्चात्
अग्निहोमद्वयं अन्वाधानं क्रियते । तथा च दर्शयार्थे
उद्वरणकार्यं अग्निहोमार्थोद्वरणकारणत्वाभावात् । तस्मात्
अग्निहोममनुद्वरणमन्त्रः दर्शयार्थोद्वरणे न पठनीयः
इति सिद्धान्तः । तुम्भदः उक्त्युक्त्येवकार्यत्वात् । के.

॥ 'न वीक्षितस्यान्नमश्रीयात्' अयं पूर्वपाठः इति
पक्षः । वाल. पु. १७, ॥ 'न वीक्षितस्यान्नमश्रीयात्'
इति निषेधे 'जीविताश्रयमाश्रीयात्' योऽप्यसि मत्प्रवृत्तः ।
आकाश इव पर्येन न य कथेन निष्कमे ॥' इति
मनुक्तः अयं शास्त्रपर्ययः निषिद्धविषयकः स्यात्तद्विषयः
अमनुष्ठाविधिः । पु. १६.

॥ न देवानां देवतान्तरमायात् । इति सूत्रं
यपुस्तके वर्तते । सुवृत्तमेव च शास्त्रमात् । (१।१।१।१) ।
ननु अस्तु तर्हि स्वयम्भवादेविद्यानां अभिप्रायः । तथा ।
देवतानामपि नाभिप्रायः । देवताऽन्तराभावात् । न हि
इन्द्रादिभ्योऽप्ये इन्द्रादयः एतन्ने केनो हविर्दीयत । न
च शास्त्रव्यवर्तिनां देवानां यजन संभवति, अतीतमात् ।
तस्मात् देवतानामपि न कर्माभिप्रायः । के.

॥ न देवताऽभिप्राद्यक्रियमन्त्रार्थसंयोगात् ।
१।१।५।१८ ।।

मुख्यद्वयान्तरे प्रतिनिधिसाधनं इत्युक्तम् । तत्र
अमन्त्रद्वयो देवज्ञश्च, आहवनीयादयः अक्षयश्च,
यन्त्रस्थाः चन्द्राश्च, प्रजापतिरूपाः क्रियाश्च तेषां
समाहारः देवताऽभिप्राद्यक्रियम्, उक्तं प्रतिनिधिर्नादिति ।
देवतानां प्रतिनिधिर्न यस्वीत्यर्थः । अतः । अन्वय-
संयोगात् । अर्थः प्रयोगम् । अमन्त्र देवतानां अन्त्येन

अथेन प्रयोजनेन संयोगः स्यात् । स च प्रकृते कर्मणि अभावकम् । तस्माच्चेतेषां प्रतिनिधिः । 'अर्थान्यो न्यायपरः । प्रतिनिधिरावकाशः न्यायात् अन्येन न्यायेन देवतादेवैकन्यात् । प्रतिनिधित्वकन्यायास्तन्मन्त्रात् इति तात्पर्यम् ।' इति सुप्रोधिनी । 'देवताश्च अग्रपक्षे शब्दकिया मन्त्रोपारम्भे च तेषां त्रयाणां समाह्वयः । देवतादि न प्रतिनिदानमर्थनि । अन्वार्थसंयोगश्च । अन्वस्य प्रतिनिधित्वाभावतापक्षस्य न्यायस्य संयोगात् इति कुतूहलम् ।

देवतायां च तदर्थस्यात् । १९ ॥

देवताऽप्रतिपक्षकियाणां प्रतिनिधिरावकाशोक्तं पूर्व-
पक्षे । तत्र देवतायां द्वितीयं तन्पक्षे । अग्रपक्षे; उपलब्ध-
समुच्चयार्थः । देवतायां अन्वार्थदेवतायां तदर्थस्यात्
स्वचिह्नस्वरथात् । तत्र तदर्थस्वचिह्नं सूच्यते चेति चेत्
दिष्टं वा चेति चेत् इत्यर्थो न स्यात् । तस्मात् देवतायां
नास्ति प्रतिनिधिः । इति सिद्धांतः ।

'देवता च तदर्थस्यात्' इति कुतूहले पाठः । देवता
न प्रतिनिदानमर्थनि । तदर्थस्यात् तदर्थदेवता विहिताया
एव देवताचान्दार्थस्यात् । यथाह अगुक्तवृत्ततत्त्वमुच-
चार्यः । देवतायां चान्दार्थस्य । ततश्च विहितदेवता-
मिहारेणेति देवताऽन्तरं न प्रतिनिधित्वमप्यु । तदर्थं
हि प्रतिनिधित्वमप्यु । ततश्च मुक्तदेवताचान्दं समुच्चयेन
तदर्थस्यान्तरस्य उपादानं वाक्यम् । मुख्ये च मन्त्रे किं
प्रतिनिधायनं इति मुख्यतत्त्वम् । इति सूत्रार्थः । के.

● 'न देवताऽप्रतिपक्षकियाणां प्रतिनिधिरावकाशोक्तं' इति
प्रत्यधिकरणे कर्मण्यमटशर्पेण तस्य प्रतिनिधिरा-
वकाशे प्रमाणमात्रात् प्रतिपक्षकियाणां वक्ष्यते । सु.
४. ६२१. ● निष्ठापितव्यं उपलब्धमन्त्रः 'यदन्तरिहं
पृथिवीमुत्तं रामः' इति । तत्र अन्तरिहं प्रयोगे
गार्हपत्यपदानेन मन्त्रमन्त्रोपारम्भे प्रयोगे, नोमन्त्रम-
न्त्रिन् गार्हपत्यपदानेन मन्त्रं इति सिद्धांतमुक्तम्
"अत एव 'न देवताऽप्रतिपक्षकियाणां' इति पाठो
न्यायः संप्रसूते" इत्युक्तं सर्वज्ञे (१.२.१५) । के.

ऊ न हेतुपक्षेणैव न संशयः नास्तुपक्षेणैव न
न्यायः । तानीं हि अनुपक्षेणैव न हेतुः, सुप्रसूते

कर्मणि अनुपक्षो न मर्यादितः, समुच्चयवित्ति भावः ।
साहस्री. ५२१.

ऊ न धर्मवृत्तेषु वयः समीक्ष्यते इति न्यायः ।
उपोक्तं गनुता 'न तेन वृद्धे मर्यादिते वेनास पक्षि-
शिरः । यो नैव नृपाऽपक्षीयमन्त्रं देवाः स्वचिह्नं विदुः ।'
इति । तन्मन्त्रोऽयं न्यायः । साहस्री. ९५५.

ऊ न निमित्तं विधिरपक्षयते इति न्यायः ।
अग्रपक्षपक्षेण यत् अग्रपक्षे. निधिरपक्षपक्ष-
पादनम्, तदुपपत्तये कृत्वादिगतं अहं कल्पमानं
'न निमित्तं' इति न्यायेन न उपादानं अवापितं
अधिकरोति । तौता. १.१.१६, ● 'न निमित्तं विधि-
रपक्षयते' इति न्यायान् न मन्त्रवर्गिकमन्त्रोपारम्भ-
कत्वविरहितमन्त्रवर्गिकमन्त्रोपारम्भः (पूर्वपक्षे इदमुक्तम्) ।
१.१.१६.

● 'न पृथिव्यामन्त्रिहं नोमन्त्रेण न विधि-
इति । हिरण्यं निधिरपक्षयते' इत्यस्य विधिः सौपा ।
मा. १.१.१६.

ऊ न प्रतिनिधौ स्मृत्यात् । (१.१.१६) इति
न्यायः । प्रतिनिधौ उपादे अग्रपक्षे प्रतिनिधिरपक्ष-
मुक्तये मुख्यकथं वा इति संदेहे प्रतिनिधिरपक्षपक्षे
उपादानेन हीतव्यात् तदुपादानेन प्राप्ते 'यचनात्
न्यायस्यमात्रे तत्त्वान्येन प्रतिनिधिरपक्षपक्ष-
(१.१.१६) इति सूत्रम् अभावे, तत्त्वान्येन,
प्रतिनिधिः इति वदन्तुपक्षेण प्रतिनिधौ उपादे तदभावे
तत्त्वान्येन प्रतिनिधिः नोपादेयः मुख्यपक्षपक्षोपारम्भ-
उपादानस्य प्रतिनिधिः अग्रपक्षेन इतरपक्षेण इति
पक्षे वक्ष्यते । सु. ९. ५२१.

ऊ न प्रतिनिधौ, स्मृत्यात् । (१.१.१६) इति
प्रतिनिधिः इति यत् पूर्वपक्षपक्षपक्षेण । अन्तरपक्ष-
पक्षे प्रतिनिधिरपक्षपक्षे. प्रवृत्तः । अथ देवता प्रति-
निधिरपक्षे विनष्टः । एवं सति प्रतिनिधौ अग्रपक्षे सति
तस्य प्रतिनिधिर्न मर्यादितः । न प्रतिनिधिः प्रतिनिधिः ।
स्मृत्यात्, स्मृत्यप्रतिनिधिः प्रतिनिधिरपक्षपक्षेण स्मृत्यात् ।
यथेकलो पूर्व. प्रतिनिधिः स्मृत्यप्रतिनिधिः, न प्रतिनिधि-
विनिर्गता, एवमपक्षि मुख्यपक्षपक्षे, न प्रतिनिधि-

कु 'न विदुषामुपदेशो नाश्वल्पते' इति न्यायेन उपदेशान्प्राप्त्यनुपपन्नं प्रत्यादेः पूर्वजन-कत्वात् । सु. पु. ११८.

कु न विधौ परः शब्दार्थः इति न्यायः । दाप्यं दाप्यन्दाशयेन । 'गुप्तिञ्' इत्यादावपि लस्यस्यविच्छेदः शब्दार्थः, न नकारेण्यङ्गः सः सङ्गीति 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति न्यायात् । भूतिः पु. ३२. * 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति न्यायात् 'निधौऽनुपमः चतस्रो ग्रायत्रीः करोति' इत्यत्र विधौ ग्रायत्री वाक्ये न गौणः । 'दृष्टेदतिष्ठते' इत्यत्र तु विधावपि रतोऽप्यविरोधकत्वात् प्रपञ्चस्य स्तोत्रनामनी-भूतत्वं कतु गौण्यं दृष्टम् । कु. ८।३।१।२२. * 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति न्यायात् विधौ लक्षणा अनुक्ता । तौता. २।१।३।१७. * विधयेव हि लक्षणा दुर्भति (न तु विधिरूपेऽपि) 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति न्यायात् । कु. १।२।३।१७. * विष्णु-हेतुस्य प्रपञ्चनत्वात् अग्राहविषयत्वेन 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति न्यायात् न तत्र लक्षणा, किन्तु अर्थ-सादस्य गुणानात् अनुवादत्वेन लक्षणस्य हि युक्त्या तत्रैव लक्षणा युक्ता । इति पूर्वपक्षः । पराक्रम. २।२, २।१. * 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति न्यायविरोधान् 'अनपिच्छा वा सातुभसिच्छा च वा तितुः' इत्यत्र तितु-पदस्य गौण्या दृष्ट्या प्रतिषेधोपपन्नं न युक्तं । इमी ४ ९९ * न विधौ परः शब्दार्थः । विधौ हि न परः शब्दार्थः प्रतीयते । भा. १।२।३।२९.

* न वैदिकमर्थनिर्देशान् । ७।२।१।३१ ।। वैदिकी येरसिद्धिर्नामिन्नार्थवर्धनं प्रकृतिविद् यो, तदपि 'अग्नि गुप्तिनाथ एवते' इत्युदाहृत्य विवक्षे. * न वैदिकं न योयत्तं इति निर्गीकवादिचार्थम् । वा. ३।७। १९।३१ पु. ११०-३.

* न शास्त्रपरिमाणत्वात् । (२।२।२।६) इति न्यायेन एतावदेवचानिष्पत्त्या अपिष्यदार्थकरणे न इष्यतामाधानेः । सु. पु. १२४७.

* 'न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादग्निं नदेत् । नाहितं नामृतं चैव न स्तेनः न्यात्र वामुणी ॥' इति स्वरत्वे निषेधः । सु. पु. १३९३.

* न सर्वगामिनिवेद्यात् । ३।३।१।७ ।। न पाठ-भाष्येन वेदमन्त्र-व्यपदेशो भवति । यत् येन वेदेन विधीयते तत् तेनैव प्रमाणेन क्रियते । ततश्च पश्येद्य-मन्त्रस्य यत्र विधानम्, स एव तेन व्यवदेश्यते । या. ऋग्वेदविहितानां यजुषा यजुर्वेदपाठभाष्येन उपाश्रुते, यजुर्वेदविहितस्य च ऋचा ऋग्वेदपाठभाष्येन उपाश्रुते सति निषिद्धिरोगात् दोषः स्यात् । सर्वस्मिन् ऋग्वेदे यजुष्ये च ऋग्वेदविहिते उपाश्रुतेन विवेद्यात् यजुर्वेद-विहिते च उपाश्रुतनिवेद्यात् एवमेवनिहितस्य परमैव-लक्षणात्वात्. न दोषः इति सूत्रगुण्यात् । सु. पु. १।७४.

कु न साहसमनाकृत्य नरो भद्राणि पश्यति इति न्यायः । २।३।१।७४ ।। साहस्री. ९९९.

कु न सेव्यः केयले नृप इति न्यायः । (किन्तु अमन्योऽपि सेव्यः । अन्वयात् विरोधी अभावात्. राज-कुट्टि विरिचिर्ध केवलं राजसेवकं नाशयेदपि इति याव. । के.) साहस्री १९९.

कु 'न स्वामिनि स्थिते कश्चिद् वासात् प्रार्थयते फलम्' । स्वयमन्त्रो. देवतप्रपञ्चानामर्थत्वे तु देवता प्रत्येव क्व पाठ्येन 'न स्वामिनि' इति न्यायान् । कु. २।१।१।२९.

* 'न हिंस्यान् सर्वो भूतानि' अथ कित-प्रतिदेशः प्रत्यक्षः. पुष्पाथे । वाल. पु. ३९. * 'न हिंस्यान् सर्वो भूतानि' अथ साधनप्रपञ्चार्थतावतिपक्षकं पुरुषार्थः श्रौतनिषेधः । पु. ३३. * 'न हिंस्यान् सर्वो भूतानि' अर्थे लक्षणन्यतिषेधः । पु. ३३. * 'न हिंस्यान् सर्वो भूतानि' इत्यत्र 'गौरवप्रत्ययः' इति शब्दे प्रसक्ते 'वाधता गोपयुर्मेव' इति प्रतिपञ्चन-प्रतिषेधः । पु. ३३.

* 'न होतारं वृणीते' इति महाविषयत्वे पुनराह, न विकल्पः । के. १।०।८।२।१२-४. * 'न होतारं वृणीते नम्येयम्' इति पर्यायस्य महाविषयत्वे । भा. १।०।८।२।१२-४.

[इतः परं नञ्-शब्दाभ्याः उपसिद्धान्वादयो निवेदयन्ते]

● नञ् 'नस्ति' इत्यत्र प्रतिषेधाधिकः । कै. १०।८।१६. ● 'अत्राज्ञाभावनम्' इत्यत्र नञ् प्राज्ञापदं च अन्यस्य लक्षणाधेयत्वात्तैत्तिविविधैः, न स्तार्यम् । दुप्. १०।८।१११ पृ. २०५७. ● नञश्च एव स्वभावः, यत् स्वसंरक्षिप्रतिषेधशेषकत्वम् । मीमंसा. ● नञः प्राज्ञापदेन प्राज्ञपरीभावसंकरप्रभावनाविधिः '॥ वारि-रयम्' (प्रादित्यमीच्छेत) 'एकादश्या न पुञ्जीत' इत्यादौ आक्षरपक्षः । आह. ४।१।११. ● नञः पशु-वासार्थत्वे समासनिमित्तः । यथा- 'अग्राक्षमाकारयति' 'अयमं करोति' इति । कै. १०।८।१२. ● नञः प्रकृतान्वयस्य अभ्यर्हितत्वाद् भावनाऽन्यथानुवृत्तेः, प्राज्ञपरीक्षान्वयस्य लक्षणाविमिषा अनुपपत्तेः पशुवासार्थयोगात् । आह. ४।१।१३. ● नञः प्रसङ्गप्रतिषेधाभावे सभास्ये न भवति । यथा- 'न तौ (आश्रयमागौ) पशौ करोति' इति । कै. १०।८।१९. ● नञः भावप्रत्ययसममि-वाहुत्वस्य प्रकृत्यर्थमात्रवृत्तिविशिष्टप्रतिषेधोक्तिताकाभावेपक्ष-न-भ्युत्पत्तेः 'यदे घटलं नास्ति' इत्यत्र नञर्थस्य घटमान-वृत्तिः यदेति शिष्टभाष्यप्रत्ययार्थे घटे अभवः इति केचित् । मणि. पृ. १६१. ● नञः कालेन अभवत्वेनैव वाचकता, न तु भेद-प्राप्तिना, अनेकशक्तिकल्पनाऽऽपत्तेः । अथ एव 'तदन्तर्गतद्विद्वदभावेपु नञ्' इत्यनुशासनमपि न वृत्तिपरम्, अन्यलक्षणत्वात् । रहस्य. पृ. १२२.

● नञर्थः प्रत्ययार्थेन संभवति । यथा तु तदन्वये किञ्चिद् वाचकम्, तदा अत्रया शब्दार्थेऽप्यत्रयः । वाचकं च द्वितीयम् 'तस्य भद्रम्' इत्युपक्रमो निरुक्तलक्षिकः । तत्र च पूर्वदशान्वयम् । वाचकभावे च निषेध एव नञर्थः । 'नानुपानेषु' इत्यत्र विरूपप्रसक्तिः । 'पशुदशः स विज्ञेयो यन्नोत्तरपदेन नञ्' । उत्तरपदं चान्तरपदोत्तरपदं प्रकृतिरित्यर्थः । 'प्रतिषेधः च निषेधः कियथा गृह यत्र नञ्' । क्रिया हिट् । 'नामन्थार्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः' । तदर्थ-नन्दभाव-तद्विकल्पेन नञ् । मीमंसा. ● नञर्थः प्रकृत-प्रतिषेध एव 'न कञ्चनं भक्षयेत्' इत्यादौ । 'तस्य

भक्षम्' इत्युपक्रमवत्वात् 'नैवेद्यतोऽन्तर्वादिनाम्' इत्यादौ नञर्थः पूर्वदशः । कै. ६।१।५. ● नञर्थो भावनाऽन्यथी । मणि. पृ. ११३.

● नञर्थो विचार्यते । घटो नास्ति इत्यादौ घट-पदस्य घटप्रयोगिकताभावे लक्षणा । नञ् तु तदसंग-वत् लक्षणातात्पर्यमाहकः इति मान्यैव नञर्थः इति केचित् । 'संवाहयमभावनम् तदन्वयं तदवस्था' । अप्राक्ष्य विरोधश्च नञर्थः पट् प्रकृतिर्लक्षः । 'इत्युक्तेः पटुतु गतिः इत्यन्ये' । अत्राज्ञाः इत्यादौ वाहयम्, अपात्रं इत्यादौ अभवः, अक्षयः इत्यादौ तदन्वयम्, अनुदग्ग कन्या इत्यादौ अवस्था, अरहावः इत्यादौ अवयवत्वम्, अयमः इत्यादौ विरोधः नञर्थः इति श्लोकार्थः । संवायोभाव एव नञर्थः, न भेदः, 'घटो न पटः' इत्यादौ नञर्थमेवदक्ष अमेदातिरिक्तसंज्ञेन पदे अन्वयार्थमवस्थ तदन्वयत्वं लक्षणा वाचकत्वात् । अतः संवायोभाव एव नञर्थः इत्यन्ये ।

संवायोभावः अन्येभ्योभावाश्च नञर्थः । तादात्म्य-संवाविच्छिन्नप्रतिषेधोक्तिताकाभावात्, तादात्म्ययोप-लक्षणपक्षीतिरप्यभावत्वम्, प्रतिषेधपक्षेदकैदाका-वच्छेदेन इति प्रयोगिकताधिकारभावात् यथा अन्येभ्यो-भावात् । तदन्वयभावात् संवायोभावात् । आरोहस्य प्रत्यक्ष इव आन्तेऽपि प्राज्ञः । तेन अतीन्द्रियप्रति-योगिकताग्रे ना-वर्तिः । अभावपशुदौ प्रतिषेधोक्त्या एव निवामकः, न तु तदवस्थोपलब्धौ निवामकः, तदन्वयं गौरवम् । 'घटो भविष्यति', 'नष्टः' इत्यादौ प्रतीतिविषययोः प्रागभावपर्यवस्योः नानपेक्षायोगात् 'काले घटो न' इत्यादौ अत्यन्ताभावस्यैव प्रतीतिः । 'अत्यन्ताभावोन्नाभावादेव नञर्थो, न संवायोभाव-त्वेन तस्य शक्तिः' इति पिट्चरण्याः । एतेन पीत-घटवति नीलघटो नास्ति इति (न १) प्रयोगनञर्थो, न वा घटवति 'मिले पटो नास्ति' इति प्रयोगः । तत्र च नञर्थान्वयितऽवच्छेदकस्य प्रतिषेधोक्तिताऽवच्छेद-कत्वनिमित्तः । 'घटो नास्ति' इत्यत्र घटनस्य कर्म-कल्पनात् । 'कन्तुपीतदिभ्यो नास्ति' इत्यत्र कप्तु-प्रीतिदिमन्त्रेव लक्षणा । न च तस्य अन्यदिगन्तवच्छेद-

त्येऽपि गौरवात् प्रतिशेगिताऽवच्छेदकत्वं इति वाच्यम् ।
तद्विधत्तयेन प्रतिशेगितावच्छेदकत्वे लघवात् । अननु-
प्रविष्टत्वेन गौरवाभावात् । अन्वयिताऽवच्छेदकता च
पर्याप्तिसंभवेन बोधः । तेन घटवति 'घटपटौ न स्तः'
इति प्रत्ययपरोक्षौ, घट-वच्छेदपरोक्षः अन्वयिताऽवच्छेद-
कत्वेऽपि स्वप्राप्त्यनधिकरणत्वात् । द्विवच्येन तादृश-
त्वेन प्रतिशेगिताऽवच्छेदकत्वात् इति केचित् । अन्ये
तु 'कश्चुमीतारिमोप्रासितः' इत्यत्र अन्वयिताऽवच्छेदक-
न प्रतिशेगिताऽवच्छेदकं गौरवात् । 'घटपटौ न स्तः'
इत्यात्र अन्वयिताऽवच्छेदकमपि प्रतिशेगिताऽवच्छेदकं
प्रतीतिशलादिवाहुः ।

अत्र च अभावाधिकरणमूल्यदिप्रसारणभावविशेषक-
कोरे वाचिकप्रकारकप्रतिशेगितिविशेषकोपसमग्रौ हेतुः
ना ॥ सप्तम्यन्तभूतलदिवदसमाभिवाह्यः । एवं
अभावाप्रकारकाधिकरणविशेषकोपसमग्रौ हेतुः । तेन 'भूतलं
पटै' ('भूतले पटः') 'भूतले न पटः' 'वैक-
पवति' 'न ववति वैकः' इत्यादिप्रयोगप्रत्ययाः ।
अथवा 'भूतलं न पटः' 'वैको न वाक्कृतिः'
इत्यत्र अधिकरणवाचिकप्रत्ययप्रत्ययान्वयेऽपि अस्मत्ता-
भावरोधः स्यात् । अत एव 'वृषिमा गच्छः, न जलं'
इत्यादौ गन्धविशेषक एव बोधः । अन्ये तु नञः
अभावमाने शक्तिः । तावत्ताऽवच्छेदकं च तावत्ता
अभावत्वम् । अतो न अन्योन्माभावे स्थला । न च
एवमपि घटपटात् वैक-घटलक्षणकप्रतीतिं घटपटलक्षणे
॥ अन्योन्माभावाप्रकारकप्रतीत्यर्थं नञः लक्षणा भाव-
रक्षणी, अथवा 'न पटः' इत्यत्र अभावभावाप्रकारक-
प्रतीतिः 'घटः पटो न' इति प्रतीत्यन्तरम् । 'घटः
पटो न स्तः' इति लोपः स्यात्, मिथप्रकरणत्वेन
शामान्यविशेषक अनाधिकरणत्वात् । एव वाक्ये प्रतिशेप-
सत्वेऽपि संसर्गमात्रप्रतीत्यर्थं लक्षणा आवश्यकी इति
वाच्यम् । प्रतिशेपधिकरणभाववत्प्रत्ययोः सम्प्रत्ययविभक्ति-
कत्वस्य अन्योन्माभावावच्छेदकत्वस्य, तयोः प्रत्ययादि-
निभक्तिकत्वस्य अस्मत्ताभावबोधे हेतुत्वात् च कर्मनमा
लक्षणाया अभावात् । यतो ननुसमपि यादरे व-वदर्थकोः
यापाराधेवभावसंयोगे अवयवः, तत्र अन्वयमान-

प्रत्ययः । यत्र 'अमेदमेतानि अन्वयः, तत्र अन्योन्मा-
भावमान इति स्मृतिः । तेन 'न ववति वेनः'
इत्यत्र अन्वयतामावयोः सुवचः । विज्ञः अत्र अन्वयता-
मावयो न विज्ञः । अत्रादि अन्वयदेव वाक्यात्
'वाकानुसूतिमद्विज्ञः वैज्ञः' इति अन्योन्माभावस्यापि
योषात् । अतः तादृशत्ववर्धनत्वात् तादृशो योगः इति
न लक्षणा आवश्यकी इति । न चेयं प्रतिशेपार्थतावयोः
तत्त्वव्यापत्तिः, इष्टावच्छेदः । 'नानुसूतेपु' 'न होतार
पुषीते' इत्यत्र वाक्कर्म-कर्मोन्मावय-विशेषपरिहाताया
पर्युदासबीजत्वात् । 'न वी वयौ' इत्यत्र वयु-
प्रत्ययान्तरस्य निषेधपीडनत्वात् । एवं च समाने वाक्ये
वा कानि न लक्षणा इति केचित् । दीधितिकायास्तु
संसर्गावयवस्य अन्योन्माभावत्वं न नञः तावत्ताऽव-
च्छेदक इति नञो नानाऽर्थत्वम् । तथापि अष्टादः इति
शमस्ये अन्योन्माभावावच्छेदकत्वमेव नञो लक्षणा । अत्र
एव प्रतिशेपापेक्षया पर्युदासो दुर्बलत्वेन गौणते । 'नानु-
वाचेपु' इत्यत्र प्रतिशेपेऽपि न विवक्ष्यवन्ति । अन्य-
यिताऽवच्छेदकत्वविच्छिन्नप्रतिशेपिताकत्वस्यापि विशेष-
विनिर्दिशेयः । विशेषनिषेधक्यनुशास्त्रकत्वस्य नियमस्य
मुत्पत्तिमिदं तथा निविप्रतिशेपयोः उद्भवताऽवच्छेदकैक्ये
विशेषयतिगोचरताऽवच्छेदकैक्ये च विवक्ष्यस्य सुकतात् ।
यथा 'अनिगने धोतयिन् मुक्तयि' 'नातिगने धोतयिन्
मुक्तयि' इत्यादौ 'न नौ वयौ करोति' इत्यत्र च ।
तत्रापि अतिदेशप्राप्त्यै पर्युदासो भावमात्रावच्छेदक-
विशेषयतिवरत्वेन निविनिषेधकोः एकविधत्वात् ।
'नानुवाचेपु' इत्यत्र तदभावेन वैधव्यात् । अतोऽत्र
पूर्वोक्तसूत्रेण पर्युदासमिदः इत्याहुः । केचित्तु
निषेधस्य धनकित्युक्तत्वात् इष्टावच्छेदनेन प्रमितस्य निषेध-
विपरलक्षणमपि । एव च विवक्ष्येतिरिक्तकोपकनिषेधेन
अनिष्टतावत्त्वस्य निष्कर्षः वा निषेधस्य रोधने इति
उभयोः प्रमाणयोस्तात् नौहिमावच्छेदकतावच्छेदक-
वाचिकप्रत्ययान्तराकारेण विवक्ष्यत्वात् नामान्यविशेषः
विशेषविशेषमभिव्याहारेण तद्वैतपर-वस्तुपर्युदासा-
द्वीक्य इत्याहुः । अत्रेदमासीति । सर्वत्र नन्वर्थक-
अन्ययिताऽवच्छेदकत्वोऽन्वयप्रतिशेगिताकत्वमुत्पत्तिः,

अन्यथा नीलघटवति 'नेह घटः' इति अन्त्यन्ताभाव-
म्यवहारस्य 'नीलघटो न घटः' इति अन्योन्याभाव-
म्यवहारस्य च भावति । न च वदार्थकदेशस्य घट इत्य-
कथमभावात्पक्षः । अभावस्त्वेव घटेन समं कल्पये-
यदावाचिञ्चनप्रतिशेधोविनाशः संसर्गव्याप्तः । सा च
निम्नक्षणाप्रतिशेधोविनाशश्चेष्टः इति चेन्नित् । यथातुल्यविना-
शाच्चकपदे समी, तत्र अत्यन्ताभावबोधः, यत्र प्रथमा
तत्र अन्योन्याभावबोधः इति स्फुटमिह । परे तु
साहचर्यबुधेः 'न पचति चैनः' इत्यादौ अत्यन्ताभावा-
प्रत्यये 'न पचति चैनः' इत्यादौ अत्यन्ताभावा-
भावे यदाप्येवैः आकाशक्षेपमाचक्षेपेण अन्यथः, तत्र
अत्यन्ताभावप्रत्ययः । यत्र अनेकदेशेन च अन्यथः, तत्र
अन्योन्याभावभावमिति । एवं च 'चैनः पचति' इत्यादौ
आकाशाक्षेपेण अन्यथः सम्भाव्येन चेन्न भावम् । 'न पचति'
इत्यत्र यत्नाभावः तत्रैकवाचिञ्चन एव आधारापेक्ष-
मात्रेण सामकल्पसंज्ञकत्वेन चेन्न भावते इति । एवं
'चैनस्य भवम्' ('चैनस्य न भवम्') इत्यादि पक्षपूर्व-
स्याभिव्यक्त्येन निरूपक-वचनस्यैकवाचिञ्चनप्रतिशेधोविना-
शभावो विरोधवत्तया भावते । यदि तु कल्पं पक्षपर्यः,
तदा चैतनिरूपितत्व-वामावः आधारापेक्षकत्वेन भावते
इति । एवं नन्तमभि-याहताभावे काटनप्रतिशेधबु-
धोविनाशकपक्षोः विरुद्धविषयव्यतिरेककथनोः अमेवा-
न्यथ-बुधप्रति, तत्रमभि-याहताभाव अन्योन्याभावबोधः ।
अत एव समागमि भग्नकपतिशेधबुधोविनाशकपक्षमभि-
याहताभावप्रतिशेधबुधोविनाशकपक्षः अन्योन्याभावबोधः
इत्याहुः । अन्ये तु 'भूतले न घटः' 'घटो न घटः' इत्यत्र
भूतलापिकरणो घटप्रतिशेधकः अभवः, घटप्रति-
शेधोपिकरणेन घटः इति बोधः । यत्र तु 'घटो नास्ति'
'घटघटो न सा' इति द्विपक्षमभि-याहताभावः, तत्र लक्ष्य-
वर्तमानत्वेन ननर्थक्यः, तमेव च भूतलापेक्ष-
वर्तमानत्वात् प्रथमाऽतपटपदायै, तथा च भूतलप्रति-
वर्तमानत्वात्माध्वः एतन्नाशो घटः, भूतलप्रति-
वर्तमानत्वात्माध्वो दिश्वभिव्यक्तौ घटपटो इति बोधः ।
एवं 'आतो सता नास्ति' इत्यादि सत्ताऽभावः आतो इति
बोधः आत्मापेक्षः इति वा बोध इत्याहुः ।

अत्र च सर्वत्र प्रातिपदिकार्थे नञर्थे घटपटारीना-
अभेदातिरिक्तं प्रतिशेधोक्तिरसंभवेन अन्यथः । निपातेषु
भिन्न-बुधप्रतिशेधकत्वात् इति केचित् । घटपटस्य घट-
प्रतिशेधोक्तिरुक्त्यादौ न बोधेति बोध इति हिक् ।
मणि. ४. १५४-१५५.

७ नञर्थपर्यवस्यती एव प्रतिशेधवितिः । बृहती.
४. २८.

८ नञर्थपर्यवस्यती एव प्रतिशेधवितिः । बृहती.
इति न्यायः । नन्वुक्त इत्युक्तं च यकिञ्चिद्वचने,
तत्र सत्तादिभेदे तत्रैवोक्तिरुक्तौ द्वये कार्ये विनाशे ।
हि यत्तथा नञर्थवतिरिति, साहचर्यपर्यवस्यती गतेनोक्ति-
प्रतीतिरस्तीति भावः । नञर्थः 'अत्राहताभावः' इत्युक्ते
साहचर्यवत्तु क्षणिकमेव भाववति, नातो सोऽहताभावो
सर्वतो नन्वुक्तपदयोदाहरणम् । न चार्थः न्यायः प्रत-
कल्पितः, तत्र निषेधपर-भावः । यथोक्तं हरिणा- 'उभौ
नञो सत्ताव्यापौ पर्युदासप्रवचनौ । पर्युदासः सत्तादौ
प्रवचनम् निषेधवत् ॥' इति । उच्यतेनोदाहरणं तु लोके
प्रतिपद्येव 'चन्द्रविषं मुक्तं पश्य' इत्यादि । अवयवम्
'भूमादिभ्यो युञ्जन्तेर्लोपश्च ह्रस्वः' इति नन्तमभावा-
त्पटः । 'तद् वा कुर्याः' इति नन्तमभावात् ४ अथ
न्यायस्य 'नन्वुक्तमित्युक्तं च अन्यस्मिन् तत्रोक्तं कार्यं
विनाशते' इति स्वरूपस्वरुक्तं इति हेतुः । परिभाषेणु-
शेखरे लोचिकस्यासिद्धपरिभाषात्वेन व्यवहृतोऽर्थ इति
चेन्न निहायः । साहस्री, ४४७.

९ वधिवयुषोऽन्यसदयो (नञ् इव) । 'अनो-
ऽपगच्छामानासिकः' (पा० ८।१।१७) इत्यत्र पूर्वो ।
अपगच्छत्येति यदुदासवचः एतानुक्तिकः । नञर्थानु-
शासकव्यात् नञिवयुषकत्वस्य बोधः, तस्य पूर्वोक्तिः (इति
वचनेन) उपपन्न-वत् । सध्वनौस्तम्भ, २ अ० ४८, ह्.

१० नन्दीकायामुक्तम् 'नोपदेयमेवैक कारणत्वेन
नमकम् । विशेषणविवक्षायां कारणं हि महदिति ॥'
(वा. ४. २२२ । नन्दीका ३ १।२।३ मू. 'न सुता
तिरेत्' इति नञर्थपर्यवस्यतीति । वा. ४. २२,
१ नन्दीकायां चास्ति इति उच्यतेः शीतः क्रियाविषयः

‘न हिंसात् तर्भूतानि’ इत्युक्तः । पृ. ३२ (नन्धीका १।१।७ सूत्रे) ।

● नन्धातुपदयोर्गदा संज्ञाः तदा स्वार्थे हिंसा वशः-तर अद्यपि (तदा पदुंदाशः) । या. ४।१। ११।

● नन्पूर्व भविष्यत्वा प्रतिषेधं भूते । प्रत.पठिष्वत्-बाक्ये तु पदुंदाशोऽर्थेनम् । वि. ४।१।३।

● नन्समासे हि मनि अन्यवर्णवदप्रकृतिस्वरगात् अहीनराशस्य आगुशास्त्रं स्यात् (अहीनः इति) मन्धीदाशस्तु अर्थं पठ्यते (अहीनः इति) । या. ३।१। ८।१६ पृ. ८६४.

● नन्संज्ञायात् ‘पदन्तवदनेन वशुयात् तद’ इति वचनं ‘यमये’ वस्यत् दशपुर्णमासोदकायाय वदती पदन्त प्रधयते तन्प्रतिषेधो विधीयते । ततश्च यावत् कर्माद्यैः संवादः तान् सर्वान् भवतुं वर्तनीयम् । या. १।४।४।१२ पृ. १४१.

[इत. परं ‘नहि’ इति अरण्येन पदेन आरम्भमाणा लघुसिद्धाया निषेधवन्ते । फे.]

● नहि अक्षरप्रोक्तमर्थः कार्यमनुविधत्ते । स्वप्ने जागरे च कष्टप्रकल्यौनदर्शनात् कष्टप्र कृत्यम्, कष्टप्र-सर्गादिगताश्च कष्टप्र भवति दृश्यते । विप्रसक्तप्रकार-णत्वे ह्युक्तप्रातिविधानं नार्थं न स्यात्, ‘नहि ..वचे’ इति न्यायात् । अहृत. १।१।८।४४५.

● नहि अगृहीतयोः संज्ञिष्यते, प्रव-प्रमहण संनवति । रत्नाकर अनुमान श्लोका. १४६.

● नहि अनपगतविशेषणो निशिहमवच्छति । कणिका. पृ. ३२६.

● नहि अनुपलम्भसात्रेण नापीत्यवगम्य नष्टः श्लेष कथयति । या. १।१।४।२०.

● नहि अन्यायात् संनिष्ठितात् अन्यत् सेवाद्वितु शक्यते । यथा ‘भार्या रात्र. पुत्रयो देवदत्तम्’ इति न भार्याविशेषणभेदमुच्यते रात्रा पुत्रयो विनोक्तते । रत्न. ५।३।१।२.

● नहि अर्थे स्वागोरेपराधो यदेनमन्धो न पश्यति इति न्याय. । श्वाध्यायः । साहस्री. ४१३.

● नहि जंविद्वान् विहितोऽस्ति । (जने च याचन नयविद्वान् विहितोऽस्ति ३।८।८।१८) इत्यनेन न्यायेन वज्रमनयेव ऋषिनामपि अधिदुष्टमनय-नमात् । फौ. १।२।४।३५. ५. नयविद्वान् विहितोऽस्ति इत्यवश्यं तात् अग्नीया आत्मीयाः पदापीः प्रमेव कर्मण्यमात्रगतताः । तत्र प्रियः पिष्टोपपन्नायेन अर्थे आपविद्वानयवतुवन् अट्टार्थो भवति । या. १।२।४। ३१-३ पृ. १४७. १

● नहि अज्ञानेन शान्दापैकशक्यता भवति । याच. पृ. १३०.

● नहि अष्टकुलः एक पटयनीय ‘मदगुहे दति अष्टो दटा’ इति व्यवहरति । वि. १०।५।६.

● नहि अग्नि वचनस्यातिमात्रः । वि. ३।८।२.

● नहि आगमाः सहजं (अपि) पटं पटयितुमीयते । अतिरिक्त यागस्य यागत्वायाम् मन्त्राणामपि सर्वप्रमाणविकल्पं न वक्ष्यितुं शक्यम् ‘नहि आगमाः’ इति न्यायात् । कु. २।१।२।१.

● नहि आद्ये यदान्येऽप्यतिप्रधाने ह्युक्तमो भिक्षुको भिक्षुवान्तरं याचितुमर्हति । ननु देश-दधिनेषु देशस्यैव विष्णो न सवनीयम्, तस्य स्वयम-वर्मेकस्यात् । ‘महि आद्ये० महति’ इति न्यायात् । सोम ८।१।७.

● ‘नहि’ इति एतावतो निषेधार्थत्वात् । सु. पृ. १०५६.

● ‘नहीधरत्वाद्वातय. कदाचित् पुष्पान्नि लोकं विपरीतमर्थम्’ इति न्याय. । अथ काण्डिकावकिना कुमास्यगे (३।१३) ‘यकहतः । साहस्री. ७२८.

● नहि उपासना वस्तुत्तर्यमपेक्षते किं तर्हि यथान्वयमनुष्ठेया इति न्याय. । वेआसा. १।१।८.

● नहि एकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति इति न्याय. । ‘नाति’ इति सूत्रे (पा० ६३।१३) मन्त्राभावे ‘नेष्टुददराय ह्यस्वयमर्थं प्रयोजयति’ इत्युक्तम् । तत्र श्रुतन्याय-यञ्जक इति शेषम् । साहस्री. ४५०.

● नहि मन्त्रेव सविशेषं तिथिर्देशं च भवति इति न्याय. । अथ न्याय. अष्टौवर्षसुतेऽभिहितः । उग्र

हि- 'सत्यव्रतः सत्यव्रतः' 'असत्यमनश्चर्यम्' इत्यादिभिरपि प्रतिषेधबलवत्प्रतिषेधोऽस्ति प्रमे, अमि-
यते । नोपपत्तिश्च द्रष्ट, एकस्य वस्तुनो द्वैरुपायोऽस्मात् ।
न दोषमेव तद्विषये निर्विरोधं च मवतीति गुण्या
इत्युक्तमिति । साहस्री ७५४.

■ नहि एकं किञ्चिज्जनकम्, सात्तमी नै जनिता
इति न्यायस्य अन्वयः अवलोकितत्वात् । संमतिवर्क,
भाषा । पृ. १२.

■ नहि फोरफण्डीरयस्य कुरज्जज्ञावः प्रतिभटो
भवति इति न्यायः । कथीरयः शिष्टः । कुरज्जस्य मृगस्य
भावः, विद्युरित्यर्थः । प्रतीकः संयुक्तवृत्तः । अय
न्यायो बलवता सह निर्बले नैव योद्धुं शक्नोते इत्यर्थ-
विषयाया प्रवर्तने । साहस्री. ६७१.

■ नहि करकङ्कणदर्शनाय आदर्शपेक्षा इति
न्यायः । यथा प्राप्यधर्मं करे शिष्टं कङ्कणं प्रत्यक्षेणैव
युज्यते, न तद्वर्णनाय आदर्शपेक्षा । एव प्रत्यक्षताप्रती-
क्षणे त्वैव पदार्थप्रतीतिः, नातुमिन्द्रियादिमात्रमवश्येति
विबलायामस्य प्रवृत्तिरिति । 'नहि करेण दृष्टे नोऽकारेण
तनुमिमते अनुमानात्' इति वाचस्पत्युक्तमेतन्मन्त्रक-
मेव । अनुमिन्नाया नु द्रष्टव्या, 'अत्रतद्वैकल्यमप्ययं
मनुमानेन पुनश्च द्रष्टव्यं तद्वैकल्यम्' इति वाचस्पत्युक्तिरिति ।
साहस्री. १६१.

■ 'नहि कर्मणि कर्मोत्तरात्मन्' । शिबोक-
कामिकागमनायाः पावन्तीवलिङ्गधारणदिपायकवत् 'नहि
कर्मणि' इति न्यायेन निलोकागमनारिषोऽप्यवस्त-
थीतत्वात्कर्मणा शिबकागमनात् । श्रीकृष्ण. ११११ अट्.

■ 'नहि कन्याण्डत्वश्चिदुद्गोर्गो ताव गच्छति'
इति न्यायः । अयं भक्तवर्तीनामप्यप्यवत्कारिण-
श्चोक्तोत्तरार्थस्य, १४४४. । साहस्री. ७८८.

■ 'नहि पश्चिच्छरणमपि ज्ञातुं तिष्ठत्यवर्तन्'
इति न्यायः । अयं श्रीमद्भगवद्गीतापुटीयाध्यायपञ्चम-
श्लोकस्यार्थस्यः पाठग्रन्थे न्यायसेन व्याहृतः ।
साहस्री. ७२५. ■ 'नहि पश्चिच्छरणमपि ज्ञातुं तिष्ठत्य-
वर्तन्' । वाच्ये कथं, कर्म कर्मः प्रवृत्तिर्भूतः ॥

इति स्मृत्युक्तन्यायेन अवलोकनादि जीवता पुराण कर्म
कर्तव्यमेव । उपदेवमासाहस्री पत्र, ११८ रामतीर्थ.

■ नहि कृतमुपकारं साधवो विद्यमाने इति
न्यायः । स्पष्टः । साहस्री. ९८१.

■ नहि क्रियाविहितं वाक्यमस्ति इति न्यायेन
'चेतुर्दक्षिणा' इत्यत्र क्रियापदभाषाहारः आशङ्क्यः ।
मुपरि. पृ. ११७८.

■ नहि गमनसाधनस्य रमन्त्यं लक्षणाद्वैगु-
तमस्य वैकल्ये गमनग्राह्यत्वं भवति । वि. ६११२.

■ नहि गुणलोपेऽपि गुण्यो लोपमिति । परमाने-
ष्टिपु अस्मिन्महत्त्वमप्यलोपेऽपि निर्वाणे न लुप्यते । वि.
१०११२७.

■ 'नहि तयोर्धर्मशास्त्रम्' (६११७१५) इवेवं
सहितायोः (होमाभियोगयोः) निमित्तत्वात् । वा. १५।
१३।१९.

■ नहि त्रिपुत्रे द्विपुत्रः (कश्यपे-संवहः) इति
न्यायः । निवर्त्य द्विव्यापकत्वेऽपि वाक्यस्य तादृशग-
त्वात् पुत्रवचनः पुत्रपञ्चमेऽपि न तस्य द्विपुत्रस्य-
वाच्यता । म्यूनसंख्या-वचनोक्तत्वेन निश्चयस्य न यथा
द्विपुत्रस्यवचनेत्यत्र यत्र विवक्षा तस्यस्य प्रवृत्तिरिति ।
साहस्री. २९.

■ नहि द्रव्यसामस्य उद्भवोपादानं भवति इति
अमर्थक इति दहनसामस्य सन्नेहत् । अ. ६११११३
पृ. ११५२.

■ नहि दुःखरूपं तयो विना दुःखप्रदं वाचं
नदति । यथा वाद्यमन्त्रेण विद्यमानां नोपजायते ।
पि. ३।८४.

■ नहि दृष्टेऽनुपपन्नं इति न्यायः । नहि प्रत्यक्ष-
विषये प्रमाण-कामनेवमिति यत्र विवक्षा तत्राह मृत्तिः ।
तथाहि- प्रत्यक्षस्य सर्वव्यापकत्वात्, अनुपपत्तेरप्यो-
पचिरुक्तताया अन्तिरेष्टमिति विवक्ष्यता । तत्रत्येव वाच-
नात् प्रत्यक्षविषये निरोधिभ्याः अनुपपत्तेरं उच्यते इति ।
साहस्री. १६०.

‘ नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम’ । श्लोके राजभृत्योऽपि सर्वजनदत्तधनानि च स्वदृष्टवत् परिगृह्य तदन्तर्धामिराज-
मपवर्गं करोतीति दृष्टम् । श्रीकृष्ण ३/२४० वस्तु.

• नहि दृष्टे संभवति अदृशकानां न्यायः ।
बृहती. पृ. १०८.

ॐ नहि देवदत्तस्य हन्तरि हने देवदत्तस्य
 पुनश्चमज्जने भवति । ' अतो हन्तारि, ' इति हने
 अद्वयदत्तस्य न तावत् सम्बन्धरादिर्न नावर्तम्, ननु-
 महादेशैव निरास्यतु । हन्-हन्-जनः परमबहिष्पथने
 अवेष्टीय, अकोपीय, अमर्तिप इति । तेऽपि अन्त-
 र्द्वेण गुणेनापद्रवाक्षेत् तर्हि नयै अद्वयदत्तस्य न्यात् । न च
 अकृत्यैव अमुदीय इत्यादौ उक्त-पुरुषाव तदिति
 याच्यम् । तथापि अन्तरद्वेण गुणेन बुद्धिभावे सति गुणै
 दिव्यनिमित्तेऽपि तद्वैदग्ध्यतेः ' नहि देवदत्तस्य ' इति
 न्यायान् । शब्दयोस्तु, इति युज्यते ।

● तदि निन्दा निन्द्य निन्दन् प्रयुज्यते किं तदि
निन्दनादितरत् प्रययितुम् । तत्र न निन्दितस्य प्रतिषेधो
राग्यते, किन्तु दारण्य विधिः । (यथा अजिहोमस्य 'तदिते
जुहोति, अनुविते जुहोति' इति कान्दुष्यस्य प्रयोजनं
निन्दा ।) भा. २।१।२।२११.

इति नित्या निष्पत्तिं निन्दितुं प्रयतते अपि
 नु विषये स्तोत्रं इति न्यायः । यथा- तत्रादिमहा-
 ण्डिशेताभ्यामादिस्तुते तद्विषयिद्रव्यविशेषादप्यर्थव्यं
 कैवलया निन्दया प्रशोभनाभावाद्भुवभावे वाक्यभेद-
 प्रसङ्गः । अत्रार्थः ॥ २७८ ॥ अत्रमिश्रः-निन्दा-
 र्थवादः । तदितरेषु प्राचक्ष्यविधानार्थेण प्रवृत्तिं तु
 तस्य निन्दार्थम्, निन्दया प्रशोभनाभाव इति । एव-
 मीशानां लोके च प्रसिद्धप्रकारमन्तरम-य-य-य-य-य-य-
 साहस्री, १५५.

● 'नदि निन्दा' स्तोत्रम्' इति व्यायः शान्तान्तर-
विषयने प्रयुक्तद्वयः । यास्तु पु ५७. ● 'नदि
निन्दा' स्तोत्रम्' इति व्यायेन 'मतेन मनः' अनु-
वादिनी स्यात् । इति निन्दा' इत्यर्थे हस्त्ये धवति ।
इति इत्यर्थे स्यात् । नौ. ११।१।११. ● 'नदि
निन्दा' स्तोत्रम्' । नदि स्तुतिनिन्दा नाम प्रसिद्धे

निन्द्यापानु स्तुतिषु, स्तुतिरूपास्तपि च निन्द्या
विषयपदसंज्ञात् । यथा वक्ष्यति 'नहि० ... स्तोत्रम्'
इति । या. १।२।१।० पु. ११५. ७ 'अथो यत्त्वाद्भुताहुनिर्वि
जतिरास्य भवेत्तुकाश्च' इति । दशमे 'अनाहुतिः' इति
निन्द्या विषयकत्वात् पूर्वापक्षव्या 'नहि० स्तोत्रम्'
इति शाखास्त्याधिकरणे प्रसङ्गाद्भुतेन भायेन 'यत्
पक्षोऽभिज्ञो बुद्धोति' इति पदोक्तिविरोधत्वात् न विषय-
कत्वात् इति सिद्धान्तितम् । बाल. ४. ५५. ७ अनादि-
निन्द्या च नहिनिन्द्याभायेन विषयकाभावात्तत्त्वात् । बौ.
१।४।१२६. ७ अत्र नहिनिन्द्याभायेन यैतानवर्णयाम्ये-
ऽवयवैर्वा इति कैपयितुं सदाधानमवशात् । परिसंख.
२।२।८।४४ अयम्. ७ 'अनाहुतिर्विजतिरास्य' इति निन्दा
नहिनिन्द्याभायेन पदोक्तिविश्लुष्यैव । आह. १०।८।४.
७ उदितानुविहोमस्तत्वे इव नहिनिन्द्याभायेन तत्तुति-
स्त्वुदा विपठितशिवस्यहनिपेयवचनाना आतिशयोक्तिकर्म-
स्तुतिपदेन अन्वयसिद्धिरवशत् ... । पूर्वोक्तनिरिन्दा-
नभायेन विषयकत्वम् । तत्र तावदाभावात् । श्रीकृ. १।
२।७ अयम्. ७ कइनिन्दाऽपि नहिनिन्द्याभायेन विषयवाम-
स्तुत्यैव । आह. १।२।७ पु. ११२. ७ पञ्चमप्रमाणे 'अत्र
आमन्त्र्य भक्त इति मन्त्रकर्म निन्दा आमन्त्र्य इविषो
भक्त इत्येव ब्रूयात्' इति कौपीनप्रमाणे (३।४) विधेय-
ऽपि नहिनिन्द्याभायेन विषयस्तुतिमानात्रत्येव ब्रूवोति
मिदन्तसिद्धत्वात् । संक्षेपे. २।२।९. ७ विहितव्रतिका-
दिनिषेधस्य ग्रन्थाग्रहणत्वं विकल्पाधीनात् विकल्परम च
'पक्ष्यं ब्रूयात्' इति द्रव्यभेदविधानादेव विद्वे-
निषेधाभवेकत्वात् नहिनिन्द्याभायेन पदोक्तिविश्लुष्येतेष ।
परान्तम्. ४९।२. ७ शाखाऽन्तरे पाणिहृतीशेः अति-
पक्षेन पूर्णमस्त्येन दौर्गे च समानेत्यन्तानिन्दा नहि-
निन्द्याभायेन पक्षिष्टवृत्तुगुणविधिविपक्षार्थेव, ॥ ४
तत्तानन्त्राभिषेधार्था । कु. १।३।७।१२. ७ शुद्ध-
पञ्चिर्नकाभिषेधः 'दिग्धं मिथय चेतनम्'
इत्यत्र विषेः नहिनिन्द्याभायेन शब्दयोः निवृत्त्युपादः
वाह्यन्यत्वरिवा बौ. १।२।३।१८. ७ समचरी (दुर्गा)-
नवचरीमध्ये सप्तचरीनिन्द्यावचनं तु उदितानुविहोम-
निन्दावतिष्ठत् नहिनिन्द्याभायेन नवचरीकृतसामानम् ।

व्रतराजः । * 'मेनवीक्ष्य प्रहः' इत्यादिः केवल-
यायुनिन्दयाः नहिनिन्दान्यायेन निबुद्धत्वात्पुनश्चायुस्तुत्या
तदेकवाक्यम् । ('वाक्ये निबुद्धते ज्ञानमेत' इत्यनेनैक-
वाक्यम्) । सोम. १।२।१ पृ. ६ प १९.
* ('अथपि ज्ञानप्रज्ञा भवति अज्ञाननिन्दा च' ।
१।१७) 'स्वापुर्ये आरहरः' निगमदधीत्य वेदं न
विनामावि शोऽर्थम्' (१।१८) इत्यादि निन्दा तु 'नहि-
निन्दा'न्यायेन' ज्ञानप्रज्ञायां इति निष्के यास्काचार्यैः
स्वप्नमेवाभिहितम् । जु. १।२।४।४३ पृ ४८.

* नहि निमग्नितो विपश्चिः अभोजितः संतुष्यति,
प्रयुक्तं शपथेव । एतदेवाभिप्रेत्य उच्यते * 'देवताभ्यो वा
एव आहुह्यते यो यक्षे इत्युक्त्या न वज्रते' इति ।
पि. १०।१।१ वर्णकं ३.

■ नहि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिः इति न्यायः ।
यथा प्रतिज्ञामात्रकरणेन प्रतीकतोऽर्थो न सिध्यति,
किन्तु प्रमान्तरेत्येति भावः । साहस्री १४९.

* नहि प्रत्यक्षदृष्टे मूर्तैवदृष्ट्वा पुनरप्यक्षममानं
प्रत्यक्षानुभूते विनष्टं परिकल्पयति । भा. १।१।१२०.

■ नहि प्रत्यक्षयिकं शास्त्रसहचरेणापि योषयितुं
क्षम्यं इति न्यायः । यथा न जलवेनैकनीतजनकत्वादिकं
शोभते इति । साहस्री. ९३२.

■ नहि प्रमाणस्वरूपान् प्रतीकमानं प्रयोजनानु-
सारेण परित्यक्तुमुचितं इति न्यायः । कु २।१।२
पृ. १५८.

■ 'नहि प्रयोजनापेक्षं वाक्यमुपायते कश्चित् ।
प्रयोजनक्षमं नापि पदमाप्यानयन्निनम् ॥' (श्लो. १।१।७, १४६) नोदाहरणमिदम् (इत्येते श्लो.) यथाशुक्ल-
मादस्तीत्यम् । यतः पदार्थानामपि वस्तुवर धन्यः इत्येता-
वन्मात्रप्रतिपादनपरिमदं भाष्यम्, न तु परमार्थिकम् ।
'नहि... कितम्' इत्यादिवाक्यैरुपदर्शितन्यायान् ।
अतोऽत्रापि 'कानीकताम्' इत्यादिकविषयसम्बन्धितरेण
वाक्यरूपम् । वचनात्परी. १।१।७।१५ ३. ९९-१००.

■ नहि शिष्यं प्रवक्तुमिच्छन्ति शृणु हिनीषिणः
इति न्यायः । भाविविच्छांरूपोऽयम् (१।२) ।
साहस्री. ९६०.

* नहि ब्राह्मणविशेषः परित्रावकारिभ्रातृगो
भवति । धीन्या.

■ नहि भवति कुण्डं वदरं इति न्यायः ।
वापेवभावे एकान्नपत्वे वा न सामानाधिकरण्यं नहि
भवति कुण्डं वदरमिति । साहस्री. ६९०.

■ 'नहि भिक्षुभिर्भुं याचते' । शार्ङ्ग प्रज्ञापीयस
अमावास्याविकार-वर्षेभ्यः, तत्र निर्वर्गं गीताप्यदर्शनात् ।
दाक्षावर्णयत्तुविकारस्य तु नास्ति 'नहि भिक्षुभिर्भुं याचते'
इति न्यायात् । वैजयन्ती. २।६।५३.

■ नहि भिक्षुषोऽपि भिक्षुकान्तरं याचितुमर्हति
सत्यन्यस्मिन्भिक्षुके इति न्यायेन कारणाणि पलां
त्यक्त्वा मातृभगवैवाऽन्यथिति इति सीमावत्ता मन्वते ।
भूषणसारः चावर्षेतिर्णये का. १७, * नहि भिक्षुको
भिक्षुकं याचितुमर्हति सति अन्यस्मिन् अभिक्षुके
इति न्यायः । साहस्री ५८.० 'नहि भिक्षुको भिक्षुका-
न्तरं याचते' इति न्यायेन श्लोकाप्यादेः वेदेषु अहत्या
वाचनिकाणि श्लोकाणि श्लोकोद्देशमास्त्येव कारणाणि ।
भाट्ट ८।१५. * नहि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचितु-
मर्हति सत्यन्यस्मिन्भिक्षुके । यत्र बोधोत्पत्तिरपि एता-
वमनं युक्तम्, न यथातिविष्टम् । 'नहि भिक्षु...
अभिक्षुके' । आमतरी. ८।१।५१०-११ प्रपृ. * उच्य-
शब्दध्वनमात्रेण प्रकृत्यनपेक्षत्वोत्पत्तिरप्युपगमनामिव प्रथम-
प्रतीतिः इति श्लोकास्त्येव, न तस्यापेक्षद्वाराद्वगतौ-
रुपविकारत्वम् । 'नहि भिक्षुः' इति न्यायात् ।
सोम. ८।१।५. * (ज्योतिषोत्पत्तिः) यद्येतावन्ति श्लोकाणि
तत्र एव वैतुनानपि अत्राहितुमर्हति न द्वादशाहत्,
'नहि भिक्षुते' अभिक्षुके' । स्तन. ८।१।५।८-९.

■ नहि भिक्षुजाः सन्तीति स्मरणो नाभिधीयते
इति न्यायः । आमतरी १।१।१ ३५. पृ. ७४.

■ नहि शुक्लान् पुनर्मुदके इति न्यायः ।
उक्तक्षयम् 'होऽमर्ये शास्त्रस्य हस्तम्' (पा. ६।१।२७) इत्युक्तमात्रे । साहस्री. ४८२.

■ नहि मरुगरीचिसरसी प्रमदा. नृप्यति
इति न्यायः । अथ प्राग्निविषयविषयायामवगच्छति
एतः । साहस्री. ९२३.

॥ नहि मृगाः सन्तीति शब्दयोः नोप्यन्ते इति न्यायः । भासती. १।१।२ ग. ७४.

॥ 'नहि मृता दग्धा च भार्या पुनः प्रसवा-
थोद्भवति इति न्यायः । प्रमणो निवृत्ता प्रमाणतो
दग्धा सा अविद्या भूयः पुनः कथं प्रमथेत आगेत ।
'नहि मृता० दग्धाति' नदित्यर्थः । उपदेगसाहस्री.
पद्य १।१८ रामतीर्थ ('निवृत्ता सा कथं भूयः प्रमथेत
प्रमाणतः' इति मृत्म्) ।

॥ नहि घटपानाम् कन्यामुद्भवति इति न्यायः ।
संप्रहः ० नहि वरणात्म्य कथावर्ण इति न्यायः ।
संप्रहः ० नहि वरणात्म्य कथोद्भवः । मि १०।१।३२.

॥ नहि पशूनां स्वभावावुत्सारेण किञ्चिदु-
पासनं प्रयच्छते, किन्तु पचनानुसारेण इति न्यायः ।
मेवासा. १।१।४.

॥ नहि विषाहलम्पर् फपरीक्षा इति न्यायः ।
मर्षयाद् इति भाषः । साहस्री. ३०९.

॥ नहि शब्दगतान्देन (अन्वेति) इति
न्यायः । इच्छायोगरूपस्य मोक्षसाधनत्वाद् तमेव
पञ्चाविति शेषो. कुतो न न्यादिति शब्दमितात्म्य अर्थ
न्यायः प्रयत्ने । साहस्री. २३८.

० नहि । 'नत्यम्, नहि कश्चिदत्र दोषः' इति
वार्तिकम् (पृ. १९९) । अत्र सुधा 'निवेधार्थं नहि
इत्यपण्ड परम्' इति । पृ. १०९ । पूर्वशब्दे तु 'नहि'
इत्यापण्ड पर इति च । पृ. १९६.

॥ नहि सर्वः सपं जानाति इति न्यायः ।
साहस्री. ४०८.

॥ नहि मर्षयानीदृशकः इति न्यायः ।
अनीशम् नीयम् अतिः ॥ मर्षय प्रयच्छते, परिमित-
ताद् शायते । साहस्री ४०९.

॥ नहि मार्चभौमानन्दमनुभवत्वात्ता प्राणाधि-
पतिरुत्तं तुच्छमपेक्षते इति न्यायः । अयमधिक-
शून्यतये असमुपलभ्यविक्रयाप्राप्तकालीति । तथा
मृतम्- एवं सुशुण्डकैरुत्तरमामन्दमनुभवन् नान्य-
शुण्डमुपमपेक्षते इति वस्तुतुच्छमनीदृशकमिति ।
साहस्री. ४६०.

॥ नहि मुतीक्ष्णाऽप्यसिधार स्वयं छेत्तुमाहित-
न्यायाय इति न्यायः । अथ कतोरं विना कल्पम्
छागोऽमव्यविक्रयं प्रयच्छते । साहस्री २२१.

॥ नहि मुतिक्षितोऽपि वटुः स्वस्वम्पमारोदुं
पटुः इति न्यायः । आत्मप्रभयम् दोषाविविधाया
वटोऽपम् । साहस्री. २२०.

॥ नहि सोपानत्वे पादे पुनरुत्पुनानहं प्रति-
मुञ्चति इति न्यायः । साहस्री ८७४.

॥ नहि सात्वानि संप्रभानि इति मुत्तवताऽपि
पुनर्मोक्तव्यं इति न्यायः । कल्पतरु. १।१।१।७ मम्.

॥ नहि स्वयमसिद्धः परं सापयति इति न्यायः ।
नहि क्रियैव आत्मानं (क्रिया) कारयति अनिर्गतितायः
स्वरूपाभावात् इति । उपदेगसाहस्री. ग. १०५.

॥ नहि स्वस्थो दोषः अमिदगुणमिभावात्
इति न्यायः । साहस्री ७००.

॥ नहि स्वस्वम् स्वयमारोदुं शानोति इति
न्यायः । यत्र तु एकस्यैव कर्मकर्मभागे लोकशास्त्रविद्वत्
प्रतीक्षते, तत्रापि प्रयच्छते इति । साहस्री. ५३३.

॥ असात्त्विकस्वभावेन निविक्रमसि क्षामिष्येष्टानां
न स्वस्वभावात्कल्पे 'नहि स्वाद्धं स्वययधायकम्' इति
न्यायान् । कु. ३।१।१।११ अवतारणे, ० अमुं वा
वस्तुवत्तरुगुणम्, तथापि व्यापारकत्वेन यागस्य साधनत्वं
न तत् (अर्पणं) व्याहृत्यमिषे 'नहि स्वाद्धं स्वयय-
वायकम्' इति न्यायान् । ३।१।१।३.

॥ 'नहि हस्तिनि ह्येऽपि सत्त्वदेनानुमेप्यते'
(अनुमा इत्यतो । इति न्यायः) । 'प्रयत्ने भूय
माणं तु न विवेकानुमानिकम्' इति पूर्वार्थः । वा.
१।१।१।३ पृ. १०२.

[इति परं नक्षत्रावस्थसामासिकपद्धतिता-
ननापरुष्याश्च सपुसिद्धान्वादयो निवेद्यन्ते ।]

० नकारोऽयं निवृत्तिं प्रसीति । ता च पृथि-
यलोके न संभवति । ता सामान्यशास्त्रे वा भवेत्
विशेषशास्त्रे वा । दुष्पृ. १०।८।१।१ पृ. २०५७

० नक्षत्रं ऋतुं च न प्रतीक्षेत् यदि आधनतम-
नन्तरं रोच्येन वक्ष्यमाणः स्यात् । ५।१।१।६ । प्रतीक्षा-

तस्य वाऽप्यानुमानिकमविशेषान् । १४ ॥

भाष्यम्— अपिवा तस्य प्रतीत्यनुमानिकं चोदक
प्रसङ्गः, तत् प्रतिपिब्यते । अन्त्यनिर्णयं हि तत् न
प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षभूतं न प्रतिषेधः ।

अपि तु चान्यत्रैकस्यादितरपर्युदासः स्यात्,
प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्— (अपि—) एतच्छब्दोऽप्यन्तरात्मकम् ।
वाक्यरोपः स्यात् प्रतिषेधः । उक्तानामविशेषेण
दानादीनां ऋषीणोर्मिकपर्युदासेन प्रतिषेधो वाक्यरोपः
स्यात् । 'अहरदृष्ट्यात्' इत्यस्य रोपः 'न वीक्षितः'
इति । एवं होमनाशकव्यवशेषः । इममिति पर्युदासे,
प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । स चावाक्यः इत्युच्यते ।
तस्यात् पर्युदास इति ।

शा— सूत्रमात्रवशात्वात् पर्युदासत्वमुक्तम् । वस्तु-
तस्तु लक्षणाग्रहणस्य पर्युदासत्वं वदितव्यं भुव्यधे-
तृण्या प्रतिषेधमेवैव आह्वयत्, अन्तरप्रतिषेधे विकल्प-
प्रसङ्गात् पुरुषार्थानामेव (दानकथोक्तानाम्) प्रति-
षेधः कथञ्चन विधीयते इत्येतदेव समञ्जसम् ।

सोम— पूर्ववत् विकल्पः इत्युच्यतेः संगतिः ।
प्राभाकरेण पुरुषार्थानामपि न प्रतिषेधः विकल्प-
प्रसङ्गात् किन्तु पर्युदास इति सिद्धान्तवत् ।

यि— 'वीक्षितो न ददातीति आह सर्वे निषिध्यते ।
अनिष्टिते पुनर्ये वा पुनर्ये वो, (वा त) तितोऽ-
ग्निः ॥ तादृशार्थवत्त्वात् मेधमे, ऽन्तरु संनिधेः ।
एकवचनत्वमेवमेव पुनर्ये पर्युदासत्वम् ॥ "

माह— अतोहिमे 'वीक्षितो न ददाति न उरोति
न पचति' इत्यादि भुव्यधेः । नत्र किमयं सर्वेषामेव
पुरुषार्थानां नवर्षानां चोदितानामनिष्टितानां च होमा-
दीनां प्रतिषेधः पर्युदासो वा, उतोदितवर्गं सर्वेषाम्,
उत पुरुषार्थानामेव अग्निहोमोपादीनाम् । इति चिन्ता-
याम्, अविशेषात् सर्वेषामेवेति प्रतीतिरस्यवद्वा
आहविरहितानां अहविरहितानां प्रतिषेधपर्युदासयोः अनु-
पपत्तेः । तद्वचं सर्वेषामेव पर्युदासः, प्रतिषेधे विकल्पापत्तेः ।
इति प्राप्ते, न्योविशोभस्य अन्तरत्वेन सम्प्रतिवेक्षितोमा-
नामभावात्, एतद्विशोदितव्यमप्यतिरेक्षितानां च

'न गोमे' इतिनत् प्रतिषेधपर्युदासानुपपत्तेः, कथञ्चित्
उपपत्तावपि वा प्रतिषेधविकल्पापत्तेः, पर्युदासाद्वीक्षिते
च लक्षणाग्रहणात् पुरुषार्थानामेव अविशोधादीनां
प्रतिषेधः । न च तद्वदपि विकल्पापत्तिः, पुरुषार्थत्वेन
प्राप्तानां 'न वर्यत्वेन प्रतिषेधात्, भिन्नविषयत्वेन विक-
ल्पापत्तेः । यत्र हि एकावचिते विधिप्रतिषेधो यथा
'न तो यमो करोति' इत्यादी, तत्र दिवसः । यत्र तु
पुरुषार्थो विधिः, कथञ्चो निषेधः, यथा होममनगास-
मखणादेः पुरुषार्थः स्यात्तो विधिः, कथञ्चैव होमः
प्रतिषेधः, न च तत्र विकल्पः । तद्वत् प्रवृत्तेऽपीति
पार्थसारथिः । प्रवृत्तत्वात् विकल्पादौ सार्थित्वत्वेन
ऽप्येवम् । वस्तुतस्तु— सामान्यतः पुरुषार्थतया प्रवृत्त-
त्वापि दीक्षितपुरुषादेव नवर्षतया प्रतिषेधोऽपि तेन
रूपेण यदि नैव प्राप्तिः, तथा प्रत्येकविधिद्वयमात्रादेव
न प्रतिषेधः । यदि तु तद्वचं प्राप्तवद्गीर्वाणः, तदा तस्याः
शास्त्रीय वाक्यव्यवभावात् 'न तो यमो करोति' इत्यादि-
वत् निरूपो दुर्द्वार एव । न च मासमखणादिप्रति-
षेधत्वत्वत्, मासमखणे तावत् यत्र आश्वमेधमखणादौ
विधिः, सत्र विहिते निषेधमनुष्ठेयं निषेधः, तस्य
राजप्रसमासमखणविषयत्वेनापि उपपत्तेः । यद्यु आदे
'देकम् पितृन् समस्य च' इत्यत्र मासं न वीक्षन्तम्'
इत्यादौ च मासमखणविधिः, सोऽप्यनुष्ठानविधिमात्रम्, न
तु अत्र मासमखणव्यवस्तुदो वेधता । आदेऽपि हृद-
रम्युदयः । ओहात्तु ग्रहणशब्दोऽनवर्णः गमय एव
प्रवृत्तिः । अतोऽपि विहितमासमखणप्रतिषेधमात्रम्
न तत्र विकल्पप्रसङ्गः । होममने तु यद्यपि
'अग्नी भाशोऽग्रेवान्' इत्यत्र आहविरहितमासमखणत्वेन
विधिः, न तु खण्डाग्रार्थमनन्तरान्ते न काममाश्रयिषिः,
'ऋतुनात्तु तु वो मासो संनिधौ नोपगच्छति' इति
मगमने निन्दाव्यवस्थात्, तथापि गुणभूतकालानुरोधेन
प्रधानभूतगमनावृत्तेः अन्त्याव्यवस्था योऽगदितानामन-
नुष्ठानत्वमप्येव तद्वदेकस्मिन् कस्मिंदिदिने त्रिषु वा
दिनेषु गमनविधानेऽपि अनुविधीयते, येऽपि उच्यन्ते,
तस्याः प्रत्येकनिषेधेन निषेधेऽपि न विकल्पप्रसङ्गः ।
अत एव दैवादिना यद्यदप्यनुष्ठानमप्यने शोऽपि इति

मण्डन — 'धृष्टसेऽन्वता भवेत् ।'
 संकर — 'दीक्षिते पर्युदासाः स्युः ।' ८. 'निषेधा
 इति केचन ।' ९.

● नदीक्षिताधिकरणम् । (१०८१०१२-२५) ।
 यदि च 'विकल्पप्रत्यययोगेऽपि भेदेऽन्तस्त्वान्वय-
 न्नोपमायेन तदन्वयवदपि विकल्पः प्रापीयम्' इति न्याय-
 स्युत्पादनाये नदीक्षिताधिकरणं स्यात् नञ् । परिसर
 १।१।५।२६ मत्तु.

● नद्यनुचोपन्यायः । अत्र श्रीमन्नगररक्षित्वा
 विवृतः । तथापि, 'यथा नदीनां बहवोऽनुचोपाः समुद्र-
 गेयमित्युक्ता इति । तथा तेषामो नरोक्वीरा विद्यन्ति
 यत्राप्यपि विद्यन्ति ॥' इति । साहस्री. ९२४.

● नदीतरणार्थो मग्नः 'देवीश्व ०' इति । वदा
 भवेत्स्रोतः नदीं हरति, तथा मग्नस्य नाश्रुतिः, किन्तु
 धारी एव सङ्गम्यन् । व्योतिशेमे । के ११।४।१७।५०.

● नदीसमुद्रद्वयान्तेन जीवमावतिष्ठितपूर्वकमिव-
 मातेरेव स्वस्वविद्यमान् । श्रीर. १।२।३१ मत्तु.

● नदीसमुद्रन्यायः । अयं मग्नः ८।८ ओक्वीकवा
 चीरुक्तेनोदाहृतः । तथापि, अहमेव भगवान् त्वामां
 बाह्वेन इति सततमावागोर्नदेश अनुप्राप्य तमेव नदी-
 समुद्रन्यायेन याति । हे पार्थ, तथा च भुवि 'यथा नद्यः
 कान्तमाना, समुद्रेऽर्धं गच्छन्ति नामम्ये निहाय । तथा
 विश्वं पुण्यशपे विधूय पतावरं पुण्यमैति दिव्यम् ॥'
 श्रुतम् । साहस्री ९१६ ● नदीसमुद्रन्यायः । यथा
 नदी समुद्रस्य भिन्नो, तथा जीवेश्वरी भिन्नो । साहस्री.
 ८।८. ● नदीसमुद्रन्यायेन पुण्ये कला विधीयते ।
 न्यायिनि. ४।२।८ मत्तु. ● अमूर्तचित्तज्ञाननिष्ठानां हिंसे
 शरीरे शिष्यान्तर्गमयेन पात्ररूपविकापटस्य डिम्ब
 नदीसमुद्रवद्विनागेन दिव्यमुपगम्यन्ति गते । श्रीर.
 ४।१।१६ मत्तु. ● आचार्यशराणां जीवमावतेनदीसमुद्रन्य-
 परस्परस्त्वामात्रिभेदेऽस्ति गोष्ठद्वयया प्राप्तापकायेन
 सेतुमेदमप्येदया भवेत् पुनश्च । १।२।२५ मत्तु.

● संवत्सराया नदीसमुद्रन्य-स्वभावितजीवमावतिष्ठति
 पूर्वकरतावताम् । ४।१।१३ मत्तु.

● ननु चन्द्रविशेषनिस्पृहा गुणगृहा वचने
 विपक्षितः इति न्यायः । इति भाविकः २५ ।
 साहस्री. ९६३.

● नन्दुन्तं क्षत्रियकुलं स्वार्थिः वीराग्रयवहारः ।
 मणि पृ. ४०.

● ननुसर्कं श्री गुमान् इति द्वयविशेषा हेतवे ।
 भा. ३।१।६।२२ पृ. ६८१. ● द्वयविशेषानुवृत्तस-
 र्कस्यानोवृत्तानुवृत्तानुवृत्तानामर्थं स्तिष्ठति तं ननुसर्क-
 लिङ्गं इति शान्तिरूपवादा । पराशरः. ६०२.

● नयनस्य एकद्वय-याः अथामृज्जनादि न प्रयोक्त-
 व्योतिशेमे । के. ४।१।१०।२५.

● 'स्वमपोषे भवति' इति हि स्वस्वसंभ्रम्येन-
 मागमन्ति । स्वस्वसंभ्रम्य च अनवापितान् तरन्तर-
 न्यायेन वक्तव्यो पदमे । श्रौभा. १।२।२५ मत्तु.

● नरकपरितारार्थोऽयं प्रतिषेधः 'यो ब्राह्मणावा-
 युरेत्' इत्यादिः । न च पुण्यगत एव नरकात्तः
 संसर्तितः, न तु श्रुतानः । वा. १।४।६।१७.

● नरकप्राप्तिः अचलवदनात् भवति । 'नानृतं वषट्'
 इत्येनं प्रतिषेधात् । वा. १।१।१।२३ पृ. ९११.

● नरसिंहवत् । 'अथवा तेषां मिथेने प्राग्भोमो
 परापरम् । पूर्वोपे हि चरणी वज्रानी नरसिंहवत् ॥'
 वा. १।४।१।४४ पृ. ९८३ । नरसिंहोपपन्न एकस्या-
 यैव पूर्वोपे भागो मनुष्यरक्षावश्या नदीं मेद-
 ज्ञानि कुल. । सु. पृ. १५३७.

● 'नर्मदोत्तरभागे तु कर्ष्यं दिदृक्षुषे ।
 कुक्षीरे धमिने मग्नपुष्पवृक्षेषु रक्षिषे ॥' वृहस्पतिः ।
 इयं देशस्य वाचविहीनवस्था स्यात् । वाज. पृ. १८.

● नरस्य दमयन्ती (पत्नी) । वा. १।१।१।१५
 पृ. ८९५.

● 'ननु विद्वन्महि यन्नि' इति । अत्र बोद्ध-
 क्षान्तां द्वादशमिवाना नानाद्वया निवृत्ता विधीयते,
 न तु मयमल विद्वतोऽस्ति न्यायः । भा. ८।१।२।३-५.

● नद्यान्मयमशान्तामप्यथाविधिप्रवृत्तादिना-
 योनिवर्षेण भगवन्नायिकादिनाऽन्तेऽकालेन समुदाहेः

तद्वदध्वने मानाभावात् इष्टिपरिमितवाज्यामेष्टि
अप्रतिहतोऽधिकारः । संकल्पः ३।१।२४.

॥ नववैधव्यमसह्यवेदनमिति न्यायः । अग्न्या
हुः ५।६। वेदना यस्मिन् तत्तथोक्तम् । विधवाया मृतभर्तृकाया
भावे नैवध्वम् । नये च नवैधव्य चेति नववैधव्यम् ।
नववैधव्यं तु नववैधव्योक्तनार्यम् । अन्यत् स्पष्टमिति ।
साहस्यी. १५.१.

॥ 'नवनीतमाज्यं भवति' इति श्रावृतं कार्यं
नश्यते श्रुतिलिङ्गेन ब्रह्मजन्नेन । भा. १।३।२।८.
॥ नवनीतं ज्योतिशेमे दैवधार्म्येन । कस्तुरये च
'पूत देवानाम्, मन्त्रु पितॄणाम्, निष्पत्तं मृत्युणाम्'
इत्युक्तम् । वि. ३।४।७. ॥ नवनीतेन अज्यज्जनं
दैवधार्म्यं मुपययायव स्नेहानर्थम् । भा. १०।४।
३।१२. ॥ नवनीतेन । यथा 'नवनीतेन भवन्ते' इति
अभिरतिर्गतेनेति लभ्यते । (सव्युत्ताना न नवनीत-
विकाराणां पुनः भूतेः अभिरतिर्गमनशरीतायैवावकाशः ।
पा.) । १।४।१।२४ ३४५

॥ नवनीताभ्यज्जनस्य प्रकृत्या अज्यज्जनानां
समश्रयोपरिहर्तृगोमुलकाभ्यज्जनानां समुच्चयः । भा. १०।
४।६।१०-१२.

॥ नवमे अज्ययाये ऊह्यकणं कर्तव्यम् । निविध-
क्षेपः अज्यज्जनसंस्कारविधयः, रा इह प्राधान्येन नश्यते ।
अन्यदपि निविध् उच्यतेन प्रगृहेन च । (उरकारा-
तिवेषो वृत्ति ऊह्यकण्यते । वात्यातिदेशे वृत्ति ऊह्य-
भावः । भा. १।१।१।२४. ३४५. ॥ 'ऊह्यकण्यते' इत्य-
शब्दो मन्त्रोक्तानुसृतः । नवमाप्यायवादेषु कर्तव्येति
प्रतीतिः । ॥ नवमाप्यायस्य प्रथमे धादे उच्यते
पूर्वकमूदविकारागमः । तत्र प्रधातावस्य धर्मा अपूर्व-
प्रयुक्ताः । अथवातमनादिषु अविवक्षितं वीक्ष्यमादि-
न्यस्य वागविवक्षितं पश्यमानं निवहन्मिनादिरोदातः ।
मन्त्रमिष्टयदानां निवृत्तिषु नाभ्युहः । अग्निवन्द्य
अभ्युहः, इत्यादिकः उदविचारः । द्वितीये वषट्-
कार, सामोहः । तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोदप्रमह-
णीतो विचारः । वि. प्रकृत्या स्तो. २१. ॥ नवमे
अप्याये प्रथमेऽधिकारः 'संनिधयोपकारका ये धर्माः

नेष्टि अपूर्वार्था इति प्रतिपाद्यते ऊह्यसिद्धये' । वा.
१।१।१।२४. ३४५. ॥ नवमे (१।४।११) अज्य-
द्वेषो (पशुसमेष्टो) इत्यर्थत्वेन अप्रधानमभ्युहोपि
दधियवस्योः प्रणीतस्तानाप्याया प्रणीताधर्ममाप्तिः स्थापिता ।
वा. ३. ३४५.

॥ नवमाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन मन्त्रादेः सप्तभाग-
धर्मता अवर्ण्यते । सु. ३. ३४५.

॥ नवमाद्यन्यायेन धर्मता कार्यमुक्तत्वात् । सु.
३. ३४५. ॥ नवमाद्यन्यायेन मन्त्रागमि अपूर्वगुण-
त्वावयवोः । ३. ३४५. ॥ नवमाद्यन्यायेन (मीरीन्
शेषेति इति) वीक्ष्यकस्य अन्तर्धर्मावयवोः अपूर्वमाध-
न्यन्याया आवश्यकत्वात् । वा. ३।४।४।८. ३४५.
॥ अथशेषधर्मिनिर्णय ऊह्यकण्यकण्योपि शेषेण प्राप्तम्,
तच्च पूर्वाधिकरणन्यायेनैव नवमाद्येन ऊह्यकण्यकण्य-
पूर्वमाधन्यन्यायमुक्तम् । भा. १।१।२.

॥ नवरात्रे चयनाग्निः कर्तुं शक्यते । भा. १०।८।
३१।२३.

॥ नवरात्रेः प्रथमेऽधिकारः (१०।८।१) पूर्वोदा-
गार्थः (महासितवर्षे 'न होतार वृणीते माधेयम्'
'मानुषाजेषु' इत्यम्) । द्वितीये तु अर्थवादार्थः
('न तो-आन्यमागो-पशो करोति न सोमे' इत्यम्) ।
अथ किरणः प्रविशेयः इति । (तृतीये अधिकारो
नवम् । 'नातिधामे रोदधिन गच्छति' इत्यम् प्रति-
पेधार्थः) । भा. १०।८।१।१. ॥ निधो हि अज्य
'नवरात्रे' इत्युक्तं कर्तव्यं अज्यः इति वार्तिकवतो
मन्त्रान् वात्याको मन्त्रेते स । 'धावचनानर्थक्यं
च स्वागतविद्वान्' इति । नेति गमनान् वाग्यिनिः ।
अ हि 'विधाया' इति प्रकृत्य ईदृशं समाप्तमुच्यते ।
सदाविराज्य पामिनेवचन प्रमायम्, अष्टादशित्याम
कायपमम् । १०।८।१।४. ३४५.

॥ 'नवरात्रे' इत्यत्र दशमाप्यायन्यायेन वाच्यम् ।
मणि. ३. ३४५.

॥ नष्टाश्वदग्धरन्यायः । यथा द्वौ श्वौ
श्वद्वयं श्वद्वयं श्वद्वयं श्वद्वयं श्वद्वयं श्वद्वयं श्वद्वयं
श्वद्वयं श्वद्वयं श्वद्वयं श्वद्वयं श्वद्वयं श्वद्वयं श्वद्वयं

ॐ नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसंभवमिति
इति न्यायः । जातिरेव शब्दार्थ इति सीमानक्रमम् ।
तथाहि, 'भक्तौनामानन्त्यादेकत्वतो' उक्तिश्चेत् अन्वय-
वृत्तारोपमा न न्युक्तौ शक्तिरसंभवः । चातिविशिष्टाया
न्यक्तौ शक्तिरित्युक्तौ तु नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्य-
मुपसंज्ञामसीति न्यायात् 'अन्वयवृत्तत्वाच्च अन्तर्वेद्य शक्ति-
रन्तु भक्तिरोधस्तु आक्षेपादित्यन्येन विस्तारः । माहुर्यौ,
४६१.

॥ नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपपादये । मञ्जूषा,
'प्रतिपदिकार्थे, पृ. ११०, ७ सर्वत्र हि अगृहीतविशेषणम्
'विशिष्टबुद्धिर्न दृष्टा, न तु अभिव्यक्तिविशेषणा । पा.
१।१।१२ पृ. ३२६. ॥ नागृहीते विशेषणे, विशिष्ट-
बुद्धिरुच्यते । न्यायकुसुमाञ्जलिः, सा. ३५, ३ पृ. १०५.
॥ नहि अगृहीतविशेषणा विशिष्टे बुद्धिः । नहि अप्रतीते
विशेषणे विशिष्टं केवलं प्रत्येतुमर्हति । भा., १।३।
१।३३ पृ. ३०४ । प्रतीते विशेषणे विशिष्टः प्रतीकते ।
पृ. ३१८ वं. ४ । अगृहीतविशेषणा इति न्यायात् ।
पा. पृ. ३०४. ॥ विमर्शिहिं विज्ञातव्यमात्रविपरि-
कार्थानां भूत्वेव क्रियावैयर्थ्यात् । क्रिया साध्या साधनं
नःपरिच्छेदकानि च लिङ्गसंज्ञादीन्वेष्टते । अतः सर्व-
विशेषणविशिष्टा क्रियैव विधीयते । मनः प्रत्ययः पूर्वं
विशेषणे ध्यादीयतेऽन्यथानुपपात्ता, नहि अगृहीतविशे-
षणा विशिष्टे बुद्धिः इति । पा. ४।१।१।१५. ॥ अदृशा-
शब्दोऽङ्गमिदं गुणमात्रेण गुणवियतया प्रयुज्यमान-
म्यासि 'नागृहीतविशेषणा विशिष्टे बुद्धिः' इति न्यायेन
गुणोपपात्तात् । वि. ३।१।६ ॥ नागृहीतविशेषणा
विशेष्ये बुद्धिः । अथ प्रतीतिरूपीत्यादि प्रतीकान्तर-
भयवशात्किं, तर्हि प्रथमप्रतीतिरपि अगृह्यत्वमाऽपि
अग्रव्यवस्थापिका भविष्यतीति 'नागृहीत' इति बुद्धिः
इति शब्दः सः न परिश्रुते । 'प्रतीतोऽर्थे' इति
विशेष्यप्रतिपत्तौ प्रतीतिविशेषणान्वयमेऽपि विशेष्य-
प्रतिपत्तयमुपपात्तात् । संमतितर्कः भा. १ पृ. ८४.
॥ आज्ञापयित्वागृह्यते 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये
बुद्धिरुच्यते' इति न्यायेन केवलगुणारवो रक्षयया
द्वयेऽपि प्रयुज्यते । कु. ३।१।६।१२ पृ. २५४.

॥ गीतिविशिष्टात्मन्वि एषः (रूपतरादिः) शब्दो
दृष्टः । न नागृहीतविशेषणं विशेष्ये बुद्धिरुच्यते ।
तस्मात् विशेषणं तावदभिधीयते । विशेषणमन्याय
सहचरिते विशिष्टे प्रत्ययः । भा. ७।२।१।१३. ॥ नागृहीत-
विशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुच्यते इति, न्यायेन आत्य-
सिद्धान्तव्यवस्थामेव क्वा एव भवेत् प्रतीतिविज्ञेः अमि-
त्येव तावत्तत्वात् । कु. १।३।१।३२. ॥ यदि तस्यानेव
कचि तत्त्वा गौने नान्यप्रतीकः अमर्त्या नान्यप्रतीकः तदा
नागृहीतविशेषणान्यायः । इह तु गीतिविशेषणे कौन्य
मा नास्ति । तस्मादप्यन्यत्वात् नान नागृहीतविशेषणा-
न्यायः । इति शङ्का । सोम. ७।२।१. ॥ यत्र न
विशिष्टं प्राधान्यनिपातकम्, तत्रैव घटावादी नागृहीत-
विशेषणान्यायः इत्यादि कौस्तुभे (३।१।६।१२) स्पष्टम् ।
भाट्ट. ३।४।८ पृ. ३२१. ॥ संस्कारविशेषणान्वयेन
उपपत्त्युच्यते तु काश्चविशेष्ये एव शक्तिरित्यन्ये । कौ.
॥ अविशेष्यविशेषणान्यायः (समाविशेष्ये प्रतीकत्वं ६.)
नागृहीतविशेषणान्यायेन संस्कारमात्रव्यतिरात् एवेति-
शेषे निरुद्धलक्षणाङ्गीकारेऽपि । भाट्ट. ८।१।४. ॥ अथ
अवयवोऽन्यत्वात्तत्रैव नागृहीतविशेषणान्यायेन प्रत्यक्षनिवृत्तं
प्रत्याख्यत्वात् नास्ति चेत् तत्रैव निवृत्तः संस्कारः अस्ति, न तु
आप्तोऽपि अनियतो व्यापारः ... इति चेत् । भाट्ट.
संस्कार. २९. ॥ अविशेष्यविकारमात्रादिनेन 'नागृहीत-
विशेषणान्यायेन' आद्यप्रवर्ततापरत्वं प्राप्तानुमानमसद्य-
प्रयोगस्यैव प्रथमव्यवस्थारूपवैयर्थ्या (न प्रथमव्यवस्थाऽन्यत्वात्)
प्रथमव्यवस्थाद्वयेव प्रतिषेधः इति प्रयुज्यते । कु. ३।३।१७।
२८. ॥ क्रियाव्यतिरूपत्वात् सारकत्वं क्रियां विना भावना-
दन्तर्जोषाभ्यामनुपपादे क्रियाविशिष्टस्यैव व्याप्यत्वप्रवृत्तात्
नागृहीतविशेषणान्यायेन क्रियाया एव व्याप्यत्वावरोधो,
क्रियाया कृतकारणोपपत्तिव्यवस्थान्तरम् । सु. पृ. ४४११.
॥ अगृह्यविशिष्टमात्रं वृत्तिरुच्यतेऽप्युच्यते तदा भावव्यतिरा-
नागृहीतविशेषणान्यायेन उपपत्त्याऽपि कस्य प्रयोगोपपत्तेः
तत्रापि न शक्तिः । भाट्ट. ८।१।६ ॥ आदिशब्दानां तु
संस्कारमप्यत्र कचिदपि श्रवणमात्रात् अगत्या संस्कार-
निमित्ताऽङ्गीकृतम् । तस्मात् नागृहीतविशेषणान्यायेन

ऽपि प्रमाणम्, कुतस्तृती सूपेप यासो न्दास्या च सट्टेवाप । के

॥ नानार्थत्वात् सोमे दशपूर्णमासप्रवृत्तीनां वैदिकर्म स्यात् ॥ १२१।१।३।८॥

सोमे अग्निश्रेष्ठे यानि दर्शपूर्णमासप्रवृत्तीनि कर्माणि महावेद्या घटं ते, तेषां वैदिकर्म पृथक् स्यात् । वेदि मेदेन कर्माणां नानार्थे वात् नानाविध अर्थे प्रवेजनं यतो वेदो तादृश वात् । दार्शपूर्णमासिषी हविस्तथा दनार्था, सौमिरी तु प्रचारार्था । तत्र प्रवज्जो न संभवति । तस्मात् सोमे दार्शपूर्णमासिषी वेदि पृथक् कर्त्ता इति पूर्वं पक्षः ।

अकर्म या कृतद्रुपा स्थान । ९ ॥

सोमे दार्शिक्यां वेदे अकर्म । अग्निश्रेष्ठे सौमिरी वेदि ऐदिककर्मकरणार्थे पृथक् न कर्तव्या । वागान्देन पूर्वपक्षस्य व्याप्तिः । दार्शिकी वेदी सोमे कृता कृती कृतद्रुपा स्यात् । कृता द्रुपा द्रुपणं यथा सा कृतद्रुपा । कृतया दार्शिक्यां वेदाः सोमिक्यां वेदे द्रुपणं स्यात् । तस्मात् कर्त्तव्या इति सिद्धांतः । के

॥ नानार्थे वात् सोमे ॥ सोमद्रुपतमहावेदेव ऐदिक-
हविरावाहनदिकार्षेय्य पृथक्पुष्टेयस्यसि अत्रनिष्ठादनात्
तद्वद्रुपतमार्शपूर्णमासिकवेदिनिवृत्तिं द्वादशे वक्ष्यते ।
सौ २।१।५।१९ पृ ८४

॥ नानाऽहीनेषु प्रत्यहीनं चतुर्थं दिवसे पोहयितो महणम् ॥

चतुर्थेचतुर्थेऽहम्यहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यानेन प्रतीयेत भोजनवत् । १०।५।१२।५५॥

भाष्यम्— पोहयितं मह्यं भ्रामयति, 'चतुर्थे चतुर्थेऽहम्यहीनस्य गृह्यते' इति । अनेचोऽथ तादृशिक निनेकरिमलहीने चतुर्थे दिवसे पोहयितो अभ्यसितं य, कतेकृतादहीनादहीन तरे चतुर्थेऽहनि गृह्यते इत्येवमस्य चिन्तय इति । किं शङ्कम् । एकस्मिन्मससि य इति ।

ऊन ! अहीनस्यैकस्मिन्मसे । तानाऽहीनेषु चेत् वृणते, सा रज्ज्वा गच्छति । अस्मिन् पक्षे भूति । अपि च वीष्णाऽऽर्षेयस्य नानाऽहीनेषु चेत् स्यात् । चतुर्थेऽहम्यहीनस्य एवमेव तत् सिध्यति । एकस्मिन् वीष्णा

अर्थवती गच्छति । तस्यादेकस्मिन्हीने अभ्यसितम् । भोजनवत् । यथा चतुर्थेचतुर्थेऽहनि देवदत्तो भुङ्क्ते इति चतुर्थे मुक्त्वा तादृशत्वे सम्मते एकस्मिन् पक्षे इति । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्यादेकस्मिन्हीने इति ।

अथिवा सरयावत्त्वान्नाऽर्हानेषु गृह्यते पक्षे वैदिकस्मिन् सरयाऽर्थमावात् । ५६ ॥

भाष्यम्— नानाऽहीनेषु या चतुर्थेऽहनि गृह्यते, एष मन्वावद्महणं भवति, चतुर्थेऽहनि, इति । एक स्मिन्हीने एक चतुर्थमह, आचदष्टमं भवति । यदुक्तं भुविशब्दो भुविष्यतीति, अहीने इति । भवति सा दि भुवि । न च तथा भ्यां किञ्चित् सिध्यति, चतुर्थस्याभावात् । मस्य पक्षे रज्ज्वा, या तु सिध्यति । अत्रिच, 'र रज्ज्वा । साया'यामिषाद्यमेकवचनम् । यदुक्तं वीष्णाऽऽर्षेयकयमिति । न आनयेयमपराजितस्य शब्दायै कस्य नीय । तस्याचानाऽहीनेषु गृहीतम् इति । पक्षवत् । यथा पक्षम्यापक्षस्यां भुङ्क्ते इति पक्षान्तरं सम्मते । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्याचानाऽहीनेषु गृहीतम् इति ।

सोमने तत्सत्यं स्यात् । ५७ ॥

भाष्यम्— यत् सोमनवेदि युक्तम्, अर्थात्तत् । तस्याचतुर्थेऽपि अन्यचतुर्थे तत्र वरुणते । चतुर्थांशस्य या वहाति, तेषां चतुर्थमहीनस्य तद्वदसम् । शब्दरक्षणो कर्मणि शब्दमिहितं गच्छते, न स्वेष्टमिहाय । तस्या युक्तं भोजने ऐक्यमिषाचतुर्थांशम् । अहीने तु शब्दमिहितं सम्मते ।

सोम— सोमद्रुपतरे इतिवत् वीष्णाया न निषेध एवमिषाचतुर्थे समति । सूर्यार्षगुण-चतुर्थेचतुर्थेऽहनि अहीनस्य गृह्यते इत्यस्य परस्मिन्पर अहीने अभ्यासेन गृहणं प्रतीयते, यथा 'देवदत्तं चतुर्थेचतुर्थे दिने भुङ्क्ते' इत्यस्य भोजनदिनापेक्षं चतुर्थांशम्, तादृशमपि मह्यं दिनापेक्षं गान् चतुर्थेऽहनि इति ।

वि— किं चतुर्थेऽहम्यहीनस्य महो नानागतेषु या, वीष्णोऽर्षयश्चाम्नां स्वादेकस्मिन्पक्षे स महः ॥, चतुर्थांशमताऽऽर्षचर्त्ताऽर्हानेषु स महः । ज्ञानस्य यचनं वीष्णं 'यचनमज्ञानमिदं' ॥

माह— अष्टाश्रित्यैव गरीने चतुर्थेऽहनि
षोडशिनं गरीया पुनरपि चतुर्थान्चतुर्थं गष्टमे श्राद्धः ।
अन्यथा वीर्याऽनुपपत्तेः अहीनान्द्राप्रियाण्येव न्याय-
प्राप्त्येन वीर्यावैयर्थ्यापत्तेः । इति प्राप्ते, अहीनस्य
चतुर्थेऽहनि श्राद्धात्वेन भुक्तः षोडशी न सत्त्वाष्टमे
गरीनस्यः । नहि तदहीनस्य चतुर्थम्, अमितं चतुर्थं य,
अतश्च चतुर्थपदानुशात् अहीनाऽन्तराप्रियापेण वीर्या
स्यापराप्तानुशातः । विधाने चतुर्थमेवापत्तेः । अहीनस्य
इत्येवमचनं तु सामान्यप्रियापेण बहुत्वलक्षणार्थम् ।

मुण्डन— 'चतुर्थवीर्या गतु बहुहीने ।'

शंकर— 'चतुर्थवीर्या अगरीने ।' १६.

● नानाकर्मलक्षणं इति (द्वितीयं) अन्वय-
माचक्षते । भा. २।१।१।२ पु. १७२.

● नानाकार्यत्वाच्च विधेयः । भा. २।२।६।१९.

● नानाछन्दस्के मायवच्छन्दस इत्यादिपदपर्यन्त-
मन्त्रस्य विनियोगः । भा. १।२।८।१२-४३. ● नाना-
छन्दस्के भोगे ऐन्द्रप्रदाने भस्मज्यौ नाम्न्यम् । छत्वा-
विता । मि. १।१।१९.

● नानाजातीयेषु (ऐन्द्रविहितेषु) पशून् गोधा-
मया च पारुमेयत्वं कुम्भीश्रुत्वाभाषणीना मेदः ।
भा. २।१।१।१।३७-३८

● नानातरम् । यद् यस्मै श्राद्धम्, गरीते च
तस्मिन् श्राद्धान्तरागम्यो नानागम्यः । बृहती. पु. २२७ ।
न नानागम्यं नाम अग्नयेव, तस्मै स्वमावत एव वे
क्षितव्या अपर्वाः, तेषु गरीतेषु वरिद वेत्तव्यं
विश्वस्यते, तस्मै नानागम्यः । श्रुतु. पु. २२७

● नानाप्रदायाधिकरणम् । मिश्रपुण्यदेवताभेदे
प्रदानभेदः ॥

● धीमेतानि (इन्द्राय गाँवे, पुरोडाशमेकपदश्रवण-
निर्वयेत्, इन्द्राप्रियाणांय, इन्द्राय स्वागते इति) हवींष्य-
वर्गान्तरात् धीमेतपददेवताकृतात् सहेव धीमेतम् ।
इति प्राप्ते, धीमेतपदेवत्येऽपि सञ्जादिरुणभेदेन देवता
पृथक्त्वान् अस्मत्प्रादेव्यंजनवीर्यान्तेऽपि श्रद्धामादि
निवेदनेन, एवं एव शिष्टाण्येवमर्थं यवश्रवणमुवाचपात्वं
च वतःउदे । शं. २।२।१९.

● 'नानावीजेष्वेकप्रदानं विभवात्' इति न्यायः ।

कृष्णविनाशक्षणनायः । भा. ५।१।७।१९.

● नानावीजेष्वेकमुत्तरात् विभवात् । ५।२।
७।१९ ॥

गजसूये नानावीजेष्विः 'अग्नये गृह्यतये पुरोडाशप्रा-
कृतं निर्वपति कृष्णाना ग्रीहीताम्, होमाय वनस्पतये
इत्यामर्चं वचम्, कविने मत्प्राशनाय पुरोडाश द्वादश-
कपालमाश्रुता ग्रीहीताम्, कदाय वज्रातये गावीपुत्रं वचम्,
बृहस्पतये वचस्पतये नैरा वचम्, इन्द्राय द्येष्ट्यम्
पुरोडाशमेकादशकपालं महाग्रीहीताम्, मिमाय सत्याय
आश्वाना वचम्, यस्याय धर्मतये वचमर्थं वचम्'
इति । एषा वीहिव्यामाकाशीना अवहननं कर्मभ्यं भवति ।
तत्र कृष्णानिन् अवस्तरावा, उद्गन्तं मुनत्त च अव-
पाताय, दूर्ध्वं च परावपाताय विवेकाय च उपद्रुम्यते । तदै-
तदुत्पलादिनं प्रविशितं भिद्यते, किंवा एतमेव क्रमेण
उत्कर्षात् इति विचारे सिद्धान्तमाह । तूने उत्पलनाद्यः
कृष्णानिनोत्पलमुच्यतेत्याह श्राद्धः । तथा च श्रुत्याः
नानावीजेषु अवहननावर्षमुक्त्या उत्पलादि एकमेव
स्वान् न तु प्रविधीय प्रयक् । विधवात् प्रमुखात् नाना
जातीयानामपि वीजानां अवहननादेः कारणे समर्थत्वान् ।
विशुद्धिर्वा नियमानुपूर्वस्य तदर्थत्वान् । १४ ॥

गजसूये नानावीजेष्विः कृष्णानिन् उत्पलम् मुनच्छ
दूर्ध्वं चैकमेव क्रमेण तर्बन्धानामवहननार्थं स्यात् इति
सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षमाह । वाधन्ः पक्षः पाशुपत्यः ।
विशुद्धिः उत्पलनादेः स्यात् । पविषीतं मेदः स्यात् ।
निवशानुपूर्वस्य 'कृष्णाङ्गितमवस्तुनाति, तस्मिन् उत्प-
लमवस्थितवन्ति, तस्मिन् वीर्यामवगति, मुनत्तमाश्चे,
अग्नित्, दूर्ध्वं उत्पति, पशुपुनाति, विविजति, पाश्या
उत्पुन्यन्ते, अत्रत्येति, विष्णुपिच्छेति' इति यद्
प्रियथेन निषत्त येन पशुपतिना आनुपूर्व क्रमः उत्तः,
तस्य तदर्थत्वान् तदुत्पलत्वान् ते पूर्वक् पशुपति ।
ततश्च एकजान्तीयवीर्यान् कृष्णविनाशक्षणं इत्या भ-
कतीववीर्याम् उक्तं पूर्व्वम् । एवं अवहननादपि ।
तत्र उत्पलनादेर्भेदे भवेत्त इत्येवम् । तस्मात् प्रविधीय
विशुद्धयन्तः इति पूर्वाः पक्षः ।

अथ सुबोधिन्यां नियमादानुपूर्वस्य इति पठित्वा
आनुपूर्वस्य पाठक्रमस्य नियमात् प्रवृत्तौ कृतत्वात् इति
व्याख्यातम् । नदर्थत्वात् इत्यस्य च उदाहरणस्य इति-
रावापार्थक्यात् इत्यर्थे उक्तम् । कुतश्चेत् तत् आनुपूर्वस्य
पदार्थानुसमयेन अनुष्ठान-क्रमस्य पाठेन नियमात् निय-
मनात् कृष्णाजिनास्तरादिः वृषभ् पदार्थः । कुतः ?
नदर्थत्वात् 'कृष्णाजिनास्तरादिः' इत्यादिपदैः तेषां
प्रागेव अभिधेयत्वात् विधियेवै वृषभपदार्थत्वात् इति
व्याख्यतम् । अथ तु 'निकां द्यानुपूर्व' पाठस्त-
द्वह्ये वति उपपद्यते । पदार्थान् चानुसम्यः । वृषभ-
पदार्थीय अभ्यन्तरादयः । यतीभाष्य (समाप्तमर्थ)
पर्यवसानात् । अन्तराश्वदेव्यै पदैरभिधानात् इति ।

एकं वाऽऽतन्त्रुलभावाद्भवेत्स्वर्यत्वात् । १५ ॥
राजसूते नानावीजेष्वेक उन्मूल्यदि प्रतिषेधं मिश्रं
इति पूर्वपक्षे द्वयेकं प्राप्ते सिद्धान्तमाह । आगच्छः पूर्वे-
पक्षभावात्तन्त्रात् । एकमुन्मूल्य कृष्णाजिनोद्वयमुत्तम-
सूत्रं एकमेव सर्ववीजाद्यै स्यात्, न प्रतिलीनं मिश्रम् ।
इत्येतेः इति पदस्य पूर्वम् च वचनं च अन्वयः । इत्येतेः
अवहनपदार्थस्य आ तन्त्रुलभावात् तन्त्रुलभावात्पर्यन्त-
मेकत्वात् । इत्येते, कृष्णाजिनास्तरमुपक्रमः फलीकर-
णान्तं प्रत्येव दोषः । इत्येतेनार्थत्वात् अवननस्य
तन्त्रुलभित्वस्यत्वात् । तथा च तावानेकः पदार्थः ।
तथा च प्रतिलीनं अवहनपदार्थत्वात्तानुसम्य-प्रवर्तते ।
तेन एवमेव उन्मूल्यदि सर्ववीजाद्यै पर्यायेण अवहननादि-
कर्तुं शक्नोति इति न विप्रुष्टः । के.

● नानावीजेषु कृष्णाजिनास्तरादितन्त्रुलभावात्तन-
निवसनात्तेन अनुसम्यः । कृष्णाजिनास्तरादितन्त्रु-
लभात् । आ ५.१.७.१३-१५.

● नानावीजाधिकरणम् । नानावीजव्याप्य, इत्यर्थः ।
के.

● नानावीजाधिकरणव्याख्यस्य स्वरूपम् 'मन्त्र-
विधिपदे वाक्यत्रयेन विधानात् पदार्थानुसमं नास्ति'
इति । के.

● नानावीजेष्वेकमात्रात् तैत्तिरीयके । 'अग्नये
गृहपते पुत्रेणामष्टाकपालं निर्वृत्तिं कृष्णाजिनीदीपाम्,

उत्तिने सत्यवसक्तस्य पुरोडाशं द्वादशकपालमाशूना
वीजेषाम्, कदापि पञ्चपत्तये गावीषुकं चरम्, द्वादशपत्तये
गावचस्पतये नैकारं चरम्, इन्द्राय ज्येष्ठाय पुण्डरीकमेका-
दशकपालं महाशीरीषीणाम्, मिश्राय सत्याय आश्वानां
चरम्, वरुणाय धर्मपत्तये यवमयं चरम्' इति ।

वाङ्मत्स्यदिन्यायम् (१५.१.७) 'अग्नये गृह-
पतये आशूनामष्टाकपालं, उत्तिने प्रमत्तिने सतीनामष्टा-
कपालं, सोमाय वनस्पतये द्वादशकपालं, बृहस्पतये
यानस्पतये नैकारं चरम्, इन्द्राय ज्येष्ठाय द्वादशकपालं
पुण्डरीकमेकादशकपालं, मिश्राय सत्याय पतये आश्वानां चरं,
वरुणाय धर्मपत्तये यवमयो द्वादशकपालः, आश्व-
पञ्चपत्तये गावीषुकं चरम्' इति ।

मैत्रायणीये (२.१.१५) 'अग्नये गृहपतये
आपत-तानामष्टाकपालं निर्वृतेत्, सोमाय वनस्पतये
द्यामाकं चरम्, उत्तिने प्रमत्तिने सतीनामष्टाकपालम्,
कृष्णपत्तये वाचस्पतये नैकारं चरम्, इन्द्राय ज्येष्ठाय
द्वादशकपालं पुण्डरीकमेकादशकपालम्, मिश्राय सत्याय पतये आश्वानां
चरम्, वरुणाय धर्मस्य पतये यवमयं चरम्, कदापि
पञ्चपत्तये गावीषुकं चरम्' इति । अत्र भाष्यो मीदयः
यै माहद्वयेनैव वक्ष्यते । गावीषुकाः तुल्यरीषः ।
आश्वः (अयेमोहोर इति भाषा), सतीनां इति
वर्तुलवीजानि । नाशः आश्वस्य एव । के.

● नानावीजेष्वेक अस्त्वर्थाजसंघिहपिन्टदा-
हवानकाले एव गार्ग्यस्मृत्यः ॥

गार्ग्यस्मृतौ हविष्कृता वीजमेवेदं तथा स्यात् ।

१.१.३.७.१७ ॥

भाष्यम्— राजसूते नानावीजेष्वेकः अग्नये गृह-
पतये आशूनामष्टाकपालं निर्वृतेत्, सोमाय वनस्पतये
द्यामाकं चरम्, उत्तिने प्रमत्तिने सतीनामष्टाकपालम्'
इति । 'नानावीजेष्वेकमुन्मूल्यं विधत्वात्' (५.१.७.१३)
शङ्क्यम् । अतः तस्यां क्रमेणावहितं विधत्ते । प्रवृत्ते
च भूयते 'अथः प्रवेष्टव्यं वाचं यच्छति, वा गवहिष्कृता
मिश्रावति' इति । हविष्पुण्डरीकं च काल्पयन्त्यै इदं पुण्ड-
'पुण्डरीकमेकादश' चेत् (१.१.३.१५) 'न वाच-
मिषिभ्योदितत्वात्' (१.१.३.१६) इति । इदं अनेके

दि नः । ए व वेन बीजेन संनिषितस्तदेव संस्फरोति । तदेव चेत् संस्फरोति , उत्तरार्धेस्वाद्यै पुनः प्रयोजनः । तस्य पुनःप्रयोगान्मन्त्रस्यापि पुनःप्रयोगः । तदगुणत्वात् । मन्त्राद्यद्वेः ए मन्त्रो गुणः, तदर्थेन विधानात् । तस्यापि अतो प्रतिकर्माविनाशितो बोधकेन विहितः । तस्मात् प्रतिबीजं मन्त्रस्य आपृष्टिः ।

स्रोत—छायाधरतु— इत्यादिषु मन्त्रेषु पुनःप्रयोगः स्यात् पूर्वेस्मिन् बीजे कृतार्थेऽप्यत्र तस्य बीजा-शरीरे पुनःप्रयोगात् मन्त्रस्य प्रतिकर्माविनाशितो बोधकेन तदर्थेऽपि विधानात् तदगुणत्वम् इति ।

वि— ' नानाबीजेषु तन्मन्त्र (अवघातमन्त्रः) बहुधाऽऽहृतः, वसिमः । त्रिषोपान्नाहना, त्रैवमन्त्राद्यस्य भेदतः ॥ '

भाट्ट— एव तर्हि नानाबीजेष्वपि कल्पति तन्तुली-मयमेवे सङ्कल्पितमन्त्रस्य मृतेः सर्वावधानेषु उप-कारकबोपपत्तेः नाशुक्तिः । इति श्रुतेः, कृष्णजिनाकार-वादिपट्टीकरणत्वेन अनुमन्त्रबोपपत्त्या मन्त्रमन्त्रादे-तु असंनिषितवशादपि पदार्था-तरतमन्त्रादिना अवघात-मन्त्रजन्यमृतेर्नासात् आहुतिरेव तन्मन्त्रस्य ।

मण्डल— ' नानाबीजेषु दृष्टवृत्त्युक् । ' अवघातमन्त्रः ।

शंकर— ' नानाबीजेषु तद्विदाः । ' अवघातमन्त्रमेव ।

● समन्त्ररूपमनुविधिविधेयं ये संस्कारास्तदुक्त-तेभ्योऽन्ये मुह्यन्तरनिविधेयं संस्काराः । अतस्तन्मन्त्र-मिदमे नानाजीनेष्टमन्त्रस्य मन्त्रवृत्तिः । के. ११४।१५.

● नानाजीनेष्टम् । यथा वा ' तदावघाति ' ' तद विपत्ति ' इति वृत्तिः तदावघातेषु वचनात् सर्वावधानस्य एकस्यैव तस्य ' इत्यन्वयः ' इति ब्रह्मर-भाष्योक्तिः । खन. ५।१११।२५.

● नानापुष्टारमन्त्रावः । तत्र च महोपनिषदि ' यथा पृथी न ह्य न नानापुष्टरता यथा । यथा नवः गमुद्राश्च मुदोऽन्त्रे यथा ॥ बोधावधानौ च यथा यथा पुंविपत्तिः । तथा बीजेश्वरो भिक्षो गयैदेव विपत्तिः ॥ ' इत्यादि पूर्णपदार्थेन प्रशसितं माधवार्यैः । साहस्री. ८२२.

● नानाशास्त्रासु विहितविशेषाधिकर्मणादीनयम् । शास्त्राऽन्तर्भाविकत्वम् । वृ. २।४।२८-२९.

● नान्तर्रीयकम् । यदिना यदोपपद्यते तत् तस्य नान्तर्रीयक इत्युच्यते । के.

● नान्तर्रीयकस्यावः । नान्तर्रीयमवयवभावीत्यर्थः । यथा प्रसिद्धमन्त्राभावे नान्तर्रीयकनादौपत्तिः अवयव-रमाविनीत्यर्थे इत्युक्तम् । यथा न किञ्चिदर्थं गान्ति-कत्वात् सफलत्वं यदुपमाहुरति नान्तर्रीयकत्वात् न चावत् आदेय तावदादाय उपपत्त्यास्तु युजति । तथा कश्चित् सान्त्वयि मन्त्रान् सकृदस्मत् सङ्गमनाहुरति नान्-तर्रीयकत्वम् । न चावदादेये तावदादाय सफलकण्टागु-त्पन्नतीति, प्रकृतेऽप्येवमिति ' स्मरितस्तद्विदितानामनुदासा-नाम् ' (वा. १।२।३९) इति मन्त्रप्रहाराभावे उक्तो-ऽयम् । साहस्री. ६१९

● नापि वनर्तुत्वं तिर्गं केतव्यमनुवपनस्येति नाप्यर्थः । सुरादनापत्तिः । ख. १।८।२४.

[इव वरर नामपदार्थवानि विज्ञातवानपानि ' नापि क्व विषयः ' इत्यन्तानि निवेदय ततः पर नामपदार्थवानि निवेदितानीति हेतुम् । के]

● नाम अतिदेशो प्रशङ्गा । मणि. पु. ११. ● ' नाम च अवधारणार्थेभ्यश्चानुपगम्यते ' । या. १।१। ८।२६ पु. २७७ ● नाम धर्मपदे प्रमाणम् । मणि. पु. १३. ● ' सर्वमाद्यवत्तत्र नाम ' इति स्मृतिः । पु. ११२. ● बालान् अतिदेशः अभिहितः (वतस्य तृतीये धादे) । इत्यादि अत्रुमानिकेन वचनेनातिदेश उच्यते । या. ७।१।११ पु. १०६६. ● नामा (द्वादशाहगवधमहाविषयकप्रवर्णयितायां) गणायमेन प्रथमेऽहनि न पर्वानिदेशः । या. ७।१।२५. ● नामा तत्र त्रिषोः प्रतीयते, यत्र किञ्चिदसौपुमभावा नामानि प्रवर्तन्ते । या. १।२।५।१५ पु. ५०० ● नामा (अग्नि-होक्रागवा) धर्मादिदेशः बीजगणितसमयनते अभि-रोधे । अ. ७।१।१२-४. ● ' नाम्ना पण्यमात्र च संनिधाप्येत वृत्तिः ' । शास्त्राविज्ञानस्येन हि गद-नामपेक्षया धातव्यधर्मा नामपेक्षेनैव अवगतिरिति, न आद्यस्याः । या. ७।१।१।२४ पु. ६१६. ● नामा

न्याय । यथा— दत्त—देवदत्त, भामा—मलयभामा,
मीमः मीमनेन इत्यादि ज्ञेयम् । स्थाहसी. ६ न १.

● नामपदं चात्स्वातन्त्र्यकारिणात् यथाक्यात नञ्
वर्तने । चा. ४।४।१२, ● नामपदम् । (मिरुदा-
निरुदत्वेन द्विविधस्यापि नामपदस्य विचारितव्यात्
तत्तत्परिकरणद्वया (१।४।२-४) नपञ्चमामहते—)
ननु सर्वत्र द्विप्रसंगमेव नामपदं साविशासिक (रुद्धम्)
शैलिकम् । उभयमपि च अधिकरणद्वयेन (१।४।१-२)
प्रतिपादितम् । सिद्धिदानोक्तसिध्येते, येन पुनर्विचार्यते ।
तच्चते । शैलिकानामेव अभ्यर्थक्यकारिद्वारेण अन-
विन्ता (३) तत्साविकरणे तु (४) साविशासिकानां
वाक्यमेवासाधयत् । (तत्र च मिरुदानि नामपदानि
साविशासिकानि, अमिरुदानि च शैलिकानि इति भेदः ।
के.) । १।४।१४ पृ ३३२. ● नामपदं सर्वं तावत्
यस्याङ्कतिनिवचनम् । अविश्रान्तिं तु यन्नाम, तदैक-
त्रैव वर्तते । देवदत्तादिकम् । के. ● नामपदानि वायु-
दादेवादिनि तानि तावत् आकृष्यतपरस्तन्मवात् तदनु-
सारीयं वृत्तिं तद्वृत्तिं प्रतीकते । ॥ प्रयोगाकृष्यतपरस्तन्मवात्
नामेष्ट चात्स्वभावम् ॥ चा. २।२।१२ पृ ४६७.
● नामपदस्य नञि आख्यातं तत्र कृमं वा अतरेण
विशिष्टाविति । सु. पृ. ७७६. ● नामपदस्य विधि-
शक्तिर्नास्ति । चा. १।४।२।३ पृ. ३३२.

● नामप्रयोग्यनामावयवविशेषकानामवयवप्रत्ययभेद-
संपर्कप्रतीकत्वविहित इति एकाभिप्रेत्यनुक्तिरितिपदि-
कार्यताऽवच्छेदकनामद्वयसमन्वितादिस्य द्वाविधत्वाभा-
वद्वयसमन्वितादिस्य वा तत्त्वम् । भाट्ट. ६।१।१२.

● तामयुक्तकर्मविधाने सामानाधिकरण्यात् कदा-
चित् यद्यप्यविशेषो नास्ति निरूप्यते कदाचित्त्वामर्थो
यजिना । दो यत्र पूर्वताप्रतिष्ठार्थो भवति, स इतर
स्वविषये स्ववशाभवति । यथा राज्ञ्येन इत्यत्र नाम
वाचापानुगतिपयं वेन उपप्लवमानं प्रवृत्तप्राणविक्रमेन
यजिना स्वविषये नीयते । वा. २।२।३।३ पृ ४७६.

● नाम-रूप-धर्मविशेष-पुनरक्ति-निन्दाऽ-
शक्ति-समाप्तिपचन-प्रायश्चित्ता-न्यायदर्शना-
न्वयाऽऽन्तरेण कर्मभेदः स्यात् । २।१।२।८।

इह शास्त्रोक्तशब्दपरिणामात् काठक पाठार्थं वैषम्य-
वक इत्येवमाह्वेति । तत्र भेदः किमेकस्या ज्ञायाया
यत्किञ्चिदभिहोषादि भूयते, तन्नायाऽन्तरे पुनःश्रु-
म्यस्य भिद्यते, उत न भिद्यते इति । पूर्वं श्रुतौभेदं
प्रतिपाद्य इदानीं भेदापवादं क्रियते । अप्राप्तं पूर्वपक्ष ।
"एवमेव पुनःश्रुतिरभिहोषादनर्थकं हि स्यात्" इति
न्यायेन अभ्यासत् कर्मभेदः प्रतिपादित एव । स
चाभ्यासोऽपि अविशिष्ट एव । न च शास्त्रोक्तं गुण-
कर्मवर्णनम्..... यथा पुनःश्रुतिर्भवेत् । तेन
कर्मैव विधेयम् । तत्र विहितविधानार्थंमवात् कर्मोत्तर-
मेवेति । न च कर्मत्वेऽपि भिन्नाभ्येनुषोपपत्तेनैव
शास्त्रोक्तपुनःश्रुतेरवकाशत्वात् नाभ्यासादेव इति वक्त-
व्यम् । प्रतिपादयन्मैत्रुमेदविषये प्रमाणभावात् । यद्यपि
"स्वाभावमधीयते" इति स्वाभावगतमेकत्वं भूयते,
स्वाभावगतभेदेन च स्ववेदस्यान अभिधीयते, तथापि
सामर्थ्यतोऽर्थज्ञानार्थत्वेन प्राप्तस्य स्वाभावस्य अभ्यवनेन
मरकारविषये उद्देश्यत्वात्, उद्देश्यविशेषणस्य च "ग्रह-
ममार्ति" इतिवत् अविश्रान्तित्वात् एकस्य नामनाया-
ऽप्यनमविधेयम् । किञ्च, यदि एकस्य एकस्यानप्यन-
मेव नियतं भवेत्, तदा वेदमन्तरीयशास्त्रोक्तप्यनमपि न
प्राप्नोति । तथा च सति "वेदमधीयते वेदो वा वेद-
वापि यथाक्रमम् । अविष्णुनब्रह्मचर्यो गृह्याभन-
माविशेत् ॥" (मनु १।२.) इति स्याद्वेत् । तेन
पुनःश्रुतेरनन्तर्येरात् अभ्यासात्तावत् भेदः । किञ्च यत्र
एकस्यामेव शास्त्राया कपञ्चिन् विच्छेदस्यामेव अनुपादेयं
इति उपादानात् अभिहोषादीनां कर्मोत्तरणम्, तत्र
शास्त्रोक्तपुनःश्रुततामेव मुक्तिविच्छेदादनुपादेयं कदा प्रति-
उपादानात् प्रकल्प-तदपि कर्मभेदः । तथा काठकादि-
कर्मनामभेदादपि भेदः, एकदेशे अनेकगुणव्यापक-
त्वात् । तथा गुणादपि भेदः । एकस्या शास्त्राभावा-
धोमीयतेवादकल्पमामनन्ति, अपरस्यां दादकत्वात् ।
ननुतम्— स्यात् इति । तथेकस्यां कारीरवाच्यमयीया-
नामैतत्तिरीया भूमिभोजनमाचरन्ति, आरणां वेति ।
तदुक्तम्— यथेतिशेषात् इति । तथा कल्पान्ति उदित-
होमनिष्ठा, कल्पान्ति अनुदितहोमनिष्ठा । तदुक्तम्—

निःशब्दवगादिति । तस्य प्रतिष्ठापननाशपर्याप्तं संवत्स्य
न कश्चिद्विरोधात् अनुष्ठानं यवजोतिः, कर्ममेवेदं नान्वे-
रीति । तदुक्तम्—आगते श्वेति । तथा कथाचित् अनुदित
होमपतिनामे प्रावञ्चितगामवर्तित, स्वर्वाण्यु चदित
होमगमतिप्रमे । तदुक्तम्—कषाधितविरोधादिति । तदन्व
स्वप्नेष्वेव वरपरविरोधात् पूज्य अममनदुष्कादेव मेद ।
तेनाभाभ्यासप्रमणः तरसजानुमेर्भाषोक्तकालविद्वदर्थेभ्य
वाता तरेषु कर्ममेद एवेति । एव प्राप्ते, अमिद्वधे ।

एकं वा सयोगरूपचोदनाख्याविशेषम् । ९ ॥

अथमभिप्रायः । भवदेव यदि प्रथमज्ञानविद्विजमन
कर्मैव न भवेत् । तथाहि, व्यासः इत्येवैषैव सैव संज्ञा,
तदेव द्रष्टव्यतम्, ते एव गुणाश्च, तदेव न कल्म,
न एव साधवोऽपि-इत्येवमभिलाषविवि । तदेव प्रत्य
मिनासमुद्दिष्टे कर्मैकवे भवति विद्विजसि 'सूत्र' वा
प्रदीपेन, तथाहि योगार्जुने चाने लाहुरे वा छिन्ने प्रत्य
मिहाविद्विजमेव नो तति तथाजनीति । तदुक्तम् 'सर्वत्र
प्रथमिहानान् सखास्यगुणविमि । तद्वक्तव्य
मिज्ञान न शान्तास्यप्रपच्छति ॥' (ति भा पू ३२५) ।
न व्यासम् ईश्वरारण्यमिति । न कर्मणा एव ईश्वराराण्य
मि बुद्धम् । मेरुम् । यदेवा हि 'ज्ञाना स्वाध्यायसंन्यासा
प्रतिबुद्धयः भवन्त्यस्य आध्यायनविमिना प्रथमानीतम् ।

पद्याणीभूतानेषु तत्रैव त प्रवृत्तयामान बर्माद्यान्मतो
 मिधाते । न चोभयपक्षात्तागत धामकेदेवस्य प्रथमवत्,
 येनानधकवमिधा कम मि रान् । तदुक्तम् 'स्वाध्याय
 ग्रहणेनेवा स्वशारदा परिरुद्यते । एवाध्याय
 विकल्पस्य धर्मकत्वे भविष्यति ॥' इति । (वा पृ
 ३१८) । ननु सामर्थ्यतः अपक्षानाशयश्च श्रुति त्वत्पक्ष
 मुद्रित्य अपक्षपक्षैः समाविष्टो एव बभूविकलितमिति युक्तम् ।
 अतः कथमेकस्मिन् पुत्र्ये तात्ताः तस्या अप्रथम
 नि युज्यते । कावेरि यदि चोभयपक्षयोः प्राक् स्वाध्याय
 स्तापैरत्यन्तं ध्याये भवेत्, किं त्र्योक्तुमारेण गच्छ
 नच रत्नाप्राप्तम् । स्वाध्यायविरहितस्तु तत्प्राप्ततापञ्चवी
 सपैररिति भवेत्तदधिकारणे एव प्ररक्षितम् । तेन
 लक्षणतारेण च कथप्राप्ते वातेऽपि तत्प्राप्ततापञ्चव्यम्
 -तरेण स्वाध्यायस्य अवयववति व्यप्राय सामर्थ्यनिमित्तक

स्वाध्यायोर्येनो न अभ्यसनसंस्कारविधिः, विन्तु स्वाध्याय
कर्माकृत्यैव अभ्यसनस्याप्युक्तं प्रति उपादीयमानं वा
स्वाध्यायस्यापि उपादेयं विमितिः तद्वत्तमेकः । विवक्षित
येवेति एकैव व्याप्त एकाग्रत्वाद्येन प्रमाणमिति साम्यात्प्राप्तं
कर्मभेद इति । चेदादौ उपाध्यायऽप्यप्यनं तु वचन
नञादेव । न नैव वेदन्तरीयात्प्राप्तव्यतिशयोक्त्यादिकमप्यो
अभ्यस्याङ्गेदप्रसङ्गः, तस्य च उपादाकृत्यवयवयोगेन तु नाम
भेदावकाशः । तथाहि, कर्मार्थोक्तं प्रति तथापि उपादीय
मान एव तन्मूर्धोपेतो यदेव कर्मयोगः । तद्वत्तत्वादिवाप्यै
विषयोमेतद्वत् एकात्मनय कर्मणि चेदमेदेन तन्मूर्धो
वयमन्तः । एतेन प्रकरणा ननुपयोग्यैरपि भेदकं प्रयुक्त
येव । कलहादिसङ्गः तु न कर्मणः, नितु कलह
लोकादिनि प्रवचनमिति वा हि सा । न च कर्मोपेतः,
किं तर्हि । अथ एव । मयसु वा कर्मणः संज्ञा, तथापि
उत्पत्तिर्धर्मिणी हि संज्ञा येदिका । तदुक्तम् । 'तं
नो धर्मिणोयोगात्' इति । न चेव तथेति न कर्ममैतिका ।
विद्वद्गणानि तु सूत्रभाष्यशक्तिकानुसारेण कर्मैकया
निर्देशेन व्याख्यायानि । तदुक्तम् । 'तस्मात्तदेवेति मते न
कर्मं भिन्नं कथञ्चित्प्रतिपादयामिदम् । न पारण
ताप्रमाणमिति चान्यदतो यथोक्तं तु भेदसिद्धिः ॥'

रतिः । (वा ४ व ४६) । श्रव्योत्तमम् — दुर्गमं यथा
 नागं श्वरिणं हनुमुप नमः । मित्रा ते तु सर्वनाम्ना
 विशिष्टाऽन्नाश्रयमिति । सूनु तु — एकमेव कमण्ड
 लं योज्यात् । इयदेवकथा यथा नागोऽपि यथा सिंहः प्रा
 मयिषीषः प्रमयिषः स्तुष्टु राधेन्यप । नौत
 नाम-रूप-धर्मयित्तेष-पुनरति-निन्दा-
 अदाति समामिष्यन्-प्रावृधित-अकार्यदर्शनात्
 आरयऽन्धोरे कर्मभेदः स्यात् । २४११८ ॥

रूपभेदात् कर्मभेदः । एकस्या सामान्या अग्नी-
दीपीयमेकादशकपालमामनन्ति, अन्यस्या द्वादशकपालम् ।
एवं भिन्नरूपत्वात् कर्मणो भेदः ।

धर्मविशेषात् कर्मभेदः । 'मास्तमसि मरुतामोव ।'
इत्यादि कारिरेष्टिम-मन्त्राद्वाच्यं अपीकानाः तैत्तिरीयाः सोषा-
मन्त्रानुवर्तमानाः सूर्यो मोक्षनमाचरन्ति, सोषावर्तमानो-
ऽग्नौ तु तैत्तिरीयाः कारिरेष्टिमधीयन्ता अपि सृष्टिमोक्षन
माचरन्ति । तस्मादेकादशात् धर्मविशेषात् कर्मभेदात्
कर्मणि भिद्यते ।

पुनरुक्तेः कर्मभेदः । अग्निहोत्रादि कर्म प्रविश्याप
प्रतिपाद्यते । कर्मकत्वे तु इयं प्रविश्याप पुनरुक्तिः नोप-
पद्यते । तस्मात् पुनरुक्त्वा अग्न्याग्नेन कर्मभेदः सिद्ध्यति ।

निन्द्या कर्मभेदः । 'उदिते होतव्यम्' इति प्रमुते
अनुदितहोमः निन्द्यते । 'प्रथं प्रतामृतं ते वदन्ति पुरो
दयसमुद्गति येऽग्निहोत्रम् । द्विवर्णी-धर्मद्विधा योतेवन्ताः
तूयो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेवागू ॥' इति अनुदिते सूर्ये
'सूर्यो ज्योतिर्गोतिः सूर्यः स्वाहा' इत्याभिधानेन अन्तः
संप्रगते इत्यर्थः । अन्यस्या तु ज्ञात्वाया अनुदित-
होमप्रस्तावे उदितहोमो निन्द्यते । 'यदुदिते सूर्ये
प्रातर्होतुवात् । यथाऽनियमे पठताम्य द्यौर्वावावमथावा-
हाम् हरन्ति । तादृगेव तत्' । अथान्यमर्थः - 'अग्नि
माद आविष्टः सार्धं प्रविशति । उच्यते वाच आदिभ्य
अग्निना समारोहति' इति पूर्वमुक्तम् । 'अतो यजमानस्य
यद्ये सूर्ये अग्निं प्रविष्टः राज्ञे वसति । उदयकाले तु
अग्निं विहाय यज्जुगति । ततश्च यथा अग्निपथे प्रवृत्तश्च
सैमुज्येन गृह्णात् दूरात् गताय आहार्थकालं शृण्वत्य आग-
च्छथाव आतिविरहिते सूर्ये यद्ये वतन्मये चतुष्पथौ ।
किञ्च अतिपिप्रायश्च केवल्यैव जडास्य गृहाय वतन्मयम्,
चादृक् च उदितहोम संषण्डते । इति । तस्मात् सम्य-
गभिन्द्या उदितानुदितहोमो मिलो भवतः । एव निन्द्या
कर्मभेदः ।

अज्ञस्त्वा कर्मभेदः । अतसो वेदज्ञातानां विदितानां
भिन्नभिन्नानामज्ञानमेकस्मिन् कर्मणि उपसंहारे प्रतुष्टस्य
न शक्तिः । कर्मभेदे तु यद्यचित् संभवति ।

समाश्रित्यचनभेदेन कर्मभेदः । मैत्रायणीशाखाया
अग्निचयनमन्त्रसामान्याये अन्वरोहं नाम स्थण्डिला-
रोहणमन्त्रविशेषो अन्ते पठन्ते । क्वचित् शाखाया तु न
ते मन्त्राः सन्ति । तत्र अन्वरोहो यक्षिणश्च इयं न्यप-
दिशन्ति अन्वरोहेषु मैत्रायणीयानामग्निः समाप्यते,
इत्येता व अग्नयं समाप्यते इति । तस्मादपि कर्मभेदः ।

प्रागश्चित्तभेदात् कर्मभेदः । क्वचित् उदितहोम-
भक्तिरूपे प्रागश्चित्तमामनन्ति 'यस्याग्निहोत्रमनुवृ-
त्तौऽभ्युदितात्' इत्यादिना । एवं अनुदितहोमोऽपि ।
नृदले हि प्रागश्चित्तम् । न च कर्मकत्वे उभयपथा
नृदि संभवति । तस्मात् कर्मभेदः ।

अथ अन्यार्थदर्शनेन कर्मभेदकम् । यथा क्वचि-
च्छाखाया द्वादशाहहोमं भूयते 'यदि पुरा द्विदीक्षाणां
पतमेव बृहन्नामानमुपेयुः उपेतं होवा रथतरम् । अथ
यदि अद्विदीक्षाणां रथतरसामानमुपेयुः' इति । यदि
पुरा पूर्वं द्विदीक्षाणां दीक्षापन्तः कृतमपममोमः स्युः,
तदा एतथेव अतिरात्रं बृहन्नामानं उपेयुः । हि यस्मात्
प्रयागोमे रथतरमेति प्रमुक्तम् । यदि तु अद्विदीक्षाणां
सकृन्पथममोमः, तदा रथतरसामानमुपेयुः । 'न
रथतासामानमङ्कः बृहन्नामानमाहरेत्' इति नियमात् ।
तद्विदं अनिष्टमप्राप्तोमावापि द्वादशाहसमयचरं प्रति-
शक्तं कर्मभेदमवकाशयति । अथ द्वितीयमन्यार्थदर्शनम् ।
तैत्तिरीयके सूत्रेण दक्षिण्या भूयते 'यत् पश्चमिवा
मिनुवात् कनीयां सकृन्मुपेयुवात्, पापीयसी अम्यामनः
प्रजा रथात् । वेदिपश्चमिवा मिनोति, यथावातमेव पश्चक-
मुपेति, नाम्वात्मनः पापीयसी प्रजा भवति' इति । पक्षः
अग्निचयनभेदेर्देवः पक्षः, स समशो दक्षया विमश्व मध्ये
यपिष्ठं यूप पार्श्वयोश्च पश्चपक्ष इति एकादशयूपपक्ष-
यदि मिनोति तदा कनीयां अत्यन्तरं पश्चकं प्राप्नुयात्,
किञ्च अल्पं यजमानस्य आत्मनः सकृन्पश्च पापीयसी
वरिष्ठतरा प्रजा भवति । तस्मात् वेदिपश्चमिवा अतिवेदि-
पूर्वार्थनिर्णयमन्य दक्षया गमं विमश्व पूर्वपक्षं सूत्रेण
दक्षिण्यां मिनुयात्, तेन यजमदेः जगत्परवर्तिदि । मेवं
पश्चममितायाः मिन्दा, वेदिपश्चमितायाश्च स्तुतिः शाखातर-
कर्मभेदं समर्थयति । अथ तृतीयमन्यार्थदर्शनम्-ज्योति-

द्योमादिरूपे 'दे संस्तुताना विराजोऽतिरिच्यते' इति, शास्त्रान्तरे तु 'लिङ्गः संस्तुताना विराजोऽतिरिच्यन्ते' इति भ्रूयते । संस्तुताः खोत्रिणाः । विराट् इति एकमेकं वा दशकं ख्यते । सोऽयं द्योग्मित्तमवा वा अविरैकः शास्त्रान्तरेषु कर्मभेदे एकः खोत्रति इति । अथ चतुर्थमभ्यासदानम्—सारस्वते खने अयते 'ये पुरोहादिनः ते उपवसन्ति, ये खानाग्नियन्ते कक्षात् चारयन्ति' इति । ये पञ्चमाणाः पुरोहादिनः अग्निप्रथमस्त्रेमतया चैकलैन्नामपुरोहाद्यष्टपदचौष्टिमन्तः । ये तु खानाग्नियन्तः इष्टप्रथमोमाः, ते बलानु चारयन्ति पातुनकायं न गमयन्ति दोहाम् । तद्विद अग्निप्रथमलोमानामपि सारस्वतसप्तवर्णं कर्मभेदमवगमयति । अथ पञ्चमम्—उपराये नाम सोमे 'अग्निद्योगो रथनस्त्रामा, अथः ऋषयो वशिष्ठा' इत्येकस्या शास्त्राया भुतम्, शास्त्रान्तरे तु 'उपराय उरूप्यो बृहत्सामा, अथः भेनो दक्षिणा' इति भुतम् । तथ शास्त्राभेदेन कर्मभेदे एवोपपद्यते, न कर्मैकम् । तदेव नामादिभिः कालैः शास्त्रान्तरे भिद्यमानानामु उक्ताना कर्मणा भेदः स्यात् ।

अथ पा सयोगरूपचोदनाऽऽख्याऽग्निद्योपान् ।

९ ॥

नामरूपधर्मविशेषादिभिः अग्निद्योगिकर्मणा भेदः इति पूर्ववत् पाद्याज्यो भावयति । नामादिभेदेन शास्त्रान्तरेषु तु कर्मभेदः । विन्तु सर्वशास्त्रप्रत्ययं सर्वमाज्ञाप्रत्ययं च एकं कर्म उद्योगस्य रूपस्य चोदनायाः आसक्त्याश्च अग्निद्योपात् अभेदात् । तथ संयोगः प्रयोजनस्य । एकस्यां शास्त्रायां अग्निद्योग्य कर्मज्ञो यत् कृतं ख्यां, तदैव अन्यस्याग्नि सारस्वत्यादिरुपम् । एवमेकस्यास्यात् सर्वान् शास्त्रान् एकमेवाग्निद्योग कर्मज्ञि रूपेण । एवं सोमभेदप्रशङ्कादिद्वन्द्वदेवता प्रकृत्य कर्मरूपस्य अभेदो भवति शास्त्राभेदेऽपि । एव वनेत इति चारयन्ति तामात्राग्निक्रियाः चोदनायाः सर्वशास्त्रान् अविरैकः । अग्निद्योगादिसप्तमस्यायाश्च शास्त्रभेदेऽपि न विरोधः । तस्मात् शास्त्राभेदेऽपि संयोगरूपचोदनापदानां भेदाभावात् शास्त्राभेदेऽपि अग्निद्योगस्य

कर्मणो न भेदः । एव अग्निद्योगादेरपि अभेदो वेद्यः । यथा च सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकं कर्म ।

न नाम्ना स्यादचोदनाऽभिधानत्वात् । १० ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा काठकाक्षव्यभिचिनामभेदात् कर्मभेद इति तत्राह सिद्धान्ती । भिद्येनाग्नि ईद्रीन नाम्ना न कर्मभेदः स्यात् । अचोदनाऽभिधानत्वात्, चोदना कर्मोपलक्षणकम् । तद्वत्तमभिधान नामरूपं चोदनाभिधानम् । तादृशाभावात् काठकादिनाम्नः । उपलक्षणवत्पक्षे संज्ञा कर्म भिद्यति । काठकादिनां तु नोपलक्षणवत्पक्षः । अथे न या कर्म भेदो लोकोति । तथा च काठकादिनाम्न न कर्मभेदः ।

सर्वेषां चैककर्म्यं स्यात् । ११ ॥

काठकादिनाम्ना न कर्मभेद इत्यत्रैव दोषोत्तरमाह । यदि चन्दमेदात् भेदो भवेत्, तर्हि चाद्वैक्यात् कर्मैक्यं स्यात् । तथा च काठकादिनाम्ना काठकोत्ताना सर्वेषां अग्निद्योग्यपूर्णप्राप्त्यवशिष्टोपाना कर्मणा ऐककर्म्यं स्यात् । तस्मादिष्टम् ।

कृतकं चाभिधानम् । १२ ॥

काठकादिनामभेदात् न कर्मभेदः इत्यत्रैव हेतुवत्तरमाह सिद्धान्ती । काठकादि अभिधानं कृतकं इदानीन्तनम् । यत् प्रयत्नं कठस्य प्रवृत्तं वचनं तत् प्रयत्नं काठक इति नाम प्रवृत्तम् । न च कृत्रयेन अनादीनो कर्मणा भेदः कर्तुं शक्यते । तस्मात् न नाम्ना भेदः ।

एकत्वेऽपि परम् । १३ ॥

रूपभेदात् कर्मभेदः इति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह सिद्धान्ती । एकत्वेऽपि कर्मैकत्वे तत्रापि परवृत्ता कर्मभेदकरणत्वेन पूर्वपक्षिणा दम्कं धर्मवति । कर्मभेदेऽपि वचनम् अद्वैक्यवत् विकल्पेन अग्निद्योगीयस्य पुरोहाद्यस्य एकाद्वैक्यवत् तद्वद्वैक्यवत्त्वमेववर्तते । तस्मात् न रूपभेदादपि कर्मभेदः ।

विद्यायां धर्मजातरम् । १४ ॥

भूमिद्योगनादिधर्मविशेषात् कर्मभेद इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्रोत्तरमाह सिद्धान्ती । धर्मजातं चादी-शास्त्राभेदवन्तानां भूमिद्योगनादिक्रमोददेशक विद्यायां,

न कर्मणि । अध्ययनधर्मः एषः न कर्मधर्मः । अतो न तेन कर्मभेदः सैद्धमहंति ।

आग्नेयवत् पुनर्वचनम् । १५ ॥

पुनरुक्त्या कर्मभेदः इति यदुक्तं तत्रोक्तस्याह मिदानी । पुनर्वचनं शास्त्राऽन्तरे विहितस्य सादृश्यं श्रुतिद्वयोमादेः कर्मणः अन्वयस्य शास्त्रायां पुनरुक्तिः विद्यमानासि आग्नेयवत् न कर्मभेदिका । 'यदाग्नेयौऽष्टा-
कपालौऽष्टावास्याया भवति' इति पुनर्वचनं ऐन्द्राग्र-
हस्तुल्यत्वान् यथा न कर्मभेदस्य कारणं तद्वत् ।

अद्विवचनं वा क्षुतिसंयोगादियेषान् । १६ ॥

पुनरुक्त्या कर्मभेदः इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्र भट्टकण्ठेणोक्तस्याह सिद्धान्ती । अत्राहः प्रसारान्त-
राधी । अद्विवचनं नैव तत् द्विवचनम् । नैव सा पुन-
रुक्तिः । एवं पुरुषं प्राप्ते पुनःपुनः कृपते स्यात् पुन-
रुक्तिः । मित्रं पुरुषं प्रति पुनर्वचने तु नैव सा पुन-
रुक्तिरिति । क्षुतिसंयोगादियेषान् भिक्षुः पुरुषः सह
तत्तच्छास्त्रायाः संयोगान् । भुनिसंयोगस्य भिक्षुः पुरुषः
सह तत्तच्छास्त्रायाः संयोगस्य निरीक्षणम् । तस्मात् तत्त-
च्छास्त्राद् अभिहीनादिस्मिन्, मित्रं पुरुषं प्रति उक्तिः न
द्विवचनं न द्विरुक्तिः न पुनरुक्तिः । तस्मात् आदयस्य
पुनरुक्त्या न कर्मभेदः ।

वाक्यासमवायात् । १७ ॥

अत्र वार्तिकम् "अत्रा-धरे भाष्यकारस्य सूत्रं अष्टम्
'वाक्यासमवायात्' इति । तदर्थं व्याख्येयम्, 'नैकस्मिन्
पुरुषे शास्त्रानुसंगस्य तस्यैव' इति । तथा च वाक्यस्य
शास्त्राऽन्तरव्यपश्य एकस्मिन् पुरुषे असमवायात्
संन्याभावात् वीरवन्त्यम् । तस्यान् वीररुक्त्याभावादेव
पूर्वपक्षिणा यदुक्तं पुनरुक्त्या कर्मभेद इति तत् मूलत
एव निरस्तम् ।

अर्थासंनिपेथः । १८ ॥

अर्थेति प्रपञ्चेन इति अर्थः अत्राशङ्कम् । तस्य
सर्वस्य अङ्गकाण्डस्य एकस्यां शास्त्रायामर्थनिषेधः संनिपे-
रभावात् एकैकस्यां शास्त्रायां केवाचिदेव अत्रान्ना
विधानात् सर्वत्र शास्त्रानु मिलित्वा एकैकं कर्म उच्यते
इति सर्वशास्त्रात्म्यमेकं कर्म । इति सिद्धान्ते हेल्मभारपर

सूत्रम् । 'अत्रा वीररुक्त्यापरिहारायमेव तन्म । तत्र
नाम पुनरुक्त्या भवति, यत्र पूर्वोक्तोऽर्थः तस्यैव पुंनः
संनिधौ भवति । न तु इह शास्त्राऽन्तरगतस्य संनिधानं
इत्यपुनरुक्त्या' इति वार्तिकम् ।

न चैकं प्रति शिष्यते । १९ ॥

अत्राहः समुच्चये । शास्त्राभेदेऽपि एकस्यापि कर्मणः
पुनःपुनरुक्तेः कर्मभेदः इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्
निरस्तसि विद्यान्तरेण सिद्धान्ती । अत्राशङ्कति कर्म
प्रतिश्रयं नैकमेव पुरुषं प्रति शिष्यते विधीयते । किन्तु
वार्तिकानां प्रति सर्वशास्त्रानु विधीयमानं एकमेकं पुरुष-
मुपतिष्ठते । अत्र एवस्य अन्येकस्याप्यस्यवात् पुनर्वचनस्य
प्रतिश्रयं कर्मभेदे एकमेकस्य समुच्चयानुपपत्तौ विहित-
स्यात् । नतो यत्र प्रत्यभिज्ञा कर्मैक्ये नति शास्त्रानामेव
पुरुष-यत्स्यवा तदाभरणं इति एकस्य अन्येकस्यापि-
ऽध्ययनासंभवत् न पुनरुक्तिः ।

समासिपद्य संज्ञा । २० ॥

कर्मभेदेऽपि समासिपद्यनिरासार्थमेव सूत्रम् । नहि
प्रतिश्रयं वाच्योपपत्त्यर्थकं कर्म वदितम् । क्वचित्
कानिचिद्विद्वानि अन्यत्र तत्रो व्युत्पत्तिं वा अपिधानि वा
वदन्त्ये । तत्र यत्र वाच्यं वदितम्, तत्रैव तच्छास्त्राया
तत् कर्म समासितम् । अत्राह उच्येत न्ययदेतोऽपि
'अत्रास्याकं कर्म समास्यते' इत्येवंकृतः तत्र भवति ।
न च तावत्ता तावदेव तत् कर्म इति निश्चेतव्यम् । ऐत-
रेयके हि द्वादशादशतानि होतुरेव द्वाकाव्युत्पत्तिं न
मैसावदकादीनाम् । न च तावत्ता मैसावदकादीनां द्वाकानि
नैव मन्तीति वक्तुं शक्यम् । तत्तच्च यथा समासिः भवि-
यता तस्य संज्ञाऽपि अनिवार्येति कृतमस्मत् । सर्वथा-
ऽपि समासिपद्य संज्ञाऽपि न कर्मभेदिकेति निश्चेत्
नश्यते । अत्र वार्तिकम्-असमासिपद्य इति वा उच्यते ।
(न चैकं प्रति शिष्यते समासिपद्य इति सूत्रमस्तिताया
अनस्यसंज्ञेयापि विच्छेदार्थम् । इति सुधा.) ।

एकत्वेऽपि पराणि निन्दाऽशक्तिसमासि-
वचनानि । २१ ॥

पूर्वपक्षिणा कर्मभेदमिति यानि उक्तानि तत्र निन्दा-
ऽऽसिपद्यं कर्मभेदापेक्षयोः अत्रान्वयात् नाहत् भेदराशक-

मिताद सिद्धांती । पराणि पुनरुक्तेः परस्तात् पठितानि निन्दा च अशक्तिप्र समातिवचन चेति त्रीणि कर्माण्येकत्रैवैऽपि उपपन्नानि इति न येदस्यवचनम् । तथाहि, नदि निन्दा नित्य निन्दित प्रयुक्तत्वे किं तर्हि निन्दितवितर्क प्रशङ्कितम् । तत्र न निन्दितस्य प्रतिषेधो भव्यते किन्तु इतरस्य विधिः । नच एकस्मिन् अग्निहोत्रहोत्रे प्रातः कालीने हो माग्यो विहितो तृयोदशात् प्राक् पश्चाच्छेति । तौ विकल्प्येते । अतो न कश्चित् विशेषः । तथा एकस्मिन्विधि वेदे अक्षमपांनि विहितं कृत्स्नपञ्चरात्रं उपपदं अर्थात् । समपांनो तु सर्वगान्धोऽपि आगमित्तमधिकं विधि उपपेक्षितं शचिरस्तीति । येन एककर्मत्रैऽपि न विरुद्धमिति । तथा एकस्मिन्विधि कर्मणि किञ्चिद्वस्तु समानमिति कृत्वा समागम्यन् प्रयुज्यते । यथा आचार्यवे समासे होत्रे वा 'संतिष्ठते अक्षिरोम' इति भवति । न च तावत् सर्वोऽग्निहोत्र समाप्तो भवति ।

प्रायश्चित्तं निमित्तेन । २२ ॥

निमित्तेन उचितानुचितप्राप्तिक्रमेण क्व प्रायश्चित्तमुक्तं तेन कर्मभेदः सिद्धोति यदुक्तं तस्य क परिहार इति । आभाषान्तं सूत्रम् । अथवा निमित्तेन निमित्तविशेषेण प्रायश्चित्त भवेन्निति । न च तावत् कर्मभेदसिद्धिः, कर्मैक्येऽपि संभवति । इति सामान्यपरिहारस्य सिद्धम् ।

प्रक्रमाद्वा नियोगेन । २३ ॥

पूर्वपक्षोक्तकर्मभेदस्य प्रशङ्कितहेतोः विशेषरूपेण निराधमाद सिद्धांती । यथायद् उक्ततामात्रपरिहारवैकल्यात् । नियोगेन वैकल्पिकतां पदार्थानां प्रयोगादौ एकतरनिर्वाहोनेन प्रयोगस्य प्रसमात् उपक्रमात् उचिते होष्यामीति निर्धार्य प्रक्रामे प्रातरग्निहोत्रहोत्रे उदयात् प्रागे । उचिते सति होत्र । एष अनुचिते होष्यामीति प्रक्रम्य उदितोममत्रोऽपि । अत्र तमपराऽपि प्रायश्चित्तविधान कर्मकत्रैऽपि उपपत्तेः । तस्मात् प्रायश्चित्तविधानात् न कर्मभेदः ।

समाप्ति पूर्ववत्त्वात् यथाज्ञाने प्रतीयते । २४ ॥

'एकत्रैऽपि पराणि' इति सूत्रे (२३) पराणि इति सामान्यत्वं परिहारेनैव उपश्रितम् । सिद्धान्तोक्ति-

न्यायेन पुन समाप्ति उपपद्यति । समाप्तिः मैत्राणी-याना अन्तरोदेषु अग्रिमप्राप्तिवचनम्, यथाज्ञाने यावत् पदार्थज्ञानं तच्छास्त्राणामाश्रयम्, उदितपक्षमा प्रतीयते । पूर्ववत्त्वात् शब्दप्रयोगस्य तात्पर्यपूर्वकत्वात् । तात्पर्यं चात्र तच्छास्त्रविहिततत्त्वार्थज्ञानसमाप्तिवचनम् । इति कर्मैक्येऽपि न विशेषः । 'समाप्तिवचनं श्रमेष्ट' (२०) इत्यत्र कर्मैक्ये लिङ्गमुत्पादितम्, इह तु कर्मैक्ये विशेषः परिहृत इत्यपीनकत्वम् ।

लिङ्गमविशिष्टं सर्वत्रोपलब्धमिति तत्र कर्मचोदना, तस्मात् द्वादशहोत्राहारव्यपदेशः स्यात् । २५ ॥

पूर्वपक्षोक्तं प्रथमं लिङ्गदर्शनं निराचष्टे । यत् लिङ्गमुक्तं अनिष्टप्रथमतोपलब्धमिति द्वादशहोत्रवचनमिति, तत् अविशिष्टं मन्त्रेणैवैव अनुवचनम् । कुत । सर्वत्रोपलब्धत्वात् सर्वत्रोपलब्धत्वात् गोनिष्ठेष्वनुवादेन प्रायश्चित्तविधानात् । नहि तत्र तत्पक्षे अपरस्यापि प्योतिष्ठोक्तं चोदना च-परिहितं, येन तत्रत्यगोतिष्ठोपप्राप्तविषय प्रायश्चित्तविषयं स्यात् । तस्मात् कर्मभेदपक्षेऽपि अग्रिमप्रथमतोपलब्धत्वात् द्वादशहोत्रेणैवैव निराचष्टे । 'यदि पुन द्वादशहोत्रेन विधीयते, यदि पुन द्वादशहोत्रेन अदिदोषाणां' इति तात्पर्यहोत्रे द्वादशहोत्र पक्षद्वयेऽपि आहारस्य अनुष्ठानस्य व्यवदेशः स्यात् ।

इत्येव चापोदितत्वात् विधीनामन्यवस्था स्यात्, निर्देशात् व्यवतिष्ठेत्, तस्मान्नित्यानुपादः स्यात् । २६ ॥

द्वितीयं लिङ्गदर्शनं निराह । द्वये चयनाधिक्ये वैशिष्ट्यमित्यस्य अत्रोदितं यत् चोदनाया आभावात् पक्ष-मस्तित्यस्य द्वि-वैकल्यात्, वैशिष्ट्यमित्यस्य द्वि-वैकल्यात्, यत्तु निमित्ततया कल्पितस्य, यथाज्ञानानुष्ठानस्य विषयेऽत्र औत्तवेन अवयवत्वा विधीनां न्यायः संभाव्यते । संभाव-नाया सिद्धः । ननु यथाज्ञानस्य व्यापकत्वं तर्हि व्यापकायाः । तस्मात् निर्देशात् वागमिनि ये भवैस्तोमादिभ्यो यूपेण उदितयाः निर्देशात् तत्र व्यवतिष्ठेत् । तत्र तद्वाच्यस्य मानस्यम् । तस्मात् वैशिष्ट्यमित्यस्य व्यापकत्वात् यथोक्तित-त्वात् वस्तुवैकल्यात्, नित्यानुपादः स्यात् । 'नातरिष्ठे न द्वि' इतिवत् ।

विदितप्रतिषेधान् पक्षेऽतिरेकः स्यात् । २७ ॥
 द्विष्यतोऽतिरेकरूपं तृतीयं लिङ्गदर्शनं निराचक्षे ।
 अविगमे विहितम् षोडशप्रश्नस्य पुनः प्रतिषेधान् पक्षे
 प्रवचयते तिरुणाम् अग्रहणपक्षे च द्वयोः अतिरेकः
 स्यात् । तथा च अतिरात्रक्रमेणः अनेवेऽपि अतिरेक-
 भेदः संभवति । तथाहि, षोडशप्रश्नपक्षे, अदिगमाने
 नयं श्लोत्रिया ऋतः, चतुर्षु आउत्पत्तेषु माध्वदिने
 पवमाने च पञ्चदशस्तोमसु चान् मिच्छित्वा पञ्चवसतिः,
 वृष्टस्तोत्रेषु चतुर्षु, अग्रये च पवमाने सप्तदशस्तोम-
 कान्वात् पञ्चाक्षीतिः, अविशेषमनेने श्रितु उदयपवपयिषु
 षोडशिति च एकविंशस्तोमकान्वात् वञ्चोत्तर सतम्,
 अतिरात्रतोत्रेषु द्वादशसु पञ्चदशस्तोमकान्वात् अभीष्टुत्तर
 सतम्, रथेन्द्रे नय । सप्त त्रयोऽंशे मेरुने (१-४-०५
 +८५+१०५+१८०+९=४६३) श्रितुषुत्तरसतचतु-
 दशोत्तरनानात् दशकेन भगो इत्ते तिस्रः अवशिष्यन्ते ।
 षोडशप्रश्नप्रमाणपक्षे तु एकस्याः षोडशप्रश्नाधोवाः
 एकविंशतेः अग्रणने द्विक्रमादिचतुर्चतुःकोपजननानात्
 दशकेन मात्रादने द्वे अवशिष्येते इति ।

सारस्यते विप्रतिषेधान् यदेति स्यात् । २८ ॥
 अविप्रमत्तमानस्येति सात्वततत्त्वदर्शनं इति चतुर्थं
 मन्त्रार्थदर्शनं दम्भितमिति । साम्बन्धे सते मित्रानकमो-
 रयनाएते विप्रतिषेधान्, सर्वेषामेव योमिष्टोमनिकाराणां
 कर्तृता अविप्रोमपूर्वकत्वेन 'ये पुरोडाशिनः' इति
 पुरोडाशदर्शनेतिरेकस्य कर्मभेदभाविभवेऽपि दुर्वास्त्वान्
 सर्वेष्वेव सन्निधायारण्य 'यदा' इति वदं अन्वयार्थ-
 स्यात् । यदा पौर्णमास्यां पुरोडाशिनः, यदा अनावाक्याया
 स्यातामिदमः इत्यर्थो यथकथः । तथा च वेदमन्त्रार्थदर्शनेन
 कर्मभेदतायकम् ।

उपह्वये प्रतिप्रसवः । २९ ॥

पञ्चममन्त्रार्थदर्शनं निराग्राह्यं सृज्यते ।
 प्रतिप्रसवः अप्रतिप्रसवः इति उभयपक्षे छेदः । काचित्केन
 मन्त्रद्विजः पाठः संचितः इति सुधारः । प्रतिप्रसवः पुन-
 र्विधानम् । उपह्वये रथेन्द्रेणुस्त्वान्नोः प्राग्याद्वयिदि-
 तयोः प्रवृत्तिः प्राग्यात् कर्मभेदे तत्तत्प्राग्यालोचने
 स्वरस्यैव नानाविधार्थं प्रतिप्रसवः पुनर्विधानं इति पूर्व-

वर्षी मूने । अप्रतिप्रसवः प्रतीप्रसवामावः पुनर्विधाना-
 नर्थक्य इति सिद्धान्ती मूने ।

भुण्णार्थो वा पुनःश्रुतिः । ३० ॥

एवमाभाष्य उत्तरमाह । नाशब्दः शङ्कानिष्ठार्थः ।
 पुनःश्रुतिर्गुणार्थो ज्ञातः । यदा रथेन्द्रेणामा तदा अश्वः
 यदाश्वो दक्षिणा, यदा बृहत्तमा तदा अश्वः सेतो रुद्रम-
 ललाटः इति दक्षिणादिशेषरूपमुणाःप्रां गुणविधानार्थां
 पुनःश्रुतिः इति ।

प्रत्ययं पापि दर्शयति । ३१ ॥

सर्वेषाम्ग्राह्यप्रत्ययमेकं कर्म इत्यत्र प्रमाणमाह । अपि
 अपिच इति नियतकमुदाहरणः पूर्वोक्तैः प्रमाणैः समुच्चयार्थः ।
 तत्रास्त्वपि सामान्यं एकत्वेन कर्मणः प्रत्ययं विधानं
 दर्शयति वेदः । सैवमणीयायाः सविदादयः प्रमाणा न
 समानान्यत्वे गुणास्तु भूयते 'तदनेन वै प्रमाणाः समानीय
 होतव्याः' इति । तथा चेष्टा आशिना 'कुडकरि' इति
 अस्मादानमन्त्रो नाम्नातः तेषामपि 'कुक्कुटोऽपि
 इत्येवमावसादत्ते, कुडकरि इति वा' इति । नन्वादिर्कं
 कर्म इति प्रतीयः ।

अपिवा क्रमसंयोगाद् विविष्टकत्वमेकस्यां
 व्यवतिष्ठेन । ३२ ॥

अपिवाशब्दः एवमेवसाधार्थः । प्राग्यान्तरेण कर्मभेद एव
 इति पूर्वपक्षी प्रतिपादयति । न प्रतिपाद्यते एकमेव कर्म ।
 विधिवान्दः कर्म-युतस्या विवेचनः, एकस्या इति पदे च
 शीघ्रा विवक्षिता । एकैकस्यां प्राग्यायां सर्वान् प्राग्यान्
 इत्यर्थः । कर्मणां क्रमेण संबोधात् सैकस्यान् विविष्टकत्वं
 विवेचयितुं कर्म-युतस्य व्यवतिष्ठेन । तत्रोक्तोपमेकाद्वे
 क्रियमाणे तु क्रमकालपरिमितभेदादिति । भेदे ॥
 त्वदात्तादिप्रतिपादनात्वेन अवग्रहात् प्राग्यादिबोधिताः क्रमः
 पूर्वाह्नादिकथः अङ्गपरिमाणं चाभ्युदयतं भवति ।

विरोधितां त्वस्योपादककर्मणो तत्संयोगाद्
 विधीनां सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात् । ३३ ॥

गुणान्दः पूर्वपक्षं व्याचर्चयति । एकैकस्य सर्वप्राग्यान्
 एकैकस्यैव सति विधीनां सर्वप्राग्यान्नां विविष्टोक्तानां
 विवेचनमाह्वानं तत्संयोगात् तेन एकैकं कर्मणां संयोग-
 यमनेः विरोधितां पूर्वपक्षोक्तानां क्रमकालपरिमाणानां

भसंयोगात् संयोगाभावात् सर्वप्रत्ययः सर्वनामस्थाना-
मङ्गाना एककर्माङ्गत्वप्रत्ययः स्यात् । वसप्तात् सिद्धः
शास्त्राङ्गरे उपसर्गयोगयेदवत् विनियोगमेदोऽपि ।
ततश्च सर्वनामापत्यप्रत्यये कर्म इति सिद्धान्तः । के.

● नामलक्षणम् 'वेणुमुपनौ स्वे प्रयोगे रूपोप-
लब्धिस्तामि नामानि' (मुग्धम्) । वेणु सन्धानां
उपनौ उचारणोपनौ स्वे अर्थे प्रपुन्यमानानाम् (न तु
साक्षणीकादीनाम्) रूपपुन्यप्रत्यये, यत् सङ्गुत्पन्नं सन्धा-
न्तरं निवृत्ति, न निषेध लक्षणमात्रं विनश्यति, तस्मिन्
नामानि द्वन्द्वगुणशब्दाः । ... ते द्वन्द्वगुणशब्दा इति
वक्तव्ये नामि साधनीति श्रुतिं अतो नामान्तीत्येवा
पर्यायशब्दाः । आ. २।१।१।१२.

● नामशब्दः ईषदर्थे । सु. पु. २।३५. ● नाम-
शब्दाः शातवस्य शब्दः प्रतिदेश अर्थभेदेऽप्युपलब्धता
इत्यन्ते । तथा चोक्तम् 'शब्दार्थभेदिकर्मा कर्मोपलब्धेव
हृष्टः, विकारपक्षं आधाय पशुशब्दे 'शब्दम्' इति भूत-
कारणमित्याहम्, इत्यदि' । या. २।१।१।१५ पु. २।३७.

● नामसंज्ञकः पदकशास्त्रिना नावकगते । या.
२।१।१।१५ पु. ७।३०.

● नामितान्तो. संख्या औपचिक इत्युक्तम् । आ.
२।१।१०।१५.

● नामिक्य विभक्तयः पुष्पः कुशो बुला, घृष्टः
घृष्टनी मुक्ता इत्येवमादयः । आ. २।१।१।१३.

● नामधेयं अमिश्रोत्रशब्दः (१।१।१) पुनरुपसर्ग-
मनो धर्मादिदेशकः वृण्वापिनामधेयम् । या. ७।३।१।१२.

● नामधेय अश्रित्वाथ आरुणातव्य भवेत् । श्रु.
४।४।१।१. ● नामधेय अर्थवदर्थं न धर्मादिदेशक
इत्यदमे वक्ष्यामः । इत्य ५।३।१।१२-२५. ● नामधेयं
'आश्रयम्' इति श्लोत्रविशेषण । के. १।१।२।३.

● नामधेय आदिगच्छन्तु अक्षराद्यपरश्रज्ज्वात् नैव
मेदमेदोर्भाषित्वे । के. ● नामधेयं कश्चिद् वेदश्रवः
उद्भिद् वचनित् इत्यादि. । के. ● नामधेयं गोशब्दः यावत्
'गुणभिर्यमानो यजेत' । वि. १।४।५. ● नामधेय
ग्राहविशेषोः अग्रामाग्राशब्दो । के. २।१।१।१०.
● नामधेयं निशब्दं यागविशेषस्य 'विपश यजेत

पशुनामः' इति । वि. १।४।१. ● नामधेयं चोदकात्
कथीयः । कुतः ? प्रत्ययत्वात् । प्रत्ययं नामधेयम्,
चोदकं तु आयुसमिकम् । आ. ७।३।१।१५. ।
नामधेयं भूपमान लक्षणस्य श्लोत्रो इति कर्तृत्वात्तमव-
गमयितुमाभीष्टम् । चोदकस्तु उभयतलक्षितवापणेन अव-
गमयति । उप. ● नामधेयं सर्वहोमशब्दः कर्मणः, न
गुणविधिः । आ. ८।४।१।१५-१६. ● नामधेयं दर्श-
होमशब्दः कुशोत्तिलोदननामम्, न तु यजतिचोदननामम् ।
८।४।१।१४. ● नामधेयं सर्वहोमशब्दः स्मार्तानां शण्डी
पञ्चम्या वैदिकस्य च वायुहोमशब्दः । ८।४।१।१२-३.
● नामधेयं धर्मं प्रमाणम् । मणि. पु. ११. ● नामधेयं
न 'आग्नेयोऽष्टाङ्गवानः' इति आग्नेवादिशब्दः, किं
गुणविधयः । वि. १।४।७. ● नामधेयं लिङ्गादिशब्देन
विधिषम् । सु. पु. ४।३०. ● नामधेयं ऋषिपञ्चमशब्दः
श्लोत्रविशेषस्य । वि. १।४।३. ● नामधेयं (तम्)
पथ यत्तमानवत्पुत्रादीनां नामप्रदानम्, यथा सुप्रसङ्गायां
'वैकश्वो यवते' इत्यादि । व न मन्त्रः । या. २।१।१।१४
पु. ४।३७. ● नामधेयं यागस्य उद्भिदादिशब्दः उद्भिद्
कलित् विश्वित् इति । वि. १।४।२. ● नामधेयं
यागपरिच्छेदकतया धर्मं प्रमाणम् । के. १।४।१.
● नामधेयं यागविशेषस्य आचारशब्दः 'आयत्तमाकार
येति' । आ. १।४।१।८. ● नामधेयं यागविशेषस्य
स्वैनशब्दः । वि. १।४।५. ● नामधेयं लक्षणया धर्मायां
ग्राहकमुक्तम् । आ. ७।३।१।१५. ● नामधेयं
वागधेयशब्दः वगविशेषस्य । वागधेयधिकरणम् ।
१।४।५।६-८. ● नामधेयं वैश्वदेवशब्दः सत्तुमाग-
मप्रत्ययः । वि. १।४।११. ● नामधेयं सर्वशब्दः
यागविशेषस्य 'सर्वतोनामिषस्य यजेत' । १।४।५.
● नामधेयं कश्चित् तद्वत्तत् इत्यादयः शब्दाः । सति-
दादिशब्दकत्वात् कथीनां समिदादिशब्दाः यावत्ताः
(यामविशेषणम्) उपपन्नन्ते । आ. १।२।१-१।२०.
● नामधेयं श्लोत्रविशेषस्य शृङ्गशब्दः । वि. १।४।३.
● नामधेयस्यपि वैश्वेन अश्वशब्दः । यावत्तत्तायात् ।
(विधि अर्थवादः सन्तः इत्यवधारम् । तत्र कर्मपरिच्छेद-
यत्ता टीको अन्वयः) । सु. ३।५. ● नामधेयस्य गुण

फलोपपन्नोपयोगित्वेन अर्थवत्त्वं भविष्यति (इति चेत्),
निश्चित एव नामविशेषावधारणतिल्ले: गुणफलोपपन्नोऽपि
सेत्तवति इति । पृ. ३९४. ५ नामधेयस्य विधेयं करणे
अन्तर्भावः । वि. १।४।१६. * नामधेयानां कर्मभेदो
गुणफलोपपन्नः संस्काराणां च फलोपपन्नम् । मणि. पृ. ५.
* नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकस्य अर्थवत्त्वम् ।
मीन्या.

॥ नामधेये गुणश्रुतेः स्थाद्विधानमिति चेत् ।
१।४।१६ ।।

अस्ति वाच्यैरेव 'नामधेयेन स्वारान्यकामो यजेत'
इति । तत्र गुणविधिः कर्मनामधेयमिति संदेहः । उद्भिट-
विकरणे भौगिकशब्दानां समर्थलक्षणादोषेण, विप्राऽधि-
करणे च साविशयिकशब्दानां वाक्यभेददोषेण नामधेय-
श्रुत्यादिते भौगिकसाधिकाधिकारोपेक्षेण प्रदाहरणविशेषेषु
अपवादमादायैव तन्मात्रवत्त्वमप्येवमा तद्विगमकथे
कृते, इदानीं उद्भिटविकरणविप्राधिकरणसिद्धान्तहेत्या-
खेपेण पुनः प्रत्यवतिष्ठते । अत्रार्थं पूर्वपक्षिणोऽभिपक्षिः ।
सामानाधिकरण्येन हि गुणविधाने मन्वर्थलक्षणादोषो
भवति, न तु वैयर्थिकस्येन । तेनेह 'वाजपेयेन
स्थाप्यकामो यजेत' इति तन्त्रोच्चारितोऽयं यजिः 'यथेन
स्थारान्यं वाक्येनेन तु यागम्' इत्येवं संस्कृते, मन्वर्थ-
लक्षणा न न भविष्यति । तदुक्तम् 'करणेपूर्वपक्षिणो
याऽर्थात् साधन्यकल्पना । तस्मां गुणविधानेन
नास्ति मन्वर्थलक्षणा ॥' इति । (वा. पृ. ३३७) । न
च एवं तति निरुद्धविकलवागवित्तमनो वाक्यभेदोऽपि ।
यतो गुणत्वेन प्रधानत्वेन वा एकपक्षेवास्तस्य पुनरुपपादने
पदावृत्तिप्रधानो वाक्यभेदो भवति । इह तु गुणप्रधान-
नाधारणरूपेण तन्त्रोच्चारितस्यैव अधयकप्रपातः न पदा-
वृत्तिप्रधानो वाक्यभेदः । एवम् 'पञ्चदश्यावराणि'
इत्यादि तन्त्रोच्चारितान्यपदोपनीतलक्षणप्रत्ययं कोन-
पञ्चदशसंख्याऽन्वयमहिष्णुत्वम् कृतो वाक्यभेदः ? ।
एवं च त्वि उद्भिटविकरणविप्राधिकरणोक्तमात्रलक्षणा
वाक्यभेदोपपन्नम् प्रसिद्धिबलवत्त्वेन प्रयोजनवत्तया च
प्रवृत्तिविशेषस्यैव न च गुणविधिल्लेखं युक्तम् । तदुक्तम्
'करणेपूर्वपक्षिणो' इति । ननु एवं तति उद्भिटविकरण-

न्येव उदाहरणं विचारयितुमिति, नामधेयोदाहरणं कुतः ?
सत्यम् । तन्मप्यत्रोदाहरणत्वेन । किन्तु वाजपेयशब्दमपि
परिचोषिणं भवति इत्येतदर्थमुदाहरणम् । तेन नामधेयत्वेन
सिद्धान्तमिति तेषु पक्षेषु अवश्यं कस्यचित्पुनरिवादिषु
वाजपेयलक्षणस्य गुणस्य श्रुतस्य अमर्तुतान्त्रायेन
विधानमेव । इत्येवं प्राप्ते, अभिधीयते ।

ऐक्यस्य परार्थत्वम् । ८ ॥

अवममिप्रायः । भवेदेवं यदि अत्रापि यजिष्यम्,
श्रुतिलक्षणां वाक्यभेदो न भवेत् । तथाहि, 'वाजपेयेन
स्थाप्यकामो यजेत' इत्यत्र यद्यपि यजिना गुणप्रदान-
नाधारणो वाक्यभेदोऽर्थोऽभिहितः, तथापि न तद्वत्
वाच्यार्थान्वययोग्यम् । तेन साक्ष्यार्थान्वययोग्यं प्रथमस्य
तत्परत्वमेव यन्मुक्तावयवस्य स्वस्वत्वम् । तत्र क्व फल-
सम्बन्धस्य साधनत्वेन गुणरूपं तावदवधारयामुपेयम् । एवं
विधेयमुपादेवं च । न च तेन रूपेण गुणसंबन्धः संभवति,
गुणस्यापि साधनत्वेनान्यत्वात् । तत्र च गुणसंबन्धाय
साध्यत्वेन प्रधानत्वमपि शक्यम् । परमेश्वरमनुवाच्यं
च । न चैकोधारणस्य विरुद्धगुणप्रधानमुदाहरणं संभवति
इति श्रुतिदोषाचारणावृत्तौ पदावृत्तिलक्षणां वाक्यभेदो
दुष्परिहर एव । यत्र पुनः प्रधानरूपपरं गुणरूपपरं च
एकमेवोच्चारणं नानावदार्थसंज्ञकयोग्यम्, तत्राद्यध्याना-
विशेषत्वात् भवति तत्त्वमुदाहरणम् । यथा 'अकण्ठा
निद्रास्यैकदश्यायां सोमं नीयति' इत्यत्र इदं गुण-
संबन्धस्य कृत्रिमं प्रधानत्वेनेव तन्त्रोच्चारणम् । यथा ॥
'दत्तापवित्रेण गदं संवाहं' इत्यत्र इदमप्युदाहरणं
संमार्गस्य शुक्लेन तन्त्रोच्चारणमिति । तदुक्तम् 'तन्त्रत्व-
मैकपक्ष्येण भवेत्तुल्योपकारतः । उपकारान्यथात्वे
तु अवतानुचितलक्षणम् ॥' (वा. पृ. ३३८) इति ।
प्रसिद्ध्यादयं नामधेयत्वेऽपि अवशिष्टा एव ।
अतो वाजपेयादिपदानामपि नामधेयत्वमेवेति । प्रयोजनं
पूर्वपक्षे वाजपेयशब्दस्य तन्मप्यवचनत्वात् ओपविश्वत्त्वेन
वाक्यार्थसाधिकाविरुद्धपक्षिणः । सिद्धान्ते तु नामधेयत्वेन
द्वयदेवनाऽभ्यन्तरे अन्वयबोधोदात्तं सौमिकविश्वत्त्व-
प्रवृत्तिरिति । आप्यकारेण पुनः सर्वनामधेयानामेव
व्यापकं गुणश्रुतत्वम् प्रयोजकमुक्तम् । तदुक्तं आप्य-

कारेण 'नामधेयमपि गुणपदोपक्रमेणापेक्षा' इति (भा. १।४।११२ प्र. १२६) । मूत्रं तु— ऐक्यवदे मुकुतुचरितशब्दाभिधेययो परार्थेनान्तरपर्यवस्यवत् उद्देश्यत्वमनुमानान्न प्रमानान्न न स्वार्थत्वेन उपादेश्यत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेति विरुद्धविषयवाचिरेव सूत्रिता इति प्रतिपत्तव्यम् । तौता.

तु नामधेये गुणधुतेः स्याद् विधानमिति चेत् । १।४।५६ ॥

'वाचयेन स्वराम्यकानो वयेत' इति वाचयेरप्यन्तः किं गुणविधिः, कर्मनामधेयं चेति विचारो पूर्वपक्षमाह । नामधेये नामधेयत्वेन संबन्धिते वाचयेरपि शब्दे गुणधुतेः गुणस्य अस्मात्त्वस्य वाच्यत्वं धुते, तत्त्वेव विधानं स्यात् ।

तुल्यत्वात् क्रिययोर्न । ७ ॥

वाक्येयशब्दो गुणविधिः इति बहुल पूर्वपक्षिणा लक्ष्म । निरयो वाक्येयशब्दोऽस्मन्मयवाच्यविधायकत्वायाः अस्या वाचयेपक्रियायाः ईर्ष्यापूर्णमपक्रियायाश्च तुल्यत्वात् तुल्यत्वप्रसङ्गात् 'समदण्दीशो वाचयेयः' 'समदण्दीपक्षको वाचयेयः' इति दीशोऽपक्षको वाचयेयः । गुणविधिः 'वक्ष्ये' अप दोष, प्रसज्येत । तस्मात् गुणविधिः ।

अथवा न गुणविधिः । कुतः ? क्रिययोः वाचयेय-क्रियायाः, यपोतिष्ठोमक्रियायाश्च तुल्यत्वात् वाचयेये दीक्षाणामुपपत्तौ न दर्शनमुपपद्यते । तस्मात् कर्म नामधेयम् ।

'ऐक्यवदप्ये परार्थवत् । ८ ॥

हेत्यन्तरेण गुणविधिवत् निर्लक्ष्येति । पूर्वपक्षमाह नेति-पक्षमनुवर्तते । 'यत्रे' इति ऐक्यवदप्ये उति तस्य परार्थवत् तद्वर्तते ॥ युक्त इति सूत्रप्रार्थः । यत्रे' इति अपूर्वविधित्वेन उपादेश्यत्वेन न अभिहितस्य मागस्य, परार्थवत् गुणविधायकत्वं अनुपादत्तेन उद्देश्यत्वेन प्राधान्येन च अभिधानं न युक्त विरुद्धविषय-प्रसङ्गात् इति साधः । तस्मात् वाच्यगुणविधिः । किन्तु कर्मनामधेयं वाचयेयवन्दः । के.

७ सर्वेधेय कर्मनामधेयेषु अप्रत्यक्षमन्वेन अनुवाद-भूतो नामधन्दो वर्तते न जीविकार्थेतिरकारेण परिभाषा-

माधेण बुद्धिगुणवत् । यथा अभिहीन इवेनः ज्योतिष्टोमः इति । एवं द्वाहच्छब्दः इति वाच्यत्वेन नामधेयं नार्थमावेन । भा. १.०६।१।२।२.

७ नामधेयाधिकरणे विधित्वाधुतवत् नामधेयत्वमपि प्रामाण्यद्वारा भवति वा न वा इति विरत-विषयते । उद्दिष्टधिकरणं द्रष्टव्यम् । सु. प्र. १।५. ७ चार्थिकवाच्यता पदार्थोपस्थितेः पदशक्तिवाच्यत्वात् उदर्ये सर्वत्र पदार्थवादाद्विच्छेदः इति नामधेयत्वमप्येवमुत्पत्त्य-तदाश्रयत्वमन्वेव । तथा च स्वयमेव भु-वादिना नामधेयाधिकरणे । अद्वैत. २।२।६।०-७११

७ नामधेयाधिकरण-सिद्धान्तानिषातापेक्षापि धृत्वम् आहृत्वा 'तत्त्वम् अथवा क्रियाऽप्येवार्थमप्यात् कारितेष्वात् गुणविधिः' इत्याद्याहरेण द्रष्टव्यधिकरणपूर्व-पक्षेऽपि योजनं शक्यं इति मत्वा तत्तिष्ठानार्थत्वेन प्रयोज्यमानो व्याख्यतः । सु. प्र. ४.०२. ७ आद्याधि-स्तरागत- (नामधेयाधिकरणोक्त-) उत्पत्तिश्चिद्विगुणविधि-नामधेयत्वस्य प्रसङ्गादप्यस्य (वैशान्ताधिकरणे) अवलम्बान् । तौ १।४।१२।७.

७ नामधेयत्वं गुणविधेन वाच्यते निरुद्धं तु—
खलु प्र. १।५. नामधेयत्वं च निमित्तचतुष्टयात् । १ मन्वर्थरक्षणभावात् उद्दिष्ट शब्दो नामधेयम् 'उद्दिष्टा गयेत पशुनामः' । २ वाक्योद्भवत्वात् चित्तागमो नामधेयम् 'चित्ता वाचयेन पशुनामः' । ३ तदप्रत्य-शास्त्रान् अभिहीनशब्दो नामधेयम् 'अभिहीन इति' । 'नमिषो यत्रति' । ४ तद्व्यपदेशात् श्रेयसाधो नाम-धेयम् 'श्रेयसाभिधेयम्' इति । उ-उत्पत्तिश्चिद्विगुणवन्ती-शब्दात् 'वैशदेवेन यत्रे' इति वैशदेवशब्दो नामधेय-इति चेच्छिद् । के. ७ नामधेयत्व-सम्प्रत्ययाज्ज्ञात् । तत्र हि विधित्वाधुते गुणोऽन्यतः प्राक्तः आर्म्भेऽपि । मिश्रपु-य. धन्दो नत्र कर्मणि यद्गुणार्थकत्वं बोधयति, त चेत् संपन्नः शास्त्रा-नुरागिवत्, तदा तस्य राज्यस्य तत्त्वनामधेयत्वं सम्प्रत्ययाज्ज्ञात् । तच्च शास्त्रा-नुर विधिर्य अर्थनादो ना । अभिहीनशब्दे विधिः । वैशदेवशब्दे वाच्यनादः । ज्योतिष्टोमशब्देऽपि अर्थवत् एव । मीन्या.

॥ नामधेयत्वेन गुणविधित्वं बाधते यौमिक-प्रसङ्ग-
होमपदे-तद्व्यस्य-तद्व्यस्यपदेभ्यः । बाल, घृ. १४५.

॥ घातुनामानाधिरूपं विना नामधेयत्वायोगः ।
सु घृ. ३९६.

॥ नामधेयन्यायः । नामधेयप्रामाण्याधिकरणम् ।
उद्भिदधिकरणं द्रष्टव्यम् । भा. १।४।११ वर्णकं १, २.

॥ नामधेयपादः नाम धमन्प्रधानस्य वतुर्कः
पादः । के. ॥ नामधेयपादे (१।४) नामधेयानां
धर्मबन्धवयोगोऽस्ति न वा इति इह विचारयेत् ।
उक्तं तत्रैव च एषा विधिविधान्यन्तमात्रं प्रतोऽस्ति,
इति चेति विस्तरीयम् । सु. घृ. ३९३. ॥ आद्येऽधिकरणे
(नामधेयप्रामाण्याधिकरणे) गुणविधित्वनामधेयत्व-
रूपवत्तरप्रकारेण नवैकमुपपन्नानां प्राधान्यं स्थापितम् ।
कौ. १।४।१० घृ. ३९४.

॥ नामधेयपदलीख्यस्य चोदकनामधेयवैशिष्ट्ये
विज्ञापितं तत्प्रमाणम् । सु. घृ. ४८९.

॥ नामधेयमेदान् धर्मभेदः । के. २।१।११.

॥ अपूर्वनामधेयसयोगो भेदेष्टुः । सु घृ. १४५.

॥ नामधेयशक्तिः बहुलिभिजा एकमभि मिलमिव
पुष्पति (चन्द्रादिकम्) । घृह्णी. घृ. २२८.

॥ नारिकेलजलन्यायः । नारिकेले क्व कथमाकांतं
इति न शक्यते तद्वत् । संमहः.

॥ नारिकेलफलानुन्यायः । तथा दृढावपवर्णेनो-
च्यते नारिकेलफले कथं जलमायातमिति न लक्षणेनो-
च्यते, तथा आगता लक्षणेनैव लक्ष्यते । उक्तं च
'आगता लक्षणेनैव नारिकेलफलानुन्यायः' इति ।
अश्लीरिति शेषः । साहस्री. २६८.

॥ नारिष्ठाधिकरणप्रतिपाद्यः न्यायः 'आगन्तुश्च-
नामन्ते निवेशः' इति । के. ५।२।११७-१०.

॥ नारिष्ठन्यायः । उपहोमन्यायः इति सिद्धे द्रष्टव्यम् ।
के. ५।२।११७-२०. ॥ अभियेजनीये चोदकप्राम-
मज्जनं नारिष्ठन्यायेन प्रथमं समान्यं पञ्चान् विदेव-
नादयः कल्प्याः इति पूर्वं पक्षः । वि. ५।२।१०.

॥ नारिष्ठहोमः पञ्चमी प्रकण्डोपपत्त्यै विहितः
'नारिष्ठान् रोमान् जहोति' इत्युक्त्यात् 'दशमे वसुको

यस्य यजिषाः' इत्यादयस्तत्र मन्त्राः । वि. १०।१।१.

॥ नारिष्ठहोमाः सर्वेष्वपि सर्ववस्तुकेषु, पर्वतमाना
दृष्टाः । या. ८।४।४१८. ॥ नारिष्ठहोमेभ्यः पञ्चः
उपहोमा नवमेष्टिषु । ५।२।१।१९. ॥ नारिष्ठहोमेऽपि हि
कुदोमिन्नोदना 'नारिष्ठान् जहोति' इति । ८।४।५।१९.
॥ नारिष्ठहोमेषु प्रकरणेन वषट्कारः प्राप्नोति तत्प्रम-
पदेरेकवाक्यत्वात् स्वाहाकारः । कर्कसं च प्रकरणात्
बलीयः । ८।४।५।२०.

॥ नारिष्ठहोमादीनां आतिदेशिकानां नमस्ते-
ष्ट्यादौ वषट्कारैरुपहोमादिभिः समुच्चयः ॥

प्रकृतिलिङ्यासंयोगात् फर्मसंस्कारं विज्ञात-
व्यधिकं स्यात् । १०।४।१११॥

माध्यमम्— अस्ति अग्निः 'य एवं विद्वाद् अग्निं
चिनुवे' इति । तत्र नखमेष्टिः 'अग्नये कृत्तिकाम्यः
पुरोडाशमष्टकपात्रं निर्वपेत्, तोऽम जहोति अग्नये
स्वाहा, कृत्तिकाम्यः स्वाहा, अमर्यापै स्वाहा, नितान्यै
स्वाहा, अम्रवन्त्यै स्वाहा, रोषपन्त्यै स्वाहा, बर्षवन्त्यै
स्वाहा, वसुषोकायै स्वाहा' इति । उक्तिं तु प्रकृतौ
नारिष्ठहोमाः 'नारिष्ठान् रोमान् जहोति' इति । तत्र
संशयः किं नारिष्ठहोमानां निवृत्तिः, अथवा अतिवृत्तिः
कमुच्चय इति ।

तथा इत्येव भूयते 'नेहितीन्वीषा होवितावतना
निवीता 'हविना प्रचरन्ति' इति । अस्ति प्रकृती
'निवीतं प्रतुङ्गनाम्, शचीनाधीनं पिङ्गनाम्, उपधीतं
देवानाम्, उपवपते देववन्धनमेव तद् कुरते' इति ।
तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः किमुपहीनस्य
निवृत्तिः, उत अतिवृत्तिः समुच्चय इति ।

तथा पृष्ठे पक्षे भूयते 'मथानायेन् मृश ना'
इति । अस्ति तु प्रकृती 'परो यत् प्राप्तायस्य, यवाग्नौ
राजन्त्यस्य, आग्निषा वैभ्यस्य' इति । तदिह चोदकेन
प्राप्तम् । तत्र संशयः, किं तस्य निवृत्तिः उत अतिवृत्तिः
समुच्चयः इति । किं प्राप्तम् ? तस्य निवृत्तिरिति ।
प्रत्यक्षभूता उपहोमादयः चोदकप्राप्तानां आनुमानिकानां
निवर्तका इति । अग्निं प्रवृत्तिरिति चोदकेनो भवति
जहोति, निवीता, प्रचरन्ति, आगवैत् इति । यथा

‘शारमये वार्धिवति’ इति, अथाः कुशन् विवर्तयति ।
 एषं प्राप्ते, धूमः । अनिवृत्तिः समुपपत्तिः । कुनः ।
 प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् । प्राकृतेन विभेन वार्धिव संयोगः
 एषामुत्तरहोमादीनां नास्ति । स हि प्रत्यक्षदर्शनेन वा
 भवति यथा ‘नैश्वर्यः’ इति । अथवा विधानेन वा
 भवति यथा ‘जुषा या एताहिं वाग् मज्जति, वार्धिवं
 वृद्धयः पदः संतिष्ठते, न चदु यदेतु, नान्यं पृच्छेत् ।
 नाम्नासौ प्रतिव्यात्, मावाधयेत् पृष्ठ वा’ इति । विकारेण
 वा यथा ‘नेकेतमन्त्रेणान्तरात्मनाम्’ इति । स्वउच्चेन
 वा भवति यथा ‘परिवो एतु नियुज्जीव’ इति ।
 प्रतिषेधेन वा भवति यथा ‘न मिरामिरेति धूवात्,
 वद् मिरामिरेति धूवात् आप्तात् तदुज्जाता मिरात्, येर
 कुपोत्रेणम्’ इति । अन्येन वा वेदाश्रयत्वे प्रवृत्त कर्म
 अतिनिर्वर्तयति इति । तद्विद न निश्चिदपि अस्ति ।
 न चैतावता निवृत्तिः, इदं प्रत्यक्षभुतमिदं नोदधेन प्रस-
 मिति । प्रकृतिलिङ्गासंयोगे निवृत्तिर्भवति नाम्नाया । ननु
 इदानीमेवोक्तं मण्वीह प्रवृत्तिलिङ्गासंयोगः जुहोति,
 निरीता मन्त्रित, आद्यवेत् इति । उच्यते । प्रास्ताना
 जुहोमादीनां जुहोत्याकन्तायाम् इत्यपि निरीकते । तत्र
 तावत् जुहोतिः अष्टाष्टयः, कथमसौ मन्त्रेण प्रवृत्तत्वायै
 पठति इति । यथा उपवीत अष्टाष्टयै कथं तत्तु कर्म निरीतं
 वर्तते इति गम्यते । तथा एवं कृपयम्, मन्त्रदान
 धूम्रग्नयं च तस्मिन्त्यै वर्तते इत्येतत् । तावते एव ।
 तस्मात्प्रति प्रकृतिलिङ्गासंयोगः । अथोच्यते, वेदो-
 होमा इहोन्त्यन्तरम्, प्राकृते होमे मन्त्रे विधीयते इति ।
 तच्च न । विधावकम्पमावात् । ‘सोऽन जुहोति’ इति
 पौरुषमात्रे वाक्ये वेदोऽस्य मन्त्रस्य आप्तामन्त्र, अस्ति
 क्वचन एवं जुहोतीति । मित्रा-वेत्यादि वाक्यानि, ‘सोऽन
 जुहोति’ इति विधिवान्वयम्, ‘अथये स्वाहा, कुत्तिकाभ्यः
 स्वाहा’ इत्येवमादीनि मन्त्रान्वयानि । तस्मात् न
 मन्त्रविधानार्थं जुहोते पुनः अथवा । होमविधानार्थे
 भुतिविधायाः भवति, मन्त्रविधाने वाक्यम् । तस्मादपि
 न मन्त्रविधानम् । अथाः समुच्चयः । तत्रमपि प्रमाणेन
 प्राप्तम्, प्रत्यक्षभवेन प्रमाणम्, चोदकोऽपि प्रमाणम् ।
 नामाकार्यत्वात् नैवयोजितेयः । तस्मात् यथा मन्त्रान्दीन्

न शक्यन्ते, एवं नारिष्ठहोमानपि न शक्यन्ते । अतः
 एवंवर्तीत्यर्थं कर्मसंस्कार विहितौ अधिकं स्यादिति ।

तुष्टु—‘निषीता कलिनः’ इत्येतदुदाहरणम् ।
 कथम् ? ज्योतिष्टोमे उपवीतामावात् । न (हि) प्रत्यक्षेण,
 न (अपि) चोदकेन ज्योतिष्टोमे उपवीतम् (अस्ति ।
 पुन्य निषीतेन कथयतमुच्यते मन्त्रेणावात्) । तस्मात्त-
 कश्च धयेतः, न दर्शपूर्णमासप्रवृत्तिकः । (ननु अङ्गादि
 ऐष्टिकानि, तेषु उपवीतं प्राप्नोति, निषीतमपि तेषु
 प्रधानादवकीर्णम् । इति युक्ता चिन्ता, अत आह—)
 ‘मानयैक्यत्वं तद्वेत्तु’ इति मन्त्रोऽस्य नास्ति (वेद
 अहनेषु निषीतमवनेत्) । प्रधाने हि अष्टमपत्तु
 (धर्मः) मन्त्रे अर्थात् कस्मिन् । कथयति यान् प्रधाने
 एव निषीतम् । तस्मात् मिश्रमिवयत्वात् निषीतोऽप्येतथो-
 न्येत्वा (न वाचः समुच्चये वा) । तत् (तस्मात्)
 ननुदाहरणमिदम् । उपवीतामव (तु) उदाहरणम् । ननु
 उपवीतानां प्रत्यक्षनिषेधनात् चोदक एव नास्ति नक्षत्रेण
 यथा एवमेवैक्यत्वं आश्रयमात्रेण । प्रत्यक्षमात्रान् । यथा
 च होमस्य प्रत्यक्षमिषावात् । उच्यते । उपवीतस्य विहितं
 उपमानेन धर्मप्राप्तिः । च होमस्य वैगन्धि-
 (धर्मवत्ता कर्मवत्) सादृश्यमस्ति । तस्मात् होमे
 ये एव धर्मा विधीयन्ते, ते एव भवन्ति, नाम्ने इति ।
 नक्षत्रैश्चैव (नुश्वसार्थे अपि वदन्) । प्रथमं नावत्
 उपवीतमेवा भवति, तत्र सादृश्येन धर्मप्राप्तिः । न च
 अपूर्वमन्त्र उपकारत्वं इष्टम् । सादृश्यं वाक्यम्, आश्रयेन
 (अस्ति) । तत्र प्रकारा अव-तथाः (अथमहिताः)
 आश्रये विद्यन्ते । ते च उपकारमन्त्रेण न संभवन्ति ।
 तस्मात् प्रत्यक्षमन्त्रोपकार उपकार विद्यन्ते । तत् प्रकृति
 विवृतिः । इमे चोपवीता चोपकारपूर्वकः । तस्मात्
 प्रवृत्तमन्त्रान् प्रवर्तते । यद्येधेयै तु होपकारी आश्रय
 माग्ये पुनः अथैव, हो प्रवृत्ते यद्येधेयै निराकाङ्क्षो-
 वर्तुम् । न च उपवीतानां भुमाद्यपवात् स उपवीत
 नक्षत्रे कस्यापि तुष्टु । ननु भुमाद्यपवात् अनन्तरमेव
 ज्योतिष्यना यावति । उच्यते । यत् भुमाद्यपवात् ।
 (भुमादिभक्तभक्त्यः), किन्तु (प्राकृतज्ञ-) संज्ञो-
 पदेण तेषां यद्यप्यम् । (यथाहि,) पूर्वोऽपि परागः

प्रकृताः श्रूयन्ते, (तथा) परेऽपि (प्राकृताः) भवे
उपशोभाः तस्मात् देवाभू (अपि भाष्यद्वयेन) ग्रहणम् ।
(यथापि सैद्धान्ताभावः, तथापि फगादेव अभ्युपगमिति) ।

(पूर्वपक्षमाह—) पुरोहितसम्बन्धमात्रात् स्तन-
सम्मानाद्य (इति प्रकृतिरिद्धत्वात्) नारिष्ठप्राप्तः ।
उच्यते । यथा बाधः । कुतः । कार्यपरम्भावात् ।
प्रत्यक्षेण तावत् कार्यावस्थितिति यथा नैवारग्रहः इति
मीमांसा कार्यं नैवारा वर्तन्ते । ननु दान्तेनैव कार्यावस्थितिः
(कार्यं प्रत्यक्षेणोच्यते) , नहि, (कथम्) नैवारप्रति-
पत्तिं नैवारान् ब्रवीति, तद्विधौ विचारम्, नक्षत्रा-
वस्थम्, नक्षत्रपतिद्वयः तत्र देयतावैयर्थ्यम् । न केनचि-
च्छब्देन (ब्रूहि—) कार्यावस्थितिरुच्यते । प्रत्यक्षेण व्यवहार्यते ।
(तथाहि) ग्रीहस्थ पुरोडाश निर्धेयमिति, पुरोडाशो
वागम्, एवं नैवाराः सर्वे सावयमिति, नक्षत्र वागमिति
(उभयेषामपि हविर्निर्धेयत्वं प्रत्यक्षम्) । न च अनुमानेन
कार्यावस्थितिः यथा नक्षत्रपूजायां चर, इति । एतत्तु यत्त-
स्मिन्नेक इदंवा फलम्, न नक्षत्रपूजायां वर्तते (नान्—)
अपरवर्तमिति (अपरवर्तमाने अनेन इत्यवस्थायां उच्यते—
मुत्तमम् । अपरवर्तमाने अनेन इति अपरवर्तमानम्) ।
॥ च प्रतिवेधेन कार्यावस्थितिरुच्यते यथा ' न विना
निरिति ब्रूयात् ' इति । ननु परस्परविरोधात् (इदम्)
बाधपरम् विधायक— (इदम्) नान्नाम्नात् ' ब्रूयात्,
उच्यते ' इति (अगः कथमिह एकस्य कार्ये अपरस्य
निधानमिति) । उच्यते । एव एव बाधपरम् प्रमेयति,
विधायकशक्तिरुच्यते च एवैकस्य (स्वात्) । तस्मात्
विधायकस्य प्रतिनिधिमन्त्रस्य यावत् नारिष्ठ (नक्षत्राणां ह्यम्)
उच्यते, तत्र इत्यर्थं विधीयते । तस्मात् कार्यलक्षणार्थं
नारिष्ठपदमुच्यते, न प्रतिवेधार्थं वाच्यमेदाविद्योवात् ।
न च (अपि) लक्षितलक्षणया कार्यावस्थितिः यथा ' वृष्टाः
पट्टः संतिष्ठते ' इति । अयं हि अम्बव, भेदा । (तेन
च) अभावेन (संज्ञासम्बन्धित्वेन) प्रतिवेधो नक्षत्राणां
गम्यते, प्रतिवेधेन (च) लक्षणया कार्यम् (गम्यते) ।
कार्यं (च) सम्बन्धयुक्ताशब्दे (विधीयते) । नारिष्ठ
स्वार्थेन कार्यावस्थितिः यथा ' परिचो ब्रह्म नियुज्यते ' इति । तस्मात् पञ्चमकाराऽपि कार्यावस्थितिः नास्ति उप

होमाना येन कथ्येत् । प्राकृतं येन वा केनचित् इति
निरूपयन्ति (भाष्यमूले तु ' अनेन वा येन अवगम्यते
प्राकृतं कार्यमभिनिर्धेयमिति ' इति वदन्ति : । तस्मात्
अवगमनप्रसङ्गे वार्तिके) इति कोऽयं ग्रन्थः । (पञ्चका-
विरक्तकार्यावस्थितप्रमाणार्थमात्रात् अनादरोक्तेन तु भाष्यम् ।
अथ नेद होमावस्थम्, प्राकृते एव तु होमे मन्त्रनिर्धायनं
इत्युच्यते, अथ आह—) न च होमानुवादेन मन्त्र-
निर्धानम् । शुद्ध एव हि होमो विधीयते अनेन वाक्येन
' सोऽगं जुहोति ' इति (न तु अत्र मन्त्रवर्णनम्) ।
द्वितीयेन तु (वाक्येन) मन्त्राः (नेवत्वा, वदन्ति ।)
अग्रे (स्वाहा), कृत्तिकाभ्यः (स्वाहा) इत्यादिना ।
तयोः (मन्त्रयोः) संख्याः प्रक्रमेण (मन्त्रे) न
वाक्येन । तस्मात् नारिष्ठहोमयोः अनुचयः ।

चोदनालित्वास्तंयोगे तद्विचारः प्रतीयेत प्रकृति-
संविधानात् । २ ॥

आच्यम्— अगं वदन्तु ' शरमर्षं बर्हिर्भवेति ' इति
यथा शराः कुशात् निर्वर्तयन्ति एवमिहापि । अशो-
क्यते । युक्तं शरण्ये । भवति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन
संयोगः । बर्हिःशब्देन एवविशिष्टं वा बर्हिर्भवेति, अत्र वा
बर्हिषः कार्यं वर्तते इति । इदं तु प्रकृतिविज्ञासंयोगः ।
तस्मात् विषयं बर्हिषेति ।

शा— ' सति प्राकृतवर्षावस्थे सवेद् वाधो न
चास्ति तत् । सामारण्यं न होमत्वं तस्योपस्थापन-
क्षमम् ॥ ' तर्पणधारण हि होमस्य न नारिष्ठकार्यं
उपस्थापयितुमर्हति । तस्मात्तुभवेत् । अभ्युच्यते ।

वि— ' गच्छेत्पुरोडाशो नारिष्ठहोमं निर्वर्तकः । तदुच्यते
वा, कार्त्तिकवाधो, ऽग्रे, ऽपूर्वमेव ॥ '

माह— ' अग्रे कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपाठे
निर्वर्तेत् ' इति नक्षत्रेति विधाय उपशोभाः नमस्तस्मात् ।
' सोऽगं जुहोति, अग्रे स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा,
अम्बव्ये स्वाहा, जुहोति स्वाहा, नित्यं स्वाहा, अम्ब-
वन्त्ये स्वाहा, मेघवन्त्ये स्वाहा, वर्षवन्त्ये स्वाहा, जुहोती-
काभ्ये स्वाहा ' इति । प्रकृतिसंज्ञा ' नारिष्ठं जुहोति ' इति
नारिष्ठहोमाः प्रज्ञाः । ते हि उपशोमेवर्तयन्ते उत मनु-
शीयन्ते इति चिन्तायाम् । नारिष्ठहोमानां मन्त्रो मन्त्रो-

परकाशवात् अत्र सन्दर्भेन प्रथानोरमाविनामेषां
समानस्थानकत्वेन एकस्यैवकाशकारणत्वेः उपदिष्टैरग्रहोर्माः
नारिष्ठोर्माणां अतिदिष्टायां शरत्कालः कालः इति प्रष्टे ।
शरा हि बर्हिःशब्दस्थिते तत्संज्ञे निदिष्टाः युक्तं च
तत्संज्ञकृष्टमात्रेण प्राग्गमानं बर्हिर्वाच्यते, उपरोमास्तु
नारिष्ठोर्माकारणवत् इत्यत्र न किञ्चित् प्रमाणमस्ति,
प्रत्यक्षादेष्टावत् अष्टप्रायेषु अग्रहत्वेः । न च समान-
स्थानकत्वात् एकस्यैवकाशकालः, उपरोमवाक्ये अतिदेश-
प्राप्तिसनारिष्ठकार्यस्य उपस्थापकप्रमाणत्वेन अनुदेष्टव्यात्
तदुद्देशेन उपरोमविश्वमतीतेः अतिदेशेन कर्णकृष्टमात्रेण
नारिष्ठानामपि प्राग्गमपत्नी शरत्कालैरुत्पद्येन समान
स्थानकत्वमाश्रित्य अप्रयोगकत्वम् । न च उपरोमवाक्ये
कर्म-तत्त्वविधिवे प्रमाणाभावे, नारिष्ठानुशादेनैव मन्त्र-
विधानोपपत्तेः इति वाच्यम् । शरत्कर्मतुशादेन अवेक-
मन्त्रविधौ वाक्यभेदात्तद्व्युत्पत्त्येव भेदकत्वम् । एकं
होद वाक्य इति कारणेन तैत्तिरीयशास्त्रात्मनेन मन्त्राणां
प्रतीतावेव अनुपपत्तीतेः । अत एव व्याख्यातान्तायां
मन्त्राणां लिङ्गावेन नारिष्ठोर्मेषु निमित्तयोगप्रसक्तौ पुन-
र्विलिखितान्तवैषम्यप्रसङ्गादपि कर्मान्तरम्, नच एक-
वाक्योपादानावगतस्याहम्कारात्मकमन्त्रप्रवचनेन अनेकं
आहुतं वा इत्यन्यदेकम् । न च वाक्ये उपदिष्टोर्मादेरेव
विहितेः निषेधात् काल अतिदेशकत्वकलाभावेन नारिष्ठा-
प्राप्तिः । उपरोमाणां अकल्पितोपकारकत्वा उपकारका-
काङ्क्षया विज्ञेया प्रथम आतिदेशिकत्वादेव प्रक्षेपेन
नारिष्ठानां प्राप्तिरुपपत्तेः । अत एव उपरोमादीनां वैकुण्ठाणां
अन्वयतत्वात्कालैव प्रहर्ष अनुपस्थितफलान्तकत्वादेव
गौरवम् । अत एव यत्र कर्णोपकारकत्वात्तद्वै पुनः-
शरणं निवृत्तिरुद्देशेन, यथा एतेषां वाक्यमात्रादौ घट्टेव
प्रकृतेः शिराकाङ्क्षावाच्यत्वेन अतिदेशलोचः । यत्र वा
संनिधयोपकारकाङ्क्षामसीधोभवत्यत्र । न तु अत्र
द्वयमप्यस्ति । अतः उपरोर्मेः नारिष्ठानां न वाक्यम् ।

यत्तु अत्र आख्यारेण दत्ते 'मिमीता कृन्विनः
प्रवर्तिता' इत्याम्नात्वेन प्रयोगद्वयम् । पूर्वप्रकारकेण मिमीतेन
कान्तिदेशात्प्रत्यक्षं कर्णकर्मोपपत्तेः निदिष्टस्य चोपवीतस्य
वाक्यावच्छेदक्य अष्टप्रायेषात् समुच्चय इति सिद्धान्तस्य ।

तदस्य व्यष्ट्यायेन व्याप्ताद्व्यतिरिक्तं प्राचीनामीतेन च
उपवीतस्य समुच्चयवाच्येः वाक्योपपत्तिरनुपपत्तयोरुप-
पत्तीतपारणाभित्यक्तविशेषस्य । उपवीतवन्नितीतवादेः
तत्तत्कर्णोद्देशेन निदिष्टस्य समुच्चयसंभवात् उपेक्षितम् ।

यदपि 'संख्यिते पदके मन्त्राद्यन्ते' इति विहित-
मप्यन्येन शरत्कर्मप्रवृत्तस्य तस्मिन्मन्त्रे निवृत्तिमाशङ्क्य
अष्टप्रायेषादेव समुच्चय इत्युक्तम् । तत् मन्त्राद्यन्तस्य
इष्टकर्मनर्तितेन प्रयोगवर्गायैव निमित्तानुपपत्तेः पूर्वप्रयो-
क्त्यानामावात् मुख्यत्वात् प्रवृत्तत्वाभावाच्च उपेक्षितम् ।
अथु वा तदपि ह्योदाहरणम् ।

मण्डनम्— 'उपरोमा न वाच्यते ।' नारिष्ठोर्मात् ।

शंकर— 'उपरोमेति नास्ति वाक्यम् ।'

● नारिष्ठोर्मापूर्वकत्वं बर्हिर्होमानम् । आ. टी. १।
५।२०.

● तावतीतं आग्रम् । पुराणानुत्तमयोः वृत्तयोर्भव-
नीयवन्त्येव सन्नेति योगस्यैव नूनमेव 'नाव-
नीयम्' इति स्पष्टिष्यते । वि. टी. १।४।२०.

● 'नाशः कारणरूपः' इति न्यायेन प्रत्येकस्य
प्रपञ्चस्य महात्मकत्वेन स्थित्युपदेशात् । श्रीहर. १।१। १
२७ अर्थ.

● नाशोपकारणम् । ६।१।२३ । इदमधिकरणम्
'दर्शपूर्णमासादौ स्विच्छादितोपकाराग्नौपवत्तस्य द्रव्यस्य
नागो गोपस्यर्णोपः' इत्यत्र (श्रीको. पृ. १०७३)
दष्टवम् ।

● 'यस्य पुष्टेरासी धावतः इत्यत्र एकदेशेराणां तु
प्राक्तननाशप्रतिफलकत्वात्तत्वेन (६।१।२२) आग्नेय-
दग्न्तावच्छिद्येन वा प्रयोगव्यवस्थितमात्रम् । भाट्ट. ६।१।५.

● नास्तिक्यैः 'अग्निरोर्ध्वं त्रयो वेदादिदृष्टं भस्म-
मुत्तमम् । बुद्धिगोपनीयतायां यीचिरेव बुद्धयस्ति ॥'
इति अग्निहोतादीनां व्याख्येयत्वम् । सु. पृ. १३५.

● निकान्तः निता नन्तः नितान्तं प्रियः । 'वच-
निकल्प्य विषयः' । के. २।३।६।६-१७.

● निषायः इति उपकवः ओत्तरापरोमासंख्यत
उच्यते । ४ वेदां ते निषायिनः । यथा चारुताः

सायन्ताः । भा. ८।१।२।१९. ॥ निकायः एकेन
वादेन युगपदुपादानलक्षणः संघः । सु. पू. ८६०.

॥ निकायिनां च पूर्वयोत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात्
(८।१।२।१९) इत्यादिमिकन्यायात् अतिरिष्ट-
पूर्वादिदुद्गमैकवागांतरस्य पक्ष्येभ्यस्तत्रान् इति सिद्धान्ते
प्रयोजनम् । कर्तुरि. २।२।१२।२६.

॥ निकायिनां च पूर्वयोत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् ।
८।१।२।१९ ॥

निकायः इति स्यात् उच्यते । ए येषां ते निकायिनः
साक्षाः साद्यन्ताः । तत्र निकायिना मध्ये पूर्वस्य पूर्वं
पठितस्य प्रवृत्तिः उत्तरेषु निकायिषु स्यात् । निकायि-
शामान्यात् । पुनरपि साक्षाणां सप्तदशविधायामान्यात्
साद्यन्ताणां च सप्तस्वरसामान्यात् । स्वस्य प्रथमः
साद्यन्त उक्तसाक्षाणाम्, प्रथमः साद्यन्तस्य उत्तर-
साद्यन्ताणां प्रवृत्तिः । के.

॥ निकायिनां च पूर्वयोत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् ।
सायन्ताः साक्षाः इति च एकेन वादेन युगपदु-
पादानलक्षणस्यैकनिकायवत्ताः । अत्रिदुदासीनमेकवादा
निकायिनां वागांतरसामान्येन सुसट्ठान्तात् पूर्वसामिदुदो
विभूतः, येषां दिवागेषु उत्तरेषु प्रवर्तते इति अष्टमे
'निकायिनाम्' इत्यत्र सप्तमवागात् तदीयधर्मव्यतिः ।
सु. पू. ८६०

॥ निकायित्वं होमप्रवृत्तिरिदम् । बाल पू. ११९.

॥ निष्कृन्तनं मयानां ज्योतिशेन संस्कारेण न कृ-
प्रवृत्तिः । तत्र फलश्रुतिरैवावदः । तत्र फलस्यैकमयाना-
पेत् । के. ४।१।१।१-८.

॥ ब्रह्मणः प्रधानत्वे अवधानेन वा ब्रह्मैव कृतवदं
इति श्रुतेरुपपत्तौ साक्षा 'निष्कृष्टे उत्कृष्टरिष्टि. कर्तव्या'
इति लौकिके न्यायो न बाधनीयः । आभरणम्
४।१।१।१. म. ५.

॥ निष्कृष्टरिष्टेनोत्कृष्टे इति लौकिके न्यायः ।
आविद्यादिष्टयो ब्रह्मण्येव कर्तव्याः, न तु ब्रह्मरिष्ट-
रादित्यदिषु । न चैवंविधे अवपुते शास्त्रार्थे निष्कृष्टं...
न्यायोऽपवादस्य प्रमवर्ति, आत्ममन्त्रिकेन राक्षसयो-
दितत्वात् । आभरी. ४।१।१।१. म. ५.

॥ निखननं युष्मभः, औदुम्बरीधर्मश्च । के.

॥ निगदाः 'नितरा गवमानत्वाभिगदो श्रेय गयते ।'
(उच्यते परस्मादवागन्तव्यं उच्येष्टम्) । वा. ६।१।
५।१२ पू. ७६२.

॥ निगदो वा चतुर्थः स्याद्धर्मविशेषात् । २।१।
१।१।२८ ॥

अथ निगदा नाम किं यजुषि ? उच्यते यजुष्योऽप्ये ?
इति अक्षरसमेषु सप्तदशराशेषु निरूपितेषु निगदानामनु-
प्रसङ्गेनैव 'उच्येर्निगदेन' इत्येवमादिनेदशावयगत
निगदपर्यायो निरूप्यते । अत्रायं पूर्ववक्षिणोऽभिधेयः
'उपायु यजुषा' इति यजुषायास्तुधर्मगातिर्न प्रतीयते ।
अस्य च 'उच्येर्निगदेन' इति विशेषः श्रूयते । च
चास्य यजुष्वे नोपपद्यते, विष्मनुवादोऽप्युच्यते ।
विधित्वे सति 'उपायु यजुषा' इति सामान्यताकायस-
मुपायुषात् 'उच्येर्निगदेन' इति विशेषताकाये वाचनीयम् ।
वाच्यं यजुष्यन्तरसमये भवेत् । तेन 'प्राक्श्रेयोस्यो वधि
दीयता तर्कं कौण्डिन्याय' इत्यत्र कौण्डि-वगतप्राक्श्रेयोस्य
प्रमाणांतरसिद्धत्वात् भवतु वाच्यन्तरसमयेन वाच्यः,
यजुष्यस्य प्रमाणांतरसिद्धत्वात् 'शोभे गजुषाभ्यः' इति
न्यक्षस्य कदाप्यभितदोषपरत्वेनापि संभवात् त्रिषोऽ-
न्यत्वेनैव उपपत्तेर्न बाधसंभवः । न च यजुष्येऽपि
प्रासङ्गिकपक्षेन विद्यमाना अयैकान्तमुच्येष्टम् 'उच्ये-
र्निगदेन' इत्युच्यते । यजुष्ये सति वागनिषेधोपायुत्वेन
अयैकान्तस्य उच्येष्टस्यैव वाचित्वात् अनुवादासंभवात् ।
किञ्च, उपदेष्टव्येऽपि अभिमुक्तानां इत्येव 'निगदा
मतेनैव न यजुषि, अथ यजुषि न निगदा' इति । अतो
न यजुषि निगदाः, किन्तु यजुष्येनैव निगदा इति
मन्त्रनाश्रमति । एवं प्राप्ते, अविधीयते ।

यजुषि वा सट्पत्वात् । ४० ॥

अथमभिधानः, अनेदेयं यदि 'उच्येर्निगदेन' इत्यत्र
अनुवादो न संभवेत् । न च यजुष्वे सति अयैकान्त-
मुच्येष्टम् उपायुवर्तिभवात् वाचित्वात् नानुवादो इति
वाच्यम् । उपायुवर्तिवैविध्येषु प्रवृत्त्यर्थं भवान् । तथाहि,
'अमीदानीं निष्टरं बहिस्तुवाहि' इत्येवंत्वा हि निगदाः ।
ते च परस्मैपदानाद्येन प्रयोगेनूपायार्थेनेषु स्वार्थेभ्यः

विहितानि रितानि चोद्देशेन । तेषु हि परमसाधनरूपकार्य-
चनेन उपरान्तनिष्ठानामपि मन्त्रचनेन स्वररूपतो उच्चैः व-
नियमो ननु पश्यतः । अतो निगदभेदेऽपि यत्तु श्रेयसि निष्ठ-
प्रायश्चित्तम् । आश्विनादौ पारित्यक्षयनं च । १४.

सप्यन्— 'यक्षुर्विशेषो निगदो न भिद्य' ।
१३ (१४).

शंकर— 'विग्रहानां गन्तव्यं व्यात' । १४.

● निगदाधिकरणे निवमविधिप्रमाणानुसारम् 'उपास्त
यज्ञा' इति नाम्न निगदातिरिक्तयक्षुर्विषय इत्यङ्गी-
कृतम् । रसायनम्. पृ. ७५.

● नम विप्रे के पेदोय कम्प चिकरत विववक्कायान् निगदा-
धिकरणविषयवाक्यमैदोऽभ्युपगत । पराक्रम . १८।२ ।
यमा निवनेनोपास्तान् प्राप्नुम, तत्र निवममामम् 'उपास्त
यज्ञा' इत्यनेन क्रियते निगदपत्तिरेकेभ्येव च यत्तु पु
थेन केनचित् स्वरैव कार्यसिद्धेः उपरान्तप्राप्तियमप्राप्ति इति
तद्विषयमेव इदं वचनं (उचैर्निगदेन इति) अनुवाद-
मात्रम् । ४७।२.

● निगदादः श्रुतौ ४।१।२-१९। तत्र १ मसि-
धेनीषु 'म्रीत्तुचागनुम्यात्' इति निष्ठिरुके प्रथमोचने
नौ तुचौ, 'आ आ काङि' इत्यादिना मृतीयः,
२ मसिधेनीषु 'तवङि च्छ-दाति अनुम्यात्' इति
भाषनीविद्वज्जगत् एव सर्वानि च्छ-दाति, ३ बहुवाजी
नाम सोमवाजी एव, ४ निविदामनवानव्य वाचनिरु-
मेव, ५ संगतः, ५ वरणयमेः उच्चैः उच्चैः होत्रेव न
उचैः सामुचित्याम्, ६ प्रकर. होत्रेव पूर्व अन्तर्गोचरः,
७ आश्विननिगदे 'आश्व देवान्' इति क्रममात्रात्
सर्वदेशानामेव वादः, ८ 'अग्निम आश्व' इति
संश्लेषोऽग्निः अहन्तीयः, ९ 'अग्नि होत्रावावट'
इत्युक्तोऽग्निः आहवनीयाद-याः, १० अग्नि. स्विष्टकृन्
नाहवनीयादिप्राहा देवताविशेष एव, ११ अग्ने. स्विष्टकृन्त.
आवाहन इत्यवहतायमेवेति तत्रैव 'अग्नि होत्राव' इति
निगदः, १२ 'सं मष्टिमाननाह' इति गार्हपत्यवादः,
१३ 'अतुतो होमा नृशिर्वावाट' इति आहवनीयादः,
१४ आहवनीयादः 'आ चाम्रे देवान् वद' इति
मन्त्रे, १५ 'स्वहाऽग्नि होत्रागुवावा' इति इविष्णु-

वादः, १६ 'अग्निहोत्रेणैव इविरनुषत' इति गार्ह-
पत्यवादः, १७ स्विष्टकृन्तानामेव 'अवाहमिग्नेः'
इति गार्हपत्यस्यैव वादः, १८ 'अग्निहोत्रे होमा देवान्
वधत्' इति आहवनीयादः, १९ 'अग्निहोत्रे वेत्तु'
इति सुगन्धादापननिगदे आहवनीयादः । इत्यधिकरण-
शौर्यप्राप्ति । कै.

● निगदरूपा गन्वास्तु यत्तुहि अन्तर्भवन्ति पर-
संश्लेषनरूपाः । वाल पृ ५८.

● निगमाः अर्थज्ञानोपायः । सु. पृ. १११.
● निगमाः इर्मूर्णमामयोः । 'अवाहमिग्नेः मिया
यामानि' इत्यादि गवाह-निगमाः, 'अग्निम आ
वा' इत्यादिः आवाहननिगमाः, 'अग्नेहस्तुमिति मन्त्र-
यज्ञेयम्' इत्यादिः उचिनितनिगमाः, 'अग्निरिव इति
रनुषत' इत्यादिः श्लेषनिगमाः, 'स्वहाग्निं स्वहा'
सोम' इत्यादि. स्वहाकारनिगमाः । वि. १०।४।१५, २०.
● निगमा निवष्टवः शब्दकोशाः । कै. १।१।७.
● निगमाः पौर्वेयाः वेदमूलवात् प्रमाणम् । वि. १।३।७.
● निगमाणां शोकमूलपर्यायैकानं प्रयोजनम् । सु.
पृ. १२९. ● निगमेषु अष्टादशरे अग्निहोत्रा स्वाहाकारे
च देवताभिर्देवः विधिगमनस्यैव । यथा 'आमेवो-
ऽस्तकमानः' इत्यत्र अग्निहोत्रस्यैव, न तु ह्युक्ताविशदेन ।
कै. १०।४।१२।२३-२४. ● निगमेषु अवश्ये स्विष्ट-
कृपागांयेषु स्विष्टकृद्गुण स्याद्विष्णुकोरमिभागम् । भा.
१०।४।१७।१४-१५. ● निगमेषु आनुव-जननप्रति-
ष्ठाप्यैः विधिवोक्तानामन्तर्गतस्विष्टकृत्पायाम् प्रत्येक्षेणयो-
रभिधानम् । १०।४।१६।१२-१३.

● निगमनिरुक्तव्याकरणानां उपायैश्च प्राविध्यति,
न चरन्त्येष्ट्यप्यवगम आदर्यः । अपि च निगमादि-
भिरर्थे कल्पयामे अन्वयसिद्धि शब्दार्थो भवेत् । भा.
१।३।५।१० पृ २९७.

● निगमनं च प्रतिपत्त्या हेतोश्च पुनर्वचनम् । भा.
७।१।१।१२. ● निगमनम् । 'अच्छा. चर्कटः, तेनो
वै वृणम्' इत्यत्र अङ्गनामान्तेन शब्दपरयोपक्रमः,
गुणेन निरूपेण निगमनम् । यथोपक्रम च निगमविषय-
मेकमिदम् वाक्ये । १।४।१३।२५.

● निगमनत्वे न्यायिनिश्चित्येतिष्ठत्येवमुक्तमेष-
विशिष्टप्रभेदतिपादकवाक्यनिम् । यथा 'वह्निष्ठाप्यग्न्यम-
न्तात् वह्निमात् इति । अग्निः, घृ. ४०.

● निग्रहः, अस्माधिनः । 'आरीरो निग्रहो यम तत्र
प्रत्येकमिच्छता' च समुदाये समाधिः । या. ३।१।६।१२
ट. ६९७.

● प्रकृतं दूषयितुं अदाकुञ्चतः तत्सिद्धन्तान्तरदूषणे
निग्रहसानमापद्यते सदापक्वमन्तः । स हि वक्ष्यति 'दूषय-
यति दूषयति, किं चेन दुष्टेन अदुष्टेन वा प्रकृतं स्वदा-
यापित भवति ? मदीयो वा पक्षो दूषितो भवति ?'
इति । भा. १।१।५५ पृ. ५१. ● सिद्धन्तान्तरदूषण-
त्वात् निग्रहस्थानम् । या. ३।१।६।१२ ट. ६९४.

[इतिः ५१ निरुपाब्दस्य प्रत्ययान्तस्य द्वितीयात्मकस्य च
मपुंसकस्य प्रथमं निवेशः, तत्तत्कालेनान्यं पुंनिष्ठस्य, ततः
स्त्रिङ्गमधिकार्यं तृतीयाऽऽदिकस्योपनिषत्तस्य, ततः
स्त्रीनिष्ठस्य, ततः सप्तमपरकनिष्ठस्य निवेशः, इति
फलो धेयः । के.]

● नित्यपाम्पादनं वास्तवे 'दध्मन्तं कालो भवति'
इति विग्रहमिदं निगमने धामि । भा. ६।८।८।२८.

● नित्यमूलनशापकरणं नित्यमूलनविषयेत्यात्मा । वि.
६।१।११. ● नित्यमेव नैमित्तिकं यम संयोगवृत्तकम्,
अग्रिमोपरोमे दधि, अग्रिमोपरोमे दधि, अग्रिमोपरोमे दधि
इति । के. ४।१।१।१६ -८. ● नित्यं कर्म

अग्रिमोपरोमे दधौपरोमे दधि । तत्र कथाशक्ति अनु-
ष्ठेय धर्मदे कथनान्तरमेव, अग्रिमोपरोमे दधि निवर्तमानमेव
कथनम् । वि. ६।१।११. ● नित्यं दध्मन्तस्य 'कोऽस्मान्
देहि, यं क क्व दधिः' इत्यस्य कर्मणि पठनं अद्विष्टम्

अद्वेष्टमागमाधि दूषयत् । भा. ६।८।८।२८. ● नित्यं
न अवरगते (परोक्षमादि) यम गोविशोमे । के.
३।८।१।३१. ● नित्यं न कथ्यं मयि (अवरोधः)
श्रावकमसि, संभ्रमन्तरेति गुणप्रमाणम् । या. २।१।३।४
ट. ५८९.

● नित्यं न यमनं कस्य, नित्यं चेदधि न
भुवता । न तस्य निष्मान्तरं यमुपपन्नान्यौचित्यम् ।
इति न्यायान् कर्म अन्वयमात्रमेव धामि करोति य

अन्वयमात्रमेव सन्मयः । कु. २।१।१।२. (या. २।१।
१।१ पृ. ३७७ 'य एव हि प्रकृतमवनः संभावित-
भवतो वा अन्वेन प्रयुज्यते, स एव विप्रमाणवेन अ-
प्यवेति नान्यः । तथा च न कश्चित् खपुष्पमाकाशं वा
कुर्वन्तुल्यमवते । इति न्यायसोमार्थः ।)

● नित्यं नैमित्तिकेन वाप्यते, वातवायोऽत्र । वा.
३।१।७।१४ पृ. ८६०. ● नित्यं नैमित्तिकेन वाप्यते,
यथा हर्षपूर्णमागोः सन्निधेयीवाह्यवत् नित्यं वैद-
नित्तिकेन वाह्यदशमे वैदयकनृके प्रयोगे । पाठः,
पृ. १३१. ● नित्यं (तत्), यत् वत् अकारणं नि-
लोनप्रसिद्धं यथा गयनं अन्वया इत्यादि । प्रकृतः,
पृ. २३५.

● नित्यं विशिष्टं एवार्थं प्रत्ययो यत् प्रत्य-
यते । यत् पूर्वतत्पिप्पलातप्रकृत्यर्थपिप्पलातम् ।
इत्यनेन न्यवयेन, अनिरुपाधिरिति 'एवम्' इति
प्रत्ययस्य प्रकृतियवयवमेव, वृद्धप्रयोगरूपस्य आवातात्,
स्यापिपिपादे प्रकृतियवयवस्य नित्यं निश्चितन्याय-
यते, अन्वयेयी विशिष्टार्थव्यतिः । सु. ट. ७०८.

● नित्यं सन्मयकल्पवत्वात् नावरोधवेन च दुर्बलम्,
नैमित्तिकं तु निश्चयवत्वात् निवर्तमानायाः प्रथमम् ।
तस्मात् वैदयनित्तिकं वातवत् नित्यस्य पात्रदशपस्य
वाक्यम् । वि. ३।६।११. ● नित्यं लोम-विद्या-प्रज्ञं
नैमित्तिकम् । भा. ६।२।१।११०. ● नित्यानि नयि-
होषादीनि कर्माणि । कानि परि निमित्तं विधीयते,
नित्यत्वेनैव व्याप्यते । तत्र नित्यव्योदना वावागी
विनाया उपकथ्येत । १।१।१।११ ट. २०९८.

● नित्यस्तु लब्ध इत्येवमप्युक्तम् । १।१।१।१।
१८ । वाक्ये नित्य-व्याप्त, दध्मन्तस्य उपपत्तिरदध्मन्तस्य
पदार्थवत् धामिनिवर्तमानम् इत्यर्थः । अग्निः ट. १७०.
● नित्यं दधिमो गोविशोमे । या. ४।४।५।८-११।
● नित्यः दध्मन्तमागोः प्रेक्षा । प्रोक्षणीयादाय 'य'
इत्यपि । ६।८।८।१८. ● नित्यः न वैद्यतरो द्वादश-
कपालं चयने, नित्यं नैमित्तिकः । ४।४।६।११-१२,
● नित्यः न यद्वित्तिकं अग्निः, यदी विधिः । ४।४।७।
१४-१८. ● नित्यं नैमित्तिकदध्मन्तः । तस्मात् तत्रयन

अन्यत् नैमित्तिकम् नित्यः । १।३।२।४. * नित्यः पशो संगतहोमः 'अन् पशुमयुमङ्गुतोरो वा पश्निराहते । अग्निर्वा तस्मादेनहो विधत्मान् पावन्दरः ॥' इति मन्त्रेण कार्यः पशुना मन्त्रादौ कृते अकृतेऽपि च । ६।८।८।२८. * नित्यो यतो ज्योतिष्टोमे विद्यमानेऽपि अग्निसिन्धु भोजने । 'पशो ब्रह्म ब्राह्मणस्य, यवागू रावण्यस्य, आमिषा नैगस्य' इति । ६।८।८।२८. * नित्यः शब्दः । १।१।६।६-२३. * नित्यः सोमकल्पः पशोविष्टोमे सोमपशोमवतोऽपि । ६।८।७।२६-२७

ॐ 'नित्याः जन्मद्वार्यसंस्था यथाऽवस्थित शान्तिनः' इत्यनेन न्यायेन (वा. २।३।२।३ पृ. ५८९) नित्यानित्यसंबोधितोऽपि विद्वत्परायणस्य राज्यशब्दस्य राजविहितकर्मवाचितया अभ्युपगमन्यावान् । सु. पृ. ९०७.

* नित्यमयं विकृत्य निमित्तं काम्यो गुणः अक-
माणः । भा. २।६।१५।४२ पृ. १०६५. * नित्येन
अनित्यस्य न संबन्धः । 'न चाभित्यस्य कामस्य नित्ये
राज्यादिकर्मणिः । कथञ्चिदपि संकथः साध्यतावन-
कतः ॥' वा. २।३।२।२५. * नित्येन नैमित्तिकं
अवमानयितम् । भा. २।६।१।४।७. * नित्येन
राज्यते इति कर्मवशा, काम्ये तु अतिदेशेन । के.
३।६।१६।४३. * नित्यस्य लक्ष्यस्याग्नेर्नित्यचारणा-
भावाः । भा. १२।४।१०।३०-३१. * नित्यस्य
ऊर्णयोः काम्येन भ्राष्ट्रावृष्टिना वायः । १२।४।७।
१७-२५. * नित्यस्य ऋतुकात्मनस्य विदुमन्त्या
महावर्षमपराहणात् नैमित्तिकेन न मतेन बाधात् 'धर्म-
साधार्यमहं भाषो परिणेष्यामि' इति परिभाष्य
परिणीतायामगमनेऽपि अदोषः । (श्रीभूषण) । सु.
पृ. ११२. * नित्यस्य स्वरूपशेषस्य फलवश्यम्भा-
वः नित्यमः । सवि. पृ. १५५. * 'काम्यो नैमित्तिकश्चा-
दि तथा नित्यस्य बोधनम्' । वा. २।६।१।१०-पृ.
१०३३. * न काम्यं शुक्रसंघर्षमां नित्यसं ययितुमर्हति ।
भा. ६।३।१।६. * नित्ये कर्मणि माध्वकारः कर्मिन्नाति
'प्रधानादिमन्त्र्यत् फलम्, एकदेशाद्भुक्तत्वात् प्रधानात्
कथं भविष्यति' इति वदन् । मूलतः नित्ये इति कर्मवशा-
मी. को. २५३

मिच्छति प्रधानवत् (इष्टावृत्तौ प्रधानवत्त्वमेताऽऽ-
रम्भणीय १।१।३४) इति दृष्टान्तोपादानात् विद्ययद्वय-
दर्शनमिति । वा. ६।३।१।२. * नित्ये कर्मणि यथाशक्य-
शुद्धादपि अतिकारः । यथाशक्यत्वधिकरणम् । भा. ६।३।
१।२-७. * नित्ये न फलवाचनत्वेन विधिः, किन्तु
जीवनरूपनिमित्तसंबन्धेन । वि. ६।३।२. * नित्ये
प्रयोगे एकदेशेनापि अधिक्रियते । काम्ये तु ह्येना-
मिति कर्मवशा यां यतोऽपि कर्तुम्, सौऽधिक्रियते इति
पठे (तुल्यत्वादेः प्रथमद्वितीयाधिकरणयोः) शिष्टम् ।
हु. पृ. ११।१।१।१. * नित्ये (कर्मणि) निमित्तह-
कृताभित्याहितप्रत्ययमन्त्रकाकरणप्रतिषेधोपादाने जाते-
ऽपि नाङ्गावस्था, अन्वयेक्षितत्वात् । अविदुः तदुत्तर
प्रधानकरणकभावनायाः भाषावैजात्या पूर्वोक्तवाच्यत्वस्य
सम्बन्धे अवगतो (अङ्गान्त्यः) । भा. ६।३।१
पृ. २५०. * नित्येयुः अङ्गत्वसंबन्धेऽपि काम्येयुः अङ्ग-
त्वोपेक्षः । तदुत्तरवत् । वि. ६।३।२. * नित्यानां
(कर्मणां) आह्विताभित्या त्वमन्त्रकात्वात् ईदृशद्वयत्वो-
पेक्षाऽपि नित्येषु अधिकारोऽस्ति । ६।१।१०.

* नित्यां चित्वापि नैमित्तिकी विकीर्णा प्राप्ते ।
भा. १२।२।१।३३.

* नित्याकरणे प्रत्यवायः प्रापञ्चितः च । वि. ६।३।२.

* नित्याभिदोषस्य काम्येन अभिदोषेण प्रसङ्ग-
विहिः । बाल. पृ. १३२.

* नित्याभिदोषयोः माताभिदोमे अतिदिश्यन्ते ।
के. ७।३।१।१.

ॐ नित्यानित्ययोर्नित्यविधिर्मूलपानिति न्यायः ।
कृताकृतप्रवृत्ति नित्यम्, तद्विपरीतमनित्यम् । अत एव
'तुदति' इत्यादौ परादपि शुभात् नित्यादात् प्रत्यययोः
विभेदमिति । एव लोकेऽपि व्यवहारः । साहस्री ६३.

* 'नित्यानित्ययोर्विद्वद्वः संबन्धः । भा. १०।८।
१४।३९. * नित्यानित्ययोः संबन्धोपादानात् । वा. २।२।३।
२।३ पृ. ५८३.

* असौ प्रवृत्ते पतिषेधो नित्यानुवादः (यथा
'न ग्रथिर्मममिमेतयो नान्तरित्ये न पति' इति) ।
भा. १।१।२।१८. * नित्यानुवादोऽयम् 'नान्तरित्ये न

दिवि' अभिशेकस्याः इति । न कस्या मयौ नित्यानुवादः ।

के. * यो निषेधः कस्मिन् नापेक्षते, किन्तु स्वतः सिद्धैव निषेधपक्षतः शब्देन कोष्यते स नित्यानुवादः, यथा 'नान्तरेणे न दिवि' अभिशेकस्याः इति, यथा वा 'न सोमं वाग्भेनापिषारयति' इति । के. * यत्र अपेक्षास्थेन प्रतिषेधः स नित्यानुवादो भवति । दुष्. ७३१. ८१११ दू. १५५९. * यथा तोमे गोऽश्वत्थरावीना वैजान्तं मधेऽपि शमौ 'न ह्ययं गोदीयते न ह्ययो न हिरण्यम्' इति वेदादिष्वेव निषेधः इतरदेशज्ञानं कथयति इति पूर्वपक्षः । तन्मोक्षायुक्तम् 'नित्यानुवादो न कथयकः' इति । के. १०१२१११.

* निम्नोद्गीतस्य निषेधमिवैव नित्यानुवादत्वावगतिः । सु. घ. १९८.

* नित्यकर्मणः विहितकर्मण्यप्रत्ययवाप्यमात्रावपरिपालमाद्येन निरस्तं विहितत्वात् पापधव एव कर्म कथ्यते इति स्वशब्दादिनं सर्वशब्दत्वविरुद्धे (६११२) दुष्पदकाम्यकर्मणोः । न्यायमुपाधुतात् नित्यकर्मणः पापधवो न कथम्, किन्तु विहितकर्मण्यप्रत्ययवाप्यमात्रावपरिपालनमेव कथयितवान् । मोम. १४११. * नित्यकर्मणां विधिः पात्रविमर्शं नियतगुणान् निवर्तं कर्म विना अनुसरमिति अकारप्रमाणमपि कर्म अनुपपन्ने । बाल. घ. १७४. * नित्यकर्मणि भवकथा-ह्वयगा एते कथिताः । घ. १५७. * नित्यकर्मसु नास्त्यन्यायः । के. १२३१७१८-१९.

* नित्यरान्ययो. वीक्षणं नैमित्तिकप्रमाणेन पूर्व-बाध. (यथा पात्रद्वन्द्वविद्यमाननुकचनयोः) । दुष्. ६१५११५४.

* नित्यपान्यकर्मणोः भुक्त्य प्रीत्यादिद-वन्धावच्छि-सामान्योद्योग्यं वादविमुक्तकथात् तन्मात्रान्यं पवि-द्विरोधे पर्यवस्यति इति प्रमाणपक्षेणात् अस्ति प्रतिनिधि-वि. १३१४.

* नित्यानुपनैमित्तिकानि कर्माणि यथोदरति-कालमि । भा. ११३१४२.

* नित्यपान्यविषेकः । 'इष्टया पारिव्रज्याभ्य विषेधः काम्यनित्ययोः । अह्नसामन्यवैकल्यप्रशङ्काः

प्रतिपाद्यते ॥' १ ॥ केचित् मित्र नाम्नेय नित्यकाम्य-योर्वैधर्म्यं सम्यग्वापि सकलपक्षेपसहसात् इति मन्यन्ते । एकदेशिमिष्य कैश्चित् अमतिपक्षेन दुर्बलहेतुमिषाभावात् तेषामेव प्रवृत्तिः लिपिकृता । 'उभयोप्यं निरासेन मन्यद् न्यायः प्रदुष्यते । चेन सिष्येन् सुतो भेदः कर्मणोः काम्यनित्ययोः ॥' २ ॥ २१ पूर्वपक्षः । 'अपिवाचो हि सर्वत्र विनियोगानुसारतः । अन्यथा ह्यनिचार्याः स्याच्छ्रुतद्वैरूप्यकिर्या ॥' ३ ॥ सर्वत्र, न केवलं काम्ये अपि तु निषेदपीत्यर्थः । यस्मिन् कर्मणि यद् अङ्गत्वं भुक्त्यादिभिः श्रुता आचारेण वचननामधेयचोदनादिप्रतिनिधित्वेनोक्तं च प्रापितम्, तदुपसंहारकमित्युक्तरीत्या तन्नापिवाचः इति निर्गम-काले (६११२) स्थापितम् । तामन्वयीनत्वात् कर्मसिद्धेः इति कर्मण्यतायुक्तस्यैव च कारणस्य तत्रात् (कथत्वात्) ननु विहितानामप्यर्थं उपसंहारात्, अन्यथा हि अष्टविधरीपनिवन्धकस्यावच्छेदः । विहितस्य च अननुष्ठेयत्वात् कुतो यथाप्यतिप्रयोगसिद्धिः । यदि च कतिपयान्नोपसंहारेऽपि कल्पसिद्धिः स्यात्, काम्येऽपि स्यात् अवितेषात् । सन्तु यावन्वीर्यादिवाक्येषु नित्यव-भूता तस्मिन् एव भवत्कर्मण्यप्रत्ययवाप्यमात्रा भवत्येव तद्विरोधात् तद्वदेन अह्नवीनमपि कथ्यमानत्वावगमम् तथैवानुधीयते । काम्ये तु एवं विरोधाभावात् सर्वान्नो-पसंहारेण अनुष्ठानम् । इति चेन्न । नित्यवत्तादिति अत्रवक्तव्यं न च अपिवाच एव । सर्वशब्दबुद्ध्या अपिवाच, नाम्नेय । नित्यताकमेव येषामपिवाचानामात् तदुपसंहारेण अह्नोपसंहारात् । 'यो वापि न उपसंहारं समप्ये, तत्र उपसंहारेण कल्पसिद्धिः' इति यदि उपेत, तर्हि काम्येऽपि स्वार्थकाम्यतया अपिवाचवत्तः तथैवानुष्ठान-प्रवृत्तिः । यदि च नित्यवत्तत्वेन अह्नोपसंहारात्, ततः पूर्वस्य अन्वयिगते. अह्नोपसंहारात् च विदादिदिनां तदुपसंहारात् तदुपसंहारात् तदुपसंहारात् तदुपसंहारात् । तस्यात् सर्वद्वन्द्वः अपिवाचसिद्धिप्रमाणमिति । अतः पञ्चमप्यत्रात् परे अपिवाचमिच्छन्तम्, उपसंहारेण-विदादिभ्यः, चान्येषां उपसंहारेणोपसंहारात् नित्यकाम्य-वत्तत्वात् । तदुक्तम् 'बाधे

सावेऽधिकारः स्यात्' इति । एतेन व्याप्यशपकभाव संशयं निराकृत्य अवधारकज्ञानं अधिकारस्य व्याचक्षाणाः निरस्ता वेदितव्याः । तत् उभयव्यति (नित्ये व्याप्ते च) नराज्ञोपसंहारः इति ।

' केचिन्तु विपरीताभावः करणीभावपूर्वकः । कान्ये तेनाह्नसाकल्यमाहुर्नित्ये विपर्ययम् ॥ ४ ॥ ' कार्यरूपं तावदपूर्वं प्रधानवाक्यार्थः ' इति स्थितम् । नञ् कृताज्ञानात्मनश्च, कृतिश्च एतेष्वपि पुनरावयव एव । स च चेतनं कर्तारमपेक्षते । तस्य च कर्तृत्वमधिकारापेक्षम् । यो हि ' मर्त्यमिदं कर्म, अहमन स्वामी ' इति विज्ञानास्ति, स नत् अनुविद्वान् ना-यः । स च अविद्वान् इत्युच्यते । अधिकारश्च एतेष्वपि नियोगतापेक्षः । तस्मिन् कर्म तस्य स भवति, यत् यस्य कार्यं साधयति । तेन ' ममेदं कार्यम् ' इत्येवं स्वार्थमपेक्ष्य तावदनेन कर्मणि पुरुषस्य अधिकारावग्रहः । यस्य कार्यं स्वकीयत्वेन हृष्यते, स नियोग्यः । न च अपूर्वं कार्यं सुगुह्यपारिहारकम् कस्यचित् इत्युच्यते । यतः प्राप्ता-तरेणैव तर्हिनिः कार्यव्यापकमात्राभावेन कर्मणि अधिकारः स्यात् । अतो घबनेनैव ' अम्येदं कार्यम् ' इति प्रतिपादयितव्यम् । तदेव नियोज्यत्वमैव कार्यम्, स च अनुपादेयविशेषविशिष्टः । तस्य (अनुपादेय-विशेषण) कर्तृनिमित्तमेव द्विविधम् । तत्र कृतमनु-पन्नं न स्वल्पेण विशेषणीभवितुमर्हति इति स्वकायनामुच्यते नियोग्यं विशिनष्टि । कर्तृतामश्च स उच्यते, यः कल-मात्मनः साधयितुमिच्छति । स च तदेव कार्यं हृष्यते, यत् स्वकायनाऽनुगुणमिति । (' ननु अपूर्वस्य कृते प्रति जनकत्वेन अ-वश्ये विशेष्यत्वाऽऽवश्यं नियोग्यः एव प्रधानं वाक्यार्थः इति सिद्धान्तासिद्धिः इति । अत आह-नियोगस्येति । तदन्वयाभिः नियोगस्य स्वमित्यर्थो यः कर्तृतामनातिष्ठितनियोगेन संकल्पः, तदर्थे कृतानु-पन्नमाख्येवं स्वकीयत्वमित्यर्थः । तद्वत्प्रत्ययस्य इव टिप्पणी-के.) नियोज्यस्य (नियोगस्य) कृतानुपन्नं प्रधानस्यापि स्वविवक्षयैर्विशिष्टनियोज्यसंज्ञाकार्यमाक्षेपम् । तस्य कार्यं प्रधानमवधारणम्, प्रत्ययस्य अनुवच्छिन्नस्य कारित्वमात्रं तदवच्छेदकमपेक्षते । अवच्छेदकस्य शब्देन

भावार्थः, तस्यैव स्वरूपेण तत्त्वविवक्षात् । न उक्त अतन्वयात्कारिभावार्थविषयः प्रत्ययो लोके दृश्यते । क्वचित् शब्दव्यवहारेन द्रव्यदेवतासंन-वादिः भावार्थनिर्वादिप्रत्यय-संन-धः अवच्छेदको भवति । तदेवं कार्यस्य मुख्यवच्छिन्न-त्वात्, कृतेश्च भावार्थव्यवच्छेदकमन्तरेण अप्रतीतिः कृतिश्लाघिका कार्यस्य भवति भावार्थः अवच्छेदकः । अवच्छेदकस्य विषयः इत्युच्यते । प्रतीत्यनुगुणो हि विषयः । अन्वयविज्ञानं च कार्यं प्राप्तेरनुगुणमिति तदवच्छेदकं तात्पर्यस्यनुवच्छिन्नया भवति विषयः । स च व्याप्यः कामनाऽनुगुणस्य सर्वस्य विषयत्वाभावात् पुरस्कृत-कर्मोपायभावः शक्यः अभिमतुमिति उपायत्वेन रूपेण विपरीतभवति । तादृशयत्ना च निरुक्त्यान्वयमपरादिताव-कारस्य, इति अज्ञानुपपन्न-व्यतिक्तमेव समाह्वयमाहो-कारस्य असंयतेः उपायत्वाभावे विषयत्वाभावात् विपयि-तोऽपि कार्यस्य अप्रतीतिः न तद्वन्नेन हीनाह्नकर्मादुक्तं भवेत् । नित्ये तु नायं प्रकारः संभवति । नहि तत्र कृतसमी नियोग्यः, येन अनुपाय कार्यं कर्मतया न जुष्येत । विद्वद्विषयेणविशिष्टस्तु भावार्थवच्छिन्नमेव कार्यं प्रधानमवधारयति । प्रतीत्यनुगुणव्यवहारपूर्वतु कृति विना कार्यत्वाभावात् कृतेश्च अकारिकाया अप्रतिभावात् करण-मपेक्षमाणं, तदिदं तस्य भावार्थस्य विपरीतस्य कारणता-नुपपन्नमिति । कथं पुनः कृतिनिर्वर्त्य एव भावार्थः ता प्रति करणं इति चेत्, तदवच्छिन्नतावच्छास्यः तदपूर्वं विशेषकृति-त्वात् तथाविधस्य च लोके कारणत्वसिद्धेः । तथापि, यथा हेतुः तदवयवविगतानुपपन्नस्य विषया परतः व्याप्यमानोऽपि तादेव प्रति कारणम्, तद्विषया-वच्छास्यः द्वैतभावकत्वत्वात् । नहि लोकेविषये कथं तन्-निगतत्वे द्वैतीयत्वं कृत्यः [कृतिः कृत्यः] एवं यदापि कृत्या भावार्थो व्याप्यते, तथापि अपूर्वविशेषकृतिष्वं तस्याः तद्विषयत्वाधीनं इति युक्त एव कारणभावे भावार्थस्य । अपूर्वस्य तु उद्वेगकत्वस्य कार्यत्वम् । तदेव नित्ये विपरी-भूतस्य भावार्थस्य पश्चात् करणत्वं इति कर्तव्यतयादिह्यं च तस्य प्रतीको, इति नाह्नत्वेनेऽपि विषयत्वाभावात्, तस्य विपरीताधीनतातेः कार्यस्य विषयविषये अवित्यात् तत्वात्वेन नर्तनं अनित्यमवधार्यते तद्वन्नेन हीनाह्नमपि

कर्म अनुष्ठापयति नियोगः वैकृतः इव प्रत्याभ्यासप्रति-
पिद्धतार्थाङ्गपरिनिष्ठाङ्गानुष्ठानं इति सिद्धः काम्य-
नित्यविशेषः ।

तदेतद् आपातकस्यापि सुखमन्यावददृश निपुणं
निरूप्यमाणं आरूढमस्ते । कथम् । ' फलस्य विप्र-
कृतस्यादपूर्वानभिधानत्वे । तस्यापाम्यप्रज्ञाप्या च
विषयत्योपपत्तितः ॥ ५ ॥ समप्रधानभावेन
स्वरूपस्यानपापत् । अप्रत्येजकभावेन ज्ञातेष्टौ
च प्रमद्वृतः ॥' ६ ॥ विप्रकृतं हि पदान्ततोपाच
फले भावार्थस्य, संनिवृष्टं तु स्वपदोपाचमपूर्वम् । तत्र
विप्रकृतेन प्रथमं साधनतया अन्वीय विप्रकृततटे कथय-
न्तोपाचैरङ्गैः संशय तदन्वितेन रूपेण स्वरूपनिपाच-
मपूर्वं पश्चादवशिष्टमिति इति कः भूतिशक्यवत्त्ववत्त्वः
अभिदधीत । यद्यपि कर्मोपाचक्य कर्मस्य विषयीकृत्य
भावाप्य तत्साधन-वचनवदभ्यासि, नयापि न कन्
प्रथमं निरूपयितव्यम् । नहि येन विना यद् वस्तु
लोपयते, एतत्कारणतः शक्यं तद् वस्तु शक्यतव्यम्,
प्रतिशेदसि च यान्ति तदुपपादकं वस्तु पश्चादपि प्रतीयते
एव धूमे इव धूमवत्त्वः । तेन प्रथमं पदभूत्या भावार्थमाल-
विषयमपूर्वं प्रतिपद्य पश्चात् फलोपाचभूतकार्यविषयता-
व्यवाहारादपि साधनतया तदुपपत्तये च अङ्गत्ववत्त्वः
प्रतीयते इति नास्ति अङ्गत्वे विपक्षित्वे इति । यदि
च विप्रकृतप्रमाणकं चरमनित्यत्वमपि साधन-वचनवत्त्व-
मनति इति कृत्वा विपक्षोदो विवेचयेत्, ततो निवेदयति
विपक्षीयतया तत्कारण-साधनतया, अङ्गत्ववत्त्व- च
साधन- तथैव विपक्ष- इति अङ्गत्ववत्त्व- विपक्षित्ववत्त्वः
प्रत्ययेव ।

वातु महति नाकर्षं निवे निशेषविषयस्य तत्कारण-
अकारणभूतस्यापि नान्यस्य नियोगविषयवत्त्वानादिति,
त कथम् : कारणविशेषविषयस्यापि नैकान्तिकं फलकार-
णम्, द्वापदेवार्थान्तरकत्वा अङ्गत्वभूतस्यापि तीर्थादि-
कारणेषु विपक्षवत्त्वानादिति । त चेदेवमुच्यते : प्रतिपत्त्या
' अकारणभूतोऽपि द्वापदेवतासंबन्धः तद्विनाभूतः, तेन
रूपेण विपक्षः' इति, प्रतिपत्त्येन एव अन्वयस्यापि तद-
विनाभूतस्य तेनैव रूपेण विपक्षवत्त्वमिति दृष्टव्यं यथा ।

तस्मात् तथा नित्येषु भावार्थमात्रे विपक्षीयते पश्चात्
करणत्वं इतिरुच्यते तु पश्चात् प्रतीयते, तथा
काम्येभ्यः । ' अस्या भावार्थमात्रस्य विपक्षत्वे
निरूपिते । पश्चात् फलप्रतिपत्त्योपाचकादेः
संप्रतीयते ॥' ७ ॥

एवं पदन्तरोपादानलक्षणवत्त्वम् एको विप्रक्षरः
लक्ष्यानिमित्तभाषः । तथाहि, न स्वर्गकामशब्देन स्वर्गस्य
साधन-वचनमपीष्यते । कामसंबन्धात् स्वर्गस्य साधन-
मनुमाद्य ततः स्वर्गसाधनत्वं यावत्स्य निरूपयितव्यं इति
विप्रक्षरः । यत्र च द्वापदेवतासंबन्धो नियोगविषयः तत्र
तस्य कारणत्वमनुपपन्नम् अकारणीभूतस्य विषयता-
मुपपत्तेः एवं वक्तव्यम् ' करणीभूतत्वात्साधनो द्वापदेवता-
संबन्धो नियोगस्य विषयः, अङ्गत्ववत्त्व- च कारणानुपाच-
मावात् तत्संबन्धवत्त्वदेवतासंबन्धमात्रेण विषयविपक्षः'
इति । तत्र च द्वापदेवतासंबन्धेन वागमनुमाद्य तस्य च
कारण-परिकल्प्य तत्संबन्धवत्त्वदेवतासंबन्धस्य विषयत्व-
निरूपणमिति विप्रक्षरः । विश्वविप्रक्षरः च एव फलकामो
नियोगो न भूयते, तत्र नियोग-कारणितया तत्संबन्धे
यावत्स्य कारण-परिकल्प्य साधनस्य विषयत्वं निरूपयि-
तव्यं इत्यपि विप्रक्षरः । किञ्च तत्र नियोगापरिकल्प्ये
निमित्तं तावन् न नियोगः, तस्य अपविषयत्वात् । नहि
अपविषय-कर्मकं कर्मत्वात् कल्पते । अपवित्तस्यापि
नियोगः, विषयनिरुपान्तात् अपविषयकार्यमतीत्यनुपपत्तेः ।
करणीभूतो हि पापो नियोगविषयः । न च अकारणितो
नियोगो फलकामे करणीभूतस्यविशिष्टः । तत्संबन्धो च
नियोगविशिष्टः, तदपीना च करणीभूततागविशिष्टः इति
वक्तव्यमपि विश्वविप्रक्षर-वत्त्व- । तेन तत्र प्रथमं भावार्थ-
साधनविषयमपूर्वं प्रतीयते ततो नियोगव्यापिकत्वम् इति
अङ्गत्वोपाचकारणितया च साधनविषयतागमप्रत्ययः । किञ्च,
लोकादिषु साधनेषु साधनार्थेषु भूमागोचरस्य तत्साध-
नरूपेण विषयवचनमनुपपन्नं पञ्चमवत्त्वेन तत्साधन-
रूपस्य विषयवचनविशिष्टः स्वसंज्ञानुपाचः अतीति-
भूतः । कः गच्छ पश्चतोऽपि पञ्चदे विषयः । तद-
पीतिविशिष्टमिति चेत्, व्यापकम् । साधनम् । पञ्च-
मविनियोगवत्त्ववत्त्वेन हि साधन-तत्त्वानुपपत्त्या

तद्वतिरिति मपूर्वे सिध्यत् तदनुसन्धेन सिध्यतीत्यवश्यं
तद्विषयस्य ताकाशननेन भवितुमर्हति यदा तरेभ्यः
प्रपञ्चस्य विशेषः । तत्र, व्याघातात् । यस्मात् क्षणिकस्य
वागस्य फलसाधनत्वं नोपपद्यते । तस्मात् फलकाम्यी न
सकार्यतया चुपते, अपितु फलसाधनसूत्रवागविययमपूर्वं
सुच्यते इति कथमिदं परस्परं भ्रष्टहर्तुं बुद्धिमत्तः अस्मि
दधीरत् । अस्तितु निपुणमन्यः प्रमादप्रदर्शनं शिक्षयन्
इदं ब्रह्माक्षमुत्तुङ्गति 'नेव भावार्थस्य फलकरणमूलस्य
विषयत्वम्, किं तर्हि फलकाम्यस्य यत् कार्यं तत् तत्त्वान-
न्वयान्तरमेव तेन फलयेत्यवश्यम् । सामर्थ्यं न करणेति-
कर्तव्यतास्वात् तेन इति कर्म-वत्त्वमप्येव विप्रविशत्यः इति ।
न चैवं वागस्य अविवक्षितत्वम्, सामान्यव्याप्यत्वमपि
तद्विरोधापरिहारेण ताकाङ्क्षात् । तेन स्वादवाक्यतो निषेधः
पश्चात् वागनापत्तिरुच्यते, न तु वाग एव फलम्विषयः
वागन्धेयत्वम् इति । तस्मापि तद्वत्त्व अवश्यमेव व्यसङ्गो-
च्यते 'फलस्य विप्रकृष्टत्वात्' इति । न तत्र पक्षान्तो-
पात्तफलविनाभावपक्षेण फलकाम्यी स्वपदस्यान्तर्वागात्
पूर्वमेव अपूर्वमवच्छेदितं कारयति । यथा न कामः अपूर्वं
विहाय फलमेव प्रथमं संवच्यते । तथा अपूर्वमपि वाग
विहाय फलकाम्यस्य निष्कर्षस्य मुक्तकाव्यित्वमनेन ।
अस्मिन् एव मार्गे दूषणात्तरमुच्यते । यदि च करणीयुक्तौ
यागो विषयः ततो नियोगस्य विषयवाचीनिरूपयन्त्वत्
अनिरूपिते च विषये तदधीननिरूपणाशक्तेः, नियोग-
प्रतिपक्षेः पूर्वमेव फलसाधनत्वं वागस्य निरूपयितव्यम् ।
निरूपयितुं तत्त्वसाधनभावं च वाग फलकाम्यी कार्यतया
बोद्धव्यमेव इति न नियोगस्य उक्तानुपपत्त्या क्रियाति-
रिक्तकार्याभिधानकल्पनादीन् लिङ्गदीनां सिध्यतीति सर्वं
भवेदीपसिद्धान्तकोशकारभूतं अपूर्वाभिधानं सत्यमेकवच-
नात्मम् । सिध्यत् वा अभिधानम्, न युज्यते फलकाम्य
संभरति पक्षधर्मभूततावच्छेदविषयत्वम् । अङ्गकाम्योपनि-
विद्यमानम् । यो हि साविस्तरवाक्ये प्रधानभूतकार्याभि-
धान्येन प्रजातानामपि लिङ्गदीनां प्रवाच्यविशेष्ये
विनिमुक्तविषयतया प्रधातव्यं विहाय स्वयमेव गुणभूत-
कार्याभिधानमाश्रयति, स कथमन्यत्र अतिदित्तपक्षान्तराभि-
धानानुसङ्गीतमेव अविवक्ष्यमान्येन विनिमुक्तविषयत्वे

सतपि प्रधानकार्याभिधानमाश्रयेत् । तेन पूर्वस्य प्रधातव्य-
विधीयते इति । किञ्च, तत्पक्षेण एव वागस्य अकरणभूत-
स्यापि विषयत्वम् । नियोगो हि फलसाधनम्, तस्य वागः
स्वरूपेणैव विषयः इति हि नोपपद्यते । यतुमेव सत्यमपूर्वं
फलसाधनम्, तन् न स्वस्वमेव धृष्टिगोचरम्, मावाच्य-
गोचरया तु तथा नाभव्यम्, तथैव च कृता तत्रोचरया
अपूर्वद्वारेण फलमपि साधयते । तेन एकमेव कृता एक-
भावाद्येगोचरया अपूर्वं फलं च साधयते इति अपूर्वं-
विषयस्य मावाच्यस्य फलकरणत्वमवश्यमेव भावीति । स्वस्वमेव
किन्तु अपूर्वकरणत्वनिष्पन्नगुरोर्भावे एव सति फल-
करणत्वमुक्तं भवति, तत्कथं च विषयपुरःसरमिति
विषयभूतस्य करणत्वमस्ति । अवश्यं न अपूर्वकारण-
पुरोचरमेव क्रियायाः फलकरणत्वं निरूपयितव्यम्,
अन्यथा कथं क्रियाकारणत्वात् । फलान्तरमापि फल-
गात्रानन्वयं संभावयेत् । यतु अन्तरेण द्वारे सा गामं गच्छत्,
कल्प्ये तु किमिति न संभरति । किमत्र द्वारं लब्धम् । किं
तदपूर्वं तत्पक्षेण वा । तत्पक्षान्तरेणैव तावत् तत् वागस्य
करणत्वोपपत्तेः दैवकथञ्चिदपि अपूर्वं प्रसज्येत । अपूर्वद्वारेण
तु फलसाधनत्वं अपूर्वसाधनत्वनिष्पन्नगुरोर्भावेनिरूपयम् ।
तस्मिन् एव द्वारमुच्यते यत् चेन स्वच्छोद्वेगमहत्तेन
तन्निद्रयस्य अन्तरा साधयते । तत्रैव सत्यपि वयस्य करणी-
भूतस्य विषयत्वमुच्यते, ततः फलकरणवाचीनं नियोग-
विषयत्वम्, तदधीनं च विषय इति करणत्वम्, तदधीनं
च फलकरणत्वमिति चक्रेण आरसेत । किञ्च एवमङ्ग-
त्वेयं विषयविषयस्य द्वयस्यः प्रकृत्यः किमङ्गविशिष्टस्य
विषयत्वम्, उत तदुपलक्षितत्वेति । किञ्चातः यदि ताव-
दङ्गविशिष्टस्य, ततः सर्वेषामेव प्रवाच्यदीनामाधेयादीनां
च समुपपत्त्यर्थं प्रसज्येत, युक्तविचारयत् । यथा हि दवि-
विशिष्टस्यमेव इन्द्रियकामपूर्वसाधनत्वे दधितोमयोरपि
समवस्था-यम्, न गुणप्रधानभावः, नद्विहायि स्थात् ।
अथ अङ्गोपलक्षिततायां वागस्यस्वत्वस्य, तर्हि पुरोडाश-
द्वयोपलक्षितस्य अन्तरात्मकत्वस्य अङ्गत्वेनेऽपि एक-
पुरोडाशप्रायेऽपि अनपरायत् नृपति अङ्गत्वेने विषय-
विशेषः । किञ्च एवं अपूर्वभूतुक्तिः अपूर्वप्रधानं च
अज्ञाना न स्यात् साधिकादौ विविधविषयः यत् स्व-

मिति ! अवश्यमेव कर्तार अग्निप्रेतेन फलेन शोच-
यतीत्यर्थः । यथा चेत्तदेव स्वयं-वम्, तथा प्रतिपादित
विषयविवेके । अत एव एष सर्वेषामभिमतः प्रत्यवाय-
परिहारः प्रयोजनमवश्यमेव । यदि हि अन्वयात्कथं फलं
स्यात्, ततः सर्वेषां फलसाधनत्वं भुतमुपपद्येत । ननु च
सर्वेषामभिमतः स्वरोः किमिति न कल्प्यते ? न, तस्य
समुत्पत्तिरपार्थिनयात् । प्रत्यवायपरिहारस्तु तेषां कृते
एव । कथं तर्हि 'न स्वयं स्यात् वशं प्रत्यपिदिह-
त्वात्' इति, नन्वेवं विशिष्टस्य प्रत्यवायपरिहार एव
फलं स्यात् । पापक्षयायैव च नित्याय विद्युन्मैत्रिका-
दीनामपि पापक्षयाधीना नित्यत्व स्यात् । तथा च यथा-
शक्तिप्रयोगः स्यात् । उच्यते । न तावत् विशिष्टमि-
त्यत्रापपरिहारः फलं प्रपञ्चते गौरवात् । प्रपञ्चादो हि
न तावत् स्वस्वमेव फलम्, अनुपपत्तिनात् । न च
तन्मात्रमात्रः, तस्य स्वयमेव सिद्धत्वात् । न तदर्थकः,
कल्पस्य दुःखस्य स्वयमेव विचारनात् । तेन प्रत्यवाय-
हेतुमाहृत्यप्यर्थः फलं कल्पयितव्यम् । तथा प्रत्यवाय-
वच्छिन्नं तद्देतुं निरूप्य तदमात्रः फलं कल्पयितुं इति
शौर्यम् । ह्येतस्य तु स्वयमेव फलत्वं ह्युक्तमिति
ज्ञाप्यम् । तेन मुद्रकस्य तावत् साधे कल्पयितुं एतु-
मुनादिदुःखविशेषादपि अनवच्छिन्नमुद्रकस्य स्वयमेव
सर्वान् प्रति कल्पयितुं शक्यते विरोध उच्यते । वेऽपि
जीवदिविकार प्रयुक्तिकल्पनामकात् अनिवृत्त्या क्लाम-
विचारसिद्धयति, तेरपि प्रत्यवायविशेषादनुपपत्त्य-
स्वर्गकामकल्पने अप्रयोगेभ्यः समाश्रयितव्यः । विप्र-ते
हि तेषामपि दर्शने शक्यविकलानिद्रित्वात् केचित्
प्रत्यवायकत्वा निषिद्धा । अनुपपत्त्य एवमुच्यते, न तु
मौने न विचारविशेषेन किञ्चित् गौरवम् । ननु
निमित्ताधिकारे विधेः प्रयोजकत्वं कल्पयितव्यमिति
तैरपि विधेः फलमात्रवत् कल्पयितव्यम्, इत्यविशेषः
प्रयुक्त प्रयोजकत्वमेव विधेः स्वाभाविक अभिप्राय इव
अवधारः । किञ्च आसक्ततायां विना भवत्कृतं कर्तुं न चले-
नेव अजीवतत्तदनुपपत्तेः जीवन् प्रतिपन्नम् । तस्मादधिकारि-
विशेषत्वमेव केवलं कल्प्यम्, ह्येतत् फलकामनासम्बन्ध-
नैव अन्यतः अप्रतिफलं कल्पयितुं महाविशेष इति ।

प्रकृतमनुसृतम् । तदेव विशिष्टमिति तावत् स्वर्गः फलं
पापक्षयिणीति अवश्यकत्वात् पापक्षय इत्युक्तम् । यत्तु
विद्युन्मैत्रिकामपि आवश्यकत्वं उपलब्धमिति, तस्य,
आवश्यकत्वात् पापक्षयः फलमुच्यते, न तत्फलान् आवश्यक-
कल्पयितुं । फलं पुनरनयोर्विशेषः ? अप्रमत्त निशेषः,
यत् फलमात्रस्यैव साधयति, तदावश्यं नैमित्तिकं च
नय । विद्युन्मैत्रि तु नावश्यं फलं साधयतीति शङ्कोऽपि,
निमित्तकत्वात् । फलं तु सर्वेषामिदं नाम भवतु, फल-
साधनत्वावस्थामावश्यं आङ्गसंकोचनिमित्तमिति न यथा-
शक्ति प्रयोगप्रवृत्ति इति समीचेऽप्यवश्यमज्ञात् । आह,
कथं पुनरवश्यमप्यप्यत् आङ्गसंकोच इति । उच्यते,
अवश्यमेव अस्मिन् प्रति इह कृतं फलं साधयति इति
प्रतीयते । यदि तु आङ्गसंकोचं न साधयेत् अवश्यतामनव-
विशेष्येत । ननु अधिकारिणा कृत अवश्यं साधयति
इति वक्तव्यम्, इत्यत्र शब्दादिकृतमपि तावदेव, अत्राले
च । सर्वाङ्गावस्थ अधिकारी, इति अन्याहरीन कृत
असाधयमिति । तदुच्यते । न तावत् शक्तिः अधि-
कारिविशेषण रीत्युच्यते । ता अनुपपत्तेरपेक्षान्यापानुप-
पत्त्या असाधकस्य तदुपदेशादप्यप्यत् कल्प्यते । तत्र यावत्
प्रयोगविधिना भुत्वायां अनुपपत्त्यते, तत्कालः
अधिकारिविशेषणम् । ता च स्वशक्त्यनित्यादिभिरेषां
अङ्गमनुपपत्तिरपि, इति यावन्ति अङ्गाणि यदा अनुपपत्ति
शक्यन्ते, तावन्ति तदा अनुपपत्तिरपि । न चैवं अङ्गेषां
तानपरित्यागाभ्या वैकल्प्य प्रपञ्चते, 'प्रथमजैः कुप्यात्'
इत्येवमिदं कल्पयैव उच्यते इत्यत्र प्रपञ्चते । एतत्
प्रयोगविधेः अनुपपत्तेषु अङ्गेषु उच्यते । यदि 'कुप्यात्'
इत्युच्यते, तत् 'यथाशक्ति' इत्युपपत्तिरपि । यानि तु
स्वभावसिद्धानि विधेः अन्तरसिद्धानि च उपपत्तिरपि, यथा
लोके अर्थार्थनादि, वेदे कान्यो विद्या अग्निश्च, तेषां स्व-
रूपेण अधिकारिविशेषणव्य असाधकत्वात्सर्वेषां द्रव्यानां
विज्ञानात् अङ्गिमात्रमिति । एतदुक्तं भवति, अत्र हि नाम
निषिद्धसंख्यात् उपपत्तिरपि, निमित्तानुपपत्तिरपि यन्मते वा
उपपत्तिरपि वा शक्यं प्रति उपपत्तिरपि, असाधकं प्रति
न च्यते इति, नाना गतिरस्ति । तेन उपपत्तिरपि वा
साधयान्, यदि संभवति । संभवत्य उच्यते अत्रेव

‘यथाशक्ति ब्रह्मीन् संशब्देत् यथाशक्ति वा अवहन्तात्’ इति । आहवनीयादिसर्वेषु तु न अनेन विविना उपा-
शेयते । यद्यपि होमे प्रत्युपादीयते स्वस्य तु नोपादीयते,
तत्र यदि आह्वनाग्निः आहवनीये जुहुयात्, इहह्य वन
कचिद् इति विधीयते, ततो वैरूप्यं प्रसज्येत । नच ‘यथा-
शक्ति आहवनीयं संशाय जुहुयात्’ इति उभयवशावा-
रम्येन विधानं संभवति, आहवनीयादिसंशयदनस्य अमा-
र्षादपि त्रीत्यादितोषावनशक्तं विधानम् । तेन आहवनीय-
मनाह्वये होमप्रत्ययमनुशास्येत, आहवनीयवर्त्तनं वा
अधिकृत्य आहवनीये होमः । तस्मात्तदेव सति आहव-
नीयविवेके अत्यन्तव्यापकत्वम् । यावज्जीव्यवन्दस्य तदीय-
जीवनेऽपि कृतार्थत्वेन अव्यक्तप्राप्तमाभावात्, ‘अग्निमान्
जीवन् जुहुयात्’ इत्येवमाभीयते । अनेन काम्यविद्यादयो
न्यायप्रमाणः । ननु एवं अहान्तरेऽपि किमिति जीवने नोप-
सृज्यते ‘तच्छास्त्रमात्रं जीवन्’ इति, शक्यपेक्षयाऽपि
उपसंहारे तेषामत्यन्तविरोधाभावात् । तत्र निमित्तं वा
अज्ञानुरोपेन निश्चितं वाच्यते, अज्ञानि वा निमित्तानुरोपेन
(काम्यते) इति चित्ताकाम्य, प्रधानवाक्ये अज्ञानेन निमित्तं
प्रधानं प्रधानमनुकल्प्य प्रधानातिरोपेन अज्ञानि संबन्ध-
यति । काम्ये तु निमित्तवाक्यस्य कश्चित् विरोधो नास्ति
इति अज्ञानि अपेक्षितानि उल्लेखितानि इति निमित्ताह-
मुक्तयेव प्रयोगः । नित्ये तु यथोक्तं न्यायेन विपक्षि-
आत्म्येयवशपरिद्वाराग्रेन अन्त्येयमाह्वानं यथा शक्य-
उपायः इति सिद्धं, काम्यनिश्चिरोपः । आह, भवेदेवं
यदि निमित्तानुगतं नैमित्तिकेन अवश्यं भवितव्यम्,
न तु तदगि । कारणवर्गयो हि निमित्तवन्दः । न
वात्यस्य कारणानि कार्यवन्ति, तथैव कारणे सहकारि-
त्वपेक्षया कार्यवित्तमदर्शनात् । तदुच्यते ॥ कारणवन्द-
त्वाद् अनेकेषु अनेकविधेषु च अनेकेषु कार्यजननं
निमित्तीत्यस्य प्रवर्तमानो ॥ यस्मिन्निमित्तमस्ति । न यत्तु
उल्लेखनं पुनर्यं उचितमावस्यते । यत्तु यत्तुदेवस्य
गुणिते गटकारणवन्देऽपि, न उल्लेखिते इह-वम् । न
च यावज्जीव्यवन्दस्य स्थानाकारणवन्देति मुख्यमेव
जीवनादीनां निमित्तवत्, तद्वत् न कार्यवन्ति कारणीति
नश्येव नैमित्तिकस्य अवश्यवन्त इति युक्तं एव अह-

उक्तं इति । ‘यस्य नैमित्तिकं कर्म विफलं तस्य
वादः । अनुग्रहं कुतः सिध्येद्यथाशक्तिं कृत-
त्तराम् ॥’ १० ॥

कार्यस्य किं न फलपेक्षाऽस्ति स्वयमेव कार्यरूप-
त्वात् । विपक्षिदायापि न फलपेक्षया स्वयं कल्प्यते,
किन्तु कार्यस्य फलपक्षेनत्वात्, इत्येव कर्तृत्वाधिकारित्व-
प्रणादिकया निषेधकपेक्षत्वात्, तस्य च अविपक्षितस्य
अनुपपत्तेरिति तद्विरोधवापेक्षायां स्वयं । तद्विरोधगतया
कल्प्यते, न फलगतया । तथापि तस्य च तस्य तादृश्यादि-
करणत्वायेन फलस्य संशयः । नैमित्तिके तु निमित्त-
त्वेन निरोधवत्विरोधगतस्य फलपक्षेन तद्विरोधगतया फल-
सिद्धिः । न च फलपक्षे, अनेपेक्षितत्वात् । भावनाया हि
वाक्यार्थत्वे स्यात् प्र-यापेक्षा । भावनोपसर्जनस्य तु प्राम्य-
कत्वपूर्वस्य वाक्यार्थत्वेन फलपेक्षा मार्गतीति नैमित्तिकं
कर्म विफलम्, इति कथं दर्शयाम, तस्य मते तादृशत्वस्य
निष्कर्षस्य कार्यः अनुग्रहमेव न सिध्यति, प्रागेव
तु यथाशक्त्यनुग्रहम् । कार्यविद्यात् प्रवृत्तिः, न फल-
पेक्षते इति चेन्न, फलवन्ताते कार्यवत्त्वेन असंभवत् ।
इतिप्रधानं हि कार्यमुच्यते । न च सुप्तद्वारापरिहार-
उल्लेखवन्तिनिमित्तं इत्येव प्रधानं भवितुमर्हति । ननु
इदमनुग्रहं आश्रयविषयम् नोपपत्तयति । आश्रयेन हि
अपूर्वस्य कार्यवन्तिमुच्यते । न च फलमनुग्रहेन निमित्तकते ।
मत्स्यम्, यत्तु एवागमोऽनुग्रहं निरुद्धं, तादृश्विरोध
तु पदार्थयोग्यत्वादीनां । न च अनुग्रहस्य अतःसाधनस्य
वा अपूर्वस्य कृतिं प्रति प्राप्ययोग्यताऽस्ति । एक-
वन्द्यत्वाप्यन्तात् अपिरोध इति चेन्न, अनुग्रहविरोधात् ।
यदि मन्येत एकेन हि प्रत्ययेन कृतिस्तु प्रधानं च कार्य-
मुच्यते, अतस्तत्र योग्यत्ववन्तात् । यत्तु अनपेक्षितो
स्युतो पञ्चादित्यतो अविरोधो, तत्र योग्यं च कालेति ।
तत्र, अनुग्रहविरोधात् । अन्यकार्ययोग्योर्हि अययोत्तमेन
अन्तेन अन्त्येन अपिरोधवत्ति स्युत्तरेन असंभव-
नीया । तेन अयोग्यता मितावन्द्यत्वाप्यतो अवश्यं निरुद्धा ।
एकवन्द्यत्वाप्यतो अनुग्रहवत्ति । अनुग्रहवत्ते नानि
अयोग्यवन्ति चेन्न, इतनापि प्रवृत्ता । स्यादेतत् ।
यथापिरोधे हि अपूर्वत्वादिपक्षेन निरुद्धते । तत्र च

फन्त्यन्कृतत्वात्तस्यैव कृतिप्राप्त्यस्योक्तत्वं अनुपूर्वस्येति । तत्र, एवं सति नैमित्तिकेऽपि कथं प्रत्यज्येत । यदा हि कामाधिकारे कार्यत्वनिर्वाहकत्वेन फलवत्त्वमद्वैतत्वम्, तदा नैमित्तिकेऽपि कार्यत्वाभ्युपगमेन तत्प्रतिवाहकं फलवत्त्वमपि निर्योग्यवद्भेदोक्तव्यम् । तदभावे निर्योग्यत्व-भाष इव कार्यत्वस्यैव प्रविष्टत्वात् नानुष्ठानं सिध्यति गतम् । यथाशक्त्यननुष्ठानम् । इत्येता तावत् ।

ननु च 'निमित्तकलसंबन्ध एकपाकयेन युज्यते ।
उद्देश्यद्वयसंबन्धे वाक्यभेदः प्रसज्यते ॥' ११ ॥
निमित्तकलशो हि द्वयोर्द्वेष्टयोः एकवाक्यवत्संबन्धवत्
प्रसूहेयं वाक्यपरिसमाप्तेः निमित्तवाक्ये दुरभ्युपगमं
कथयति । उच्यते । 'द्वाभ्यां विधेयसंबन्धे वाक्य-
भेदः प्रसज्यते । उद्देश्येन निमित्तेन विधेयस्य न
संसृतिः ॥' १२ ॥ विधेयस्य हि द्वाभ्यामुद्देशवाक्या
संबन्धे वाक्यभेदो भवति, न चेह तथा, विधेयस्य
कर्मणः फलेन संबन्धात्, साकल्यस्यासाकल्य निमित्तेन । न
पैवं सति वाक्यभेदो भवति, साक्षात्-वाक्य । भवति हि
अस्मिन् सति इदं कृपात्तुं इत्युक्तेः किमर्थमित्याकाङ्क्षा ।
तत्र इत्यर्थमिति तदर्थमस्मान् कथ्यम्, न वाक्यं भिन्नं च
समानाश्रयीयं हि उद्देश्यद्वयं वाक्यं भिन्नं च, न
विकाशीयम् । यथा 'यथा पिशा पिशासः शोभं न
मिन्दे' इति निमित्तकम् 'यः प्रजाकायः पशुकामः'
इति फलद्वयम् । तस्मात्सति वाक्यभेद इति । यत्तु
भगवतः अष्टादाशर्षेण निमित्तक उद्देश्यं वाक्यभेद-
परिहास्यं निपाकृतम्, तत् विवेकं प्रति उद्देश्यभेदवि-
ग्रहणम्, सर्वाधिकं बहुशो निमित्तस्य उद्देश्यविग्रहणम्
इत्यलमिति सिद्धेन । तस्मात् सिद्धः काव्यमिलनिवेग इति ।
'पार्यसापदिना अन्यग्विशेषः प्राप्यनित्ययोः ।
आचार्यमानमाश्रित्य न्यायलेशात्प्रदर्शितः ॥' १३ ॥
इति भीयन्तात्सुरित्पार्यसाधिसरिविरचितानां
न्यायखण्डमालायां नित्यकाम्यविवेकः ॥

● निरात्मकनिर्याणं च । कृत्वाकृतप्रसक्तिं निर्याणम्,
तद्विपरीतमनिर्याणम् । अत एव तद्वति इत्यादौ पञ्चादौ
मुक्त्वा निर्याणात् शक्त्यवधारिणोवति । किञ्च पञ्चाप्रति-
योगित्वं निर्याणम् । पञ्चप्रतियोगित्वमनिर्याणमिति ।

किञ्च इदमनित्यत्वं निश्चितं संशयविनाशं परिणामानित्यत्वं
प्रवृत्तानित्यत्वं चेति । तत्र स्वदिककस्य स्यात् ५५ सुप्रधाने
स्वरूपतिरोधानेन परस्वाभासः, उपपत्तानुपपत्ते स्वरूप-
प्रतिमापत्तौ परिणामाभावः इति संशयानित्यत्वम् । यथा
च बदरीकस्य दशमृतातिरोभावे तैलित्वाभाविर्भावः
इति परिणामानित्यत्वम् । यथा च सर्वभूतानां विनाश इति
प्रवृत्तानित्यत्वमिति । एवम् त्रिष्विधानित्यत्वमिति क्षेत्रेण
नित्यत्वं प्रतिपादयितुं पतञ्जलिग्रहः — 'सुप्तं कूटस्थं अवि-
च्छाति अनवशोपच्यन्नविकारि मनुष्यसिद्धिं आहृदि अत्यप-
योगि यत्, तत् नित्यम्' इति । तत्र भूषं कूटस्थमिति
संशयानित्यत्वा परिरुद्धा । अविच्छाति इति परिणामानित्यत्वा
परिरुद्धम् । अनवशोपच्यन्नविकारि प्रवृत्तानित्यत्वा परिरुद्धम् ।

अथवा तदपि नित्यम्, यस्मिन् तत्त्वं न दिश्यते ।
किं पुनस्तत्त्वं ? तद्व्याख्यायामिति । किञ्च प्रत्यक्ष-
जननीमृतमभावविशेषोक्तिर्नित्यत्वम्, यथा एकद्वया-
सुषोषं नित्यमिति । किञ्च ध्वंशप्रागभावप्रतियोगित्वं
नित्यत्वम्, यथा गमनं नित्यम् । किञ्च अवहट्ठापमान-
त्वमपि नित्यत्वम्, यथा 'किञ्च कुमाराः क्रौञ्चः'
इति । सादृश्यं ३३.

४॥ नित्यत्यागानित्यैर्नास्ति संयन्धः । ६॥७॥

अनिश्वसन्तः पाशपातनर्त्तनपाशाश्च वध्यात् अघोरेण
कदाचित् प्रास्वपादानस्य वनस्य मिदोः । विश्रुतिं पातो
यथा अथा न देशः तथा अनिस्ताम्यति देवता न
संकल्पयित्वापि इति चक्षुर्भाष्यः । विद्यमानसर्वज्ञानस्य
नित्यत्वात् अक्षयकर्मन्यायेन उक्तायात् प्रसिद्धेर्भाष्यैः
यथापक्षे मस्ति देयदेन संवत्सः । कदाचित् मैव
लज्जते । सहाय्यं गतिव्यत्यये स्वयमपात्तः । संभाव्य-
भूत नाशदेवत्वेन संकल्पयितुं शक्यते । विद्यमान ॥
अत्यन्तं वर्जयित्वा सर्वं सर्वं देय इति सिद्धान्तः । के.

• नित्यद्रव्यविशेषगुणः द्रव्यान्तरसंयोगात्प्रमादिक-
कारणकः । मणि. पृ. १९.

॥ नित्यधारणे विकल्पो ननुपपत्त्यात् प्रतिषेधः
स्यात् । १२।४।१०।३०॥

नित्यधारणे उत्पत्त्यस्यैः नित्यं धारणे विकल्पः स्यात्

घायो न न वेति । अकस्मात् विना कारणं प्राप्तं धारणे विना 'न प्रतिस्मिधेत्' इति धृत्या कृतं प्रतिषेधो नहि नैन स्यात् । प्रतिषेधात् धारणमप्यस्तीति गम्यते । तस्मात् नित्यधारणाधारणोर्विषयः स्यात् इति पूर्वं पक्षः ।

नित्यधारणाद् वा प्रतिषेधो गतश्रियः । ३१ ॥

गतश्रियः नित्यधारणात् 'घायो गतश्रियः स्यादनीयः' इति धृत्या गतश्रियः नित्यधारणविषयत्वात् धारण गतम् । एवं सति 'न प्रतिस्मिधेत्' इति धृत्या प्रतिषेध उपपद्यते । ततो न नित्यधारणं शृङ्खलानुसृतम् । तस्मात् विकल्पः किन्तु नित्यत्वेन अधारणमेव । इति सिद्धान्तः । के.

● नित्यतैमिषिकयोः न समानविधित्वम् । लोम-घर्मात्मनविधिरप्यधिकरण दृष्टम् । आ. ३।६।१।३६.

● नित्यतैमिषिकयोः धैर्यावर्धनैमित्तिकत्वात्वेन पूर्वपक्षः । सुप्. ३।१।१९।५४.

● नित्यतैमिषिकोभयार्थं दम्पादि, 'दम्पा कुरोति' 'रक्षेद्विषयकमस्य शुश्रूषात्', 'लाडिरे कर्तुं मन्त्राति' 'लाडिरे वीर्यनामस्य पूर्वं कुर्वीत' इति । आ. ४।३। ३।५-७.

● नित्यप्रयुक्तत्वं तैमिषिकायाः नाति । आ. ४।३। ३।४.

● नित्यप्रयोजनस्य नाभ्ये अनर्थावकाशः । आ. ३।३।१।१२ पृ. १४०७.

● नित्यस्थले पक्षस्थलेव आत्म्यवत् 'धर्मेण पाप-मपशुयते' इत्यादिवाक्येभ्यः प्रतीयते । आह. ६।३।१२.

● निदानं कलेदस्थ । न च कथञ्चित् वैयक-संहितायाः लौकिकः अश्रद्धेयः निदानं भूयते, नापि प्रत्यक्षानुमानादभिहितं पते । आ. ३।४।१०।२९ पृ. ५६२. निद्रा एभिन्नस्य मनसो दोषव्याप्य । अपेक्षयत्ने हि सुषुप्तं शकुच्यते । आ. १।१।१५ पृ. ३०.

● निवृत्तम् । 'उपोविशेते लीमश्चक्रुश्चान्नं तदभ्यस्य' (नाष्टमाच्छिनः क्षाम) निवृत्तम् । ... (सप्त) छिप् इति वृत्तिनामाय निवृत्तं कुर्वीत, उच्छेद इत्यत्रावकाशात्, ऊ इति स्वर्गनामाय इति । निष्कमिति चान्या

क्षाममच्छिद्यमिषीयते । आ. २।२।१३।२८ पृ. ५६२.

● निघनं उद्गुप्तप्रकटोद्गुप्तविह्वलिभिः सर्वगतस्यः अतिष्ठतः क्षामानयनः । के. ● निघनं नाम वज्रमिः समभिर्वा मन्त्रैरुपेतस्य क्षाम्नः अन्तिमो क्षामः । आ. १।२।१।३.

● निधानार्थत्वात् पुरोडाशसकलदीनाम् । 'उपोति-होमे पुरोडाशसकलं ऐन्द्रवायस्य कानि निदधाति, धाना-माश्विनपक्षे, वयसा मैत्रावद्वज्रमे' । अथ पुरोडाशा-दयः मृता एव क्षाम्नः । आ. १।८।१।८।१४.

● नित्यनन्यत्ववैदि, प्रणीतानामपि न प्रयोजकम्, किन्तु प्रसिधतिः । संवत्सरे तु प्रयोजनस्य प्रयोजकम् । के. ४।२।५।१४-१५.

● अमिषाणाम् केवलदधिः संस्कारार्थत्वात् नित्यन-कालीनपुरोडाशरूपास्तन्यायेन (४।१।१।१९) गोवोवादनप्रयोक्तृत्वेदि धारणयोजनकालोपपत्ति (पुरो-डाशरूपास्तन्याय एषां नित्यनकाळीनेति अविश्वसितम्-के.) । आह. ४।२।१४.

● नित्यनन्यायः । दर्शपूर्णमासयोः प्रणीतानिघनं प्रतिपत्तिरूपम् ॥

उत्पत्त्यसंयोगात् प्रणीतानामागम्यवत् विभागः स्यात् । ४।२।५।१४ ॥

आद्यसम्— दर्शपूर्णमासयोस्तन्यायते, 'अथ प्रण-यति आपो वै अद्वा, अद्वादेवाऽऽत्म्यं यजते' इति । तत्रापि न प्रणीतानामुत्पत्त्यानां न्यायस्य भूयते, 'प्रणीता-भिर्होतृभिः संयोजि' इति, तथा 'अन्तर्वेदि प्रणीताः नित्यमि' इति । तत्र संदेहः किन्तु भवमात्रं प्रयोजकं संवत्सरे नित्यत्वं च, तत् संवत्सराधीनां नित्यनं प्रतिपत्तिरिति । ईदं प्रष्टुम् ! ऊर्वाचिरयोमो नाशः केनचित् प्रयोजनेन । उभयस्यामुत्पत्त्यानां संयोगः । तस्मात् गम्यते विनोपः । अगम्यप्राले विनोपे, उग्रपाशानां विभक्तोऽप्यन, कश्चिद्विभागः संवत्सरे, कश्चिद्विघनने इति । आऽप्यनत् । यथा 'सर्वस्यै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते यद् भुवाशा-मानयम्' इति ।

सुप्— कुडाः (केनचित् प्रयोजनेन अष्टपक्षाः) प्रणीता उत्पत्त्याः केवलाभिविधायिणे वाक्यद्वयेन ('प्रणीताभिर्होतृभिः संयोजि' 'अन्तर्वेदि प्रणीता

● अवपाते निनयनन्यायस्तु प्रतिपत्तिनामापादेन अनाशङ्क्यः । प्रै. २।१।९.

● निन्दा । या तन्मात्रपर्वणापिनी सा निषेधस्तु भवति । विधिरा तु स्तुत्यर्था चादेन, तदुपपादनस्य दृष्टार्थत्वात् । या. १।२।१।१९. ● निन्दायाः कल्या-
भित् तदितरस्तुतो पर्यवसानम्, कल्याभित् विधितुति-
पूर्वकनिन्दाया अपि महेव विधितुविम्वरितस्तुतो
पर्यवसानम् । यथा 'देवदत्तस्तवदतीव सिद्धाद्' इत्युक्तं
'न तस्य इहस्पतिरपि समागः' इति च स्तुत्या 'सोऽपि
सहस्रपदेव अपि सिद्धाद्' इत्युक्तेः स्तुत्या अपि
सहस्रस्तुतो पर्यवसानम् । पराक्रमः. ४९।२.

● निन्दाऽर्थवादः निषेधरूपविषेकवाक्यत्वात् । सु.
८. ११७९.

● निन्दपदवाक्येन अपात्ररूप नाम कथकदमिष्टानु-
बन्धितमन्यता । अर्थवादेषु । माट्ट. ३।२।१ पु. २२.

● निपातः अर्थद्योतकः । 'उपसर्गनिपातयोः ॥ तयो-
रपिधाने हि न्यायस्यैव विधाने । यदर्थद्योतकी तौ
तु वाचकः स निपातः ॥' अ. १।२।१।२३ पु. १०६.

● निपातः वाचकः इत्येकः पक्षः द्योतक इत्यपराः ।
चौत्तरपक्षेऽपि विधीयते अतिव्यापारः । यात, पु.
४१. ● निपातेन निदृनिपातामिदितकतुर्वकर्मत्ववे-
क्षणम् । रहस्य, पु. ६४-६६. ● निपातस्य उपसर्ग-
पर्यन्तपुनरिति सिद्धा । माट्ट ७।१।४.

● निपाताविरिक्तनामायां कश्चायैवोः येतान्द-
संभव । मणि, पु. ११२.

● निपातोपरमर्गयोः । 'किञ्च (अर्थनिर्वाहः)
संज्ञिकेभ्यर्मैत्रेयैर्निपातयोः । यथेष्टपरिमाणे हि ...
निर्वाहते ॥' (निपातस्यो द्रष्टव्यः) । या. १।३।१।३१
पु. २०६. ● निपातोपरमर्गयोः स्वतन्त्रायां निवाक-
कत्वाभावात् । सु. पु. २३१. ● निपातोपरमर्गेषु नि-
संज्ञकवाच्ये कारकादित्ये च । पु. १४४३.

● निमग्नस्य मतिवृत्तवरीयककरणविधौ विधान-
मात्रकमर्तकोन्मा । यथा धाद्रादौ दीहिनादेः प्रवर्तनम् ।
तत्र प्रमाणादपेक्षभोजने प्रत्यवायकमायात् । रहस्य,
पु. १०. ● निमग्नस्य अपात्रपर्यन्तनीचस्य प्रवर्तनम् । चाउ

पु. ७५. ● निमग्नस्य अपात्रस्ये आद्रादौ विभो-
करणम् । (अपात्रस्ये आद्राद्रादौ दीहिनादेः
प्रवर्तनम् इति सि. बौमुदी । छिप्रैः १) मणि.
पु. ११७.

● निमित्तमनुपादेयं तस्य कर्ममेवकार्यम्, उभयस्य
तु 'सप्तम्यागूर्व विध्वजिता यजेत' 'साम्युपादे
विधिन' इत्यादि । या. २।१।२।२५ पु. ६२७.
● निमित्तमुच्यते सप्तम्या वा पदवृत्तेन वा परिश्रमेन
वा । दुपू. ४।४।१।११. ● निमित्तं च नाम तदुच्यते,
यस्मिन् नमि नैमित्तिकं व्यवस्येव । कणिका. पु. ३३३.

● निमित्तं देशः कालः काल संस्कार्य इत्यनु-
पादेयवचनम् । यात. पु. ८८. ● निमित्तं तत्तन्मन्ते-
नोच्यते यथा 'मिमे क्षुदीति' इति । यद्वृत्तेन वा
'वसोभयसं (इविद्यतिगच्छति) इति । दुपू. १।१।
१।१।२ पु. २०९८. ● अनुपादीयमानं हि निमित्तं
इत्युच्यते । यदि हि विधीयते, निमित्तमेव तत्र स्यात् ।

यदि च यस्यापि निमित्तम्, सोऽप्युद्दिश्येन, तत्र द्वयो
वद्विषयमानयोः संख्याः एव न स्यात् । मा. ६।४।१।३.
● यथा अवकाशकार्यः, स प्रातिपदिकस्य विशेष्ये
वर्तमानस्य निमित्तम् । यथा निमित्तं तत् विशेष्यत्वात्
गुण्यपविषेव, सावर्णिकं विशेष्यम् । मा. ३।१।६।१२
पु. १७८. ● निमित्तेन पूर्वेण भवितव्य उत्तरेण
नैमित्तिकेन इति नैतविशेषात् । अथ हि भविष्य-

दमि हि निमित्तम् । यथा वर्तिष्यतीति कृषिपदकर्म-
गुण्यम् । मा. २।१।१।१ पु. ५७७. ● निमित्तस्य
अनुपादकत्वात्करोरेवत्येऽति ईद्वित्वापदोद्देशना-
भावात् न अन्यस्य निमित्तान्नम् । माट्ट. ३।१।२.

● निमित्तस्य कियान्वयिषोऽपि कारकत्वादायात् नाह वा-
पत्तिः । ३।१।२. ● निमित्तस्य दर्शपूर्णमासायां संज्ञो
विधीयते, न कर्मोत्तरम् 'सावज्जीव दशैर्पूर्णमासक्या
वजेत' इति । वि. २।१।११. ● निमित्तस्य नानु-
ष्ठापकत्वं (नैमित्तिके कर्मणि) अतिगु विधिविधित्वेन
अनुष्ठानस्य आवश्यकता नोक्तव्यमात्रम् । तद्वचन्य च
एक नैमित्तिककरणस्य प्रत्यवायकवचनोः । माट्ट.

६।१।२ पु. १६०. ● निमित्तस्य विनिर्वाहविधी

एवावयवः । ६।३।१ पृ. २५०, * निमित्तस्य निमित्तो-
गन्धविर्घं वायव्योपाधिकरणे स्थापितम् । ६।५।१
पृ. २८४, * यमसम्पत्तयः प्रकृतं निमित्तजन्येन नोपजायते,
भवति तन् निमित्तजन्यस्य विशेषणम्, यथा व्याप-
किकरणे यदपते नृपाभादे हविषा विशेषणं इति । वा.
२।१।११ पृ. ५७१, * निमित्तानामनेकेषां युगपत्
संनिपाते नैमित्तिकताद्विषयं युक्तम् । यथा— युगपत्
अनेकवृक्षास्तद्विषयको नैमित्तिकस्य कम्पेन सकृद-
गुणनम्, यथा वा युगपदेकवृक्षादी । भाट्ट. ५।२।२,
* निमित्तानां सर्वेषां शास्त्रानामेव नैमित्तिकप्रयोजकत्वं
विशानेश्वरादिभिः निरूपितम् । समयमयूषः । * निमित्तो
‘प्रति नैमित्तिकं नत्वर्थं भवति । भा. ६।१।४।१०, १२,
* न य तत्त्वर्थं निमित्तो भवेति नैमित्तिकेन न भवितुम् ।
भा. १।३।११ पृ. ७४६.

॥ निमित्तानन्तरमेव नैमित्तिकमिति न्यायः ।
(‘स्योऽर्थः’) । साहस्री ५६८.

* निमित्तानुरोधेन जगिहोपादिकर्मणां आहूतिः ।
भा. ६।२।८।२७-२८.

* निमित्तापनये तत्ताम अपनीयते यदफनेतुं क्षयते
अन्यत्र च योजयितुम् । पा. ३।५।१८।५६.

* निमित्तापाये नैमित्तिकव्याप्यभावाः । अकृतमूलाः
पानिनीयाः इति परिभाषायाः कैवटमतेन तात्पर्यमिदम् ।
श्लोकन्यायसिद्धावयवसमर्थः । तथाहि, लोके निमित्तं द्विविधं
इयम्, कार्यसिद्धौ निगमकं तदनिगमकं च । आद्य
यथा न्यायनये अपेक्षाबुद्धिः, तत्रोते दिव्यनायासमुप-
गमात् । वेदान्तिनये प्रारब्धकला निक्षेपक्षितिनिगमकत्वं
च पक्षिद्येन । द्विविधं यथा, इत्यादि । तत्राशेऽपि
यत्राशाश्चंभान् । शब्दे लभ्यानुरोधात् व्यख्या ।
प. शेष्वर. ६, २२७.

॥ निमित्तापाये नैमित्तिकव्याप्यभावाः इति
न्यायः । (नैमित्तापाये नैमित्तिकव्याप्यभावा इति
न्यायः) । यथा— ‘चिदीर्धं सर्वम्, सदीर्धं सर्वम्,
सर्वं तद्विधं ब्रह्म, ब्रह्मेवेदं सर्वम्’ इत्यादिश्रुतिभिः
‘हरिरेव जगन्मयदेव हरिहरितोऽपि ब्रह्मसिद्धिर्भजततु’
इत्यापास्तिकमिदं इदं सर्वं ब्रह्मेव, ब्रह्मात्मकमेव ।

मुक्तार्थभूतो यतो मूढया । इदं सर्वं ब्रह्मेव ब्रह्मण्यो-
पितत्वात्, अक्षिरज्जलवदित्यादिमुक्तिभिर्मूढादिदृष्टान्तेष्व
सम्भविविचार्यमाणे सर्वे ब्रह्मेवमस्तीत्येवं भुविष्मृतिमुक्ति-
दृष्टान्तानुमनेर्ज्ञेयतो ब्रह्मसाम्येने सिद्धे जगतः कार्यत्वं
निवृत्तम् । तमिदृश्या ब्रह्मणोऽपि निमित्ताज्ज्ञेयेति न्यायेन
कारणं च निवृत्तमेव भवतीति कश्चिद्वादी । साहस्री.
५३०.

* निमित्तापाये नैमित्तिकव्याप्यभावाः । यथा ज्योतिष्टोमे
रथंरसपृष्ठत्वे उपपत्तौ प्रतिपत्, वह्नसृष्टौ च अग्निप्रवर्ती
प्रतिपत् । योमवसंभवयोग्यो वृष्टं उभाभावादेव निषद्यते
तत्र उपवस्यमिवत्तोऽयमपोरव्यपायः । के. १०।५।१६।
५९-६१.

॥ निमित्ताभावादनैमित्तिकव्याप्यभावाः इति
न्यायेन आत्मतत्त्वज्ञानवतो न कर्मविधिप्रतिपत्तिः ।
उप.साहस्री. पञ्च. १।१० रामतीर्थः, * ननु न
योषार्थिनः शब्देन प्रत्येकनयसिद्धिः, कृतकर्मणा संनार-
निमित्तानां फलभोगानन्तरमात्रे सति ‘निमित्ताः सावा’
इति न्यायात् अवयवतत्त्वज्ञानमप्योक्तम् । पञ्च. १।५
रामतीर्थः.

* निमित्तसिद्धिम् — प्रत्यक्षव्यवहृताकारणप्रतिशेधित्वं
प्रधाने एव, न तु साधे । भाट्ट. ६।१।१ पृ. २५०.

* निमित्तानुपपत्त्यै नैमित्तिकानुपपत्त्यै क्रमानु-
रोधः । भा. १।५।२।३१.

* निमित्तावृत्तौ कल्याणार्था नैमित्तिकानामावृत्तिः ।
भा. ६।२।९।२९, * निमित्तावृत्तौ तुयंनुमननादेता-
मवृत्तिः । ६।२।९।३०, * निमित्तावृत्तौ नैमित्तिक-
करणात्तावृत्तिः । यथा— वायव्योपादिकोमे, वायव्योपादिको-
पूर्णमात्रयोश्च, ‘मिमे जुहोति’ । ‘रक्तं जुहोति’
इत्यादौ च । वि. ६।२।८-९, * निमित्तजन्यदोष-
नाशकजघनस्त्रिपुरयासौधिकारविधिः प्रत्यक्षविधिर्विषयः
विहितानिष्कर्मनिमित्तकः निमित्तजन्यनिमित्तकमेति ।
तत्रापो यथा ‘योऽमात्रात्मां योर्मासौ वाऽदिपातयेत्
आग्नेये पथिऋते अष्टाकालं निर्वपेत्’ इत्यादि । निषिद्धा-
चरणनिमित्तको यथा ‘मन्वेनं पूरयुपपृष्टोदं एव ते
जपो इति ब्रूयद्’ इत्यादि । बाल. पृ. १५, * निमित्त-

अभरोपनादीनामलक्षितपुरुषार्थविकारविधिः 'वैद्या-
नर द्वादशकपालं निर्वपेत् पुनरे जाते' इत्याख्य
'यस्मिन् जाते एतामिह निर्नपुंषि पूल एव तेजसो'
इत्यादयः जातेतिविधिः । पृ. १५.

● निमित्ततः. वाचनिको व्यवहितविकल्पो यथा
'दशशाले प्रकाशः, अनुशाल अपाथं कम्पानाहरो म्प्रहः,
कृतचूडे चतुरङ्गः, उपशाले दशाहः' इति विशेषवि-
शरणे यातिककृतोक्तः । घाल, पृ. १६०, ● निमित्ततः
वाचनिको-व्यवहितविकल्पो यथा 'दशाहं शाकम्प्राच
सज्येषु विधीयते । अर्वाङ्कं संवत्सरादस्याः म्प्रहमेकाद-
शेव वा ॥' पृ. १६०, ● निमित्ततः वाचनिकी
कथमस्या यथा 'यदि संवत्सरस्याः शोमः' स्नाहो-
सामवासान् महान् सङ्गीतान्, यदि बृहत्सामं दृष्टवान्'
इति । स्नातोऽपि 'नृणामङ्कतचूडानामङ्गुलिर्नेत्रिकी
स्मृता । निर्दृष्टचूडानां च त्रिशलाङ्गुलिरिष्यते ॥'
इति मनुः । पृ. १९, ● निमित्ततः विशेषप्रकृत्य
वैश्वानरमित्तकतासदस्येन निवृत्त्यावृत्त्यस्य प्रवृत्तिद्वौ ।
पृ. १४७, ● निमित्ततः प्रकृत्यारूपः प्रविशेति यथा
'स्नातव्यपरिणामो राहोऽस्याः कृतके' इति । पृ. ३५.

● यत्र वत् प्रतीय उपलभ्यते तत्र तस्य निमित्तत्वं
उल्लेखयते । या. १।१।१५ पृ. १९२.

● निमित्तत्वकारकभावाद्येऽपि अनुष्ठानफलसंज्ञात्
भाषणाऽप्ययः । मणि पृ. १९३.

● निमित्तत्वप्रयोजनप्रययोः सिद्धवाच्यत्वता ।
निमित्तत्वं सिद्धं प्रयोजकत्वं तात्पर्यम् । यस्मिन् निमित्तत्वे
नति किमपि, तद्विहितम् । यत्र सिद्धयर्थं क्रियते, तन्
प्रयोजकम् । वि. १।१।१९ वर्णक ३.

● वाक् सिद्धिं विना निमित्तत्वायोगात् । सु.
पृ. १५६.

● निमित्तनैमित्तिकवृत्तिन्यायः । 'यत्तज्जीवं
दृष्टपूर्वमामात्रं यजेत' यावच्छब्दः सामान्यं यद्वत्
निमित्तत्वस्येति स्तिवः 'निमित्तं न्यायेन' चैकनयत-
सामान्यस्य नैमित्तिकसंविधाने प्राप्तवान् स्वार्थानुसदो
भवति । वी. २।१।१९ पृ. १०२.

● निमित्तनैमित्तिकमात्रस्तु अनधिकृत्येऽपि शब्दार्थ-
वोरिव इह (संनयेऽपि) अविवक्षितः । या. ३।३।१६।१३.

● निमित्तफलस्योक्त्यर्थमात्रात् । कथमेवमर्थस्यैवः ।
निमित्तफलस्येतु फलदेवत्वात् तं प्रतिनयः उपादीयते ।
तत्र अन्यतरोपादाने कृतार्थत्वात् एकं प्रति उपादीयते ।
उपयोगादाने चान्यथेवः । निमित्तस्य श्रुतत्वात् तन्मति
उपादीयते । या. ६।३।१९ पृ. १४०८.

● निमित्तभावात् नैव वचनम् भविष्यतीति ।
यदि येन प्रयुज्यते, भवति तत् तस्य निमित्तम्, यथा
आचमनोपकृत्य आराधो वैतनशाले प्रयोजको निमित्तं च ।
आचमने सति तस्मै वैतनं दीयते वैतनेन समर्थो भवति
असामं रक्षितम् । भा. १।१।१९ वर्णक १.

● निमित्तभेदाच्च नैमित्तिकभेदविधिः । या. ३।७।
१।१४.

● निमित्तरूपदेह्यविशेषणस्य हिंमिदोऽर्थ
विशेषणस्यैव प्रवृत्त्यर्थविकल्पनस्यैव अविवक्षा । आह-
६।४।६.

● निमित्तविधिः मन्त्रः नाक्येव । बाल, पृ. ६५.

● निमित्तविधिरूपः अर्थवादः 'वा वा अग्निरुभं
यजमानस्य देवतामन्तरिवः तस्य आहूतव्यते वत् पात्रा-
पत्वं दधिप्रहं गृह्णाति वागवन्वैनाम्' । बाल, पृ. ५५.

● 'यज्जदश वागिधेनैरग्निरुभं' । सतस्य देवस्य'
इति तमवनापि सामानाधिकरण्यादेरवाचयते कृते
विनिर्णये कति निमित्तविधेयसंयोगान् वातस्यैव
वतीती भवति । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४०.

● निमित्तविशेषणविधिरिति 'पश्योभयं हविर्वाह-
माहोत्' इत्येव तमवनाम् । आपारमयूज. ३ ५८.

● निमित्तविशेषणविधिरिति, यथा अग्न्युपेयी
'विरुपं हविर्गुदेति' इत्येन निमित्तविधिरितिहच-श्रोदो
निमित्तगुणम्, तत्र निमित्तो विशेषणम्, तद्विहितम्,
निमित्तम् वागसि यजोदये सति अग्न्युपेष्टिः कर्तव्या
भवति । यथा वा- 'यस्य तवहि हवींश्चि नदरेणुः...
आग्नेन... यजेत' अत्र सर्वेषां अविहितम्, यज-
मानस्य नाद्येऽपि आग्न्यम् । के. ६।८।१, ६।९।१
(विश्वेदे इह-यम्). ● निमित्तविशेषणानामविवक्षा

इति हविरार्थमिच्छणे (६१/१५२८-२९) विदम् ।
पृ. ६१/१५२३.

● निमित्तसंपातो ऽयं भवति तत्र किं अन्य-
निमित्तको मर्धः समुचीकते यत्र विकल्पते यत्रवा मायने
इति विचारः । समुच्चयः सिद्धान्तः । यः ३१/१२२३३.

● निमित्तसंपादो निरोपः प्रकरणं सम्प्रत्ययः ।
विरोपनिधित्वा चाविरोपविबोधयेत् । भा. ३१/१११०.

● निमित्तसूत्रम् । प्रथमशदार्थप्रतिष्ठा 'तस्य निमित्त-
संपादः' (१/१३१२) इति सूत्रेण कियते । अथवात्पक्षे 'तु
(यद्)' निमित्तसूत्रकालीन प्रयोगनम् । सोम. २/१३
तु. २. ● येन विना निमित्तप्रतीतिर्न पर्यवस्यति तदेव
निमित्तस्वरूपान्तर्गतम्, इतरसु प्रथमावगतमपि अन-
पेक्षितत्वात् अविवक्षितम् । सोम. ६/४१९ पृ. ४८५.

● निम्नगामप्रवाहस्यायः । अन्यत्र प्रवृत्तस्य जन्मा-
न्तरीयवातादिरूपवित्तप्रवाहस्य निम्नगामप्रवाहस्यायेन
अन्यत्र नयते अतिश्लेषः । संग्रहः.

● निम्नगामप्रवाहकः । यथा नदीप्रवाहप्रतिष्ठाः
फीटायाः आधस्तादावर्तमानप्रवाहः प्रवृत्तः कर्म न सम्पन्ते,
सम्प्रत्ययः कर्म प्रवृत्तौ फीटाः स्वकर्मप्रवृत्तः सुख-
मैव लभन्ते । उक्तं च पञ्चदश्याम् ' कुर्वते कर्म भोगाय
कर्म कर्तुं च भुजते । यद्यो फीटा इवावर्तदावर्तान्तर-
मायु ते ॥ प्रवृत्तो जन्मनो जन्म लभ्यते नैव निर्वृतिम् ।
सः कर्मवरीयकान्ते कस्यापि धितोद्भूतः । प्राप्य तीरतक-
च्छाया वि आश्रयति यथा सुप्तम् ॥' इति । साहस्री. १५१.

● निम्नत्वक कन्दनगन्धस्यैव अग्नि-वहिका, न तु
गन्धान्तपानम् । कु. १/१६११३.

● नियतनिमित्तकं नैमित्तिकं वैदिकं कर्म, यथा
' पावक्रीकमग्निदोत्रे' ' कुरोति ' ' यमनेवमन्ते ज्योतिषा
यमेत ' । सा. ५. ८५, ● नियतनिमित्तकं नैमित्तिक-
पुत्रापोषिकारविधिः ' पावक्रीकमग्निदोत्रे' ' कुरोति ' इति ।
२. १४.

● नियतपदक्रमा हि मन्त्रा भवन्ति । भा. १/२४४
३१-२.

● नियमोऽपि (यावदधिकारवाच्यरूपः) न कर्म-
धर्म, कर्तृधर्मोऽपि शुपुत्रम् ' कर्तृत्वा प्रवृत्तिरोगात् '

इति (२/४११२) । भा. ८/११२३११, ● नियमः
कर्तृधर्मतोपदिश्यते । यश्च कर्म-यः ॥ कस्यानोदयः । यो
न कर्तव्यः स पाषोदयः । ६/२१५/२८.

● नियमस्तु दक्षिणाभिः क्षुतिसंयोगात् (वि.
३/७१२७) इति न्यायः । ' क्षुतिगन्धेन दुष्टवागविधौ
' क्षुतिगन्धदानमैक्यापत्तेः एतेनैव च ' वरीतम्येन मैत्रका-
दृक्कात् विकल्पेन अपूर्व्यादिवाक्यानां वरीकृतमर्क-
त्वापत्तेः क्षुतिविषयिष्ठविनी तु ' नियमस्तु ' इति न्यायेन
अपुर्व्यादीनामेव ' क्षुतिगन्धवाच्यत्वात् वरीतम्यविरोध-
कानपिद्धेः । सु. ३/७ पृ. २३.

● नियमस्तु दक्षिणाभिः क्षुतिसंयोगात् ।
३/७१२७३६ ॥

ज्योतिष्टोमे क्षुतिगन्धः सतदा इति समधिगर्भमाह ।
इदानीं कथमे नै सतदा इति विवक्षते । सतमिचतो ये-
केचित् सतदा इति ऊच्यन्ते पूर्वपक्षस्य निरासार्थः
तदाह्यः । न अनियमो किन्तु नियम एव । स तु
दक्षिणाभिः सद् भूतीनां अग्नीवादिप्रदाना संकीर्णात्
सामानाधिकरण्यात् संख्यात् अवगम्यतः । ' हाद-
शते दक्षिणा ' इति प्रकृत्य ' क्षुतिगन्धो दक्षिणा
दशभिः प्रथममग्नेये दशभिः, ततो ब्रह्मणे, ततो होत्रे '
इत्यादिना प्रतिहर्ते अभ्यस्तः ' इति दक्षिणावाच्ये
' क्षुतिगन्धः ' इत्यनेन अग्निं यदने, इत्यादीनां सामा-
नाधिकरण्यं भवते । तेन चमयावर्गवृत्तिताः सतदग्नौ
दक्षिणाभिः संख्याः भूताः । वस्मात् ते एव सतदा
क्षुतिगो गान ।

जन्त्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ।
३७ ॥

सिद्धान्ते हेतुवन्प्रतिषादनार्थं सूत्रम् । तत्रे ' ये
क्षुतिजलो यजमानाः ' इति कृत्रिमायेव यजमानस्य-
मुक्त्वा तेषाम् ' अपूर्वपूर्वदक्षिणं दीक्षयित्वा यजमानं दीक्ष-
यन्ति, तत्र उज्ज्वारम्, ततो होतारम्, ततस्तं प्रतिप्रस्थात
दीक्षन्ति' अर्कितो दीक्षयन्ति, क्षुतिगन्धविनं यजमानः,
प्रस्तोतारमुद्गन्तुं, मेधावर्गं होतुः । सतदं नैरा दीक्ष-
यित्वा कृतीकिनो दीक्षयन्ति, यज्जीवं यजमानः, प्रतिहर्तार-
मुद्गन्तुः, अज्ज्वारकं होतुः । ततश्चमुद्गता दीक्षयित्वा

पादिनो दीक्षयति, शीतार ब्रह्मणः, मुनिरात्ममुद्रातुः,
ब्राह्मणतु हेतुः । तत्तत्तत्तमस्यो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी
वा आचार्यप्रेषितः' इति शास्त्रेण दीक्षायाः विधानम्
तेषामेव श्रुतिवचनमवश्यम्भवे । तस्मात् चमत्वाभ्यु-
र्वर्जिता ब्रह्मदयः श्रुतिजः भूतद्वयैव । यस्मिन् हेतुवन्तः-
समुच्चयायः । के,

• नियमः 'दण्डपूर्वमाश्रयतागतदेवतान्वयमदेवतायाः
उपासुपासे । भा. १.०।८।१६।४९-५०. * 'नियमः
परिखंदा वा न व्यावर्थादि विनैष्यते । नित्यसामान-
कायि तु नियमः किं न लभ्यते ॥' या. १।३।८।२७
प. २८२.

५ निमग्नो बहुदेयते, विपातः स्यात् । १।२।
११।४२॥

‘ स एतान् बहून् आदिष्यम् ; कामप्राप्तये ’
‘ वैश्वदेवं धूम्रन्तामेतं ’ इत्यादौ बहुदेवता, पञ्चवः ।
भतीदीनीये ऋतिपत्नी अग्निश्रुये मेघपतिशब्दाः
एकवचनाशो द्विवचनाशब्दः ‘ मेघपतिव्या मेघम् ’
‘ मेघवदये मेघम् ’ इति । तौ व बहुदेवतेऽपि बोद्धव्यं
प्राप्ते । सप्त ऋ द्विवचनाशब्दः । (‘ मेघपतिव्यो
मैघम् ’ इति) बहुवचनाभावेन कदितम्बः एकवचना-
न्तस्तु नियति, इत्या उभापदि विवक्ष्येन निमित्ते
इति विचारो पूर्वशब्दाः । बहुदेवते ऋ द्विवचनाशब्देनैव
अनिदेशः इति नियमः । सप्त व विचारः बहुवचनाभावेन
ऋः काल इति ।

विकल्पो वा, प्रकृतियत् ॥ ४३ ॥

पूर्वपथ वाधयेते शत्रुघ्नैर्वत् सिद्धान्तप्रदः । सर्वो
द्विष्यन्नातो मेघपतिशम्भः कुरुतः पथः । एषवचनान्-
त्यानि ॥ प्रविष्टान् प्रवृत्तौ इव विहस्यः स्वात्, सोऽपि
विरुद्धेन प्रवर्तेत । मन्त्रमिक्षयेन एषवचनं न विहस्यते ।
उत्तमात् द्वावपि विरुद्धेन प्रवर्तेते इति सिद्धान्तः । के.

• निषमः वैदिकस्य वैदिकमेव निमित्त इति ।
अथ धामवत्सदी धमिनात् । पुरात्र्याः २२।२

* नियमांश मानक कर्म । मा. १०१२।१८४९.

* नियमेन उपसंहारस्य उपसंहारविषये प्राप्ती उपसंहारविधि, १ यादृ प. १७, * नियमेन तत्र सामान्य च प्राप्ती

शरिरेभ्यस्त्रिविधः 'हृष्टममृग्यन् रसनामृतशेखश्चमिषाग्नी-
मादत्ते' । पृ. २६. • नियमस्य अन्याभित्तस्य अन्या-
भित्ते 'आदिरे वीर्यनामस्य पूर्णं कुपति' इत्युदाहरणम् ।
सु. पृ. ३२१. • नियमस्य अमिषहृत्तस्योत्तमो आहार-
विशेषः स्यात् । भा. १११३६।१४. • नियमस्य शय-
नजीविकत्वस्य दार्ढ्ययोग्यासिद्धस्य वीर्यदी नातिदेशः ।
८।१।१३।१०-२२.

● नियमांशे अपूर्वं भवधातव्य, स्वयं तु दृष्टव्य-
कथाप्रापूर्वभक्तता । वि. २।१।२.

७ नियमादृष्टम् । 'दृष्टे क्षयसि सर्वत्र नियमा-
दृष्टमिच्छते । अथर्वं पुनरथर्वं च तत्संयोगादुपपन्नम् ।'
पा. १।१।८।१७ प. २८३.

● नियमादृष्टार्थेन अत्यन्तादृष्टार्थे वाच्यते, अत्रात-
वाच्यः । वा० ३३३/१४ पृ ८९०.

● नियमापूर्वं शिक्षितं न भवति । छा. २।१।१६
पृ. ३७१. ● नियमापूर्वम् । नियमस्य दृष्टकृत्या-
पारात् तदन्वयमपूर्वमेव कल्पनीयम् । अदृष्टान्नियम-
वन्त्य यथा । के. २।१।३.

● विद्यमानार्थः एष ब्रह्मः 'यदाहवनीये जुहोति' इति । अन्तरेषां च वचनं ब्राह्मवनीये होमः अभ्यस्य न प्राप्तः । अदेतत् विद्यमानात्मनम् । भा. १.२.२।१।३.

● नियमायः कविद्वयि. (३११५।२६) । 'सतल्लोम-
धर्मायमे विस्तरत् सोमधर्मास्तुलादेवत् दूतीकातात्'
इति। ब०३३३ द्वे 'नियमायः' इति। या. ३११५।४०.

● निवर्णार्थः तुल्यवस्तुने व्यापारणे भाव्यविधिः ।
संस्पर्धः ११११८. ● अग्रतो विधीयमानतो न
नियमार्थो भवति । या. १११११६. ● निवर्णार्थः
स्त्वदेवकारविषयः । भा. १११११३-१८.

॥ नियमार्थं गुणभुतिः । ३११११५॥२०॥
अविशेषे 'यदि सोमं न विन्देन पूतीकानमिषु
वात्' इति सोमस्य प्रतिनिधिः पूतीको नाम साक्षात्
भूत एव । ॥ पूतीकं किं सोमेन वधानविधानो
न वेति विचारे ज्ञेयं पूर्वपक्षे व ह्यपे प्राप्ते सिद्धान्तस्य-
सिद्धम् । गुणस्य आगत्युक्तस्य पूतीकस्य भुतिः नियमार्थः ।
सोमप्राप्ये सोमवहदो अनेकस्मिन् ह्यपे प्राप्ते पूतीकस्य

नियमः कृतः, पूर्वीक एव सोपचरन्तो ग्राह्यो नान्य इति । तच्च पूर्वीकः सोमावेनेव प्रतिनिधीपद्ये न यागद्रव्यवेन । तस्मात् सोमेन समननिधानः पूर्वीकः । तर्हि सोपचर्याः रुपादयः चोदकेन निजैव आदित एव पूर्वीकस्य विधी-यन्ते इत्यर्थः । गुणकृतिः इत्यत्र पुनःश्रुतिरिति कुतश्चे पाठः । अथैवमु एव । के.

॥ नियमार्था श्रुतिरिति चेन्न, अविप्रसन्ना निषेधेन निवर्त्येतिहासक्येवात् । तर्हि एव तावत् नियमः कथं स्वापुत्तिलक्षणादभ्यासः । तथापि तु यत्र अर्थाश्रिता यस्यानि वसवस्तस्यानि भवन्ति तत्र एकवचनवादीन इतर-विनिरस्ते । आ. २।२।१६।२८ पृ. ५६४. ॥ नियमार्था श्रुतिर्भविष्यति । कोऽयं नियमः ? अग्नितस्य निवृत्ता । भा. ४।२।१।२४ । यस्मै विधिमतरेण प्राप्नोति तत् रूपमात्रं अनियमानी प्रविशन्तु नियमोऽभिधीयते । दुपु.

॥ नियमपरिसंख्ययोः इतरपरिवर्जनाविरोधेऽपि यत्र प्रतीयते समादेशप्राप्तिः । (यस्य यजेत) तथापि प्रावणल-आक्षेपे अक्षणे विधायित्वात् प्राप्नुवतो विधमदेः वक्ष्यतामेतत् प्रमोपकृतत्वात् विधेयमादिबततया प्रत्ययसत्त्वात् भावरूपत्वेन संप्रसारण-आद्य अग्रमात्रा-परिपूरणमेव कल्पम्, विधायकानिगुप्तित्तु तद्वैयर्थ्यात् अग्रमात्रापरिपूरणक्यनियमात्प्रत्ययविधानं न कल्पम्, परिसरकथाया तु उभयोश्च नियमाश्रितेन आग्रमात्रापरि-पूरणस्य कालसमवायात् इतरपरिवर्जनमेव कल्पम्, एवं च 'उमे एव यजेत' इति एवञ्चरेण कथमित्यर्थं अशेष-अवच्छेदार्थम्, न तु परिसंख्ययापि अन्वयो-अवच्छेदार्थमिति नियमपरिसंख्ययोः कल्पेदात् अर्थव-नीयः तुल्यो विधिप्रकारः । सोम ४।२।१.

॥ नियमपरिसंख्याविधी प्रायेण निमित्तैव निषका-वेव । मणि. पृ. ९९.

॥ नियमविधानार्था द्रव्येषु गुणश्रुतिः । 'वायव्यं श्वेतगाममेव' 'सोमारीद्र चर्चं त्रिवेपेत्' गुणलाना मीहीगाम्' 'नैर्कृतं चर्चं निर्वेत्' कृष्णाना मीहीगाम्' इत्यादी । भा. ४।२।१।२५.

॥ नियमविधिः अष्टाध्याय एव । यथा- प्रकृतौ वेकत्यिकदोः वृद्धयंतरयोः अष्टाध्यायोः अन्तरस्य

कनिद्रिकृतौ नियमः भूयते । बाल. पृ. २४, ॥ नियमविधिः अन्तरादितोऽथरविधिः । भा. ४।२।१।२६, ॥ नियमविधिः कर्तुर्देशकत्वविधिः । 'अग्नि-होतस्य वज्रकतोरिक कविद्रु' 'दर्शपूर्णमासयोर्गृह-कृतोऽथवाग्न कविद्रुः' 'वाताम्रावाग्न यज्ञकृत्यां पञ्च शर्व्वेजः' 'पशुप-वस्य यज्ञकृतोः पञ्च कविजः' 'वौश्वस्याध्वरस्य यज्ञकृतोः सप्तदश कविजः' इति । 'उमे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' 'प्राचीनयजमे वेकदेवेन यजेत' इति । 'वौशीमस्याः वौशीमस्या यजेत' 'अग्रवासायाजममावास्यां यजेत' इति । भा. ४।२।१।२९-२४ ॥ नियमविधिपदेषु 'सोमेन यजेत' इति । वि. ४।२।९. ॥ विधमविधिः । 'नियमः वासिके सति' यत्र तु प्राप्नुवन्तात् वासिकी प्राप्तिः संभाव्यते, तत्र अप्राप्तित्वं पूर्वात् यो विधिः प्रवर्तते, स नियन्त-त्वात् नियम इत्युच्यते यथा 'मीहीनगृहति' इति । अष्टकविष्यत्वाक्षेपादेन सनिर्देशेन त-प्राप्तिमानं विधेः कल्पम्, किं तर्हि अग्रमात्रापूर्वकम् । उपप्राप्तित्वे न अष्टकविष्यत्वात्तस्य आक्षिप्येरम् । दूरेण ॥ एति वा तेप। निवृत्तिः अतो अर्थात् न अक्षयान् न च तद्वारणं नियमः । बा. २।४।३।४ पृ. १५९. ॥ नियमविधिः प्रतिप्रसवविधित्वं कल्प्यते । बाल. पृ. १४४. ॥ नियम-विधिवेचीयात् । परान्तराः ४।१२. ॥ नियमविधिः यथा वाक्ये 'यज्युर्मुक्तं रथमध्वर्यवे ददाति' अत्र अध्वर्यवे ददेति । सि. १०।३।२०. ॥ नियमविधिः वाच्येवादि-विहृतौ वैकल्पिकता प्रकृताना भाष्ये अन्वयतमपुनःश्रुतौ । भा. १०।३।३।१-२-५७. ॥ नियमविधिः वाच्यपक्षी श्वेत-गुणस्य 'वायव्यं श्वेतगाममेव' । वि. ४।२।१०. ॥ नियम-विधित्वा अपूर्वविधिविधेयत्वे । यथा 'अप्राप्तं यज्या' इति विधेयं अपूर्वविधिः. राक्षोः यजुरन्तरेषु नियमविधेरेव । ज्ञात. पृ. १४३. ॥ नियमविधित्वा परिवर्तमानविधिर्भाष्यते, यथा 'कृतौ अर्वायुपेक्षात्' इति । पृ. १४३.

॥ नियमविधिभेदाः त्रयैः । 'विधिरपि द्विविधः' इति निन्दी शाल्वीयायावकायो द्रष्टव्यः । के.

॥ नियमविधिर्विवेचनं मणिगुण्यं विधि. विधिः इति वि-दी मणिगुण्यं द्रष्टव्यम् । के.

* नियमविधिसंग्रहे अपूर्वविधियोगात् । सोम.
५।७।९.

● नियमशास्त्रं यथ अनियमवच्छेदः, तद्विषयो
विशयते । भा. ११।१।१२.

● नियमसंग्रहे अनियमसुवर्णितः । सु. पृ. १२५.

● नियामकं न आनन्तर्यम् । भा. ३।१।१४
१३-१५.

● नियुक्तद्वयस्य नियुक्तवस्तुगुणकगुणदेवताक-
शेनक्षणकर्मोन्तर्विधिवारम् (एतदेव एतत् चार्यं
मिश्रिते आलमेत इति) । सोम. १।१।१ पृ. ५.

● नियोगः कार्याभिधायी लिङादिः । आचार्या-
दिवाक्येषु 'देवदत्त समिधमहर्' इत्यादिषु 'प्रवर्तमाने
देवदत्ते चार्यस्य एकमवधारयति' बुद्धिपूर्विकेनमस्य
प्रवृत्तिः, यथाह बुद्ध्या प्रवृत्तत्वात्प्रमति मरविशेषात्, अर्हं
च न क्रियमानात् प्रवृत्ता, नास्ति फलमात्रवशात्, नास्ति
फलप्राप्त्यवशमात्, किन्तु कार्यावशमात् । स्तनयनादि-
काऽपि क्रिया वाक्यस्य चार्येण नावस्था, तावद्द्वयं न
प्रवृत्तः । न च ता भेषःसंयततां चैव कार्यता । भेषः प्रति
साधनःसम्पत्, अथवा वृत्तिं पुष्टवप्रकन प्रति साधनं
साधनत्वस्य चार्यत्वम्, क्लेशाभ्यन्तरे कर्मणः फल-
प्राप्त्यनुविधायां चार्यता, इति मन्त्रा न मेदं प्रति-
पद्यन्ते । तथा सुतास्य फलप्राप्त्यस्य विना चार्यत्वनि-
रसित, अतः फलप्राप्त्याऽविरहिततयावशेषात् प्रवृत्तिर्मम
इति देवदत्तोऽपि लक्ष्यमादेव प्रवर्तते इति कथयति ।
तद्वद्वयमभ्यास शब्दान्तरं भवन् शब्दनिश्चय एवेति
कार्याभिधाया लिङ्शब्दस्य कथयति । तस्य चार्यं
अनियमविधेरं इति शिवते 'आग्निहोत्रं बुद्ध्यात् स्वयं-
कामः' इत्यादिषु वाक्येषु वस्तुप्राप्त्यानुष्ठानेन स्वयं-
कामपदेन नियोजनया हार्गकामः समर्थनीयः इति
शिवतम् । यथ चार्यमनुरूपते ॥ नियोगः । स्वयंहासस्य
च तस्मिन्नेव चार्यं बोद्धव्यता आचर्यः, यदेव तस्य
काम्यमतत्वादनगमनमवित्नुं क्षमते । न च क्रिया सण-
मन्त्रिणी कालमतास्त्राणि फले देवर्षेवति । तेन सा
कार्यतया नियोगेन सह गन्तीयते, यन्तु काला-सुरायादि
कार्यम्, तदेव तेन सह अन्यत्र गन्तुमर्हति, इति क्रिया-

ऽतिरेकि मानान्तरावेत्यमेव लिङादयः कार्यमभिधायति ।
तस्य मानान्तरापूर्वमात् अपूर्वमित्युच्यते । ननु तस्यापि
कार्यस्य वृत्तिः सिद्धिः । यथादेरिति चेत्, अन्तर-
माविता गर्हि फलस्य वृत्तिः, क्रियानन्तरमाविनस्तास्य
फलदेवः स्यात् । सत्यते । अनन्तरमाविनेऽपि तस्य न फल-
मवच्छरं भविष्यति, तद्वद्वयःवैषम्या विलम्बनोपपत्तेः ।
न च सहकारि-वैषम्या कारणभावद्वानिः । किं तद्
वद्वद्वय इति चेत्, देयकस्यदिदमिति ब्रूमः । न च
तस्य विरोधज्ञानमगरेण किञ्चिदुपपत्तिः । न च फलजनक-
तया गुणमात्रम् अपूर्वता नाकार्यत्वद्वानिः, स्वातन्त्र्य-
नियोजनमात्रम् फलानुपलब्धत्वात्फलमात्रम् । यथा आभिन-
एव संविद्वान् स्तमी गर्भेवासरोरपरोति, तद्वदेत-
रपि । तद्वद्वय अनियमविधाने स्थिते कार्याभिधायापि ता
लौके नियोगस्य लिङादेरवस्थेति । ऋजु. पृ. २.८७-८८.

● नियोगः नियुज्यते अनेन इति वृत्तःस्य नियोग-
वच्छादिवेशो लिङादिः । ऋजु. पृ. १६. ● नियोगः
विधिः प्रेरण सम्प्रदायना इत्येकोऽर्थः । याज्ञ. पृ. ७५.
● एकस्याय नियोगः अनुक्रमेणैव भिद्यते । बुद्धी.
पृ. १९. ● न च चर्याधिकारे नियोगो वागव्य कर्मपक्षो
वदति, फल एव कर्तव्यताविधेः । ऋजु. पृ. २९,
● ससिद्धये पुष्टयो नियुज्यते न विदयः इति नैव
कर्मणि प्रवृत्तता विषयिभवाः । किं तर्हि । गण कर्मणि
पुष्टयो नियुज्यते कार्यं बोध्यते इति । अयंशोधनमेव हि
पुष्टस्य नियोजनम् । एतदुक्तं भवति, कर्मणि यागादौ
कार्यभूतो नियोगः प्रतीक्षे, न पुनः कर्मण्येव प्रेरयति ।
पृ. ३०. ● विधानानियोगोऽपि प्रसकारिणोऽनुविता ।
सु. पृ. १८५.

● 'नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुच्यते ।
संन्याः समुद्यमो वा विदिता नैकगेतरा ॥' (चा.
१।३।१।३ पृ. २९३) इत्यनेन न्यायेन गृह्यकार-
यवन्त्यतमिहद्वयम् । सु. पृ. ७४२.

● नियोगस्य । प्रमाणान्तरावयवेऽपि ॥ लौकिके-
न्ये नैव नियोगस्य वागव्यपवसिदयवेता अवशीयते ।
बृहती. पृ. १५८.

नियोगविधिबांदः

वपाराणम्, अनेतराश्रयवात् । अश्रिततमकेरेव शेषा-
रात्, अशेषवृत्तादेशे (य) शक्यवपारमात् । स्थान्मत्तम्,
लिङादेशः । गन्धम्यथ मङ्गिणा, यदन्वयश्रित्यभिहितं
स्यात्तन्मन्त्रमयतीति । नदिदुग्धप्रमाणम् । दिक्प्रमाण-
त्वावशेषेण तन्नाद्रीकरणे लिङादेशोऽस्तीत्युपलक्षितं मने
ह्यन्तःशब्देनैकशब्देन अस्तीति संज्ञकस्यैव वाचकत्वं कल्पना-
दनुगतं । वेदशक्यत्वात् आर्यवाद्याश्रितोऽर्थं कल्पते इति
शेषः । तथा एकादिदन्तात् । पितृयै कर्त्तव्या वेदशक्ये-
ष्वोऽवधारयत इति श्रुतिविक्रमेण प्रमाणिकम्, मनोरथ-
मात्रविकृतिभिरात्तु अपूर्वैर्वाच्यैः प्रतीकते इति । तस्माद-
र्थास्तत्र शो लिङादेशः कथमपूर्वैः कर्त्तव्यमिति चेत् । तथा च
कथं वाच्यार्थः । अभिवेष इव द्रव्योऽभिप्रेत्यति (१)
एवम् 'जलान्तराप्ययमि कथं तेनारष्ट्रेण पुत्रचित्रं ।
यदिप्यन्यथान्वितं स्वार्थं द्रव्यपञ्चिपयद्गूगम् ॥'
तन्मन्त्रप्रतीकमने तद्विधानात्प्राप्तौ । सूक्ष्मरूपा उभयश-
क्त्यवधे दूरनिरात द्रव्य-तत्पणा तद्विगतस्वार्थोपेक-
रमिति ।

पञ्चान्तमुपक्रमते । अत्रोच्यते कदा नाम पृथेनै-
 केन भाषिते । लल चैत्राहस्येति चेन्न आहते
 यथा ॥ तदा ह्युत्पिप्पमानोऽन्यस्त्विममवाच्छति ॥
 बुद्धिपूर्णां प्रानिरिदस्मीहसी । पिडादिबुल्लवावपधवात्
 प्रयोन्वहृदस्थं विशिष्टादिविषया प्रवृत्तिं दृष्ट्वा ह्युत्पि-
 मानो बालः एकमप्यनयति । 'येव तस्मीनां अन्ध-
 प्रवृत्तिः, सा महद्बुद्धिर्दिशति' इति । पुनश्च तस्यायं
 विषयो जायते । अहं बुद्धिना प्रवृत्तो यत् तदैवोपनि,
 यथाः प्रवृत्तेर्दृष्ट्वा बुद्धिः, सा यदपिच स्वो मम
 प्रवृत्तिहेतुः, तद्विपैवास्वाप्ति' इति ह्युत्पिपोऽनुमा-
 नायते । धेरेनमनुमनध्वमेतत् । 'बुद्धस्य स्वकत्वा प्रवृत्ति-
 परिणीति, बुद्धिपूर्विका इति शाब्दो धर्मः । स्वतन्त्रप्रवृत्ति-
 स्वात् प्रदीयकत्वनप्रवृत्तिवत्' इति । तदा 'बुद्धस्य
 प्रवृत्तिहेतुस्त्वा बुद्धिः परिणीतो, यदपिच पुनर्दिमं प्रवृत्ति-
 हेतुभूतः, तद्विपैवास्वाप्तिं साधो धर्मः । प्रवृत्तिहेतु-
 भूतबुद्धिः यत् प्रदीयकत्वात्तद्विबुद्धिवत्' । पुनश्च
 तस्यायं विषयः प्रवर्तते । यदस्य (यदस्य) तु धावनेन
 ज्ञेयस्ते अनेन मम, शातात्तरिच न यदपिषया सा बुद्धिः

प्रवृत्तिहेतुभूता, तद्वत् स्वभावेन शब्देन बोध्यते, तद्वत्
 सति यन्मगधत् । मम तु गानावबोधेन तद् बोध्यते । य-
 म्मगधोऽपि नैव । येन यत् बुद्ध्या बहुविधम्, तदभावेन
 शब्देन बोध्यते । इति शब्दस्य प्रवृत्तिहेतुभूतायां बोध-
 कत्वमवधारयति ।

पुनश्च कोऽपि प्रवृत्तिरेव भूतोऽर्थः शब्दातिविषय
 इति निर्धारयितुं व्यासमपि प्रतिपद्य प्रवृत्तिरेव भूतमर्थमनु-
 संवत्ते - "तत्र युद्ध्या प्रवृत्तोऽहं किं तावत्
 व्यवसमन्या ॥" इत्यनिरपेक्षः स्वयमर्थं प्रार्थनात् किं
 युद्ध्या प्रवृत्त इति विज्ञापते । अपरपक्षेनानुसृजितः
 प्रागारब्धोऽप्यने । अमुपपन्नमेव वासेन यत् आत्मनि
 प्रवृत्तिविवरणतया प्रवृत्तम्, तदेव युद्ध्याभ्यासि तेन
 कथ्यते, अन्यदित्यर्थः । तेन "यद्य एव प्रवृत्तिरेव भूतौ
 विविक्तद्वयतातो वा" इति निरर्थं भवति । तयोर्वि-
 ताभ्यामपि प्रवृत्तिविवरणेन दर्शनात् । अतिसम्यक्त्वा चेत्तौ
 पथो न माह्यदुपपन्न्य निरस्तौ । तथाहि । लिटादि-
 शब्दस्वरूपस्य प्रवृत्तिरनेन गते एव लक्ष्यविनो विनयेन
 प्रवृत्तरेव । न चेत्तु दृश्यते, कथञ्चित् कदाचित्
 प्रवृत्तिः । लिटादिवाशस्य तु प्रवृत्तिरेव नाश्रयः देश-
 प्रतिपद्यन्तात् । विनिर्गतवस्तुषु मान्सा यत् तेनैव प्रमाण-
 भूतिमवधारितं धत्ता । शब्दभाषानां लिटादिशब्दस्य
 पुरुषप्रवृत्तिभवनानुसृत्य स्वकाचित्कर्मणि भूयैवादेशो वि-
 श्राद्यप्यन्यथा इति कर्तव्यमपेक्षितम् । तेषां लिटादि-
 कृताने । शब्दाव्याप्यपवनविशिना हि 'तत्' विधापया,
 स्वाध्यायव्यवस्थायाः स्थापना च नियुज्यते भावयेदिति ।
 तत्र विमित्येवोपाय पुरुषप्रवृत्तिः संभवते । तेनैवैवः शब्दाया
 निविशानमेव बोध्यतया करणत्वेन व्यङ्ग्यमिति । शब्दा
 हि शब्दभाषानां प्रवृत्तिरप्यने, बोध्यतया एव अर्थवाद-
 रानुबन्धाव्याप्यतया इति गते । तावदे निविद्यते । अथवी-
 दन्ती हि विविधापि । प्राशरत्यनेन उक्तव्ये इति
 तस्याः मुख्यव्यवस्थाप्यवर्थादिभ्यस्तारविज्ज्ञानां अर्थ-
 नरुणिना ओक्तव्यार्थाव्याप्यतया बोध्यमपि निविद्यते ।
 कथञ्चित् अर्थभाषानां समानमप्यव्याप्यता विवक्ष्यता ।
 तत्र लिटादिशब्दयो व्यापारो निवृत्ते इत्येव न निश्चयः

विधिभावनयोश्चैकप्रत्ययमाहता वृत्तः । धात्वर्थान् प्रथमं तावत् संवन्धोऽध्यवसीयते ॥ १ इति । तत्र । अस्यस्य भावनाऽभिधानमस्मिन्मन्त्रे दुर्घटं कतः । ननु च सर्वलक्षणानां भावनान्वचनता करोतितामानावि-
करणत्वात् अर्धवरीयते । तथाहि अवलोक्यैव कर्तुं प्रयो-
ज्यस्वप्राप्ये भावना) ऐव च कृतिः । भाव्यमानस्य
क्रियमाणात् तस्य कृतिर्भावात् । 'निष्कर्मपरिदधति',
किं करोति पचति, किं करिष्यति पचिष्यति' इति श्रमोचर-
दर्शनात् । करोत्यर्थः तर्हि तज्जतेनियोजिते इति गम्यते ।
अन्यथा करोत्यर्थेनियमयोः तदुक्तानुपपत्तिः । तत्रैव
सत्यामि प्रवृत्ते प्रमत्तादिषु करोत्यर्थान्वयोभावात्,
आप्तताप्रत्ययपदनिधाने च तदवगमात् अस्त्यतामयेव
तोऽप्येति शिष्योचते । वदन्मात् । किं करोतीत्यस्य
प्रत्ययस्य पदपरमर्थः 'वत् करोति तत् किम्' इति तत्र चेत्
पचतीत्युच्यते अतः, तदा प्राक् करोतीति स्यात् तस्मिन्मन्त्रे
पचतीति वर्तते । तथा च सिद्ध्यते आह्वयानां करोत्य-
र्थता । न चैतेरेवम् । अत्रगमते हि शानुक्तये प्रवृत्तादिशेषे
तद्विधेयः यद्य एव वृत्तप्राप्ये, तत्र पचतीत्युक्तम् ।
तथा च न सिद्ध्यति धात्वर्थवतिरिक्तकर्मोपव्यवचनता
आह्वयानाम् । कर्मधा-धार्थ्यं कस्यचित् अभूतस्य भवने
अनुभूता मज्जन्तः करोत्यर्थतामावनाः करोतिता मन्त्रं
निर्देष्टुं च धारयन्ते इति तद्विषयमभोगेनैवैते । रिश,
शानुशब्दः आह्वयैरिदोयतिपक्यतेनपि प्रवृत्तचरैकैवपचती
तत्रनिरिक्तनोपव्यवचनता आह्वयानां न धारयते
यन्मात् । शान्तिव तद्व्यवचनविषये देवदधानिषु व्यावहारिके-
समवायं घटता प्रवृत्तरे अतिरिक्तकर्मोपव्यवचनये, 'किं
करोति' इति श्रमे गम्यतेति चोचरे गमनानतिरिक्त
आह्वयानामात् अनुपपत्तिरेव स्यात् । धात्वर्थविधेय-
विषयमे तत्राप्युपपत्तिः । अथ संयोगविधायी चत्वर्यं,
पचिष्य-इतु विमलनर्थे इति, तस्मात् धात्वर्थ-वतिरिक्त-
व्यावहारिकमवात् अनुपपत्तिः । तत्र । परिचर-तद्व्यव-
चनतामाह्वयत्वेवैते संयोगे विधाये ॥ मयेः प्रयोगः,
एतान् द्येनेन विदुते संयुक्ते वा अय्योयन् । नाति
ह्रस्वः, उपरा निपठिते द्येने ह्यानी प्रयोग्यद्वात् ।
एतद्विधायकमन्त्रो संयोगविधायो गमिष्यन्ति

युज्यते । तर्हि निवेद्यात् कस्या किमसावुपाधिको
निवेदयते । एवं हि उपाधिसमाभरणगौरवमेव परिहृतं
भवति । अस्मिन् वृद्ध्यावस्थात् अन्धमनिर्णयः । न
चास्याताम् भावनावचनमन्तरात् कदाचित् वृद्ध-
व्यवहारस्यानुपपत्तिः । यमोत्तरे तु संक्षयज्ञानोत्तरास्त-
म्भानि । अतो न तद्वदने एवमिच्छित्तात्मा । कर्मादि-
संख्यामन्त्रावस्थिता आख्यायनाद्वैतोपलब्धी नाधिकं वाच्य
एवं च कल्पयितुम् । अपिच पात्रं करोति देवदत्त, इत्यत्र
तावत् पञ्चमं पादकण्ठो ब्रवीति, तदनुष्ठानं प्रयत्नं
करोतिरावृत्ते । अस्यास्तु तु कैवल्यावस्थायां कालोति सिद्धे
तत्मात्रावस्थितम् । अत्र अन्धमिति तत्रैव वर्तते इति
युक्तम्, एवं च 'एवमिति देवदत्तः' इत्यस्य यत् विवरणं
पात्रं करोतीति, तदनुपपन्नम् । एवमोक्तं यः पुण्य-
प्रयत्नो यन्मन्त्रेण पञ्चमः साधयन्ता, तं करोति सा प्रकृति-
भूतेनोपाहाय विवरणोपपत्तिः । अत्रापि प्रयोगः 'गमनं
करोति' इति न प्रयत्नः अपरोक्षसिद्धि, तथापि गमनस्य
साधयत् दास्यितुं यौगः करोतिमयोरो द्रष्टव्यः, एतद्वयेऽपि
सुखसत्वात् । यस्तु देवदत्त ओदनं पक्षीत्यादौ दृढ-
व्यवहारे एव मन्त्र्यार्थाधिके वशं मे योगात् आख्या-
ताना तद्वयेनामाह । स इत्थं सिद्धयितम् । यत् किं न
वेत्ति 'अनन्यलभ्यः शब्दादौः' इति । इह व मूलार्था-
खेपेणापि प्रयत्नप्रतिश्रुत्युपपत्तेर्न वाच्यते तदावस्था
आख्यातानाभावात्तुमिति । ननु प्रायाकरा अपि भावना-
व्यवस्थां कथयन्त्यानामप्यवधेयव्यवस्थितिं दृष्टयते । न सर्वा-
स्यातत्रयथावतं आश्रयव्यवस्थामनुपपन्नः, किन्तु 'कार्या-
मिवास्ति तिहायः कार्त्तव्यं अन्यथा अन्यमिवात्मा
कृत्यमिवास्ति' इत्यन्ते । इति तत्रैव हि कार्यं कृत्य-
मिवास्तिनाभिहितं स्यात् । यस्मिन् समयः कृतिश्च नाभि-
धीयते कार्यं च नाभि (मभि) धीयते इति । अथ मत्तम् ।
यथा दण्डीयस्य प्रयत्नेन दण्डो नाभिधीयते, अथ च
तद्विशिष्टपुरुषधीयते । इत्येवमिवापि भवेति । तत्र ।
तत्रापि अग्रणीते 'दण्डे' न तदपि वक्ष्यः । यस्मिन् च तत्र
मृदुनिम्यो दण्डव्यवस्था, स च तस्य प्रत्यावस्थितः । न
येह तस्य समयानि, मृदुनीनां पुनरवस्थासामिवा-
न्यवस्था । पुनरो हि चेत्तनः कार्यं विहादिभिरनुपपत्तेः

धारितः कार्यमेवाभिदधते, तस्यैव अवगतस्य प्रवृत्त्य-
नन्तरकारणत्वात् । इच्छा यद्यपि प्रवृत्तिहेतुः, तथापि सा
लिटादिनाम्या न यच्छति, तदवगमस्य प्रवृत्तौ स्वनपेक्षित-
त्वात् । उपपन्ना हि सा प्रवृत्तिकारणं नावगता । ननु
एवमपि कथं लिटादीनां कार्यं न्युत्पत्तिरिति, अत आह
'शब्दान्तराणि स्याथेषु न्युत्पद्यन्ते यथैव हि ।
अत्रापोद्घातभेदेन तथा कार्यं लिटादयः ॥' लिटा-
दिमुक्तपक्षप्रवणे तद्वाच्यत्वान्ना प्रवृत्त्या विनिर्मुक्तार्थ-
वर्गतिमनुमाय आदयस्तत्तत् हेतुतागम्यवस्थिति । समापि
कोट्यर्धभागः केन शब्दशिराभिहितः इति विवेचने
लिटाद्याशयेन कार्यवृत्तिवर्णनात्, चेदुक्तं चारुण्येनात्
ते एव कार्यवर्गति कुर्वन्तीति शब्दान्तरात् लिटादीनां
कार्यवर्गवर्गानुपपत्तिरिति ।

ननु लोकात्म्यवद्भावात् लिटाद्यो वाचकतया न्युत्पाद्य-
मानाः प्रैवारिष्वेव वाचकतया न्युत्पत्तिमर्हन्ति, तमेव
तेषां प्रयोगदर्शनादिति । 'कार्यमेव हि कर्तव्यां व्यायः
समफलीयताम् । प्रवृत्त्यपेक्षया (त्यमे) नेदात् प्रेषा-
दिन्यपदेष्टव्यम् ॥' प्रवृत्त्यपेक्षया व्यायसा वक्त्रा
प्रतिपाद्यमानं कार्यं 'मैवः' इति व्यपदिश्यते । समेन
आमश्रयम्, हीनेन व्यपेक्षनमिति । प्रैवारिप्रतिपादका
अपि च लिटादयः । 'कार्यमेव हि सर्वत्र प्रवृत्त्या-
वैचन्यतया । प्रवृत्त्यन्यभिचारित्वादिद्रव्ययो-
ऽप्यपार्थयति ॥' प्रवृत्तिरिति वाचने स्वात्मनि-कारणवगम-
पूर्विका प्रतिपत्ता इति सर्ववृत्तानति प्रवर्तमानत्वं दृष्ट्वा
कार्यविशयमेव (कार्यविशयमेव) शब्दः वक्ष्यतीति
प्रेषादीनामपि प्रवृत्तिः, कार्यवगमविषयमेति । सर्व-
मेव हि प्रैवारि-प्रवृत्तिगोपीति सिद्धम् । सम्बन्धु प्रेषा-
दीनामपि प्रवृत्तिमपि चाहित्वात्, कार्यमेव च प्रवृत्तिषु
सर्वत्र हेतुभावात् प्रेषादिपक्षे लिटादीनां कार्यमेवायं
इति निश्चीरते । केन पुनः प्रमाणेन बाधः सत्यं कार्यं
मशयस्यापि मयः प्रवर्तते इति अत आह—'वृत्तिताप्य
प्रधानं यत् तत् कार्यमपसीयते । नच आना-
न्तरेणापि वेपमोदनपाकयत् ॥' इतीत्याद्या च
मात्रासुखी चाभाच्छेदुमाच्छेद इति शब्दार्थानां तादृक्-
गमने । यदपि ननु कृतिः प्रवर्तते, तत् कृतिपातम् ।

प्रत्यक्ष कृतिः । स च मानसपयश्चेदः, इति विशिष्टे
प्रयोगवत्तदपि प्रत्यक्षं प्रत्यक्षवैज्ञेयं, तेन प्रत्यक्षानुमाना-
म्यामवगम्यते । यथा च भौदनः पाकयेति न
किञ्चिदनुगम्यम् । उपसंहरति 'एवं कार्योत्पत्तेः अप्यर्थे
न्युत्पद्यन्ते लिटादयः । तदन्यतेषु स्याथेषु तथा
शब्दान्तराण्यपि ॥'

एवमपि कथं मानसपयश्चेदप्यर्थो लिटादीना-
मित्याहुः सौम्यामनसायति 'संप्रपार्थमिदं तत्र
तत् कार्यं किं क्रियात्मकम् । यद्वा तत्राति-
रेकीति ॥' को नु निर्णय इत्याह 'तत्र लोकानु-
सारतः । प्रमानान्तरविज्ञेया क्रिया कार्येति यद्यपि ।
प्रतिभाति- ।' लोके हि लिटादिमुक्तपक्षप्रवणे
विशिष्टक्रियाऽनुकूलदर्शनात् तद्विषया कार्यवर्गति लिटा-
दिभिः कृषते इति युक्तम्, अवगतिप्रवृत्तेरेकविषय-
त्वात् । नहि अन्यत् कार्यतया अवगम्य अवयव बाधः
प्रवर्तते । किंच क्रियाया कार्यभूतया लिटादिमुक्तपक्ष-
प्रतिपाद्यत्वात्वात् शक्तिस्त्वन्तात्वात् आदेव । तथाहि,
वातुरेन कार्यभूतं स्याथे त्वीतु । तथा स्याथंमिनस्तु
वातो. परे लिटाद्यो मन्तीत्याशयताम् । लिटादिभार्ये
तु तथाभूताथेतया धातुः प्रवृत्तः इत्यवगम्य कार्यभूत-
त्वात्प्रावययः संवदते । यथा लिटादिभ्यो वर्तमाना-
व्यवहारः । तेष्वपि वर्तमानेऽथ वर्तमानात्वातोर्लक्ष्येव
सुत्रार्थः । कार्यविषयमात्रावितिमेव केचन लिटादीना-
मित्य लिटादीनामप्यर्थे इति किमेव कार्यतया प्रेदेऽपि
अवगम्यते इति यद्यपि विवेकमयानां मतमतिमर्थेति ।
'तथा चेदे, मिद्वान्तेऽवतिथते सति । स्वर्गकामा-
दयः कार्ये (कार्ये) निर्योज्यत्वेन समताः ॥ स्वर्ग-
कामादयः शब्देरेकज्या इत्यवगम्यताम् ।' पक्षे द्रोत-
युक्तम् । लिटादिप्रयोगे तावत् कार्यवर्गति लिटादि-
पादम् । कृतिताप्य च कार्यं यत्ति । इति वर्तते सत्ताम-
त्यम् । वर्तमानम्य द्रव्यव्यपारिचये कति यत्ति,
नान्यथा । तेन यद्यपि लोकागारेण क्रियाया एव कार्य-
तया लोप्यमानाया यावत्कार्यतात् तद्व्यपिचय इति-
यमिति, यदाभीनां वारक-कात् कृते चान्यत् विराट्-
विचाराभवात् कोटिगोपीयतायो (३६८८) विरोध-

भूतस्वर्गादिप्रमाणमप्येवमस्ति कर्तृनिशेषकत्वेन स्वर्ग
कामस्यान्वयोऽवगम्यते, तथापि स्वधर्मविचार्योद्भूतेन
एवमवश्यं वर्तनीय इति नियोगमात्रस्यैव आश्रीक्यते
इति । एवमपि विमिश्राह 'नियोज्यः सर्वकार्ये य
स्वीकरीत्येन युज्यते ।' तथापि क्रिमिसाह 'स्वर्गादिः
कामनोपायः साध्यत्वेनेव गम्यते ।' साध्यविशेषा
एव हि सर्वत्र कामना भवति, तेन तेन तत्तत्तत्तत्तत्
नाभ्युक्तं स्वर्गादि काममाननया पुरुष विवर्तिते ।
'तेन साध्यन्पर्यन्तस्वर्गादीच्छाविशेषित । तदेव
शब्दनुयात् कार्यं बोद्धुं यत् काम्यमायकम् ॥'
अत्र फस्त्रिदाह । यद्यपि कामनायोगात् साध्यता
स्वर्गादीनामवगम्यते, तथापि प्रकृतकार्यसाध्यताद्वारायो
निष्पन्नायक एव, अन्तर्गताभ्यसापि साध्यत्वमप्यात् । न
च यत् कार्यमे, तस्यावश्यं साधनमस्ति । मनोरथपरपरा-
हृत्येतानां हि तत्तास्ति, यथा कामनाविषयीभवति ।
न च तस्य सर्वस्य साधनं भवति ; सर्वत्र-यपि केचि-
काम्यत्वेन न च तस्यैवावश्यंभवः । व्यष्टि-वृत्तिच्छायात्,
अतःसाधने कर्तृना नोपपद्यते । तत्र । दृष्टव्ये हि ज्ञाना
मिगमनकामा हि साहचर्यनीयु क्रियसु प्रवर्तमानाः ।
शक्तिः सर्वोऽप्युपयुक्तो एव युक्त, तथापि साधन-
तद्विरोधित्वेन इन्द्रियाण्युपयुक्तमात्रा इत्यन्ते । 'अत्रो-
च्यते । स्वर्गादिक कामवदानस्य तदेव कार्यमेव बोद्धुं
मय्यकरोते । यदेव तस्य काममानस्य सिद्धयनुगुणम् ।
अथवा हि त-नामिना सत्ता तन्नामैवता अतश्चुद्धं
स्यात् । अथवि-वृत्त-कामनामैव-बो हि त-साधन कार्य-
साध्यत्वमुच्यते । तस्मात् यनामिने यत् कार्यमेव तत्र
विद्यते तत् तस्य कामस्य साधकमिति नियोग्यकार्यो-
पयानुपपत्तये गम्यते । एव नति किं फलमित्याह ।
'लिङ्गादिल्लज कार्यं चेत् क्रियामेवावगोपयेत् ।
समन्वयो नियोज्येन तदानीमेव हीयते ॥' कथमि-
त्याह 'क्रिया हि क्षणिकत्वेन न फलान्तरमायिन ।
स्वर्गादिः साध्यमानस्य न ज्ञप्ता जननं प्रति ॥
इत्युत्पन्निका सा च नियोज्येन फलार्थिना ।
वर्त्यत्वेन न संन्यस्यमर्हति क्षणमभिनी ॥'
कार्यविशेषि कर्मणि प्रमाणा नश्यद्ग । परिच्छेदो

हि उत्तरदेशसंगोदयापवर्गी इति आनुतरविनाशो ।
स्वर्गस्य निवर्तयता-तरकाल-तराभोगः । ननु प्रीतिमान-
वचन- स्वर्ग (स्वर्गकालः) इति वक्ष्यते तद्विषयः,
प्रीतिभावनेषु द्रव्येषु स्वर्गयन्त्रप्रयोगात् । न च तेषु
स्वरूपनिवर्धन एव तन्प्रयोगः, प्रीत्यवगमे तदभावात् ।
न च तन्साधनवचनता तदनेमिषादे घटते । तदभि-
वादा-पुण्यमे न तदोचकता एव, मध्यमा तन्साधने
प्रयोगोपपत्तेः, तत्र शक्तिरूपनपरिपत्त्यात् । अतःक-
लम्बता न वृत्ति-वामस्यामैवमात्, तदन्तर्गतस्य इष्ट-
मन्त्रस्य इष्टप्रकारकवर्तमयात् । प्रीत्यैव स्वर्गमनार-
थावि-यपि तद्वचनेन । उच्यते, न प्रीतिमानवचनतया
ज्योतिष्टोमदिचोदनसु स्वर्गशब्दस्य प्रयोगोऽवगम्यते,
अर्थज्ञानेषु कुप्यतेमिन्नचित्तवशेभ्यःप्रमाणोपपत्तेःप्रीति-
अवगात् । तत्र यदि सिद्ध्युद्देशयतः स्वर्गयन्त्र- तथा-
विषयप्रीतिपरप्रयोगतया वर्ण्यते, तदा अतिपरीशार्थवाद-
दशना दृष्टिराहता ॥ अथेदिति तदनुगुण्येन साधनस्यैव
प्रीतो स्वर्गयन्त्रः प्रयुक्त इति निश्चीने । तथाऽन्यथा
निवर्तयेव देशान्तरप्रयोगा । अथे न कर्मानन्तरभावि-
नीति न तत्र कर्मणः आनुतरविनाशिनः साधनता अव-
करोते । यस्मिन् दि पूर्ववर्तिनि यत् निषाद्यते तत् तस्य
साधनमिति श्लेषप्रतीतिः । अत एव च विनष्टस्यापि
कर्मणः शस्त्रेण साधनत्व बोधते इति ये भ्रुवते तेऽपि
निरस्ता । एवं चाप्यी आनुतरविनाशिनो क्रिया स्वर्ग-
काम्यस्य नियोज्येन तत्र कार्यतया संबन्ध माहति, स्वर्ग
प्रति साधन-अनुपपत्तेः । 'वस्तान्नियोज्यसंन्यस्यसमर्थ
विधिवाचिभिः । कार्यं फलान्तरावपि क्रियासो
विज्ञमुच्यते ॥'

ननु क्रियैव कार्यत्वोपपत्त्यात् । अस्तु तेन, स्वर्ग-
साधनता कथमवगम्यते । उच्यते । अत्र तस्या एव
तदनुगुणतया निरन्तरावस्थितान्तरात्, न पुनः अदृष्टस्या-
भुतस्य तदतिरेकितोऽप्यस्य कथना । यदि कर्मण एव
वर्तितरत्वाविनीत्युपपत्त्यात् । तदिदमुपपत्त्यपि
प्रमाणा-तरविशेषाय कथनमाहति । अतिरेकि हि प्री-
तिविषयस्य कथयितुं शक्यम् । कर्मणभागा-पानागिनः
विरततावस्थापिता प्रमाणा-तरनिरस्ता । शक्ति मति

चादीते शक्तिरप्यदीतेति प्रमाणान्तरसिद्धिर्नि न सापि
स्मादिनी शक्या पश्यवितुम् । अपि च आश्रये निवृत्ते
क्रियाधरा शक्तिरवतिष्ठन्म् । अस्य चेत् स्वर्गसाधन-
माधितेति चेत्, सागदीना शक्तिरन्यत्र वर्तते, प्रमाण-
शतविरोधादेव । किञ्च शक्तिमति वर्तते शक्तिः कर्म
न युक्तम् । शक्तिमत् दि साधनम्, न शक्तिः, अन्यथा
शक्ति- ॥ स्यात् । ननु सामादिक्रिया देवताऽऽशयनो-
पायभूता गती कार्यनया उत्पत्तम्, सा स प्र सागद्वाराण
कागन्तरेऽपि फले जनयितुमशक्ते । देवता कृतज्ञानवर्षा
कर्मभिः प्राप्तवते । सा आश्रयिता प्रसीदति, प्रणदा च
कृतम् कागन्तरेऽपि फलेन शोधयते । नैवदेवम् ।
सागदीना देवताऽऽशयनहेतु-त्वे प्रमाणाभावात् । नहि
देवताऽऽशयनोपायहेतुभूतो काम इत्यत्र निश्चित प्रमाणा-
मति । ननु देवतापूजाया एव यतिः स्वर्गते । पूजा च
सर्वं पूज्यमानार्थं इत्यवश्यम् । उच्यते । न स्मृतिः
प्रमाणम्, स्मृतिवादेव । प्रमाणान्तरपक्षेण च स्मृतिना-
मर्थवर्णनम्, सहस्रवर्तिनात् साक्षात् । न च प्रमाणान्तरेण
देवताऽऽशयनोपायता साधनत्वमुक्तम् । अतो देवताहेतुन
इत्यस्मिन् दामः इति गौड देवतापूजात्मकत्वं अवगम-
यितव्यम्, पूजा अपि पूज्योपयोगेन वि प्रवर्तते इति ।
अपि च ॥ कर्ममिच्छास्थिते, सा आशयने प्रतिपद्यते ।
नानावैधवादिना पुरुषेण अनुश्रियमानवका-मकपूजाऽव-
गमश्च देवताया इति प्रमाणान्तरमिच्छात्मकं, तस्याऽवि-
स्तानुपपत्तेः । देवताधिकरणे च प्रत्येकान्वं प्रयो मिरस
इति गौडीय मतिरुक्तम् । अथापि स्यात् पुरुषसंस्कार-
हेतुभूतैव श्रिया श्रान्देन कार्यनयोपपत्ते । तस्याश्च स्वर्ग-
कामादिपुरुषसंस्कारात् पुरुषसंस्कारादेव कागन्तरे फले
मविभक्त्यति । तत्र । पुरुषसंस्कारकले मयणासायात् ।
नहि प्रमाणान्तरत्वं अन्यतो च पुरुषसंस्कारहेतुत्वं
सागदीनमनवस्येति इति कर्माण्णाम्प्रमाणत्वात् (११।१।
४।२०) इत्यनेनम् । ननु किन्नेव कार्यनयोपपत्ताम्,
कलासाधनता च तस्य एवावशीर्यताम्, सदन्वयानुपपत्ता
तु किञ्चिदपि अपरं तत्राण फलोत्पत्तानुपपत्तं कालान्तरस्यापि
आ मास्य परिहृत्वात्, मा श्रू तस्य लिटादि-
वाच्यतेति । उच्यते । तदि तदनुपपत्ता पश्यते, यत्

वस्योपपादकम् । न च श्रियाऽन्येनान्येन वस्यजननेन
फलितेन क्रियायाः साधनतोपपादिता भवति । नहि
साधनसाधनं तस्य साधनं भवति । अवागन्तराभावात् वा
शक्तिर्वा त साधनता निवोदयति । व्यापारयोगित्येव
शक्तिमता साधनता गतः । न च आशयनस्यापि अर्था-
न्तर कर्मणासागन्तर-व्यापारो नहि शक्तिरिति न तस्यार्था-
पत्तिरप्यता युक्ता । किन्तु अविधामिषाने स्थिते
नियोगानुगुणम् उद्वेगान्तेव ठजिता इति दृश्यम् ।
'निरोधसंशयप्रमर्षकालान्तरस्यापि कार्यं क्रियाऽनिरूपे
लिटादिमिरेत्युच्यते' इति ।

अथैवा प्रक्रिया बोधनमूले कार्यार्थतया प्रतिपादिता ।
पञ्चमे तस्यैव कार्यस्य स्वसंशयितया बोधः स्वर्गसमाधि-
नियोग इति स्मृतादितम् । तस्य च कार्यस्य निरोध-
विरोधणीभूतकामोत्पत्तिहेतुत्वमिति साधनधिकरणे राक्ष-
ितम् । तथा तथाभूतं क्रियारूप न भवति, तस्याः
फलसाधनत्वावरोधात्, देवताऽऽशयनहेतुन सागन्तं कृ-
ताधनता 'नास्तीति' देवताधिकरणे 'मुद्रादितम् ।
पुरुषसंस्कारमुत्तेन नास्तीति 'कर्मणासागन्तमाश्रयात्'
इत्युक्तम् । कर्मसागन्तत्वेन साधिता नैतीति च
अपूर्वधिकरणे । निरोधवाच्यपदहेतुन सागन्तत्वात् अपूर्व-
मास्यतमवधि कार्यं लिटादिमिरनियोयते इति अनेन
न्ययसाधनम् । कार्यं च कृतसाधनम् । कृतस्य पुत्रा
प्रव न दत् । न चाही भावार्थमर्थमन्तरेणास्तीति
तत्तत्कर्म(स्य)नियोग एवोच्यते इति भाग्यधिकरणे
स्थितम् । स च भावार्थः संवत्सागन्तमन्तरेणास्तीति
उद्वेगान्तराधिकरणे निर्णयितम् । विषयभूतस्य भावार्थः
कारणीयगतीनि साधनधिकरणे एवोक्तम् । स्वकार्यसाधने
भावार्थे पुत्रस्य ऐश्वर्यमिति तत्रैरोक्तम् ।

सागन्तराश्रयिताः कार्यस्य निरोधवाच्यसंशयता-
मह- 'तदि सागन्तरस्यात्ताच्छक्तं स्वर्गादिसिद्धये ।
संनयोऽप्युपपद्येत निरोधेनास्य कामिना ॥'
ननु 'भाष्यकारः प्रत्यक्षार्थतया अपूर्वमित्याह न क्रिया-
ऽऽदिमिह कार्यमिति ' यो मन्वते स प्रत्याह- 'निरो-
दिसिद्धिर्न यत् कार्यं येषां सागान्तरान्तेन तत् । अतो
सागान्तरापूर्वमापूर्वमिति गीयते ॥' नन्वेवमपि अपूर्व

वाक्यार्थः स्यात्, न नियोगः । नियोगश्च वाक्यार्थ इति प्रामाण्यप्राप्त्यर्थ इत्यन्वयः - 'कार्यत्वेन नियोज्यं च स्थान्मि प्रेरयन्नसौ । नियोज्य इति सीमांसा-
निष्ठातैरभिधीयते ॥' एवमपि यथं वाक्यार्थत्व-
मित्याह - 'कार्यत्वेन प्रधानत्वाद्वाक्यार्थत्वं च
युज्यते । वाक्यं तदेव हि प्राह नियोज्यविषया-
न्यितम् ॥' उक्तं स्यात् यत् प्रधानत्वात् प्रतीयते, तत्
वाक्यार्थ इति, कार्यं च प्रधानत्वोच्यते इति इह तस्यैव
वाक्यार्थत्वम् । नियोगान्वितविधानं च प्रादिकं भाषा-
नाम्न्यप्यन्तर्धानोपनिः, नियोगानां नियोज्यत्वानां
अतिधानानुपपत्त्यात् । विवरणकाले हि आधान-
विषयमपि नियोगान्तरमिच्छन्ति । प्रमुनियोगपन्थिनां
भावात्, असंनिधाने हि तन्मियोगप्रत्यभिज्ञानं नोपपद्यते ।
नापि वर्गनादिविषयान् अन्वयमिच्छन्तस्तुल्यं न-
स्तुल्येन प्रत्यभिज्ञोपपत्तिः, प्राधान्यात् आहवनीयादि-
शब्दानां अर्थावतिष्ठाने क्रतुसंख्याप्रवृत्तत्वात् । शुद्ध-
वीनां तु आकृत्यपचनभावात् प्रयोगे विनियोगान् प्रत्यभिज्ञा-
संभवः । ननु प्रयोगानामपि वाक्यभावात् वाक्यत्वं क-
नैकस्मिन् वाक्ये अभवीष्यते । उच्यते । नियोग एव
ह्यत्रापि प्रधानं साध्यम् । अनैमित्तिकमर्थं तु भव्यो
अनैमित्तिकमर्थेऽपि तत्प्रदापानकत्वं कल्पमिहोपपत्ति-
सद्योपनि आहवनीयादिशब्दे प्रयोगात्, आहवनीयादीनां
च क्रतुसंख्याभावात्, तत्प्रदापचनत्वेन प्रकृत्यपचनत्वेन
अनुष्ठानत्वात् आहं प्रयोगविधानेनेति । तथा अप्य-
वन्तिषौ अपि आचार्यकर्मणि विविधप्रकारा एव अनु-
ष्ठानत्वाभावात् नियोज्यत्वमिति विधानमिति स्मृतम् । प्रधानो-
पपत्तिरिति वा अविशदमिच्छोक्तमिति विधानमिति नैव
सम्पत्तिद्वयः, इति न नमः नियोगविधानान्तेष्वप्यम् ।
अष्टोपपत्तिनियोगा यपि विनियुक्तप्रज्ञादिविषयत्वात्
अपि सारविषय एव सिध्यतीति किं तेषु निबन्धा-
नितानिधानेन । कथं पुनः प्रकृत्यपचनमिति विनियुक्त-
विषयत्वम् ? उच्यते । विधानानियोगसंनिधौ
प्रज्ञादियारूपानि भूतानि, न तावत् स्वतन्त्रविषय-
नियोगान्तरमवगातिरुच्यते । अवगातिरित्यनुवाद-
कथं भवताम् । नियुक्तस्वरूपमप्येन योऽस्य स्वरूपः-

विशिष्टमुपपादयति, तच्च प्रयोगान्तराद्विषया प्रयोगी-
मतेन तावन्तरेण नियोगोन्मयीष्यते इति अविशद-
भावकत्व एव सिध्यन्त्यः तदन्वितं स्यादपि मध्ये ।
नान्यथा यथाजीवीयार्थेऽप्यर्थमात्रेण प्राहकप्रज्ञादिविषय-
करोपकारकत्वस्य च व्यर्थस्य यत् करोपकारक-
परिकल्पनं स प्रकृत्यपचन इति तत्र दत्तेषां करोप-
कारजनकत्वकल्पनम्, तदीपादान्तरम् । नास्ति चर्हि-
प्रकृत्यादियु नियोगान्तरम् । न च नास्ति कल्पितानां तेषां
संयुक्तिकर्तृत्वात्तानुपपत्तिः, नियोगान्तरस्यावधारण-
भावः यत् । योऽपि लिखतिः प्रामुख्यमात्रेण यत् लिखतिः,
स इदानीं नियोगान्तरमभिधत्ते । अत एव च अत्रागत-
दिवदेवा यत् लिखतिः इत्येतत् अत्रागतमात्रमात्र-
कारनियोगान्वितत्वावधिधानं नाप्युपपत्तिः । तथाहि
सति उपपत्तौ एव अत्रागतं अत्रागतस्यावधारणमिति
नियोगान्तरनिर्णयता न स्यात् । उच्यते हि यथा तु अत्रागत-
निष्ठत्वावधिधानात् युक्तं नियोगान्तरविषयत्वम् । कला-
रूपरूपविषयत्वम् नियोगान्तरविषयत्वम्, कार्यरूप-
संख्यावगातानुपपत्तिः । नयेन वस्तु युगपत् कार्यरूप-
संख्यावगातानुपपत्तिः । यद्यपि नियोगान्तरप्रज्ञा-
दियु, यत् यथाविधीयमानं अविशदमिच्छोक्तमिति
शब्देनाभिधीयते । अत्रापि विषयद्वयमिति नियोगान्तर-
स्वरूपमिति प्रवृत्तेन ।

ननु नियोगस्य कार्यमानकप्रज्ञावगातानुपपत्त्यात्
कर्मस्य प्रधानत्वात् तस्यैव वाक्यार्थत्वमित्यत आह-
'आत्मसिद्धपुत्रस्य नियोज्यस्य प्रतिज्ञो ।
सर्व्वं स्वर्गोदिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः ॥' यद्य-
पुनं कार्यम्, नन्व नियोगान्तरं विना कार्यभावपत्तिः,
अनुष्ठानं विना तदर्थमात्रम्, यथा च विना तदनुपपत्तिः ।
अधिकारिणां च विना कर्तृभावात्, नियोग-
तद्वेगत्वं अत्रागतप्रज्ञे च नियोगानुपपत्त्यात् स्थान-
विद्यर्थमेव नियोगः सत्यमानकप्रज्ञादिविषयत्वमप्य-
स्मृतम् । यथा आत्मन एव प्रतिज्ञातः स्वर्गो
यथाऽसत्येव प्रज्ञोति, तथा नियोगोऽपि नियोज्यत्वेन न
प्राधान्यरूपमनुपपत्तिः । ननु नियोगस्य कर्मभावत्वात् तस्य
च सेमित्कर्तृत्वावधारणमिति चेदिति चेत् तदनुष्ठान-

युत्तिरियं शालिवेनैव ॥' इति श्रीशालिवाय-
मिश्रकृत्यायं शास्त्रार्थसंग्रहायं द्वितीय परिच्छेद
(नियोगविधिव्याह नाम, प्रकरणपञ्चिका पृ २५-२७,
१७२-१९६)।

● नियोगशब्देन क्रियाभ्यामितिक्रमपूर्व कर्षितया
आमनि पुरय नियुज्जानशुच्यते । ऋजु १।२।७।२५
पृ २८८

● नियोजन उपाकरणान्तरमेव इति वयाप्रवृत्ति
प्राणापत्यपशु अनुष्ठानम् । आह ५।२।१, ● नियो-
जनम् (अग्नीषोमीयस्य पशो विहृतौ) औदुम्बरे
श्रुयते । येन ते च ग्राहिरे प्रवृत्तौ 'ग्राहिरे बभूवति'
इति । आ १०।७।१८६३ ● नियोजन पशो
उत्तरवेष्टिष्ये स्वशिष्टे परिषौ लीमिषेयु वातुमाप्स्येयु ।
'परिषौ पशु निजुञ्जी' । गुणमिषिय न कर्मांतरम् ।
वि १०।३।३ ● नियोजन प्राहुनममृत विहितेन
परिधिना प्राटतस्य युष्मत्त वाप औमिरेयु वातुमाप्स्येयु ।
के १०।३।१।१८-२२ ● नियोजन नृषे पशुपर्मे ।
आ १।६।७।१८

● नियोजनानादय उत्तरे संख्याया उपकरणे
श्रीहृत्तेन क्रमेणैव कर्तव्यं न न व्यत्ययेन, वाञ्छयेवे
प्राप्तपत्यपशु होऽयप्रवृत्तिक्रम । के ५।१।५।८-१२
● निरङ्कुला कवच इति न्याय । अमिषुषी-
निक्लोऽय पद । साहस्री ६५५

● निरमराद्येन साकश्या वाच्यते शातकषोऽन ।
वा ३।३।७।१५ पृ ८६०

● निरुद्वानम् । निरिद निरुद्वानमिति ? निष्कृष्य
तस्माद्वान् न वादान निरासनम्, द्विरववतीति । आ
१०।७।२।६

● निरसित वर्षाधमवाचयतीति । (भोजन
पात्रं संहिप्तं, यस्य भोजनपाने द्विजो न गृह्यते न
निरसित इत्याद्यन्येनम्) । सु पृ १७२

● निरमन न लोहितप्रियोजकम् 'लोहित निरमनि'
इति द्वितीयया लभ्य प्रमिपनि वल्लभान्, किन्तु
प्रतिपत्ति आग्नीषोमीये पशौ । के ५।१।१।२।२५,
● निरसनस्य लोप लोहितभावे नलो वा । लोप

मिमित ॥ प्रावभित्त मा देव अग्नीषोमीये पशो ।
५।१।१।२।२७

● निरस्तापादे देवो एरण्डोऽपि दूमायते इति
न्याय । यत्र बहुमतवजनदुर्लभ वे अन्वहारतया
प्रवर्तते । उक्तम्-^१ यत्र विद्वन्मनो नास्ति स्वायत्तप्रा-
त्यक्षीरपि । निरस्तापादे देवो एरण्डोऽपि दूमायते ॥^२
इति । साहस्री ६५५

● निराकरण युक्तितो वाचनम् । ऋजु पृ १०२
● निरासाहस्य विधे दशहाराप्रत्ययेन संकेतो
न युक्त । पण्डित ४३२, ● निराकाहस्य विधे
मानसिद्रव्युत्पारेण संकीच इदृशीतधिकरणे निराहृत ।
४३१

● निरावारा बुद्धि इति गीमातका । साकार
इति बोद्धा । के

● निरालम्बनमाद । भाष्यम्-^१ ननु नर्द एव
निरालम्बन स्वस्वम् इत्यत्र । अत्यवश्यं हि निरा-
लम्बनता समाप उपलक्षित स्वप्ने । चाप्रतोऽपि लम्भ
इति वा कुप्य इति वा प्रत्यय एव भवति, तस्मात् होऽपि
निरालम्बन । उच्यते । क्षम्भ इति चाप्रतो बुद्धिं सुपरि
निश्चित कथं निर्वर्णयिष्यतीति स्वप्नेऽपि दशमेव सुपरि
निश्चित आसीत् प्राक् प्रवेधानात्, न तत्र कश्चिद्
विशेष इति । न । स्वप्ने निर्वर्णयदनात् । अविश्वयाच
इत्यस्मिन् । तस्मात् यादितरवापि भविष्यति इति चेत् ।
यदि प्रत्ययवद् स्वप्नप्रत्ययस्य शिष्याभावात्, नात्र प्रत्यय
स्यापि तथा भवितुमर्हति । अथ प्रतीति तथाभावात्
हेतु, न न कथं प्रत्ययवत् अवश्यम् इति वक्तुम्
(वदितु इति नृत्तलीपाठ) । अतस्तु स्वप्नप्रत्ययस्य
शिष्याभावे निर्वर्णयदवश्यम् । कुत्र इति चेत्, लोहितप्र-
यत्नसो दोषेणात्, निद्रा शिष्याभावात् इति स्वप्नादौ,
स्वप्नाते च सुषुप्तस्याभाव एव । अन्तेतप्रेषे हि सुषुप्त
इत्युच्यते । तस्मात् नास्ति प्रत्ययो न निवेति । ननु
जायतेऽपि कावदेव स्यात् । यदि स्वायत्तगम्येत् ।
स्वप्रवर्तनमात्रेऽपि नावबभूवते इति चेत्, तत्र प्रयुदो
व्यवच्छेदो निद्राऽऽकाव मे मन आसीदिति ।
पृ २८-३०

नम् । व्यवहारे कथंकरं शब्दात् प्रागवबुध्यताम् ॥
 व्यवहारमविज्ञाय तन्निकथनतद्वा । प्रतिपत्तिः कथं
 ज्ञेया शब्दशक्तिः कथन्ताराम् ॥' इदमशक्यम् । यद्यपि
 कार्यमात्रमेव प्रवृत्तयुक्तोक्तिरिति त्वक्तव्यमेव शब्दाद्यैः,
 तथापि तस्य लोके क्रियाशक्त्येव प्रवृत्तक-दर्शनात् प्रवृत्तं
 क्रियाश्रितता प्रत्येतुम् । यथा कुनिमाशब्द शब्दार्थेऽपि
 शब्दत्वाभितताऽपि न प्रतिपद्यते, तथा क्रियाश्रितत्व
 प्रमाण-तद्व्यतिरेक न प्रतिपद्यते । तेन क्रियाऽतिरिक्त-
 कार्याभिधायि न सिद्धम् । यदि एतद्विषयव्यवहार-
 दर्शनमेव स्यात्, तदा तद्वचनात् तदेतद्व्यतिरेक-व्यव-
 हारप्रमाणं अनुमानेन शब्दक वाचक-वाच्यवसानं भवेत् ।
 न चेददस्ति, तस्य शब्दशब्दतः प्रागवबुध्यताम्
 तन्निकथन-व्यवहारप्रतिपत्तिः । तदप्रतिपत्तिं न तदेतद्व्यतिरेक-
 प्रमाणप्रमाणमात्रं शक्तिरूपवशेन । तत्राह न विवृणोति
 'कार्यप्रतीतिमात्रं च प्रवृत्तेरनुगीयताम् । किन्तु
 कार्या ज्ञेयेषु लोकदृष्ट्याऽप्यस्तीत्येव ॥' लोकप्रतीति
 क्रियाकार्यत्वं च न दास्यते अतएव इति कार्यप्राप्तये
 क्रियैव कार्यतया विद्वान्येव इति निश्चये, ॥ पुनः
 प्रमाणतया अपूर्वमिति । अन्ये पुनर्नदार्थवैयर्थ्य-
 वचननिवृत्तप्रवृत्तदर्शनेन अतीन्द्रिये कार्ये लिहाद्यो
 भ्युपगच्छते इत्याहुः । यदि आचार्यवचनादपि क्रियैव
 कार्यतयाऽवगच्छते, तदा तस्याः स्वयं तु गुरुत्वान्
 पुद्गाधारात्तरानुसन्धेय विना प्रवृत्तमवगच्छेत् नियमैर्न
 अनुगच्छेत् । प्रवृत्तिर्न स्यात्, तस्य संशयोक्तताऽऽदी
 पुद्गाधाराऽस्ति । तस्मात् क्रियाऽतिरिक्त कार्यं आचार्य
 वचनेनोक्तव्यमस्ति इति । तान् प्रत्याह 'वेदार्थाचार्य-
 वाक्येषु प्रवृत्तिर्योऽपि दृश्यते । तत्राप्येवैव
 सन्नपरिज्ञातव्या भवेत् ॥' आचार्यवाक्यप्रमाण-
 दपि विप्रशङ्गा वा संशयोक्ततादी प्रवृत्तिः, तस्यापि
 नाहः स्वविषयनिश्चित क्रियाकार्यत्वानुसन्धेय कारणत्वेन
 परिकल्पयेत् । फलं विना च तदनुपपत्तेरप्यवगच्छतामपि
 संभवयेत् । अनुपपन्नप्राये वेदार्थमपि प्रतिपद्यमानो
 नित्यमिति प्राप्तिर्योऽपि फलं कल्पयेत् । स एव वाच्य-
 दमता-मुपसृज्य स्वमाचार्यपदवीमाकूटो वेदायै प्रतीत्य
 विप्रोक्तं उपदिश्य क्रियामेव कार्यतया प्रतिपद्येत् नापूर्व

कार्यम् । उपरिहति 'सम्प्राप्तोक्तानुसारेण व्युत्पत्तिः
 कार्यमात्रेण । तस्य त्वपूर्वरूपत्वं वेदवाक्यानु-
 सात्तम् ॥'

एवमपूर्वकार्याभिधायित्वे सिद्धे चोदयति 'ननु
 लोकविरोधित्वं पक्षेऽस्मिन्नपि दृश्यते । सर्वदेवं यतो
 लोके जित्वा कार्येण गम्यते ॥' परिहरति 'भवेदेवं
 विरुध्यते कार्येऽपूर्वेऽपि लोके । प्रतिपत्तिविधौ
 चेत् क्रियाकार्यत्वगोचरी ॥' यदि क्रियाकार्य-
 गोचरी लौकिकत्वपतिपत्तिगोचरी अपूर्वकार्याभिधायि-
 पक्षाद्वीकारं विरुध्यते, ततो लोकविरोधत्वं स्यात् भस्म-
 त्वस्य ॥ न चेत्तद्वीकार- 'अपूर्वं हि क्रियासाध्यं
 साधित्य साधनं क्रिया । सम्प्रादपूर्वसाध्यत्वं क्रिया-
 साध्यत्वसंगतम् ॥ प्रमाणात्तरस्यामं हि लोकः
 कृद्देवियुक्तः । क्रियाकार्यस्य एषातः प्रयोगो
 लक्षणाऽन्वितः ॥' प्रतिपत्तिविधौ हि नावयव भौत-
 प्रवृत्तानुगच्छेय, लक्षणाऽपि लोके दर्शनात् । तेन
 यद्यपि उक्तेन न्यायेन अपूर्वमेव कार्यं विज्ञातानामपि-
 वेद्यम्, तथापि तस्य क्रियाकार्य-वाक्यमिच्छात् तस्य
 लक्षणाया तत्रोक्तानुपपत्तिः । क्रियासाध्यं तु अपूर्वम्,
 नास्ति च तस्मै क्रिया साधनं भवतीत्यपूर्वेण सह क्रिया-
 कार्यत्वं नित्यसंबन्धमिति शक्यते च तद्व्याप्यम् । यन्तु
 शीतवदाथे लोके लिहादि न प्रवृत्तते इति, तत्प्रा-
 पूर्वात्तम् । प्रमाणात्तरप्रतीतितात्पर्यं प्रतीतिविषयत्वात्
 लौकिकप्रयोगम् । यद्येता लक्षणा किमिति तर्हि लोको
 नास्ति-लौकिकत्वाद् 'लक्षणाऽनभिमानं तु मुख्यार्थानव-
 धारणात् । यन्तु मुख्यार्थद्वारास्तथा साधयि-
 कत्वयो ॥' इति । मुख्यमर्थमिति विना साधयि-
 यति अर्थे शीतविषय गम्यते । उल्लेखः इव पदवाहा-
 पूर्वम् । मुख्यार्थमिति विना तु परीक्षकाया लक्षणिकवची-
 रिति । उपरिहति 'तस्यान्मानान्तरापेक्षं कार्यमर्थ-
 न्तरान्विताम् । वेदवाक्यं त्रयीतीति सदोपोऽयनु-
 दाह्यम् ॥' प्रमाणं कदापि संशयप्रयोजनं नाह 'वाक्यार्थ-
 मातृत्वेन प्रमाणात्तुल्यदर्शनानुसारेण । अनसूय-
 योधनार्थं शास्त्रिणामेव समविता ॥' रचित्य सच्च-
 रितानामनुपपत्तिं कर्तुं शक्यते । वाक्यार्थमाहवा

वृत्तिरियं शालिकेनैव ॥' इति श्रीशालिकनाथ-
मिश्रकृताया नन्कायंशालिकया द्वितीयः परिच्छेदः
(नियोगनिविदाः नाम, प्रकरणपञ्चिका पृ. २५-२७,
१७२-१९६) ।

● नियोगशब्देन निशाम्यति निशामपूर्वं कथ्यते या
आत्मनि पुनरपि निवृत्तान्मुच्यते । अजु. १।२।अ२५
पृ. १८८.

● नियोजनं उपाकरणान्तामेव इति यथायकृति
प्राकाशयत्यष्टु अमुशानम् । अह. ५।२।१. ● निजो-
जनम् (अश्रीयोमीयका पञ्चोः विहृती) औदुम्बरे
भूयते । केवले च एादिरे मृदुनौ 'यादिरे यज्जानि'
इति । भा. १।०।१८।६३. ● नियोजनं पञ्चोः
उत्तरवेदिष्वे ह्यविधे परिष्वौ औपिकेषु वातुमात्येषु ।
'परिष्वौ पञ्च निवृत्तौ' । गुणविधिरथे न कर्मगतम् ।

वि. १।०।३।१. ● नियोजनं मातृसमन्तं विहितेन
परिष्वितं प्राकृतम् यूपम् शब्द. औपिकेषु वातुमात्येषु ।
के. १।०।३।१८-१९. ● नियोजनं यूपे पञ्चवर्गम् ।
भा. १।०।३।१८.

● नियोजनशब्दः उत्तरे संस्कारः उपाकरणे
स्वीकृतेन तदेवेव कृतम् न न्यासेन, नान्येवे
प्राकाशयत्यष्टु औदुम्बरे मृत्तितम् । के. ५।१।१८-१९.

● निरहृदया कथय इति न्यायः । अनियुक्ते-
ति न्योऽपि न्यष्टः । साहस्री ६२४.

● निरवकाशेन मायकां भाग्यते प्रस्तवावोऽपि ।
या. १।१।७।१४ पृ. ८६०.

● निरवदानम् । निमित्तं निरवदानमिति । निष्कृष्य
तसादृशम् अउदानं निरवदानम्, द्विरवयवीति । भा.
१।०।७।२६.

● निरवसितं कर्माश्रमाचमरदित् । (योजन-
पात्रात् बहिष्कृतः, नयस मोक्षनपावे द्विजो न भुङ्क्ते स
निरवसितः इत्यप्यर्थेचम्) । सु. पृ. १७२.

● निरसनं नलोहितविप्रयोगकम् 'लोहितं निरसति'
इति द्वितीयः तस्य प्रथिपचिन्तावधानम्, किन्तु
प्रतिपत्तिः अश्रीयोमीये पञ्चो । के. ५।१।२।२७,
● निरसनस्य लोभः लोहितस्वापाने आने वा । लोभ-

निमित्तं तु प्राक्कथितं मन्त्रेण अश्रीयोमीये पञ्चो ।
५।१।२।२७.

● निरस्तपादपे देवो धरणीऽपि दूमायते इति
न्यायः । यत् बहुसंज्ञकनदुर्लभावे अत्यन्तदरसत्वाय
प्रवर्तते । उक्तम्- 'यत् निदम्बने नास्ति शालिकना-
लपौराणि । निरस्तपदपे देवो धरणीऽपि दूमायते ॥'
इति । साहस्री ६४५.

● निराकरणं युक्तिः काचम् । अजु. पृ. १०२.
● निरास्त्रहृदय विधे. उरुशृङ्गायावयौ न संज्ञेचो
न युक्तः । पराक्रमः. ४३।२. ● निराशहृदय विधेः
मन्त्रलिङ्गावयवो संज्ञेचः । इत्युपनिषदादिषु निरहृदः ।
४३।१.

● निराकरा युक्तिः इति भीमावकाः । साधारं
इति बोद्धा. । के.

● निरालम्बनवादः । भाष्यम्- 'तनुं तर्प. एव
निरालम्बनः स्वयम्भू प्रलयः । प्रलयस्य हि' निराल-
म्बनस्य स्वभावः सारस्वितः स्वप्ने । जाग्रतोऽपि सप्तम्
इति वा कुञ्ज इति वा प्रत्ययस्य भवति, तस्मात् औदुम्बरे
निशाम्यः । उच्यते । सप्तम् इति जाग्रतो युक्तिः तुपरि-
निधिता कथं त्रिपर्यविध्यतीति स्वप्नेऽपि एवमेव तुपरि-
निधिता आसीत् प्राक् प्रतीकानाम्, न तत्र कश्चित्
विशेष इति । न । स्वप्ने विपर्यवर्तनानाम् । अविपर्यवर्तन
इति स्मृत् । तत्त्वान्वादिदशमसि भविष्यति इति चेत् ।
यदि प्रत्ययान्तात् स्वप्नस्यस्य सिध्यमानस्य, जाग्रतस्य-
स्यापि तथा भवितुमर्हति । अथ प्रतीतिः तथामात्रस्य
हेतुः, न सद्यते तत्त्वस्य-यत् तथामय इति वक्तुम्
(यदितुं इति वृत्तीपाठः) । अ-यत्तत् तत्त्वस्य-यत्
विषयान्नो विपर्यवर्तनवर्तः । कुत्र इति चेत्, सनिद्रस्य
मनसो दीर्घत्वान्, निद्रा सिध्यमानस्य हेतुः स्थानादौ,
स्वप्नान्ते न सुषुप्तस्याभाव एव । अनेवतयेव हि सुषुप्त
इत्युच्यते । तस्मात् जाग्रतः प्रत्ययो न सिध्यति । तनु
जाग्रतोऽपि करणवैभः स्यात् । यदि स्वादवगम्यते ।
स्वप्नदर्शनकालेऽपि जाग्रतस्यते इति चेत्, तत्र प्रसुप्तो
हाकान्छति निद्राऽऽकान्तं ये मन आसीदिति ।
पृ. २८-२०.

बुद्धी— 'मनु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रपञ्चः' कुतः तत्संभवमुक्तत्वं वातसंभवमुक्तत्वं वा, येन विशेषेण प्रपञ्चाप्रवृत्तयोर्विशेष उपलभ्येत । पृ. ५३.

शुभु— यदि परमाश्रितः अर्थः स्यात् तदा संभ्र योगश्च प्रत्यक्ष इति वाच्यते यत्तुम् । सर्वप्रत्ययाना तु निरालम्बन-स्य परमार्थिभावात् नेदं सिध्यति इति प्रत्यक्ष-तत्त्ववाक्येण संगतिरित्यर्थः ।

पूज्य— कथं पुनः सर्व एव निरालम्बनः प्रपञ्चः ? 'प्रमाणं हि निरालम्बनता स्वात्मः उपलसितः स्वप्ने' । ननु च शुक्तिकाया रजतज्ञानम्, स्वामीति स्वप्ने । ननु च शुक्तिकाया रजतज्ञानम्, स्वामीति प्रमोदात् स्मृतिज्ञानमुक्तम् । युक्त रजतविषु । तत्र हि शुक्तिकाया वत् भास्वर रूप चाप्यस्य परिच्छिन्नम्, तत्र रजतस्मृतेरदोषकं इत्युपपत्तेरिति । स्वप्नाविषु पुनः कसचित् अग्रहणात् अर्थान्तरे स्मृत्युद्देशपरिहारः शक्यः इव प्रतीतिरिति । तस्मात् बाणवानिकप्रवचनेनेदं ज्ञानज्ञातं इति प्रतिपद्यमाने । उदाहरणानात् अरजे अर्थादरे स्मृत्युद्देशः । स्वप्ने पुनः कस्यचिदग्रहणादि-मुक्तम् । वस्तुतः वास्तवैक मिश्रितं इति ज्ञानी कल्पना, नाशान्तराभयम्, अभावेः । अतः कुड्यादिभिरिति ज्ञानं बाणवानिकप्रवचने, न कुड्याद्यर्थमिति सिद्धिः । उच्यते । कार्यसिद्धयर्थे हि कारण कल्पने, न पुनः कार्यविनाशाय । स्वप्नाविषु बहिरन्वयतां तस्मिन्, सा च बाष्पादमन्तरेण न संभवति । तेन च जिना यत्र एतद्वति सत् तत्र कारणम् । तस्मात् अर्थ एव कारण इति युक्तं कल्पयितुम् । निरालम्बनता तु नैव संवेद्यते प्रमाणावबोधेन । तथात् अथवा ज्ञानं न बाणवानिकप्रवचने इत्युक्तम् । ननु स्वप्नोपपत्त्यर्थं मिथ्या इति प्रतिबुद्धस्य ज्ञानमुच्यते । न च मिथ्याभावस्य कारणकत्वाना युक्तम् । ननु च अकारणस्य मिथ्या-प्रत्ययस्यापि रूपान्ते न घटते । सत्यं न घटते, न तु अनापत्तयुगात् तत् । तदनुगुणे हि मिथ्याभावस्यैव न स्यात् । यद्यपि ज्ञानोपपत्त्यर्थं अर्थं कल्पितं तथापि अर्थ एव न कल्प्यः, किन्तु वास्तविकताम् । तस्मात् स्वप्नोद्देशेन मिथ्याप्रत्ययः । स्वप्नोद्देशपरिहारात् चोत्तराधिकारो वास्तवः । अतो बाणवानिकप्रवचनमेवेदं ज्ञान-

ज्ञानं इति उत्तरमिदं कथितम् । (न्यायोः शार्ङ्ग-प्रव-मिथ्याप्रवचनं हेतुः । बाणवानिको न्यायोः, स्वप्नोद्देश-वागना इति अनादिनात् वीर्यवदुक्तम् अयोपः) (सिद्धान्तप्रवचने—) ननु परिहृतमेतत् 'स्वप्नमीति ज्ञानमुक्तम्' स्मृतिज्ञानान्तेनाभि । ननु च स्वप्नेः उद्देशकारणमात्रान् नैव सम्भवति इत्युक्तम् । तदसिद्धम् । स्वप्नादपि हि निष्पन्नऽदृष्टादिसंभवात् । स्वप्नेऽपि हि सुखदुःखमनुभूयते । सुखदुःखदोष भवत्युक्तम् । अतः अदृष्टहेतुमेव स्वप्नादिज्ञानम्, किञ्चिदपि परिहृतं इत्युक्तं शुक्तिकादिज्ञानमुक्तत्वं स्वप्नविज्ञानस्य । तदिव-मुक्तम् (यदिदमस्मादभिपश्यते अग्रहणात्माः प्रमोदो मिथ्यात्वहेतुरिति उद्देश भाग्यकारणेनोक्तम्) 'स्वप्न इति ज्ञानो बुद्धिः सुप्तिनिमित्ता कथं विपर्यस्यति' । कथमनेन ह्युक्तम् ? (ह्युक्तं) निमित्तं अविच्छिन्न-मित्यर्थः । कथं अविच्छिन्नोऽर्थः अनविच्छिन्नो भवति ? (ननु अग्रहणात्मिकायां तद्वैज्ञानिकी मिथ्या स्याः, नानावता अर्थस्य केनचित् ज्ञानेन अग्रहणात् इति युच्यते—) कथं तर्हि प्रत्यक्षो मिथ्येति ज्ञानाति ? (उच्यते) उक्तम्, स्वप्नमीति स्मृतिप्रमोदात् (स्मृति-वा-परमार्थात्) प्रत्यक्षमिति सत् । ननु ह्युक्तं न अपेक्षि प्रत्यक्षाभिवानः (इन्द्रियदीर्घस्य निमित्तं प्रत्यक्षानुपपत्तौ स्मृतिरपि भवति) । अथमेवार्थः (अग्रहणात्मको ज्ञान इति) स्वप्नोद्देशो— 'अथ प्रतीतिस्तथाभासस्य हेतुः, न वाच्यते प्रत्ययादयमर्थ इति वदितुम्' । 'यदि प्रत्ययत्वम्' इति च । नावगतिरिति मन्वते । 'अन्वयो हि स्वप्नज्ञानस्य मिथ्याभावः' इति तस्यैव निमित्तता दर्शयति । कुतः ? इन्द्रियदीर्घस्यैव प्रमाणात् 'निद्राज्ञानं मे मनः' इत्यादिना । दीर्घस्य च काया-सम्भवम्, न अर्थान्तरोपपत्तिमयैव इत्युक्तम् । (पृ. ५३-५४)

श्रीवा— (उत्तर-प्रवचनं प्रवेदनताः) 'प्रमाण-त्वाप्रमाणत्वे, पुण्यपापानि, नक्तम्' । विपर्यय-वादमन्त्रार्थनामधेयादिकल्पना ॥ १ ॥ सर्वेषु लक्षणेष्वेव स्वप्नमात्रेण सिद्धिः । यन्नन्यसिद्धि-भेदेन पूर्वसिद्धान्तप्रवचनम् ॥ २ ॥ कर्मध्यः फल-

संवन्धः पारलौक्यैहलौकिके । सर्वमिच्छाद्युक्तं
स्वादार्थशून्यासु सुखिषु ॥३॥ जस्माद्धर्मार्थिभिः
पूर्वं प्रसाधैर्लोहसमैः । अर्थस्य सदसद्भावे यत्न-
काये क्रियां प्रति ॥१॥ ४ ॥

रत्नाकरः— यदि सर्वो बुद्धयो ऋद्धयर्थं वाः स्वाद्य
पश्यन्मायिनो भवेयुः, ततो बोध्य (भवद्वा), चोदना
धर्मे प्रसाधम्, सम्पदप्रसाधम्, सर्वयोगने प्रत्यक्षम्,
अहं संयोगप्रसाधाम्, उक्तोक्तिरूपि पुण्यम्, अहं ह्यप्यदि-
पायम्, तदुभयविरुद्धम् अभ्युदयप्रत्यक्षम् यद्वा तेषां
फलम्, विधेयं प्रवर्तनम्, अर्थशून्यं प्रवर्तनमर्थः,
मन्त्रालयमुद्रेश्वरानाम्, नामधेयानां गुणप्रतिपाद्य-
विविचारः, अदिशब्दोपाद्यम् मन्त्रालयाध्याप्या-
शान्ताविविचारः, तथा शब्दस्वरभूमिनिष्ठभुक्त्यादिभि-
कर्मैरेतदोपलक्षणमिति यथाः, यत्नमप्यदि भेदेन बाधवार्थ-
यिता, कर्मणि कानिचित् आमुष्मिन्स्पर्शप्रज्ञानि,
कानिचित् अनिबन्धनानि, कानिचित् ऐहिकलक्षण-
कर्मणि इत्यादि-भवद्वा त तव चोदनादीनामभावात्
अवृत्तं स्यात् । अतः अवश्यं धर्मादिभिः पुरुषैः
ज्ञानादीनिपीयसुमाह्वयानि कविचित्किञ्चन । बाधार्थ-
सद्भावे लोकसंग्रहप्रसाधौ बाधनेन वनः कर्तव्यं ।
निपा ३३१ अनुग्रहसिद्धयर्थमित्यर्थः । पृ २१७-२१८.

श्लोका— 'स्वादादिभोगप्रत्यापि योपभोगस्य
कल्पना । तन्निपुणपथेनेहेह परमार्थं प्रवक्तव्यं ॥
११ ॥ नहि स्वप्नसुप्तादर्थं धर्मं कश्चिन् प्रवर्तते ।
यादृच्छिद्यत्वात् स्वप्नस्य तूष्णीमाशयेन पण्डिते ॥
१२ ॥ परमार्थकलापानिभिच्छिद्रित्तो न यत्नतः ।
प्रतिपत्तिरिधान्या युक्तिर्मिर्गोचरस्तु ॥ १३ ॥
तत्रार्थशून्यं विज्ञानं योगप्रसाद्य समाश्रितम् ।
तस्माद्यभावमिच्छन्ति ये मायामिक्तजानि ॥१४॥
तत्र बाधार्थशून्यत्वं तुल्यं साधयं द्वयोरेषि । निवृ-
त्त्याऽस्त्य, ततो शाने गच्छन् सत्त्वित्कल्पना ॥१५॥
तन्मात्रं साधारणत्वेन तन्मूलत्वेन पात्ययम् ।
बाधार्थसदसद्भावे यत्नो भाव्यतुवा कृत् ॥१६॥
शानाह्वयदिनोऽपि प्रथमं अर्थमशून्यं निर्विकल्पा-
नुपपत्तेः शानाह्वयवै । तेन अर्थापह्नव इत्यवधारय

त्वात् शानाह्वयस्य च तन्मूलस्य तद्विशङ्कापेनैव
निवृत्त्यवधिदेः तदेव निराकृत्यते इति । रत्नाकरः
निरालम्बनवादः पृ २१७-२१८.

* निरालम्बनवादे बाधो विपर्येयः नास्ति
उन्निर्गता नीलाच्छाया अपि न सति । बाध पृ. ६.

* निरालम्बनवादनिरासेन बाधार्थकस्याः औत्त-
सिकमते एव भाष्ये उक्तः । बाध, पृ. ६.

* निरालम्बनवादिनः सर्वानि बाधप्रकारानि विपर्य-
यानि लक्षिकानकल्पानि मिथ्याविपर्ययानि बाधार्थ-
विपर्ययकल्पानात् स्वप्रकारात् । स्वप्रकारानां हि
बाधप्रकाराकारेण परिणतं ज्ञानमेव विपर्ययः, न पदार्थः,
तदानीमभावात्, मन प्रत्यासत्तयाभावात्, स्वप्नारब्धे-
नादीनामर्थमवधारय (अनन्तश्च ज्ञानप्रत्ययमेव विपर्ययः)
एव सर्वज्ञाना इति दृष्टान्तेन न किञ्चिदपि शानं प्रमा-
द्व्याहुः । तत्र । स्वप्नप्रत्ययानां आत्मविपर्ययविपर्यया-
दृष्टान्तादि । किञ्च 'नीलोऽयम्' इत्यादिनिवृत्ति-
काला आत्मविपर्ययकाले 'नीलोऽयम्' इत्याकारा-
वृत्तिः । अत इदं नाद्यविपर्ययम् । बाधप्रकारात् न च
प्रमेव । सति पृ २१-२४.

* निरिष्टम् । इतिर्विषयः निरिष्टः, कुतश्च
निरिष्टः निरिष्टः । पुन प्रयोगार्थं इत्यर्थः । वि.
११११२ । निरतमिष्टवनेन इति निरिष्टं निरिष्टमेव
निरिष्टम्, एतस्मिन् कर्मणि तदुक्तमित्यर्थः । निरिष्ट-
कालमपि क्वचित् देशस्य च पुनरुपपन्नं शिष्टा न
निवर्तयन्ति । सोमः * निरिष्टकेन पुन नियां शिष्टा
नाद्यवन्ति । निरिष्टकेन शिष्टा कार्यं नाद्यवन्ति । भा
१११११२१३.

* निरिष्टोपदेशः । निष्का त इह इच्छा विनि-
योगात्तद्वा वसत्वात् वा निरिष्टम् । तदनुक्तमिति
ज्ञात् । एकत्रोपपन्नं च यत्रोपयोगविनि. निरिष्ट-
नोपदेशः । कु ४११११२१.

* निरुक्तं वेदादयः । योक्तेष्वपि असिद्धिप्रकार-
पक्षेणानुवर्तनं वेदमूलकत्वात् प्रमाणम् । वि. ११११३.
* निरुक्तं वेदापि योगप्रसाद्य । वा ११११४ पृ. १५६.
* निरुक्तेन वाक् लोकमवधारयति दानेन पदार्थं

तद्वत्किञ्चन विविक्तगन्धप्रबोधभाक्वेन निरुच्यन्ते । १।३।
५।१० पृ. २२८. * निरुच्यन्त्य लोकात्मलपदार्थशानं
प्रयोजनम् । सु. पृ. १२९. * निगमनिरुक्त-वाचन-
प्रयोजनं भावतोऽर्थः कल्पितव्यः यथा 'सृष्ट्वेव अर्गो' ।
इत्यादौ । भा. १।२।४।४१.

॥ निरुक्ते स्यात्, तत्संयोगान् । ६।५।३।१२ ॥
चान्द्राभ्युदितेष्टिः, इति निरुक्ते स्यात् इति निर्वाच-
नस्य चन्द्रोदये सति स्यात् । तत्संयोगान् । 'यस्य हवि-
र्नैवत् सुरक्षात् चन्द्रमा अप्युदेति' इति निर्वाचसंयोगेन
इष्टेयत्वात् इति पूर्वं पक्षः ।

प्रपुनो या, प्रापणाभिनिमित्तम् । १३ ॥

पूर्वपक्ष मृगेण प्राप्तं क्षान्देन निरुच्यन् निदानम्
माह । अत्रास्ते कर्मणि प्रपुनो एव चन्द्रोदये सति इष्टि-
रेण स्यात् । निमित्तस्य चन्द्रोदयस्य प्राप्त्यान् प्राप्तत्वात् ।
चन्द्रोदये हि निमित्तम् । तद्येव निर्वाचात् प्राक् कालम्,
तदा निमित्तसत्त्वान् नैमित्तिक कर्तव्यमेव ।

लक्षणमात्रमिवरन् । १४ ॥

एहि निर्वाचान् प्रापणि प्रपुनमात्रे दर्शकमैत्रि लघो-
दये सति अभ्युदयेष्टिः स्यात् तदा 'यस्य हविर्निवृत्तम्'
इति निर्वाचसंयोगः किमर्थमिति चेत्, आह विद्यान्वी ।
इतरत् निवृत्तमिति पदम्, लक्षणमात्रं कर्मादभ्यस्य ।
कर्मादभ्यस्य लक्षयति निवृत्तमिति पदम् । कर्मादभ्यस्य
निर्वाचान् क्रमेण भवति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । १५ ॥

तथाच निर्वाचात् प्रापणि प्रपुनमात्रे दर्शकमैत्रि लघो-
दये सति अभ्युदयेष्टिः स्यात् इत्येव अन्यार्थदर्शनं भवति
'स यदि अगृहीत हविर्गुद्विषान् तदा एषेव जनकस्य'
इति । तस्मात् प्रपुनमात्रे कर्मणि चन्द्रोदये सति अभ्यु-
दिनेष्टिः इति निदानम् । अगृहीत हविः अभिनिमित्त-
स्य चन्द्रः यदि उदिस्यात्, तदा निर्वाचोत्तरं वा जनकस्य
उत्ता, एषेव कर्तव्य इति अन्वर्थः । के.

* निरुद्धादिनाम यदानीं साधिकाविच्छन्ति इत्यु-
च्यते, तेषां निन्दा तदभ्युदयेष्टिः निरुद्धादिनाम । के.

* निरुद्धादयः पञ्चः सोमात् प्रापणि कर्माः ।
रत्न. ५।५।१।१५.

॥ निरुद्धादिष्वपि शालामुष्णीशो भवति ॥

यस्याप्यपस्तेषु प्राग्निदेव उत्तरदेवः प्रपुनवत्
निरुद्धपञ्चापि सप्तमात्रं शालामुष्णीशो भवेत् । इति
प्राप्ते, प्रपुनो शालामुष्णीशो मौमिषस्य कस्यापि कर्मा-
भावान् पाशुपदकर्माप्येव तदुपादानेन श्रद्धात्वाकोद-
नस्यः शालामुष्णीशो निरुद्धादिष्वपि स्यादेव । संकर्म,
१।१।२२.

* निरुद्धपशुः आग्नीषोमीयस्य विकारः । सत्याग्रह-
सूत्रे तु वैपरीत्य स्वीकृतम् । के. * निरुद्धपशौ
अथवापि वीक्षिते दण्डवत्पादनस्य दण्डवान् प्रयोजकम् ।
तस्मात् मैत्रावरुणास्कारार्थं दण्डदानमर्थकम् । वि.
४।२।६.

* निरुद्धपश्यादौ वीक्षारोमकृपाप्राप्तये दण्डदान-
मुक्तं तथा वैपरीत्यप्रमुक्तत्वात् नापुनरप्यम् । भाट्ट.
४।२।६. * निरुद्धपश्यादिव आग्नीषोमीयादिविकारो
(वेष्टि.) कर्माः । वा. १।५।४।९.

॥ निरुद्धपशुवन्द्ये होतृमैत्रावरुणयोर्होचोर्पणम् ॥

'द्वितीयमस्याभावयति शो क्त्वम होताग्रे होता च
मैत्रावरुणश्च' इति दैष्टोऽह्येव भूतं उक्तम्यादेन
होतरेवेदं वरुणाग्रं सोमकर्मः । इति प्राप्ते, इत्यन्येन
तृतीयहोत्रभावस्य हेतुकरणान् अत्रेतिपदेन योग्यतया
निरुद्धपशुवन्द्यः एवोच्यते इति तत्र अष्टोक्तम् ।
संकर्म ३।५।१३.

* निरुद्धा लक्षणं निरुद्धसक्तितुल्ययोगसेमत्वात् न
तुल्यत्वे नावर्तानुपपत्तिरविच्छेदानवस्थाने । कु. १।१।
६।१२ पृ. २५७. * 'निरुद्धा लक्षणाः काश्चिन्
सामर्थ्यादभिधानवत् ।' इति केतुचिदर्थेयं अभिधान-
वदेव लक्षणावच्छरणि अत्रादिकावद्भुतत्वेन (प्रक्षि-
कमेव इति कुट्टके पृ. १५७ पाठः) निरुद्धाः यथा
श्राद्धेषु । वा. १।१।६।१२ पृ. ६८३.

* निरुद्धलक्षणाया अभिरुद्धलक्षणा साधते, उदा-
हरणं मृगम् । वाल्. पृ. १५३.

* निर्गुणं पुनर्वचनं पविष्टलक्षणकं भवति । भा.
११।१।२८५१.

यूपावतस्तरणार्हियः प्रकृतधर्मविधौ अधिकारः इति निदान्तो वक्ष्यते । तेन प्रकृतानामाज्ञाना येनैतेभ्यः प्रकृतिः स्वात्मनि । ४ ६२४.

● निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत् (६।४।१२) इति सिद्धान्तोऽयं प्रथेयात् प्रकृत्वादानस्य नागदोषावहायेषु पुरोडाशसंगोपादानं यक्ष्यते । सु. पू. १५३३. ● निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत् । यदि च निर्वाणवैलयायोगागमिर्भुविभेदेत्, तथा सति तदुत्तरत्वात् नागदोषावहायेषु प्रत्याम्बर लोपाधीयेन, स च 'निर्देशाद्वा' इत्यादि विरुध्यते । घा. १।४।१५।१२ पू. ९८३.

● 'निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात्' (१२।२।१।३) इत्यत्र वक्ष्यमाणेन अग्नीना लौकिकीदिकमन्त्रिण्यनिरासन्मात्रेण वदयति । सु. १।३ पू. ४०. ● निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् । यदि तावत् पुत्रपार्वा अग्नि (अग्नयः) इत्यभिप्रायः, स प्रकृत्यैवाद्युक्तः । तथा वदतो वदयति 'निर्देशाद्वा' इति । घा. १।३।११।३९ पू. ११०६ । यदि च लौकिकप्रकारविधया सर्ववैयलममिधीयते, ततो 'विहारो' (१२।२।१।१२) इत्युक्त्या 'निर्देशाद्वा' (१) इत्यत्र निर्णीतत्वावशिष्यात् । ४. ११०६.

सु निर्देशाच्छेषमक्षोऽन्यैः, प्रधानमत् । ६।४। ३।४ ॥

दर्शपूर्णमासरोः शेषस्य वागावशिष्टस्य इति वाः मक्ष. प्राशिश-मनुष्यकारण-सामुवाककालीनाः अन्यैः कर्तव्यमो मित्रैः कर्तव्यः । इदमत्र एव यजमानपञ्चमाना कर्त्तव्यत्वात् 'यजमानपञ्चमा इहा भक्षयन्ति' इति निर्देशात् । इतरमत्रेण तु परिर्तयताम् । गसात् अन्यैः मक्षो भक्षयितव्यः । यजमानवत् यथा वक्ष्यमानासो अन्यः पुरोडाशः प्रपानार्थः, तथा इहापमक्षे ऋत्विग्भ्योऽन्ये स्युः । इति पूर्वः पक्षः ।

सर्वेषां, समवायान् स्यात् । ५ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्रसक्तं वाचाप्येन न्यायवत्तु सिद्धान्तमाह । सर्वैः प्रकृतैरेव ऋत्विग्ब्रह्मणैः सर्वो मक्षो भक्षणीयः स्यात्, नान्यैः । समवायात् प्रकृतैः कर्मणि यजमानपञ्चमानासोऽन्यैः ऋत्विग्भ्योऽन्यैः समवायात् संक्षेपात् । यागावशिष्टानां यागीयभक्षणं न

युक्तमिति यावत् । मन्त्रैः इहादिमन्त्रमन्त्रैः ऋत्विज. सुन्यते इति पूरणीयम् । समवायात् कर्मकरत्वेन संवत्सात् इति सुतोषिणी । सर्वैः इत्यस्य सामे सर्वे इति कुत्रुते पाठः । सर्वे भक्षणं ऋत्विग्भिरेव कर्तव्यं स्यात् । समवायान् यासो तोषामेव वस्तुतः वात् इति तदर्थः ।

निर्देशस्य गुणार्थत्वम् । ६ ॥

'यजमानपञ्चमा इहा भक्षयन्ति' इति निर्देशः इहाभिन्नमक्षपरिसंख्यार्थः इति यत् पूर्वपक्षिणा उक्तम्, तन्परिहाराय सिद्धान्तमूलात् । यजमानस्यो यो यागस्य गुणः तस्य मक्षे प्रत्यर्थः निर्देशः, न परिर्तयार्थः । निर्देशस्य गुणार्थत्वम्, निर्देशो गुणार्थः न परिर्तयार्थः । गुणार्थत्वात् इति पञ्चम्यन्ताः पाठा कुत्रुते ।

प्रधाने सुतिलक्ष्यम् । ७ ॥

पूर्वपक्षिणा प्रधानवत् इति इहास्त उक्तः । तत्रै-लक्षणप्रदर्शनार्थं विद्वान्तुतम् । प्रधाने यत् यजमान-मात्रं निर्दिश्यते, तत् सुतिलक्षणं अन्यथासिद्धावदान-वाक्यमवापकम् । तस्मात् तत् स्यात् परिर्तयार्थम् । 'यजमानपञ्चमा इहा भक्षयन्ति' इति मन्त्रं तु मक्षे यजमानस्य अप्राप्तत्वात् विधानार्थमेव । अतो न तत् परिर्तयार्थम् ।

अथवदिति चेत् । ८ ॥

पूर्वपक्षी काले । अथवत् अथमेपवत् । अथमेवे यदुक्तात् यज्ञता सर्वशेषमक्षणे ऋत्विजो विधेरन्, तस्यैव तत्र सर्वशेषमक्षयम् । तद्वत्पमणि न सर्वशेष-मक्षयनियमः इति चेत् पूर्वपक्षी दृष्टात् । अत्र भव्य-वत् इति, पूर्ववत् इति च पाठः । तस्मात् अथवत् इत्येवार्थः ।

न, चोदनाविरोधान् । ९ ॥

सिद्धान्तो आह । न अथमेवे सर्वे मक्षयिष्यन्ति । तत्र यज्ञता बहुत्वात् सर्वमक्षणे ऋत्विजो विधेरन् । तदथ 'अथमेवेन यजेत' इति नोदना विरोधः स्यात् । ऋत्विग्भ्योऽन्यैः अथमेवेकमात्रेभावात् । तस्मात् अथमेवे सर्वमक्षयमात्रो युक्तः । दर्शपूर्णमासयोः सादारादोपा-यमत्रात् सर्वे संप्रमत्ताः ऋत्विग्भिरेव मक्षणीयः कान्यैः इति सिद्धान्तः । के

॥ निर्यन्त्याधिकारो यो ॥ के. ६।१।८।
३९-४०.

॥ निर्यन्तमनोरथस्याय. ॥ अयं परोक्षोक्तिः ।
यथा 'उत्तमोत्तमं चैव निर्यन्ता मनोरथाः । हृदये-
ष्वेव लीयन्ते विषयास्त्रीकृतानि ॥' इति । सादृश्यं.
८०५.

० निर्यन्तः निःशेषं विवृतः । के.

० निर्धारणं कतिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायात्
एकदेशस्य गृह्यक्रमणं । रहस्य. ५. १५५.

० निर्गन्धः अतिवचनगतेष्वापाकायोः मन्थनशेषः
शास्त्रीयधर्मरहितः लौकिकोऽस्ति । के. ६।१।११९.

० निर्मलः अमीनोनीकाद्युक्तः श्रममङ्कः शास्त्रीय-
संस्काररहितोऽस्ति । ७।१।७।१९. ० निर्मन्थ्यः अमणः
सोमं चकारः । संपर्क. १।१।१६. ० निर्मन्थ्येन

इष्टाः पचति' इति निर्मन्थ्यशब्दः पञ्चज्ञा-
विष्टाश्चतुर्धो गोरुक्तेः । अतिवचने सद्य एव लौकिक-
मप्यनेन जात. अचिरनिर्मितः । तेन इष्टाः पचन्ते ।

वि. १।४।१०. ० निर्मन्थ्ययोः अतिवचनगतेष्वा-
पाकायस्य अमीनोनीकाद्युक्तस्य च प्रकृतिमिष्टाः सन्त्ये

नास्त इति नास्ति धर्मातिदेशः । के. ७।१।७।१९.

॥ निर्मन्थ्याधिकारम् ॥ अतिवचने षड्विंशः
'निर्मन्थ्येष्टका' पचति' इति निर्मन्थ्यशब्दो यौगिकः ।

(निर्मन्थ्यापस्तु एतद्विधायकः) ॥

तथा निर्मन्थ्ये । १।४।१।१९ ॥

भाष्यम्— अतिवचने 'निर्मन्थ्येष्टका' पचति'
इति सङ्कटे दर्शनात् संस्कारशब्दो निर्मन्थ्य इति ।
अष्टात्रिंशति दृश्यते 'निर्मन्थ्य आगम्य ओहं
पचामः' इति । निर्मन्थ्यशब्दोऽपि पूर्ववत् यौगिक इति
संशयः । प्रयोजनम्, संस्कारमिति चेत् कर्मभूत इत्यत्र
पक्षः । नातिशब्दे यथोपपत्तेन । यौगिके अचिर-
निर्मितेन । यथा 'नापनीतेन मुञ्चते' इति अचिर-
निर्मितेन इति सम्यगे ।

वा— निर्मन्थ्येऽपि पूर्वाधिकारवत् कानि संस्कार-
निमित्तपक्षो उक्तः पचन्त्येव यौगिकस्य स्वरूपमयम् ।

'देवतादमामिषास्तैव—सूर्यकान्तादिजनानाम् ।

निवृत्तौ परिग्रहः सन् निर्मन्थ्योऽभिनवः कथम् ॥'

'लोके पचार्थलक्षणम्' (१।१।४।१९६) इति
अमन्थ्येति विग्रहात् अथेत् अचिरनिर्मितपचन-

प्रतीतिः । सर्वपूतानां च नवनीतविग्रहात् पुनः पुनः
अचिरनिर्मितपचनीत्यर्थतः स्यात् । इदं तु दृश्यमानमे-

कम्पक्रियाजनितनिवृत्तिमत्त्वविरुद्धार्थो निर्मन्थ्यशब्दः
विशेषोपादानात्तस्यैव कथमचिरनिर्मितविषयः

कथ्यते । नहि अयं अचिरत्वमपि योगे अन्तर्गतम्,
विषयोपगमादिमिलितत्वात् । तस्मादसदृशम् । नेप दीपः ।

'पाकेनामेरुपात्तत्वाद् विष्टेयपचय द्युतिः । तस्य
पाकाङ्गभूतत्वात् तदेषां परिप्यते ॥' यथैव

लोहितोष्णैरिति विष्टेयपचय प्रसक्तत्वात् विष्टेयप-
चयम्, एवमिष्टा विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचय

विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन
विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन

विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन
विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन

विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन
विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन

विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन
विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन

विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन
विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन

विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन
विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन

विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन
विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन

विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन
विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन

विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन
विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन

विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन
विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन

विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन
विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन विष्टेयपचयदेन

शंकर— 'निर्मन्व्यादिपु तद्वत् स्मात् ।' पठ-
योगिकम् । १०.

॥ निर्मन्व्यादिपु चैपम् । ७।३।७।१९॥

अग्नीषोमीये पशौ धर्मेषाम् निर्मन्वोऽमित्रघ्नान् ।
अशिवयने 'निर्मन्वोऽनेष्टकाः पशवित्' इत्याद्यातम् ।
तथा दर्शपूर्णमासयोः बर्हिः आश्वं च सधर्ममाप्नोतम्,
पशौ च 'बर्हिषा यूषावटमननृणाति' इति 'आश्वेन
युपपन्नकि' इति च निहितम् । तत्र अधिकरणानि-
देशमाह । यथा वैष्णवशब्दे न धर्मातिदेशकता, एवं
निर्मन्व्यादिपु निर्मन्व-बर्हिराश्वशब्देभ्यो न धर्माति-
देशकता । अग्निवयनशतनिर्मन्वशब्दः पशुयननिर्मन्व-
धर्मान् न गृह्णाति । पशुयनौ बर्हिराश्वशब्दौ दर्शपूर्ण-
मासमावर्तयित्वाश्वधर्मान् न गृह्णातः । तत्र च निर्मन्व-
बर्हिराश्वशब्दः न धर्मातिदेशक इति सिद्धान्तः ।
चकार, पूर्वसिद्धान्तस्योपपत्तिः । के.

॥ निर्मन्व्यादिपु चैपम् । ७।३।७।१९॥
आप्यम्— पशौ अग्नीषोमीये धर्मेषाम् निर्मन्वो
ऽग्निराहूतः । 'साध्या वै वेदाः' इत्यादिभ्यः । अग्नी भूयवे
'निर्मन्वोऽनेष्टकाः पशवित्' इति । तथा दर्शपूर्णमासयोः
बर्हिः आश्वे धर्मवती, पशौ भूयवे 'बर्हिषा यूषावटमन-
नृणाति' इति, 'आश्वेन युपपन्नकि' इति । तत्र संदेहः
किं निर्मन्वादयः शब्दाः धर्माणां ग्रहकाः, नेति । तत्र
अधिकरणातिदेशः क्रियते । निर्मन्वादिपु चैवं यथा
वैष्णवशब्दे । अत्रापि अयं गौत्रिको निर्मन्वशब्दः सद्यो
निर्मन्विनमिमिमाह । तथा बर्हिः आश्व इति प्रत्ययम् ।
ते त्रयोऽपि स्वार्यं क्षिपयन् जुगार्थं भवन्ति, धर्मान्
महीर्षं च शक्नुवन्ति । तस्मात् न शब्दवत् ।

सोम— पूर्वमात्रातिदेशात् संशयः । पशौ
'अगोर्निममसि इगभिर्मन्वनशब्दं विदधाति' इत्या-
दिना निर्मन्वश्व धर्मा आश्वनामाः । तथा दर्शपूर्ण-
मासयोः आश्वस्य उपपन्नतयः बर्हिषश्च त्र्यम्नादयो धर्मा
आत्माताः । तृतीये (३।८।१६) 'बर्हिषा यूषावट-

मननृणाति' इत्यत्र बर्हिर्धर्मा लवनादयः पशौ नोदक-
प्राप्ताः अद्रवपाननाधारणा अग्नि अपाकुतकार्यत्वात्.
भवन्ति द्रव्यवत् । इह तु बर्हिःशब्दस्य आतिदेश-
कत्वामवाहः । धर्मा न भवन्ति इत्युच्यते इति विवेकः ।
वि— 'निर्मन्वोऽनेष्टकाः पशवित्' बर्हिषाऽप्यनेष्टकाः ।
अतिदेशो न वा, ऽऽवोऽन्त्यं धर्माभि, तत्र पूर्ववत् ॥'
पूर्वविरुद्धोक्त्येकवचनवत् नातिदेशः ।

आह— अग्ने 'निर्मन्वोऽनेष्टकाः पशवित्' इति ।
पशौ 'बर्हिषा यूषावटमननृणाति' 'आश्वेन यूप-
पन्नकि' इति च युज्यम् । ततः पूर्ववदेव निर्मन्वशब्दो
मन्त्रवन्तिराक्षिपयन्नेन गौत्रत्वात्वेनाह न पाशुकाणां
मयनधर्माणां अतिदेशार्थः । बर्हिराश्वशब्दौ च द्रव्य-
विधित्वात् न द्वावर्ण्योक्तिरिति शब्दार्थमातिदेशार्थः ।
न च विकृततया नामातिदेशेन धर्ममात्रमात्रेऽपि
येष्टिकधर्मसिद्धयेन निराकाङ्क्षात् न गौत्रत्वाद्गौत्रात्,
प्रकृते तु धर्माच्छब्देय गौत्रत्वाद्गौत्रात् नामाति-
देशोपपत्तिः इति वाच्यम् । लोकवोऽपि मयनविधर्मे-
त्त्वेन भूत्वर्थस्योक्त प्रमाणाभावात् । ६.

मण्डव— 'निर्मन्वशब्दोऽप्यतिदेशको न ।'

शंकर— निर्मन्वो नातिदेशः क्वात् ।

॥ निर्मन्व्यशब्दः अग्निवयनशतः पशुयनः पशुयन-
निर्मन्वधर्मान् न गृह्णाति । के. ७।३।७।१९.

॥ नियुक्तिकप्रवादस्य हेतुत्वात् । मणि, पू. १९.

॥ निर्वपणे प्रोक्षणं अवदन्त इत्येवमादयः औपध-
धर्माः । भा. ३।१।१।७. ॥ निर्वपणे प्रोक्षणं वनि-
व्याख्यानापनम् । भा. १।१।१।७।४८.

॥ निर्वपणालयः ग्रीहीपमेव पशोः, उपरनाश्वः
व्यावृत्त्यैव, देहिनादयः गान्धर्वस्यैव इति धर्माणां
व्यवस्था । के. ३।१।७।७-१०.

॥ निर्वपणलवनकारणाऽऽश्वमदण्डेपु चैकद्वय-
वत् प्रयोजनकत्वात् । १।१।१।१।४७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'नतुरो गृध्रीतिर्वति' इति निर्वपणे
'देवस्य त्वा' इति मन्त्रः, दृग्गोत्रा लवने छेदने
'बर्हिदेववदन् दामि' इति मन्त्रः, वेदा बर्हिः कारये
'तृणमिदं त्वा' इति मन्त्रः, आश्वमदण्डे 'भाम-

पञ्चमुहितमुदायः ययः यदायः इति समुदायानुक्रमयः ।
भा. ५।२।१४-१५. * निपांषे वज्रपूर्णमासाद्यौ * चतुरो
प्रदीन् निर्वपति * गत्र प्रतिष्ठापि * व्यस्ये जुष्टं निर्वपामि *
इति मन्त्रावृत्तिः । के. ११।१।१४।१५.

ॐ निर्वाणे मुद्रिपरिमाणं अध्ययोरिव ॥

निर्तोपे ननुमुद्रिपरिमाणस्यपि अनियमेन दण्यकस्य-
पितु सुखी प्राप्ते, अस्मादशरोर्मुद्रिमादश्वेति प्रेरितस्य
वैशदेः स्वमुद्रिपरिमितस्यैव आदानदण्डात् अन्वयेरिव
श्रद्धा । संस्पर्ध, १।४।११.

॥ निधौ चानयेये नैराशस्य सप्तदशरात्रस्य चर्ये-
निर्निधौ चतुर्दशरात्रस्य द्वादशरात्रस्य चर्ये (कुल्लव-
विनिश्चयार्थः शरत्मास्य द्वादशरात्रस्य निधौ चतुर्दश-
रात्रस्य) । के. १०।२।१८।१४-१७.

४ निर्यापानुष्ठानं आधारे वचमानेष्वपि अमिहो-
दण्डोलोपेऽपि केनचित् पत्रेण । आ. १०।१।२७।३१.

* निर्यापायघाताद्वयः पुरोद्धानधर्माः । वि. ५।१।८.

॥ निर्यादादिधर्माः चित्ताग्रे कथ्यन्तेऽथवाग्रेऽपि चोः
 सत्त्वगोचरीत्ये सरस्वत्याः प्रथमं ततः सरस्वतः, 'प्र मे
 रैव' इति कथितत्वात् अथवाऽनुशासकतोः प्रथमं होम-
 कान्ते पाठान् । 'दीपिकां सरस्वतः' इति पुदेवतायाः
 पश्चात् पाठान् । वि. ५।१०५. ॥ निर्यादादिधर्माणां
 पश्चस्तिविषयता । सा च दृष्टांतेषु क्षययोगे अदृष्टांतेषु
 च भूत्या । उपवनादयो आश्रयत्वेन धर्माः न हीनिधर्माः,
 नरपतादयो महीनामेव धर्माः नाश्रयन्तेति । वि. ३।१।
 Y/७-१०.

* निर्वापालम्भन्यायः । अलम्भनिर्वापपञ्चकः
 द्वयः । यदि निरोपनिष्ठत्वे ततो दार्ष्टोर्वापानिष्ठ-
 निर्वापालम्भन्यायेन कर्तव्यतावचनेन सिद्धेन निरोपन्यायः ।
 तदिदं लक्ष्मणश्रुत्येवो द्वापतयेवः (भवेत्यर्थः)
 निवृत्तम्, अत एव निरोपन्यायः । ('आजोय्या आजीव-
 न्निपतिष्ठते' इत्यादी । वा. ३।१।८।११ प. ७०५.

• निर्वापोत्तरं मन्त्रव्या प्रचरणोद्देशादयः अशो-
पैषात् प्राक्तन्याः शैषिकाः कदाप्यः अतो न कर्तव्याः,
किन्तु अतो शैषिकाः शोषणादयः अन्तर्गतत्वात् प्राप्तव्याः
कर्तव्याः. उक्तः शैषिकाः । के. ५.१.१३.१५-१६.

मौ. क्र. २५८

● निर्वापकाले 'अग्ने दह्ये' इति वज्रमानस
मन्त्रोच्चारणं नु देवगोदेहोत्पत्त्यवसानं वसन्तकृत्स्नमायुः सहे-
ति विनियोगः कथञ्चन-सत्त्वनिष्ठचित्त्वत्प्राप्त्याप्त्यवधारणम् ।
सुधातात्पर्यम्. पृ. १६३४.

■ **निर्वाणपन्थायः** । निर्वाणपन्थस्यायः । दहपूषाम/हयोः
निर्वाण-- बार्हिलंबन-- वेदिस्तरण-- आरण्यप्रहणेषु प्रतिनिर्वा-
णदि तत्तन्मन्त्रव्यावृत्तिः ॥

निर्वपणलग्नसंस्तरणाऽऽभ्यग्रहणेषु चैकद्वयवत्
प्रयोजनैकत्वात् । ११४।१४।४७॥

माध्यम— दशगुणमासकोः, चतुरो दशगुणैर्वापि
इति । तस्य मन्त्रः 'देवस्य नमः' इति । तत्रैव च दशगुणा
कथयन्मन्त्रः 'बर्हिर्देवसदनं क्षामि' इति । तथा तत्परममन्त्रः
'ऊमाप्रदं त्वा स्तुषामि' इति । आद्यप्रदमन्त्रः,
'धामनामामि' इति । तेषु सर्वेषुः किं मन्त्रस्य
नकुलबोधः, अथवा प्रतिपुष्टि प्रतिधान प्रतिपाद्य प्रति-
प्राण च आशुषितिति । किं प्राप्तम् । निर्वैषण्यमनु-
स्तराज्यप्रवर्धेषु चैकतयवत् प्रयोजनैकवात् । निर्वैषण्य-
दिषु एकतयवत् क्वात्, सकुलबोध इत्यर्थः । कुलः ।
प्रयोजनैकवात् । तत्रान्त एव प्रयोजनम् । निर्वैषणे
तावत् हविषाणां आवापनम् । अथवा वेदिस्तरणयोग्यक
बर्हिष उरसादनम्, स्तरणे वेद्याकृतनम् । आद्यप्रदो
यग्यवेद्यस्य आद्यप्रयोगदानम् । यावता प्रयोगानं तन्
विधिर्विहितम्, तथैवै मन्त्र इत्युक्तम् ।

ब्रह्मन्तरयद्वा स्यात्, तत्संस्कारान् । ४८ ॥

माध्यम्— शब्दाभ्यस्तथैव वा स्वात्, मेकदशमम् ।
 मेघः स्वादित्यैः । 'तुनः' गन्धकारः । वे प्रीहव-
 एकैव मुष्टिना निशुक्लते मेकदशः । मणिवत्प्रोपकारिभ्यः
 निष्पत्तिव । द्वितीयो मुष्टिरपि अन्त्यां प्रीहिव भङ्गरोति ।
 तत्र यदि मन्त्रो व प्रमुच्येत, मन्त्रकृतेन संस्कारेण तेषां
 सर्वान् स्वात् । एवं सर्वम् । उपस्थापयन् मन्त्रव्यापृतिः ।

सोम— पूर्वेण प्रत्युदाहरणमात्रेण पूर्वतरोपपात्
तेन संगतिः । सूत्रार्थतु— निर्वपणादिषु एकद्रव-
कावगातवत् खड्गं श्रेयोः स्थान् चतुर्मुष्टिनिर्वादेः ।
एकद्रवोक्तत्वात् यथपुन चिकीर्षितत्वात् इति ।

॥ निर्वापमन्त्रन्यायः । निर्वापन्यायः द्वाभ्यः । के १।४।१५. ॥ यदा तु एककाले एव एकानेकाहविषयं कर्तव्यम्, तदा स्थूलविच्छेदान् (मन्थम्) भक्त-
इति । न च तदाऽपि लाघवयुक्तत्वात् निर्वापमन्त्र-
न्यायेन (१।१।१४।१७-४८) क्तद्वयमेवेन
आवृत्तिः, अङ्गानामुपयुक्तत्वात्मेन अर्धस्कार्यत्वात्
पदेन तत्तिर्देशानुपपत्तेः । आह. १।१।१६.

॥ निर्वापमन्त्रस्योऽभिप्रायः समवेक्यचनो
विकृतौ ऊहितव्यः । इदमभिप्रायः 'ऊटः अग्नि-
शब्दस्य विकृतौ निष्पद्यते' (श्रीको. भागः १
पृ. १२१५-२६) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

॥ निर्वापवैलक्षण्यं 'दत्तस्यै दत्तायामि' इत्येतावन्मात्रं
संक्षेप्य त्यागः केवलः क्रियते न यजमः । वा. ६।४।१४।
४१ पृ. १८३.

॥ निर्विकल्पकं ज्ञानम् । प्रकारताविशेषताऽऽदि-
विषयतारहितं ज्ञानं निर्विकल्पकम् । तन् विशेषविशेष-
भेदान्नापद्यकटपटादिविषयकम् । इतिप्रत्ययसंगतनगरे
अविशिकल्पनामा-य-भक्तिभगवत् स्वकिमावगोचरज्ञानस्य
आपगतत्वात् । " तच्च मत्तत्तम् " किञ्चिद्व्यक्तं इति
प्रतीतेः, 'अश्वोऽप्ययं न तथा पूर्वं प्रतीतः' इति
प्रतीतेः " इति केचित् । विशिष्टज्ञानरूपस्य विकल्पकस्य
विशेषज्ञानं विना तावत्कर्तव्यम् अनुमानवत्त्वं इत्यन्ये ।
विशेषविशेषोपपत्तिप्रसङ्गमिदमेव । विशिष्टज्ञानहेतुतया
विशेषज्ञानस्य विनिश्चयः न केवलं इति केचित् । तत्
सिद्धं यद्विद्वन्मपीत्यादिज्ञानाद्यविषयकं निर्विकल्पकम् ।
मणि. पृ. १०-२१. ॥ निर्विकल्पकेनैव तत् स्वलक्षणं
कारणस्यै प्रतीयते, न तु विकल्पप्रत्ययवत् पञ्चिच्छेद न
भवति । आत्मनो न तु भवति प्रति बोद्धा । ऊजु.
पृ. ४०. ॥ निर्विकल्पकस्य भ्रमभयोभयनहिर्गुक्तवशेन
आकरो न्यक्तम् । अस्तु ना तत्रापि भ्रमवत् । मणि.
पृ. ११.

॥ निर्विमर्शो हि मीरव. इति न्यायः । मीरव.
मशमीला. पुमादौ निर्विमर्शः निर्विचाराः मरुति परि-
णाममविचार्य कार्यं कुर्वन्ति इति भावः । साहस्री. ७३.

॥ नहि सामान्यघातस्य विशेषविषयभेदानीं
कल्प्यम् 'निर्विशेषे न सामान्यम्' इति न्यायेन
विशेषविषय-वर्षाणि कल्पन्तव्यम् । सोम. १।३।१५ पृ. २६.

॥ निर्व्यापारस्य कर्मत्वयोगात् । सु. पृ. ५५७.

॥ निर्व्यापारस्य प्रयोजन-वायोगात् । पृ. ५६२.

॥ निर्विचारेः दर्शनमात्रमनुकूलक्रिया भवेत् । मणि.
पृ. १४०.

॥ नियतज्ञाने विशेषः प्रविशेत् । इत्येकोऽर्थः । तत्र
नञो निवर्तनाया शक्तिरुक्ता तद्वृत्ताधिकरणवार्तिके
'विधापकेरनुक्तो नहि नञ् प्रतिषेधकः' । पृ. ६०८ ।
'विधिनो नुप्रत्ये यत्र न ह-यात् न त्वेवेति ।
३।४ । तत्राभावापेक्षा तत्रैव स्वयं पुंसे कण्डि हि ।
३।५ ।' इति । अत्र नञो निवर्तनाया शक्तिरुक्ता ।
नञ्प्रतीकया तु (न सुप्र त्वेव इति नञ्प्रतिषेधपदे
वार्तिके १।३।१७ पृ. २१२-२१३) 'प्रतिषेध-
विधितो हि विधापकः' इत्यस्य 'अथवाहृत्यलक्षण-
वाक्यभेदप्रसङ्गः' इत्येतो मन्त्रे (वा. पृ. ११२।८-१०)
विधापकपदेन लिङ् एव प्रतिषेधार्थेना इत्यपि पक्ष उक्तः ।
वाह. पृ. ७८.

॥ निवर्तनात्तत्त्वं प्राप्य मते निवृत्तिजनकभ्यापारः कादि
स्वं शिष्टं बोध्यम् । रहस्य. पृ. १७.

॥ निवृत्तस्थितवीर्यपन्थाय । यथा विवातस्थिते
स्थासितो दीपो निश्चये भवति, तथा यमप्राप्तं चिक्रमपि
निश्चयं प्रवर्तयत्यर्थः । उक्तं च वाटयुपायम्- 'निर्विकल्पः
यमप्राप्तिः कालांतरादस्थिरदीपवत्' इति । श्रीमद्भगवद्गीताया-
मपि 'यथा दीपो विवातस्थे नैव तत्रो भोगात् प्रभृता ।
योनिर्नो यतचित्तरश्च पुञ्जतो गोबधामनः ॥' इति
(मगी. ६।१२) । साहस्री. ३३७.

॥ निवारणरूपस्य शब्दभावः । 'प्रतिषेधाद्यशब्द-
भावनानिर्व्ययम्' इति चिन्तो द्रष्टव्या । के.

॥ निविदानमवान्तर्ग बाचनिकमेव, न सन्तानः ।।
आयिगे-युत्तर पठयग्रन्थानां निविदामपि अतिशयि-
भवनस्यैवान् संताजविधि. प्रवृत्त्या कर्मापरया न तथापि
प्रवर्तते । आधिपेनीनां स्वरूपे कृतानुष्ठानपर्यवसाय
अतिशयि-चन्द्राया द्वायिकानुष्ठानाभ्यस्य उदरकटाऽप-

चोदकवाच । अत एव 'हय वा इदं सर्वं छन्दस्कृतं
चाछन्दस्कृतं च तेन भवेत्पाणिं स्नायान्' इति भुव्या
कृत्वा मनुष्या चैकधर्मावच्छिन्नत्वं गोच्यते । तेन वक्ष्ये
गोक्षणमिव नियिष्यन्ति संतानं, स्वात् । इति प्राप्ते,
क्रमैकनियामिकायाः प्रत्येकः इह भगवतः एकस्मिन्ने
कादाचित्कमात्रात् 'स्मयिष्येति प्रियत्वा निविद्विष्यन्तु' इति
राममेवदशमात्, मृत्योरेवे वा ह्यन्वयिष्यन्ति-
गुणभेदेन दयतादृशतोरेव श्रुतिवैलक्षण्येन ह्यभेदात्,
'साता एतदस्मिन् समस्तपक्षेभ्यः अथ चत्वार्येव ज्ञातारि'
इत्येवं प्रतिनियमनिर्देशेन भवेदेवविधानाच्च न निविदां
संतानः । संकर्म, ४/२१४.

● निविदां सामिष्येत्तरं पठ्यमानानां संतानो न
कार्यः । संकर्म, ४/२१४.

● निवीतं आध्यात्मिकव्यादिमनुष्यत्वव्यये कर्मणि ।
के, १/४१९.

● निवीतमिति मनुष्यधर्मः, शब्दस्य लठ-
घातत्वात् । ३/४१९/११॥

'निवीतं मनुष्यधर्मः' इति दर्शपूर्णमासप्रकरणगतं
वाक्यात् । 'निवीतं इति' निवीत मनुष्यत्वा इति मनुष्य-
धर्मः स्यात् । ह्यदस्य लठकाकच्य लघुघातत्वात्
मनुष्यधर्मात्वात् । दृष्टशोचनीया/मकरच वा कस्याप्यकस्य
वा निवीतं कण्ठस्थितमना धारण मनुष्याणां कर्मणि
उपशारक निवीतवे । इति पूर्वः पठः ।

अपदेशो वा, २/४१९ विद्यमानत्वात् । २ ।

'निवीतं मनुष्यधर्मः' इति मनुष्यधर्मत्वेन विधि-
इति पूर्वपक्षे तत्रैव प्राप्त साम्येन आध्यात्मिक विद्या-
मात्र । अपदेशः आध्यात्मिक बचनमिदं अनुवादः,
न विधिः । अर्थस्य मनुष्याणां कर्मणो निवीतस्य विद्य-
मानत्वात् लोकादित्येव ।

विधिरूपपूर्ववत्त्वान् स्यात् । ३॥

'निवीतं मनुष्यधर्मः' इत्येव नार्थवादः किन्तु
विधिः । अनुवादस्य मनुष्यधर्मो न निवीतमिति
निश्चयो विधीयते । अनुवादः पूर्वपक्षं भवति, अर्थं तु
न पूर्वपक्षम् । पूर्वं निवीतं न विहितम् । अपूर्ववत्त्वान्
विधिः स्यात् इति पुनः पूर्वपक्षः ।

स प्रायात् कर्मधर्मः स्यात् । ४ ॥

'निवीतं मनुष्यधर्मः' अर्थं विधिर्भवतु, परन्तु
न मनुष्यधर्मः, किन्तु कर्मधर्मः स्यात् । प्रायात् ।
प्रकृत्यैव कर्मधर्मेषु धर्मेषु उच्यमानेषु एतदनिवीतं ।
तस्मात् विधिः सन् कर्मधर्मः दर्शपूर्णमासधर्मः इति
अन्यः पक्षः ।

वाक्यशेषात् । ५ ॥

'निवीतं मनुष्यधर्मः' इत्यस्य वाक्यतोयः साधर्म्यं
इति समाध्या । तस्मात् कर्मधर्मत्वेऽपि अपर्युक्ता
निवीतं कर्तव्यम् । आध्यात्म्यं इति वाक्यशेषात् । इति
अपरा पक्षः ।

उत्तरकरणे कर्त्तुं, तत्संयुक्तमभिप्रातिपेधात् । ६ ॥

उत्तरकरणे ततोऽर्थपूर्णमासयोः प्रकरणे यत् मनुष्य-
धर्मत्वेन संबन्धितं आत्माहर्षकमादि, तत्संयुक्तं तेन कर्मणा
एवमुक्तं निवीतं स्यात् । एवं प्रकरणेन वाक्येन वा शान्ति-
प्रतिषेधात् अतिवेष्टाभावात् उपपन्नम् । इति अन्यः पक्षः ।

उत्तरधाने वा, दृष्टपक्षप्रसङ्गानावितरस्य तदर्थ-
त्वात् । ७ ॥

'निवीतं मनुष्यधर्मः' इति च प्रकरणे निविद्यते,
किन्तु तत्रधाने मनुष्यधर्माने कर्मणि निवीतं स्यात् ।
दृष्टवत् । इति स्वायं । इत्येव मध्यस्थानात् भाषानात् ।
'उपवीतं देवताम्' इति देवे कर्मणि प्रकृते दर्शपूर्ण-
मासयोः उपवीतं विदधति, 'शचीनावीतं शिव्याम्' इति
शिव्यधर्माने कर्मणि प्राचीनावीतं विदधति, 'निवीतं
मनुष्यधर्मः' इत्यपि मनुष्यधर्माने आतिष्यादे कर्मणि
निवीतं विधास्यति । इतरस्य मनुष्यधर्मस्य तदर्थत्वात्
निवीतसंख्यायैः तत्रैव तत्र एकवाक्यतया भाविष्यति
न प्रकृतेन । तस्मात् प्रकरणं साधिका आतिष्ये निविद्यते
निवीतम् । इतरस्य निवीतकल्पस्य अनियिष्टादि-
रूपमनुष्यधर्माधर्मात् पूर्वपक्षप्रवृत्तम् । इति पुन-
रुक्तम् । इतरस्य शचीनावीतस्य उपवीतस्य च तदर्थ-
त्वात् शिव्यधर्मदेवदेव्यधर्मत्वात् निवीतानि मनुष्य-
देव्यधर्मयोर्वै इति सन्निहितवाक्ययोः । इतरस्य मनुष्य-
धर्मानि यदप्यतएव तदर्थत्वात् प्रकरणानिस्तेषामनुप-

कर्मप्रदानार्थेवात् इति सुयोधिनी ।

अर्थवादो वा, प्रवरणात् । ८ ॥

वागमः 'निवीतं मनुष्याणाम्' इत्यत्र विधिपक्षं
स्थापयति । निवीतवाक्यम् 'उपन्यसे' इत्यस्य विधेः
भर्यवादः ॥ प्रकरणात् दर्शपूर्णमासिकोपन्यासविधेर्वादस्य
सत्येव प्रकरणमुपधात् । अथप्रकरणात् इति वा छेदः ।
वागमस्य सुद्धौ अपरिहृयिः । आतिथ्यादिकर्मणः अत्र
भुत्यादिप्रमाणवद्वाच्यत्वात् सुद्धौ अगारोहात् इत्यर्थः ।

विधिना चैक्यमन्यत्वात् । ९ ॥

'निवीतं मनुष्याणाम्' इति न विधिः । 'उपन्यसे' इत्यस्य
देवत्वममेव सत् कुर्वते' इत्यनेन विधिका एकवाक्य-
त्वात् । निवीतं अगोचरं देवकर्मणि, मनुष्याणां हि तत् ।
प्राचीनवीतं पितृणाम्, न देवानां कर्मणि । उपवीतं देव-
कर्मणि योग्यम्, तस्मात् उपन्यासव्यम् । इति श्रमण-
सुवर्णः निवीतप्राचीनवीतयोरेकता । तस्मात् निवीत-
वाक्यं तद्वीतविधेरर्थवादः इति सिद्धयः । के.

॥ निवीतं केचित् अथवेगिकावर्णं स्मरन्ति केचित्
पुनः परिकरकम् । तत्र गार्ग्येणिकावर्णं युद्धादव्यम् ॥
प्राजोति, परिकरकम् तत् सर्वकर्मसु उपन्यस्यतात्
भातः । वा. १।४।१२. ॥ 'निवीतं मनुष्याणाम्'
इत्यत्र प्रतीयमानं निवीतं वागोविपक्षम्, न तु पित्र्य-
विपक्षम् । वक्तव्यं च निवीतं वीकणव्यं भातम् । वि.
१।४।१२. ॥ 'निवीतं मनुष्याणां प्राचीनवीतं पितृणा-
मुपवीतं देवानाम्' इदं निवीतं प्राचीनवीतं च उपवीता-
र्थवादः न तु उक्तस्य विधिः । १।४।१२. ॥ निवीतं
इत्येव ऋत्विजः सर्वेषां विहितम् 'निवीता ऋत्विजः
प्रवरन्ति' । १।०।४।१२. ॥ निवीतं हि मनुष्याः प्रायसाः
स्वार्थं कुर्वन्ति । भा. १।४।१२. ॥ 'निवीता ऋत्विजः
प्रवरन्ति' इति ऋत्विग्विशेषाभावात्, सर्वेषां च
संनिधानात्, सर्वे ऋत्विजो निवीता भवन्ति इत्येव ।
१।१।१।१२६. ॥ निवीतेन उपविष्टेन ऋत्विग्यस्य
उपवीतस्य सप्रवराः स्येने । वि. १।०।४।१२.

॥ निवीताधिकरणम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणे भुतं
निवीतप्राचीनवीतवाक्यं उपवीतविधेरर्थवादः ॥

निवीतमिति मनुष्यधर्मः, शब्दस्य तत्प्रधान-
त्वात् । १।१।११॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोरोत्तमानात् 'निवीतं मनु-
ष्याणाम्, प्राचीनवीतं पितृणाम्, उपवीतं देवानाम्,
उपन्यसे' देवत्वममेव तत् कुर्वते' इति ।
'निवीतं मनुष्याणाम्' इत्यत्र सर्वेहः किमर्थं विधिः,
उत्तार्थवादः इति । यदा विधिः, तदा किमर्थं पुनरुक्तम्,
तत्र कर्मधर्मः । अथ यत् प्रकरणे मनुष्याणाम्, तत्र
विधिः, यत्र मनुष्यप्रधाने कर्मणि विहिते इति । किं
भातम् ? विधिः मनुष्यधर्मश्चेति । यदि विधिः, एवम-
पूर्वमर्थं विदधत् अर्थवान् भवति, इतरथा अर्थधारमा-
मनर्थकम् । निधिभेदे पुनरुक्तम् । 'निवीतं मनुष्या-
णाम्' इति पुनरुक्त्या नो निर्देष्टाः । कथमुपन्यसे ?
तत्र मनुष्या निवीतगते । मनुष्याणां निवीतं विधीयते ।
न चाभिव्यक्तम् भवति । यदि मनुष्या अपि विधी-
येत्, तदाचं भिद्येत । तस्मिन्निवीतं मनुष्याणामुपकार-
कम् । तत्र प्रकरणात् दर्शपूर्णमासोपकारकम्, प्रकर-
णादि वाक्यं बलवत्तम् । अथिच गुणभूतेषु मनुष्येषु
कारकसंज्ञकस्य विनिश्चितत्वात् तृतीया भवेत् । पटौ
त्येव संज्ञकलक्षणा । तत्र गुणभूतेषु मनुष्येषु मनुष्यप्रधानं
नैव कर्तव्यं स्यात् । मनुष्यैरेव यत् किमर्थम् किमेव ।
मनुष्यप्रधानपक्षे तु कर्मव्यम् ।

वा—य एव (प्रावृत्तिज्ञानवृत्तिस्वादिपेन भवंगति-
सङ्गानिरसार्थप्रवृत्तिकलापाय यः प्रवृत्तो वृत्तिधी-
कृतः सः 'य एव' इत्युक्तः । शुद्धमनुष्यातिप्राधान्य-
पक्षोचः प्रकरणात् उत्कर्षार्थं पक्षान्तरेषु च अनुकर्षार्थं
उत्कर्षार्थकर्मवृत्तिः । 'य एव' इत्यनेनोक्तम्) अत्यादि-
वितरण्यं प्रकरणेन सह विरोधाविरोधविचारः । तत्र
'निवीतं मनुष्याणाम्' इत्यनेन पक्षः भवति, किमर्थं
शुद्धमनुष्यधर्मः कर्मयुक्तमनुष्यधर्मः अपवा शुद्धकर्मधर्मः,
अथवा प्रकरणे वन्मनुष्यप्रधानं कर्म अन्वाहार्थं प्रवृत्तादि,
व्या धर्मः, उत्कर्षप्रकरणे वा मनुष्यप्रधानाऽऽतिथ्यान्वितः,
तस्मा निवेद्यः इति । यो तु विध्यर्थेयपदो, तौ लेप-
लक्षणे अनौपमिको प्रमाणलक्षणविपत्त्या विधिविनि-
मदार्थवादगते च निवीत-तद्विद नैषोपन्यसनीयो । यन्तु

भाष्यकारेणोपपादतः कृतः, स कृत्वा विनिर्वाणयेनेति द्रष्टव्यम् । नहि विधिबन्धनस्युपेत्य मनुष्यप्राप्तिरपि उपपद्यते इति । विधिरिति कृत्वा प्रथमं प्रधुल्य पश्चात् लक्षणादुत्पन्नं विचार्य भन्ते पूर्वोक्तस्थितमेव व्यर्थवादत्वं गुपयतिरिति । परेष्वपि अधिकरणेषु एतत्प्रकारं योजयितव्यम् । तत्र 'विधिर्वा स्यादपूर्वोक्तद्वयमात्रं कार्यकम्' इत्यनेनेव तावदिति । अहीनाद्यधिकरणन्यायेन च पक्षीधृत्य मनुष्यपरमः । तेषां स्वत्वेन तत्पक्षीयते, न मनुष्यत्वाद्वाप्येन । गुणविशेषनिर्देशाभावात् । अर्थादेव च तावती सत्यां नैव मनुष्यमहर्णं क्रियेत । कृतं चैतत् । अतोऽपि मनुष्यपरमं इत्यवगच्छाम ।

अपदेशो यादर्थ्यं विद्यमानत्वात् । २ ॥

भाष्यम्— अपदेश इति ज्ञातमानस्य वचनम् । च एव न विधिः, अनुवाद एव । कुतः ? अर्थस्य विद्यमानत्वात् । प्राप्त एवावयवः, यन्निर्णीत मनुष्याभावात् । निर्णीतं हि मनुष्यः प्राक्कालः स्वयं कुर्वन्ति । तस्मादनुवादः ।

वा— निर्णेतं केचित् मन्त्रेणैवावयव स्मरति । केचित्तुनः परिकरबन्धम् । तत्र मन्त्रेणैवावयवो बुद्ध्यादवयव न प्राप्नोति । परिकरबन्धस्तु सर्वकर्मसु अवयवत्वात् प्राग इति तदावयवेनानुवादमाह । स तु विपरीत इत्युत्तरं वक्ष्यते ।

विधिरवपूर्वमन्त्रात् स्यात् । २ ॥

भाष्यम्— विधिरेव मन्त्रे, तथा प्रयोगवशात् । इतरथा वादमानमनर्थकम् । पूर्वकालेननुवादी भवति । मन्त्रेण पूर्वः, यस्मिन्नेन निश्चयमिति ।

वा— विधिरित्युक्तम् । कुतः ? पूर्ववत्त्वात् हि अनुवादे मन्त्रे अस्मत्प्राप्तमित्यर्थः । न चायं अस्मत्प्राप्तः । तेन विनाऽपि अस्मत्प्राप्तः, वचनमात्रात् । वचनं च, पुनः प्रयोग आगत एतेल्लक्ष निष्कामिविरेवकायः ।

स प्रायान् कर्मधर्मः स्यात् । ४ ॥

भाष्यम्— श्रुतं विधिरिति, एतद् दृश्यते । यच्च मनुष्यपरमं इति, तस्मात्प्रसक्तम् । मनुष्यमोऽयं प्रकरणात् । प्रदूरेव हि कर्मप्रतिष्ठे कर्मदूष्यमानेषु पक्षमिधीयते । तस्मात् कर्मपरमः ।

वा— तत्ति विधिने कर्मधर्मप्रकारदेशात्तस्मात् कर्मभावपर्यवर्तितं कर्मपरमः ।

चात्मनोपत्वात् । ५ ॥

भाष्यम्— निर्णीतं मनुष्याभासितस्य वाक्यतोऽवयवत्वा, आत्मनोपत्तिरिति । नहि दर्शपूर्णमासयोः तेषां ततोऽप्युक्तं कर्मवत् । तत्र समाकथा अनुग्रहीष्यते ।

वा— तेषां सर्वेषु तादृशी प्रमाणगतिराधपणीया, या प्रमाणांतर न चापेक्षे । यजुर्वेदादनाया निवीतादे- आत्मनोपत्तिराधपणीया वाक्यम् । तत्र यदि कर्मधर्मोऽवयवः, तदा कर्मविरोधापेक्षया तस्या समावयवता अन्वयनिवृत्तात् सम्यक्त्वा अर्थवती भविष्यति । मनुष्यधर्माणां तु न समावयवता निकटिकेति वक्ष्यामः । तस्मात्तौ वाप्येते । इतरथा अनुग्रहीष्यते । तस्मादपि कर्मधर्मः । तत्प्रकरणे यत्, तत्सर्वमुत्कृष्टमितिप्रतिपेक्षात् । ६ ॥

भाष्यम्— उच्यते । प्रकरणत्वं समावयवत्वात् कर्मधर्मो विज्ञायते । वाक्यात् मनुष्यधर्मः । तस्मादुत्पन्नमर्हति । नैति ब्रूमः । प्रकरणे एवामिनिविद्यमानस्य मनुष्यधर्मान्तं अवकाशमिति । कथम् । यत् दर्शपूर्णमासयोर्मनुष्यप्रधानम्, तत्र विधेयते अन्वाहायकमेति । प्रकरण नैवमनुग्रहीष्यते, वाक्यं न ।

वा— प्रथमं तावत् मनुष्यधर्मवत्पक्षेन कर्मधर्मस्य निराकरोति । तथाहि मन्त्रे भुविताः पक्षः परिग्रहीष्यते । भुविता हि प्रकरणवत्प्राप्ते वाचिन्वा मनुष्यधर्म एव श्रमोति । उच्यते । सर्वानुग्रहायैव यतोऽप्यु । मनुष्याणामिति सम्पन्नकर्मवतिरेकनिता पक्षी न निवीत इत्यादि । तदपि न प्रकरणत्वं अन्वाहार्थमादि प्रणीयते नाप्यु । अत एव शब्दार्थे, 'परिह मनुष्याणां कर्म, तत्र निजातमम्' इति ।

तत्प्रधानं वा, तुल्यवत्प्रमाणानादितरस्य तदर्थ-त्वात् । ७ ॥

भाष्यम्— नैवदक्षित, प्रकरणे निवेद्यः इति । मनुष्यप्रधाने कर्मणि निवीत स्वदातिपदे । कुतः ? तुल्यवत्प्रमाणत्वात् । तुल्यानि चेतामि प्रसक्तवन्ते । यत्तान् 'उपवीत देवमायुष्ययते' इति, तत् प्रदू- योर्दर्शपूर्णमासयोःपक्षीते विदधाति । यत्, प्राचीनावीतं

सिद्धाणामिति, तत्, सिद्धयर्थेन कर्मणि प्राचीनधीति विदधानि । यदप्येतत्, निवीतं मनुष्याणामिति, तदपि आशिषे निरपेक्षं विदधानि । कथं गम्यते मनुष्यपदार्थे विदधातीति, मनुष्याणामिति पदप्रत्ययेन संबन्धत्, मनुष्याणांशेष प्राप्तेऽपि, न मनुष्यपदार्थे । उच्यते । मनुष्याणां कल्पमानेन कृतं कल्पनीयम् । मनुष्यपदार्थे पुनः पृथी भविष्यति, संघ-प्रेषेऽवसरकल्पिष्यते, कृतं तैवं न कलानीयम् । तदुक्तम्, तत्रेण वाक्यभेदः स्यादिति । ग ॥ मनुष्यपदार्थेन खलु एकवाक्यत्वात् प्राप्तम्, पुनः प्रकृताप्रसङ्गं दृष्टपूर्वमाह्वान्यभेदवाक्यत्वात् नास्ति । नहि श्री मन्त्रयो एकस्मिन् वाक्ये विधीयते । मिदं त्रि वाक्यम् । इतरथ मनुष्याप्रवृत्तस्य निदीगसंभवाद्यैवात् तौगैव एतन्नवाक्यत्वा भविष्यति प्रत्यक्षेण बादेन । तथैक- वाक्यतया बादेदंवि ततो न प्रकृत्यैकवाक्यतया व्यव- कल्प्यते । तस्मात् प्रकृत्य वाचिण्या आतिथ्ये निवेद्यते इति ।

धा— मकरणरहितमनुष्यप्रधानो वा स्यात् । कुतः ?
 'दुष्टपक्षिः सप्तत्यक्तं हृष्यतेऽस्मिन्निधिमये । तस्माच्चर-
 मपनि स्यात् पितृदेवप्रधानवत् ॥' यथैव 'तपवीरा-
 देवानाम्' 'प्राचीनानां पितृणाम्' इति च परम्पर-
 निरपेक्षदेवपितृप्रधानकर्मणोऽपि निनि, एव तत्पुद्गल-
 बुद्धेर्मनुष्यागमित्यपि तदप्रधानकर्म प्रत्येव्याता । कथं
 गम्यते इति दृष्टे मनुष्याणामपि पञ्चपन्तेन
 सर्वव्याप्तम्— इत्येवावति उच्यते दत्तं मनुष्याणामेव
 प्राप्नोति इति पुनश्चोदयति । अथवा वमशा एव कैः
 मरः । तत्पदेव प्राप्नोति । कर्मरक्षणप्राप्त्युपयोगवान्
 परित्यज्यते । तस्मात् तदीयकर्मपरितिराज्ये पठ्यते ।
 तत्सर्वदत्तस्य निवीतस्य नाशवद्वत्कर्मफलं भविष्यति ।
 मनुष्यवर्गं च तत्प्राप्तमन्त्रमेवपि पश्यथेमिति नानुपात्त-
 संक्षेपपक्षः । अथ असिद्धं सति प्रवृत्तिव्यावृत्त्या
 यत्यते ।

अर्थवादो वा, प्रकरणात् । ८ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, विविचि, स च मनुष्यप्रधाने
कर्मणीति । मनुष्याणामिति मनुष्यसंबन्धोऽयं श्रूयते, न
मनुष्यप्रधानेन कर्मण्येव संबन्धः । मनुष्यप्रधान्ये च सति

फलं कलनीयम् । आतिथ्यार्थांस्तु अनिर्दिष्टम् अप-
 हृत्यैव अनुभवेन संभवेत् । तत्र को दीपः । पशुरा-
 द्बुद्भुतेन संभक्त्यः । कर्म संभव इति चेत् ? अर्थवादः
 एव । स प्रवृत्तं स्तुवन् प्रकृतौ संभविष्यति, विधिः
 कर्तुं उद्भूयेव । वस्यैव विधिर्भूतानुष्ठाने कर्मोक्तिः ।

धा— सर्वथा नाह एतौऽपि एतौ निर्दोषः ।
 प्रकरणसंबन्धे वाच्यसंबन्धवशात्, अन्वयाद्यदिर्बन्धो
 वाच्यमेदात् प्रकरणस्य च विशेषकवानुपपत्तेः आदिष्या
 दिर्बन्धोऽपि भवन्तस्मिन्मूल एव । वस्तुमिदं भुत्वादि-
 त्स्त्वैववाङ्मनुष्यसंज्ञेन गदनुमीयते, तच्च न युक्तम्,
 तथा अपि पट्टकाः निर्वीर्यपदसंबन्धितैरेकैकवित्त-
 प्रतीनेः । नहि अनुषक्तसंबन्धित्येतिरैकैः (अनुपात्ताः
 संबन्धिनी वैषा संबन्धाकृतानां व्यतिरेकाणाम्, तैः इति
 विग्रहः) विमल्यः उपपद्यते । वस्तुत्वं मनुष्यादितैश्च
 प्राप्नोति । तथापि च प्रकरणस्य वाच्यवशात् प्रकरणस्य
 प्रसङ्गः । एतच्च गत्यन्तरे न युक्तं तथाभ्यपन्नम् । अस्ति
 च औदम्बरविक्रमविद्यमानैर्वादात्वं गतिः ।

विधिना चैकवाक्यत्वात् । ९ ॥

मायम्— इत्थं न विधिः । कुतः ? विधिवैक-
वाक्यत्वात् । उपन्यस्यते दैवकर्ममेव ताकुर्वते । इत्येव
विधिः । अनेनात्म्यं यद् एकवाक्यता भवति । यवीतरोऽपि
विधिः, स्यात् सारस्ये भिद्येत । नहि विधेर्विधेय एक-
वाक्यता भवति, वचन-संक्षिपेतात् । तत्रैकवाक्यता-
रूप आधेयः । किमेकवाक्यतारूपम् । निर्वर्तं मनुष्याणा-
मिति प्रातनुवद् । प्राप्तस्य किमयं पुनर्येषन्म् । इत-
र्युक्तत्वेनेव । कश्चपुत्रीतन्मुक्तिः ? निर्वीतमशोभं दैव-
कर्मणि दर्शपूर्णमासश्रवणे, मनुष्याणां हि तत् । तथा
उपवीनावीतं सिवृताम्, न दैवकर्मणि । उपवीनं नु तन
श्रेयम् । तस्मादुप-वातेत्यमिति । यथा सहस्रोऽस्य
वेष्टाहृष्टो कटाकाश्च, सहस्रो वैन्दुचस्य ताहस्रो ब्राह्मणा-
नामिति देवदत्तवेष्टप्रशस्यमितरेषेतर्हीतं तम् । 'एव-
विधासि उप-वातस्तुत्यैव निर्वीतं श्रितं तम् । नात्यन्त
विषाद्यः शब्दे निर्वीतं मनुष्यता कर्तव्यमिति ।
आत्यन्तप्रशोभचनं तस्य कर्तव्यताविषाद्यमिति चेत्,
नैवेदेयम् । इत्यर्थेन व्यर्थत्वे सति न शब्दं कर्त-

यितुम् । परोक्षे हि तद्वानर्त्येनपरिजिहीर्षया नश्येत् ।
परिहृये तु आनर्त्येनैव इह युक्तं किञ्चिन् पक्षणीयम् ।
तस्मादर्थवादः । एवं च वान्त्येन अनिष्टदं प्रकृत्यमर्थ-
वद्भवति ।

या—“उपपद्यते” इत्यनेन च विविधा एक-
 वाक्यत्वे निर्वोदप्रतीकानांशोपदेष्टव्ये । तस्मान्मुद्राद्वारेण
 श्रुतो यत्नामरकस्थो न विप्रो । नहि अङ्गान्न-वरहिषो-
 क्तमथो. स्वतन्त्रयोः परापरसंबन्धोर्वैधीयमानयोरेक-
 भावकता अभति, यच्चन-पक्षिमेदम् । अस्या हि प्रथान
 विधेस्तामनाशोधस्यैवशिरो मयनन्यसिः, अन्यं च श्रुतेः
 पराङ्गमावामुपलब्धम् । न चात्र विधाधरो दृश्यते । स
 यदि वा अप्याहर्तव्यः अपथा आर्तप्यादिबलसक्ति
 अङ्गत्वाय परिरुह्येत । न च तत्त्वव्यन सुखम्,
 अविविहसप्तान्नत्वम्, अनङ्गस्य च प्रयोगपक्षेनान्नद-
 द्यात् । वक्ष्यति हि “न चाविहितमङ्ग भवति” इति ।
 सप्त अङ्गत्वात् विधिः, विधेः अङ्गत्व कस्यैत इतीते-
 र्तात्पर्यं प्राप्नोतीति । द्रव्येण च विविधा वयाकष-
 शिदेकवाक्यताः संभवन्त्या न परोक्षेणवक्यता मुच ।
 तथा सति च अनेकादृशकवना क्वात् । तस्माद्विधेयेन
 श्रुतिः । यथा निमीनप्रतीकानोक्ते मनुष्याणां सितुषा च
 प्रदष्टे, सतोवरीश देवानामिति । लोकेऽपि चैव दृश्यते
 यथा वसिष्ठस्याङ्गवती, यथा वराहस्या गेहिणी, यथा
 मलम्ब रमयती, तथा देवदत्तस्य यक्षदती । विपर्वेण
 वा श्रुतिरिति । तयो. सितुमनुपविष्य वेन देवान् एति
 प्रयोगे वाङ् उपवीतमेव देवानां प्रयत्नम् । अतश्च
 देवर्तमिति दस्युपनामाश्रये तदेव वर्तमानमिति ।

शा-२ पु-राचि-नेषम् ।

सोम—यद्यपि अत्रापि प्रकरणस्य भुक्त्याविशिष्टा-
 न्तिष्ठेष्विवार एव क्रियते, तथापि मग्न प्रकरणेन
 मन्त्रैश्च प्राग्मे प्रविष्टायते इति वादन्तर्यामिनाह।
मूर्धन्यस्तु—‘मिथीत मनुष्याणाम्’ इति वाक्ये मित्ति-
 मनुष्याणो विधीयते, यत्रान्तर्मुष्यवदन्त्ये तत्रापि या-
 वत्तमन्त्रादिति ।

वि०—'निधीत' इ मनुष्याणां विभिन्नोऽर्थसादकः ।
अपूर्वत्वात् प्रकरणात् कर्तव्यां विधीयते ॥, प्राणां निधीतं

मल्लेषु प्रायेणैतस्य दर्शनात् ।, उपवीतविषानेकवान्पांवा-
दस्यैवाद्या ॥'

आह— सर्वपूर्णमासयोः । निर्वीतं मनुष्याणां प्राची-
नवीतं पितृकामुपवीतं देवानामुपव्यपते देवलयममेव तत्
कुर्वते । इति अनुम् । न च सर्वोऽप्ययम् । इत्यप्यते ।
इत्यस्य उपवीतविषे. खेपः, न तु मृत्योर्नो विपरिणीतु-
म्बधिकरणेनैव स्थितम् । यदा विधिः, तदा ह्यजा-
जितया निर्वीतवाक्ये विचारः । तत्र प्रकरणात् शुद्ध-
जपुष्पैः, मनुष्यमहण तु संवत्सरानामवधिनिष्ठा पशुपा-
अयैमासकर्मण्यस्यैवमन्वाहुदाद्विदमिति आद्यः
पक्षः । मनुष्यप्रदण्यस्य वैषम्याविशेः पशुपा अष्टात्रिमास-
संवत्सरवाक्यवाक्यत्वं निर्वीतस्य मनुष्यामिरपितकर्मन-
कत्वाद्वाहारात् शुद्धमनुष्यकर्म. पशुभ्यः प्रकरणवा-
दिति द्वितीयः । अत्रावेनोपवीतौ वाच्योभावः, क-
कत्वरनाऽऽपेक्षे, संविशतोपकारकात्वाभावात्, प्रकरणव-
हृतवा तथा जज्ञममानमवगतं मनुष्यकर्मपुष्पपर्व इत्य-
पक्षः । अत्र पूर्वपक्षप्रयत्नो मूले अन्यपाक्षोऽपि अनु-
क्तिरन्वाहुपेक्षितः । सिद्धान्तरावुपाचीनावीतवैषम्यापत्तेः
तत्रमभिव्याहारात्मककाक्यानुरोधात् पशुपाः मनुष्य-
संवत्सरानामवधिनिष्ठावाक्यवाक्यत्वादिवाच्योपकारका-
त्वात्तैवचपर-वाक्यवाक्यत्वं तद्विपरिणयेन मनुष्यामिरम् ।
संवत्सरे हि प्राचीनवीतस्य विदेवैवसमाकरणिप्रोद्योती-
तोपमिनयनं वा क्त्वं विमुदेवैवकाकाणि कर्मनाह्वयम् ।
अतस्तत्रमभिव्याहारात् अन्यपि तत् । एवञ्च आहवैव-
समास्याऽपि अनुगृहीता भवति । इहैवा तस्याः शुग-
भूतकर्तृवातावेव नियामकस्य कथयमाकात् कनुष्य-
पुष्पपर्वमैव तदनुपपत्तेः । न च अत्र मतेऽपि दानस्य
वाच्यमानं वा क्त्वं समारोपोपपत्तिः, निर्वीतस्य आरा-
दुषकारकेन अभ्यर्पणकर्तृत्वनाति तेन एवोपवा-
सितोः । वाचाप्ययमेव वा अष्टात्रिमासमिति न दोषः ।
अत्र. सर्वप्रमाणवाचात् प्राकरणिमनुष्योदेवैवकाका-
मिवैव विदितः । यानु मूले एका-तं मिता-तयेन
तान्यलम्, तद्यदि 'शक्यवाद' शुद्धमनुष्यममान-
कतिव्यादिकर्माहृतया विधिः । न च तदुपस्थापना-
भावः, मनुष्यप्रदण्यस्य लक्षणया संवत्सरमनुष्यपर्वेन

तदधानकस्य हस्तधारानिध्यादैक्यसिद्धिर्लभ्यताम् । अतः
एतन् न फलकवचनाऽपि ' इति तत्त्वं वाक्यार्थवत्तु
अस्मान्तेऽपि उपपद्यतेत्याहुः, तन्तुकारिण्यवयवत्वेन
च आनिध्याद्युपस्थितेः अन्वयमिच्छितत्वाभावेन वगुम-
दक्यत्वात्, प्रकरणप्रमाणयोर्भावो प्रमाणमात्रात्, कृत्वा-
दिभ्यान्वेन च सिद्धान्तनिश्चयस्य अनाद्यवयवत्वात् अस्म-
पक्षस्य नार्तिककृता हिंसाभिधानाच्च उपेक्षितम् । अतः
माहुरीकमनुपपत्तयानककमात्रावयवे सिद्धात्मा । यस्तु-
तस्तु नात्र विधिः वाक्यव्येष्टापत्तेः, अपि तु उपवीत-
विधिरेव शेषः प्राचीनापीवकत् । यथा च निवीत-
प्राचीनापीवते तत्प्रमाणानुपपत्तयेन मनुष्यविपुलविक्रान्ति
उच्यते, तथा उपवीतमग्निं देवसंयन्निवत्, अतस्तदेव
दर्शपूर्णमासयोः प्रमाणमिति स्तुतिः । अथवा ते तप्ततप्त
वक्ष्यमाणवचनान् प्रकाशते, अतः तु देशवाहुपवीतमेवेति
स्तुतिः ।

मण्डल— ' स्तुतिर्निवीत निहितोपवीतयोः । '

शंकर— ' निवीतं न विवेच्येत्त्याम् । ' १. ' विपी-
तम् उपपत्तयके । ' २.

● निदीतोपवीतयोः अनुषङ्गः भवेत् । के. १०।
४।१।१-२ वर्गक १.

● निदीतपादः तृतीयावाक्यस्य चतुर्थैः पादः ।
तु. १।४।१८.

● निवीतसंस्मृतिर्निवीतवचन्ये उपवीतश्रुत्यर्थम् ।
के. १।४।१८.

● निवृत्तिः निषेधविह्व । सु. पु. ४, ३ निवृत्तिर्वा,
कर्ममेदात् । (८।१।४।१४) यथा ॥ निवृत्तौ

चमस एव भक्षिष्यति (न गोदोहनम्) तथा अहमि
वक्ष्यति ' निवृत्तिर्वा ' इति । या. १।६।१।१० प्र १०१०.

● निवृत्तेः निषेधकार्यताः प्रवृत्तिपूर्वकवर्तिन्यः ।
सु. पु. १०४१.

● निषेधान्. संगमनः इति गन्तः मार्गयोपस्थाने
यवनान् विनियोजकम्, न तु लिङ्गात् इन्द्रोपस्थाने ।
पेन्द्रोपस्थानः । भा. ३।४।१।१३-४.

● निशब्दः प्रकर्तव्यं यदन्त यथा अङ्गैर्ग रक्तं
निवर्त रक्तमिलुपपत्ते । भा. १।१।१।१२.

मी. को. २९९

॥ निदीष्टिन्यायः । निशिष्ये अमावास्याकथनेन
प्रयत्नसिद्धिः ॥

निशिष्यते प्राहुनत्याप(प्र)वृत्तिः एतात् प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वात् । १२।२५।१४ ॥

आप्याम्— इदं भूयते ' अग्रे रक्षोरोऽष्टाकपालं
निर्वपेत्, यो रक्षोऽग्रे विमीयात् ' इति । पुनरपि तत्रैव
' अमावास्याया निशि पचेत् ' इति । तस्मिन् किं
अमावास्यातन् प्रसक्तने, उच्यते चिन्ताप्याम्, पृष्टः
परिमुखाते, निशिष्ये प्राहुनत्याप अथ (प्र) ह्यतिरिति ।
व्यसिन् निशिष्ये प्राहुनत्याप अमावास्यातन्त्य अप (प्र)-
वृत्तिः न प्रसक्तने । कुतः ? तत्प्रसक्तिरित्याहुः, मत्प्र-
सक्तिरिति इति हि, ' अग्रे रक्षोरोऽष्टाकपालं निर्वपेत्,
यो रक्षोरो विमीयात् ' इति । किमत्र ? ततः एव
निशिष्यते स्वतन्त्रा इत्यप्यत्र न कस्यचित् कर्मजन-
मन्त्रे । यथा पञ्चपुरोडासा ' अग्नीषोमीयस्य वयदा
प्रचर्त, अग्नीषोमीय पञ्चपुरोडासावेकाग्रवचनं निर्वपेत् ' इति ।
यथा च वैष्णवो वैषवैवस्य ' वदोऽध्वर्युदेष्ट पय
स्वप् आश्रियेष्ट, तद् विष्णव उदकमग्रावयेष्ट ' इति ।
(अथशान्कटे लुब्धः अवीमये यद् अवयुर्गतिं संलग्न
न्यात् यद् किञ्चित् रूपे आश्रित्य स्थात्, तद् विष्णवे
इत्यादि इत्यर्थः) ननु ' अमावास्यायात् ' इति आमा-
वास्याय कर्मणो मध्ये भूतं, न अमावास्याशब्दाः कर्म-
यवनः, किं तर्हि ? फलवचनः । फले भूतिः कर्मणि
लक्षणा, भूतिश्च रक्षाभातो ग्राह्या । न चेद् कस्यचित्
कर्मणो मध्ये भूयते, कस्य तन् प्रवृत्तिरिति । तस्मात्
स्वतन्त्रा ।

फलवान्त्वमेदाम् सन्त्रभेदः स्यात् । १५ ॥

आप्याम्— कालवेद्येतात् भारमेदाय । कालमेद-
कात् अमावास्यायां रात्रौ निशिष्यतः, अतिरिति अहनि
अमावास्यायात् । कालमेदेन वेद्युक्तात् नामावास्यातन्त्य
निशिष्यताय तत्रार्थमेवेति । कथं तर्हि पशुकाः प्रमाणाः
तिष्ठति यत्र द्विष्यतां कन्त, तत्र पुरोडासायोर-
नुवृत्तिः । उच्यते न्यायः. ' न ह्यन्यत्तुष्टाग्राह्येना-
नुवृत्तिरिति ' इति । ॥ पुनः अह्ननामावास्यात् । तस्मात्
अग्निगुणाय सत्वम् कर्तव्यम् । यद्यप्यमेदाय । मिममेदे

चैते माक्ये 'अमात्रास्त्रा यजेत' । 'अमात्रास्याया निशि यजेत' इति । एकं दशपूर्वमात्रप्रकरणे, एकं चाप्याहु इष्टिपु । किमतः । यदि समानदेशे स्नातम्, ततः 'अमात्रास्याया यजेत' इति योऽसौ आमात्रास्त्रे कर्मणि काल उक्तः, तस्मिन्नेव च निशिकर्म चोदित, इति गम्येत । तत्र अमात्रास्यात्मन्ये एव विहितः कालः । अथ पुनर्देशभेदे सति यथा 'अमात्रास्याया यजेत' इत्युक्ता काऽ, उपायेपत्तेन चोद्यते, एवमिहापि । न च त्रुष्टाश्रम्ये प्रवृत्तौ भवति यथा वैकुण्ठः इष्टयः दशपूर्वमात्रात्मना द्वयकाला अपि कल्पः, न दशशौर्ग-मासिकं तन्मपुत्रजीवति । तस्मात् तन्मभेदः ।

वेद्युद्धनतद्वर्त यिप्रतिपेधान् मदेव स्यात् । १६ ॥

भाष्यम्— किमेव एवोक्तम्, सर्वं तन्ममिषम् । न तदु । वेद्युद्धनं मम च स्यात् तदेव क्व द्वायं नैवेद्यद्वननं कृतम्, तेन उद्धनमथः पुनरुद्धने नहि किञ्चित् कार्यमस्ति, केचनं वृणुदूषण मवेत् । च उभेतमनुसृष्टं पुनरुद्धेनुमशकम् । उभेयमाना च विष्ट-पेयवत् अकिञ्चित्कर स्यात् । तस्मात् एतदुभयमपि तदेव प्रमत्तते ।

तन्ममध्ये विधानाद् वा तत्तन्मा, सक्नीयवत् । १७ ॥

भाष्यम्— तत्तन्मा वा निशीष्टि स्यात् । अमा-त्रास्याया-मा इयम्, न स्वतन्मा । युक्तः । तन्ममध्ये विधानाद् । अमात्रास्याया-अमध्ये इय विहिता 'अमा-त्रास्याया निशि निरपेत्' इति । ननु कालवचनोऽयं अमात्रास्यायादन्तो न कर्मवचन इत्युक्तम् । तत्वं काल-वचनं, स तु कालात्मन्यप्ये । तत्र विधीयमाना तन्म-मध्ये विहिता भवति सक्नीयवत् । तदप्य सक्नीयाः पुरोडाशाः न तदप्य पञ्चकर्म तद्विन विधीयन्ते, अथ च पञ्चकर्ममध्ये विहिता भवन्ति । यस्मिन् स्थाने निहिताः तन् स्थानं पञ्चकर्ममध्ये इति । इयमपि तन्म-मध्ये यतिता चेत् सक्नीयवदेव न स्वतन्मा अस्तिमर्हति ।

वेद्युप्पादिभाष्यार्थेन साधयेदन्वन्त्याधानं च यदि देवताऽयम् । १८ ॥

भाष्यम्— अत्राह, तियेव एवोक्तम्, सर्वममा-

त्रास्यातन्म निशीष्टयर्थं साधयतीति, न तदु । इयमा-त्रार्थेन साधयेत् । युक्तः । वेद्युप्पाद् । इयः अग्नि-धर्मिन्यायैः स प्रतिपदि आहुतः अमात्रास्याया निशि वर्तमानस्य द्विगिरुक्तस्य अग्निधर्मिन्यन्तं न साधयेत् । बर्हिषि वेदित्वाचार्यम् । ते यदि प्रसम्येवाताम्, विगुणो निशिकर्मः स्यात् । तस्मात् भेदेन ते चर्चये । अन्वन्त्याधानं च यदि देवताऽयम् । यदि देवतापरिग्रहार्थं अन्वन्त्याधानम्, तदपि भेदेन कर्तव्यम् । प्राक्तेन अन्वन्त्याधानेन अमात्रास्यादेवताः परिगृहीताः, न च रक्षोभोऽग्निः (रक्षोहाऽग्निः) । तत्परिग्रहार्थमपि अग्नि-धारणार्थम्, ततः प्राक्तेनैव चारितस्यात् अग्नेः, न कर्तव्यम् । देवतापरिग्रहायैता वाक्यशेषे ब्रूयते 'समाग्ने चर्चो विहवेष्टतु' इति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति, देवता एव तत्पूर्वतुः परिगृहीताः, बोधूते यतते इति ।

सौम— सक्नीयपदो, सक्नीयपुरोडाशाना च एक-भोमिकपरोडाशवचनपरिगृहीतत्वात् पाञ्चकस्य पुरोडाशेषु श्वश्वसंभवेऽपि शिष्ययोगवचनप्राप्तनिराशो न दार्शिक-ज्ञरुहः इत्युक्तिर्यतेः संभवति । तन्म भाष्यानान्तर-वदा पीपीपारावाः पूर्वमेव अमात्रास्या प्राप्नोति, तदा तत्तन्मा न दशकर्मप्रवृत्तिः, दशपूर्वमात्रवो पूर्वमात्रो-पक्रम्येन तदा दशैः कर्मपुत्रानामुपपत्तेः । ततश्च तस्य निशीष्टयुक्तानुक्रमवत् निशीष्टिकालस्य प्रवृत्ता-मात्रास्यात्मन्मन्यवित्तः अनुपपद्यते । न च प्रवृत्त-नममध्ये निशिकादिवासात् भावत-तस्य विकृतेरपि अनुनु-ष्ठान इत्येव क्षमागमस्ति, यो निशीष्टयुक्तान् दशपूर्व-मात्रोपक्रमात् पूर्वं च संभवत्, तथा सति सोमात् पूर्वं सोमास्याहीतोपीवहपप्रवृत्त्यनुष्ठानाभावादेव तद्विप्राग-मननुष्ठाने नति सोमार्पूर्वमेव तेषामनुष्ठानसिद्धेः तन्मिदमर्थस्य 'समाग्राशीतोपीवविक्रमात् कर्चो सोमात् प्रवृत्तिवत्' इति पाञ्चमिकाधिकरणस्य (५।१।८।२५) वेद्यर्थप्रमद्वात् । इति चेत्, एवमपि दशपूर्वमात्रो-पक्रमान्तर-वदा निशीष्टयुक्तानाम्, तदा तन्ममन्मन्मन्-नियमावयवमर्थः । न च एवं एकस्या एव निशीष्टेः दशपूर्वमात्रोपक्रमान् पूर्वं क्रियमानायाः तन्मिदम्, तदनन्तरं क्रियमानायाः प्रवृत्तिवति देवत्यं स्यात् इति

पाद्यम् । नित्यायाः प्रकृतेः तन्निष्पन्ना एव सम्प्रत्यैमि-
निकृतिरुपनिर्दिष्टा सति प्रमत्तत्वस्य चक्षुष्याण्येन
दृक्चक्षुरस्य चक्षुष्याणां इत्युक्तः ।

यि— 'निशियजे दर्शनस्य नोत्पत्त्येव, अ दर्शने ।
तन्मध्यमे विधायता, दस्त्ययात् तद्विधानतः ॥'

भाट्ट— काश्चेद्विकारो 'यमये रक्षोमे प्रोक्ष्य-
मक्षकपां निर्वापेत् यो रक्षोभ्यो विभीषत्' इति याग
विधाय तस्य 'अमयास्यादा निशि यजेत' इत्यनेन
कालो विहितः । काष्ठहृत्पिष्टिप्रयोगविधानाच्च न चाक्ष-
मेव । तद्विह निशीष्टो दार्शनिकं वस्तु प्रकथ्यते न वेति
चिन्तायाम्, यश्चक्षुरोद्भासकं तन्मध्यमे पाठ्यमाकाश
मवहः । नहि अत्र प्रकरणमस्ति, येन तन्मध्यमेवः
शङ्कते । नाप्यमाकाशप्रत्यक्षं कर्मवचनवाद्यात्मनैव
तन्मध्यमेवः, तस्य 'अमयास्यादा निशि यजेत' इतिवत्
काष्ठहृत्पिष्टिने कर्मलक्ष्मणमुपपत्तेः । न च शब्देन तन्म-
ध्यमेवपाठ्यमगमेऽपि दर्शनेयोगस्य निवर्तनं दिष्टाऽऽक्ष-
ेवत् शब्दो क्रियमाणत्वा अस्मात्तन्मध्यमेवपाठ्यमगमेवः,
अप्राकृत्यवर्तितत्वादेवैव शान्तिशब्दोपायात्तन्मध्यमेव-
पुष्टिने क्रियमाणत्वा अस्मात्तन्मध्यमेवपाठ्यमगमेव-
निवर्तनात्वात् । अतोऽक्षमेव साक्षात् एव प्रयोगविधाना-
त्वात् प्रवहः । इति प्राप्ते, तन्मध्यमेवपाठ्यमगमेवऽपि
'क्षुरं प्रकृतौ विकृतौ वा अङ्गविधिषु अन्यतः तत्कारा-
ण्ये अङ्गानि कुर्वन्' इत्येवमेव त्वप्येन विविकल्पत्वात्
निशीष्टावपि यदेन तन्मध्यमेवपाठ्यमगमेव प्रवहः । न च
एवमपि निशीष्टो पूर्वकृतान्माकाशादिपदार्थमवहऽपि
कार्यमाणत्वात्तद्विधयोपकारस्य अन्यतः अवाप्त्यर्थे
न प्रवहो वैवर्तितत्वात्तद्विधौ पाद्यम् । निशीष्टवर्षे
क्रियमाणत्वात्तद्विधौपाद्यं तत्त्वमगमेव तद्विधान-
सर्वगतत्वे त्वप्येन मासादयमगमेव वैवर्तितत्वत्पनाऽनुप-
पत्तेः । अतो दर्शनेयोगविधानादवशानुपपत्त्यां तेषामेवो-
पयोगेन निशीष्टयोगविधिविधानेन दर्शनाद्यवशान्ते
एव साधरमापूर्वोपनिर्दिष्टमुपपत्तेः । अतश्च युक्त एव
तत्र पाद्यविधौऽपि प्रवहः । आद्यवर्षकआयमगमिप्रव-
मतोपायान्मगमेवपाठ्यमगमेव अन्तेऽपि । यागि तु इष्वा-
र्हःपञ्चमि अक्षयपञ्चमि, तानि तत्त्वमेवैव एव ।

नवैवं निष्कन्ताराणामपि नौपरीक्षा दार्शनिक-पाठ्या-
प्रवरेण कृतत्वेन तत्त्वमगमेवपाठ्यमगमेव प्रवह-
पत्तिः, तौर्वादिप्रवरेण व्यतिदेशिकस्यापि प्रातःकालस्य
सर्वेन अङ्गुलिद्वयेनपाठ्येन नाप्यनुपपत्तेः दर्शनाप्या-
कमे एव तद्विधानात्तत्वेन विकृतिरूपेणेतत्त्वमेव दर्शपुन-
मात्तमगमेव प्रवहानापत्तेः । न च एवमपि यत्र सा-
मेवार्थो आयेष्टायेव अक्षिप्रवर्तनं कृतम्, तत्वेनेष्टावो
मयात्तद्विधौपाठ्यपत्तिः, तत्र पूर्वैष्टिप्रयोगस्य मयात्तद्वि-
धनान् नैवेष्टातिषु दर्शनेष्टिप्रवरेऽपि प्रवहानापत्तेः ।
अत एव सादृश्यत्वे उत्तरेष्टिषु प्रवर्तनस्य कायः प्रव-
मगमेवार्थेन तु यत्र सर्वेष्टिप्रवरेऽपि, इतरथा प्रतिसर्गस्य
समाप्त्यस्य विहितस्य सर्वान्ते कारणेन आयेष्टिप्रव-
पूर्वस्यापि सर्वान्ते एवोपपत्तेः यथाऽक्षिप्रवर्तनं उपपत्तेन
उत्तरेष्टिषु मेवा प्रवहानापत्तेः । कल्पमूसकारास्तु आदौ
तत्त्वोपायनस्येव च तत्त्वविधौ कुर्वन्ति ।

प्रवहन्— 'निशीष्टवर्षे-वा इत्यात् साधित्यधिक
विना ।'

संकर— 'निशीष्टवर्षे-वा इत्यात् ।'

॥ निशीष्टवर्षस्य आदिदेशिकस्य प्रवहार्थः दर्श-
नेन ओपदेशिकेन प्रवहार्थेन प्रवहार्थः । (दार्शनिक-
प्रवहार्थेन प्रवहार्थे निशीष्टवर्षे प्रवहार्थे प्रवहार्थे
नित्यार्थः) । वाक्यं पू. १३१.

॥ निशीष्टवर्षोऽप्यत्र नास्ति । तत्र हि प्रवहार्थे
दर्शो कतिपयैः पदार्थैः कृते, तानि निमित्ते भूमि-
क्षिप्रारपत्तिः । नाऽपि तन्मध्यमे वचनेव । दुपू.
१२४।२।२।२०.

॥ निशीष्टवर्षस्य तद्वर्षस्य तस्य अगमार्थेन तत्त्वमेव
प्रवहार्थः निशि क्रियमाणस्य दर्शकर्मतन्मध्यमेव-
त्वात् । तत्त्वमेव यतोपायन-अगमार्थेन-नैवद्वन्तर्वादीनां
प्रवहः । यागि तु इष्वा-
र्हःपञ्चमि अक्षयपञ्चमि, तानि तत्त्वमेवैव एव ।

॥ निशीष्टो प्राद्वत्स्यप्रवृत्तिः स्यात्, तत्त्वम-
गमेवत्वात् । १२४।२।२४ ।

'अत्रये रक्षोमेष्टाकाशं निर्वापेत् यो रक्षोभ्यो
विभीषत्' इति 'अमयास्यादा निशि यजेत' इति च

भुतम् । अग्निं न निशिनष्टे प्राकृतस्य अमावास्यातन्त्रस्य
अग्रहृतिः प्रभुभिर्न स्यात् । प्रत्यसशिष्टत्वात् निशिष्यस्य
स्यात्-अप्य विधानात् । तस्मात् स्वतन्त्रा निशीष्टिः ।
इति पूर्वः पक्षः । अग्रहृतिः इति वा पाठः । तत्र अग्र-
हृतिः निशुचिः इत्यर्थत् अग्रहृतिः इत्येव तात्पर्यम् ।
भाष्यकारे तु सूत्रे 'अग्रहृतिः न प्रत्यपते' इति
मुद्रितम् । तत्र 'न प्रत्यपते' इत्युक्त्या अग्रहृतिः
इत्येव पाठः स्वहो भवति ।

काल्प्याक्यभेदाच्च तन्त्रभेदः स्यात् । १५ ॥

काल्प्याक्यभेदात् अमावास्यातन्त्रात् निशीष्टितन्त्रस्य
भेदः स्यात् । काल्पेदस्तात् अमावास्याया नाम निशि-
ष्यः प्रतिपदि भङ्गि अमावास्यायाः । वाक्यभेदोऽपि
निश्वेदे वेने वाक्ये 'अमावास्यायां यजेत' 'अमा-
वास्यायां निशि यजेत' इति । तस्मात् तन्त्रभेदः स्यात् ।
वैशुद्धान्तग्रवं विप्रतिषेधात् खद्ये स्यात् । १६ ॥
यद्यपि अमावास्यायातन्त्रं निशीष्टितन्त्रं च भिन्नमेव,
तथापि वैशुद्धान्तं वेदा उद्बलनं प्रतं च तदेव स्यात् ।
स्योर्न भेदः । पुनः भारणे विप्रतिषेधात् । तस्मात् अमा-
वास्याऽयं कृतायां तावदा निशीष्टे अवल्लिखितः, इतरत्
सर्वं निम्नम् । इति पूर्वः पक्षः ।

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा तन्त्रात् सप्तमीयस्यत् ।

१७ ॥

निशीष्टिः, तन्त्र-मा तस्या अमावास्यायाः तन्त्रभेद
तन्त्रं दत्ताः सा तन्त्राः स्यात् न स्वतन्त्राः । तन्त्रमध्ये
अमावास्यायातन्त्रस्य मध्ये निशीष्टेः विधानात् 'अमा-
वास्यायां निशि यजेत' इति । सप्तमीयस्यत् यथा
सप्तमीयाः पुरोडाशाः न पञ्चम्यं बहिर्य निधीयन्ते,
तथापि पञ्चम्यमध्ये विहिता भवन्ति इति मन्त्रास्ते
तद्वत् । तस्मात् निशीष्टिः न पृथक्त्व्या । इति
सिद्धान्तः ।

वैगुण्यादिभ्यार्हर्नि स्वाधयेद्वग्न्यन्वधानं च
यदि देवताऽयम् । १८ ॥

निशीष्टिः यद्यपि न स्वतन्त्रा निन्तु अमावास्यातन्त्रा,
तथापि इत्यार्हर्नि न चाप्येत् । अमावास्यायागार्हः
प्रतिपदि भाङ्गः इत्यः अथावास्यायां निधि नर्तमानस्य

निशिष्यस्य अग्निहविर्भवनं न चाप्येत् । वेदितारार्हं
वर्हिरत्येवम् । तस्मत्ते मेदेन कर्तव्ये, अन्यथा वैगुण्यात्
निशिष्यस्य वैगुण्यप्रवृत्तात् । अन्यथावाचनं च यदि
देवताऽयं देवतापरिग्रहार्थं स्यात्, तदा तदपि मेदेनैव
कार्यम् । यदि तु अन्यथावाचनं अग्निधारणार्थमेव,
ततो न मेदेन कार्यम् । तस्मात् तामास्यतः निशीष्टे
अमावास्यातन्त्रं प्रवृत्तते । वैगुण्यत्वं तेषु इत्यार्ह-
रादिषु मेदः इति सिद्धान्तः । के.

● निशिष्ये हागिष्येऽपि अग्निः । संकर्म, २।४।१.

● निशिष्यज्ञाधिकरणम् । विशीष्टिन्यायः प्रथमः ।

के.

● निशिष्यस्य 'अयमेव' इति साधनार्थोऽनुमनः ।

ऋजु. पृ. १५. ● निशिष्यस्य समानप्रकारस्यैव

संशयादिविरोधिष्वपि । मयि. पृ. २८.

● निपादस्य अनिकल संभवति । के. ३।१।११५२.

● निपादान्तात्, कृड (मृगवन्धनपन्थम्) इत्यं
तेपाभेवोरुक्तकम् । स्वमेव तद्विशद्वानात् । भा. ३।१।
३३।५२.

● निपादेष्टवाम् 'कूटं दक्षिणा' इति विहिते
ये एतेनैव अग्रहर्नि, तस्य एवायं तत्वं शाखा दीयते ।
के. ३।१।२१।५२.

● निपादस्थकारयोरपि आर्ह्येयपरणमरितः ॥

निपादस्यपतेः रथकारस्य च संकरातिव्येन अवि-
संखति-नामावादा नार्ह्येयपरस्य । इति प्राप्ते, वाक्य
कृष्णवत्त्वस्य भवति किं पृथग्वावात् परपरस्य तत्त्वकमे
च अविशिष्टप्रकारपरिदत्तसर्वदशमृत्विष्यतिरिक्तमात्रा-
वशत् तस्माच्च तेष्वपि अविशिष्टत्वात् सर्वस्यैव जगदः
अपि ब्रह्मवाचा. पुराणेषु कथनाच्च स्वदेव तेषामपि
आर्ह्येयपरस्य । संकर्म. ३।४।६.

● निपादस्यपतेः न भवति किं चिन्तु पत्तिनो
निपादः । तस्य च तात्पर्याकार्योपदेष्टादिना विद्या
उपाय रोदक्यायिकारः । के. ३।१।२१।५२-५३.

● निपादस्यपतेरपि आर्ह्येयपरस्य । सर्वस्यैव जगदः
अपि ब्रह्मवाचा. पुराणेषु कथनात् । संकर्म. ३।४।६.

● निपादस्यपतेः रोदक्यायिकारः, वाऽपि लोकि-के-

निपादेष्टश्च गृह्यत्वात्तदुपेक्षितम् । नहि गृह्यन्द्वाच्य-
द्वयपरिहितमिति स्मृत्या अस्यासि श्रवणदवाच्यत्वम्,
अभियुक्तमसिद्धया श्रवणदस्य गृह्यन्त्वोक्तकर्म्मण्येव रुद-
न्नेन योग्यताप्रसङ्गोक्तत्वात् । इतरथा गृह्यन्तावच्छेदः ।

मण्डन— 'यागं कुर्यात्प्रौक्तिकेऽप्यौ निपादः ।' ४.

शंकर— 'ह्यस्तीतिस्त्रयेव स्यात् ।' तथैव उन्नीति-
यत् प्रौक्तिकेऽप्यौ । ४.

॥ निपादस्वपतीट्टयादौ आहिताग्निःकस्य अनति-
देया । राज्ञाचैवैतु कर्तृविशेषणत्वात्, तस्य च प्रकृतौ
भान्नत्वात् निवृत्तौ अतिदेयाः इष्ट एव । आट्ट. ८।१।४
१. ८.

॥ निपादस्वपतिव्यायः । चेद्रे चरौ निपाद-
जायैषस्य स्वपतेरधिकारः ॥

स्वपतिर्निपादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् । ६।१।
१३।५१ ॥

भाष्यम्— 'वास्तुपथे रीदं ऋचं निर्वपेत्, यत्र
रुदः प्रयाः शमयेत्' इत्येतमिति प्रकृत्य उच्यते 'एतया
निपादस्वपतिं याजयेत्' इति । निपादस्वपतिं प्रति
चिदेष्टः किं अधिकृतत्वात् अन्यतमः, उत अन्य पथेति ।
अन्यतमः इति ब्रूमः । स हि समर्थः विद्वत्तया अति-
मयाय । अथः अतिद्वयात् अनतिशयात् अथमर्थः
इति । ननु निपादस्वपतिश्चरः यम नोपपद्यते ।
उच्यते । न नोपपद्यते, निपादाग्रे स्यातिः इति
पट्टीवमसौ भविष्यति भेदो निपादागमम् । तस्मात् अति-
कृतधिकारं एतच्छब्दमिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । निपादः
एव स्यातिर्मवित्तुमर्हति । कस्मात् ? शब्दसाधनान् ।
निपादं हि निपादशब्दः शब्दतोति नहि भवधेनेव ।
निपादानां तु स्याति लक्षणया ब्रूयत् । इति लक्षण-
विशेषे च भुक्तिर्भोग्या, न लक्षण्या । अयोच्यते, नेप-
दीपः । निपादशब्दो निपादस्वपति एव । पट्टी संवन्धस्य
वाचिनेति । तत्र । यदुपभवात् । मात्र पट्टी गृह्युतः ।
आह, तोरक्षामभारद्वा यदुपयोऽवगम्यते इति । कस्यम-
गम्यते । न ह्येतेन । केन तर्हि ? निपादशब्द-
लक्षणया । तस्याश्च दोषार्थं वक्तुम् । समावाधिकार-
समावाप्यं पट्टीवत् । तत्र हि स्वापे शब्दो वृत्तौ भवति ।

द्वितीया च विमक्तिः सन्नेन उभाभ्यां संरूपे । तेन
द्वितीयमिदं निपादो गम्यते । सप्त यदप्ये कस्यम-
अश्रुतं गृह्यणीयम् । तस्मात् निपाद एव स्वपतिः
स्यात् ।

ट्टु— (सिद्धान्तमाह—) कर्म्मपात्रोऽप्यम्, न
पट्टीवत्पुरुषः । (कृतः ?) एवं (हि सति) वद-
द्वयम् (अति) स्वार्थेऽप्यम् (भवति), इतरथा
(पट्टीवमसौ) निपादशब्दो लक्षणया स्वपति अया-
रोविवा स्यात् (किमिति लक्षणा इत्यत आह—) समा-
वाधिकार्यमात्रमप्यप्यम् । (नीलोपलक्षणादेऽपि)
कृष्णशब्दस्यापि तदेवाधिकरणम् (प्रतिज्ञायम्) नील-
शब्दस्यापि (वदेव) अतः (ऐकाधिकार्यत्वात् एकार्थी-
भावस्तत्त्वम्) सामर्थ्यम् (सिद्धिः), सामर्थ्येन समाहः ।
पट्टीवमसौ च (ऐकाधिकार्यत्वात् इत्यप्यम्) लक्षणया
(आभियन्त्या) । अस्यापि (यदि च निपादशब्देन
निपाद एवोच्यते, स्वपतिश्चरः न स्यातिदेव अर्था-
न्तरभूत उच्यते, ततः) मिसाधिकार्यत्वात् सामर्थ्या-
भावेः, सामर्थ्याभावाच्च समागमभावः । तस्मात् (समा-
सिद्धयर्थम्) निपादशब्देन सापक्षि यावत् गतार्थं इत्येव
लक्षणा । न चान् पट्टी विद्यते, अनुपलम्बमानत्वात् ।
उता (पट्टी विद्यते) इति चेत्, उच्यते । यदि अत्र
अक्षरानेन (कारणेन) लोपः (यस्याः कस्यपते, ततः)
आदयः (शब्दः) इत्या. इति किमिति न वक्ष्यते
(अक्षरान्वितोपात्) । तस्मात् लोपे नास्ति प्रमाणम् ।
अतो राजपुत्रं ह्यस्यापि राजा जातो पुत्रश्च इदीदो
विषयः कर्त्तव्यः । तत्रापि पट्टी अक्षरान्देव नास्ति ।
किन्तु स्वस्याभिधेयत्वात् (राजपुत्रयोः, राजानन्दे)
यदुपयोऽप्यप्यम् तदा (पट्टीवमसौ लक्षणया) समाहो
भवति । राजः पुत्रः इति (विषयः—) कस्ये अयं-
प्रदर्शनार्थम् (स्वकीयत्वावैमिनि यावत्) । तस्मात्
स्वपतिश्चरः या (द्वितीया—) विमक्तिः, या इतरा
(निपादशब्दे) अनुपपद्यते (निपादं स्वपति इति)
अन्यस्याः (पट्टयाः) अक्षरत्वात् । अथवा उदुपपत्त्या
(समस्तत्वात् निपादस्वपतिश्चरत्वात्) कस्य-वात् (द्वितीया
विनेन अनुपपद्येत) उभयपक्षि द्रष्टव्यः, ('तस्मा-

ज्ञान्यो निपादार्थत्वं स्वरतिर्लक्षणाभवात् । मनेत्रिपाद
एवागौ स्वरतिः शब्दशक्तिः ॥ १)

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५२ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं दृश्यते 'कृटं दक्षिण' इति
निपादस्य द्रष्टुं दर्शयति । कृटं हि निपादान्त्येव उप-
कारकं माशङ्कम् । एवं स्वमेव तत् निपादान्तमिति ।

द्या— 'एन्द्रं वास्तुमयं चंद्रं निर्मयेत्' इति प्रकृत्य
भूयते 'एतथा निपादस्ततिं याजयेत्' इति । तत्र
'पक्षद्वयेऽपि ज्ञान्योऽयं योगदेव प्रवर्तते । तत्र
पक्षीसमानत्वे विदुषः स्वादधिक्रिया ॥ आदिवा-
मेत्र, यवि तु कर्मधारय इत्यते । अनादिवाग्मेरस्य
प्रमज्येताधिकारिता ॥ तेन पक्षीसमासोऽयमिति
श्रुतेऽभिधीयते । निपादपदमेवं तु स्वपक्षौ लक्षणं
गृहेत् ॥ नहि पक्षी श्रुता, येन तत्संपन्नौ विधि-
भवेत् । निपादपदमेवातः पक्षपक्षं लक्ष्येदिदम् ॥
कर्मधारयपक्षे तु न काचिदपि लक्षणा । निपाद
एव स्वपन्नितः श्रुत्या प्रतीयते ॥ तेन भुतिवला-
दशोऽनादिवाग्मेरस्य सप्तपि । निपाद एव रूपतिः
कर्मण्यत्राधिपारभाक् ॥ १

सोम— पूर्वैवपक्षेय प्रत्यक्षानात् संगतिः । निपादो
नाम ज्ञातृणां पक्षानुपपन्नः । स तु दृष्टव्यमुक्तः ।
आत एव आपस्तम्बाचार्यः 'द्विष्टद्विष्टाच्च इति
'दृष्टम्' इत्यर्थे निपाद एव दृष्टव्यमेव प्रवृत्तः । एव
च दृष्टव्यजनस्य त्रिभिदावात् अतिजान्तत्रियेषानामेव
याजकत्वं बोध्यम् ।

वि— 'द्विष्टः स्वरतिर्यो वा, द्विष्टः पक्षीमना-
दृष्टः । कर्मधारयप्रत्ययनिपादो गेदस्यभूत् ॥ १

भाट्ट— 'दौद्रं वास्तुमये चंद्रं निर्मयेत्' इति शब्दस्य
'एतथा निपादस्ततिं याजयेत्' इति श्रुत्युत् । तत्र
यपि निपादः स्वरतिर्यस्य इति वस्तुमयी पदद्वयेऽपि
अन्यत्रादौलक्षणा इति स नाभीरते । तत्रापि निपादान्तो
स्वरतिः इति पक्षीत-पुण्ये कदाचान्, विपादऽक्षेत्रादि-
कृतानां निपाद कर्मधारयकाङ्क्षिणः ॥ एवाभीरते । न च
तत्रापि पूर्वैरे निपादसंज्ञकमि लक्षणा, कदाचान्भाष्यम् ।
यद्यपि हि न तत्रादयवार्थेयमेवैव उपायो न समो

विनिष्ठावैशक्तिकस्याना प्रामाणिकी तथापि कर्मधारये
अभेदस्येव पक्षीतपुण्यद्वयसि स्वस्वामिभावादिमेद-
लक्षनस्य संज्ञानिर्णयैव भाग्योपपत्तेः लक्षणाप्रमाणस्य-
भावः । न च नैपाधिकत्वत् अस्माकं नामार्थयोमेदस्य
एव इत्यत्र प्रमाणमस्ति । राजा पुण्योऽस्ति इत्यादौ कर्मत्र
नामायस्य विमर्शकत्वं, तस्य च आदेशत्वेन भवद्वान्नी-
कारेण परस्परान्वयस्य समानाधिकरण्येनैव त्रिभि-
र्यात् । अतः समसो एव प्रत्यक्षस्य तस्य संज्ञानिर्णयैव
धानोपपत्तेः न लक्षणा । इति प्राप्ते, समानाधिकरण्यदर्शने
राजा पुण्योऽस्ति इत्यादौ निपादन्वयोत्तरादिति नान्वयस्य
अभेदसंज्ञेनैव अनुभवात् ततः पुण्योऽस्ति इत्यादौ
मधिकरण्यदर्शने च भेदसंज्ञेनैव अनुभवात् सापेक्षेन
नामप्रत्ययसंज्ञात्वात् नान्वयस्य अभेदविषयकत्वमेव इति
निदमकत्वनात् स्वस्वामिभावादिर्लक्षनस्य पक्षीतपुण्यदौ
लक्षनविषयस्य भाग्योपपत्तेः, अवश्य पूर्वैरे स्वार्थसंज्ञि-
लक्षणाप्रमाणस्य तस्य उत्तरपक्षे अभेदेनाभावः इत्यादौ-
कार्यम् । अत एव नामप्रत्ययसंज्ञानामाधिकार्येण नामार्थ-
प्रकाराभेदसंज्ञाकरोत्वावच्छिन्न इति एवाधिकरण-

इतिवातिपरिचयार्थेऽङ्गकण्ठेदककनामद्वयसमिति नान्वयस्य
द्विष्टव्यनामद्वयसमिति नान्वयस्य वा तत्पक्षं इत्यपि
बोध्यम् । तेन चत्वारिदौ, नीलपक्षी इत्यादौ नामेदक्षेप
इत्यपि बोध्यम् । न चैवं समसो संनिधनः अभेदेन
अन्यत्रादि विमर्शे च राजा पुण्य इत्यत्र पक्षपक्षेयस्य
भेदेनान्वयात् इतिवाच्ययोः प्रामाण्यपत्तेः एक-
विधानेन इतिनिर्णयनापत्तेः विधायामन्वयैवधामतिः
इति वाच्यम् । एकतरयोरे इतिबोध्यं आक्षेपकमेव
अर्थेयवर्तिप्रमाणम् । अतश्च पक्षीतपुण्ये एतयोऽङ्गमे-
निपादभागी स्वरतिश्च इति कर्मधारय एवायम् । तेन
तावद्विषये विधायाम्निष्य अनादिवाग्मेरि निपादस्येव-
धिकारः । अत एव 'कृटं दक्षिण स्वं हि तन्निपादान्तात्'
इति जिह्मपि संगच्छते । तत्र च परद्वयोपपत्तिविषयात्
आह्वनीयादनालोच्येऽपि यत्र कचन होषन् स्यात् स
पक्षपक्षे— (सूत्र—) कचान् कृत्वा औक्षिकानि प्रतिष्ठ-
यन्ते' इति पक्षीतपक्षेन अन्वयव्यवहारे दोषनादौरेतौ

० निपेधातिशये पुरुषस्य प्रत्यक्षः । कन्धन्यायः
दृश्यः । के. १११/११०-११.

० निपेधानुमितवयः अभुवत्प्रयोगात् विद्वो
निवेशः । संकर्म. ४/३१९.

० निपेधानुवादः कार्वाणविमर्शानाम् । घाल. ४. ८.

० निपेधफलं पदसंज्ञाप्रत्यये संज्ञकत्वे न विधि-
कृतम् । कामरसोपपत्त्यं अपेक्षते । नहि वक्षिन् संज्ञक-
त्वमपि कामपते । वा. ३/४१६/१७.

० निपेधपल्लविधिः अर्थवादः । तस्माद् आश्रय्य
नावगुते । इति निपेधे 'यो अश्रय्यवावगुते सं सतेन
यातवात्' । तृतीये संज्ञाविकरणे । घाल. ४. ५३.

० निपेधविधयर्थादौ यथा पतरेभ्योऽपि 'दिरव्य-
वधिरावासीन आवाहे' इति होतृसंज्ञक्य क्रत्वर्थस्य
'पुनराभा हाप्यप्रापयेत्' इति च पुनराप्येव धीन-
सोपाप्याप्तविधेः प्रावक्ष्ये 'निषेधकार न निषिद्धः'
'विशिक्षा न निषिद्धः' इति द्वाभिरुक्तं लोकोक्तम्
'मममपर दातं दत्तं, अहमेन विविश' इति च
लोभात् प्रवृत्तकला धामिने होतावगतेः निष्का
सविधेः कल्पने । यद्यपि वाच 'न हिंस्यात्' इति
सामान्यनिषेधः कर्तृत्वस्य स्वाधिकारिकः पक्षधिकारिकेण
आत्मन्याविरेन कर्तृत्वस्य अविरेजः शृङ्खलाऽपि
अज्ञातः प्रवृत्तऽपि । अत एव तृतीये (३/४१७/३
५८-५९) 'वाचिषा च शब्ददेवात्' इत्यधिकारो
वातिकृत्य उक्तम् 'अत एवाविरेजं निवति' इति,
तस्मिन् निषेधनिषेधः दोषविरोधाप्येव अवकाशे
इति । घाल. ५. ६७.

० निपेधयोः नाहनिपेधयाम इति न्यायः ।

निपेधशान्तिपेधस्य अपो भवति, नापेधस्यै-
विषयेऽप्यप्रवार इति संज्ञाविशेषः । साहस्री. ८६३.

० निष्कासः नाम आदिशायः, पालयितः किरा-
क्षिन् भागः । आनीयितः कोदन्तः अगम्य (धरपुटी
इति मायावात्) । के. ० निष्कासः, पात्रासः शेषः ।
कोम. ७/११४ ० निष्कासः प्रावक्ष्येऽप्य उदानीय-
विनाशार्थः कोटिशेषः । भा. ११/११६/६६-६८.

० निष्कासः लेपः । 'कारका निष्कासेन त्रुषेभ्यश्च' ।

यवयन्ति' । वाचणी आदिशः । वि. ७/११८. ० निष्कासः
पदसंज्ञाप्रत्यये, अर्थकर्मणा ह्यस्य गुणभूतस्य संज्ञो
विशेषः । भा. ११/११६/६५.

० निष्कामन्यायभूते तदेकदेशान्तात् पशुन
प्रदानविप्रकर्षः स्यात् । ११/११५/६३॥

यद्वनप्रदाने तु 'कारका निष्कासेन त्रुषेभ्यः अवयव-
मन्वयवन्ति' इति भ्रूते । वाचणी यद्वनदेवताका
आदिशः, तस्यः निष्कासः आम्हलितो भागः । एत-
द्वनोक्तस्य अवयवे निष्कास्य प्रदानविप्रकर्षः स्यात् ।
आकाशस्थाने आदिशायः एको भगः यद्यपि ह्यमपेध-
उक्तिः प्रवृत्तः । निष्कासकस्य तु भागास विप्रकर्षेण
ह्यमिष्टपुनर्य विहारी एव प्रदानं कर्तव्यम् । अवयव-
यद्वनं यत्नः अनुवादमात्रम् । निष्कासस्य तस्य
आदिशायः एव एवदेव स्यात् । पशुन ('वपवा प्रातः'
वदने नरन्ति, पुरोडाशेन मय्यंतिने, अत्रैतन्नीयवदने'
इति पशोर्भागात् यथा कालो विप्रकर्षो भवति एवम्)
इति पूर्वः पक्षः ।

वपनयो वा प्रसितेनाभिसंयोगान् । ६४ ॥

सिद्धान्तमाह । वागम्यः पूर्वपक्षस्यावयवः । निष्का-
सस्य पूर्वस्य कर्मणः यदावात् अवयवः कर्तारः ।
अवयवाप्ये अपूर्वे एव कर्मणि निष्कामस्य विनियोगः
स्यात् । अस्मिन् अवयवसंज्ञेन निष्कामस्य ह्यमि-
ष्टयोगान् संख्यात्, तादृशपेक्षस्य वचनैर्नोक्तत्वात् ।
तथा च निष्कासादेः न प्रदानविप्रकर्षः किन्तु कर्मान्तो-
पदेशोऽयम् ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् । ६५ ॥

पूर्वपक्षी गच्छते । निष्कामस्य आदिशारोपत्वात् उप-
पन्नसंज्ञात् अवयवसंज्ञानं प्रतिपत्तिः स्यात्, नार्थक्यं
इति चेत् ।

न, कर्मसंयोगान् । ६६ ॥

सिद्धान्तौ उत्तरमाह, न प्रतिपत्तिः । उक्तः । कर्म-
संयोगात् अर्थकर्मणा हि अस्य गुणभूतस्य निष्कासस्य
संयोगात् संयोगविकलात् निष्कासेन इति तृतीयान-
वयवः । तस्मात् कर्म-संयोगादेः इति विद्वन्मते । के.

० निष्ठान्ते पुनर्नीति आचना । वा. १।१।२।२.
० निष्पन्नं क्षिरसि प्रक्षेप्तं ईषद्विधीनं नवनीतम् ।
वि. ३।४।७.

० निष्पन्नोक्तं सप्तशतमेन वापते यथा निपदेयु
उपेक्षेन 'उपानु यनुष' इति प्रासपुगाङ्गम् । वाङ्.
पृ. १३२.

० निष्पत्त्यं फाम्बस अङ्गैरुत्पे । वि. ६।१।२.

॥ नीरुत्तीर्यायः । यत्र उल्लास्यविषेवनं तत्रास
प्रवृत्तिः । यथा जलदुग्धे संक्षिप्तिते न प्रतीयेते, तथा
तत्पदं नद, विग्रहे विध्याभूतमज्ञानवि, ते च सम्पद्-
सिद्धिते तादात्म्यं प्राप्तं स्तो न प्रतीयेते । यथा संक्षिप्तिते
नीरुत्तीरे हि इव नीरमिदं नीरमिति वृथक्कुं फेडपि पक्षिणो
विना ईदं न शक्नुवन्ति, तथा येदं तत्पदमिदमज्ञान-
मिति शब्द विवेकत परमार्थं विना न फेडमि शक्नोति
पक्षित इति भावः । उक्तं च 'नीरं नद जगत् नीर-
द्रुमं च यो गमयामास हर्षं गितेयतं विरहं च य-
त्र विषमनीहृत् । येनाक्षेपविशेषतो गम्यदीपमोदुपीं नोमुपीं
सोदं नीलवता पुनाक्षि फमो ईदो दिवालयणीः ॥'
साहस्री. १२५.

० नीलमुत्पलम् । कथं गतिं मनस्य गीरुत्पे नील-
मुत्पलमिति । उत्पत्ते । भवति न तु भुक्तिमग्नः, किन्तु
बाधयमग्नः । बाधयमग्नद्विभिधौ तदपेक्षी नीलमुत्पलः
तेरेकवाक्यतामभ्युपगम्यन् अत्राहत्यायुक्तिः उक्त-
विरोधमिवावगदः उधार्यमाणः संन्यस्ययुवेति । भा.
१।१।१।२ पृ. ६८८.

॥ नीलेन्द्रीमत्यायः । यथा • नीलेन्द्रीवरकद्रुवा
नागनरीर्षभूतद्रुवाऽदरे पात्री यप्रधिया मधूकमुम-
भ्राण्ण । यथा गण्टकोः । छीयते क्वरीषु कान्यवना-
शामोदनात्पुत्रा दुर्वाता मधुवाः किन्ति तदपि लयवन्ति
रक्षिष्यति ॥' इति । साहस्री. २०९.

० 'नीलोत्पलनेप्यत्र परतःशारसंरकः । नील-
वीनीवर्षनीताः प्रसूतन्तीव कदम्बाः ॥' पुनर्वसुना. पद-
संशयोऽप्य । ('यथाः कौशेयवर्षनीताः कदम्बा इव
शोभनाः' इत्युत्पत्तेः व्याख्यानमात्रम्) । भा. १।१।
७।२४ पृ. १५.

० नीलीरोगेणुपतेन्द्रिषस्य नक्षुरात्पेवेति फो-
ट्टयते, परेण तु नीयमानमुत्पलम् न पदपटीति ज्ञापते ।
वा. १।१।४।२१ पृ. १४५.

० नीवायाः प्रतिनिविभूतः श्रीहिमिः तमान-
विषायाः । भा. १।६।१।४।७-१८. ० नीवायाः यथा
'हृदयम मरुत्ते नेवारमे हादग-कपालं निर्मयेत्' इत्यादौ
प्रवृत्तिद्वन्द्वेनैव विहिताः, तदा सदनकरणमन्ते 'प्रीतीणा
मेव' इत्यत्र 'नीवायाणा मेव' इत्युहः कर्तव्यः ।
नीवायाणा प्रतिनिविधेः ॥ नोहः इति नववेडविग्रहे
वक्षते । के. १।३।१।१-२. ० नीवायाः प्रीतीणा
प्रतिनिविधेः । वि. ६।३।११. ० नीयोरपि आक्षेप-
शङ्काक इति इव बोधना संपादयितुं शक्यते । वा.
६।३।४।१५. ० नीवरे. (प्रीतिस्त्रीनीपेः) वोऽपि वार्यं
मुक्तां तेनापि बोधितमेव इत्युहः । भा. ६।३।१।१२,
० नीवायाणां प्रीतीणा च न प्रवृत्तिविकारमात्रः । १।६।
२४।१९. ० नीवायणा श्रीहिप्रतिनिविधे सदनकलाप-
मन्ते श्रीहिगन्धस्यानुहः । वि. १।३।१. ० नीवायेषु
जातिषोः श्रीहिगन्धस्यानुहः । भा. १।३।१. ० नीवायेषु
यत्कर्तव्ये । १।६।१४. ० नीवरेषु प्रवृत्तप्रीतिरुत्पलान्तेषु
प्रीतिरुत्पलान्तेषु प्रवृत्तप्रीतिरुत्पलान्तेषु । 'प्रावृत्तप्रीतिरुत्पलान्तेषु'
इत्युत्पत्तिरुत्पलम् । भा. १।३।१२।११. ० नीवायेषु
प्रीतिनेन परिगृह्यता प्रीतिगन्धः सन्ति, तावामर्थेन
प्रीतिवर्मा. विपत्ते । १।६।१।१८.

० नीवायादिप्रतिनिविधेष्वपि मुत्पन्नमनुमानं दर्श-
नीयमासी । के. १।६।१।४।७-२१.

० 'नृपनामिषतुङ्गनामदिर्निर्गता स्त्रुता ।' इयं
निमित्ततो वाचनीया भवत्या स्त्री । वाङ्. पृ. १९.

॥ नृपनामिषतुङ्गनामः । यत्र अतिनिष्ठेऽपि
स्त्रीपे अनिरप्यतापुद्विनिष्ठस्य तत्रापमवतरीति । यथा,
इयं हि किञ्च लोचिनी बाणा-कल्पविन्दुपथ्य भूयो
वापित आसीत्, स कदाचित् प्रातस्तथाप्य तस्य पुत्रमि-
च्छातीव सु-दरो कान्ते ये दर्शनाय तत्रा भजानेय
इति नृपेक्षत, ॥ तु नापितो राजाः भूत्वा अनिरप-
पुत्रमिच्छन् दृष्ट्वाऽपि च तत्रतातिरम्यम् तादात्तं वस्तु-

तुल्याय मत्वा तानपह्म स्वसुतोऽथ तपश्चान्तातलाद्ग्रामं
 कर्णं पल्लवः कृशकृत्वाहुर्बर्षं स्थूलमजोदरे राज-
 वेरमनि नीत्वा राशे निन्दयामास राजन् अमीतोऽयं
 अतिरम्यवरो वासः । दध्ना न तं कुरुषं नातिवपुनं
 राजा उदाहृतं मयि कृतवानासं पत्य इति मत्वा सुलोप,
 उत्रान व- ओ र्मूलं किमिदमिति । नापितञ्च कुपितं
 पात्रानं जाला कृताश्चिपुडो भू-लोकाश्च, राजेन्द्रभीति ।
 तत्र चरणमुपकम्पे, मायमुपकम्पेः किन्तु मे यन्सीतमेव
 निश्चयः- मनुजसदृशो रम्यलिलोकायामपि नास्ति, तत्र
 नगरस्य का भवेति । राजा च कस्यमीदरेव पश्यद्दृ-
 ष्ठीकचित्तश्चेति कोपं सत्यायेति । तथा, यथा मणि-
 कुण्डलेऽपि सज्जते रागादिदोषवशात्तदपितस्य सर्वोत्तम-
 त्वधीः तथा केपादिदोषनिष्पन्नानिष्टमत्तानुयामिन्मद्विषया
 मात्तान्मन्मकुलंस्फारदुःखरागादिदोषवशात् ५ मित्तिदिनि-
 सुतेऽपि मते सर्वोत्तमत्वधीः परिहृत्य च सनतनधौन-
 स्कार्थीरागिकोत्तममत्तानीति न्यायसंगतिरिति । साहस्री.
 ०१.

● नेत्रे संमील्य हसति, मुखां व्यादाय खसिति इति
 उरर्ध्वपानात् समानकृत्यमात्राश्रित्यं कावाश्रयस्य ।
 सु ट. ८१७.

● नेत्रद्वयाङ्गनं साङ्गमेकपक्षयः । तेन भवेत्-
 पल्लवान्ते अहीने एकत्र नेत्रद्वयेऽपि अङ्गनं कृत्वा
 पल्लवान्तेरे तत् कार्यम् । भाट्ट. ५।१।३.

● नेमाधिकरणम् । तद्वैमर्षाधिकरणम् । भा.
 १।१।५।१०.

● नेमशब्दः अर्पणानी अवार्पणसिद्धेरेव । के.
 १।१।५।१०.

● नेष्टा नाम कृत्विक् अव्ययीः प्रुषः । तृतीया-
 वर्गयोगोऽप्ययः । अयं तृतीयौ तृतीयवर्गभाक् चतस्रो याः
 लभते । वि. १।७।१७.

● नेष्टीया इति समाख्यानान्त्तु कर्म जायते । भा.
 १।७।२।१४.

● नेष्टाशब्दं नाम नवरम् । भा. १।२।४।२१-३.

● नैमित्तिकमनुत्पत्त्यात् ० (१।६।१।३६)
 इति नैमित्तिकविपरिणसिद्धात्तेष्वपत्यन्देन ' अनुत्प-

त्पात् ' इत्यनेन द्वित्वव्यापक विध्ययोग्यमेव त्रिव-
 खितम् । रसायनम्. पृ. १५६.

● नैमित्तिकमनुत्पत्त्यादवममनविधानं स्यात् ।
 १।६।१।३।३६॥

अत्रिथय वैद्यस्य च अग्रिमोऽथ पञ्चमानस्य लोभ
 चममस्याने पञ्चमस्यः एव भवति । ये तु भागं प्रथः
 उपाशङ्करं अमिषयः इत्यादयः लोभधर्माः, तेषामपि किं
 फलनमनायेतु नैयमोपादिफलमिति सत्तानेव विधानम्,
 उत बोद्धेनैव प्रार्थितः इति संदेहे विद्वान्त्वमनिदम् ।
 नैमित्तिकं रागव्यैवमिति विवेकं निर्दुष्टं फलचममस्य
 लोभेन असमानविधानं स्यात् लोभेन बहु समानं विधानं
 वस्य, तादृशं न स्यात् । प्रवादीनां धर्माणां विधानं
 लोभस्यैव फलचममस्य साक्षात् न स्यात् । कुतः ।
 अनुत्पत्त्यात्, फलचममस्य लोभेन तुल्यानभावात् लोभो
 नितः, फलचममेव नैमित्तिकः । अतो धर्मा अपि प्रवादयः
 लोभे नित्याः, फलचममेव तु न तथा किन्तु बोद्धेन
 स्युः । के.

● ननु फलचममे लोभ-व्यापानात् फलचममिच्छां
 संभवतीति । न त्वेव दोषा, स्थानवत्त्वा लोभधर्मलान्ताम् ।
 वक्ष्यति हि नैमित्तिकमनुत्पत्त्यादवमनविधानं स्यात्
 इति । भा. १।५।२०।५३ ट. १-२४.

● नैमित्तिकमेव नित्यमपि क्वचित् एव संयोगोपपन्नं
 अतिहोमलोभे दधि अमीरोमीवद्योष्ये दादिरथ । भा.
 ५।१।१।५-७.

● नैमित्तिकं-तूत्तरात्पमानन्तरोत् प्रतीयेत ।
 १।२।५।२३॥

अग्रिमो ' वयोऽथा व्यापति तदुत्तरावोर्णादिति ' इति
 ज्ञयते । तत्र गोमिभूतायोः कवः परस्तात् तद्व्यन्तरे
 एव केचित् के कचौ गृहीन्वा नायमाने तृचे धाम
 नेयम्, उत्र उच्यमानासौ गो ब्रम्पः छन्दोगानां प्रसिद्धः,
 तत्र पठितः कट्टु वसता नाम । एवं च उत्तराग्रमे
 पठितोर्दोषोः कचोः गोमिभूत् तेषां इति विचारे
 सिद्धान्तमाह । नैमित्तिकम् ' ततोन्मां तदुत्तरावोर्णापति ' इति
 वचनशब्दात् उत्तरार्थं आनन्तर्यात् उच्यतेऽर्थः-य-
 पाठेन अन्यवद्विषयो अनन्तरात् प्रतीयेत । एवं च

‘उत्तरयोगपति’ इति उत्तराश्विनः संज्ञावाचकः इति पूर्वपक्षी मन्यते, तत्र । विन्दु उत्तराग्रणीपठिते योगेः उत्तराश्विने एव ऋतौ उत्तराश्विनः प्राये इति सिद्धान्तः ।

पेक्षाव्याप्य तदभ्यासः । २४ ॥

अग्निहोत्रे ‘उत्तरयोगपति’ इति उत्तराश्विनः उत्तराग्रणीपठिते एव हे ऋतौ प्राये । तादृशे एव च तृप्ते तस्य दधत्तद्विप्रासः अभ्यासः तदभ्यासः स्वात् । तुचराश्विनः दैवाश्विनः एकाप्येवम उपपन्नत्वात् । एकप्रत्ययपठिते ऋतुदे तुचराश्विनः सप्तजगो भवति । न तु अभ्यासः पठितस्तु तित्तुप ऋतु । तस्मात् उत्तराश्विनः उत्तराग्रणीपठिते तदभ्यासः प्राये इति सिद्धान्तः । के.

६ ‘नैमित्तिकं तु प्रकृतौ वद्विकारः संयोग-विशेषात्’ (३।६।१।१० नै.) इत्यनेन न्यायेन नाम्नोऽभिनिवृत्त्यस्य विकारो भविष्यति । भा. १।२।७। ७।१७.

७ नैमित्तिकं तु प्रकृतौ वद्विकारः संयोग-विशेषात् । ३।६।१।१०॥

द्वोक्तसप्तपदसप्तपदोऽयम् । दक्षिणैमासपदयोः ‘गोरोदनं पशुकामस्य मन्यते’ इति, अग्निहोत्रे पक्षी पूर्व प्रकृत्य ‘शेखो जलवर्धकस्य’ इति च भवति । नित्याग्निहोत्रार्थं दक्षे मानवार्थं च यस्मिन् प्राये गोरोदने तत् प्रायं गोरोदनं नाम । तत्र गोरोदनं विलम्बं किं प्रकृतौ निविशते, विकृतौ वा इति उद्वेगं वर्जते. नमस्तस्मै पक्षेन तद्विप्रासः तु निष्काद्वत्वात् अत्यवहितपूर्वकं न्यायेन विद्युत्तौ निवेगः इति उक्तं पूर्वपक्षे प्राये सिद्धान्तपति मन्त्रम् । तदाश्विनः अपराधरा-पराधराचकः । नैमित्तिक पशुकामेन निमित्तेन निर्बलं गोरोदनं प्रकृतौ दक्षिणैमासयोः तद्विप्रासः नमस्तस्मै पक्षेन पशुकामस्य वाचकं भ्यात् । संयोगविशेषात् त्रिवैमित्तिक-संयोगमेवात् सामान्यविशेषसंयोगमेवात् । चमसो मित्य, गोरोदनं नैमित्तिकम् । श्वरार्थं सामान्यम्, निमित्तं च विशेषः । नैमित्तिकेन निमित्तं विशेषेण च सामान्यं सम्पद्यते । एव पक्षी अग्नि तृप्ते सादिपान्ताग्नौदितकाः सामान्योद्देशः, निमित्तं विशेषविहितं सामान्योद्देशिनिकम् ।

तस्मात् गोरोदनं विलम्बं प्रकृतौ एव निविशते न विकृतौ । के.

८ नैमित्तिकं नित्यात् प्रकृतम् । ‘अर्जत-विरोधं हि नित्यं सर्वं विधीयते । नैमित्तिकं तु तदभ्यास-विषयत्वाद्विरुद्धते ॥’ ‘विश्व प्रयोगसामान्ये नित्यं सर्वं विधीयते । नैमित्तिकं विशेषेण तु तस्मात् तद् दधत्त-रम् ॥’ वा. ३।६।१।१० पृ. १०३३. ९ नैमित्तिकं प्रकृतौ निविशते । भा. ३।६।१।१०.

१० नैमित्तिकं वा पूर्वसंयोगाद्विहितं तन्निमित्त-त्वात् । ३।३।१२।३३ ॥ तदर्थः पूर्वपक्षोक्तम् हेतोः प्रविज्ञावाच्यं व्यावृत्त्यर्थः । नैमित्तिकपक्षः प्रथमप्रयोग-निमित्तत्वसिद्धान्तपतिस्तथैव । कर्तृव्ययोगात् इत्येव प्रथम-पक्षस्य प्रयोगे एव कर्तृव्ययोगोपपत्तेः इत्यर्थः । सिद्धान्तेति पशुकामसामान्यविप्रासस्य विहितम् इत्यर्थः । तद्वि-मित्तत्वात् प्रथमप्रयोगविधित्वत्वात् इत्यर्थः । (इति मुधासंक्षेपः प्रकृतसूत्रवत्) ।

११ नैमित्तिकं हि कर्म स्वल्पमात्रे न समवेति, किन्तु यस्मिन् प्रयोगे निविशतुनाभितं तद्विधेयं प्रयोगे । ततश्च प्रयोगान्तरे त्रिप्राये मासि कदाचिदयम् । सोम. ६।१।१८.

१२ नैमित्तिकानि न नित्यत्वप्रयुक्तानि ॥ नैमित्तिके विषयत्वात् । कृतुप्रधानत्वमन्वत् त्वात् । ४।३।२।१४॥

भाष्यम्— अग्निः अग्निहोत्रे नैमित्तिकम् ‘वाह-द्विराजान्यन्व बहवामं कुर्वन्, पशुरात्रे राजपश्वं, शखोवाजीवं वैश्वर्यं’ इति । तथा अग्ने नैमित्तिकम् ‘वाहसं प्रथवं चिन्तामभिवृत्तिं, दिवाहसं दितीवं, विश्वसं तृतीयम्’ इति । तथा दक्षिणैमासयोः भूतैः ‘गोरोदनेन पशुकामस्य प्रत्येण, चात्रेन पशुकामेन-कामस्य, प्राग्निचेन प्रविज्ञाकामस्य’ इत्येतानि नैमित्तिकानि । तेषु उद्वेगः विमोहाद्येक नैमित्तिकानि नित्याये, तत अभ्यासं तत्र नित्याये, इति ।

किं प्रकृतम् ? एतादृशेति । कुतः ? अत्र नत-सामान्यविप्रासः भवितव्यम् । नोदितानि हि तानि, उद्विहितानि प्रायानि आग्राह्यं । य चेति कति

विधिवानि साधनानि । समीपतश्च नैमित्तिकादि उप-
निषन्ति । तैः प्रकृतेः संनिहितैरेतानि निराकृत्यो-
क्तिर्यते श्रूयतन्वाद्यम् । कथम् ? नैमित्तिकं हि संनि-
हितं वाक्यादवशमप्यते, नान्यत् श्रूयते । यत्तत्तत् श्रूय-
तयोक्तौ दोषः तावन्नेन अभूत्कदाप्याद्यम् । नन्वहं, ननु
निमित्ताभांनि तानि प्रकृतानि । उच्यते । नैप दोषः ।
अन्वयमपि प्रकृतान्येन संबन्धेन । यथा वात्स्ये
कृष्णः प्रणीयते, तावत्तथा शनीरं पीकते, उग्रतृणवै
च । एवमिहापि दृष्टव्यम् । अथवा अन्वयेनाम अन्व-
यानाकम् । यथा गोदोहनेन प्रणयेत्, इति । उदयान-
मैवह गोदोहनेन प्रणयने शक्यते । न च शक्यं श्रुत-
माल्लभम् । योऽप्ययं पञ्चकामस्यैति तद्वदः, व पञ्चकाम-
संबन्धं शक्यताम् कर्तुम्, नावा-न्तरवाक्यकार्यं निरा-
रिणम् । न च ग्रन्थमार्गे विना कारणेन भविष्यति-
मिति शक्यं धेदिदम् । भवति च द्विष्टानि वाक्यानि ।
यथा कथो भावति, अकृत्युक्ताना गातेति । तस्मात्
नैमित्तिकान्तेव नित्यार्थं भविष्यमर्हन्तीति । एवं प्राप्ते,
मूमः । नैमित्तिके भूयमाणे कालार्थेनान्यत् स्यादिति ।
कुतः ? विचारत्वात् । विरोधे भूतत्वादिभ्यर्थः । विरोधे
हि तत्र नैमित्तिक भूयते । तदवगतं तस्मिन् विरोधे, न
भविष्यमर्हति । यदुक्तमवशमप्यते-वापीति । नैप दोषः ।
अथवा कर्तव्यत्वात्कल्पितम् । ननु गान्धर्वेण विहितं
साधनमिति, सामान्यविहितं भविष्यतीति न दोषः । किं
तत् ? अस्मीकौ प्रसहाय, यथाद्वयमन्वयलोऽस्ति, वार्ष-
म्यपनयनम् । अथ यदुक्तम्, संनिहिते, प्रकृते
नैमित्तिकैरेतन्वासादीनि समन्वयन्ते इति । नेति शूकः ।
नहि गार्हपत्यदीना श्रवणम् । अधोऽप्येत, प्रकृतेः
स्तोत्रादिभिः संबन्धते इति । एतदपि नोपपद्यते ।
यद्यपि प्रकृतानि नित्यानि स्तोत्रादीनि, तथापि कालेन
निमित्तकरोपि भूयते गार्हपत्यदीनि । वाक्यं च प्रक-
रणाद्वैतम् ।

यदुक्तम्, संनिधानात् गन्धवादवशतोऽप्यमर्थ इति,
नेपमासीकौ वाक्यार्थः सामान्यवदर्थो नापिमुमर्हति ।
निमित्तकरोपि हि गार्हपत्यदीनामवयवत्वात् । तस्मात् तत्रान-
अन्वयेनैमित्तिकात् नित्य इति । अथ यदुक्तम्- अन्वय-
वाक्येन गोदोहनमपि प्रापितं न शक्यमप्युक्तम्, कथे

कारणादविबधितं कल्पयितुम् । द्विष्टं हि तद्व्यतीति ।
उच्यते । कारणादविबधितम् । किं कारणम् ? गौर्ह-
तुगान्नपति, परिपूर्णं वाग्विधानं अवांतरवाक्येन
नेति । कथम् ? प्रणयतीति प्रवृत्ते नयतीति निमित्तमितिः
स्वरदावमर्थं भूत्वा विदधाति । प्रणयान्तिरन्वयमपि
गोदोहनादि- भूत्वा, वाक्येन च । वस्तु कदाचन
गोदोहनादेव संतुष्टः ॥ द्विष्टा भूत्वा केवलेन
वाक्येन । अथ प्रणयनस्य गोदोहनादित्यमर्थम्, गोदोह-
नादेव कृतेन संबन्धं विदधातीत्युच्यते । तत्र ।
गौर्हमिधानात् भिन्नं नित्यं वाक्यम् । न
चैकम्याव्यम् । यत्तु श्रेष्ठो वाक्योपपत्तिरिति, भवेत्तत्र
विशेषानवयवमात्रमवधारयामिः । इह तु गम्यते विशेषः
कल्पितोच्चारणम् । त इह श्रौते गम्यते । यदि गोदोह-
नादेः कृतान्तकथो विषययते, कल्पितं प्रमदो भवेत् ।
न तत्र प्रवादः । न चावन्तरवाक्यार्थं निषिद्धे कलि-
पवर्गवन्तोऽवकाशते । तस्माच्च द्विष्टं वाक्यम् । गोदोह-
नादिकमिदंरन्व एव अत्राभिधीयते, न नित्यार्थं
भविष्यमर्हतीति । एवं वर्णम् ।

दुष्— कलपांनि यमसादीनि अदृष्टा पूर्वः पक्षः ।
केचिपु आहुः कलमवशमप्यतेऽप्य (अनादयः) पूर्वपक्षः
(कलान्वितेनार्थः) । पूर्वपक्षमाह— यद्यपि गोदोहना-
दीनि कलार्थांनि (भूतानि) तथापि (एनिहितत्वात्)
विपरिवर्तमानानि, तान्येव (अनुपपन्नं एवप्रवर्तमानानि)
कलार्थान्यपि । अथवा (विनैव अनुपपन्नं) यदनेन
शक्यते । (विनाऽपि कलान्वित्या नचनमपि इत्येव
पुनः पूर्वपक्षद्वयमाह—) ' अथवा गोदोहनेन प्रापेत् '
इति ' गोदोहनेन पञ्चकामस्य ' इति (च) वाक्यम्
(उपपन्नत्वात्) दावपि अर्थो गम्यते कलार्थेना पुनरा-
र्यता च । अथवा पञ्चकामवदविषयता ' गोदोहनेन
प्रणयेत् ' इति भुवन्प्रवृत्ते पूर्वः पक्षः । एवं प्राप्ते, मूमः
नैमित्तिके विचारत्वात् इति । शूकं यस्मिन् विचार-
(विरोधे इति युद्धिते वाक्यः) भूयते, तत् कल्पितम्
कथेव भविष्यमर्हति (वाक्येन) अतो विना प्रत्येकं न
युज्यते । अतः च यमसादीनि (कलपिभिः) भव-

मुक्तानि तानि (प्रवचनादेः साधनानि) भविष्यन्ति ।
 कामादत्यागात् हि (भवतः) शुभार्थोऽनुपपद्यते । नानौ
 परमार्थे श्रुत्यर्थः । ' नैवेद्यातीत्यको वाक्यार्थः
 मामान्यपरदार्थे यथितुमर्हति ' (इति गार्ग्य-अपघ्ने-)
 ' अथ प्रवर्तते ' इत्यस्य सामान्येन वा वाक्यकाङ्क्षा, न
 ता गोदोहनवाक्यं समर्थे नियतं किमुम् । कथम् ? कल
 टापन वेत्ति निराकङ्क्षो गोदोहनं कथं तस्य पात्राकाङ्क्षा
 निवर्तयेत् । तस्मात् साध्याकाङ्क्षाया अवाप्य
 मानाया कर्मत्वेन सह (प्रवचनम्) संभवत्यर्थः । न च
 द्विष्टानि (हृष्यानि) वाक्यानि, (किन्तु) एक एवाथो
 वाक्यम् । (इत्यस्तु श्रोतो भवति इत्यादौ-) एकस्य
 (यत्) विवक्षा श्रोतृगुणो धारति (श्रोतृगुणो निर्जे-
 षको धावति) निर्जेनेक (वागति इति) व्यपस्य
 विवक्षा आ इतो भवति (द्रुततरं गच्छति) इति ।
 बार्हद्विष्टानि द्वादशादिकानि द्वादशहरणम् । (साध्य-
 कोषे तु एवेतिष्टोमिकानि बार्हद्विष्टानि उदाहृतानि,
 तन् आनदरोकम् । एवेतिष्टोमे हि शीघ्रं ब्रह्मणम्-) ।
 शा- ' ब्राह्मणेन निमित्तेन बार्हद्विष्टमिति
 श्रुतम् । मुनयं च प्रतिष्ठायां नित्ये स्वात्मप्रतो न
 ते ॥ ' तस्मात् अभ्यन् निरावर्धम् ।

सोम- एवार्थेवेऽपि कथयन्तान् पणोऽऽदे.
 कलभुतिरपेवाह. इ कृत्तमयुक्तं इति प्रत्यवधानम्
 (आधेतिङ्) सगतिः । त्वार्थस्तु- निमित्ते कति
 ततोऽन्वदेव त्वर्थे व्याप्तम् । नैमित्तिकस्य निरापत्तय
 विरोधश्रुतत्वात् अतस्ति विरोधे तदयोगत्वं इति ।
 नैमित्तिकस्य च व्यापकत्वात् काम्यव्याप्यवत्त्वम् ।

नि- ' मू मये शत्रयेन् बाली मिलेऽप्येतदुतेतम् ।
 आवाह्या संनिधिश्रित तस्मात्तिचेऽपि मृगयम् ॥
 कामाद्योपादेशोपस्य सासाग्यविहितेन च । आवाह्याया
 निवृत्तवाग्यार्थमित्यदु मयेन् ॥ '

भाट्ट- काम गोदोहनदि कामाग्ये नियमलोके
 उपस्थित चेऽपि न ब्रह्मम् । तथा ' बार्हद्विष्ट ब्राह्मणस्य
 ब्रह्मण मुपैन्, पार्थुरस्यं पञ्चनम्य, यशोनागीचं
 वेदस्य ' इति ब्राह्मण्यधिकारत्वे निमित्ते द्वादशह
 रणं यमकमात्रलोकोद्देशेन विहितम् (द्वादशाहपदेन

भाष्योक्त ज्यैतिष्टोमिकत्वं विरक्तम्) बार्हद्विष्टदि नैमि-
 त्तिकं च निमित्तमाग्ये अनुलोमाधिकारके प्रयोगे न
 आहम्, मिमिनामाग्येऽप्यनुक्रमे निमित्तसंबन्धस्य
 वैगर्ह्यत्वेन । न च कामाग्ये तस्यापनानुक्रमे णनु-
 पत्तावपि कृतसादृगुण्योपपत्तेन कश्चिद्विरोह इति पाच्यम् ।
 तस्य क्रत्यर्थत्वे प्रमाणाभावेन तदनुष्ठानतैपत्ये प्रमाणा-
 भावात् । न च पेक्षायाश्च अर्थाद्विस्तृप्तिकङ्क्षि-साधनप्रमाणे-
 ऽपि निवृत्त्युपपत्तेः । अत एव प्रवचनमात्रेणाहृत्ये
 अवगतोऽपि प्राकृताङ्गानां विवृत्त्यङ्गवत्त्वमिति निय-
 मयोगार्थ-प्रमित्यवगतम् । यदा तु कामनिमित्तसंबन्धपरहितं
 कारणाभ्युपगच्छामात्मनो, तदा क. प्रवृत्तं काम्य-
 नैमित्तिकप्रवृत्तस्य । यत् तु दशाम्नायम्, तमावाधितस्य
 सम्यक्त्ववित्तं ब्रह्मम् । विद्वोऽप्यवमयः प्रयोक्तव्य-
 कथमवरोतनकथनार्थमुच्यते इति न निरोधः ।

अष्टम- ' मिले गोदोहनं नहि । '

अंकर- ' अथनैमित्तिके मिले ' (न इत्यनु-
 वर्तते) ।

॥ नैमित्तिकानि । नित्यसाम्यनैमित्तिकानि कर्माणि
 यथोपपत्तिरूपानि । तेषां यस्मिन् आहितेनाभिना कार्यम् ।
 भा ११।२।१२२.

॥ नैमित्तिकोऽर्थः । निमित्ते प्राप्ते वर्तन्ते भवति ।
 भा २।१।२।२८, ॥ नैमित्तिको देवताऽपनय द्यौ-
 ऽप्युदितेष्टी । २।१।२।२९-३०, ॥ नैमित्तिक कथमव-
 स्य होमपणान् यजति । २।१।२।३२, ॥ नैमित्तिको
 वा काम्यो वा नित्यमयं विवृत्य निविशते । १।१।
 ५।३२, ॥ नैमित्तिको वा नित्यो वा नित्यमयं विवृत्य
 निविशते । यथा अथयमये मुद्रोदनभोजनं निधत्तारथा
 वेति । १।१।२।४।२८, ॥ नैमित्तिक. पेक्षागरे द्वादश
 कथामाह्वने, न नित्य । २।१।२।२९-३३, ॥ नैमि-
 त्तिकं हन् अदोमिर्पाठार्थं च ययं. अधिकारविधिः,
 यथा- अथनैमित्तिकेति अष्टमपमनमन्योक्तिश्च । द्वाद
 पृ. १५, ॥ नैमित्तिकेन नित्यस्य वाप, यथा वेदस्य
 आभिनेनोपासद्वयो पात्रद्वयम् । पृ. १३२, ॥ नैमि-
 त्तिकत्वं काम्यं वचत् ' आगव्युपसार्थं वात् विप्रहृ-
 चत् तदा । यन्तु शीघ्रगतिवत् काम्य नैमित्तिक

कारण ॥ ' वा. ३।६।३।१० पृ. १०३३. * नैमित्तिका-
कारणं दुर्बलम् । वि. ३।६।३. * नैमित्तिकात् नित्यार्थ-
म-इत् । भा. १।६।३।४. * नैमित्तिकस्य कारणेन नापः
वैश्वानरिधेरीधामद्वयस्य एकविंशतिनेन प्रविष्टयेन ।

यात्, पृ. ३३३. * नैमित्तिकस्य नित्यस्य च न
ममानविशेषम् । भा. ३।६।३।३६, * नैमित्तिकस्य
निरवतलशतश नित्यसाधकत्वं यद्व्यते । आट्ट. ६।५।१
पृ. २८७. * नैमित्तिकस्य फलपेक्षा न भवति । यथा ग्रह-
दाहनिमित्तिकाया इष्टेः । यथा वा लक्ष्मणवनिमित्तिकस्य
पृष्ठमानीयम् । के. १०।२।३।८०-४१, * नैमि-
त्तिकात्तानानित्यार्थस्य । वि. ४।३।२, * नैमित्तिकमा-
मसि कामवक्ष्येन पुनर्विधाने काश्चनानि । संकर्ष.

३।१।१६, * नैमित्तिकानां क्रमार्थानां नित्यतादृशो
भावः । भा. ६।२।१।३०, * नैमित्तिकानां नित्य-
प्रयुक्तत्वं नास्ति । यथा कोमिशोभे 'बाहद्विरे प्रादणस्य
प्रत्यक्षान्, पाशुंघर्षं शब्दस्य, राशेवाशीय वैद्वस्य'
इति नैमित्तिकमेव । अत्रो च प्रथमं साहस्य द्वितीयं
द्वितीयं तृतीयं त्रितीयं चिन्तीनेति नैमित्तिकमेव ।
दर्शपूर्णमासे च 'गोबीहनेन पञ्चकामस्य पञ्चमे',
कारणेन ब्रह्मरत्नैकामस्य, मर्मिकेन अग्निहोत्रकामस्य' इति
नैमित्तिकमेव । ४।३।२४. * नैमित्तिकानां पश्चिद्ध-
त्वात् कर्मणा नित्यतातुल्यारेणानुष्ठानम्, न तत्र पाठक्यो
नियमः । खोम. ५।३।१२. * नैमित्तिकानां प्राक्-
श्रितानां यथानिमित्तं समुत्पद्यते । के. १२।३।६।१७.

* नैमित्तिके कार्यव्यात् प्रकृतेः स्यात् तदा-
पक्षेः । १०।२।३।७०॥

* नाश-व श्वेतपात्रेण भूतिकाशः' इति भूयते ।
अथ श्वेतगुणः कश्चिदाश्वत्थः उक्तः, स कः इति
विशदं सिद्धमस्ति । नैमित्तिके शुक्लीमित्तके श्वेतपत्रे
भूयण्ये प्रकृतेः उत्तमात् प्रथमं अश्वत्थं पक्षेः इत्यं
रसात् । कार्यव्यात् अत्र एव श्वेतगुणस्य संपादयेत्
राशे-इत् । तदापक्षेः तस्य अश्वत्थे श्वेतगुणेन परि-
च्छेद्यत्वोपपत्तेः । तस्मात् प्राक्पक्षः श्वेतः अत्र एव नाशः
पक्षः इति सिद्धान्तः । पूर्वपक्षे अत्रनित्यः समुत्पद्यते
अथ पु अत्र एवोपपत्ते इति पूर्वपक्षेऽप्युत्पद्यते । के.

* 'नैमित्तिके तु कार्यव्यात् प्रकृतेः श्वेतपत्रेः'
इत्यधिकरणे नाश-वादिपक्षौ उपलब्धयेन गुणस्य प्राकृत-
त्वविज्ञातेष्व समुत्पद्य उक्तः । यात्, पृ. १७७.

* नैमित्तिके तु प्रकृतौ तद्विधाः संप्रयोग-
विशेषात् । (३।६।३।१०) इति तृतीयपक्षस्य-
वक्ष्यमाणवाक्यम्—('पुरुषार्थसमाप्तेः काम नित्यस्य
वापसम्' पुनराधिसिद्धयर्थो हि सर्वः प्रयासः इति-
तत्त्वज्ञमस्य वस्तु वलीयो भवति । वा. १।५।१।२१) ।
सु. पृ. ४८८.

* नैमित्तिके पुनराधाने श्रुतदक्षिण्या सामान्य-
विहितेऽसाद्विदक्षिण्या वाचः ॥

अग्न्याद्येवस्य नैमित्तिके गुणधिकारे दक्षिण-
दानमधिकं स्यात्, वाक्यसंयोगात् । १०।३।५।३०॥

अप्यम्—अस्ति पुनराधानम्, नित्ये भूयते ।
मायवराशीकृत्तानां पुनराधोत् । 'दोऽग्नीनां चाप भाव-
वधानि पुनराधनं वा जीवते, स पुनराधोत्' इति । तत्र
भूयते 'पुनराधनं सत्ये दक्षिण, पुनराधनोऽन्यम्'
इति । तथा, आपते दक्षिण—'एका देवा यद् देवा
द्वादश देवाश्चतुर्विंशतिर्देवाः यत् देवं सद्य देवम-
परिमितं देवम्' इति । तत्र संक्षेपः किं पुनराधानोऽग्न्या-
धानदक्षिणादानमिति । समुत्पद्यते, अध्यात्मपक्ष-
दक्षिणायां निवृत्तिरिति । अत्रादा १ अग्न्याद्येवस्य
नैमित्तिके पुनराधये दक्षिणदानमधिकं स्यात् । माह्वीना-
मिति । समुत्पद्य इति । पुनः । एकस्मिन् वाक्ये
उभयो द्वयपक्षे । 'उभयोर्दक्षिण, अग्न्यादिविद्विष-
पुनराधयेति' इति । तस्याप्यमिति, समुत्पद्य इति ।

शिष्टत्वाद्येतराणां यथास्थानम् । ३१ ॥

अप्यम्—इदं पक्षेऽप्यम् । अत्र चोदकादग्न्या
प्रत्ययस्य समुत्पद्यते मरिच्यति । अत्रोपपत्ते । शिष्ट-
संज्ञितानाम्, शिष्टत्वात् यथास्थानत्वात् यथास्थानं
मनुजो मरिच्यतीति । प्रत्यय हीदं शासनम्, अग्न्या-
द्येतिर्दक्षिण पुनराधयेतिर्दक्षिणीति । तस्मात् प्राक्पक्षः
माह्वीनां समुत्पद्य इति ।

विकारस्त्वप्रकरणे हि वक्ष्यामि । ३२ ॥

भाष्यम्— तुद्यम्— एवं न्यावर्तयति, न समुच्चयः, विकार इति । कुतः ? काम्यं क्षेत्रज्ञं पुनराधेयं भूयते । तदवति प्राकृते प्रकरणे, आश्रयानमवच्छेदो, न सति । यत्तत्रोच्यते वैकृतम्, न तु प्राकृतं चापत्ते इत्यर्थः । काम्यो वा नैमित्तिको वाऽर्थो नियमस्य विकृत्य निमित्तये । यथा अक्षयामये सुहृदोदनभोजन निवृत्तवत्त्वा चेति, नियमं कृत्वा तत्र भोजनं च विकस्यते । प्रत्यर्थं हि वैकृतम् । आनुमानिकं च प्राकृतम् । तस्मात् वैकृतेन बाधते । अथ मनुष्यम्, वचनप्राधान्यात् प्राकृत्यो भविष्यतीति । अथोच्यते । तत्र उभयोर्दक्षिणं नात्र विविधिमिश्रितम् । वर्तमानावदेवोऽयम् । प्रमाणान्तरमादाय अवयवैः प्रतीयते । उभयोर्दक्षिणा द्वादश, आध्यायेयिनिः पौनराधेयिनिश्च । अत्रोच्यते आध्यायेयिनिः, पुनराधेये पौनराधेयिनिः । तदेतन् भूतानुवादमात्रम् । तस्मात् प्राकृत्यो नैमित्तिकेति ।

तुम्— (विद्वान्तमाह—) पुनरुत्पत्तौऽनन्तरम् इत्येतस्मात् बाधयान् समुच्चये न बाधते, मनुष्यवत्प्राधान्यात् (तस्मात् काम्यः) । ननु 'त उभयोर्दक्षिणं' इति समुच्चयः भूयते । उच्यते । अर्थेवावोऽयम् (न विवि) । 'अवयवैरेव हि काम्यानि' इत्यत्र मृत्तानवयवस्य अवयव (भाष्य—) प्रत्यर्थं, तन् (काम्यमन्तरम्) उभयानि प्राकृते प्रकरणे पुनरुत्पत्त्याश्रयं वरि भवेत्, ततो न बाधेन आधानदक्षिणम्, अक्षरप्रमाणतयात् (उभयोर्वि तु पुनरुत्पत्त्याश्रयेन बाधाहंभवात्) । अतस्मिन् आधानप्रकरणेऽनन्तरं न न नैमित्तिकम् (पुनरुत्पत्त्यादि) विधीयते तत् प्राकृतं निर्व बाधमानस्यैव निमित्तये काम्यप्रमाणम् । (अत्र आश्रयदक्षिणत्वात् भूयान् भेदः) ।

प्राकृते च निवृत्तेरुभयस्य हि भूयते । ३३ ॥

भाष्यम्— इतम् प्राकृत्यो नैमित्तिके । इत्येव । निवृत्त्याप्राप्तदक्षिणम्, प्राकृते हि निवृत्तेरिति गच्छते । काम्यः उभयस्य हि भूयते । यदेकौर्दक्षिणं दक्षिण उभयोर्दक्षिणं तेन दक्षिणा प्रत्या भवति । ननु उभयोर्दक्षिणोच्यते, यत्र उभयोर्दक्षिणं प्रत्या भवतीत्यत्र । अग्न्या-

येयिनिः अग्न्यायेये, पुनरुत्पत्तिः पुनरुत्पत्ते । तस्मात् प्राकृत्यो नैमित्तिकेति ।

मोम— पूर्ववत् यथा 'दादय उच्यते' इति वचनानुगारेण समुच्चयः, एवमिहापि वचनादेव समुच्चयः इत्युच्यते : संगतिः । स्यादर्थस्तु—अग्न्यायेयस्य नैमित्तिकेः सुविकारे पुनराधेयदक्षिणादानम् 'उभयोर्दक्षिणं' इति वाक्यस्योपपत्त्या प्राकृत्योः अपि न, न तु निवृत्तं इति । (तस्मात् पुनराधेये पुनराधेयविकार एव दक्षिणा वेत्ता) । अग्न्यायेयविकृत्य प्रमाधाने एवेति भाष्यादिरूप-विद्वान्तः) ।

वि— 'एतद्विना मनुष्यं पुनर्विद्वत् इत्यत्रः । बाधकं वा, समुच्चयेन विद्वत्प्राधान्यात् ॥, आधानदक्षिणोपपत्त्युभयोर्विद्वत्प्राधान्यात् । द्वादशविधविज्ञात् कार्येणैव बाधकं भवेत् ॥' ('उपदिष्टं अतिद्विरप बाधकम्' इत्यधिकरणस्य न्यायः) ।

आह— 'अत्रोच्यते शीलसंज्ञा पुनराधेयः' इति भूतम् । तथा 'योऽस्मीनापाय भाग्यानि पुनराधेयं वा जीयेत, न पुनराधेयः' इति च । अत्र प्रकरणान् पुनराधेयस्यैव नान्यथा नान्यथा, अपि तु तत्रैव पुनराधेयः काम्यो नैमित्तिकश्च । तत्र काम्यतावदेव द्वादशवाक्यात् 'अथोभयवयानी कार्यं यच्छता' इति-उच्यते नोद्वेगः । नैमित्तिकतावदेव तु पानिप्राप्ते इति-परा जीयेत प्राप्त्यात् इत्यर्थः । अनुपपत्त्यो बाध-द्वाह्योपपत्त्येव न दोषः । पुनराधेयतावत्प्रकरणे च 'पुनरुत्पत्त्यं कालो दक्षिण, पुनरुत्पत्तौऽनन्तरम्' इति भूतम् । अत्रापि कालदक्षिणत्वादेन अनेकविधानानु-वयवैर्वाक्येनैव इत्यत्र । पुनरुत्पत्त्यं पारितं जीवनेन कृतप्रमाणम्, पुनरुत्पत्त्यं भाग्यं वत् कृतप्रमाणम् । अत्रोच्यते नैमित्तिके प्रमाणे वचनादिना समुच्चय इति भवेत् । यद्युक्तान् अविशेषात्तः पूर्वमेव अनेक-विनिर्दिष्टविधिविधानाच्च वक्ष्यते । आधाने च 'एवमेव दद्यात् देवाः' इत्यादिना दक्षिणादानप्रमाणतया । तदिह काम्यनैमित्तिकप्रमाणेतिवत्प्राधान्यात् विद्वत्प्राधान्यात् दक्षिणस्य सामान्यविहितस्य एकादिदक्षिणास्य बाधः । न च 'दक्षिणं जीयति' इतिवत् 'उभयोर्दक्षिणं

अन्यथेयिकी, पुनरागम्येयिकी' इति वचनेन समुच्चय-
विधानादशब्दः, अथ पुनरन्यथाविधानेनैवतया तत्त्व-
व्यवस्थेन समुच्चयविशेषकत्वे वाक्यमेवात् । न च
'उपरि हि देवैर्मो धारयति' इतिवत् सिद्धवन्निर्वा-
न्यायादुपरयत्नैः विषयान्तरकल्पना । कथं हि तदपि प्राप्ति-
राद्ये 'गमोपवीती हि देवैर्मो दोहयति' इतिवत् कल्प-
कतात्तुवपने । अस्ति हि आद्येऽन्यथापेक्षयोगे साया
नैमित्तिकावौ वाग्यातां सुनेनोभयोः प्रत्येकमेतन् समुच्चय
प्राप्तिः । अतस्तदाशब्देन न्युपरयत्नैर्द्विधकल्पनात्
वाच एव युक्तः । 'द्वयमि, त्रीणाति' इत्यादौ तु
नैमित्तिके विज्ञेयः । अत्र एव 'वद्वैकतीर्ददाति उभयो-
रपि तेन दक्षिणाः घटा मवति' इति सिद्धमनुपपन्नते ।
मण्डन -- 'अतद्विज्ञा नो पुनरावधातो ।'
युंकर -- 'पुनर्नैमित्तिक एव च ।' रवः दक्षिणा ।

■ नैमित्तिके विकारत्वात् ऋतुप्रधानमन्यत्
स्यात् । ४।३।२।४ ॥

दशपूर्णमासयोः 'गोदोहनेन पञ्चक्रामस्य प्रवयेत्'
'कारणेन प्रवयवर्षकामस्य' इत्यादिना अपरं प्रवयनादौ
गोदोहनाविधानं नैमित्तिक भूयते । किमिदं नैमित्तिक
मित्याद्येति स्यात्, उत मित्याद्ये अन्यत् इति विचारे
इदं नैमित्तिकमेव मित्याद्ये स्यात् इति उक्त्ये पूर्वं
सिद्धा-तमूत्रमिदम् । नैमित्तिके पदवादिपुनर्निमित्तके
गोदोहनादौ भूयमापे सति ऋतुप्रधानं क्राम्ये नित्य-
मित्याद्ये, अन्यत् कारणमवलम्ब्ये वाच्यम् । गोदोह-
नादेनैमित्तिकस्य समवर्षकत्वात् । तस्मात् गोदोहनि-
कामनामित्तिकं न नित्यम् । ऋतुप्रधान इत्यत्र ऋतुप्रधानं
इति सुन्दरं शब्दः । उ च पातनपुष्टाभ्यामध्यापन
मेवात् संतातः सत् उदरगतं वाचमेव एव संपन्नः ।
के.

● नैमित्तिकी चिकीर्षा नित्या चिकीर्षा वापते ।
एषा हि नित्याया सा भवति । अतस्तद्व्यवधाना येनो
पपते । यदि न वापते अन्यर्थं स्यात् वैज्ञान विधानम् ।
भा. १२।२।३।३३, ● नैमित्तिकी वैज्ञानेष्टिः चक्रे ।
'यो ये संवत्सर इत्यमभूत्वा आदि चतुते... वैज्ञानर
द्वादशकपालं पुनराभिवयेत्' इति । ४।३।३।३३-३२,

● नैमित्तिकी यक्षी चिकीर्षा, प्रतिश्रुतिः । ४।३।३।३४-३८.

● नैमित्तिकीनामिष्टिनामनुष्ठाने वाचकमो न नित्यामकः,
यथानिष्ठिचतुष्टयम् । वि. ५।३।३२.

● नैमित्तिकाधिकरणं श्रोताधिकरणं वा । १०।२।
३०।३१ । अथको न्यायसु 'यस्य साधारणमुपवसन्,
तस्य चोदको न वापते' इति । इहम् 'अद्वयद्वययोः'
इत्यत्र इहयस्य । दुप. १०।२।२१।३८. (नैमित्तिक-
मत्तत्वात् । ३।३।३३।३३ इदमपि नैमित्तिकाधिकरण
रसायने नयेत-त्वात् । ३ १५६.)

● नैमित्तिकार्थं नित्यार्थं च दत्त्वादि । 'दत्ता कुतोपि,
वर्गेन्द्रियकामस्य लुब्धकः' 'राशिरे भ्रातादि, नादिर
वीर्यकामस्य मूर्धं कुर्वति' । संयोगवृत्तकल्पना । भा.
५।३।३५-३

● नैमित्तिकपञ्चशतवधायां दशभिः । भा. ६।५।
१०।१०-११.

● नैमित्तिकप्रतिपदोः 'तुव दि मः स्वर्पटी इति
द्वयोर्वचनानयोः प्रतिपदं कुर्यात्, एते अष्टप्रतिपदः इति
वृत्त्यो पञ्चमासेभ्यः' इति यथेतिदोमाद् कुलवादी
उत्कर्षः । भा. ३।३।१।१७-१९.

● नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समुच्चयः । वि. १२।१।६.

● नैमित्तिकप्रायः 'अग्नये पयिकृते पुरोडाश-
मशारुतलं निर्वयेत्, यो दशपूर्णमासवासी सन् अमा-
वास्या वा वीर्षवासी यादृशितानयेत्' इत्यादयः । तत्र
वाचनमापेक्षेव नास्ति । विभिन्नजनने तन्नैमित्तिकं
कर्तव्यम् । वि. ५।३।३२.

● नैमित्तिकद्वाराणि नित्यशस्त्रपुनरुत्तरमावृति ।
रसायनम्. ३. १५६. ● नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां हि
अपेक्षयोः 'निमित्तोपवचनात् प्राक् अ-रथा कर्त्तव्योऽपि
क्रतुः, निमित्ते गति व्य-पधा कर्त्तव्यः' इति । प्रा.
६।५।३५.

● नैमित्तिकमात्रद्वयादेः महत्त्वार्थः । भा. ३।६।
५।११-१३ ३ १०३७.

● नैयायिकाः अनुमाननिरूपणम् अवशिष्टानु-
पुरावौरेयमिदिः प्रत्येकनिति कस्मिन् । अनुमानार्थं
यस्युक्तं स्वर्गकं कार्यं वात् इत्यनुमानेन उचितमिति ।

विकारस्त्यप्रकरणे हि काम्यानि । १२ ॥

भाष्यम्-- तुल्यम्. पक्ष व्यावर्तयति, न समुच्चयः.

विकार इति । कुतः । अत्रायं दंतान् पुनरप्येव श्रूयते ।
 तद्वति प्राप्तेन पक्षणे, आग्नान्तरावपत्ते, न सति ।
 यत्तत्रोच्यते वैकुण्ठम्, तन् प्राकृतं वाचते इत्यर्थः । कामे
 वा नैमित्तिके वाऽर्थो नित्यमर्थे विवृण्वन् विविधते ।
 यथा अश्वात्तरे मुद्रादीनभोजनं निवातमप्या चेति,
 नित्यं शय्यासनं भोजनं च विकरोति । प्रत्यक्षं हि
 वैकुण्ठम् । आनुमनिकं च प्राकृतम् । तस्मात् गैहृतेन
 वाच्यते । अथ यदुक्तम्, ध्वन्यभावात्प्राप्तं प्राकृत्यो
 र्भेदिरप्यस्तीति । अत्रोच्यते । सा उभयैर्दीर्घातीति नाम
 विविधिमभिनमि । वर्तमानादर्थोऽयम् । प्रमत्तान्तरं
 माहाय आनमर्थे प्रसिद्धं । उभयैर्दीर्घाणां दक्षिणं,
 आगं यावेयिदोऽं वीनराधेयिर्वा । अत्रात्राधेदे आगं वा
 धेयिदी, पुनराधेदे वीनराधेयि । तदनेन भूतमुत्तमं
 मानम् । तस्मात् प्राकृतीनां निश्चिरिति ।

दुष्-- (सिद्धांतमाह--) पुनश्चोद्गमवत्
 कर्मिण्यन्तु बाधयत् कर्मणो न गम्यते, मनुष्यवत्प्रजा-
 भावात् (तस्मात् बाध.) । मनु ' ता तमनीर्ददति ' इति
 उक्तम् । अतः । त्वयते । अयं वादी उच्यते (न विधि) ।
 ' आहवत्ये हि कात्यायि ' इत्यपि सूत्रवत्प्रत्यय अथ
 (आहव-) प्रत्यय, तत् (वाक्यान्तरम्) अस्ति
 प्राहते प्रकरणे पुनश्चाप्रज्ञानं न विनश्येत्, यतो न
 बाधते अज्ञानादपि तत्, अपरं तत्-तत्वात् (उच्यते-
 रति त्वदप्रकरणेन बाधार्थमवात्) । अतः तु अज्ञान-
 प्रमाणभावे मत् तत्र नैवैतत्तत्त्वं (पुनश्चाहवत्-
 विधीयते तत् प्राज्ञत निवृत्त बाधमानमेव निमित्तं
 कात्यायनम् । (अथ आनन्दभक्त्यात् भूयन्
 मेदः) ।

शङ्कते च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते । ३३ ॥

भाष्यम्-- इत्थं प्राहृतीनां निवृत्तिः । कुतः ।
 निवृत्त्यापन्नादप्येवम्, शब्दते हि निवृत्तेति विमर्शते ।
 कथम् । उभयत्र हि भूयते । यदेकस्मिन् दक्षिण
 उभययोऽपि तेन दक्षिणा वक्तुं भवति । ननु उभययोऽपि
 प्रतीयते, यत्र उभययोऽपि यथा सन्धीत्याह । व्यन्या

धेयिनीः अग्न्याधेये, पुनराधेयिकः पुनराधेये । तस्मात्
प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ।

सोम-—पूर्व यथा 'ब्रह्म लुपेति' इति वचना-
नुसारेण समुच्चयः, एवमिदानीं वचनादेव समुच्चय-
इदृशिते संगतिः । सुनार्यस्तु-अन्याद्येव नैमित्तिके
गुणविकारे पुनराप्येवदृष्टिग्राह्यम् 'उभयोर्द्वयानि' इति
वाक्यस्येवमाह प्राद्वीप्य. अधिकम्, न तु निवर्तकं
इति । (तस्मात् पुनराप्येव पुनराप्येविक्य एव दृष्टिगोप्यः ।
अन्याद्येविक्यस्तु प्रथमाद्यते एवेति भाष्यदिष्टम्
सिद्धान्तः) ।

दि- 'एरादिना सकृदेवं पुनर्निष्कृत इत्यरः ।
 बाधक वा, समुच्चेयमुभयोरित्युदीरात् ॥, आवाग-
 दशिगोपेकमुभयोरित्यनूयते । दशसीत्तिथिपत्न्यान्
 कार्यैकदा शोधकं भवेत् ॥' ('अपदिशु भविदिहस्य
 जोषणम्' इत्यपेक्षयाप न्यायः) ।

भाह— 'भारवध श्रीकामनी पुनराधीन' इति
 भुवम् । तथा 'वोऽनीनपाय भगवन्मि पुनन्मि वा
 जीयेन, स पुनराधीन' इति च । अत्र प्रकरणम्
 पुन दग्धशेषात् नागतान्तरम्, अत्रितु तथैव पुन
 प्रतीय, कायेन नैमित्तिकम् । तत्र कायसक्ये ह्यदो-
 षात् यत् 'अनुवृत्तवपनी याव' दृश्यते । इति-
 वपनात्कोहेदकत् । नैमित्तिकात्वे तु कामिना-शो दामि-
 न-व, जीयेत प्राप्नुयात् इत्यर्थे । अनुवृत्तेन वाक्य-
 द्वागाद्विकारेऽपि न दोषः । पुन, प्रयोगान्तरप्रत्यये च
 'पुनरुच्यते वानो दक्षिणा, पुनरुच्यतेऽनह्वान्' इति
 भुवम् । अत्रापि प्राप्तस्थितवृत्तान् अनेकविधानानु-
 पपत्तेः कोकशेद इह एव । पुनरुच्यते पाठितं सीधेन
 वृत्तसंपाप्नम्, पुनरुच्यते भगवन् वृत्तसंपाप्न ।
 अन्यतोऽप्यपत्तेः विरुद्धे प्रति वचनादिना समुप-
 इति ध्येयम् । वस्तुस्तु भावितेयपत्तेः पूर्वमेव अनेक-
 विधिशैक्यस्थितिविधानम् कर्मिदोषः । आपादो च 'एका
 देवा वत् देवा' इत्यादिना दक्षिणाऽन्तराभावात् ।
 तदिह भाव्यमैवित्तिकान्येति दोषपुरस्कारेण विहितत्वा
 दक्षिणा भाग्यविविधताया एकाद्विदक्षिणाया वाप । न
 च 'दशभिः श्रीपाति' इतिवत् । उभयोर्दमति

अन्वाधेयिनिः पुनराधेयिकीश्च' इति वचनेन समुच्चय-
विधावादायाः, अस्य पुनरभ्यूहविधानवशोपतया तत्ता-
दृशत्वेन समुच्चयविधायकत्वे चाद्वयमेदम् । न च
'तदिदि देवेभ्यो वासयति' इतिवात् सिद्धवन्निर्वा-
सायऽनुपपत्तये विध्वन्तरत्नत्वात् । कथञ्चिदपि प्राप्ति-
समये 'यशोपदीप्ती हि देवेभ्यो दोहयति' इतिवात् कस्य
कृत्यानुपपत्तेः । अस्ति हि आग्नेऽन्वाधेयपक्षेणे साक्षात्
नैमित्तिकादौ चाभ्यासादनेनोत्पत्तेः प्रयोगेदेन सहस्रव-
र्माभिः । धातुवादायाश्च समुच्चयवैयर्थ्यकस्यास्यनात्
याव एव युक्तः । 'दशभिः क्रीणाभि' इत्यादौ तु
नैमित्तिक विरोधः । अत एव 'यदेकहीरामि इमयो-
रपि तेन दक्षिणाः प्रप्ता भवन्ति' इति सिद्धमप्युपपद्यते ।

मण्डन — 'प्रादक्षिणा नो पुनराधानो ।'

हंकर — 'पुनर्निष्कृत एव च ।' उभयः दक्षिणा ।

■ नैमित्तिके विकारत्वात् कतुमपातमन्यत्
स्यात् । ४।३।२।४ ॥

दशपूर्णमासयोः 'गोदोहनेन वष्टाकाम्भ्यः प्रणयेत्',
'कात्वेन ब्रह्मवर्धकाम्भ्यः' इत्यादिना अपा प्रणयनादौ
गोदोहनादिरानं नैमित्तिक भूवते । किमपि नैमित्तिक
विशेषेऽपि वान्, तत मिथ्यायं भवत्य इति निश्चयः
इदं नैमित्तिकत्वेन नित्यायं स्यात् इति तद्वत्त्वे पूर्वपक्षे
सिद्धान्तमनुमिश्रम् । नैमित्तिके पञ्चादिविहितनैमित्तिके
गोदोहनादौ भूवताये एति अनुपपत्तौ कवर्थं नित्य-
मिवर्षः, अगन्तु मारवचमसहस्र वर्षं स्यात् । गोदोह-
नादेर्नैमित्तिकस्य स्वमर्त्यवत्त्वात् । तस्मात् गोहनादि
कामाननैमित्तिकं न निवर्षम् । कतुमपात इत्यत्र कतुनामर्त्यं
इति कुन्तुहले पाठः । तच्च प्राचीनपुस्तकस्याधरावचन-
मेदम् । एतावतः सन् उत्तरकालं पाठमेद एव संपन्नः ।
से.

• नैमित्तिकी विधीर्ना निष्ठा विधीषा जपये ।
यथा हि निष्ठाया सा भवति । अतस्तस्मात्प्राप्तमन्त्रा नैको-
पाद्यते । यदि न जपयेत् अन्वर्थकं स्यात् वैजय विधानम् ।
भा. १।१।१।३३, नैमित्तिकी वेदान्तेति । जपये ।
'नो मे संनतं वरुणममृता अग्निं चिनुते...' वेदान्त
श्रवणकालं पुरस्ताद्विधेयम्' इति । ४।१।६।१२-१३,

नैमित्तिकी पृथी चितिः प्रणिश्या । ४।१।७।१४-१८.

नैमित्तिकीनामिहीनामनुष्ठाने पाठकालो न निषामकः,
यथा निमित्तमनुष्ठानम् । वि. ५।३।१२.

नैमित्तिकाधिकरणं श्रोताधिकरणं वा । १०।३।
३०।६९ । अथान्यो न्यायस्तु 'यस्य साधारणगुणवचनः,
तस्य चोक्तको न बाध्यते' इति । इदम् 'अन्वयद्वययोः'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । उपु. १०।२।२९।६८. (नैमित्तिक-
मतस्याभात् । ३।६।१३।३६ इत्यपि नैमित्तिकाधिकारं
रसायने तथोक्तम् । पृ. १५६.) ।

नैमित्तिकवर्षे क्रियार्थं च दम्पादि । 'इमां क्षुरीति,
दक्षेन्द्रियभक्तमप्यं क्षुद्रपाद' । 'तत्तदिरे वप्राति, तदिरे
वीर्यकाम्भ्यः पूर्वं कुर्वीत' । संयोगव्यवहारायः । भा.
४।३।१।५-७

नैमित्तिकवस्तुप्रकारावधारणो दत्ताज्ञः । भा. ६।४।
१०।३०-३१.

नैमित्तिकप्रतिपदयोः 'युव हि कः स्वर्ग्येति इति
द्वयोर्थवतानयोः प्रतिपद कुर्वात, यत्ते अष्टप्रमिथ्यः इति
बहुभ्यो ययमातेभ्यः' इति वयोविहोमात् कुन्तावावो
उक्तयः । भा. ३।३।१।१७-१९.

नैमित्तिकवस्तुप्रमाणानां समुच्चयः । वि. १२।३।६,
नैमित्तिकवस्तुप्रमाणः 'अस्ये वपिहते पुष्टेहा-
मणकपालं निर्वहेत्, यो दशपूर्णमासवानी सन् अमा-
वास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिवातयेत्' इत्यादयः । तत्र
पाठकपालेभ्यः नास्ति । निमित्तकत्रयने तनैमित्तिकं
कर्तव्यम् । वि. ५।३।१२.

नैमित्तिकवस्तुप्रमाणं विधत्तायामुक्तमष्टप्रमाणीन ।
रसायनम्. ट. १५६. नैमित्तिकवस्तुप्रमाणो हि
अथमर्थः. 'निमित्तोत्पन्नत्वात् प्राक् अभ्यास कर्तव्योऽपि
कतुः, निमित्ते तति अन्यथा कर्तव्यः' इति । उा.
६।५।१९.

नैमित्तिकवस्तुप्रमाणद्वयदे. मन्त्रार्थता । भा. ३।६।
४।११-१३ पृ. १०३७.

नैयायिकाः अनुमाननिरूपणस्य वपनिर्वाह-
पुनरधीनमिदं प्रयोजनमिति वदन्ति । वप्यकृत्यव्यय
वपुर्नक्तं वपुर्नक्तं कर्तव्यम् इत्यनुमानेन तत्तिदिरिति ।

मणि. पृ. ४२-४३. * नैयायिकास्तु यत्र शक्यमन्वययोः
उभयोरपि प्राधान्यम् * काकेनो दधि रक्त्वताम् * इत्यत्र
सन्नेव अन्नद्वयार्था स्मरणा इत्याहुः । बाल पृ. १४२.

* नैयायिकाः । प्रमाणं गुणः अन्ने दोषश्च कारणम् ।
प्रामाण्यं अप्रामाण्यं च परतः उपपत्तौ एव शान्तोत्तरेण
पश्यते । अर्थविवारिणोऽपि अगत्या स्वतः प्रामाण्य
पश्यते इत्यङ्गीक्रियते । मणि. पृ. १४. * नैयायिकाः
प्रमाणयोर्दोषोदयोः सामान्यो. एकविषयत्वेन विरोधे
अन्योपपत्तिरन्यथा प्रमाणपक्षेण एव शान्तानुवृत्तिरुच्यते
इति वदन्ति । बाल. पृ. १३४. * नैयायिकाः शक्तिः
'अस्यात् पदात्' अपराधौ शोध्यः श्लाकारिका
ईश्वरेच्छा' इति वदन्ति । मणि. पृ. ७८. * नैयायिकाः
संवर्गः विशेषणविशेष्यसमन्वयविशेष्यसमन्वयात् स्वयं-
मार्गदत्तः सम्बन्धः इति सम्प्रत्ये । पृ. १७३. * नैयायिकैः
प्राचीनेः वसुमन्मथभयवैदिसि तस्मिन्प्रसंगे प्रत्यक्षत्वं
आहोक्तम् । पृ. १६.

* नैयायिकमतौ समगौ वाक्यार्थः । बाल पृ. ७३.

* 'नैर्ऋतं चरुं मन्वाभूतानाम्' इति राजमये ।
नलेपु सुतलोहपक्षमैः शेषाण् कर्तव्यम् । वि. ११११२.
* 'नैर्ऋतं चरुं मिदमेतत् कृष्णानां शीलीनाम्' इत्यत्र
कृष्णवर्णस्य वि. , नानुवादः । मा. ७२११२५.
* नैर्ऋतं चरुं 'कृष्णानां शीलीनां नमनिर्मितानाम्'
इति नलेभ्यमिति शेषशब्दः, अपूर्वस्य प्रत्येकत्वात् ।
वि. ११११२. * नैर्ऋतीषु इदमाहुः वयने श्लाघार्थं न
कर्तव्यः, लघ्विहनिर्वर्तकत्वाभावात् । सकर्ष. २१११११.

* नैर्ऋतचरुनिर्दिष्टपृष्णप्रीतिविशि. आह्वयव-
साधः । मा. १०७१११४४-७१.

* 'नैवारं चरुमुपदर्शति' (अग्निचयने) इत्यत्र
स्मिन्निर्दिष्टोपपत्तिरन्यथाभूतवस्तुवस्तुनित्यमित्यनेन निरा-
काङ्क्षम् 'दूरपतेर्वी एतदत्र यज्ञीयार्थः' इत्युपपत्तिरुप-
गुणकर्मोपपत्तिरेकताः शेषशब्दशब्दक-वाक्यनेष्टानुसारेण
सागविधायकत्वं नाङ्गीक्रियते धनुस्त्वन्वयैरुच्यते । (२१३।
७१८) इत्यधिकारः । पराशर. ४४१६. * नैयायिकैः
सप्तदशरात्रस्य चरुनिर्दिष्टे चतुर्धनानुपपत्तिः मुष्टि-
लोपः । (चतुर्भिः कुडवादिभिः शरांश्च पूरयित्वा

निर्वायः । एव सप्तदशरात्रम्) वाचनेये । मा. १०११।
२८६४-६७.

* नैवारचरुः चितो उपपत्तिर्वाता । चरुप्राधान-
धिकरणम् । मा. २१३।७१८. * नैवारचरुः पृष्टिभूत-
नीयतेषु वादिस्त्रीहिधर्माणां प्रोक्षणादीनामुहः कर्तव्यः ।
वि. ११११२.

* नैष्टिकब्रह्मचारिणा अपत्योत्पादनं अन्यायः ।
मा. ११३।११७ पृ. २०६.

* नोपसर्जनन्यायः । * प्रधानं यत् पृष्टं
तदेव सर्वनाम परामृष्टानि नोपसर्जनम्' इति नोपसर्जन-
न्यायः । परित्यक्त. ३३११११ मन्. , * ननु नोप-
सर्जनन्यायो न सर्वनाम्ना परामृष्टं प्रवर्तते । 'अथ
महदनुशासनं येन शब्दनाम्ना' इति महाभाष्यदर्श-
नात्, 'सर्वनाम्नाऽनुपपिर्बुद्धिचिच्छब्दश्च' इति वामन-
भूतत्वे इति उच्यते । ३३३१११ मन्. * उपलक्षणे हि
नोपसर्जनन्यायवाधः स्यात् । कल्पतरुः. ३३३१११.

* नौधस्सं साम 'वं वो दस्तु नृतीपह' इति वृत्ते
गीयते । वि. ११११३. * नौधसं साम नृतीपहस्यधिक-
तद्वत्वात्कस्ते सृते प्रत्ययेन वृत्तान्तके गीयते, तथा
माध्वेदिने वृत्तलोपेण नृतीपम् । ११२६ वर्षक २.

* नौनापिबन्धायः । यथा यन्नेष्टास्तोष्टादकमान-
सताय प्रवर्तते । न चेदस्तस्यले अन्योपाधयदीष्टोऽप-
तयतीति । (उदाहरणं नौ, उदाहरणं नाविकः । उदाहरण-
पेक्षमुदाहरणम्, उदाहरणपेक्ष चोदाहरणम्) । साहस्री
२२९.

* न्यग्रोपपत्तिरन्यायः । न्यग्रोपः शेष इति । भा.
११११८१८. प्रवृत्तिरिति (स्वगतोऽपि) लोके यथा-
'न्यग्रोपपत्तेरन्यायः' इति प्रथमे एव न्यग्रोपपत्तिरुच्यते ।
उत्पृ.

* न्यग्रोपधीजन्यायः । स्वस्वभूमिं सूक्ष्ममपि यद्य
गुणमप्युपैत यद्गुणो विद्यते अपेक्षानां प्रवर्तते । यथा
न्यग्रोपधीजः श्लोकमपि श्रुत्येते तत्तं वत् यद्गुणविहीनं
पाति, तथा प्रवर्तते । साहस्री १८२.

* न्यग्रोपपत्तिमीः । न्यग्रोपपत्तिरुच्यते न्यग्रोपपत्ति
वा शक्तिरुच्यते फलवत्तयापार्श्वेति । मा. ११११११४७.

● न्यग्रोधस्तिमिनी । न्यग्रोधमुकुलम् (नैग्रोधं फलं) राजन्यवैद्ययोगः, मोमस्य स्थाने न्यग्रोधस्तिमिनी ग्राह्याः । वि. ३।५।१२६.

● न्यग्रुकुसारिणी बृहती । पादेषु अथष्टाणि ८।१२।८।८ उदा० 'इजानमिद् यौ' (कर्म, १०।१३२।१) । के.

● न्यायः आग्रमद्विरोधे कार्यमयो न भवति । धा ३।४।४।१२ दृ. १२८. ● न्यायश्च स्मृतिसौ दुर्बलः । सोम. १।२।८. ● न्यायस्तु कश्चित् कश्चिदाधीयते (कश्चिदाधीयते चेत्पर्यः) । कैगडः ६।१।१०२.

● न्यायः नीयते प्राप्तेने अनेन इति । कु. १।२।८।४ । नीयते इति न्यायः कर्मणि घञ् । 'घनन्ताः पुंश्चि' (लिङ्गागुणागमम्) इति क्तिन्-पुंलिङ्गत्वा । १।३।१।१३. ● न्यायः स्वात्मप्राकारः । सु.

दृ. १४२६. ● एहीतम्यासिन्ने न्यायः । अग्रहीतम्यासि-कश्च दृष्टान्तः इति भेदः । तत्त्वमसिद्विद्या योऽत्र-धृति-वीक्षा । दृ. ६२७. ● न्यायाः नाम कैमिनिगोक्तानि धर्माधर्मनिर्णायकानि अधिकरणानि । वि. प्रस्तावना श्लो. ६. ● न्यायाः । सर्वे लौकिका दृष्टान्तः लौकिक्यः कथाश्च (दान-याजकटाक्षाः) न्यायत्वेन उदाहर्तुं शक्यन्ते । संप्रहः. ● न्यायेन (कुपदान-कथायेन) समाहित कैश्चिद्, तत्र मन्त्रमन्त्र विधातृतादिप्रयोगक-

प्रत्यक्ष अनुमितभूतार्थोपपत्तिष्वेति आग्रमनागोचारक-ज-यद्विरुद्धपरिपरीक्षकत्वम् अप्रतिलोके इति । भूति., दृ. २. ● लौकिकेन न्यायेन माननातः प्राप्तत्वात् (कर्तुः) कारकानुप्रधानमवगतम्, तदपि अनुगत मूर्धन्यैतिव्यति । या. ३।४।४।१३ दृ. १२६. ● न्यायस्य स्वप्रममाकृत्या अर्थावतिप्रवृत्त्यवधानपेक्षायम् । सु.

३।७ दृ. १०. ● न्यायग्रन्थः ऊहः । उल्लङ्घनं तु 'प्राज्ञस्तस्यानपतितपश्चात्तद्विराजते' । ऊहः प्राज्ञो विष्णु कल्पमानतपोदिताः ॥' इति शास्त्रवीचनवगमने । कार्य-मुपकारः । कार्यताः उपकारार्थे इत्यर्थः । घाल. दृ. १२६.

● न्यायग्रन्थः ज्ञात्योः समुच्चयो यथा-सोमश्रुत्ये गवादादीनाम् । 'मन्त्रेषु तु विकृतः स्वाद्' (१।४।१३) इति न्यायोऽयम् । द्रव्ययोर्वैधा आपाने

संभारणाम्, दर्शपूर्णमासयोश्च परिधीनाम् । 'संघवा-मुक्तेषु तु समुच्चयः' (१२।१।४) इति न्यायोऽयम् । गुणयोर्वैधा अग्रमवैकल्यस्या इत्यत्र आग्रमवैकल्य एकदाकथ्येकसंख्यायाश्च अन्योन्याभिप्रायान् ; 'एककर्मार्थं चिन्मः स्यात्' (३।१।६) इत्यस्याभ्यासोऽयम् । क्रिययोर्वैधा दर्शपूर्णमासयोः प्रसङ्गानुवादादीनाम् । 'अज्ञाना तु दान्दमेवात्' (११।१।२) इति न्यायः । एवं च निपातिकावयमुच्चयः । अत्र 'अग्रेषु तु' (१२।४।३) इति न्यायः । एतं नैमित्तिककृत्येष्ट-प्राग्विधितक्रियासमुच्चयः । अथ 'समुच्चयसंघट्टे' (१२।१।६) इति न्यायः । जातिद्रव्ययोः यथा एकादयनीतिहासीशब्दाभ्यामुक्तस्य द्रव्यस्य योऽदोक्तत्वाया जातेश्च । अत्र अग्रणाधिकरणन्यायः । जातिमुपयोः यथा 'अग्रणया यथा कीर्ति' इत्यत्र गोवाचस्पत्योः । अत्र अग्रणाधिकरणन्यायः । जातिक्रिययोर्वैधा 'निर्म-न्यवेष्टकाः पञ्च-वि' इत्यत्र मयनकिदायाः पञ्चाक्षिता-याश्चाक्षिपवानैः । अत्र अग्रणन्याय एव । द्रव्यगुणयोर्वैधा एकादयनीतिहासीशब्दोक्तस्य अग्रणन्याय एव । अग्रणन्यायोऽयम् । द्रव्यक्रिययोर्वैधा निर्मन्त्रशब्दोक्त-द्रव्यस्य मयनकिदायाश्च । अग्रणन्याय एवान् । गुण-क्रिययोर्वैधा 'लोहितवचना कश्चित् प्रचरति' इत्यत्र वचनशब्दोक्तपरिधावकिदायाः लौकित्यस्य गुणस्य च । अग्रणन्याय एव । जातिद्रव्यगुणानां यथा गो-रजानि-एकहापनीद्वय-अग्रणवगुणानाम् । अग्रणन्यायः । (अथ जातिद्रव्यक्रिया जातिमुपक्रियायां द्रव्यगुणक्रियायां जातिद्रव्यगुणक्रियायां चोदाहरणानि कल्पानि) एते न्यायग्रन्थसमुच्चयमेतैः पञ्चदश क्रमधेयान्यादि-विषया उक्ताः । अथ पुरुषार्थन्यायानि विषयानि पञ्चदशो-दाहरणानि उच्यन्ते—(१) ज्ञात्योः पुरुषार्थयोः न्याय-ग्रन्थः समुच्चयो यथा—'विश्वेनीतिवैधर्म्यैरद्रव्यै-न्यवेष्टेन वा । दत्तेन साधु दीयते विविश्वे विविधे दृष्टात् ॥' मनुः ३।२६७. अथ मीढिवैधर्म्यः इति द्वंद्वोदात्तं समुचितं आदिश्रवं प्रष्टव्यभादाश्रितं पञ्चे निधीयते । एवं मूल्यमेतेति । (२) द्रव्ययोर्वैधा—'अग्रमोऽग्रौ संज्ञाः' । 'राज-राज्यवयोर्वैधा' । 'दत्तेषु साधु दीयते आद्ये तु निधौ

अन्वेयामित्यन्वयोपनाय । प० शेरर. पृ. ३३१
परि० २२५.

* न्यूनाः प्रणवाः । शस्त्रविरोधे तेषां पाठः ।
तत्र च तैत्तिरीयेष । वि. १।२।८ वर्णकं ३. * न्यूनाः
शस्त्रेषु मन्त्रविरोधाः । भाट्ट. १।२।७ वर्णकं ३ ।
न्यूनास्वरूपं आश्वलायन आह— 'द्वितीयं स्वरं
ओङ्कारं त्रिमात्रमुदात्तं त्रिः । ७।१।१२ ॥ तस्य तस्य
चोपरिष्ठात् अपरिमितान् पञ्च वा अर्धोक्तरान् अनु-
दात्तान् । ३ ॥ उदात्तस्य तु त्रीन् । ४ ॥ अस्याथैः प्रथमादेः
मन्त्रपादस्य द्वितीयं स्वरं ओङ्कारं कुर्यात् विचारम् ।
प्रत्येकं च ओङ्कारं त्रिमात्रं उदात्तं च कुर्यात् । तस्य तस्य च
ओङ्कारस्य उपरिष्ठात् अपरिमितान् शक्तिपदस्या पञ्चैव
वा अर्धमात्रात्रिन् अनुदात्तान् ओङ्कारान् कुर्यात् । परन्तु
तत्र उत्तमस्य तृतीयस्य ओङ्कारस्य उपरिष्ठात् त्रिन्त्रि
अर्धोक्तरान् अनुदात्तान् व्रूयात् । इति । सोऽपमेतानान्
षोडशोक्तरसमुदात्तरूपः एको न्यूनाः । उदाहरणं च
तथैव यथा, 'आपो रेवतीः क्षयथा हि वसः' इति
ऋग्वेदः प्रथमः प्रातरनुवाकः । तत्र षडहस्य चतुर्थे
अहनि प्रातरनुवाके एवं न्यूनाः, "आपोऽऽऽ ॐ ॐ
ॐ ॐ ॐ, ओऽऽऽ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ, ओऽऽऽ

ॐ ॐ ॐ" एतावत् पठित्वा 'रेवतीः क्षयथा हि
वसः' इति पादस्य पठेत् इति । अत्र 'आपो' इत्य-
स्मात् परस्मात् 'रेवतीः' इत्यस्मात् प्राक् यत् पठ्यते स
सर्वः न्यूनाः नाम । तथा च विशिष्टपदस्या पठ्यमानः
षोडशोक्तराकोक्तरसमुदात्तः न्यूनाः । के.

* न्यूनस्य अधिकार्यविवक्षितान्ते गौणशब्दोप-
न्ययोदाहरणम् 'सृष्टीरुपधाति' 'प्रागमन उ-
पधाति' इति । अत्र सृष्ट्यादिनामुदात्त एव मन्त्रा
उच्यन्ते इति न्यूनस्य गौणस्य असृष्ट्यादिनामुदात्तापि
मन्त्राणां ग्रहणेन अधिकार्यविवक्षितं गौणस्य दोषः । स तु
अगत्या अङ्गीक्रियते । बाल, पृ. ३, * न्यूनस्य अवि-
कार्यविवक्षितान्तान्ते लक्षणा इत्युदाहरणम् 'सोमेन
यजेत' इति । (अत्र सोमदान्दः सोमद्रव्यमात्राचनः
तन् 'सोमन्ता' इति मत्वर्थमधिकं लक्षयति) । पृ. ३,
* न्यूनस्य अधिकार्यविवक्षितान्तान्ते वाक्यभेदप्रसङ्ग
इत्यत्र 'सौम्यं चरं निर्वपेत् ब्रह्मचर्यव्रतः' इत्युदा-
हरणम् । अत्र हि पूर्वसामुदाहरेण स्वर्गकामादांशहारे
ब्रह्मचर्यव्रतस्य स्वर्गस्य चोपविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गः ।
पृ. ३.